

BIBLIOTHECA INDICA
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos. 900, 908, 915, 918, 921, 927, 935,
948, 955, 960, 975, & 977.

THE TATTVA-CINTĀMAṆI

BY

GAṄGEṢA UPĀDHYĀYA

PART IV.—VOLUME II.

ŚABDA-KHAṆḌA

FROM VIDHIVĀDA TO PRAMĀṆA-CATUṢṬAYA-PRĪMĀṆYAVĀDA

WITH THE COMMENTARIES OF

MATHURANĀTHA TARKAVĀGIṢA

AND

JAYĀDEVA MIṢRA;

AND WITH

THE AKHYĀTAVĀDA

AND

THE NĀṆVĀDA

OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA RAGHUNĀTHA ŚIROMAṆI.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGIṢA,
Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
1901.

तत्त्वचिन्तामणौ शब्दखण्डं ।

विधिवादादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादान्तं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमङ्गलेशविरचितं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचित-

रहस्यनामकटीकया महामहोपाध्याय-श्रीजय-

देवमिश्रविरचितालोकाख्यटीकया

महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-

शिरोमणिहृतेन आख्यात-

वादेन नञ्वादेन

च सहितं ।

एशियाटीकसीमादटीसमाजानुमत्या संस्कृतविद्यालयाध्यापक-

• महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन

परिशोधितं ।

कलिकाताराक्षघान्यां

धातुिस्तमिश्रयन्ते मुद्रितं ।

शकाब्दाः १८२२ ।

अनुक्रमणिका ।

—१००—

दुःखपङ्कनिमग्नानां जीवानां षोडशपदार्थ-तत्त्वज्ञानद्वारा दुःखायन्त-
विमुक्तये परमकारुणिको महर्षिर्निर्गतमः षोडशपदार्थनिरूपणात्मकं तर्क-
शास्त्रं प्रणिनाय । स च महर्षिः प्रत्यक्षानुमानोपमान-शब्दात्मकप्रमाणावतु-
ष्टप्रामाण्यवादी, तन्मतमवलम्ब्य श्रीमद्भूक्तोपाध्यायः तत्त्वचिन्तामणि-
नामकग्रन्थेन तादृशप्रमाणावतुष्टयस्य प्रामाण्यं सप्रपञ्चं सोपपत्तिवत्
व्यवस्थापितवान् । स च तार्किकविदग्धायगीर्भिर्धिताननपदमणवकार-
कस्मिन् समये कृतममन्वयं भण्डयामास तद्विशेषेण नावधार्यते, किन्तु षड्-
दशमशतीकाष्टदावस्थितिमिमांसायां तस्याप्राचीनतेत्येवं निर्णेतुं शक्यते, यतस्तेन
ह्यग्रन्थे “प्रत्यक्षपरिक्लितमप्यर्थमनुमानेन सुमुत्सन्ते तर्करतिकाः न हि
करिणि दृष्टे धौत्कारेण तममुमिमते अनुमातारः” इति वाचस्पतिवचनयो-
रविरोध इति वदता तस्मात् स्वस्याप्राचीनता सूचिता । स एव नव्यन्यायस्य
प्रथमप्रणेता, तस्यैव पाण्डित्यबलेन न्यायदर्शनं सर्वत्र समादरमावसाद ।
तदग्रन्थस्य चिन्तामणिसंस्कृतेन महाप्रमोपाध्याय-श्रीनयदेवमिश्रविर-
चिततद्ग्रन्थव्याख्यायां व्याकीर्तनात्मकत्वं, महामहोपाध्याय-श्रीद्विदत्त-
विरचिततद्ग्रन्थव्याख्यायां प्रकाशनात्मकत्वं, तार्किकाग्रगण्यमहामहो-
पाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणिविरचिततद्ग्रन्थव्याख्यायां दौधितिनामकत्वञ्च
युक्तमेव तादृशव्याख्याचमस्य उत्कर्षवत्त्वेऽपि अतिसंक्षिप्तत्वात् महामहो-
पाध्याय-श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीशेन रचयित्वात्मकातिविशदव्याख्यायां तादृ-
शग्रन्थतात्पर्यमुपवर्णितं । अस्मिन् तत्त्वचिन्तामणिनामकग्रन्थे चत्वारः परि-
च्छेदाः सन्ति, प्रथमः प्रत्यक्षपरिच्छेदः, द्वितीयः अनुमानपरिच्छेदः, तृतीय-
उपमानपरिच्छेदः, चतुर्थः शब्दपरिच्छेदः, प्रथमपरिच्छेदे प्रत्यक्षप्रमितेः
कक्ष्यं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, द्वितीयपरिच्छेदे अनुमितेर्लक्षणं
कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषेणोपवर्णितं, तृतीयानुमानप्रमाणो विशेषेणोपवर्णितः

च । तृतीयपरिच्छेदे उपमितेर्लक्ष्यं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषणोपवर्णितं ।
 चतुर्थपरिच्छेदे शब्दप्रमितेर्लक्ष्यं कारणं प्रामाण्यञ्च विशेषणोपवर्णितं ।
 द्वितीयानुमानपरिच्छेदस्य केचिदशा व्यस्तप्रदेशे पठन-पाठनयो प्रप-
 न्ति, सतरा पठन पाठनाभावात् उक्तग्रन्थोक्तकल्प एव जात । तस्मि-
 नमुपादेयं ग्रन्थोक्तकल्पमाशोचयद्भि रसियाटीक सोसाइटी-समाजविद्भिः ।
 परिशोधनपूर्वकमुद्देशेनास्य ग्रन्थस्य प्रकाशार्थमष्टमाक्षत, मयाप्यस्य
 संस्कारविषये यावान् परिश्रम समुचित तावान् यकारि तथापि भ्रम-
 प्रमादवशात् रूढलितं सन्त संक्षुब्धन्तु । अतिप्रामाण्यिकालोकप्रभृतिव्याख्या-
 पुस्तकानां सुलभत्वेऽपि अतिविश्रदत्वात् सममत्वात् सर्वैरन्तेवासिभि विशेषे-
 ष्यादृतत्वाच्च महामहोपाध्याय-श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीशविरचितरहस्य-
 नामकव्याख्याया सह मूलपुस्तकमिदं सुदापितं । प्रत्यक्षपरिच्छेदस्य समवाय-
 वादे अनुपलब्धप्रामाण्यवादे अभाववादे प्रत्यक्षकारणवादे महोऽणुत्ववादे
 अनुव्यवसायवादे निर्विकल्पकवादे अनुमानपरिच्छेदस्य ईश्वरानुमानवादे
 शब्दपरिच्छेदस्य शक्तिवादे समासवादे आख्यातवादे धातुवादे उपसर्गवादे
 प्रमाद्यचतुष्टयप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीमधुरानाथ तर्कवागी-
 शरत्नरहस्यनामकव्याख्यापुस्तकस्याप्राप्तत्वात् तत्र तत्र मूलविभागेषु महाम-
 होपाध्याय-श्रीनयदेवमिश्रविरचितालोकनामकव्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं ।
 उपमानपरिच्छेदे रहस्यनामकव्याख्यापुस्तकस्यालोकनामकव्याख्यापुस्तकस्य
 चाप्राप्तत्वात् तत्र विभागे महामहोपाध्याय श्रीलण्कास्तविद्यावागीशविर-
 चितदीपन्यायव्याख्यापुस्तकं सन्निवेशितं । शब्दपरिच्छेदस्य उच्छ्वसप्रवृत्त-
 वादे विधिवादे अपूर्वत्वादे शक्तिवादे समासवादे आख्यातवादे धातुवादे
 उपसर्गवादे प्रमाद्यचतुष्टयप्रामाण्यवादे च महामहोपाध्याय-श्रीनयदेव-
 कृतप्रकाशनामकव्याख्यायां अभिनवपदार्थाविधारदशंगान् तत्र तत्र विभागे
 कुत्र कुत्रचित् रहस्यनामकव्याख्यायां अधस्तात् कुत्र कुत्रचित् आलोकनाम-
 कव्याख्यायां अधस्तात् ~~रहस्यनामकव्याख्यायां~~ प्रकाशनामकव्याख्यायामपि सन्निवेशितं ।
 शानि आरशंपुस्तकान्यवश्यं समेतत्परिशोधनं सत तेषामेक नवदोष-

निवासि-पूज्यपाद-महामहोपाध्याय-श्रीभुवनमोहनविद्यारत्नमहोदयसन्नि-
 धानादपरं भवद्दीपनिवासि-श्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तमहोदयसन्निधानादित-
 रत् पूर्वस्थलीनिवासि-महामहोपाध्याय-श्रीयुक्तकृष्णनाथन्यायपञ्चाननमहो-
 दयसन्निधानादपरं चाँटपुरनिवासि-पूज्यपाद-श्रीश्यामापदन्यायभूषणमहो-
 दयसन्निधानानपरमपि राजकीयसंस्कृतविद्यामन्दिरात् प्राप्तं, एतत् पुस्तक-
 पञ्चकं सम्पूर्णं परिमुद्रय । अन्यच्च यत् सोसाइटीसभायात् लब्धं तदसम्पूर्णं ।
 तदेवं षडादर्शपुस्तकानि एतत्पुस्तकपरिशोधने सहायत्वेन लब्धानि ।
 तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गताख्यातवादापेक्षया समुज्ज्वलत्वात् सर्वैरन्तेवासिभि-
 र्विशेषेण समावृतत्वाच्च महामहोपाध्याय-तार्किकामगण-श्रीरघुनाथ-
 शिरोमण्यभट्टाचार्यविरचित आख्यातवादः तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्द-
 परिच्छेदे नल्पदार्थविचारामावात् उक्तशिरोमण्यभट्टाचार्यकृतनञ्वादश्च
 तत्त्वचिन्तामण्यिष्टे परिशिष्टभावेन मुद्रापित इत्यत्र पक्षवितेन ।

श्रीकामाख्यानायगर्भणः ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तत्त्वचिन्तामणिटीकाकारधृत- श्लोकानां अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अङ्गानि वेदास्तत्पारा ११५ । ५ ॥

अन्यस्य चान्यथा भागं ४६८ । १ ॥

आ ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदः ११५ । ७ ॥

इ ।

इष्टे पुंसवने चैव ४८ । १० ।

उ ।

उोद्धीरखापशब्दस्य १०२ । ५ ॥

न ।

नित्य-नैमित्तिकेचैव ८ । १५ ॥

निष्कलानि च कर्माणि ८ । १७ ॥

प ।

प्रतिसम्यक्तरस्यैवा २४४ । १८ ॥

प्रसक्तप्रतियेधात्मा ४६५ । १ ॥

तत्त्वचिन्तामणिप्रबन्धकारोत्तिखित-तट्टीकाकारोत्तिखितानां ग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

ग्रन्थकर्तृनामानि ।

उ ।

उपाध्याय १७ । १५ ।

ग ।

गुह्य ३ । १ ॥ ११० । १४ ॥ १२६ । १० ॥ १३० । १३ ॥ १४५ । १४ ॥

• १६४ । ३ ॥ १६२ । १६ ॥

द ।

• दीधितिकृत ११५ । १४ ॥ १३१ । १८ ॥

प ।

प्रभाकर ३५६ । १ ॥ ४४८ । ४ ॥ ५५६ । १ ॥

प्रामाद्वनव्य ४६४ । २० ॥

प्राम कट्टिकदेशी ५१२ । १ ॥

• व ।

बोद्ध १०६ । १ ॥

भ ।

भट्ट ११० । १५ ॥ १२६ । १४ ॥

भट्टाचार्य १६६ । २२ ॥

भट्टाचार्यानुयायी ४८६ । १६ ॥

म ।

मनुः ११० । २ ॥

मिश्रः ११७ । १५ ॥ १२६ । १२ । १६६ । ७ ॥ ४२० । ७ ॥ ६०५ । १६ ॥
६३७ । ११ ॥

मित्रानुपायो ४७८ । ४ ॥ ४८३ ।

मीमांसकः ५ । ११ ॥ १७ । १८ ॥ २२ । ३ ॥ ३० । १० ॥ ४० । ११ ॥
४८ । १० ॥ १६८ । १८ ॥

मीमांसकदेशी ६० । १८ ॥ १२६ । ७ ॥ १६८ । १७ ॥ ३६६ । १७ ॥
मीमांसकनवः ३६८ । १५ ।

स ।

सग्नदायवित् ७३८ । १ ॥

साम्प्रदायिकः १३७ । १६ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोस्त्रिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

तत्त्वचिन्तामणिकारोल्लिखितानां तट्टीकाकारोल्लिखितानाञ्च
वैदिकशब्दानां अकारादिकमेण सूचौ ।

प्रत्यक्षखण्डस्य ।

वैदिकशब्दः ।

अ ।

अपूर्व २१ । १ ॥ २२ । २ ॥ २० । ७ ॥ २१ । ५ ॥ २६ । १ ॥ ५० । २ ॥
५१ । ७ ॥ ५२ । १६ ॥ ५३ । ६ ॥ ५५ । १५ ॥ ६२ । २० ॥ ६३ ।
१६ ॥ ६६ । १९ ॥

अश्वमेध ५३ । १८ ॥ ६० । १८ ॥ ६८ । ५ ॥ ७१ । ८ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपात्रं २७ । १४ ॥

आचार २६ । १ ॥

आर २७ । २ ॥ २६ । ११ ॥

इ ।

इज्या ७३ । १ ॥ ७६ । १ ॥ ७६ । २३ ॥

इन्द्रवाहुः २८ । १ ॥ २६ । ११ ॥

इष्टि ७३ । १२ ॥ ६२ । १ ॥

क ।

काशीरी २८ । १२ ॥ ६० । २ ॥ ६७ । ७ ॥ ७२ । ७ ॥

कण्ण ७७ । ६ ॥

विश्वजित् ६ । ७ ॥ २८ । ३ । ३० । ७ ॥

ग्रीहिः ७७ । ८ ॥

श ।

इत्येनः १८ । १९ ॥ ६९ । १० ॥

आजं १८ । १९ ॥ ७६ । ५ ॥ ७८ । १८ ॥

स ।

रूप ७९ । १ ॥ ७६ । १९ ॥ ७७ । ३ । ७८ । ६ ॥

सर्गः १९ । १९ ॥ १७ । १७ ॥ २१ । ६ ॥ २२ । ८ ॥ २८ । ३ ॥ २८ । २१ ॥

६७ । १८ ॥ ७० । ८ ॥ ८८ । ३ ॥ २७७ । ३ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डस्य ।

विषय ।

अ ।

अनुद्भूतत्वस्य नानाजातित्वव्यवस्थापनं ७२५ । ७ ।

अनुद्भूतत्वाभावकूटस्य महत्त्वस्य च प्रत्यक्षत्वे प्रयोजकत्व-

निरूपण ७२५ । ११ ।

अनुपलब्धिप्रामाण्ये बाधिका युक्ति ६८५ । ५ ।

अनुपलब्धिप्रामाण्ये साधिका युक्ति ६७३ । १ ।

अन्यथाख्यातिविचारावतरणं ४३० । १ ।

अन्यथाख्यातिविचारे प्रामाकरमर्त ४४८ । ४ ।

अन्यथाख्यातौ प्रमाणव्यवस्थापनं ४३६ । ३ ।

अन्यथाख्यातौ प्रमाणाभावशङ्का ४३१ । १ ।

अन्यथाख्यातौ प्रामाकरादीना मतखण्डनं ५१८ । ७ ।

अन्यथाख्यातौ प्रामाकरैकदेशिना मतं ५१२ । १ ।

अन्यथाख्यातौ सिद्धान्तव्यवस्थापनं ४७७ । १ ।

अभावप्रत्यक्षे विशेष्यताया प्रत्यासत्तित्वव्यवस्थापन ६६६ । १ ।

अभावस्य भावरूपत्वे बाधिका युक्ति ७०७ । ५ ।

अभावस्य भावरूपत्वे साधिका युक्ति ६८३ । १ ।

ग ।

गुणकार्यतावच्छेदकप्रमात्वस्वरूपनिश्चाया ३७२ । १ ।

गुणमतखण्डनं १७० । १ ।

गोतमस्य व्यावृत्तिकीप्रख्यने वीजकथन ११७ । ८ ॥

ग्रन्थस्य चिन्तामणिनामकरणे वीजकथन — ४ — १

ज ।

ज्ञानस्य मानसज्ञानविषयत्वे बाधिका युक्ति ७८७ । १ ॥

ज्ञानस्य मानसज्ञानविषयत्वे बाधिका युक्ति ७८९ । १२ ॥

न ।

निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य कक्षस्य ८०८ । २ ॥

निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्योक्तादे बाधिका युक्ति ८०८ । ३ ॥

निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्योक्तादे बाधिका युक्ति ८१० । ४ ॥

प ।

प्रत्यक्षलक्षण ५९० । १ ॥

प्रत्यभिज्ञानविचार ८३८ । ५ ॥

प्रत्यक्षविशेषे सन्निकर्षविशेषस्य हेतुत्वव्यवस्थापन ५७२ । १ ॥

प्रत्यक्षस्य विभाग ८०८ । १ ॥

प्रत्यक्षी धारणोक्तसंयोगस्य कारणत्वव्यवस्थापन ७२० । १ ॥

प्रमाद्यतत्त्वविवेकप्रतिष्ठा ११६ । २ ॥

प्रमाद्यतत्त्वविषये माध्यमकस्य प्रत्यवस्थापन ११६ । २ ॥

प्रमाद्यतत्त्वविषये विप्रतिपत्तय १२१ । २ ॥

प्रमाद्यतत्त्वविषये सिद्धान्त १८४ । १ । ८

प्रमात्वस्य आतित्वाद्यभावव्यवस्थापन ३७२ । १ ॥

प्रमाप्रमाणविभाग ५०८ । १ ॥

प्रमाया परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापन २८७ । १ ॥

प्रमाया परत उत्पत्तिकत्वव्यवस्थापनविषये भीमासक्तपूर्वपक्षनिरास
३०८ । १ ॥

प्रमाणा परत उत्पत्तिकत्ववस्थापने मीमांसकपूर्वपक्ष २८७।७।
प्रमालक्ष्य सिद्धान्त ४०१।१॥

म।

मङ्गलाचरणश्लोक —१—१

मङ्गलाचरणस्य यत्प्रसमाप्तिफलकत्वमतखण्डनं ५७।१

मङ्गलाचरणस्य यत्प्रसमाप्तिफलकत्ववस्थापनं ५।१॥

मङ्गलाचरणस्य विप्रभ्रंशफलकत्ववस्थापनं ८८।१॥

मनसो विभुत्ववाद् ७६२।२॥

मनसो विभुत्ववादनिरासपूर्वकमश्रुत्ववादवस्थापनं ७७१।१॥

मित्र मट्टादिमतखण्डनं १७६।३।

श।

श्रीचपदार्थविवेचनं ६१७।१॥

स।

समवायसाधनाङ्गविप्रतिपत्तिः ६४०।१॥

समवायसाधने अनुमानप्रणाली ६४८।५॥

सविकल्पकप्रत्यक्षलक्ष्यं ८३६।१॥

सुवर्णस्य तेजस्त्वानुमानं ७४६।७॥

स्त्रीययत्यस्य उत्तमवकथनं ३।१॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतानां श्लोकानां श्रुती-
नाञ्च प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रतीक ।

क ।

कल्याणाणा त्वमसि ००६ । ११ ॥

य ।

या या प्रिया प्रैक्षत ००६ । २१ ॥

व ।

व्याघातो यदि श्रद्धास्ति २२३ । १ ॥

स ।

सुन्दरिणी दीपशिखि ००६ । १५ ॥

समाजवर्गौ हि सत्यतिपक्षौ ००८ । ८ ॥

सर्वकामो यजेत ०२० । १५ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थकारनाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

प्रत्यकारनामानि ।

अ ।

अभिनवमौमासका ६४६ । १२ ।

आ ।

आचार्य्य ७८ । १२ । २५३ । ७ । ५२६ । १६ ।

उ ।

उपाध्याया ६६२ । १५ ।

ऊ ।

ऊजव ६० । १० । १६६ । ४ ।

ए ।

एकदेशी ७०० । १५ ।

ख ।

खण्डनकार २३३ । ३ ।

ट ।

टोकाकार ८७ । १८ ।

ड ।

द्विधितिल ५ । १० ।

१०

न।

नवीना ६६१।१६॥

नथा १००।१॥ २२।१०॥ २१२।८॥ २१५।१॥ २४४।६॥ २५१।
११॥ ५५२।६॥ ७८२।४॥ ७८७।३॥ ८०२।८॥ ८८८।
१८॥ ८६६८।१७॥

प।

पिष्टवस्था १६३।१२॥

पाच ६५।७॥ १४२।१५॥ २३८।१४॥ ५१८।१७॥ ५२०।८॥
५२२।१६॥ ७८१।१३॥ ७८२।४॥ ७८५।१७॥ ८६३।१८॥
पामाकट १०४।४॥

भ।

भट्टाचार्य २१५।५॥ ८४३।६॥

म।

मध्यम ५२०।८॥

मित्रा ६।६॥ ४८५।१२॥ ७८७।४॥ ७८८।८॥ २१५।३॥
४८५।१२॥ ५६८।१२॥

मौमालक २०४।५॥ २०६।१२।६४५।७॥ ७२०।६॥

ल।

लीलावतीका ८६।१०॥ २८४।१५॥

स।

सम्प्रदायविद २६८।१४॥

साम्प्रदायिका ६६३।१५॥ ७८६।१५॥ ८६२।१५॥

सोन्दठ ५३।७॥ ५७५।१०॥

सुतना १२१।१२॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थवामाणि ।

न ।

निबन्ध ८८८ । ५ ।

व ।

वैद ७२० । १८ ।

ल ।

लीलावली ८६ । १० । २८३ । १३ ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोलिखितवैदिकशब्दानां
• अकारादिक्रमेण सूची ।

अनुमानखण्डस्य ।

वैदिकशब्दा ।

अ ।

अथर्ववे ७२० । १८ ॥

य ।

यान ७२० । १५ ॥

स ।

सर्ग ७२० । १४ ॥

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

—o—o—o—

अनुमानखण्डस्य ।

विषय ।

अ ।

अतएव चतुष्टय १६५ । १ ॥

अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिभौमासकमतं ६०३ । १ ॥

अनुपपत्तिकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिभौमासकमतखण्डन ६८० । १३ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य परोक्षलक्षणदूषण ८३१ । १ ॥

अनुपसंहारिदोषस्य सिद्धान्तलक्षणं ८३८ । १ ॥

अनुमाननिरूपणप्रतिष्ठा १ । १ ॥

अनुमानविभाग ५५२ । १ ॥

अनुमानसंख्यकथन २ । २ ॥

• अनुमानाप्रामाण्यवादिधार्वाकमत ३१ । १ ॥

अनुमानाप्रामाण्यवादिधार्वाकमतखण्डन २८ । २ ॥

अन्वय-व्यतिरेकिहेतुत्वलक्षण ७३५ । ६ ॥

अन्वय-व्यतिरेकदाहरणलक्षण ७४१ । १ ॥

अन्वयिहेतुत्वलक्षण ७३५ । ३ ॥

असाधारणदोषस्य परोक्षलक्षणदूषण ८२५ । १ ॥

असाधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षण ८०६ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य परोक्षलक्षणदूषण ८६७ । १ ॥

असिद्धिदोषस्य सिद्धान्तलक्षण ८१६ । १ ॥

उ ।

उदाहरणसामान्यलक्षणं ७४० । ३ ॥

उपनयनलक्षणं ७४६ । १ ॥

उपाधिदूयकतावीजपूर्वपक्षः ३८३ । १ ॥

उपाधिदूयकतावीजसिद्धान्तः ३८४ । १ ॥

उपाधिवादपूर्वपक्षः ३८४ । १ ॥

उपाधिवादसिद्धान्तः ३८६ । १ ॥

उपाधिविभागः ३७८ । १ ॥

उपाध्याभासनिरूपणं ३८८ । १ ॥

क ।

केवलव्यतिरेकानुमानलक्षणपूर्वपक्षः ५८२ । १ ॥

केवलव्यतिरेकानुमानसिद्धान्तलक्षणं ५०४ । १ ॥

केवलान्वयानुमानलक्षणपूर्वपक्षः ५५२ । २ ॥

केवलान्वयानुमानस्य सिद्धान्तलक्षणव्यवस्थापनं ५०२ । १ ॥

केवाच्चिदूषातिलक्षणदूषणं ६६ । १ ॥

त ।

तर्कनिरूपणं २१ । १ ॥

न ।

निगमनलक्षणं ७५२ । ३ ॥

न्याय-सदवयवनिरूपणप्रतिष्ठा ६८६ । १ ॥

प ।

पक्षतानिरूपणप्रतिष्ठा ४०७ । १ ॥

पक्षतानिद्धान्तव्यवस्थापनं ४३२ । १ ॥

पक्षलक्षणीविचारपूर्वकं आमेरेत्यभिचरितत्वपदप्रतिपाद्यत्वा-
भावव्यवस्थापनं २७ । १ ॥

परामर्शपूर्वपक्षः ४४२ । १ ॥

परामर्शसिद्धान्तः ४६३ । १ ॥

परोक्षसत्यभिचारलक्षणदूषणं ७८४ । २ ॥

परोक्तोदाहरणसामान्यलक्षणनिराकरण ७४१ । ३ ।

परोक्तन्यायलक्षणनिराकरण ६८१ । १ ॥

फ ।

पलीभूताया च्युतिमिते तत्तरणस्य च लक्षण २ । १ ॥

ब ।

बाधदोषस्य परोक्तलक्षणदूषण ६३८ । १ ॥

बाधदोषस्य सिद्धान्तलक्षण ६६० । १ ॥

घ ।

विवक्षदोषस्य परोक्तलक्षणदूषण ८४२ । १ ॥

विवक्षदोषस्य सिद्धान्तलक्षण ८५५ । १ ॥

विशेषव्याप्तिर्लक्षण १३० । १ ॥

च्युतिरेकिहेतुत्वलक्षण ७३५ । ५ ॥

अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिसोन्दडमत ५३ । १ ॥

*अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाववादिसोन्दडमतखण्डन ५४ । २ ॥

व्यापकतापरामर्शस्य हेतुतावादिमत ५२९ । ३ ॥

व्याप्तिग्रहोपाये प्रामाण्यमत १७४ । १ ॥

व्याप्तिग्रहोपाये समतथ्यवस्थापन २१० । १ ॥

व्याख्यनुगमप्रणाली ३४३ । १ ॥

स ।

सत्प्रतिपक्षदोषस्य परोक्तलक्षणदूषण ८६१ । १ ॥

सत्प्रतिपक्षदोषस्य सिद्धान्तलक्षण ८७१ । १ ॥

सश्रयकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमौमासकमत ६४५ । १ ॥

सश्रयकरणकार्यापत्तिप्रामाण्यवादिमौमासकमतखण्डन ६५६ । १ ॥

सश्रयपक्षतावादिमतखण्डन ४०७ । २ ॥

सश्रययोग्यत्वरूपपक्षतावादिमतखण्डन ४२० । १ ॥

सत्यभिचारविभाग ७८४ । १ ।

सत्यभिचारस्य सिद्धान्तलक्षण ८१६ । १ ।

साधारणदोषस्य परोक्षलक्षणदूषण ८१८ । २ ।

साधारणदोषस्य सिद्धान्तलक्षण ८२३ । १ ।

सामान्यलक्षणापूर्वमक्ष २५३ । १ ।

सामान्यलक्षणासिद्धान्त २८३ । १ ।

सामान्याभावविचार २२४ । १ ।

सिद्ध व्याख्यासिलक्षणविचार ४८ । १ ।

सिद्धान्तव्याप्तिलक्षण १०० । १ ।

सिद्धाधियामक्षतावादिमतस्वरूप ४२३ । १ ।

सूत्रकारोपप्रतिज्ञालक्षणनिर्वाहक ७२३ । १ ।

समते न्यायलक्षणव्यवस्थापन ६८१ । २ ।

समते प्रतिज्ञालक्षणव्यवस्थापन ७०३ । २ ।

४ ।

हेत्वदयलक्षण ७२५ । १ ।

हेत्वाभासगिरूपप्रतिष्ठा ७६२ । १ ।

हेत्वाभासविभाग ७७८ । १ ।

हेत्वाभाससामान्यलक्षण ७६३ । १ ।

हेत्वाभासनाशसाधकतासाधकत्वव्यवस्थापन ८८३ । १ ।

तत्त्वचिन्तामणि तट्टीकाकारोद्धृतश्लोक-श्रुतीनां प्रतीकस्य अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

प्रतीक ।

अ ।

अग्ररीह वावसक्त १०८ । ११ ॥

अह सर्वस्य प्रभव ८२ । १२ ॥

आ ।

आत्मा ज्ञातव्य १०८ । ४ ।

आत्मा वा अरे ओतव्य १५६ । ८ । १०८ । ८ । १८६ । १६ ॥

आनन्द ब्रह्मणो रूप १८१ । ३ ॥

उ ।

उत्तम इतमकवच्य ८७ । ६ ॥

उभाभ्यामेव पक्षाभ्या १८६ । ५ ॥

क ।

काश्याना कर्मणा न्यास १८८ । ६ ॥

ज ।

जज्ञे जातिस्मरौ द्विज १८७ । ४ ॥

झ ।

ज्ञान-प्रधान न तु कर्मशील १८६ । ११ ॥

ज्ञानाभि सर्वकर्मणि १८२ । ८ ॥

त ।

तस्मात् तस्मात्तये यत्नः १८६ । २ ॥

तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति १८७ । ५ ॥

तावदेवास्तु चिरं १८८ । ७ ॥

द ।

दुःखेनात्यन्तं विमुक्तः १८९ । १० ॥

दृष्टयः श्रोतव्यः १९० । १६ ॥

न ।

न पपाठ गुह्यप्रोक्ता १९० । १ ॥

नित्यं विद्यानमानन्दं १९१ । २ ॥

न्यायगतधनः १९५ । ८ ॥

प ।

परिज्ञानाद्भवेन्मृत्तिः १९६ । ६ ॥

पुरोडाशैषंवेत् १९५ । ५ ॥

पुष्करपणाग्निनामः १९५ । १ ॥

प्रतिष्ठितं पूजयेत् १९८ । ३ ॥

प्रधाने रामात् १९८ । ६ ॥

प्रोक्षिता ज्ञीह्वयः १९६ । २ ॥

भ ।

मिथ्यते हृदयमग्निः १९२ । ५ ॥

म ।

माप्नुतं क्षीयते कर्म १९२ । ६ ॥

मोक्षाश्रमस्तुर्था वै १९३ । १० ॥

•

व ।

विश्वतश्चक्षुस्त ८७ । ४ ॥

ब्रीहिभिर्घनेत १३५ । ४ ॥

ब्रीहौनवहन्ति १३५ । २ ॥ १४१ । २ ॥

ब्रीहौन् प्रोक्षति १४२ । ५ ॥

स ।

संग्रस्य सर्व्वकर्माणि १८५ । १३

सक्तून् प्रोक्षति १४३ । १ ॥

सत्येन जभस्तयसा १८६ । ७ ॥

स ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेति १८३ । ८ ॥

खे खे कर्मण्यभिरत १८५ । १८ ॥

—

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकार-प्रत्यन्तकारनाम्ना
अकारादिक्रमेण सूची ।

ॐ श्रानुमानखण्डस्य ।

सप्तमस्कन्धनाम्ना ।

आ ।

आषाढ्याः ८३ । ४ । १०८ । ११ ।

त ।

तिरुविम १८२ । ८ ।

न ।

नयाः ५१ । १२ । ८२ । ४ ।

प ।

प्राथ ८० । १० ।

प्राभाकराः १०१ । ४ ।

य ।

वाचस्पतिमित्राः ८१ । ६ ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

ज ।

जडभरतोपाख्यानं १८६ । २० ॥

भ ।

भगवद्गीता १८८ । ५ ॥

व ।

विष्णुपुराणं १८६ । १ ॥

श ।

श्रुतिः १३५ । ३ । १५६ । ६ ॥ १६० । १८ ॥ १७८ । १० ॥ १८७ । १६ ॥
१८६ । ७ ॥ १८५ । १ ॥

स ।

सूतिः १८५ । १० ॥ १८३ । ५ ॥

.

—

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोपिगितयेदिकशब्दानां
अकारादिक्रमेण राखी ।

इत्यरानुमानमुपेतस्य ।

विशिष्टाणां ।

अ ।

अपूर्व १३८ । १ १ १५५ । १ १

अवधाय १३५ । १ ३

इ ।

इत्तं १३८ । १ ३

उ ।

उपेक्षाया १३५ । ५ ३

उपेक्षाया १३८ । १ ३

उपेक्षितं १३५ । १ ३ १३८ । ८ ३

उपेक्षितं १३५ । ० ३ १३५ । ५ ३ १३० । ० ३ १३८ । १ ३ १३५ । १ ० ३

य ।

यागः १३५ । ० ३ १३८ । ५ ३ १३५ । १ ३

र ।

रात्रिसर्ग १०० । ५ ३

स ।

सर्गः १३० । १ ३ १३५ । १ ३

ह ।

होमः १३८ । ५ ३

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

ईश्वरानुमानखण्डस्य ।

विषय ।

ई ।

ईश्वरानुमानप्रमाणौ १ । १ ।

क ।

कारणत्वलक्षण १४८ । ० ।

त ।

निर्दिष्टमते मुक्तिपदार्थ १८२ । ८ ।

द ।

दाहाद्यमुकूलातिरिक्तशक्तिवादमत ११६ । ० ।

दाहाद्यमुकूलातिरिक्तशक्तिवादमतखण्डन १२२ । ४ ।

दुःखाभावस्य प्रबधार्थत्वव्यवस्थापन १०५ । १ ।

प ।

प्राभाकरमते मुक्तिपदार्थ १७३ । ४ ।

म ।

मुक्तिपदार्थविचार १५६ । ० ।

मुक्तौ प्रमाणोपन्यास १०० । ४ ।

व ।

विशिष्टाभावविचार ८६ । २ ।

स ।

संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदोपायव्यवस्थापन १०७ । ८ ।

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारधृतश्लोकानां प्रतीकस्य
अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

प्रतीकः ।

अ ।

अथ स्यान्मङ्गले १ । १२ ॥

ए ।

एवं जाति-गुण-द्रव्य- १६ । ४ ॥

ग ।

गगनं गगनाकारं ४९ । ४ ॥

स ।

सामान्यान्धेव भूयन्ति १९ । २ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थकार-
नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

उपमानखण्डस्य ।

संज्ञकारनामानि ।

ए ।

एकदेशी ४१ । १२ ॥

ज ।

जयन्तभट्ट ६१ । १ ॥

जरनैयायिक २४ । १८ ॥

न ।

नवीनमीमांसका ३५ । ५ ॥

नव्या ५ । ४ ॥ २५ । १६ ॥

म ।

मिथ्या. ३ । ५ ॥

मीमांसक ३ । २० ॥ १५ । १६ ॥ २४ । १८ ॥ ४४ । ७ ॥ ५५ । १६ ॥

स ।

साम्प्रदायिकाः ५ । १ ॥ १३ । १२ ॥

अकारादिक्रमेण विषयस्तुचौ ।

—०—०—०—०—०—

उपमानखण्डस्य ।

विषय ।

उ ।

उपमाननिरूपणप्रतिष्ठा १ । १ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकृत्वतां मतं ८५ । १ ॥

उपमानप्रामाण्यमनङ्गीकृत्वतां मतखण्डनं ८६ । १ ॥

उपमितिसंख्यनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतं ६१ । १ ॥

उपमितिसंख्यनिरूपणे जयन्तभट्टप्रभृतिमतखण्डनं ६१ । २ ॥

उपमितिसंख्यनिरूपणे भौमासकमतं ७५ । २ ॥

उपमितिसंख्यनिरूपणे भौमासकमतखण्डनं ७० । १ ॥

उपमितिसंख्यनिरूपणे समतथ्यवस्थापनं ६२ । ६ ॥

स ।

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतं ७१ । २ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिन एकदेशिनोमतखण्डनं ७२ । २ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनयभौमासकमतं ३५ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिनयभौमासकमतखण्डनं ३६ । ३ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिभौमासकमतं १ । १ ॥

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतावादिभौमासकमतखण्डनं २७ । ३ ॥

—

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारधृतश्लोक-श्रुतीनां
अकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

प्रतीकः ।

ग ।

गच्छ गच्छसि चेतु कान्त ३२५ । १२ ॥

त ।

तरति मृगं ४८२ । १८ ॥ ४६२ । ८ ॥

तस्मात् तपस्तेषामात् ३०२ । ३ ॥

तावत्कालं स्थिरचैर्न ३०६ । २ ॥

प ।

• प्रतिमन्वन्तरक्षेया ३०२ । ५ ॥ ५०६ । ३ ॥

य ।

यः कश्चित् कस्याचित् धर्मेः ५०६ । ६ ॥

यो ब्राह्मणागवगुरेत् ४८२ । १६ ॥

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं २६६ । १ ॥

यत्र दुःखेन सम्मिश्रं ५१० । १६ ॥

व ।

वक्तारो धर्मशास्त्राणां । ५०८ । १८ ॥

स ।

स्रष्टव्यं संस्कृतं स्तोत्रं ४०५ । ५ ॥

सयम्भूरेय भगवान् ३०२ । ७ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोत्तिष्ठितग्रन्थकार-
नाम्नां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

अक्षरानामानि ।

अ ।

अक्षराः ५०६ । १ ॥

अभिनववैशेषिकैकदेशो १८२ । १ ॥

उ ।

उच्छृङ्खल १६३ । ८ ॥ २८३ । १२ ॥

उपाध्याय १६३ । १२ ॥

क ।

कथाद ३०१ । २ ॥

कपिल ३०१ । २ ॥

ग ।

गौतम ३०१ । २ ॥

प ।

प्रभाकर १३५ । २० ॥ १५० । १५ ॥ •

म ।

मनु ४८८ । ४ ॥ ५०८ । १८ ॥

महार्णवकार १२६ । १२ ॥

मिश्र "६६६" । १८ ॥

मीमांसक ३४० । १ ॥

र२

•

य ।

यम ५०६ । १ ।

व ।

विष्णुः ५०६ । १ ।

वैशेषिकः १४२ । २१ । १५० । १४ । १५१ । २ ।

व्यासः ४४६ । २ । ४६४ । २ ।

स ।

सम्प्रदायः १६२ । १ ।

सौन्दर्यः २०२ । २ ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

भ ।

भारतं ३३२ । ८ ॥ ३३३ । १५ । ३३६ । ७ । ३३७ । ५ ॥ ३३४ । १ ॥

व ।

वेदः ६६ । १ ॥ १०२ । १ ॥ १०३ । १ ॥ १०९ । १३ ॥ १०८ । ३ ॥
१०६ । ३ ॥ १०७ । २ ॥ १०६ । १ ॥ १०७ । ३ ॥ १०८ । ५ ॥ १०९ ।
२ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ । ३ ॥ १०९ । २ ॥ १०९ । ३ ॥
१०९ । १ ॥ १०९ । २ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ । ३ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ ।
६ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ । २ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ । ३ ॥ १०९ । १ ॥ १०९ ।
४११ । १ ॥

स ।

स्मृतिः ३३३ । २ ॥ ३३३ । ८ ॥ ३३६ । २ ॥ ३३७ । २ ॥ ३३७ । २ ॥
३३७ । ३ ॥ ३३७ । २ ॥ ३३७ । ५ ॥ ३३७ । १ ॥ ३३७ ।
१ ॥ ३३७ । २ ॥ ३३७ । २ ॥ ३३७ । १ ॥ ३३७ । २ ॥

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारो लिखितवेदोक्तशब्दानां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

वैदिकशब्दा ।

अ ।

अष्टका ५११ । १२ ॥

व ।

विश्वजित् २२६ । १ ॥

स ।

सर्ग ५१० । १५ ॥

ह ।

कोलाहल ॥ ०३ । १ ॥

अकारादिक्रमेण विषयस्तृतीयः ।

—१००—

शब्दपरिच्छेदीयप्रथमभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अविनाभावस्याकाङ्क्षात्वखण्डनं १८५ । १ ।

आ ।

आकाङ्क्षानिरूपणोपयोगिनी जिज्ञासा १८५ । १ ॥

आकाङ्क्षालक्ष्यमिद्वयान्तः २०८ । १ ॥

आसत्तिवादपूर्वपक्ष २८६ । १ ॥

आसत्तिवादसिद्धान्त ३११ । १ ॥

क ।

कर्मत्वे घटवत्त्वानुमानप्रमाणो ११८ । १ ।

त ।

तात्पर्यपदस्य निष्कृष्टार्थकत्वकथन ३२७ । १ ॥

तात्पर्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वनिराकरणं ३१६ । १ ॥

तात्पर्यवादे भौमासकमत ३४० । १ ॥

तात्पर्यवादे भौमासकमतखण्डनं ३६८ । ६ ॥

न ।

नयमते आकाङ्क्षालक्ष्यं २४९ । १ ॥

प ।

प्रकारान्तरेण आकाङ्क्षालक्ष्यं २४७ । १ ॥

शब्दाप्रामाण्यवादिनौद्धमतखण्डनं १७ । १ ।

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतं २२ । १ ।

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकमतखण्डनं २२ । १ ।

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकपूर्वोक्तः ७५ । १ ।

शब्दाप्रामाण्यवादिवैशेषिकपूर्वोक्तनिरासः ५० । २ ।

शब्दाप्रामाण्यस्य तात्पर्याधीनत्वकथनं ३१६ । १ ।

स ।

संसर्गबाधकाभावस्य योग्यतात्वखण्डनं २१७ । ३ ।

सप्ततीयसंसर्गनिश्चयस्य योग्यतात्वखण्डनं २४५ । १ ।

समन्वितावृत्तपदार्थनिष्ठासाया व्याकाङ्क्षात्वखण्डनं १८६ । ३ ।

समन्वितावृत्तपदार्थसंसर्गव्याप्यधर्मस्य योग्यतात्वखण्डनं २४७ । २ ।

सोन्दङ्गमतखण्डनं २०७ । ७ ।

सोन्दङ्गमते व्याकाङ्क्षात्वखण्डनं २०२ । १ ।

तत्त्वचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितग्रन्थनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

ग्रन्थनामानि ।

प ।

ग्रन्थप्रकाशः ६५ । १७ ॥

व

वेदः १ । १ ॥ २ । २ ॥ ५३१ । २ ॥

श

श्रुतिः २२७ । ४ ॥ २२८ । १ ॥ ११८ । १८ ॥ ३२० । ८ ॥ ५१७ । ३ ॥

तच्चचिन्तामणिकार-तट्टीकाकारोल्लिखितवैदिक-
शब्दानां अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

वैदिकशब्दा ।

अ ।

अग्निष्टोमं २५७ । ८ ॥

अग्नौ सोमौ योक्ता दशकपालयाग ३२२ । १८ ॥

अपूर्व ८६ । १ ॥ २८७ । ३ ॥ ३०८ । ८ ॥ ३२२ । १ ॥ ३२४ । १ ॥

३२४ । १ ॥ ३३२ । १ ॥ ३३४ । ३ ॥ ३३८ । १ ॥ ३५६ । १२ ॥

आ ।

आग्नेयाष्टाकपाल ५१६ । १५ ॥

आग्नेयाष्टाकपालयाग ३२२ । १७ ॥

उ ।

उपवाप ३५६ । १० ॥

उपश्रयाग ३२२ । १८ ॥

ऐ

ऐन्द्रधियाग ३२२ । १७ ॥

ऐन्द्रप्रयोग ३२२ । १७ ॥

अ

जतिष्ठ ४५१ । २ ॥ ४४३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥

द ।

दर्श ३२२ । १८ ॥ ३२६ । ८ ॥ ३२७ । ५ ॥ ३२८ । १ ॥

वान ई०२ । २ ॥

दुरित ३३२ । २ ॥

न ।

नरक १६७ । २ ॥ २११ । २ ॥ २१७ । ८ ॥ २४८ । १ ॥ ४४३ । ४ ॥

प

परमापूर्व ३२३ । १ ॥ ३२४ । ७ ॥ ३२६ । ११ ॥ ३२८ । १२ ॥ ३२९ । २ ॥

पिष्टयध ४५३ । ५ ॥ ४५५ । ५ ॥ ४५८ । १ ॥

पुरोडाश ३५८ । ६ ॥

पौर्यामास ३२२ । १६ ॥ ६२६ । ८ ॥ ३२७ । १४ ॥ ३२८ । १ ॥

प्रापञ्चित २१५ । ७ ॥ २३२ । १ ॥

य ।

याम ७ । ४ ॥ ८ । १७ ॥ १० । ६ ॥ ६६ । ५ ॥ १७७ । ५ ॥ २२५ । ११ ॥

२६६ । २ ॥ २६७ । ५ ॥ २६८ । २० ॥ ३०० । ३ ॥ ३११ । २ ॥

३१५ । १ ॥ ३१६ । १ ॥ ३२२ । ३ ॥ ३४१ । १ ॥

व

वाजपेय १४० । ६ ॥ १४६ । ६ ॥

विश्रजित ३ । ५ ॥

श

श्लेन १०६ । २ ॥ २११ । १ ॥ २१३ । १ ॥ ६३६ । ६ ॥

शाब्द ४६६ । ७ ॥ ४४५ । १ ॥ ४४७ । १ ॥ ४५१ । २ ॥ ४५८ । २ ॥

स ।

सन्धा २२४ । ८ ॥ २२५ । २ ॥ २२३ । ४ ॥ २४७ । ३ ॥

सर्ग ८ । १२ ॥ ७५ । ६ ॥ ८८ । ७ ॥ ८५ । १५ ॥ ८६ । ५ ॥ १६४ । १ ॥

२५७ । १ ॥ ३०१ । १ ॥ ३०७ । १ ॥ ३१० । ८ ॥ ३११ । २ ॥

३१४ । ३ ॥ ३१६ । २ ॥ ३२४ । ६ ॥

प्रास्त्रदेशित फलं ४५८ । ६ ॥

श्रिवाय गो दद्यात् ५१४ । २ ॥

शूद्रायां कुर्याो वैश्यात् ६०२ । १४ ॥

स ।

स विष्ठायां छभिभूत्वा ४४३ । ३ ॥

सन्ध्यामुपासते ये तु २२५ । २ ॥

साधुभिर्भाषितयं ६४० । ११ ॥

स्वर्गकामोऽपि योमेन ५०४ । ११ ॥

स्वर्गेऽपि पातभीतस्य ५०९ । २१ ॥

तत्त्वचिन्तामणि-तट्टीकाकारोत्तिष्ठितग्रन्थकारनाम्नां
अकारादिक्रमेण सूची ।

शब्दपरिच्छेदीयद्वितीयभागस्य ।

ग्रन्थकारनाम्नाः ।

अ ।

अतिशयोक्ताः १०१ । ० ॥

उ ।

उच्छृङ्खलाः ३२८ । ८ ॥ ३६२ । १० ॥

उत्तानाः ३३८ । ३ ॥

उदयनाचार्यः २८४ । १२ ॥

ग ।

गुरुव ० । १ ॥ २२ । ६ ॥ ७५ । १४ ॥ ८३ । ६ ॥ १२५ । १० ॥ ३०० । २ ॥

गुरुवर्याः १२ । १५ ॥ ५८ । १६ ॥ ६० । १८ ॥ १०४ । १२ ॥

ज ।

जैसिम्भिः ६४१ । ११ ॥

न ।

नवीनाः १३८ । ३ ॥

नैयायिकनद्याः २३५ । १६ ॥

प ।

पाचीननैयायिकाः ७५ । १४ ॥

प्राभाकरनद्याः १६५ । १० ॥

प्राभाकराः ५६६ । १ ॥

म ।

भट्टः ३१४ । २२ ।

भट्टाः २ । ११ । ५७८ । ८ ।

भट्टैकदेशी ३१४ । ५ ।

म ।

मछनः ५८० । १ ।

महानैवकारः ७७ । १८ ।

मिथ्याः ४३ । ४ । १२८ । ४ । २१७ । ८ ।

मिथ्यानुयायी २०३ । १५ । २२८ । ८ । २२८ । १३ ।

मीमांसकः २२४ । १५ । २८५ । १३ । ५१६ । १० । ५२७ । ८ । ५६३ । ५ ।

मीमांसकैकदेशी ६० । ११ ।

व ।

वैयाकरणः २७४ । १३ ।

श ।

शौकरः ५६८ । ७ ।

स ।

सोन्दडः २४ । ८ । ३४ । १० । २१७ । ३ । २७६ । १२ ।

अकारादिक्रमेण विषयसूची ।

शब्दपरिच्छेदौयद्वितीयभागस्य ।

विषयः ।

अ ।

अपभ्रंशपदस्य न वाचकत्वमिति व्यवस्थापनं ६३८ । ७ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादिसमत् ७६० । १ ॥

अर्थवादाप्रामाण्यवादिसमत्निराकरणपूर्वकं समतव्यवस्थापनं ७८४ । १ ॥

आ ।

आख्यातपदार्थविचारः ८१६ । १ ॥

उ ।

उपसर्गविचारः ८५४ । १ ॥

क ।

कार्यत्वेन अपूर्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमिति प्राभाकरमतं २६७ । १ ॥

कार्यत्वेन अपूर्वमेव विधिप्रत्ययवाच्यमिति प्राभाकरमतखण्डनं १७८ । १ ॥

च ।

चिकीर्षालक्ष्यं १४ । १ ॥

ज ।

जातिविशिष्टशक्तिशक्तिवादिमतं ५७२ । ३ ॥

जातिशक्तिवादिप्राभाकरमतं ५५६ । १ ॥

जातिशक्तिवादिमद्वमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिमद्वनाचार्यमतं ५८७ । १ ॥

जातिशक्तिवादिश्रीकरमतं ५६६ । ७ ॥

जात्याकृतियुक्तयः पदार्थ इति समतव्यवस्थापनं ५८६ । ५ ॥

ध ।

धात्वर्थविचार ८४७ । १ ॥

प ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणपतुष्टयप्रामाण्यवस्थापनं ८६० । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणप्रतिष्ठा १ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये सुखमतं ६ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये सुखमतखण्डनं स्वमतव्यवस्थापनञ्च १०४ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमतखण्डनं ५ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये भट्टप्रभृतिमीमांसकानां मतं २ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये महायन्त्रकारमतं ८७ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये महायन्त्रकारमतखण्डनं ७८ । १ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये मीमांसकेकदेशमत ६० । ११ ॥

प्रवर्त्तकज्ञानविषये विधिप्रत्ययार्थविषये च उदयनाचार्यमतं २८४ । १ ॥

य ।

योगरूपद्रव्यादिषडार्थविचार ५६१ । ५ ॥

ल ।

लक्षणाविचार ६६० । १ ॥

व ।

वाक्यप्रियस्य प्रसिद्धादिकत्वव्यवस्थापनं ५२६ । १ ॥

विध्यर्थविचार २२४ । ८ ॥

स ।

समासविचार ७२७ । १ ॥

साधुशब्दविचार ६०४ । ११ ॥

ह ।

हिंसापदार्थविचार २११ । १ ॥

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः ।

आचारमूलत्वं* वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन भव-

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादरत्नम् ।

उच्छन्नप्रच्छन्नग्रन्थेन वेदस्याचारमूलतनिरूपणानन्तरं प्रवर्त्तक-
ज्ञानं निरूपयितुं, प्रवर्त्तकज्ञाने आचारमूलत्वस्योपपादकत्वरूपा-
मुपोद्घातसङ्गतिं दर्शयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते, 'आचारेति,
'आचारः' प्रवृत्तिः, तन्मूलत्वं तत्प्रयोजकत्वं, 'प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन'
जनकतासम्यग्भेदेन प्रवर्त्तकज्ञानवत्त्वेन, तेन प्रवर्त्तकज्ञाने सङ्गतिलाभः^(१)

(१) अन्यथा प्रवर्त्तकज्ञानजनकतायामेव सङ्गतिलाभः स्यादिति भावः ।

* उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'आचारेति, प्रसङ्ग एवात्र सङ्गतिरित्यन्ये ।
'तत्रापीति, तत्राभिधा शिष्यादर्थः सैव प्रवृत्तिहेतुरिति भट्टः । तथाहि

तीति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते । तत्राभिधा-सङ्कल्पा-

‘भवति’ निर्व्वहति, ‘निरूप्यते’ वेदस्याचारमूलतनिरूपणानन्तरं निरूप्यते । एतेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्य स्वरूपसत एवाचारमूलतनिरूप्यते । तन्निर्व्वहकत्वात्तन्निर्व्वहार्थं तन्निरूपणमनुपपद्यते । न च प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं विना नाचारमूलतनज्ञानं अतस्तज्ज्ञानार्थं प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणमिति वाच्यं । प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं^(१) विनाप्याचारमूलतनज्ञाने विरोधाभावात् तथासत्याचारमूलतनज्ञानं वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव वक्तुमुचितत्वाच्च इति पूर्व्वपक्षाभासो निरस्तः । यद्वतिप्रदर्शनपरोऽक्षयं यस्यो न निरूपणप्रयोजनप्रदर्शनपर इति ध्येयं ।

अत्र भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूतोविधिसमवेतोर्भावनापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रैव च भावनालरूपेण विधिप्रवृत्तिः, सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एक-

(१) व्याचारमूलत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्त्तकज्ञानेति ।

जिह्वादेस्तावदभिधानामकं खनिष्ठो व्यापारोऽवशाभ्युपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं खनिष्ठव्यापारद्वारा यथा दण्डस्य खनिष्ठस्यन्दार्जनद्वारा चक्रनिष्ठस्यन्दजनकत्वं, अत्र व्यापारे व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्नस्येति, व्यापारिण खनिष्ठव्यापारजनने न व्यापारोपेक्षा अनवस्थापत्तेरित्यत उक्तं परनिष्ठेति, ज्ञानद्वारेव जिह्वादि प्रवृत्तिं जनयत्विति शब्दाश्रितौ सा नापान्यतीत्यत उक्तं खनिष्ठेति, सा च शब्दाश्रितत्वाच्छब्दभावेनेत्युच्यते,

पदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या^(१) वा आख्यातसामान्यशक्तिवत्त्वलभ्ये कृतिरूप-
व्यापारे विधेरर्थान्तरे विशेषणतयान्वेऽति, प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया
व्यापारे विशेषणं, तथाच यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष-
इत्यन्वयः । न चैतादृशबुद्ध्यावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः
प्रयोजनज्ञानस्याहेतुत्वे “विद्यजितेत्यादौ फलकल्पनानुपपत्तेः इति
वाच्यं । यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाध-
नत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यतावत्त्वादेव व्यापारे
तद्ज्ञानात् । यद्वा विधित एव सर्गादिसाधनत्वपक्षः तच्च प्रवृत्तिरूप-
व्यापारे आख्यातार्थोऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं ।
न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादिति वाच्यं ।
क्रियागतेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात्
अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषस्तम्भवाच्च । न चैवं तादृ-
शअभिधायां मानाभाव इति वाच्यं । विधिः प्रवृत्तिजनकधर्मसम-
वाचिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवत् इत्यनुमानादेव तत्सिद्धेः पर-
मते शब्दस्य द्रव्यत्वावामिद्धिः । न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभि-
चारः, तस्य शरीर-प्राणसंयोगोपादानत्वात् । न च विधिर्न प्रवृत्तौ

(१) स्वप्रतिपादकवाक्यप्रतिपाद्यस्वरूपप्रत्यासत्त्येवार्थः ।

अपरार्थविषयत्वेनार्थभावेनैव युज्यते, सा च सर्वोपस्थातवाक्या तदुक्तं, “अभि-
धाभावनामाह्वरन्यामेव लिङादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वोपस्थातेषु
गम्यते” ॥ ‘अर्थमित्वं’ अर्थविषयत्वं, अर्थभावना च कर्म करणमिति-
कृतं तथाप्येवम् इत्यंशत्रयवती भवति, अन्यथा पक्षं सर्गादि सा न भाव-

कारणं प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारादिति वाच्यं । वैधधीजन्य-
प्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च । तच्च
जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा इत्यन्यदेतत् । नन्वसु अभिधा तथापि
तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्या व्यभिचारात् प्रत्यक्षादि-
नेष्टसाधनत्वयहेऽपि प्रवृत्तेः । नापि यागादिविषयिकायां, यागकृति-
स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः । नापि विधिजन्यार्थां,
तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात् । नापि जातिविशेषविशिष्टायां,
गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डो-
पाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात् । न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-
त्त्यापत्तिरिति वाच्यं । विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन
तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः ।

परे तु सङ्कल्पज्ञानं प्रवर्तकं, सङ्कल्प इच्छा, तथैव विधिशक्तिः,
याग इच्छाविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः ।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्वज्ञानं प्रवर्तकं, नित्ये
सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन तथा कल्पनात् नित्यापूर्वस्य पण्डित-
तथापि स्त्रीकारात्^(१) विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्वमित्ये-
वान्वयबोध इत्याहुः ।

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन व्यभिचार इति वाच्यं ।

नित्यापूर्वस्य तथापि स्त्रीकारादिति ख० ।

येत् तस्येतन्नितयाधोक्तत्वात्, एवञ्च शब्दभावनापि भावनात्वात् किं केन
कपमित्यंशत्रयतो भवति, तदिदमाह, “निष्ठीऽभिधा सैव च शब्दभावना
भाया च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोध करणं तदोप्यं प्ररोचना घात-

पूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यपि अ-

केचित्तु भावनाज्ञानं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रथमो न त्विष्टसाधनताज्ञानं नित्ये तदभावात्, विधिप्रक्रिरपि तत्रैव आख्या-
तधामान्यस्य तदर्थात् आश्रयस्यास्य पचतीत्यादिवदित्याहुः^(१) ।

तदेतस्मत्तत्तुष्टयं एकेनैव ग्रन्थेन दूषयति, 'तत्राभिधेति, 'तच' निरूपणे, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, आश्रयस्यास्य 'प्रवर्त्तकमित्यनेन, तथाच तन्निरूपणविषयौभूतं प्रवर्त्तकमिदं नेत्यस्य, अभिधात्वञ्च विधि-
समवेतपदार्थत्वं अभिधापदवाच्यत्वं वा तेनास्मन्मते नाप्रसिद्धिः
अस्मन्मते शब्दशक्तेरेव अभिधापदवाच्यत्वात् ।

केचित्तु 'तच' प्रवृत्तौ, 'न प्रवर्त्तकं' नोत्पादकं न जनकमिति
अवदित्याहुः ।

'तस्मिन् सतीति विनेष्टसाधनताज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेरि-
त्यर्थः, इदञ्च सङ्ख्यापूर्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः
अभिधायां मानाभावेन तज्ज्ञानसत्त्वञ्च वस्तुमशक्यत्वात् । 'असत्य-

(१) तथाच याज्ञानिकूलकृतिमादित्यन्वयबोध इति भावः ।

तयोपयुज्यते" । इति, किमित्याकाङ्क्षाया प्रवर्त्तनीयप्रवृत्तिप्रवृत्तिर्माया
सर्वं कर्म्म, केनेत्याकाङ्क्षाया सम्मन्वयबोध इति, अस्तुत्यस्य चिद्पदादप्य-
प्रवृत्तेः सम्मन्वयबोधेन वच्छक्तिप्रवृत्तये सहकारिणा सा प्रवर्त्तयतीत्यर्थः,
कथमित्याकाङ्क्षाया 'प्ररोचनेति, 'प्ररोचना' स्तुत्यर्थवाद', स च कर्म्मण्य-
प्रशंसत्वज्ञानमन्तरेणावसीदन्ती प्रवृत्तिमप्रापयन्ती विधिप्रवृत्तिं प्राशस्त्य-
ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिजननी करोति, अतएव स न प्ररोचना न दूषते

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च । कार्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति

पीति, इदञ्च सर्व्वेव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेत-
पदार्थसङ्ख्यापूर्व्व-भावनादिविषयकत्वेऽसत्यपि किञ्चेष्टसाधनत्वज्ञानेन
प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधायामेव माना-
भावः । न शोक्नानुमानमेव मानं, शब्दस्य प्रवृत्तिषामान्यो शब्दप्रवृत्तौ
वा व्यभिचारात् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् शब्दस्य द्रव्यत्वा-
सिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च^(१) । एवं सङ्ख्याज्ञानमपि न प्रवर्तकं माना-
भावात् इच्छात्मकस्य तस्य स्वरूपसतोहेतुत्वेन तदभावे तज्ज्ञानाद-
प्रवृत्तेः, एवमपूर्व्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपू-
र्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्तकं
भावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्यमिति सङ्क्षेपः । 'कार्यत्व-
ज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं
विनापि घट-याग-पाकादिकर्तुस्तदुपायकपाल-इविस्तप्पुलादिषिद्ध-

(१) ननु शब्दात्मान्यतरत्वमेव हेतुर्वाच्यः अतो नासिद्धिरत आह, अप्र-
योजकत्वाच्चेति ।

तथापि कस्यत इति तस्या विध्यविनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, व्यभि-
धापि न तत्त्वेन ज्ञाता स्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसङ्गादिति प्रवर्तनात्वेन
भावनात्वेन च ज्ञाता तथा, तथापि यज्यादिपदसमभिव्याहारेण यागादि-
जनकप्रवृत्तिजनकत्वग्रहे समानसंवित्सर्व्वेद्यतया यागादावपि कृतिसाध्य-
त्वभानं, भाषानुपस्थितौ च भावनात्वेन ज्ञानमसम्भवोति समभिव्याहृतफलं
प्रति भावनात्वेन ज्ञायते, अतएवास्तुतपले विश्वजिदादौ पर्जन्यं कस्यते,

गुरवः । तथा हि ज्ञानस्य कृतौ ज्ञान्यायां चिकी-

विशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्वाभिचार इति वाच्यं । प्रवृत्तेर्हि विषयताचयी
एका साध्यताख्यविषयता, सा च यच्चिष्ठकृतिमाध्यताज्ञान-चिकी-
र्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घट-घाम-पाकाद्येव न तु तज्जनकौ-
भूतकपाक्षादिसिद्धनिष्ठा, अतएव घटं करोति घामं करोती-
त्येवानुव्यवसाय-व्यवहारौ न तु कपाल-हविरादेः सिद्धतादृशायां
कपाक्षं करोति इति करोतीत्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कृतिवा-
चिधातुयोगे द्वितीयायाः साध्यताख्यविषयतार्थकलनियमात् । न
च साध्यताख्यविषयताया एव कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाथैतनियमे
कपाल-तत्त्वादेः सिद्धतादृशायां कपाक्षं करोति तन्तुं करोतीत्या-
दिव्यवहारवत् कपाक्षं घटवन्तं करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्या-
दिव्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं । साध्यवैशिष्ट्यबोधकपदासमभि-
व्याहृतकृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया एव तथा नियमान्तञ्च
कपाक्षादिपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः, घटादिपदञ्च घटला-
दिपरं मतुवर्थः आश्रयत्वं, धाताख्यातयोर्वापर-प्रवक्षौ यथा

तथाचामिधौगतमिष्टसाधनत्वमपि भासते तच्च क्रियागतमिष्टसाधनत्वं
विना नेत्यादिप्रतदितृमाधनताबोधोऽपि, तथाच प्रवर्तनात्त्व-भावनात्त्व-
ज्ञानानुपूर्वाप्यपरा शक्तिर्लिङ्गादिपदएव, अतएवैका प्रवृत्त्यनुपूर्वा अपरा
ज्ञानानुपूर्वा इति शक्तिरनुव्यवसिति । अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पत्तिर्वाङ्मः
संप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तावृणीचैवेति, सेव लिङ्ग-
इत्याहुः । अपरे तु अपूर्वमेव विध्यर्थो वैदिके तज्ज्ञानमैव प्रवृत्तकत्वा-

योगमर्थः, तथाच कपालवृत्तिघटताश्रयानुकूलव्यापारजनकयन्त्रा-
नित्यन्वयः, कपाले घटं करोमीत्यादिवत् कपालं घटं करोमी-
त्यादिप्रयोगोऽपीय्यतएवेत्यपि वदन्ति । अपरा च उपादानत्वापर-
नाम्नी सिद्धलाख्यविषयता सा च सिद्धकपाल-हविस्तण्डुलाद्युपाय-
निष्ठा कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्यनुव्यवसायात्
तत्र च उपादानत्वाख्यविषयताया एव द्वतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थ-
कृतावन्वयात् । न च तत्र अन्यत्वं विषयत्वं^(१) वा द्वतीयार्थः, तस्य
च घट-यागादावेवान्वय इति वाच्य । सर्व्वच द्वतीयार्थस्य धात्वर्थ-
एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि
व्यवहारापत्तेः । अन्या च उद्देश्यलाख्यविषयता, सा च धत्साधन-
ताज्ञानाधीना चिकीर्षा तस्मिन्ना, तच्च जलाहरण-स्वर्गादनादिरूपं
फलमेव जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करो-
मीत्यनुव्यवसायात् जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं
करोमीत्याद्यनुव्यवसायाच्च । इत्यस्य तत्तत्साध्यतावच्छेदकक-तत्तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकक-

(१) व्याधेयत्वमित्यर्थः, क्वचित्तथैव पाठः ।

दिवाङ्गः । इतरे तु प्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानं प्रवर्त्तकमिति सैव विध्यर्थ इति
वदन्ति । तदेतत् सर्व्वं दूषयति, 'तस्मिन्निति, इदञ्च हेतुद्वयं यथायोग्यं
बोध्यं व्यभिधाया मानाभावेन तत्र तस्मिन् सतीत्यादिहेतोरनन्वयात् ।
इदमत्राकृतं यदार्थसम्बन्धभिन्नायामभिधायां मानाभावः व्यवहाराधीन-
व्युत्पत्तिवशेन शब्दस्य ध्यानमाधजनकत्वावधारणेन प्रवृत्तिजनकत्वाभावात्
भावे वा ध्यावयवकेटुसाधनताज्ञानमात्राणां कृतेनोपपत्तात्तिमित्याहुः

तत्तत्साध्यविशेष्यककृतिषाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः । एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं, तेन तस्या अपि कपाल-हवि-
स्तण्डुलाद्युपायकप्रवृत्तौ^(१) न व्यभिचारः, अन्यथा नैयायिकनयेऽपि
व्यभिचारस्य दुर्भारत्वात् तैरपि कृतिषाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतु-
त्वोपगमादिति भावः ।

यत्तु प्रवृत्तेर्विषयताचैविध्ये मानाभावः, किन्तु कपाल-हवि-
स्तण्डुलाद्युपायएव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव सोपादानत्वं । न
चैवं घटं करोति यागं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारात्तुप-
पत्तिः कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतार्यकत्वनियमादन्यथा
कपालत्वं करोतीत्यादिव्यवहारात्पत्तिरिति वाच्यं । अत्र घट-याग-
पाकादिपदस्य कपाल-हविस्तण्डुलादौ सावधिकत्वात् कृतिवाचि-
धातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्यकत्वनियमेनानु-
बूझत्वं वा तत्र द्वितीयार्यइति प्राचीननैयायिका वदन्ति । तदसत् ।
लक्षणाया ग्रन्थप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वाव-
गाहित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोतीत्यादिप्रात्यक्षिकप्रतीतेरनुप-
पादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरण-स्वर्गादि-
रूपफलस्य लक्ष्यताख्यविषयतायाः घट-याग-पाकादेश्च साध्य-
ताख्यविषयताया अनभ्युपगमे दृष्टसाधनताज्ञान-कृतिषाध्यताज्ञान-

(१) कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपादानविषयकप्रवृत्ताविति ख० ।

यापारकत्वे मानाभावात् । न चोक्तनियमात् तत्त्वज्ञानं, खनिष्ठत्वस्य
गौरवेणाप्रयोजकत्वा कर्मविशेष्यत्वात् अनुमित्यादिकरख्यातिसंन्यासौ

र्पातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बो-

चिकीर्षाणां कार्य-कारणभावोऽपि दुर्वार इत्युक्तपाय एव वक्ष्या-
मथोपरिष्ठात्^(१) इति दिक् । अत्र च तत्प्रकारक-तद्विशेषक-
तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदककतत्साध्यक-तदर्थिप्रवृत्तिकार-
णतावच्छेदकं न वा तदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति
न वेत्यादिविप्रतिपत्तयः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य
प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न कृतिः । तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं, न विष्ट-
साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं
न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हविराद्युपादाननिष्ठयागादिरूप-
चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुलोपगमात्
इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहाक्षम्वनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वा-
भ्युपगमाच्च इति ध्येयं । 'चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति, 'कर्त्तव्य'
द्वारं, चिकीर्षावश्यं द्वारमिति समुदितार्थः, तथैव प्रकृतोपयोगात् ।
न चेवं प्रवर्त्तकज्ञानत्वव्यापकचिकीर्षाव्यापारकत्वं इति फलितं तच्चा-
द्युक्तं उपादानप्रत्यये व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वादु-
पादानेच्छायास्तस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति
वाच्यं । 'ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादमाधनीभूतज्ञानस्येत्यर्थात्

(१) वक्ष्यमाणोपरिष्ठादिति ग० ।

व्यभिचाराच्च । इच्छापि न विष्टर्थः तस्याः स्वरूपसत्त्वा एव प्रवर्त्तकत्वेन
ज्ञानवशकप्रक्षेपकत्वात् स्वर्गकामादिपदसम्भवाच्च । अपूर्वज्ञानमपि न

उपादानप्रत्यक्षश्च न साक्षादसाधन उपादानप्रत्यक्षविगनेऽपि प्रवृत्त्य-
नुदयात् उपादानेच्छायास्तद्वारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश-
कत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फल-चिकीर्षयोः
प्रवृत्तावहेतुत्वादिति वाच्यः । फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छा-
मात्रमसादकत्वेन अन्यथाविद्वत्तया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तत्राविद्धे ।
यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव
तद्व्यापारत्वेनैव चिकीर्षायाऽपारकत्वरूपमाश्रयापि तत्र सूत्रात् सत्त्वात् ।
न हि स्वप्नानविशेष्यकचिकीर्षायाऽपारकत्वपर्यन्तं वाच्यं, चतुष्प-
योगादिति श्रेयः । ननु चिकीर्षारूपस्यापारकत्वेऽपि कुतो न कश्चित्
कृत्यत्पाद इत्यत आह, 'तस्मत्त्व इति, 'हेतुन्तरेति, 'हेतुन्तर दण्ड-
कपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्ष प्रतिबन्धकाभावयेति भावः' । ननु तत्त-
दुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादान-
तावच्छेदकप्रकारक तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपा-
दानप्रत्यक्ष-तत्तदुपादानप्रवृत्त्वोर्ध्वत-हेतुमद्भावाद्दण्ड-कपालाद्युपादान-
प्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्नास्ति घटादिसाध्यकप्रवृत्तिस्तु कथं
न जायते तत्र चिकीर्षासत्त्वान् घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि
सयोगादिसाध्यक दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्व-
सत्त्वेन तत्तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्य-

प्रवर्तकं व्यपूर्वपदादिना तद्वृत्तेऽप्यवच्छेदे तदज्ञानेऽपौष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृ-
त्तेऽपि । भावनाज्ञानमपि सर्वार्थस्यावधारणमात्रं प्रवर्तकमिति 'ज्ञानस्येति,
साक्षादसाधनस्येति श्रेयः । तेन प्रवृत्तिविधयश्चतस्रे न व्यभिचारः, फल-
ज्ञानेन न प्रवर्तकमित्युक्तं प्रत्यक्षप्रकाश इति प्रकाशः ।

पेक्षया विशेषसामग्रीत्वविरहात्^(१) दण्डोपादानकप्रवृत्तिं विनापि कपालोपादानकघटसाध्यकप्रवृत्तौ घटसाध्यकप्रवृत्तित्वसत्त्वेन तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्यपेक्षया सामान्यसामग्रीत्वविरहाच्चेति^(२) चेत्, न, सामग्र्याः सामान्य-विशेषभावानापक्षत्वेऽपि दण्ड चक-कपाळाद्यन्यतमोपादानकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया घटादिसाध्यकप्रवृत्तेरलौकिकतया तादृशान्यतमोपादानकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तादृशान्यतमोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां तदनुत्पत्तेः तद्वर्मावच्छिन्नयत्किञ्चिद्वृत्तिसामग्रीसहिताया एव तद्वर्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्योपधायकत्वादिदेमेव च कारणसमाजाधीना कार्योत्पत्तिरिति गौयते । एतेन घटादिचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षादण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादित्यपि निरस्तं । घटसंयोग-भ्रम्याद्यन्यतमसाध्यकप्रवृत्त्यतिरिक्ताया दण्डोपादानकप्रवृत्तेरलौकिकतया तादृशान्यतमसाध्यकप्रवृत्तिसामग्रीविरहादेव तदनुत्पत्तेः कार्योत्पत्तेः कारणसमाजाधीनत्वात् ।

गुहचरणास्तु^(३) उपादानप्रत्यक्षस्य हि स्वातन्त्र्येण न चेतुल्यं किन्तु घटादिनिष्ठचिकीर्षाया दण्डाद्युपादानकलौकिकसाक्षात्कारस्य च सत्त्वेऽपि दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानदशायां^(४) घटसाध्यकदण्डोपा-

(१) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटादिसाध्यकप्रवृत्तेर्विशेषसामग्रीति भावः ।

(२) तथाच दण्डोपादानकप्रवृत्तिसामग्री न घटसाध्यकप्रवृत्ते सामान्यसामग्रीति भावः ।

(३) तथास्थिति ग० ।

(४) "दण्डादौ घटसाधनत्वज्ञानाभावदशायांमिति ग० ।

दातृकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधन-
ताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तितावच्छिन्नं प्रति
न्यायनये परनये च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात् तदेव चिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरूपेयते
कार्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य ज्ञायवान् । न च घटादिसाध्य-
ककपाकोपादानक-घटध्वंससाध्यकदण्डोपादानकसमूहात्मनप्रवृत्तौ
दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तत्र अभिचारवारणाय घट-
त्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताग्राप्तिप्रवृत्ति-
त्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानता-
निरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताग्राप्तिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमना-
विरहान् तथापि गुरुतरकार्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं ।
दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्य घटादि-
साध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया वि-
निगमनाविरहान् तादृशकार्य-कारणभावद्वयस्य ध्वंससाधनत्वात्
इत्यञ्च विशेषसामग्रीविरहादेवोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटा-
दिसाध्यकप्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः^(१) । एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि
दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसह-
कृतादण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तद्वच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्विती-
यातिप्रसङ्गोऽपि विरस्तः । केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्यता-
वच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेषु घटादि-

हेत्वन्तराभावात्, चिकीर्षा च* कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

निष्ठचिकीर्षालक्षणघटादिमाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवा-
सम्भवमिति प्राहुः ।

अथ प्रत्यक्षविषयकपालव्यक्तौ इदं न कपालमित्यसंगमपक्ष-
त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनं इति कपालत्वाग्रे
निर्धर्मितावच्छेदकक-तत्कपालविषयकलौकिकप्रत्यक्षात् कपालत्व-
प्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः । न च कपालत्वप्रकारेण
तद्व्यक्तौ प्रवृत्ताविष्टापत्तिरिति वाच्यं । अनुभवविरोधादिति चेत्,
न, तत्तदुपादानतावच्छेदकाग्रे इदन्वधर्मितावच्छेदकक-तत्तदुपा-
दानविशेष्यकप्रत्यक्षस्य इदं कपालमित्याद्याकारस्य कपालमिदं घट-
साधनमित्याकारकस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदकक-तत्तदुपादानक-
प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात् । न
चैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्यक्षात् इदन्वप्रकारेणैतद्व्यक्त्यु-
पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात् । तस्येदन्वाग्रे निर्धर्मितावच्छेदककत्वादिति
वाच्यं । उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् इदन्व-
स्यत्वे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि हेतुत्वात् इदमिदं नेत्यसंग-
मपक्षसम्भवेन तथातिप्रसङ्गविरहादित्यास्तां विसारः ।

* व्यापारोभूता चिकीर्षा लक्ष्यत, 'चिकीर्षा' चेति, यतएव क्रिया-
विषयत्वं फलान्यविषयत्वं विशेष्यत्वं फलमोघरतादृशेच्छाया अप्रवर्तकत्वात्
यतएव इत्यसाध्यस्त्रियाया तादृशेच्छासम्भवेऽपि न कृतौ व्यापार इति
क्रिया कृतिसाध्यत्वेन वाक्येन विवक्षितमिच्छा, तच्चिन्त्यं गुरुतरभारो-
भोजनीयौ कृच्छसाध्ये,पि नादृशेच्छाय कृतौ व्यापारत्वात् यतएव

कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति

‘चिकीर्षां चेति, व्यापारौभूता चिकीर्षां चेत्यर्थः, अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटौभविष्यति, ‘कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय ‘कृतिसाध्यक्रियाविषयेति, ‘क्रियापदं धर्म्मिमात्रपरं, कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलोभूतकृतिविषयताशालित्वं, तथाच साध्यत्वाख्यफलोभूतकृतिविषयताशालिधर्म्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तथाविधविषयताशालीति भावः ।

केचित्तु ‘क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलोभूतकृतिविषयताशालिपरं । न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारौभूता वा चिकीर्षां सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संवादिनी चिकीर्षैव विस्वादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथाख्यात्यापत्तेः, तथाच वृक्षादिविषयकविस्वादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

‘पाकमिति, पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्थानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुश्रवसायसत्वादिति भावः । ‘दृष्टाया-

तच्च कृतिजन्य एव धर्म इति वक्ष्यते, तस्मात् काचित्कामिप्रायेण खरूपनिर्वचनमेतत् इति मन्तव्यं । तत्र किमियत् आह, ‘चेति, सपदमत्र

तदनुभवात्, सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छा-
याः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । अतएव स्वकृति-

इत्यादि, 'इच्छायाः' स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवा-
'दीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुनये
रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्मायां
व्यभिचारवारणाय सवादिलोपादानं, कूटलिङ्गसूत्रेऽप्यनायत्या^(१)
तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विस्वाद्ः कल्प्यते । न
सैवं सत्त्वादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये प्रवृत्तिसामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वाभिद्धिरिति वाच्यं । संवादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति न्यायात्^(२) चिकीर्षादिमात्र
प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वभिद्धिरिति भावः, एवमु-
च्येऽपि ।

केचित्तु या तत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः
न तु प्रकारतापर्यन्तप्रवेशः, मूलेऽपि 'स्वप्रकारकेत्यस्य स्वविषयके-
त्यर्थः, एवञ्च रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः ।

(१) कूटलिङ्गं दुष्टलिङ्गं यथा वज्रैः साध्यतायां ह्रदत्वादिकं ।

(२) यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायादित्यर्थः ।

प्रवर्तकज्ञान तादृशमिति कृत्वा प्रकृते तु तदनन्तर्भावेऽप्यदोषादिति श्रेयं ।
'इच्छाया इति, ज्ञानेच्छायाः स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थं
इतिप्रमाणम् ।

तत्र तत्रये इच्छाविशेषविशेषक-रजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि
स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवशं हेतुत्वात् । न च तत्रये विसवादी-
च्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रजतज्ञानं^(१)
तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वार-
एवेति वाच्यं । कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वरूपसाध्य-
त्वस्य निश्चयघटकत्वात् । न चैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैक-
कालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेनेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छे-
दकत्वमेवायातु कुतः कारणत्वमिति वाच्यं । वक्ष्यमाणक्रमेण तत्रये
इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकी-
र्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यत्वरूपस्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयो-
ज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः । न चेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि
बलवदनिष्ठानुसृजित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेव आयात्विति
वाच्यं । बलवद्देशस्यैव इच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षा-
हेतुत्वसिद्धेः । वस्तुतस्तु विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकभावात्
उपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहवदगृहीतासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थि-
तेरपि तत्रये विसवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव निश्चय-
घटकमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः ।

‘अतएवेति, चिकीर्षायाः स्वरूपकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः,
‘स्वरूपकृतिसाध्ये’ स्वरूपकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते, इदञ्चापाततः, वस्तुतोलाघवात्
पाको मे कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रका-

(१) उपस्थित उपस्थितिविषयीभूतः ज्ञानविषयीभूत इति यावत्, अथ-

• एव ज्ञानस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं ।

साध्ये पाके प्रवर्तते, न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या
स्वकृत्यसाध्ये* चिकीर्षापत्तेः, स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानं प्रति-
बन्धकमिति चेत्, न, तदभावकारणत्वे गौरवात्।

रिकेष्टैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्, अतएव
ज्ञानमपि साध्यतासंशर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वं। यद्य-
प्युक्तनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि
पुन्यन्तरदानाय पुनरनुवदति, 'न लिति, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या'
कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानसाध्या, यथाश्रुतेऽयिमहेत-
वङ्गतेः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञा-
नमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयद्वयर्थं, कृतिसाध्यतासंशये प्रवृत्तेरनु-
भवात् यथाश्रुतासङ्गतेः। न च कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारे
वज्रवित्तव्ययायावसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। वज्रवदनिष्टानु-
बन्धितज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तवेष्टा-प्रवृत्तोरभावादिति धेयं।
'तदभावकारणत्वं इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य कृत्यसा-
ध्यतानिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः। न चाप्रामाण्यनिश्च-
यानास्क्रन्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्क्रन्दित-
कृत्यसाध्यत्वनिश्चयाभावत्वमेव सन्निति वाच्यं। कृतिसाध्यताज्ञानस्या-
प्रामाण्यनिश्चये वज्रवदनिष्टानुबन्धितज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भ-

* 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन प्राप्ते, यतएवाह, 'स्येति, 'साधवाव-'
तारादिति। यद्यप्येवंविधसाधवावतारे त्वन्मते भेदापक्षो न प्रवृत्तिहेतु-

वात् तच्च च तदनास्तन्दितलक्षाप्रवेशात् स्वकृत्यसाध्यतानिययवत्
तदभावव्याप्यादिनिययस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया वृद्धतरकार्य-
कारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः ।

केचित्तु ननूक्तनियमवशादस्य कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः तथापि
कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुत्वमपि तु इष्टसाधनताविषयक-
ज्ञानत्वेन सर्वत्रेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यलोभयविषयकसमूहालम्बनादेव
चिकीर्षेत्यत्राह, 'न लिष्टसाधनताज्ञानमाधेति न लिष्टसाधनता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञाननिष्ठकारणतावेत्यर्थः, 'स्वकृत्यसाध्ये'
स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'चिकीर्षापत्तेः' केवलेष्टसाधनताज्ञाना-
च्चिकीर्षापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नवत्त्वादिष्टापत्तौ चोक्तनि-
यमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः^(१) । 'तदभावकारणत्वे गौरवादिति, इद-
मुपलक्षणं स्वकृत्यसाध्यतानिययस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यच्च कारणान्तरा-
भावादिष्टसाधनताज्ञाने न कृतिसाध्यताभावं तच्च केवलेष्टसाधनता-
ज्ञानात् चिकीर्षापत्तेर्दुर्न्वारत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । उक्तनियममग्नौवे^(२)
तदस्यः शङ्कते, 'अथेत्यादौत्याहुः ।

(१) अन्विष्टादेव कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वे चिकीर्षायां न कृतिसाध्य-
ताज्ञानजन्यत्वमिति भावः ।

(२) उक्तनियममग्नौवेति म० । या यत्प्रकारिका इष्टा या तत्-
प्रकारकज्ञानमाधेति नियममित्यर्थः ।

रूपेदयमपेक्षया गृह्यत्वात्, तथापि तद्धेतोरेवेति न्यायादतिरिक्तविशिष्ट-
ज्ञानकल्पनागौरवाच्च, युगपदुपस्थितभावेन तच्च तथा चात्र युगपदुपस्थितौ

अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न
लाघवावसर इति चेत्, न, यत्र शब्दादनुमानाद्वा
दैवात् सा तत्र लाघवावतारादिच्छायाः स्वप्रकारक-
ज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

‘अभाव’ कृत्यसाध्यतानिश्चयाभाव, ‘उभयसिद्ध’ चिकीर्षापूर्वमु-
भयसिद्ध, ‘असिद्धा’ चिकीर्षापूर्वमुभयासिद्धा, (१) ‘न लाघवावसर-
इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य सद्यपि लाघव न कारणतावच्छेदकतायां
विनिगमकमित्यर्थ, लघु-गुरुधर्मावच्छिन्न यदि फलपूर्वमुभयसिद्ध
तदेव लाघवस्य कारणतावच्छेदकताया विनिगमकत्वमिति भाव ।
‘दैवात्’ प्रतिबन्धकसामग्रीविरहात्, ‘सा’ चिकीर्षापूर्व कृतिसाध्य-
ताधी, ‘लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्मावच्छि-
न्नस्य चिकीर्षापूर्वमुभयमते सत्तादित्यर्थ । ननु तथापि कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य नियतपूर्ववर्तित्व कस्य मम तन्नन्यथासिद्धत्वमात्र अतो लाघव-
मत आह, (२) ‘दृष्ट्या इति तत्प्रकारकसवादीच्छाया, ‘स्वप्रकारक-
ज्ञानसाध्यत्वनियमेन’ तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेत्यर्थ, ‘आवश्यक-
त्वाच्च’ चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वाच्च । अपि च कृत्यसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-

(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्व खोज्ज्वलमते चिकीर्षापूर्व कृति-
साध्यताधीरसिद्धेत्यर्थ ।

(२) नन्वित्यादि व्याहेत्यन्त पाठ ग पुस्तके नास्ति ।

लाघवावतार इति भाव । ‘साध्यत्वनियमेन’ प्रयोज्यत्वनियमेनेत्यर्थ इति
प्रकाशः ।

जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च ।
व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकानैका-
न्तिकज्ञानवत् ।

कत्वान्यथानुपपत्त्यैव कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसिद्धिरित्याह,
'जनकज्ञानमिति, तज्जनकौभूतज्ञानविघटकत्वेव ज्ञानस्य तच्च प्रति-
बन्धकत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति
अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटयेत्यर्थः, तथाच यत् यत्प्रतिबन्धकज्ञानं
भवति तत् तज्जनकज्ञानविघटकं भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनु-
मितिप्रतिबन्धकज्ञानं भवति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानघटकमपि
भवतीति सामान्यतोऽप्याह कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धक-
ज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्मताव-
सात्^(१) कृतिसाध्यताज्ञानत्वेव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भावः । न
च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरू-
पासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्यं । प्रतिबन्धकत्वं हि न कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वं, किन्तु प्रयोजकौभूताभावप्रतियोगित्वं, प्रयो-
जकत्वञ्च कारणकारणव्यावृत्तान्वयासिद्धिश्चतुष्टयरहितत्वे सति नि-
घतपूर्ववर्तिनं कारण-तत्कारणसाधारणं, हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव
च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचारः, साध्ये च ज्ञानपदं स्वरूप-
कथनं, विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न लेककालावच्छेदेन तदधि-
करणावृत्तिलक्षणं विरोधित्वं, गुरुनयेभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया

(१) कृत्यसाध्यतानिश्चयः चिकीर्षाजनककृतिसाध्यताज्ञानेतरविघटकत्वा-
भाववानित्वाकारकवाधनिश्चयवत्त्वादित्यर्थः ।

कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य^(१)
 विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः । न चासाधुलज्ञाने साधुलज्ञाना-
 जन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं । अनाकाङ्क्षरूपा-
 साधुलज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् अन्यादृशा-
 साधुलज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । न च तथापि सिद्धौ
 व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुनये सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्भावस्य-
 प्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेद्यात् । अतएवासिद्धलज्ञाना-
 जन्येष्टाप्रतिबन्धके सिद्धलज्ञानेऽपि न व्यभिचारः । तद्भावस्य प्रति-
 बन्धकताया एव हेतौ निवेद्यादसिद्धलनिश्चयस्यापि दृष्टाहेतुत्वा-
 भ्युपगमाद्वा । अथ तथापि बाध-सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः । न च
 तद्भावस्य अपि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेद्यगोचरीति वाच्यं । कृत्यसाध्य-
 ताज्ञानाभाव-व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभावतयेव विकीर्षादि-
 मित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-दृष्टान्तासिद्धोरापत्तेः । न च
 साक्षाद्विरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं । साक्षा-
 दविरोधित्वं हि न साक्षात्ताभाव-तद्वाप्याद्यमवगाहितं प्रकृतेऽपि तद-
 सिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य विकीर्षाप्रकारौभूतकृतिसाध्यताभावाव-
 गाहितत्वात्, अतएव न कारणीभूताभावाप्रतियोगित्वमपि प्रकृतेऽपि
 तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वा-
 भ्युपगमात् । न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्न-
 प्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाध-सत्प्रतिपक्षादेव निययत्वेन

(१) अधिष्ठारणज्ञानात्मकस्येति ख० ।

अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतोऽपि तदधिष्ठेः उक्तयुक्ता^(१) कृत्य-
साध्यतानिश्चयस्यैव पूर्वपक्षिमते प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न,
हेतौ स्वपाद्यविरोधवगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् स्व-
पदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं, चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सङ्ग-
स्तथास्वविरोधवगाहित्वं स्वं यच्च यदभाव-तद्वाच्य-तदवच्छेदका-
द्यन्यतमसवगाहते तच्च तदवगाहित्वं संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो-
विशेषणीयः तेनेष्टभेदपक्षे प्रवृत्तादिप्रतिबन्धके तत्रत्ये न व्यभि-
चारः^(२) संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न
तमादायैव व्यभिचारः । न च तथापि भूतजिज्ञासुखे जिज्ञा-
संधर्मापक्षेण लैङ्गिकासंस्पर्शापहाधीनसंवादोच्छा-प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्ट-
भेदपक्षे जनकौभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद् व्यभिचार इति वाच्यं ।
विशिष्टज्ञानस्य संवादोच्छा-प्रवृत्तिहेतुत्वेन अनाद्यतया तत्राप्योच्छा-
प्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तेः स्वीकारा-
दिति दिक् । 'अन्यथा' एतादृशव्याप्तनङ्गीकारे, 'कृत्यसाध्यत्वमिति
दृष्टान्तार्थ' यथा तया कृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं
तथैतेषामपि स्यादित्यर्थः, 'अनिष्टसाधनत्वं' बलवदनिष्टानुबन्धित्वं,

(१) प्रतिबन्धकत्वसंशयदशायां चिकीर्षात्वत्ते कृत्यसाध्यतानिश्चयत्वेनेव
प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

(२) गुरुमते तत्र बाधनिश्चयभावकालीनस्य धर्मै-धर्मिणोर्धान्तरस्यैव
कारणत्वात् तत्र जनकत्वविघटकत्वमिति भावः ।

निष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्तकं कल्पेत ।

ननु सनोधात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् लाघवाच्च कृताविच्छा चिकीर्षा सा च दृष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत्, न, वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या

‘उपेक्षणीयत्वं’ दृष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वं, ‘निष्फलत्वं’ दृष्टफलोपधानशून्यत्वं, ‘प्रतिबन्धकं’ चिकीर्षाप्रतिबन्धकं, ‘क्रियाज्ञानमेवेत्येवकारेण दृष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोन्दङ्गः शङ्कते^(१) ‘नन्विति, ‘सम इति, ‘वाचित्वात्’ बोधकत्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे, चिकीर्षापदस्याखण्डत्वपक्षे तावत्, ‘लाघवादिति कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य क्षणत्वादित्यर्थः, ‘चिकीर्षा’ चिकीर्षापदवाच्या, ‘दृष्टाविवेष्टेति दृष्टिर्भवन्तितीक्ष्णैवेत्यर्थः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानात्’ दृष्टसाधनताज्ञानमात्रात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत्, तत्र कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृत्यसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्व मानाभावादिति भावः । अत्र दृष्टिर्भवन्तितीक्ष्णैवेति प्रमाध्याह्नकोदृष्टान्तः^(२) गुरुनये दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णैव विशेषणतया सुखत्वमिव दृष्टित्वमपि विपयीकरोति न तु दृष्टिर्भवन्ति स्मात्-व्येष्टेच्छा कृतिसाध्यत्वा-

(१) सोन्दङ्गमदमाणश्च निराकरोतीति सूत्रम् ।

(२) उभयवाचसिद्ध इत्यर्थः ।

साधयामीतीच्छायाः कृतेः पूर्वमनुभूयमानायाः सन-
न्तावाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।
किञ्च पाकं चिकीर्षतौत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छा-
विषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभि-

प्रकारकेच्छां प्रति सुखल-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृति-
साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छाया अस्तीकत्वात् दृष्टिसाध्यं सुखं भव-
त्वित्येच्छायान्तु सुखे दृष्टिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं ।
'वह्निना साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः,
'अनुभूयमानायाः' नियमतोऽनुभूयमानायाः, 'सनन्तावाच्यत्वेन'
सनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन, 'गौरवेण' प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण, 'प्रत्याख्या-
तुमशक्यत्वादिति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तथाच
चिकीर्षांपदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षांपदाप्रतिपाद्यत्वमिति यदुक्तं तदपि
दूषयति, 'किञ्चेति, 'प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः, अप्राधान्येन
विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षतौत्यपि प्रयोगाप-
त्तिरिति भावः । 'न तु कृतेरिति, अतो न कृतीच्छा चिकीर्षा-
प्रतिपाद्येति भावः । ननु पाकं चिकीर्षतौत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया
इच्छाविषयत्वमनुभूयतइत्युक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छा-
विशेष्यवाचित्वेन धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वादित्यत्र आह, 'धातोश्चेति,
'इच्छांप्रकारवाचित्वमिति, न तु विशेष्यवाचित्वमिति शेषः, प्रकारश्च
कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा आद्ये तु लक्षणादिकानुसंधरण-

धेयेच्छाप्रकारवाचित्वं, ओदनं वुमुश्चत इत्यत्र भोजन-
विशेष्यतयोदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । इष्टसाधन-
त्वेन दृष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रव-
र्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्चैव, घटं जानाति चिकी-
र्षति करोतीतिज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

मित्यन्यदेतत्^(१) । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यत-
येत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्रय इत्यन्वयोधादिति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्वमनु-
भवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु
कृतीच्चैव इष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्वं सम्भवात् ।
न चेवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वा-
दिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तर्वापि
कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदृष्टायामपि क्रियाया इष्टसाधनत्वादि-
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुक्तत्वादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसा-
धनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'दृष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्वमिति श्रेयः । 'करोतीति
तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या यत्र
प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादि-
त्यर्थः । इदमुपसर्पणं अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनु-
ब्रूयककृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुब्रूयककृतीच्छा-

(१) लक्षणादिकं मूलमिदमन्यदेतदिति सू०, य० ।

नुभवात् । अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा
चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्,
न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफलला-
भेन निवार्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तस्मि-
न्साया अनिदृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

न-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छालभ्योः समग्ररौत्वेन साधय-गौरव-
मपि नास्तीति ध्येयं । 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिके-
त्यर्थः', 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयताव-
च्छेदकपाकतावच्छिन्नस्येत्यर्थः', 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वपक्षे,
'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जाये-
तेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिके-
त्यर्थः', 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः,
'प्रीत्या धनलाभेऽपीति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः,
'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः', 'अनि-
दृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्य-
त्वप्रकारकेच्छा प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया
उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न
बाधकमिति भावः । 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, ज्ञानातिरिक्तोच्छाया तज्-
ज्ञानस्य तत्पात्तादित्याहुः । वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किञ्चु
विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धज्ञानाभावेन हेत्वभावादपिनेच्छा न
जायते, एवञ्च घनादावुत्पत्तिरपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवाच्चेच्छाविच्छेद इति

फलेच्छाविच्छेदस्य उपपायेच्छाविरोधित्वात् । अस्ति

वच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्वेत्यर्थः, यथाश्रुते पाक इत्या साध-
यामौतीक्षाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्ते-
रनुपपादनात्^(१) । न च तस्याः^(२) अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषय-
व्यधिकरणप्रकारकेक्षाया अभ्युपगमादिति वाच्यं । तथापि पाक-
स्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणासिद्धपाकमात्रे
तदापत्तेस्तादवस्थान् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रति-
बन्धकत्वापाताच्च^(३) । सिद्धत्वञ्च कश्चिदुत्पन्नं कश्चित् स्वतन्त्रागित^(४)
कश्चित् चेमसाध्यताविरोधित्वरूपं ज्ञानादौ ग्रामादौ दुष्-
प्रागभावादौ यथाक्रमेण बोध्यं । प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च
ज्ञानानुगमो दोषाद्य । न चैवं सिद्धग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं ।
तच्च ग्रामादिज्ञानमात्रसिद्धत्वेनेच्छाविषयत्वाच्च तु ग्रामादेरिति भावः ।
'उपायेच्छाविरोधित्वात्' उपायेच्छानुत्पादप्रयोजकत्वात्, फलेच्छा-

(१) उपायान्नसाधौनसिद्धत्वज्ञाने पाक इत्या साधयामौतीक्षाया निवृ-
त्तेरनुपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ।

(२) 'तस्या' पाक इत्या साधयामौतीक्षाया इत्यर्थः ।

(३) क्रिया सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाक इत्या साधयामौती-
क्षाप्रतिबन्धकत्वापाताच्चेत्यर्थः ।

(४) कश्चित् विद्यमानत्वमिति सु०, ४० ।

सिद्धत्वज्ञाने सत्येव विच्छेदः न तथा ग्रामे अनुमितिज्ञाने तु ज्ञाते तदभावात्
तत् स्वरूपमदेव तन्निवृत्तिप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानमपि स्वरूपमदे-
वेति भावः । 'अस्ति चेति, पाके सिद्धतया स्वविषयसिद्धत्व, व्योदनसिद्धतया
फलेच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः ।

च.तत्र पाकौदनयोः सिद्धत्वं, अन्यौदनेच्छायां पाक-

विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुतामङ्गुतेः, 'तत्र' चिकीर्षितस्य
पाकस्थान्यतः सिद्धत्वज्ञानस्थले, 'सिद्धत्वं' सिद्धत्वग्रहः, पाकस्य सिद्ध-
त्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानं औदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छा-
विच्छेद इति भावः । ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे स्वत्वान्तर्भावादननुगमः । न च
तद्वर्त्मप्रकारकतद्वर्त्माशयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृगसिद्धत्वज्ञानं विरो-
धीति वाच्यं । विसंवादीच्छाया प्रसङ्गहात् । अथ तद्वर्त्मप्रकार-
केच्छां प्रति तद्वर्त्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि । न
सैवं गृह्यादिपाके सिद्धत्वज्ञाने ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति
वाच्यं । तदानीं स्त्रीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य पाके चिकी-
र्षेत्पादात् पाकलरूपेण तदनुत्पादादिति चेत्, न, यामे स्वत्वं
मे भवत्वित्यादिसिद्धयामादिगोचरेच्छायां यामलरूपेण सिद्धत्व-
ज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालल-हविष्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां कपाल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभि-
चाराच्च, सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यप-
क्षाप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात् । अतएव तद्वर्त्म-
प्रकारकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्वर्त्मावच्छिन्नविशेष्य-
ताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो यामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्ध-
यामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कश्चित् प्रलपितमप्यपान्तं,
कपाल हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकलादिरूपेण सिद्ध-

तज्ज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यः पाको भवत्वितिचिकीर्षायाश्चतुष्पा-
दवदूषणत्वादिरूपेण सिद्धतज्ज्ञानदशायामपि नीलो घटो भवति-
तीच्छाया श्रुत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति । यैवं । तदुक्तेर्दृष्टतावच्छे-
दकत्वेच्छां प्रति तदुक्तप्रकारकसिद्धतज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् उद्दे-
श्यतश्च भवत्वित्यादिपदाभिन्नयमानो विषयताविशेषः, यामे कृतं
भवत्वित्यादौ तु यामादिर्नोद्देश्यः किन्तु तत्र स्वत्वमेव, एवं कपास-
हविराद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपासादिर्नोद्देश्यः किन्तु घट-
थागादिः, उद्देश्यतावच्छेदकत्वञ्च तत्पर्यायाधिकरणत्वं तेन घटत्वा-
दिरूपेण सिद्धतज्ज्ञानदशायां न नीलो घटो भवत्वितिच्छाया उपपत्तिः,
अतएव च यस्यां पाकादिविषयकचिकीर्षायां पाकत्वादिविशेष-
उद्देश्यता सा पाकत्वादिरूपेण सिद्धतज्ज्ञानादेवापैति यस्यान्तु
स्वरूपकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण^(१) सा तु स्वरूपकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धतज्ज्ञानादेवापैतीति विभागः । तादृग्विस्तृप्त्यविषयतानङ्गीकारे
तु तत्तज्ज्ञानित्वेनैव प्रतिबन्धता प्रतिबन्धकता तु तत्तज्ज्ञानित्वेन यामा-
न्यतस्तत्तदुक्तविशेषविशेष्यताकसिद्धतज्ज्ञानत्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु यदुक्तविशेषदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना रक्षा, तदुक्त-
प्रकारकसिद्धतनिययो विरोधी दृष्टसाधनत्वञ्च यत्र पाकनिरूपेण
सिद्धीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धतनिययेव साधयच्छति यत्र कृति-
साध्यपाकत्वादिना तदवगतं तत्र तदवच्छिन्नसिद्धतनिययेवेति
विभागः । तेन प्रतिदृष्टसाधनताभावस्य दृष्टसाधनतावच्छेदकत्वात्
प्रकारान्तरेण तत्राभेदपि न तदपगमः । न च सिद्धतज्ज्ञानदशायां

(१) उद्देश्यतेति पूर्वोक्तान्वयः ।

जायमानायां घट-यागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपास्त-हविराद्युपा-
दानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यं । गुरुनये उपादाननिष्ठचिकीर्षा-
विषयसाधनताज्ञानस्य साचादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां
मानाभावात् तद्व्याप्ते स्फुटीभविव्यति, एवं न्यायनयेऽपि । न च
तथापि यथा पाकलक्षणेष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारक-
ज्ञानसंश्लेषात् साकः कृतिसाध्यो भवन्तितीक्षा तथा घामत्वादि-
रूपेण सिद्धयामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयस्वत्वप्रकारकज्ञानसं-
श्लेषात् घामो ज्ञे स्वत्ववान् भवन्तित्याकारकसिद्धयामादिविशेष-
केच्छोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः घामत्वादिरूपेण
सिद्धत्वयथेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यं । स्वकृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्य ते
तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य फलबलेन
हेतुतया घामत्वरूपेण दृष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवावि-
द्धेरित्याहुः । तदसत् । गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असङ्गतात्^(१)
घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपास्ताद्युपादानकप्रवृत्तौ
कपास्तादौच्छाया अपि हेतुत्वेन कपास्ताद्युपादानकेच्छायां व्यभिचा-
रस्य दुर्वारत्वाच्च । अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकि-
कप्रत्यक्षस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र
नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-मीमांसिबिद्वान्तस्य च
युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति सङ्क्षेपः ।

(१) कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्य ते तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन
तादृशज्ञानाभावेन नित्यविषयकेच्छाया असंगता इति भावः ॥

चिकीर्षा भवत्येव, प्रत्युतासिद्धत्वात् कृतावेवेच्छा. न
विच्छिद्येत यदि कृतिविषयसिद्धत्व-फलेच्छाविच्छेदौ न
विरोधिनी । प्रीत्या धनलाभे च तदधिकधनेच्छा न

ननु तथापि तत्र पाकालौदनत्वाभ्यां सामान्यतः सिद्धपाक-
तज्जन्यौदनयोः सिद्धत्वज्ञानात् पाकालौदनत्वाभ्यां पाकौदनयोरिच्छा
मासु ओदनान्तरत्नप्रकारकौदनेच्छायां पाकान्तरत्नप्रकारकपाका-
न्तरचिकीर्षा तु स्यादित्यत आह, 'अन्यौदनेच्छायामिति ओद-
नान्तरत्नप्रकारकौदनेच्छायामित्यर्थः, 'पाकचिकीर्षा' पाकान्तर-
प्रकारिका पाकान्तरचिकीर्षा, 'प्रत्युतेति, पाकत्वावच्छिन्नस्थान्यतः
सिद्धत्वज्ञानदशायामिति श्रेयः, 'असिद्धत्वादिति पाकस्य सिद्ध-
त्वज्ञानेऽपि पाकानुकूलकृतौ सिद्धत्वाज्ञानादित्यर्थः, 'कृतिविषयसि-
द्धत्वेति कृतिविषयस्य पाकादेः सिद्धत्वधैरित्यर्थः, 'न विरोधिनी'
न कृतिविषयकेच्छाविरोधिनी । नन्वेवं धनलाभत्वरूपेण धनलाभे
प्रीत्या सिद्धत्वज्ञाने सुखसामान्यरूपफलेच्छाजन्या धनलाभत्वरूपेण
धनलाभे प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारिकेच्छापि मा आयतां स्वविषयताव-
च्छेदकावच्छिन्नधर्मिताकसिद्धत्वज्ञानसत्त्वात् प्रीत्यधीनधनलाभजन्य-
सुखे सुखत्वप्रकारकसिद्धत्वज्ञानसत्त्वेन सुखसामान्यरूपफलेच्छाविच्छे-
दाच्च इत्यनेष्टापत्तिमाह, 'प्रीत्या धनलाभे चेति धनलाभत्वरूपेण
धनलाभे प्रीत्या सिद्धत्वज्ञाने चेत्यर्थः, 'तदधिकधनेच्छेति तदधि-
कसुखत्वप्रकारकफलेच्छाजन्या तदधिकधनलाभत्वेन तदधिकधनला-
भेऽर्थः, 'न विच्छिद्यते' उत्पद्यते, 'तस्य' तद्वर्णावच्छिन्नस्य,

विच्छिद्यते तस्यासिद्धत्वात् तत्फललेच्छायाश्च सत्त्वात्
धनमाचार्यिनश्च प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण त-
स्मिन्ना नास्त्येव धनमात्रस्य सिद्धत्वात् । किञ्चिद्विशेष-

‘असिद्धत्वात्’ सिद्धत्वाज्ञानात्, ‘तत्फललेच्छायाश्चेति तदधिक-
सुखलप्रकारकतत्फललेच्छायाश्चेत्यर्थः, ‘धनमाचार्यिनश्चेति, धनमा-
चार्यिनश्च प्रतिग्रहेण तस्मिन्ना प्रीत्या तन्नाभे नास्त्येवेति योजना,
‘धनमाचार्यिनः’ धनलाभजन्यसुखसामान्यार्पिनः धनलाभजन्यसुख-
सामान्यफललेच्छावत इति यावत्,^(१) ‘प्रतिग्रहेण तस्मिन्ना’ धनलाभ-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताक-प्रतिग्रहसाध्यलप्रकारलेच्छा, ‘प्रीत्या तन्नाभे’
धनलाभत्वावच्छिन्नविशेष्यताकप्रीतिमिदुल्लयहे, ‘नास्त्येव’ न भव-
त्येवेत्यर्थः, ‘धनमात्रस्य सिद्धत्वादिति, धनलाभत्वावच्छिन्नस्य सिद्ध-
त्वज्ञानादित्यर्थः । ननु धनलाभलरूपेण प्रीतिमिदुल्लयलाभ एव
प्रीतिमिदुल्लयस्योऽस्ति न तु प्रतिग्रहसाध्यधनलाभेऽपि तवान्दथा-
ख्यात्यापत्तेः तथाच तत्त्वत्वे धनलाभलरूपेण प्रतिग्रहसाध्यधने
प्रतिग्रहसाध्यलप्रकारलेच्छायां किं बाधकमित्यत आह, ‘किञ्चि-
द्विशेषसिद्धीवेति सामान्यधर्मप्रकारकयत्किञ्चिद्विशेषनिष्ठमिदुल्लय-
नेनेवेत्यर्थः, ‘सामान्येच्छाविच्छेद इति व्यक्त्यन्तरेष्वपि सामान्य-
धर्माद्देश्यतावच्छेदकलेच्छागुत्पाद इत्यर्थः । ननु सामान्येच्छां प्रति
सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धल-
ज्ञानमेव विरोधि न तु सामान्यधर्मप्रकारेण यत्किञ्चिद्व्यक्तिमात्रे

(१). धनलाभजन्यसुखसामान्येच्छान्त्येति यावदिति ग० ।

सिद्धैव हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्र-
विषयसिद्धेरसम्भवेन तद्विच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु*

सिद्धत्वज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति प्रातिस्निकरूपेण^(१) सर्वसं-
व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्रविषयसिद्धे-
रिति स्रोद्देश्यतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु याव-
तीषु व्यक्तिषु प्रातिस्निकरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'असम्भवेन'
युगसहस्रेणाप्यसम्भवेन, 'तद्विच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धत्वज्ञानप्रधु-
क्तपाकत्वादिसामान्यधर्माद्देश्यतावच्छेदकवेच्छाविच्छेदः कापि न
स्यादित्यर्थः ।

गुरुचरणान्तु^(२) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्मप्रकारेण
सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानमेव विरो-
धीत्यत आह, 'अन्यथेति यावतीषु व्यक्तिषु सामान्यधर्मप्रकारक-
सिद्धत्वप्रत्यक्षैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्रविषयसिद्धेरसम्भवे-
नेति स्रविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु
व्यक्तिषु सिद्धत्वस्य बाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विच्छेद इति, अन्यथाख्या-
त्यापत्त्या सर्वत्र सिद्धत्वज्ञानस्यासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) तत्तत्प्रकृत्यादिनेत्यर्थः ।

(२) केचित्त्विति न० ।

* ननु छतिसाध्यत्वप्रकारकेष्वपि विनापि छतोच्छास्यले प्रवृत्तेरनुभूय-
मानत्वेन व्यभिचारादगन्तव्यत्वा भिन्नविषयकेष्वपि व्यपि हेतुत्वं कल्प्य-
मित्यत आह, 'वस्तुतस्तिति, ननु कथं भासत इत्यत आह, 'क्रियाकारिणेति,

क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः

ननु कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छा-कृतीनां एकविशेष्य-
कत्वानुभवोऽसिद्धस्तथाच साधवात् स्वकृतीच्छात्वेनैव कारणत्वं । न
चातिप्रसङ्गभङ्गाय^(१) तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतौच्छायापेव हेतु-
ताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतौच्छात्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकार-
कपाकेच्छात्वयोः समशरीरत्वाच्च साधव-गौरवमिति वाच्यं ।
तावतापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वेन हेतुताया दुष्पारत्वात् ।
न च पाकानुकूलकृतौच्छाया हेतुत्वे न्यायनये इच्छाद्वारा प्रवृत्तिं
प्रति पाकानुकूलकृतौष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वप्रसङ्गौ प्रवृत्तिं प्रती-
ष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पाके-
ष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षया पाकानुकूलकृतौष्टसाधनताज्ञानत्वस्य गुह-
त्वादिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षति-
विरहात् इच्छयैव^(२) उपलक्षणत्वात्^(३) कृतौच्छां प्रति च^(४) कृतौष्टसा-

(१) एकसाध्यककृतौ अन्यसाध्यककृतौच्छाया हेतुत्ववारणायित्वर्थः ।

(२) ननु कृतिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे कृताविष्टसाधनत्वज्ञानकाले
तव प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इच्छयैवेति, कृताविष्टसाधनताज्ञान-
काले कारणाभावादिच्छैव न जायते कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य जनको-
भूतस्य सत्त्वे कृताविष्टसाधनताज्ञानस्यासम्भवादिति भावः ।

(३) इच्छाद्वारोपेक्षणीयत्वादिति ख० ।

(४) नन्विच्छां प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वे क्षतिरित्यकारणत्वकल्पनं
तव भते स्यादित्यत आह, कृतौच्छां प्रति चेति ।

साक्षात्साधनताबाधे परम्परासाधनताभावायैव साधनत्वप्रतीतिरिति सि-
द्धान्तात् क्रियादाहत्वभावे तदुभयं भाति, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव

कृतिसाध्यत्वमिष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतायास्तवापि सम्मतत्वात् तव पाकेष्टसाधनता-
ज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य सधुत्वेऽपि प्रवृत्तिं प्रति स्मृतिसाध्यत्वप्रकार-
कज्ञानस्यापि पृथक्कारणत्वकक्ष्यने गौरवाच्च । न च तवापि स्मृ-
तिविशेष्यकपाकानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तव तुल्यवमिति
वाच्यं । तस्य पृथक्हेतुत्वविरहात् पाकानुष्ठानित्वप्रकारेण तादृश-
कृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
तायामेव तस्य प्रवेगमात्, यदि च तवापि स्मृतिसाध्यपाकत्वप्रका-
रकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु स्मृतिसाध्यतायस्य पृथक्हे-
तुत्वं तदा तु नावच्छेदकलाघवसम्भावनापि स्मृतिसाध्यपाकेष्टसा-
धनताज्ञानत्व-पाकानुकूलस्मृतौष्टसाधनताज्ञानत्वयोः समशरीरत्वा-
दित्यस्मरसादाह, 'वस्तुतस्तिति, 'इष्टोपायत्वञ्च भातमिति । न च
स्मरते इष्टोपायत्वभानाभिधानमनुपयुक्तमिष्टसाधनत्वज्ञानस्य स्मृ-
तिसाध्यत्वप्रकारकेष्टसाधनताहेतुत्वादिति वाच्यं । न्यायमये तुल्यसा-

धारतादित्येके, 'क्रियानुभूत्या कृतिरित्यत्र समानसक्तिवैक्यतया कृतिसा-
ध्यत्वभग्नमित्यमरे । 'व्याधीति, स्वकेदारदृष्टित्वज्ञानवत् कृतिसाध्यत्वज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानोपधोत्वमिति भावः । 'तर्हीति, अगम्यथाविज्ञानग-
द्यनुविधायित्वादिति भावः । 'जीवन्मयीति, वस्तु तज्ज्ञेतेरेवेति न्यायात्
प्राग्प्रत्यक्षसञ्चारे जीवनादुत्पन्नञ्च एव न तज्जन्त इति चेत्, अत्र परन्ति,
वायुदारकत्वेन भस्त्रावायुदारकवत्तस्यापि तज्जन्तत्वात्तुमानात् । न च शास्त्र-
वायुदारकत्वेन व्यभिचार, तज्जन्तत्वात्तुमानात् । तच्च, एव हीनरयले-
नैव प्रोक्षतेऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि जन्तत्वात् तदोक्त्यभिचारानुज्ञा एव

इष्टसाधनत्वादिति तद्वोध्यात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन
क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वप्रका-
रनैयत्यमतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षा-
याः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया

मपौकत्वसम्पादनाय तदभिधानात् समतेऽपि इष्टसाधनताज्ञाना-
हेतुत्वेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञान-
विन हेतुताया इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वेनापेक्षितत्वा-
च्चेति छेयं । कुतोभातं तदाह, 'क्रियाद्वारैवेति, इष्टं प्रति कृतेः
साक्षात्साधनत्वस्य बाधान्तञ्जन्यक्रियायामिष्टोपायत्वमयद्वौत्वा तस्य
दुर्गृहत्वादिति भावः । 'तद्वोध्यात्' इष्टसाधनताबोध्यात्, 'चिकी-
र्षायां' प्रवृत्तिपूर्ववर्तिकाक्रियानुकूलकृतीच्छायां, 'कृतिसमानविषयेति
पांकादिविशेष्यकेत्यर्थः, 'चिकीर्षात्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा-
त्वेन, 'कृतीच्छात्वेन' पाकानुकूलकृतीच्छात्वेन, 'भिन्नविषयतया
गौरवादिति भिन्नविशेष्यकत्वलक्षणगौरवादित्यर्थः । न च समान-

इत्यरस्य परेणानङ्गोकाराच्च । अन्ये तु धावतः प्रयत्नोत्पत्त्यर्थं श्वासश्चिदात्म-
वच्छेदेन प्रयत्नजन्यत्वं सुषुप्तादिकानि च प्रयत्नान्तराभावात्तद्वन्तः । इह
समाधिस्थाना श्वासधारणे श्वासक्रियाप्रतिबन्ध इत्यविवादं प्रोक्तवान्
तदापि सञ्चरति तथाच जीवनयोनिस्तत्त्वविरेकादेव तत्र श्वासविर-
विरह इति तत्र तज्जन्यत्वमिति वदन्ति । यद्यपि सञ्चारोद्देशेन श्वासविरह-
रापाद्या सा च प्राणायामोन्द्रियतया न समवर्ति, यद्यपि विवेकवद्व-
तज्जेतुमानथापि तन्मते प्राणस्य प्रवृत्तिसाधनमनुसृत्य

विशेष्यकत्वभिन्नविशेष्यकत्वस्य साधव-गौरवं न कारणतायां विनि-
गमकं किन्त्ववच्छेदकसाधव-गौरवं कल्पनासाधव-गौरवस्य तथेति
वाच्यं । एकसाधवच्छेदकसाधवादेरस्येऽपि अणुरपि विशेषोऽध्यवसा-
यकर इति न्यायेन^(१) समानविशेष्यकत्व-भिन्नविशेष्यकत्वस्य साधव-
गौरवस्यापि कारणतायां विनिगमकत्वात् साधव-गौरवस्य कारण-
तायां विनिगमकत्वे तान्त्रिकाणां व्यवहारस्यैव नियामकत्वात्
अन्यथा^(२) अनुमितिं प्रति वज्रिव्याघ्रो धूमः पर्वते इत्यादि पद-
विशेषणकपरामर्शहेतुतायां दुर्नारत्नप्रसङ्गात्^(३) घटादिविशिष्टज्ञान

(१) अणुरपि किञ्चिदपि विशेषो वैलक्षण्यं व्यधवसायकर। कारणतायां
प्रतिबन्धकतायाच्च विनिगमक इत्यर्थः ।

(२) भिन्नविशेष्यकत्व-समानविशेष्यकत्वरूपसाधव-गौरवस्य कारणतायां
न विनिगमकत्वे ।

(३) एतन्मते यच्च विशेष्यकपरामर्शं एवानुमितिहेतुरिति भावः ।

बह्नाद्यामतिप्रसङ्गो बोध्यः । न च भगवद्वादिनाडोक्तज्येष्ठापत्तिः, प्रसङ्गत्वेन
तत्रैव तथाभावात् व्यस्थास्तु प्रलाभावेन प्रवक्तव्यवृत्तिविषयत्वायोग्यतावि-
त्वाज्ज्ञा । ननु विषयभेदादिव्यावर्तकं स्वविशेष्यवत्ताप्रतिसन्धानन्यत्वं
कार्यताज्ञाने विशेष्यमावश्यकं तथाच तत एवोक्तातिप्रसङ्गमिरासे
चिकीर्षाधीनत्वं विशेष्यं व्यर्थमिति चेत्, न, व्यर्थं कृतिसाध्यताप्रसङ्ग-
सम्भारौ जीवित्वादिव्यावृत्तानुमानसम्भवादत्त एव अभ्येऽप्यतिप्रसङ्गवारणार्थं
विशेष्योपादानमिति भावः । न च यत् कृतिसाध्यताज्ञानं तत सा कृति-
रिति जीवनयोनि कृतिसाध्यताज्ञानात् सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति
वाच्यं । तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोनि कृत्युत्पादेन व्यभिचारात्तस्या-
सङ्गानान्यत्वात् तस्मात्प्रवृत्तिरूपकृतिविशेषेण प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वान्
तत एवातिप्रसङ्गवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेष्यमावश्यकं । अत्र तदन्ति

प्रति-भूतत्वे घटाभाव इत्यभावविशेष्यकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-
पक्षेऽथ श्रवच्छेदकसाधन-गौरवविरहादिति भावः ।

केचित्तु 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यतया कार्य-
तावच्छेदक-कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वप्रकारके-
च्छायाहेतुत्वे साध्यतासंसर्गेण स्वकृतिप्रकारकेच्छालेन हेतुत्वं स्वकृति-
त्वेन च कार्यत्वं तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रमाणविशेष्यता च प्रत्यासत्तिः ।
न च पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्पुरुषी-
यत्वेनापीच्छाविशेषणात् स्वतन्त्रभावेन प्रतिपुरुषं कार्य-कारणभा-
वभेदस्यावश्यकत्वात् स्वकृतौच्छाया हेतुत्वे तु भिन्नविशेष्यकतया
समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तिवासम्भवात्^(१) अतिप्रसङ्गभङ्गाय वि-
शेष्य तत्तत्क्रियाविशेषस्यापि कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदक-
कोटौ निवेशनीयत्वाद्गौरवमिति भाव इत्याहुः । तदसत्, ममापि
स्वकृतौच्छालेनैव हेतुत्वं कृतित्वेनैव कार्यत्वं, किन्तु कार्यदिग्नि
तत्तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वं कारणदिग्नि चातुक्कृत्-
त्वसंसर्गेण स्वकृत्यग्रे तत्तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारतायाः प्रत्यासत्तित्वमिति
तुल्यत्वादिति दिक् ।

(१) तथाच समवाय एव प्रत्यासत्तिः एवञ्च मागानुकूलकृतौच्छासत्वे
, पाकसाध्यकप्रवृत्तापत्तिवारणाय तत्साध्यककृतौ तदनुकूलकृतौ-
च्छायाएव हेतुत्वोपगमात् कारणतावच्छेदक-कार्यतावच्छेदकयो-
र्गौरवमिति समुदितार्थः ।

कृतिसाध्यताधीरेव हेतुर्न तु कृतावृत्तविशेष्यतापेक्षा तथा हि चिकीर्षा-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रकृते चिकीर्षाधीना कृतिरयोग्यैव
विमयसुभावादित्येव शब्दं, तथाच कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ

गौरवात् । तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तवेच्छा यथा स्वकेदारवृष्टित्वेन इष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वमतः कृतिसाध्यत्वेन तवेच्छा भवतीति, कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न वृष्टीच्छा, विलक्षण-

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारवेच्छा चिकीर्षा तथापि तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु इष्टसाधनताज्ञानमेव । न चेदं कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं । तत्प्रकारवेच्छा प्रति तद्व्यावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानद्वारा कृतिसाध्यत्वावच्छेदेन पाकस्येष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेरित्याशङ्कते, 'तथापीति, 'येन रूपेणेति' यद्व्यावच्छेदेनेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वपदः, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेणैव, 'स्वकेदारवृष्टित्वेन' स्वकेदारवृष्टित्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधनत्वात्' तज्ज्ञानात्, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वपदः, 'अतः' अस्मात्, 'इतिशब्दात्मकारं न कृत्यसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति शेषः । 'कृतिविषये' वेति, 'वाशब्द इवार्थे' कृतावित्यन्तरं चोच्यः, तथाच कृताविषयकृतिविषय इत्यर्थः, 'वृष्टीच्छेति' चिकीर्षाविषयजन्यसंयोगाद्युद्देशकं

कारणं तथाच तथा चानेऽप्युक्तस्थाने चिकीर्षाधीनकृतेरुपयोग्यत्वादेव नोक्तं द्यते । न चान्वयस्यभिचारः, वादृशविषयविलम्बादेव विकल्पादन्यथा अनेन चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षायामपि प्राक्प्रवृत्तसंचारे यद्व्यावच्छेदकत्वेनैव साधनत्वात् । ननु चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञातं तन्नं येन चिकी-

तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः जीवनयोनिकृतित्वं न तदेति भावः । 'जीवनयोनीति जीवनयोनियत्नत्वेन कृतित्वेन वा जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं निवृत्तित्वेन कृतित्वेन वा निवृत्तिसाध्यताभवे चेत्यपि योर्थः । न च प्राणसञ्चारे या प्रवृत्तिरापद्यते तस्याः प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादानप्रत्यक्षाभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं । प्राणवदनाद्या अपि तदुपादानत्वसम्भवात्तस्या अण्यभिधातद्वारा प्राणसञ्चारजनकत्वात् तन्मते प्राणस्यापि प्रत्यक्षताभ्युपगमाच्च । न च नित्यातिरिक्तस्यैव रक्षणाधनतास्तिवृत्तकृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषणमपीत्वेनापे दाद्यतया तदभावादेव न तच्च चिकीर्षा-प्रवृत्तौ इति वाच्यं । तस्यापीद-

दिहापि तादृशकृतिविषययोग्यताज्ञानहेतुत्वौचित्यात् एवञ्च भवेदिति प्रसङ्गवारणाय स्रष्टव्यप्रयोगोऽप्यनावश्यकः तस्य तादृशकृत्ययोग्यतादिति, अत्र त्रुसं, खेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यये श्रुतं, खेच्छाधीनत्वञ्च न स्यात् तत्त्वं किन्तु स्रष्टव्यसत् एवञ्च वस्तुगता खेच्छाधीना या कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे प्राणपञ्चकसञ्चारस्यैव तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तद्वन्मासम्भवेन तन्निवन्धनातिप्रसङ्गाभावात् एवञ्च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्यताज्ञाने अवच्छेदकत्वकल्पनैवातिप्रसङ्गविरासावोपयुज्यते न तु 'तादृशकृतिविषययोग्यज्ञानरूपहेतुन्तरकल्पनं गौरवात् इति मन्तव्यं । न च सुखेति प्रसङ्गवारणाय तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं । उपरिखेच्छाधीनकृतित्वं एव सुखसम्भवे तत्रापि खेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानासम्भवेनतिप्रसङ्गाभावात् यथा च भक्तज्ञानं फलेच्छा वा न प्रवर्तिका तथोक्तं प्रत्यक्षपक्षे इति १९ काण्डः ।

साधनत्वेन तद्वशेषे वा तत्सिद्धककार्यताज्ञानस्यापि सम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, जीवनयोनिश्रुत्यादिषाध्यताज्ञानद्वयायां चिकीर्षा-कृत्योः सन्धानुभवविरुद्धादिति भावः ।

अथ मिथ्याः प्राणपञ्चकसञ्चारस्य चिकीर्षाधीनप्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यत्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारवत्त्वरूपविशेष्यतावच्छेदकानभवेन
चिकीर्षा-प्रवृत्ति-कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-कारणभावस्य कश्चि-
दप्यक्षमात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वपक्षेऽपि
स्वरूपायोग्यविशेष्यव्यावृत्तविशेष्यताया एव कारणतावच्छेदकप्रत्या-
सत्तित्वाज्जीवनयोनिश्रुत्यादिषाध्यताज्ञानेऽपि न प्राणपञ्चकसञ्चारे
प्रवृत्तिरिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नोपादेयमेव, अन्यथा चिकी-
र्षाधीनत्वविशेषणोपादानेऽपि तदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्रवृ-
त्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्याहुः । तदसत्, कृतौ चिकीर्षाधीनत्वविशेषणे
एवंरूपेण प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यभावोपपादनेऽपि घटादौ कृतित्वेन
जीवयोनिश्रुत्यादेः साध्यताभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् घटाद्यन्त-
र्भावेन कार्य-कारणभावस्यावश्यं कृद्भलान्तस्मिन्विशेष्यतायाः स्वरूपा-
योग्यव्यावृत्तत्वाच्च । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, अन्यथा प्राण-
पञ्चकसञ्चारेऽपीष्टापत्तेः सम्भवात्, न हि तस्य स्वरूपायोग्यत्वेन अनु-
भवातिरिक्तं प्रमाणमस्ति, आहार्यप्रबलश्यासप्रथासद्व्यायां प्राण-
सञ्चारेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरनुभूयमानतया प्राणपञ्चकसञ्चारस्य
स्वरूपायोग्यत्वविरहाच्च । न चैवं चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेऽपि तदधी-
नकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारिति वाच्यं ।
तत्रानापत्त्या इष्टापत्तेरेव शरणत्वाज्जीवनयोनिश्रुतिसाध्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि त्वं
प्रवर्तते । ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

दशायामिष्टापत्तेः घनानुभवविहङ्गनेनाशक्यत्वात्, अन्यथा एता-
दृशातुभ्यविवादे कार्य-कारणभावव्यवस्थेव न स्यात् । न च कृति-
त्वेन कृतिसामान्यमाधत्ताज्ञानत्वेनेव हेतुत्वं जीवनयोनिहत्यादि-
साधतायास्तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदक-
प्रत्यासत्तित्वाच्च नोक्तप्रसङ्गः^(१) इति वाच्यं । तथा सति साधन-
ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वान्तर्भावस्यापि व्यर्थता-
पत्तेः जीवनयोनिहत्यादिसाधतायास्तत्प्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः
प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेनेवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात्
प्रवृत्तिसाधत्ताभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्तेरुत्पादस्य तत्रापि दुर्वारत्वात्,
कृतिसाधतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वज्ज्ञा-
नैव कृतिसाधत्ताविषयकत्वान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्न-
प्रवृत्तिसाधतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वज्ञा-
नाय चिकीर्षाधीनत्वोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं पक्षवितेन ।

‘कृतिसाध्येति कृतिसाधत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षे-
ऽप्यौत्तर्यः । ननु वस्तुमत्या या चिकीर्षाधीना कृतिसाधत्वा-
धत्ताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साधत्ताज्ञानं वेति
विकल्प्य दूषयति, ‘नन्विति, ‘उपलक्षणत्वे’ परिवायकमात्रत्वे ज्ञान-

(१) न प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

* अस्तु वा सचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सखचिकीर्षाङ्गत्वा न कृतिरित्यस्यापि
स्फुटत्वादिति तदस्य अद्वये, ‘नन्विति, ननु सप्रमाणाकत्वाप्राप्तमित्यत्र आह,

मात्रगतानतिप्रसक्तधर्माभावात् कृतिमात्रस्य चाति-
प्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः, तथाच तदन-
नुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ
च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च ।

विषयतया कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वं इति यावत्, 'उपलक्ष्य-
मात्रगतेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठेत्यर्थः, 'मात्रशब्दो-
दावदर्शकः, अतः प्रमेयत्वादिवारणाय 'अनतीति, 'कृतिमात्रस्य'
कृतित्वस्य, 'अतिप्रसङ्गात्' जीवनयोनियमसाधारणत्वात्, 'तत्तत्-
कृतिविशेषाः' तत्तत्कृतित्वेन कृतिविशेषाः, 'उपलक्ष्याः' कारणता-
वच्छेदकप्रविष्टतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा^(१) प्रमेय-
त्वादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति^(२) भावः । 'तदननुगमात्'
तत्तत्कृतित्वानां ज्ञानात्मात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिसामान्ये व्यभि-
चारः,^(३) 'विशेषणत्वे' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति ।
ननु यथोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव^(४) मानमित्यद्वेर्दोषा-

(१) तत्तत्कृतित्वेन कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्वं इत्यर्थः ।

(२) अतिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाध्यइत्यादिज्ञानात् चिकीर्षा-प्रवृत्तौ
स्थातामित्यर्थः ।

(३) तत्कृतिसाध्यताघातं विनापि प्रवृत्त्युत्पत्तेरिति भावः ।

(४) प्राथम्यसङ्कसङ्घारे प्रवृत्त्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेवे-
त्यर्थः ।

'प्रमाणेति, 'विरोधेनेति, तस्याध्यतमाने समानसंविक्संवेद्यतया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधन-
त्वविरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न प्रायेतेति चेत्,
न, अस्ति हि कृतिविशेषोमानसप्रत्यक्षसिद्धोजीवनयो-
निप्रयत्नव्यावृत्तचिकीर्षोपलक्ष्यः यत्र चिकीर्षाकारणत्वं

न्तरमाह, 'किञ्चेति, 'साध्यावस्थायाः' साध्यत्वविशिष्टायाः, 'सिद्धा-
वस्थसाधनत्वेति सिद्धतादमामाचवृत्तिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपक-
त्वेत्यर्थः, साधनत्ववत् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यताश्रयत्वस्य विरो-
धादिति भावः । 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपल-
क्ष्यमाचगताकृतिप्रसङ्गधर्मो नास्तीति यदुक्तं तदुपयति, 'अस्ति चेति,
'कृतिविशेषः' कृतिनिष्ठो विशेषः, 'चिकीर्षोपलक्ष्यः' चिकीर्षाधीन-
पदमतिपाद्यमाचनिष्ठः, 'यचेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थः, 'जातिरूप इति
प्रवृत्तिलाभ्यजातिरूप इत्यर्थः । न चैकस्मिन् समूहाद्यन्तमयत्वेनि-
ष्टार्थे निवृत्तिरूपे दृष्टार्थे प्रवृत्तिरूपे निवृत्तितत्त्वादाय शङ्क्य-
दुर्वारमिति वाच्यं । राग-द्वेषयोर्योगपक्षाभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृ-
त्तिरूपत्वावभावात्^(१) । न च यत्रापेक्षानुव्याप्तात्मकनिष्ठानिष्ठसाधन-
त्वादिविषयकसमूहाद्यन्तमयत्वेकज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-फलदेवौ
ततः क्रमेणोपायेच्छोपायदेवौ तच्चेष्टानिष्ठोभयविषयकप्रवृत्ति-निवृ-
त्त्यात्मकसमूहाद्यन्तमयत्वं स्यादिति वाच्यं । अपेक्षानुदेः संप्रयोग-

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहाद्यन्तमयत्वं ततः
फलेच्छा ततः फलदेय तत्समये च ज्ञानाभावात् न समूहाद्यन्तमय-
त्वं स्यादिति भावः ।

ग्रहः स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधि-
रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

ह्ययितया उपायेच्छाकाले तच्चाद्यात् उपायेच्छाकाले^(१) उपाय-
द्वेषोत्पत्त्यसम्भवेन तच्चाप्युभयात्मकयत्नासम्भवात् उपादानप्रत्यक्षस्य^(२)
नष्टत्विं प्रति साक्षात्साधनस्य विलम्बेनापि तच्चोभयात्मकयत्नासम्भावश्च
ज्ञानेच्छा-द्वेषाणां यौगपद्याभावेन तच्चाव्यवहितपूर्वमुपादानप्रत्यक्षा-
सम्भवात् । न च तथापि ज्ञानेच्छयोः राग-द्वेषयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे
सादृश्यं दुर्भारमिति वाच्यं । तथा सति तत्र युगपत्प्रत्यक्षद्वयाभ्युप-
गमेन सादृश्यविरहात् प्रत्यक्षयौगपद्यस्यापि एकदोत्यक्षपरस्परवि-
लक्षणविंशत्यङ्गुलिषेष्टास्यले कृपत्वात् प्रत्यक्षभेदं विना नदनुपपत्ते-
रिति भावः । 'अनुगतकारणेति प्रवृत्तोऽस्मि प्रवृत्तोऽस्मीत्यनु-
गतप्रत्यक्षकारणेत्यर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः,
युगगतजात्यनभ्युपगमादिति भावः । 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, चिकी-

(१) ननु चतुर्थद्वयपर्यन्तस्यापित्वोपगमेनैव तत्र प्रवृत्तोत्पत्तिरसम्भव इत्यत-
श्चाह, उपायेच्छेति ।

(२) पञ्चमद्वयपर्यन्तस्यापित्वोपगमेऽपि न तादृशप्रवृत्त्यादसम्भव इत्याह,
उपादानप्रत्यक्षस्येति ।

त्वमानमिति भावः । ननु को धर्मस्तत्र कार्यतावच्छेदक इत्यत आह, 'स चेति,
'ममेति युगगतप्रत्यक्षद्वीकर्तुमित्यर्थः, 'अनुगतेति, अनुगमे कारणे चिकी-
र्षानक्षणे, 'उपाधिरूप' तत्तद्व्यक्तित्वरूप इति यावत्, कार्यतावच्छेदकानुग-
मस्यादोषत्वात् न त्वनुगतकारणघटित उपाधिचिकीर्षाजन्यत्ववच्छेद इत्यर्थः,

णामुपलक्ष्याणां अनुगतत्वमपि । यथा गोत्वेण तटस्थे-
नोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्मव्यक्तिविशेषाः
धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

प्राञ्जन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां'
चिकीर्षाधीनपदप्रतिपादानां, 'अनुगतत्वं' सर्वसाधारणानतिप्रसक्त-
धर्मावच्छिन्नत्वं, 'यथेति सूत्रमते दृष्टान्तः, (१) 'तटस्थेन' शास्त्रविषयेन,
'उपलक्षिताः' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविषया-
इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति, तज्जन्यबोधविषय इति शेषः । प्रकृता-
वच्छेदकस्तु धानकर्मात्ममेव गोत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात् (२) तस्य महि-
ष्यादिसाधारणेऽपि न महिष्यादिवोध इति भावः । 'तथा चिकी-

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्मत्वस्य प्रकृतावच्छेदकत्वेन प्रकृतिविषयत्वात् न
न्यायमतसाधारण्यं ।

(२) तत्पदप्रत्ययविषयत्वे इति साध्यव्यभिक्तस्य तत्परजन्यप्राग्बोधव्याव-
र्तकत्वादित्यर्थः ।

तज्जन्यत्वे शास्त्रे तज्जन्यत्वस्यावच्छेदकत्वादिति । यस्तु अनुगतकारणप्रयो-
क्त्यानुमतोपाधिरूप इत्यर्थ इति वदन्, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वेनानुगत-
त्वमित्ययिमग्रशक्तिरोधात् ।

इदञ्च पूर्वोक्तानुगममुद्धरति, 'एवमेति, यथा धूमात्वाद्यवच्छेदेन
वज्जिन्यत्वग्रहेऽपि धूमान्जोकादीनां वज्जिन्यत्वमनुगतं तथा तत्तत्क-
तित्वाद्यवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्वानुगतमि-
त्यर्थः । नन्वेवं चिकीर्षापि लिङ्गादिपदप्रत्यया स्यादित्यत आह, 'यथेति,

एवं जीवनयोऽनियतव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन
ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः । ननु कृतिसाध्ये न
कृतिर्विशेषणमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने
च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्षणमतिप्रसङ्गादिति
चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

घपीति एवं चिकीर्षाजन्मत्वमपीत्यर्थः, न कारणीभूतज्ञानविषय-
इति श्रेयः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रमिता व्यक्तिविशेषा एव का-
रणीभूतज्ञानविषया इति भावः । क्वचित् 'एवं चिकीर्षापीति पाठः,
'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नाननुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः,
तथाच प्रवृत्तिस्वरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः ।
'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने
इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तदन्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्विते-
त्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा'
प्रवृत्तिपूर्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतानुत्पत्त्यायां, 'ज्ञानं'
कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्ववर्त्तीति श्रेयः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने,
'नोपलक्षणमिति न ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः,
'अतिप्रसङ्गादिति, ज्ञानमात्रात् कृत्यसाध्यत्वेन नियतेऽपि प्रवृत्ति-
प्रसङ्गादित्यर्थः । कृतौ यथोक्तोपलक्षणत्वसत्त्वेऽपि कृतिविशेषत्वेन
कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुनात् ज्ञानमात्रव्यावृत्तिरिति
समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणीभूतज्ञाने, 'विषयतया'
विषयतासम्बन्धेन, 'विशेषणमेव' तद्विषयकज्ञानाज्ञावर्तकमेव, साध्ये

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा दृष्टसाधनेऽपीष्टं न
विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गभा-
नादौ या का गतिः । नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात्-
स्यापि चिकीर्षापीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति ।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्यं इत्यर्थं, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया
कारणतावच्छेदकतया, कारणताभावेनेति शेषः, 'उपलक्षणमिति
ज्ञानाभ्यासिना प्रवृत्तिकारणत्वेनान्वित्वेत्यर्थः, विशेषणतोपलक्षण-
तयोर्विरोधे, पि व्यावर्तकतोपलक्षणतयोर्विरोधाभावादिति भावः ।
'दृष्टसाधने' दृष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादाविति, तथापि किं
न विशेषणं अतीतानामतन्निष्पन्नस्येऽनुमितिपूर्वम् तदसत्त्वात् नोप-
लक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एव
एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्
'श्रमेऽपीति, 'श्रम' नान्तरीयकद्वयविशेषः, (१) 'चिकीर्षा आदिति
श्रमरूपेण चिकीर्षा आदित्यर्थः, अन्यथा सुखतादिरूपेण तत्र
चिकीर्षायामिष्टापत्ते, तेन रूपेण प्रवृत्तिर्यादित्यपि बोध्यः, 'चिकी-
र्षापीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यतादित्यर्थः ।
ननु श्रमे चेत्तद्वन्द्यादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षा-
प्रवृत्तौ तेरपि भित्वातिरिक्तस्यैव दृष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता-

(१) दुःखविशेष इति ख० ।

'चिकीर्षा' आदिति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः । नन्वेव श्रमेऽपि चिकीर्षा

असत्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः
अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते

ज्ञानमेव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषसामर्थ्येन वक्ष्यमाणत्वात् । न च
मन्त्रादौनां सार्धकश्चमे रोगनाशादिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्तत-
इति वाच्यं । तच्चापि अमहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन
अमहेष्टसाधनत्वाभावादिति चेत्, न, इष्टसाधनत्वभवेन तन्निष्क-
कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् भवस्य ज्ञानद्वयमेकं वा अन्यदेतत्, यच्च
अमात्मकदुःखध्वंसे उत्कटेष्टा तपेष्टसाधनताप्रमाया अपि सम्भ-
वाच्च । न च तदानौ तच्च चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं ।
दुःखत्वादिरूपेण दुःखसेष्टा-प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावेन अङ्कुर-
जनने शिलाग्रकक्षमिव दुःखत्वादिरूपेण दुःखमपीष्टा-प्रवृत्ति-
विषयत्वसङ्ख्यायोग्यमिति सिद्धान्तात् । न चेवं मन्त्रादौनां व्या-
पामादिशमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तच्चापि तद्वेतु-
क्रियायासेव चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्न तु अम इति भावः । 'स्वध्वं-
सेति स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत् स्रजनकचिकीर्षाया अविषय-
स्रदजनकत्वनिश्चयमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंसः' स्रजन्योध्वंसः न तु

घौनकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवर्त्तितव्यं कश्चिच्च समाधानमाह, 'अम-
क्षिति, नन्वचिकीर्षितत्वमपि तद्यत्तुं इत्यत्र व्याह, 'कृतेरिति, कृतित्वेन
जनकत्वे निश्चयोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेशात्यर्थं तेन स्वपूर्ववत्सिद्धान्तर-
ध्वंसे विरोधितुमशक्येन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः, यद्यप्येवमप्यदृष्टादिकं प्रति
तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्वाभिचार एव, तथापि वद्विप्रत्वेनापि विशेष्यत्वोपपत्तिरिति
भावः । 'चिकीर्षेति स्रजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, अप्रयोजकत्व-

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा इष्टसाधनेऽपीष्टं न
विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञा-
नादौ वा का गतिः । नन्वेवं अमेऽपि चिकीर्षा स्यात्-
स्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति ।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्ये इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया
कारणतावच्छेदकतया, कारणत्वाभावेनेति शेषः, 'उपलक्षणमिति
ज्ञानाच्चयिना प्रवृत्तिकारणत्वेनान्वितेत्यर्थः, विशेषणलोपलक्ष-
तयोर्विरोधेऽपि व्यावर्तकलोपलक्षणतयोर्विरोधाभावादिति भावः ।
'इष्टसाधने' इष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादाविति, तत्रापि लिङ्गं
न विशेषणं अतीतानामतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्वम् तदसत्त्वात् नोप-
लक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः । 'नन्वेवमिति, 'एवं'
एवमपि प्रवृत्तिर्त्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्,
'अमेऽपीति, 'अमः' नान्तरीयकदुःखविशेषः, (१) 'चिकीर्षा' स्यादिति
अमलरूपेण चिकीर्षा स्यादित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तत्र
चिकीर्षायांमिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यं, 'चिकी-
र्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वप्नकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यत्वादित्यर्थः ।
ननु अमे चेत्यवन्दनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षा-
प्रवृत्तौ तेरपि नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यता-

(१) दुःखविशेष इति ख० ।

'लिङ्ग'ज्ञानादाविति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः । नन्वेवं अमेऽपि चिकीर्षा-

असत्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः
अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते

ज्ञानस्यैव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषसामयौत्तेन वक्ष्यमाणत्वात् । न च
ममादौर्नां सार्थकश्रमे रोगनाशादिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्तत-
इति वाच्यं । तथापि अमहेतुकक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन
अमहेष्टसाधनत्वाभावादिति चेत्, न, दृष्टसाधनत्वभ्रमेण तस्मिन्नक-
कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् भ्रमस्तु ज्ञानद्वयमेकं वा अन्यदेतत्, यत्र
अमात्मकदुःखध्वंसे उत्कटेष्टा तत्रेष्टसाधनताप्रमाया अपि सम्भ-
वाच्च । न च तदानीं तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं ।
दुःखत्वादिरूपेण दुःखक्षेप्त्वा-प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावेन अदुर-
जनने शिलाशकलमिव दुःखत्वादिरूपेण दुःखमपौष्ट्या-प्रवृत्ति-
विषयत्वस्वरूपायोग्यमिति सिद्धान्तात् । न चेवं ममादौर्नां व्या-
पामादिश्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । तथापि तद्वेतु-
क्रियापानेव चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्न तु श्रम इति भावः । 'स्वध्वं-
सेति स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत् स्रजनकचिकीर्षाया अविषय-
स्तदजनकत्वनियमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंसः' स्रजन्योध्वंसः न तु

धीनकृतिमाध्यताज्ञानात् प्रवर्त्ततेत्यत्र कस्याचित् समाधानमाह, 'श्रम-
स्त्विति, नन्वचिकीर्षितमपि तथास्तुं इत्यत्र व्याहृ, 'कृतेरिति, कृतित्वेन
जनकत्वे नियमोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेस्तात्पर्यं तेन स्वपूर्ववर्त्तित्वात्तन्त्र-
ध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोषः, यद्यप्येवमप्यदृष्टादिकं प्रति
तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्यभिचार एव, तथापि तद्विज्ञत्वेनापि विशेषणोपमिति
भावः । 'चिकीर्षति स्रजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, अग्रमोर्जनक-

चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात्, न हि भोजनचि-
कीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तत्र,
गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये धमात् प्रवृत्तस्य निगड-
निश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रिया-
सुत्यादेऽपि अमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात् । न
तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे व्यभिचाराच्च । न हि सुखं

सुप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरनाशकत्वेऽपि न
घतिः, ध्वंसभाषात्कारातिरिक्त इति तु व्यायः, ध्वंसवच्छेदस्य
न्यायनयमाश्रित्य तत्कृतेऽतिरिक्तस्य तस्यानभ्युपगमात् चिकीर्षित-
जनकत्वापारान्तेत्यपि विशेषणाच्च चेष्टायां व्यभिचारः, चक्षु-
करणापाटवजन्यशब्दघोषापाण्यन्ते कृत्यजन्यत्वात्^(१) याग-दोषयोरेव
तज्जनकत्वादिति भावः । 'निगडनिश्चलदेहस्येति, चलने भ्रमात्^(२)
प्रवृत्तस्येति शेषः । ननु तत्रापि नाडीकृत्वात् एव अम इत्यद्वे-
राच्च, 'सुख इति निमित्तसंप्रमौ सुखमादायेत्यर्थः, 'व्यभिचारात्'
स्वेध्वेत्यादिनिघमस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारमेव विद्वषोर्त्त, 'न
ह्येति । केपाश्चित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

(१) न तत्र व्यभिचार इति शेषः । (२) कृतिमाध्यात्ममादित्यर्थः ।

निरासायाच्च, 'न ह्येति, ननु तत्राप्यङ्गचालनक्रियाजन्य अम इत्यद्वे-
राच्च, 'निगडेति' चामवातजङ्गीकृतकलेवरस्योत्थातुकामस्येति बोध्य, उक्त-
व्याप्तौ व्यभिचारमाह, 'सुख इति' तस्य स्वजनकचिकीर्षाविषयत्वाभावादेति

कृतिकारणचिकीर्षाविषयः, उपायचिकीर्षाजन्या हि
कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या । चिकीर्षाजन्यकृति-
साध्यत्वं न अमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरि-
त्यपरे । तन्न । शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-

कृतिसाध्यत्वमिति, चिकीर्षाजन्यकृतित्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्य-
त्वमित्यर्थः, प्रकृते तथैव विवक्षितत्वादिति भावः^(१) । 'द्वेषयोनि-
प्रयत्नादिति, द्वेषस्य योनिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेष-
जन्यशत्रुवधगोचरप्रवृत्तितोऽप्यौचित्यः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षा-
विषयतयेति श्रेयः, 'यत्नाजनकत्वादिति प्रवृत्त्यजनकत्वादित्यर्थः,

(१) तथाच प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधौन्यकृतित्वावच्छिन्नजनकता-

• निवृत्तित्वजन्यत्वाच्च हेतुरिति भावः ।

भावः । तदेवाह, 'न हीति, तत्रैवान्येषा समाधानमाह, 'विकीर्षेति, 'शत्रुवध-
स्येति, प्रतियोगिविषयकद्वेषस्य द्विविषयतया गौरवेणाप्रवर्तकत्वात् किन्तु
काचनेन समानविषयकेच्छाया एव, नन्वेवं तद्विषयौ द्वेष एव हेतुस्तत्पुत्ते-
रिति चेत्, न, इच्छत्वात् तदुक्तं पुस्तमाज्ञौ "राग-द्वेषाविनाभावोऽपीत्यादि ।
न च निवृत्तिप्रयत्नतोऽपि अमे पूर्वपक्षतादवस्यमिति वाच्यं । निवृत्तिप्रय-
त्नस्य त्रिधा प्रवृत्त्यजनकत्वेन तत्प्रवृत्त्यजनकत्वस्य श्रद्धायास्तदवस्था प्रवृत्तिहेतु-
त्वस्यैव द्वेषे श्रद्धित्वादित्याह । वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिस्तथाच
प्राचीरमवेऽनुपपन्नकाश एवायं यत्प्रवृत्त इति विवक्षितमस्माभिरनुमान-
प्रकाशे । उभयमपि दूषयति, 'तत्रेति, 'ज्ञानचारात्' औपनिषद्विषयत्वात्,

जन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात्, द्वेष-
सिद्धिस्तु शत्रुं द्वेषीत्यनुभवबलात् ।

यत्तु अमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्^(१) प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गादेति
भावः । नन्वेवं शत्रुवधप्रवृत्तिपूर्वे शत्रौ द्वेषे किं मानमित्यत आह,
'द्वेषसिद्धिस्त्विति, तदानीमिति शेषः । न च द्वेषस्तु प्रवृत्त्यजनकत्वे
निवृत्तिजनकत्वमस्येवेति तच्चन्यश्चमे व्यभिचारात् अमस्य न तेन
रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं । निवृत्तेर्भिन्नविषयतया क्रिया
प्रत्यजनकत्वेन अमानजनकत्वात्, पक्षाघातादिक्रियायास्तद्द्वेषप्रवर्जन-
रूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः^(२) ।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशप्रवृत्तिजन्यतावि-
च्छेदकमिति भावः । नन्वेवं भोजनादावपि चिकीर्षा न

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, भिन्नविषयत्वादिति, तथाच शत्रुविशेषाकदेयात्
शत्रुभ्रंशोपरप्रवृत्तिरिति भावः, यदि चिकीर्षा विना प्रवृत्त्युत्पाद-
कादा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गादिकीर्षा विना तत्र
प्रवृत्त्युत्पाद इति समुदिततात्पर्यं ।

(२) तथाच चिकीर्षाविषयतद्वर्णावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन
हेतुत्वं अमत्वस्य चिकीर्षोपिषयतावच्छेदकत्वाभावात् तद्वर्णावच्छिन्नं
प्रति कृतित्वेनैव हेतुत्वमिति भावः ।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोर्नोवि, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि
न अम इति कृतिविशेषमावृज्जोलायकत्वाच्च जीवनयोर्नकृतिविशेष इति
तथास्त्विति नाय परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषरूप-

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि अमे चिकीर्षाधीन कृति-
त्वेन कारणता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं
कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्,
अमवज्रमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादिश्च चि-
कीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिच-
रति जीवनयोनिशतेस्तदनुत्पादात् । यदा अमो न
भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तच्चिरन्तरोत्पन्नाज्जीवनयो-
निप्रयत्नाद्देवेति । तन्न । न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजन-
कत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव अमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्र-
यत्ने सत्यपि भारोद्वहनादिकमकुर्वन्तस्तादृशश्रमाननु-

ख्यात् तस्यापि अमवत् कृतिमात्रजन्यत्वादित्यत आह, 'भोजना-
दिद्येति, जीवनयोनियत्नसाधारणकृतित्वेन अमं प्रति जनकत्वमुक्त्वा
जीवनयोनियत्नत्वेन तदाह, 'यदेति, तदुभयं दूषयति, 'तच्चेति,
'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः श्रमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

विषयवैकल्यात्ततः श्रमः, न च जीवनयोनियत्ने तथेति वैषम्यमित्याशयः,
'तादृशेति' सम्मातायातं, अमावतुमवेनेत्येव विवक्षितं, 'तस्येति' जीवनयोनि-
यत्नस्येत्यर्थः, अमहेतुत्वे किं नायकमन्त आह, 'अन्येति, 'तदनुवृत्तौ'
सेवावृत्तौ, 'अमानुवृत्तिप्रसङ्गात्' स्वकारयोभूतश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः,
जीवनयोनियत्नानुवृत्तौ तज्जन्यश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये । एक-
देशिनां समाधानं निरस्य स्वयं समाधत्ते 'मैवमिति । अमचेति दृष्टसाधने
च्छति, इत्यर्थः ।

भवेन तस्य अमाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिवत्
 अमविशेषणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगति-
 कत्वात् । सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः अमः तज्जन्य इति
 चेत्, न, स्वेदादेः अमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जाग-
 रेऽपि तदनुवृत्तौ अमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति मैवं,
 स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, अमश्च नियमतो-

‘तस्य’ जीवनयोनियत्वस्य, ‘अमविशेषाणां’ भोजनादिगान्तरौप्य-
 अमार्णां, ‘भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, न तु जीवनयोनिहतिषा-
 ध्यत्वमिति शेषः । ‘तज्जन्य इति जीवनयोनियत्वजन्य इत्यर्थः, तथाच
 अमसामान्यएव तस्य जनकत्वमेकत्र कृत्वादित्यभिमानः, ‘अमान्येति,
 ग्रहीरस्य पाञ्चभौतिकलाघ्रिद्रायामव्यावृत्तगतिना वायुना श्वानोत-
 वहिश्चरतेजोभागेन ग्रहीरस्यो वक्त्रिः प्रज्वाल्यते तेन च फेनारितं
 जलं रोमादिषन्धिना निर्गच्छतीति सिद्धान्तादिति भावः । ‘तद-
 नुवृत्ताविति जीवनयोनियत्वानुवृत्तावित्यर्थः, एतत्सर्वं समाधिबौक-
 र्यादुक्तं । वस्तुतस्तु अमस्य चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तादृशकृतिसाध्यता-
 भावेऽपि तदभ्रमाचिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चेष्टापत्तिः
 स्वरूपायोग्यत्वमङ्गप्रवृत्तादित्यपि बोध्यं । ‘स्वेच्छाधीनत्वमेति स्वाका-
 रवेच्छाधीनत्वमेत्यर्थः, ‘स्वपदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्मपरं,
 ‘कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपलब्धिते प्रवृत्तिलावच्छिप्ते

इष्टसाधनीभूतमल्लादेः अमः स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषयश्चेति भावः ।
 न च पनेच्छाया हेतुत्वात् वा विना कथं अमे प्रवृत्तिरापाद्यत इति, वार्थः ।

॥ अन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः अमे दुःखत्वेनेच्छाविरहादत-

विशेषणत्वादित्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिलक्षणप्रकारकस्वप्रकारकेच्छाधीन-
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । 'अन्येच्छा' अन्यप्रका-
रकेच्छा, एवमप्येऽपि, 'दुःखत्वेन' दुःखत्वप्रकारेण, 'अधीनत्व' प्रयो-
ज्यत्व, न तु जन्यत्व, तेन सुखत्वप्रकारकेच्छाया फलेच्छात्वेन
प्रवृत्तावहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च
स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव
भ्रमान् अमलरूपेण अमे चिकीर्षा प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा दृष्टापत्तौ
च स्वरूपायोग्यताव्याभातात् विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च यथोक्तस्थले-
ऽप्यौष्टापत्तेः सम्भवादिति वाच्यः । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्व हि न
ज्ञातः प्रयोजकः किन्तु वस्तुगत्या या स्वप्रकारकेच्छाधीना प्रवृत्तिः
प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञानं हेतुरिति अमलप्रकारकेच्छाधीनकृतेर-
प्रसिद्धतया तादृशभ्रमासम्भवात् । अतएव स्वविषयकत्वमपराधाय
स्वप्रकारकत्वपर्यन्तानुधावन अमेऽपि सुखत्वाधारोपे स्वेच्छाधीन-
प्रवृत्तेः सौलभ्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य
स्वरूपसतोऽविशेषणत्वे प्रवृत्तिपर्यन्तानुधावनमफलं तावतैव जीवम-
योनिद्वयादिद्व्यारुक्तेः किन्तु कृतित्वेन स्वप्रकारकेच्छाधीनकृति-
साध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु लाघवाभावेऽपि विनिगमनाविरहेण

दृष्टसाधनताकिङ्कोपक्षीयत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा तन्मते निव्ये प्रवृत्तिर्न स्यात्
फलेच्छाभासप्राभावादिति भावः । 'सचिकीर्षोऽसि', यद्यपि प्रवर्तकज्ञानं न
स्वेच्छाधीनत्व चिकीर्षाधीनत्वं वाक्यादौ किन्तु वदुपलक्षककृतिविशेष

एवान्येच्छाजन्यकृतिसाध्यत्वेन श्रमो नान्तर्रीयक इत्यु-
च्यते । स्वचिकीर्षाधीनत्वन्तु न कृतौ विशेषणं गौरवात् ।

तादृशधियो हेतुत्वस्य दुर्वारत्वात् इति वाच्यं । तेन रूपेण हेतुं
प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताव्यतिरेकनियमवदग्रायामपि कृतित्वेन कृति
साध्यताज्ञानस्य सम्भवात् तस्मात् प्रवृत्त्यापत्तेः । न च तथापि
कृतित्वेन कृतिसाध्यताव्यतिरेकनियमवदग्रायामपि कृतित्वेन कृति
ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । सामान्याभावज्ञाने विशेषा-
भावज्ञानस्य सौत्वर्गिकतया तदानीं प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यता-
ज्ञानस्यैवानुत्पत्तेः, यस्य तु कदाचित्तत्त्वत्वेऽपि तज्ज्ञानं तस्य प्रवृ-
त्त्यापत्तेः प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानसत्त्वे प्रवृत्त्युत्पादस्य सर्वानुभव-
सिद्धत्वादिति भावः । 'अतएवेति' श्रमत्वप्रकारकेच्छाविरहादेवे-
त्यर्थः, नियमत इति शेषः । 'अन्येच्छा' अन्यप्रकारकेच्छा, 'स्वचि-
क्रीर्षाधीनत्वन्त्विति' स्वप्रकारकचिकीर्षाधीनत्वन्त्वित्यर्थः, 'गौरवा-
दिति' चिकीर्षालस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छालक्ष्यस्य कारणताव-
च्छेदककोटिप्रवेशे गौरवादित्यर्थः ।

अथ गुदचरणाः । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणत्वेऽपि
सुखल-दुःखाभावरूपेण सुख-दुःखाभावयोस्तत्प्रकारकेच्छाधीनकृति-
साध्ययोः साध्यतया प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारा तथापि भोगादिरूपेण

यद्यत एव तदुभयमन्तौ वि किं लाघवेन तथापि कारकतायाश्चकारणवच्छेद-
कतया तत्र धर्मान्तरमवश्यं यच्चीतव्यमिति तत्र लाघवावतार इति भावः ।
'गौरवादिति', कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वामावप्रवेशादिति भावः । 'धर्मान्तर'

साधनताज्ञानसम्भवात् । न चेष्टापत्तिः, तद्योयिकौर्पाविषयत्वेऽपि
 अमत्वेन अमवत् साध्यतया^(१) प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वमिति सि-
 द्धान्तात् तत्सिद्धान्तानादरे अमस्य स्वरूपायोग्यत्वमिति सिद्धान्तस्या-
 नादरणीयतापातात् । अथ विशेष्यतावच्छेदकभेदेन कृतिसाध्यता-
 ज्ञानचिकीर्षयोः प्रवृत्तिं प्रति कार्य-कारणभावभेदात् सुखत्वादिरूप-
 विशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेण कार्य-कारणभावस्य कश्चिदप्यकल्पनादेव
 तत्र न प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्विषयनिष्ठतया
 हेतुत्वपक्षेऽपि सुखत्वावच्छिन्नविशेष्यतायावृत्तविशेष्यताघटितप्रत्या-
 घत्यैव कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च तत्र प्रवृत्ति-
 प्रसङ्गः चिकीर्षा च तत्र भवत्येवेति चेत्, तर्हि स्वप्रकारकेच्छा-
 धीनत्वमपि स्वरूपसद्विशेषणं व्यर्थं अमेऽप्यनयैव दिशा अमत्वरूपेण
 चिकीर्षा-प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीन-
 कृतिसाध्यताव्यतिरेकनिश्चये न प्रवृत्तिरिति तद्विशेषणमावश्यकमि-
 ति वार्त्तम् । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपमत एव विशेषणतया
 तादृशज्ञानसत्वेऽपि वस्तुगत्या या तादृशी कृतिः कृतित्वेन तत्साध्यता-
 धीसम्भवात्^(२) तवापि तदानीं प्रवृत्तेर्दुर्भारत्वात् । अथेच्छोद्देश्यत्वं
 द्विधा फलत्वेनोद्देश्यत्वं उपायत्वेनोद्देश्यत्वञ्च अन्यथेष्टसाधनताज्ञा-
 नेच्छयोः कार्य-कारणभावस्यैव दुर्बलतादित्यथे स्फुटीभविव्यति
 तथाच स्वप्रकारकेच्छाधीनेत्यत्र स्वप्रकाररूपदमुपायत्वेन यदुद्देश्यत्वं

(१) व्यभेदे कृतौषा तथाच साध्यत्वामिन्नप्रवृत्तिविषयत्वेत्यर्थः ।

(२), विशेष्यताभावनिश्चयस्य सामान्यवताज्ञाननिरोधित्वादिति भावः ।

अन्ये तु कृतिगतं धर्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-
कृतिसाध्यश्च न अमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृति-

तदवच्छेदकरूपप्रकारतापरं तेन अमत्व-सुखत्व-दुःखाभावत्वानां
प्रयाणमेव निरामः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्व-
स्वरूपायोग्यत्ववत् सुखत्व-दुःखाभावत्वाभ्यां उपाद्यतयोद्देश्यत्वेनापी-
च्छाविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि स्वत्वस्यानुगतसा-
भावात् प्रातिस्निकयागत्व-पाकत्वाद्यन्तर्भवित्वेव कार्य-कारणभावो
निर्वर्तयः तथाच अमादिभ्यले प्रवृत्तेरस्तीकतया याग-पाकादिकस्यै-
कप्रयावद्विशेषसामग्रीबाधादेव अमादौ प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवा-
दिति प्राञ्जः ।

मौमांसकैकदेशिमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'धर्मान्तरमेवेति,
तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकतया गुरोरभिमतमिति भवं ।
'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्य-
त्वर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव अमजनकतया भोजनादिवत्
अमस्याप्युद्देश्यत्वाश्रयकृतिजन्यत्वादसङ्गतिः, 'अचिकीर्षितत्वादिति,
चिकीर्षितं प्रत्येव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्यतावच्छेदका-
नाक्रान्तत्वादिति भावः । 'कृतिसाध्यसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-

मश्रित्यं, 'अचिकीर्षितत्वादिति चिकीर्षितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वाभ्युपगमा-
दिति भावः । 'अवश्यमेवेति अत एव कृतिसाध्यसाध्यः अमोऽनएव, कर्क-
केटाज्जातं कष्टं अमसम्भूतमिति सार्वभौमिकानुभव इति भावः । धर्म

मात्रसाध्यः । अतएव कष्टं कर्मेत्यनुभवोलोकानां । एवं चिकीर्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

मात्रसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनयोनियन्त्रादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ननु यदि अमस्य गोद्वेग्यत्वविशिष्टकृतित्वेन कृतिमाध्यता तदा तादृशप्रयत्नात् अमानुष्यत्या प्रवृत्तिमात्रस्य अमजनकत्वात्-
नो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिमात्रसाध्यता अतएव, 'कर्षं' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' अमजनकं इत्यनुभवोलोकानामित्यर्थः, कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य उद्देग्यत्वविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि अमोत्यत्तेरिति भावः । अत्रेदमस्वरसवीजं तथा सति भोजनादावपि चिकीर्षां प्रवृत्तिस्य न स्यात् तत्रापि तथा जनकत्वे मानाभावान् उक्तक्रमैषैव उपपत्तेस्तादृशधर्मं मानाभावाप्लाघनेन कारणतावच्छेदकतया तत्कल्पने साक्षादुपपादकतया ज्ञान एव तत्कल्पनौचित्यात् एककारणपरिग्रहापत्तेः । किञ्च अने तादृशकृतिसाध्यताभावेऽपि तद्व्यमान् चिकीर्षां-प्रवृत्त्यापत्तिदुर्बारा इष्टापत्तौ स्वरूपायोग्यत्वव्याघातादित्यनुसन्धेयं । इदानीं मीमांसकः स्वमते नैयायिकनयापेक्षया साधवमुपसंहारव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकं, 'तव तु' नैयायिकस्य तु, 'कृतिसाध्यत्वे, सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, तेन न

नतरकल्पने गौरवमिति विपरीतं तदाह, 'एवमिति, 'यतुष्टयमिति, सत्यन्तं

तुष्टयं, इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति
द्वयं, दृष्टिसाध्ये सुखे हीच्छादृष्टिमपि विषयीकरोति,
न त्विष्टसाधनत्वेन तत्रेच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

षतुष्टयत्वानुपपत्तिः, सति सुखे भोगस्यावश्यकत्वाच्च तस्य कान्तत्व-
मिति न भोगत्वमादायाधिष्यं, यदि च सोऽपौच्छाविषयसदा
तदादाय पक्षत्वं बोध्यं, वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धितज्ञानस्य हेतुत्वे विधा-
दान्तत्वात्, 'इच्छाप्रयोजकञ्चेति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छाप्रयोजक-
ञ्चेत्यर्थः, 'द्वयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय चयं बोध्यं।
नन्वेवं दृष्टिर्भवत्विति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका दृष्टाविच्छा न स्यात्-
आह, 'दृष्टीति दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्याकारिका दृष्टिसाध्यत्व-
कारिका सुखेच्छेत्यर्थः, 'दृष्टिमपौति, विशेषणतयेति शेषः, 'दृष्टसा-
धनत्वेन' दृष्टसाधनताज्ञानेन, 'तत्रेच्छेति दृष्टिर्भवत्विति कान्तत्व-
तत्रेच्छेत्यर्थः, 'साधनत्वञ्चेति साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मतया तज्ज्ञान-
स्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच दृष्टिर्भवत्वित्याकारिकेच्छायाः
सर्ववैशेष्यतापः । न च तथापि कृपाच्च-हविराशुपादानेच्छा कथं
कान्तस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं । एतन्मते
उपादानेच्छायाः प्रवर्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अप्यसिद्धेः तन्मते

सर्ववैशेष्यत्वं, कृतिसाध्यत्वमादायैव षतुष्टयं बोध्यं, भोगेऽपि त्रिकीर्ण-
सम्भवतत्त्वमादाय षतुष्टयमित्यन्ये, 'द्वयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमपि
बोध्यं । नन्वेवं दृष्टाविच्छा च स्यादित्यत्र आह, 'दृष्टीति, तत्रेच्छाया उप-
लब्धिवाक्येदकतया दृष्टिरपि विषय इति भावः ।

त्वात् । तव तु चयं, विषमश्लेषे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि
वस्तवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चि-
कीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि

चिकीर्षाविषयसाधनत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षादेव प्रवर्तकत्वादिति
भावः । 'तव' नैयायिकस्य, 'व्यपनिति, इष्टसाधनत्वमादाय भोगस्य
काम्यत्वे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निष्कर्षः मीमांसक-
नये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः कृतिसाध्य-
त्वाप्रकारकेच्छां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावत्वज्ञानं सुखत्व-दुःखाभाव-
त्वातिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यत्वाप्रकारिकेच्छायाः तन्मते श्लोकात्वा-
दिति कार्य-कारणभावचयं, नैयायिकनये सामान्यतस्तदर्थोच्छा-
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्साधनत्वज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्व-
प्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावत्वप्रकारकेच्छां प्रति दुःखाभावत्वप्रका-
रकज्ञानत्वेन चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतु-
त्वमिति कार्य-कारणभावचतुष्टयमिति भावः । चिकीर्षाजन्यकृतिसा-
ध्यताज्ञानं प्रवर्तकं तत्र चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत्
केचिददजि तदुपन्यस्य दूषयति, 'विवेति, 'इतीति, तत्र चिकीर्षा-
प्रसङ्गवारणाच्चेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषमश्लेषश्च न चिकीर्षा-

प्रवर्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् कैचिदुक्तं तदुपन्यस्य
निराकरोति, 'विवेति । 'एवं ज्ञीति, हेतुश्रुत्या निराहस्य भास्येव तत्-
सत्त्वे वा ततोऽपि तदनुत्पत्तेस्तस्य निवृत्तिरूपत्वादिति भावः । तथापि
'विषमश्लेषस्यावच्छेपे' नैतद्विशेषणं तत्तत्साध्यभावमावादिति भाव इति
प्रकाशः ।

विषमश्रयं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोनिहृते-
स्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थं विशेषणं ।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमाद्^१विषमश्रये चैत्य-
न्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्त-
त्वात् कार्यत्वस्य, तथाच सञ्ज्ञातबाधोऽपि तत्र कार्य-
त्वज्ञानात् प्रवर्त्तते तथा दृष्टोऽपि भोजने ।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः । अभिमानं निराकरोति, 'एवं होति,
चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वे होत्यर्थः, 'जीवनयोनिहृतेरिति, निहृते-
त्येति शेषः, 'अर्थे विशेषणमिति, कृतिसाध्यत्वाभावेनैव तन्नाति-
प्रशङ्गवारणसम्भवात् भ्रमसादायातिप्रसङ्गस्य विशेषणदानेऽप्यविशेषा-
दिति भावः ।

नैयायिकः शङ्कते, 'आदेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति
बलवदनिष्टानुबन्धोऽष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थः, 'अन्तरमिति शेषः,
तन्नोभयमतसाधारणं, भ्रमस्य व्यावर्त्ये विशिष्टज्ञानं तस्मिन् साध-
नतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्वदेतत् । 'विषमश्रय इति, विषमश्रये
बलवदनिष्टानुबन्धित्वमात् कृतिसाध्यत्वं, चैत्यवन्त्ये च इष्ट-
साधनताभ्रमादिति बोध्यं । 'कृतिसाध्यत्वमस्ति सकृतिसाध्यत्व-

^१भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते भोजन इति । न अ श्लेषाविशेषप्रति-
बन्धक इति वाच्यं । तस्याः प्रवर्त्तकज्ञानोपलब्धत्वादित्यथा तन्मते 'विष-'
मश्रयैर्निर्णयं स्यादित्याशयादिति प्रकाशः ।

• ननु स्वकृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनता-
स्मरणे विषयभक्षणेऽपि प्रवर्त्तते, न चेष्टसाधनताज्ञानं

मस्ति, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्यत्वस्य'
कृतेः, प्रयुक्तत्वञ्च तस्यै कारणतावच्छेदकविधया^(१) असम्भते च
कारणविधयेत्यन्यदेतत् । 'कार्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्यस्येत्यर्थः,
'सञ्जातबाधोऽपीति' इष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानपी-
त्यर्थः, 'तच्च' विषयभक्षण-चैत्यवन्दनयोः, 'कार्यत्वज्ञानादिति स्वकृ-
तिसाध्यत्वस्मरणादित्यर्थः, इदमुपसृचणं याकादावपि सञ्जातबा-
धदशायां तथा प्रसङ्गो बोध्यः, 'कृत्तुःपीति । न च फलेच्छावि-
रहादेव न तच्च प्रवृत्तिरिति वाच्यं । फलेच्छाया नित्यस्थले व्यभि-
चारेण भिन्नविषयकत्वेन^(२) साजनकत्वादिति भावः ।

अथ कस्यचित् समाधानं श्रद्धते, 'स्वकृतौति, 'तथा' गुरुमते
प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' स्वकृतिसाधारणज्ञानमात्रस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे,
'इष्टसाधनतास्मरण इति निर्धर्मितावच्छेदकप्रसुष्टतत्ताकेष्टसाधनता-
स्मरण इत्यर्थः, सञ्जातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्ततेति तन्मते चैत्य-
वन्दनादौ प्रवर्त्तते, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणेष्ट-
साधनत्वरूपलिङ्गज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव, न विष-
यभक्षणादौ प्रवृत्तिरिति भावः । 'न चेति, प्रकृत इति शेषः,

(१) इष्टसाधनतालिङ्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य का-

• रयतायामिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् ।

(२) ननु काम्यगोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न व्यभिचार-

• इत्यत आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति ।

वेदोवाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तत्र* कृति-
साध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात्
लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदा-
ग्रहवादिनस्तत्र तत्र तदनुभवाभावात्, मैवं, स्वविशे-

‘इष्टसाधनताज्ञानमिति पक्षतावच्छेदकचैत्यवन्दनत्वादिप्रकारेणै-
साधनतारूपक्षिप्तज्ञानमित्यर्थः, ‘अनुभावकं’ कृतिसाध्यतानुभावकं,
आद्यस्तनपानस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रौढ्या वृषणान्तरमाह,
‘वस्तुत इति वस्तुगत्येत्यर्थः, ‘तत्र’ विषयभक्षणादौ, ‘तदनुभवसम्भवा-
दिति सञ्जातवाधतादशाद्यामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः,
अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमप्याह, ‘क्षिप्ताभासादिति, ‘अप्रवृत्ति-
प्रसङ्गादिति कृत्यसाध्ये गृह्यतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यसम्भवादित्यर्थः,
‘भेदाग्रहवादिन इति स्वरूपकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः,
अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति भावः । ‘तदनुभवाभावादिति,
तथाच स्वरूपकृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभ-
वमात्रमिति तत्र स्वरूपकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्वुंवरेति

* वृषण्ये सत्येव वृषणान्तरमाह, ‘वस्तुत इति, ‘भेदाग्रहेति, तथाच
कृतिसाधारणं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतु तत्रावाक्येवेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति
भावः । न च भावियौवनशब्दातिप्रसङ्गवारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं
प्रवर्तक स्मरण्ये चानुभवानुगोचरत्वाविशेषस्याभावात् कथं तत् प्रवृत्त्या-
पत्तिरिति वाच्यं । सूत्र्यापि स्वकावस्थानुभवानुगोचरस्यैव ज्ञानसामान्यता-
मयीमहिम्ना विषयीकरणान् यतीतत्वाद्युगोचरज्ञानस्य वर्तमानसमयविष-

भाः । यद्यपि सञ्ज्ञातबाधस्य स्वरूपविषयतास्मरणात् कथं प्रवृ-
त्त्यापदनं भाविद्यौवरस्ये प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गधारणाय इदानीन्तन-
स्वरूपविषयताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वेन तदभावात् इदानीन्तनभाविण
कृतेः प्रागननुभूतत्वेन स्मरणायोगात् । न च तन्मते अतीतबाधगो-
परज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्तमानत्वविषयतानियमादनुभवागोपरस्था-
पीदानीन्तनत्वस्य कृतौ भावमिति^(१) वाच्यं । प्रमुष्टतत्ताकक्षाने
मुख्यविशेष्यनिष्ठवर्तमानताभावनस्यैव तैः स्वीकारादिदानीन्तनकृतेः
पूर्वाननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभानाभ्युपगमे अन्य-
थाख्यात्यापत्तेश्च । किञ्च इदानीन्तनकृत्यतुत्यादेन इदानीन्तन-
कृतिसाध्यत्वस्य^(२) बाधात् तत्र तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे
अन्यथाख्यात्यापत्तिस्तथापि स्वरूपविषयतास्मरणादेव आद्यस्तनपान-
प्रवृत्त्यतुरीधात् यच्च विकीर्षायामपि न भोजनादौ कुतश्चिन्मति-
वन्धकात् प्रवृत्तिस्तत्र इदानीन्तनकृतेरप्रसिद्धा तत्साध्यताज्ञाना-
भावात् विकीर्षाया अशम्भवाच्च कृतावुपस्थितेदानीन्तनतासंसर्गाद्य-
सहकृतस्वरूपविषयताज्ञानमेव तन्मते प्रवर्तकं तथाच प्रकृतेऽपि
ज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपविषयविषयकत्वनियमेन स्मृतितः उपस्थितस्य
इदानीन्तनत्वस्य^(३) कृतावसंसर्गाद्यहान्यामान्वतः स्वरूपविषयतावि-
शिष्टस्मरणाच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्रायः ।

गुरुपरणाम्बु इष्टसाधनताज्ञानसाहेतुले सञ्ज्ञातबाधदशायामपि

(१) अतौ स्मृतौ भावमिति क, ग० ।

(२) इदानीन्तनत्वस्मरणासाध्यकृतिसाध्यत्वस्य ।

(३) स्वतन्त्रकृत्यमेव इदानीन्तनत्वम् ।

पणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं
तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्य-
साधनताज्ञानेन याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं, नित्ये

शब्दाभास-जिज्ञाभासादिना इदानीन्तनसूक्ष्मतिषाध्यताभ्रमात् रेत्य-
वन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्त्वन्तरविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय
अनुभूयमानारोपसम्भवात् । न च तन्मते तादृशसूक्ष्मतिषाध्यताविशि-
ष्टज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति न भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं ।
तथा सति निगडनिधुलदेहस्य कृत्यबाधे गुरुतरभारोत्तोलनादौ
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात् । किञ्च
इदानीं पदेन सूक्ष्मकालस्यैव प्रवर्त्तकज्ञाने निवेष्टादसञ्जातबाधकाले
छतेरुदयेन तत्कालवर्त्तमानसूक्ष्मतिषाध्यताप्रमापि सञ्जातबाधद्वारा
जिज्ञान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूषणं द्रष्टव्यमिति प्राहुः ।

‘स्वविशेषणेति स्वं प्रवर्त्तमानः पुरुषः तस्य यदिशेषणं तन्निष्ठो-
धर्मस्तद्वत्ताज्ञानजन्यमित्यर्थः, ‘पुरुषविशेषणं’ पुरुषवृत्तिधर्मः, ‘ततः’
तदनन्तरं, ‘कार्य्यताज्ञानं’ कार्य्यतानुमानं, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धा-

यतानियमादित्याश्रयादित्वाहुः । ‘स्वविशेषणेति’ स्वस्य प्रवर्त्तमानपुरुषस्य
यदिशेषणं कामनादि तस्य या तदभां वर्त्तमानता वत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः ।
• अन्वाद्यप्रवृत्तौ कर्मतास्मरणस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वमा-
वाद्यनिवारः, एवं भेदाद्यद्यवादिनो विमंवादिप्रवृत्तावपि तथा । न च
पुरुषस्याऽप्यनुभवद्वारा वत्प्रतिसन्धानजन्यत्वाच्च तथेति वाच्यं । एवं हि
सञ्जातबाधस्यापि कार्य्यतास्मरणात् विषयभक्ष्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, ५ ।

च.काल-शौचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सन्ध्यायामहं

नञन्यमिति शेषः, अतुमानप्रकारस्य अग्रे वाच्यः । ननु^(१) काम्यसाधनताज्ञानात् याग-याकादौ कार्य्यताज्ञानं कथं कामनावृत्ताज्ञानजन्यं स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तज्जननादिति चेत्, न,^(२) तद्वत्ताज्ञानं हि पक्षे तत्सम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वविषयसाधनतात्त्विकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तद्वत्ताज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भूतः तथाच काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामनायाः स्वविषयतात्त्विकतत्सम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः । एवं सति यथा नातिप्रसङ्गस्तदनुपदमेव विवेचयिष्यामः । 'कालेति तत्तत्कर्मविहितकालेत्यर्थः, 'शौचादीत्यादिना दिजातित्वादिरिपक्षः, तेन शूद्रादौ न चभिचारः । 'स्वविशेषणं' प्रवर्तमानपुरुषनिष्ठधर्माः, तत्तत्कालस्यापि जीवितसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः । 'तथाचेति तेन चेत्यर्थः, अन्वयस्यास्य कार्य्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सन्ध्याया-

(१) न चेति ग० ।

(२) इति वाच्यमिति ग० ।

तत्तिरिक्तकाले तस्य हेतुत्वादित्येके । अन्ये तु अनाद्यप्रवृत्तौ तज्ज्ञेयुः विसर्वादिप्रवृत्तिसंज्ञेऽपि स्वतन्त्रकार्य्यत्वस्य तिर्यग्पक्षस्येष्टसाधनत्वधर्मव्यवस्थितिसन्धानाधीनत्वादित्याहुः । अयमेव त्वीयप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानाधीनं यद् अतिविशेषसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्तकं तत्र न स्मृतिरूपं पूर्वं तादृशसुभवाभावात् किन्तु व्याख्यादिसूत्रौ सञ्ज्ञामिष्टसाधनत्वलिङ्गकमेव तत्र कार्य्यताज्ञानं । न चैवमयिमग्र्यविरोधः, तस्य मतान्तरेऽभिधानादित्याहुः । नन्वहं कृतिसाध्यविषयमक्षयः पुरुषत्वादित्यादिना

कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दनः सन्ध्यासमये शौचादिमत्त्वात्
पूर्वसन्ध्यायामहमिवेति कार्य्यताज्ञानं शौचादिसर्व-

मिति इदञ्च साध्यसकृत्तिविशेषणं न तु पक्षविशेषणं, प्रयोजनाभावात्
प्रवर्तकज्ञानाप्राप्तेः^(१) 'सन्ध्यासमय इति एतत्सन्ध्यासमय इत्यर्थः,
'शौचादीत्यादिना दिजातित्वपरिपक्वः, तेन शूद्रादौ न अभिचारः
यो यस्य सन्ध्याकालीनशौचादिमान्दिजातिः स तत्कालीनकृति-
साध्यसन्ध्यावन्दनक इति सामान्यतो व्याप्तिरिति भावः । न चात्र
कृतिसाध्यत्वं कृतिफलोपक्षितत्वमेव साध्यघटकं स्वरूपयोग्यत्वरूपमे-
वेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः तथाच ह्यस्यसाध्यत्व-राजभयरूपफलवदनिष्ट-
साधनत्वज्ञानादिना आसत्त्यादिना वा अकृतसन्ध्यावन्दनसे दिजातौ
अभिचार इति वाच्यं । तच्छून्यत्वेनापि हेतोर्विशेषणीयत्वात् । न
च कृतसन्ध्यावन्दनकस्यापि तत्र प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । स्वविषय-
विज्ञा चिकीर्षाविरहेण तत्राप्रवृत्तेरिति । यद्यप्येतज्ज्ञानं न प्रवर्तकं

(१) इदानीन्तनकृतिसाध्यताप्राप्तापेक्षेयार्थः ।

वाक्यकार्य्यताज्ञानं सङ्घातसाध्यस्याप्यस्योति व्यतिप्रसङ्ग इति चेत्, यत्र
पदमि मदीयेदानौत्सनेष्टाविवयसाधनत्व-शुचित्वसमावाधिर्धरयविहित-
कालजीवित्वप्रतिसन्धानात्मकविशेषद्वयसामग्रौचक्षिनस्तु तस्य जनकत्वं । न
चेदमुभयं विषमचक्षणादावस्तीति, यत्र स्वविशेषणवत्तापतिसन्धानजन्यत्वात्
सर्वस्यैव कार्य्यताज्ञानस्य सामान्यसामग्रौत्वमित्यत्र किं मानमिति प्रित्यं ।
केचित्तु यस्मिन् विशेषण्ये सत्यननुष्ठानेऽविद्याव्याप्तिरिष्टहानिर्वा तदिष्ट-
विवेक्षितं कामनाया हि सत्या व्यननुष्ठाने इष्टस्यौदनादेर्हानिरेवं शौचे

शेषणज्ञानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्यविशेषः पुरुष-
विशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति । संजातबाधस्य च
विषयभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाध-

कृतौ मद्भाप्रकारकत्वात् तथापि सन्ध्यावन्दनमिदानीं मल्लतिषाध्यं
मप्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति शौचादिमतो ममिदानीं कृति-
साध्यत्वेन वेदबोधितात्वादित्यनुमाने पश्यतात्पर्यं^(१) । अत्र मीमांस-
कपण्यवधाद्माह,^(२) 'तदुक्तमिति, 'स च कार्यविशेष इति स च कार्य-
निष्ठोविशेष इदानीन्तनस्रकृतिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणा-
वगत इति पुरुषविशेषणेन कामनादिस्मिन्नेनावगत इत्यर्थः, 'पुरुष-
विशेषेणावगत इति पाठे विशिष्यतेऽनेनेति विशेषो विशेषणं काम-
नादि तेनावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः । एवञ्चोक्ता-
तिप्रसङ्गमुद्धरति, 'संजातबाधस्येति, 'भ्रमदशायामिवेति वक्ष्यते-

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्तकं दृष्टव्यमिति पश्यतात्पर्यमि-
ति ख० । इदानीं शौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धक-
शून्यत्वे सति मम कृतिसाध्यत्वादित्युत्तरमाद्यं प्रमाणात्तरं प्रवर्तकं
दृष्टव्यमिति ग० ।

(२) अत्र मीमांसकसम्प्रतिमाहेति ग० ।

सति अगनुष्ठाने पापस्थितिं पुरुष्यत्वादिकान्तु तथेति बोक्तातिप्रसङ्ग-
इत्याञ्जनादपि पितृत्वं, इष्टान्यादेरनुगमेन विशेषणस्यानुगमात् यदि
धान्यनुरत्वादिना तदनुगमस्तदा कामनाद्यन्तवत्प्रतिसम्मानजन्यत्वमेवास्तु
'साधवात्, यदि दान्यवत्त्वं न कारणतावच्छेदकप्रविष्टं अन्यथा दद्याद्यनु-
तमत्वेनपि हेतुत्वं स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति । वस्तुतः स्वविशेषण

नताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्यताज्ञानात् प्रवर्त्तते
तृप्तस्य च कामनाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात्
न तथा बोधः ।

निष्ठानतुवन्धीष्टसाधनताभ्रमदृष्टायामिवेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञान-
मिति वस्तवदनिष्ठानतुवन्धीष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विष-
भक्षणे वस्तवदनिष्ठानतुवन्धितज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यसुखे इच्छा-
सत्तात्^(१) इष्टसाधनत्वरूपस्त्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भानजन्यं कार्यताज्ञानं
सम्भवत्येव, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भाने वस्तवदनिष्ठानतुव-
न्धितविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञा-
नाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न
तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतीतशौचादिलिङ्गाभासजन्य-
कार्यताज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनरदि

(१) इच्छासत्तादित्यनेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य
सत्त्वं द्योतितम् ।

वत्ताप्रतिसम्भानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रकृतयश्चार्थः किन्तु तज्जन्यमित्येव
तथात्र प्रवृत्तिसामान्ये कार्यताज्ञानत्वेन हेतुता काव्य-वित्तविशेषयोश्च वि-
शेषसामयौद्धयमिति एवञ्चाग्रे स्वेच्छाधीनत्वेन अग्रे समाधानमभ्युपगम-
वादेनेति मन्तव्यं । नित्ये चेत्युपलक्षणं नैमित्तिकेऽपि शौचादिमत्त्वे सति
निमित्तवत्त्वं तथेति ध्येयं, 'एतत्सन्ध्यायामिति । इदन्तु प्राथमिकमनुमानं
न त्वेतदेव प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । किन्तु
ज्ञानुमाने सति एतत्सन्ध्यापासनमिदानीं मत्प्रवृत्तिसाध्यं मत्प्रवृत्तिनिष्ठ-

स्वविशेषणविशेषणात् । न चैवं काक्षभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-
कारणभावभेदादनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं । नैयायि-
कनयेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेष्यभेदानौत्तनखेच्छाविषयसाधनभेदा-
नौत्तनस्रक्षतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन
काक्षभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात् । अत-
एव वक्ष्यमाणक्रमेण नित्य-कार्यभेदेन कार्य-कारणभेदेऽपि न
सतिरिति मन्तव्यं । न च स्रवृत्तिधर्मप्रतिसम्भानजन्यकार्यताज्ञान-
मात्रस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे दृष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं खेच्छाधीनेदा-
नौत्तनमत्त्वतिसाध्यं खेच्छाधीनेदानौत्तनमत्त्वतिस्यतिरेकप्रयुक्तव्यति-
रेकप्रतियोगित्वात् जन्यत्वे सति तादृशवृत्त्यघटितसामग्र्यजन्यत्वा-
देत्यादिना कार्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तथापि तादृशप्रवृत्त्य-
घटितसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्रवृत्तिधर्मप्रतिसम्भानजन्यत्वात्^(१) इति
वाच्यं । स्वविशेषणपदेन विशिष्य तदानौत्तनखेच्छाविषयसाधन-
त्व-तदानौत्तनशौचादिमत्त्वरूप^(२) स्रवृत्तिधर्मस्य विवक्षितत्वात् ।

(१) तस्यापि तादृशवृत्तितजन्यत्वे सति तादृशसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्रवृत्ति-
धर्मप्रतिसम्भानजन्यत्वादिति ख० ।

(२) तदानौत्तनशुचित्व-श्रीविवक्षितत्वेति ग० । इदानौत्तनखेच्छाविषयसा-
ध्यत्वभेदानौत्तनशौचादिमत्त्वरूपेति ख० ।

हेतुताप्रतियोगिककार्यताधिकरणत्वादित्यनुमानं । न चासिद्धिः, एकवित्तिवे-
द्यतया मध्यमानुमानेन तद्व्यवहारः, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानानन्तरं
तद्विशेष्यकं मानसमेव वा ध्यानं प्रवर्तकमित्याहुः, तद्विषयं, तस्य स्वविशेषण-
वत्तापरिसम्भानजन्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् परम्परया तत्त्वजन्यत्वातिप्रसङ्गत्वात्

नचैवमननुगमः इष्टसाधनत्वाज्ञानेऽपि श्रौचादिमन्त्रप्रतिषन्धानजन्य-
कार्यताज्ञानात्^(१) काम्ये प्रवृत्त्यापत्तिश्चेति वाच्यं । काम्यगोचरप्र-
वृत्तौ इदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्व-बलवदनिष्टाननुबन्धितज्ञान-
जन्यकार्यताज्ञानं हेतुः नित्यगोचरप्रवृत्तौ च इदानीन्तनश्रौचादि-
मन्त्रप्रतिषन्धानजन्य कार्यताज्ञानमिति विग्रिष्य हेतु-हेतुमद्भा-
वात् प्रवृत्तिमात्रे च कार्यताज्ञानसामान्यं हेतुः नित्य-काम्यभेदेन
कार्य-कारणभावभेदेऽपि यथा न दोषस्तथोक्तं प्राक् । नित्यपदञ्च
इदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेन ज्ञायमानपरं, तेन नित्यस्य काम्य-
त्वभ्रमेण श्रौचादिलिङ्गककार्यताज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः, काम्यत्वञ्च
तदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेनाज्ञायमानत्वं तेन काम्यस्य नित्यत्व-
भ्रमे श्रौचादिमन्त्राज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, नित्यत्वञ्च
प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतिषोगित्व ।

केचित्तु तादृशोभयविशेषणाधीनकार्यताज्ञानानामेकप्रकृतिमत्त्वेन
प्रवृत्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वा^(१) इति वदन्ति, तदसत्, तथापि भोज-

(१) श्रौचादिमन्त्रप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानजन्य-
कार्यताज्ञानादित्यर्थः ।

(१) अतः प्रातिस्मिकरूपेण तत्तद्विशेषणस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रवि-
ष्टत्वेऽपि न परस्परं व्यभिचार इति शेषः ।

तस्मादेतन्मते ज्ञानमात्रस्यैवात्मविशेष्यकतया भिन्नविशेष्यकस्यापि प्रवर्तकत्व-
मित्येव तत्त्वमिति, 'सन्ध्येति, यथा हेतुर्न व्यभिचारी तथा कार्यम् । न च नित्ये
वेदाधीनज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया नैतदनुमानापेक्षेति वक्तव्यं, तस्य सन्निशेषण-
वृत्ताप्रतिसन्धानाजन्त्यत्वेनाप्रवर्तकत्वात् इदानीन्तनत्वादेस्तत्राभावाच्च । एवञ्च
नित्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानं प्रवर्तकमिव मतान्तरेण बोध्यम् । 'प्रवयेति पुरुष-

नादौ शौचादिलिङ्गकार्थ्यताज्ञानमात्रात्^(१) प्रवृत्तिवारणाय विशेष-
समाम्या आवश्यकत्वे तयोपगमस्य प्रयासमात्रत्वात् ।

केचित्तु फलार्थचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्ट-
कृतिसाध्यताज्ञान हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्थित्वं तदुद्देश्यकत्वं । न
चैवं स्वर्गादाविच्छाविरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसा-
ध्यताज्ञानात् चिकीर्षादिप्रसङ्ग इति वाच्यं । स्वर्गोद्देश्यकेच्छा प्रति^(२)
स्वर्गादीच्छाया अपि श्रयक हेतुत्वात् शौचादिमत्ताप्रतिसम्भानविशिष्ट-
कृतिसाध्यताज्ञानञ्च नित्यस्वलीयचिकीर्षा-प्रवृत्तौ प्रति हेतुः, नित्य-
स्वलीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषकनित्यत्वज्ञान-
विशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च सपक्षयसाधारण्यवहितोत्तरवशावच्छेदेनेका-
त्मवृत्तित्वं । न चैवं काम्यतादशायामपि शौचादिमत्ताप्रतिष-
म्भानविशिष्टकार्थ्यताज्ञानानित्यस्वलीयचिकीर्षावापत्तिरिति वाच्यं ।
नित्यस्वलीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेषकनित्यत्वज्ञानस्यापि
हेतुत्वादित्याहुः । तदसत्, प्राचीननेत्याचिकानां गुरुणाञ्च शौचादौ
तत्कास्तीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया कालभेदेन पुरुष-
भेदेन ॥ कार्य-कारणभावभेदस्यावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गवारण-
सम्भवे नित्यस्वलीयत्वस्य कार्यतावच्छेदकोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(१) मन्वावन्दनादौ ॥ नित्यतादशायामिष्टसाधनताप्रतिसम्भानजन्यकार्य-
ताज्ञानमात्रादिव्यर्थः ।

(२) स्वर्गार्थीच्छा प्रवर्तते यः ।

विशेषणं कामनादि, केचित् 'पुरुषविशेषेति वाठकदा सविशेषणवत्ताप्रति-
सम्भानकत्व पुरुषे विशेष इति प्रकाशः ।

दृष्टकृतेतुले च गौरवाच्च, सर्वत्र तद्व्यन्यत्वं तद्विशिष्टत्वमेव वैशिष्ट्यञ्च
 एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तित्वं, जन्यत्वप्रवेगे गौरवात् बालकस्याद्य-
 स्तनपानप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यतास्मरणस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाण-
 तथा व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनत्वादिज्ञानजन्यत्वात् । न च
 जन्यत्वपदेन प्रयोध्यत्वं विधत्तं तथाच तत्र तत्स्मरणमपि जन्मा-
 न्तरौणतादृशकार्यत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोध्यं भवत्येवेति न व्यभि-
 चार इति वाच्यं । तथा सति सञ्जातवाधस्य जन्मान्तरानुभूत-
 कार्यतास्मरणाद्विषयभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः दृष्टस्यापि कालाभिरानुभूत-
 कृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेश्च दृष्टसाधनताज्ञान-
 विशिष्टकार्यताज्ञानञ्च तत्राद्येव बालकस्य स्तनपानजन्यसुखविशेष-
 साधनतास्मरणात् तत्सुखविशेषे तदानीन्निष्ठासत्त्वाच्च स्वरूपस-
 त्तदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानीं सत्त्वेन स्मरण-
 स्यापि तद्विशिष्टत्वात् । अतएवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे लिङ्गान्तरात्
 कार्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा लिङ्गसंग्रहस्यानुमित्यहे-
 तुत्वेऽपि दृष्टसाधनतासन्देहात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना । न चैवं फल-
 कामनाविशिष्टकार्यताज्ञानमेव काम्ये प्रवर्तकमस्तु इति वाच्यं ।
 फलकामनायां सत्यां तद्विषयसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न
 चेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्यताज्ञानं कार्यताज्ञानविशिष्टेष्टसाधन-
 ताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहादिष्टसाधनताज्ञानस्यापि
 हेतुत्वं दुर्वारमिति वाच्यं । दृष्टसाधनताज्ञाननाशेऽपि चिकीर्षासत्त्वे
 प्रवृत्त्यनुभवेन व्यभिचारात् । न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षा
 प्रत्यापि विनिगमनाविरहेण उभयोर्हेतुनादिति वाच्यं । इच्छायाः

अन्ये त्वात्मनो जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं अमे कृति-
साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

समानप्रकारकज्ञानबन्धननियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया-
न्नावश्यकत्वात्तत्र विनिगमनाविरहानवकाशात् । न च तथापीदृश-
धनताज्ञानविशिष्टत्व-सकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विग्रेय-
विग्रेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्भार इति वाच्य । इदृशधनताज्ञा-
नविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र द्वयमिति रौत्या
व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वभुपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्,
इदृशधनताज्ञानस्य उपस्थितप्रवृत्तिविषयादृशीतामसर्गकैदृशधन-
तादिज्ञान बोध्य, न तु प्रवृत्तिविषयविग्रेयक, तथा सति भ्रमस्य
विशिष्टज्ञानत्वानभुपगमेन इदृशधनतादिभ्रमाच्चैत्यवन्दनादौ कदा-
चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एव कार्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-
यादृशीतामसर्गककार्यताज्ञान बोध्य, न तु प्रवृत्तिविषयविग्रेयक,
तथा सति कृत्यसाधने सुखतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्ते,
अन्यथाख्यात्यनभुपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानासम्भवात् । न चैवमस-
र्गमप्यप्रवेशे गौरवमिति वाच्य । तावता अन्यथाख्यातिभिद्धावपि
इदृशधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभिद्धेरित्यास्तां विस्तरः ।

समर्पणकारोपमतामाह, 'अन्ये निति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति
जीविलादिप्रतिसन्धानेत्यर्थ, आदिना प्ररीरित्व-ज्ञानवत्त्वादिरि-
पक्ष, 'अमे' जीवित्वमात्रसाध्यनान्तरीयकथने, 'सम्भवतीति, अह-
मिदानीं कृतिसाध्यतत्त्वसंजन्यभ्रमक जीविलादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणे विशेषणमिति, तन्न, श्रमे स्वेच्छाधीनकृति-
साध्यत्वाभावात् । इष्टसाधनताल्लिङ्गकं कार्यताज्ञानं
प्रवर्त्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये* तदभावात् ।

भावः । 'इतीति, नित्यत्वेन ज्ञायमाने तादृशश्रमे जीवितप्रति-
सन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायेति शेषः ।
'जीवनव्यतिरिक्तत्वमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्येत्यत्र स्व-
विशेषणपदं जीवनभिन्नस्वविशेषणपरमित्यर्थः । 'स्वेच्छाधीनेति,
स्वविशेषणपदस्य जीवितरूपविशेषणभिन्नपरत्वेऽपि इष्टसाधनत्व-
शक्त्यादिभ्रमेण तल्लिङ्गककार्यताज्ञानेऽपि तत्राप्रवृत्त्युपपादनाय
स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः^(१) । 'प्रवर्त्तकमिति
प्रवृत्तिसामान्यकारणमित्यर्थः, 'नित्य इति, नित्ये फलानभ्युपगमात्
पण्ड्यापूर्वस्य च^(२) स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः । 'विद्यु-
भक्षणथावृत्तमिति विषयवर्णनादिव्यावृत्तमित्यर्थः, आदिपदात् चै-

(१) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावतेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे
यतावृत्तिविवक्षाया मानाभावादिति भाव इति श० ।

(२) ननु पण्ड्यापूर्वमेव तत्वेष्ट तत्साधनत्वं सन्ध्यावन्दनादावस्येव इत्यत-
श्चाह, 'पण्ड्यापूर्वस्य चेति, तथाच पण्ड्यापूर्वस्यान्वेच्छाधीनेच्छाविषय-
त्वरूपेष्टत्वाभावादभ्रान्तस्य क्वचिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ।

* 'नित्य इति, पण्ड्यापूर्वं नेष्टमिति भावः । 'समुत्पादिति, नित्यमपि
सफलमिति भावः । 'किञ्चेति, पक्षे हेतौ च, अल्पम्, बोध्यम्, उपायपद-
भोगधिकीर्षया व्यभिचारवारणाय । 'तुल्यमिति इष्टसाधनत्वधौरपि कृति-

ननु विषयश्च व्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसा-
ध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणव-
त्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । किञ्चोपायविषया
त्ववन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति वस्तवदनिष्ठाननुबन्धित्वे
सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्य-कारणभावे वि-
शेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकवस्तवदनिष्ठाननुबन्धित्वेष्ट-
साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताग्राह्यज्ञानत्वेन अन्यवाच्यात्यनङ्गी-
कारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतसंसर्गकतादृशचितयावगाधि-
ज्ञानत्वेन काल्यस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । इदमुपलब्धं नित्य-
स्थलेऽपि श्रौचादिमन्त्रं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु
इत्यपि बोध्यं । 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षयेति इष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदेनैकात्म्यवृत्तिलक्षणवैशि-
ष्ट्यस्य उभयत्र^(१) प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोस्तु^(२)
प्रवेगेन तस्य गृह्यतात् । ■ चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविष-
यकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष-विशेषणभावे विभिन्नमकाभावात् तत्रापि
वज्रतरकार्य-कारणभावकल्पनाभौरवमिति वाच्यं । एकत्र इयमिति
रीत्या तेषां व्याप्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्^(३) अन्यथा तत्रापि

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः ।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयो-
•येति क०, ग० ।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्पर-
संवेद्यतामेव आसज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख० ।

चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् वृष्टी-

इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विभे-
पण-विशेषभावे विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात्^(१) । न चैवं
इष्टनिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्यताज्ञानानन्तरं प्रवृ-
त्तिर्न स्यादिति वाच्यं । साधवादेव रूपेण हेतुत्वकल्पने तत्र तदु-
त्तरं समुदासत्वनज्ञानकल्पनात् । न च तथापि निश्चिताव्यभि-
चारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचाररूपेण रूपेण हेतुत्वकल्पन-
मपुनरिति वाच्यं । निश्चिताव्यभिचारकस्य रूपसत्त्वं एव तथात्वा-
दिति भावः^(२) । 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः,
'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या' इति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यतास्य इत्यर्थः, 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभाव-
त्वाप्रकारकेच्छात्वादिशेषः, पञ्च-हेतुर्जन्यत्वं विप्रोपणं देयं तेन ईदृ-
रेच्छायां नाप्रप्तो बाध-व्यभिचारौ, 'वृष्टीच्छावदिति वृष्टिर्भवति-
तीच्छावदित्यर्थः । इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि
बुद्धान्तो बोध्यः । अथ च प्रसाध्याङ्गको बुद्धान्तः, परेषु तु कृति-
साध्यत्वाप्रकारकोपायोद्देश्यकेच्छानभ्युपगमेन वृष्टिर्भवतितीच्छायास्त-
न्मतेऽभिद्धेः वृष्टिमात्रं सुखं भवतु इतीच्छायां सुखे वृष्टिमाध्यत्व-

(१) सुखरकार्य-कारणभावकजलस्य दुर्बलत्वादिति ख० ग० ।

(२) तथापि निश्चिताव्यभिचारकलमुत्पादयेदेतैव कारकत्वं न तु स-
न्दिग्धव्यभिचारकलमुत्पादयेदेनेति निश्चयो यत्र तस्य सत्यं तत्रैव
सम्भवति अथ तत्राहोति भावः ।

च्छावत् । भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसा-
धनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वा-
भावेन तत्र तस्याप्रयोजकत्वात् । कृतिहेतुचिकीर्षा-
यां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपाय-
चिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति,
मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न लिष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम् । शङ्कते,
'भोगचिकीर्षायामिति सुख-दुःखाभावचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तद-
भावात्' इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्,
'अप्रयोजकमिति उपायचिकीर्षायामपि विषयतया कारणतानव-
च्छेदकमित्यर्थः, 'तवापीति, भोगचिकीर्षाकारणोभूतकार्यताज्ञान-
इति शेषः, 'तत्र' तथापि, उपायचिकीर्षायामपीति यावत्, 'तस्य'
स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य, 'अप्रयोजकत्वात्' कारणतानवच्छेदकत्वप्रस-
ङ्गात् । शङ्कते, 'कृतौति चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुचिकीर्षायामित्यर्थः,
'तत्' स्वविशेषणधीजन्यत्वं, 'तथा' चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुः, तेन
भोगचिकीर्षायाः फलेच्छात्वेन कृतिहेतुत्वपक्षेऽपि नातिप्रसङ्गः, 'तुल्य-
मिति^(१) ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमित्यर्थः ।
प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशयेन समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साध्य-

(१) तव मते कृतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्वं ममापि उपाय-

चिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः ।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुत्वार्थः । 'मैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न'

त्वात् । असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशया
तदभावात्, सिद्धतादशयाच्च साधनत्वं असिद्धाव-
स्थावतः कार्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

त्व-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-कालान्तरभावोदनादिसाधनत्वयो-
रित्यर्थः, कालान्तरभावित्वं स्वध्वंसाधिकरणवृत्तभावित्वं, (१) 'विरोधेन'
एकावच्छेदेनेकवाचनेभावत्वेनेत्यर्थः, (२) 'एकच' पाकादौ, 'ज्ञातुं' एकेन
निश्चयेन विषयौक्यं । विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थस्येति आ-
द्यवृत्तिविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य
तदधीनधर्मसम्बन्धवन्निरूपणादिति भावः । 'सिद्धतादशयामिति
आद्यधर्मसम्बन्धविनाशदशयामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृति-
साध्यताभावात्, आद्यवृत्तिधर्मसम्बन्धैव कारणाधीनत्वादिति भावः ।
'सिद्धतादशयाच्च साधनत्वमिति आद्यवृत्तिधर्मसम्बन्धविनाशदशयामेव
कालान्तरभावोदनादिसाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आ-
द्यवृत्तिवृत्त्यापिनो यागादेरित्यर्थः, (३) 'कार्यानुत्पत्तेः' कालान्तरभा-
विकार्यानुत्पत्तेः । यद्यपि उत्पत्तिकालोनात्कालान्तरभाविकार्या-
नुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्मवन्निरूपणं कारणत्वमुत्पत्तिधर्मेऽप्यस्ती-

(१) खं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकालः स पाद्यवृत्ति इति ।

(२) एकस्मिन् एकदा विरहेत्येति क० ।

(३) उत्पत्तिकालोनात् कारणत्वमित्यर्थ इति ग० ।

दोषायेति भावः । विरोधमेव अनुत्पत्तिरिति, 'व्यास्येति, 'प्रत्येति किमायातमत-
आह, 'तथा चेति, ननु साध्यत्वं साधनत्वस्य पाकादेः स्वध्वमेवातो न विरोध-

ज्ञत्वज्ञाने साध्यत्व-साधनत्वग्रहः । न चैकमेकेनैकदा

ति कथं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलजनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादान् फलोपधानात्मकेष्टसाधनत्वस्यैव सशयसाधारणं ज्ञानं हेतुत्वाच्च तच्च साक्षादावाद्यवच्छेदो न सम्भवति तस्य कालान्तर एव फलोपधायकत्वादिति भावः^(१) ।

केचित्तु गुरुनये फलसमयवर्त्तिन एव^(१) कारणतया फलसमयवर्त्तित्वस्यापि कारणात्ताघटकत्वाच्चाद्यवच्छेदो न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः । इत्यस्य साधनत्वग्रहः सामान्यतः श्रोतृनादिसाधनतापरमेव, न तु कालान्तरभाविनेन श्रोतृनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादश्यायाश्चेत्यथ कार्यकारणवर्त्तित्वविशिष्टदश्यायाश्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत कार्यानुत्पत्तैरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्यसमयवर्त्तित्ववदित्यस्य कारणलक्षणाभावादित्यर्थः इत्यप्याहुः ।

विरोधः कृत्याद्य एकनिश्चयविषयतासम्भवः श्रुत्यावश्यति, 'तथाचेति, 'असिद्धल सिद्धलज्ञान इति असिद्धलसिद्धलोभयावनादिज्ञाने इत्यर्थः, 'साध्यत्व साधनत्वग्रहः' कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रकारकग्रहः, विभिन्नावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्मिणि विद्वद्भोमप्रकारकत्वनिवन्नादिति भावः । 'न चैकमिति भावा-

(१) तादृशस्य कालान्तरभाविनोदयसाधनत्वमुत्पत्तिज्ञाने न सम्भवतीति भावः इति ग० ।

(१) कार्यकारणवर्त्तिन एवत्ययः ।

इत्याह, 'न चेति, अन्येकानिर्दिष्टमित्योक्तमार्थिरोधेऽपि कृतिविरूपितं सा^०

सिद्धमसिद्धञ्च इति ज्ञायते । न च स्वरूपगतता
साध्यत्व-साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं । यदि
हि स्वरूपनिवन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव
सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

भाववत्त्वज्ञानद्वयवत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोरपि परस्परं विरोधि-
त्वादित्यभिमानः, 'असिद्धत्वमुत्पत्तिकालोनन्तं सन्निष्ठसमयसम्बन्ध-
ध्वंसाभावाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्, 'सिद्धत्वं सन्निष्ठसमय-
सम्बन्धध्वंसाधिकरणवृत्तित्वं यागादेर्यापारसम्बन्धेन स्वर्गाव्यव-
हितपूर्ववृत्तेऽपि वृत्तेः, 'न विरोध इति नैकावच्छेदेनैकवाचनमान-
त्वमित्यर्थः । स्वरूपगतता तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं
विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकस्मिन्नधिकरणवर्तमानत्वं वा नाद्य' इ-
त्याह, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिवन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपा-
वच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिस्वरूपं, 'सिद्धमसिद्धमेति, तयोः
साध्यत्व-साधनत्वव्यापकत्वादिति भावः । अन्ये आह, 'भिन्ननिरू-
पितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकवाचिकरणे वर्तमानत्वे चेत्यर्थः,

यत्वं दृष्टान्तिरूपितञ्च साधनत्वं न विरुद्धमित्यत आह, 'भिन्नेति । केचित्तु
स्मरन्तत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, अथ स्वरूपेऽन्यावच्छेदेन
सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तमेवेत्युक्तदोषानिदृष्टिरित्याह, 'भिन्नेतीत्याहुः ।
'सिद्धमेति, तदवयवे च विरोध एवेति भावः । 'तस्मादिति, तथाच समय-
भेदेनोभयघातं सम्भवति न त्वेकदेति भावः । 'इदानीमिति शाखाद्य-
वच्छेदेन दृष्टे संयोग-तदव्यन्ताभावयहवत् समयभेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वसिद्धत्वे अनवगम्याज्ञानात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विरुद्धतयेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य, 'अज्ञानादिति, पाकादौ कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः समूहा-
लम्बनज्ञान एव तथा नियमादिति भावः^(१) । उपसंहरति, 'तस्मा-
दिति,^(२) 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभय-
सम्बन्ध इति कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वात्प्रकथ्यम्बन्धः साकष्टनिरि-
त्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणतावच्छेदक इति शेषः ।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वद्वारा रूपसमयभेदा-
वच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः सम्बन्ध इति
प्राचक्षुः । तत्तु 'भिन्ननिरूपितत्वं इति पूर्वमेवाभिधानात् सन्दर्भ-
विद्वद्भूमिति ध्येयं ।

• ननु धर्मिणि विभिन्नावच्छेदकद्वयवत्तावगाहितमेकधर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारतायां न तन्त्रमपि तु प्रकारोभूतविरुद्धोभयधर्मौ
विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितमेव तन्त्रं वृत्ते मूलावयवम-
नवगम्यापि वृत्तेश्चे कपिसद्योगो न मूल इति विरुद्धोभयप्रकारक-
प्रत्ययोदयात् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्येव
सिद्धत्वासिद्धत्वद्वारावच्छेदेन कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः स्यादित्यभि-

(१) विभिन्नावच्छेदकान्वयविषयकसमूहालम्बन एव अत्रापि धर्मिणि
विरुद्धोभयप्रकारकत्वनिवसादित्यर्थः ।

(२) ननु विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्या-
न्वयोति ख', ग० ।

धिकएव तदुभयसम्बन्धः पाके । इदानीं साध्यत्वं
अग्रे साधनत्वं शायत इति चेत्, न, इदानीमपि मप-
दार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याख्यग्रहात् शब्देन तथा
प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । न च कृतितः
सिद्धिमिष्टसाधनमिति ज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्रायेणाशङ्कते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा
नाद्य इत्याह, 'इदानीमपिमेति शब्दवाचिकतयोत्पत्तिव्यपदेशे-
वेदानीपदार्थत्वात् तद्व्यवसायिकरणव्यवसाय अपि मपदार्थत्वादिति
भावः । 'अननुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारण्यस्य तदपि म-
व्यवसाधारण्यस्य चानुगतानतिप्रसङ्गव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थः,
'व्याख्यग्रहादिति व्यक्त्यन्तरे इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनियमदशायां
व्याप्तिपदासम्भवादित्यर्थः, मान्य इत्याह, 'शब्देनेति, अननुगततया
■ तेन रूपेण शक्यभावादिति भावः । ननु अननुगतरूपेणैव
विधिप्रक्रिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति । 'कृतितः सिद्धमिति कृत्य-
धीनसमयसम्बन्धस्य विशिष्टमित्यर्थः, सिद्धत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधा-
भावादिति भावः । 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं, दूषणान्तरमाह,

यद्वाऽपीति भावः । ननु व्याख्यग्रहेऽनुमानाभावेऽपि शब्दात्तदपहः स्यादत-
आह, 'शब्देनेति, शक्यत्वावच्छेदकैकरूपाभावादिति भावः । अस्तु वा कथ-
ञ्चित्पदग्रहस्यपि साधनत्वादिविषयत्वेन कार्यताश्रयस्य हेतुत्वे गौरव-
'मित्याह, 'गौरवाच्चेति, यद्यप्येकत्र साधनत्वमपरत्र स्वविशेष्यत्वत्ताप्रति-
सन्धानजन्यत्वमिदानीमन्तर्भावस्योभयत्र तथाप्यग्रे पदार्थान्तर्भावादौर्ध्वं

कश्चित् चिकीर्षति, कृतेः पूर्वं कृतितः सिद्धमिति
ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसा-
धनत्वात् साधनत्वमपि सार्थं । न हि कृतिसाध्यत्वेन
पाकस्यौदनसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाण-
विलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चि-

‘कृतेरिति, ‘ज्ञानाभावादिति, सर्वत्र तादृशच्छिन्नाभावादिति
भावः । ननु कारकतावच्छेदकविभिष्टादशायामेव कारणत्वमिति
कृतिसाध्यत्वौदनादिषाधनत्वादौदनादिषाधनत्वदशायामपि कृति-
साध्यत्वमित्याशङ्कते, ‘न चेति, ‘साधनत्वमपि साध्यमिति साधनता-
दशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । ‘उक्तमिति, लाघवात् पाक-
त्वेनैव हेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्ध-
वत्त्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादौदनाद्युपधायकत्वदशायामसम्ब-
धाच्चेत्यपि बोध्यं । ‘कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतौतत्वानाद्य-
क्षणवर्त्तितदशायावृत्तमित्यर्थः, ‘कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयस-
म्बन्धवत्त्वमित्यर्थः, ‘साधनत्वविरोधेवेति औदनादिषाधनत्वदशार्था
पाकादाववृत्त्येवेत्यर्थः । ननु यद्योक्तसिद्धत्वाविद्वलभ्रानयोः परस्परं
विरोधित्वे मानाभावात् पाकाद्रौ युगपत् सिद्धत्वाविद्वलज्ञाने

बोध्यं । ननु कारकतावच्छेदकत्ववच्छिन्ने कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्व-
विभिष्टुंसाधनत्वमतः साध्यधर्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य
‘निराकरोति, ‘न चेति, ‘साध्यमिति साध्यधर्म इत्यर्थः । वैलक्षण्यमेवाह,
‘कृत्यनन्तरेति, नन्वेकान्वच्छेदेनोभयपक्षमावेष्ट्येकत्र धर्मिणि तदुभयपक्षे न

कौर्पाप्रयोजकं तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव । किञ्च
साधनत्वस्य सिद्धमाचधर्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छा-
विरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं । एतेन

बाधकाभावः, किञ्चास्तु तयोः परस्परविरोधित तथायवच्छेदकम-
वगाद्धैव विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिरिति नियमे मानाभावः अ-
वच्छेदकविनिर्मुक्त्येनापि वृत्तः संयोगवान् तदभाववांचेति प्रत्ययदर्श-
नादित्यस्तरसादाह, 'किञ्चेति, 'साधनत्वस्य' स्वर्गादिसाधनत्वस्य,
'सिद्धमाचधर्मत्वात्' सिद्धत्वव्याप्यत्वात्, सिद्धत्वं तन्निष्ठसमयसम्बन्ध-
ध्वंसवत्त्वं चणिकपदार्थं स्वर्गादिसाधनत्वविरहात् कृतिसाध्यत्वञ्च^(१) ।
तादृगसिद्धत्वव्याप्यं उत्पत्त्यात्मकचणिकपदार्थेऽपि तत्सत्त्वादिति भावः ।

केचित्तु 'साधनत्वस्य' तन्निष्ठसाधनत्वस्य, 'सिद्धमाचधर्मत्वात्'
तन्निष्ठसिद्धत्वदशमाचष्टत्तित्वात् कालिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्व-
व्याप्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वञ्च तदीयसमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं
साधनत्वस्य फलसमयवर्त्तितघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्वविर-
हादिति भाव इत्याहुः ।

'इच्छाविरोधीति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः ।
ननु सिद्धत्वज्ञानस्येच्छा प्रत्यविरोधितान्तद्व्याप्यत्वज्ञानस्येच्छाविरो-

(१) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वव्याप्यं तज्ज्ञानञ्च इच्छाविरोध्येव
कथमिच्छाकारणमित्याशङ्क्य निराचिकीर्णराह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति ।

'विरोध' इत्यस्य संयोगो तदभाववांचेति तदित्यस्तरसादाह, 'किञ्चेति, 'एतेनेति
साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, एवञ्च पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्ताभिहित इति

धित्वे मानाभावः सिद्धलक्षापि सिद्धनव्याप्यत्वादित्यत आह, 'न
 हीति, 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं । न चैवं भवन्मते कथमिष्टसाधन-
 ताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनत्वज्ञानस्येच्छा-
 विरोधिनः सत्तादिति वाच्यं । अस्मन्मते अनासत्त्या इष्टसाधनता-
 ज्ञाननाशे सति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टास्तृतिसाध्य-
 ताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वज्ञानपेक्षितत्वात्
 एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकालीनेष्टसाध-
 नताज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः । यदि च फलसमयवर्तिन एव
 कारणत्वं तदा स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशि-
 ष्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पत्त्यात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव
 सर्वत्र चिकीर्षा, स्वाव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वध्वंसाधिकरणस्य ध्वंसान-
 धिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वं । न चैवमेककालावच्छेदेनै-
 कात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यत्वपक्षे यच्च प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततो-
 ऽपेक्षानुद्धातृत्वं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशस्त-
 द्दृष्टसाधनत्वज्ञानं तत्रापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कार-
 णतावच्छेदकपूर्वसत्त्वज्ञानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्तिन एव कार-
 णत्वमते यथेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षानुद्धातृत्वं कृतिसाध्यता-
 ज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञानं तच्च तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः
 अव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्
 फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्ताच्चेति वाच्यं । मम मते द्वित्वा-
 देरपेक्षानुद्धिनाशनाशकालानभ्युपगमेनापेक्षानुद्धे चण्डव्यावस्थादित्वा-
 भिद्वेरिति भावः । इदन्तवधेयं साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधान्

दृष्ट्यादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन कृत-
मिति निरस्तं । कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे दृष्ट्यादाविष्टा,
तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण ।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनतासिद्धकं कार्यताज्ञानं^(१) काम्ये हेतुरसु मित्ये शौचा-
दिमत्ताविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमस्तु साधवाच्यं तु तद्वै-
जन्यमिति प्राभाकराणां दुःसमाधेयमिति । 'एतेनेति, साधनत्व-
ज्ञानस्य दृष्ट्याविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'दृष्ट्यादाविति छतिसाध्यताप्रकार-
कदृष्ट्यादौच्छासामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासा-
मान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, साधवादिति भावः । 'निरस्तमिति, तत्सा-
धोपेष्टसाधनताज्ञानस्योक्त्युक्त्वा हेतुत्वाभावादिति भावः । 'तत्साध्येति
सुखादौ दृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टिसाध्यं सुखं भवतिगौ-
च्छासामेव सुखमख्येव दृष्टेरपि विषयत्वादिति भावः ।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन वस्तवद्विष्टानुबन्धित्वे
सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेरित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

(१) छतिसाध्यताज्ञानमिति ग० ।

भावः । 'तदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वमिवावच्छेदकतया
दृष्टिमपि विषयोक्तरोतीति भावः । एतदज्ञाने निमित्तत्वादिकं न भासते
इत्यभिमानः । 'तदेवेति, छतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने सतीति श्रेष्ठः । न च
वस्तवद्विष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिः, उद्देश्यत्वज्ञाने तादृशज्ञानाभावा-
दिति यावत् । वस्तवद्विष्टानुबन्धित्वेन साध्यत्वज्ञानं तथैव ननु सुख-

कमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्मान्तरमस्ति
अनुगतकार्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात् । तदेव दुःख-
तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ धिकौर्षाप्रयोज-
कमिति । न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्तीति वाच्यं ।
सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, बध्य-घातक-

शेषः, तेन दृष्टसाधनताद्यज्ञाने न प्रवृत्तिरिति ध्येयं । 'इच्छा-
प्रयोजकमिति ज्ञापमानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति
तत्तत्पुरुषोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थ-
पदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्येति
तत्तत्पुरुषेच्छायामान्यतश्चानुगतकार्येत्यर्थः । 'तदेवेति, ज्ञापमानं
यत्, कृतिराध्यताज्ञानवहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं'
दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञाताद्व्यावृत्तं, 'धिकौर्षाप्रयोजकमिति,
अतएव चैत्यवन्दन-विषमचक्षादौ सञ्ज्ञातबाधद्वारा न प्रवृत्तिस्त-
दानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भ-
वादिति भावः । उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशप्रत्ययं
तेन दृष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्रात्वेत्येति मन्तव्यं^(१) ।
'तथास्तीति इच्छाप्रयोजकमस्तीत्यर्थः । 'असम्भवादिति, सृष्टादेरपि

(१) इति नष्टव्यमिति यः ।

दुःखयोः, सवाद्याकारमात्रनिरवयवत्वात्तयोर्बध्य-घातकभावो न ग्राह्यः^२

भावस्यैकसमये समानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादि-
साधारण्यादिति । तन्न । तदज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादि-
च्छोत्यत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना
नैच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनहान्यापत्तेः, तदेव हि
स्वतः प्रयोजनं यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते । किञ्चा-

दुःखसमानाधिकरण्यादिति भावः । 'एकसमय इति एकदेशका-
लावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन शिरः-पादावच्छेदेन एकचक्षु एकचात्मानि
सुख-दुःखोत्पादेऽपि न वृत्तिः, 'समानाधिकरण्याभावश्चेति एक-
स्मिन्नधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः, अन्यथा सुख-दुःखयोरपि
एकस्मिन्नधिकरणे एकचक्षुषावस्थानादसङ्गतेः, 'यदादीति, इदमुपल-
क्षणं सुखसाधनायातिरपि द्रष्टव्या । 'यदवगतमिति येन रूपेण
ज्ञाने सत्यमिति प्रतिबन्धकेऽवश्यं तेन रूपेण दृष्ट्वा भवति तत् तेन
रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः, (१) 'स्ववृत्तितयेति स्वरूपकथनं

(१) येन रूपेण ज्ञाने सत्यमिति प्रतिबन्धकेऽप्यवश्यं तेन रूपेण दृष्ट्वा
भवति तद्वत्ता स्वतः प्रयोजनमिति व्यर्थ इति श० ।

मयोति विरोधपरार्थमाह, 'एकेति, 'यमेति, यद्विधेयो बोध्यः,
सम्पत्सत्तयात्वेऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तयात्वं वाच्यमेवं सत्याह, 'तद-
ज्ञानेऽपीति, 'यदवगतमिति येन रूपेण ज्ञातं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः,
पात्रादिकन्तु पात्रादिना ज्ञातं न तथा किञ्चिदसाधनत्वेनेति भावः ।
नन्वेवं भोगोऽपि स्वतः पुदुषार्थः स्यादिति चेत्, इत्यापत्तेरिन्नेदं । भोगे

नुगतधर्मकल्पनापि कारणे । न च सुखादि इच्छा-
कारणं अनागतत्वात्, किन्तु तद्वगमः, तर्हि सुखा-
दिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

बलवदनिष्टाननुबन्धौष्टाधनत्वेन ज्ञानेऽसति प्रतिबन्धकेऽवयमि-
च्छोदयेऽपि दृष्टाधनत्वस्य तत्राप्रकारत्वात्^(१) न तेन रूपेण धागा-
दीनां स्तः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवंरूपत्वे तस्यापि लक्ष्यत्वमिति
भावः । नन्वेच्छागन्धीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मत्वं स्तः पुन-
र्धार्यत्वमस्त्वित्यत आह, 'किञ्चेति । 'न च सुखादीति लुप्त-
प्रयमान्तं । गच्छते, 'तर्हि'ति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना
इच्छाविषयान्तरपरिपक्षः, सुखत्व-दुःखाभावत्व-बलवदनिष्टाननुब-
न्धुत्वे सतीष्टाधनत्वज्ञानसमानकालीने इति श्रेयः, तेन सञ्ज्ञा-
तवाधस्य विषमचणादिषुदाहः । तद्वर्णस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च
जातित्वापत्त्या साक्षात्कारनादिना गृह्यप्रसङ्गात् अन्यमेव तत्
वाच्यं तत्त्वनेन न तादृशसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचा-
रादन्यतमत्वेन द्व्यारण्यमिच्छादेरिव एकशक्तिमत्त्वेन वा तादृ-
शसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृश-
सुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वंमसु किं धर्मान्तरकल्पनयेति

(१) तत्र प्रकारत्वात्तद्वगमसादिति न० ।

न, यथा ह्युद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिपूत्यद्यते अन्यतरत्वात्
दृष्टारणि-मणिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव जायतां, कृति-

परिहरति, 'यथा हीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति
पाठस्तु प्रामादिकः, तद्वन्मस्य वज्रतरनिहतत्वेनान्यतरत्वेन हेतुले
व्यभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्मान्तर-तत्कार्य-कारणभावादिकल्पने
गौरवादिति भावः । न च तज्जात्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्मान्तर-
मस्त्विति वाच्यं । तथापि तस्मैच्छां प्रति कार्य-कारणभावकल्पन-
मपेक्ष्य विषयज्ञानविधया कृतकारणभावेषु सुखादिज्ञानेष्वेव दृष्ट-
साधनत्वादिज्ञानविरहकाक्षीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्मान्तरस्य का-
रणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति श्रदयं^(१) । ननु कृति-
साध्यत्वप्रकारनेष्टायाश्चिकीर्षां तव नये कलत्रमचणप्रागभावे
निषेधापूर्वकूपकलत्रजनने संवादचिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्राग-
भावस्य कृतिपूर्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

त्वेनावच्छेदकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति । यद्यपि वज्रनां
प्रक्रान्तत्वादन्यतमत्वादित्यर्थेति तथापि द्वौ दावमिमेव सदुक्तं 'तेषां
मोहा' शमोमानितिर्वदिति भावः । 'अथेति एकग्रहिमत्त्वादित्यर्थः, एत-
न्नोपपन्नत्वं सुखादेर्जन्यधर्मावाप्ययत्नात् असम्भव इत्यपि बोध्यं । यद्यपि
(नित्यधर्मवच्छेद न दोषस्तथापि तावद्व्यपदार्थे प्रमाद्यमेव नास्तीति तात्पर्यं ।
नन्वेवं दुःखानुत्पादार्थतया प्रापयित्ते प्रवृत्तिर्न स्यात् अमुत्पादस्य प्रागभाव-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां अग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं
विना, क्षेमसाधारणञ्चैतत् । कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः
पूर्व । ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्मी न कार्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्या' अस्मिन् चणे कृतौ सत्या,
'अग्रिमक्षणे' एतदग्रिमक्षणे, 'स्वरूप' साध्यतयाभिमतस्य स्वरूप, 'न
कृति विना' नास्मिन्चणे कृति विना, तदग्रिमक्षणे तस्य स्वरूप-
निराशुपपद्यते, कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमिति तु समुद्धार्य ।
अधीनत्वञ्च अस्यैतत्त्वसम्बन्धोऽस्याधीन इति प्रतीतिरिति सख-
पसम्बन्धविशेष इति भावः । एतच्च प्रागभावेऽप्यस्यैति दर्शयति,
'क्षमेति, एतच्च क्षेमसाधारणमिति योजनीय, कृतिपूर्वं वर्त्तमानो
यः । कृत्यधर्मवत्त्वादिप्रागभावस्तत्साधारणमित्यर्थः । सन्नेव कृते
पूर्वमपि तच्च कृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्व-
ञ्चेति, तथाच धर्मिणः पूर्व सन्नेऽपि धर्मस्य तदानीमभावाच्च
तत्साक्षावच्छेदेन तद्व्यवहार इति भावः । 'वन्विति, एतादृशस्य
कृतिसाध्यत्वरूपत्वे इति शेषः, 'यन्नपि धर्मीति स्वर्गादिरव्यवहितपूर्वं

रूपत्वेन कृत्यसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति । 'क्षेम' दुःख
प्रागभावादिकं, एतच्च प्रत्यक्षपक्षाद्ये विपक्षितः । ननु यदि कृत्यधर्मवत्त्व-
घटित कृतिसाध्यत्व तदा कृतिपूर्वं कृतिकाले च तदभावात् प्राकारौ कृति-
साध्यत्वव्यवहारो ॥ स्यादित्यत आह, 'न कृते पूर्वमपि एतच्चोपलक्ष्य
कृतिकालेऽपि द्रष्टव्य, तथाधोक्तकृतिसाध्यत्व तदा भाव्येति विषयदा न
साध्ययत एव किन्तु कृत्यधर्मस्य कृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं व्यवहित इति
भावः । कृतेर्विशेषजननसत्त्वात् प्रकृते, 'वन्विति, यद्यपि नैयायिकमतसाधा-

कथं कार्योऽपूर्वं कामिनोऽन्वयःश्च शिक्त्वेन क्रियातुल्य-
त्वादिति चेत्, न, यद्वृत्तिकाम्यसाधनत्वं तत्र कार्यता-

विद्यमानोऽप्यपूर्वरूपो धर्मोऽत्यर्थः, 'न कार्यः' न यथोक्तकृतिसाध्य-
ताविशिष्टः, कृत्यधीनसमयसम्बन्धस्याद्यक्षण एव सत्त्वादिति भावः ।
'कामिनोऽन्वय इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्ग-
कामकार्यमिति कामिकार्यत्वान्वयबोध इत्यर्थः, 'क्षिक्त्वेन'
विशिष्टस्य फलाद्यवहितपूर्वमसत्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति यथा
यागादावस्थिरत्वेन साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात्परम्पराघटकस्य
चातुपस्थितेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वज्ञानं न सम्भवति तथा कृति-
साध्यत्वविशिष्टापूर्वोऽपि साक्षात्साधनत्वसाध्यात् स्वर्गसाधनत्वज्ञाना-
सम्भवादित्यर्थः, (१) कामिकार्यत्वान्वयबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वादिति भावः ।
तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव कृतिसाध्यत्वं वाच्यं तच्च
न प्रागभाव इति हृदयं । काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्यत्वान्वय-
बुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्यताविशिष्टोभूय काम्यसाधनत्वमिति
समाधत्ते, 'यद्वृत्तीति, 'तच्च कार्यतानुद्धेरिति कर्मणि षष्ठी

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनतासाधनासम्भवादित्यर्थ इति क० ।

रखमिदं तथापि श्रद्धामात्रमेतदित्येके । तटस्थशत्रोपमिद्वयपदे । उपलक्ष्यत्व-
मालम्ब्य परिहरति, 'यद्वृत्तीति, 'न त्विति, गौरवादिति भावः । न प्रत्य-
क्षेण बोध्येति शेषः । 'याको मत्कृतिसाध्य इति श्रुतानीं याकाः स्वेच्छाधीन-
मत्कृतिसाध्य इति बोध्यं, तेन प्रवर्तकं सत्यमुत्पाद्यते । नन्विदानीं मत्-

बुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्यताविशिष्टस्य काम्य-
साधनतेति व्याप्तिः । ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं
न प्रत्यक्षेण कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं
तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतो-
त्तीर्णे चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्यतान्वयबुद्धिं प्रति विधेर्हेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधन-
तेति कामिकार्यतान्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुष-
ङ्गते, 'इति व्याप्तिः' इत्यभ्युपगमः । 'पाके सतीति तदैव विश्लेष्ये-
न्द्रियसन्निकर्षसम्भवादिति भावः । 'कृतिसाध्यताज्ञानं' खलुकृतिसाध्य-
ताप्रत्यक्षं । नन्वन्यगोचरकृत्या नान्तरीयकतया कृत्यस्य पाके कृति-
साध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तन्निष्ठकृतिसाध्यताप्रत्य-
क्षत्वाच्चेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यस्य आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्ण-
इति कृतिर इत्यक्षपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं एतदनुमानावतारकाले अनुमानकर्तव्यं इदानीं-
पदार्थतया अभिमतत्वेन कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्यप्रवृत्तादिति चेत्,
भक्तोऽस्ति, न ह्यौदानीपदार्थस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतिष्ठत्वेनानुमितिर्विष-
यत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति वैश्वक्याद्या यत्र
देशे हेतुप्रवृत्तिः तद्देशोपलब्धं साध्यस्य यत्तदर्थमेतान्वत्वात् सिध्यति तथा पदा
हेतुस्तदा साध्यमिति कालिकत्याया यत्र काले हेतुप्रवृत्तवृत्तान्तेन सा-
ध्यस्य सिध्यति यच्चधर्मत्वान्धदेव न त्वत्स्वरस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः,
प्रवृत्तेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽस्तिमयमेव 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिक-
व्याप्तिरभिमतः, यथाय वृत्तकालावच्छिन्नपाकस्य पदत्वमर्थव्यवसायात् पक्ष-

मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्ट-

चिकीर्षां-कृत्योरसम्भवात् सिद्धत्वमिदं प्रनिबन्धिकायाः सत्त्वादित्यर्थः, (१) तथाच यच्च चिकीर्षाधीनकृतिस्तच्च कृतिसाध्यताप्रत्यक्षमन्योन्याश्रयसम्भवेति भावः । 'मत्कृतीति इदानीन्तनस्यैवाधीनमप्रवृत्तिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः सप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये 'मदिति, बाह्यद्वारायां भाविष्यौवराज्ये प्रवृत्तिवारणाच्च एतत्कासीनप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमतस्तत्सम्पत्तये इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्दृष्टेस्तत्रात्र परकृतप्राप्ते

(१) सत्त्वादिति भाव इति घ० ।

धर्मतावजादेव तत्त्वम इति नोक्तरोधः । नन्वेवं सत्त्वकावे पाकाः कृतिसाध्य इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनी या मत्कृतिः तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्तकं तम स्यादिति चेत्, न, आद्यस्यैव प्रवर्तकत्वात् व्यत्यस्य तथात्वे इदानीन्तनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'यस्येत्याद्यसिमोदाहरणस्यान्यथाकारत्वापत्तेः । नन्वेवमिदानीन्तनकृत्या विरक्तत्वसाध्ये भाविनि राज्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् सत्त्वकावे कृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेत्, न, तत्र हि तदुपाय-देवताराधनादौ प्रवर्तते यत्र च तज्ज्ञानमक्षतमेव, अतएव यत्र तदुपायेन तादृशं ज्ञानं तत्र वदा न प्रवर्तते एव । केचित्तु व्याप्तावपि न कारुप्रवेश-सदानी कृतिसाध्यताधीस्तु वर्तमानकायस्य पक्षतावच्छेदकत्वादयानुमिता-विशेषाजः । अन्ये तु इदानींकायस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो हेतावपि । न चैवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं । पूर्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति कश्चिदनुमितौ ज्ञातायां तत्र व्याप्तियुक्ते भावे प्रकृतस्तुमानकावे पूर्व-प्रसिद्धस्य कारुविशेषस्य विशेषणवशमेव पूर्वसिद्धसाध्यसाधारणेन स्थापकता-

साधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा

स्वीयकालान्तररुतथाके वा श्रंगतोयाधः, जीवन्धोनिरुतयादिषाध-
ताज्ञाने प्रवृत्त्युपाधताज्ञाने च प्रवृत्तेरमुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्ति-
साधताज्ञानमेव प्रवर्तकमनस्तुपम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्ति-
त्वेन प्रवेशः, सञ्ज्ञातवाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
दृष्टसाधनताज्ञानप्रत्यक्षकृतिसाधताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया तत्त्वौक्तभ्याय

दण्डेदकारूपेण सिद्धिसम्भवात् विशिष्टैर्विशिष्टज्ञाने विशेषेयतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यवच्छेदया पूर्वतो-
वद्भिभागवत् कालविशेषस्यापि भगनाच्च । न च पूर्वमिदानीन्मदार्थस्यापि
भावस्याधुनेदानोन्मदार्थस्यैवैकरूपाभावात् कथं पूर्वसाध्यसाधारण्येन
व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं । इदानीन्मदस्य हि प्रकृतिनिमित्तमनुगत
मवृष्ट्यं वाच्यं अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः तथाच तदेवैकमनुगतं व्यापक
तावच्छेदकं स्यात्, अन्यथा पूर्वतोऽपिमिदानीन्तरधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरा-
न स्यात् । अतएवेदानीं मवृक्षतिसाध्य इति शाब्दबोधोऽपि अन्यथात्-
गनेन सङ्केताग्रहात् तदनुवपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, 'इदानीन्मदिमपदार्थयो-
नानार्थत्वादन्ननुगमेन व्याप्यग्रहादिति पूर्वग्रन्थविरोधात् । पार्के कति-
साध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादित्ययिमप्यत्यविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्व-
साधकसाधारण्येन तथाप्येदानीं अविस्माध्यत्वस्यावाधात् अन्यथानुगमस्यैव
व्यतिरेकायमावत्त्वात् । अथैव हेतौ च कालप्रवेष्टे 'यदा तदेति कालिकस्या-
नुपदर्शनविरोधाच्च कालस्याधेयकोटिप्रविश्यत्वे कालेऽधिकरन्ने हेतु-साध्य-
सामान्यधिकरण्याग्रहात् अन्यथा वैश्वक्याप्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्या-
सन्तर्मावापत्तेः, बबोक्तं पूर्वमिदानीं मवृक्षतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ
आसिद्ध इत्यादि, तन्न, तथापि साध्याप्रसिद्धा तादृशानुमित्यसम्भवात् ।

हेताविष्टसाधनताप्रवेशस्यावश्यकत्वेन तत्कार्यक्याय स्वेच्छाधीनेति
स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः । यत्तु अमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीना
या प्रवृत्तिस्तत्साधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं अतः स्वेच्छाधीनेति स्वविष-
यकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तत्तुच्छं, अमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छा-
धीनत्वस्य स्वरूपसत एव^(१) कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुप-
युक्तत्वान्नदर्शं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव^(२) प्रवृत्तिविशेषणत्वाच्च, स्वपदं

(१) अन्यथा स्वेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे भोज-
नेच्छाया स्वविषयकत्वमममादाय अमे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः ।

(२) अमे प्रवृत्तिवारणार्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदककोटौ
विवेक्षितं प्रागेवेति भावः ।

यदि चोक्तगत्या कालिकव्याप्ता तच्चानुमितिकदा प्रवृत्तेऽपि तदस्य इदानीं-
भवे च कालशक्ते शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेवोच्चारणकायत्वमन्यदा
धीनियामकं यथाहमादिपदे उच्चारयित्वादिकं नियमनस्तस्यैव बोधनादतो
न ग्राम्यबोधानुपपत्तिः । न च तस्य नानार्थता तददेव, अतएवानुमाने
ग्रन्थसमाप्तोपस्थापयोजकत्वादिति मध्यकता प्रागुक्तं । इदानीं वञ्चि-
मान् इत्यनुमितिरपि कालिकव्याप्तिग्रहे सम्बन्धमयैव यच्च एतत्कालीनधूम-
स्तत्र एतत्कालीनवद्विरिति विशेषकावधटितहेतु-साध्ययोर्देशिकव्याप्तिग्रहे
क्षपिदन्यथापि । न च प्रवृत्तेऽपि तथा व्याप्तिरस्त्विति वाच्यं । सर्वत्र तथा
व्याप्त्यवस्थात् तथा सत्यतीतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गानानेनाप्ये तद्विरामस्या-
सङ्गतत्वापाताच्चेति दिक् । 'मनुस्मृतिं विनेति इच्छाधीनमवृत्तिं विनेत्यर्थः,
तेन प्रागुपपन्नसञ्चारे न व्यभिचारः, सत्यन्त इत्यौ व्यभिचारवृत्त्याय ।
'मनुस्मृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परवृत्ते मदियसाधने व्यभिचारवारणाय । सत्य-
न्तमात्रोपादाने अमे व्यभिचारादुत्तरप्रतीकं । 'मदियेयत्र मत्पदं तत्रैव

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवमयोनिवृत्तिसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे व्यभि-
चारवारणाय कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः । न चेदं प्राग्-
दुर्यधं तादृशप्रवृत्तेरविविक्तत्वात् यत्तद्वां सामान्यतोव्याप्तिस्थले
पसधर्मतावन्नलभ्यसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतु-
प्रसिद्धेरावश्यकतादिति^(१) वाच्यं । अनाद्यतया शब्दादिना कथञ्चित्
प्रसिद्धिकल्पनात् साध्ये स्नेह्याधीनत्वस्य प्रवेशात् हेतौ न
तदप्रवेशादव्यविषयकप्रवृत्त्या नान्तरीयकतथोत्पत्तेः तप्त भोजनादौ
व्यभिचार इत्यतो विशेषद्वयं, तदानोन्तनमदिच्छाविषयसाधनत्वं
तदर्थः, यथोक्तभोजनादिषु न तथा तत्फलं कालान्तरे दृष्ट्या-

(१) सामान्यव्याप्तिस्थले प्रकृतसाधनान्वसाधनसञ्चारीये प्रकृतसाध्यान्वसाध्य-
सञ्चारीयव्याप्तिप्रवृत्तिसङ्गतस्य पक्षे प्रकृतसाधनवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वेन
हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

स्थानिर्धूततया तेनेष्टाजनवादिद्यसाधनत्वस्यैव तत्राभावेन हेतुसत्त्वान् 'व्यति-
कृतेत्याद्यभिमतप्रत्ययार्थाचोचनया साधनपदस्य प्रयोगहितपरत्वजामात्,
व्यतएव जन्मति मदिष्टसाधनतामोये विरभाविपाकादौ न व्यभिचारः । न
चेष्टसाधनत्वस्य कृति विनाऽस्त्यस्य सिद्धासिद्धधर्मतया विरोधादेकदा एक-
धर्मिगतत्वेन भाव न स्यादिति वाच्यं । एकत्र स्यूतकाले हृद्गोरवच्छेदभेद-
मादाद्य तदुपपात्तः । नन्वेवमिष्टसाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं नलवदनिष्ठाननु-
बन्धितोपादानेन । न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं । 'नलवदनिष्ठाननुबन्धित-
चेष्टाभिमतव्यतिरोमादिति चेत्, न, नलवदनिष्ठाननुबन्धितस्य साध्येऽपि
विवक्षिततया समकृते मधु विषसम्प्लवामभोजने व्यभिचारवारकत्वेन तदुप-
योगात् । न साध्ये तदुपादानं निफलमिति वाच्यं । स्नेह्याधीनकृतिसाध्य-
त्वेन सापमाने मधु विषसम्प्लवामभोजने नलवदनिष्ठजनकत्वदृष्टदशायां न

सत्तेऽपि तदा तत्पुरुषस्येच्छाविरहात् पक्षतावच्छेदकसमानाधि-
करणेन हेतुमत्ताजानादनुमितिरतो न भागाभिद्धिर्दोषाय । न-
न्वेवमपि आनुमङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमौन-
भोजनादौ नान्तरीयके व्यभिचारो दुर्वारस्तत्र विज्ञेयदलस्यापि
सत्त्वात् स्वेच्छाधीनत्वघटितमाध्यस्य चासत्त्वात् । न च फलेच्छास-
त्वे तद्विषयकेच्छाधीनतत्तेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशमाध्यम्यशीति
वाच्यं । फलेच्छासत्तेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य
कृतिहेतुतया तदभावाच्च मौनभोजनादौ कृत्यत्पादासम्भवात् । न
च हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्तेच्छा-
धीन-मल्लतिसाध्यान्यत्वे मत्तौत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं ।
विज्ञेयदलवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रसेचनयो-
रिव धर्मिभेदाच्च वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटक-
पूर्ववर्त्तित्वादेरेव साधकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुमङ्गिकेच्छावि-
षयसाधने नान्तरीयकमधु-विषयसमृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय
वक्ष्यमाणवस्तुनिष्ठाननुबन्धितविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । न च तद्वये
वस्तुवस्तुनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताच्छिन्नकृतिसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

---

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तदवता तन्ज्ञानाभाव-
हेतुतास्त्विति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाच्चनकक्षार्णं विघटयत एव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकात्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं ।
अन्ये तु सङ्ज्ञातवाचस्य मधु-विषयसमृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुत-
साध्ये व्यभिचारात्तद्वारणायैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तद्विन्यं, तदा,
तस्यानिष्पन्नत्वेनेष्टाजनकतया दृष्टसाधनत्वस्याभावेन तत्र एव तदवस्थात्

हेतुतया तत्सम्पत्तये हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं । तथापि
 ध्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेन व्यर्थविशेषणतातादवस्थादिति, भैवं, अन्ये-
 ष्वाधीनकृतिसाध्यं वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धित्वे सतीदानीन्तनमदि-
 ष्वाविषयसाधनं यत् तदन्वये सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो
 न यथोक्तनान्तरीयकमीनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तनान्तरी-
 यकप्रभोजनादेर्यथोक्तनान्तरीयकमधु-विषयसम्पृक्तासभोजनादेरपि
 तादृशविशिष्टान्वयेन तद्वारकतयैव विशेष्यदक्ष-वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धि-
 तदल्योर्न वैयर्थ्यं । न च प्रतियोगिकोटौ वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धि-
 त्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं । वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धी-
 ष्टसाधनतासिद्धकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपा-
 दानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानात् अखण्डाभावघटक-
 तया च वैयर्थ्याभावादिति गृह्यहरणाः ।

निष्पन्नत्वे षेष्वाधीनकृतिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वाज्जीवदधीनकृतेस्तदनु-
 त्यक्ते, अन्यथा वक्ष्यवदनिष्ठाननुबन्धित्वे भोजनादौ तदनुबन्धित्वभ्रमदग्नाया
 छतेरनुत्पादेन तद्विशेषणदाने व्यभिचारस्य वक्ष्यत्वतादिति सङ्गेपः । यत्तु
 पितृकादिमध्यस्थितनिषमक्षणे हस्तिरूपेष्टसाधने षेष्वाधीनकृत्यसाधने यथा-
 श्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तदुक्त्वं तन्मध्यस्थितमीशानादिभोजने
 तथापि व्यभिचारात् । 'देवादीति, चादिपदेन परकृत्यादिरिच्छा, तदन-
 धीनत्वञ्च तदनधीनोत्पत्तिकल, तेन न नित्वेष्टसाधने व्यभिचार, यद्यपि
 पाकस्यापदृष्टजन्यतया देवाधीनत्वमधिष्ठं तथापि इच्छाधीनकृत्यसम-
 धूहितसामग्र्यनधीनोत्पत्तिकल्ये सतीत्यत्र तात्पर्यं, एतच्च दृष्टौ व्यभिचार-
 वारणाय, अन्यच्च सर्वं पूर्वोक्तं बोध्यं इति प्रकाशः ।

अन्ये तु यस्मिन् काले नान्तरीयककृतिमाध्यस्य फलेनेच्छा
तादृशकाल एव दृष्टमाधनताघटकीभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः,
यदा यस्य पुरुषस्य नान्तरीयककृतिमाध्यस्य फलेनेच्छा स एव
मत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव नान्तरीयकमीनभोजनादौ
न व्यभिचारः । न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च
प्रवर्त्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं । तत्र स्ववि-
षयकेच्छाधीनतदातनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्व-
मात्रस्यैव सिद्धत्वात्^(१) इच्छायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादेव नान्तरी-
यके व्यभिचाराभावात्, साधे स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेश्य तदा-
तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तत्र
सिद्धत्वात् । अयेष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानस्यैव काम्ये प्रवर्त्त-
कत्वात् तत्र उक्तहेतुना कार्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपत्त्या । न च
तत्रैवे दृष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्यन्तं नापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञा-
नजन्यत्वं तच्चेच्छाया सिद्धे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं । तथा
यति दृष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्ते-
रिति चेत्, न, उक्तपुण्या स्वविशेषणवत्ताप्रतिसम्भानजन्यपदेन तादृश-
प्रतिसम्भानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात् हेतुन्तरजन्यकार्यताज्ञानस्यापि
कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुख्याप्तौ च
तत्तत्कालातिरिक्तत्वेन कालः तत्तत्पुरुषातिरिक्तत्वेन पुरुषो वा
विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरप्येति प्राक्तः ।

(१) तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य तदानीन्तनमप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्त-
व्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव सिद्धत्वादिति क० ।

मङ्गोजनवदित्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानं यस्य*य-

केचित्तु हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया साध्य एव वा स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्न विशेषणीया ते मान्तरौयकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः । न चैवं विशेष्यदत्तादिवैयर्थ्यमिति वाच्यं । तस्य हेत्वप्रविष्टत्वात् किन्तुक्रमेण बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्यैव कार्यताज्ञानस्य प्रवर्तकतया तज्ज्ञानावश्यकत्वप्रदर्शनाय तदभिधानात् । अस्तु वा हेतुप्रवेशस्तथापि न कृतिः परार्थे हि नेदमनुमानं किन्तु प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतं स्वार्थमेवेति ध्यर्थविशेषणत्वादेरदोषत्वात्^(१) प्रयोजनन्तु बलवदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वसम्पत्तिरेवेत्याहुः । तदसत्, बलवदनिष्टाजनकत्वञ्च सिद्धविशेषणं तेन 'मधु-विषसम्पृक्ताभोजने न व्यभिचार इत्युत्तरयन्यामङ्गतेः यथायुतेऽपि व्यभिचाराभावादिति मङ्गेषः ।

'द्वेवेति, दृष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, इदानीन्तनमप्रवृत्त्यघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वं तदर्थः, तेन पाकादेरप्यदृष्टाधीनत्वान्नासिद्धिर्न वा नित्ये दृष्टमाधने आत्मादौ व्यभिचारः, अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषस्य साध्य-हेतुघटकतया साध्यस्य स्वत्वघटिततया च विशेषतो व्याप्तिग्रहस्यलाभावात् यत्तद्व्याप्तिसामान्यतो व्याप्तिमाह, 'यस्येति, 'यदा तदेति कृत्यन्वयि यदा-

(१) ध्यर्थविशेष्यत्वादेरदोषत्वादिति क०, ग० ।

* 'यस्येति इतच्छेषजन्यं व्यपिमहेतावपि एवमेव योज्यमिति भावः ।

दिष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा
तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः । असिद्धस्थेष्टसाधनत्वाभा-
वात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन न
मधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारः । अतीतपाके च

तत्तददातनेत्यर्थः, तथाच यस्य यत् भूत्कालीनेच्छाविषयसाधनं
यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनस्तेच्छा-
धीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याख्येयः^(१) । नन्वलीकसाध्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगन्तुमये अलीके व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिमाध्यत्वाभावादित्यत-
आह, 'असिद्धस्थेति अलीकस्थेत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वाभावादिति,
सत्यन्तदत्ताभावाच्चेत्यपि बोध्यं । तथाचालीकसाध्यभावाधिकरण-
त्वाभ्युपगन्तुमये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न
व्यभिचार इति भावः । 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेष-
विषयदुःखाजनकत्वञ्चेत्यर्थः, 'मधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं
मरणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुरुषस्यान्यविषयकैच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्ये
नान्तरीयकमधु-विषसंस्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

(१) यत् भूत्कालीनयत्प्रवृत्तियतिरेकप्रयुक्तयतिरेकप्रतियोगित्ववि-
शिष्टयदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्तेच्छाधीनतत्कालीन-
तत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्यवसितोऽर्थः ।

अप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह, असिद्धस्थेति तथाचेष्टसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धत्वं
सिद्धे विशेषनिषेधात् परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णे न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि
कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादशायाञ्चातीतौदनेच्छाविर-
हेणोष्टसाधनत्वाभावात् । अतएव निदाघदूनदेहोवर्पति
वारिदे तोयदात्तोयस्नाभसम्भावनायां वा सरोऽवगा-
हने न प्रवर्तते द्रष्टवन्तापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

जन्यसुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभा-
वादिति भावः । 'भोजन' गलाध.संयोगजनकक्रिया, फलावच्छि-
न्नथापारण्येव धान्यत्वान् । 'कृतिसाध्यतोत्तीर्ण' इति वर्तमानपाक-
इत्यर्थः, यत्तद्गर्भसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विज्ञित्य इदानीन्तनत्व-
घटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत' इति तस्यापि सामान्यतः
स्वकृतिसाध्यत्वात् यदातनप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं
यत्र वर्तते तदातनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादिति यावत् ।
द्वितीये 'अतीतेति, 'द्रष्टसाधनत्वाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविष-
यसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतस्कात्तौनप्रवृत्तिघटित
सत्यन्ताभावादित्यपि द्रष्टव्य । 'अतएवेति यत एव इदानीन्तन-
मप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीति विशेषणमतएवेत्यर्थः; 'सरोऽवगा-
हने' दूरस्थसरोवृत्तितोयसम्बन्धे, "निदाघदूनदेह इति द्रष्टसाधनत्व-

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमपीति कालगर्भव्याप्तौ न व्यभिचार-
इत्यर्थः, यदा चातीतदशाया साध्यासत्त्व तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार-
इति । 'अतीतेति, सत्त्वस्य विनाऽसत्त्वमपि नास्तीत्यपि बोध्यम् । सत्त्वस्य विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यदा च मतकृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्त्तते ।

यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितदृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-

सम्पत्तये, 'लिङ्गाभावेन' लिङ्गविशेषणसत्यन्तनिययाभावेन, इदमुपलक्षणं बलवदित्यादिविशेषणनिययाभावेनेत्यपि बोध्यं^(१) । 'मतकृतिं विना' इदानीन्तनमतप्रवृत्तिं विना ।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचाराच्च कारणत्वप्रतिसन्धानमिति भावः । 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्तत्तोयसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः ।

केचित्तु इदानीन्तनमतप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमतप्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने लिङ्गं तावतापि नान्तरीयकत्वप्रभोजने व्यभिचारवारणात् तत्फले तदानीमिच्छाविरहेण

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तद्वृत्तितोयसम्बन्धजन्यसुखे बलवद्देशो भवतीति भावः ।

असत्त्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाह, 'यतएवेति, विशेष्यभागाप्रतिसन्धानादेव । तत्र लिङ्गाप्रतिसन्धानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तोयेति तोयविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः, खैकदेशिमत्वं दूषयति, 'कार्येति कृति-

शान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् 'अ-
न्यथा दृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि
तत्सिद्धेः ।

कार्यसाधनत्वञ्च कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदो-
दनादेरपि^(१) प्रवृत्तेः पूर्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् ।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रसज्यन्ति, तन्मतमुप-
न्यस्य दूषयति, 'कार्येति, 'कार्यसाधनत्वं' मत्तन्तमहितमिदानीन्त-
नमतप्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति, इदमुपसृष्टं मान्तरी-
यकतृप्तभोजनजन्यफले तदानीमिच्छाविरहेऽपि मान्तरीयकविधया
अन्यगोचरप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तच्च सत्त्वेन तद्भोजने व्यभिचारस्य दुष्पा-
रत्वात् "प्रचालनाद्धीतिन्यायेन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य
हेतौ तत्प्रवेशस्थान्याय्यत्वात्^(२) इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वम्^(३) तात्का-
ल्यनिर्वाहाच्चेत्यपि बोध्यं ।

(१) पाकादाविव भोजनादावप्येति ग० ।

(२) कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेशस्थान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु तत्रापि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य इष्टसाधनत्वं साध्ये
प्रवेशितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामयेव मानमत आह, 'प्रवृत्तीति, तथाच सामयेव
नेति भावः । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि गुरुमते युक्तिविशेष्यक-
रजतत्वप्रकारकेच्छाया च्यतथाभूतज्ञानसाध्यतया व्यभिचारस्तथापि या
यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगि-
नोति नियमोऽस्ति च भेदाद्यद्वहेतुतावाच्छेदकतया रजतत्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं^(१) लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अस्तु प्राथमिक-
त्वात् आवश्यकत्वाच्च । न च लाघवात् कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन
युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितिप्रतिब-

‘लिङ्गज्ञानं’ कृतिसाध्यत्वानुमापकलिङ्गज्ञानं, तथाच दृष्टसाधन-
ज्ञानं प्रवर्त्तकमायातमिति भावः । ‘प्राथमिकत्वादिति, यद्यपि
प्राथमिकत्वं^(२) न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तन्मते
ज्ञानस्य स्वरूपाश्रयतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः ।
स्मरते हेतुमाह, ‘आवश्यकत्वादिति अवश्यकृत्तनियतपूर्ववर्त्तिताक-
त्वादित्यर्थः, तथाच कृत्तनियतपूर्ववर्त्तिताकक्षानन्यथासिद्धत्वमात्रं
कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः । ‘लाघवादिति अवच्छेदक-
लाघवादित्यर्थः, ‘तथा’ प्रवर्त्तकं, यद्यपि दृष्टसाधनतालिङ्गककृति-
साध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे कावच्छेदकलाघवं, तथापि प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने
प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मताभिप्रायेणेदं, ‘तदा’ प्रवृ-
त्तिपूर्वं, ‘युगपदुपस्थित्यभावादिति प्रवृत्तिपूर्वमुभयवादिसिद्धत्वा-
भावादित्यर्थः । ननु अनुमितिसामर्थ्येव मानमित्यत आह, ‘प्रवृत्ति-
सामर्थ्येति तथाचानुमितिसामर्थ्येव नास्तीति भावः^(३) । यद्यपि यच्च
परामर्शकाले नोपादानप्रत्ययं तत्रैव न प्रवृत्तिसामर्थ्यं, तथाप्यत्र

(१) इतच्च नैयायिकेनाशङ्कितं ।

(२) प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकत्वं, न तर्क इत्यत्र न तन्त्वमिति पाठान्तरं ।

(३) प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामर्थ्यघटकत्वादिति भावः ।

न्याचेति चेत्, न, लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकाशे
तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् । अतएव लिङ्ग-
न्तरज्ञानमपि न प्रवर्तकं । ननु पाकादिः कृतः क्रिय-
माणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यना-
गतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षापरं, चिकीर्षां प्रति च नोपादानप्रत्यक्षं कारणं
मानाभावादिति भावः । 'कृतिसाध्यत्वाप्रकाश इति कृतिसाध्यत्वा-
विषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः,
तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वादिति भावः । 'अतएव' चिकीर्षायां
तस्य हेतुत्वासम्भवादिव, 'लिङ्गान्तरज्ञानं' नित्यस्थले शौचादिमन्त्रज्ञानं,
'तस्य कृतिसाध्यत्व इति तस्मैदामीन्तनकृतिसाध्यत्व इत्यर्थः, 'माना-
भावेन' तदा मानाभावेन, (१) परैः सामान्यप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमादिति
भावः । 'आश्रयासिद्धेरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्-
पाकस्यानिश्चयादित्यर्थः, तथाच तत्पक्षकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

(१) भविष्यत्पाकेऽपि काचान्तरे चक्षुसंवेगादिसत्त्वामानाभावेनेत्य-
सङ्गतमतं पुरुषसम्बलितार्थमाह, तदा मानाभावेनेति ।

तत्रापि प्रयोजकमिति भावः । 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकाश-
'-दन्वया सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः । 'बाधादिति कालिकस्याप्यपक्षधर्मे-
तावनात् तत्काले कृतिसाध्यत्व सिध्यति एतच्च तत्र बाधितमित्यर्थः,

भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववत् इति मानमिति चेत्, न, मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाक-
मात्रं पक्ष इति चेत्, न, भावार्थो यदि पाकत्वं तदा
बाधोऽस्ति सिद्धिरिति । सर्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे
बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पक्षकानुमितिरिति भावः ।
'भविष्यदिति एतत्काशीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तौत्यर्थः, न तु
प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं^(१) यदा कदाचिद्वर्तमानप्रागभावप्रति-
योगिवृत्तितया सिद्धबाधमापत्तेः, 'सामान्यत्वादिति, यद्यपि सामा-
न्यत्वं जातित्वं तच्चात्म-मनस्त्वादौ अतीतचैषादिमात्रवृत्तिचैत्रत्वादि-
जातौ च व्यभिचारि समानकाशीनानेकानित्यसमवेतत्वे सतीत्यनेन
विशिष्टेऽपि कुलासविशेषादिजन्यतावच्छेदकातीतघटादिमात्रवृ-
त्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्थाय्यध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगि-
वृत्तिधर्मत्वादित्यर्थः, 'यदि पाकत्वमिति, पाको मीयते इतर-
भिसत्त्वेन प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । 'तस्य' पाकस्य, निर्दुर्-
रणे षष्ठी^(२) । 'वर्तमानाद्युदासीन इति वर्तमानत्वादिकं पक्षता-

(१) न तु वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख० ।

(२) तन्मध्ये यः सिद्धभागस्तत्रेत्यर्थः ।

'अप्रसिद्धेरिति, एतच्चोपलक्षणं व्यात्मल-चैत्रत्वादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः
'वर्तमानेति विशिष्य यदि पक्षः क्रियते तदैव दूयशावकाशो नान्यथेत्यभि-

पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेच्छा-
प्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च । कृत-क्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतियोत्वद्यते, अनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

वच्छेदकेऽनिवेद्येत्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनैव पाकः, 'पाकसामान्ये' पाकत्वावच्छिन्ने, तत्तत्पाकत्वरूपेणैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच पाकत्वरूपेण पाके बाधज्ञानाभावात् पाकत्वावच्छिन्नपाकपक्षिके-
यानुमितिरिति भावः । 'सिद्धस्य' ज्ञातस्य, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः, 'सिद्धविषयत्वे' पाकत्वरूपेण सिद्धपाकविशेषकत्वे, 'बाधात्' बाधितविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथा ख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति सिद्धमात्रविशेषक इत्यर्थः, 'अनुत्पादकत्वादिति समानविशेष्यत्वेनैव तेषां कार्य कारणभावादिति भावः । अहमेति, 'कृत-क्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यत्वज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यत्वमात्रं साध्यमतो मान्यथाख्यातिरिति भावः । ननु तथापि अन्यविषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा आदित्यत आह, 'अनन्येति

मात्रं, सामान्यस्य यावद्विशेषविषयतत्वादसिद्धस्याज्ञानात् सामान्येन रूपेण सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषतादवस्थामित्याह, 'सिद्धस्येति, 'कृतेति, यद्यपि अत्रादेः स्वस्वविषयत्वं प्राप्नुतं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं । 'यत्तद्वन्निति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं
ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् ।
तथाच लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् ।

यत्तु स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

‘तथाकारणस्वभावेति समानप्रकारकत्वेन कार्य-कारणभावकल्पना-
दित्यर्थः, ‘तादृशमिति इदानीन्तनमप्रवृत्तित्तरभविष्यत्स्वरूपमित्यर्थः,
‘नास्ति’ विषयो न भवति ।

‘स्मृतपाके’ पाकलक्षणेण स्मृते सिद्धपाके, ‘कृतिसाध्यत्वासंसर्गा-
ग्रहादिति इदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मर-
णात्मकेदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहसहस्रतादिति शेषः, तथाचा-
नुमानाभावेऽपि न कृतिरिति भावः । न चैवं तत्प्रकारकसंवा-
दीष्ट्यायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमभङ्ग इति^(१) वाच्यं । यत्त-
त्त्वादेरननुगमात् कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्यैव तया नियमात् ।
न चैवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्तकमस्त्विति^(२) वाच्यं । सर्व्वेच प्रवृत्तिपूर्व्व-
मतुमानानभ्युपगमेन लिङ्गज्ञानस्य पूर्व्ववर्त्तिताया एवाविद्धेरिति
भावः । ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्तकत्वे सञ्जातबाधदृशायां

(१) या यत्प्रकारिकेष्टा सा तत्प्रकारकभावजन्येति नियमभङ्ग इत्यर्थः ।

(२) प्रवृत्तिसाध्यताख्ये तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव लिङ्गज्ञानस्य प्र-
वर्तकत्वं निराकृतमिति भावः ।

इत्यनन्तरं भविष्यत्स्वरूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्ये, ‘सिद्धत्वेन’
सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः ।

चासंसर्गाग्रहः दृष्टसाधनताग्रहादिति । तन्न, स्मृत-
पाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्यत्वासंसर्गग्रहेऽनुमान-

चेत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'दृष्टसाध-
नताग्रहादिति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनः स 'न प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः,
अधीनत्वञ्च एककाशावच्छेदेनैकात्म्यप्रवृत्तित्वं चणदयसाधारण्यव-
हारोत्तरकाशावच्छेदेनैकात्म्यप्रवृत्तित्वं वा । न चैवं असंसर्गाग्रहस्या-
भावरूपतया अनादिनेन चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादायाति-
प्रसङ्गः^(१) समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधितया दृष्ट-
साधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्व्यसत्तायास्तत्समतेऽवपेक्षितत्वादिति वाच्यं ।
गुह्येऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहस्यापुत्पादाद्भवि-
नाग्रशक्तित्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु सञ्ज्ञातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय
दृष्टसाधनताज्ञानजन्यवृत्तिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया कथं स्मर-
णात्मकेदानीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वादिज्ञानसहजतत्तदसंसर्गाग्रहात्प्रवृ-
त्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अगद्वैतासंसर्गक इदा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहः, 'दृष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोध-
कादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविषयेष्टसाधनता-
ज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचक्रुः ।

'सिद्धत्वेन' सिद्धतरूपविशेषदर्शनेन, 'कार्यत्वासंसर्गग्रहे' इदा-
नीन्तनमप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गग्रहे, 'अनुमानबाधादिति इदानीन्त-

(१) समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधितया दृष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्व्यसत्तायास्तत्समतेऽवपेक्षितत्वादिति वाच्यं ।

बाधात् । स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत्, तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्तते सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्तते, तच्च पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं । अपि च स्मृतपाके कार्यत्वासंसर्गाद्विद्यमाना-

नमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाद्यविरहादित्यर्थः । 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्व-
ग्रहदशायां, 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमाचको-
ऽपि, 'सिद्धपाकातिरिक्तपाकरहितोऽपीति' थावत्, ओदनकाम इति
शेषः, 'तृप्तोऽपि' सिद्धभोजनातिरिक्तभोजनरहितोऽपि, तृप्तिकाम-
इति शेषः, 'प्रवर्तते' इत्यन्त एव पाका इत्यन्येव भोजनानि इत्यव-
धारणदशायां प्रवर्तते, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्'
सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति' असिद्धपाकादिसत्त्वस्थलेऽपि
सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः ।
ननु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण तादृ-

'तर्हीति, तच्च कार्यत्वासंसर्गग्रहादिति भावः । तथापि यदि न तद्वग्रहा-
त्तद्वग्रहात्, 'सिद्धौदनोऽपीति, ननु विशेषरूपेणासंसर्गग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणा-
संसर्गाप्युक्तः स्यादित्युच्येत, 'अपि चेति, विद्यमानासंसर्गग्रहे हेतुमाह,
'कार्यत्वेति । 'किञ्चेति, यद्यप्युच्यते' समानप्रकारकतया च वातिप्रसङ्ग-
स्तथापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नविषयको न कल्प्यते इति भावः ।
'यत्रेति' प्रामाण्यनिर्वाणं ब्रूम इत्यर्थः, 'पक्षतेति, पक्षतावच्छेदकधर्माव-
च्छिन्नधर्मिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्वात्तद्वग्रहादिति भावः । नन्वेवं पक्षधर्मा-
त्ताज्ञानस्यानुमितिहेतोस्तुल्यपक्षः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिविषयताभ्युप-

‘स्थातामिति पराभ्युपगते’ स्थातामित्यर्थः, तथाच पाकत्वादिप्रकार-
कसंवादीच्छा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशेष्य-
कत्वेन कार्य-कारणभाव इति भावः । यद्यपि सक्रानियमवस्थात्^(१)
पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छा प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतु-
त्वेऽपि तस्यैव तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे मानाभावः
ज्ञाघवात् समवायघटितनामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या पाकत्वादि-
प्रकारकेच्छा प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् । न
चैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिदशायां
नियमतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीच्छाप्रसङ्गः विनिगमकाभावात्
गृह्यते दृष्टादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमानायां दृष्टादि-
प्रकारकविसंवादीच्छायां व्यभिचारस्य दृष्टादिप्रकारकेच्छायामपि

(१) या प्रवृत्तिप्रकारिकेच्छेयादिनियमवस्थादित्यर्थः ।

‘त्वापत्तेः, तान्य तदनिवृत्ते’ । विश्वसंसर्गाद्यहस्यानुमितिसामग्र्येणैव हेतुभा-
वेन अन्यथास्यातिविराकरत्वं तस्य न स्यात् अथसंसर्गाद्यहदैविधेयानुमिति-
दैविध्यसम्भवात् अतएव प्राभाकरैः प्रागुक्तं, न च शब्दानुमावाभावात् सा यो-
ग्यतादिमत्तया शब्दस्य निवृत्तत्वा पक्षस्य आनाच्छाब्दानुमितौ, न चाभावे
तद्भूतं सम्भवति हेतुभावादित्येति । अपि च ज्ञाघवात् पक्षे निवृत्तसंसर्गमहमौ-
वानुमितिहेतुत्वं, एतेन पाकत्वं अदृष्टसाधनत्वसमावाधिकरणमिति प्रकारेण
वस्तुमत्यानागतं पाकं नैशिष्ट्यचोटावन्तर्भाव्य प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तदग्रह-
एव पक्षधर्मतापक्षो विवक्षितः । न चैवं पक्षधर्मतापक्ष एवावगतस्य पाकस्य
विषयत्वादप्रसिद्ध एव पाकः पक्षधर्मतावन्नात् सिध्यति इत्यपि मय्यन्य-
रीध इति वाच्यं । विशेष्यतया सातन्त्र्येण तत्तत्तत्सिद्धिरित्यभिप्रायात् । न च
समानाधिकरणमिदमाधिकरणं विशेष्यमतस्तदुपस्थितिं विना कथं विदित-

उक्तानियमपत्तेन दण्डादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति वाच्यं । तत्प्रकारकसंवादीच्छाया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनि-
मेन पाकत्ववद्दिग्रेय्यकत्व-दण्डवद्दिग्रेय्यकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि
कार्यतावच्छेदके निवेद्यात् । न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादि-
भ्रमात् पाकत्वप्रकारकपाकेच्छापत्तिरिति वाच्यं । परैः भ्रमानभ्यु-
पगमात् तदभ्युपगमे च पाकत्वादिमद्दिग्रेय्यकत्वादिरूपसंवादित्वं
कारणतावच्छेदकेऽपि प्रवेगनीयं घटत्वादिप्रकारक-यत्किञ्चिद्घटा-
दिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटाद्यन्तरे इच्छोत्पत्तेश्च प्रकृतवदिष्ट-
त्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वा-
दिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे ध्रुवे उक्तानिप्रसङ्ग-अभिचारयोर्वारणाय
पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पाकविशेष्यकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पा-

धौरिति वाच्यं । गृहणये विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणान्तरबोधादेव
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपूर्वविशेषणविषयत्वसौकारादित्यपान्तं । अस्मिन्नष्टपर्वत-
विषयानुमित्यापत्तेः तथापि पर्वतत्वं धूमसमानाधिकरणमिति प्रकारेणा-
स्मिन्नष्ट पर्वतं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्यं पक्षधर्मतायद्वयसम्भवात् । अन्ये तु
सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्मताज्ञानं समानप्रकारकज्ञानस्यैव
विरोधितया विशेषतो व्यतिरेकसहेऽपि सामान्यतोऽन्यवधौसम्भवात् अस्-
सर्गायद्भवत् । न चैवं पक्षधर्मतासम्भवादनुमितिस्त्वभाषध्या विसंवादिप्र-
कृत्यापत्तिः पाकत्वाधिकरणाधिकरणत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव
विषयीकरणेन प्रतीतेरभ्यान्तत्वात् । अतएव चैकाकारमपि लोहित-स्फटिक-
इत्यादिज्ञानं संसर्गमेवेव प्रमा व्यप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धान्तविषयानाधेन
पक्षधर्मतासम्भवेऽप्यनुमितिप्रमात्वाच्च । न चैवं साध्यभावनमपि परम्परासम्बन्धेन,
सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुतोऽनागतताम इति वाच्यं । यत्सम्बन्धपुर-

कविश्रेयकेच्छालेन कार्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । यदा तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकेच्छालेन पाकत्ववद्दृष्टिप्रियेयत्वं प्रत्यासत्तिः इत्यादिकसेषैव कार्य-कारणभावः कस्यते, न तु समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारक-पाकत्वाद्यधविशेष्यकेच्छालादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानस्यावृत्तकारणत्वे सम्भवति संज्ञाधारणकारणत्वकल्पनानुद्ध्येन साधवसायकिचित्करत्वात्, अन्यथा जितं कृतौष्टसाधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः । यद्यप्यं पाकः पाकपूर्ववर्त्तो पाकत्वात्, अयं कासः पाकप्रागभाववान् सृष्टिकाष्ठत्वात्, अयं प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतराप्रतियोगिकत्वे सत्यभावत्वात्^(१) इत्यनुमानात् पाकः प्रमेय इत्यादौ

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रसत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।

आदेयं हि ज्ञातिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यं निवयत्त-ज्ञातिधीनन्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन यत्ते साध्यं भावतेऽन्यथातुमितौ सम्बन्धमाने नियमो न स्यात् प्रकृते च कृतिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन ज्ञातिर्गृहीतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिर्विषयत्तया च सिद्धे बाध-एवेत्यनामतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकावागमस्यत्तेरमाने दोषतादव-स्थितिमिति वाच्यं । वैशिष्ट्यस्याज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादिति वदन्ति । तदपि चिन्तं, तस्मिन्ने हेतोरपि कालघटिततयाप्रसिद्धत्वेन परम्परा-सम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्धासम्भवात् विशेषकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं दिश-विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात् । किञ्चैवमसन्निवृत्तपर्वतानुमित्यापत्तिदुर्वासा तदापि सद्विस्तृष्टे सर्वे धूमाभावाद्येऽपि सर्वतत्वाधिकरणाधिकरण्यपर-

ति । अच ब्रूमः । पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत्वं सिद्धे
बाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति । पक्षतावच्छे-

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं सम्भवति परमये पक्षधर्म-
तावललभ्यसाध्ययक्तिप्रसिद्धेः योग्यतावललभ्यसाध्यव्यपक्षितेष्वनु-
मिति-शब्दबोधयोरनङ्गत्वात्, तथापि यस्य न तादृशानुमानाद्य-
वतारस्य प्रवर्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अच ब्रूम इति, 'पाके' पाकत्व-
विशिष्टे, 'सिद्धे बाधात्' सिद्ध एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके
बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाकमिति अज्ञातमथना-
गतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे बाधादिति यथायुतन्तु न सङ्गच्छते
पाकत्वरूपेण अनागतपाकभावे सिद्धे बाधज्ञानस्यानुपयोगात् ।
न अनागतपाकमात्रविशेषकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं ।
तन्मात्रविशेषकज्ञानाभावेऽपि चतिविरहात् । किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं
तत्तत्पाकत्वेन पाकत्वेन वा, नाद्यः, तत्सत्त्वेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाक-
ज्ञानसम्भवात्, न द्वितीयः नव्यमते भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्मि-

स्यसम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रत्ययसम्भवात् । नचैवमिति, तदा तच्च वज्राग्नि-
प्रवृत्त्यापत्तेः । अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिर्यद्दे सामानाधिकरण्यप्रति-
योगितया हेतुभावं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मिनाज्ञानमनुमितिप्रयोगकमन्यथा-
तिप्रसङ्गात् धूमे च संयोगरूपस्यात्तात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन
तज्ज्ञानमकिञ्चित्तरमिति चेत्, हन्तैवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुर-
स्कारेण व्याप्तिर्यद्दे इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्तरमिति तुल्यं ।
अपि न सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभावं तदा समानप्रकारकज्ञान-
स्यैव विशेषित्वमित्यभिधानं यथै सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दकधर्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य लिङ्गेन सिद्धा-
तीत्यनुमाने कृतत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्नि-
मात्रं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा
प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधित-

तावच्छेदकबाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तत्सत्त्वे पाकत्वेनानागतपाक-
मानस्याप्यसम्भवादिति ध्येयं । ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं
विना कथं तच्चानुमितिरीक्यत आह, 'पक्षतेति पक्षतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यामित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य,
'इत्यनुमाने कृतत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानकृतत्वादित्यर्थः, न तु
पक्षतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं
सिद्ध्यतीति कृतमिति भावः । इदञ्च 'यथेत्यादौ हेतुः, 'पाकमात्रे'
पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुः
न ॥ तत्पक्षकानुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः ।' ननु तथापि कुत्र
हेतुमत्तापरामर्शः सिद्धे इदानीन्तनत्वघटितहेतोर्बाधात् अनागते

हेतुयवसम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहस्यैव तत्सम्बन्धविषयकतज्-
ज्ञानविरोधित्वात् । अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नबौद्धित्वाभावनिरूप्येऽपि
परम्परासम्बन्धविषयकं लोहित स्फटिकइत्यादि चान्नं सर्वसिद्धं तस्माद-
प्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता । यत्तु सुखत्वप्रकारकसिद्धसुखज्ञानादिच्छा-
साभावादननागते सुखे इच्छासमानप्रकारकत्वस्यैव तन्मते नियामकत्वात्
तत्सिद्धिच्छायाश्चिन्ता भवता तद्विशेषज्ञतया चानागतसुखज्ञानं तत्तत्तत्-
पक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्वा पक्षधर्मैवान्वादनागतभोजनसिद्धौ तत्पक्ष-
कौदनसाध्यत्वानुमानानन्तरं तत्पक्षरूपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तरीत्यानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तदिन्द्रियसन्निकर्षविरहान् । न चायं पाकः
पाकप्रागभावकालीनः पाकत्वात् अयं कालः पाकप्रागभावंशान्
कालत्वात् इत्याद्यनुमित्या पक्षधर्मावस्थादनागतपाकसिद्धौ तथैव
हेतुमत्तापक्षसम्भव इति वाच्यं । तस्य ज्ञानेऽपि तत्र सिद्धवैशिष्ट्य-
महासम्भवात् परेशानस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् 'अज्ञातमप्यनागतं
पाकमादाय सिद्ध्यतीति मूलोक्तासङ्गतेषु पक्षधर्माज्ञानानुरोधे-
नानागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन
हेतोर्माध्यमहेऽपि पाकतत्प्रकारेण तथैव हेतुमत्तज्ञानं स्यात् समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् । न चैवमनुमितिरपि सिद्ध एव
स्यात् न त्वनागतपाके तथाच तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न
स्यादिति^(१) वाच्यं । समानप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वादिति भावः ।

पाकसिद्धौ क्षतिसाध्यत्वानुमानं । यदा इष्टसाधनतत्वेतुत्वानुरोधेन तावृष्ट-
सुखोपस्थित्यावश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्यनुमित्या
एकदैवावच्छेदकतया अनागतपाकादिमानमिति तच्चिन्त्यं, ज्ञानस्याप्रत्यास-
त्तित्वादिना शुरुषामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् न्यायनयेऽपि तदनङ्गी-
कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति शो । न च शुरुषा विशिष्टवैशिष्ट्य-
निर्वाहय विशेषणतावच्छेदकधीमौल्ये तत एव तदुत्पत्तिरिति वाच्यं ।
विशेषणतावच्छेदकज्ञानेन हि नेच्छाविषयो विषयीकृत इति सिद्धसुखविषयं
सुखमिच्छामीति ज्ञानं स्यात् त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा अन्यथा-
स्यात्यापत्तेरिति चेत्, पाकसत्तौ मानसप्रत्यक्षाया पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया विद्वद्विद्वेऽप्यनुमित्युपपत्तौ बाधकाभावात् सामान्या-
 श्वविशिष्टत्वात् । न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्शेवानुमिति-
 हेतुत्वे द्रव्यस्वरूपेण पश्यन्ते वज्रिव्याणधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यस्वरूपेण
 इदादौ वज्रेरनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तावन्वयाख्यातिसौकारापत्ति-
 रिति वाच्यं । द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्शश्च हि द्रव्यत्वादिप्रकार-
 कतत्तद्भक्तिपक्षकालुमितित्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तद्भक्तिभेदेनानन्त-
 कार्य्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्ववादिनामपि समान-
 त्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तन्मते तत्तद्भक्तिप्रवेगस्य पुनरधिकत्वात्
 प्रामाणिकतया अमनन्तकार्य्य-कारणभावस्याप्यदोषत्वाच्च तथाच इदा-
 दिव्यत्वनन्तभावेन तस्यै कार्य्य-कारणभावस्याकल्पनादेव द्रव्यत्वादि-
 रूपेण इदादौ न वज्रानुमितिरिति चेत्, न, पाकत्वरूपेणापि
 विद्वुपाके हेतोर्बाधपक्षे प्रवृत्तिविरुद्धापत्ते तच्च सामान्यरूपेणापि

दिच्छायां न विषयविशिष्टास्तुभ्य इच्छा ज्ञानोक्त्यन्तत्वात्, किन्तु तदस्य-
 विशेषणतावच्छेदकज्ञानोपस्थितसिद्धसुखासंसर्गाद्यदभावमिति नेच्छाप्रत्या-
 सत्तिरतो नोक्तप्रकारः । न्यायनये तदस्यविशेषकज्ञानोपस्थितासिद्धसुखा-
 संसर्गाद्यदभावमा धौ । अस्तु वा ज्ञानकसुखा प्रव्यासत्तिरित्यत्र ज्ञानपदस्य
 सविषयपदरतया इच्छादिक्त्वमपि प्रव्यासत्तिः, गुरुष्वान्तु न तथा अप्रसिद्धा
 ज्ञादिति । यद्यन्तु ब्रूम, मौमासक्ताना वैयाविकाना वा 'अनागतगोचर-
 ज्ञानमस्तीत्यविवाद, भविष्यति पाप्मो भविष्यति बधिरित्यनुभवत् तदुपपत्त्य-
 सामान्यसत्तया वानुमान वा तदप्यतीवानागतविषयकव्याप्तिज्ञानजन्य
 प्रसिद्धमात्रविषयकव्याप्तिप्रवृत्त्यस्य चेति विवाद, एवञ्च वर्तमानं पाक-
 १. पाकपूर्ववर्ती पाकत्वादय वा वर्तमानदिन पाकप्रागभाववदित्यादिना प्रवृ-
 ध्मैवावकाशनागतपाकसिद्धौ क्वनिसाध्यत्वानुमान । न च चररापाकादौ

मित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-
साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य कश्चित्

परामर्शासम्भवात्^(१) सिद्धपाके इदानीन्तनवधटितहेतुमत्ताज्ञाना-
भ्युपगमेऽन्यथाख्यात्वापत्तेस्तु । किञ्च यत्र सिद्धपाकोऽपि न वन्नि-
ष्टस्तत्र सिद्धपाकेऽपि परामर्शासम्भवात् प्रवृत्तिविक्षयापत्तेरिति ।
नैवं, तन्मते हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-
च्छिन्नसाक्षात्ज्ञौभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयोपस्थितस्य
हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणासंसर्गापहस्त्य^(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

(१) समानप्रकारकबाधविषयस्य मत्त्वादिति भावः ।

(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधविषयस्तदभावश्चेत्यर्थः ।

अभिचारः, परेषां महाप्रलयानङ्गीकारेण चरमत्वासिद्धेः तद्विरोधस्य वा
हेतुत्वं अन्यथा व्यावर्तयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यवच्छाया च घटस्ति
तदौमयत्वं मते नास्ति चेत्तदाप्युभयत्र, न ह्यभ्युपगमाधीनं तस्यानोपपत्तत्वं, एवञ्च
कथञ्चिदनागतसुखानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमिताप्यनागतभोजना-
दिसिद्धौ न कोऽपि दोषः अन्यथैतत्सन्व्यापामहं कृतिसाध्यसन्धावन्दन-
इत्याद्यनुमितावप्यनागतसन्धावन्दनभानं न स्यात्, यदि च विशेषणतावच्छेद-
काज्ञानादपूर्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा तुल्यं, एवञ्चानागत-
ज्ञानसम्भवे वक्ष्यधर्मैतायहसम्भवादसंसर्गापहस्त्यनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-
मप्रामाणिकमित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः । 'प्रतिज्ञपाक इति, यद्यपि
तथाश्रुतं साध्यं न तत्र बाधितं, तथापि कालिकयात्या तदा कृतिसाध्यत्वा-
नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्मैतायहानुपपत्तिरपीति भावः ।
'तस्मादिति, 'असिद्धस्य' पूर्वतोर्यवक्तेः, 'सिद्धस्य' गोत्वादेः, द्वितीयमुदाहरणं
प्रवृत्तमेव बोध्यं इति प्रकाशः ।

तावच्छेदकाश्रयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विग्रिष्टपरामर्शः प्रकृतान्य-
 धानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्वीकारात्, समूहासम्बन्धवारणाय पक्ष-
 तावच्छेदकावच्छिन्नसाक्षाद्भूयेत्युपस्थितिविशेषणं, आकाङ्क्षा च
 तन्मते समूहासम्बन्धव्यावृत्तमुपस्थितिनिष्ठं पदार्थान्तरं, तद्भाष्यसं-
 ग्रहकासीनोपस्थितावपि तैरुपेयते नातोऽसंसर्गापहोपादानवैयर्थ्यं ।
 न चैवं पर्वतत्वरूपेण एकस्मिन् पर्वते वज्रिथ्याप्यधूमासंसर्गपक्षे
 पर्वतत्वरूपेण व्यक्त्यन्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं । भिन्नधर्मि-
 कस्यापि समानधर्मितावच्छेदकासंसर्गपक्षस्य प्रतिबन्धकतया
 विग्रिष्टपरामर्शाभावेन नैवाधिकैरपि तच्चानुमित्यनभ्युपगमात् ।
 अस्तु वा पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्व्यक्तिषाकाङ्क्षीभूय हेतुताव-
 च्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया उपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेण
 तद्व्यक्तावसंसर्गापक्षस्य पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्व्यक्तावनुमितौ हेतुः, तेन
 भिन्नधर्मिकासंसर्गपक्षस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न चतिः । न चैवं सामर्थ्य-
 भावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमशङ्कतं स्यात् इदं देऽप्येतादृशवज्राद्यनु-
 मितिसामयौन्यमवादिता वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यताव-
 च्छेदकसम्बन्धादिभेदेन च कार्य-कारणभावभेदात् इदत्वाद्यवच्छिन्न-
 पक्षसंयोगसंसर्गकवज्रानुमितेः परमयेऽस्तीकतया तदन्तर्भावेन
 कार्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तन्मये इदादौ वज्राद्यनुमि-
 त्यनुत्पत्तेः । ॥ च तथापि इदादौ इत्यत्वादिपक्षतावच्छेदकक-
 वज्राद्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः इत्यत्वादिपक्षतावच्छेदककपर्वतादि-
 पक्षकवज्रानुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य-कारणभावस्याविश्वक-
 दिति वाच्यं । उक्तकमेव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्यक्तिपक्षका-

नुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया तदतिप्रसङ्गस्यापि निरासात् ।
यदा वक्तिविशिष्टबुद्धिं प्रति वक्तिमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति^(१)
न कायनुपपत्तिः ।

मिश्रास्तु सिद्धपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्बाधेऽप्येककालीनत्वा-
दिरूपयथाकथञ्चित्सम्बन्धेन पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके हेतुमत्ता-
ज्ञानादेवासिद्धपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्यानाद्यत्या समानप्रका-
रतामात्रेणैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृता-
नुपपत्तेः द्रव्यत्वरूपेण पर्वते वक्तिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वं
रूपेण त्रुदे वज्रानुमित्यापत्तेर्योक्तक्रमेणैव निरासात् । न च येन
सम्बन्धेन हेतोर्वाप्यता गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यानु-
मितिहेतुतया कथमेककालीनत्वादिसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानादनु-
मितिः तत्सम्बन्धस्य सिद्धपाके सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन हेतोर्वाभिचारि-
तया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्वाप्यत्वगहादिति वाच्यं । गृह्यते येन
केनापि सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् व्याप्यताघट-
कसंयोगसम्बन्धेन धूमस्य पर्वते बाधयहेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन
पर्वते वक्तिव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरिष्टत्वात् । न चैवं
संयोगेन धूमे वक्तिव्याप्यत्वज्ञाने समवायेन तस्य धूमावयवे परामर्श
बाधानवतारदशायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वज्रानुमित्यापत्तेर्बाध-
दशायामपक्षधर्मोहेतुरनैकान्तिको वेतिन्यायेन भ्रमानुमितेर्वाप्ति-
पक्षधर्मतान्यतरांगे भ्रमजन्यस्वनियमादन्यथाख्यात्यापत्तेश्च तच्चेष्टाप-
त्तेरसम्भवादिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-

• (१) यद्व्यादिः पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

अभेदेन चानुमिति-परामर्शयोः कार्य-कारणभावभेदादेवोक्तमेण^(१)
तच्चिरामात् । न च भिन्नधर्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात्
स्वापवात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्योचितत्वेन
पक्षतावच्छेदकभेदेन न कार्य-कारणभावभेद इति वाच्यं । अन्य-
थास्यात्यापत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छे-
दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यापि निर्वक्तुमश-
क्यत्वाच्चेत्याहुः । तदसत्, व्याप्यताघटकसम्बन्धेन यत्ते बाधयद्दृष्ट्या
सम्बन्धान्तरेण हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिसौकारेऽनुभवविरोधापत्तेः
यच्च सिद्धपाकोऽपि न सन्निकृष्टश्च यत्किञ्चित्सम्बन्धेनापि पक्षधर्म-
ताज्ञानासम्भवाच्च । किञ्च हेतोरयोग्यघटितत्वेन भाविप्रवृत्तिघटि-
तत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि^(२) सिद्धपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं
स्यात् उपनीतमानस्य परैरनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना सिद्धपाके
परम्परासम्बन्धेन तदज्ञानुमानस्य सर्वत्रावश्यकत्वे ज्ञानाभावादिति
समाप्तः ।

‘असिद्धस्य क्वचित्सिद्ध इति, यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमादि-
त्यादौ सिद्धे पर्वतेऽसिद्धस्य पर्वतोयवक्त्रे, सिद्धिरिति भावः ।’ ‘सिद्धे

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगससर्गक वज्रमुमितेस्तन्मतेऽलौकत-
या तदस्तर्भावेन कार्य-कारणभावाकल्पनादेव तद्वये न तादृशानुमि-
त्यापत्तिरित्युक्तम् इत्यर्थः ।

(२) तदधिकरणकालवृत्तित्वादिरूपसमानकालीयत्वादिसम्बन्धेनापीत्यर्थः ।

सिद्धिस्तेनानुमा विधा ॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधन-
तापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत । किञ्च
तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्ट्यादाविच्छा सिद्ध-

सिद्धस्य च क्वचिदिति, यथायं गौः साक्षावत्वादित्यादौ सिद्धे
पुरोवर्तिनि सिद्धस्य गोत्वस्य सिद्धिरिति भावः । 'अप्रसिद्धस्य
चामिद् इति, यथा प्रकृतेऽमिद्धेऽनागतपाकेऽप्रसिद्धस्य उक्तसाध्यस्य
सिद्धिरिति भावः । इदमुपलक्षणं अप्रसिद्धे सिद्धस्य च क्वचित्
सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहं देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादि-
त्यादौ ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पक्षमावच्छेदकैतत्क्षणवच्छेदेन देवद-
त्तस्य बाधान्तैव एतत्क्षणवच्छिन्नत्वविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्-
क्षणवच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन वा देवदत्तस्यानुमित्यभ्युपगमेऽन्य-
थाख्यात्यापत्त्या तदितरेष्वेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण
तेन सम्बन्धेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्यानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि
द्रष्टव्यः । न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव द्वतीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्य-
लक्षणया सर्वत्र सिद्ध एव साध्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्यथा' उक्त-
प्रणाल्या अनागतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसा-
धनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यलेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हतापक्षेऽपीत्यर्थः,

* 'अन्यथेति, सामान्यलक्षणा वाप्तीत्यभिमानः । यदि कृतिसाध्यताज्ञानं
प्रतिबन्धनं दृष्टसाधनताज्ञानमेव प्रदर्शकमिति मूयात् उवाच, 'किञ्चेति ।
'तर्हीति । यद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नेच्छाप्र-
कारीभूतक्षयनन्तरमविद्यत्ताख्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्विन्नप्रकारक-

त्वम्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् ।
 अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात्
 फलेऽपि नेच्छेति न दृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि । न च
 दृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छा, इच्छायाः सि-
 द्धासिद्धदृष्ट्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात् । अथ
 सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या दृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च
 सिद्धासिद्धदृष्ट्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन
 सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वा असिद्धविषयेच्छोत्पद्यते, यदि
 च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणोष्टसाधनत्व-
 ग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे वेच्छोत्पद्यते, अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

‘पाकादौ’ अनागतपाकादौ । ‘सिद्धासिद्धेति’ उक्तक्रमेण इच्छायाः
 सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्येष्टकत्वज्ञानमि-
 च्छाहेतुरिति मतान्तरमपि न सम्भवतीत्याह, ‘न चेति न वेत्यर्थः’,
 ‘सिद्धासिद्धेति’ तत्फलेऽप्यन्वितं, ‘ग्राहादिति’ सिद्धे सिद्धत्वज्ञानस्य
 विरोधित्वेनासिद्धस्य च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयतासम्भवादिति
 भावः । ‘नास्ति’ प्रत्यासत्तिर्न भवति, ‘तादृशज्ञानस्य’ भिन्नविशेष्यक-
 स्यापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, ‘तादृशेच्छेति’ तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, ‘पाक-

तथा तस्येच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्वया च प्रसिद्धपाकविशेष्यककृतिसाध्यता-
 नुसरणमनर्थकं । तथापि चिकीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं

रणात् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि
पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा
तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निरूपपाकविषयं वेत्य-
न्यदेतत् । बालस्य व्याख्याद्यग्रहेणाद्या प्रवृत्तिर्जीवना-
दृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य-
मिति स्मरणात् तवापीष्टसाधनतास्मरणात् तच्च

त्वावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानी-
न्तममत्कृतिसाध्यत्वासंभवात्, यथाश्रुते सामान्यतः कृतिसाध्यत्व-
ज्ञानं न प्रवर्तकं किन्तु इदानीन्तममत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च
पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्य-
थाख्यात्यापत्तेः, नान्यः असंभवादित्यमद्वत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं'
तच्चामंभवात्तद्वद्विज्ञानं, 'मकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण
विशेषदर्शनात् तदसंभवात्तद्वद्विज्ञानेऽपि सामान्यतोऽसंभवात्तद्वद्विज्ञाने
काभावात् तद्वद्विज्ञानेन विद्यमानासंभवात्तद्वद्विज्ञाने एव विद्यमानादि-
प्रवृत्तिहेतुरिति नात्र विद्यमानादिप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं बालस्य
स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याख्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने
कृतिसाध्यत्वज्ञानासंभवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति ।
न च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य

कृतिसाध्यतामीत्याकारेति मतेनेदं बोध्यं । 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य
स्वविशेष्यत्वप्रतिसन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात्
इति प्रकाशः ।

पूर्वजन्तानि कृतिमाध्यमेनाननुभवात् तथाच तस्मात् कथमनागत-
स्तनपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यं। पूर्वजन्तानि स्तनपानेऽनुमानात् कृति-
साध्यत्वं मिथ्यदुक्तकसेणानागतस्तनपानेऽपि तत्बिद्धेः। ननु तथापि
तादृशस्मरणं कथं प्रवर्त्तकं कृताविदानीन्तनत्वान्तर्भावेन ज्ञानस्यैव
प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वाननुभूतेदानोक्तमत्वविषयत्वामभावात्,
किञ्चेष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरणं
तज्जन्यं। न च तज्जन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य-
तानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यं। तथा सति सञ्जातबाध-
स्यापि कालान्तरानुभूतकार्यतास्मरणाद्यैववन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः,
दृष्टस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजने प्रवृत्त्यापत्ते-
येति, नैवं, कृतानुपस्थितेदानोक्तमत्वसंभर्गाद्यद्वयवृत्तस्त्वप्रवृत्तिमा-
ध्यताज्ञानस्यैव परमये प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति तन्मते
ज्ञानमात्रस्यैव स्रोतपत्तिकाव्यविषयत्वनियमेन ज्ञानसामान्यसामयी-
मर्यादया उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य कृतावसंभर्गाद्यहात् केवल-
कृतिसाध्यतास्मरणाच्च, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञान-
जन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाग्रहीतासंभर्गकेष्टसाधन-
ताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यञ्च एकसंज्ञावच्छेदेन
एकात्मप्रवृत्तित्वं तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति बाह्यस्य जन्मान्तरानुभूतस्तनपाननिष्ठ-
सुखविशेषसाधनतास्मरणसत्त्वेन तत्सुखविशेषे इदानीमिच्छासत्त्वेन
च स्वरूपसदिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य बलादिति भावः।
केचित्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्-
पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताधीः तादृशप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारवेच्छा च हेतु-

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात् । न च जन्मान्तरेऽपि पर्य-

रिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृति-
साध्यताज्ञानयोः कार्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां
कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविदानौत्तमत्वविशेषणं नोपादेयं गौरवान्-
मानाभावाच्च किन्तु तत्कालौनस्यनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानं तत्प्रकारकेच्छा च हेतुसाधवात्, एवं तत्कालौन-तत्पुरुषीय-
स्वनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्ट-
साधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि
कृतिसाध्यताज्ञाने नोपादेयं मानाभावाद्गौरवाच्च, तथाच बासकस्य
इष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि न चतिः । न चैवं चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कालौन-तत्पुरुषीयचिकीर्षा प्रति तत्कालौन-तत्पुरुषीयेच्छा-
विप्रयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धेरेव^(१) हेतुत्वात् इष्टसाधन-
ताज्ञानं विना कथं तत्र चिकीर्षन्ति वाच्यं । चिकीर्षास्थलेऽपि
तत्कालौन-तत्पुरुषीयचिकीर्षा प्रति तत्कालौन-तत्पुरुषीयकृति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले इदानीन्वस्य जन्यान्तस्यानुपादेय-
त्वात्^(२) । न चैवं ज्ञानमात्रमेव तत्र हेतुरस्तु किं कृतिसाध्यतास्मरण-
कल्पनेन इति वाच्यं । प्रवृत्तिर्मानान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

(१) न च तथापि चिकीर्षा प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति
ख०, य० ।

(२) तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वादिति ख० ।

न्योगः । जन्मधाराया अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-
मूलकत्वाच्च नान्यपरम्परा । वस्तुतस्तु* शुष्ककण्ठतया
वालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यतामुद्धेर्हंतुत्वात् । न च फलेच्छायाः चिकीर्षां प्रति प्रयगेव
हेतुत्वादिष्टसाधनतासिद्धककृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति काला-
दान्तभावेन न कार्य-कारणभाव इति वार्थः । तत्कालीन-तत्पुद्गवी-
देच्छात्वेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकेव च तु प्रयक्कारणमिति
प्राचीननैयायिकस्येव भीमांसकस्यापि सिद्धांतादिति प्राज्ञः ।

‘तवापीति, ‘तव’ नैयायिकस्य, ‘दृष्टसाधनत्वस्मरणत्’ कृति-
साध्यताविशिष्टेष्टसाधनतास्मरणत्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं
गौरवसत्त्वादिति भावः । ननु जन्मान्तरेऽपि स्मरणाने कथं
प्रथमं कार्यताज्ञानमित्यत आह, ‘जन्मान्तरेऽपीति, ‘जन्मधाराया-
इति, तथाच तथापि जन्मान्तरादुभूतकार्यत्वस्यतिरेव मूलमिति
भावः । नन्वाद्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैव स्मरणमूलकत्वे प्रमाणमूलकत्वप्रसङ्गः
स्मरणस्यानुभवान्यत्वेनाप्रमाणत्वादित्यत आह, ‘प्रत्ययेति स्मरणस्य
प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षस्तु आद्यप्रवृत्त्यन्तरं स्मरणाने
सति बोध्यं । ‘नान्यपरम्परा’ न प्रमाणमूलकता । वस्तुतस्तु प्रवर्तक-
तया तवाभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ व्यभिचारीत्याह,
‘वस्तुतस्त्विति, ‘विरोधितया’ द्वेषविरोधिविषयतया दृष्ट्वाविषय-

* नल्लिङ्गसाधनतास्मरणमेव कथं तत्र न प्रवर्तकमिति विनि-
श्चयमाह, ‘वस्तुतस्त्विति । ‘विरोधितवेति, विरोध एव • सम्बन्ध-

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्य्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तर-
ङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखा-
वृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा
जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

तथेति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुख-
वृत्तिकार्य्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिमाध्यत्वं, 'स्मरतीत्यनुपपन्ने, 'अन्तरङ्गत्वात्'
उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्त्तकतया नैया-
यिकाभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेष्यकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति
स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति
श्रेयः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षादसम्बद्धत्वात् । नन्वेवं स्तनपाने
कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृति-
माध्यत्वास्मरणादित्यत आह, 'सुखकार्य्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्य-
त्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपाननिष्ठकृतिमाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः,
सुखस्य हि स्तनपानद्वारेव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा
कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्ययामिद्वानिरूपकत्वे सति कृतिमाध्यन्तन-
पाननिष्ठकारणतानिरूपकत्वं साधवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य
स्तनपाननिष्ठत्वेममाधारणंकृतिमाध्यताघटितत्वादिति भावः । 'कार्य्य-
त्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपाननिष्ठ-

संस्कारोद्बोधक इति भावः । 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहि-
रङ्गत्वात्' व्यवहितसम्बद्धत्वात् । नन्वेवमपि स्तनपानकार्य्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्ति-
प्रयोजकञ्च तदित्याह 'सुखेति, 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखकार्य्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

विषयः तेन स्तनपाने कार्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, दृष्टसा-
धनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् स्वश्चाद्यप्रवृत्तौ

कृतिमाध्यमपीत्यर्थः, 'कार्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छे-
दकस्तनपानत्वावच्छिन्नादृष्टसाधनतासंभगंकमुखविशेषात्प्रवेष्टसाधनतासं-
रणविशिष्टात् कृतिमाध्यमास्तरणदेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' चाद्यप्रवृत्तिः ।
न च सुखीयकृतिजन्यतास्तरणे विद्वस्तनपानमेव विषयः न तन्मागत-
स्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात्
प्रवृत्तिरिति वाच्यं । परमये विमेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण
यत्किञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्मावच्छिन्नाना-
विशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकता-
वच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एक-
धर्मावच्छिन्नानाविधेयतावच्छेदककानुमितिहेतुतया च अज्ञानस्या-
यमागतस्तनपानस्य जन्मान्तरीयसुखनिष्ठनिवृत्ततत्कृतिजन्यतामुमितौ
विधेयतावच्छेदकतया मानसत्वात् समानप्रकारतत्त्वात्वेण कृति-
साध्यताज्ञानस्य हेतुतामते विद्वन्मोचरज्ञानादेवादिहे इच्छा-प्रवृत्त्यौ-
रूपपक्षेति भावः । 'दृष्टसाधनताज्ञानाद्येति प्रवर्तकतया नैयायिका-
भिमतस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानमुख्यविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः,
सुखीयनिवृत्तकृतिजन्यतास्तरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनतांमे
विमेषणतयेव भानादिति भावः । यथाश्रुतन्तु न यत्प्रवृत्ते
सुखीयनिवृत्तकृतिजन्यतास्तरणे तद्वृत्ततया स्तनपाननिष्ठकृतिसा-
मयीति, कार्यत्वेनेति श्रेयः । 'तदानीमिति साधकार्यवच्छिन्नसमर्थ इत्यर्थः ।

कार्यत्वज्ञानं प्रयोजकं कृतमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्तकं
कृतत्वात् ।

नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्तकं
अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

ध्यत्वत् स्नानपाननिष्ठसुखसाधनत्वस्यापि भामात् अन्यथा प्रवृत्ति-
विषयाद्द्वैतासंसर्गेकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिमाध्यताज्ञानाभावा-
न्मौमांसकनयेऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं । 'कार्यत्वज्ञानं' कार्य-
त्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' अनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति' कृतिसाध्यता-
ज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमकृतत्वादिति भावः । एतच्चापाततः
सुखीयकृतिजन्यताघटवातया स्नानपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्युतेः स्नान-
पाननिष्ठसुखसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वासम्भवात्, परमये
साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् पृथक्स्तननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मरणा-
भ्युपगमे च किमपराद्धं पृथक्स्तनपानविशेष्यकेष्टसाधनतास्यत्या ।
न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं । तथा
सति साधनताभ्रमस्येच्छायामविरोधितापत्तेरिति ध्येयं ।

'ज्ञानं न प्रवर्तकमिति' अनागतविशेष्यकं मदेदंज्ञान्तभावेन ज्ञानं
न प्रवर्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यचेति, भामान्यलक्षणानङ्गीकारात् न

'नवीनास्त्विति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषयमच्छाणवत्
हृत्प्रभोजनस्यापि व्यवच्छेदे तद्व्यवच्छेदाय कामनाज्ञानस्याप्यधिकस्य प्रयो-
जकत्वाभ्युपगमो नवीनत्वे योजः । न चेष्टसाधनताज्ञानं तत्राभ्युपगम्येव हृत्प्रसाध-
नतायास्तत्राध्यत्वत्वादिति वाच्यं । न हि यदा कदाचिदिच्छाविषयोभूत-

यादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यद्दृष्टं तादृशत्वमात्मनः
 •प्रतिसन्धाय तच्च प्रवर्त्तते, तथाह्योदनकामस्य तत्-
 साधनताज्ञानवतश्च तदुल्लाद्युपकरणवतः पाकः कृति-
 साध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्त्तते ।
 एवञ्चान्यकृतपाके^(१) कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके
 कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्त्तकं । अ-
 न्यथापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादितैव । अतएव सञ्जात-
 बाधश्चैत्यवन्दने विषमक्षणे च न प्रवर्त्तते इदमसाधनता-
 ज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं । न च सञ्जातबाध-

प्रत्यक्षं नास्तुमानं पक्षापरिच्छादिति भावः । 'अन्यकृतपाक इति,
 पाकत्वप्रकारेणेति श्रेयः । 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतिमेव परकीय-
 कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं परञ्च ओदनकामना-
 वक्तवदनिष्ठाननुबन्धोपसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं । 'पाके
 कृतिसाध्यमेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति,
 तच्च विशेषण ओदनकामभावत्वमेव पाकत्वप्रकारकवक्तवदनिष्ठाननु-
 बन्धोपसाधनताज्ञानञ्चेति भावः । 'अन्यथाप्येति अन्यकृतपाकेऽपी-
 त्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्जातबाध इति इष्टासाधनत्व-

(१) अन्यकृतिसाधे पाक इति क० ।

पक्षसाधनत्वं तत् किन्तु विद्यमानेकादिवयवीभूतसाधनत्वं तच्च तदानीं
 कृतिकामनाविरहेण नास्त्येवेत्युक्तं । वस्तुतोऽप्येव वक्ष्यमाणं गौरवादिसमेव

स्तत्र इष्टसाधनताज्ञानवान् । एवं तृप्तीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसाध्यं तृप्तश्च न तृप्तीच्छावत्त्वमात्मन्य-
वैतीति न भोजने प्रवर्तते ।

अतिनवीनास्तु यादृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्-
कृतौ विशेषणमाहुः । सञ्जातबाधस्तु विषमक्षणं चैत्य-

बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानवतः' बलवद-
निष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवतः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषमक्षणादि,
'इष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवान्,
आत्मनस्तदत्वं प्रतिषन्दधातीति शेषः विषयबाधादिति भावः^(१) ।
'तृप्तीच्छावतः' वर्त्तमानतृप्तीच्छावतः, 'तृप्तीच्छावत्त्वं' वर्त्तमानतृप्ती-
च्छावत्त्वं, अत्र स्फुटतरोऽस्तरस्य विद्वान्तयन्ये स्वयमेव प्रकटयिष्यते^(२)
इति मन्तव्यं ।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च
स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनन्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निरासः

(१) विरोधादिति भाव इति क० ।

(२) विवेचयिष्यन् इति क० ।

नवीनत्वे वीजं । 'अतिनवीनास्तिति, अत्रापि यथा तृप्तस्य भोजने अविगीत-
कृतिसाध्योऽपि तृप्ती कामनाविरहेष्टोष्टसाधनत्वज्ञानमात्रात् प्रवृत्तित्तयैव
विषमक्षण-चैत्यवन्दनयोरप्यप्रवृत्तिसम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यति-
नवीनत्वे वीजं । इयानेव विशेषो यदेकत्र फलेच्छाविरहादित्यसाधनताज्ञान-

बन्धनञ्च विगीतकृतिताध्यत्वेनैव जानातीति तच्च न
प्रवर्तते ।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कात्वासम्भिन्नः पाका-
दिर्घायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः, चि-

तज्जन्येष्टाभावादिति भावः । 'विगीतकृतीति यद्योक्ताविगीतमिष-
परकीयकृतीत्यर्थः', यत्तद्वदनिष्टानुबन्धितज्ञानस्य कृतिताध्यत्व-
प्रयोजकतया यादृशेत्यनेनैव पृथक्सञ्ज्ञातबाधवारणात्^(१) तद्विशेषणं
व्यर्थमित्यस्तरसोऽतिमवीनत्वेन सूचितः ।

अनु भवन्मते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाक-
त्वेन ज्ञानमिति कथं तच्च प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति कात्वा-
सम्भिन्नः सक्^(२) प्रवृत्तिविषयः', 'पाकादिः' भाविपाकत्वाद्यप्रकारेण
प्रवृत्तिविषयौभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिक्रमकारेण,
'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिस्वाभावाच्च, 'अनागत-
पाकसिद्धिः' अनागतपाकमात्रविषयकत्वसिद्धिः, तथाच भाविपाक-

(१) यादृशप्रदेनेव विगीतत्वस्यापि क्षमादिति क० ।

(२) भविष्यत्वाभावच्छिन्न सन्नित्यर्थः ।

विरुद्धोऽन्वयः तु तत्त्वमाधनताविरुद्धादिति । बन्धनागते प्रवृत्तिकृत्यापि न
स्यात् अनागतताञ्चावादिष्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाक-
ज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिस्त्वानायादनागतपाकसिद्धिरित्यर्थः,

कौर्पा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं कृत्या
साधयामीत्याकारैवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्ता-
मणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्वपक्षः ॥

त्वादिप्रकारकज्ञानं^(१) नोपयुक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृश-
ज्ञानं मा नृग्यतां चिकीर्षां तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत-
श्चाह, 'चिकीर्षां चेति चिकीर्षापीत्यर्थः, तथाच तत्रापि तादृश-
ज्ञानं नापेक्षितमिति भावः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

(१) भाविपात्रमात्रविषयकत्वाद्विधिविचारकज्ञानमिति क० ।

'चिकीर्षां चेति, 'न ॥ भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानासम्भवात् इति भावः
इति प्रकाशः ।

विधिवादसिद्धान्तः ।

अचोच्यते । विषयभक्षणदिव्यावृत्तं* कृतिसाध्यत्व-
ज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतयावच्छेदकं लाघवात्, न
तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात् । न च

विधिवादसिद्धान्तरहस्यं ।

‘विषयभक्षणादौति, ‘आदिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः’, ‘इष्टसाधन-
त्वमिति वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धित्वे यतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, ‘अवच्छे-
दकं’ उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदकं, ‘न त्विति न तु वस्तुवदनिष्ठा-
ननुबन्धित्वे यतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टंत्वमित्यर्थः, ‘गौरवादिति
एककालावच्छेदेन एकात्मप्रवृत्तिरूपवैशिष्ट्यप्रवेगे ज्ञानत्वस्य वारद्वय-
प्रवेगे उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रवेगे च^(१) गौर-

(१) एककालावच्छेदेनैकप्रवृत्तिरूपवैशिष्ट्यप्रवेगेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य
च द्वयप्रवेगेन उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य च प्रवे-
गेन चेति शब्दः ।

* ‘विधेति, आदिपदग्राह्य चैत्यवन्दनादि । न चोभयसिद्धतया तत्प्रतिसन्धा-
नजन्यत्वमेवावच्छेदकं न त्विष्टसाधनत्वविषयकत्वं कल्पनीयत्वादेवञ्च द्युपदुप-
स्थित्यभावेन लाघवावतारोप्यतीति वाच्यं । यच्च शब्दादनुमानाद्वा देवादिवृ-
त्ताधनत्वोपस्थितिकत्व तदवतारसम्भवात्, ‘गौरवादिति । न च साधनत्वस्य

सिद्धासिद्धावस्थयोः साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधः, निर्वि-
शेषितयोस्तयोरविरोधात् । पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः
साधनञ्चेत्यनुभवात् । तदा साध्यत्वं हि तदा साधन-

वादित्यर्थः । न चेवं पृथगिष्टमाधनताज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्यता-
ज्ञानात् चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं । इच्छा-तदिषयसाधनताज्ञान-
कृतिसाध्यताज्ञानानां चयाणामेकदावस्थानासम्भवेन सर्वत्र समूहाल-
म्बनस्यैव हेतुत्वात् साधवात्तेन रूपेण कारणत्वकल्पने कश्चित् समूहा-
लम्बनकल्पनायाः फलमुखत्वेनादोषत्वाच्चेति भावः । ननु कृतिसाध्यत्व-
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोर्विरोधेन कथमेकत्र पुनपत्तयो-
र्गद इत्यत आह, 'न चेति, 'सिद्धासिद्धावस्थयोः' वर्तमानकृतिसाध्यत्व-
कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोः, 'विरोधः' एकाधिकरणावृत्तित्व-
मित्यर्थः, यथायोगमन्वयः, 'निर्विशेषितयोः' एककालाविशेषितयोः,
साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरप्यविशेषितयोर्न
विरोध इति दर्शयितुं 'असिद्धः सिद्ध इत्युक्तं । ननु तर्हि कौटु-
शयोक्तयोर्विरोध इत्यत आह, 'तदेति तत्कालावच्छिन्नं कृतिसाध्यत्वं,
तत्कालावच्छिन्नस्य कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वस्य विरोधीत्यर्थः,
एतच्च कृत्यधीनसमयसम्बन्धत्वं साध्यत्वं फलोपधानरूपं साधनत्व-
मभिप्रेत्य, कार्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपसाध्यत्वस्य कारणतावच्छेदक-

नियमानन्यायासिद्धिषट्पित्तवया गौरवं तुल्यमिति वाच्यं । तज्जन्यत्वस्यापि
तत्कारणत्वपर्यवस्यतया तत्रवेशस्य तुल्यत्वे खविशेषणेत्यधिकभागप्रवेशेन
गौरवात् । यदि चाद्यप्रकृतौ सामग्र्यन्तरं तदा तदपि गौरवं बोध्यं, यद्यपि

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सङ्घा-
नवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य
वा, तयोरप्रतिक्षेपात् । अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्व-
मस्यैव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात् । एवन्तदा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककालावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्यं^(१) ।
विरोधमुपपादयति, 'नियमत इति, 'तेनैव' तत्कालावच्छिन्न-
कृतिसाध्यत्वेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कालावच्छिन्नसङ्गादिसाधन-
त्वाभावस्य व्याप्यत्वानुभवेनेत्यर्थः, 'सङ्घानवस्थाननियमात्' तत्रैव
तत्सङ्घानवस्थाननियमादित्यर्थः । 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य,
'अन्यदा साधनत्वस्य वेति, 'तदा सिद्धत्वं विरोधीत्यनुपपद्यते,
'अप्रतिक्षेपात्' परस्परभावव्याप्यत्वात् । ननु तत्कालौघसाध्यत्व-
स्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित्व-
मस्यैवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे,
'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । साध्यत्व-साधनत्वाव-
च्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कौटुम्भयोर्विरोधस्तदाह, 'एवमिति,

(१) इत्यपि बोध्यमिति व० ।

तद्वान्यत्वं प्रवर्तकज्ञाने न विषय इति गौरवं न, तथापि कारयतायाश्चेष्टा-
वच्छेदकतया तदवश्यं सङ्गीयव्यमिति गौरवावधारो बोध्यः । ननु विरोधादि-
एसाधनत्वविषयकत्वं न कुत्रापि न युगपदुपस्थितिरिवाग्रह्य निराकरोति,
'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

असिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव
प्रतिक्षेपात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्ध-
त्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वा-
सिद्धत्वयोश्चान्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्यु-
भयं । न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं
प्रवर्त्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

‘नियमत इति, तदधिकरण इति ज्ञेयः, ‘प्रतिक्षेपात्’ अभावात् ।
दूषणान्तरमाह, ‘निर्विशेषितयोरिति । अन्वेवमपि तदा कृतिसाध्यत्व-
तदेष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य तदाप्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैक-
ज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, ‘न चेति, ‘तदादयं साध्यत्व-
साधनत्वान्वितं । ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतयेव विरोधस्तदा
‘वाजपेयेन यजेतेत्यत्र ‘वाजं’ अन्नं, ‘पेयं’ पानयोग्यं, इतीयार्थेऽन्यत्वं^(१)
इत्युक्तौ वाजपेयजन्यत्वेनोपस्थिते यागे विध्यर्थेऽष्टसाधनत्वस्य वि-
रोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेयेति कर्मणाम् इतीया चामेदार्थिकेति
कल्प्यते तत्र स्यादित्यत आह, ‘अतएवेति एककालावच्छेदेन तयो-

• (१) इतीया च अन्यत्वार्थिकेति ख० ।

त्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः, यादृशस्य घातं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त्त-
कत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, ‘न चेति, ‘अतएवेति एककालीनसाध्य-साधनत्व-
विरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्मणामभेदत्वं कल्प्यते, अन्यथा
वाजपेयसाध्यत्वेनोपस्थिते यागे विद्यादिना इष्टसाधनत्वान्वयबोधापत्तौ

वस्थायां सिद्धत्वेन न वाजपेयस्य साध्यता एकदा तयो-
र्विरोधादिति कर्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन
साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् ।

विरोधादेवेत्यर्थः, 'करणवस्थायां' दृष्टोपधायकतादृशायां, 'करणस्य'
यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः । न च एक-
काकावच्छेदेन तयोर्विरोधादेककाकावच्छेदेन तयोरेकच प्रतीति-
र्मास्तु अवच्छेदकविनिर्माणे तयोरेकच प्रतीतौ च विरोधाभावात्
कथं कर्मनामधेयत्वमिति वाच्यं । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे
विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्य विधेयसंभर्गमर्थादया भान-
नियमादामपेयजन्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वाव्यासम्भवात् एककाकाव-
च्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परि-
त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्यदायसिद्धत्वात् । न चैवं 'सोमेन
यजेतेत्यत्रापि उक्तयुक्त्या कर्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं । तत्र
द्रव्याकाङ्क्षानिवर्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधस्य त्यागात्, अत्र तु प्रकृतिवदित्तिरिति न्यायेन सोमौच-

विरोधः स्यात् एकविधेयत्वावच्छिन्ने विशेष्ये विशेषणान्तरबोधस्यैव विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधेन तत्र विशेष्ययोरेककालतामाननियमात्, यतएव गन्धप्राप्त-
भावाच्छिन्ना एचिवी न्यस्तौल्यत्र बाधइत्युक्तं, तथाच द्रव्योपधायकत्वा-
भिधाने वाजपेयनामकयाग इष्टसाधनं करणस्येत्यन्वयः, ययोदुनापुंरेव
द्रव्योपेत्यन्वे । ननु वाजपेयनाम्ना यागस्य बाध-बाधकभाव इत्यान्वयो बाध-
कबोधमध्य न वाजपेयपदोपस्थितिं विना धन्यप्रतिबोध्यनुपस्थितान्वय-

द्रव्यान्वयेनेव द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तेरिति भावः । इदमापाततः विधेये विग्रेयतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विषयीकृत्यैव विशिष्टवैशिष्ट्य-
बोधो जायते न तु तदविषयीकृत्येति नियमाभावात्, किन्तु यत्र विग्रेयतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न विधेये बाधितं तत्र तदवश्यं
भासते इति नियमः, तथाच प्रकृते बाधात् तदविषयीकृत्यापि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्^(१) । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे
द्रव्याकाङ्क्षाविरहात् तस्य विध्यन्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं । वाज-
पेययागे स्तनन्तद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्या-
यात् सोमौघद्रव्यस्यैवावयवः । न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृति-
वद्विकृतिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ प्रीति-धववदि-
कम्पापत्तिः शाक्यभेदस्य आपद्येत इति वाच्यं । विकृतौ साक्षाद्रव्यविधौ
प्रकृतिवद्विक्ति न्यायस्थानवतारात् द्रव्यस्य सम्बन्धेन निराकाङ्क्षत्वात्,

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवादिति ख० ।

बोधभावात् तदुपस्थितिर्न सत्पदेन शक्या तस्य यागरूपार्थशक्तत्वात्
स्वपरत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च, न लक्षणाया तदा तत्र शक्त्यग्रहे स्वशक्य
सम्बन्धित्वेन श्रुत्याग्रहादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः क्वचि-
च्छक्त्यग्रहे तदग्रहसम्भवात् शक्तिभ्रमेण सोपस्थितिसम्भवाच्च, अतएव
वक्ष्यति स्वार्थसम्बन्धायग्रहे स्वरूपोपस्थितिः शक्तिभ्रमादिति । ननु यदि
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यकालताभावं तदा वज्रिना यच्चेतेत्यत्रापि वज्रि-
साध्यत्वेऽसाधनत्वधोर्युगपद्भ्रानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वज्रिसाध्यत्वस्यो-
पलक्षणत्वेनैकस्य दयमित्यन्यथात् । न चानापि तथैवास्त्विति वाच्यं । विशे-
यकृते सम्भवति उपलक्षणत्वस्य अन्यायत्वादिति वदन्ति ।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकच प्रतीतिः
स्यात् । न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमा-
दायैकच प्रतीतिरस्ति, तथा लिङ्गाभावादिति चेत्, न,
साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

परमार्थतस्तु वेदे कर्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कस्यते
इति नियमस्य सकलवैदिकसम्प्रदायमिदृशस्य भङ्गप्रसङ्गादेव कर्म-
नामधेयत्वं, तदमादरे च सकलग्रिष्टव्यवहारविलोपापत्तेरित्येव तत्त्वं ।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनताव-
गाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्त्व्यामात्रौचित्यस्य सकलवैदिक-
सम्प्रदायमिदृशत्वात् कर्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः । तदसत्, विषयित्व-
रूपस्य जन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्य वा जन्यत्वस्य द्वतीयार्थतया
द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशजन्यत्वेन समं
साधनत्वस्य विरोधाभावात् ।

'अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाष्यैव एकत्राधिकरणे युग-
पद्व्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः । 'अस्ति' सम्भवति,
'तथा लिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाष्यतदुभयसाध्यकानु-
मितिजनकलिङ्गाभावादित्यर्थः । मम तु इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं
साध्यं अपे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति समयभेदमादायैव तयोरेकच
कसेन प्रतीतिरिति भावः । 'अविरोधश्चेति कालभेदेन एकधर्म्य-

'साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोर्मध्यत्व-एवमदोषवदवि-
शेषे सकलमयावच्छेदेनापि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदमावयववच्छेदभेद-
मादाय विशेषो बाधान्तराच्च तदवयववच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

सिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्म्मिग-
तत्वेन मानसिद्धत्वात् । तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव
येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्म्मिगतत्वं
न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणायीति । अपि च यदि
साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

वृत्तित्वरूपविरोधाभावस्येत्यर्थः । 'भावाभावेति, आद्यसणसम्बन्धित-
मसिद्धत्वं, तद्वत्सावच्छिन्नकालसम्बन्धितं सिद्धत्वमिति भावः । नचैक-
धर्म्मेवृत्तित्वरूपविरोधाभावेऽपि एककालावच्छेदेन एकधर्म्मेवृत्ति-
त्वरूपो विरोधोऽस्येवेत्युक्तं दूषणमुपसंहारस्याजेन प्रकारान्तरेण
परिहरति, 'तस्मादिति, 'येन प्रकारेण' यदवच्छेदेन, 'विरोधः'
एकधर्म्मेवृत्तित्वं, 'तेन' तदवच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेणापि' न
त्ववच्छेदकान्तरेणैव, अवच्छेदकभेदमादायेवेति यावत्, 'प्रतीयत-
इत्यनुपपद्यते । न च घटादौ सिद्धत्वासिद्धत्वयुग्मः अवच्छेदकयुग्मं
विनानुपपन्नः अवच्छेदयुग्मे अवच्छेदकयुग्मस्य हेतुत्वात् तथाच
कालसूत्ररूपावच्छेदकयुग्माभावेन स न स्यादिति वाच्यं । चसरेणौ
सौरालोकसंयोग-तदभावयोः प्रत्यक्षे व्यभिचारादिति, तथाच
यत्रावच्छेदकयुग्ममप्यौ नास्ति तत्रावच्छेदकयुग्मं विनाप्यवच्छेद-
युग्मः, अतएव प्रत्यक्षेणावच्छेदयुग्मे प्रायशोऽवच्छेदकयुग्मः तदानीं

शब्दा न यथाश्रुतेनोत्तरेण परिहर्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्री-
समानमहिम्नावच्छेदकयुग्मनियमेऽपि शब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्यसाधनत्वेन वा कार्यत्वं नानुमीयेत हेतु-साध्य-
योर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्तिसिद्धेः
पक्षे साध्य-साधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्धोरन्यतर-
प्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्य-
मग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः दैवाद्यनधीनत्वे सति यदग्रे
मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः,
तथाच समयभेदमादाय साध्यत्व-साधनत्वयोरवगम-
इति, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभा-
वेन व्याप्तेरग्रहान्, साकन्यायेनान्यथापि तत्तत्समया-

तदुपपन्नसाम्याः समवधानादिति भावः । निर्विघ्नेष्वित्योः साध्यत्व-
साधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽभिद्ध इत्यादिवा अनुभवं बाधकमुक्त्वा
दूषणान्तरमप्याह, 'अपि चेति, 'कार्यसाधनत्वेनेति प्राग्दूषितैक-
देशिमतेष, 'बाधासिद्धोरिति साध्यत्वे हेतोरभावान् स्वरूपासिद्धिः
हेतुसत्त्वे साध्यासत्त्वादुबाध इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्त-
र्भाव्यैव एकचाधिकरणे युगपदव्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे
दूषणान्तरमाह, 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अपे मदिष्ट-
साधनत्वं हेतुरिति दैवाद्यनधीनत्वे सति अपे मदिष्टसाधनत्वं हेतु-
रित्यर्थः, 'अवगम इति एकच कसेषावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहा-
दिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकच प्रतीतिरिति

वच्छेदयद्वनियमः, अतएव वृद्धः संयोगवान् तदभाववाच्येति शब्दादुप-
धोरनुमवशिष्टेवच तात्पर्यम् । एकदेशिमलमाह, 'कार्यसाधनत्वेन चेति ।

न्तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा
ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे दृष्टसाधनमिति ज्ञानं
प्रवर्त्तकमस्तु । न च पाके साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्व-
मनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

नियमे तवापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमेणै-
कत्र प्रतीतिर्न स्यादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति
भावः । ननु पाककाशीनसत्याविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाका-
धिकरणकास्त एव विनिष्टव्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकन्याये-
नेति । नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयमतेऽप्यविशेषात् तुल्योऽयमनुयोग-
इत्यत आह, 'प्रतीतौ चेति, 'ज्ञानमिति, संशयसाधारणमिति'
शेषः, तेन 'तथा सिद्धाभावादिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिरासः । ननु
निर्विशेषितयोरेव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः
कार्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्याप्यत्वाभिद्धिर्न वा
बाधासिद्धोरन्यतरावकाशः^(१) इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्व-
ज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च कान्ये प्रवर्त्तकमिति भावः । 'दृष्टा-
नुत्पत्तेरिति; तत्साध्यकत्वस्य^(२) तन्निष्ठसिद्धत्वघटितत्वादिति शेषः ।

(१) बाधासिद्धोरन्यतरप्रसङ्ग इति ख०, ग० ।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः ।

* 'साध्ये-ष्टकत्वेनेति, 'तथाच नोक्तविरोध इत्यभिमान, 'तर्हीति,
इच्छाकारयसुखत्वज्ञानादेरिच्छाकारयत्वमात्रस्य सधुत्वादिति भावः । एवञ्च

पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्य-
मसिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्ध-
त्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अयि च स्वविशेषण-
धीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न
हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा, सञ्जातबाधस्य विष-
भक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षायां
तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा
विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति
द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा
कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

यथाश्रुते 'सिद्धत्वमवगम्येत्यसङ्गतेः व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेरहेतु-
त्वात् । 'अयेति, तत्रापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यता-
विषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । 'द्वयमेवेति उपाय-
चिकीर्षां प्रति तादृशधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतःसुन्दरचिकीर्षां
प्रति^(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारमेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः,
'तर्हीति' लाघवाच्चिकीर्षामात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारमेच्छाजनक-
ज्ञानत्वेन हेतुता आस्तामित्यर्थः । नचेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

(१) अन्धेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं सत सुन्दरत्वं ।

परेष्टायाः पक्षज्ञानमुदायेष्टायांमिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति सामग्री-
भेद एव, परेष्टापि तत्र तद्वेदाङ्गीकारात् पक्षमाधारयचिकीर्षासामान्ये

मित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्,
सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् ।
अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति
तत्र चिकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छा-
मात्रं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यता-
विषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् । अन्यथा तत्र

बुद्धेर्हेतुत्वमित्यत आह, 'सुखत्वेति, इदञ्च स्वमतावष्टम्भेनोक्तं । 'सुख-
चिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षासत्त्वे इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकत्वेति
सामान्यतश्चिकीर्षाभावं प्रत्येव जनकत्वावधारणादित्यर्थः । 'अन्यथा'
कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तत्र' सुखे, तवमतेऽपीति
शेषः, पूर्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्यतावच्छेदकं, इष्टसाधनता-
प्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिमध्य-
मते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं जन्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वप्रका-
रेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीन्तूपायचिकी-
र्षायां कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन च पृथक्
पृथगेव हेतुत्वं परन्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपा-
येच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपायचिकी-
र्षात्वं-सुखचिकीर्षात्वादिकं । कारणसमाज्ञादुपायचिकीर्षात्मकवि-

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामग्रीप्रकमिति लाघव-
मित्यत्र वात्पर्थः । 'उपायचिकीर्षा' इत्युपायत्वज्ञानविषयौभवदोचरजन्य-

चिकीर्षानुत्पत्तेः । वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा इष्टसाधनता-

शिष्टकार्योत्पत्तिरिति निष्कृष्टमतमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्ट-
साधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियो-
गिककार्यतायश्च इत्यर्थः । न चैवं कार्य-कारणभावद्वयापत्त्या
प्रथमतमेव सम्यगिति वाच्यं । तस्मिन् मतेऽपि कृतिसाध्यत्वाप्रका-
रकोपायैच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनता-
ज्ञानस्य इष्टकहेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणताव-
च्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेशे च गौरवं वैषम्यं पुन-
रधिकमिति । न च तस्मिन्मते इष्टसाधनताज्ञानत्वेन कृताया-
उपायेच्छासामान्यकारणताया एव कृतिसाध्यत्वरूपावच्छेदकवृत्तिः^(१)
कल्प्यते इति साधनं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन इष्टकहेतुत्वे सातिरिक्तं
कारणत्वं तदवच्छेदकस्य कल्पनीयमता गौरवमिति वाच्यं । अव-
च्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्यादि-
मध्यमतमपि प्रत्युक्तं, कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपाय-सुखादौच्छानुरोधेन
उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छात्वावद-
च्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन इष्टकहेतुताया आवश्यकत्वात्
चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविच्छाजनकत्वप्रवेशे गौरवाद-
ध्ययत्वात् । सत्त्वं भीमांसकनये उपायोद्देश्येच्छां प्रतीष्टसाधनता-
ज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वान् कार्य-कारणभावैक्यं
तव च कार्य-कारणभावद्वयमिति गौरवं । न च तस्मतेऽपि कृति-

(१) कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वरूपावच्छेदकवृत्तिरिति क० ।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीच्छावत् । न च भोग-
चिकीर्षावन्तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

साध्यत्वाप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्यकेच्छासाधच्छिन्नं प्रति
इष्टसाधनताज्ञानत्वेन दृष्टकृतेतुसाध्या आवश्यकत्वात् कार्य-कारण-
भावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं । तैः कृतिसाध्यत्वाप्रकारकोपायो-
द्देश्यकेच्छानभ्युपगमात् दृष्टिमात्रं सुखं भवत्वित्येव विमेषणतया
सुखत्वमिव दृष्टिमपि विपर्ययकरोतीत्येव तस्य सिद्धान्तादिति
चेत्, न, पाको भवतु दृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यत्वाप्रकारको-
पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापसापायभावत् इष्टसाधनता-
ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विमेष्य-विमेषणभावे विनिगमकाभावेन
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अपच्छेदकगौरवं पुनरधिकं ।
न, च तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुलनियमात्
कृतिसाध्यत्वाप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वावश्यकत्वमेव विमेष्य-विमेषण-
भावे विनिगमकमिति वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरननुगतत्वात् चिकीर्षां
प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहादिति भावः ।
'दृष्टीच्छावदिति दृष्टिर्भवत्वित्येव दृष्टावदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं कृति-
साध्यत्वाप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अथ च प्रसाध्याङ्गको-
दृष्टान्तः^(१) परेण दृष्टिर्भवतु पाको भवत्वित्येव कृतिसाध्यत्वाप्रकारको-
पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापसापायभावत् इष्टसाधनता-
ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विमेष्य-विमेषणभावे विनिगमकाभावेन
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अपच्छेदकगौरवं पुनरधिकं ।

(१) उभयपक्षसिद्धौ दृष्टान्त इत्यर्थः ।

चिकीर्षावन्तः, एवं हेतावपि बोध्यं । 'दृष्टीच्छावदिति समतावष्टम्भेन ।

येच्छायास्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् दृष्टेऽथ स्वतो-
ऽसुन्दरत्वेनेच्छानुत्पत्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य
प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च ।
न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं दृच्छात्वं वा
तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् मुखेच्छायां तदभावाच्च ।
एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने भ्रुवेऽतिप्र-
सङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्व्याहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

हेतुत्वं न त्विष्टसाधनताज्ञानस्यैववधेय । 'तैव विना' इष्टसाधनता-
ज्ञानेन विना, 'अव्ययाद्यनुविधानमेव विदुषोति, 'दृष्टेरिति, 'स्वतो-
ऽसुन्दरत्वेन' सुखादिभिन्नत्वेन, इष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेष ।
'दृच्छात्वं वेति, 'अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्यग्यते, 'तज्जन्यत्वे'
इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजक' अवच्छेदक, कसेष दूषयति,
'गौरवादित्यादिना, 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छात्वजन्य-
कार्यतावच्छेदकत्वादिति शेष, 'भ्रुवे' सामान्यकारणे भ्रुवे, 'अति-
प्रसङ्गवारणार्थमिति कृत्यसाध्यताज्ञानद्वयायामपि दृष्ट्यादौ चिकीर्षा-
प्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थ, 'निर्व्याहार्थञ्चेति, तत्प्रकारकेच्छायास्तत्प्रका-

शाये दोषमाह, 'गौरवादिति अन्ये तमाह, 'मुखेच्छायामिति, 'अति-
प्रसङ्गो वृष्ट्यादौ, 'निर्व्याहार्थमिति । ननु यदि भनकज्ञानप्रकारस्यैवच्छायां
प्रकारत्वं तदा पक्षेच्छाया कथं स्ववृत्तित्वप्रकारः स्यात्, न हि स्ववृत्तित्वेन
ज्ञातमेव सुखादि स्ववृत्तित्वेनेष्यते, सर्वत्र तथा नामयोर्विरहाद्यत्रापि स्व-
वृत्तित्वसाधवतास्तत्रापि दुर्लभत्वमुनि स्ववृत्तित्वप्रकारकेच्छासुमशङ्क । न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं,
कृतकारणं विना कार्यानुपपत्तेः । अतएव स्तनपान-
प्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनत्व-
ज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः ।
ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मात्वात्

रक्षणाभजन्यत्वनिश्चयादिति भावः । 'विषयतया' ज्ञानविषयतया,
'अवच्छेदकमस्त्विति स्वातन्त्र्येण चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कारणता-
वच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञान-
त्वेनापि हेतुत्वमस्त्विति कलितार्थः, 'तद्विहाय' कृतिसाध्यता-
ज्ञानं विहाय, 'तन्मात्रं' दृष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षापधायक-
मिति शेषः । 'स्तनपानप्रवृत्तावपि' तत्पक्षलेऽपि, 'दृष्टानुरोधित्वा-
दिति कृतकारण-कारणभावानुरोधित्वात्, 'कल्पनाया इति कारण-
कल्पनाया इत्यर्थः । 'साधनत्वं' साधनतज्ज्ञान, 'इच्छाविरोधि' उद्दे-

खलुचित्वमिच्छाया प्रकार एव नेति वाच्यं । अनुभवविरोधात् 'खलुचि-
तयेत्यत इति पूर्वमग्नस्य तत्र सात्त्वित्वात् । न च क्वाचित्को धर्मोऽसा-
धारणसामग्रीसापेक्ष खलुचित्वप्रकारकत्वं सार्वत्रिकमिति सामान्य-
सामग्रीनिर्वाणमेवेति वाच्यं । कारुणिकस्य परदुःखप्रहरणेच्छाया खलुचि-
तत्वाप्रकारत्वेन तस्यापि क्वाचित्कत्वात्, अतएव निरुपधिपरदुःखप्रह-
रणेच्छा लुपेत्युच्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं । 'तद्विहाय' दृष्टसाधन-
त्वं विहाय, 'तन्मात्रं' कृतिसाध्यत्वमात्रं । बालस्येत्यादि दूषयति, 'अत-
एवेति । 'वृष्टेति, तथापि सुखादित्वेन बहिरङ्गसाधोदसाधनत्वस्य भरणं
कथ्यत इति भावः ।

दृष्ट्यादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्विशेषि-
तयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

यत्ताव्यविषयतया इच्छोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्मात्' असिद्धत्व-
विरोधिनः सिद्धत्वस्य व्यापत्वात्, तथाच विरोधिब्याप्यवत्तज्ज्ञान-
विधया इच्छाजनकीभूतासिद्धत्वज्ञानविघटकत्वेन इच्छाविरोधित्व-
मिति भावः । 'सिद्धत्वं अस्तित्वं वर्तमानकालपञ्चभित्तमिति या-
वत्, असिद्धत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्तव्यं । नन्वेव-
मिष्टसाधनताज्ञानाद्दृष्ट्यादौ कथमिच्छेत्यत आह, 'दृष्ट्यादाविति,
'तत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ दृष्टिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, दृष्टि-
साध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णमेव सुखत्वद्दृष्टेरपि विषयीकरणात्
ज्ञातव्येण दृष्टिर्भवन्तितीक्ष्णायास्यासिद्धत्वादिति भावः । असि-
द्धत्वज्ञानस्येच्छादेतुल्यमभ्युपेक्षा समाधत्ते, 'निर्विशेषितयोरिति,
'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्तमानत्वविशेषितप्रागुक्तसिद्धत्वासिद्धत्वयो-
रित्यर्थः, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्तमानकालपञ्चभित्तयोरिव
परस्परं विरुद्धत्वादिति भावः । 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्व-

स्य सत्यदायविशेषो नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकं विषयत्वात् किन्तु
तत्त्वज्ञानाद्दृष्टसाधनताशुमिति प्रवर्तकेति वदन्ति । बवोनास्तु सर्वं मा-
मान्यकृत्वाप्राप्तार्थनिश्चयं सर्वस्य सकृद्विषयाध्यासाने सति तत्कालविषयि-
नो ह्यतिसाध्येष्टसाधनताशुमितिरेतत्कृतपानविषयिनीति तज्जन्यस्मरणमपि
एतत्कृतपानगोचरमिति वदन्ति । 'दृष्टेति, तथाच सुखादस्तित्वेन बहि-
रदृष्ट्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कल्पत इति भावः । तर्हि कथं दृष्ट्यादा-
विच्छेदव्यव्याह, 'दृष्ट्यादाविति ।

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधन-
त्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानाद्दृष्ट्यादाविच्छेति, तत्तुच्छं,
असिद्धावस्थाद्दृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमव-
गन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तच्चापि वि-
रोध एव । दृष्टौ सत्यामिष्टं तथा विना नेत्यन्वय-व्यति-

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधिव्याप्यत्वा-
भावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतासिद्धत्वज्ञानाविघटकत्वादिति भावः ।
ननु तथापि वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वं वर्त्तमान-
कालसम्बन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव
तदुभयोरेकत्र ग्रहः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च इच्छासाधनत्वज्ञान-
योरसम्भवादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्त्तमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वं, 'इच्छासाधन-
त्वयोः' इच्छासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया प्रयोजकं,
इदञ्चासिद्धत्वज्ञानं नेच्छाहेतुः किन्तु तत्कालीनसिद्धत्वज्ञानमेव
प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थात्' अविद्यमानात्, 'तस्येति, इष्टे तत्साध्यता-
ज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'अवगन्तव्यमित्यनुपपद्यते,
जनकौभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्व-
ज्ञानस्यापि तत्रेच्छाहेतुत्वादिति भावः । 'तच्चापि' सुखादिनिष्ठ-
दृष्टिमाध्यताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' दृष्टौच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेष्टसाध्य-
कत्वग्राहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं
मण्डलीकरखमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं' कुर्यादिति
वाक्यं प्रमाणं स्यात्* विषयाबाधात् । एतेन नवीनमत-

तव नये इति श्रेयः । ननु सिद्धावस्थदृष्ट्यादेः सुखाद्यनुत्पत्तेः तदु-
त्पत्तिदशायां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमसु सुखादौ तत्-
साध्यताज्ञाने तत्सिद्धसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह,
'दृष्टौ' अयामिति, 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयीकृत्य,
सत्तायाः चक्षुष्यभित्तघटितत्वादिति भावः । 'दृष्टसाध्यकत्वेति
सुखादिनिष्ठसाध्यतेत्यर्थः । नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि दृष्टि-
साध्यं सुखं भवन्तितीक्ष्णायां सुखत्वविशेषणतया दृष्टेरपि विषयत्व-
सम्भवात् तदुद्देश्यकेच्छां प्रत्येव तत्सिद्धसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात्
दृष्टिसाध्यं सुखं भवन्तित्यत्र दृष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, दृष्टि-
भंवन्तित्याकारकदृष्ट्युद्देश्यकेच्छाया अप्यनुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
'चिकीर्षाजन्यकृती'ति ग्रहण्याख्याकृतौत्यर्थः । 'विषयामाधादिति
तस्मै कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव
विधेयत्वात् तस्य च ग्रहणत्वाधितत्वादित्यर्थः । इदमापाततः प्रमा-
णत्वस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रमाण्यापादने
दृष्टापत्तेः दृष्टसाध्यत्वघटितप्रमाण्यापादने चापादकाभावात् । एतेन

* 'प्रभावं' स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्योद्घापत्तिः स्वर्गकामादिपदसमभिया-
स्यस्य स्वर्गकामविषयोऽप्यप्यवशोऽपि तदसमभियास्यस्य विष-

मध्यपास्तं, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावच्छेष्ट-
साधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा आत्मन ओदनकामना-
वच्छेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्,
किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव
लाघवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोरव्विरोधः

प्रमाणत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्त-
द्विषयघटिततयोक्तविकल्पपासात् । न च प्रमाणं स्यात् प्रमाणत्व-
व्यवहारविषयः स्यादित्यर्थं इति वाच्यं । सामान्यतः प्रमाणव्यव-
हारविषयत्वापादने इष्टापत्तेः कृतिसाध्यत्वाग्रे प्रमाणत्वस्य तवापि
सम्मतत्वात् आश्रिकप्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्वेष्ट-
साधनत्वविकल्पपासात् उक्तदोषद्वयापत्तेः । न च प्रमाणं स्यात्
प्रवर्तकं स्यादित्यर्थं इति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्य-
ताज्ञानस्य प्रवर्तकतया तदभावादेव प्रवर्तकत्वासम्भवादिति ध्येयं ।
'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण
परकीयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावच्छेति परनिष्ठौदन-
कामनावृत्तस्येत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानेति परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्यनेनान्वितं, 'ज्ञानस्य ज्ञान-
मिति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यर्थः, चकारपूरणात् । 'किन्त्विति, अना-

---

यावोधेन प्रामाण्यात् यथासामये मण्डलीं कुर्यादित्यस्याप्रामाण्येऽपि कुर्या-
दित्यस्य प्रामाण्यं, तथापि पूर्वोक्तदोष एव नात्यर्थः । यन्निवारमप्याह,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तथोपपादित-
मेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्ट-
साधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामो-
द्रेकात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च तदेव प्रवर्तकम् । पस्तु-
तस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्या साध-
यामौतौष्ट्या सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् ।
अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्ध-
विषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा ज्ञायते इच्छाया असिद्ध-

गतपाकविशेष्यकेति शेषः । 'कृतिसाध्यताज्ञानञ्चेति स्वकृतिसाध्यता-
ज्ञानञ्चेत्यर्थः । 'तदेनेति स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनज्ञानमेवेत्यर्थः',
इदमुपलक्षणं स्वकृतिसाध्यताज्ञानद्वयायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीय-
कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयकेति,
परकृतिसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन पर-
कीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्ध इति, परकृतपाक इति शेषः,
'असिद्धश्च' कर्तव्यानागतपाकश्च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञा-
नात् । इदमुपलक्षणं यदग्रस्याज्ञानं तत्सेव्यायां प्रकारत्वावग-
माच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । 'सिद्धविषयात्' परकृतिसिद्धपाकविषयात्, 'कृति-
साध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्य-
त्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयलेति, बाधकाभावे मदंशविषयत्व-

'किञ्चेति, स्वसेव्यादिद्रव्यवति, 'वस्तुवस्तुवति । नन्वेवमपि गौरव विपरीतप-
त्रादः, 'यस्तु धैर्यमिति, वलवदनिष्टानवज्ञानञ्च स्वयापि प्रवर्तकत्वेनाभ्युपेयं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः
कार्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्,
इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य चाज्ञानात् तथात्व-
दर्शनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत्, न, असिद्ध-
विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात् ।
अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव
व्यावर्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलका-
मनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य
फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

समावाचेत्यपि बोध्यं । हेतुन्तरमाह, 'इच्छाया इति, 'अज्ञानात्'
ज्ञानासम्भवात्, 'तथात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेनैव कार्य-कारण-
भावकल्पनात् । 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः ।
'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकलप्रकारेण परकृतपाकविशेष्यत्वे कृति-
त्वरूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्तकं' विशेषणं,
'अस्त्वित्यभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-
स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षयेत्यर्थः, ।

'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानसेवेत्येवकारेण
बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनतासिद्धकालस्य थवच्छेदः प्रवृत्तिसाध्य-

चनभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गुरुत्वात् । यदा एतदस्तरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति,
एतेनातिबलीमवभण्यपास्तं, 'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, 'इष्टत्वेति, इष्टसाधन-

नव्यास्तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकं तेन स्वकृत्यसाध्ये दृष्ट्यादौ कारीर्याच्च कृपीबलस्य न प्रवृत्तिः । न च सञ्ज्ञातबाधस्य विषभक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानविषये दृष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ सहकारित्वात् । न च सञ्ज्ञातबाधस्य विषभक्षणादाविच्छास्ति, दृष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यतएव न प्रवर्तते तृप्तेः सिद्धतया द्रव्याविरहेण भोजने

ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वादेव दृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् स्तम्भप्रवेशस्य प्रयोजनं तत्र नास्तीत्यत उक्तं 'कारीर्याच्चेति, (१) । 'सञ्ज्ञातबाधस्येति दृष्टीतबलवदनिष्टानुबन्धित्वकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । इदमुपलक्षणं च दृष्टीतेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यपि बोध्यं । 'दृष्टत्वस्य' द्रव्यायाः, 'प्रवृत्ताविति, चिकीर्षायाश्चेत्यपि बोध्यं । दृष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य बाधवादिति भावः । 'विषभक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'दृष्टसाधनत्वेनेति, बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणीभूतेष्वां प्रति दृष्टसाधनत्वादिज्ञानं हेतुरिति भावः । 'अतएव' दृष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः । इद-

(१) अथवाहनिवर्तकस्य विशेषः कारीर्योपदिनोच्यते ।

तदुपाधिकेष्टत्वाभावादतीततृप्ताविच्छा नास्तीति तत्-
साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः । न चैवं पाके न
प्रवर्तेत तस्य स्वरसतद्वृष्टत्वाभावादिति वाच्यं । इष्टसा-
धनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात् । इन्नैवं प्राथमिकत्वा-
दिष्टत्वायमवश्यापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसा-
धनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न,
इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां
स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसा-
धनत्वं व्यभिचारात् । पाकादौ तदन्वय-व्यतिरेकाव-

मुपलक्षणं भोजनस्य मिष्टत्वादपि तत्रेच्छाविषयत्वान्मत्वादिति
मन्तव्यं । 'तत्साधनेऽपीति तत्स्वरूपाद्योग्ये भाविभोजनेऽपीत्यर्थः,
अतो न पौनरुक्त्यं । 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्ट-
त्वासम्भवादित्यर्थः । 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति श्रोदनादिरूपेष्टसाधन-
ताज्ञानेनेत्यर्थः । 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च
कारणमित्यर्थः^(१) । 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावे-
ऽपि, 'तृप्तां' चिकीर्षायां, 'न लिष्टसाधनत्वं' न लिष्टसाधनत्वज्ञानं,
'व्यभिचारात्' नियतपूर्ववर्त्तिताभावात् । न चोपायवृत्तिविशेष-

(१) समानविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृ-
त्तितावच्छिन्नस्य प्रति कारणमित्यर्थ इति म० ।

पीष्टत्वोपक्षौणी, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्ततेति चेत्, न,
इष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्ततेति
तुल्यं । सुखे चिकीर्षा भवत्येव कृतिस्तु न भवति कृतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः उपायत्वञ्च सुख-दुःखाभाव-तदनुभवेतरत्न-
मिति वाच्यं । गौरवात् इच्छेष्टसाधनताज्ञानयोः कार्य-कारणभावे
उपायत्वप्रवेशस्योभयसम्भवात् कृतिसाध्यताप्रकारकवृत्त्यादीच्छादु-
रोधेन इच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्हेतुतायाय तव मते-
ऽप्यावश्यकत्वादिति^(१) भावः । 'तदन्वय-व्यतिरेकौ' इष्टसाधनता-
ज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानज्ञानपेव-
णीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभावसाक्षात्कारः, तस्य
स्वत एव इष्टत्वात् शरीरादेश्च तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः ।
'सुखे प्रवर्त्ततेति सुखत्वरूपेण सुखे प्रवर्त्ततेत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः,
तस्य तेन रूपेण साध्यताख्यप्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः ।
'सुख इति, सुखत्वरूपेणेति शेषः । 'सिद्धवृत्तीति सिद्धकारणका-
सिद्धक्रियावृत्तिधर्मप्रकारकलनियमादित्यर्थः, सुखत्वमिष्टप्रकारत्वा-
न्तर्भावेन कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

(१) न्यायमतेऽप्यावश्यकत्वादित्येति ख०, ग० ।

पूर्वं कृतेवंमानत्वमभिमतमिदानीमतीतत्वमिति न पूर्वामेदः, 'तुल्यमिति,
वस्तुतः' शेषसाधनकृतिसाध्यताज्ञानाभावात् तत्र कृतिरिति भावः । 'इष्ट-
साधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छातं तज्जन्यतावच्छेदकं, गौरवादिति

सिद्धवृत्त्यसिद्धक्रियाविषयत्वनियमादिति चेत्तुल्यं ।
तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारौति, मैवं,
इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्त-
स्यास्तज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेच्छानुत्पादक-

शेषः । सिद्धकारणकेति च उपादानप्रत्यक्षसत्त्वसम्पत्तये, 'तुल्यमिति
भोगस्यापि क्रियात्वाभावेन भोगत्वनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावेनापि कृति-
साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्यर्थः,
क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्वाद्यन्तत्वं, 'स्वकृति-
साध्यत्वमिति स्वकृतिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः, 'विधिः' प्रवर्तकज्ञानविषयः,
तथाप्युपायस्तेष्टत्वे इष्टसाधनताज्ञानं कारणमभ्युपगम्यते इति तस्य
कारणत्वे कस्यमाने साधवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पमात्
उपायचिकीर्षायांमपि तज्जन्यत्वं दुर्वारं, न हि समापि उपाय-
चिकीर्षात्वेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वसार्धवशमिद्धत्वादिति समाधत्ते,
'इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्माः' उपाय-
चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-
साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षासम्भवे किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति
भावः । ननु तथापि प्राथमिकन्यायमतापेक्षया न्यूनमतं सम्यगेवेत्यत-
श्चाह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र
व्यभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, स्वसमाना-

भावः । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति शोक्त-
व्यभिचारः । 'इच्छाया इति, भाष्यादौ तथा व्यवस्थामित्यनेन तथैव सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च । ननु सिद्धौदनः कुतः पाके न प्रवर्तते,
 ओदनमात्रस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात् । अतएवातीत-
 भोजनादौ न प्रवर्तते अतीतवृष्णादाविच्छाविरहात् ।
 ननु सामुद्रिकविदाख्याते भावियौवराज्ये भोगसाधने
 स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्तते,

धिकरणेत्यपि बोधं, तेन नैवरेच्छायां व्यभिचारः । यद्यपि भणि-
 ल्यमते फलेच्छा मोषायेच्छाहेतुः किन्तु इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतु-
 तायां अवच्छेदिकैवेति व्यर्थं विमेषणं, तथापि यत्नत्वे फलेच्छायाः
 कारणतावच्छेदकत्वे तत्काशीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेना-
 ननुगमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणमेव
 तत्त्वधेनेदं । इदमापाततः तावता चिकीर्षी प्रति तद्वेतुतासु न
 तु प्रवृत्तावपि चिकीर्ष्यैवान्यथासिद्धत्वात् । न च व्यापारेण व्या-

दिति भावः । वस्तुतः पाकादाविष्टसाधनताध्यावादिच्छोत्पत्तिसमये तज्ज्ञेता-
 रेवेतिन्यायाधिकीर्षेयं भावते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वसम्भवात्
 न तन्तरापीच्छान्तरकत्वत्वं गौरवाभ्यानाभावाच्च । अपिच कृतिसाध्यत्वज्ञाने
 प्रवृत्तिहेतुतया व्यवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विज्ञेयतयाव-
 च्छेदकमात्रं कथ्यते न तु कार्यान्तरं गौरवात् यथा इष्टपुरुषोक्तिज्ञाने
 वैशिष्ट्यमेवावच्छेदकं कथ्यते न तु मेदाद्यष्टहेतुत्वादिकमिति भावः । स-
 रूपसदृष्टत्ववादी एवमिति, 'नमिति, तथाच तज्ज्ञेयत्वाभावात् प्रवृत्त्यभाव-
 इति तदेव हेतुरिति भावः । उत्तरं 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानाभा-
 वादेव तत्र तदभावादिति भावः । 'व्यभिचलादिति, राज्ञे न प्रवर्तते इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

पारौ नान्यथासिद्ध इति वाच्यं । तद्वापारलक्ष्यैवासिद्धेः । न चैवं
 कृतिसाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य च
 प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं । इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारण-
 मिति सिद्धान्तस्य उपादानप्राप्त्यसमादायैवोपपत्तेः । इदं पुनरवधेयं
 यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः
 प्रामाणिकौ तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं
 अन्यथा इष्टसाधनताज्ञानदशायामपि^(१) साध्यतया तच्च प्रवृत्तिप्रस-
 ज्जात् तस्य स्वतएव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानन्तु न
 हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति । 'कुत इति, श्रीदेनसाधनल-
 ज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्तादिति भावः । परिहरति,
 'श्रीदेनमात्रस्येति, 'इष्टलाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति
 शेषः । 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहा-
 दित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहाच्च प्रवृत्तिरिति
 भावः । 'भावियौवराज्य इति भाविराजसिंहासनारोहणविशेषे
 इत्यर्थः, 'न प्रवर्तते' न वाच्ये प्रवर्तते । भ्रान्तः समाधत्ते, 'भा-
 विराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायापरिचया-
 चेत्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
 राधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुष्पादेर्जनिसत्तात् कृतिसाध्यत्वे

(१) इष्टसाधनताज्ञानदशायामपीति क० ।

राज्योपायापरिचयाच्च । तत्परिचये च प्रवर्त्तत एव
 देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेण
 यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वे-
 न तच्चाप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च । किञ्च राज्योपायापरिचये
 तत्र मा प्रवर्त्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये
 प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं । न हि कृतिसाध्येष्टसाधन-
 त्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकं, गौरवात्
 भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, मैवं, यौवने हि तावत्

मनोऽष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिसाध्य-
 त्वेष्टसाधनलोपायानां परिचये चेत्यर्थः । भ्रमं निराकरोति, 'सिद्धे
 चिकीर्षाविरहेणेति, अस्मिद्धस्य च प्रवृत्त्यविषयत्वनिश्चयेनेति शेषः ।
 तत्र प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनिश्चयेऽपि चिकीर्षाया अस्मिद्धविषयत्व-
 निश्चयस्य लयाध्युपगमादिति भावः । 'देवताराधनादेरिति,
 तस्मादुपादानतात्त्व्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनिश्चयो ॥ १॥
 साध्यतास्यप्रवृत्तिविषयतायाः तस्या अस्मिद्धमात्रवृत्तित्वात् द्रव्यवशं
 स्वीकरणीयमिति भाविथौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति
 भावः । द्वितीयहेतु^(१) निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्त्तिष्टेति
 राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्त्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्य-
 तया प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न हीति, ददमापावतः उपादाननिष्ठप्रवृत्ति-
 विषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वरूपेण

प्रवर्त्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमकृत्वा मत्-
कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञाना-
देव न प्रवर्त्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधन-
त्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव । अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यमम्भवात् परन्तु राज्योपायत्वेन
राज्योपायस्य सिंघासनादेः प्रत्यक्षदशायामेव भाविराज्ये प्रवृत्त्या-
पत्तिर्द्रष्टव्या । 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीन्तनमत्कृत्येत्यन्वयः, 'स्वकृत्य-
साध्यताज्ञानादिति इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तथाच
तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्ति-
साध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः । 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां,
'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाक-
इति, 'न प्रवर्त्तते' इत्यनुषज्यते । ननु तथापि राज्योपाये देवता-
राधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये
त्विति, 'स्वकृतीति इदानीन्तनस्वकृतीत्यर्थः । ननु ब्रीह्यवघात-
पुरोडाश-याग-परमापूर्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्त्तते स्वकृतिसाध्यत्वे
सतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति इदानीन्त-

शेषः । 'व्यपरिघयाच्च', राज्योपाये न प्रवर्त्तत इति शेषः । 'सिद्ध इति,
तथाच धनन्यगत्या व्यसिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया एवञ्च राज्ये प्रवर्त्ततेतिवैवर्थाः,
'इदानीन्मिदं इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावाच्च तदा

मौल्यवधातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वा-
ऽपूर्वं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवधातादौ
प्रवर्तते न युगपत् सिद्धवृत्त्यसिद्धक्रियाविषयस्वभा-
वत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्वं प्रवर्तते । इत्यन्तरं
विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात् । इष्टसाधने चेष्टो-

नत्वस्य स्वकृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'मौल्यवधातमकृत्वा मकृत्येति
मौल्यवधातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्येत्यर्थः, एवं 'मकृत्येत्यनुषङ्गं सर्वत्र
व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति^(१) शेषः । तथाच सर्वत्र
एकदा इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानं नास्तीति भावः । 'क्रमशः'
क्रमश एव, 'अवधातादौ' अवधात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति
न युगपदवधात-पुरोडाश-याग-परम्परापूर्वेषु चतुर्षु प्रवर्तते इत्यर्थः ।
ननु यथा क्रमशस्तिषु प्रवर्तते तथा परम्परापूर्वं कथं न प्रवर्तते
इत्यत आह, 'सिद्धवृत्तीति, 'नापूर्वं प्रवर्तते इत्यन्तमेकोऽन्यः,
सिद्धकारणकासिद्धक्रियासाध्यकस्वभावत्वादित्यर्थः, साध्यत्वं विष-
यताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादेरुपादानताव्यप्रवृत्तिविषयतायाः

(१) केवलमवृत्तिसाध्यताज्ञानादिति ख० ।

प्रवृत्तिरित्यर्थः, तर्हि राज्योपायमेव करोतित्यत आह, 'राज्येति, अन्यदा
कृतिसाध्यत्वादिना न ज्ञानाद्येवेति न शक्यते अन्यथा तवाप्रतीकारादिति
भावः । 'सिद्धेति तथाच यागाद्यर्धितया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिस्तत्सिद्धा-
न्तरमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि सञ्ज्ञातबाधोऽपि सविधाप्रमत्तमे प्रवर्तते तस्यापि
स्मिरूपेष्टसाधनत्वात् कृतिसाध्यत्वाच्चेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेष्टि ।

स्त्वित्पि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्पत्तये सिद्धकारणकेति, 'नापूर्वं प्रवर्त्तते' इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्वादिभिन्नत्वस्य तत्त्वादिति भावः । ननु यागानन्तरमपूर्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्वोत्पत्तिरित्यत-
 आह, 'कृत्यन्तरमिति । ननु तद्वर्त्मप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्वर्त्मधर्मितावच्छेदक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव हेतुरन्तु किं कार्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन भावियौवराज्येऽपि बाह्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदु-
 पादाने यस्य बाह्यस्य भावियौवराज्य मम कृतिसाध्यमपि नेदानीं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाह्यदशायां भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः यौव-
 नादिकालीनातिरिक्ताया अलीकतया तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणीभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाह्यदशायां तत्पुरु-
 षीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनामभवात् तत्कालीनत्वेन प्रवृत्ति-
 विशेषणेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न च केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदधिकदुःखाजनकत्वमप्रसिद्ध-
 मिति वार्थः । नञव्यत्यासेन इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षित-
 त्वात् । वस्तुतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं
 विवक्षितमिति नोक्तदोषः । अजाजनकत्वं अजकत्वात्यन्ताभाव-अजकान्योन्या-
 भावरूपतयाऽभिन्नं तथा च मिलितज्ञानहेतुताया गौरवमननुभवश्च प्रत्येक-
 ज्ञानेऽपि फलसिद्धेः प्रत्येकहेतुतायामननुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि
 तादृशदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु नान्तरीयकत्व-
 मिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, व्याप्यत्वं वा, तदपि दैशिकं, कालिकं वा, इष्टनियत-

तत्तत्कालत्वेन हेतुत्वावगमकत्वात् । न च कृतिसाध्यताज्ञान प्रवृत्त्येन
विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या
हेतु-हेतुमद्भाव किन्तु तत्पुरुषोपपत्तिसाध्यताप्रकारक तत्पुरु-
षोपज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषोपपत्तिरूपेण कार्यता यत्र साध्य-
त्वाख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषोपपत्ति तत्र
विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता विशेष्यता
वच्छेदकत्वोभयघटितसामानाधिकरण्य प्रत्यासत्तिरेवमिष्टसाधनता-
ज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या न हेतु हेतुमद्भाव किन्तु तत्साधनत्व-
प्रकारकतत्पुरुषोपज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषोपपत्तिरूपेण कार्यता यत्र
तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन
तदर्थिप्रवृत्ति तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रका-
रकतत्पुरुषोपज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्र-
कारता विशेष्यतावच्छेदकत्वोभयघटितसामानाधिकरण्य प्रत्यासत्ति

पूर्वकालौगत्व वा, नाद्य व्यगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्ते नरकस्थेष्टहेतुश्रिया
जन्यत्वेन तदधिकत्वाभावात्, न द्वितीय तत्तत्त्व तत्प्रत्यक्ष तद्विद्योत्पत्ति
विषयत्वान् तयोरेकाग्रमद्विधात्, न द्वितीय द्विद्योत्पत्तिपूर्वकालौगम्यमगमके
पाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थ उत्कटानिष्टपूर्वककिञ्चिदिष्टजनकत्वेन
ध्यायमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्ते । अथ वदन्ति इदानीन्तनबलवद्देवविषय
दुःखजनकत्वे अग्रे वात्यर्थ, हेमे च बलवत्त्व उत्कटत्वं प्रतिविशेष, अतएव
रागान्धस्य यदा नरकादौ न तादृशो देव तदा नञ्ज्ञेतावपि प्रवृत्तिरन्यदा
निरुत्ति । न च देव बलवत्त्वमधिक, दुःखमात्रस्यैव देवविषयत्वेन पाकादाव

तथाच तत्काशीनत्वेन ह्यविशेषणे पाको मदीयेदानीन्तनकृति-
साध्य इष्टसाधनञ्च राज्यं मदीयकृतिसाध्यमिष्टसाधनञ्च भवति न
विदानीन्तनमत्कृतिसाध्यमिति समूहालम्बनज्ञानदशायां पाकल-
ह्व राज्यत्वेऽपि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः प्राकल-
प्रकारकप्रवृत्त्यमुरोधेनैव तत्काश्रव्यायेतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुत्वा-
दिति वाच्यं । प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानयोः प्रवृत्तिहेतुत्वे
मानाभावात् उक्तापत्तेरेव बाधकत्वाच्च उक्तापत्तिवारणान्यथानु-
पपत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिक-
रण्यप्रत्यासत्त्यैव तयोः प्रवृत्तिहेतुताया युक्तत्वात् । न च समवा-
यघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वरूपकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः
कार्य-कारणभावे प्रवृत्तिप्रकारोभूतधर्मभेदेनानन्तकार्य-कारणभा-
वापत्त्या तदपेक्ष्य प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-
धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिकारणत्वकल्पनमेव सध्विति वाच्यं ।
तादृशप्रत्यासत्त्या तयोः कारणत्वे उक्तापत्तिवारणाय तत्काशीन-
त्वस्य कृतिविशेषणत्वावश्यकत्वे विभिन्नकाशीनप्रवृत्तिशक्तिभेदेना-
नन्तकार्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य प्रवृत्तिप्रकारभेदेन समवा-

प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योगिनामपि सुख दुःखयोरंग-द्वेषसम्भवात् अन्यथा प्रवृत्ति-
निवृत्त्योरसम्भवापत्तेः । न चाशक्त इत्यादिविरोधः, अस्मदादिसाधारणोत्कट-
राग-द्वेषविरहपरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यं एवं हि न कलत्रं भक्षयेदित्यत्र
विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्यवसायितया कलत्रमक्षयमुतकटद्वेष-
विषयदुःखसाधनमित्यन्वयबोधः स्यात् तथाच यस्य रागान्वस्य तदुद्वे-

यद्यदितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव सधु-
त्वादिति । नैवं । यथा हि स्वतिसस्ये गुरुणापि प्रकारान्तरेण
योऽतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स न उद्बोधककारणतया वार्यते
इति नियमः तथा गुरुणापि प्रकारान्तरेण यद्यतिप्रसङ्गो वारयितुं
शक्यः स तत्तत्कालादिकारणत्वेनावगमनेनापि न निवार्यते इति
नियमः । अन्यथा स्वकृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्व-
विहीनोपापत्तेः कृतिसाध्यतेष्टसाधनत्वादिबाधज्ञानद्वारायां प्रवृत्त्या-
पादनस्य उक्तरीत्या कालकारणतयैव वारणसम्भवात् कृतिसाध्यता-
ज्ञानादेरहेतुत्वे प्रकारतासम्बन्धस्य कार्यतानवच्छेदकतया प्रकार-
तासम्बन्धेनापादादनासम्भवात् प्रकारतासम्बन्धेनोत्पत्तिनियमस्यापि
कालकारणतयैव निर्व्वाहसम्भवात् तस्मात् सामान्यतः स्वकृति-
साध्यताज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालीनस्वकृतिसाध्यताज्ञानासत्त्वेन^(१) तत्काले
प्रवृत्त्यभावात्^(२) तत्कालीन-तत्पुरुषोद्यप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-
तत्पुरुषोद्यकृतिसाध्यत्वस्य तादृश्यात् ज्ञानं कारणमावश्यकं कार्य-
कारणभावस्तु तत्कालीन-तत्पुरुषोद्यप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनतत्-

(१) तत्कालीनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानसत्त्वेनेति ख० ।

(२) प्रवृत्त्यसम्भवादिति ख० ।

नोक्तद्वेषस्तु प्रति तद्वेदस्याप्रामाण्यं स्यात् विषयवाधात् एवञ्च स एव वेदो
कश्चित् प्रति प्रमाणं कश्चित्प्रति अप्रमाणमिति मद्द्वैतसं, एवञ्च यजेतेत्या-
देरपि तथात्वं स्यात् । यदिच तदनन्तर्भाव तदापि यत्किञ्चिद्द्वेषविषयत्वं
सकलद्वेषविषयत्वं वा, व्याप्ते यजेतेत्यादौ बाधापत्तिं वृद्धवित्तव्यर्थायासमा-
ध्ययागगन्यदु सेऽपि कस्यचित्पाषण्डादेरुक्तद्वेषसम्भवात् । अन्ये न कलङ्गं

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन यत्र साध्यत्वा-
ख्यविशेषतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तिस्तत्र विशेष्य-
तावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरण्यं प्रत्या-
सत्तिः, तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीय-
ज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्याप-
त्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेषणं, तत्तत्कालीनप्रवृ-
त्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेनापि पृथक्कारणत्वं तेन वर्तमा-
नकाले भावि-भूतकालीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानात् न वर्तमा-
नकाले भावि-भूतकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तद्वारणाय तत्-
पुरुषीयत्ववत् तत्कालीनत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यतां किं तत्कालस्य
पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य-
कारणभावेयु ज्ञानविशेषणतया तत्प्रवेशमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्क-
लीनप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैककार्य-कारणभावकल्पनाया एव क्षु-
त्वात् । न च तथापि तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावद्वयार्था
भाधिराज्ये तत्तत्कालीनप्रवृत्तिर्मास्तु दृष्टसाध्यताज्ञानरूपसामान्य-
कार्य-कारणभावमर्थ्यादया प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यं ।

भक्षयेदित्यादेरप्रामाण्यापत्तिः, यथोक्तमुत्कटत्वं जातिविशेष इति तदपि
चिन्त्यं, उत्कटामुत्कटानादादुःखविषयकसमूहालम्बनाद्यत्र तदुभयगोचरो-
द्देशः एकाग्रो उत्कटोऽपराग्रोऽनुतकटस्तत्र कथं तज्जातिरख्याप्यवृत्तित्वात् । न
च तत्र द्वेयद्वयं, ज्ञानादेरपि समूहालम्बनलोच्छेदापत्तेः सामग्रीद्वीग-
पथात् क्रमविनिगमकामावाच । यदि तत्र तथा तदा तत्रापि तुल्यं, यदि
च तत्र बस्योपाधित्वं तदानुगमं तद्वदेवान्यत्रापि तस्योपाधितापत्तिश्च ।

तत्त्वज्ञान-तत्त्वप्रवृत्तौ यमष्टयनिरूप्य प्रवृत्तिषामान्यद्व्यासौ कृत्या-
 दावदिमेवमामयोयाधेनेव सामान्यबाधातः^(१) । न च एकस्मिन् काले
 एकस्य मुख्यस्य नामाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्भुक्तिविद्यायां एवमेव
 कार्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्यापत्तिवारणं तत्-
 त्त्वविद्यायां कार्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्यान्तिप्रसङ्गशरणा-
 भुपगमे तत्तत्प्रवृत्तिव्यक्तिनावच्छिन्नं प्रति तत्तत्ज्ञानव्यक्तिमेव
 हेतुमाहृत् साधयत् किं तत्तद्भुक्तिविद्यायां तदुत्तरार्धसंसारवर्द्धक-
 तानुभवेनेति वाच्यं । एतदनुरोधेनैव सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्ति-
 दयाभुपगमात् प्रवृत्तिविशेषणोभूततत्त्वकामपदस्य चतुर्दशधा-
 रणतत्त्वकारणं तथाच प्रवृत्तिदयसाधारण एवमेव कार्य-कारण-
 भावः । नचोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्वत्र
 धारावाहिकप्रवृत्तिदयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव उपा-
 दानप्रत्यक्षेण्योरन्यतरस्य विभागादिति वाच्यं । उपादानप्रत्य-
 क्षसाधुपादानेच्छादारेव हेतुमाभुपगमात् साक्षात्साधनप्रवादस्य
 सौकरिकविषयतावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनम् ।

(१) प्रवृत्तिषामान्यबाधादिति क०, प्रवृत्तिषामान्यशरणादिति ग० ।

अतएवोक्तकोटिके अंशयेदयि तत्र जातिरित्युक्तं, अस्तु वा उक्तत्वं जाति-
 लयायि शब्दवहेदत्तादिकारणविशेषप्रयोज्यं हेतुं वैजात्यमावश्यकमिति
 तत्प्रत्यक्षप्राप्त्या हेतुनिष्ठमुक्तत्वं जानित्तयायि शब्दवहेदत्तादिकारणविशे-
 यप्रयोज्यं हेतुं वैजात्यमावश्यकमिति तत्प्रत्यक्षप्राप्त्या हेतुनिष्ठमुक्तत्वं अनेकं
 वाच्यं । तथाच तदनुगमेन ज्ञानानुगमात् प्रवृत्त्यनुगमं सिद्धादिरवशतिः

यत्तु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्भूमिवाच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्ति-
त्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्भूमिवाच्छिन्नविशेष्यक-तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरु-
षीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावः समवायघटि-
तमामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः साध्यकालीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्य-
कतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरसीकतया तत्कालान्तर्भावेन तदवच्छिन्नसाध्यक-
तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य-
कारणभावाकक्ष्यनेन यावद्विशेषसामग्रीसाधनेनैव तदानौमिष्टसाध-
नताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न तदवच्छिन्नसाध्यकतत्-
पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्का-
लत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वादेव साध्यदृशायां राज्यत्वधर्मितावच्छेदकक-
थौवनकालीनस्यप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वाव-
च्छिन्नसाध्यकथौवनकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न चैवं तत्तत्काल-तत्तत्-
पुरुष-तत्तत्प्रकारमन्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनायां किं
फलमिति वाच्यं । तत्तद्भूमिवाच्छेदककस्यकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञा-
नसामान्यविरहदृशायां तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि प्रवृत्तकालमन्तर्भाव्य^(१)
तद्भूमिवाच्छेदकक-स्यकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदृशायां वा इष्टसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकथौवनकालीनप्रवृत्तिकालमन्तर्भाव्येति ग० ।

प्रमाणमुपपत्तिश्च । किं वा जनकत्वस्यान्योन्याय्यन्तामावगर्भतयानुगमेन शक्ति-
प्रमाणमुपपत्तिः । न च जनकत्वे विरोधित्वमनुगतमिति वाच्यं । तत्प्रकारक-
ज्ञानस्याप्रवर्तकत्वेन सत्र शक्तिप्रवृत्त्यनानर्हत्वात्, अपिच सविधान्नभोजन-
जन्यसत्त्वैश्चाविरहेणैष्टसाधनत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन ।

नताज्ञानादिदृष्टसामान्यभामणीमर्थ्यादया तत्रप्रकारक-तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तिसामान्यापत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् दृष्टसाधनताज्ञानादेरपि
समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् तदापत्तेरपुन-
रौत्था तत्तत्कारणकारणतया वारणमभावेऽपि कालादिकारणतया
कारणान्तरस्य नान्यथासिद्धिरिति नियमात्, एवं तत्तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि वृथक्कारणत्वमुपेयं
तेन न तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे सम-
वायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तादृशकृतिसाध्यता-
प्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपेयतां किं तत्तत्पुरुषाणां
वृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिकालं तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यता-
ज्ञानानां कार्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेशम-
येच्छ सर्वकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैकतत्पुरुषका-
रणताकल्पनाया एव सधुत्वात् । वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वाव-
च्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न वृथक्हेतुत्वं कल्पनीयं संयोगो-
त्तरदेशयोः कार्य-कारणभावस्यले सामान्यतस्तत्तद्वाक्तिवमवेतत्वाव-
च्छिन्नं प्रति तत्तद्वाक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य कृत्तत्वादिव पुरुषा-

ननु यदि विषमक्षयजन्मदुःखासम्भिन्नसुखत्वेन तत्रेच्छा तदा तस्य स्वत-
पुरुषार्थत्वं भज्येत इच्छोत्पत्तौ दुःखासम्भेदापेक्षणादिति चेत्, अस्तु ताव-
देवं, तथाप्युल्लेखविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्तकमस्तु तदभावादेव तत्राति-
प्रसङ्गनिरासे किमुक्तविशेषणत्वेन तज्जन्यदुःखे द्वेषोत्पत्त्येन रागौल्लेखा-
भावात् । यदि कलज्जन्मक्षयसुखे कस्यचिदागौल्लेखसम्भवेन निषेधानुपपत्त्या
तत्र विध्यर्थस्तदा तत्रापि तुल्यं । एतेनासहिष्णुताविषयदुःखाजनकत्वं तदिव-

न्तरे तत्पुरुषीयप्रवृत्तेर्वारणसम्भवात्^(१) । न चैवंरूपेण कृतिसाध्यता-
ज्ञानस्य कार्य-कारणभावे किमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन
इष्टसाधनताज्ञानविरहकालमन्तर्भाव्य तत्तत्प्रकारक-तत्तत्पुरुषीय-
प्रवृत्तिं प्रति तद्वर्जितावच्छेदक-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य
हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां तत्प्रकारकतत्पुरु-
षीयप्रवृत्त्यापादनासम्भवादिति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां
यागोमे भवतु इतीच्छावारणाय साधवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्ट-
साधनताज्ञानस्य हेतुत्वे आवश्यकं प्रवृत्तिं प्रत्यपि तद्वेतुत्वावग-
कत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहादन्यथा प्रागुक्तम-
नोऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया अन्यथासिद्धत्वा-
दिति । तन्न । एकस्यामेव समूहात्मनप्रवृत्तिव्यक्तौ प्रकारभेदेन
वङ्गतरकार्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्वर्धप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छे-
दककोटिप्रवेशे गौरवापत्तेरिति सिद्धान्तानुयायिनः । तच्चिन्त्यं,
एकस्मिन्नेव काले समनियतामन्तकासोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविर-

(१) वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयकृतिसा-
ध्यत्वप्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन पुरुषान्तरीयकृ-
तिसाध्यताज्ञानवति पुरुषे प्रवृत्तिवारणसम्भवदिति ग० ।

क्षितमिति पराक्त । उक्तरीत्या निषेधाद्यनुपपत्तेर्यथातिरिक्ताया अस्मिन्-
पुताया निर्वस्तुमशक्यत्वाच्चेति । वयन्तु ब्रूम । एकत्रापि विषये पुरुषभेद-
समयभेदाभ्यां द्वेभ्योरौक्त्यवशादप्रवृत्तिं प्रवृत्तौ इत्यनुभवसिद्धं । एव-
ञ्चोक्तद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति नोक्तस्येते प्रवृ-
त्त्यापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्ध-
काननुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामर्थ्यत्वेन सत्प्रतिषेधवत् साक्षादेव प्रति-

हेण प्रतिपुरुषं प्रतिकाशं कालोपाधिभेदाद्गुह्यतरानन्तकार्य-कारण-
भावापत्तेः^(१) सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिदयकल्पने सपादानप्रत्य-
स्येच्छासम्बन्धेन कारणत्वकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कालीनतन्त-
प्रवृत्तितावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालस्य कार्य-कारणभावेष्वुक्तरीत्या
समनियतकालोपाधिभेदेनानन्तकार्य-कारणभावप्रमद्भासः ।

स्वतन्त्रास्तु सामान्यतः स्मृतिषाध्यत्वप्रकारकज्ञान-धिकीर्षयो-
रेव प्रवृत्तिहेतुत्वं न तु तत्तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया । न
चैवं तत्तत्कालीनप्रवृत्त्यसाध्यताज्ञानेऽपि सामान्यतः स्मृतिषाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानाद्भाविराज्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । प्रकारता-
सम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तितावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्पुरुषीय-
धिकीर्षातावच्छिन्नं प्रति वा सामान्यतः स्मृतिषाध्यत्वेष्टसाधन-
ज्ञानकालीनानां भाविराज्यत्वादिधर्मातावच्छेदक-तत्तत्कालीन-
स्मृतिषाध्यताभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भावि-
राज्यत्वादिप्रवृत्तिविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-
बन्धकाभावकूटस्य कारणं राज्यमिदानीं मल्लतिषाध्यं पाकस्त्रिदानीं
मल्लतिषाध्य इति समूहालम्बनज्ञानाद्भाज्यत्व इव पाकत्वेऽपि तत्तत्-

(१) प्रतिपुरुषमन्तर्भावानन्तकार्य-कारणभावापत्तेरिति य० ।

बन्धकतया जनकज्ञानाविरोधिना कार्यं प्रतिबन्धकत्वमिति यद्वापि न, सा-
क्षादविरोधिना एव ज्ञानस्य जनकज्ञानविधटकतया प्रतिबन्धकत्वात् । अत-
एवास्तत्त्वविपक्षितवत्त्वज्ञानमपि वानुमितौ हेतुः तथाच तस्य विध्यर्था
प्रवेष्टान्नोक्तदोषः, सत्कटलं जातिरुपाधिर्वैयर्थ्यदेतत् । अस्तु वा तदभावाज्ञान-
मपि हेतुः तदीयोत्कटहेधविषयदुःखान्नैकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेष-

पुरुषीयप्रवृत्त्यभावापत्तिवारणाय वृत्त्यन्तं विज्ञेयतावच्छेदकताविशेष-
पणं तद्वारणाय तत्तत्कालीन-स्वरूपविशेषताभावाविष्टप्रकारतानि-
रूपितविज्ञेयतावच्छेदकत्वं वा सम्बन्धेवाच्यः । न च तादृशाभाव-
प्रकारकतत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भाविरान्यत्वाद-
प्रकारकप्रवृत्तिलापच्छिन्नं प्रति समवायघटितसामानाधिकरण-
प्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यं । तथासति स्वरूपवि-
शेषत्वज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोर्विज्ञेयतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या हेतु-
तया तत्तज्ज्ञानव्यक्तिसत्त्वेऽपि तत्सम्पत्त्या^(१) प्रकारतासम्बन्धेन तत्-
पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चैवं सामान्यतः स्वरूपविशेष-
त्वसाधनताज्ञानादिविरहदृष्टायासपि तत्तत्कालीन-तत्तज्ज्ञानव्य-
क्तिरेव प्रतिबन्धिकास्तु^(२) किं सामान्यतः स्वरूपविशेषत्वसाधन-
त्वज्ञानादेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं । सामान्यतः स्वरूपविशेष-
त्वसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामनन्ताप्रतिबन्धकताक-
ल्पनामपेक्ष्य तादृशज्ञानादेः सामान्यतः कारणत्वस्यैव युक्तत्वादिति
भाजः ।

(१) सामान्यसामग्रीमर्थोदयेति ग० ।

(२) सामान्यतः स्वरूपविशेषत्वसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीना-
मेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतामिति ग० ।

सामग्रीत्वाद्ज्ञानानुगम अन्यथा मद्विज्ञेयसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तत्रापि अ-
ननुगमापत्तेः । न चैव तस्यापि विध्यर्थप्रवेशे पूर्वदोषापत्तिरिति वाच्यं । न हि
यावद्विद्यत्येन ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं तावानवशं विध्यर्थं तादृशस्यापीदानीकानस्य
मदंशस्य वा तद्यात्वात् । यदि च वाचकात्तस्य तदनन्तर्भाव तदोक्तविशेषा-

त्यत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषणं,

ननु वर्तमानस्वकृतिमाध्यत-द्विप्रविशेषरूपेष्टमाधनतयोः सम-
हासमनज्ञानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषममृक्ताक्षभोजनयोरुभयवा-
विशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्वं एव प्रकारतया प्रवृ-
त्तिर्न तु मधु-विषममृक्ताक्षभोजनत्वे इत्यत्र किं बीजमित्यत आह,
'दृष्टसाधने चेति प्रवृत्त्युपधायकेष्टमाधनताज्ञाने चेत्पर्यः', 'दृष्टोत्प-
त्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्तीत्यर्थः, खं प्रवृत्तिविषयः, तथाच स्वजन्ये-
ष्टोत्पत्तिमान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजमकत्वप्रकारकेष्टमाधनताज्ञानं
कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं भिन्नत्वं, मधु-विषममृक्ताक्षभोजने च
तादृग्दुःखाजमकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिः यस्य तु
तादृग्दुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति स प्रवर्त्तत एवेति । नन्वेवं स्वर्गिणो
केवलसुखजनके कर्माणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्वजन्येष्टोत्पत्तिमान्तरीय-
कदुःखाप्रसिद्धा तद्विषदुःखाजनकत्वज्ञानासम्भवात् । न च तथापि
खण्ड्यः प्रसिद्धा भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भव इति वाच्यं । विशेषदर्शनेऽपि
तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेः । न च स्वजन्येष्टोत्पत्तिमान्तरीयकदुःखाधिकदुः-
खाजनकं यत्तदन्यत्वमित्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच
केवलसुखजनकेऽपि कर्माणि नाप्रसिद्धिः^(१) तादृग्दुःखाजनकत्वस्याग-

(१) स च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध इति ग० ।

नुपपत्त्यादिबाधकादस्यापि तथात्वं । अथएव श्येनेनाभिचरन् दृजेतेत्यत्रापि
विधिप्रवृत्तिरप्रवृत्त्या उत्पत्तेरुक्तविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरतो नातिप्र-
सङ्गः । अतएव राग देवबोहतत्वेन प्रवृत्तिरित्यग्रे विभावयिष्यति । यद्यप्ये-

स्यागमनादावेव प्रसिद्धत्वात् स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखार्जनकत्वं वा तदर्थाः, स्वपदं प्रकृतकर्णपरं, नातो भेदकूटप्रवेशे गौरवं चैत्यव-
न्दनादाविष्टसाधनताम्रमेवेव प्रवृत्त्या विविष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि दृष्टे
स्वजन्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तेः सम्भवादिति वाच्यं । तथापि नान्तरीय-
कत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा, आश्रितरपि काशिकौ दैग्निकौ वा,
व्यापकत्वमपि काशिकं दैग्निकं वा, आद्ये अगमस्यागमनादौ नरकसा-
धनताज्ञानवतोरगणितः प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यदुःखेन धर्मं काशि-
कव्याप्यभावात्, द्वितीये आश्रितकस्याप्यगमस्यागमे प्रवृत्तिप्रसङ्गः
तज्जन्यनरकस्य दैग्निकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्याप्यत्वात्, तृतीये प्रथम-
पक्षोक्तदोषानिवृत्तिः, चतुर्थे द्वितीयपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः अग-
मस्यागमजन्यनरकदुःखस्य दैग्निकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्यापकत्वात् ।
न च हतप्रायश्चित्तादेर्नरकानुत्पत्त्या न व्यापकत्वमिति वाच्यं ।
तथासति प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तेः । नापि नियतपूर्ववर्त्तित्वं, दृष्टो-
त्पत्तिनियतपूर्ववर्त्तिवस्तुतरदुःखजनकसुखक्षेत्रमात्रजन्ये^(१) दूरगम-
नादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः । किञ्च तादृशदुःखजनकत्वं न तत्स्वरूपयो-
ग्यता, भौगिन्या^(२) भौगार्थमगमस्यागमनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च

(१) प्रचुरतरोत्तरदुःखराशिबीजतया आपमाने सुखत्वमात्रजनके इति
ग०, घ० ।

(२) योगिनामिति घ० ।

वमपि न कृत्वमिति आदौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव दृष्टसाधनत्व इति साध्यत्व-
योर्निषेधान्वयात् । तथापि मुख्यभेद-समवभेदात्थामेकत्र प्रवृत्त्योरन्ययोप-
पादपितुमशक्यतयोक्तस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्या नञोऽपरा-

तत्फललोपधानं, प्राक् दुर्निर्णयत्वादिति, जैवं, अधिकदुःखान्तपदेन
 बलवद्देशविषयस्य विवक्षणात् तथाच बलवद्देशविषयजनकलज्ज्ञानं
 हेतुः, अत एवाधिमत्तकलपन्योऽपि बाधु सङ्गच्छते ; जनकलप-
 स्वरूपयोग्यत्वं, बलवत्त्वञ्च देशनिष्ठोऽनुभवमिद्धोजातिविशेषः । गद्योक्त-
 टानुत्कटदुःखद्वयगोचरसमूहात्मन्यनद्देशे बलवत्त्वस्यांशिकतया शांति-
 त्वानुपपत्तिरिति वाच्यं । बलवत्त्वस्यान्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र
 युगपत्कमेण वा उत्कटानुत्कटत्वेपदयोपगमात् यस्म्यौगपदवद्देश-
 यौगपद्येऽपि अतिविरहात् । न च क्रमभावितमये पौर्वापर्ये विनि-
 गमकाभाव इति वाच्यं । वक्ष्यमाणबलवद्देशेनामपौविरहेषानुत्कट-
 देशोत्पत्तिममये बलवद्देशोत्पत्त्यसम्भवात् । न चैवं रागान्धस्याग-
 म्यागमनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्कान्यनरकस्य काष्ठान्तरे तत्पुरुषस्य
 तत्काले च पुरुषान्तरस्य तादृशदेशविषयत्वादिति वाच्यं । वस्तु-
 गत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्देशविषयतावच्छेदकोयोयोर्धर्म-
 स्तादवच्छिन्नजनकत्वाभावकूटविषयकज्ञानस्य तत्कालीन-तत्पुरुषीय-
 चिकीर्षादौ हेतुत्वात्, कारणदिशि तत्कालपदं चिकीर्षादिपूर्वका-
 लपरं, कार्यदिशि च तत्कालपदं चिकीर्षाद्युत्पत्तिशालपरं, कार्य-
 कारणभावस्तु प्राप्तुं क्रीत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिशब्दता-
 ज्ञान-प्रवृत्त्योः कार्य-कारणभाववन्निर्वाच्यः । न चैकस्मिन्नेव विषये

विद्यावत् प्रभुदासलक्षणाया विरोधनिष्ठमाधनत्वपरत्वमस्तु । न च श्रुत्यपि-
 विरोध, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्यं याग इत्य-
 ष्यतेति यच्छ्रुयन्तर्मात्रान्धप्रमोदोऽपि विधवाके श्रुत्यन्यतरकल्पपर्याप्तोऽपि-
 वाक्येऽप्यन्यगत्या तत्कल्पनात् सुविभक्तौ लक्षणाया व्यरम्भनात् । यस्तु वा

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तदेव विषयतया

कस्यचित्पुरुषस्य बलवद्देयः कस्यचिच्च न, एकस्येव पुरुषस्य कदा-
चिद्वत्तवद्देयः कदाचिच्च नेत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं ।
प्रत्यक्षं प्रति दोषविशेषस्येव बलवद्देयेतरदेशोपधानकालीनज्ञानादि-
व्यक्तीनामेव समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्तद्विषय-
कबलवद्देयं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । न चेवं यत्र प्रवृत्तिपूर्व्यं
वर्तमानपुरुषस्य कुत्रापि विषये बलवद्देयोनास्ति तत्र तत्कालीन-
न-तत्पुरुषौयबलवद्देयविषयाजनकत्वस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाभावेन
प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य-कारण-
भावभेदाद्देयाप्रसिद्धिकालीनतत्पुरुषौयप्रवृत्तौ तत्कालीन-तत्-
पुरुषौयबलवद्देयविषयाजनकत्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः । अत्र
तादृशजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्धेतोरेवेति न्यायात्तादृश-
देयविषयतावच्छेदकोयोयोधर्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावकूट एव
हेतुरिति केचिदाज्जन्तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'न त्विति, 'तज्ज्ञा-
नाभावः' तादृशदेयविषयजनकत्वज्ञानाभावकूटः, 'तदेव' तादृशदे-
यविषयाजनकत्वमेव, 'लाघवादिति कार्य-कारणभावैक्यलाघवादि-
त्यर्थः । तादृशदेयविषयजनकत्व-तद्भावयोरेवानुपस्थितिदशायामपि
केवलेष्टसाधनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्यानुभवसिद्धतया तादृश-

निषेधानुपपत्त्या ध्यातानिधाय एव विध्यर्थः । अतएव कुसुमाञ्जली तथैवोक्तं,
प्रवर्तकान्तूतमेवेति सद्दयैराकलनीयं, एवञ्च प्रकृतयस्यसङ्गतिश्चित्तेति
दिक् । •

कारणतावच्छेदकं लाघवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्तान्न-

देषविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य^(१) कारणतावच्छेदकतया तादृशदेषवि-
षयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य-कारणभावद्वयापत्ते-
रिति भावः ।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति दृष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारण-
तायामवच्छेदकमित्यर्थः', तथाच तादृशदेषविषयाजनकत्वविषयकदृष्ट-
साधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशदेषविषयाजनकत्वनिरूपितविशेष-
तावच्छेदकत्वं दृष्टसाधनतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वञ्च द्वयमेव
एकञ्च द्वयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्यसावच्छेदक-
सम्बन्धस्य प्रकारत्वमेवेति भावः । 'लाघवादिति कार्य-कारण-
भाववैकल्याघवादित्यर्थः', तादृशदेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे
दृष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्कारणतया कार्य-कारणभावद्वयापत्तेः ।
न च तत्रापि तादृशदेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेष्य-विशेषण-
भावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य-कारणभावद्वयं दुर्वारमिति
वाच्यं । एकञ्च द्वयमिति न्यायेन परस्परविशिष्टानामेव तादृश-
देषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां चयाणां ज्ञाननिष्ठतया अव-
च्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्याघ्रवृत्तिः । वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव
हेतुत्वं, न तु तादृशदेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विषयतासम्बन्धेन

(१) तादृशदेषविषयाजनकत्वज्ञानस्येति क० ।

* 'लाघवादिति ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानेऽवच्छेदकमात्रं कल्प्यते ॥ त्वभाव-
कारणानां सौख्यवादित्यर्थः । 'व्यन्यथा चेति प्रवर्तकज्ञाने तदपि वा
विषयतया अवच्छेदकमित्यर्थः' ।

कारणतावच्छेदके प्रवेश, यथोक्तविशेष्यतावच्छेदकतादयस्य कारण-
तावच्छेदकसम्बन्धादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणताव-
च्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेष्यतानिरूपकतया सम्बन्धघटकीभूय
कारणतावच्छेदकमित्यर्थः । न चैवं समूहालम्बनज्ञानस्यैव हेतुत्वे
पृथक् तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञा-
नात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । इष्टत्वात् फलेच्छा-फलसाधनता-
ज्ञान-तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपच्चिकीर्षापूर्वमवस्थाना-
सम्भवेन सर्वत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैव फलोपधायकत्वादिति भाव-
इत्याहुः । तदसत्, कालभेदेन तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां
अनन्तकार्य-कारणभावेऽपि इष्टसाधनताप्रवेशमपेक्ष्य पृथगिष्टसाध-
नताज्ञानस्य सर्वकालसाधारणातिरिक्तेकार्य-कारणभावकल्पनाया
एव लघुत्वात् ।

अन्यं तु 'लाघवात्' कारणतावच्छेदकशरीरलाघवात्, अप्रा-
माण्यनिश्चयानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावत्वापेक्षया
अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयजनकत्वनिश्चयत्वस्य लघु-
त्वात् अप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य वक्तृपदार्थघटितत्वात् । न च तादृश-
द्वेषविषयजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां
पृथगेव हेतुत्वमवश्यमुपेय अनुमितौ परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहवत्
तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनामपेक्ष्या-
प्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावरूपस्य
विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्त्यादिति वाच्यं । यदि
तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वदशायां प्रवृत्त्यनुत्पा-

दोऽनुभवसिद्धस्तदा तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-
स्तवाप्यावश्यकत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टतादृशदेवविषयजन-
कत्वज्ञानाभावत्वेन गुरुतरं घर्षण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिक-
त्वात् । यदि न तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवसिद्धस्तदा ममापि
तन्निष्ठाप्रामाण्यघटाभावानां पृथक् हेतुताया अनावश्यकतादिति
भाव इति प्राक्त.^(१)

‘मधु-विषेति वर्त्तमानस्वकृतिषाध्यत्व-दृष्टिविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः
समूहालम्बनज्ञानसाविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनत्वरूपेण प्रवृत्ति-
दशायां मधु-विषसम्पृक्ताद्यभोजनत्वरूपेण कसचित् पुरुषस्य न
प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृक्ताद्यभोजननिष्ठ-
कृतिषाध्यताज्ञानस्य तत्कालमन्तर्भाव्य तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृ-
क्ताद्यभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्ति-
सम्भावः किं तादृशजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्तत्काल-
भेदेन घटवद्भेदविषयदुःखजनकत्वज्ञानस्यानन्तकारणत्वकल्पनागपेक्ष्य
समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्वा विशेष्यतावच्छेदकमन्त-
र्भाव्य वर्त्तमानस्वकृतिषाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव
युक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानदशायां दृष्ट-
साधनताज्ञानसत्त्वेऽपि मधु-विषसम्पृक्ताद्यभोजनं मम जायतामि-
त्याकारकेच्छावारणाय इच्छां प्रति तद्धेतुत्वे आवश्यकं प्रवृत्तिहेतु-
त्वसाध्यमिदृशत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धाभावादत्ययेष्ट-
साधनताज्ञानादेरप्युत्तरीत्या प्रवृत्त्यहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं

(१) अनावश्यकतादिति वदन्तीति ख०, म० ।

भोजने न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्वं लिङ्गविशेषण-
त्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात् । एव-
ञ्चात्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे^(१) वज्रायाससाध्ये*

यच्चैतज्ज्ञानं विनापि केवलेष्टसाधनतालिङ्गकक्षतिसाध्यताज्ञानात्
परेण प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तच्च भवन्मते प्रवृत्त्यपलापापत्तिरित्यत-
आह, 'परेणापीति, 'अन्यथा वेति लिङ्गविशेष्यत्वेन वेत्यर्थः, विशेष-
ण-विशेष्यभावस्य कामचारत्वादिति भावः । 'विनियोगः' उप-
योगिता^(२) । नन्वेवमन्त्यायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितः^(३)
पिपासानिवृत्तिसम्भवज्ञाने^(४) वज्रायाससाध्ये दूरस्थसरोऽवगाहनादौ
प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानौ तज्ज्ञानान्तरीयकदुःखे यत्नवद्द्वेषनियमा-
दित्यचेष्टापत्तिमाह, 'एवमेति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'वज्रायाससाध्ये'
सम्भूते वज्रायाससाध्ये, इदमापाततः तदानौ तज्ज्ञानान्तरीयक-
दुःखे यत्नवद्द्वेषनियमे मानाभावेन कदाचित् कस्यचित् अन्त्यायास-
साध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि वज्रायाससाध्ये प्रवृत्तिसम्भवादेवमपे-
क्ष्येति ध्येयं । नन्वन्त्यायाससाध्यगङ्गास्थानादितः स्वर्गसम्भवज्ञानेऽपि

(१) अन्त्यायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भव इति क० ।

(२) 'विनियोगः' उपयोगिता व्यावश्यकता वेति ग० ।

(३) अन्त्यायाससाध्यकूपावगाहनादित इति क० ।

(४) अन्त्यायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितो निदाघनिवृत्तिसम्भव-
ज्ञान इति ग० ।

* 'वज्रायासेति, तज्ज्ञानदुःखस्योत्कटद्वेषविषयत्वादिति भावः ।

न प्रवृत्तिः । अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्त-
व्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्पते

ब्रह्मायाससाध्ये अग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तच्चन्यनान-
रीयकदुःखे वक्ष्यद्द्वेषसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति । केचित्तु
तादृग्ग्राजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्तन्तरमाह, 'अतएवेतीत्याहुः ।
वक्ष्यद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थं, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वे-
ऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थं, 'फलभूमेति अस्या-
याससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गश्चातृप्तज्योतिष्टोमादिसामान्यजन्य-
तावच्छेदकवैजात्यस्याप्यमुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कस्यते इत्य-
र्थः, न तु स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यफलापेक्षया फलनिष्ठं
बहुतरकालस्यापिस्वरूपं ब्रह्माधिक्यरूपं वा वाङ्मय कस्यते इत्यर्थः,
ज्योतिष्टोमादिस्थले फलनिष्ठवैजात्यकल्पनयैव वक्ष्यमाणदोषमिराह-
सम्भवे निरुक्तफलवाङ्मयकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु यत्र
वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव बहुकालस्यापित्वादिरूपं वाङ्मय
कस्यते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने अतसुवर्णदान-
जन्यफलेऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसम्भावेकवानन्तजातिम-
न्वस्थानन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावस्त वा कल्पनापत्तेः, अपूर्वे च
अतसुवर्णदानादिजन्यत्वमेव तादृग्फलजनकतावच्छेदकमतो मोक्ष-
प्रसाक्षा अपूर्वेऽपि तद्दोषतादवस्थितिमिति मन्तव्यः । तादृग्ग्राजनक-
नशामग्न्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्यथेति, 'यदि न
'बलेति, यथाय पञ्चाधिकातज्जन्यदुःखे तादृग्यो न द्वेष इति भावः ।

अन्यथात्पयाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तत्राप्रवृत्तौ
अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य-
कारणभाव एवाभ्युपगम्यः दृष्टज्योतिष्टोमे कस्यभूमाकल्पनेऽपि स्वल्प-
ज्योतिष्टोमातुरोधेन तादृशसामान्यकार्य-कारणभावस्त्वावश्यकत्वात्
स्वल्पज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपजात्यन्तरकल्पने गौरवात् तदे-
त्यर्थः, 'अन्पायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति श्रेयः, 'स्वर्गसिद्धिस-
म्भव इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदृष्टाध्यामित्यर्थः,
'तत्र' बहुवित्तव्ययायाससाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' प्रवृत्तिसम्भवे, स्व-
ल्पव्ययायाससाध्यादेव दृष्टाविषयतावच्छेदकवज्रायाससाध्यजन्यताव-
च्छेदकधर्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने बहुवित्तव्ययायाससाध्यजन्यता-
न्तरीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षण-
मिति तत्कालीनप्रवृत्त्यजनकत्वरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' दृष्टज्योति-
ष्टोमबोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोत्कर्षाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेदक-
त्वकल्पने च तादृशवैजात्यस्यैव तदानीमिच्छाविषयतावच्छेदकतया
तदाग्रयन्य स्वल्पायाससाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावात् तज्जन्यदुःखे
बलवद्द्वेष इति भावः ।

प्राश्नसु' 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिसाध्यत्वाभाववति कृति-
साध्यत्वप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वस्य विध्वर्ष्यतात् तस्य च
तत्र बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वल्पायाससाध्याज्यो-
तिष्टोमात् स्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदृष्टायामेव तत्र प्रवृत्तिसम्भ-

बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वञ्च न विशेष्यं बहुवित्तय-
यायाससाध्यबहुतरदुःखस्याप्यबलवत्त्वं कचिदल्पदुःख-
स्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात् । न चेष्टा-
पेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं । तस्याप्युक्तातिरिक्त-

येन तदुद्बोधकविधेस्तादृशाग्रामाख्यासम्भवात् सामान्यतः कृतिसाध-
त्वस्यैव विधर्पत्वादिति मन्यं ।

बलबहुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताज्ञानं कारणम् अतस्त-
दभावादिव मधु-विषसमृन्नाजभोजने कस्यचित् पुरुषस्य न प्रवृत्ति-
रिति केचिद्वदन्ति, तस्मात्तुपन्यस्य दूषयति, 'बलवदिति, 'अनिष्ट-
पदं दुःखपरं, 'अबलवत्त्वमिति कदाचिदबलवत्त्वमित्यर्थः, अन्यथा
कदाचिदपि तत्र बहुतरदुःखजनकत्वज्ञानद्वारायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति
भावः । 'कचिदिनि, काल इति प्रेषः, अन्यथा तज्जन्मकलेन काले
कर्मण्यालस्यद्वारायामप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'अनुगतस्य तस्येति
अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वस्येत्यर्थः, कदाचित्कलेन तस्य जा-
तिलासम्भवादिति भावः । 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापीति आधि-
क्यस्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वशब्देष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकलाति-
रिक्तस्य बलवदुद्देशविषयतातिरिक्तस्येति यावत् । न च दुःखे
बलवत्त्वाभ्यां जातिविशेषा एव ते च मरकादिदुःखवृत्तयः न तु
मान्तरीयकदुःखादिवृत्तयः^(१) रागान्मानाश्च ते जातिविशेषास्तत्र

(१) न ॥ मान्तरीयकप्रमादिवृत्तय इति कं०, घ० ।

स्थाननुगमात् । आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-तिरोधानात् । ननु न कलज्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थ-

नोपस्थिता इति^(१) तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागम-नादौ ते प्रवर्तन्ते अलसादौभाञ्च यागादिनान्तरौयकदुःखे तज्जा-तौयत्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् नान्तरौयक-यमादावेव तज्जातयोन्नरकादिदुःखे च तदभ्रम इत्यस्यापि सुवच-त्वात् । न च न कलज्जं भक्षयेदगम्यां न गच्छेदित्यादिनिषेधविधि-भिर्यत्र बलवद्दुःखाजनकत्वाभावो बोध्यते तज्जन्यदुःख एव ते वर्तन्ते अन्यत्र च तदभ्रम इति वाच्यं । निषेधविधेर्बलवत्तावच्छिन्नदुःखा-जनकत्वाभावबोधकत्व एव माणाभावादिति भावः । ननु बलवद्-द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे ध्यास-वशिष्टादेर्नरकजनकत्वेन ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्व-ज्ञानविरहादित्यत आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविधावप्रामाण्यज्ञान-शून्यस्य ध्यास-वशिष्टादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन' नरकजनकत्वेन, 'ज्ञाते-ऽप्यगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनजन्यसुख-तदभाव-गोचरराग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानीं बलवद्-द्वेषाविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति मतोऽपि तस्याकिञ्चित्-करत्वादित्यर्थः ।

(१) तदप्रवृत्तिर्वेन नोपस्थिता इतीति ख० ।

* 'आस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागौत्वध्यात् प्रवृत्ति-

अथ मयाः तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादौ तत्तत्कालीन-
 तत्तत्पुरुषीयबलवद्देवविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुष-
 भेदेन चानन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गात् मानाभावाच्च, न हीष्टा-
 धमताज्ञानवत्तद्विलम्बेन कश्चिदिच्छाविलम्बः । न च यदा नरकादौ
 बलवद्देवो नरकसाधनत्वज्ञानस्याप्यगम्यागमनादौ तदा तपेच्छा-
 वारणार्थं तद्देतुत्वभावश्चकमिति वाच्यं । यच्चादौ नरके बलवद्-
 देवस्ततः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं
 तत्र तादृशप्रसूषासम्बन्धोत्पत्तिसमये^(१) बलवद्देवताभावात् इच्छादेः
 सम्भवेनापादनासम्भवात् यत्र चादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्-
 देवस्ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तत्-
 ज्ञानोत्पत्तिसमये फलेच्छानाशादेवेच्छाद्यनुत्पत्तिसम्भवेन तद्देतुत्वे
 मानाभावात् यत्र वा आदौ तादृशप्रसूषासम्बन्धमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण
 फलेच्छा-नरकदेवौ तत्र फलसाधनताज्ञानभावादिव इच्छाया अत-
 उत्पत्तेः । किञ्च तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादिकं प्रति तत्कालीन-
 तत्तत्पुरुषीय-बलवद्देवविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे याग-पाकादौ
 कापि चिकीर्षादिकं न स्यात् चिकीर्षादिपूर्वं देव-फलेच्छा-तादृ-
 शाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानानामन्यथासां अन्यतमस्यावश्यं
 नाशात् तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्देव तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयफले-

(१) ज्ञानोत्पत्तिसमय इति ख०, ग०, घ० ।

रसुभवसिद्धा तथापि तन्नरके नोत्पत्तयेव इति तत्पर्यं, अतएव वैराग्य-
 दशाया तन्नोत्पत्तयेवाप्तस्यैव निवृत्तिरिति ।

च्छयोः कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तयोरप्यव्यवहितपूर्वसत्ताया-
 अपेक्षितत्वात् । न च तत्कालौनवत्त्ववद्देयविषयेत्यत्र तत्कालपदमि-
 च्छापूर्वचणचयात्मकसूत्रकालपरं तथाच द्वेषस्याव्यवहितपूर्वमसत्त्वेऽपि
 न घतिरिति वाच्यं । तस्य हेतुत्वे मानाभावात् बलवद्देयनाश्राव्यव-
 हितचणो बाधकाभावेन इच्छोत्पत्तेः स्त्रीकारात् अन्यथा बलवद्देय-
 नाशे घति चि-चतुः-पञ्चादिचणानन्तरमपि नेच्छा जायते इत्यस्यापि
 सुवचत्वात् विशिष्य चणनिर्णयस्य सर्वज्ञमात्रसाध्यत्वात् । न च तथापि
 यथादावपेक्षाद्युद्धात्मकनरकसाधनत्व सुखसाधनत्वविषयकसमूहालम्ब-
 नज्ञानं ततः क्रमेण नरके बलवद्देयः सुखेच्छा तथापेक्षाबुद्धेः चण-
 चयावस्थायितया चतुर्यचणे इच्छावारणाय तद्धेतुत्वभावश्यकमिति
 वाच्यं । तत्र तृतीयचणे^(१) द्वितीयावस्थात्कारानुत्पत्त्या तदपेक्षा-
 बुद्धेः चणचयावस्थायित्वासम्भवात् । न च तथापि यच्च धुगपत्-
 सुखेच्छा-नरकबलवद्देयौ ततो नरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयक-
 समूहालम्बनमेकं ज्ञानं तत्रेच्छावारणाय तद्धेतुत्वभावश्यकमिति
 वाच्यं । द्वेषेच्छयोर्योगपक्षाभावात् । न च तथापि यदि तृतीयचणे
 द्वितीयावस्थात्कारानुत्पत्तेऽपि तदुपधायकापेक्षाबुद्धेः चणचयाव-
 स्थायित्वं द्वेषेच्छयोर्योगपक्षे वा अभ्युपगम्यते तदा तद्धेतुत्वभावश्यक-
 मिति वाच्यं । तदापि तस्य हेतुत्वे मानाभावात् किन्तु तादृश-
 श्रमविशेषोपेततत्त्वसमूहालम्बनज्ञानव्यक्तिरेव तादृशदुःखजनकत्वनिष्ठ-
 प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या प्रकारतासम्बन्धेन
 तत्पुरुषोपेक्षात्तावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धिका एकस्मिन्नेव

काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिनिगमनाविरहेण प्रतिपुरुषं
प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुह्यतरानन्तकार्य-कारणभावकल्पनाम-
पेक्ष्य कतिपयज्ञानशक्तीनां तत्तद्वास्तव्येन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यैव
लघुत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तादृशस्यलविशेषे इच्छावारणाय स्थावरात् समानप्रका-
रताप्रत्यासत्त्या बलवद्देव एव कार्यकालवर्तित्वेन इच्छाप्रतिबन्धकः
फलमोचरबलवद्देव-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सत्ते उपायगोचरबल-
वद्देवस्यावश्यकत्वात् । न चेवं सुखादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्-
देवविषयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखादिप्रकारेण सुखादावि-
च्छापत्तिः सुख-दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपायोग्यतया कार्यवृत्तिवर्तित्वेन
बलवद्देवस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वावम्भवादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्रा-
चीनैरपि बलवद्देवविषयदुःखजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्ये-
हेतुताभ्युपगमेन तदानीं सुखादिप्रकारकेच्छाया इष्टत्वात् शा-
मान्यतो विगिन्यतावच्छेदकत्वप्रत्यामत्यैव बलवद्देवविषयज्ञानस्य
बलवद्देव प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्देवसम्भवा-
सेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्देवोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबन्ध-प्रति-
बन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु नान्तरीयकदुःख-बलवद्देवकी-
र्त्तनसुखेच्छाव्यावृत्तिं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं
वैजात्यं कस्यते तदवच्छिद्योत्पत्तिनियमस्य प्रागुक्तरीत्या बलवद्-
देवोत्पत्तिनियमवदुपपादनीयः^(१) । न चेवं यत्र फलदयगोचरं समूहा-

(१) विजातीयवच्छेदरेणोपघातकाधीनज्ञानादिव्यक्तीनां विजातीयवच्छां प्रति
प्रतिबन्धककल्पनादित्यधिकं पाठ क-विहितपुस्तके वर्तत इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्गच्छणस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात् ।

सम्बन्धेच्छानन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव चिकीर्षा तत्र नाग्नरी-
यकदुःखे बलवद्देयनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने चिकीर्षानुत्पादो
न स्यात् जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्यं । तत्र युगपदिच्छाद्वया-
भ्युपगमात् यन्नयौगपद्यवत् तदयौगपद्योऽपि क्षतिविरहात् बलवद्-
देयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बलवत्त्वस्य जातित्वान्वयानुपपत्त्या देयदयौग-
पद्यस्योक्तरीत्या अवस्थाभ्युपेयत्वात् । न चोपायेच्छां प्रत्येव फलेच्छा
हेतुर्न तु सुखत्वादिप्रकारकेच्छायां तथाच बलवद्देयस्य कार्यसह-
वर्तित्वेनाप्रतिबन्धकत्वे सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्देयवि-
षयदुःखजनकत्वभ्रमदृशायां सुखत्वादिप्रकारेण तथेच्छापत्तिरिति
वाच्यं । इष्टत्वात् सुखत्वादित्यावृत्तविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या
द्विष्टसाधनताज्ञानस्य देयं प्रति हेतुतया च बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञा-
नसत्वेऽपि न तदानीं तेन रूपेण बलवद्देयोत्पत्तिः । अतएव सुख-
त्वादेर्द्वैविध्यविषयतावच्छेदकत्वस्वरूपायोग्यत्वप्रवाद इत्याहुः ।

‘न कलञ्जमिति विषाक्तवाणहतमृग-पक्ष्यन्यतरमांसस्य कलञ्जे-
तिर्मज्ञा, ‘विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरिति इष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थनिषेधा-
नुपपत्तिरित्यर्थः, (१) ‘तद्गच्छणस्येति । अथ भौमांसकमतवत् मज्जर्य-
भावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथाच कलञ्जभक्षणभाव इष्टसाधन-

(१) विध्यर्थनिषेधप्रमाणकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ० ।

* ‘विध्यर्थेति, यद्यपि भाष्यं विधिः कलञ्जमद्यस्य रागप्राप्तितादेकत्रैव

न चासुराविद्यादिवत् पर्युदासलक्षणया विरोध-

मित्यन्वयः, विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वस्य चेमसाधारणतया^(१) तस्य प्रत्यवायपरीक्षारूपेष्टसाधनत्वात् । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः विध्यर्थेष्टेष्टसाधनत्वस्य नञर्थ एवा-
न्वयादिति वाच्यं । साक्षात्परम्परामाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथा-
प्यनपायात् विध्यर्थेष्टेष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वितत्वेऽपि कृतिषा-
न्वितरूपतदर्पमादायैव तद्व्युत्पत्त्युपपत्तेः कञ्चञ्चभरणं कृतिमाद्यं
तदभावश्च इष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारात् । न हि प्रत्ययानां
धातृस्त्वार्थं प्रकृत्यर्थान्वितत्वनिधमः, अन्वया वक्ष्यमाणमिद्वान्तेऽप्य-
गतेः विध्यर्थस्य बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतियोगितया
नञर्थ एवान्वयादिति चेत्, न, तथा मति विध्यर्थेष्टेष्टसाधनत्वसा-
श्रयतामव्यन्तेनामवयोभवन्स्त्रोपस्थापकपदममभिव्याहृतप्रकृत्यर्थ एवा-
न्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः । 'असुराविद्यादिवदिति,
'असुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च
लक्षणा तथेत्यर्थः, 'पर्युदासलक्षणयेति इच्छाविरोधिनि लक्षणयेत्यर्थः,
तस्य चाभेदेन लक्षणया विध्यर्थस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरके-
ऽन्विततयेति शेषः, 'विरोधनिष्ठेति इच्छाविरोधिनाकेत्यर्थः,
विरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन दुःखसेच्छाप्रतिबन्धकता-

(१) योग चेमसाधारणतयेति घ० ।

विधि-निषेधलुपपत्तेय, तथापि निषेधकोशुपस्थापको विधिप्रतिरूपकोऽयं

निष्ठसाधनत्वबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन
प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत्, न, विशेष्यवति वि-
शिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणनि-

दिति भावः । 'असमस्तत्वादिति, असमस्तस्य तु नञोविरोधिनि
लक्षणायाः क्वाणदृष्टत्वादिति भावः । 'क्रियेति आख्यातरूपेत्यर्थः,
तेन नेदं गमनमित्यादौ न व्यभिचारः । बलवद्देयविषयाजनकत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वं विध्यं इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विशेष्यवतीति,
'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविशेषणे हीति
सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे
इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविशेषणे' विशिष्टे, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायि-
तया' विशेषणाश्रितत्वेन निषेधबोधकतया, इतरविशेषणत्वेनोपस्थि-
तस्यान्यत्र विशेषणत्वेन मान्य इति व्युत्पत्तेरप्यमङ्गीकारादिति भावः ।
'दृष्टोत्पत्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वाभाववदित्य-
र्थः, स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वञ्च बलवद्देयविषयत्वं ।

मिथ्यानुयायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टाभावस्य, 'सविशे-
षणे हीति, 'सविशेषणं' विशेष्यं, तत्सत्त्वे हि विशिष्टाभावो विशे-

भक्त्येदिति शब्दः प्रवर्तकज्ञानजनकस्यैव विधित्वादिति बोध्यं । 'गण-
इति, यद्यपि व्यासेऽपि न घटं घटं इत्यादौ लक्षणाभ्युपगमादसमस्तनञो-
ऽपि पर्युदासलक्षणा तथापि विरोधिपरत्वं समस्तस्यैव व्यासे तु तद्विधत्व-
मात्रबोधनात् । न चानापि तथैवास्त्विति वाच्यं । तथा सतीष्टसाधन-
मिद्वत्त्वज्ञानेऽपि नरकरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः । केचित्तु
पूर्वोक्तरागादाह, 'क्रियेति, 'विशेष्यवतीति, एतच्चातिरिक्तविशिष्टाभावा-

येधपर्यवसायितया कलञ्जभक्षणेमिष्टोत्पत्तिनान्तरी-
यकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेदि-
त्यनेन बोधनात् । इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

धणाभावकत इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्यवसायितया'
विशेषणाभावात्प्राप्तया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपसिद्धौप-
स्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः ।

अत्र नव्याः वस्तवदूषेवविषयदुःखाजनकत्वस्येष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन
ज्ञातःत्येव वा न विधेर्यत्वसम्भवः यागादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि
यदा कदाचित् यस्य कस्यचित् वस्तवदूषेवविषयतया सर्वेषामेव वि-
धीनां अप्रामाण्यापत्तेः न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवत्साध-
नेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्तेः । न चाश्वमेधादौ
यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयवस्तवदूषेव-
विषयदुःखाजनकत्वमेव विधेर्य इति वाच्यं । कालभेदेन पुरुषभेदेन
यानन्तश्चक्रिकत्वापत्तेः विशिष्य तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषाणां ज्ञात-
मश्वत्वेन कालविशेष-पुरुषविशेषान्तर्भावेन विधिप्रतिपक्षसम्भवाच्च
माश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवत् कलञ्जं भक्षयेदिति निषेध-
विधेरप्रामाण्यापत्तेश्च तच्च यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीन-तत्पुरु-
षीयवस्तवदूषेवविषयाजनकत्वस्य तथापि सत्त्वात् । अथ मानु तादृश-

नभ्युपगमेन बोध्यं । वस्तुतो विशिष्टनिषेधसिद्धौ ततोऽनुमावादिशेषणमाव-
सिद्धिरिति ध्येयं । तदननुबन्धितस्य विधेर्यान्तर्भावोऽपि यो निषेधान्वय-
मुपपादयति तन्मतमुपन्यस्य निराश्वरोवि, 'इत्येति । मौमसक' धृते,

न्यतो निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधन-
त्वविशेषनिषेधतात्पर्यं, तथाचाशक्यविशेषनिषेधपरत्वं
नञ इति कश्चित् । तन्न । यथा ह्ययोग्यतया सच्छिद्रं
विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन युग-

दुःखाजनकत्वं विधिर्यः किन्तु निषेधविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या
पापाजनकत्वेऽपि विधिप्रक्रियत्वादेव एव निषेधविधौ नञा बोध्यते
इति वाच्यं । तथापि न विषं भक्षयेदित्यादिसौक्तिकनिषेधविधेर-
प्रामाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति न किञ्चिदेतत् । वस्तुतस्तु निषेधविधौ
यत्र यदनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य सत्त्वात् तच्च
यथामग्नवं क्वचित्पापाजनकत्वं क्वचिन्मरणाद्यजनकत्वञ्च तस्यैवाभावो
नञा बोध्यते इत्येव तत्त्वमिति प्राञ्जः ।

* तादृशदुःखाजनकत्वं न विधिर्य इति मतेनाह, 'इष्टसाधनतेति,
'प्रामाण्यात् इति कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनतासामान्यस्य निषेधानुप-
पत्तेरित्यर्थः, 'बलवदनिष्टेति बलवद्देषविषयाजनकत्वविशिष्टेष्टसाध-
नतेत्यर्थः, 'अशक्येति विधिप्रत्ययाशक्यस्यापि तादृशाजनकत्वरूप-
विशेषणस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः । 'यथा हीति, घटेन जलमा-
हरेत्येति श्रेयः, 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतर-विधेयभावेन
घटे तादात्म्यसम्बन्धेन छिद्रेतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, छिद्रेतरोप-
स्थापकपदाभावादिति भावः । ननु घटपदादेव शब्दा घटस्य सत्त्वा-
त्तथा च छिद्रेतरस्योपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति युग-
पदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दबोधजनक-

पटृत्तिद्वयविरोधात् तथाचापि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनानुपस्थितौ^(१) कथं तन्निषेधः । श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टानु-

त्त्वविरहादित्यर्थं, 'तथाचापौति, विधिप्रवृत्त्यादिति ज्ञेय, 'बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थं, 'अनुपस्थितौ' इष्टसाधनत्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेध' तस्य निषेधेऽन्वय, तदुपस्यारपकपदाभावादिति भावः । शङ्कते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' बध कामयन् श्येनेन यजेतेत्यर्थं, श्येनेनेति कर्मनामधेय, 'अभिचारो बध' बधो हिंसा न तु मरण, अभिमसकलपन्यासङ्गते, 'विधिप्रवृत्ति' विधेः प्राप्ताया, 'बलवदनिष्टेति बलवद्देयविषयसाधनत्वादित्यर्थं, तथाच बलवद्देयविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्देयविषयत्वात् तत् साधनौभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्देयविषयसाधनत्वेन विध्यर्थस्य बाधितत्वाच्च प्रामाण्यसम्भव इति भावः । न च सा हिंसात् सर्वा भूतानीत्यस्य यज्ञीयपश्चात्तन्मनानुरोधेन वैधद्विषेतरहिंसापरवत्त्वावश्यकत्वात् श्येनजन्यहिंसापि बलवदनिष्टसाधनमिति वाच्यः ।

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन नोपस्थितिस्तितीति क० ।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंसात् सर्वा भूतानि इत्यनेन निषिद्धत्वादित्यर्थः । न चाधौपोमीयपशुहिंसावदियमध्यनिषिद्धा शूद्रबोधिस्तादिति वाच्यः । न हिंसादित्यस्य शम्भप्राप्तहिंसानिषेधपरत्वात् श्येनेन हिंसायाश्च शम्भप्राप्तत्वात् अधौधौमीयपशुनालम्बनस्य च क्लृप्तत्वेन वैधत्वा

वन्धित्वात् इति चेत्, न, तत्र कृतिसाम्यत्वे सतीष्टसा-
धनत्वमेव योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वमपि अयोग्यत्वात् । निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

श्लेनजन्यचिंसाया वैधनविरहात् श्येनेष्टिस्तु विधीयते न तु वैरिवधः
तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपद्यालम्बनस्तु वैधं अग्नौषोमीयं पशुमालभेत
वायव्यं हागन्धमालभेतेत्याद्यङ्गविधियुतेः । न च तस्य वैधत्वाभावे-
ऽपि श्लेनविधेः प्रामाण्यान्वयानुपपत्त्या निषेधविधेस्तदितरपरत्वमिति
वाच्यं । श्लेनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वमुतेः ।

माह्यमतानुयायिनस्तु वैधावैधमाधारणी सर्वेव हिंसा अनिष्टहेतुः
मा हिंसादित्यत्र मङ्गोचे मानाभावात् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः
कार्य-कारणभावे लाघवाच्च यज्ञीयपद्यालम्बनादेव इष्टानिष्टोभय-
फलकत्वमेव तत्रानिष्टकल्पनायाश्च फलमुख्यत्वेनादोषत्वात् । अतएवाङ्ग-
हिंसाया अपि लघुतरप्रायश्चित्तं । न चैव अग्नौषोमीयं पशुमाल-
भेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्द्वेषविषयाननुबन्धित्व-
बोधनादिति वाच्यं । श्लेनविधिवत्समाधास्तमानतात् उक्तकर्मण
बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विधर्थनाभावाच्चेति शङ्कः ।

‘अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

दित्याहुः । ‘अयोग्यत्वादिति, ननु पदार्थं बदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्ते कथं
तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण व्यन्यत इति चेत्, न, गौरमित्य इत्यत्र विशेष-
मज्ञानान्वयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशेष-
यस्य विशेष्यान्विततया निराकाङ्क्षत्वादपरपदार्थेन नामान्वयो भवति तथा

देशेन च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात् ।
अतएव विहितेऽपि श्येने विगानान्न तात्त्विकप्रवृत्तिः ।
राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्धंशस्य तिरस्कारात्
कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवध-

स्यामेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं-बलवद्-
द्वेषविषयाजनकत्वेण प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः । अयोग्यत्वेनोप-
पादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषय-
साधनत्वे च तस्याधनोभूतस्य श्येनस्य सुतरां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात्
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयतादिति
भावः । 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेव, 'विहिते' इष्ट-
साधनत्वेन वेदमोक्षिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसासाधनता-
ज्ञानात्, 'तात्त्विकेति हिंसाजन्यनरकदुःखे बलवद्द्वेषवत् इत्यर्थः ।
'राग-द्वेषयोरिति श्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टानु-
बन्धंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' बलवद्द्वेषविरहात्
'इत्येक इति ।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टानुबन्धित-
स्यान्वयाच्च विधेरप्रामाण्यं आततायिवैरिवधफलकस्य श्येनस्य बलव-
दनिष्टजनकत्वादिति समादधिरे ।

गौर्निन्त्या इत्यादौ । अतएव तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये सत्तया निराकाङ्क्ष-
मूलकमेव पदार्थः पदार्थेभान्वेतीत्यपि । नन्विष्टसाधनत्वं विज्ञेयं बलवदि-
ष्टानुबन्धित्वं विशेषणमित्यत्रैव किं विनिगमकं धैर्यरीत्यस्यापि सुवचत्वात् ।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् बधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते
न तु बधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेना-
श्रुतेः । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भ-
कारपिटपरम्परायाः कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव
श्येनस्य- बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाच्च । न च
श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिवधहेतुत्वे वा अवि-
गानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । श्येनाद्बधो बधा-
च्चावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात् ।

‘विधीयते’ अभ्युपगम्यते, ‘बधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, ‘अभ्युप-
गम्यते’ इत्यनुपपद्यते । प्रमाणान्तरमाशङ्कते, ‘न चेति, ननु नख
कुम्भकारपिटत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्येवेत्यनुशङ्का-
दाच्च, ‘विधिनैवेति । ‘अविगानेन’ बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन,
‘तात्त्विकस्येति शेषः । ‘विगानात्’ बलवदनिष्टप्रबोजकत्वज्ञानात् ।

अतएव ‘विशेष्यवतीत्यादिपूर्वग्रन्थोऽप्यवकृतः इति चेत्, न, दृष्टोच्छाया-
निष्ठसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विशेष्यक एव विशिष्टे निष्-
शक्तेः । अन्तेवत् क्षतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्व्वाहार्थं क्षतिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । न चास्यातत्वेन कृतौ शक्तेस्त एव
संसर्गमर्यादया क्षतिसाध्यत्वलाभाच्च एयक्शक्तिकल्पनमिति वाच्यं । एवं
मति क्षतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारतया चिकीर्षाशास्त्रप्रकारकत्वानुपपत्तेः ।
किञ्च तथा सति लङ्गादिनिरुद्धत्वेन कृतौ घातार्थान्वयः स्यात् न तु साध्य-
त्वेनेति एयग्युत्पत्तौ एयक् शक्तेरावश्यकत्वावेति क्षतिसाध्यत्वादिरिष्यु

देशेन च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात् ।
 अतएव विहितेऽपि श्येने विगानान्न तात्त्विकप्रवृत्तिः ।
 राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्धंशस्य तिरस्कारात्
 कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके । अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवध-

व्याप्तेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च कृतिमाधेष्टमाधनत्वं-यस्यवद्-
 द्वेषविषयाजनकत्वेण प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः । अथोग्यत्वमेवोप-
 पादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया इति, हिंसाया यस्यवद्द्वेषविषय-
 साधनत्वे च तत्साधनोभूतस्य श्येनस्य सुतरां यस्यवद्द्वेषविषयसाधनत्वात्
 यस्यवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव यस्यवद्द्वेषविषयत्वादिति
 भावः । 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेव, 'विहिते' दृष्ट-
 साधनत्वेन वेदबोधिते, 'विगानात्' यस्यवद्द्वेषविषयहिंसासाधनता-
 ज्ञात्, 'तात्त्विकेति हिंसाजन्यनरकदुःखे यस्यवद्द्वेषवत इत्यर्थः ।
 'राग-द्वेषयोरिति शत्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टाननु-
 बन्धंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' यस्यवद्द्वेषविरहात्,
 'इत्येक इति ।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरण्येन यस्यवदनिष्टाननुबन्धित्व-
 स्यान्वयाच्च विधेरप्रामाण्यं आतृतायिवैरिवधफलकस्य श्येनस्य यस्यव-
 दनिष्टाजनकत्वादिति समादधिरे ।

गौर्निन्दा इत्यादौ । अतएव तत्र स्वतन्त्रोपस्थितये शक्त्या निराकाङ्क्ष-
 मूलकमेव पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यभि । नन्विष्टसाधनत्वं विशेष्यं यस्यवदनि-
 ष्टाननुबन्धित्व विशेष्यशक्त्यत्रैव किं विरिगमक वैरिरोक्षस्यापि स्ववत्त्वात् ।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् बधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते
न तु बधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेना-
श्रुतेः । न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भ-
कारपितृपरम्परायाः कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव
श्येनस्य- बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाच्च । न च
श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिबधहेतुत्वे वा अवि-
गानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं । श्येनाद्बधो बधा-
च्चावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात् ।

‘विधीयते’ अभ्युपगम्यते, ‘बधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, ‘अभ्युप-
गम्यते’ इत्यनुपपद्यते । प्रमाणान्तरमाशङ्कते, ‘न चेति, ननु तस्य
कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्येवेत्यनुशया-
दाह, ‘विधिनैवेति । ‘अविगानेन’ बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन,
तात्त्विकस्येति त्रैय । ‘विगानात्’ बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानात् ।

अतएव ‘विशेष्यवतीत्यादिपूर्वग्रहोऽप्यसङ्गत इति चेत्, न, दृष्टौच्छाया
मिष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विशेष्यक एव विशिष्टे लिङ्-
शक्तेः । अन्वेतम् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्य चिकीर्षानिर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्व-
प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात् । न चाख्यातत्वेन कृतो शक्तेस्तत एव
ससर्गमर्यादया कृतिसाध्यत्वलामात्रं एवकशक्तिकल्पनमिति बाधः । एवं
सति कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानाप्रकारतया चिकीर्षायाम्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः ।
किञ्च तस्मा सति शब्दादिवदिभयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न तु साध्य-
त्वेनेति एवमव्युत्पत्तो एवम् शक्तेरावश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादिति

अचेदमस्तरमरीजं एवं भति यत्तद्वदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्तक-
तया तथैव विधिप्राप्तेः श्चेने विध्यर्थबाधो दुर्वार एव नरकसाधन-
त्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात् । किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि यत्न-
वद्बुद्देयविषयसाधनत्वमस्यैव नरकसाधनत्वेन यत्नवद्बुद्देयविषयौभूताया-

प्रत्येक शक्तिप्रयमेव युक्तं इतीयाया कारणत्वैकत्ववदिति चेत्, अत्र वदन्ति,
कृतिसाध्यत्वे लक्ष्यवैयर्थ्यसम्भवेन एषकशक्त्यावपि तदननुबन्धित्वविशिष्टेष्टभा-
धनत्वे बाधवादकैव शक्तिरिति तच्चिन्त्यं । तदननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वे
एका शक्तिरिष्टसाधनत्वमात्र एवापरेति विनियन्तुमशक्यत्वात् तथाच
शक्तिप्रयमेव । अपि च इष्टसाधनत्वे तदननुबन्धित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्य-
रूपमेव वाच्यमन्यस्यासम्भवात् एवञ्च धर्मान्तरे तदननुबन्धित्वसमानाधिकर-
णस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र सविषयभोगनादो बाधावतारकालेऽवगतं
तत्रापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव । न च तदिष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति वाच्यं । अनुगत-
प्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य शक्यत्वात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविशेष्यक-भूतय-
प्रकारक ज्ञान मृग्यते तच्च शक्तौ न लक्षणायां सुविभक्तौ तदभावेऽपि तिष्ठ-
विभक्तौ तदभ्युपगमात् । अतएव रथो गच्छतीत्यत्र व्यापारलक्षणेति
निरस्त । विनिगमनाविरहेण विशिष्टस्याशक्यत्वात् एवञ्च सप्रमायकं ना-
नार्थत्वे गौरव न दोषाय । किञ्च विशिष्टशक्यत्वे सामानाधिकरण्यरूपं
वैशिष्ट्यमपि शक्य शक्तिप्रये तु तत् ससर्गमर्थ्यादयैव भासते इति विष-
यीतमपि गौरवमिति शङ्कोप । वयस्तु ब्रूम, तदननुबन्धित्वं यत्नवद्बुद्देयविषय-
दुःखाजनकत्वमेव वाच्यमन्यस्य निर्वन्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्य श्येनजन्यदुःखे
न तादृशोद्देशस्त प्रति तदन्वययोग्यमन्य प्रति नेति वेदार्थनिष्ठा न स्यात्,
तथाच तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या तत्र शक्यमतो नात्र विधि-
प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । न च वैरिन्धकामनाया अधिकादिविशेषणत्वात् तत्
कामस्य यत्नवदनिष्ठाननुबन्धित्वान्वय इति तत् सर्वत्र योग्यमेवेति वाच्य ।

ननु श्येनोमरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च
नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिमाया एव साधनत्वात् दुःखतत्पर्यन्तप्रवेशे प्रयोजनविरहेण बल-
वद्देष्टविषयाजनकत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात् । न च श्येनविधिप्रामाण्या-
न्ययानुपपत्तिरेव प्रयोजन तस्य तदशाश्वदानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यस-
म्भवात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकसाधनत्वमपि प्रमाणसिद्धं
मनुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगण्यमात् “नाभिचरेत वैरिमिति
श्रुते, अतएव “अभिचारमहीनश्च^(१) विमि कृच्छ्रैर्व्यपोहतौति
प्रायश्चित्तोपदेशोऽप्येति ध्येयः ।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् मा हिंसादित्यनेन नरकसाधनत्वबोध-
नात् तस्य नरकसाधनत्वमस्येवेत्यन्येषा मत एवाग्रहते, ‘नन्विति,

(१) अभिचारमहीनाश्चेति क० परन्तु अथ पाठो न समीचीनः ।

तत्त्वामस्यापि तात्त्विकस्यात्र द्वैतौक्त्यात् । न हि तात्त्विको न प्रवर्तते इति
तस्य वैरिबधेच्छामि गच्छतीति । नन्विदमिदसाधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गोऽपि सर्व-
स्येच्छाविरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनायास्तत्राधिकारिविशेषणत्वेन तत्-
कामं प्रति तस्य सर्वव्याप्ययोग्यत्वात् एव कृतिसाध्यत्वेऽपि स्वल्पयोग्य-
ताया सर्वत्र सत्त्वादिति दिक् । ‘शरीरेति, शत्रुवधे शरीरौक्त्यं शत्रो द्वैतौ-
क्त्यं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्ठानुबन्धितिरस्कारस्तदा तज्जन्यनरके बलवद्-
देष्टमाभावात् प्रवृत्तिरिति भावः । ‘अन्ये त्विति, अत्रेदमनभिमतिवीरेण यदि
श्येनाद्वधो बधश्च नरक इति बलवदतिष्ठप्रयोजकत्वज्ञानाग्नित्वसिद्धत्वा-
दतिष्ठप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्या-
पत्तिरेव न तत्रैव लिङ्गादिशक्तिरिति तदव्ययायोग्यमेवेति । ‘मा चेति,

साधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा, कृपादौ विनष्टे
 गवि तत्कर्तुर्गोविधकर्तृत्वापत्तेः वध्यस्यापि हन्तुर्मृत्यु-
 त्यादनद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च । न हि अनुत्पादित-
 मन्युः कथितं कमपि व्यापादयति, किन्त्वनुनिष्पादि-
 मरणफलकोव्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव ।

यद्यपि ग्रेनस्य हिंसात्वेऽपि वैधहिंसात्वादेव न नरकमाधनत्वं नि-
 वेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसासत्त्वं वि-
 वेचयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रथो
 जनकेत्यर्थः, 'कृपादाविति, कृपादेरेव तत्र मरणजनकत्वेन हिंसा-
 त्वादिति भावः । 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्पादौति, अव्यव-
 हितानन्तर्यमनुग्रहार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं
 यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः, फलपदमनन्यथासिद्धत्वज्ञाभावात्,
 एतदेव विग्रहयति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

तथाच बलवदनिष्टाननुबन्धितमन्यथायोग्यमेवेति भावः । व्यापाततो मद्या-
 यैवबलवत्तमाह, 'अनुनिष्पादौति, 'अनुनिष्पादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्ति मरणं
 फलं यस्य । न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणाजनक-तदव्यवहितपूर्ववर्तिन्यति-
 शक्तिवारकत्वात् यत्किञ्चित्सम्बन्धेन मरणस्य तदीयत्वात् फलपददाने च
 अन्य-जनकसम्बन्धेन तदीयत्वसामानोक्तदोषः । अन्वेवं खड्गाघातोऽपि हिंसा
 न स्यात् तस्याप्यव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र
 तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यत्येति मध्यपदलोपिसमासाश्रय-
 यादित्येके । अन्ये तु मरणं प्राणशरीरविभागरूप फलं यस्य स मरणफलकः

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव । अथ मरणानुकूलव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा कृपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

कारेणानन्यथासिद्धत्वमुक्तं । 'न च श्येन इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथा-
सिद्धत्वात् अपूर्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानाच्चेति भावः । 'खड्ग-
हननं' प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोग-
ध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिहत उत्क्रामतीति खड्गप्राणाभिघातस्य
हन्तृव्यापारस्य तथात्वादिति भावः । अत्र दैवान्मरणायवहितपूर्व-
वर्तिनि मरणजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः, कृप-
खड्गादावतिव्याप्तिवारणायवहितोरभावीति । नन्वेवं खड्गाभिघा-
तादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभाग-
विशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावात् प्राण-
क्रियादिना व्यवधानात् । अथात्र स्वस्थायवहितत्वं नोक्तं किन्तु
स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तच्च स्वाध्वंसाधिकरणचणध्वंसानधिकरणत्वे सति
स्वाधिकरणचणध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यच्च स्वाधिकरणयत्किञ्चित्-

प्राणपरिस्थन्द एव सोऽनुनिष्पादौ भव्य स खड्गप्राणयोर्मुक्तयेत्याहुः । अपदे
तु साङ्गमद्वयवधायकमतिन्यायेन व्यापारस्यावधायकत्वाद्भोक्तदोष इत्याहुः ।
'गौरवादिति । यद्यपि तत्रानुनिष्पादित्वं विशेषणमन तदुद्देशेनानुष्ठीयमा-
नत्वमिति न गौरवं तथापि ब्रह्मपाकपरम्परामृते न हन्तृत्वमिति तदारणा-
यानुनिष्पादित्वमत्रापि विशेषणमावश्यकं वाच्यमिति स्वाभ्युपगमावष्टमेन
मरणोद्देशांशप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तत्रापि हन्तृत्वमेवेति नात्र तद्वि-
शेषणं तद्वदोषान्तरमाह, 'मरणेतीति प्रकाशः ।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन

स्रणव्यवहितक्षण एव वर्तते इति न कोऽपि दोषः । इत्यञ्च मरणं प्रथमन्यथासिद्धत्वे सति मरणव्यवहितपूर्ववर्तित्यापारत्वमिति फलितार्थः, मरणस्यात्र प्राण-ग्ररौरमंगोगध्वंसविशेष एव विशदितो न तु तादृशविभागविशेषः प्राण-ग्ररौरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, चरम-क्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वन्तु दृष्टमेवेति चेत्, न, हिंसक-पुरुषस्य क्रूप-खड्गादेव हिंसात्वापत्तेरिति । न च मरणं फलं यस्य स मरणफलकः प्राणपरिस्पन्द एव “सन्निपातादेव मरणमित्यायु-र्वेदात् सन्निपातानन्तरं प्राणक्रियामभ्युपगमे तु सन्निपात एव सः, अनुनिष्पादौ मरणफलको यस्य तादृशो व्यापार इति षड्ग्रौहि-द्वयगर्भकर्मधारयः, खड्गाभिघातजनकौभूतखड्गपूर्वदेशसंयोगनाशो-ऽपि हिंसेव, अनुनिष्पादित्वञ्च क्षयव्यवहितोत्तरक्षणभावित्वमतो न खड्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं । वैरिनिष्ठदुरितापूर्वमादाय श्वेन-स्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति नैवं, अनु-निष्पादि मरण फलं यस्य सोऽनुनिष्पादिमरणफलकः प्राणपरि-स्पन्द एव स एव व्यापारो यस्य स खड्गाभिघातादिहिंसेत्यर्थात् व्यापारत्वञ्च समवायिकारणानिरिक्तकारणविधया अस्मधारण-जन्यत्वमतो न प्राणादिष्वतिव्याप्तिः, श्वेनश्च न वैरिप्राणपरिस्पन्द-जनको मानाभावात् किन्तु तज्जन्यदुरितापूर्वमेव तज्जनकं तच्च हिंसेवेति दिक् । ‘गौरवादिति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानंत्वप्रवेशे गौरवादित्यर्थः । ननु भवतामपि अनुनिष्पादित्वांशस्याधिकस्य प्रवे-

क्षिप्तनाराचाद्वतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात् । किञ्च*
 हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणं
 अव्यवहितफलकस्थैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अ-
 न्यथा परम्परया विक्षित्तिफलकान्नकामेष्टतण्डुलक्रया-
 दावपि पचतीतिप्रसङ्गात् । एवं खड्गाभिघातानन्तरं
 यत्र विलम्बेन मरणं ब्रह्मपाकपरम्परया वा अन्ने विष-
 प्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात्
 इति चेत्, न, प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तत्र हन्तृव्यपदेशो

शात् क गौरवमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति, 'नाराचः' वरः । ननु तस्य
 हिंसात्वाभावे इष्टापत्तेरेव तत्कर्तुर्हन्तृव्यपदेशो भाक्त इत्यखर-
 सादाह, 'किञ्चेति, इदञ्च यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण । शङ्कते, 'एव-
 मिति, 'खड्गेति, यत्र खड्गाभिघातानन्तरं ब्रह्मपाकपरम्परया मरणं
 यत्रान्ने विषप्रयोगेण वा विलम्बेन मरणमित्यन्वयः, 'हन्तृत्वमिति
 'न स्यादित्यनेनाश्वयः, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति ।
 नन्वेवञ्चेन्मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलतयापारत्वमेव हिंसात्मकं
 भवन्मतेऽप्येव मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्ब्राह्मणमरणे हन्तृव्यपदेश-
 स्थापि गौणत्वस्य सुवचनेन विनिगमकाभावादित्यत आह, 'विनि-

* इष्टापत्तिमाशङ्काह, 'किञ्चेति, शङ्कते, 'एवमिति । ननुक्षारीत्या न
 लाघवं तथाच विनिगमकाभावादन्वोद्देशक्षिप्तनाराचद्वतब्राह्मण एव हन्तृ-
 त्वव्यपदेशो गौणोऽस्तु ब्रह्मपाकपरम्परामुक्ते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तथाचा-

गौणः, विनिगमकश्च लाघवमेव । वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टादारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

गमकश्चेति, यद्यपि अनुनिष्पादित्वस्याधिकस्य प्रवेगात् कृतो लाघवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधात्वर्थं एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानु-
कूलव्यापारे शास्त्रान्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः । नन्व-
व्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थं इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात्
उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभागादिना व्यवधानात्
ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वस्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात्
सम्प्रदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियेव हिंसा स्यात्
न तु खड्गाभिघातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गलाक्षसंयोगेऽतिव्या-
प्तिश्चेत्यद्वेषराह, 'वस्तुतस्तिति, कृपादौ गलाक्षसंयोगे चातिव्याप्ति-
वारणाय 'मरणोद्देशेनेति, मरणोद्देशेन भ्रान्त्या क्रियमाणे घृतादि-
भक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टादारकस्तदनुकूलेति अदृष्टादारकम-
रणप्रयोजकैत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं मातः स्वरूपयोग्येऽति-
प्रसङ्गः, त्रिमन्थं अच्युतं केशवमित्यादिस्तवपाठे गङ्गामरणफलके-
ऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टादारकेति, न तु ब्रह्माभावादावतिव्याप्ति-

व्याप्तिर्गन्तव्याभ्रमरणेऽतिव्याप्तिश्चेत्यपरितोषादराह, 'वस्तुतस्तिति, तन्मरणो-
द्देशेनेति बोध्यं तेन विष्टङ्गममरणोद्देशे क्षिप्तनाराचक्षतब्राह्मणेऽपि न
ब्राह्मणवधः । न चैवमन्यब्राह्मणोद्देशेक्षिप्तनाराचक्षे तदन्वब्राह्मणे हतेऽपि
ब्रह्मवधो न स्यात्तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं । द्रष्टव्यत्वेतिव्येके ।

वारणाय तेत्, तस्यापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राय-
श्चित्तादिद्वयस्य वाचनिकत्वात् ।

मोन्दङ्गोपाध्यायस्तु सकलरिपुचयकामहतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः^(१)
अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टादारकत्वं विशेषणमा-
वाश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचं, सर्वस्य सर्वदा
तत्र हिंसाध्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगा-
नेन तत्र शिष्टानां प्रशस्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च
हिंसामात्रं तथा, तस्य सर्वमाधारण्यात्, किन्तु मरणकर्तृत्वं नरक-
विशेषजनकमतः कर्तुरेव प्रत्यवाधो नान्यस्य, कर्तृत्वञ्च अदृष्टादारक-
तदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तुर्घटककर्तृत्वापत्तेरतो
नादृष्टादारकेति व्यर्थं, तच्च श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपासं
इत्याहुः । तत्र, 'नतु श्येन इत्यादिना हिंसालक्षणस्यैव प्रकृतत्वात्

(१) सकलोपद्रवक्षयकामहतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरिति ग० ।

ब्राह्मणमरणोद्देश्यकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया ब्राह्मणहिंसायास्तत्ता-
प्रत्यवादित्येके । 'यदि चेति, अतु यदि सप्तमीतैसाभ्यङ्गः अनुद्दिश्य क्षत-
स्तदा प्रथमविशेषणमेव वारितः, यदि च तदुद्दिश्य क्षतस्तदा असम्भवः इत्य-
मरणस्यानुद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति परेण
सुवचत्वात्, कथं तदुपलक्ष्येनादृष्टादारकत्वं विशेषणमिति चेत्, अथ ब्रूमः,
सकलानिपुक्षयकामहतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरदृष्टद्वारापि रिपुमरणहेतु-
त्वात् तद्वारणार्थमदृष्टादारकत्वं विशेषणमावश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव
अनुष्ठेयमानतया तद्विशेषणमेवावारात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसैवेत्यपि

आहृष्टद्वारा मरणसाधनमती न हिंसा । यदि आहृष्ट-
द्वारापि मरणसाधनं हिंसा स्यात् तदा सप्तमीतैला-

तस्या एव नरकजनकत्वात् । न चातिप्रसङ्गः, भ्रमन्धविशेषेण तद्-
भङ्गात् । किञ्चाहृष्टद्वारकमरणानुकूलस्यापारगोचरकृतिमत्त्वात् मा
भूदसौ मरणकर्ता हिंसाकर्तृता च केन वार्यतामिति कुतो न
श्रेणो नरकविशेषहेतुः ।

केचित्तु श्रेणेनाभिचरन् यजेतेति श्रुत्यर्थबाधभिया श्रेणद्वारणा-
थोक्तविशेषणमित्याहुः । तदसत्, कृतिमाध्यमे सतीष्टसाधनत्वमेव
विधिना बोध्यते न तु यत्तदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति
केपाञ्चिभतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः ।

‘मरणसाधनं’ मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरचापि, यद्वा श्रेणस्य मरण-
जनकस्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्यैवेत्यभिप्रायेणेद् । ‘तदा
सप्तमीतैलेति । न च सप्तमीतैलाभङ्गो न इष्टभार्यामरणोद्देशेन कृत-
इति प्रथमविशेषणेनैव च वारित इति वाच्यं । वैराग्यादिना तदु-

परेण सुवर्धं, सर्वस्य सर्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रापञ्चितानुप-
देशाच्च । अतएवाविमानेन सर्वथा तत्र प्रवृत्तिरपि तद्वत्तदुद्देश्यकृततैला-
भङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तद्वारणायापीदं । न चैष्टमरणमनुद्देश्यमेवेति
वाच्यं । वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति ।

केचित्तु श्रुत्यर्थवादमयेनैव श्रेणस्यावश्यकवारणीयतया अदृष्टाद्वारकत्वं
विशेषणमावश्यकमिति सप्तमीतैलाभङ्गोवारितोऽपि पुनर्वार्यते न तु तदा-
रथार्थमेव विशेषणमित्याहुः ।

भ्यङ्गस्यादृष्टद्वारा इष्टभार्याविनाशहेतुत्वादभ्यङ्गकर्तु-
हिंसकत्वापत्तिः । अतएव क्लृपादौ गोमरणेऽपि न
बधकर्तृत्वं तत्कर्तुः, गललमान्नमरणे न भोक्तुर्न वा
परिवेषयितुरात्महन्तृत्वं ब्रह्महन्तृत्वं वा त्रणपाकपर-
म्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव न

हेत्रेण कृततैस्त्राभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तदारणाय तदुपादा-
नात् । इदमापाततः उद्देश्यत्वे म्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसेवेति
परेण सुवचनान् किन्तु चिसन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गो बोध्यः ।
मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोगनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं
परिवेषयितुर्माह्वयहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'त्रणपाकेति खट्वाभिघातान-
न्तरं त्रणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-
प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यच्च मरणं तच्चापीति शेषः । तथापि

यत्तु गरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-
त्वात्गरकविशेषहेतुश्च न मरणानुसूलव्यापारमानं अकामकृते तत्प्रसङ्गात्
अत्रार्हपक्षवशात् तद्यापारकर्तृरेव तत्तरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च त-
दिच्छापूर्वकतद्विषयककृतिमात्रं तु तद्विषयककृतिमन्त्रार्थं अतएव तत्र
अपदेशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्वकत्वं
तथावृष्टादारकत्वमपि अदृष्टदारककृतेः कर्त्तृत्वानिर्वाहकत्वात्, अतएव
घटभोक्ता, न तत्कर्त्तेति ध्वजियते, यथाच गरकविशेषजनकताप्रयोजकं
तद्यापारकर्त्तृत्वमिति कर्त्तृत्वनिर्वाहायेतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता
मरणं प्रत्यकर्त्तृत्वेऽपि तदनुसूलव्यापारकर्त्तृत्वबाधकाभावात् । न हि मरणा-

त्वनुनिष्पादिमरणफलकत्वं गच्छलमान्नमरणे स्वहन्तृ-
त्वापत्तेः । अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे
ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

खट्वाभिघातादेरदृष्टादारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन कृतत्वाच्चेति
भावः । पूर्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न त्विति, 'गच्छलग्नेति ।
न च सा हि सैव प्रत्यवायाभावस्तु वाचनिक एव यथा स्मृतिः "क्रिय-
माणोपकारे तु मृते विप्रे न पापभागिति^(१) वाच्यं । तथा
व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावाच्च व्यवहार इति चेत्, न, मति
व्यवहार्यं तस्मात्किञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसात्वव्यवहाराच्च ।
न चेवं तत्स्मृतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसात्वाभावेन प्रत्यवायजनक-
त्वस्यासम्भावितत्वादिति वाच्यं । न्यायमूलस्मृत्यन्तरबहुपत्तेः ।
'इष्टापत्तेरिति । न चैकमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदति-
रिक्तब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मबधो न स्यात् तन्मरणस्य तच्चानुद्देशादिति
वाच्यं । ब्राह्मणमरणोद्देश्यकनाह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया अनु-
गतहिंसायास्तु वाप्यनपायात्, न हि चैत्रादिविशेषघटिता ब्रह्महिंसा,

(१) न दोषभागितोति क० ।

कूलक्षेत्रयामान्तर्गतव्यापारकलापेऽपि कर्तव्ये हतेरदृष्टादारकत्वं । न च
मरणकर्तृत्वमेव नरकविशेषजनकमिति वाच्यं । खट्वाभिघातादिना यत्र
मरणं तत्रापि नरकत्वापत्तेः । न हि प्राणशरीरविभागादिरूपे मरणे
यस्मदादे कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवात्सदादिज्ञानाभ्यन्तत्वादिति प्रकाशः ।

गौणः प्रयोगोलक्षणयापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षे-
ऽतिप्रसङ्गोवारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं ।
अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्ह-
मुक्तं ।

अनुगमापत्तेः । ननु ब्रह्मपाकपरम्परया स्मृत एव तद्व्यपदेशो
गौणोऽस्तु तथाचानुनिष्यादिमरणफलकव्यापारत्वरूपमेव हिंसात्मकस्य
विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग इति, 'तत्पक्षे' अनुनिष्या-
दीत्यादिसंक्षेपपक्षे, 'अतिप्रसङ्ग इति, गल्लक्षणमरण इति शेषः ।
'अतएव' गौणहिंसाव्यवहारादेव । न चैवं पित्रा मात्रा वा शिष्यार्थं
चपेटप्रहारादिना देवात् स्मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणो-
द्देशेनाकृतत्वादिति वाच्यं । इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच
स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु स्मृते विप्रे न दोषभाक्" इति ।
नच मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वं-
सविशेषो वा । न चैतद्व्येकतर इति वाच्यं । अन्यतमोद्देशेन कृते-
ऽप्याप्तेः, सर्वमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽप्याप्तेः । न च
हिंसापदस्य मानार्थता, मा हिंसादित्यादिश्रुतौ हिंसापदार्थस्यान-
नुगतस्यानिर्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणममशीलं
शिरश्छेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽप्याप्तिः । नैवं, मरणपदेनात्र
शिरश्छेदादिकमन्तर्भाव्यान्यतमस्य सकृत्वात् ।

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति । ननु ब्रह्मपाक-
परम्परामृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य

हरिनायोपाध्यायलक्षण दूषयितुमाह, 'अपरे' इति, मरण-
साधनत्वमाधोक्तौ खड्गकारस्य खड्गघटनायाश्च हिमात्मापत्तिः अत-
उक्त 'हृत्यान्त, तस्य तु नरान्तरव्यापार खड्गप्राणाभिघात एव
द्वारमिति नातिप्रसङ्गः तथाप्येऽपि अस्मिन् विषययोगेऽप्यस्ति तस्य
हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव द्वारमत 'अनभिसंहितेति, भोज-
नन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेद् भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषययो-
गात् अतएव परद्वारा विषय इत्या मरणेऽपि मत विशिष्टव्यतिरे-
कात्, अनभिसंहितप्राणक्रियाद्वारक-खड्गाभिघातादिष्वप्युच्यते 'नरा-
न्तरेति हिंसकत्वेनाभिमतभिन्ननरेत्यर्थं, प्राणक्रिया तु न नरव्या-
पारः प्राणस्य नरत्वाभावात् प्राणक्रियाया अपि परम्परया हिंसक-
नरस्येव व्यापारत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतो हिंसकमिच्छेति । यद्वा
देवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन चित्तनाराधक्रियाया सङ्ग-
श्चाय हिंसकमिच्छेति, अन्यथा तत्क्रियाया अनभिसंहितनर-
व्यापार परम्परया हिंसकनरजन्यब्राह्मणप्राणशराभिघात एव तस्यैव
द्वारत्वादव्याप्यपत्तेः, इत्युच्यते ब्राह्मणप्राणशराभिघातो न हिंसकन-
रभिसन्ध्यापारः प्राण शरणोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य ॥ हृदजनक-
त्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारः द्वारीकृत्येत्युक्तौ खड्गघातादाव-

'प्रयोग इति, 'वत्यस्य इति, अनुनिष्पादीत्यनेत्यर्थं, 'व्यतिप्रसङ्ग इति,
गणनमात्रमस्या इति शेषः, । 'अनभिसंहितेति विशिष्टव्यतिरेकमित्यर्थं,
अनेने तु नरान्तरस्य वैरिणो व्यापारो विशेषाकारेणानभिसंहित एव द्वार-

मरणसाधनं हिंसा खड्गकारस्यानभिसंहितनरान्तर-
व्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्या-
पारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो
न घातकः । विपस्यान्ने प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो
भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय
विपप्रयोगादिति हिंसैवान्ने विपप्रयोग इति । तन्न ।

व्याप्तिरिति नञ्द्वयं । न च दैवान्महिषादिमरणसाधनेऽन्योद्देशक-
कृपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमहिषव्यापारद्वारकत्वेऽपि अन-
भिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारकत्वाभावादिति वाच्यं । नरपदस्य प्रा-
णिमात्रपरत्वात् । न चैवं श्लेनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्वस्यानभि-
संहितत्वाभावादिति वाच्यं । अस्मिन्मते तस्यापि सत्त्वत्वात् श्रुतिस-
ङ्गतिश्चोक्तरीत्यैव । खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, 'खड्गकारस्तेति,
खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति,
'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः । यदा खड्गघटनामादाय
खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्तेति, करणं कारः
घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्तुर्हीत्यर्थः, यथाश्रुते 'खड्गकारो
न घातक इत्यभिग्रन्थासङ्गतः । ननु . अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वे-
नानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

मिति न तत्रातिप्रसङ्ग इति भावः । अत्र श्लेनोऽपि सङ्गाद्य एवेत्यन्ये ।
साक्षादयत्र मरणं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरणसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गल्लग्नकवलादयव मरणं तव परिवेषयितुर्धातक-
तापातात् अनेनेदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणा-
द्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेय अनभिसंहितनरान्तरव्यापार-
मदारीकृत्य मरणानुकूलान्त्रभक्षणानुष्ठानात् । अत-
एवाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रण-
पाकपरम्परया मृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायक-
त्वादिति निरस्तं ।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्ये सन्धोपास-

‘भोक्तुरिति, ‘अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेरेवेत्यर्थः, ‘व्यापार-
स्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच श्लोकोऽपि हिंसाव व्यापारस्याव्यवधा-
यकत्वादिति भावः । न चानुनिष्यादौत्यनेन पौनदत्य, तथाव्यव-
धानसामान्यं मरणे विवक्षितं अत्र तु व्यापारेतरेणाव्यवधानमिति
भेदात् । यदा पूर्वश्लेषे मरणपदं विभाग-संयोगध्वंसयोर्मध्ये यत्
परं तदन्यपरमत्र वियोगपदमिति भेदः ।

मीमांसकः शङ्कते, ‘स्यादेतदिति, ‘विधिः’ विधिप्रत्ययार्थः, ‘न

कारस्यापि हिंसापत्तिरित्यत उक्तं, ‘नरान्तरव्यापारमदारीकृत्येति, अत्र
विशेषयोगेऽव्याप्तिवारणाय ‘अनभिसंहितेति, अन्योद्देशे क्षिप्तनाराचेन
हन्तृत्वपरिग्रहायान्तरपदमित्याहुः । अन्यथं व्यापारोऽस्य मरणं जनयत्व-
त्वेवमाकारकमभिसन्धानं विवक्षितमिति परिवेषणे नातिप्रसङ्ग इत्यहवे-
राह, ‘भोक्तुरिति, तत्र नरान्तराभावेनैव विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः ।
‘अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्व स्यादित्यर्थः, ‘अव्यवहितेति, पूर्वं काला-

नादौ फलाभावात् । अथ नास्त्येव तत् नित्यं यच्चार्य-
वादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति “सन्ध्या-
मुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः । विधूतपापास्ते
यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं” इत्याद्यर्थवादात् “दद्या-
दहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्” इत्यादिविधि-
वाक्यश्रवणाच्च, कृत्वाचिन्तयातूच्यते, यच्च न फलश्रुति-
स्तच्च विश्वजिज्ञ्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, काम-
नोपाधिकार्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गादहरहः-

फलमिति, ‘कृत्वाचिन्तया’ प्रौढ्या, वस्तुतः सर्वत्रैव फलश्रुतिरस्त्येवेति
भावः । ‘कामनोपाधिकार्यत्वेनेति फलकामनाजन्यकृतिसाध्यत्वेने-
त्यर्थः, ‘यागवत्’ काम्ययागवत्, ‘नित्यताभङ्गेति श्रौच-तत्काल-
जीवित्वादिविशिष्टदिजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यताया भङ्ग-
प्रसङ्गादित्यर्थः, ‘मात्रपदं साकल्यार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृश-
मित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, ‘अहरहः श्रुत्या हीति
अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, ‘तत्कालेति सन्ध्यावन्दनत्व-
सामानाधिकरण्येन श्रौच-तत्तत्कालजीविनविशिष्टदिजमात्रप्रत्येकक-
ृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वञ्च

व्यवधानं । इहान्यथासिद्धिप्रयोजकव्यवधानाभाव इत्यपौनरुक्त्यं । अतएव
अथवाऽप्यस्यैव स्मृत्युक्त्यपदेश इत्युक्तं, यच्च न हन्तुं
मुख्यमेवेत्याह, ‘ब्रमेति, ‘दद्यादिति, तथाच नित्यश्राद्धे पितृगतप्रीतिरेव

श्रुत्या हि तत्कालजीविमात्रकृतिसाध्यं सन्धावन्दन-

नान्यसन्धाकालीनसन्धावन्दने विग्रिष्टकृतिमाध्यत्वस्य तत्र बाधात्
 शौच-तत्कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणतया पदाध्याहारादर्था-
 ध्याहाराद्वा तस्मात्तः वीक्षा च तान्पर्यग्राहिकेति भावः । अत्रालस्या-
 भावस्य दिजविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,^(१) अन्यथा बाधापत्तेः । न चैवमाल-
 स्यादिना सन्धावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं । प्रत्य-
 वायबोधकवाक्ये आलस्याभावादेरप्रवेष्टात् । न च सन्धावन्दनत्व-
 सामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्धावन्दनमात्रस्य
 कर्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्धावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः भावि-
 मन्धाकालजीवित्वादिविग्रिष्टभाविदिजकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्धाव-
 न्दने विरहात् एकपुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्यापरपुरुषीयसन्धावन्दने
 विरहाच्चेति वाच्यं । तत्सन्धाकालजीवित्वविग्रिष्टकृतिसाध्यत्वस्य
 तत्सन्धाकालीनसन्धावन्दन एव सम्भवेन सन्धावन्दनत्वसामाना-
 धिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमेऽपि फलतः सन्धावन्दनमात्रस्य
 कृतिसाध्यत्वावगमात् सर्वेषामेव सन्धाकालानां प्रातिस्निकरूपेण
 जीवित्वविशेषणतया प्रवेष्टात्, न ह्येकसन्धाकालजीवित्वविग्रिष्ट-
 कृतिसाध्यत्वमन्यसन्धाकालीनवन्दने सम्भवति, विग्रिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

(१) आलस्याभावाद्यपि दिजविशेषणं द्रष्टव्यमिति ग० ।

मवगतं, कामनोपाधिकार्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यभावः, प्रमाणाभावात् । किञ्च प्रथमप्रवृत्तेतरनिरपेक्षाहरहः श्रुत्या जीवि-

तत्र बाधादिति भावः । 'कामनोपाधिकार्यत्वे चेति फलकामना-धीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले, 'फलकामना नास्ति' यत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्तव्यतैव न स्यादिति योजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकाल समयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्तव्यतैवेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्तव्यतैवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यभावः' श्रुति तत्कालजीवित्वादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यभावः^(१) । सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति मथमोत्पत्तेत्यर्थः, 'इतरनिरपेचेति शाब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेचेत्यर्थः, यदा इतरनिरपेच सन् प्रथमप्रवृत्तेति योजना, अर्थवादनिरपेक्ष सन् प्रथमशाब्दबोधजनकेत्यर्थः,^(२) 'जीविमात्रस्याधिकारोऽवगतः' इति सन्ध्यावन्दनत्वसामा-

(१) तत्पुरुषोऽयतन्फलकामनासत्त्वनियम इति घ० ।

(२) अर्थपर्यादपिरपेक्षतर इतरे प्रथमशाब्दबोधजनकेत्यर्थः इति स० ।

प्रौढिवादेनाह, 'छचेति अन्त्युपगमवादेनेत्यर्थः । 'प्रथमेति, नियोगविधि

माचस्याधिकारोऽवगतस्तथाच तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्य-
र्थवादोपनीतफलकामस्य न तच्चाधिकारः प्रथमप्रवृ-

त्ताधिकरणेन शौच-तत्कालजीवितादिविशिष्टस्य सर्वस्य प्रत्येक-
कृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवग्रते अहरहःश्रुति-
बोधितं यत् सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याकाङ्क्षायां^(१) अहरहः-
श्रुतिसापेक्ष. सन् चरमप्रवृत्तिचरमं शाब्दबोधजनकोपोऽर्थवादः
तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तच्चाधिकारः' न कृतिसाध्य-
त्वावगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मित्रानुयायिनस्तु ननु अर्थवादबलात् कामनाविशिष्टकृतिसा-
ध्यत्वे अवगते^(२) विषयणीभूतकामनाया अपि तद्गोचरकृतिहेतुत्व-
सिद्धौ अहरहःश्रुतिमिद्विजीवितावकृतिसाध्यत्वमेव जीविताद्यस्य
तदानीं तत्कामनावगमभावे मानमित्यतोऽर्थवादात् कामनाविशिष्ट-
कृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'अहरहःश्रुति-
विरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
गकौभूतायाः कौटुम्बस्य तत्कृतिसाध्यमित्याकाङ्क्षाया विघटकत्वा-
दित्यर्थः, अहरहःश्रुत्या प्रथमतो जीवितादिविशिष्टस्य कृतिसाध्य-
त्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं किमित्याकाङ्क्षादारेति घ० ।

(२) सिद्ध इति क० ।

रादौ प्रवर्तत इत्यभ्युपगमादिति भाव । 'तत्सापेक्षेति, विषयमफलाकाङ्क्षा-
यामस्य प्रवृत्तिरिति भाव । 'प्रथमेति, उपजीव्यविरोधादित्यर्थः, नन्वेवं

तादृशः श्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थवादस्य च
स्तुतौ तात्पर्यं । अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न फलं
तत्कामनोपाधिकार्यत्वे नित्यताक्षतेः । किञ्च नित्ये
कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं “दद्यादहरहः आहुमित्यत्र फलश्रुतेः “सन्ध्यामुपासते
ये त्वित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत्र आह, ‘नित्य इति, ‘फलश्रुतेः’
विधिवाक्ये फलश्रुतेः, ‘अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्यवादस्य चेत्यर्थः,
‘स्तुतौ’ स्तुतिर्त्वे, ‘तात्पर्यं’ वक्तुरभिप्रेतत्वं, ‘तत्कामनोपाधीति
प्रत्यवायपरिहारकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः, ‘नित्यताक्षतेरिति
श्रीच-तत्कालजो विलादिविशिष्टदिजमाचकृतिसाध्यतारूपाया नित्य-
ताया भङ्गापत्तेरित्यर्थः । प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्या-
श्रयोऽपि भवतीत्याह, ‘किञ्चेति ।

मिश्रानुयायिनस्तु ‘नित्यताक्षतेः’ प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति-
विषयत्वाभावापत्तेः । अनु प्रत्यवायाप्रतिषन्धाने तत्कारणं नास्त्येवे-
त्यपेष्टापत्तिरित्यतोऽन्योन्याश्रयरूपं दोषाकारमाह, ‘किञ्चेतीत्याहुः ।

‘नित्य इति, ‘कर्त्तव्यताबोधनात्’ विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्,
‘प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायज्ञा-
नमस्तीत्यर्थः, ‘विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, ‘कर्त्तव्यत्वं’

फलश्रुते का गतिरित्यत्र आह, ‘नित्य इति, सा च विधिप्रवृत्तिमवसौदन्ती-
मुत्तमादि ननुक्त “विधिप्रवृत्तिरवसौदन्ती स्तुत्यादिभिरुक्तभ्यव इति,

कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं, विधिश्च
फलाभावेन प्रथमं मूक एव, एवञ्च प्रत्यवायप्रमितौ
विधिप्रवृत्तिः तत्प्रवृत्तौ च कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवाय-
कल्पनं इत्यन्योन्याश्रयः ।

विधेरहरहः कर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति मन्थ्यावन्दनकरणाभावस्य
वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभावत्वज्ञाने इत्यर्थः, 'प्र-
त्यवायकल्पनमिति तेन हेतुना जनकतासम्बन्धेन प्रत्यवायानु-
मानमित्यर्थः, "अकुर्वन् विहितं कर्मैत्यादिना प्रतिदिनविहित-
तत्करणाभावस्य^(१) प्रत्यवायजनकत्वबोधनादिति भावः । 'फलाभा-
वेनेति प्रत्यवायज्ञानाभावात् विधिश्च प्रत्यवायपरीहाररूपक-
ज्ञानाभावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं मूकएवेति प्रथमं तव मते कृतिमाध्यत्व-
ज्ञानजननासमर्थ एवेत्यर्थः, तव मये दृष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिमाध्यत्वस्य
विध्यर्थतया दृष्टसाधनत्वं विहाय कृतिमाध्यत्वस्य बोधयितुमश-
क्यत्वादिति भावः । 'प्रत्यवायप्रमितौ' विधिश्च प्रत्यवायोपशि-
त्तावित्यर्थः, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्रतिदिनकार्यताज्ञानं, 'कर्त्त-
व्याकरण इति वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकगोचरकरणाभा-
वत्वज्ञान इत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तेन हेतुना जनकतासम्-
बन्धेन प्रत्यवायानुमानं, 'अन्योन्याश्रय इति । यद्यपि प्रमाणा-

(१) प्रतिदिनविहितकर्मकरणाभावस्येति श० ।

'विधिश्चेति, त्वन्मत इति शेषः । 'कर्त्तव्येति, "अकुर्वन् विहितं कर्मैत्यादिना

न्तरादिगिष्य प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थिति एव
विगिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विगिष्य फल-
ज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च ।
तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विधिर्यतया विधितोन
विगिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिमभावः न वा
विगिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोध-
सम्भवः विगिष्य फलेन सममिष्टसाधनेदेनाप्यबोधजननं विना
इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पन्नत्वात् । अतएव स्वर्गकामोय-
जेतेत्यादौ यागः स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं ।
वस्तुतस्तु विगिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधन-
ताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्स्थलेऽपि प्रथमं सामान्यत-
इष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरौहारस्य फलत्वे प्रागुक्त-
नित्यताक्षतिः परौहारस्य नित्यतया फलत्वासम्भावो वा वक्ष्यमाण-
दोषो बोध्य इति सम्प्रदायः ।

केचित्तु 'न प्रत्यवाये प्रमाणमिति, न तत्करणाभावस्य प्रत्य-
वायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः,
'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति प्रतिदिनकर्त्त-
व्यत्वेन वेदबोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्कर-
णाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलाभावेनेति, प्रत्यवायपरौहार-
रूपफलसाधनत्वान्वयासम्भावेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्यावन्धनादिकरणा-
भावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं, 'मूक एव' तव मते शाब्द-
बोधाजनक एव, भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टफलसाधनत्वस्य विधिर्य-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे
प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

तया फलसाधनत्वमवोधयित्वा छतिमाध्यत्वबोधनेऽप्यमामय्यात् ।
न च मन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं
मन्ध्यावन्दने प्रत्यवायपरौद्धाररूपफलसाधनत्वान्नय एव कुतो न
सम्भवतीति वाच्यं । विधिवाक्ये प्रत्यवायपरौद्धाररूपफलश्रुतेरभावेन
मन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव मन्ध्यावन्द-
नादिनिष्ठप्रत्यवायपरौद्धाररूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्यप्राप्तकत्वात्
तत्परौद्धारसाधनत्वप्रतीतौ तज्जनकौभूताभावप्रतिषेधिगतिविषय-
त्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति
भावः । ननु मन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञाना-
नन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रमिहौ'
अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः प्राब्द-
बोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतु-
ना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ इति प्राज्ञः ।

'कर्त्तव्यत्वमवगमेति, 'कर्त्तव्यत्वं' छतिमाध्यत्वे सति प्रत्यवाय-
परिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्य-
ताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति मन्मदाश्रयते प्रत्यवा-
यत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, केषाञ्चिन्मते तु मन्ध्यावपासना-
भावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-
विहिताकरणस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधनादिति भावः । 'निन्दार्थवादेनेति,

देन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-
द्वापारस्वरूपस्याभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच
सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-
भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-
श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्वोध्यते वि-
धिना । न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति
वाच्यं । परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रकृ-
त्यर्थस्येति "नोपास्ते यद्य पश्चिमामित्यादावुपासिधातृत्वेत्यर्थः,
'फलं' इष्टं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति सन्ध्योपा-
सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविषयिका कृतिः,
कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्त्तकमिति भावः । 'न चैवमिति,
'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति अत्यन्ता-

यद्यपि तस्य साक्षात् प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य
प्रत्यवायहेतुत्वस्याप्यत्वात् तेन किङ्केन तद्विरोधनादिति भावः । 'प्रायश्चित्तेति
तद्विषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः । सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति
शब्दात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थालोचने क्रियमाणे "प्रायः पापं
विनाशोपाधिभक्तं तस्य विशोधनमिति तदर्थसङ्केतस्याहकार्यवादप्रवृत्तौ पाप-
नाशककर्मप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षाधामुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-
तायश्च इति भाव इत्यन्ये । इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-
कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव तत्र प्रवर्त्तकत्वमिति मतेनेदं । 'न चैवमिति, 'एवं'

असाध्यत्वात् । न च उपासनाकरणं प्रत्यवायहेतुर्नो-
 पासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन कृतिरिष्टा
 न तूपासनमिति वाच्यं । निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन
 उभयस्यापि तथात्वादिति, तन्न, एवमपि काम्यत्वे
 नित्यतास्ततिप्रसङ्गात् । किञ्च “अकुर्वन् विहितं क-
 र्मेत्यादिना “नोपास्ते यद्य पयिमामित्यादिना च
 करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषया-
 भावस्य, अन्यथा अकर्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं
 भावरूपत्वेन वेति श्रेयः, ‘असाध्यत्वात्’ सन्ध्योपासनाद्यजन्यत्वात् ।
 ‘कृतिरिष्टेति उपासनागोचरकृतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचर-
 कृतिसाधनतनुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतोविधिरिति
 भावः^(१) । ‘उभयवेति सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणभावयोर्द्वयो-
 रेवेत्यर्थः, ‘काम्यत्वे’ सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे ।
 ‘किञ्चेति, ‘नोपास्ते इत्याख्यातार्थकृतौ नजयान्वयादिति भावः ।
 ‘अन्यथा’ विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, ‘नान्यस्येति न कर्तु-

(१) कुत एवेदमिति भाव इति ग० ।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तगत्या प्रथमोपस्थितत्वे, ‘कृतिरिष्टेति तथाच कृतावपि
 नेष्टसाधनतान्वय इति भावः । ‘उभयवेति सन्ध्योपासनाभावे तदकरणे चेत्यर्थः,
 “एतत् सन्ध्यात्रय प्रोक्त ब्राह्मणं यदधिष्ठितं । यस्य शास्त्रादरस्तात्र न
 स ब्राह्मण उच्यते” ॥ इत्यादेरुभयसाधारणत्वादिति भावः । ‘नोपास्त इति
 व्याख्यातस्य कृतिशक्तत्वान्नोपासनाविषयककृतिमानित्यर्थः । ननु विषया-
 भावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, ‘अन्यथेति, तथाचानन्यस्यथा तत्रापि

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात् । वस्तुतस्तु कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकत्वेन निर्व्यूढं । न
च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु^(१) नित्यापूर्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-

रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासनारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः,
'साधारण्यादिति उपासनाकर्तुरात्मन्यपि सत्तादित्यर्थः, क्रियायाः
आत्मन्यसमवायादिति भावः । न च स्वजनककृत्याश्रयलक्षण-
परम्परासम्बन्धेन तदभावोहेतुरिति वाच्यं । तादृशस्य सम्बन्धत्वे
अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं । यद्वा
एतदस्वरूपेनैवाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'कृतिमाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्व-
विशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' व्यायमते निर्व्यूढं । 'न
च भूताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तवासम्भवात्
कुतस्तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं
यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थे इष्टसाधनत्वान्वयस्य व्युत्पत्तिमिद्वलेन अत्र कृतौ
तदन्वये व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं । 'एतत्' अपरेतुमतं ।

'नयाः' नैयायिकनव्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्वस्य प्रागभाव-

(१) नवीनास्त्विति क० ख० । •

करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्यं । 'विषयेति भार्जन्यादिक्रियायाः
शरीरनिष्ठत्वेन कर्तव्यं तद्विरुद्धादित्यर्थः । अस्तु चोक्तगत्या उपासनस्यैवे-
त्यत्वेन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वमाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह,
'वस्तुतस्त्विति प्रकाशः ।

साधनं तदभावोऽपूर्वं दुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं तत्सा-
धनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्ध्योपासनं विधीयते
इति, तन्न, निन्दार्थवादादिना सन्ध्योपासनाभावस्तद-
करणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रथमं

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकालौ न सन्ध्योपासनजन्यापूर्वस्य प्रागभावः का-
लानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकालसद्वृत्तः सन् दु-
रितजनकः तेन प्रागभावस्यानादित्वेऽपि न सततं दुरितोत्पत्त्या-
पत्तिः । एकसन्ध्योपासनजन्यापूर्वप्रागभावस्य प्रतिसन्ध्याकालसद्व-
कारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकालौ नतं सन्ध्योपासन-
विशेषणं, सन्ध्याकालस्य दण्डदयात्मकतया चरमदण्डकृतसन्ध्या-
वन्दनकस्यापि प्रथमदण्डे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषानु-
धावनं, कार्यतावच्छेदकश्च सन्ध्याकालभेदविभिन्नदुरितनिष्ठवैशात्य-
मेव तेन न परस्परं व्यभिचारः । न चैवमपि सन्ध्याकालस्य दण्ड-
दयात्मकतया दण्डदयमेवाल्लतसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरि-
तोत्पादापत्तिरिति वार्थं । तत्तत्सन्ध्याकालजन्यदुरितविशेषोत्पत्तिं
प्रति तत्तत्सन्ध्याकालौ न त्वविशिष्टौ भूय तादृशदुरितविशेषस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । ‘निन्दार्थवादादिनेति “नोपास्ते तस्य पश्चि-
मामित्यादिनिन्दार्थवादविषयत्वादिनेत्यर्थः, ‘सन्ध्योपासनेति त-
त्तत्सन्ध्याकालौ न सन्ध्योपासनस्य तादृशस्य सन्ध्योपासनकरणस्य वा
अभाव इत्यर्थः, ‘प्रत्यवायहेतुरिति कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्ब-

विधेरिरुद्धसाधनत्वबोधानन्तरं किन्तदिरुद्धमित्याकाङ्क्षाया अपूर्वकक्षयनमित्याह,

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबो-
धकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्पात् इति चेत्, तर्हि
विश्वजिन्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य
त्वयापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अ-
पूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः ।

न्येन तत्तत्सन्ध्याकालसद्वृत्तः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालानव-
च्छिन्नाधिकरणत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित्
कृतैकसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्प-
त्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासन-तत्करणयोर्विशेषणं,
सर्वमन्यदुक्तदिशावसेयं । 'प्रथममिति मिन्दार्थवादजन्यशब्दबोधात्
पूर्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदाभावेन, 'तदनुपस्थितेः'
अपूर्वभावानुपस्थितेः, मिन्दार्थवादविषयत्वस्य तत्राभिद्धेरिति श्रेयः ।
शङ्कते, 'विधेरिति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिमित्यविधेरित्यर्थः, 'परिशेषेण'
इष्टान्तरयाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यजन्यापूर्वस्य स्वतः परतो वा
पुरुषार्थत्वाभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः । 'अपूर्वज्ञानमिति
इतरफलव्युदासेन परिशेषादपूर्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति,
एतच्चापाततः विधेः सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ
पश्चादनुपपत्त्या इतरफलव्युदासेनापूर्वरूपेष्टकल्पनमित्यपूर्वज्ञानं वि-
नापि विधिप्रवृत्तिषम्यवेनान्योन्याश्रयाभावादिति धेयं ।

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्वकल्पनमिति लाघ-
वात्तदेव कल्पयितुमर्हं किञ्च स्वर्गकल्पनेऽपीष्टसाधनत्वं परस्याप्युपपन्नमेव

यावन्नित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाग्रमविहित-
कर्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं
श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित् । तन्न ।
तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजौव्य प्रवृत्तिस्तस्य च फला-
भावेन प्रथमं मूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेना-
न्योन्याश्रयः तस्मात् कार्यतैव विधिः । ननु नित्ये

मतान्तरमाशङ्कते, 'यावदिति, 'कर्मणां' यावन्नित्य-नैमित्तिक-
काम्यकर्मणां, तेन 'यावन्नित्येत्यादिना न पौनह्यं, 'श्रूयते' विधिना
बोध्यते, 'तथाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्मणां स्वस्वमाच-
जन्यापूर्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः ।
'नित्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजौ-
येति नित्याविधिप्राप्तेन शब्दबोधजननानन्तरमेवेत्यर्थः, 'अहरंहः-
कर्त्तव्यतादिरूपनित्यनशानस्य तदपौरुषतादिति भावः । 'फलाभावे-
नेति फलज्ञानाभावेमेत्यर्थः, 'दृष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिभाध्यत्वस्य वि-
ध्यर्थतया तदपराध केवलकृतिभाध्यत्वेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति
भावः । 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽहरहःकर्त्तव्यत्वादिरूपनित्य-

तथापि काम्यत्वे नित्यताद्यतिरिक्त्यैव तात्पर्यं, किञ्च विशेषतः फलानुप-
स्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति । 'यावदिति, उपाधिमेदेन
नित्य-नैमित्तिक-वत्तदाग्रमविहितकर्मणोर्भेदः, 'वस्तु' ब्रह्मलोकावाप्तिफल-
बोधकस्येत्यर्थः । 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना तत्प्रवृत्तेरिति
भावः । तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्त्तनामित्यव आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कथं प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते इति चेत्, न, नित्ये फलबाधेन प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काम्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न साक्षात् प्रवर्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्यताज्ञाने उपक्षीण-

त्वज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं जनयितव्यं तेन फलोपस्थितौ नित्यविधिना विशिष्टवृत्तिबाध्यत्वबोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः^(१) । 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, अमुकमिष्टमेतज्जन्यमिति दृष्टैतज्जन्यत्वज्ञानं विनेत्यर्थः', एतच्च दृष्टविशेष्यकतज्जन्यत्वज्ञानमपि स्नातग्व्येण हेतुरित्यभिमानेन । 'अनुद्दिष्टं' तज्जन्यत्वेनाज्ञात्वा, 'प्रयोजनज्ञानस्य' दृष्टनिष्ठजन्यताज्ञानस्य, एवं सर्वत्र, 'साक्षात्प्रवर्तकमिति अनन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः', 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः, उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः । 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः, 'दृष्टसाधनताज्ञानद्वारेति, 'उपक्षीणं' उपद्रुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

(१) च्यन्योन्यात्थय इत्यादि बोद्धव्य इत्यन्त पाठ क-पुस्तके नास्ति ।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति किन्तु कार्यताज्ञानोपक्षीयमिति निर्णयः कथमित्यर्थः । यत्वं फलज्ञानरूपकारणत्वात्वात् प्रवृत्तिरित्युक्तमिदं तु निष्फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्

मेव, कथमयं निश्चयः नित्ये दृष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कार्य्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात् । ननु निष्फले

रूपकत्वं तज्जनकत्वमित्यभिप्रायेण । ‘अयं निश्चय इति प्रयोजनज्ञानं दृष्टसाधनताज्ञानद्वारा काम्यस्य एव प्रवृत्तिहेतुकार्य्यज्ञानोपपत्तं न नित्यस्य इति कथं निर्णय इत्यर्थः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानासम्भवदिति नित्य इत्यादिः दृष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारा सम्भवादित्यर्थः^(१), प्रयोजनज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं^(२) । नन्वेवं कार्य्यताज्ञानमेव तत्र कथं स्यात् तस्य दृष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनत्वादित्यत आह, ‘कार्य्यताज्ञानस्येति, तथाच दृष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः । यद्यपि वेदाधीनकार्य्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्तविशेषणवत्ताप्रतिबन्धानजन्यमेव तथेति श्रौचादिमत्त्वेन सम्भवादित्येव वक्तुमुचितं, तथापीष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनकृतिसाध्यताज्ञानयोरेकशक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्ववादिनामयं ग्रन्थः, अतएवापिमग्रन्थोऽपि सङ्गमयिष्यत इति ध्येयं । पूर्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं इदानीं निष्फलत्वाद्विज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण पृच्छति, ‘नन्विति, ‘निष्फलत्वं’

(१) नित्ये प्रयोजनाप्रसिद्धेरिति भावः ।

(२) प्रयोजनेऽप्येतज्जन्यत्वज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यमिति ग० ।

प्रवर्त्ततेत्याह, ‘नन्विति, ननु यदि निष्फले फलज्ञानाभावात् प्रवृत्त्यभाव

दुःखैकफले वा प्रेक्षावतां कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीन-
कार्यताज्ञानसत्त्वात् सफलप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्त्रत्वात् ।
यत्तु लौकिके निष्फले दुःखैकफले वा न प्रवर्तते
तदिष्टसाधनतालिङ्गकस्य कार्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य
वा अभावात् । न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकं, सति कार्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

इष्टसाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाक्कारयार्थं, नित्ये इति शेषः,
'कथं प्रवृत्तिरिति निष्फलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरि-
त्यर्थः, वृत्तरयति, 'वेदाधीनेति, 'तस्यैवेति कार्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
तथाच निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः ।
नन्वेवं लौकिकेऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'यन्निति, 'यदिति 'न
प्रवर्तत इत्यस्य विशेषणं, 'तत्' अप्रवर्तनं, 'वेदाधीनस्य वेति अन्य-
तरकार्यताज्ञानस्यैकप्रतिमत्वेन हेतुत्वादिति भावः । इदञ्च न सम्यक्
एवं सति विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीन-
कार्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिसम्भवादिति ध्येयं । 'न चेति, 'वस्तुर्थः,
'कार्यताज्ञाने' तादृशान्यतरकार्यताज्ञाने । ननु प्रयोजननिष्ठतत्त्व-
न्यत्वज्ञानं विनापि यदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो-
ऽपि प्रवर्तते" इति सकलप्रामाणिकप्रवादव्याघात इत्यतो नित्येऽपि

किन्तु कार्यताज्ञानाभावात्तदा भजताडनादौ दुःखैकफलत्वज्ञानेऽप्यनाप्त-

दर्शनात् । अथ वा काम्ये लिङोऽपूर्ववाचकत्वान्नित्येऽपि लिङोपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च निष्फलमपि स्वतएव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमानञ्चेति । उच्यते । सर्वत्र नित्ये फलश्रवणाज्जीविफल-

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्व-
वाचकत्वात्' कार्यत्वरूपेणापूर्वप्रकृतत्वात्, 'नित्येऽपि' मध्यामुपासी-
तेत्यादावपि, 'विषयकं' अन्यं, 'अपूर्वं' पण्डापूर्वं, 'बोध्यत इति
कार्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः । वैदिकलिङ्गावच्छेदेनैव कार्यत्वरू-
पेणापूर्वप्रकृतिकल्पनात् तच्च च जन्यतासम्भवेन उपासनादेरन्वयः
न तु अर्थवादाद्युपस्थितप्रज्ञसोकावाद्यादिषाधनत्वं तदर्थः, तथा-
प्यपूर्वस्यावश्यकत्वेन गौरवादिति भावः । 'तच्च' पण्डापूर्वंच ।
नन्वेवं तथापि कामनावश्यभावे मानाभावात् नित्यताद्यतिमुच्येत्यत-
आह, 'नित्यमिति तत्तद्विहितकालेऽवश्यं कामनाविषयचेत्यर्थः,
श्रुतिबोधितनित्यतान्यपानुपपत्तैव तथा कल्पनादिति भावः ।
प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रायेण मुमाधत्ते, 'उच्यत इति,
'फलकामस्येति अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येति, अन्यथा अर्थवादा-

शब्दजन्यकार्यताज्ञावात् प्रदत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फलमाह, 'अथ वेति,
तच्चापूर्वं न पूर्वमुपस्थितमिति न तदादाय दृष्टसाधनत्वान्वय इति भावः ।
'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यताद्यतिरन्वयार्थवादिकेन किमपरार्द्धं
तथापि तद्दूषणमये वाच्यमेवेति भावः । 'जोषीति, प्रयोजनज्ञानं विना
अप्रदत्तेर्जोविमानस्याधिकारासम्भवादिति भावः । सम्बन्धिताधिकारमात्रे

कामस्य सम्बलिताधिकारः यथोपरागे नैमित्तिकं
स्नान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्ता-
दिश्रुतेश्च नियतकर्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य
प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडश-
श्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्य-
त्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्तव्यत्वं
तथा सन्धोपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नर-
कश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्तव्यताकं । यत्तु

दिवैकल्यमिति भावः । 'सम्बलितः' समुदितः, 'अधिकारः' फल-
हेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कालजीवित्वं फलकामना च
इयमेव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यदिग्रिष्टेन क्रियमाणस्य कर्मणः
फलार्जकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्मस्थाधिकारत्वात् । न च
फलकामनाया अधिकारत्वे तदिगमदशायां शुचि-तत्कालजीवि-
नोऽपि नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् धावदधिकारवत-
एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा ग्रीवाभावदशायामप्यकर-
णात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं । अथे निरस्यत्वादिति ध्येयं ।
ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्मणस्तदुभयरूपत्वमसङ्गत-

दृष्टान्तमुद्दिष्ट, 'यथेति, सन्धोपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्काम्यमिति यदि
ब्रूयात् तदा दृष्टान्तान्तरमुद्दिष्ट, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे साभिलाष-
सङ्गत्याचारविरोध इति भावः । 'धर्म्यवादेति, तथा चेष्टसाधनत्वस्य विधि-

यागे काम्यत्वेऽपि न नियतकर्तव्यताकत्वं तदकरणे प्रायश्चित्तानुपेदेशात् । न च नित्ये फलकामनाया-
 असम्भवः, चिकालकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकाम-
 नामम्भवात् । यत्तु प्रथमप्रवृत्ताहरहःश्रुत्या तत्का-
 लजीविमावस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधि-
 कार इति, तन्न, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमगृही-
 तैकवाक्यतावच्छेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बलि-
 ताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्य-
 ताभङ्गात् । न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता,
 बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

मत आह, 'यथेति । 'स्तवपाठवदिति सन्नमौषमाधादिति, तथाच
 तत्र यथा अननुभूयमानापि फलकामनावश्यकौ तथा नित्यस्त्व-
 लेऽपीति भावः । 'प्रथमगृहीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया
 इष्टविशेषाकाङ्क्षया प्रवृत्तुस्त्वार्थवादस्य तदेकवाक्यत्वमियमादिति
 भावः । शङ्केते, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्यति,
 'बाधकं विनेति, 'स्वार्थापरित्यागः' अनुभावकत्वं । न चैवमङ्ग-
 स्त्वलीयापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयायिकानामिष्टापत्तेः
 प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेस्तत्रत्या कल्पश्रुतिः स्तुति-

त्वमक्षतमिति भावः । 'विधीति "दद्यादहरहः आहुमिव्यादिविधिवाक्यो-
 पस्थितमित्यर्थः । ननु कामनाविरहेऽप्यहरहः प्रत्यवायात्तत्परिहारार्थमेव

फले विधिवाक्यस्यफलमादायैवाहरहःश्रुत्या कार्य-
ताबोधनात् । नन्वेवं तत्कालजीविकार्मिनोऽधिकारे
यदा फलकामनाविरहस्तदा अशुचेरिवाधिकाराभा-
वान्नियतकर्त्तव्यता न स्यात् अधिकृताकरणे प्रत्यवा-
यो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्-
काले कस्यचित्कामनाविरहिणोऽनियतकर्त्तव्यताप-
त्तेः । अथापवादाभावेनौत्सर्गिकी फलकामनास्येव

मात्रमित्यपि वदन्ति । अर्थादस्याप्रमाणत्वेऽप्याह, 'विधीति "मित्यं
नैमित्तिकं यद्येत्यादिमागुक्तविधिवाक्योपस्थितइत्यर्थः, 'फलं' विधि-
बोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य चः शेषः । 'अधिकाराभावादिति
प्रवृत्तिप्रयोजकयावदधिकाराभावादित्यर्थः । ननु फलकामनाद-
शायामेव नियतकर्त्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतोदोयान्तरमाह,
'अधिकृताकरण इति, 'न त्वकरणमात्र इति, 'स्यादित्यनुपपद्यते,
अधिकृताकरणप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरण-
मात्रे न स्यादन्यथा कामनादशायामशुचेरप्यकरणे प्रत्यवायः स्यादि-
त्यर्थः, प्रतिबन्धिमुद्रया निरस्यति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियत-
कर्त्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः । शङ्कते, 'अथेति, 'फल-
कामनास्येव' नैमित्तिक इति शेषः । नन्वपवादो बाधकः तथाच

नियमः धृतः प्रवृत्तिरित्यत आह, 'अधिकृत्येति, इति गूढाभिसन्धिः ।
प्रतिबन्ध्या, समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'तथेति,

फलज्ञानस्य स्वविययकेच्छाजनकस्वभावत्वात् यस्य तु
मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणे-
ऽपि न प्रत्यवाय इति न तन्नियतकर्तव्यताकत्वं नैमि-
त्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुसदानवगतेऽपि फले कामना
स्यादत आह, 'फलज्ञानमेति, आर्षवादिभेत्यादिः, 'मुमुक्षापवा-
देनेति भीषोपधापकेच्छया प्रतिषन्धेनेत्यर्थः, 'तस्य' व्यास-वशिष्ठा-
दिः, नैमित्तिककर्तृणामकरणेऽपि न प्रत्यवायः फलकामनाविर-
हेणानधिकारित्वादिति भावः । अत्रां निरस्यति, 'तथा नित्ये-
ऽपीति, 'श्रौतगर्गिकी फलकामनास्येवेत्यनुषज्यते, 'तुल्यमिति ।
वस्तुतः "निद्रया फलहेतृतैरनाद्यासैश्च सम्मतं । त्यक्तवैदिककर्माणो
घोरं नरकमाप्नुयुः" इत्यादिस्मृतिवत्त्वात् फलकामनातिरिक्त्याव-
दधिकारवत् एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवायः कस्यते इति
बन्धावन्दनदशायां फलकामनाविरहेऽपि श्रौचादिमतस्तदकरणे
प्रत्यवायः । किञ्च बन्धादशायां पतितस्वर्गनिबन्धनादप्यकरणात्
प्रत्यवायो न स्यात् श्रौचरूपाधिकारविरहात् अतः सूत्रज्ञाननिष्पा-
द्यभिधेनैवाधिकारेण विशिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्यः तदानीं
श्रौचस्य निष्पादनानर्हतादेव फलकामनापि सूक्ष्मज्ञाननिष्पाद्यै-

तथापि वस्तु नित्ये निषमत कर्तव्यता तस्य फलकामनावग्रहभाव एव
नैमित्तिकादिवादिति भावः । ननु मुमुक्षारिणि फलकामनाविरहिणो-

करणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं । किञ्चार्थवादोपस्थित-
फललोपाधिकर्तव्यत्वेऽवगते “अकुर्वन् विहितं कर्म-
त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्ध्यावन्धनाकरणे निन्दार्थ-

वेति तदन्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः । यदि च
फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्यथा प्रसङ्गात् फलमिद्वि-
क्षापि न स्यात् यदिग्रिष्टेनैव कियमाणस्य कर्मणः फलहेतुत्वं तस्य
शौच-प्राद्वान्तादेरेवाधिकारत्वात् “अकामकृतात् कामकृतं पापं
पुण्यञ्च दिगुणमित्यापस्तम्बादिवचनात् कामनायाः दिगुणकर्तुं प्रत्येव
प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभाष्यते, तदा तु वस्तुपक्षनिगन्धोऽप्येति
युक्तमुत्पत्त्यमः । अन्वार्थवादिकफललोपस्थित्यनियमात् तत्कामना
भावश्चकीत्यत आह, ‘किञ्चेति, ‘अर्चति वस्तुगत्या आर्थवादिक-

थावद्विषय-नैमित्तिकालुलावमस्येवेत्यस्यसादाह, ‘किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-
परिहारमेव फलमादाय विधिप्रवृत्तिर्येनान्योन्याभ्यस्य’ स्यादिति भावः ।
‘शौचे सतीति, नन्वधिकारे श्रद्धाकरणे नरकदुष्कृतिर्न शौचमात्रे माना-
भावात्तथावास्तुचेरिव फलकामनाविरहिणोऽपि सम्बलिताधिकाराभावाद-
करणे न प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं विपतप्रवृत्तिं तद्विस्तृक्तं
अधिकृताकरणे प्रत्यवायो न त्वकारणमात्र इति चेत्, न, शौचादिमत्त्वं
फलकामना चेत्तेधिकारद्वय एवञ्चाधिकारयोः सम्बलनमित्येव सम्बलिताधि-
कारमदार्थं, तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण बाधिततस्याकरणं प्रत्यवाय-
हेतु सत शौचे सति फलकामनाविरहिणोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्या-
दित्येके, तच्चिन्त्यं, एतदभ्युपेक्ष्य फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः ।
वयन्तु ब्रूम, “अकुर्वन् विहितं कर्मत्यादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

वादेन च नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायः
कस्यप्येते तत्फलकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं
नियमतः प्रवर्तते विधिप्रवृत्त्यनन्तरं प्रत्यवायस्य

फललोभाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे मन्थ्यावन्दमादाधुपस्थितेत्यर्थः ।
'तत्फलमेति' श्राव्यवादिकफलेत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति,
'विधिप्रवृत्त्येति, मन्थ्यामुपामौतैत्यादिविधेरित्येवेष्टसाधनत्वावगतौ

तत्त्वगतं न त्वधिकृताकरणस्य तद्विधेयकपदमावात् । न चैवमनुचेरपि
तदकरणे प्रत्यवायपरिहारितं वाच्यं । अमुचेत्तत्कर्त्तव्यताविशेषेण नुपेदेव
तत्त्वगत्यताविधानेन च तं प्रति तस्याविहितत्वात् विहितकरणस्य च
प्रत्यवायहेतुत्वादत एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकारणकारणं न
प्रत्यवायहेतुत्वादि कामनाया तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहे तत्कर्त्त-
व्यताविशेषश्च स्यात् तथा अमुचेरिव कामनाविरहियोऽप्यकरणे प्रत्यवायो
न स्यात् । न चैवं, न हि सकामस्याहरद्वन्द्वत्वा तद्विहितं येन निष्कामस्य
तद्विहितं तस्मादस्य बाधकताकरणं प्रत्यवायहेतुः तथापि नित्ये उक्तपुण्या
सामान्यतः श्रौचमात्रं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनाधि, सा हि
नित्यस्य फलजनकतायामधिकारः । अतएव प्रत्यवायेवैव कृतं नित्यं फलजनकं
अथवा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रफलकं अथमेव च कामादभेदः तदिद-
मुक्तं 'श्रौचे सतोत्यादि ।

केचित्तु समर्थस्य फलकामस्याकरणं न प्रसक्तं येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन
तन्निवार्येत तथाच "अकुर्वन् विहितं कर्मोत्पादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापत्त्याधि-
कारिकदेशे करणमावेऽपि पापमिति तात्पर्योद्घोषनादनधिकृतकरणमपि
प्रत्यवायहेतुरित्याहुः ।

प्रामाणिकत्वात् अकरणोन्मुखस्य* करणेन प्रत्यवाय-
प्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके फलोपाधिकर्तव्यत्वे
कामनाविरहेऽपि नियतकर्तव्यतावत् ।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकार्यताज्ञानात्
प्रवर्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां
कृतेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्य-
त्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् । अतएव सन्ध्योपासनमफल-

तत्किमिष्टमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचने प्रत्यवायानुत्पादस्यै-
वेष्टत्वेन कल्पनादित्यर्थः । ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वात् तत्सा-
धनत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेद,
'कामनाविरहेऽपीति फलान्तरकामनाविरहेऽपीत्यर्थः, प्रत्यवाय-
परौहृदारार्थमिति शेषः । इदमुपलक्षणं यच्च प्रत्यवायपरौहारस्या-
नुपस्थितिं तच्चान्तं स्वविशिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविगाननिवृत्त्यर्थ-
मेव वा नित्यस्यैव प्रवृत्तिर्भविता क्लृप्तकारणं विना कार्यानुत्पा-
दस्यावश्यभावादिति ध्येयः ।

ननु तत्कार्यताया वेदबोधितत्वधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखै-
कफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति,
जल ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यभियोगसाधनत्वविशिष्टस्यैव कृतिसा-
ध्यत्वस्य विध्यर्थत्वादिति भावः ।

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्व निरस्यति, 'अकरणेति, 'नैमि-
त्तिक इति, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादिति भावः । 'गुरुमतं प्रामा-

मपि क्रियते वेदबोधितकर्तव्यताकत्वादित्याशङ्क्य गुरु-
मतमेतच्च गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्यः ।

यत्तु पाण्डापूर्वं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि
न, एवं तवापि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः । किञ्च
सुखं दुःखाभावश्च मुख्यं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं
नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पाण्डापूर्वत्वात्, काम्यापूर्वञ्च
सुखहेतुर्गौणं प्रयोजनं । प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि
प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत् । न । प्रवर्त्तनीयेन लोकेन
तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-
मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रस्थावता । मुक्ति-स्वर्गौ
चालौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-
जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि लघुरेव । तदयं सङ्क्षेपः

‘गौणं’ भक्षलौपाधिक । शङ्कते, ‘प्रवर्त्तकेति विधे’ प्रवर्त्त-
कानुरोधेनेत्यर्थः, ‘तदपि’ पाण्डापूर्वमपि, ‘प्रवर्त्तक’ प्रवर्त्तयप्युक्तं
फलं । ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीच्छा तथा पाण्डा-
पूर्वमपि स्यादत आह, ‘मुक्तीति, ‘सङ्क्षेप’ विचारस्य । दुःखसाध-

करमत, ‘गुरु’ मष्टदा मतमिति सोमहास, ‘गुरो’ जगद्गुरो ।

ननु स्वत प्रयोजनत्वामावेऽपि गौणमेवास्त्वित्यत आह, ‘तत्साधनञ्चेति ।
नन्वेवमपि मुक्ति सर्वावपि प्रयोजने न स्याता लोकेन तयो स्वाधर्मेनाज्ञाना-
दित्यत आह, ‘मुक्तीति, पाण्डापूर्वं त्वपूर्वजातीयमपि पाण्डापूर्वं तथेति

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त-
व्यता तच्च फलं दुःखसाधनाभावः पाण्डापूर्वं वेति
तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यहमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः, तथाचार्यवादिकं विधिवाक्यश्रुतञ्च फलमस्तु
कृतमन्येन । न च कामनाविरहे नियतकर्तव्यता न
स्यात्, अपूर्वादीच्छाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायप-
रिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव । यच्च च न फलश्रु-
तिस्तच्च विश्वजिज्ञाया इति । नन्विदमिष्टसाधनमिति
ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

नम्र सन्धानुपासनादेरभाव सन्ध्योपासनादिरूप, कृतिगतमेवेष्ट-
साधनत्व प्रवर्तकमिति मतेनेह । क्रियागत तत्तथेति मतेनाह,
'पाण्डापूर्वं वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पाण्डापूर्वधोरन्यतरगो-
चरेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः । 'आर्यवादिकं' "सन्धानुपासते
ये वित्याद्यर्थवादलभ, 'विधीति' "नित्यं नैमित्तिकं यद्येत्यादिप्रागु-
क्तविध्युपस्थापितञ्चेत्यर्थः । नित्यताभङ्गमाशङ्कते, 'न चेति । प्रति-
सन्ध्या निरस्यति, 'अपूर्वादीच्छेति, 'यच्च' नित्ये, 'विश्वजिज्ञाया इतीति
प्रत्यवायानुत्पादम्याजन्यत्वेन फलत्वासम्भवात् स्वर्ग एव तच्च फलमि-
त्यर्थः । 'इदं' यागादि, 'एतत्साध्यमिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उक्त-

भावः । 'तथाचेति, अन्यथार्यवादादे स्तुतिपरत्वकल्पनागौरव स्यादिति
भावः । ननु यच्च नित्ये न फलश्रुतिस्तच्च कथमिष्टसाधनत्वान्वय इत्यत
आह, 'यत्र चेति, तदस्य पृच्छति, 'नन्विति । ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फले-
च्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन कृतत्वात्
उपायचिकीर्षापि बाधकं विना तथा । वस्तुतस्तु कृति-
साध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे यजे-
तेतिपदात् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः
कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विशेषणज्ञा-

रमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविशेष्यकेष्टसाधनज्ञानस्यैवेत्यर्थः,
यत्र च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्तथापि, फल-
बलात् तादृशेष्टसाधनताज्ञानं कस्यत इत्याशयः । 'फलेच्छाया-
मिति सुखादौच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः ।
ननु स्वज्ञानानुगततया फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य
हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे मानाभाव इत्यरुचेराह, 'वस्तुत-
स्त्विति, साध्येष्टस्य च विध्यर्थत्वादिति भावः । एवञ्च स्वर्गकामो
यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्ययार्थविशे-
ष्यकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविशेष्यको
वा अश्वयबोधः । न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिण्डं
दद्यादिति विधेर्बाध इति बाध्यं । तत्र परम्पराशब्दन्वयेन कर्त्तरि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादित्यरुचेराह, 'वस्तु-
तस्त्विति, एतत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्तकं, 'कृत्यसाध्येऽतिप्रस-
ङ्गादित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वप्रवेशं व्यावश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति,
'तत इति, यद्यपि लक्षणाया अविशेषात्तत्त्वाध्वं तथापि यज्जग्रीहौ धर्म्मौ

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तव, मम तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं । न च कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-इष्ट इति लिङ्गं बोधयितुं शक्यमपि, एकस्वार्थान्वय-मपरपदार्थे बोधयित्वा तदन्वितापरस्वार्थान्वयबोध-कत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यजिपदे च कृत्या सह यागा-न्वयं बोधयित्वा पर्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे आवृत्तिप्रसङ्गः ।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं शक्यं, तथाच

इष्टान्वयादिति ध्येयं । 'विशेषज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकविशेषज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्ट-वैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकच इयमिति न्यायेनेति भावः । तथाच धर्मद्वयकल्पनागौरवाच्च तस्य हेतुत्वमिति भावः । दूषणान्तरमाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, 'कृत्या सह' इति साध्यतासंसर्गेण कृत्या सहेत्यर्थः, 'पर्यवसिते' निराकाङ्क्षिते ।

शङ्कते, 'अथेति, तथाच समाप्येकच इयमिति न्यायेन कृति-साध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे' यह इति भावः । परि-

लभ्यस्तत्पुत्रवे सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः । ननु विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृति-साध्यत्वस्य मार्गं सम्भवति तथाचाप्येकमेव ध्यानं ध्यतश्च न व्युत्पत्ति-

बहुव्रीह्यर्थापेक्षया द्रष्टव्य साधनमिति पक्षार्थस्य लघु-

हरति, 'तथाचेति । न च द्रष्टव्यविषयाध्यत्ममेव निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थ इति वाच्यं । तत्सम्बन्धस्य^(१) दृष्ट्यनियामकतया अभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन मण्डलीकरणं न कुर्यादित्यत्र तत्र-र्यान्वयापत्तेस्तस्मापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न घञेतेत्यपि प्रयोगापत्तेः तस्य दृष्ट्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य केवला-न्वयित्वादिति भावः । ननु विग्रिष्टवैग्रिष्टबोधभ्युपगमे उक्त-सकलदोषसम्भवेऽपि चाग्रे कृतिसाध्यत्वं चागसाध्यत्वञ्च द्रष्टे एकदैव गृह्यते इत्यभ्युपगमे न कोऽपि दोषः । न चैकत्वान्वितापरपदा-र्यान्वितकर्मत्वादिवोधकसुबिभक्त्यतिरिक्तसूत्रे एकस्वार्थान्वितापर-पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदस्याभ्युपगममिति वाच्यं । जानाति-स्त्रपितौत्यादौ वर्त्तमानत्वाग्रयलबोध्यत्वान्वयबोधस्य ज्ञानादौ दर्श-नात् । किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे न विनिगमक^(२) । न च तस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेः प्रवर्त्तकत्वभङ्गप्रसङ्ग-इत्येव विनिगमकं, परस्परयापि तदुपपत्तेः तत्रापि विधिजन्यज्ञानस्य

(१) तत्र दृष्ट्यनियामकसम्बन्धस्येति क० ।

(२) विनिगमकं न किञ्चिदप्युक्तौत्तर्यं ।

विरोधोऽपि एकदैवोपगमबोधनेनैक स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-बोधनादेकदा तद्वबोधने व्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मानाभावात् अतएव च ना-द्यतिप्रसङ्गोऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशादृष्टीरदोषत्वस्य तथापि घटप-दादेरवान्तरस्वार्थबोधप्रवचनानन्तरं पुनर्मन्त्रावाक्यार्थान्वयबोधनादिति पू-

त्वात्तदेव शक्यं । किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदु-
त्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तदव-
च्छिन्नक्षणोत्तरक्षण एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनु-
त्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तदसाध्यत्वापत्तेः ।
अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रस-
साध्यत्वापत्तेश्च । नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमय-
सम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

साक्षादप्रवर्तकत्वादित्युच्यते । 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तदध्वसा-
धिकरणत्वं, दण्डध्वसाधिकरणत्वंमात्रमन्तः^(१) न घटस्येत्याह,
'दण्डेति तदण्डसाध्ये तदुत्तरत्वं इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अत्रापि,
तदधिकरणत्वंस्योत्तरत्वं साध्यमित्याशयेनाह, 'तदवच्छिन्नेति ।
'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशासाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, आका-
शस्य सार्वकालिकतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाधिकरण-
कालाप्रसिद्धेरिति भावः । 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसव्यक्त्योः
परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तदवधिकेति तदधिकरणसमयाव-
धिकेत्यर्थः, अतो न नित्यासङ्गः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं । तदु-
त्तरत्वव्याप्यत्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति । ननु व्यापकप्रामाणा-

(१) नियमत इत्यनेन मात्रार्थलाभादिति भावः ।

व्याप्तिरसादाह, 'किञ्चेति, 'दण्डेति दण्डोत्तरमपि कदाचिदुत्तरत्वात्वादित्यर्थः,
'अतएव' शब्दस्याकाशासाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्याकाशाभावव्यापक शब्दाभाव,

वृत्तित्वं तच्चाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च । तस्मात् तत्साध-
नकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च लाघवात् तत्साधनत्व-
ज्ञानमेव प्रवर्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणरूपं व्याप्यत्वं तच्च साधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगि-तदधिकरणघणोत्तरत्वकत्वं । न च तथापि परमाणादेरा-
काशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्येति वाच्यं । अन्यत्वेना-
नन्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यरूपेण, 'गुरुतरञ्चेति ।
'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहित-
पूर्ववर्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'लाघवादिति निरूपकत्वाप्रवेगेन
लाघवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवे-
त्यर्थः ।

अथ नव्याः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं वा
न विधेयं सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं, अप्रिष्टोमादौ
साधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्वकाद्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगितानवच्छेदकान्यथासिद्धानिरूपकधर्मवत्त्वं तच्च चानवच्छेदकत्वं न
निरूपप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदभावं विरोधाभावमादा-
यातिप्रमत्तेः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदवत्त्वं ।
न चाप्रिष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्तरेणापि वाजपेयादिना

अव्यवहितत्वात्यन्ताभावसत्त्वेन अभिधारादित्याहुः । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव
प्रवर्तकमिति, तत्रेदं चिन्तं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्तकं तदा दुःख-
प्रागमावार्थतया प्रावृत्तिमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्मिथत-

गङ्गास्नानादिना च^(१) स्वर्गात्पत्तेः । न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विधेरर्थः प्रवर्तक-
ज्ञानविषयस्य तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं । तादृशजातिविशेषाणां
विधेकगम्यकार्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्वमुप-
स्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधिप्रक्रियहासम्भवात् अन्यथा
कार्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघातादिधित एव तत्सिद्धेः स्वर्गविशे-
षत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः
स्वमाधेष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विधेरर्थः, तस्य च वृत्तिनियाम-
केन कालिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः, स्वं सम-
भिव्याहृतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च
नियमतस्तत्तदुपायविशेषमाधेष्टत्वाभः अग्निष्टोमयामः स्वसाधेष्टवा-
नित्यन्वयबोधः । न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्बोध-
तादेवस्थितिमिति वाच्यं । साध्यत्वं हि अन्यथासिद्धनिरूपकत्वे सति
तद्वर्मावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं । नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः
अग्निष्टोमादिरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् । न
च तद्वर्मारूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्वर्मावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क० ।

पूर्ववर्तित्वं तत्पूर्ववर्तित्वञ्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वं । न च प्राग-
भावस्य प्रागभावाभावेन तन्नियतपूर्ववर्तित्वं सम्भवति । न च प्रागभावस्यो-
त्तरसमयसम्बन्धस्य यथात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं । तत्-
सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात् । किञ्च प्रायश्चित्ता-
दिषु दुःखभावमुद्दिश्यैव प्रवर्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य स्वतः

वृत्तित्वं तच्चाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च । तस्मात् तत्साध-
नकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च लाघवात् तत्साधनत्व-
ज्ञानमेव प्रवर्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणरूपं व्याप्यत्वं तच्च स्वाधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-
योगि-तदधिकरणचणोत्तरत्वकत्वं । न च तथापि परमाणादेरा-
काशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्येति वाच्यं । अन्यत्वेमा-
न्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यच्चेराह, 'गुरुतरञ्चेति ।
'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अमन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहित-
पूर्ववर्त्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'लाघवादिति निरूपकत्वाप्रवेगेन
लाघवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवे-
त्यर्थः ।

अथ भूयाः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं वा
न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं, अग्निष्टोमादौ
वाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्वकाक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगितामवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मवत्त्वं तच्च चानवच्छेदकत्वं न
निरूपप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावमादा-
यातिप्रसङ्गेः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावभेदवत्त्वं ।
न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्त्ररेणापि वाजपेयादिना

अभ्युपगमाकाशात्यन्ताभावसत्त्वेन यमिचारादिशुद्धः । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव
प्रवर्तकमिति, तच्चेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वध्वानं प्रवर्तकं तदा दुःख-
प्राग्भावाद्यर्थितया प्रायश्चित्तादौ पृथक्त्वं स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्निष्ठत-

गङ्गास्नानादिना च^(१) स्वर्गात्पत्तेः । न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्त्तक-
ज्ञानविषयस्य तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं । तादृशजातिविशेषाणां
विधेकगम्यकार्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्वमुप-
स्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधिप्रक्रियहासम्भवात् अन्यथा
कार्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघातादिधित एव तत्सिद्धेः स्वर्गविशे-
षत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः
स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, तस्य च वृत्तिनियाम-
केन कास्तिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः, स्वं सम-
भिव्याहृतमग्निष्टोमादि, ममभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च
नियमतस्तत्तदुपायविशेषसाध्येष्टत्वाभः अग्निष्टोमयागः स्वसाध्येष्टवा-
नित्यन्वयबोधः । न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्दोष-
तादवस्थमिति वाच्यं । साध्यत्वं हि अन्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति
तद्वर्त्तावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं । नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः
अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् । न
च तद्वर्त्तारूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्वर्त्तावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क० ।

पूर्ववर्त्तित्वं तत्पूर्ववर्त्तित्वञ्च तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वं । न च प्राग-
भावस्य प्रागभावभावेन तन्नियतपूर्ववर्त्तित्वं सम्भवति । न च प्रागभावस्यो-
त्तरसमयसम्बन्ध एवात्र साध्यस्तत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं । तत्-
सम्बन्धस्य समयप्राग्भावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात् । किञ्च प्रायश्चित्ता-
दिषु दुर्खाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य स्तः

वृत्तित्वं तदिति वाच्यं । दद्यात् यजेतेत्यादावव्याप्तेः सामान्यतां
दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेण-
न्ययासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यता-
वच्छेदकतया गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्यथासि-
द्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्वर्णावच्छिन्नं प्रति द्याग-दानादेर्न
येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्वर्णभेदकूटवद्वर्णवत्त्वस्य सत्यन्तेन विवक्षित-
त्वादित्याहुः । तदसत् । चेत्तं न वन्देतेत्यादिनिषेधविधौ स्वसा-
द्येष्टस्य सिद्धासिद्धिभ्यां मन्त्रार्पणन्वयापत्तेः ।

मिश्रास्तु वैजात्यांश्च परित्यज्य वस्तुगत्या विजातीयस्वर्गसाधन-
त्वादिकमेव विधायः, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाघटकत्वेन न उप-
स्थितिरपेक्षिता । न च वैजात्यस्याप्रवेगे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां
शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेश इति वाच्यं । इष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां
प्रवेगात् इष्टत्वादेः कारणत्वाघटकत्वेऽपि शक्यतावच्छेदके प्रकारतया
प्रवेगे बाधकाभावादित्याहुः । तदसत् । प्रतियोगिनि प्रतियोगिता-
वच्छेदकतापय्याप्याधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति नियमात् वैजात्यांश्च
परित्यज्य विजातीयस्वर्गाद्यवहितप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तृतोऽपि भोजने
प्रवर्तते मनसा तृतेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वप्रशङ्गाभावात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिस्निकरूपेण
स्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्ग-
कामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमवच्चेष्टमिति प्रत्ययार्थवि-
श्लेषकस्यान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैवाभा-
वोविध्यर्थं भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध-
कत्वव्युत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यदा
विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविश्लेषक एवा-
न्वयबोधः^(१) । न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं । संसर्गो-
पस्थितैरणपेक्षतादिति दिक् ।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्तकत्वेन
नेयापिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञान-
स्येति इष्टत्वप्रकारेणैच्छाविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्ये-
त्यर्थः, 'मनसेति, इच्छानाशेऽपौति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

(१) इष्टवान् याग इति धात्वर्थविश्लेषकान्वयबोध इत्यर्थः ।

योरपि प्रवर्तकत्वं, चानुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानाभावात् । किञ्च
गोत्याशधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः
तस्मादनन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं । न च तदपि तत्साधनकत्वं
अन्यानिरुक्तेः एवञ्च दोषतादवस्थमिति वाच्यं । यकिन् सत्यग्रिमच्छब्दे यस्य
सत्त्वमित्यादिना क्षेमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य यश्चक्षतेव निर्व्वचनात्, एतेन,

वृत्तित्वं तदिति वाच्यं । दद्यात् यजेतेत्यादावव्याप्ते सामान्यतो-
दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेणा-
न्यथासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यता-
वच्छेदकतया गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वाद्यवच्छिन्नाया अन्यथासि-
द्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्व्यावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्न
येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्व्यावच्छिन्नभेदकुटवद्व्यावच्छिन्नस्य सत्यन्तेन विवक्षित-
त्वादित्याहुः । तदसत् । चेत्वं न वन्देतेत्यादिनिषेधविधौ स्वभा-
व्येष्टस्य सिद्धसिद्धिर्भा नञर्थानन्वयापत्तेः ।

मित्रास्तु वैजात्याग्रं परित्यज्यं वस्तुगत्या विजातीयस्वर्गसाधन-
त्वादिकमेव विध्यर्थः, अतो वैजात्यस्य कारणत्वाघटकत्वेन न उप-
स्थितिरपेक्षिता । न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां
शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेश इति वाच्य । दृष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां
प्रवेशात् दृष्टत्वादेः कारणत्वाघटकत्वेऽपि शक्यतावच्छेदके प्रकारतया
प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः । तदसत् । प्रतियोगिनि प्रतियोगिता-
वच्छेदकताप्यंश्याधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति निश्चयमात् वैजात्याग्रं
परित्यज्य विजातीयस्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानव-

प्रवृत्त्यात् । अनु येन रूपेण यस्य साध्यता तद्रूपाकान्तसाध्याधिकरणका-
लोपाधिपूर्ववर्ति-
त्यर्थानं प्रवृत्तं तदात्राप्यस्ति दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्ता-
द्यन्तरकालवर्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्तित्वस्य
प्रायश्चित्तादौ सम्मत्वादिति चेत्, न, एवं घटाद्यधिकरणसमयात् पूर्ववर्ति-
त्वाप्रतिसन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । न चोभ-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्तेत मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वप्रदासम्भवात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिखिकरूपेण स्वर्गादिकं वा विध्यर्थं, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्ग-कामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमवचेष्टमिति प्रत्ययार्थवि-श्लेष्यकस्यान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैवाभा-वोविध्यर्थं भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोध-कत्वव्युत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यदा विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविश्लेष्यक एवा-न्वयबोधः^(१) । न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं । संसर्गो-पस्थितेनपेक्षतादिति दिक् ।

इच्छाविषयमुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्तकत्वेन नेयाधिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञान-स्येति इष्टत्वप्रकारेणैच्छाविषयतावच्छेदकधर्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्ये-त्यर्थः, 'मनसेति, इच्छानाग्रेऽपीति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

(१) इष्टवान् याग इति धात्वर्थविश्लेष्यकान्वयबोध इत्यर्थः ।

योरपि प्रवर्तकत्वं, अननुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानामावात् । किञ्च गोत्वादधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः तस्मादनन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्तकं । न च तदपि तत्साधनकत्वं अन्यानिरुक्तेः एवञ्च दोषतादवस्थमिति वाच्यं । यस्मिन् सत्ययिमक्षणे यस्य सत्त्वमित्यादिना क्षेमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य यशस्त्वैव निर्वचनात्, एतेन.

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया तृप्तौ नास्तीति चेत्,
तर्हि हन्तैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु
तज्ज्ञानं गौरवात् । किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे
इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छेति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतावच्छेदको
बोधर्मस्तद्विशिष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेति शेषः । 'तज्ज्ञानं' इच्छा-
विषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवादिति तत्प्रकारकत्वसाधिकस्य प्रवे-
शादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वाग्रे विधिप्रक्रिकल्पनावैयर्थ्यप्र-
सङ्गात्, इष्टत्वाग्रेपस्त्वित्यर्थमेव तत्र विधिप्रक्रिस्त्रीकारादित्यभि-
मानः । 'स्वज्ञानेनेति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तच्चिर्विकल्पकेने-

तत्साधनकत्वमेव तत्साधनत्वमेव च साधनत्वे जायवमित्यसङ्गतं बोध्यं । न
चैवमित्यसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं । तत्राप्येतत्साध्यमित्यमिति
ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात् । यदि च जायवादित्या तत्साधनत्व-
ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्योति तत्र प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्त्वं वेद्यत्वाद्वा
तत्रापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यसे, तदा प्राप-
यित्प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे निर्योति तत्रापि
प्रवृत्त्यभाव इष्ट एव समानसंवित्त्वं वेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति
तुल्यं तस्मात् यन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुद्गलार्थत्वात् तदर्थितयैव
प्रापयित्तादौ प्रवृत्तिस्तन्मत एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्तकमिति । ननु
स्वज्ञानमिच्छाया व्यापारोऽस्तु तथाच व्यापारिनाग्रेऽपि न द्यतिः । किञ्च
विनश्यदवशिष्टाया कारणत्वमस्तु । न चेच्छात्तद्विचित्रिकल्पकेन तद्वाग्रे तदष्ट-
मव इति वाच्यं । ज्ञानवदिच्छाया अपि विषयनिरूप्यत्वेन निर्दिक्त्वकान-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात् । अपि चेच्छाविषयः
सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विशे-
ष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्,
ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसोवहिरस्वा-
तन्व्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञातः कृत इतिवत्

त्यर्थः । ननु ज्ञानेन पूर्वेच्छायां विनाशितायामपि इष्टसाधनता-
ज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति इच्छायाः
स्वरूपस्य हेतुत्वे प्रथममपि तथास्तु ज्ञाताया एव कारणत्वे च
उत्तरेच्छाया अपि ज्ञानेन नाशान् तदनन्तरमपि इच्छान्तरं वाच्यं
सापि तथैवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः, 'अधि-
कृतयेति, अनागतसुखस्यैव इच्छाविषयतादिति भावः । अन्तर्विष-
यकखेष्टत्वज्ञानस्यासम्भवमुक्त्वा बहिर्विषयकस्याह, 'ओदनादाविति,
'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'इष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

भुपगमादित्यस्मिन्सादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोगनादाविष्ट-
साधनत्वज्ञानभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । 'ओदनादावपीति, तथाच
तत्साधने, पाकेऽपि न प्रवर्ततेति भावः । 'तवेति, इष्ट तस्मिन्मनस्योदनादे-
स्तदसम्भव इति भावः । ननु सुखमोदनचेच्छामि इत्यनुययसायेन तद्विष-
यत्वमिच्छाया गृह्यता तुल्यवित्तिवेद्यतया इच्छाविषयत्वमपि सुखसौ गृह्यते ।
न चैवमपि तदसन्निकर्षात्सुखादिविशेष्यकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं ।
इष्टसाधनताज्ञानस्य तथाप्यवैकल्यात्तत्र विशेष्यत्वज्ञानत्वेन तदुपयोगात् ।
किञ्च ज्ञानोपनीतसुखादेर्विशेष्यत्वेऽप्यदोष व्यतर्कवासन्निकृष्टप्रवृत्तादिविशे-

इष्टत्वज्ञानं, तत्र विश्लेष्यसन्निकर्षात् । वस्तुतस्तु इष्टस्य विश्लेष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-पाकादाविष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याल्पाधिकभावेन नानाप्रकारत्वेन च विश्लेष्यान्ध्यवसायात् । न चेष्टविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेषु अनुगतस्योपलक्ष्यस्याभावेनाननुगमा-

ज्ञानं, 'तत्रेति ज्ञातः कृत इत्यादावित्यर्थः, अथ चेच्छाया अवि-
द्वविषयतया न विश्लेष्यसन्निकर्ष इति भावः । ननु उपनयरूपसन्नि-
कर्षसत्त्वात् इच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्घट-
मित्यखेराह, 'वस्तुतस्तु', 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्यत-
इष्टत्वेन यागइष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः, (१) 'विश्लेष्यान्ध्यवसा-
यादिति, इष्टस्यामुक्तस्य साधनमिति विश्लेष्यतोऽनिर्णयादित्यर्थः ।
ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तदिष्टे इष्टत्वहेतुना सुखादि-
स्वरूपत्वमनुमाय मनसा इच्छाविषयसुखसाधनं याग इति विश्ले-
ष्यतो निर्णयमभव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखत्वा-
दिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' याम-
पशु-हिरणादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अननुगमात्'

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क० ।

यस्यो मानस परामर्श इत्यखरसादाह, 'वस्तुतस्तु', फलेच्छा स्वरूपसतो
प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्तकधीविषय इति न ह्यस्य भोजने प्रवृत्तिरित्या-

दिति । उच्यते । यच्चेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव लोक-
वेदसाधारणं प्रवर्त्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधन-
त्वेनेच्छाविषयाणां अननुगतानामपि वस्तुसदिच्छावि-
षयत्वमेवानुगमकं एवं यदा सुखादाविच्छा भवति

ध्यभिचारात् । इष्टापत्त्या परिहरति, 'यच्चेति धेन रूपेणेत्यर्थः,
'तत्साधनताज्ञानमेवेति तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा
घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच
इष्टत्वप्रकारकत्वं न प्रवेगनीयमिति भावः । ननु यत्त्व-तत्त्वयो-
रैक्यस्याभावान्तदिश्रेय्यक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्ववि-
शिष्टसाधनताज्ञान-ग्रामलाभत्वादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्सा-
ध्यकप्रवृत्तिं प्रति प्रातिस्निकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथाचाननुगमः ।
न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्यतावच्छेद-
कमिति वाच्यं । सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तज्जन्यताव-
च्छेदकानुगतरूपाभावेणाननुगतत्वाद्बध्मसिद्धकलादिवदित्यत-आह,
'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति सुखत्व-दुःखाभावत्वेत्यर्थः, 'तत्साध-
नत्वेनेति ग्रामलाभत्व-पशुलाभत्व-हिरण्यलाभत्वादिनेत्यर्थः, 'इच्छा-
विषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति
इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः । ॥ चैवमपि 'घटत्वेनेच्छायां
द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलान्व-

शयेन परिहरति, 'यच्चेति, 'वस्तुसदिति । नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनता-
ज्ञान-फलत्वावदुपादानप्रत्यक्षस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं । न चैतेषामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं तदा

यितया द्रव्यत्वादेरपीच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं । तत्कालीन-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्यतावच्छेदकमपि तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यककृतित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न व्यभिचारः । न चैवमपि दृष्टसाधनत्वाज्ञानदृश्यां तदभावज्ञानदृश्यां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिद्वारा तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तद्विषयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं । प्रसिद्धेषु सर्वेषु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वकल्पनेन विशेषणामपीविरहादिष्ववयवकाले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तिः । न च स्वरूपसत्तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं । विमग्नद्वयफलज्ञानजनितफलेच्छास्ये तदवभावात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्वकालस्याभिहितत्वाद्दृढ-द्रव्यलोभप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घटसाधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृत्त्यापत्तेश्च । किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छातुदयदशायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथक्जनिका वाच्येति गौरवं, स्वरूपसत्तादृशकृतिविषयतावच्छेदकसन्तु न सम्भवत्येव फलस्य प्रवृत्तिविषयताभावादिति भावः । इदमापातनः एवं यति तत्तद्व्यतिरेगेन कार्य-कारणभावस्यैव सम्यक्त्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा

सदावस्थितिरिति चेत्, न, इच्छीत्यनन्तरं तद्विरोध्यनुत्पादसमावाप्ति-

पाकादौ प्रवर्तते । नन्वेवं प्रवर्तकज्ञानविषयस्य नाना-
त्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण ययोक्तरूपेण कार्य-कारणभावेऽपि तत्तद्व्य-
क्रियिष्यामात् कार्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोगैरिव पुनर-
धिकमिति ।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-श्रीदनसाध-
नत्वज्ञान-धनलाभसाधनत्वज्ञान-धामलाभसाधनत्वादिज्ञानानां प्रत्ये-
कमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं
कार्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तित्वञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं
तत्तदव्यवहितोत्तरत्वं मतुवर्थः सम्बन्धानुगमश्च न दोषाय, फले-
च्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदनुदयदशायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः
तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

एकदेशिनास्तु प्रवृत्तेर्विषयताद्वयी साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन
विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादि-
फलमिष्टा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात् । न चैवं
सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वसिद्धान्तस्थापात इति वाच्यं ।
तस्य साध्यताख्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्यु-
द्देश्यकत्वमेव सुखार्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसा-
धनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विष-
यताद्वयी उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तत्र

प्रस्यैव वस्तुसंदिष्टाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः । भ्रान्तः शङ्कते, 'नन्विति,

चेत्, न, सुखत्वादिर्नानुगतं दृष्टत्वेनानुगतं फलं
प्रति साधनत्वस्य यागादेर्लिङ्गादिना बोधनात्,

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोग-
निष्णामौत्यनुभवादिति प्राहुः ।

‘दृष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि ज्ञानविषयत्व-
कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात्
‘केवलान्वयित्वस्य निष्पेक्षाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेण
दृष्टसाधनत्व-ज्ञेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वानां शक्यतावच्छेदकत्वं
दुर्वारमिति । न चानुभवादिरसाधनत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति
वाच्यं । अनुभवस्यैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाध्यत्वमात्रशक्तिवा-
दिनो मीमांसका अप्यनुभवेनेव निरस्याः स्युः । न च तथापि
विनिगमनाविरहेण दृष्टसाधनत्वं ज्ञेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्वं
अयमेव विधिप्रकृत्यं अनन्तसुख-दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य साध-
वादिति वाच्यं । दृष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैतत् न वन्देत जलं
न ताडयेदित्यादौ मन्त्रार्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वर्गसाध-
नत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ शक्तिरिरुद्धसाधनत्वे च
लक्षणेत्यस्यापि सुवचलात् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् दृष्टसाधनत्वापेक्षया
स्वर्गसाधनत्वस्य लघुत्वाच्च । वस्तुतस्तु आख्यातधामान्यस्य कृतौ शक्ति-
कल्पनादिधेरपि कृतावेव शक्तिसाधवात् स्वर्गसाधनत्वादौ निरुद्ध-
लक्षणेत्येव तत्त्वं ।

यश्चान्न हि प्रवर्तकं स एव विधिरूपेण ज्ञेयसाधनत्वं किन्तु सुखादि-

तथाच फलानामनुगमार्थं फलेच्छा शक्या न त्विच्छा
ज्ञानकारणत्वेन । अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रव-
र्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शक्यमिष्टसाधनत्वं
तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात्
इति चेत्, साक्षादेवमेव किन्त्विष्टसाधनं यागइति
लिङ्ग बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव
इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

नन्विष्टप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वांगे शक्तिकल्पनं वृथेत्यत-
आह, 'तथाचेति, 'तच्च शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव'
विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'लिङ्ग बोधिते' लिङ्गन्तयजेतेत्यादिपदेन बो-
धिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इदञ्च जि-
ज्ञासाकाङ्क्षा इति मतेन^(१) 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशे-
षणत्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति
भावः । इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वांगे स्वर्गप्रकारकत्वाद् अह, 'तदनन्तरमिति, 'स्वर्गकामपदसमभिव्याचारादिति तत्त्वसमभिव्या-

(१) इदञ्च जिज्ञासायां व्याकाङ्क्षात्वमतं इति न० ।

साधनत्वमिति तत्रैव लिङ्गः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च
न नानार्थत्वमित्यर्थः । ननु तथापि स्वर्गत्वेन तज्ज्ञानं न स्यात् तेन
रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविधयत्वेन

हारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्तकमुत्पद्यते ।
एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्तकं ।

हारजन्यस्वर्गवदिष्टसाधनं याग इति ज्ञानसहकारादित्यर्थः, 'उत्पद्यते' भगवता उत्पद्यते ।

केचित्तु 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वान्वयः स्यादित्यर्थः^(१), इत्याहुः । तदसत्, साधनत्वस्य इष्टविशेषतद्योषस्थितत्वेन तदपहायान्वयेन सह अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् ।

'विधिजन्वेति विधिजन्यं स्वर्गस्वरूपेष्टसाधनं याग इति भगवाक्कार्यज्ञानं तज्जन्यं स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव प्रवर्तकमित्यर्थः^(२) । इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया इष्टे तदर्थावयवबोधस्य भगवत्कार्यकदेशेन नामार्थभेदान्त्वस्य, चाव्युत्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गस्थभेदान्त्ववबुद्धमग्नत्वात् । वस्तुतस्तु स्वर्ग-

(१) इष्टांशमपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थ इति ग० ।

(२) तदेव प्रवर्तकमिति भाव इति क० ।

द्योषस्थितस्य स्वर्गस्य विष्ठा उपस्थाप्येष्टेन सहान्वये, स्वर्गस्वरूपेष्टसाधनं याग इति शब्दं ज्ञानमित्यर्थः । न चैवं विधिजन्वेत्यादिविशेषः, विधिजन्यसाधनत्वात्साधनार्थान्वयज्ञानरूपमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तारूपमपहावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्तकमित्येतत्पुनरास्तस्येति भावः । अतएवानुमानमाशङ्क्य निषेधयति, 'अन्वितीति योजयन्ति, तच्चिन्तं, यत्र यदिष्टा स्वरूपसतो तत्साधनतासाधनस्यैव प्रवर्तकत्वेन सेष्टसाधनतानुमानस्य विष्फलत्वेरपि सत्-

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-
साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां
कामनाविषयत्वेन श्रुतोऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी
साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात् । न च यागस्य साध-

तेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव
स्वर्गपेष्टलाभादिति भावः । 'साधनस्येति कस्य साधनमित्या-
काङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षौ' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन'
यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन । न च साधनत्वस्य कार्यघटिततया
दृष्टान्तभाव आवश्यक इति वाच्यं । साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-
इत्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु 'साधनत्वमात्रं' दृष्टाग्रमपहाय साधनता-
घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डगो विध्यर्थः,
स्वर्गसाधनत्व-दुःखाभावसाधनत्वानुनन्तगुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वकल्पने वैशिष्ट्याग्रे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-
स्यैवदेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयस्वीकारात् संसर्गमर्त्यादया पर-
स्परवैशिष्ट्यसाम्य इति भावः । 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-
प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं
अव्यवधानादिष्व, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति कस्य साधनं
यागइत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यते इति याग-

नादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, श्रान्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादे-
रिति तदर्थः । क्वचित्तु 'सर्वेषामित्यस्य पूर्व 'यन्निति न पाठः, 'तमेतिस्थाने
'किन्निति' पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्रो-

यचेच्छा^(१)तत्साधनमिति शब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्ते-
स्तत्प्रतीतिर्निष्कला ।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाध-
नतालाभस्तु समभिव्याहारात् इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यचेच्छेति पाठः, 'इच्छा' खेच्छा, 'शब्दज्ञानात्'
शब्दप्रयोज्यमानशब्दज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' खेष्टत्वप्रकारेण खेष्टसाधन-
त्वप्रतीतिः, 'निष्कलेति, खेच्छाविषयत्वञ्च स्वरूपस्य एवानुगमक-
तया तज्ज्ञानञ्च प्रवृत्त्येतत्वादिति भावः ।

केचित्तु 'वर्धयामित्यस्य प्राक् 'यत्त्विति पाठः, 'किम्वित्यस्य
स्थाने 'तन्नेति पाठः । तत्र 'स्रष्टृतिसाधनत्वादेरित्यादिना खेष्टसाध-
नत्वपरिग्रहः, कुतश्चर्हि खेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'खेष्टेति ।
आदिपदगृहीतमादाय दूषयति, 'तन्नेतीति बोध्यं ।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टाग्रनिरासः, 'समभिव्याहारा-
दिति 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलश्रुति-
र्नास्ति तत्र तदव्याहारात् शब्दबोध इति भावः । 'इष्टसाधन-

(१) किन्तु यचेच्छेति श० ।

पेक्षेयवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यचेच्छेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिर्विष्कलेत्यत्र साध्य-
प्रतीतिरित्याद्ये वा तत्त्वसौतिरित्यर्थः, स्रष्टृविधाधत्तत्वबोधार्थन्तनुमानमा-
वग्रहमेव । ननु स्रष्टृतिसाधनतावन्मदियसाधनताध्यानस्यैव प्रवर्तकत्वात्
साधि सफलैवेति चेत्, न, इच्छाया स्वरूपसत्ता एव प्रवर्तकत्वे तद्विशेष-
तदीयत्वस्यापि स्वरूपसत्ता एव तदुपयोगात् सती तु नैव । न चेद्यं शब्दज्ञा-

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-
साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां
कामनाविषयत्वेन श्रुतीऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी
साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात् । न च यागस्य साध-

तेति, 'तस्येति' स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव
स्वर्गरूपेष्टलाभादिति भावः । 'साधनस्येति' कस्य साधनमित्या-
काङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षौ' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन'
यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन । न च साधनत्वस्य कार्यघटिततया
इष्टान्तर्भाव आवश्यक इति वाच्यं । साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-
इत्यभिप्रायात् । वस्तुतस्तु 'साधनत्वमात्रं' इष्टाग्रमपचाय साधनता-
घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डग्रे विध्यर्थः,
स्वर्गसाधनत्व-दुःखाभावसाधनत्वत्वाद्यनन्तगुरुधर्मस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वकल्पने वैशिष्ट्याग्रे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-
स्यलवदेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयस्वीकारात् संसर्गमय्यांदया पर-
स्परवैशिष्ट्यलाभ इति भावः । 'यजेतेत्यनेनेति' यजेतेत्यत्र प्रकृति-
प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं
अव्यवधानादिषु, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति' कस्य साधनं
यागइत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यते' इति याग-

नादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, श्रान्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादे-
रिति तदर्थः । क्वचित्तु 'सर्वेषामित्यस्य पूर्वं' यन्निति न पाठः, 'तत्रेति' स्थाने
'किन्त्विति' पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्तकमित्यत्रो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः । अतएव विश्वजि-
दादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति । इष्टसाधन-
ताविधिपक्षेऽपि “तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां यो-
ऽश्वमेधेन यजते” इत्याद्यर्थवादे विधिबोधेष्टसाधन-

निष्ठसाधनतन्निरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थ इत्येव तत्त्वं । ननु याग-
साधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनान्वयो-
ऽस्त्वित्यत आह, ‘न चेति, ‘साधनाकाङ्क्षा’ साधनत्वेनान्वये आकाङ्क्षा,
‘कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शब्दबोधे भाना-
दित्यर्थः, तथाच सञ्चिभक्त्यतिरिक्तसत्त्वे पदार्थानेकस्वार्थान्वितापर-
पदार्थान्वितस्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमिति तथान्वय इति
भावः । इदमापाततः जानाति स्रपितौत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रय-
त्वयोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विधेयसाधनत्वं
प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैवास्वीयते न तु विशेष्यतयेति व्युत्पत्तेर्यागस्य
निरूपकतया न साधनत्वेऽन्वयः, अन्यथा तवापि यागरूपेष्टसाधनं
स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं । ‘अतएवेति यत-
एव यागस्य साधनत्वेनान्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, ‘स्वर्ग एवेति

षष्ठ्यर्थं सर्व्वेभ्यमित्यादि, सेष्टसाधनत्वञ्चार्थाव् प्रतीयते, किन्तु तत्-
प्रतीतिर्निष्कलेत्यत्र वात्यर्थः ।

‘साधनत्वमात्रमित्यत्र साधनपदेनेष्टाशमात्रव्यवच्छेदः, न तु कृतिसाध्य-
त्वादेषौति बोध्यं । ‘तस्येति समभिधायारस्येत्यर्थः । न चेत्तुपक्षस्य
यागस्य यागसाधनान्वये बाधोऽपीति द्रष्टव्यं । ‘अतएवेति उपस्थितस्या-

त्वस्यार्थवादादेवावगमात् । कुतो विधिकल्पनमिति चेत् । न । अविनाभावात्, तथाभूतसाधनत्वस्य

अध्याहतस्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनतान्वितत्वेन, अत्रापीदं चिन्त्यं, स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया तदर्थेन सह विध्यर्थसाधनत्वस्य कथमन्वयोनिराकाङ्क्षादिति परन्तु स्वर्गादिष्वपि प्रत्येकं खण्ड्यः शक्तिरित्येव शरं । 'इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपीति न्यायमय इति शेषः, 'अपिशब्देन कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तत्रये विधिकल्पनमनर्थकं आख्यातमात्रस्यैव कृतिशक्ततया तदर्थकतेः साध्यतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्यथादेव कृतिसाध्यत्वलाभसम्भवादिति सूचितं । मौमांसकानामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पनमिति हृदयं । 'अर्थवादे' अर्थवादस्थले, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विध्यर्थकतोऽनुशिष्टत्वादिति भावः । 'कुत इति चेतुःप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

न्यस्य साध्यत्वान्वयायोग्यतादेवेत्यर्थः, अनेदमनभिमतिवीजं इष्टसाधनताविधिपक्षे कामनादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वयसम्भवाच्च स्वर्गान्वयनियमः । न चान्यत्रोपस्थितं कामना च न वागसाध्येययोग्यताज्ञानं तथान्वये इति वार्थं । कामनाविशेषो वागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात् स्वर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव । ननु प्रवर्तकत्वतात्पर्यग्रहादन्यथानुपपत्त्यैव तज्ज्ञान इति चेत्, हन्तैवं तत्र एवेष्टसाधनत्वमेवातिप्यता कृतं साधनत्वाग्रेऽपि श्रुत्येति मौमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभायैव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादर्थवादाच्च तथेष्टसाधनत्वलाभः । तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विद्योति, 'तथाभूते-

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलम्भवाधोद्वाराय वा प्रयोजनाभावान्न तत्कल्पनं तचेत्यप्याहुः ।

यत्त्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङोऽनुशासनात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामित्यनभिहिताधिकारविहिता तृ-
तीया न स्यादिति । तन्न । उपायतामावाभिधा-

आद्ये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,^(१) 'तथाभूतेति श्रौतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अग्रे आह, 'व्यापकेति श्रौतेष्टसाधनत्व-
व्यापकं विधेयत्वं तस्याच नास्ति अतो नेष्टसाधनमिति व्यापकानुप-
लम्भनिबन्धनो यो बाधस्तदुद्वाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्त-
वदनिष्ठानुपलम्भत्वलाभायेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, वस्तवदनिष्ठा-
ननुपलम्भस्य न लाभ इति विधिकल्पनमावश्यकमित्यस्यैवौज-
सव बोध्यम् ।

वैशारुण्यमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्त्वित्यादिना, 'करण इति,
'लिङोऽनुशासनात्' लिङोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये
याननिष्ठेष्टसाधनत्वस्य लिङाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङा,
साधनतामावाभिधानेऽप्येत्यर्थः, आख्यातेन कारणेऽभिहिते प्रयमे-

(१) विप्रदयतीति ग० ।

ति । अप्रयोजकत्वाच्च तथा व्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह, 'प्रयोजनेति ।

'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादे लिङाभिधानं ततो-
ऽभेदान्वयधीरित्यभिमान, 'उपायतेति तज्ज्ञानमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्ते
तथाधानभिहितकरणत्वाभिधानाय श्रुतीयेत्यर्थः । ननुपायत्वेनापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषकरणत्वात् नभिधानात् । वस्तुतस्तु नभि-
हितान्वयलभ्यं यागेष्टसाधनत्वं दृष्टसाधनत्वमात्रस्य
विध्यर्थत्वात्^(१) ।

तद्व्याख्यातेन कारकसङ्ख्यायामभिहितायां प्रथमेत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः
कर्त्तादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्या-
तेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,^(२) 'वस्तुत इति, 'अभिहिता-
न्वयलभ्यं' लिङ्पदप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्टेष्टसाधनत्व-
मात्रं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः^(३) । तदेव कुत इत्याह,
'दृष्टेति, 'विध्यर्थत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्याभिधानेऽन-
व्याहृत्यपि बोध्यं । इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे
द्वितीया तस्य विध्यर्थैकदेशे दृष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरण-
केष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । वस्तुतो धान्येन
धनवानित्यादिवदभेदे द्वितीया न तु करणतायां, दर्श-पौर्णमासा-
भिन्नो याग दृष्टसाधनं इत्येवान्वयबोधः, एवमग्निष्टोमेन यजेते-
त्यादाविति बोध्यम्^(४) ।

(१) लिङ्गार्थत्वादिति क०, ख० ।

(२) प्रकृते दृष्टसाधनतामात्रस्य विध्यर्थत्वेनाव्याख्यतेन सङ्ख्यानभिधानादि-
त्याहिति घ० ।

(३) न ॥ कर्त्तादीनामाख्यातावाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग० ।

(४) इति ध्येयमिति ग०, घ० ।

यागादेरभिधानात् अनभिहिताधिकारविहिता द्वितीया न स्यादेवेत्यवचे-
राह, 'वस्तुतस्तुति, यागादेर्धातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् के-

नव्यास्तु चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुतां चिकीर्षां च कृताविच्छा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात् पिपक्षादिवत् । न तु कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं^(१) पाकादेः प्रकृत्यनभिधेयत्वात् । न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाचकत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विषयसंशयात् । एवञ्च कृताविच्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा वृष्ट्यादौ तथा कल्पनात् । यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा अन्यत्रेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात् । अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

सोन्दडस्य पुनरपि मतं दर्शयति,^(१) 'नव्यास्त्विति, 'प्रकृत्यनभिधेयत्वात्' कृतात्वनभिधेयत्वात्, 'तद्विषयसंशयादिति घटं पटं वेति संशयादित्यर्थः । 'अनुभवसिद्धेति प्रवृत्तेः पूर्वमनुभवसिद्धे-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख० ।

(१) सोन्दडस्य पुनरभिमतं दर्शयतीति ग०, सोन्दडमतं विविच्य परिष्कृत्य पुनरपि दर्शयतीति म० ।

नापि रूपेण न लिङा करणाभिधानमिति भावः । यद्यपि वाक्यार्थतया तदभिधानमस्यैव तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्रेणानभिहितत्वात् इति कुलभाषाप्रकाशे स्फुटं, एवञ्च यागेष्टसाधनतयोराशयव्यभिभाव एवा-

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च चिकीर्षापदा-
प्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृती-
च्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति
तावत्याककृताविच्छा दृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसा-
ध्यत्वप्रकारिकेच्छा, याके तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं
लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात् ।
धात्वर्थानुपरक्ते कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

त्यर्थं, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यताख्यविषयताश्रयविषयक-
त्वादित्यर्थं, 'लाघवादिति, समानविशेष्यकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति
भावः । 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरक्कृतावेव इच्छेति भावः ।

नव्य इति बोध्यः । न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वत्वेन शक्यं वाच्यं तच्चेष्टसा-
धनघटितं तदितराद्यन्तित्वघटितत्वेति लाघवादिरष्टसाधनमेव तत्वेन शक्यम-
मेदं यवान्वय इति वाच्यः । प्रकृतिः प्रत्ययार्थयोरभेदान्तराद्युत्पत्तेः किञ्चेष्ट-
साधनस्य शक्यत्वे तद्वर्त्मोऽपि शक्य इत्यत्र मानाभावः । न हि यच्छक्यं
तद्वर्त्मोऽप्यवश्यं शक्य इति नियमः, शक्यत्वानन्त्यापत्तेः शक्यस्यैवोपाधिविशेष-
स्यैकत्वे तदनुगमार्थमपि तदनुगमगमात् गवादिपदे तु व्यक्तेरनुगमार्थं
गोत्वादेः शक्यत्वं । न चैव लिङ्गपदान्निर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य
नानापदार्थघटितत्वेन सविकल्पमात्रविषयत्वात् । वस्तुतः सङ्ख्यानभिधानाभि-
धानं प्रयोजकं खन्मया कर्तुंरवाच्यत्वेनानभिहितत्वाद्देवदत्तं यत्तत्तीत्यत्र प्रथमा
न स्यादेवञ्च लिङ्गा करणसङ्ख्यानभिधानात् द्वतीया स्यादेवेति तत्त्वः । श्रद्धित-
मप्यधिकाभिधायाह, 'नव्यास्त्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं
चिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः । 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्व-

न । पाकादिकृतीष्टसाधनताज्ञानात् पाककृताविच्छा-
ततः कृतिरित्यभ्युपगमात् । न चावगति-प्रवृत्त्योः
समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात् । कथं
तर्हि पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा, यथा वह्निसाध्यत्वेन
इष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा
तथा कृतिसाध्यत्वेन इष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

‘अवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य-कारणभावापचयोरिष्टसाधनताज्ञान-
प्रवृत्त्योरित्यर्थः, ‘तस्यैवेति तत्रैव विवादादित्यर्थः । ननु मासु
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुस्यैव तादृशेच्छायां तत्र नये
को हेतु किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
उभय वेति^(१) सुहृद्भावेन पृच्छति, ‘कथं तर्हीति केन हेतुना
तथापीत्यर्थः, उत्तरयति, ‘यथेति, ‘वह्निसाध्यत्वेन’ वह्निसाध्यपाक-
त्वावच्छेदेन, ‘कृतिसाध्यत्वेन’ कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, ‘इष्टसाधन-

(१) पूर्वं ननु भवति इष्टसाधनताज्ञानं वा मम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा
उभय वेतीति च० ।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतोच्छास्य कारकत्वावच्छेदकस्य सप्तत्वारिवि-
भावः । ननु न विव्रविषयत्वात् कृतोच्छा न हेतुरित्यत्र आह, ‘न चेति, तथा-
चोक्तलाघवात् कृतोच्छैव हेतुरिति भावः । पृच्छति, ‘कथं तर्हीति, यदि
कृतिसाध्यताज्ञानं न विकीर्णहेतुरिति शेषः । उत्तर, ‘यथेति, यद्यप्येतच्चि-
कीर्णया कृतिसाध्यताज्ञानजन्यत्वादि नयमवे न चतिष्ठच्च कृतोच्छास्य-

कृत्या साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन
इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात्
स्यादित्यनन्तकारणकल्पना स्यात् । मम तूपायेच्छा-
यामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरि-
ष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्व' विषयइति
कृतीच्छा भवन्ती क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नानां समानविषयतापि । अतएव पाकं चिकीर्ष-

त्वात्' इष्टसाधनत्वावगमात्, 'अन्यथेति यदि कृतिसाध्यताज्ञान-
मिष्टसाधनताज्ञानञ्च इयं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छाया'
तद्वृत्तिप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्वृत्तिवच्छेदे-
नेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्वं कार्य-कारणभावापन्नानां ज्ञान-
चिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकलमसिद्धमित्युक्तं इदानीं तेषां
समानविशेष्यकलमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेति, 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नाना-
मिति, कार्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि'
समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षतीति सप्रत्ययन्तं, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाद्गोचारेण कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्तकत्वात् इष्ट-
साधनवाच्यानादेव तदुपपत्तेरुक्त्यापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छायाः प्रवर्तकत्वेऽपि
कृतिसाध्यवाच्यानं न प्रवर्तकं इष्टसाधनवाच्यानादेव तस्या अभ्युपपत्तेरिति
दर्शयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं । समानविषयत्वेन हेतुलभ्युपेत्याह, 'क्रियेति ।
'अतएवेति' एत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्थः, अन्यथा

तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते । यद्वा इच्छा-
विषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्मता
ग्रामं जिगमिषति शत्रुं जिघांसतोत्यत्र ग्रामादे-
रिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात् । अतएव
भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकुलकृतेरिष्टहेतुत्वात्
अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षे तच्चिकीर्षासाम-
ग्र्यन्तरं कल्प्येत । एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

विश्लेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया'
इच्छाविषयविश्लेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्मता' द्वितीयान्तता,
'जिगमिषतीति, अत्र गमधातुर्ज्ञानार्थकः, 'जिघांसतीति, अत्र
घनधातुर्देयार्थकः, 'न हीति, तथाच घनप्रत्ययान्तस्यविषयार्थक-
धातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविश्लेष्यत्वमर्थ इति भावः । 'अत-
एवेति यत एव कृतौष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृति-
साध्येष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षा-
हेतुत्वे इत्यर्थः । 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासन, 'तत्साधनं कृतिः'

कृतेरेवेष्टितत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्मत्वान्न स्यादिति भावः । पाकस्येच्छा-
विषयत्वाभावेऽपि कर्मत्वमुपपादयति, 'यदेति इच्छाविषय कृति तद्विषय-
तयेत्यर्थः, 'ग्रामादेरिव तच्चापोच्छाविषयगमनादिविषयतयेव कर्मत्व-
मित्यर्थः, 'सामग्र्यन्तरमिति, एतच्च यन्मते भोगे नेच्छा तत्र बोध्यः । अन्यथा
भुक्तिरूपेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखेऽप्येकत्वात् तत्र सामग्र्यन्तरं स्या-
दिति । लोकावदेऽपि कृतौष्टसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमित्याह, 'एवचेति,

वन्दनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङ्गर्थः,
अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या सन्ध्यावन्दनञ्च नेष्टसाध-
नमिति कस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः
स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया
विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृ-
त्यर्थे तथैव चिकीर्षाकारणज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य
च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

रितीति सन्धोपासनविषयककृतिः सन्धोपासनसाधनमितीत्यर्थः,
'लिङ्गर्थः' सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ लिङ्गर्थः, 'अन्यथा' कृति-
साध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य लिङ्गर्थत्वे । नन्वेवं स्वर्गकामो धजेतेत्यादौ
विधेयचिकीर्षाप्रयोजकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः तच्च बाधकाभावेन
क्रियानिष्ठेष्टसाधनत्वस्यैव लिङ्गा बोधनात्, न तु कृतिनिष्ठस्येत्यत-
आह, 'अतएवेति कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः', 'एक-
प्रत्ययेति, आख्यातसामान्यगत्या कृतेरपि विधिप्रत्ययोपस्थापितत्वा-
दिति भावः । 'अन्तरङ्गतया' स्वसम्बन्धितया, 'जनकत्वात्' जनकत्व-
निर्वाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्येति यागादेरित्यर्थः । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थान्वितस्यार्थबोधकत्वमुत्पत्तिभङ्ग इति वार्त्तम् । कृतिस्वरूपस्यार्थ-

'नेष्टसाधनमिति, काव्यत्वे विद्यतास्तत्तेरिति भावः । ननु कृतीष्टसाधनता-
ज्ञानाद्यत्र क्वचित् प्रवर्त्तेतेत्यत आह, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति, तथाच सन्धो-
पासनयागादिविषयककृतेरिष्टसाधनत्वावगममात्रान्यत्र प्रवर्त्तत इति भावः ।
यद्वा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधकत्वमुपपादयति, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति,

उच्यते । वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाक-
स्यौदनसाधनता इत्युक्तं । कथं तर्हि वह्निना पाकं
साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, दृष्टसाधनत्वेन ज्ञाते
यच्च यत्साध्यत्वं ज्ञायते तच्च तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति,
यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात्
वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते
दृष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा
तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-

मादापैव तादृशपुत्पत्तिस्थितेः, न हि प्रकृत्यर्थाश्रिततयैव यावत्-
स्वार्थबोधकत्वमिति पुत्पत्तिः, पचतीत्यादौ वर्तमानत्वादिरपि
ज्ञातावन्यथापत्तेः वर्तमानतावतिरिक्तत्वेन स्वार्थविशेषणत्वे किमप-
राद्धमिष्टसाधनतातिरिक्तमविशेषणेनेति भावः । 'उच्यते' इति
अत्र सप्रोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौर-
वादिति भावः । 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः,
दृष्टसाधनताज्ञानमात्रात् ज्ञादिति शेषः, तथा सति दृष्टावपि
तादृशेच्छापत्तेरिति भावः । 'यथेति प्रमाथ्याङ्गको दृष्टान्तः, 'तथा-
चेति तदुद्गमावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानान्तदुद्गमावच्छिन्नविशेष्य-
ताक-कृतिसाध्यताज्ञानाच्च तदुद्गमावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यत्व-

दृष्टसाधनत्वस्य कृषिहारीवान्वय इति भावः । दृष्टान्तं दूषयन्नेव दादौन्तिकं
दूषयति, 'वजरीति', 'उच्यतेति', यत्तस्य कृतिसाध्यत्वमपि अदत्तं विवक्ष्यतेति
भावः । नित्येऽपीष्टसाधनत्वमुपपादितमेव । नन्वस्य कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाः

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति ।

प्रकारिकेच्छेत्यर्थः, 'न त्विति, अतो न वृद्ध्यादौ तथेच्छेति भावः ।
न च मास्तु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानं
पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छाहेतुगौरवात् तेन
रूपेणेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकार-
केष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा-
हेतुरस्तु यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं
हेतुरिति सामान्यकार्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य-कारणभाव-
ज्ञाघवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना रच्छा तत्तदुपाय-
साध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गादिति
वाच्यं । यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वान्तर्भावे-
नानन्तकार्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपा-
कत्वादिप्रकारिकेष्टसाधनताज्ञानं^(१) हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदकतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः' पाकत्वादि-
धर्मितावच्छेदक-तत्तदुपायसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयप्रकारकज्ञानं वा
इत्यत्र विनिगमकाभावात् उद्देश-विधेयतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य-

^(१) तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग० ।

छतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किन्तु साघवात्
कृतीच्छैव सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादेव उपपन्नेति छतिसाध्यताज्ञानं
न प्रवर्तकं कृतिहेतुचिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र नय्यमते किमपि
नोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृते-
च्छद्रोधासम्भवेन तत्प्राथमिकत्वे इष्टसाधनोभूतपाकजनिका छतिरिति

आचार्यास्तु प्रवर्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव लिङ्गार्थ-

कारणभावकल्पनं पुनरधिकं दृष्टसाधनताज्ञानसाध्यवच्छेदककोटि-
प्रविष्टत्वादवच्छेदकगौरवञ्च मम पाकत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्य-
ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेष्वानुरोधेन पाक-
त्वादिप्रकारकेष्वालेन पाकत्वादिप्रकारकेष्वसाधनताज्ञानत्वेन कार्य-
कारणभावस्यावश्यकत्वात् ततएवातिप्रसङ्गादिविरहादिति भावः ।
यद्यप्येतावता कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्य-
ताप्रकारकेष्वार्या हेतुरिति यद्यप्येकं तच्च दूषणाभिधानेऽपि
ज्ञापनात् कृतौचैव कृतिकारणं न तु कृतिसाध्यताप्रकारकेष्वार्या
इत्यत्र न किमपि दूषणमभिहितं तथापि प्रथममेव तच्च दूषित-
त्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्तव्यं ।

‘आचार्याः’ उदयनाचार्याः, ‘दृष्टसाधनताज्ञानमेव’ वस्तुत-
निष्ठानुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, ‘आज्ञाभिप्राय इति आप्तत्वप्रका-
रकेच्छेत्यर्थः, ‘आप्तत्वञ्च साधनास्यधर्मानधीनकृतिविषयत्वं, अनेन
हेतुना वस्तुत-निष्ठानुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते चैतद्वन्दन-विश-

द्यान एव कृतिसाध्यैष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययात्तेनैव तज्ज्ञेयोरिति आयेन प्रकृतौ
सम्भवत्या न तत्कृतिसाध्यैष्टसाधनत्वज्ञानपर्यङ्गापेक्षा भौत्वात् । न च
पाकजनिका कृतिरिति आनेऽपि पाक- कृतिसाध्य इति ज्ञानालम्बः,
समाश्रयित्वेयतया तज्ज्ञाभादिति तच्चिन्त्यं, उक्तसाधनेन कृतौच्छाया- प्रवर्त-
कत्वे सिद्धे तदुपपादकत्वेन तत्पर्यङ्गापेक्षाया युक्तत्वात् । वस्तुतस्तु समान-
प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया पाककृतिसिद्धसाधनमिति आनेऽपि पाक-
साध्यसाध्य इति ज्ञानसम्भवात्तेन च प्रवर्तकत्वनिवन्धवत् कृतिसाध्यताज्ञानं

स्वाप्ताभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्याः कुर्यामित्यत्र
विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनत्वं हविविशेषणं, भोज-
नादिनान्तरीयकजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं
साध्यत्वं विहाय साध्यलाख्यविषयत्वानुधावनं, भ्रमभिन्नत्वेनापि
इच्छा विशेषणीया तेन तादृग्नकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्येच्छा-
मादाय चेत्यवन्नादौ विषयभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ
विध्यर्थान्वयनये तु भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वमाप्तपदार्थः, जन्यत्वपदेन च
स्वाविषयककृत्यदारकजन्यताविशेषो धाह्यः, तेन नान्तरीयकजल-
ताडनादौ न व्यभिचारः । न च तादृग्नजन्यत्वं यागादावसिद्धमिति
वाच्यं । तत्रये कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतया यागादावसिद्ध-
त्वेऽपि क्षतिविरहात् द्वितीयेच्छा च पूर्ववत् भ्रमभिन्नत्वेन विशे-
षणीयेति भावः । 'लाघवादिति, तव निषेधविध्यनुपपत्त्या वक्ष्य-
दनिष्ठाननुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम तु तद्विरहात्ताव-
मित्यग्रे स्वयमेव विवेचयिष्यते । ननु तवाप्तत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् भ्रम-
भिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचिराह, 'पाकमित्यादि त्वं पाकं कुर्याः
अहं पाकं कुर्यामित्यचेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका
आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, इच्छाविष-
यपाकानुकूलकृत्याश्रयत्वं इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयोऽहं इत्य-
न्वयबोधादिति भावः । सविषयवाचिधातुयोग्याख्यातधामान्यस्यैवा-
प्रवर्तकं, जनकघातं विषटयत एव घातस्य प्रतिबन्धकत्वादेव च तद्व्यन्या
हविसाध्यत्वप्रकारिकेच्चैव हेतुः, गौरवश्च प्रामाणिकमेव । 'लाघवादिति

शा-प्रार्थनाशंसनादिलिङो वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेन
लिङ्माचस्येच्छावाचकत्वकल्पनाच्च । एवञ्च स्वर्गकामो

अयत्ने निवृत्तसावणिकत्वादिधिनेवाश्रयत्वलाभः, तं पचेरित्यादौ तु
इच्छाविषयपाकानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्वयबोधः आख्यातसामान्य-
शक्त्या कृतिलाभादिति ध्येयं । 'आग्रसेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं ।
'वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शक्तत्वेन, 'आदि-
पदात् यच्च शुकादौ वक्तुरीच्छा बाधिता तच्च शिचकपुरुषेच्छापरि-
पक्षः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण शक्तिः इच्छात्वेनैव शक्तेः परन्तु
इच्छात्वेन वक्तुरिच्छैव बोध्यते नाम्न्यस्य युष्मदस्मदादिपदवद्ब्युत्पत्ति-
वैचित्यादित्यवधेयं । 'लिङ्माचस्येति, तद्वृष्ट्यान्तेन^(१) लिङ्त्वेन
हेतुना लिङ्माचस्येव इच्छावाचकत्वानुमानाच्चेत्यर्थः, तथाच माना-
शक्तिकं गौरवं न दोषाचेति भावः । एतेनाश्रयत्वं न वक्तृत्वं इष्टसाधन-
त्वानुमितौ तथानुपयोगितया व्यर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुना
बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने भ्रान्त्या क्रियमाणे
चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् न कलत्रं भक्षयेदित्यादौ निषे-
धविधिबाधप्रसङ्गाच्च । अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्वत्र ईश्वरमादायो-
पपत्तावपि निषेधविधिबाधात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च बलवदनिष्टाननु-
बन्धीष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । न च प्रकृतक्रियागोच-

(१) आप्रादिलिङ्पृष्ट्यान्तेनेति ग० ।

'अभिप्रायविधिपक्ष इत्यादिना वक्ष्यमानादित्यर्थः । नन्वाश्रयत्वविषेधेन गौरव-

यजेतेत्यस्य स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो याग-

रेष्टसाधनताप्रभावत्वं तत् तच्चेष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया न व्यर्थमिति वाच्यं । तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तश्रद्धापत्त्या निषेध-
विध्यर्थवाधेन बलवदनिष्टाननुबन्धितेऽपि पृथक्श्रद्धापत्त्या च साध-
वादिष्टसाधनत्वस्यैव श्रद्धापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानु-
माने मधु-विषममृकाक्षभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च । अतएव प्रकृत-
क्रियागोचर-बलवदनिष्टाननुबन्धितविशिष्टेष्टसाधनताप्रभावत्वं तदि-
त्यपि परास्तं तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तश्रद्धापत्तेर्निषेधविधिस्थले-
ऽप्रसिद्धापत्तेरिति दूषणमवपातं ।

केचित्तु स्नेह्याधीनभ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वमात्रपदार्थः, सा-
ध्यत्वञ्च जन्यत्वं, अनेन हेतुना इष्टसाधनत्वानुमाने भोजनादिना-
न्तरीयके जलताडनादौ तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकायथार्थच्छाभा-
दाय वैत्यवन्दनादौ च व्यभिचारवारणाय स्नेह्याधीनेति भ्रमान-
धीनेति च कृतिविशेषणं, स्वपदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः । तदसत्,
न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धेः । न च
स्नेह्याधीनत्वं न शक्तौ प्रवेशनीयं किन्तु इष्टसाधनत्वानुमाने कर्तव्ये
व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति
वाच्यं । तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ
प्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् अयथार्थच्छा-
मादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेरिति ।

‘स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे तृतीया साध्यतासम्ब-

न्धित्युपपादकत्वरमाह ‘याकमिति, ‘यागो यागयज्ञो वेति मतभेदेन, तथाच

यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः । ततो यो व्यापारः यस्य

अथेत स्तर्गकामकृतिमान्याग इत्यर्थः, आख्यातसामान्यप्रक्रियलक्ष-
भायाः कृतेरन्वयावगमकत्वादिदमभिहितं, 'यागयत्नो वेति स्तर्ग-
कामस्य यागानुकूलो यत्न इत्यर्थः । इदञ्च कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य
हेतुतानये, सर्वत्र पक्षार्थः संसर्गः, (१) 'आप्तेष्ट इति आप्तत्वप्रकारक-
भ्रमभिधेच्छाविषय इत्यर्थः, आप्तत्वञ्च उक्तक्रमेण यथायुक्तं प्राप्तम् ।
यद्यपि स्तर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृती नान्ययसम्भवः
मिराकाङ्क्षात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे विग्रेयत्वादा-
ख्यातार्थमुख्यविग्रेयकत्वनियमाच्च अन्यथा देवदत्तः पशुतीत्या-
दावपि देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधापत्तेः,
अथाप्यनुभववत्तादिलक्षणेव व्युत्पत्तिः, अतएव इष्टसाधनत्वादिम-
न्त्रिमतोऽपि प्राचीनाः स्तर्गकामेष्टसाधन यागः स्तर्गकामकृतिसाध्यस्य
इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्वन्तीति भावः । एतेनाख्यातोपस्थाप्यकृतेर्विष-
यित्वानुकूलत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थविग्रेयतयेव भागनियमान् कथं
साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविग्रेयतया भागमित्यपि परास्तं, अत्र विल-
क्षणव्युत्पत्तेः । 'यस्य कृतिसाध्यतयेति यस्य कृतिसाध्यत्वाख्यभ्रमान-
धीनकृतिविषयतारूपेण, 'आप्तेनेय्यते' भ्रमभिधेच्छाविषय' इत्यर्थः,

(१) सर्वत्र पक्षार्थः कृतावन्वित इति म० ।

'कृतिसाध्यतयेति न यद्वान्वयि, एवमयेऽपि बोध्यं । एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि
प्रत्यक्षमिति ध्येयं । अनु यत्नं तत्त्वं वा नानुमतमिति नानुमानमव थाह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्वापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्याप्ते-
नेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति
व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति । तथा
हि यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेने-
ष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

‘आप्तेनेति प्रकारे द्वतीया, आप्तपदं साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृति-
विषयत्वपरमिति स्फुटीकरणायाप्तेनेत्युक्तं, हेतुश्च साध्यत्वाख्यभ्र-
मानधीनयत्नकृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वमेवेति बोध्यं,
एवं सर्वत्र । कृतौष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतानये आह, ‘यद्वापारेति,
‘यस्येति, भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वरूपेणेति श्रेयः, यागस्य याग-
यत्नस्य वा इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतौष्टसाधनत्वमि-
त्यर्थः, ‘यागो मदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे
सति मदिष्टसाधनमित्यर्थः, ‘मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमा-
नधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, ‘इष्यमाणत्वात्’ भ्रमभिन्नेच्छा-
विषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषयवृत्त्यादौ
व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनेति मत्कृतिविशेषणं, भोजनादि-
नान्तरीयकजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वसंज्ञा साध्यत्वं
विज्ञाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारका-
यथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नेति

ह्येति । ‘कलझमक्षमिति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणाय, मद-

मद्भोजनं मदिष्टसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा । एवं न
कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य मम कलञ्जभक्षणप्रयत्नो नाप्ते-
च्छाविषय इत्यर्थः । ततः कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्ट-
साधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यप्याप्तेन मत्प्रयत्नविषयतया
अनिष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया
अनिष्यमाणं मधु-विषयसम्पृक्तान्नभोजनं मम बलवदनि-

रुच्छाविषेयं । न च साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनमल्लतिविषयत्वादित्ये-
वास्त्विति वाच्यं । भिक्षधर्मिकत्वेन धूमप्रागभाववदवैयर्थ्यादिति धेयं ।
'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मल्लतिविषयतयेत्यर्थः ।
'नाप्तेच्छाविषय इति नाप्तत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः,
'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मल्लतिसाध्यत्वे च सत्य-
पीत्यर्थः, अथ च भागः प्रायशः प्रमाणान्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं ।
'आप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मल्लतिविषयत्व-
रूपेणाप्तेनेत्यर्थः, 'अनिष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वाभावात्,
'मत्पित्रेति मत्पित्रापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमल्लतिसाध्यत्वप्रका-
रेनेच्छाविषयत्वसामान्याभावो लभ्यते यथाश्रुते सामान्याभावश्च
चेतौ अप्रवेशादसङ्गतेः । नन्वाज्ञादिलिङा इच्छात्वेन वक्तुरेवेच्छा
बोध्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ च विधिलिङा कथेच्छा बो-

नाप्तेन मदिष्टसाधनत्वापि मत्प्रयत्नविषयतया, अनिष्यमाणत्वात्प्राप्तिसिद्ध्यर्थः
इत्यत उक्तं 'आप्तेनेति, अथ च एवेश्वरेच्छाविषयतया अप्रसिद्धिभयादाह,

एसाधनं तथा चेदं तस्मात्तथा, स चाप्तो वेदव्याख्याता^(१)
भगवानीश्वर एव । यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं
प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे
प्रमाणं । न तर्हि लाघवं तात्पर्यगौरवादीश्वराद्यनन्त-
कल्पनादिति चेत्, न, लाघवादिनेच्छाबोधकत्वेन
लोके लिङ्गः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोष-
त्वात् । न तु कर्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात्
तृप्तिकामनया विषभक्षणप्रवृत्तस्य विषभक्षणं तत्-
कृतिसाध्यतया नेश्वरेणोच्यते ततो विषभक्षणस्य ईश्व-

धनीयेत्यत आह, 'स चेति तादृशेच्छाश्रयद्येत्यर्थः', आप्तस्य प्रकृत-
वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान्, तथाचात्रापि वक्तुरेवेच्छा बोध्यत-
इति भावः । ननु यस्मिन्ने वेदस्य वक्ता नास्ति तन्नते किं स्यादत-
आह, 'यस्मिन्ति', 'विधिरेवेति, वक्तृभिन्नसेच्छाबोधने तस्य निरा-
काङ्क्षत्वादिति भावः । 'कर्तुः' वेदवक्तुः, 'अस्मरणं' मन्वादिस्तथा
अबोधनं, 'प्रागेवेति, "प्रतिमन्वन्तरक्षेपा श्रुतिरन्या विधीयते" ।
इत्यादि स्तथा कर्तृबोधनादिति भावः^(१) । 'तत्कृतिसाध्यतयेति

(१) वेदवक्तेति ग० ।

(१) कर्तृबोधनावित्यर्थ इति ख०, ग० ।

'मत्प्रयत्नविषयतयेति, ईश्वरस्य तत्कारिका न तत्रेच्छेति भावः । तात्पर्य-
गौरवमेव विदुषोति 'ईश्वरइति इति प्रकाशः ।

व्याधहेतो मत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य फलं दर्शयति, 'द्वितीयां, द्वितीयानु-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः । यद्वा यत्-
कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार आप्तेनेष्यते स तस्ये-
ष्टसाधनं विषयभक्षणञ्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नेश्व-
रेच्छाविषयः मानाभावात् । अतएव न कलञ्जं
भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षण-
प्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनाप्तेच्छाविषयो नेति तस्येश्वरे-

भमानधीनतृप्तिसाध्यताख्यविषयतयेत्यर्थः, एवं सर्वत्र साध्यतपदं
साध्यताख्यविषयतापरं । ननु स्वर्गादिरूपेण स्वर्गादिसाधनत-
ज्ञानमेव हेतुः न लिष्टत्वेन तच्च न वृत्तं इत्यद्वेराह,
'यदेति, 'यत्कामेति यदर्थात्यर्थः, अत्रापि 'भमानधीनेति कृति-
विशेषणं बोध्यं । 'तस्येष्टेति तस्येष्टेत्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतीति
भमानधीनदृष्ट्यर्थिकृतीत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयबोधाभावात्
ईश्वरेच्छायाश्च सम्भावविषयकतनियमादित्यर्थः, 'कृतिसाध्यत्वेन'
भमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आप्तेच्छेति भवभिन्नेच्छेत्यर्थः । नन्वेवं

मानेऽपि तत्प्रकमाह 'अतएवेति, 'बलवदिति, तथाच यागो बलवदनिष्टा-
ननुबन्धोऽसाधनमित्येव साध्यं, अतएव तदूर्भन्धाद्युपदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छत-
इति भावः । अत्रेदमनभिमतवैजं भवेद्य तृप्तिकामकृते विषयभक्षणे तथापि
व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयतात् । न चात्र
मानाभावः । बलवत्तत्र तत्कृतिसाध्यत्वे तत्प्रकारकतदिच्छाया वक्ष्यते-
त्वात्तदिच्छायाः सकलप्रकारकत्वात्, अन्यथा घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे
किं मानं । न च बलवदनिष्टाजनकत्वमपि लिङ्गविशेषणं, भवकृतजलताड-
नादौ तथापि व्यभिचारात् उक्तगत्या तस्यापि मत्कृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छा-
विषयतात् तस्यलुमानिकत्वाभ्युपगमेन विधिवाक्यादनुपस्थितेति । न च

च्छाविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो लाघवमित्यतः पूर्वोक्तं लाघवमेव विवृणोति, 'अभिप्राय-
विधिपक्ष इति, अत्रेदमस्तरसबीजं तत्रयेऽपि भ्रमानधीनत्व-
भ्रमभिन्नत्वेच्छालादीनां प्रवेशादिपरीतमेव गौरवं आज्ञादिलिङ्-
दृष्टान्तेन लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाशक्तत्वानुमाना-
प्रयोजकं श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिश्च श्येनस्य
बलवदनिष्ठाननुबन्धितभ्रमाधीनकृतिसाध्यत्वनियमेन तत्र तादृश-
भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वस्य बाधितत्वादिति ।

अत्र नम्याः आप्तत्वप्रकारकत्वं भ्रमभिन्नत्वञ्च न प्रवेशनीयं
किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टसाधनतादौ च निरुद्धलक्षणा

प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव तस्य लिङ्गविशेषणत्वं, कृतिसाध्यत्वस्याप्यशक्तत्वा-
पत्तेः तद्वदेव तस्यापि लिङ्गविशेषणत्वसम्भवात् । एतेन यद्यापारविषयः
प्रयत्नो यस्याप्तेनेष्यत इत्यादिव्याप्तौ अभिचारो बोध्यः, यद्वच्च भ्रमकृते
कलङ्गभक्षणे विशिष्टनिषेधानुपपत्तिरेव उक्तगत्या तस्यापि तत्कृतिसाध्य-
त्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वादिति दिक् ।

अन्ये तु अनुमितेर्यापकतावच्छेदकविषयकत्वादियथाधनत्वप्रकारकानु-
मित्वावपि प्रवर्तकस्वर्गसाधनताञ्चावमितो न भवतीत्यस्तरसमाहः ।

विधिस्वनेकधा भिद्यते क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्दिष्टा यजेतेति, क्वचित्
सम्बन्धविधिः, यथा यदाद्येयोऽष्टाकपात्रो भवतीति, क्वचिद्विशिष्टविधिः
यथा न जीर्णमखवद्वासा खातकः स्यादिति, अत्र हि नानुपानेयवित्तवत्
पर्युदासलक्षण्या जीर्णमखवदन्यत्वविशिष्टवासोविधिरेवायं अनन्यगतिक-
त्वात् । न ह्यत्र जीर्णत्व-मलवत्त्वान्तां विशिष्टं वासो निषिध्यते, विशिष्ट-
वासोनिषेधस्य विशेष्यवासोनिषेधेऽप्युपपत्तेर्नमस्याप्यन्यथापत्तेरेकविशिष्ट-
स्योपादानापत्तेश्च । नाप्येकैकविशिष्टमेव निषिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

विधिपक्षे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमानुमानिकं दृष्ट-

साधवात् सा चेच्छा वक्रुरेव बोध्यते नान्यस्य युष्मदम्भदादिपदवत्
 व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । न चेच्छाया. स्वरूपसत्या एव प्रवृत्त्यादिहेतु-
 तात् तज्ज्ञानमनुपयुक्तमिति वाच्य । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तावनुप-
 योगित्वेऽपि दृष्टसाधनत्वाद्यपेक्षया साधवादेव तत्र शक्त्युपगमात् । न
 चेव विधेर्ज्ञानत्व गुणत्व-सत्तादिकमादाय विनिगमनाविरह इति
 वाच्य । भवान् पाक कुर्यात् अह पाक कुर्या इत्याद्यादि-
 लिङस्य लोऽनुभववत्तादिच्छात्वेन इच्छायां लिङ् शक्तेरावश्यकत्वात्,
 न हि तत्र तत्तद्यागत्वादिकं शक्ततावच्छेदक, किन्तु सामान्यतो
 द्यागत्वादिकमेव तथा । न चाख्यातसामान्यस्यैव कृतित्वेन कृतौ
 शक्तिकल्पनात् कृतावपि विधिशक्तिरस्त्विति वाच्य । तत्र तिल-

शेषव्यमाननिर्भेद्येव । अतएव सुवासना भवितव्यमिति श्रुतिरत्र मूल-
 मिति भ्रमोक्तमपि श्रूयते, निषेधकत्वे हि विधायकमूलकं कृतं न स्या-
 दिति । क्वचिद्गुणविधि यथा सितासिते स्वावादित्यत्र नित्यविधिप्राप्त एव
 खानदये फलार्थं देशरूपो गुणो विधीयते । क्वचित् कालरूपगुणविधि
 यथा मध्याह्न एव एकोद्दिष्टं कुर्वीतिति । क्वचित् कारकरूपपक्षविधि यथा
 गोदोहनेन पशुकामस्येति । क्वचित् कालविशिष्टकर्मविधि यथा अक्षय्यर्क्षे
 ब्राह्मं कुर्वीतिति । क्वचित् वस्त्रविधि यथा वस्त्रं पूर्वमावाभ्यामिहा सोमेन
 यजेतेति । क्वचित् नियमविधि यथा याजनतथापन प्रतिग्रहेर्वाक्षय्यो
 धनमर्जयेदिति, अत्र हि न धनार्जनं विधीयते रागप्राप्तत्वात्, नाप्यर्जनस्य
 याजनाद्यन्वयं कृत्वाद्यन्वयवचस्यापि रागप्राप्तत्वात् अप्राप्तस्यैव विधेयत्वात्,
 तथाचाप्राप्त इतरोपायनिषेध एवात्र विधेय । क्वचित् परिसङ्ख्याविधि
 यथा पञ्च पञ्चवस्त्रं मङ्गल इत्यत्र । ननुत्रापि शशकद्वैतं प्रह्वानं मङ्गलं
 रागप्राप्तमेवति तद्विरपञ्चनखमन्त्रकनिषेध एव विधेय इति नियम परि-

साधनताविधिपक्षे तु तदपि शक्यमिति गौरवमिति ॥

तस्मादेवेवं शक्तावच्छेदकत्वेनाख्यातत्वस्यानवच्छेदकत्वात् । वस्तुतस्तु कृतीच्छयोऽभयोरेव शक्तेरावश्यकत्वाद्विधिनार्थ एव कृतिशक्त्य-
नभ्युपगमे स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यख्यानन्वयापत्तेः
तत्र शक्त्यभ्युपगमे च इच्छाविषययागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम-
इत्यन्वयबोधसम्भवात् । अतएव इष्टसाधनत्वादिशक्तिवादिनामपि
कृतौ विधिशक्तिरावश्यकौ स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्तत्वेन स्वर्ग-
कामेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोधासम्भवात्, कृतिशक्त्यङ्गीकारे च
इष्टसाधनौभूतयागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति सर्वसिद्ध-
व्युत्पत्त्यविरोधेनान्वयबोधोपपत्तेः । न चेच्छात्वेनेच्छायां शक्तौ न
कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधेरप्रामाण्यापत्तिः कलञ्जभक्षण-
स्यापि इच्छाविषयत्वेन विषयतया इच्छाभावस्य बाधितत्वात्
इति वाच्यं । इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामिव तत्र लक्षणया विधु-

सङ्ख्यायोरन्यथवच्छेदविधायकत्वादभेदः इति चेत्, अत्र वदन्ति, यत्क्रियायां
विकल्पेन कारकान्वयस्तत्र नियमः यथा धनार्जने, न ह्येकस्यामेव धनार्जन-
क्रियायां धानन-प्रतिग्रहादयो मिलिता अन्यीयन्ते, याजन-प्रतिग्रहाभा-
मेकस्य धनार्जनस्यासम्भवात् । परिसङ्ख्यायान्तु नैवं, शशकादिमासेन
निर्मितस्यैकस्य पिण्डस्यैकस्यामेव भक्ष्यक्रियायां अन्ययसम्भवात् । तदुक्तं

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या न मुच्यते” ॥ इति ।

यत्तु तादृशार्जने विकल्पेनोपायत्रयसम्बन्धे शब्दतः प्रवीयमाने कृष्यादीना-
मनन्वयोऽर्थात् सिद्ध्यति, न हि येषामेकान्वये अपरानन्वयनियमस्तेषां समु-
च्चयः सम्भवति, तथाचान्नेतरोपायव्युदास एव शब्दतात्पर्यं प्राप्तत्वात् किन्तु

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः ।

पश्चापितश्च पापाजनकतत्त्वैव कलत्रभक्षणेऽभावबोधनात् अन्यथा
तथाप्रामाण्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात् । न च तथापि पाक
न कुर्याः पाक न कुर्यामित्यादिलौकिकनिषेधलिङोऽप्रामाण्या-
पत्तिरिति वाच्य । तत्र सत्त्वण्या लिङोपस्थापितायास्तत्तत्पुरुषेष्वा-
त्वेन वक्षिष्वाया श्रव विषयतया अभावबोधनात् । यदा तत्रेष्वात्वे-
नैव वक्षिष्वाव्यक्तेरभावो नञ्ना बोध्यते अन्यत्र लिङोऽप्यपिताव-
च्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकतनियमेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्याभ्युप-
गमादिति प्राञ्जः ॥०॥

इति श्रीमपुराणाद्य-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

न तत्र शब्दः प्रवर्तते अन्यजन्मत्वात् वञ्चिनिश्चासुं प्रति धूमोऽप्यौति-
शब्दवत्, परिसङ्ख्याप्यानु नैव तत्र भक्षकक्रियायाश्च पक्षगताभ्ये प्रतीते-
ऽर्थादितरपक्षगताभ्यो न व्युदास्यते उत्तमत्वा तत्र समुच्चयसम्भवात् तथा-
चाक्षान्न्यगत्या अन्यपक्षगतभक्षकनिषेधोऽत्र वाक्यार्थः, श्ववश्च भक्ष-पक्ष-
पदयोर्विरोधलक्षणा तेन पक्षेवरे-पक्षगता न भक्ष्या इति वाक्यार्थः सिद्धति,
तथाघोपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनादभावविधित्वाच्च नि-
यमापेक्षया दोषवचवती परिसङ्ख्यागन्यागत्वेति तच्चिन्त्य । याजनादिजन्य-
तत्तदज्जनेतरोपायव्युदासस्थार्थजभ्यत्वेऽपि कृष्यादिभिर्नार्ज्येदित्यस्याप्राप्ते
अनन्यगत्या नियमेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वौचित्यात्, अन्यथा कृष्यादिभि-
रर्ज्येदेव तत्त्वन्याज्जन-तत्त्वम्भन्यव्युदासाभावादिति प्रकाशः ॥

अथापूर्ववादः ।

—१७७—

अथ स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं

अथापूर्ववादरश्मः ।

प्रसङ्गादपूर्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यता प्राभाकराभिमतानिराकर्तुं विचाराद्गमयप्रयोजिका विप्रतिपत्तिमादर्शयति, 'अथेत्यादिना, 'यदिधि' यदिधिपदोपस्थापितार्थः, 'समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः, तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशब्दबोधप्रकारतान्नयत्, अत्र विधिकोटि विधे कार्य्यत्वे शक्तिवादिना नैयायिकानां तन्नये स्वर्गकामकृतिसाधो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य्यत्वरूपेणा-पूर्वं शक्तिवादिना प्राभाकराणां तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयक कार्य्यमिति यागविषयकार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येव वान्वयबोधात् । अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं, तच्च याग कार्य्येणो समर्गः, कार्य्यत्वं कृति-साध्यत्वं, अपूर्वस्यापि कचिन्नवृत्त्यादिना धातूपस्थापितत्वात् विधि-

प्रसङ्गादाह, 'अथेति, यद्यपि गुरुमते विधि कार्य्यात्मा समभिव्या-हृतक्रियान्वयेव तथापि कार्य्यत्वाग्रमुभयवादिसिद्ध लिङ्ग्यमादायैव विप्रति-

वा यद्विधिः स समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्ययी

समभिव्याहृतधातुपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ भिद्वसाधनं निषेध-
कोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिममभिव्याहृतेति धातु-
विशेषणं, तदन्वयिभ्यश्च तदन्वयिभिन्नत्वं, यथाश्रुतस्य विरोधि-
कोटित्वाभावात् । इष्टसाधनत्वत्वादिना प्रत्येककृत्येण पक्षे दयो-
रसङ्गः इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि तत्रये विध्यर्थ-
कार्येऽन्वयादतः पक्षे 'यद्विधिरिति, इत्यस्य यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनु-
गमाच्चोक्तदोषः । 'इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वेति तु स्वरूपकथनं न तु
तद्व्यूषेण पक्षे प्रवेशः, 'इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमतः,
'कार्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं । न च मुख्यये कार्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययपशुत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो
विध्यर्थत्वमिति वाच्यं । कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया
कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । वस्तुतस्तु तस्मिन् कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं
न प्रवृत्तावच्छेदकं, अपि तु प्राप्तभावप्रतियोगित्वरूपं धर्मप्रति-
योगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा साधवात्, कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव प्रक्यं
सिद्धिगमन्यप्रक्यं वा पक्षेतेत्यादिलौकिकमूलानुरोधान् । अन्य-
बोधोऽपि यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारका
कृतिसाध्ययागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति
यथाश्रुतमेव साधु । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिभिद्वे-
रुद्देश्यतया बलवदनिष्ठाननुबन्धितस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयमादाय नांगतः

मत्तिर्दोषा, इष्टसाधनत्वं विधिरिति न्यायमतेनाभ्युपगमनादेन वा बोध्यं ।

सिद्धसाधनं, न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरचांशतः साध्य-
सिद्धिमादायार्थान्तरत्वं, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारौभूतत्वेन च विध्यर्थो
विशेषणीयः तेन वर्त्तमानत्वादः कालस्य सङ्ख्यायाश्च तादृशविधि-
प्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंगतो बाधः, न वेष्टसाधनत्व-
त्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंगतो बाधः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारौभूतत्वस्य
प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात् । यदा सङ्ख्या-
काक्षातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः, विधिप्रत्ययत्वरूपस्य
विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिवृत्तसाधनत्वत्वादौ नांगतो बाधः,
कृतिसाध्यत्वस्य यथक् प्रत्ययतया नैतदसङ्गदः । निषेधसिद्धिस्तु पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या नातो बलवदनिष्टाननुभित्वे-
ऽंगतो बाधः । प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारौभूतत्वमात्रेण पक्षतायां श्रौदन-
कामः पक्षेदित्यादिविध्यर्थे श्रौदनसाधनत्व-पाकमात्रविषयककृति-
साध्यत्वादौ विधिकोटावंगतो बाध इति, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
स्य लीयतत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतास्त्राभाय 'स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति
विधिविशेषणमिति भावः ।

नव्यास्तु विज्ञातविधितत्त्वायंस्तु तदन्वयिनं पृच्छति, 'अथेति,
न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः, गुरुणा समं विवादे तु कार्यत्वं
विधिप्रत्ययप्रत्ययतावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिरूढनीया विधि-
कोटिः परेषां । न च विधिप्रत्ययप्रत्ययत्वेऽपि तस्य प्रत्ययार्थ-
यागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थमिद्व्यार्थान्तरप्रसङ्ग-

वा यदिधिः स समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी

समभिव्याहृतधातुपञ्चापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेध-
कोटौ बाध इति तद्वारणाय इतदिधिसमभिव्याहृतेति धातु-
विशेषणं, तदन्यान्यमित्यस्य तदन्वयिमित्यल, यथाश्रुतस्य विरोधि-
कोटित्वाभावात् । इष्टसाधनत्वत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षे द्वयो-
रसङ्गः इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि तत्रये विध्यर्थ-
कार्येऽन्वयादतः पक्षे 'यदिधिरिति, इत्यस्य यदिध्यर्थत्वेन द्वयोरनु-
गमाच्चोक्तदोषः । 'इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं चेति तु स्वरूपकथनं न तु
तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः, 'इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते,
'कार्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं । न च मुदनेन कार्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया
कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो
विध्यर्थत्वमिति वाच्यं । कार्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधिषा
कार्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात् । मनुतस्तु तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं
न प्रकृत्यावच्छेदकं, अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रति-
योगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा साधत्वात्, कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव प्रकृत्यं
लिङ्गमामान्यप्रकृत्यं वा पवेतेत्यादिभौतिकमस्तुलानुरोधात् । अन्य-
बोधोऽपि सागविषयकं कार्ये स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः
कृतिसाध्यताविषयककार्यत्वात् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति
यथाश्रुतमेव साधु । पक्षतानवच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धे-
रद्वैततया वस्तुवदनिष्ठाननुबन्धितस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयमादाय नांगतः

पक्षिर्वाच्या, इष्टसाधनत्वं विधिरिति न्यायमतेनाभ्युपगमयादेन वा बोध्य ।

यितुं शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्ययोग्यताज्ञानविर-
हात्, कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्यमिति बोद्धृत्वं

‘स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामोपजेतेत्यत्र यो विधिवाक्यनियोज्य-
सादीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकौभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः,
वक्ष्यमाणयुक्त्वा यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसा-
धनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथम तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञान-
विरहमेवोपपादयति, ‘कामनाविशिष्टस्य हीति, ‘ममेदं कार्यमिति
यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकेत्यर्थः, ‘बोद्धृत्वं’ शब्दबोधो-
पयोगित्वं, तच्च कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाण-

मेव, अकामव्यावृत्तौपलब्ध्याभावात् विशेषयत्वे बाधकाभावाच्च । ननु कर्तृ-
त्वेनाधिकारित्वेन वा तदन्वयसम्भवे किं नियोज्यत्वेनेति चेत्, कृतिसम-
वाधित्वरूपस्य कर्तृत्वस्य स्वर्गकामजनभाविनिवृत्त्यस्याधिकारित्वस्य च का-
मनाशेऽप्यन्वयात् । न च कृतियजनकत्वेन कर्तृत्वेनान्वयोऽस्तु तच्च विशेषणौ
भूतकामनायामपि अन्यथा बोद्धव्यत्वान्वयोऽपि कथमिति वाच्यं । न हि
न्यायनय इव फलकामना शुद्धमतेऽपि साक्षात्प्रयत्नहेतुः, किन्तु ममेदं
कार्यमिति बोधदारेत्यस्यापि नियोज्यत्व एव विज्ञानादिति वदन्ति ।

अन्ये तु शुचिविहितकालजीवित्वे सति फलकामनावत्त्वमिष्टोपायताज्ञान-
वत्त्वसाधिकारित्वं तच्च कामिनी यागे न सम्भवति तस्य क्षमिकत्वात् स्वर्गस्य
क्रमिकत्वात् । न च फलसाम्यलक्षणेनाधिकारित्वेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यं ।
फलवत्त्वे अधिकारिता तथा च तस्य क्रियान्वये सति प्रवृत्तौ सत्या फलवत्त्व-
मित्यन्योन्याश्रयात् । नापि कर्तृत्वेनान्वयः, तथा हि स्वर्गकाम इत्यादि-
वाक्यं तावत् इच्छाविधयत्वेन स्वर्गं बलवद्विष्टप्रतिपादकं । न चेदमन्यार्थं

वा, अत्र गुरवः, नाहत्वं क्रियाकार्यतया लिङ्ग बोध-

इति वाच्यं । धातुर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदाभ्यवबोधस्याव्युत्पन्नतया ता-
दृशाभ्यवबोधासम्भवात् अन्यथा पूर्वोक्तविप्रतिपत्तावपि धागतिष्ठ-
कृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्भवेन विध्यर्थे कृतावन्वयादपि नैया-
यिकानां विवचितार्थसिद्धान्तान्तरप्रसङ्गस्य दुर्म्भारत्वादिति प्राङ्ग-
रिति दिक् ।

‘अत्र गुरुव इति, ‘अत्र’ विप्रतिपत्तौ प्रत्ये वा, ‘नाहत्वेति, ‘आहत्वं’
सादान्, अपूर्वकार्यत्वात्तुपपत्तिज्ञानद्वारा यस्यास्तु बोध्यत एवेति
भावः । ‘क्रिया’ धागादिः, ‘कार्यतया’ स्वर्गकामकृतिसाध्यतया । न
चेवं अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे
च बाध इति वाच्यं । तदन्वयित्वस्य शब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाध-
नादिनिरासात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिक-
बोधत्वेन शब्दत्वविरहात्, औपादानिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वादिवदनुभव-
त्वव्याप्यो धर्माविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च औतानुपपत्तिज्ञान-
सचिवः शब्द एव पुनरनुभवनीयमानो हेतुः अतएवानुपपत्तिज्ञान-
सचिवः शब्द एव पञ्चमप्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भावः^(१) ।

(१) न चेत्यमित्यादि इति भवत्यन्तः पाठः ग्रन्थस्य नास्ति ।

अन्वयोपपत्तितान्त्र्यबोधस्यमभिप्रेतदेवं बोधः । ‘आहत्वेति इष्टसाधनताज्ञा-
नात् प्रागित्यर्थः । ‘अत्रेति स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य नियोज्यत्वेन योऽन्वय-
बोधस्तत्र योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः । कुत इत्यमित्यत आह, ‘कामनेति
विशेषणान्वयवन्विबो विशेष्यकृत्यनुपपत्तेरित्यर्थः । न च कामनोपपत्तयः-

स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्यता-
बोधे सति स्यात्, एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्ग-
कामनियोज्यान्वययोग्यता । न च कालान्तरभाविस्वर्गे
क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो

त्वासम्भवात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत्कामना चोपलक्षणमिति
वाच्यं । विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याथत्वादिति भावः । 'स
चेति, कामनायास्तादृशबोधोपयोग्येत्यर्थः, 'कामनानन्तरं काम्य-
साधनताबोधादिति, 'कामनानन्तरं' कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं,
यः काम्यसाधनताबोधः कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति
यावत्, तस्मात् कार्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्यताबोधस्तदैव
स्यात् कामनायाः कारणतावच्छेदकत्वात्, न हि काममेव साक्षात्-
कार्यताबोधजनिका, असम्भवात् इत्यर्थः, अतः काम्यसाधनताज्ञानं
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्मयप्रयोजकं इति शेषः । 'स्वर्गकामेति स्वर्ग-
कामो यो नियोज्यकृद्दीयकृतिसाध्यत्वान्मयबोधप्रयोजकज्ञानमि-
त्यर्थः । नन्वेवं प्रथमं वेदाद् यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तरं
तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्यत्वरूपेण विधेर-
पूर्वशक्तेत्यत आह, 'न चेति, 'क्रिया' यागादिः, 'साक्षादिति

कामनायाः साक्षात् तदबोधोपयोगे बाधात् तद्वारमाह, 'स चेति साक्षात्
जनकत्वबाधे दारानुपस्थित्या कामनाया तदुपग्रहोऽसम्भवोत्पत्तो दारोप-
स्थितिर्वाचा दारश्चेष्टसाधनताज्ञानं तदसम्भवे योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ-
इत्यन्ये । *

नियोज्यत्वं, तत् कामनायास्तद्वोधोपयोगे सति भवति

कसेण कामनाया अपि तादृशग्राह्यबोधोपयोगिनः सन्नुच्छेते, कामना-
विशिष्टस्य तु तादृशबोधोपयोगिनः समवायिकारणतया, 'नियोज्य-
त्वं' सकलप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदक, 'तदिति
स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगिनमित्यर्थ', 'तद्वोधोपयोगे
सतीति तादृशकार्यताबोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थ', विशेषान्वाधिन एव
विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगि-

भवति, जेष्ठ परनिष्पत्त्ये इति न्यायान्, किन्त्विष्टार्थनैवान्वयः सर्वस्य
कामनायि तावत् काम्यार्थेव सा हि सर्वे भवन्ती तत्साधने इष्टोपायवा-
धिय एव कार्येताधिय ततोत्पाद्याधिकारिणः तत्र प्रवर्तः स्वसंमर्जयतीति,
एव यामोऽप्युपायतया स्वर्गार्थं, एव स्वहेतुभूतापूर्वनिषेधतया इष्टवर्गपि
स्वर्गार्थं एवेति न पुनः कर्तृत्वेन क्रियायामन्वयः स्युत्पादितस्वर्गप्राप्त्यन्व-
भङ्गापत्तेः । तथा हि स्वर्गकामकर्तृको यावद्भवन्वे स्वर्गस्य कर्तृकोटि-
प्रवेशात् अन्यार्थत्वपाप्तेः । ननु यन्नेतेननेनोक्ता भावना सुखेन प्राप्तिप्राप्ति-
कार्येणान्वीयते उभयावाङ्मात्रात् तदनुमायिनी सिद्धुक्ता सङ्गापि एक-
प्रत्यक्षोपायत्वात्, एवमेकैव सङ्गा संप्रतिष्ठभामभिधीयते इति शब्द-
सामानाधिकरस्य, तथाच भाववान्वयेन पुष्टयः कर्ता भवन्नन्वीयते प्राप्ते
एवधाधिकारित्वेनान्वये स्वाधिकारिबोद्धामे प्रवर्तकतायोगे तत्कथमेव-
मिति चेत्, न, यस्मात् कर्तृत्वादिनाप्यन्वयस्याभ्युपगमेन सर्वस्योपपत्तेः ।
कतप्रवैकादप्राप्ये तथैव सिद्धान्तवमिति वदन्ति । ननु निरुक्तनियोज्य
तन्मनुष्यस्य कथमन्वयप्रकार इति चेत्, न, योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोप-
स्थित एव इतरान्वय इति किमेतरत्ववत् तस्य योग्यतावच्छेदोपस्थिते
संसर्गरूपत्ववैव तद्भावनमित्यप्याह । 'नोद्भूतमिति बोधव्यवहारमित्यर्थ' ।

स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यता-
बोधे सति स्यात्, एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्ग-
कामनियोज्यान्वययोग्यता । न च कालान्तरभाविस्वर्गे
क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो

लाभभावात् । न च रूपवति रस इत्यादिवत्कामना चोपलक्षणमिति
वाच्य । विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्थान्याय्यत्वादिति भाव । 'स
चेति, कामनायासाक्षाद्बोधोपयोगश्चेत्यर्थ, 'कामनानन्तर काम्य-
साधनताबोधादिति, 'कामनानन्तर' कामनाप्रकारकज्ञानानन्तर,
य काम्यसाधनताबोध कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति
यावत्, तस्मात् कार्य्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्य्यताबोधस्तदैव
साक्षात् कामनाया कारणतावच्छेदकत्वात्, न हि कामनैव साक्षात्-
कार्य्यताबोधजनिका, असम्भवात् इत्यर्थ, अत काम्यसाधनताज्ञान
स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजक इति शेष । 'स्वर्गकामेति स्वर्ग
कामो यो नियोज्यस्तदौद्यकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकज्ञानमि-
त्यर्थ । नन्वेव प्रथम वेदाद् यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तर
तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति कि कार्य्यत्वरूपेण विधेर-
पूर्वग्रन्थेऽयत्त आह, 'स चेति, 'क्रिया' यागादि, 'साक्षादिति

कामनाया साक्षात् तद्बोधोपयोगे बाधात तद्वास्माह, 'स चेति साक्षात्
जनकत्वबाधे द्वारानुपस्थित्या कामनाया तदग्रहोऽसम्भवोऽव्यतो द्वारोप
स्थितिर्वाच्या द्वारश्चेष्टसाधनताज्ञान तदसम्भवे योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ-
इत्यन्ये । *

अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शब्दमिति फलतो न

भावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत्, एवमप्येऽपि सर्वत्र बोध्यं।
 कार्यत्वं कारणत्वघातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कथितम्।
 ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्यत्वरूपेणापूर्वावगमेऽपि तस्य
 स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथाच तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तर-
 कालं यागे परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व-
 निष्ठसाधनताघटितत्वात्। न च कार्यवत्साक्षात्साधनत्वस्यापि
 विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य एवान्वयादपूर्वस्य
 स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं। तथापि कार्यमात्रस्य विध्यर्थत्व-
 पक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह, 'कार्यताविधिपक्ष इति कार्यत्वमात्रस्य
 विधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्षे इत्यर्थः, मात्रपदादिदृष्टसाधनत्वत्वमात्रस्य
 व्यवच्छेदः, तेन सद्भादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः, कृतिसाध्यत्वस्य ईश्वर-
 प्रकृत्यपक्षे तु कार्यत्वमात्रस्य विधिप्रकृत्यपक्षेऽपीत्यर्थः, मात्रपदा-
 दिदृष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः, 'अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयो-
 जकरूपतयेत्यर्थः, 'साधनत्वं' पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं, घटेन
 जलमाहरेदित्यादौ अपदार्थस्यापि छिद्रेतरत्वस्य भानवच्छाब्दमिति
 भावः। यद्यपि अपूर्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वय-
 प्रयोजकरूपतया योग्यतान्ते शब्दबोधात् पूर्वमपूर्वं तज्ज्ञानमस-
 म्भवि अपूर्वस्य शब्दबोधात् पूर्वमज्ञानात् तथापि परनये बोध-
 नीयपदार्थं योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्वत्वात्
 किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने कचित्तस्याज्ञानं तच्च प्रकृतेऽपि

कश्चिद्विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनतार्हं
क्रियाकार्यतानिर्वाहकं लिङाद्यर्थः । ननु* स्वजातीयो-
योऽन्वयदर्शनं योग्यता दृष्ट्व दृष्टयानस्याशुविनाशिनः

सम्भवति कार्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकाम्यसाधनताज्ञा-
नसत्तादिति निगम्यः^(१) । स्वयमुपसंहरति, 'अतइति, 'स्वर्गसाधन-
तार्हमिति साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः, 'क्रियाकार्य-
तानिर्वाहकमिति कार्योपस्थितेरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति
प्रणाल्या क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्वाहकमित्यर्थः, 'लिङाद्यर्थ इति,
आदिपदान्तव्यादिपरिग्रहः । 'सजातीयइति तत्सजातीये तत्-
सजातीयस्यान्वयदर्शनं स्वसर्गनिश्चयः तच्च तस्य योग्यता न तन्वय-
प्रयोजकरूपवत्त्वमित्यर्थः, तथाच सामान्यतः फलसाधनत्वस्यान्वये
निर्हृत्कान्यतरधर्मवत्त्वस्य योग्यतात्वाभावात् परम्पराघटकापूर्वानुप-
स्थितावपि प्रथमं सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण परम्परासाध-
नत्वस्यान्वयः स्यादिति भावः । ननु सजातीयेऽन्वयदर्शनमप्यत्र
नास्तौत्यत आह, 'दृष्ट्वेति, 'पुष्टिहेतुत्वमिति काम्यसाधनत्वत्वरूपेण
पुष्टिहेतुत्वमित्यर्थः, आशुविनाशित्वे काम्यसाधनत्वमेव साजात्य-
मिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति अन्वयितावच्छेदकरूपे-
णेत्यर्थः, 'प्रकृते चेति अग्निष्टोमेनेत्यादौ अग्निष्टोमत्वावच्छिन्ने

(१) निगमं इति ख० ।

* 'नन्दिति तथाच न योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थः, 'द्याद्येति यथा चैतत्

कश्चिद्विशेषः । अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं
क्रियाकार्यतानिर्वाहकं लिङाद्यर्थः । ननु* स्वजातीय-
येऽन्वयदर्शनं योग्यता दृष्टञ्च घृतपानस्याशुविनाशिनः

सम्भवति कार्यत्वरूपेण घटादायेव जलाहरणरूपकाम्यसाधनताज्ञा-
नसत्त्वादिति निगम्य (१) । स्वयमुपसहरति, 'अतइति, 'स्वर्गसाधन-
ताहंमिति साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थ, 'क्रियाकार्य-
तानिर्वाहकमिति कार्यापस्थितेरिष्टसाधनताज्ञान तत इतिरिति
प्रणास्या क्रियाया इतिसाध्यतानिर्वाहकमित्यर्थ, 'लिङाद्यर्थ इति,
आदिपदान्तव्यादिपरिग्रह । 'सजातीयइति तत्सजातीये तत्-
सजातीयस्यान्वयदर्शनं समर्गनियमं तत्र तस्य योग्यता न तन्वय-
प्रयोजकरूपवत्त्वमित्यर्थ, तथाच सामान्यतः फलसाधनत्वस्यान्वये
निर्दत्तान्यतरधर्मवत्त्वस्य योग्यतात्वाभावात् परम्पराघटकापूर्वावुप-
स्थितावपि प्रथम सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण परम्परासाध-
नत्वस्यान्वयः स्यादिति भावः । ननु सजातीयेऽन्वयदर्शनमप्यत्र
नास्तौत्यत आह, 'दृष्टञ्चेति, 'पुष्टिहेतुत्वमिति काम्यसाधनत्वत्वरूपेण
पुष्टिहेतुत्वमित्यर्थ, आशुविनाशित्वे काम्यसाधनत्वत्वमेव सजात्य-
मिति भावः । 'पदार्थतावच्छेदकेनेति अन्वयितावच्छेदकरूपे-
णेत्यर्थ, 'प्रकृते चेति अग्निष्टोमेनेत्यादौ अग्निष्टोमत्वावच्छिन्ने

(१) निगम्य इति ख० ।

* 'नन्वि'ति तथाच न योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ, 'आद्येति यथा चैतत्

कालान्तरे पुष्टिहेतुत्वमिति चेत्, न, यथाकथञ्चित्
 साजात्यस्यायोग्येऽपि सत्त्वेन योग्यताया अव्यावर्तक-
 त्वापत्तेः पदार्थतावच्छेदकेन साजात्यस्याद्यजातः पयः
 पिवतीत्यादौ प्रकृते चासम्भवात् तस्मादन्वयप्रयोजक-
 रूपवत्त्वं साजात्यं । अतएव द्रवद्रव्यत्वं सेककरणत्वे
 प्रयोजकं इत्ययोग्योवाहः, तदिहाशुविनाशिनः काला-
 न्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापार-
 जनकत्वं प्रयोजकमतोऽपूर्वं विना साजात्यमेव न

स्वर्गमाधनत्वान्वच्छिन्नस्थान्वयादर्शनादिति भावः । 'अन्वयप्रयोज-
 करूपवत्त्वं साजात्यमिति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमित्यर्थः,
 योग्यतेति शेषः । 'सेककरणत्वे' सेककरणत्वान्वये, यदूर्ध्ववत्तया
 ज्ञात एव यदन्वयधीस्तदूर्ध्ववत्त्वमेव तदन्वयप्रयोजकं भवति च
 द्रवद्रव्यत्ववत्तया ज्ञातएव सेककरणत्वधीरिति द्रवद्रव्यत्वं तदन्वय-
 प्रयोजकमिति भावः ।

केचित्तु 'तदन्वयस्याप्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत्त्वं द्रवद्रव्यत्वपदञ्च
 तद्विशेषपरमित्याहुः ।

'तदिहेति तथाचेहेत्यर्थः, 'आशुविनाशिनः' यागस्य, 'फलज-
 नकत्वे' स्वर्गजनकत्वान्वये, 'फलसमयेति स्वर्गममयेत्यर्थः, 'प्रयोजक-
 मिति, साक्षात् स्वर्गममयपर्यन्तस्थायित्वस्य बाधितत्वादिति भावः ।
 'अपूर्वं' विना अपूर्वज्ञानं विना, 'साजात्यमेवेति स्वर्गमाधनत्वान्व-
 यतया व्याख्यात योग्यतालक्षणे । 'प्रकृते चेति, प्रथमं तज्ज्ञानस्यासम्भवं इति

गृह्यते घृतपानस्य तु वैद्यकोपस्थितधातुसाम्यमादाय
पुष्टिसाधनत्वयोग्यताज्ञानं विज्ञस्य । अथ बाधकप्रमा-
णाभावो योग्यता । न च साधनत्वमात्रे बाधकं,
साक्षात्तद्वाधेऽपि परम्परासाधनत्वमादाय तद्विश्रान्ति-
सम्भवात् । न च योग्यानुपलब्ध्या द्वारस्य बाधात्
परम्परासाधनत्वमपि बाधितं, संस्कारस्येव तस्य

यप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमेवेत्यर्थः । नन्वेवं पुष्टिकामो घृतं
पिबेदित्यादौ आशुविनाशिनो घृतपानस्य कथं पुष्टिसाधनताज्ञानं
फलपर्यन्तस्याधिब-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वज्ञानाभावादित्यत आह, 'घृतपानस्येति फलपर्यन्तस्याधिधातुसाम्यरूपव्यापार-
मादायेत्यर्थः, 'विज्ञस्येति, अविज्ञस्य न भवत्यन्वयधीर्भवति वा
घृतपानस्येव स्थिरत्वभ्रमादिति भावः । भ्रमस्यागृहीतासंसर्गकज्ञा-
नद्वयं विशिष्टज्ञानं वेत्यन्यदेतत् यथार्थतात्पर्यस्य शाब्दबुद्धिसा-
मान्यहेतुत्वाच्च तद्भ्रमान्नायोग्ये शाब्दधीरिति हृदयं । 'बाधक-
प्रमाणाभाव इति, तद्वर्णावच्छिन्ने तद्वर्णावच्छिन्नाभावप्रमाविरह-
इत्यर्थः, न तन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमिति भावः । 'साधनत्वमात्र इति,
यागत्वावच्छिन्ने स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रमेत्यर्थः, 'साक्षात्त-
द्वाधेऽपि' साक्षात्साधनत्वस्याभावेऽपि, 'तद्विश्रान्तिसम्भवात् इति
स्वर्गसाधनत्वसत्त्वसम्भवादित्यर्थः । 'बाधात्' अभावनिययात्, 'बा-
धितं' निश्चिताभावकं, 'संस्कारस्येव तस्येति संस्कारस्येवातीन्द्रि-
भाव' । 'संस्कारस्येवेति, अयोग्यस्य योग्यानुपलब्ध्या बाधोऽशक्य इति

सम्भवात्, अन्यथा वाच्येऽप्यपूर्वे क्रिया कामिकार्या
न स्यात् काम्यासाधनत्वात् । न हि यदेवायोग्यं
तत्पथात् योग्यं, अयोग्यत्वे च निष्फलः प्रयासः । न च
कामिकार्यमपूर्वं तदर्थिकार्या च क्रियेति वाच्यं ।
यागे रागादित्यनेन विरोधात् । तथापि द्वारानुप-

पस्य द्वारस्य सम्भवादित्यर्थः, तथाच योग्यानुपसक्त्या योग्यस्य
द्वाराभावनियत्येऽपि न द्वारसामान्याभावनियत्यसम्भव इति भावः ।
'अन्यथा' यागे स्वर्गसाधनत्वसामान्यस्यैवाभावे, 'वाच्ये' वाच्येऽपि,
कश्चित्तथैव पाठः, 'कामोति स्वर्गकामेत्यर्थः, 'यदेव' क्रियास्वरूपं,
'अयोग्यं' स्वर्गसाधनं, 'पथात्' अपूर्ववाच्यत्वज्ञाने, 'योग्यं' स्वर्ग-
साधनं, 'अयोग्यत्वे चेति स्वर्गसाधनत्वे चेत्यर्थः, 'निष्फलः प्रयासः'
इति अपूर्ववाच्यताकल्पने यस्तव प्रयासः स निष्फल इत्यर्थः ।
'न चेति, 'कामिकार्यं' स्वर्गकामकार्यं, 'तदर्थिकार्या' अपूर्वार्थि-
कार्या, तथाच यागः स्वर्गसाधनमेव नेति भावः । 'यागे रागा-
दिति यागे' रागादङ्गे वैधीत्यनेन विरोधापत्तेरित्यर्थः, तस्य हि
रागः स्वर्गादिकलेष्ठा, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा वा, तथा
यागे प्रवृत्तिः अङ्गे च विधिरपूर्वं तदर्थितया प्रवृत्तिः, अन्यथा
स्वर्गार्थितया अङ्गे प्रवृत्तौ यागवदङ्गस्य प्रधानत्वापत्तेरित्यर्थ इति
भावः । अङ्गते, 'तथापीति, 'किन्त्विति, विधेः सामान्यत इष्टसा-

भावः । 'अयोग्यत्वे इति यागादिक्रियाया अयोग्यत्वे तद्गोचरो यजमानस्य
प्रयत्नो विफल इत्यर्थः, ईश्वरस्य तत्कार्यवाशोघनाय प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः ।

'न चेति तथाच याग स्वर्गसाधनमेव नेत्यर्थः । 'याग इति राग स्वर्गादि-

स्थित्या परम्परासाधनमिति ज्ञानं न भवेदिति चेत्,
सत्यं, किन्तु स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं साक्षात्पर-
म्परोदासीनं वस्तुगत्या परम्परासाधनत्वविषयकमुत्प-
द्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम् । यदि च
साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तं सामान्यं नास्त्येव

धनत्वमात्रशक्तत्वादिति भावः । 'परम्परासाधनत्वेति साधनत्वत्वेन
परम्परासाधनत्वविषयकमित्यर्थं, 'अयोग्यतयेति अन्यत्रप्रयोजकरूप-
वत्त्वलक्षणभवनतसिद्धयोग्यताज्ञानविरहेणेत्यर्थः । ननु साक्षात्सा-
धनत्व-परम्परासाधनत्वत्वाभ्यामतिरिक्तं साधनत्वमेव नास्तीत्यत-
आह, 'यदि चेति साक्षात्साधनत्व परम्परासाधनत्वत्वातिरिक्तं यदि

पण्डित्या तया तत्साधने यागे प्रवृत्तेरङ्गे वैधौविधिरपूर्वं तदर्थितयाङ्गे प्रवृ-
त्तिरिति त्वदुक्तेन तवैव विरोधादित्यर्थः, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यधिकार्यो-
दाग इत्यन्ये । ननु न्यायनये यद्यपूर्वार्थितवैवाये प्रवृत्तिस्तदा प्रथमं तद-
नुपस्थितौ मूलत्वभङ्गविधेः स्यात्, स्वर्गार्थितया चेत् तदा यागेनाविशेषात्
विनिगमनाविरहात् तदङ्गत्वे न स्यादिति चेत् न, स्वर्गान्ययाविशेषेऽपि
फलसमभित्याहारेण यत्र विधिवाक्यं प्रवर्तते तत्प्रधानमिति निर्णयादि-
त्येके । प्रथमं साधनत्वेनेष्टसाधनत्वेन वाङ्मविधिप्रवृत्तावपूर्वकल्पनोत्तरम-
पूर्वरूपेष्टसाधनताज्ञानादङ्गे प्रवृत्तिरित्यन्ये । तदुत्तरमेवाङ्गविधिप्रवृत्तिरि-
त्यप्याहुः । ननु विशेषविनाशत सामान्यज्ञानं कथमित्यत आह, 'वस्तु-
गत्वेति, विशेषभानमस्त्येव विशेषरूपेण भाननियमोऽसिद्धं अतएव घटत्वेन
नौलघटादेर्विशेषस्य भानादिति भावः । ननु नौलघटत्वाद्यतिरिक्तघटत्व-
वदुभयातिरिक्ततत्साधनत्वं नास्त्येवेत्यत आह, 'यदि चेति, 'योग्यमयोग्य

तदा अननुगमः, किं वा विशेषयसि साक्षात्परम्परया वेति । न च यावद्विशेषबाधे तद्वाधितं, परम्परासाधनत्वेऽबाधादिति । मैवं । योग्यता हि स्वबाधकप्रमाविरहो वा सकलबाधकप्रमाविरहो वा, आद्ये वह्निना सिञ्चतीत्यादौ स्वबाधकप्रमा-तद्विरहौ समयभेदेन स्त इति तदेव योग्यमयोग्यञ्चेति प्राप्तं, द्वितीये तु योग्यानुपलब्ध्या तन्निश्चयोऽशक्यः परप्रमाया अयोग्यत्वात् । न च वार्च्यं सकलबाधकप्रमाविरहः स्वरूपसन्नेव प्रयोजक इति, अयोग्ये योग्यताभ्रमादन्वयबोधाभावप्रसङ्गात् अन्यस्य तत्र बाधकप्रमासत्त्वात् । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्रमाविरहो निश्चीयते

साधनत्वसामान्यं नास्तीत्यर्थं, 'तदानुगम इति, भवन्मतेऽपि शक्यतावच्छेदकानुगम इत्यर्थः^(१) । 'किं वेति, धर्मितावच्छेदकस्याभावादिति भावः । भ्रान्ताशङ्का निराकरोति, 'न चेति, 'तद्वाधित' साधनत्वसामान्यं बाधितं । 'परप्रमाया इति, अनुमानस्य च सर्वत्र सर्वदा अनुवतारादिति भावः । 'अयोग्य इति, भवन्मत-इति शेषः, 'योग्यताभ्रमादिति निरुक्तयोग्यताभ्रमस्यैव सत्तादित्यर्थः,

(१) भौमासकैकदेशिना इष्टसाधनत्वेऽपि शक्तिसौकारादिति भावः ।

इति । न च विरहपदसम्यग्ताभावपरः, तन्निश्चयस्याशक्यत्वादिति भावः । 'अशक्य इति । न च निश्चयनिर्दोषत्वेन वेदे तदनुमेयं, तस्यैव प्रथमं दुर्ज्ञेय-

इति चेत्, तर्हि प्राथमिकत्वात् सैव योग्यता । न च सा प्रकृते सम्भवतीत्युक्तं, किञ्चैकविशेषबाधे शाब्द-सामान्यज्ञानं तदितरविशेषप्रकारतानियतं छिद्रबाधे छिद्रेतरघटज्ञानवत् । न च द्वारानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते । एतेन यदुक्तं प्रशस्तरूपवान् चैव इत्यत्र गौर-श्यामविशेषानवगमेऽपि रूपमात्रमवगम्यते तद्वत्

‘सैव’ अन्वयप्रयोजकरूपवन्तैव, ‘सम्भवति’ प्रथमं ज्ञाता सम्भवति । ननु योग्यतायाः सशयसाधारणं ज्ञानं शाब्दधीकारणं न तु नियममात्रं तथाच स्वपरसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य सर्वत्र नियेतुमशक्यत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह, ‘किञ्चेति, ‘शाब्दसामान्यज्ञानं’ सामान्यप्रकारकशाब्दसामयौजन्यज्ञानं, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते प्रकृते सामान्यप्रकारकत्वे विशेषप्रकारकत्वसम्भवात् । ‘द्वारानुपस्थित्येति, विधौ सामान्यत इष्टसाधनत्वत्वस्यैव शक्यता-वच्छेदकत्वादिति भावः । इदमापातत छिद्रबाधे तदितरघटत्वेन घटविशेषधीवद्वापि साक्षाद्बाधे तदितरसाधनत्वत्वेन व्यापारानुपस्थितावपि साधनत्वधीसम्भवात्तस्यापि विशेषधर्मत्वादिति ध्येयम् । ‘गौर-श्यामिति, गौर श्यामयोर्यौविशेषौ गौरत्व श्यामत्वरूप, ‘रूपमात्रं’ रूपत्वम् ।

त्वात् । वस्तुतः सर्वत्र तन्निश्चयासम्भवान्न सा योग्यतेति भावः । ‘प्रसङ्गादिति, तस्मिन्नेव चसमर्थाग्रहत्वेऽपि न्यायनयमन्युपेत्योक्तम् । ननु न योग्यता सशय शाब्दधीहेतु स्वरूपसती योग्यताप्रमा हेतुरित्युच्येदाह, ‘किञ्चेति ।

विशेषानवगमेऽपि साधनत्वमावमिति तत्प्रत्युक्तं, तच्चै-
कविशेषवाधाभावेनौदासीन्यसम्भवात् ।

एतेन स्वर्गकामान्वयवलात् क्रियायाः फलसाधनत्वं
तद्वलाच्च पटोः संस्कारस्येव स्थायित्वं कल्प्यतां किम-

भट्टकदेशितं दूषयितुमाह, 'एतेनेति, 'स्वर्गकामान्वयेति
स्वर्गकामीपक्षतिमाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'पटोः संस्कारस्येवेति भवन्मते
पटोः संस्कारस्येवेत्यर्थः, तन्मतेऽनुभवस्यापि स्थैर्यं कल्पनयैवोपपत्त्या
संस्कारकल्पनायां भावाभावेन यथाश्रुतामङ्गते., सर्वस्य संस्कारस्य
फलमनपस्यायित्वाभावात् 'पटोरिति, पटुत्वं सतिफलोपहितं,

सामान्यघटितविशेषद्वयमध्ये नियमोऽयं बोध्यः, हिमेतरत्वप्रकारकघटघटान-
वदित्यर्थः, अनेदं चिन्तं यथा हिमवाधे हिमेतरत्वेन घटधीस्तथा साक्षा-
न्ववाधे तदितरकारकत्वेन द्वारानुपस्थितावपि तद्विरस्तु तस्यापि विशेष-
त्वात् । किञ्च परम्परासाधनत्वेनापि तद्विरस्तु हिमेतरत्ववदुद्योग्यतावला-
देव तन्मते तदुपस्थितिसम्भवात् । न च परम्पराघटकापूर्वस्य प्रागननुभवात्
नोपस्थितिरिति वाचं । न हि तन्मते अन्वयप्रतियोगिनश्चोपस्थितिर-
न्वयबोधाङ्गः । अपूर्ववाच्यत्वेऽपि तदनन्वयप्रसङ्गात् कार्यत्वेन घटादेरेव
प्रक्षिप्यद्विविधत्वेन पदार्थस्मरणे तस्यैव विषयत्वात् तथाच परम्परासाधन-
त्वप्रकारकोपस्थितेर्वाच्यसमानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् । सा च न दुर्लभा
वाक्यार्थानुभवकाले च योग्यतावलात् परम्परात्वेनापूर्वमेव भासता, तथाच
किमपूर्ववाच्यतया । न च पदाश्रयतया उपस्थितिर्नाङ्गः, हिमेतरोपस्थि-
तावपि तुल्यादित्येति प्रकाशः ।

भट्टमतं निरस्यति, 'एतेनेति । संस्कारस्यापि न सर्वस्य तथालभत-

पूर्वेण सङ्कल्पविशेषस्य यागस्याग्रे प्रत्यक्षानुपलब्धि-
रात्मविशेषगुणानां प्रथमक्षण एव स्वविषयकप्रत्यक्ष-
जननस्वभावात् अस्तु, न चैवं क्रियान्तरमपि तथा,

‘स्यायित्वमिति फलपर्यन्तस्यायित्वमित्यर्थः । न च योग्यात्मविशेष-
गुणानां स्तोत्रोत्पन्नगुणमाश्रयतया कथं यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य
तावत्कालस्यायित्वमिति वाच्यं । स्वतस्यानुगतस्यैकस्याभावेन साध-
वात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश-नाशकभावात्तच्च स्वर्गव्यक्तेरेव नाशकत्वाभ्युप-
गमात् । न च तत्तद्व्यक्तित्वेन नाश-नाशकभावेऽपि तत्तत्क्षणोत्पन्न-
ज्ञानेच्छादिकं प्रति तत्तत्क्षणद्वितौघोद्योक्षणस्तदुत्पन्नत्वेन नाशकत्वं
तथाच यागादिममानकालौनज्ज्ञानाद्यन्तरवदयागादेराशुविनाशित-
मावश्यकमिति वाच्यं । एकस्मिन्नेव क्षणेऽनन्तक्षणसत्त्वेन विभिन्न-
मनुविरहादमन्तकार्य-कारणभावस्यावश्यकतया साधवेन तत्तद्व्य-
क्तित्वेनैव नाश-नाशकभावादिति भावः । नन्वेवं दिनान्तरेऽपि
यागस्य प्रत्यक्षापत्तिरत आह, ‘सङ्कल्पेति, ‘सङ्कल्पः’ इच्छा, ‘प्रथ-
मक्षण एवेति चतुर्थक्षणपूर्वक्षण एवेत्यर्थः, तेन विनश्यदवश्यप-
रामर्शादिरनुव्यवसाये न व्यभिचारः, अपेक्षाबुद्धेः क्षणव्यावृत्त्यायित्वे
तदितरत्वेनात्मविशेषगुणोविशेषणीयः, तेन विनश्यदवस्यतदनुव्यव-
साये न व्यभिचारः । ‘क्रियान्तरमपीति ज्ञान-क्षेपादिकमपीत्यर्थः,

आह, ‘पटोरिति, ‘प्रथमक्षण एवेति उत्पत्त्ययिमक्षय एवेत्यर्थः, एतदपि
निर्विकल्पकानपेक्षयापत्तेः ।

केचित्तु ‘प्रथमक्षण एवेत्यस्य द्वितीयक्षयान्तरक्षण एवेत्यर्थः, तेनानु-
मित्यन्तरं परामर्शानुव्यवसायसम्भव इत्याहुः ।

प्रमाणाभावात्, एवं लोकप्रसिद्धक्रियाकार्यत्वव्युत्पत्ति-
रपि भग्ना न भवतीति परास्तम् । स्वर्गसाधनतायोग्य-
तया स्वर्गकामान्वयः तदन्वये च स्थायित्वं इत्यन्यो-
न्याश्रयात् लोके धर्मिग्राहकमानेन क्रियायाः क्षणिक-
त्वनिश्चयाच्च ।

‘तथा’ बहुतरङ्गणावस्थायि, ‘लोकप्रसिद्धेति’ ओदनकामः पचेते-
त्यादिलौकिकविधिसमिद्धेत्यर्थः, ‘क्रियाकार्यत्वेति’ विधेराहत्य
क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमपीत्यर्थः, ‘स्वर्गसाधनतेति’ स्वर्गसाधनत्व-
रूपयोग्यतानिश्चये सतीत्यर्थः, ‘स्वर्गकामान्वयः’ स्वर्गकामीयकृतिषा-
ध्यत्वान्वयः, ‘स्थायित्वं’ स्थायित्वकल्पनं, स्थायित्वकल्पने च स्वर्ग-
साधनत्वनिश्चय इति शेषः, ‘लोके’ लोकस्य, ‘धर्मिग्राहकमानेन’
प्रत्यक्षेण, ‘क्षणिकत्वनिश्चयाच्चेति’ इदानीं नाहं यजे इदानीं मम
यागोनष्ट इत्याद्यभावनिश्चयाच्चेत्यर्थः, अन्यथा घट-तज्ज्ञानादेरपि
नित्यत्वापत्तेरिति भावः । इदमुपलक्षणं यागादेस्तावत्कालस्यायित्वे
दिनान्तरेऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्बलारा, न हि सामग्रीसत्त्वे नियम-
सहस्रैरपि कार्योत्पत्तिर्वारयितुं शक्या, आत्मविशेषगुणमूले तादृ-

ननु नान्योन्याश्रय यथा स्वर्गकामान्वयाशुपमत्वा सिद्ध कार्ये शक्तिस्तथा
तत्र एव धर्मिकल्पनात् इति न्यायेन क्रियाया एव स्थायित्वं कल्प्यतामि-
त्येवाह, ‘लोके’ति क्रिया तावत् फलपर्यन्तो व्यापारः फलसाधक्येदकं तस्य
यजे सत्त्वध्वंस इति तन्नाशोऽयं यद्यर्थं सिद्ध क्रियान्तरवदिति लोक-

ननु देवपूजार्थं यजिः, पूजा चाराधना गौर-

ग्रनियमसत्त्वेऽपि गङ्गाद्यानादिस्थले तादृग्रनियमे मानाभावेन^(१)
स्यायित्वात्मन्मवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'गौरवितेति गौरवितनिष्ठप्रीति-
हेतुक्रियेत्यर्थ' । यद्यपि गौरवितत्वं न स्वापेक्षयोत्कर्षवत्त्वं, उत्कर्षस्य
गुण-कर्मगतजातिरूपतया^(२) द्रव्ये तदसम्भवात्, नापि स्वज्ञानापेक्ष-
योत्कृष्टधोमत्त्वं, मूर्खाया मातरि तदसम्भवात्, नापि स्वगुणापे-
क्षया उत्कृष्टगुणवत्त्वं, राग-द्वेषाधर्मोत्कृष्टैरपि तथात्वापत्तेः, नापि
स्वसुष्ठतापेक्षयोत्कृष्टसुष्ठतवत्त्वं, ऐन्द्रपदजनकसुष्ठतवति नीचेऽपि
तथात्वापत्तेः, स्वसुष्ठतापेक्षयापकृष्टसुष्ठतवति मादृप्रभृतावव्याप्याप-
त्तेः । तथापि भक्तिविषयत्वं^(३) गौरवितत्वं, भक्तित्वञ्च प्रत्यक्षमिद्वौ-

(१) स्वर्गकामो गङ्गाया ज्ञायादित्यादौ सर्वार्थक्रीनजनसंयोगादिरूपज्ञाना-
दिक्षिप्याया स्यायित्वात्मन्मवादपूज्यकल्याणाया व्यावश्यकताच्चेति भावः ।

(२) गुणगतजातिरूपतयेति ख० ।

(३) भक्तिविशेषविशेषत्वमिति ख० ।

सिद्धदक्षिणकत्वायाः क्रियाया न सौख्यं कथ्यते धर्मियाहकमानवाधादि-
त्यर्थं इत्याहुः । तथाच प्रमाणान्तरबाधे न धर्मिकल्पनापि व्यापसौ,
अन्यथा प्रतीतध्वंसानामपि लोके तिरोभावमात्रकल्पने साह्यमतप्रवेश इति
भावः । एवमनुभवस्यापि स्यायित्वे संस्कारोऽपि न कथ्येत तथाच संस्कार-
स्यैवेत्यप्युक्तं स्यादिति बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, सिद्धमिदं दद्यात् सन्ध्यामुपासीतत्यादावपि

नौचविषयकसमूहान्वयनव्यावृत्तः^(१) मानवत्वव्याप्यो जातिविशेषः, तद-
वच्छिन्नं प्रति कारणञ्च नानैव कार्यमावृत्तिजातेः कार्यताव-
च्छेदकतानिधमस्याप्रयोजकतया तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि
वृत्तिविरहात् यथाकथञ्चिन्नदनुगतकारणस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च ।
ननु तथापि अग्निमाराधयेदित्यादावन्वयानुपपत्तिः । न चाग्निना
सह गौरवितस्याभेदेनान्वय इति वाच्यं । गौरवितस्य पदार्थैकवे-
शत्वात् लोकां पशुतीत्यादाविव क्रियाविशेषणतया नर्पुसकलिङ्ग-
त्वापत्तेः । नापि गौरवितप्रोतावाधेयतया तदन्वयस्तस्याप्येकदेश-
त्वात् गौरवितसम्बन्धितया उपस्थितेयेति चेत्, न, गौरवित-
प्रोतिहेतुक्रियारूपविशिष्टेऽग्नेः कर्मत्वेनान्वयात् । न चैवमग्नि-
निष्ठप्रोतेरल्लभ इति वाच्यं । धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्व-
मिति कर्मविभक्तेरेव तस्माभात् गौरवितादिषु खण्डशः श्रवणा
प्रोतावेव वा आधेयतया तदन्वयात् । न च तथापि कृष्णमुपासीत-
त्यादावगतिरेव भगवतः कृष्णस्य प्रोतेरभावादिति वाच्यं । तथापि
विषयितायाः कर्मविभक्त्यर्थत्वात् वा च गौरवितप्रोतिहेतुक्रियाया-
न्नेवान्वेति । न च भगवद्विषयकक्रियाया गौरवितमिष्ठप्रोतिहेतुत्वं
बाधितमिति^(२) वाच्यं । प्रोतिहेतुपदेन प्रोतिस्वरूपयोग्यस्य विव-
क्षितत्वात् इति भावः ।

(१) नौचविशेष्यकसमूहान्वयनव्यावृत्त इति ख० ।

(२) ईश्वरस्य गौरवितत्वेऽपि तन्निष्ठप्रोतेरभावात् अन्यगौरवितमिष्ठप्रोते-
रन्नादृशक्रियाया अजनकत्वाद्बाधितत्वमिति भावः ।

देवताप्रोतिहेतवान्भावदृता दारमिथ्यमिमान् । ननु मानान्तरं तत्र

वितप्रीतिहेतुः क्रिया, अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं, प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि प्रीत्यनुभवजनित-संस्कारद्वारा ततसम्भवात् । अतएवाग्नेयादौ प्रीति-भागितया अग्न्यादेरुद्देश्यत्वमिति चेत्, न, यज् देव-पूजायां इति हि शाब्दिकस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणं । न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति । वस्तुतस्तु

नयाम्नु भक्तिजन्यक्रिया आराधना कृष्णमुपासीतेत्यादौ च चैवस्य नप्ता इत्यादाविव विषयतया एकदेशे भक्तावेव कृष्णादे-रन्वयबोध इति प्राङ् ।

• 'देवताप्रीतिद्वारेति, तथाच किमपूर्व्वणेति भावः । ननु प्रीतेः सुखस्याशुविनाशितया कथं स्वर्गसाधनत्वमत आह, 'प्रीतेरिति, 'प्रीत्यनुभवजनितेति स्वलौकिकप्रत्यक्षद्वारा प्रीतिजनितेत्यर्थः, 'तत्-सम्भवात्' प्रीते स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्, 'आग्नेयादौ' आग्नेयादि-यागस्थले, 'प्रीतिभागितया' तज्जन्यप्रीत्याश्रयतया, 'शाब्दिकस्मृतिः' शाब्दिकानामर्थवाद इत्यर्थः, 'स्मृतित्वात्' अर्थवादत्वात् । नन्वर्थ-वादत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यमित्युच्यते । 'वस्तुतस्त्विति, ननु विष्णुप्रीतिकामो विष्णु ध्यायेदित्यादियुतिरेव देवताचैतन्ये

स्यादित्याशङ्क्याह, 'न चेति, न चाविगीतत्वादिविशेषितस्मृतित्वाद वेदोऽनु-मेय इति' वाच्यः । अनुकूलवर्कमावादिति भावः । 'यत्र चेति, न च यत्र

चेतने देवे मानमेव नास्ति यत्र च विष्णुप्रीतिकामा-
दिवादोऽस्ति तत्र विष्णुरेव प्रीतिः न तु विष्णोः
पदार्थलक्षणादोपात्त विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाच-
कत्वं वेद एव कल्प्यते । न च देवपूजार्थयज्यन्वय-
वलात्तथा, अन्योन्याश्रयात् । नन्वेवं आग्नेयादीनां

मानमित्यत आह, 'चेतन इति, अतीन्द्रियप्रीतेरभावात् परकीय-
सुखस्यापराप्रत्यक्षत्वादतः सुखमिद्धिर्देवताचेतन्यविरहे न सम्भव-
तीति भावः^(१) । 'यत्र चेति, विष्णोः प्रीतिकामसं ध्यायेत् प्रीयते
भगवान् हरिरित्यादिश्रुतौ च मानाभाव इति भावः । नतु
विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषबोधकत्वं काप्यदृष्टरमित्यत आह, 'विष्णु-
शब्दस्येति अन्यथा भवन्नर्थेऽपि विष्णौ प्रीतेर्बाधितत्वेन तस्मिन्
प्रीतेः फलनासम्भवादिति भावः । 'देवपूजार्थेति स्वर्गकामोपजे-
तेत्यादौ देवपूजार्थकयज्जधातुना देवतानिष्ठगौरवितप्रीतिहेतु-
क्रियात्वेन बोधनादित्यर्थः, 'तथा' देवतायाश्चेतन्यं, 'अन्योन्याश्रया-
दिति यज्जधातोर्देवतानिष्ठप्रीतिहेतुक्रियाबोधकत्वमिद्धौ देवता-

(१) चेतन इत्यादि ॥ सम्भवतीति भाव इत्यन्तं पाठ कपुस्तके नास्ति ।

विष्णोरित्यस्ति तत्र का गति, तत्र मानामावादित्याहुः । न च वरुण-
प्रीतिरित्यादौ का गति, तस्यापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात् । वस्तुतः
पूर्वे पात्रे देवताप्रीतिरित्यन्तरादृष्टं विना कथं तस्मिन्वाह, तदनुभवजनित-
संस्कारस्य च ध्वन्यास्त्यादिना नाग्रे फलाभावप्रसङ्ग इति बोध्यः । 'अन्यो-

चेतन्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रया-
दित्यर्थः । इदमापातत यज्ज्धातोस्तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देव-
तानिष्ठचेतन्यसिद्धेरनुपयोगात् महाजनपरिगृहीतग्राब्दिकस्मृतित-
एव तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धेः । किञ्च तत्रये चेतनस्य देवतात्वे
मानाभावेऽपि सहस्राद्यादिशरीरिणमभ्युपगच्छत्येव तत्प्रतीतिरेव
व्यापारोऽस्तु । न च प्रीते सुखस्याशुविनाशित्वात् संस्कारस्य च
स्वध्वस-स्मरणेतराजमकलनियमादिदमप्युक्तमिति वाच्यः । तादृश-
नियमे मानाभावात् । वस्तुतस्तु देवतायाश्चेतनत्वेऽपि सर्वत्र देव-
ताया प्रीतेर्न व्यापारत्वसंभवः वैष्णव चरु निर्वपेदित्यादिविधि-
बोधितवैष्णवयागादौ सुवर्णदागादौ च तदसंभवात् । न च
तत्रापि विष्णुप्रीतिरेव व्यापार इति वाच्यः । विष्णुनिष्ठप्रीते-
र्बाधितत्वात् । न च तत्राप्याग्नेयादियागस्यले श्रावश्चकाम्यादि-
प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु किं तत्रापूर्व्येति वाच्यः । देवतानिष्ठप्रीते
स्वर्गवाधिकरणत्वेन व्यापारत्वासंभवात् एतत्पुरुषीययागजन्यदेव-
ताप्रीतित पुरुषान्तरस्यापि स्वर्गप्रसङ्गात् तत्तत्पुरुषीयत्वान्तर्भा-
वेन कार्य कारणभावेऽनन्तकार्य-कारणभावप्रसङ्गात् गौरवाच्च । अथ
देवतानिष्ठप्रीतिर्न व्यापार किन्तु देवताविषयकत्वप्रीतिः, प्रीतिश्चा-
नुरक्तिः, एव यत्र विष्णुप्रीतिकामादिवादोऽस्ति तत्रापि विष्णुविष-
यकप्रीतिरेवायं, अन्यथा विष्णुत्वादे प्रीतिनिष्ठत्वे विष्णो प्रीति-
काम प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुते सर्वसिद्ध्या अपला-
पापक्षेपेति चेत्, न, यागादे शब्दाद्देवताविषयकानुरागजन-
कत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनापूर्वदारैव कालान्तरे तज्जनकत्वस्य वक्तव्य

तथा अपूर्वस्यावश्यकत्वात् कल्पत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहेण-
पूर्वसिद्धेर्दुर्वारत्वाच्च इत्येव दूषणमवधेयं ।

केचित्तु यागादिगोचरसंस्कार एवावश्यकत्वाद्यापारोऽस्तु किम-
पूर्वेण न च संस्कारो न सतिगायत्रतावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्नोऽपि तु
स्वर्गनाशः । न च संस्कारस्य विषयाजन्यतया यागादिगोचरसंस्कारस्य
हुतो यागादिस्थापारत्वमिति वाच्यं । यागादिः स्वगोचरसौक्तिक-
प्रत्यक्षद्वारा स्वविषयकसंस्कारजनकत्वसम्भवात् अतएवानुमित्यादिज-
नितपरकीययागादिगोचरसंस्कारवतो न स्वर्गोत्पत्तिस्तस्य यागजन्य-
त्वाभावात् । न चैवं घटादिसौक्तिकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारं प्रत्यपि घटादे-
र्जनकत्वापत्तिरिति वाच्यं । तच्च मानाभावात् अथ तु छाप्रवतर्कसङ्घ-
टतस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात् । अथैवं गङ्गास्नानादिस्थले
परकीयगङ्गास्नानादिसौक्तिकप्रत्यक्षजन्यतद्गोचरसंस्कारतोऽपि स्वर्गप्र-
सङ्गः कुडाद्युपहतत्वचः अन्यस्य च प्रत्यक्षासम्भवात्^(१) गङ्गाजलसंयोगात्
स्वर्गात्पत्तिप्रसङ्गश्चेति चेत्, तर्हि तथापूर्वस्वादश्यकत्वेऽपि यागादि-
स्थलेऽपूर्वं मानाभावात् अज्ञातयागादेरनुभूयमानादित्याहुः ।

ननु फलसाधनत्वान्नये फलसमयस्थायित्व-तादृशस्थापारोधाद्यक-
तान्तरत्वस्य योग्यत्वात्ने आग्नेयाष्टाकपालयाग-ऐन्द्रदधियाग-ऐन्द्र-
पपोद्यागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्याग्नेयाष्टाकपालयाग-उपांशुया-
गाप्रोमोमौथैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चा-
वान्तरकलिकापूर्वत्रयं त्रयं निना षड्गन्धेकपरमापूर्वजनकत्वम-
नुपपन्नं धुगपदाग्नेयादीनां रुदानवस्थानादतो दर्श-पौर्णमासभ्यां

(१) कुडाद्युपहतत्वचा प्रत्यक्षासम्भवादिति श* ।

यथां क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्वकारण-

यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्य-
थानुपपत्त्या तच्च परमापूर्वनाशकलिकापूर्वषट्कं कल्प्यते इति तव
सिद्धान्तो स्यादतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं
परमापूर्वसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं'
साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वे, 'क्षणिकत्वादिति
आशुविनाशित्वादित्यर्थः, परम्पराघटकातुपस्थितेयेति शेषः ।
'कथमिति कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या
कलिकापूर्वकल्पनमित्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि
परमापूर्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्या-
पि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्वस्यापि वाच्यतयेति भावः । ॥ च
तथापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलि-
कापूर्वार्ण न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिसोधकप्रत्येकवाक्यात्
कलिकापूर्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसाधनत्वावगमः
प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं भूकमेवेति वाच्यं । अपसिद्धान्तात्
आग्नेयाष्टाकपाखो भवत्यभावाद्यामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यानां
दर्श-पौर्णमासस्वरूपमात्रबोधकतया कलिकापूर्वबोधकत्वाच्चेति नि-
गम्यः । आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहिते कर्षणि यद्रूपेण कलस्य

न्याश्रयादिति पूजार्थकयज्यन्वये सति देवताचैतन्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च
पूजार्थकयज्यन्वय इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तुल्यन्यायतया शङ्कते, 'नन्विति,
आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यभावाद्यामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यादयः
यदुत्पत्तिविधयः दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिवाक्यार्थोभूतप्रधानापूर्व

त्वानवगमे कथमपूर्वकल्पनेति चेत्, न, काम्ये अपूर्व-

कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्प-
र्यन्तस्याधिष्ठापारोपधायकत्वं योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना
कार्यत्वरूपेण परमापूर्वं बोध्यते तथाच कार्यत्वरूपेण तज्जनकता
दर्शादीनां साक्षात् तच्च च परमापूर्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्व-
प्रतिसन्धानेऽपि न कार्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानं कार्य-
त्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यवहितवर्षेऽपि सम्भवादत् परमापूर्वसमय-
स्याधिष्ठापारोपधायकत्वज्ञानं विनापि प्रथमं कार्यत्वरूपेण सामा-
न्यतत्त्वाधनत्वग्रहः उत्तरकालस्य स्वर्गसमयस्याधिकायांन्तराज-
नकस्य तादृशकार्यजनकत्वं परमापूर्वजनकतयैव पर्यवस्यति तच्च
साक्षात् सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादत्तः पद्मपराजनकत्वं
तच्चावान्तरस्थापारं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलि-
कापूर्वाणि कल्पन्ते स्वर्गस्य च देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्त-
रभावित्वप्रतिसन्धानान्तत्पर्यन्तस्याधिष्ठापारोपधायकत्वज्ञानं विना
सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति गुडाभिसन्ध्या समाधत्ते,
'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्य-
विधावित्यर्थः, 'अपूर्वत्राच्यलब्धिताविति कार्यत्वरूपेण परमापूर्वत्रा-
प्रति दधिहोमादीनां साधनत्वं बोधयन्ति, तेषां तत्साधनत्वे तन्निर्वा-
हाम् षडुत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पन्ते, एवञ्च सर्वत्र प्रधानोभूतमपूर्वं वाचं ।
उत्पत्त्यपूर्वाणि कल्प्यानीति तत्सिद्धान्तं स न स्यात् कमिकप्रधानापूर्वं
प्रति चाधिकानामाद्येयादिकर्मभ्यामयोग्यतया साधनत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः ।
'काम्य इति, घल्लोत्तरागमोक्षरतया तत्पूरणक्षमं कलिकापूर्वबोधक-

वाच्यत्वस्थितौ आग्नेयादौ तद्वारा साधनत्वस्य योग्य-
तासम्भवात् न तु प्रथमं ।

अथ त्वस्थितावेवेत्यर्थः, 'तद्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्वद्वारा साधनत्व-
स्येत्यर्थः, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणाप्ये इति शेषः । 'योग्यतास-
म्भवात्' योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति न तु परमापूर्व-

काल्यप्रधानविधिरेव, तथाच प्रथमप्रवृत्तात् तस्मात् अपूर्वं प्रतीते अपूर्वं-
हारैव स्वर्गं प्रति यागस्येव नियोग प्रति आग्नेयादीनां कारणतास्त्विति
प्रतीतावेवाग्नेयादीनां नियोगसाधनताद्योक्तदेति, तत्त्वपर्यन्तस्यापिथापार-
वत्त्वरूपयोग्यतायां ज्ञानात् न तु प्रथममुत्पत्तिविधिप्रवृत्तिरिति भाव-
इत्याहुः तच्चिन्त्यं, न हि स्वं प्रति स्व साधनं, तथाच तद्वारीभूतापूर्व-
तुपस्थितौ परमापूर्वकारणताबोधे कथं योग्यताज्ञानं, कथं वा साक्षात्-
साधनताबोधे परमपरासाधनत्वप्रकारकधी । न च तज्जातीयपरमापू-
र्वमिच्छितौ स्यापिथापारवत्त्वरूपयोग्यतानिश्चयसम्भव इति वाच्यं । तज्जा-
तीयसंस्काराद्युपस्थितावुक्तयोग्यतानिश्चयसम्भवे प्रधानापूर्वस्यापि वाच्यता-
नापत्तेः । तन्न तज्जातीयमिति चेत्, न, सर्वथा साजात्यस्य प्रकृतेऽप्यसम्भ-
वात् गुणत्वादिना साजात्यस्य तच्चापि सम्भवात् प्रकृते तन्न योग्यताघटक-
मिति तुल्यमिति । अत्राहुः देशान्तरोपभोग्यस्वर्गे आप्तुविनाशिक्रियायां
साक्षात् साधनताबोधे युक्तस्तत्र योग्यताज्ञानविरहः, प्रकृते च परमापूर्वं
प्रति साक्षादपि तस्य हेतुत्वसम्भवे योग्यताज्ञानसम्भवः । न च योग्यपद्या-
भावात् न तथा, ऋत्विग्भिरनेकैरेकदा क्रियमाणायां योग्यपद्यस्यापि सम्भ-
वात्, अग्रे च प्रत्यमेककर्तृकत्वप्रतिसन्धाने अग्निमायिमनाग्नादनुपपत्त्या
प्रथमप्रवृत्तिसाधनतानिर्वाहार्थमुत्पत्त्यपूर्वं कल्प्यत इति, तदिदमुक्तं 'तद्वा-
रेति तत्प्रतीतिव्यर्थः' ।

वाच्यत्वं विनेत्यर्थः, स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वाप्रति-
सन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्यन्तस्यायिव्यापारोपधायकत्वस्य यो-
ग्यतात्वात् कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्यन्त-
स्यायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्यत्वावच्छिन्नस्य काला-
न्तरभावित्वाप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः । एतच्चापाततः स्वर्गस्य का-
लान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्ग-
साधनत्वान्वयेऽप्यपूर्वापस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात् ।

केचित्तु दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र विधिप्रत्य-
यस्य कार्यत्वरूपेणापूर्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्यत्वरूपेण
कलिकापूर्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्यत्वरूपेण परमापूर्वसाधनत्वाव-
गमः न तु प्रथममेव परमापूर्वसाधनत्वावगमः । न च प्रथमं कार्य-
त्वरूपेण कलिकापूर्वसाधनत्वावगमेऽपि तच्च परमापूर्वपर्यन्तस्यायिव-
त्वं न गृहीतमिति वाच्यं । द्वितीयबोधे परमापूर्वं स्वर्गपर्यन्तस्याधि-
त्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्वं स्वर्गपर्यन्तस्यायिव्यापारसमयस्याधि-
त्वभानेऽपि साधकाभावादिति समाधत्ते, 'काम इति दर्श-पौर्ण-
मासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्ववाच्य-
त्वस्थिताविति कार्यत्वरूपेण कलिकापूर्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः,
'तद्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्वद्वारा परमापूर्वसाधनत्वस्येत्यर्थः,
अन्वय इति शेषः, 'योग्यतासम्भवात्' प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्,
'न तु प्रथममिति, परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः । न चैवं
प्रतीतपरमापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्वसाधनत्वस्य कस्यत्वमिति
मिद्धान्तव्याघात इति वाच्य । प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसा-

धनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वं
इत्येव तदर्थात् इति भाव इत्याहुः ।

ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वं स्वर्गं च दर्श-पौर्णमासयोर्द्वयोः
केन रूपेण जनकत्वमिति चेत्, उच्यते, दर्श-पौर्णमासोभयमाधार-
णेन दर्शल-पौर्णमासत्वव्यापक्रीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्वं
विजातीयस्वर्गश्च प्रति जनकत्वं विजातीयापूर्वजनकतावच्छेदकतयेव
तद्वैजात्यसिद्धिः । न च दण्ड-चक्रन्यायेन दर्शल-पौर्णमासत्वाभ्यामेव
जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासादा फलानुत्पादस्य परस्पर-
व्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्यं । कार्य-कारणभावद्वयकल्पने गौ-
रवात् दर्शत्वादिर्जनकतावच्छेदकतापर्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च
तत्रापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य-
कारणभाववच्यमावश्यकमिति वाच्यं । केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च
फलानुत्पादस्य धारणाय कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव
विनिगमकत्वात् । यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शं दर्शलस्य दर्शं
विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षमिद्वलं नाभ्युपेयते
किन्तु दर्शपूर्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं पौर्णमासोत्तरकृत-
एव दर्शं दर्शलमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शल-पौर्णमासत्वाभ्यामेव
जनकत्वं न तु व्यापकजात्या अतिरिक्तजातिकल्पने गौरवात्
अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण
कार्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते
दर्श एव दर्शलं तदा दर्शत्वेनैव हेतुतामस्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतु-
तया । न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति

वाच्यं । केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पाद-
 प्राक्काल एव परमापूर्वात्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेत्,
 न, दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि
 हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य
 पौर्णमासावृत्तित्वात् । एतेन पयोद्यागात्मकदर्शशरमयागस्यैव पयो-
 द्यागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तं । दर्श-पौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्ये-
 धामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात् । अथोभयसाधारणवैजात्येन
 हेतुतापत्ते जातेरव्यासव्यवृत्तितया आग्नेयादिद्यागवद्भूतस्य एव
 आग्नेयादियत्किञ्चिद्व्यागानन्तरं परमापूर्वात्पत्त्यापत्तिः कारण-
 तावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्व-पौर्णमास-
 त्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि^(१) पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गततया
 यत्किञ्चिद्व्यागे कृते एव परमापूर्वात्पत्त्यापत्तिरिति चेत्, न,
 परमापूर्वं प्रति व्यापारीभूतानां कलिकापूर्वपङ्क्तानामपि तत्तद्रूपेण
 दण्ड-चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वपङ्क्तानां सम्बद्धतया वा तदभावा-
 देव तच्च परमापूर्वानुत्पादात् । ननु तथापि दर्श-पौर्णमासस्यले
 कियन्त्यपूर्वाणीति चेदच प्राप्तः, प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं
 कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं दर्शत्र-
 येणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं
 जन्यते ततस्ताभ्यां परमापूर्वाभ्यां शरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते
 इति न चापूर्वाणीत्याहुः ।

(१) दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यां हेतुत्वपक्षोऽपीति ग० ।

नव्यास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मानाभावात् षड्भिः कलिकापूर्वे-
रेव चरमं परमापूर्वं जन्यत इति सप्तापूर्वाणि । न च पूर्वपूर्वक्रिया-
भिर्जनितैः पञ्चभिः कलिकापूर्वैः सह उत्तरक्रिययैव चरमं परमा-
पूर्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्वेणेति वाच्यं । तस्या-
अपि स्तोत्तराङ्गदक्षिणादानादिमाचिष्येनैव परमापूर्वजनकत्वोपगमेन
तावत्कालानवस्थित्या चरमकलिकापूर्वस्वीकारात् दक्षिणादानाद्यु-
त्तराङ्गञ्च साक्षादेव परमापूर्वहेतुर्न तु तत्र दारापेचेति प्राञ्जः ।

उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्यः कलिकापूर्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्तेः चरमपर-
मापूर्वेऽपि मानाभावः । न च स्वर्गे प्रति षष्ठमपूर्वाणां षडपूर्व-
सम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यं । तवापि
परमापूर्वं प्रति षडपूर्वाणां षडपूर्वसम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च
हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्वाणां सम्बन्धवन्तु मतद्वय एव । यदि
षडपूर्वाणामपि पृथक् हेतुत्वं तदाऽपूर्वत्वेनैव इतरथा तु षट्त्वेन
इत्यन्यदेतदित्याहुः ।

तदसत् परमापूर्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्वरमाङ्गस्य स्वर्गोप-
योगित्वानुपपत्तेः, न हि दक्षिणादानं साक्षात् स्वर्गहेतुः, अङ्गत्वात्
आभूविभाशित्वाच्च, तज्जन्यस्यापि श्रयणपूर्वस्य स्वीकारे किमपराङ्गं
परमापूर्वेण, परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्वरमाङ्गस्य साक्षादेव
हेतुत्वं इत्युक्तमेव । न च परमापूर्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्वाणां दक्षि-
णादानस्य च कारणत्वं कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं । तवापि
षडपूर्वाणां दक्षिणादानादिजन्यापूर्वस्य च स्वर्गे प्रति हेतुत्वेन
तुल्यत्वात्, मम तु कलिकापूर्वषट्कं परमापूर्वजनन एव दारं न

तु स्वर्गहेतुः मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् ।

ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दम्नपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं तच्च नवावृत्ति-
त्वादिदर्शितित्वाभावात् । न च तच्चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपमव-
त्तादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वं अपेक्षाबुद्धिस्त्य प्रत्येकसङ्कल्पपूर्व-
कनवावृत्त्यादिष्यावृत्ता वाच्या इति वाच्यं । प्रत्येकनवावृत्त्यादि-
मावृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्या-
दिदृष्ट्यपेक्षाबुद्धेः कारणावच्छेदकत्वे अननुगमात् सकलनवावृत्त्यादि-
दृष्ट्यपेक्षाबुद्धेः कारणावच्छेदकत्वे असम्भवात् । अथ चण्डीपाठा-
वृत्तितत्त्वज्ञवत्तेतरनवत्ववादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्ट-
त्वेन हेतुत्वं वाच्यं कारणावच्छेदकसम्बन्धस्य स्वर्गं प्रति परमापूर्वमेव
परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वतरापूर्वसामान्यमेव दर्शादिस्थलवदेषां
प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वनवकादिद्वारैश्च परमापूर्वजननात् प्रत्येक-
सङ्कल्पपूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्ति-
जन्यकलिकापूर्वम् । न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठ-
त्वादिनैव हेतुत्वं कार्यतावच्छेदकस्य चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छे-
दकतया भिद्भो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापकां जाति-
विशेष एव धारावाचिकपरमापूर्वदयादिवारणाय परमापूर्वतेरेति,
नवत्वादेः प्रत्येकापरिममाग्नत्वादेकस्यास्य परमापूर्वात्पाद इति चेत्,
न, निश्चिन्तापेक्षाबुद्धिमाधारणस्य नवत्वत्वस्य एकस्यानुगतस्याभावेन
तेन रूपेणानुगमासम्भवादिति । नैवं । नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठा-

ननु* यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र ब्राह्मणवधोद्यमस्य शतयातनाहेतुत्वावगमे यथा दुरितापूर्वं कल्प्यते^(१) तथेहापीति चेत्, न, अवगुरेत् यातयेत् इत्यत्र हेतु-हेतुमतोर्लिङ्गित्यनुशासनात् लिङ्ग अवगोरण-शतयातनयोर्नियतं पौर्वापर्यं बोध्यते प्र-

द्विविधकमानसज्ज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातित्वात् नवकृत्वः पठेत् दृग्गार्थविश्वलिङ्गानि पूजयेदित्यादावपि तादृग्ज्ञानविशेष-एव धात्वर्थः, तादृग्ज्ञानविशेषश्च परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति भङ्गेऽपि । प्रतिबन्धनरमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातनेति शतवर्षावच्छिन्नयातनेत्यर्थः, 'यातना' नरकविशेषः, 'तथेहापीति तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि स्वर्गसाधनत्वावगमानन्तरं परमापूर्वकल्पनमस्त्वित्यर्थः, 'नियतमिति कारण-कारणव्यावृत्तान्यथा-विद्विचतुष्टयानिष्पन्ननिश्चितपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्वमाप्तमित्यर्थः,

(१) यथा दुरितापूर्वकल्पनमिति ख०, ग० ।

* प्रतिबन्धनमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातना' नरकविशेषः, तथाचात्र तव या गति सा समापीति भावः । 'नियतमिति अन्यथासिद्ध-चतुष्टयरहितनियतपौर्वापर्यमित्यर्थः, तेन मध्यवर्तिकल्पनं निर्वहति, अन्यथा दृग्दृष्टपादो तत्कल्पनापत्तेरिति भावः । नन्वेतदप्याशुविनाशिना मध्यवर्तिज्ञानेन विनाऽयोग्यतया दुर्महं अन्यथा अन्यथामिद्विषयक-रहितनिश्चितपौर्वापर्यपर्यवसन्नमा कारणवस्यापि ग्रहे बाधकमावात्

त्यष्टेणानुभव-स्मरणयोरिव, तच्च साधनत्वे साधनसा-
धनत्वे वा उभयमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दूरित-

तेन 'मध्यवर्त्तो'त्यादि सङ्गच्छते, 'साधनसाधनत्वे वेति च सङ्गच्छते,
नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु तदुत्पत्त्यधिकरणवृत्तिनिष्ठोत्तरत्वसम्-
न्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्तमेव । नन्वनन्यथा-
मिद्वनियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रबोधने कथं दुरितापूर्वकल्पनं दुरितापूर्व-
कल्पनं विनापि तादृशपूर्ववर्त्तिलोपपत्तेरित्यतश्चाह, 'तच्चेति, प्रकृत-
इति शेषः, 'साधनत्वे' श्रुत्यातनापरम्परामाधनत्वे, 'साधनसाधनत्वे
वा' श्रुत्यातनासाधनसाधनत्वे वा, सम्भवतीति शेषः, साक्षात्साधन-
त्वस्य बाधितत्वादिति भावः । 'घटितमिति व्याप्तमित्यर्थः, 'इह
त्विति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नित्यर्थः, 'विध्यनुशिष्टेति प्रवर्त्तक-

जितं नैयायिकैः । एतेनोक्तस्य मध्यवर्त्तिज्ञानं विना यद्वसम्भवेऽपि
इष्टसाधनता दुर्यन्ता सा दौष्टसहभावनिर्मिता, तत्त्वहभावस्य क्षणिकस्य
व्यापारनिर्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गसाधनत्वं तत् कथं व्यापाराप्रतीतौ
प्रतीयता एकदेशस्यापरिचयादिति परास्ति । एवमप्यनन्यथासिद्धनियत-
पूर्वसत्त्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकानभिधानादिति । अत्रापु, उक्त-
लिप्ता नियतमौर्ब्वापर्यन्ताद्य बोध्यते तस्मान्नावगृहीतव्यमिति निषेधक-
षेदभागेनावगोरेखाभावविषयकापूर्वकार्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या
अवगोरेखस्य श्रुत्यातनाहेतुत्वनिबन्धनपूर्वत्वमित्यनुमीयते । न ह्यवगोरेख-
स्यानष्टसाधनत्वं विना तदभावविषयकापूर्वकार्यत्वमुपपद्यते, प्रत्युत राग-
प्राप्तमवगोरेखमेव कुर्यात् तथाचोत्तरकालानुमितकारणत्वनिर्वाहाय

कल्पनं संस्कारवत्, इह तु विध्यनुशिष्टा लिङ् कार्य्य-
तामाह । किञ्च कामी काम्यादन्यत् काम्याव्यवहित-

ज्ञानजनकत्वेनाभिमतेत्यर्थं, 'कार्य्यतामाहेति, कार्य्यतान्वयबोधे चेष्ट-
जनकत्वमेव योग्यता तज्ज्ञानश्चाशुविनाशिनो यागस्य स्वर्गसमय-
स्यायिथापारजनकत्वज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति कार्य्यऽपूर्वरूपस्यापारे
लिङ् शक्तिरावश्यकौत्ति भाव । नन्वगुरेदित्यन्यथासिद्धिस्तु-
ष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्त्तितमात्रस्य लिङर्थत्वे प्रतयातनारूपा-
निष्टमाधनत्वस्यावगोरणेऽलाभाजित्यनुपपत्तिः । न च तादृशनि-
यतपूर्ववर्त्तितमात्रस्य लिङ्प्रत्ययादवगतौ प्रमाणान्तरात् साधनत्वा-
वगम इति वाच्य । तथा सति ध्येतेत्यादिप्रवर्त्तकस्यलेऽपि तथा सुव-
चत्वन तत्राप्यपूर्ववाच्यत्वानुपपत्तेरित्यस्वरसाग्रास्तु आशुविनाशिन
फलसाधनत्वान्वये फलसमयस्यायिथापारोपधायकत्व योग्यता तथापि
अपूर्वकामना विना यागे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या अपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञान-
स्यावश्यकत्वेनापूर्वशक्तिरप्यावश्यकौत्याह, 'किञ्चेति । *

केचित्तु साधनान्नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव निवर्त्तकमिति तत्र
साधनत्वानवगमेऽपि न त्ति । न चैव प्रवृत्तावपि नियतपूर्ववर्त्ति-
ताज्ञानमेवे हेतुरस्तु कि साधनताज्ञानार्थं प्रवर्त्तकस्यलेऽप्यपूर्ववाच्य-

दुरितकल्पन यागे तु नैवमिति न प्रतिबन्धिरिति दिक् । 'इह त्विति तत्र
चोक्तयोग्यताज्ञानविरहादिदोष इति न तोल्यमित्यर्थ । इतोऽपि क्रियाया
न कार्य्यतान्वय इत्याह, किञ्चेति, नित्यव्यभिचारादाह, 'कामीति, काम्ये
व्यभिचारादाह, 'काम्यादन्यदिति । न च याकत्वात् याक कार्य्य इत्यनु-

साधनतया ज्ञातमेव कर्तव्यतयाऽवैतीति नियमात् न

तयेति वाच्यं । तत्र प्रवृत्त्यर्थं साधनताज्ञानानुसरणादपि न प्रवर्त्तककार्यताज्ञानार्थं कार्यतान्वयबोधे च फलबलेन काम्यसाधनत्वस्यैव योग्यतात्वादिति न कोऽप्यत्राख्यरस इत्याहुः ।

‘काम्यादन्यदिति च’ काम्यभिपक्षे सति यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्यताज्ञानविषयो भवति सोऽवगमं तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातो भवतीति नियमार्थः, अत्र यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वमाचोक्तौ अपूर्वमादाय हविराद्युपादाने व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेतुकार्यताज्ञानविषयत्वपर्यन्तं, अपूर्व-यागोभयगोचरकार्यतासमूहास्तन्मनविषयत्वेनापूर्वमादायापूर्वं व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषज्ञाभाये सत्यन्तोपादानं, विषयताविशेष प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकीभूतकार्यतांशे विशेष्यत्वं, यत्कामनापदेन च सतिमाध्यत्वाप्रकारकपदुद्देशककामना विवचिता, तेन चिकीर्षात्मकयागोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि यागमादाय यागे न व्यभिचारः, न वा हविराद्युपादानगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वाद्धविरादिमादाय यागे व्यभिचारः, प्रवृत्तिश्च प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेनापूर्वकामनया हते चैत्यवन्दनादौ न व्यभिचारः । न च साध्ये ज्ञातत्वस्य भ्रम-प्रमासाधारणस्य प्रवेशास्य व्यभिचार इति वाच्यं । प्रकृतेऽपि स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वभ्रममादाय मिदुमाधनापत्या साध्ये प्रमाविषयत्वरूपज्ञातत्वपर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति मन्तव्यं । ‘कामिन-

मिवौ व्यभिचारः, तन्मते तत्रापि तदपेक्षाप्युपगमादित्याहुः । न च तन्मते

क्रियायां कामिनोऽन्वयो योग्यः । न च तृप्तिकामस्य
पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः,
तृप्तिकामना तु तत्कामनोपयोगिनी न तु साक्षात्,
अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्यात् । काम्यसाधनत्वं
प्रवर्तकं लाघवादिति चेत्, न, भोजनकामस्य सिद्धौ-
दनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यौदनद्वारा भोजन-

इति स्वर्गकामनामात्रवत् इत्यर्थः, 'अन्वयः' प्रवृत्तिविषयत्वं, 'योग्यः'
सम्भवी, क्रियायाः स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । तथा-
चापूर्वकामनयैव यागे प्रवृत्तेरपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेना-
पूर्वं शक्तिरप्यावश्यकीति निर्गर्वः । 'तृप्तिकामस्येति, पाकस्य दृश्य-
व्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः । 'तत्कामनेति ओदनकामने-
त्यर्थः, 'न तु साक्षादिति, प्रवृत्तिहेतुरिति शेषः । 'अन्यथेति तृप्ति-
कामनाया ओदनकामनासम्पादकत्वाभावे इत्यर्थः, 'साधनसाधने'
तृप्तिसाधनस्यैव साधने तृप्तावन्यथासिद्धे पाके इति यावत्, 'प्रवृत्तिर्न
स्यादिति तन्मते तृप्तिकामस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः, काम्यसाधनता-
ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः । 'काम्यसाधनत्वमिति साधन-
तत्साधनमाधारणं काम्यप्रयोजकतामात्रमित्यर्थः, 'लाघवादिति
कारणकारणव्यावर्तकानित्यथासिद्धत्वाप्रवेशेन साक्षात्साधनत्वमपेक्ष्य

साध्यत्व-साधनत्वयोरेकदा भाने विरोध इति वाच्य । वादिभेदेनाविरोधा-
दित्याहुः । 'व्यवच्छेदभेदमादायादोष इत्यन्ते । 'काम्येति, तथाच व्यापके

साधनत्वाविशेषात्, विशेषणं तु यत्राव्यवहितसाधनं
पाकः तत् न काम्यं यच्च काम्यं तत्र नाव्यवहितसाधनं
पाकइति न प्रवृत्तिः । ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा
भोजनसाधनत्वं न सम्भवति द्वारस्यासाध्यत्वात् ओद-
नान्तरद्वारा च तथा प्रतिसन्धाने अव्यवहितविशेष-
णोऽपि कुतो न पाके प्रवर्तते ओदनान्तरे द्वारे साक्षा-
त्साधनत्वादिति चेत्, न, पाकस्य भोजनसाधनत्वे

साधनत्वादित्यर्थः, 'साधनत्वाविशेषात्' प्रयोजकत्वाविशेषात्, 'विशेषणे
त्विति साक्षाद्विशेषणे त्वित्यर्थः, 'यच्च' ओदने, 'अव्यवहितसाधन'
साक्षात्साधनं, 'तच्च काम्यमिति, सिद्धत्वादिति भावः । 'यच्च'
भोजनं, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं । इदमापाततः बलवदभि-
ष्टानुबन्धितज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्त्यभाव-
सम्भवादिति ध्येयं । 'पाकस्य' सिद्धपाकस्य, 'भोजनसाधनत्वं' भोजन-
प्रयोजकत्वज्ञानं, 'द्वारस्वेति यस्य यद्द्वारं तस्य तत्साध्यत्वनिश्चयमा-
दित्यर्थः, 'तथा प्रतिसन्धान इति भोजनप्रयोजकत्वप्रतिसन्धान-
इत्यर्थः, 'अव्यवहितविशेषणे' साक्षात्त्वविशेषणे, 'ओदनान्तर इति,
तस्यासिद्धत्वेन तत्रौदनत्वरूपेण काम्यत्वस्यापि सम्भवादित्याशयः ।
'भोजनसाधनत्वे' भोजनप्रयोजकत्वज्ञाने, 'विशेषणस्य' विशेषणरूपेण

अव्यवहितपदवैयर्थ्यमिति भावः । 'यचेति ओदन इत्यर्थः, 'यदिति भोजन-
मित्यर्थः, 'ओदनान्तरेति, तस्यासिद्धत्वेन काम्यत्वमत्यभिमानः । 'ओदन-

विशेषस्याप्रयोजकतया ओदनमात्रस्य द्वारत्वात् तस्य च साध्यत्वाविवादात् । ओदनविशेषे च सिद्धे ओदन-
कामनाविरहात् न तुल्यत्वं । नन्वोदने सिद्धत्वात् यथा
न कामना तत एव द्वारतापि न, अथौदनान्तरस्या-
सिद्धत्वमादाय^(१) द्वारता तर्हि कामनापि स्यात्
तस्यासिद्धत्वादिति चेत्, न, पाकस्यैकविशेषद्वारता-
बाधो न विशेषान्तरद्वारताविरोधी सकलविशेषस्यैकच

ओदननिष्ठद्वारताज्ञानस्य, 'द्वारत्वात्' द्वारतया ज्ञानात्, 'तस्य'
ओदनत्वाश्रयस्य, 'साध्यत्वाविवादात्' पाकसाध्यत्वाविवादादित्यर्थः ।
ननु तथापि पाके प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यता दुर्वारैवेत्यत आह, 'ओदन-
विशेष इति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौव सामान्येच्छाविच्छेदात् । न च
तथापि ओदनत्वरूपेण कामना सम्भवत्येवेति वाच्यं । तादृशकाम-
नादशायां^(२) प्रवृत्तेरित्युत्वादिति भावः । भावमविद्वानाशङ्कते,
'नन्विति, 'द्वारतापि' द्वारताज्ञानमपि, 'द्वारता' द्वारताज्ञानं ।
भावमुद्घाटयति, 'पाकस्येति, 'द्वारताविरोधी' सामान्यतोद्वारता-

(१) ओदनान्तरमसिद्धमादायेति ख० ।

(२) तादृशकामनेति ग० ।

विशेषे चेति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धौव सामान्येच्छाविच्छेदादिति भावः ।
आश्रयमविद्वान् शङ्कते, 'नन्विति, आश्रयमुद्घाटयति, 'पाकस्येत्यादि ।
नन्वेवमपूर्वं कामिकर्तव्यतया न बुध्यते काम्याथवहितसाधनत्वेन प्रथमं

द्वारत्वासम्भवात्, एकविशेषसिद्धौ तु तन्मात्रकामना
विच्छिद्यते, न हि सकलविशेषसिद्धत्वेन सामान्यकाम-
नाविच्छेदः, सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदनुच्छेदप्रस-
ङ्गात्। अथ वा काम्यादन्यत् साक्षादसाधनत्वेन ज्ञाय-
मानं यत्कर्त्तव्यतया कामी बुध्यते तत्काम्याव्यवहित-
साधनमन्तरा कृत्यैव। यदा काम्यादन्यत् कामी प्रथमं
काम्याव्यवहितसाधनं कर्त्तव्यतयाऽवेति पश्चात् तद्-

ज्ञानविरोधीत्यर्थः, 'तन्मात्रकामना' सामान्यकामना, यागेऽपूर्वाधि-
तया प्रवृत्तौ "यागे रागादङ्गे वैधीति सूत्रविरोधात्, अन्यथा
व्याप्तिमाह, 'अथ वेति, 'असाधनत्वेनेति तदसाधनत्वेनेत्यर्थः,
'कर्त्तव्यतया' तत्कामकृतिसाध्यतया, 'काम्याव्यवहितेति तदव्यव-
हितसाधनजनकतया ज्ञात्वैवेत्यर्थः, अत्र स्वर्गस्यापि स्वर्गकामकृति-
साध्यताज्ञानविषयत्वात् स्वर्गं व्यभिचारवारणाय विषयताविशेष-
लाभार्थं 'काम्यादन्यदिति, एवमग्रेऽपि। 'तद्दारेति काम्याव्यव-
हितसाधने कार्यताज्ञानदारेत्यर्थः। न च यागस्य स्थिरत्व-निर्वा-
पारत्वभ्रमवतो विनायपूर्वकार्यताबोध यागकार्यताबोधाद् व्यभिचार-
दिति वाच्यः। गुरुनये तदभावात्तद्वये कार्यत्वासंसर्गाग्रहस्यैव ततो-

तद्बोधाभावादित्यत्र चेष्टाह, 'अथ वेति। 'यदेति, न च यत्र साक्षात् साधन-
एव कामिप्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचार इति वाच्यः। धर्म्यरासाधननिष्ठप्रवृत्ति-
प्रयोजकेष्टावत कामिपदेन विवक्षितत्वात्। न चैवमपि स्थिरत्व निर्वा-
पारत्वभ्रमवता कामिना यत्र यागः कर्त्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इति

द्वारा अव्यवहितसाधनमिति प्रथमं यागे कामिकार्यताबोधोऽयोग्यतापराहत एव ।

उत्तानास्तु विवादविषयो लिङ् समभिव्याहृत-
क्रियान्वितकार्यताबोधिका प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिक-

दयादिति भावः । 'अयोग्यतापराहत इति काम्याव्यवहितसाधने
कार्यताज्ञानात्मकयोग्यताज्ञानविरहपराहत इत्यर्थः ।

'उत्तानास्त्विति नैयायिकोत्ताना इत्यर्थः, उक्तबाधकमनिराह-
त्यानुमानेन यागान्वितकार्यताबोधकत्वसाधनादुत्तानत्वं, न हि
बाधकसत्वेऽनुमानसहचैरपि विषयसिद्धिरिति भावः । 'विवादविष-
यो लिङ् इति, लौकिकलिङ् अग्रतः सिद्धसाधनवारणाय 'विवाद-
विषय इति स्वर्गकामोचजेत्यादावित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति 'स्व-
समभिव्याहृतधाल्यविशेष्यककार्यवप्रकारकबोधजनिकेत्यर्थः, अपूर्व-
स्यापि क्रियात्वात् सिद्धसाधनवारणाय स्वसमभिव्याहृतेति । न
चापूर्वकार्यताबोधानन्तर यागेऽपि कार्यताबोधात्सिद्धसाधनमिति
वाच्यं । अपूर्वोपस्थिते प्रागिति साध्ये विशेषणीयत्वादिति भावः ।
'प्रमाणलिङ्त्वादिति कार्यत्वप्रमाणकलिङ्त्वादित्यर्थः, तेनावगुरे-

वाच्यः । परम्परासाधनविषये चास्तुविनाशितज्ञानवत्त्वेन कामिनो विशेष-
णात् । 'विवादविषय इति, एतच्च सम्यदायमते लौकिकलिङ्गा अग्रतः
सिद्धसाधनवारणाय । अपूर्वस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह, 'समभि-
व्याहृतेति ।' न चावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः, लिङ्विशेषहेतुत्वे तात्पर्यात्,

लिङ्त्वत्, लिङ्पस्थाप्यं कार्यत्वं समभिव्याहृतक्रिया-
न्वितं लिङ्पस्थाप्यकार्यत्वत्वात् पचेतेतिकार्यत्ववत्,

दित्यादौ हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहिते आसंज्ञा-प्रार्थना-
दिविहिते च लिङि न व्यभिचारः । न वा कुर्यादित्यत्र व्यभिचारः
तत्र धात्वर्थे कार्यत्वस्य बाधेन कार्यत्वप्रमापकत्वाभावात् । न चैवं
कुर्यादित्यत्र कथं व्यभिचारं वक्ष्यतीति वाच्यं । 'नान्धावित्युप-
स्यान्धयोरेव तदुद्भावमात् ।

केचित्तु 'उत्ताना इत्यस्य मीमांसकोत्ताना इत्यर्थः, निर्द्युक्तिक-
मतमालम्बा स्वपचहानिकर्तृतया चोत्तानत्वं, इत्यस्य 'प्रमाणलिङ्-
त्वादिति यथाश्रुतमेव साधु. हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहि-
तस्यासंज्ञादिविहितस्य च सिद्ध्यर्थकतया प्रमाणत्वाभावेन व्यभिचा-
राभावात् । न च तथापि कुर्यादित्यत्र व्यभिचार इति वाच्यं ।
अन्यानुमानदयवदेतदनुमानेऽप्यस्य दोषस्योद्गमोयत्वादित्याहुः ।

'लिङ्पस्थाप्यमिति विवादास्पदलिङ्जन्या कार्यत्वोपपत्तिः
स्वजनकनिङ्ममभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यकार्यत्वप्रकारकबोधजनिका
लिङ्जन्यकार्यत्वोपपत्तित्वादित्यर्थः, अतएव कार्यत्वस्यैकत्वेऽपि पचे-
तेत्यादिकमादाय भिद्भमाधन, न वा कार्यत्वस्यानुगतस्य 'सुप्तादि-
सृप्तेयांगेऽपि मत्नेन व्यभिचाराभावाद्देतौ उपस्थाप्यान्तवैयर्थ्यमिति

'लिङ्पस्थाप्यमिति । नन्वत्र भिद्भमाधनं कार्यत्वस्यानुगतस्यैव लिङ्पस्थाप्य-
स्यैव तस्य कदापि न विधान्यत्वात् एवम हेतौ धात्वर्थविशेष्यत्वं कार्यत्वमात्र-
स्यैवाव्यभिचारादिति चेत्, न, लिङ्जन्या कार्यत्वोपपत्तिः तत्प्रमाणित-

यागो वा कार्यत्वान्वितः लिङ्सम्बलितधातुप्रतिपाद्य-
त्वात् पाकवदित्यनुमानात् क्रियाकार्यत्वावगमेनापूर्वं
कल्प्यमिति, तत्र प्रथमे यागान्वितकार्यत्वबोधकत्वं
लिङो बोध्यते न तु क्रियते । न च योग्यताज्ञानं
विना तत्सम्भवतीत्युक्तमेव । न हि योग्यतादिकं
विनैव तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनमात्रादन्वितमभि-
धीयते शब्देन, नान्यौ, कुर्यादित्यत्र व्यभिचारात्
वेदस्यानुवादकतापाताच्च ।

अथ । 'यागो वेति यागः स्वप्रतिपादकधातुसमभिव्याहृतलिङ्-
जन्यकार्यत्वप्रकारकज्ञानविशेषः लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात्
पाकवदित्यर्थः, 'लिङपदं विधिलिङ्परं, तेनावगुरेदित्यादौ न
व्यभिचारः । 'क्रियाकार्यत्वावगमेनेति क्रियाकार्यत्वावगमस्य प्रामा-
णिकत्वेनेत्यर्थः, दूषयति, 'तत्रेति, 'बोध्यते' अनेनानुमानेन बोध्यते,
'इत्युक्तमेवेति, दूषणमिति शेषः, 'अन्वितमभिधीयते इति शब्द-
बोधोऽन्यत् इत्यर्थः, तथाच बाध इति भावः । 'कुर्यादित्यत्रेति
तत्र धात्वर्थं कार्यत्वस्य बाधेन साध्याभावादिति भावः । इदमुप-
लक्षणं लक्षणमेव बाधोऽपि बोध्यः । श्रोतुरुक्तानुमानानन्तरमेव

कार्यत्वबोधिका लिङ्जन्यकार्यत्वोपस्थितित्वादित्यत्र तात्पर्यात् । 'कार्य-
त्वान्वित इति लिङ्जन्यकार्यत्वप्रकारकबोधविशेष इत्यर्थः, 'लिङपदस्य
विधिलिङ्परं व्यतो नावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः । दूषयति, 'तत्रेति,
तथाच बाध इति भावः । 'कुर्यादिति, धातु-प्रत्ययोपस्थाप्यकृतयोः

नन्वपूर्वं व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थस्वर्ग-
कामपदसमभिव्याहारान्वयानुपपत्त्या उपस्थिते शक्ति
ग्रहीतव्या । न च शाब्दानुभवात् पूर्वं अपूर्वमुप-
स्थितं,^(१) मानाभावात् अपूर्वत्वव्याघातात् अवाच्य-

विधिप्रवृत्तिरिति^(२) पराग्रह मत्वा दूषणमाह, 'वेदस्येति, इदमा-
पातत भिन्नप्रकारारक्तयाऽनुवादकत्वाभावादिति भन्तव्य ।

'व्युत्पत्तिविरह इति विधे शक्तियहाससम्भव इत्यर्थं, 'समभि-
व्याहारान्वयानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामनावतो यागे
कृतिषाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थं, 'ग्रहीतव्येत्येतेनेमान्वय । ननु अन्य-
यानुपपत्त्या जन्मान्तरीयमस्कारादेव तदुपस्थिति कल्पनीयेत्यत-
आह, 'अपूर्वत्वव्याघातादिति, शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तराविषय-

(१) अपूर्वोपस्थितिरिति क० ।

(२) वेदप्रवृत्तिरित्येति ग० ।

परस्परमगम्यवादिति भाव । न चाभेद एवान्वय, भिन्नप्रकारोपस्थिति
विना तदभावात् अत्र बाधोऽपि बोध्य । ननु तद्व्यावृत्तो हेतुर्वाच्य इति
न व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदस्येति वेदप्रतिपाद्यकार्यत्वादेर्बाधावच्छेदक
तया प्रागेव सिद्धेहत्तरानुमानयो स्वातन्त्र्येणैवत्यर्थं । न च भिन्नप्रकार-
कत्वानुवादकत्वमिति वाच्य । समानविषयत्वेन तदात्वमितिमतेनोक्त
त्वात् । वस्तुतो नैवमनुवादकत्वमन्यथा तन्मतेऽप्यापत्ते कार्यत्वादे
कदाचिदनुमितस्यैव तत प्रतीते । यदि च नियमतस्तथाऽभावाद्गानुवाद
कत्व तदा प्रकृत्येऽपि तुल्य, तस्मात् प्रथमदूषण एव तात्पर्यं । 'प्रसिद्धेति,
वृद्धयवहारादेरभावादिति भाव । 'अपूर्वंतेति शाब्दोनुभवात् पूर्वं मा-

त्वापाताच्च । न च लिङादिना तदुपस्थितिः, व्युत्पत्त्य-
नन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात् । न च कार्यत्वेनोप-
लक्षिते तत्र शक्तिग्रहः, उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं
वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति । मैव । कार्ये
धर्मिणि कार्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्यत्वविशिष्टश्चोप-

लक्षैवापूर्वरूपत्वादिति भावः । ननु सन्नपि योगार्थोऽत्र त्यज्यते
मण्डपपदवदित्यस्मरसादाह, 'अवाच्यत्वेति, प्रकारान्तरेणापूर्वश्चोप-
स्थितौ' तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति
भावः । 'तत्प्रवृत्तौ' लिङादिनाऽपूर्वापस्थितौ, अपूर्वत्वेनैवोपस्थिति
प्राक् नास्तीत्याश्रयेनाग्रहते, 'न चेति, 'उपलक्षिते' उपस्थिते,
'स्मरण' लिङादिना स्मरण, 'अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति,
स्मरणे सम्बन्धग्रहस्य अनुमितौ बाध्यव्याप्यहेतुसम्बन्धग्रहस्यापेक्षित-
त्वादिति भावः (१) । गुढाभिसन्धि समाधत्ते, 'मैवमिति, 'कार्यं
धर्मिणीति कार्यत्वाश्रये धर्मिणीत्यर्थः, 'कार्यत्वविशिष्टश्चेति घटा-

(१) 'अगृहीत इत्यादि इति भाव इत्यन्तं पाठं कपिलके नास्ति ।

नान्तराविषयत्वमेवापूर्वत्वं तद्वाहन्यत इत्यर्थः, 'अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेण
तल्लभे तदेव स्मरसादाह यामे साधनत्वान्वयसम्भवे क्रियाकार्यत्वमेव लिङ-
वाच्यं स्यात् न त्वपूर्वमित्यर्थः, अनव्ययस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थः इत्यन्ये,
'कार्यं इति । नन्वेवमपि स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोन्यान्वय
योग्यताज्ञानं स्यात् स च घटादौ, अपूर्वत्वं वा, नाद्य बाधात्, नान्य

स्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं
कार्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकं
तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्वं
पर्यवस्यति न त्वपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः । न चापूर्वं
कार्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः
सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्युपायः यथा तवैव कर्तृभावे
सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः । ननु कार्यत्वेनापि
किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्वं उभयत्र वा, नाद्यः
अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात् । नान्यौ प्राग-

दिकमिति शेषः, 'यागविषयकं कार्यमिति, स्वर्गसाधनमिति शेषः',
'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थः', 'विशेषबुद्ध्युपाय इति
सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्युपाय इत्यर्थः', 'सम्बन्धग्रहात्' कृतः^(१) सम्-
बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्षेत्यादौ पाककर्त्तादिविशेषसिद्धिरि-
त्यर्थः^(२) । अभिषन्धिमुद्घाटयितुं शङ्कते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थिते-

(१) ह्यत्रयस्येत्यर्थः ।

(२) पाककर्त्तृत्वादिना विशेषसिद्धिरित्यर्थः इति क० ।

अनुपस्थिते', अन्यथा क्रियाया तदन्वयेन किमपराद्धं इति चेत्, न, निवृ-
त्त्यन इव यागविषयकं कार्यमित्यनुभवे जाते तदादाय स्वर्गकामान्वय-
योग्यताबुद्धौ मन्दावाक्यायं ज्ञानाभ्युपगमादित्याहुः । 'यागविषयकमिति,
विषयत्वं न प्रकारः, किन्तु याग कार्यधोर्विषय-विषयिभाव संसर्ग इति

नुपस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो
जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानु-
भवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च
घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः । एवञ्च घटादावेव कार्य्ये
शक्ता सिद्धिर्न शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो
योग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्माणि कार्य्याणि
विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्वमा-
लम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः । अतएव

रिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थ-
स्मरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु
समानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः । ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्य-
कारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थ-
स्मरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्य-
कावाप्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः । 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं,
ननु कार्य्यमात्रशक्त्या कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थाधिकार्य्यलाभ इत्यत आह,
'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्यं स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्था-
यित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः । 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

बोध्यं । ननु स्थायित्वानुपस्थितौ निगोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह,
'योग्यत्वाच्चेति । समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्न किन्तु समानविषयत्वमपि

वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्वं । न च स्मृता-
नामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्वं
स्मृतिगोचर इति वाच्यं । शक्तिग्रह-पदार्थस्मृति-
शब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतु-हेतुम-
द्भावावधारणात् साधवादावश्यकत्वाच्च, न तु क्वचित्
सहचारमात्रेण अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा,
गौरवात् गोपदादपूर्वगवाननुभवप्रसङ्गाच्च । विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधे सर्व्वं च तथैव, अन्यथा पर्व्वतीयवह्निर्याप-

तज्ज्ञानमित्यर्थः, 'अपूर्वं' अपूर्वव्यवहारः, 'पदेन क्रियते' इति,
नियम इति शेषः । 'शक्तिग्रहेति, तथाच तादृशनियमोऽभिद्व इति
भावः । नन्वाकाङ्क्षादिपदमन्त्रेण पदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वाद-
चापि तथेत्यत आह, 'न त्विति, 'क्वचित्' आकाङ्क्षादिपदे, 'तथा'
शब्दधोहेतुः, 'अपूर्वं' इति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः । ननु विशिष्ट-
वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया
यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्तुरोधाद-
पूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह, 'विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयत्वस्यापि
तत्र प्रवेश इत्यर्थः, 'अन्यथा' विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे,

अन्यत्र तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शक्तिग्रहेति,
यद्यपि शक्तिग्रहस्य शब्दानुभवहेतुत्वे मानामावस्तथापि पदार्थस्मरणं प्रति
हेतुत्वं बोध्यं, 'गोपदादिति, सामान्यज्ञानात् नास्तौत्यभिमान, एवमग्रेऽपि ।

कतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ । ननु सामान्यलक्षण्या प्रत्यासत्त्या सर्वा एव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विपयीभवन्ति, कथमन्यथा पर्वतीय-धूमव्याप्त्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्, न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किं तथा । अपि च सा यद्यस्ति समापि, नास्ति चेत्तथापि । किञ्च तव दर्शने सास्तीति

‘व्यापकतयेति व्यापकताज्ञाने न भात इत्यर्थं, तदन्वय’ तद्विषयत्वं, ‘तस्मात्’ तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्, ‘तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानसौवानुमितिहेतुत्वात्, ‘व्याप्यत्वेन चेति महानघोयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवज्जिघमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वज्जिमद्व्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थं, एतच्च न्यायमये, परमये वज्जिव्याप्यो धूम धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेः वज्जिव्याप्यवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेश्चेति ध्येय । ‘सा’ सामान्यप्रत्यासत्तिः, ‘समापीति, तथाच कार्यत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या अपूर्वोपस्थितेर्यागविषयककार्यदान् स्वर्गकाम इत्यन्वयबोध इति भावः । इदञ्चाभ्युपगमनादेन नैरुपनी-

तदेष इदमित्यु शङ्कते, ‘नन्विति, ‘व्यापकत्वेनति परमयेनोक्त, ‘अपि चेति, न ह्यभ्युपगमेनार्था क्रियन्त, अथभ्युपगमेन वा निवर्त्यन्ते इति भावः । ‘सुतरामिति, अत्रोक्तदोषाभावादिति भावः । तदेव विद्वदिति, ‘कार्यं

सुतरामपूर्ववाच्यता कार्यत्वेन हि रूपेणापूर्वस्यापि
शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च । न चैवम-
पूर्वत्वद्वयतिः, यागविषयत्वादेर्विशेषस्य कार्यं लिङ्गं
विनानुपस्थितेः, यथा पर्वतीयत्वभाजं बह्वी नानुमितिं
विना । ननु कार्यं यदि क्रियासाधारणेन लिङ्गशक्तिः
क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधा-
पूर्वयोरलाभः, न हि तच्चायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं
शक्यते, फलाश्रयणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात् ।

तभानानुपपन्नमादिति ध्येयं^(१) । 'सुतरामिति, विवृणोति, 'कार्य-
त्वेन हीति । 'क्रियासाधारणेन' क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण, 'अ-
योग्या' साक्षात्फलजननायोग्येत्यर्थः, 'नित्य-निषेधेति' सन्ध्यामुपा-
सीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनजन्यापूर्वस्य न कलशं भवयेदित्यत्र कल-
शभचनाभावजन्यापूर्वस्य चास्त्राभ इत्यर्थः, तथाच तवापसिद्धान्त-
इति भावः । 'अयोग्यतया' साक्षात्फलजननायोग्यतया, 'फला-
श्रयणादिति' नित्य-निषेधस्थले फलाश्रयणादित्यर्थः, 'कल्पनायाञ्चेति'
फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'बीजाभावात्' प्रमाणाभावात्, 'कार्येण समं'

^(१) 'ममापीतीत्यादि' इति ध्येयमित्यन्तं पाठं कपुष्पके नास्ति ।

त्वेनेति, 'यागेति, तथाच विशिष्टं पूर्वाग्रहीतवत्वमपूर्वत्वमिति भावः ।
'नन्विति, तदुक्तं काशे कृतशक्तिर्निष्ठादिर्निधे निवेधे वाऽपूर्वमाहेतीति
भावः । 'न हीति, न च तात्पर्यान्वितम्, तथा तात्पर्ये मानानां वादन्यथा

न च एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथैवेति न्यायात्
तत्राप्यपूर्वमेव लिङ्गार्थ इति युक्तं, न ह्यपूर्वत्वेन शक्ति-
ग्रहः किन्तु कार्यत्वविशिष्टे धर्मिणि क्रिया च तथा
भवत्येव । न च कार्येण समं क्रियाया अन्वयानुपपत्त्या
अपूर्वे पर्यवसानं, अभेदस्याप्यन्वयादिति । मैव । न
हि लोके पचेतेत्यादौ कार्ये धर्मिणि शक्तिः कल्पिता,
किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्यत्वमात्रे धर्मिणि पाका-
देर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्यत्वस्यान्विता-
भिधानलभ्यत्वात्तथाच धर्मिणि वेदे शक्तिः कल्पनीया

क्रियारूपेण कार्येण सम, 'अभेदस्यापोति । यद्यपि निषेधश्ले
कलज्जमक्षणाभावस्य कार्यत्वाभावेन कार्यत्वरूपेण लिङ्गा न तद्वोध-
सम्भवस्तथापि अभावस्योत्पाद विनाशशालित्वनयेऽभावस्यापि कार्य-
त्वमभव इत्यभिप्रायेणेदं धर्मत्वरूपकार्यत्वाभिप्रायेण वा ।

केचित्तु कार्यत्व कृतिसाध्यत्व तच्च योग्यमेवसाधारणमित्यभा-
वस्यापि कार्यत्वसम्भव इत्याहुः ।

‘कृतिरूप इति, साध्यत्व ससर्ग इति भावः । ‘अन्विताभिधानेति

विवादाभावादित्याहुः । ‘कृतिरूप इति, अन्य जनकमात्रस्य ससर्ग इति
मतेनेदः । वस्तुतः कार्यत्व एव तात्पर्यं चिकीर्षानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव
प्रवर्तकत्वादिति । ‘वेद इति, विधिविड इत्यर्थस्तेनावगुरेदित्यादौ न दोषः ।
न चामुकपरामर्शकामो गङ्गाया खाद्यादित्यादौ विग्रहसकामस्य सत्त्वादौ
विधौ वा नापूर्वं द्वार गोरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति बाध्यः ।

सा च क्रियानिरासेनैव । न हि क्रियायाः कार्यत्वान्वययोग्यत्वे धर्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते, तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिः कल्पनीया^(१) । न च क्रियातिरिक्तकार्यात् कार्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं । यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियाप्रवेशः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य

शब्दबोधेत्यर्थः, 'धर्मिणि' कार्यं, 'कार्यत्वान्वयेति' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'अयोग्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यतया, एवमप्येऽपि । 'तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तियह इत्यर्थः, 'यत्प्रयुक्तेति' यन्निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'शक्तिकल्पना-

(१) तदतिरिक्ते शक्तिकल्पनमिति ख० ।

तद्विभक्तिरुक्तधात्वादित्याहुः । ननु शक्तियहेऽपि क्रियाप्रवेशाभावाद्यदि यस्यापि क्रिया नान्वेति तदाऽपूर्वमपि तथा स्यात्तस्यापि प्रागनुपस्थितत्वेन तदप्रवेशात् । यदि च समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् तदप्रविष्टस्याप्यन्वये न विरोधस्तदा क्रियायामपि तुल्यमित्यत आह, 'न हि यदिति, तथाच क्रियाप्रयुक्तानुपपत्त्या तत्कल्पनादग्रे योऽपि क्रिया नान्वेति उक्तमिव माभ्युपगमादत एव क्लृप्तत्वं तत् क्रियातिरिक्तकार्यत्वमेवान्वयबोधप्रकार इति वदन्ति, अपूर्वत्वं तु नैवमनुपपत्तिरिति भाव इति प्रकाशः ।

विषयः, एवञ्च कार्यत्वेनापि तदतिरिक्तकार्ये एव शक्तिकल्पनान्नित्य-निषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वय-योग्यं लिङ्गभिधीयते न तु कार्यत्वमात्रं धर्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च* । घटादिस्तु लिङ्-

दिति वैदिकलिङ्मात्रस्य शक्तिकल्पनादित्यर्थः, 'उपासनादौति सन्ध्योपासनादौत्यर्थः, 'आदिपदासिषेधविधिस्यले कलञ्जभक्षणाद्य-भाषपरिपक्षः, 'लक्षणेति, वैदिकलिङ्गः कार्यं धर्मिण्येव शक्तिकल्प-नादिति भावः । एतच्च लोकस्यले सौक्तिकलिङ्गत्वं कार्यत्वशक्तता-वच्छेदकमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तच्च लिङ्गत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति श्रियं । एतच्चापाततः तन्मध्येऽपूर्वस्य शक्ति-ग्रहाविषयत्वेऽपि शब्दबोधविषयत्ववृत्तियाया अपि कार्यत्वरूपेण वैदिकलिङ्गः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शब्दबोधविषयत्वसम्भवात् । न हि न्यायनय इव तन्मते शास्त्रपदार्थव्यक्तौ शक्तिधीरपेक्षिता, किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्रकुत्रचिद्वर्त्मिणि शक्तिग्रहादेव शब्दबोधे योग्यशक्तेर्भानं । किञ्चैवमपि निषेधस्यलेऽपूर्वासाधः तच्च कलञ्ज-

* नन्वेवमपि निषेधापूर्वभावो न स्यात् कियतिरिक्तनिषेधे कार्यता-बोधेनोपमावपूर्वकार्यतावगमकल्पने मानाभावात् । न च प्रागभावरूपे निषेधे कार्यत्वस्य बाधात्रैवमिति वाच्यं । क्षेमसाधारण्यस्यैव तस्य प्रवर्तक-त्वेन प्रागुक्तत्वात् तस्य चावाद्यादिति चिन्त्यं । 'लक्षणेति विधिग्रहशक्त-पदस्य एकदेशे लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । ननु यदि घटादिकार्यत्वेन लिङ्ग-शक्तिग्रहकदा नापूर्वलाभः घटाद्यविरिक्तकार्यत्वेन चेत् तदा शक्तिग्रह एव न स्यात् तस्यानुपस्थितेरित्यत आह, 'घटादिस्त्विति कार्यत्वमात्रं पुरस्कृत्य

शक्तिग्रहे न तिरस्क्रियते न पुरस्क्रियते उभयथापि
गौरवात् । अन्विताभिधानदशयान्वयोग्यतया तस्या-
प्रवेशः विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्या-
साधुत्वात् । धातुसमभिव्याहारस्थले च तदर्थेनान्वय-
बोधजनननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात् । अतएवाप्र-

भक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्यत्वरूपेण छिडा तस्यैव
बोधसम्भवात् । वस्तुतस्तु प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याद्युत्पन्नतया
छिडा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वं । ननु घटादिलक्षणकार्यत्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्वलाभः घटादिभिन्नकार्य-
त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्यत्वशक्तिपक्ष-
इत्यत आह, 'घटादिस्त्विति, 'उभयथापौति घटादिभिन्नकार्यत्वस्य
घटादिलक्षणकार्यत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः, किन्तु कार्य-
त्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः । ननु सामान्यतः कार्यत्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्ति-
रित्यत आह, 'अन्वितेति शाब्दबोधदशायामित्यर्थ, 'अयोग्यतया'
धातुर्थान्वयायोग्यतया । नन्वेवं कार्यत्वेन घटादेरपि शक्यतात्तत्रापि
छिड' कदाचित् प्रयोग' स्यादित्यत आह, 'विधौति, 'केवलस्य'
धातुसमभिव्याहृतस्य, 'तस्य' विधिप्रत्ययस्य । 'अप्रयोगादेवेति

तत्र शक्तिपक्ष इत्यभ्युपगमादन्यथोभयथा गौरवादित्यर्थ । 'यत्प्रकारिका
होति एकविशेषवाचं विनेत्यर्थ, तेन छिदेतरत्वादौ न प्रसङ्ग । न च

योगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति ।
अथाप्रतिपाद्यघटादिवृत्तितया न कार्यत्वं प्रवृत्तिनि-
मित्तं प्रतिपाद्यमाचवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेय-
त्वमेव तथास्त्विति चेत्, न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः
पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलकस्यत्वात्

असाधुत्वादेवेत्यर्थः, 'अप्रयोगः' विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः, 'प्रयो-
गोपाधिरिति शक्तिप्रमाजन्यशब्दबोधे^(१) अभावसम्बन्धेन प्रतिबन्ध-
कमित्यर्थः, तादृशबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्यवसितोऽर्थः, 'प्रति-
पत्तिः' शक्यप्रतिपत्तिः, 'तदेव तथेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना,
शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः, तथाच तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्यो-
पस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितं, आह-
तेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाक्षं स्तम्भमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन
प्रकारत्वात्तच्चानिश्चयनिवारणाय सत्यन्तं, आहतिस्तु अवयवसंयोग-
विशेषरूपा ॥ गोपदशक्यवृत्तिः स्तम्भमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परा-
सम्बन्धस्य वृत्त्यनियमकत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि
धर्मः कुत्रापि शक्यतावच्छेदकः, पशुपदादेरपि लोमवस्त्राङ्गूलादि-
समवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं, न तु समवेतत्वसम्बन्धेन लोम-
वस्त्राङ्गूलादिकं, तदादिपदान् कदाचित् परम्परसम्बन्धेन कपाल-
त्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आहतेरपि द्रव्यादिपदश-

(१) शक्तिं प्रमाय तज्जन्यशब्दबोध इति ग० ।

तोरत्वादौ असङ्गः, तत्प्रकारिका शक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थात्, आहतिनं

शक्तेः न तु प्रतिपाद्यमाचष्टति साक्षादौ व्यभिचारात् ।

कथञ्चित्त्वात् तत्पदेति । न चाहतेरपि कालिकादिष्वन्वयेन शक्य-
गवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं । तत्पदशक्तिविशेष्यता-
वच्छेदकतानिधामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विव-
क्षितत्वात्, मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः घटादिपदे
आहतिवृत्त्यवान्तराणां तेषु शक्यतावच्छेदकत्वबुदायः ज्ञानविषयशक्त-
वस्त्वादपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्तिमुख्य-
विशेष्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं । न चाकाशात्वादे-
रपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं । नयमते
घटत्वादिर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशात्वादेरप्याकाशादिप-
दशक्यतावच्छेदकत्वे दृष्टापत्तेः, सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्ते-
र्विशेष्यां निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानिधामकसम्बन्धा-
प्रसिद्धीवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयवविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः
शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यत्वं, उपस्थितिस्य कचणा-शक्ति-
भ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके द्रव्यत्वादौ नाति-
प्रसङ्गः । न च समूहालम्बनमादावातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । घटका-
रताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति
निगम्यः । तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं,
संस्थानञ्च गुरुनये नयनैयाधिकनये च न शक्यमिति न तत्राति-
व्याप्तिरिति तु ज्ञायः । 'साक्षादौ' साक्षादसमवेतत्वादौ, 'तथा'

प्रकार इति मतेनेदं । 'साक्षादाविति, यद्यपि प्रतिपाद्यमाचष्टत्वेव प्रवृत्ति-

न च प्रमेयत्वं तथा, तदोधस्याप्रवर्तकत्वात् । अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी क्रियाभिन्ने धर्मिणि वेदे

पयोक्तलक्षणाश्रयः, 'तदोधस्य' तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'अप्रवर्तकत्वात्' अतएव अजनकत्वात्, घटादिपदस्येति शेषः । ननु लौकिकलिङ् कार्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङ् कार्यं धर्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्-वैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदक-गौरवमित्यत आह, 'अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः, 'लाक्षणिकी' कार्यत्वलाक्षणिकी, 'वेदे' वेदस्यले, 'शक्तिकल्पनादिति लिङ्मामान्यस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थः । न च लिङ्मात्रस्य कार्यत्वे शक्तिः^(१) वेदे च कार्यं धर्मिणि लक्षणेत्येव किं न स्यात् कार्यत्व-

(१) न च लौकिकलिङ् कार्यत्वे शक्तिरिति न० ।

निमित्तमित्याद्येभ्यो न यावत् प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति तावत्तथा, तथाच व्यापक्यभिचारोऽयममुक्त, तथापि तत्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रयोजकं साक्षादौ तत्त्वेऽपि तथात्वामावादिति तात्पर्यम् । 'अतएवेति, अतिदेश्यमाह, 'क्रियाभिन्न इति आदौ लोके लिङ् कार्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे कार्यं शक्तिकल्पनसमये लाघवात् लिङ्तावच्छेदेनैव क्रियाभिन्ने कार्यं शक्तिः कथ्यते तथाच क्रियायाः कार्यभेदान्वये कार्यत्वमात्रोपस्थितये लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीत्यर्थः ।

केचित्तु लभ्यशक्तिकल्पने गौरवात् लोके लक्षणा । न च लोके कार्यत्वशक्ताया लिङ् वेद एव कार्यं लक्षणास्तु विनिगमकामावादिति वाच्यं । अपूर्वाननुभवापत्तेरित्ये स्फुटमित्याहुरिति प्रकाशः ।

शक्तिकल्पनात् । न च* लौकिकानामपूर्वं तात्पर्यं
सम्भवति, पूर्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः, क्रियासाधा-
रणशक्तावपि लोके लक्ष्यैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य-

त्वापेक्षया कार्यत्वविशिष्टस्य कार्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य गृहत्वात्
विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं । कृतिसाध्यत्वलक्षणाकार्यत्वतापेक्षया
प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्म्यत्वरूपस्य वा कार्यत्वस्य लघु-
त्वादित्यभिप्रायः । वस्तुतस्तु साध्यास्तिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः
साध्यत्वं संघर्गः वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्यत्वान्नये धर्मिणि
लक्षणेत्येव ज्ञायः । ननु लोकेऽस्मिन् कार्यत्वरूपेणापूर्वमेवाप्येति
किं लक्षणयेत्यत आह, 'न चेति, 'पूर्वमिति, वेदे तु अनादि-
स्तिङ्प्रवाहादेवाध्यापकानामपूर्वावगमात्तत्र तात्पर्यसम्भव इति
भावः । वस्तुतोऽपूर्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यं । ननु
स्तिङ्गः शक्तिगृहे क्रियाभिन्नधर्मिणो विषयत्वेऽपि कार्यत्वस्य शक्य-
तावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्येव तथाच लोकेऽपि पाकः
कार्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्यैवोपपत्तौ किं लक्षणयेत्यत-
आह, 'क्रियासाधारणेति, 'लक्ष्यैव' कार्यत्वे लक्ष्यैव, 'पाककार्य-
तावगम्यत इति आधाराधेयभावमन्वयेन पाकविशेष्यककृतिसाध्य-
त्वप्रकारकान्वयबोधो जायत इत्यर्थः, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथाच
प्रवर्तकज्ञानानुरोधात्लक्षणेति भावः । इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो

* ननु लोकेऽपि न लक्ष्यया किन्त्वपूर्वबोध एवास्तु इत्यत आह, 'न
चेति, 'क्रियेति, एतच्चाभ्युपगमवादेन अन्यथा नित्यसत्त्वेऽगतेरिति बोध्यं ।

तावगम्यते, तत्र कार्यत्वे लिङस्तात्पर्यं लाघवात् ।
न धर्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात् । तदाहुः,
तात्पर्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्तेस्तात्पर्यमिति, तृतीयायाः
करणत्वैकत्ववत् कार्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं

धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याद्युत्पन्नतया क्रियासाधारणश-
क्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्य-निषेधस्थलेऽपि तथात्वबोध-
सम्भवादपूर्वास्ताभापत्तेरिति ध्येय । ननु लोके पचेतेत्यादौ कार्यत्वे
लिङोलक्षणाया लिङ्पदात् कार्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाक-
विशेष्यककार्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुं तात्पर्यमनुपपन्न
लिङो लक्षण्या कार्यात्मनोपस्थापकत्वादित्यत आह, 'तचेति,
'कार्यत्वे' कार्यत्वोपस्थितौ । 'तात्पर्याद्धीति लोके लाघवात् केवल-
कार्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्यात् केवलकार्यत्व एव वृत्तिरित्यर्थ,
'न तु वृत्तेरिति, अन्येति शेष । इदमापातत लौकिकतात्पर्यस्य
पुनिष्कानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात् । वस्तुतस्तु ता-
त्पर्यसत्त्वेऽप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्व । ननु
तथापि एकस्मिन्नेदस्यले कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वाश्रये लिङ् शक्ति-
स्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके
शक्तैव तादृशकार्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणयेत्यत आह, 'तृती-
याया इति । 'न स्वतन्त्र शक्यमिति, धर्म्यग्रे विधेर्निर्विकल्पकशक्त्याप-

तत्रापूर्वानङ्गीकर्तृमते इदमित्यन्ये । 'क्रियाया इति, च्यनन्यलभ्यतर्या न तत्र
तात्पर्यं तदभावाच्च सत्यपि वृत्तिस्तत्राप्रयोजकेति भाव । न चैव नौलो

किन्तु विशिष्टं विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे
लक्षणा । न च कार्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्य-
शमपहाय क्रियायां कार्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति
वाच्यं । न हीतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यनरा-
काङ्क्षास्ति, अतः स्वतन्त्रकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा
यथा पुरोडाशकपालेन तुपानुपवपतीत्यच पुरोडा-
शार्थितया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवा-

नेरिति भावः । 'कार्यत्वे लक्षणेति कृतिषाध्यत्वरूपकार्यत्वविशिष्ट-
शक्तिवादिनामपि तादृशकार्यत्वे लक्षणेवेत्यर्थः', 'गतत्वेन' विशेषणत्वेन,
'स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः', 'तुपानुपवपतीत्यचेति, पुरोडाशाद्य
कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः, 'पुरोडा-
शार्थितयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः, 'तदन्वितत्वेनेति पुरो-
डाशप्रयोजनकत्वरूपपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन ग्राह्यानुभवविषयस्य क-

षट् इत्यादौ नीलपदं नीलमानपरं स्यात् न तु धर्मपर अन्यकभ्यत्वादिति
वाच्यं । तुल्यविभक्तिकथातिपदिकार्थबोरोमेदान्वयस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वादि-
त्याहुः । आकाङ्क्षावृत्तपक्षेत्तथात्वमित्यन्ये । ननु विशेषणस्य कार्यत्वस्य
विशिष्टप्रविष्टतया न शक्यसम्बन्धस्तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह, 'वि-
शिष्टाच्चेति । न च 'किन्तु कार्यत्वमात्र इत्यग्रेतनेन विरोधः, तस्याभ्युपगम-
नीत्या क्रियानिरासपरत्वादित्येके । सवान्तरेण तदित्यन्ये । 'यथेति, ननु
षट्कार्थेन दण्डेन गामभ्यानेत्यादावपि लक्षणा स्यात् । यदि च वाक्यैकवाक्य-
न्ययेन निराकाङ्क्षत्व तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेदत्राह, वेदे न्यायकत्वं
तात्पर्यमिति जाघवाद्भयप्रयोजनान्वये तात्पर्याभावादत्र लक्षणा लोके च

पाकाङ्क्षेति स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा ।

पालस्येत्यर्थः, 'नोपवापाकाङ्क्षेति, एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षावा-
दिमते, एकप्रयोजनकलेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया अस-
म्भवात्, न ह्यसुकस्यास्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः।
'स्वतन्त्रकपालोपस्थितय इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपा-
लशब्दबुद्धये इत्यर्थः, 'अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडा-
शाधिष्ठाने नृणमयपात्रे लक्षणेत्यर्थः, एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्न-
कपालेन तुषानुपवपतौत्यन्वयबोधः, पुरोडाशस्य कपालमिति यष्टी-
तत्पुरुषः पुरोडाशश्च तत्कपालश्चेति कर्मधारयो वा समास इति
भावः । 'उपवापः' स्फोटनं, यद्यप्यत्र इतरविशेषणतया उपस्थिति-
नियन्त्रणं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिवन्ध-
नमेवेति दृष्टान्त-दाष्टान्तयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनि-
वन्धनलक्षणाग्रमात्रे दृष्टान्तः । एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया-
न्वाकाङ्क्षात्वाभावात् घटजनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यच्चाप्येवंरूपेण नि-
राकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः । किञ्चाशान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकम-
हावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खले कपोतन्यायेन^(१)
युगपत्तयान्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयो-

(१) वृद्धा युवान शिशव कपोता खले यथामौ युगपत् पतन्ति । तथा
तथामौ युगपत् पदार्था परस्पररेखान्वयिनो भवन्तीति न्यायेनेत्यर्थः ।

न्यायविषयेऽपि तात्पर्यादुभयत्र तदविरोधादुभयान्वयबोधाच्च शक्त्येति
दिक् । ननु लोके क्रियाकार्यत्वं वेदे तु अपूर्वकार्यत्वं विदुषं इति व्युत्पत्ति-

न च व्युत्पत्तिविरोधः, न हि लोके क्रियाकार्यत्वे
शक्तिरवधारिता, येन विरोधो भवेत्, किन्तु कार्य-
त्वमात्रे क्रियाया धातुलभ्यत्वात् । न च धर्म्यन्तरे
शक्तावपि तद्भङ्गः, तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं

जनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरेण नान्वयः । आनुपूर्वीभेदेन व्युत्पत्ति-
भेदात् वेदानुपूर्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया
तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानसत्त्वत्वेन तत्त्वं । 'व्युत्पत्तिविरोध इति
लोके सिद्धत्वावच्छेदेन क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च
कार्यं धर्मिणि सिद्धः शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः, 'लोक इति, सिद्धत्वावच्छे-
देनेति शेषः, 'क्रियाकार्यत्वे शक्तिः' क्रियाविशेष्यककार्यत्वाभुव-
जनकता, 'कार्यत्वमात्र इति 'शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते, 'शक्तिः'
अभुवजनकता । 'न चेति, वेदस्थले इति शेषः, 'धर्म्यन्तरे' कार्यं
धर्मिणि, 'तद्भङ्ग इति, क्रियानिष्ठकार्यत्वस्यैव सिद्धा बोधनादिति
भावः । ननु तथापि लोकस्थले सिद्धः क्रियानिष्ठकार्यताबोधकतया
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं सिद्धत्वावच्छेदेन सिद्धं कार्यं धर्मिणि
शक्तौ च तद्भङ्गः कार्यं धर्मिण्येव सिद्धर्यकार्यत्वान्वयादित्यत आह,
'तस्मादिति लोकस्थले सिद्धः क्रियान्वितकार्यताबोधकत्वादित्यर्थः,

विरोध इत्यत आह, 'न चेति । नन्वेवमपि तत्र कार्यत्वेन धर्मिणीति
विरोध एवेत्यत आह, 'न चेति तस्या एव शक्ते क्रियातिरिक्तधर्मिविषय-
त्वमात्रं कल्प्यते न तु तद्भङ्ग इत्यर्थः । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं
प्रत्ययाना व्युत्पन्नं, न च यागान्वितकार्यत्वं सिद्धा बोध्यत इति व्युत्पत्ति-
विरोध एवेत्युपसृष्टरमेव निरस्यति 'तस्मादिति । 'क्रियेति क्रियोपलक्षितं'

प्रत्ययानां गृहीतं प्रत्ययार्थस्यापूर्वमपीति न विरोधः ।
अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः तथापि
तद्गङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिस्तां
विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।

‘प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः, न
तु प्रकृत्यर्थान्वितयावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः । ‘प्रत्ययार्थस्य’
लिङ्प्रत्ययार्थस्य, ‘न विरोध इति, अपूर्वपक्षार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वि-
तत्वादिति भावः । तुय्यतु दुर्जनन्यायेनाह, ‘अस्तु वेति, ‘क्रिया-
कार्यत्वे इति, ‘क्रिया’ इति, तथाः कार्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः,
शक्ततावच्छेदकस्य लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावग-
मादिति भावः । ‘नानार्थन्यायेनेति हर्म्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः, यथा-
श्रुते अस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्तेः,
‘वेदे’ वेदस्थले, ‘धर्म्यन्तरे’ कार्ये धर्मिणि, शक्ततावच्छेदकस्तु अत्रापि
लिङ्त्वमेवेति भावः । तथाच यथा हर्म्यादिपदस्थले एकमेव हरि-
पदत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं विष्णुत्व-चन्द्रत्वादिभेदेन शक्ततावच्छे-
दकस्य नाना तथा अत्रायमेकमेव लिङ्त्वं शक्ततावच्छेदकं शक्तता-
वच्छेदकस्य कार्यत्वत्वं कार्यत्वस्य द्वयमिति फलितार्थः । न च
लिङ्त्वावच्छेदेन कार्यं शक्तौ लोकेऽप्यपूर्वत्वाभापत्तिरिति वाच्यं ।
प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः ।

कार्यत्व इत्यर्थः । न च पूर्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्वानाशक्तिरिति पूर्वा-
भेद इति वाच्यं । तत्र कार्यत्वशक्तेरेवातिरिक्तधर्मिविशयत्वमात्रं कथ्यते
न तु शक्त्यन्तरं यच्च तु शक्त्यन्तरमेवेत्याशयात् । यद्यप्येवं नानार्थतैव न तु

अन्ये तु पचेतेत्यादौ धातुनैव पाकः कार्योऽभि-
धीयते लिङ् तत्र तात्पर्यग्राहिका न तु शक्ता नियम-
तस्तादृश्येव तत्प्रयोगात्, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-

केचित्तु कार्यत्वशक्ततावच्छेदकं सामान्यतो लिङ्त्वमेव कार्य-
शक्ततावच्छेदकन्तु वैदिकलिङ्त्वं, अतएव 'नानार्थन्यायेनेत्यपि यथा-
श्रुतं सङ्गच्छते नानार्थस्यले शक्ततावच्छेदकैक्यादित्याहुः । तदसत्,
शक्ततावच्छेदके वैदिकत्वप्रवेगे प्रयोजनविरहादिति ध्येयं ।

'तां विना' कार्यं धर्मिणि शक्तिं विना, 'स्वर्गकामान्वयेति
प्रागुक्तयुत्था स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः ।

'न तु शक्तेति न तु कार्यत्वे शक्ता लक्षणिकी वेत्यर्थः, तात्पर्य-
ग्राहकत्वानेवोपपादयति, 'नियमत इति, 'तादृश्येवेति पाकादि-
विशेष्यकार्यत्वप्रकारकबोधस्थल एवेत्यर्थः, 'तत्प्रयोगात्' लिङ्प्रयो-
गात्, एतन्मते केवलं पचेतेत्युक्तौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न लभ्य-
बोधः पदार्थद्वयाभावात् किन्तु श्रोतृत्वं पचेतेत्यादावेवान्वयबोध-
इति ध्येयं । ननु पाकसामान्यवाचिनः पचधातोः कार्यपाकाभि-
धायित्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, 'सामान्येति, 'विशेषपरत्वं' विशे-
षज्ञायकतयापि शक्ततावच्छेदकमेदात् तद्यत्वा औक्तिक वैदिकविधिलिङ्-
त्वावच्छेदेन शक्तिमेदानानार्थन्तु नैवमित्याहुः ।

केचित्तु नानार्थं परस्परामञ्जीर्णार्थद्वये शक्तिद्वयं अत्र चैकशक्ति-
विषयकार्यत्ववदित्वे विशिष्टेऽपरशक्तिरिति नानार्थन्यायाभिधानमित्याहुः ।

अन्मेव पचतीत्यादावपि तद्वी स्यादित्यत आह, 'लिङ्गिति, शक्तिरेव
कथं नेत्यत आह, 'सामान्येति । यथा घटघटेन नीलघटयोः शक्त्यन्तरं

त्वञ्च न वृत्त्यन्तरनिर्वाहं, अतएव वर्तमानत्वादौ न
लडादिशक्तिरिति लोके शक्त्यग्रहात् न व्युत्पत्तिवि-
रोध इति, तदसत्, लिङः कार्यत्वेऽशक्तौ पचिपदात्
कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न चाज-

शबोधकत्वं, 'वृत्त्यन्तरेति' लक्षणेत्यर्थः । 'अतएवेति' धातुत एव
वर्तमानत्वादिप्रकारेण क्रियाबोधसम्भवादेवेत्यर्थः, लडादिकन्तु
तत्तात्पर्यप्राप्तकमिति भावः । एवञ्च प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपि
नास्तीत्याह, 'इतीति, 'लोके' लोकस्थले, 'शक्त्यग्रहादिति' लिङः
क्रियानिष्ठकार्यताबोधकत्वाग्रहादित्यर्थः, 'न व्युत्पत्तिविरोध इति
न प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपीत्यर्थः । 'कार्यत्वज्ञानानुपपत्तेरिति
धातुना वस्तुगत्या कार्यपाकाभिधानेऽपि कार्यत्वप्रकारकान्वयबो-
धानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु पचेः कार्यत्वे लक्षणा पाके च शक्तिरुभयोः
परस्परमन्वयाच्च कार्यत्वप्रकारकान्वयबोधोपपत्तिरित्यत आह, 'युग-
पदिति, 'उभयसाधारणेति' शब्दबोधे उभयसाधारणधर्मस्य लक्ष्य-
तावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य प्रकारतया अभिधानादित्यर्थः, कार्यत्व-
रूपेणैव कार्यत्वस्य पाकत्वावच्छिन्ने प्रकारत्वादिति भावः । ननु
कार्यपाकत्वरूपेण कार्यं पाक एव धातोर्लक्षणास्तु । न च विनि-

विनैवेति भावः । 'अतएवेति, धातुनेव वर्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लडा-
दिकन्तु तात्पर्यप्राप्तकमिति भावः । 'कार्यत्वेति' कार्यत्वप्रकारकज्ञाना-
नुपपत्तेरित्यर्थः, अतएव घटपदादपि नीलघटघौनं नीलघटत्वप्रकारिकेति
भावः । लक्षणया तत् स्यादेव आह, 'युगपदिति । न च प्रकटजनयवत्

इत्थार्था, उभयसाधारणस्यानुपस्थितेरितिःदिक् ।

गमकाभावात् प्रत्यय-एव किमिति न, लक्षणा धातुस्तु तत्पर्यया-
हकोऽस्तु सखाया एव-प्रत्ययस्य शक्यार्थत्वादिति, वाच्यं । प्रत्ययस्य
प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थबोधकत्वनिघमभङ्गापत्तेः । न चानन्तधातुषु
लक्षणापेक्षया एका शक्तिर्लघीयधीति वाच्यं । लक्षणाकल्पनाया-
नदोषत्वात् अन्यथा प्रयजतीत्यादावुपमर्गेऽप्येवङ्गत्वेण शक्यापत्ते-
रित्यस्तरसादाह, 'दिगिति, दिगर्पस्तु कार्यपात्रे धातोर्लक्षणायां
चैवः प्रचेतेत्यादौ चैवादेरन्वयापत्तिः धातुर्ध-सामार्थ्ययोरन्वयस्या-
द्युत्पत्तयः कार्यलैकदेशे कृतौ चैवादेरन्वयाद्यभावात् अन्यथा पच-
तीत्यादावपि प्रत्यये शक्तिर्विस्तोपापत्तेः धातोरेव पाकानुब्रू-
क्यादौ लक्षणासम्भवात् । न च सर्वत्र धातौ लक्षणायां मुख्य-
प्रयोगात्ताम इति वाच्यं । शोभनं पाचक इत्यादौ तत्त्वभावात्
तत्र धातोः पाककर्त्तरि लक्षणायां सुप्विभाक्त्यान्वयप्रसङ्गात्, न
हि, धातुस्तमकृतिः, पाकादिपदे मुख्यतायाः आद्याभ्याश्च । न च
कृतिबाध्यत्वस्य प्रत्ययार्थत्व एव-चैवादेः सुप्तान्वय-इति वाच्यं ।
तदेकदेशे कृतानेव-चैवादेरन्वयात् चैवादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप-
त्तेऽपि विधिषिद्धस्थले व्युत्पत्तिवैचित्यात् प्रत्ययार्थविशेषणतया
अन्वयो व्युत्पद्यते^(१) स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ वैदिकस्थले तादृश-

(१) अन्वयस्य व्युत्पद्यत्वादिति म० ।

कार्यत्वविशिष्टे पात्रे लक्षणास्तु केवलस्य विशिष्टान्यतरादिति वाच्यं । घुमपद-
रुतिदयाङ्गोक्तमतेन कचश्चित्तस्योपपाद्यत्वात् तदिरोधाङ्गोक्तमते चात्र
तदभावात् । इतदभिप्रायेनैवाह, 'दिगिति । योग्यत्वान्नान्न स्थायित्वाद-

यद्वा ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, एवञ्च लिङ्-

व्युत्पत्तिभेदस्य त्वयाभ्युपगमात् । अस्तु वा आख्यातसामान्यशक्ति-
बलसम्बद्धतेर्विशेष्यतयैव चैवादेरन्वयः कृतिसाध्यपाकानुकूलकृति-
माद्येन इत्यन्वयबोधस्य निरुपद्रवत्वात् । न चैवं कृतिसाध्यपाके
धातोर्लक्षणापक्षेऽपि सामान्यशक्तिबलसम्बद्धतेर्विशेष्यतयैव चैवादे-
रन्वयसम्भव इति वाच्यं । लिङ् कृतौ शक्तिसंज्ञिकारे तस्या एव
साध्यतासंसर्गेण धात्वर्थविशेषणतया अनुकूलतासंसर्गेण धात्वर्थविशे-
ष्यतया चान्वयसम्भवाद्भातोर्विशिष्टलक्षणाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात्, लाघ-
वात् साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया कृतिसाध्य-
त्वप्रकारकज्ञानविरहेऽपि कृतिविरहात् । यद्युक्तमत एव वर्त्त-
मानत्वादौ न लङादिशक्तिरिति, तदपि तुच्छं, धातोर्वर्त्तमानपा-
कादौ लक्षणायां लङ्यङ्कृतौ वर्त्तमानत्वाद्यल्लाभप्रसङ्गात् । न च तत्र
वर्त्तमानत्वाद्यल्लाभेऽपि न कृतिरिति वाच्यं । तथा सति कृतिनि-
वृत्तावपि पाकस्य विद्यमानतादशायां पक्षतीति प्रयोगापत्तेः कृते-
र्विद्यमानत्वे भाविपाकदशायां तादृशप्रयोगानापत्तेरेति भावः ।

नन्वपूर्वं व्युत्पत्तिविरह इति पूर्वपक्षे समाधानान्तरमाह,
'यदेति, 'ज्ञान इति शब्दबोधविशेषणतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञान-
इत्यर्थः, (१) 'पदानां' पदज्ञानानां, 'शक्तिः' शक्तिग्रहः, 'शक्यत्वादिति

(१) शब्दबोधविययतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थ इति ग० ।

ज्ञान इति मतेन कल्पान्तरमाह, 'यदेति, एतन्मते कार्यत्ववत् साधन-
त्वबोधोऽपि शब्दो न विवक्ष्य इत्यपि बोध्यं । 'शक्यत्वादिति, ज्ञानस्येति

पदं एकचोच्चारणे स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्यत्वानां
 ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्थायिज्ञानादिकञ्चोप-
 स्थितमेव, ततो लिङ्पदेन एकचोच्चारणे योग्यता-
 दिवशात् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्यमित्येकं
 ज्ञानमनुभवरूपं प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्मविलक्षणविषयं
 क्रियते। न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैक-
 विषयोऽनुभवो भवेत् न समुदितविषय इति वाच्यं।
 शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारण इति विशेषणमहिम्ना

अर्थस्य शक्यत्वेऽपि ज्ञानस्य शक्तिविषयतादित्यर्थः, तत्प्रकारकशक्ति-
 ग्रहादेव तत्प्रकारेण तदाश्रयव्यक्तिभानमिति भावः। 'लिङ्-
 पदमेकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकमेकज्ञानमित्यर्थः, 'स्थापि-
 त्वेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिपदः,
 'स्थायिज्ञानादिकञ्चेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञानश्चेत्यर्थः, 'लिङ्पदे-
 नेकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानेनेत्यर्थः। 'एकैकज्ञाने'
 एकैकप्रकारकज्ञाने, 'न समुदितविषय इति, सहदुश्चरित इत्या-
 दिनियमात्^(१) इति भावः। 'शक्तिग्रहकाले इति लिङ्पदज्ञान-

(१) सहदुश्चरित शब्द सहदर्शं गमयतीति नियमादित्यर्थः।

शेष, शक्य एव शक्तेरुचितत्वादिति भावः। अर्थस्य तु शक्यज्ञानविषयतया
 शक्यत्वोक्तिरिति श्रेयः। 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारके स्थाय्यादिज्ञाने
 शक्तमित्यर्थः। अतएवाह, 'स्थायीति, प्रत्येकमिति श्रेयः। 'एकैकेति,

तत्सम्भवात्, नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेन च शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात् । तथाप्यभीपां समूहालम्बनं स्यान्न तु परस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्, न, साकाङ्क्षधर्म-धर्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्, न च समूहालम्बनसम्भेदः । तस्य निराकाङ्क्षविषय-

स्योक्तरीत्या शक्तिग्रहेत्यर्थः, तथाच तदतिरिक्तस्थले वक्रदुश्चरित-
इत्यादिनिघम इति भावः । 'प्रमाणाभावेनेति, युगपन्नानार्थानुभ-
वाभावेनेति भावः । 'तथापीति, वैशिष्ट्याग्रे शक्तिग्रहविरहादिति
भावः । 'साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षौ चौ धर्म-धर्मिणौ तदुभयगोचरैक-
ज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहालम्बनसम्भेदः' समूहालम्बनाविशेषः । 'निराका-
ङ्क्षेति, आकाङ्क्षा च तन्मते पदार्थान्तरं तच्च न समूहालम्बनज्ञाने
इति भावः । 'वृत्तिरूपा शक्तिः' कार्यानुकूला शक्तितोऽन्यैव अतः
सा साक्षादर्धनिहृपितापि सुवचा इति मतमाश्रित्यापि व्यधिकरण-

विशिष्टस्य प्रागनुपस्थितेरिति भावः । 'प्रमाणाभावेनेति, प्रकृते च स्वर्ग-
कामान्ध्यानुपपत्तेरेव भागत्वादव एव गौरवं न दोषायेति भावः । प्रकृते
नानार्थानुभवत्वादेव तत्प्रवेश इत्यन्ये । 'तथापीति शक्तिग्रहकाल इव
स्याय्यादीना वैशिष्ट्यज्ञानसम्भेदज्ञानं न स्यादित्यर्थः । यद्वा स्यादित्यादीना
एकस्मिन् धर्मिणि सामानाधिकरण्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि प्रत्येक-
मप्युपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः सम्भवत्येव तथाप्यभ्युपेत्य स्व-
मतेन समाधत्ते, 'साकाङ्क्षेति व्याप्तिहीनासंसर्गव्यर्थः, 'सम्भेदः' अविशेषः ।
नन्वेवं निरूपस्थले का मतिः तत्र स्वर्गजनककार्याभावात् कथं वा अपूर्वलाभ-

त्वात् । अस्तु वोपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-
स्वर्गजनकत्व-कार्यत्वेषु शक्तिः अगृहीतासंसर्गक-
स्यापि विशिष्टज्ञानसमानशैलत्वात् अत उक्तन्यायेन
तावद्विषयकमेकं ज्ञानं लिङ्गपदेन जन्यते । एवमेवा-
लौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः । ननु भव-

नानाधर्मविशिष्टनिष्पितैकशक्तिमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'अस्तु वेति,
'उपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेष्वित्यनेन संसर्गानन्तभावेन धर्म-धर्मिग्रन्था-
वपि विशकलितोपस्थितेरेवासंसर्गाग्रहसहकारेण समूहात्मनविल-
क्षणशब्दबोधजनकत्वमिति सूचितं^(१) । 'शक्तिरिति शक्तिग्रह इत्यर्थः,
धर्मं शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिण उपस्थितिः यथा जाति-
शक्त्यैव शक्तेर्लाभ इति भावः । अग्रकस्य वैशिष्ट्यस्याभावेऽपि न
क्षतिरित्याह, 'अगृहीतेति, 'अगृहीतासंसर्गकस्य' असंसर्गाग्रहजन्य-
ज्ञानस्य, 'विशिष्टज्ञानेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थः, 'अत-
इति नामार्थेषु शक्तेरैक्यादित्यर्थः, 'उक्तन्यायेनेति तावदर्थनिष्पि-
तैकशक्तिमतवदित्यर्थः, 'एवमेव' विशदशब्दविशेषण-विशेष्यमवगाह्यैव,
'स्वर्गादिपदेष्विति, तच्च दृःस्वाप्तभेदादिविशिष्टसुखादेरर्थस्य प्रमा-
णान्तरानवगम्यत्वादिविशिष्टविषयकशक्तिधियोऽप्रसम्भवादिति भावः ।
एतच्च विधिग्रेष्वस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रेत्य, अन्यथा यत्र

(१) इतिरूपेत्यादिः सूचितमित्यन्तं पाठं मण्डूकके नास्ति ।

इति चेत्, न, व्ययोग्यतया स्वर्गजनकत्वाश्रयपक्षात् स्थायिकार्थमित्येवा-
मपादित्येके । अक्षय्या तथा बोध इत्यन्ये । न च वैयकल्यिडादौ का

तूक्तप्रकारेण शक्तिग्रहस्तथापि लिङ्पदात् यागवि-
ययककार्यानुभवे सत्यपूर्वलाभात् स्वर्गकामान्वयः
सम्भवतीत्युपपादकप्रतिसन्धाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपद-
समभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या लिङः कार्य्ये शक्ति-
कल्पनं । न हि प्रथममुपपादकप्रतिसन्धानं विनार्या-

दुःखेन सन्निवृत्तित्यर्थवादादिशिष्टार्थेऽपि स्वर्गपदशक्तिग्रहसम्भवात्
तर्कोक्तरीत्यनुशरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, उपपादकप्रतिसन्धाने लिङ्पद-
स्य स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपस्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या
कार्य्ये शक्तिः कल्प्या कृतायाश्च शक्तौ अपूर्वोपस्थित्या तद्वटि-
तस्य लिङो यागविषयः कार्यानुभावकत्वरूपस्य उपपादकस्य पद-
इत्यन्योन्याश्रयमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'सम्भवति' उपपद्यते, तथाच
लिङः कार्यानुभावकत्वं स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकलोपपादकमिति
पर्य्यवसितः प्रतिसन्धानाकारः, तदुपपादकत्वञ्च स्वाभाव्यापकतद-
भावकत्वं, स्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या तदनुपपत्तिविद्वत्कार्या-
नुभावकताया अपूर्वानुभावकतायां पर्य्यवसानादिति भावः । का-
र्यादिपदे कार्यानुभावकत्वग्रहात् कार्यानुभावकत्वसामान्यलोप-
पादकत्वग्रहे उपपाधवत्तया प्रतीते लिङ्पदे कार्यानुभावकत्व-
सामान्यं सिद्धान् कार्यान्तरानुभावकत्वबाधेनापूर्वत्वरूपकार्यानुभाव-

मति तत्र धादुसाम्यद्वारा साधनत्वज्ञानात् क्रियायामेव कार्य्यत्वान्वयादिति
वाच्यं । तदतिरिक्तलिङ्ग एव उक्तशक्तिग्रहादित्येके । सत्यग्रहा तथात्व-
इत्यन्ये ।

पत्तिः सम्भवति । न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं उपपाद-
कशरीरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्, तत् किं य एव
विशेष उपपादकः पक्षधर्मतावत्तात् सिध्यति तत्प्र-
तिसन्धानमर्थापत्तौ कारणं तथात्वे पूर्वं गृहीतमा-
त्रस्य कल्प्यत्वे कल्पनोच्छेदापत्तिः । तस्मात् यथा
सामान्यतोभोजनस्य पीनत्वसम्बन्धावगमात् उपपाद-
कतर्के सति कल्पनातो विशेषावगमः यथा वा

कल्पं पर्यवस्यति । न च तादृशविशेषस्योपपादकत्वेन ज्ञानमर्थापत्ति-
प्रवर्त्तकमिति समाधत्ते, 'तत्किमित्यादिना, 'कल्पनोच्छेदापत्ति-
रिति देवदत्तादौ प्रतीयमानपीनत्वानुपपत्त्यापि तदुपपादकदेवद-
त्तीयभोजनादिरूपापूर्वबन्धुबिद्युच्छेदापत्तिरित्यर्थः, 'पीनत्वसम्बन्धा-
वगमात्' पीनत्वोपपादकत्वावगमात्, 'विशेषावगम इत्यनेनाद्यान्वयः',
'उपपादकतर्के सतीति यदि देवदत्तो भोजी न स्यात्तदा पीनो
न स्यात् इत्यादिविषयपरिग्रोधकतर्के सतीत्यर्थः, तदपेक्षा शङ्क-
मान इवार्थापत्तावपि बलवत्या इच्छाघटितविपरीतशङ्कासामग्र्या-
निरासद्वारा इत्यवधेयं । अथ वा 'तर्कपदं संशयपरं, संशयस्य पक्ष-
ताघटकः अनुमान इवार्थापत्तावुपयुज्यते । अथ वा 'पीनत्वसम्बन्धा-
वगमात्' पीनत्वकारणतायद्वात्, 'उपपादकतर्के' पीनत्वरूपोपपाद्ये
भोजनरूपोपपादकान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, तर्कपदस्य
करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानपरत्वात्, 'कल्पनातः' कल्पनासामयीतः,

न हि तन्मते कल्प्यज्ञानमपि पूर्वं म्रियते इति चिन्त्यं । ननु

सामान्यशक्त्यक्तिवाचकपदेन समभिव्याहारवशाद्विशेषाभिधानमेवमत्रापि कार्यमात्रवाचकत्वे कार्यविशेषलाभः सम्भवतीति तर्कितोपपादकप्रतिसन्धानाद्भवत्यर्थापत्त्या शक्तिकल्पनं, यागविषयकञ्च कार्यं न घटादि तस्य सविषयकत्वाभावात्, विषयत्वञ्च ज्ञानघटयोरिव स्वभावसम्बन्धो वा तन्निरूपणाधीननिरूप-

‘विशेषावगमः’ भोजनत्वेन वस्तुगत्या अपूर्वदेवदत्तौघभोजनव्यक्तिसिद्धिः । प्रमाणान्तरादपूर्वव्यक्तिलाभस्यत्वे सामान्यतः सिद्धिं दृष्टान्तयति, ‘यथा चेति, ‘समभिव्याहारवशात्’ समभिव्याहृतानघनाद्यबाधात्, ‘विशेषाभिधान’ अपूर्वव्यक्तिविशेषलाभः, ‘कार्यमात्रवाचकत्वे’ कार्यसामान्यानुभावकत्वे, सिध्यतीति शेषः । ‘कार्यविशेषलाभः’ कार्यत्वेनापूर्वरूपकार्यानुभावकत्वलाभः । अपूर्वलाभवैजं कार्यान्तरस्य यागाद्यन्वयायोग्यत्वरूप दर्शयति, ‘यामेति, ‘सविषयकत्वाभावादिति यागविषयकत्वाभावादित्यर्थः, ‘विषयत्वञ्चेति, प्रकृत इति शेषः । यागापूर्वयोस्तादृशस्वरूपसम्बन्धे मात्राभावादाह, ‘तदिति तन्निरूपणाधीननिरूपणविषयत्वमित्यर्थः, ‘तत्’ अपूर्वम् । नन्वेवं यागविषयकयत्किञ्चिन्निरूपणव्यक्तेर्घटादिनिरूपणस्याप्यधीन-

शब्दबोधे घटादिकार्यान्वय एव कथं नेत्यत आह, ‘यामेति । नन्यपूर्वमपि घटवन्निरूपणकमेवेति कथं तथेत्यत आह, ‘विषयत्वञ्चेति तद्विषयकत्वञ्चेत्यर्थः । ‘ज्ञानेति घटज्ञानस्येत्यर्थः । ननु स्वभावसम्बन्धो विषयादि-साधारण इत्यत आह, ‘तन्निरूपणेति यागनिरूपणाधीन निरूपणत्वमि-

एत्वं वा तत्मानसंवित्संवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं
वेति । अस्ति हि याग-दान-होमजन्यापूर्वाणां तुल्य-

तया घटादेरपि यागविषयकत्वापत्तिः । न च तन्निरूपणाधीन-
भाषविषयत्वं तद्विषयत्वमिति वाच्यं । अपूर्वमप्रतीत्यापि घाग-
पदादितो यागप्रतीतेरसम्भवापत्तेरित्यत आह, 'तदिति । ननु
तत्समानभवित्संवेद्यत्वं तद्विषयकधीविषयत्वं तद्विषयकयावद्वीविष-
यत्वं वा, नाद्य' यागे घटादिविषयत्वस्याप्यापत्तेः, नान्यं यागे-
ऽपूर्वविषयत्वस्याप्यापत्तेरित्यत आह, 'व्यावृत्तेति असाधारण-
कारणत्वमित्यर्थं, यागविषयककार्यत्वरूपेण ध्वंसभागवारणया-
साधारणत्वप्रवेशः । वस्तुतस्तु पुरुषोत्तममुखं पश्येदित्यत्र पुरुषोत्त-
ममुखदर्शनविषयककार्यत्वरूपेण सत्कारभागवारणाय तत्प्रवेशः,
असाधारण्यञ्च अन्वयितावच्छेदकस्याप्यनान्यत्विद्वृत्तिधर्मावच्छिन्न-
त्वमित्येव सारः । असाधारणकारणत्वमेव व्यवस्थापयति, 'अस्ति
हीति, 'तुल्यरूपेति, यागनिष्ठतत्कारणतायाः सकलकार्यसाधारण-

त्वर्थं, एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसङ्गमत आह, 'तत्समानेति, यदा
कदाचित् समानवित्तिवेद्यत्वं घटादावपि नियमेन प्रकृतेऽप्यसम्भवतीत्यत
आह, 'व्यावृत्तेति व्यावृत्तसाधनत्वं यागस्य विषयत्वं तत्साध्यत्वमपूर्वं
सविषयकत्वं इत्यर्थं, एतच्च यागानुपस्थितमपि तत्समर्थमादद्या भासते इति
स्मर्तव्यं । व्यावृत्तत्वमुपपादयति, 'अस्ति हीति, यत्रभिसहितपरसत्त्वापत्ति-
फलस्यागो याग अभिसहितपरसत्त्वापत्तिफलस्यागो दान, देशविशेष
गतद्वयप्रक्षेपोपाधिकस्यागो होम इत्याहुः । 'तुल्येति यागापूर्वस्य दाना-
दिव्यावृत्तौ याग कारणमेवमन्यचापीत्यर्थः । यद्यप्येतदपि तत्त्वान्यसमादा-

रूपसाधनान्तरव्यवच्छेदेन प्रत्येकमात्रजन्यत्वं । तदुक्तं,
“विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतिर्वन्ध उच्यते । विशेषे-
षेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः” इति । ननु
येन रूपेण शक्तिग्रहः तेन रूपेण कार्यत्वशक्तास्त्रि-
पदास्तद्व्याख्या कार्यापस्थितौ योग्यतादिवशादपूर्वला-

भ्यामाद्यात्मककारणान्तरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः, ‘प्रत्येकमात्रजन्यत्वं’ यागा-
दिप्रत्येकमात्रनिष्ठजनकतानिरूपकत्वं । विषयशब्दस्य व्यावृत्तजनक-
ताश्रयवाचित्वे साधकमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘विशेषार्थः’ व्यावृत्तत्वार्थः,
‘बन्धः’ जनन, ‘सिनोतीतीति, व्युत्पत्तेति शेषः, ‘नियामकः’
व्यावृत्तजनकताश्रयः । ‘शक्तिग्रह इति भीमांसकस्य तव शक्तिग्रह-
इत्यर्थः, ‘तेन रूपेणेति ‘कार्यापस्थितावित्यत्रान्वेति, अतएव^(१)
शक्तिलाघवं लौकिकव्युत्पत्त्यतिक्रमस्य भवतीति भावः । ननु
अपूर्वस्य प्रकृत्यन्वन्धितया अनवगमात् कथं लक्षण्योपस्थितिः

(१) एवञ्चेति ३० ।

वतिप्रसक्तं तद्यपि तद्व्यावृत्त निर्व्याज, एतदतिप्रसक्तिर्वं दोषायेत्यप्याह ।
वस्तुतः क्षमावसम्बन्धविशेष एवेतरव्यावृत्तस्तदिति बोध्यः । अथ सृष्ट-
सम्पत्तिमाह, ‘तदुक्तमिति, ‘विशेषेणेति वक्ष्यतो व्यावृत्त्या व्यासाधारणेने-
त्यर्थः, ‘सिनोति’ सम्प्रति जनयतीति यावत् । ननु वेदेऽपि लिङ् कार्य-
त्वमात्र एव शक्तिरस्तु धर्मिणोऽन्यलभ्यत्वादित्याशङ्कते, ‘नन्विति, तथाच
न व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति भावः । ‘कार्यापस्थिताविति येन रूपेण तन्मते
शक्ति तेन’ रूपेण लक्षण्यया कार्यापस्थिताविति बोध्यः । ननु लक्ष्यापूर्वा-

भोऽस्तु कार्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न
 त्वपूर्वस्मरणं तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कथिद्विशेषः,
 कार्यञ्च शक्यकार्यत्वसम्बन्धितयावगतमेवेति चेत्, न,
 लिङो लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभावकत्वात् । न चेत-
 रान्वितस्वार्थशक्तस्य यज्यादिपदस्येतरदपूर्वमादायानु-
 भावकत्वमिति वाच्यं । इतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे
 हि पदानां शक्तिर्न त्वितरत्र गौरवात् पदान्तरलभ्य-

स्यादित्यत आह, 'कार्यस्मरणं' इति कार्यत्वरूपेण यत्किञ्चित्-
 कार्यस्मरणं होत्यर्थः, अन्यथा कार्यशक्त्यभ्युपगमेऽप्यगतेरिति भावः ।
 'तच्च' कार्यत्वरूपकारककार्यस्मरणञ्च, 'पदेन' लिङ्पदेन, 'पदार्थेन
 वा' शक्त्या लिङ्पदोपस्थापितेन कार्यत्वेन वा, एतच्च लक्षणायां
 मुख्यार्थ एव पदस्मारितो लक्ष्यार्थस्मारक इति सम्प्रदायमतानुसारे-
 णोक्तं । 'कार्यश्चेति कार्यत्वरूपेण यत्किञ्चित् कार्यश्चेत्यर्थः । 'अपूर्-
 वाननुभावकत्वादिति अपूर्वाननुभावकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अवेष्टा-
 पत्तिमाशङ्कते, 'न चेति, 'इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य' इतरान्वितस्वार्थ-
 अनुभवशक्तस्य, इतरनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताशाल्यनुभवश-
 क्तस्येति यावत्, 'यज्यादिपदस्य' यज्यादिपदस्यैव, 'इतरोपलक्षितेति
 इतरविषयत्वाविशेषितस्वार्थानुभवत्वावच्छिद्येत्यर्थः, 'न त्वितरत्र' न

स्मरणे कथं लक्षणीयत आह, 'कार्यस्मरणमिति, अन्यथा शक्तिपक्षेऽप्य-
 प्रतीकार इति भावः । पूर्वस्यैव तीरस्मारकत्वमिति मतेनाह, 'पदार्थे-
 नेति । न च कार्यत्वोपस्थिति शक्येवेति युगपदवृत्तिद्वयविरोधं, विशि-

त्वाच्च । लक्षणायाश्च तौरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थानुभावकत्वमितरपदस्य तौरस्य तु संस्कारादुपस्थितिरसन्निहितेनान्विताभिधानाभावात् । न चापूर्वं सं-

लितरत्व-विषयत्वमन्तर्भाव्य । नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यत्र कथं तौरवृत्तित्वानुभवः^(१) इत्यत आह, 'लक्षणायाश्चेति गङ्गायां घोष-इत्यत्र चेत्यर्थः, 'तौरोपलक्षितेति वस्तुगत्या तौरनिरूपितवृत्तित्ता-शालीत्यर्थः, 'इतरपदस्य' घोषादिपदस्य, न तु तौरानुभावकत्वमिति शेषः । 'तौरस्य' तु तौरवृत्तित्वस्य तु, तथाच लक्षणास्थले कक्ष्यस्यतिरेव न तु तत्र तस्य शाब्दानुभवे प्रवेश इत्यभिमानः । नन्वन्वयबोधे तौरवृत्तित्वस्याप्रवेशे किं तस्य सूतेरित्यत आह, 'असन्निहितेनेति अनुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति, तौरवृत्तिर्घोष इति विशिष्टव्यवहारासम्भवादित्यर्थः, तथाच साक्षाद्ज्ञानद्वयस्यैव तत्र विशिष्टव्यवहारजनकत्वमिति भावः ।

पितृचरणाम्बु ननु यदि तौरवृत्तित्वस्य संस्कारादुपस्थितिसदा कथं न शाब्दानुभवे भागमित्यत आह, 'असन्निहितेनेति शब्दा-नुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति शाब्दानुभवासम्भवादित्यर्थ-इति प्राक्तः ।

(१) तौरवृत्तित्वान्वय इति क० ।

वृत्त्य केवलान्यतया प्रकृत्यवयवचक्षुपगमात् । तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र का गतिरित्यत आह, 'लक्षणायाश्चेति, 'असन्निहितेनेति अनासन्नेनेत्यर्थः, पदजन्योपस्थितेरेवासत्तिवादश्च च पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वम्बुपगमादिति

स्कारविषयः । किञ्च यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो
याग इत्यनुभवोभवेत् लक्षणायामितरपदस्य लक्षणौ-
यविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात् । न चैता-
दृशो बोध आकाङ्क्षितः । न च यागाविशेषितकार्य-
मात्रेण स्वर्गकामान्वयः प्रतीयते, किन्तु यागविषयक-

ननु प्रकृतेऽप्यपूर्वस्य संस्कारादुपस्थितिरस्त्वित्यत आह, 'न
चेति । ननु लक्षणायां लक्ष्यस्यतिरेव यदि तदा तत्र नये अपूर्व्या-
नुपस्थिततीरवृत्तित्वं न प्रतीयेतेत्यत आह, 'किञ्चेति । ननु तथैवा-
नुभवोऽनु को दोष इत्यत आह, 'न चेति, 'आकाङ्क्षितः'
यागविषयकं कार्यं कृतिसाध्यं भवत्वित्यपूर्वविषयकचिकीर्षाजनकः ।
नन्वेतादृशबोधस्य तादृशापूर्वविशेष्यकचिकीर्षां प्रत्यजनकत्वेऽपि
न कृतिसाध्याप्रवर्त्तकत्वादित्यस्वरसादाह, 'न चेति न वेत्यर्थः, स्वर्ग-
कामो ध्येतेति वाक्यादिति शेषः । 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकाम-

भावः । ननु त्वन्मतेऽर्थाध्याहारवदासन्नत्वमितरपदेनानुभवविषय स्यात्,
किञ्च तीरस्य शब्दबोधविषयत्वमवश्यं वाच्यं । अन्यथा विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः,
तथापि यथा तत्र शब्दत्वं तथा प्रकृतेऽपि कार्यस्वरूपे सति समानप्रका-
रकत्वस्य नियामकत्वेन योग्यतया शब्दानुभवोऽपूर्वमादाय पर्यवश्येदित्यत-
चेराह, 'किञ्चेति, 'लक्षणायामिति, यद्यपि मक्षा क्रोशन्तीत्यादौ व्यभि-
चारः, तथापि व्यभिचारममु 'यथा हि मक्षा इत्यादिना हि कुलवो-
यत्यकार एवाग्रे विभावयिष्यतीति बोध्यं । तत्र किमित्यत आह, 'न चेति,
कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादित्याहुः, तच्चिन्त्यं, कार्यांशे कार्यत्वप्रकारकत्वस्या-
विरोधात् । तस्मात् स्वर्गकामबोधकं यागविषयक कार्यमिति 'कार्यविशे-

कार्यविशेषे, तथाच तथाविधबोधार्थं लिङः कार्ये
शक्तिरेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्ववादपूर्वपक्षः ।

इति साध्यत्वान्वयः । 'यागविषयकेति यागविषयकतया भाते कार्य-
विशेषे इत्यर्थः, तथैवानुभवादिति भावः । 'तथाचेति, लक्षणाया-
लक्षणीयविशेषणकतया अनुभवजनकत्वनियमादिति भावः । अथ
मक्षाः क्रोगन्तीत्यादौ व्यभिचारोऽन्यद्वैतैव स्वयं वक्ष्यते इति
नासङ्गतिः ।

इति श्रीमधुरानाथ-तर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये अपूर्ववादपूर्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

व्यक्तज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमात्तदनाकाङ्क्षितत्वमिति मन्स्यं । अतु स्वर्ग-
कामकार्यमित्येव ज्ञानं कार्यविशेष्यकतया प्रवर्तकमस्तित्वव आह, 'न

अथापूर्ववादसिद्धान्तः ।

—००—

अत्रोच्यते । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यता
अनाप्तोक्ते पयसा सिञ्चतीत्यत्र सत्यप्यन्वयप्रयोजकद्रव-
द्रव्यत्वे बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् । अथ योग्यत्वेऽपि
स्वबाधकप्रमाविरहः कारणं तर्हि सोऽप्यवश्यापेक्ष-
णीयइति स्थापनात् सैव योग्यता, एवञ्च तदेव योग्य-
मयोग्यञ्च स्यादिति चेत्, सत्यं, यथा दशाविशेषे तदेव
साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षमासन्नमनासन्नञ्च तथा स्वबाधक-

अथापूर्ववादसिद्धान्तरहस्यं ।

—००—

‘अनाप्तोक्त इति करकाभिप्रायप्रयुक्त इत्यर्थः, ‘द्रवद्रव्यत्वे’ द्रव-
द्रव्यत्वज्ञाने, ‘योग्यत्वेऽपि’ योग्यताज्ञानेऽपि, ‘स्वबाधकप्रमेति, ‘प्रमा-
पदमत्र निश्चयपरं, तेनाप्तोक्ते बाधभ्रमदशायां नातिप्रसङ्गः । प्रकृते, (१)
‘एवञ्चेति, ‘तदेव साकाङ्क्षमिति अजनितान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा

(१) यद्ययोग्यं तत् सर्वदैव योग्यं यद्ययोग्यं तत् सर्वदैवायोग्यं इत्यभि-
प्रायेण शङ्कत इत्यर्थः ।

चेति । आपाततोऽभ्युपगमवादेनाह, ‘तर्हीति । न चैवं स्वबाधकप्रमदशा-
यामन्वयबोधापत्तिः, प्रमापदस्य निश्चयपरत्वात् । ‘साकाङ्क्षमिति अन्वय-
बोधजननाजननदशाया साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षञ्च, एवं स्मरणास्मरणदशाया सा-

प्रमा-तद्विरहदशायां तदेवान्वयबोधे योग्यमयोग्यञ्चा-
भिधीयते, स्वबाधकप्रमायां तद्विरहे वा योग्यायोग्य-
ताव्यवहारदर्शनात् स्वबाधकप्रमाविरहदशायां यो-
ग्यतादिसत्त्वेऽपि वह्निना सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधः अ-
प्रमादोषवत्पुरुषप्रणीतत्वात् । सामान्यभानस्य किञ्चि-
द्विशेषभाननियतत्वात् विशेषाभाने कथं तद्भासत-
इति चेत्, न, वस्तुगत्या परम्परासाधनं विशेषो भासत-
एव परम्परासाधनत्वन्तु प्रकारो न भासते तत्प्र-
कारभाने हि परम्पराघटकज्ञानस्य हेतुत्वात्, यथा

इत्यभिप्रायेणेदं, स्वीयबाधनित्ययाभावस्य योग्यतात्वे बाधकमाह,
'स्वबाधकेति । नन्वेवं स्वीयबाधनित्यविरहदशायां बाधितार्थक-
स्यापि योग्यत्वे तत्रान्वयधीः प्रमा स्यादित्यत आह, 'स्वबाधकेति,
'दोषवदिति, तथाच दोषाभाव एव शाब्दप्रमाप्रयोजक इति भावः ।
शङ्कते, 'सामान्येति, 'विशेषाभान इति परम्परासाधनत्वाभान-
इत्यर्थः, साक्षात्साधनत्वस्य च बाध इति शेषः । 'यथेति, द्विद्वेन-

सप्रसनासन्नहेत्यर्थः । नन्वेवं शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतासत्त्वे कथं शाब्द-
भ्रम इत्यत आह, 'स्येति । यद्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यं करुणापाटवजन्यस्य
वाक्यं दोषजन्यत्वेऽपि प्रमाजनकं, तथापि वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः तद-
भावो दोष इति मते तात्पर्यम् । तथाच यामे स्वर्गसाधनत्वान्वयो नायोग्यता-
पराहत इति भावः । अत्र शङ्कते, 'सामान्येति, 'तथा सतीति । यद्यपि

घटेन जलमाहरेत्यत्र योग्यतया छिद्रेतरघटे घटत्वेन
भासते न तु छिद्रेतरत्वेन तथा सति लक्षणायां
युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन घटानन्वयप्रसङ्गात् उभय-
साधारणरूपेणानुपस्थितेश्च नाजहत्स्वार्था । अथ

राभिन्नघटत्वरूपेण घटपदस्य लक्षणाविदुषः पुरुषस्येति शेषः ।
'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतराभिन्नत्वेनेत्यर्थः, 'लक्षणेति
छिद्रेतरे घटपदस्य लक्षणेत्यर्थः, 'घटानन्वयेति घटत्वेन घटानन्वयप्र-
सङ्गादित्यर्थः, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादेकपदवृत्त्युपस्थापितयोः कृति-
वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तसत्त्वे परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाच्चेति भावः ।
ननु यत्किञ्चिद्वर्त्तमानं छिद्रेतरत्वं-घटत्वं अनुगतौकृत्य तद्वर्त्तमानवच्छिन्न-
वत्त्वरूपेण घटपदस्य घटे अजहत्स्वार्थलक्षणास्त्वित्यत आह, 'उभ-

युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गोक्तमते प्रकृत्यभयवत्त्वेन भावं सम्भवति, तपामि यत्र न
तथा तात्पर्यं तत्र योग्यतादिज्ञानसत्त्वे शब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पने
मानाभावात् तद्यत्वेन भावमित्यत्र तात्पर्यं । तन्मते गङ्गातीरेत्वेन यथा न
शब्दबोध आकाङ्क्षाविरहात्तथा प्रकृतेऽपीत्यन्ते । 'संस्कारेति संस्कारसं-
कृतस्य घटपदस्यैव तदुपस्थापकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि प्रकृत्यर्थतया छिद्रेतर-
त्वावच्छेदेन विगम्यर्थान्वय इत्यर्थः । न च कदापि प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृ-
त्यर्थत्वं, गौरवादित्याश्रय । 'अन्वेति, लक्ष्येति शेषः, चान्यथोक्तान्यायेन
तीरेऽपि सप्तम्यर्थान्वयसम्भवे लक्षणावच्छेदः स्यात् पदात् समवायसम्बन्धेना-
काशोपस्थितौ तदन्यबोधोपपत्तेरिति बोध्यः । नन्वेतत्तत्तात्पर्यनियम-
सम्भवेऽप्यन्यथानुभवप्रवेशेन हेतुरक्तः । न चोपस्थित्यन्तरित्यागे बोधाभावा-
न्वितोपस्थितः शब्दाद्यथत्वमादायैवानुभव इति वाच्यं । छिद्रेतरत्वेऽपि

संस्कारात्तदुपस्थितिः । न च सुबुविभक्तौनां प्रकृत्यर्थ-
गतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थो नान्वी-
येतेति वाच्यं । प्रकृत्यर्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः लक्षणी-
यान्वयानुरोधात् । स च संस्कारसहकारात् प्रकृतेऽपि ।
न च तस्यानियतोद्बोधकान्न नियता तदुपस्थितिः ।
फलबलेन तथा कल्पनादिति चेत्, न, शब्दोपस्थापि-
तेनैव शब्दस्यान्वयबोधकत्वात् । न चैवमाकाशपदा-

येति, 'अनुपस्थितेरिति घटत्व-क्षिप्तेतरत्वयोः शाब्दबुद्धिविषयत्वा-
भावादित्यर्थः । 'संस्कारादिति, वृत्त्यतिरिक्तव्यक्तिक्षित्सम्बन्धेन
घटपदादिति शेषः । 'तदुपस्थितिः' घटत्वेन घटोपस्थितिः, लक्षणया
च घटपदाच्छिप्तेतरोपस्थितिरिति शेषः, अतो न युगपद्बुद्धिद्वय-
विरोध इति भावः । 'तत्र' घटत्वविशिष्टे घटे, 'प्रकृतिप्रतिपाद्यः'
प्रकृतिजन्यस्रतिविषयः, न तु शब्दा प्रकृतिस्मारितः, 'संस्कारसहका-
रादिति, वृत्त्यतिरिक्तप्रकृतिसम्बन्धज्ञानजन्यस्रतिविषयत्वेनेति शेषः ।
'तस्य' संस्कारस्य, 'अनियतोद्बोधकादिति वृत्त्यतिरिक्तघटपदसम्बन्ध-
ज्ञानरूपस्योद्बोधकस्यानियतत्वादित्यर्थः, 'तदुपस्थितिरिति, स्यादिति
शेषः । 'तथा कल्पनात्' नियतोद्बोधकत्वकल्पनात्, 'शब्दोपस्थापि-

तयात्वापत्तेः । यदि च तत्तन्निमित्तोपस्थितिकं, तदाष्टद्वयातिरिक्तद्वयत्वेन
प्रक्षिप्यहे शब्दाश्रयत्वस्यापि तथात्वाभावात् तुल्यं वृत्त्युपस्थापितस्याप्यन्वये
प्रागुक्तदोषस्य, वृत्त्युपस्थापितत्ववन्निमित्त इत्यादेरपि तत्प्रयोजकत्वस्यने

शक्यस्य संस्कारोपस्थितस्य शब्दाश्रयत्वस्य कथं शब्दानुभवविषयत्वमिति वाच्यं । नियमतो यद्वर्त्मवत्त्वेनोपस्थिते यच्च शक्तिग्रहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्वर्त्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेऽपि उद्बोधनियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात् । अस्तु

तेनैवेति वृत्त्या शब्दोपस्थापितेनैवेत्यर्थः, 'शब्दानुभवविषयत्वमिति आकाशपदजन्याकाशानुभवविषयत्वमित्यर्थः, 'नियमतः' निश्चयतः, द्वितीयान्तात्तसि, अभेदस्य द्वितीयार्थः, 'अन्वयद्वारा' 'शक्तिग्रह' इत्यनेन, 'यच्च' धर्म्मिणि, 'तत्स्मरणजनकेति शक्तिग्रहसङ्कारेण तद्वर्त्मस्मरणोपधायकेत्यर्थः, 'तद्वर्त्मविषयतेति तद्वर्त्मस्मरणोपधायकतेत्यर्थः, 'विषयतापदस्य व्यापारानुबन्धिविषयतापरत्वात्, 'तदुद्बोधकादेवेति आकाशोद्बोधकाच्छब्दाश्रयत्वविशिष्टे आकाशे आकाशपदशक्तिपक्षादेवेत्यर्थः, 'तदंशेऽप्युद्बोधनियमेनेति शब्दाश्रयतांशेऽपि स्मरणनियमेनेत्यर्थः, 'अशक्यस्यापि तस्येति आकाशनिष्ठाकाशपदवृत्त्यविषय-

गौरव । किञ्चैवं गीतादिकमपि शब्दाश्रयत्ववत् शब्दं स्थादित्यस्मरणादाह, 'अस्तु' चेति, तथाच वृत्त्युपस्थापितमादायैवान्वयबोधो द्विनेतरत्वनु न तथेति भावः । 'नियमतः' इति, नन्यद्व्यतिरिक्तव्यत्वेनाप्युपस्थितेन नियतोपस्थितिरुतएवमुपदं तथैव वक्ष्यति तथाच कथं तच्च शक्तिरिति चेत् । अत्राह, नियमतोऽनुपस्थित्वापि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं विनिगमकामावादादिपदवन्नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेः । न चैकस्या व्यक्तौ नानैव प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं । अत्रयोजकत्वान् । किञ्च त्वं तंलोभेस्त्वार्थत्वेनोप

वा तदपि शक्यं यदि नियमत उपस्थितिः सहप्र-
योगस्य वाच्यादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः । वस्तुतस्तु निय-

स्यापि^(१) शब्दाश्रयत्वस्य भानादित्यर्थः, तथाच स्वप्रकारकपदवृत्ति-
ज्ञानोपस्थापितत्वमेव विधेयतातिरिक्तस्वप्रकारताकशाब्दबोधे तन्त्रं
न तु स्वप्रकारकस्वनिष्ठपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमिति भावः । ननु
तथापि शब्दाश्रयत्वस्याकाग्रपदशक्त्यविषयत्वे आकाग्रपदशक्तिप्रमाज-
न्याकाग्रोपस्थितौ कथं तस्य नियमतः प्रकारत्वं तत्पदशक्तिप्रमाज-
न्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वस्य ध्यायत्वा-
दिति तटस्याशङ्क्यामाह, 'अस्तु वेति, 'तदपि' शब्दाश्रयत्वमपि,
'शक्यं' विशेषणीभूयाकाग्रपदशक्तिविषयः, 'नियमत उपस्थितिः'
नियमेनाकाग्रपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिः । ननु

(१) आकाग्रपदशक्त्यविषयस्यापीति क० ।

पक्षावुपपत्तिरित्यर्थे मानाभावादिति । वस्तुतस्तु साधवाच्छब्दाश्रयत्वमेव
प्रवृत्तिनिमित्तं न त्वष्टव्यातिरिक्तव्यत्वादिकमपि गौरवात् । क्वचित्तथा-
त्वेन शक्तिभ्रमात्तदुपस्थिते । अन्यथा कम्बुग्रीवत्वादिनापि शक्तिग्रहात्तदुप-
स्थितौ तदपि शक्यं स्यात् । यदि च साधवात् घटत्वमेव तथेति तत्र शक्ति-
ग्रहो भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति न नानार्थत्वमिति । नन्वेवं घटः कुम्भ-
इतिवदाकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगो न स्यादत आह, 'सहेति,
आकाग्रपदवाच्य इति तदर्थः । 'वस्तुतस्त्विति तथाच नियतानुपस्थितस्यापि
शक्यत्वं विनिगमकामावेन नानार्थत्वमन्यथा न तथेत्यन्यदेतदिति भावः ।
शक्त्यभावफले संस्कारस्य कदाचिदनुदोषमभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, अत्रा-

तोपस्थितिरेव नास्ति । अस्तु वा पदादपि निर्वि-

शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशं शब्दस्येति घट-
प्रयोगोऽनुपपन्नः आश्रयत्वस्य यद्यर्थतया पचन् पचतीतिवधिराका-
ङ्क्षादित्यत आह, 'घटेति, 'वाच्यादौति आकाशपदस्याकाशपदवा-
च्यादिपरत्वेनापीत्यर्थः, 'आदिपदात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपरत्वपरि-
ग्रहः । 'नियतोपस्थितिरेव' भाक्षीति आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दा-
श्रयत्वप्रकारकोपस्थितिरेव न नियतेत्यर्थः, कदाचिदष्टद्रव्यातिरि-
क्तद्रव्यत्व-केवलद्रव्यत्वादिप्रकारेण्युपस्थितेरिति भावः । मनु तद्वर्क-
विशिष्टविशेष्यकतद्वर्कवच्छिन्नशक्तिसंसर्गकज्ञानमेव तद्वर्कप्रकारक-
शब्दबोधकारणमन्यथा घटादिपदस्यापि घटत्वादेः शक्यतावच्छे-
दकत्वविलोपापत्तेः उक्तरीत्यैव घटत्वादेः शक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि
शब्दबोधे भागसम्भवात् । न च तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ
नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वव्याप्यतया घटत्वादौ
घटादिपदस्य शक्तिविविधिरिति वाच्यं । आकाशपदशक्तिप्रमया
शब्दाश्रयत्वेनेव घटादिपदशक्तिप्रमयापि घटत्वादिना नियतोप-

काशपदामिष्पृकारकमेवाकाशस्वरूपं स्यतेविशिष्टज्ञानत्वस्य नियमोऽस्तिज्ञो-
यवेति भावः । न चाकाशोऽव्यमित्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथम-
भेदान्वय इति वाच्यं । विभक्त्युपनीतसंख्यामादाय तथात्वादित्याहुः ।
'तवापीति, न चान्वयप्रकारकतया साधनत्वं शब्दमिति, काम्याव्यवहित-
साधनतया ज्ञातमेवेति च परेषां प्रागभिधानात्तद्विरोधः । मतान्तरेणा-
स्योक्तत्वादित्येके ।

कल्पकं तर्ह्यन्वयबोधदशायामितरान्वयानुपपत्त्यभावा-

स्थितेरभिद्धत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकघटत्वावच्छिद्यघटपदशक्तिप्रमया
तादृशकेवलघटपदशक्तिप्रमया वा द्रव्यत्वादिप्रकारेणपि घटोप-
स्थितेः, परन्तु तदुपस्थितिर्न शब्दबोधाङ्गमित्येवाभ्युपगमात् तावता
घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिचिद्धावपि हरिपदादेयत्वादौ
शक्तिविशोपापत्तेर्दुवारत्वाच्च तच्च कदाचित् सिद्धत्वादिनाप्युपस्थितेः
सर्वसिद्धत्वात्, तथाचाकाशपदाश्रयतावच्छेदकस्य शब्दाश्रयत्वस्य
क्षुतः शब्दबोध इत्यत आह, 'अस्तु चेति, 'पदादपीति द्रव्यादि-
पदादिवाकाशादिपदादपीत्यर्थः, शब्देति शेषः, 'निर्विकल्पकं'
आकाशादेः शब्दाश्रयत्वाद्यप्रकारकमेव शब्दज्ञानं । न चैवं तच्च कः
प्रकार इति वाच्यं, अत्रादेः पदान्तरोपस्थितस्यैव तच्च प्रकारत्व-
सम्भवादिति भावः ।

मीमांसकः ग्रहते, 'तर्हीति अपूर्वस्यावाच्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वय-
बोधेति स्वर्गसाधनत्वत्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयबुद्धिदशायां यथा ना-
पूर्वप्रत्ययस्तथेत्यर्थः, 'अन्वयानुपपत्त्यभावादिति तादृशान्वयबुद्धि-
दशायां स्वर्गोपधायकव्यापारोपधायकत्वं विना चागस्य स्वर्गसाधन-
त्वमन्वयोऽनुपपन्न इति स्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्तिज्ञानाभावादि-

विशेषरूपेणायिमबोधमभिप्रेत्येदमित्यन्ये । न औपादानिकस्वर्गसा-
धनत्वपक्षे कथं योग्यतायहः, धागविषयकं कार्यमित्यनुभवागन्तरमनुप-
पत्तिप्रमवेष्टसाधनताज्ञाने सति स्वर्गकामबोधकयागविषयककार्यमित्यनु-
भवादित्याहुः । कार्यत्वमात्रं नित्यसत्त्ववानुपपन्नं स्वर्गकामकार्यत्वं तदा

दग्रेऽपि कल्पना न स्यादिति चेत्, तर्हि तवापि कार्य-
ताबोधानन्तरं औपादानिकसाधनताबोधो न स्यात्
औपादानिकबोधेऽनुपपत्तिबोधस्य हेतुत्वात्, कल्पना-

त्यर्थः, 'अपेऽपि' तादृशान्वयबुद्ध्युत्तरमपि, 'कल्पना न स्यादिति
निरुक्तान्वयानुपपत्तिज्ञानादपूर्वकल्पना न स्यात्, प्रतीतानुपपत्ति-
मूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायां अनुपपत्तिज्ञानस्थापेक्षितत्वादिति
भावः। तथाचापूर्वाभिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। 'तर्ह्येति यदि प्रती-
तानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानम-
पेक्षितं तदेत्यर्थः, 'कार्यताबोधानन्तरमिति अपूर्वनिष्ठकार्यता-
बोधानन्तरमित्यर्थः, 'औपादानिकेति यागे काम्यसाधनत्वविशिष्ट-
कामिकार्यत्वप्रकारकौपादानिकबोधो न स्यादित्यर्थः, अपूर्वका-
र्यताबोधदशायां यागविषयककार्यस्य कामिकार्यत्वं न यागकृति
विना सा च कृतिर्न यागस्य कामिकार्यत्वविशिष्टकाम्यसाधनताधियं
विना^(१) इत्यनुपपत्तिज्ञानाभावादिति भावः। ननु प्रतीतानुपपत्ति-
मूलकप्रतीतावेव प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं
औपादानिकबोधश्च न तथेत्यत आह, 'औपादानिकेति औपादा-
निकशब्दबोधेऽपीत्यर्थः, 'अनुपपत्तिबोधश्च' प्रतीतानुपपत्तिबोधश्च,
'हेतुत्वादिति, भवस्य हेतुत्वादित्यर्थः, 'प्रत्यक्षत्वादिवदौपादानि-

(१) कामिकार्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताधियं विनेति ग० ।

अप्रतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रभवतज्ज्ञानमिति चिन्त्यं ।

ननु दोषस्याग्रामाख्यप्रयोजकत्वमुक्तयोग्यतापक्षे प्रागुक्तं तच्च भ्रान्त-प्रती-

मात्रोच्छेदश्चैवं स्यात् प्रतीतानुपपत्तिमूलकत्वात् कल्प-

कल्पमयनुभवत्वव्याप्तौ धर्मविशेषः, स च जातिरूप उपाधिरूपोवे-
त्यन्यदेतत् । तदवच्छिन्नं प्रति च प्रतीतानुपपत्तिप्रतिषन्धानसचिवः
शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुरतएवानुपपत्तिसचिवः शब्द-
एव पञ्चमं प्रमाणमिति तव सिद्धान्तादिति भावः । 'एवं' स्यादिति
प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानस्या-
पेक्षितत्वे सति स्यादित्यर्थः, 'कल्पनाया इति, कल्पनात्ममर्थापत्तित्व-
व्याप्तौ जातिविशेषस्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतीतानुपपत्तिज्ञानं कारण-
मिति तव सिद्धान्तादिति भावः । ननु स्वीयबाधनिश्चयविरहो न
योग्यता तथा सति शब्दप्रमां प्रति अनुगतकारणात्ताभात् । न च
दोषाभाव एव तद्यद्भ्रान्त-प्रतारकवाक्य-शुक्लादिविषंवादिवाक्ययो-
रव्याप्यमितिव्याप्यपत्तेः शब्दसामान्यं प्रति कृत्रकारणभावस्यैव विशेष-
रूपेण शब्दप्रमाहेतुत्वनिधनमविलोपापत्तेः । अतएव स्व-परसाधा-
रणबाधकप्रमाविरह एव स्वरूपसन् शब्दप्रमाहेतुरित्यपि न तस्य
शब्दसामान्यकारणत्वेनाकृष्टत्वादतः स्व-परसाधारणबाधकप्रमावि-
रह एव योग्यता वाच्या सा च न स्वरूपसत्तौ शब्दसामान्यहेतुः
शब्दभ्रमोच्छेदार्थः किन्तु तज्ज्ञानं शब्दसामान्यहेतुः तत्प्रमा
च शब्दप्रमायामित्येवोपेयं, तथाच प्रकृते यागे परकीयबाधक-

रकवाक्ये तदभावादयुक्तं, आदशकयोग्यताप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवोपपत्तौ
च क्व यथार्थवाक्यार्थज्ञान-तदभावयोर्मुक्त-दोषतया हेतुत्वकल्पना गौरवात्,
किञ्च परमाधकप्रमानिश्चये स्वनाधकप्रमाविरह-तन्निश्चयदशायामपि न

नायाः । वस्तुतस्तु बाधकप्रमाविरहस्य योग्यतात्वे
संशयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव तस्याः प्रयोजकं तेन
यच्च बाधकप्रमानिश्चयस्तच्चैवान्वयबोधाभावोऽन्यत्र तु
तद्धीमात्राच्छाब्दबोध इति यागेऽपि योग्यतासंशये-
नान्वयबोधाप्रतिबन्धः बाधसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्,
अन्यथा अनुमानाद्युच्चेदप्रसङ्गात्^(१) । अपूर्ववाच्यत्वे-

प्रमाविरहस्य नियेतुमशक्यतया कथमन्वयधोरित्यत आह, 'वस्तु-
तस्त्विति, 'बाधकप्रमाविरहस्य' स्त्र-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य,
'योग्यतात्वे' योग्यतात्वेऽपि, 'अन्यत्र' तिति यच्च न बाधकप्रमानिश्चय-
एवेत्यर्थः, 'तद्धीमात्रात्' स्त्र-परसाधारणबाधकप्रमाविरहज्ञानमा-
त्रात् । ननु स्त्र-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य तदाहितबाधमंग-
पक्षावश्यकत्वात् कथं शाब्दबोध इत्यत आह, 'बाधसंशयस्येति,
'अनुमानादीति' सन्दिग्धसाध्यकानुमानादीत्यर्थः । अस्तु वा स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं योग्यता तथापि संशयसाधारण-
तज्ज्ञानस्यैव तदन्वयबोधहेतुतया यागेऽपि तत्संशयादेव स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वशाब्दबोधोऽस्तु किमपूर्ववाच्यत्वेनेत्याह, 'अपूर्ववाच्य-
त्वेऽपीति' साध्यतासमन्वेन कृतिमन्त्रलक्षणकार्यत्वरूपेणापूर्वस्य लिङ्-

(१) अनुमानमात्रोच्चेदप्रसङ्गादिति क० ।

शाब्दधोरिति तद्विरहोऽपि योग्यतान्तर्भूत इत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति ।
'अन्यथेति, विशेषदर्शनेऽपि संशयो वर्तते अनुमित्या बाधयते इति मतेनेद-

ऽप्यपूर्वे स्वर्गसाधनतासंशयाद्योग्यतायाः संशय एव
अपूर्वस्य प्रथमं स्वर्गसाधनत्वानिश्चयादुपादानस्यान्वि-
ताभिधानोत्तरकालीनत्वात् साधक-बाधकप्रमाणा-
भावेन द्वारसम्भावनया साधनत्वसम्भावनातः स्वर्ग-

पदवाच्यत्वेऽपीत्यर्थः, 'अपूर्वे' लिङ्पदार्थतावच्छेदककार्यत्वावच्छिन्ने,
'स्वर्गसाधनतासंशयादिति कस्यचित् पुरुषस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वा-
न्वयपूर्वं स्वर्गसाधनतायाः संग्रयस्यैव सत्तादित्यर्थः, 'योग्यतायाः
संग्रय एवेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतायाः संग्रय एवेत्यर्थः, अपूर्वं-
निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे क्वचिद्भेदरिति श्रेयः । 'अपूर्वस्य'
लिङ्पदार्थतावच्छेदकनिष्ठककार्यत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रथममिति, सर्वेषा-
मिति श्रेयः । भवन्तिपपत्तिज्ञानसहकारादौपादानिकस्वर्गसाधनता-
मित्ययः सर्वेषामेव धागविषयकेऽपूर्वं भविष्यतीत्यत आह, 'उपा-
दानस्येति धागविषयककार्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गसाधनत्वं
विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति
अपूर्वं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथा-
चान्विताभिधाने उपादानेन स्वर्गसाधनत्वोपस्थितिः स्वर्गसाधनत्वोप-
स्थितौ चान्विताभिधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः । 'साधकेति,
तथाचेत्यादिः, 'द्वारसम्भावनयेति पुष्टिं प्रति घृतपानस्यैव स्वर्गं प्रति

मित्येके । सन्देहोत्तरखण्डे यत्र स्मरणात्माकः परामर्शस्तदभिप्रायेणोदमित्यन्ये ।
'अपूर्वेति, न च धागविषयकं कार्यमित्यनुमवानन्तरमौपादानिकस्वर्गसाध-
नताबोधे सति स्वर्गकामान्वय इति वाच्यं । स्वर्गकामकार्यस्यैवानुपपन्नतया

कामान्वय इति तुल्यं । अपि च यथा न क्रिया स्थिरे-
त्ययोग्या तथा कार्यमपूर्वमपि विशिष्टं न स्थिरं
कृतेर्विनष्टत्वात् । न चाधिष्ठाने अपूर्वमात्रे साधनत्वं,
तस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वात् ।

पागस्यापि किञ्चिन्मध्यवर्त्तिद्वारं स्थास्यतीति सम्भावयतेत्यर्थः,
'साधनत्वसम्भावनातः' पागेऽपि स्वर्गसाधनत्वसम्भावनातः, 'स्वर्गकामा-
न्वयः' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयसम्भवः, 'तुल्यमिति, तथाच किम-
पूर्वसाध्यत्वेनेति भावः । अपूर्वस्य लिङ्पदवाच्यत्वे साधकभावमुक्त्वा
साधकमप्याह, 'अपि चेति, 'अथोग्या' साक्षात्स्वर्गसाधनत्वान्वया-
विशेष्या, 'विशिष्टं' साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्यत्वविशिष्टं,
'न स्थिरं' न स्वर्गसाध्यवहितपूर्ववर्त्ति । न च गौर्द्रव्यं नीसा गौरि-
त्यादौ गौलोपलक्षिते द्रव्यत्वादेरन्वयवदचापि शब्दुपलक्षिते स्वर्ग-
साधनत्वान्वयो भविष्यतीति वाच्यं । तथा घति फलाद्यवहित-
पूर्वसाध्यधर्मस्यैव^(१) वैदिकविधिजन्यमाद्यात्फलसाधनताबोधे विशे-
ष्यतावच्छेदकत्वमिति नियमभङ्गापत्तेरिति भावः । 'अधिष्ठाने'
वस्तुगत्या साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वान्वये, 'साधनत्वं' एकत्र द्वय-

(१) स्वर्गसाध्यवहितपूर्वसाध्यधर्मस्यैवेति श्रु० ।

तदुपपादकत्वेनैव तत्त्वत्पन्नात्, अन्यथा नित्येऽपि कार्यत्वमात्रानुपपत्त्या तत्
कस्येतेति । 'अपि चेति, यद्यपि घटमानयेत्यादौ घटत्वमिवावच्छेदकतया
वासकी देवदत्तपदवाच्य इत्यत्र वाच्य इत्येवमज्ञातमान्वयो योग्य एव,
तथापि विशेषकतयान्वये चामोक्षत्वं बोध्यं, अतएव विशिष्टमिति । वस्तु-
तस्तु पूर्वोक्तोऽर्थः तात्पर्यः । 'तस्येति, यद्यपि शक्त मायुर एव इत्यादा

अन्ये त्वन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता, अतएव
वह्निना सिञ्चतीत्यत्र तद्भ्रमे भवत्यन्वयभ्रमः । यागे
चान्वयविरोधिरूपविरहो योग्यानुपलब्धा सुगम एव ।
न च यागे आशुविनाशित्वं कालान्तरभाविफल-
जनकत्वविरोधीति चार्थः । अनुभवे कायपाने चाशु-

मितिन्यायेन घामविषयकत्व-साक्षात्साधनत्वयोद्धभयोरन्वयः, न तु
साध्यतासम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्वं तत्र विशेष्यतावच्छेदकमिति भावः ।
'अन्वयप्रतियोगित्वादिति स्वरूपतोऽन्वयप्रतियोगित्वासम्भवादि-
त्यर्थः । असु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति मते आकाशमित्यादौ
स्वरूपत एवाकाशस्य सङ्गाद्यं विज्ञेयत्वात् 'पदार्थैकदेशत्वेनेत्य-
भिहितं, पदार्थैकदेशत्वसावच्छिन्नशक्तिविज्ञेयत्वं ।

'अन्वयविरोधीति विशेष्ये विशेषणासमानाधिकरणधर्माविरह-
इत्यर्थः, 'तद्भ्रमे' वह्निकरणकत्वविरोधिधर्माभावभ्रमे, 'अन्वय-
विरोधीति स्वरूपसाधनत्वविरोधीत्यर्थः, 'सुगम एव' सुज्ञेय एव ।

वयोग्यवच्छेदादौ पदार्थैकदेशमाच्छरत्वाद्यन्वयो दृष्टान्ताप्यनन्वगता तत्र
तथा यत्र तु न तथेत्याशयः । नन्वेकविशेषवाधे सामान्यज्ञानमपरप्रकार-
नियतमवश्यं वार्थः । अन्यथैकप्रकारवाधे सामान्यविश्वेऽपरप्रकारसंशयः
कदाचित् स्यात् । न चेव, तथाचापूर्ववाक्येति । मैवं, तादृशसामान्यस्या-
परप्रकारस्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वादित्याहुः ।

'अन्ये त्विति, अन्वयविरोधित्वमन्वयमावब्याप्यत्वं यदि तदा केवला-
न्ययिन्यव्याप्तेरिति यद्यल्लदुक्तयोग्यतापरत्वे अस्मि पूर्वाविशेष इत्यनभिमति-
बीजमत्रेत्याहुः । 'योग्येति, यद्यपि बाधकप्रमाविषयत्वादेरतौ द्वियस्याप्य-

विनाशिनि कालान्तरभाविफलजनकत्वाद्यगोप्यन्त-
तस्तत्सत्त्वात्, अन्यथापूर्ववैफल्यत् । अस्मादनवयप्रयो-
जकरूपवत्त्वं लघ्विति चेत्, न, तत्सत्त्वेऽप्यनाप्तोक्ते
अभिचारादनवयविरोधित्वेन यत्किञ्चित्प्रतिसम्मानं
तथास्त्येव/अन्ततो बाधकप्रभाविषयत्वस्यैव विरोधि-
नोद्धानादिति ।

‘अन्ततस्तत्त्वादिति व्यापारद्वारा तत्सत्त्वादित्यर्थः, ‘अनवयप्रयोज-
केति, अनवयप्रयोजकत्वमनवयसमानाधिकरणत्वमित्यभिमानः, ‘तत्स-
त्त्वेऽपि’ तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, ‘अभिचारात्’ बाधनिश्चयदशायां बाध-
बोधानुत्पादात्, प्रकृते धागेऽपि धागत्वादेरेव तादृशरूपस्य सुल-
भत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । मन्वन्वयविरोधिरूपविरहज्ञानस्य चेत्तुवेऽपि
अनाप्तोक्तौ बाधनिश्चयदशायां कृतो मानवबोधः बाधनिश्चयदशा-
यां नियमतोऽनवयविरोधिरूपवत्ताज्ञानाभावेन बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि
तादृशरूपविरहज्ञाने बाधकाभावादित्यत आह, ‘अनवयविरोधि-
त्वेनेति, ‘तथास्त्येवेति तत्र बाधनिश्चयदशायामस्त्येवेत्यर्थः । एतद्-
पेक्षया बाधनिश्चयभावस्यैव लघुत्वं बाधनिश्चयदशायामनवयविरो-
धित्वेनावश्यं कस्यचिद्दृष्टे आनाभावस्याचास्वरमो बोध्यः ।

अनवयविरोधित्वात्तदभावोऽप्रत्यक्षनिश्चय इव तथापि योग्यमात्राभिप्रायेणैव ।
अथमपि वा अस्वरसोऽत्र बोध्यः । ‘अन्तत इति वस्तुतस्तत्तादृशफलजनकत्व-
सत्त्वादित्यर्थः । ‘अभिचारादिति, तदज्ञानेऽप्यनवयबोधामायादित्यर्थः । प्रकृते
तु नायं बोध इत्याह, ‘अनवयेति ।

काम्यसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं लाघवात् । सिद्धौ
दनस्तृप्तिकामो लघूपाये भोजने प्रवर्त्तते न तु पाके
गुरुपायत्वात्, जलाद्यर्थी च सन्निहिते । अतएव ज्यो-
तिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि गुरुपायत्वेनाननुष्ठा-
नलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या फलभूमा कल्प्यते, इष्टोत्प-

किञ्च कामी काम्यादन्यदित्याद्युक्तं नियमं दूषयति, 'काम्येति,
'एवकारात् काम्याथवहितसाधनताज्ञानव्यवच्छेदः, 'प्रवर्त्तकं' प्रवृत्ति-
प्रयोजकं, तच्च न्यायनये प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षी प्रति साक्षाज्जनकतया
परनये च कामीत्यादिनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्ति-
हेतुचिकीर्षाजकतयेति मतद्वयसाधारण्यं । नन्वेवं दृष्टिकामस्य
सिद्धौदनस्यापि पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः पाकस्यापि परम्परया दृष्टकृति-
साधनत्वात्^(१) इत्यत आह, 'सिद्धौदन इति, 'गुरुपायत्वादिति
बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः । तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रव-
र्त्तकत्वे युक्तिमाह, 'अतएवेति तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वा-
द्वेवेत्यर्थः, 'ज्योतिष्टोमादौ' वङ्गायाससाध्यज्योतिष्टोमादौ, 'श्रुत-
स्वर्गफलकत्वेऽपि' श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि, 'फलभूमा कल्प्यत-
इति योजना, खन्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तं ज्योति-

(१) पाकस्यापि काम्यदृष्टिसाधनत्वादिति ग० ।

कामी काम्यादन्यदित्यादि दूषयति, 'काम्येति, 'भूमेति बाहुल्यमुत्कर्ष-
रूपवैजात्यं, वेत्यर्थः । विशिष्य कल्पकामावादैलक्षणात्वेन सामान्यतः कल्पन-
मबाधितं विद्ययीकरोतीति बोध्यं । गुरुत्वमननुगतमतः प्रतिबन्धकान्तर-

त्यनान्तरीयकप्रमजनकत्वं वा प्रतिबन्धकं । अपि च
काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव यदि कामी कर्त्त-
व्यतयाऽवेतौति नियमः तदा पूर्वमपि कार्यतया
नावगम्येत अन्विताभिधानात् पूर्वं काम्यसाधनताबो-
धकाभावादुपदानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात् ।

ष्टोमादिशामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्याद्यामुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजा-
त्यान्तरं कार्यतावच्छेदकं कल्प्यत इति तदर्थः, तत्र हेतुमाह,
'गुरुपायत्वेनेति, यदि न तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन
विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य-कारणभाव एवाभ्युपेयस्तदा स्वर्गा-
द्यासमाध्यज्योतिष्टोमादेव ज्योतिष्टोमसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्या-
कान्तस्वर्गोत्पत्तिरसम्भवज्ञानदशायां वस्तवद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञा-
नेनेत्यर्थः, 'अमनुष्ठानलक्षणेति प्रवृत्त्यविषयत्वरूपाग्रामास्थापत्येत्यर्थः
स्वर्गाद्यासमाध्यादेवेष्टाविषयतावच्छेदकवज्ज्ञायासमाध्यजन्यतावच्छेद-
कधर्माविच्छिन्नोत्पत्तिरसम्भवज्ञानेऽपि वज्ज्ञायासमाध्यजन्यनान्तरीयक-
दुःखेऽवश्यं वस्तवद्वेषोत्पत्तिरित्यभिप्रायः । 'इष्टोत्पत्तीति वस्तवद्वे-
षविषयप्रमजनकत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, 'काम्याव्यवहितेति यदि तद-
व्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव तत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्यताज्ञान-
विषयो भवतीति नियम इत्यर्थः, 'उपादानस्येति परस्परधा स्वर्ग-

माह, 'इष्टेति वस्तवद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'बोधकामावादिति ।
न च 'ज्ञानपरं' 'ध्यायमानपरं' 'शब्दबोधदशायाच्च तत्सम्भवत्येनेति वार्थः ।
तदा शक्तिरप्रयोजकत्वात् तदोपादाविकल्पवच्छेदोपतादवच्छाद्य । यदा

अतएव काम्यादन्यदित्यादि प्रकारद्वयं निरस्तं, कार्य-
ताबुद्धौ प्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात् । न
च कार्ये घटादौ लिङ्शक्तिग्रहः, यथा लिङ्शक्ति-
ग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् क्रियानिरासस्तथा
यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोऽपि स्यात् । न हि
यागविषयको घटादिः सम्भवति, अन्यथा अन्विता-
भिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात् । स्यादेतत्,

साधनीभूतयागविषयककार्यस्य स्वर्गाद्यवहितसाधनत्व विना स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्य स्वर्गाद्यवहितसाधन-
त्वज्ञापकस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधेत्यर्थः ।
न च संश्रयात्मकमेव तज्ज्ञानं पूर्वं भविष्यतीति वाच्यं । अपूर्वस्य
पूर्वमनुपस्थित्या संश्रयस्याप्यवभावात् संश्रयस्य हेतुत्वे यागेऽपि
तावुशसाधनत्वसम्भावनातः कर्त्तव्यताबोधसम्भवादपूर्ववाच्यताभ्युपग-
मस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'प्रकारद्वयमिति, 'अथवा-यदेत्यादि-
श्लोकां प्रकारद्वयमित्यर्थः, 'कार्यताबुद्धौ' प्रवृत्तिहेतुकार्यताबुद्धौ,
एतच्च परमये, 'प्रवृत्तौ चेति स्वमते, 'काम्यसाधनत्वस्यैव' साक्षात्-
परम्परासाधारणकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव । कार्यं लिङ् शक्तिग्रह-
सम्भवमाह, 'न चेति, 'स्वर्गकामान्वयायोग्यतादिति प्रथमं स्वर्ग-

अद्यवहितत्वाश्लेषबोधकाभावात् तथात्वमिति भावः । 'अतएवेति वक्ष्यमाणा-
देवेत्यर्थः, अग्रयोजकत्वे तात्पर्यं । व्युत्पत्तिविरहमाह, 'न चेति । 'न

स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्ये लिङ्शक्तिग्रहः
 स्थायिकार्थश्च तथा, अतः शक्तिग्रहकाले क्रियानिरा-
 सो युज्यते न घटादेः । यजिपदमन्तर्भाव्य स्वर्गकाम-
 पद-लिङ्पदाभ्यां अन्विताभिधानदशायां घटादिनि-
 रासो यागान्वयायोग्यत्वादिति, तत् किं शक्तिग्रहकाले
 यागान्वयानुपपत्तिर्हस्तपिहिता येन घटादिनिरासिका
 सा न प्रतिसन्धीयेत । प्रत्युत प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्था-
 न्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानु-
 पपत्तिप्रतिसन्धानमेव प्राथमिकं, पुरुषदोषादप्रति-
 सन्धाने शक्तिग्रहो भ्रम एव घटादेरशक्यत्वात् पुरुष-

कामकृतिमाधत्वावयवयोग्यत्वादित्यर्थः, । 'स्वर्गकामान्वयेति प्रथम
 स्वर्गकामकृतिमाधत्वावयवत्वार्थः, 'स्थायीति स्वर्गाव्यवहितपूर्वस्वाधी-
 त्यर्थः, 'तथा' प्रथम स्वर्गकामकृतिमाधत्वावयवयोग्य, 'न घटादेरिति,
 तच्च स्वर्गाव्यवहितपूर्वमपि स्थायित्वसम्भवादित्यभिमानः, दूषयति,
 'तत्किमिति, 'अन्तरङ्गेति स्मार्थनिष्ठेत्यर्थः, 'अप्रतिसन्धान इति
 यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धान इत्यर्थः । ननु घटादिकमपि शक्य-
 मेव योग्यतावशाच्चापूर्वस्वाभ इत्यत आह, 'पुरुषविशेषे प्रतीति यच्च

धीति, प्रागुक्त विधयत्वमसम्भवोति भावः । 'अप्रतिसन्धाने' घटान्वया
 उपपत्तेरप्रतिसन्धाने । नन्वप्रतिपाद्यघटादिसत्त्वमपि कार्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्त
 मित्युक्तं तदाश्रयतयैव घटादेशमि शक्यत्वं स्यादित्यत आह, 'पुरुषेति,

विशेषं प्रति अपूर्ववाच्यतापत्तेश्च । घटादीनाम-
नन्तत्वेन यदि तन्निरासो न शक्यः तदा अन्विता-
भिधानदशायामपि न स्यात् पाकादीनां क्रियात्वेनेव
पृथिवीत्वादिना निराससम्भवाच्च । एवञ्च प्रचुरद्रव्य-
गुण-कर्मसु निरस्तेषु क्व कार्य्यं धर्मिणि शक्तिग्रहः ।
न च विशेषे निरस्तेऽपि कार्य्यसामान्यं न निरस्त-

पुरुषस्य घटादौ शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्न स्फुरिता तस्यैव
पुरुषस्येत्यर्थः, 'अपूर्ववाच्यतापत्तेः' अपूर्वस्य सिङ्गपदप्रतिपद्यतापत्तेः,
अपूर्वस्य विधिजन्यशाब्दबोधविषयतापत्तेरिति यावत्, तथाच यस्य
घटादौ यागान्वयानुपपत्तिः स्फुरिता तस्य सिङ्गः कार्य्यशक्तिग्रहा-
सम्भवेन धजेतेति विधिवाक्याणां विषयक कार्य्यमिति शाब्दबोधो
न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्मापि पुरुषस्य विधिवाक्यजन्यशाब्दबो-
धस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । ननु घटादीनामनन्तत्वेन तच्चानुप-
पत्तिप्रतिषन्धानमेवानुपपन्नमित्यत आह, 'घटादीनामिति, 'तन्नि-
रासः' तन्निष्ठानुपपत्तिग्रहः, 'न स्यात्' अनुपपत्तिग्रहो न स्यात्,
'निराससम्भवात्' अनुपपत्तिग्रहसम्भवात् । 'निरस्तेषु' शक्तिग्रहविष-
यताबाधकविशिष्टेषु, 'निरस्तेऽपि' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टे-

तथाच यच्चानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तत्र शाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः,
यानुभवविरोधात्, तदप्रतिसन्धाने क्रियायामपि कार्य्यत्वान्वयस्य सुवचन-
मित्यपि बोध्यं । 'एवञ्चेति, ननु सामान्यलक्षणाभ्युपगमपक्षे कार्य्यत्वेनोप-
स्थितेऽपूर्वे शक्तिग्रहो यथाच नापूर्वत्वक्षतिस्तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न,

मिति वाच्यं । न हि विशेषाविषयं सामान्यज्ञानं सम्भवति । एतेनापूर्वसाधारणकार्यत्वेन घटादौ शक्तिग्रह इति परास्तं । अग्रहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-कार्यत्व-स्वर्गजनकत्वेषु तज्ज्ञानेषु वा शक्तिग्रह इत्यपि परास्तं, स्थायिनां घटादीनां निरासात् धर्मभावे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् । किञ्च तेषु शक्तिग्रहः

ऽपि, 'न निरस्तं' न शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टं । उपमंहरति, 'एतेनेति, 'ज्ञानेषु' तज्ज्ञानेषु, कश्चित्तेव पाठः । स्थायित्वादिषु धर्मेषु शक्तिग्रहो धर्मवन्तभावेन कैवलेन वा, आद्ये 'स्थायिनामिति, 'निरासात्' चागाम्ययानुपपत्त्या शक्तिग्रहविषयत्वनिरासात्, द्वितीये 'धर्मभावे चेति, 'अनुपयोगादिति धर्मपस्थित्यननुकूलत्वेनानुपयोगादित्यर्थः । ननु जातिशक्तिग्रहो व्यक्तिमिव धर्मशक्तिग्रह एव धर्मिणमुपस्थापयतीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'समुदितेषु' मिथः सामा-

तन्मते पूर्वदोष एव तात्पर्यात् । 'न होति, ननु विशेषरूपेण बाधितेऽपि सामान्यतः कार्यत्वेन तत्रैव शक्तिग्रहोऽस्तु अन्यथा निर्वर्त्तिपञ्चते पञ्चतेतर-वृत्तिर्विशिष्टा नास्तीति ज्ञानेऽनुमितेर्निर्विषयत्वापत्तिरिति चेत्, न, विशेष-बाधकस्यापि दोषत्वात् यथाचैतत्तथानुमानप्रकाशे विपक्षितं । 'एतेनेति, यद्यपि प्राग्मि तदेव निरस्तं तथापि पूर्वे घटादिनोपस्थिते कार्यत्वेन शक्तिग्रह इत्यपरास्तं, इदानीं कार्यत्वेनोपस्थिते घटादौ शक्तिग्रह इति निरस्तमिति भावः । 'यदेत्यादिमतद्वयं निरस्त्यति, 'अग्रहीतेति, 'तज्-ज्ञानेष्विति । यद्यपि तेषामेकं ज्ञानं प्रागुक्तं तथापि वक्तव्यभिप्रायकं वज्र-वचनं । 'अनुपयोगादिति अपूर्वज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः, 'समुदितेष्विति,

समुदितेषु प्रत्येकं वा, नाद्यः प्रथमं समुदायस्यैकज्ञा-
नाविषयत्वात् विषयत्वे वा पूर्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वे-
ऽपूर्वत्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकाङ्क्षधर्म-धर्मिणो-
रेव विशिष्टत्वात् । न द्वितीयः एवं हि लिङ्पदात्
स्मरणचयं यजिपदाच्च यागस्मरणं । न च चतुर्णां

नाधिकरण्यावच्छिन्नेषु, 'समुदायस्य' सामानाधिकरणस्य, 'एकज्ञा-
नाविषयत्वादिति' स्थायित्वादिविषयकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः, 'अ-
पूर्वत्वरूपाधिकरणस्य' सामानाधिकरणघटकत्वादिति भावः । 'पूर्व-
मेव' शब्दानुभवात्पूर्वमेव, 'विशिष्टस्य' स्थायित्वादिविशिष्टापूर्व-
ज्ञानस्य, 'अपूर्वत्वव्याघात इति, शब्दानुभवात्पूर्वं विशिष्टज्ञाना-
विषयत्वस्यैवापूर्वत्वरूपत्वादित्यभिमानः । ननु सामानाधिकरण-
घटकतया अपूर्वस्योपस्थितावपि स्थायित्वादिविशिष्टज्ञानं न तत्र
वृत्तमेवेत्यत आह, 'एकज्ञानेति साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकज्ञानस्यैवे-
त्यर्थः, 'विशिष्टत्वात्' विशिष्टज्ञानत्वात् । 'स्मरणचयमिति' स्याद्या-

एकाधिकरणवृत्तित्वं समुदायः, 'प्रथममिति, त्वयान्वाधाख्यातेरभ्युपगमा-
दिति भावः । 'एकपदं सम्पातायातं, अतएवाप्ये पूर्वमननुभवादित्येव वक्ष्य-
तीति ध्येयं । नन्वपूर्वभादाय तथा बोधः स्यादित्यत आह, 'विषयत्वे वेति ।
ननु तावद्धर्मविशिष्टशरीरादेस्तथात्वमस्तु तथाचापूर्वस्य तदविषयत्वात्
कथमपूर्वत्वव्याघातः । न च क्रियान्तरभावित्वमपि विवक्षितं परेणापूर्वत्व-
नियत एव शक्तिगृह्यभ्युपगमादिति वाच्यं । स्वर्गिशरीरादौ तथाप्यतिप्रसक्तो-
रिति चेत्, न, व्ययवहितानन्तर्यस्य विवक्षितत्वादिति दिक् । 'सत्त्वे' उप-
स्थितत्वे । तन्मतेनैवाह, 'एकेति । ननु समुदायमतिरिक्तं न ब्रूम किञ्च

तेषां यौगपद्यमस्ति । न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समु-
दितविषयकमेकमेव स्मरणं लिङ्गपदादिति युक्तं, समु-
दायस्य पूर्वमननुभवात् । स्मरणञ्च यदि साकाङ्क्ष-
धर्म-धर्मविषयकमेकं तदा अपूर्वत्वश्चतिः एकज्ञाना-
रूढयोः साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेव विशिष्टत्वात् तन्नि-
यतत्वाद्वा । एतेन स्वर्गादिपदेषु अगृहीतासंसर्गधर्म-

दौर्गा स्मरणव्यमित्यर्थः । 'अस्ति' सम्भवति, 'समुदितविषयक-
मिति स्याद्यादिष्वविषयकमित्यर्थः, 'समुदायस्येति स्याद्यादिष्व-
प्यस्येत्यर्थः । 'अननुभवात्' समूहालम्बनानुभवविरहात् । ननु समू-
हालम्बनानुभवविरहेऽप्युद्बोधकसमाजादार्थिकं समूहालम्बनमेकं स्मरण-
भविष्यतीत्यत आह, 'स्मर्येति, 'धर्म-धर्मविषयकमिति अपूर्व-
स्यायित्वादिविषयकमित्यर्थः, 'एकज्ञानेति, 'ज्ञानपदं स्मरणपरं
'एवकारोऽप्यर्थः, तथाच साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकस्मरणस्यापि विशि-
ष्टज्ञानत्वादित्यर्थः । ननु तादृशानुभव एव विशिष्टज्ञानं न तु
स्मरणमित्यत आह, 'तन्निधतत्वादेति विशिष्टज्ञाननिधतत्वादेत्यर्थः,

स्यायित्वादिकमेव तथाच तत्तदुद्बोधकमानात्तत्समूहालम्बनमेकमेव स्मरणं
वदेव समुदितविषयमित्यत आह, 'स्मर्येति, अन्यतरमात्रविषयत्वे
निराकाङ्क्षविषयत्वे वा कृतानुपयोग एव दोष इति रहस्य । 'तन्नि-
धतत्वादेति साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेकज्ञानारूढत्वस्य विशिष्टत्वनियतत्वा-
देत्यर्थः । एतेन तन्मते ज्ञानाभावकालेऽपि विशिष्टसत्त्वमुपपादितमिति
ध्येयं । 'एतेनेति स्वर्गस्य वाक्यार्थघोषाच्चगोचरत्ववादिनस्तत्र मते स्वर्गपदे-

धर्मिषु शक्तिग्रह इति व्युदस्तं । प्रत्येक-समुदायविषय-
कस्मरणविकल्पग्रासात् । अस्तु वा लिङः कार्ये लक्षणा,
यथा हि मञ्चाः क्रीडन्तीत्यादौ पुरुषविशेषः प्राग-

अन्यथा स्मृतेरप्यगृहीतधातितया प्रामाण्यापत्तेः, तथाच स्मृति-
जनकौभूतविशिष्टज्ञानमादायैवापूर्वत्वचतिः । न च स्थापित्वादि-
रूपेण घटादिकमेव स्मरणविषयो नापूर्वमिति वाच्यं । तथासत्य-
नुपस्थितस्यापूर्वस्य शब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः उपस्थितयोग्यतादि-
विशिष्टार्थबोधकत्वसम्भावनात् पदानामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।
एवमेवास्तौक्तिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह इति प्रागुक्तं दूषयति,
'एतेनेति, 'धर्म-धर्मिषु दुःखामभिज्ञत्वादधर्मसुखादिवित्यर्थः,
'व्युदस्तमिति स्वर्गस्य वाक्यान्तुभवमाचगोचरत्ववादिनस्ताव नते
व्युदस्तमित्यर्थः । अभ्युपगमवादेन परमिद्वान्तमाचेषैवापूर्वस्य लिङ्-
पदवाच्यतां खण्डयति,^(१) 'अस्तु वेति, 'लक्षणा' न तु शक्तिः । नन्वेवं
लाक्षणिकस्याननुभावकतया विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यागविषयका-
पूर्वप्रत्ययो न स्यात् । न चागृहीतसंसर्गकं ग्रहण-स्मरणात्मकं ज्ञा-
नद्वयमेकच भवतीति वाच्यं । सामान्यस्याप्रत्यासत्तितया अपूर्वस्य
पूर्वमननुभूतत्वेन स्मरणयोगादित्यत आह, 'यथा हीति, 'प्राग-

(१) अभ्युपगममाश्रित्यैवापूर्वस्य लिङ्वाच्यतां खण्डयतीति ग० ।

ऽप्येवं शक्तिग्रहो निरस्त इत्यर्थः । तन्मतेऽप्यपूर्वशक्तिकल्पनमत्यन्तासङ्गत-
मित्याह, 'अस्तु वेति । नन्वेवमपूर्वं नातुभूयेतैव लाक्षणिकस्याननुभावक-
त्वादित्यत आह, 'यथा हीति । एतेन लक्षणायामितरपदसंज्ञादिप्रागुक्त-

ननुभूतोऽप्यनुभूयते इतरपदास्त्राक्षणिक्स्यानुभावक-
त्वात् तथाऽपूर्वमपि, अस्तु च स्वर्गकामकार्यविषयो
याग इत्यनुभवे स्वर्गकाम-यागयोरन्वयप्रकारतया

ननुभूतोऽप्येति समानप्रकारकस्मरणादेवेति शेषः । यद्यपि स्व-
र्गोद्योगस्य विशेषणतयेव भागमिति नियमस्य मन्त्राः क्रोशन्तीत्या-
दावेत स्फुटतरो व्यभिचारकतयापि तादृशनियममन्त्रेऽपि न सति-
रित्यभिप्रेत्याह, 'अस्तु चेति, 'स्वर्गकाम यागयोरिति स्वर्गकाम-
कृतिसाध्यत्व-यागयोरित्यर्थः, 'अन्वयप्रकारतया' विशेष्य-विशेषण-
तया, 'अर्थात्' अर्थापत्त्या । नन्वेवं विधिजन्यशाब्दबोधे तदुक्तता-
र्थापत्तौ वा क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वात् ततः क्रियायां कथं
प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वादित्यत-

व्याप्तौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वमपि सूचितं इति मन्तव्यं । ननु पुनश्च संज्ञा-
रादुपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह, 'प्रामिति, यतश्च परमताभ्युपगमे
नैव । न च तथापि कथमनुपस्थितस्यानुभवः, पुनश्चत्वादिसामान्यप्रकार-
स्मरणे सति योग्यतावनादिशेषानुभवात् समानप्रकारकत्वेनैव तस्य हेतु-
त्वाभ्युपगमात् । यद्यपि स्वार्थादन्वयेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, न वैश्व-
कार्यत्वादन्वयेन रूपेण तदुपस्थितिः, तथाप्युक्तनियमोऽप्रयोजकः, अतएव
नीलोघट इत्यादौ तथैव लक्षणेति पराभ्युपगमानुसारेणैदमुक्तमिति ध्येयं ।
ननु विधौ न लक्षणा तदुक्तं "न विधौ पर शब्दार्थं इति चेत्, न, तस्य
मतान्तरत्वात् । अतएव परस्य लौकिकी लिङ् लाक्षणीकीति । यजि-
पदेन स्वार्थविशेष्यकं ज्ञानं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह, 'अस्तु चेति, यथा तथा
बोधोऽन्तपूर्वत्वम पर मध्यत इति भावः । नन्वेतादृशो बोधो नास्ति

अपूर्वलाभः । यदा स्वर्गकामकार्यविषयो याग इति
शब्दानुभवानन्तरमर्थादयागविषयकं कार्यमिति
ज्ञानं अनुपपत्तिप्रभव । अतएव शब्दबोधानन्तरमौपा-
दानिकबोधात्प्रवृत्तिः । किञ्चापूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं
भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभाषविषयकमपूर्वमव-
गम्यापि न प्रवर्त्तेत तदभावे, तथाहि भक्षणे रागा-
दस्य कर्तव्यताबुद्धिर्जाता शब्दाच्च भक्षणाभावे, निष्फ-
लात् कार्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ
भक्षण एव प्रवर्त्तेत न तदभावे, निषेधापूर्वमेव फल-

आह, 'अतएवेति विधिजन्यवाक्यार्थानुभवे क्रियाया कृतिसाध्यत्व-
सामकारत्वादेवेत्यर्थं, 'औपादानिकेति औपादानिकक्रियाविश्ले-
ष्यककृतिसाध्यत्वबोधादेवेत्यर्थं, अपूर्वस्य विधिपदवाच्यत्वेऽपि तथेवा-
भ्युपेयत्वादिति भावः । नित्य निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत-
इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, 'रागात्' रागविषयसाधनताज्ञा-
नात्, 'शब्दाच्चेति, उपादानसहकारेणेति शेषः, 'भक्षणाभाव इति,
तथाच्चेति शेषः, 'निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानमवगतिनात् कार्यता-

हितं कार्यविश्लेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'यच्चेति,
'नित्य निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चित्,
तथाच्चेत्साधनत्वशक्तिर्वापूर्वं इति भावः । 'न तदभाव इति, इष्टसाधनता
लिङ्गककार्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । 'फलमिति, तथाच तदेव

मिति चेत्, न, तस्य सुख-दुःखाभावान्यतया पण्डित्वेन तदजनकतया च गौण-मुख्यप्रयोजनत्वाभावात् । सुख-वदपूर्वमपि प्रयोजनमिति चेत्, न, लोके तथानव-गमात् । अलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोः लोकावगत-

ज्ञानात्, 'सफलं' सफलत्वज्ञानसमवहितकार्यताज्ञानं,^(१) 'फलं' इह 'पण्डित्वेन तदजनकतया चेति सुख-दुःखाभावाप्रयोजकत्वेन फलान-नकतया चेत्यर्थः, 'गौण-मुख्येति दृष्टसाधनताज्ञानाधीनेष्टाविषयत्व-सुख-दुःखाभावज्ञानाधीनेष्टाविषयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'सुखव-दिति यथा सुखं फलसाधनताज्ञानं विनापि सुखत्वप्रकारकज्ञाना-देवेष्टाविषयस्तथा अपूर्वमपि फलसाधनताज्ञानं विनापि अपूर्-वत्वप्रकारकज्ञानादेवेष्टाविषय इत्यर्थः, 'लोके' लोकेन, 'तथान-वगमादिति फलसाधनत्वेनाज्ञानदृष्टायामपूर्वलोकेष्टाविषयत्वानवग-मादित्यर्थः । नन्वेवं निषेधापूर्ववत्फलसाधनताज्ञानाभावेन^(२) स्वर्गा-पवर्गयोरपीष्टाविषयत्वं न स्यादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति लौकिकसुख-दुःखाभावभिसंयोरित्यर्थः, 'लोकावगतेति लौकिकस-

(१) निष्कलादिति निष्कलत्वज्ञानसमवहितात् कार्यताज्ञानात् सफलत्व-ज्ञानसमवहितं कार्यताज्ञानं भवदिति न्यायार्थ इति ग० ।

(२) फलसाधनत्वाभावेनेति ग० ।

प्रथमादायेष्टसाधनत्वसत्त्वाग्नोक्त दोष इति भावः । 'गौण्येति तथाच स दोषस्तदवस्था श्वेत्यर्थः । नन्वेवं स्वर्गापवर्गावपि न प्रयोजने स्यातां लोके तथानवगमादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति । ननु वेदे तथा स्याल्लोक-

प्रयोजनसुख दुःखाभावजातीयतया प्रयोजनत्वं, वेदे-
ऽपि काम्यस्यत्वे काम्यसाधनस्यैवापूर्वस्य गौणप्रयोज-
नस्य लिङाभिधानं काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-
कार्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् न तु स्वतः प्रयोज-
नत्वेन तच्चासामर्थ्यादनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्भोजनादाविव
लोककृतकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्यताज्ञानाद्वा गौ-
णप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः । नापि नित्य-निषेधयोरपूर्वं

ख-दुःखाभावगतेऽप्यप्रयोजकसुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानविषय-
तथेत्यर्थः, 'प्रयोजनत्वं इच्छाविषयत्वं । नचपूर्वस्यापि फलसाधनता-
ज्ञानाजन्यापूर्वत्वप्रकारकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वं वेदगम्यमित्यत आह,
'वेदेऽपीति, तव मत इति श्रेयः, 'काम्यसाधनस्यैवेति काम्यसाध-
नतया ज्ञातस्यैवेत्यर्थः, 'गौणप्रयोजनस्य' फलसाधनताज्ञानाधीने-
च्छाविषयस्य, 'लिङाभिधानं' लिङा कार्यत्वप्रकारेणाभिधानं, 'न
तु स्वतःप्रयोजनत्वेनेति न तु यथोक्तेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, 'तच्चा-
सामर्थ्यादिति तेन रूपेण शक्तिविरहादित्यर्थः, 'अनुपयोगाच्चेति
स्वतःप्रयोजनत्वप्रकारकज्ञानस्यानुपयोगाच्चेत्यर्थः, अनुपयोगित्वमेवोप-
पादयति, 'प्रवृत्तेरिति, 'लोककृतकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्यताज्ञानाद्वा
'गौणप्रयोजनत्वेनैवेति अपूर्वनिष्ठस्वतःप्रयोजनत्वज्ञानं विनैवेत्यर्थः,

एव लोकावगमादूरादत आह, 'वेदेऽपीति, 'लिङेति, त्वन्मत इति श्रेय । अनु-
पयोगमेवाह, 'प्रवृत्तेरिति न प्रवृत्तावुपयोगशब्दादि साध्यव्ययैवोपपन्नेत्यर्थः ।

स्वतः प्रयोजनं लिङ्गभिधीयते । काम्यस्थले हि धर्मि-
ग्राहकलिङ्गादिना प्रवर्तककार्यत्वेनापूर्वमभिहितम-
तो नित्यादावपि कार्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः
प्रयोजनत्वेन । ननु नित्ये लोका-वेदावगतगौण-मुख्य-
प्रयोजनाभावे सति लिङ्गेवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं
बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्वाहादिति चेत्,
न, निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

‘धर्मिग्राहकेति अपूर्वकपदधर्मिग्राहकेत्यर्थः । ‘प्रयोजनाभावे मतौति
प्रयोजनान्तराभावेत्यर्थः, ‘लिङ्गेवेति सन्ध्यामुपासीतेत्यादि-
नित्यविधिस्यलौघलिङ्गः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः,
‘लिङ्गेवेति यथाश्रुतानु न सङ्गच्छते ‘तत्तासामर्थ्यादिति पूर्वम-
भिधानात् ‘अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाच्च, ‘अ-
पूर्वस्य’ नित्यापूर्वस्य, ‘तेन विनेति नित्यापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वे-
न विनेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिस्यलौघलिङ्गः प्रवृत्तिप्रयो-
जकत्वानिर्वाहादित्यर्थः, लिङ्गे हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तवेष्टसाधन-
ताज्ञानद्वारा, इष्टञ्च नित्यापूर्वातिरिक्तं प्रकृते बाधितं, नित्यापूर्व-
स्येष्टत्वञ्च न फलसाधनताज्ञानेन सम्भवति पण्डित्वादतोऽपूर्वस्य स्वतः-
प्रयोजनत्वं विना न प्रवृत्तिपरत्वनिर्वाह इति भावः । ‘निरुपधीति

परस्मिन्नाह, ‘कार्यत्वेति, तन्मतेनैवाह, ‘काम्येति । ननु काम्ये यथातथात्वं
नित्ये तु तथा स्यादित्याह, ‘नन्विति, तथाचानन्यगत्या चिदस्तत्र सामर्थ्यमपि

सिद्धं लिङ्गं बोधनीयं । न च तादृशेच्छाविषयोऽपूर्वं
क्वचिदपि सिद्धं । न च लिङ्गेवापूर्वेच्छां जनयित्वा तां
बोधयति तस्यास्तत्रासामर्थ्यादिच्छायाः सामर्थ्यन्तरज-
न्यत्वाच्च । अतोऽपि काम्ये नित्ये चेच्छाविषयत्वं प्रयो-
जनत्वमपूर्वस्य लिङ्गादिना न बोध्यते अपूर्वेच्छायाः

फलसाधनताज्ञानानधीनेत्यर्थं, 'मिद्धु' वर्त्तमान, 'लिङ्ग' लिङ्-
निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्त्या, 'क्वचिदपि मिद्धुमिति क्वचि
दपि वर्त्तमानमित्यर्थं, कृत्रकारणाभावेनेच्छोत्पत्तेरसम्भवादिति
भावः । 'लिङ्गेव' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेव,
'तस्या' अनुपपत्तेः । ननु तस्यास्तत्रासामर्थ्यमपि मिद्धमित्यत आह,^(१)
'इच्छाया इति, 'सामर्थ्यन्तरेति अनुपपत्त्यघटितसामर्थीजन्यत्वनिश्च-
माच्चेत्यर्थः । 'अतोऽपीति, 'अपिशब्दात् 'लिङ्गस्तत्रासामर्थ्यादिति
पूर्वाक्तस्य समुच्चयः, 'इच्छाविषयत्वप्रयोजनत्वमिति निरूपधीच्छा-
विषयत्वरूपं स्वतः प्रयोजनत्वमित्यर्थं, पूर्वमर्थापत्त्या बोधयितुं न
शक्यते इत्यभिहितमिदानीं लिङ्गादिना शान्दबोधोऽपि तस्य न
सम्भवतीत्युच्यते इति नाभेदः । 'अपूर्वेच्छाया इति फलसाधनता-

(१) तस्यास्तत्रासामर्थ्यमपि तथैव सिद्धमित्यत आह इति म० ।

कल्पमिति भावः । 'न चेति, तथाचाद्योग्यत्वात् तद्बोध इति भावः । तर्हि
कार्यताज्ञानरूपसामर्थ्यन्तरजनितमेवेच्छां सा बोधयत्वित्यत आह, 'अतो-
ऽपीति, यद्यप्यनागतस्यापि शब्देन बोधने न दोषः, तथापि लिङ्गस्तत्रासाम

स्वतः प्रयोजनं लिङ्गमिधीयते । काम्यस्थले हि धर्मि-
ग्राहकलिङ्गादिना प्रवर्तककार्यत्वेनापूर्वमभिहितम-
तो नित्यादावपि कार्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः
प्रयोजनत्वेन । ननु नित्ये लोक-वेदावगतगौण-मुख्य-
प्रयोजनाभावे सति लिङ्गेवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं
बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्वाहादिति चेत्,
न, निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

‘धर्मिग्राहकेति अपूर्वस्यपधर्मिग्राहकेत्यर्थः । ‘प्रयोजनाभावे सतीति
प्रयोजनान्तराभावेसतीत्यर्थः, ‘लिङ्गेवेति सन्ध्यामुपासीतेत्यादि-
नित्यविधिस्त्वस्तीयलिङ्गः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्ययानुपपत्तिरेवेत्यर्थः,
‘लिङ्गेवेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते ‘तथासामर्थ्यादिति पूर्वम-
भिधानात् ‘अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य पुनस्तत्त्वप्रसङ्गाच्च, ‘अ-
पूर्वस्य’ नित्यापूर्वस्य, ‘तेन विनेति नित्यापूर्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वे-
न विनेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिस्त्वस्तीयलिङ्गः प्रवृत्तिप्रयो-
जकत्वानिर्वाहादित्यर्थः, लिङ्गो हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तवेष्टसाधन-
ताज्ञानद्वारा, इष्टञ्च नित्यापूर्वातिरिक्तं प्रकृते साधितं, नित्यापूर्व-
स्तेष्टत्वञ्च न फलसाधनताज्ञानेन सम्भवति पण्डितादतोऽपूर्वस्य स्वतः-
प्रयोजनत्वं विना न प्रवृत्तिपरत्वनिर्वाह इति भावः । ‘निरुपधीति

परमतेनाह, ‘कार्यत्वेति, तन्मतेनैवाह, ‘काम्येति । ननु काम्ये यथावथास्तु
नित्ये तु तथा स्यादित्याह, ‘नन्विति, तथाधानन्यगत्या लिङ्गस्तत्र सामर्थ्यमपि

त्वपूर्वत्वज्ञानात् । शास्त्रस्थस्य शास्त्रजकर्तव्यताज्ञानं
वलवदिति चेत्, सफलविषयं तथा इदञ्च निष्फलवि-
षयं । अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकार इति
यदा भक्षणप्रवृत्तस्तदा तन्निषेधे शाब्दकार्यताधी-
रिति तथा विपरीतप्रयत्ने जनिते रागात् क्रियोत्पत्तिः
तेनैव प्रतिबन्धात् रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य हि

यदपूर्वं तत्साधनताज्ञानात्कार्यताबोधाच्चित्ये प्रवृत्तिरिति योजना ।
निष्फलात् सफलं गरीय इत्यत्र शङ्कते, 'शास्त्रस्थस्येति, 'शास्त्रजेति
शास्त्रप्रयोज्येत्यर्थः । प्रतियोग्यभावातिरिक्तस्य एव निष्फलात्
सफलं गरीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'प्रवृत्तिमतः' प्रतियो-
गिप्रवृत्त्युत्पत्त्यर्थः, प्रतियोगिगोचरप्रवृत्तिषामपीविशिष्टस्येति यावत्,
'निवृत्तिनियोगेऽधिकारः' तदभावप्रकारकप्रवृत्तौ अधिकारः, तद-
भावप्रकारकप्रवृत्तिमत्तमिति यावत्, 'भक्षणप्रवृत्तः' भक्षणगोच-
रप्रवृत्तिमान्, 'तदा' तदैव, 'शाब्दकार्यताधीः' शब्दप्रयोज्यकार्य-
ताधीः, एवभूता प्रवृत्त्युपधाधिकेति यावत् । नन्वेवं युगपद्भक्षण-
तदभावयोर्द्वयोरेव प्रवृत्तौ कुतो न भक्षणोत्पत्तिरित्यत आह,
'तथेति शाब्दकार्यताधियेत्यर्थः, 'विपरीतप्रयत्ने' भक्षणभावगोचर-
प्रयत्ने, 'तेनैव' भक्षणभावगोचरप्रयत्नेनैव । ननु विनिगमकाभावा-

विषयकापूर्वकार्यताज्ञानत्वेनैवेच्छाहेतुत्वं कल्प्यं भावामावात्, प्रवृत्त्यादेर-
न्यथैवोपपाद्यादिति भावः । ननु राग-शास्त्रयोर्बलवत्त्वे विनिगमकाभावा-
द्विपरीत्यमेवास्त्वित्यत आह, 'रागेति, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन पक्ष-

शाब्दज्ञानात् पूर्वं असत्त्वात् किन्तु शाब्दकार्यताज्ञानात् सेति । अथ नित्ये कार्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन किन्तु सिद्धा अपूर्वं बोधिते तस्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं सम्भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यापि स्वत एवेच्छाजनकत्वात्, ततः काम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्निचे कार्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाकृतत्वात् । काम्यापूर्वं हि लोककृतेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छा न

ज्ञानानधीनाया अपूर्वेच्छाया इत्यर्थः, 'शाब्दज्ञानात् पूर्वं' शाब्दज्ञानात्पूर्वमपि, अपिशब्दादुत्तरसमुच्चयः, 'असत्त्वात्' अप्रामाणिकत्वात्, 'शाब्दकार्यताज्ञानादिति, फलसाधनताज्ञानसमवहितादिति शेषः, 'सा' अपूर्वेच्छा । 'अथेति, 'नित्यपदं निषेधस्यायुपपत्तकं, एवमप्येऽपि, 'इच्छाविषयत्वमिति निरूपधीच्छाविषयत्वमित्यर्थः, 'सम्भवति' तिष्ठति, 'सुखज्ञानवदिति सुखलप्रकारकज्ञानवदित्यर्थः, 'अपूर्वज्ञानस्येति नित्य-निषेधापूर्वविषयककार्यत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः, अपूर्वत्वप्रकारकज्ञानस्य भिद्वदजन्यत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः. एवमप्येऽपि, 'स्वत एव' फलसाधनताज्ञानं विनैव, 'काम्यापूर्वंति, काम्यं

र्थमेव मूलदूषणं बोध्य । 'नित्य इत्युपपत्त्यर्थं, निषेधेऽपीति द्रष्टव्यम् । अत-इत्यतिदेशात्, 'अपूर्वेति, 'काम्येति काम्यस्य तदपूर्वमेति काम्यापूर्वमित्यर्थः । 'काम्यापूर्वं हीति काम्यस्थलापूर्वं हीत्यर्थः । न च नित्य निषेध-

रभावात् । अथ कलञ्जभक्षणेन निन्दार्थवादेन बलव-
दनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तत इति चेत्,
एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयो-
जनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति । एतेन नित्यापूर्व-
साधने सन्ध्यावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः
कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डित्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च ।
तस्मात् लोके यजेतेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म-
शक्तत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं
यागे योग्यतादिवशाद् बोधयतीति न वेदे धर्मिणि

कृतिसाध्यत्वलक्षणस्य कार्यत्वस्यापि बाधादिति भावः । न
च फलभ्रमजन्यकृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वार्थं । तादृश-
कृतिसाध्यत्वस्य वेदेनावोधनादिति हृदयं । 'बलवदनिष्टेति, बलवद-
निष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्त-
कत्वादिति भावः । 'निवर्त्ततां' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथा-
च निषेधविधेरपार्थक्यमिति भावः । 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न
फलमिति शेषः, 'अपास्ता' असम्भवा, 'कष्टत्वात्' इष्टसाधनत्वात्,
'तदपूर्वस्य' तज्जन्यापूर्वस्यापि । नैयायिक. स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मा-
दिति, 'धर्मिणि' कार्यं, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण स्वर्ग-

तद्वोधकं प्रमाणमिति वार्थं । भवेदं कार्यमिति हि ज्ञानं तत्तत्तथाच
यस्य ॥ तदभ्रमस्तं प्रति मदंशान्वितकृतेर्वाधात्तथात्वमित्याहुः । उपसंह-
रति, 'तस्मादिति । नन्वेवमपूर्वमप्रमाणकं स्यादित्यत आह, 'प्रतीतावे-

निवृत्तिकार्यता शास्त्रेण बोधिता अतस्तेन बोधने
स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यं उत्पाद्येति शास्त्रस्य वलव-
यमिति चेत्, न, निवृत्तिकार्यताबोधेऽपि निवृत्तौ
प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबन्धकता स्यात् स्याच्च
निवृत्तिकार्यताबोधकमप्रमाणं निष्कलत्वेन तत्र कृते-

झञ्जणगोचरप्रयत्नेनैव तदभावगोचरप्रवृत्तिः कुतो न प्रतिवध्यत-
इत्यत आह, 'रागकारितेति रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य या नि-
वृत्तिनिष्ठकृतिमाधत्ता रागकारितभञ्जणगोचरप्रवृत्तिकालीना या
कृतिर्भञ्जणादिनिवृत्तिनिष्ठतत्साध्यतेति यावत्, अन्यथा भञ्जणभा-
वगोचरप्रवृत्तेरलौकिकतादिति भावः । 'तेन' शास्त्रजकार्यताबोधेन,
'स्वफल' परम्परया स्वफल, 'विपरीतकृति.' विपरीतलोत्तरका-
लानुवृत्तिरूपा कृतिः, भञ्जणभावलोत्तरकालानुवृत्तिरूपं कार्य-
मिति यावत्, कृतिपदस्य बहुषु कार्येषु प्रयोगात्, 'अवयवमिति,
अन्यथा शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । 'शास्त्रस्य' शास्त्रजकार्य-
ताज्ञानस्यैव, 'वलवयव' स्वफलस्य भञ्जणभावोत्तरकालमन्वन्धस्योप-
धायकत्वं, 'निवृत्तिकार्यताबोधेऽपीति वेदाङ्गभञ्जणभावे कार्यता-
ज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'निवृत्तौ' भञ्जणभावे, 'नोत्पद्यत इति, लोककृतका-
रणस्येष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्याभावादिति भावः ।
'बोधकमिति, शास्त्रमिति शेषः, 'कृतेरभावादिति कृतेरभावे

वलात्तया कल्प्यत इति भावः । 'निवृत्तौति भञ्जणादिनिबोधेत्यर्थः', 'अप्रमा-
यमिति । न च फलमन्वन्धायमानकृतिमादाय कृतिसाध्यत्वमसाधितमिति

रभावात् । अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलव-
दनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तत इति चेत्,
एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयो-
जनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति । एतेन नित्यापूर्व-
साधने सन्धावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः
कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डत्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च ।
तस्मात् लोके पचेतेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म-
शक्तत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं
यागे योग्यतादिवशाद् बोधयतीति न वेदे धर्मिणि

कृतिसाध्यत्वलक्षणस्य कार्यत्वस्यापि बाधादिति भावः । न
च फलभ्रमजन्यकृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वाच्यं । तादृश-
कृतिमाध्यत्वस्य वेदेनाबोधनादिति हृदय । 'बलवदनिष्टेति, बलवद-
निष्टाननुबन्धितविशिष्टेष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्त-
कत्वादिति भावः । 'निवर्त्तता' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथा-
च निषेधविधेरपार्यकत्वमिति भावः । 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न
फलमिति शेषः, 'अपास्ता' असम्भवा, 'कष्टत्वात्' इष्टसाधनत्वात्,
'तदपूर्वस्य' तज्जन्यापूर्वस्यापि । नैयायिक स्वमतमुपसहरति, 'तस्मा-
दिति, 'धर्मिणि' कार्यं, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण स्वर्ग-

तद्बोधकं प्रमाद्यमिति वाच्यं । ममेदं कार्यमिति हि ज्ञानं तत्तत्तथाच
यस्य न तदभ्रमस्त प्रति मदशान्वितकृतेर्नाघाततथात्वमित्याहुः । उपसह-
रति, 'तस्मादिति । नन्वेवमपूर्वमप्रमाद्यक स्यादित्यत आह, 'प्रतीतावे

शक्तिकल्पना प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाध-
नस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपद्यमाना तन्निर्व्वा-
हकं व्यापारमपूर्वं कल्पयति । ननु निरुपधिपूर्व-
वर्तिता कारणता सा व्यापारेण निर्व्वाह्यत इत्यत्र
कोऽर्थः, किं क्रियते, उत ज्ञाप्यते, नाद्यः उत्तरवर्ति-

साधनता । तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'निरुपधीति' अनन्यथाभिद्वेत्यर्थः,
'पूर्ववर्तिता' पूर्वकालसम्बन्धिता, 'वेति, यागस्येति श्रेय', 'क्रियते'
जन्यते, 'उत्तरवर्त्तित्वेनेति यागनिष्ठपूर्वकालसम्बन्धिताया उत्तरव-
र्त्तित्वेनेत्यर्थ', 'व्यापारस्य' अपूर्वस्य, 'असामर्थ्यात्' जनकत्वाद्यभावात्,
एतच्च पूर्वकालसम्बन्धित्वं कारणत्वमित्यभिप्रायेण । वस्तुतस्तु निय-
तपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मावत्वं कारणत्वं तस्य च प्रकृते यागत्वादि-
रूपतया नित्यत्वेन तत्रापूर्वस्य न जनकत्वसम्भव इत्येव परमार्थः ।

वेति । ननु पदोक्तसाधनतानिश्चय प्रवर्त्तकस्तदा यागे सत्यवश्यं फलमिति
निश्चयामादेशमिदं तन्निश्चयात् प्रवर्त्तत । न चेष्टापत्ति, वज्रवित्तययायास-
साध्ये फलसन्देहे प्रवृत्त्यनुपपत्ते, वैदिककर्मैषि फलनिश्चयादेव प्रवर्त्तेरि-
त्युक्तत्वाच्चेति चेत्, अथाज्ज, साक्षाद्वैदिककर्मैषा इति न्यायादङ्गाद्युपहित-
यागादवश्यं फलमिति निश्चयादेव यागे प्रवर्त्तते । न च कर्मिणाशापास-
मनादिशङ्कया प्रथमं फलनिश्चयोऽशक्य एवेति वाच्य । अतीन्द्रियोपा-
धिप्रज्ञाभिप्राचीवत्तादृशप्रज्ञापिशङ्का अकिञ्चित्करत्वात् । तादृशप्रज्ञा-
विरष्टकाल एव प्रवर्त्तत इत्यन्ये । नन्वपूर्वसत्त्वे तस्य वाच्यत्वकाल्यने
विवादः स्यात्तदेव तु नास्ति मानाभावादिति तटस्थः शङ्कते 'नन्विति । 'अन्य

त्वेन व्यापारस्य तच्चासामर्थ्यात्, नेतरः स्तिङ्गैव तदोध-
नात् चिरध्वस्तं कारणं व्यापारेण व्याप्तमिति चेत्, न,
विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादप्यथा ऐन्द्रियकं
कारणमतीन्द्रियव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात्
तथा कस्येति ।

‘स्तिङ्गैवेति, तथाच व्यापारकल्पने मानाभाव इति भावः । व्यापारे
मानमाशङ्कते, ‘चिरेति, व्याप्यत्व तादात्म्येन व्यापकत्वञ्च जनकता-
सम्बन्धेन बोध्य, ‘अन्येति सहचारदर्शनमात्रादज्ञातिकल्पन इत्यर्थः,
‘तथा कस्येति दण्डादावप्यतीन्द्रियव्यापारकल्पनापत्तेरित्यर्थः ।
न च व्यापारमन्तरेण यागादेः स्वर्गादिजनकत्वे स्वर्गादिधाराया
अनिवृत्त्यापत्तिरिति वाच्य । यथा हि अदृष्टस्त्रीकारे समयविशेष-
एव तस्य फलजनकता तथा यागादेरपीति सुवचत्वात् । अथा-
दृष्टाभ्युपगमे मिथ्यावासनाया विजातीयवासनात्वेन धर्माधर्मजन-
कतया धर्माधर्मानुत्पादादेव तत्त्वज्ञानवतां कर्मणां भोगः अदृ-
ष्टानभ्युपगमे च तत्त्वज्ञानिनामपि कर्मणां भोगप्रसङ्गः । न च
मिथ्यावासना भोगं प्रत्येव हेतुरिति वाच्य । तत्त्वज्ञानिनोऽपि
भोगश्रवणादिति चेत्, न, विजातीयवासनाकालोत्पन्नकर्मण एव
स्वर्गादिहेतुत्वात्^(१) । अथ “पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीतिसृतेरपूर्वसि-

(१) स्वर्ग-नरकहेतुत्वादिति ग० ।

येति यदि सहचारदर्शनमात्रादस्तुतिद्विस्तदेवार्थं, एव दण्डादावप्यती-

प्रायश्चित्तादीनाञ्च फलप्रतिबन्धकत्वमेव, प्राय-

द्भिः । न च तत्र पुण्यपदं यागादिक्रियापरमिति वाच्यं । यागा-
 दिर्नष्टतया दानासम्भवादिति चेत्, न, तत्र प्रथमपुण्यपदस्य यागा-
 दिप्रामाण्यक्रियापरत्वात् दानपदस्य च इदं सम स्वरगादिकं न
 जनयतु असुकस्य जनयत्वितोच्छापरत्वात् द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वरग-
 परमेवेति भावः । नन्वेवं निषिद्धकर्मणामपि पापजनकत्वाभावे
 प्रायश्चित्तादीनां निष्फलत्वप्रसङ्ग इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तेति,
 'फलेति नरकप्रतिबन्धकत्वमेवेत्यर्थः, प्रायश्चित्तविधौ च नरकप्रयो-
 जकौभूताभावप्रतियोगित्वं कृतिषाध्यत्वमात्रं वा सिद्धयः न लिष्ट-
 साधनत्वमिति भावः । ननु प्रायश्चित्तस्य प्रतिबन्धकत्वे तस्याशुवि-
 नाशितया कालान्तरे नरकोत्पत्तौ बाधकाभावः । न च तत्तत्कर्म-
 जन्यनरकं प्रति तत्तत्कर्मकालीन-तत्तत्कर्मसमानाधिकरणयावत्-
 प्रायश्चित्ताभावानां हेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वपदार्थः, समानाधिकरणान्तं
 यावत्तस्याभावविशेषणमेवेति वाच्यं । कृतप्रायश्चित्तस्य तत्तत्कर्म-
 जन्यनरकस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र तदभावकारणत्वस्य कल्पयितुमशक्य-
 तथा तेन नरकजने बाधकाभावात् । न च तादृशाभावरूपवि-
 शेषसामर्थ्यभावादेव कृतप्रायश्चित्तकर्मणा न नरकोत्पत्तिरिति
 वाच्यं । तथा सति यत्कर्मव्यक्त्यनन्तरं पूर्वं वा तेन पुत्रपेण
 प्रायश्चित्तं कदाचिदपि न कर्तव्यं न कृतं वा तत्कर्मसमानाधिक-
 रणयावत्प्रायश्चित्तात्यन्ताभावस्य तेषां सत्त्वेन विशेषसामर्थ्या अपि

त्रियो व्यापार सिध्येदप्रयोजकता च तुल्येति भावः । प्रायश्चित्तादिनाश्रयतया

सम्भवात् । न चाकृतप्रायश्चित्तान्येव तत्तत्कर्माणि नरकं प्रति
विशेषयामयी, तथा सति प्रायश्चित्तवैफल्यपक्षेर्विशेषयामयीविर-
हादेव नरकाभावोपपत्तेः । न च प्रायश्चित्तविशेषध्वंम एव नरक-
विशेषप्रतिबन्धक इति वाच्यं । प्रायश्चित्तोत्तरोत्पन्ननिषिद्धकर्मणापि
नरकात्तुत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिमाग-
भावकास्तीनविजातीयकर्मजन्यफलं प्रति तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्ति-
माश्रय्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकलोपगमात् तादृश-
फलन्तु पुरुषान्तरे तत्पुरुषस्यापि जन्मान्तरे प्रसिद्धं । न चैकस्मिन्नेव
प्रायश्चित्तविशेषे कृते पूर्वोत्पन्नसर्वब्रह्मवधानां नरकाजमकत्वप्रसङ्ग-
इति वाच्यं । दृष्टत्वात् त्वयापि एकजातीयकर्मजन्यनानापापानां
क्रमिकोत्पन्नानामेवैवैव प्रायश्चित्तेन नाशायुपगमात् । न चैवं
प्रायश्चित्ते कृते पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्मणापि नरकात्तुत्पत्तिप्रसङ्गः
तच्छरीरकृतत्वेन कर्मविशेषणे तादृशकर्मजन्यनरकस्याप्रसिद्ध्या प्रति-
बन्ध-प्रतिबन्धकभावासम्भवादिति वाच्यं । तच्च पूर्वजन्मान्तरीयनि-
षिद्धकर्मणा नरकात्तुत्पादस्य दृष्टत्वात् अन्यथा तवापि जन्मान्तरीय-
तादृशपापस्य तथाविधप्रायश्चित्तेन नाशस्य दुर्वारत्वात् । अस्तु वा
स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वपूर्ववर्तित्वविशिष्टोद्देश्यताख्यसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रायश्चित्तविशेषाभाववत्कर्मविशेषत्वेनैव नरकविशेषजनकता ।
एतेन एकब्रह्मवधमुद्दिश्य प्रायश्चित्ते कृते तदितरब्रह्मवधादपि दुःखा-
नुत्पत्त्यापत्तिरित्यपि निरस्तं । त्वयापि स्वसमानाधिकरण-स्वोद्देश्य-
जन्यत्वसम्बन्धेनैव प्रायश्चित्तस्य पापनाशकताया अभ्युपेयत्वात् । अथैवं

अपूर्वं सिध्येदित्याशङ्काह, 'प्रायश्चित्तादीनामेति । न च तत्प्रागभावस्या-

श्चित्तस्य “तस्मादेनसः पूतो भवतीति यत् फलं
श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् न

येन कर्मणा फलं दत्तं अनन्तरश्च तत्कर्मोद्देशेन प्रायश्चित्तं कृतं
तत्र तत्कर्मण्युक्तादृशसम्बन्धेन प्रायश्चित्ताभाववत्त्वाभावेन फलानुत्पा-
दकत्वापत्तिः । न च तादृशप्रायश्चित्तान्यत्वं प्रायश्चित्ते विरोधमिति
वाच्यं । अदत्तफलक-दत्तफलकोभयकर्मोद्देश्यकप्रायश्चित्ते तद्विज्ञ-
त्वाभावेनादत्तफलककर्मणोऽपि फलोत्पत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, तत्तत्-
कर्मभिन्नत्वविशिष्टोद्देश्यत्वस्य तत्तत्कर्मविशिष्टोद्देश्यत्वातिरिक्तोद्देश्य-
त्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतया अभ्युपेयत्वात् । न
चैवं प्रायश्चित्तस्य दृष्टमाधनत्वाभावात् कथं तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं ।
तत्र त्विष्टप्रयोजकौभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्रवर्तकं न त्विष्ट-
साधनताज्ञानमित्यभ्युपगमात् पापनाशदाविच्छातुरोधेन त्विष्टा-
भावत्वज्ञानस्य तवापि इच्छाजनकत्वावश्यकत्वात् प्रायश्चित्ताभावस्य
त्विष्टतया तदभावस्य प्रायश्चित्तस्य दृष्टत्वेन तत्साधनताज्ञानात्तदु-
पायादौ प्रवर्तते न तु प्रायश्चित्त इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च । अन्यथा
तवापि दाहादिवारणाय मृणादौ कथं प्रवृत्तिरित्यस्य दुःसमा-
धेयत्वादिति कृतं पक्षवितेन । ननु प्रायश्चित्तस्य नरकविशेषप्रति-
बन्धकत्वे “तस्मादेनमः पूतो भवतीति पापनाशरूपफलश्रुतिविरोध-
इत्यत आह, ‘प्रायश्चित्तस्येति, ‘फलभागिति नरकभागित्यर्थः,

त्यन्तभारवत्त्वपत्तिः । पापनाशे च पापान्तरमासाद्य तदुत्पत्तेर्न तथात्वमिति
वाच्यं । निषिद्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबन्धत्वात् क्रियान्तरमादाय तत्सम्भ-

भवतीत्यर्थः, “धर्मः क्षरति कीर्त्तनादिति च कीर्त्तना-
दिहितक्रिया क्षरति फलं न अनयतीत्यर्थः । क्षरती-
त्यत्र बाधकं विना न लक्षणेति चेत्, न, उपस्थितत्वेन
विहितक्रियायामेव धर्मपदशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात् ।
न चैतस्य मुख्यत्वार्थं पदार्थान्तरे शक्तिः, लक्षणेच्छेदा-

न तु ‘एतस्य’ पापात्, पूतो भवतीत्यर्थं इति भावः । ननु तथापि
“धर्मः क्षरति कीर्त्तनादित्यादिश्रुतिबलादिहितकर्मजन्यधर्मसिद्धिः
विहितक्रियायाः कीर्त्तनात् तत्त्वान्यो धर्मो नश्यतीति तदर्थो-
दित्यत आह, ‘धर्मः इति, अपि तत्तत्कीर्त्तनप्रागभावकाक्षीन-
तत्तत्कीर्त्तनविषयकर्मजन्यफलं प्रति तत्तत्कीर्त्तनमात्रस्य प्रतिबन्ध-
कत्वं तत्तत्कीर्त्तनाभाववत्कर्मत्वेन कारणत्वं वा अवश्यं । ‘क्षरती-
त्येति, क्षरधातोर्गतिशक्तत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु क्षर चक्षणे
इत्यनुप्रासनात् क्षरधातोर्गतिशक्ततया नाग्रेऽपि लक्षणेवेति ध्येयं ।
‘उपस्थितत्वेनेति सूत्रत्वेनेत्यर्थः, ‘बाधकत्वादिति, विहितक्रियामात्रं
प्रति कीर्त्तनस्याहेतुत्वादिति भावः । ‘न चैतस्येति ‘एतस्य’ क्षर-
धातोः, ‘पदार्थान्तरे’ अपूर्वरूपे, ‘शक्तिरिति धर्मपदस्य शक्तिरित्यर्थः,
‘लक्षणेच्छेदेति, गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदस्य मुख्यत्वार्थं

वादिति भावः । ‘उपस्थितत्वेनेति, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः ।
‘देवदत्ताद्यशरीरमिति, अत्र देवदत्तपदमन्यदौशरीराश्रे बाधवारणाय,
‘व्यासत्वमपि शरीरविशेषणं बोध्यं । यदाग्रतः सिद्धसाधनं न दोष इति

पक्षेः विहितक्रियाकर्तृत्वज्ञानेन धार्मिकपदप्रयोगाच्च ।
एतेन देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणपेरितभूतपू-

घोषपदस्य जले शक्तिः कल्प्यतामिति गङ्गापदेऽपि लक्षणा न
स्यादित्यर्थः, 'विहितेति, इदमद्भुष्टजनकं न वेति सन्देहेऽपीत्यादिः ।
'देवदत्ताद्यशरीरमिति, द्वितीयादिखण्डशरीरे आचारादिवारा
पूर्वशरीरोत्पन्नज्ञानादेर्हेतुत्वमादायार्थान्तरवारणाय 'आद्येति, आ-
द्यत्वं देवदत्तशरीरध्वंसाकाशोन्मत्तं, कचिदाद्यपदशून्य एव पाठः,
तच्च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यविद्वेददेष्टव्यतासोक्तदोषः, संस्कार-
जन्यत्वेनापि पक्षो विशेषणीयः अतो न तेनार्थान्तरं, 'देवदत्तेति
देवदत्तीयविशेषगुणसहकृतं यद्भूतं इष्टिव्यादि तज्जन्यमित्यर्थः, ईश्वर-
विशेषगुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तीयेति, देवदत्ती-
यत्वं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठत्वं, तेन वक्ष्यमाणदोषसङ्गतिः,
सामान्यगुणमादायार्थान्तरवारणाय विशेषपदं । न च देवदत्तीय-
विशेषगुणजन्यमित्येव साध्यमसु किं भूतजन्यत्वदत्तेनेति वाच्यं ।
तावन्मात्रस्यैव साध्यत्वात् भूतजन्यलोपादान्तु अद्भुष्टस्य कारणान्तर-
सहकारेणैव जनकत्वं न मितरनिरपेक्षेत्याविष्कर्तुं, 'जन्यत्व-

मतेनेदं । ईश्वरगुणमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये 'देवदत्तेति, संख्यादिना-
र्थान्तरवारणाय 'विशेषेति । न च संख्यादेयार्थान्तरं, संस्कारान्येति
विशेषगुणविशेषयादियेके । संस्कारजन्यत्वं पक्षविशेषजन्यमित्यन्ये । यत्तु
संस्कारस्य प्रेरकत्वाभावात् प्रेरितपदेनैव तद्वारणमिति तच्चिन्त्यं । प्रेरितत्वं
हि सहस्रतत्वं तच्च तच्चापि भवसिध्यमिधारावारणाय, समतमदोषान्तर-

व्यक्तं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्मितस्रग्-
दित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति परास्तं । जन्मान्तरीय-
ज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति,
मैवं, चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरु-
पाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्यवधारणात् यागस्य चिर-
ध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात् । कार्यं व्यापारस्य

इति, मनसि व्यभिचारवारणाय मत्तन्त । न चात्म-मन सयोगे
व्यभिचार तस्य भूतजन्यत्वाभावादिति वाच्यः । साध्ये भूतजन्यत्व-
दक्षणात्तुपादेयत्वात् हेतौ वा जन्यपदस्य भूतजन्यपरत्वात्,^(१) साध्ये
भूतपद द्रव्यसामान्यपरमित्यपि केचित् । 'तन्निर्मितेति तद्भोगसा-
धन-तन्निर्मितस्रग्दित्यर्थः, 'तज्जनकत्वाभिमतैरिति अदृष्टजनक-
त्वाभिमतैरित्यर्थः, यागादिवचिरातीतस्यैव हेतुत्वावगमादिति
भावः । 'चिरेति व्यापारसत्त्वं एव चिरध्वस्तस्य कारणत्वमित्यर्थः,
अध्यादिव्यापारके दृष्ट-चक्रसयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः ।
'चिरध्वस्तस्येति स्वर्गपूर्णं चिरध्वस्तस्येत्यर्थः, 'कार्यं इति तदन्वय-
व्यतिरेकात्तुविधायितया साक्षात्कृतव्यापारजनकत्वं तज्जनकत्वा-

(१) जन्यद्वयपरत्वादिति म० ।

घटादौ व्यभिचारवारणाय 'वदिति तद्भोगसाधनद्वयत्वमित्यर्थः, तेन नात्मन
सयोगादौ व्यभिचारः । 'तन्निर्मितेति, तद्भोगसाधनेत्यपि बोध्यं 'सिद्धेति,
यागादिवचिरातीतस्य जनकत्वात्तुपगमादिति भावः । 'चिरेति, अध्यादि

पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तद्व्यापारकत्वे उपाधिरिति चेत्,
न, संस्कारे तदभावेऽप्यनुभवस्य तद्व्यापारकत्वात् । न
'चाप्रयोजकत्वं', यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्या-
पारो न स्यात् स्वर्गसाधनं न स्यात् घटवदिति विपक्षे

पारवत्वे साध्ये उपाधिरित्यर्थं, 'तदभावेऽपीति स्मरणं प्रति अस्य-
व्यतिरेकसाक्षात्काराभावेऽपीत्यर्थं, 'तद्व्यापारकत्वेति स्मरणजनक-
संस्काररूपस्यापारवत्त्वदर्शनादित्यर्थं, 'चिरध्वस्तत्वे सतीति स्वर्गपूर्व-
कालौनध्वमप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थं, 'सव्यापारो न स्यादिति साक्षात्
स्वर्गजनकसाक्षात्जनको न स्यादित्यर्थं, 'अस्यवहितस्वर्गजनके व्यभि-
चारवारणाय सत्यन्तमभावविशेषणं, प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोष-
तादवस्थ्यात् स्वर्गजनकशरीरजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात्तद्वारणाय
साक्षादिति जनकविशेषणं । यद्यपि व्याप्तिग्राहकतर्कपदार्थमेव प्रकृते
उचितमयच्च विषयपरिशोधकतर्कतया न व्याप्तिग्राहकत्वापि

व्यापारके चक दण्डादिसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः । 'संस्कार इति,
तत्रावश्यं तत्कल्पनमन्यथा मष्टसंस्कारकत्वाभिमतानुभवादपि स्मरणप्रसङ्ग-
इति भावः । 'याग इति चिरध्वस्तत्वे सति व्यापारवद्विध्वत्तत्वाभावात् तथाच
चिरध्वस्तत्वस्य भिन्नेऽन्वयः अन्यथा प्रतियोग्यन्वयेऽव्यवहितस्वर्गसाधने
व्यभिचारवारणाद्योपात्तसत्यन्तदानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यापत्ते विधिय
विरहस्य तत्र सत्त्वान् सत्यन्तमात्रे च कृतेऽर्थान्तरं, व्यवहितस्वर्गसाधने
व्यभिचारश्चेत्यभिपद स्वर्गपद दृष्टान्तास्तिद्विवारणाय, स्वधर्मादिकं प्रत्यपि
तस्य हेतुत्वात् । न च विषयपरिशोधकोऽयं न व्याप्तिग्राहक इति वाच्यः ।

बाधात् । न चात्र कारणताग्राहकाभाव उपाधिः,

अप्रयोजकत्वसंगत्याहितपक्षीयव्यभिचारसंग्रहस्य प्रतिबन्धकतया तद्विधूननद्वारा अस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः । वस्तुतस्तु स्वर्गकारणत्वं न स्वर्गप्राक्काशवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं यागे बाधात् । नापि स्वर्गप्राक्काशस्थापकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं किञ्चित्स्वर्गप्राक्काशवृत्तिनो व्यभिचारिणोऽपि तथात्वेनातिप्रसङ्गात् अपि तु स्वर्गाव्यवहितप्राक्काशवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं अव्यवहितपूर्ववर्त्तिवत्त्वं तत्तद्व्यक्तिघटितत्वेऽपि संगततया प्रवेशात्मानुगमः, यागस्य चाशुविनाशितया न काशिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वसम्भव इति व्यापारसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यमिति सम्बन्धतया व्यापारसिद्धिः । न चैतावता कस्यचित् सम्बन्धस्य सिद्धावपि तस्य यागजन्यत्वे किं मानमिति वाच्यं । तस्य कारणान्तरकल्पनापेक्षया साधवेनोपस्थितानुगतयागस्यैव कारणत्वसिद्धेः । न च तथापि स्वर्गजनकत्वे भानाभावः यागस्य स्वर्गसाधनतायाः श्रुतिसिद्धत्वेन विनिगमनाविरहाभावादिति वाच्यं । तथा सति^(१) व्यापारमात्रस्यैव कारणत्वविशेषप्रसङ्गादिति दिक् । 'कारणताया-

(१) एवं सतीति ग० ।

व्याप्तिग्राहपूर्वं तत्परिपश्यादपनायकत्वात् । न च पक्षे तच्छब्दा न परिपश्यातीति वाच्यं । अप्रयोजकत्वादाहितायास्तस्यास्तथात्वात्, अतएव पक्षेऽप्युपाग्निसन्देहाहितायास्तस्यास्तथात्वं । यस्तु विषयपरिशोध्यकतर्कस्यापि विरोधिजिज्ञासाविच्छिन्नारोपयोग इति न गृह्यमिहित इति, तत्र, तस्य

तेनापि समं व्याप्यवधारणे तस्याप्यापादनात् । न
चैन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः, सव्यापारत्वे
कार्याव्यवहितपूर्वसमये असत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोज-

हकाभाव इति स्वर्गकारणत्वेनागृह्यमाणत्वमित्यर्थः, 'तेनापि सम-
मिति स्वर्गकारणत्वेनागृह्यमाणत्वरूपोपाधिनापि सममुक्तापादकस्य
व्याप्यवधारणेनेत्यर्थः, 'तस्यापि' उपाधेरपि, 'आपादनादिति आ-
पाद्यतुल्यत्वादित्यर्थः, तथाच साधनव्यापकत्वमित्यर्थः । अन्यैन्द्रियक
कारणमिति पूर्वोक्तं दूषयति, 'न चेति, 'सव्यापारत्व इति सव्या-
पारत्वमात्र इत्यर्थः, 'मात्रपदादतीन्द्रियव्यापारवत्त्वव्यवच्छेदः, 'अस-
त्त्वस्येति असत्त्वे अति कारणत्वस्येत्यर्थः, 'उपाधित्वेन' प्रयोजकत्वेन,

प्रयुक्ताप्रयोजकत्वगिरासाद्यमत्वेन प्रकृतासंगतत्वात् । यदि चोक्तरीत्या
तथात्व तदा व्याप्तिग्राहकत्वमेवेति । अन्यैन्द्रियकमित्यादि प्रागुक्तं दूषयति,
'न चेति, 'उपाधित्वेनेति, प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, तथाच कार्याव्यवहित-
पूर्वसमयेऽसत्त्वकारण सव्यापारकमेवेति मन्त्रियमस्य निमित्तकत्वेन
त्वन्निमित्तमेव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थः । एतेनाप्रयोजकतया प्रागुक्तं तौल्य
मपाहृतं बोध्यः । अतएव चक्षुरादावुक्तोपाधि साध्याव्यापकत्व ऐन्द्रियकत्व
विशेषणं च शब्दादिजनके दृष्ट्यादौ साध्याव्यापकत्वमित्यभासः । ननु त्वदुक्तं
तर्कैरुपप्रयोजकत्वप्रज्ञा । न च निरुपाधित्वमेव विषयवाधक, प्रतीति
विशेषविषयत्वादौनामुपाधित्वसम्भवात् । न च साध्याव्यापकत्वादिमन्देशः,
तथाप्युपाधित्वसन्देहस्य दूरीकर्तुमशक्यत्वात् । किञ्च तादृशातीन्द्रिया
तिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पने च गौणमेव बलवदाधक । यत्
कार्याव्यवहितपूर्वसमयविद्यमानता कारणता सा च साक्षात् व्यापारद्वारा
वा, मात्रमव्यवधारकमिति न्यायात् तथाच व्यापारकल्पनमावश्यकमिति

‘उपाधित्वेनेति तथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते कार्याऽव्यवहितपूर्वसमया-
सत्त्वस्य चचुरादावतीन्द्रियव्यापारवत्त्वरूपसाध्याव्यापकत्वात् । न च
साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति वाच्यं । तथापि पतनजनक-
गुरुत्वजनके घटादौ तथाविधसंयोगजनके चात्मनि साध्याव्या-

तम्, नियमानन्यथासिद्धोरवश्यं तत्र प्रवेशे व्यथवहितत्वस्य धर्पत्वात् ।
न च वज्रादिक्रियानियामकत्वेनादृष्टसिद्धिः, तादृशयागादिवदात्मसंयोगादा
तदुपपत्तेः प्रागादेश स्वभावादेव नियतकालीन-सावधिफलजनकत्वं अन्यथा
अपूर्वेऽपि कल्पिते फलस्यानन्यापत्तिरिति चेत्, अत्राह, यदि तादृष्टं
तदा प्रायश्चित्तादीना वैषम्यं स्यात् । न च तेषां फलप्रतिबन्धकत्वं, तेषा-
मासुविनाशितया तदभावानन्तरं फलप्रसङ्गात् । न च तदुत्तरं समयस्य
प्रतिबन्धकत्वं, तस्य तथापि भागाभावात् तेषामप्रतिबन्धकत्वापाताच्च । न च
तत्प्रागभावस्तदभूतानियिद्धक्रिया फलहेतुरिति वाच्यं । अन्यप्रायश्चित्तप्राग-
भावमादाय फलप्रसङ्गात् तत्तत्क्रियोद्देश्यक-तत्तत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य
तथापि यच्च कस्मैपि न प्रायश्चित्तं जातं तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदभावा-
सिद्धौ फलाभावप्रसङ्गात् । एवं विहितक्रियायां कीर्तनादिवैषम्यमपि
द्रष्टव्यं । किञ्च सत्कस्मादिदाम् ततश्च फलमिति श्रूयते तद्विद्यते, न हि
तत्र प्राचीनविहितक्रियाया एव दानं, तस्याविवक्षत्वात् अदृष्टस्याभ्युप-
गमात् अकर्मिकाया दानक्रियाया अभावात् भावे वा तस्या फलजनकत्वे-
ऽतिप्रसङ्गात्तस्माददृष्टदानेनादृष्टान्तरं जन्यत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयं । यत्तु एवं
सति निरन्वयध्वस्तबीज-दण्डादेरङ्कुर-अभ्यादिकार्यं कालान्तरेऽपि स्यादिति
बाधकमिति, तन्न, तत्र फलवत्त्वेन तथैव हेतुत्वात् प्रागादेश व्यवहितस्यापि
हेतुत्वे विरोधामावादिति । नन्वस्तु व्यापारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति
चेत्, न, तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गाद्यहेतुत्वापत्तेः अनुभवमात्रजन्यतया
यागाद्यजन्यत्वाच्च । वैजात्यकल्पने च सिद्धं न समीहितं । वेगादिवत्तद्विशेषो-
ऽस्तु गुणान्तरकल्पने गौरवादिति चेत्, न, गुरुत्वादेरपि तथात्वापत्तेरिति-

कत्वात् । नन्वेवं सन्धावन्दनाकरणस्य दुःखसाधनत्व-
श्रुतेः तत्करणप्रागभावो दुःखहेतुस्तथाच तस्य स्थिर-
त्वेन दुःखजननसम्भवात् न पापे प्रमाणं । न च
प्रायश्चित्तवैफल्यं, प्रायश्चित्ताभावसहकृतस्यैव तस्य
तज्जनकत्वात् । यत्तु प्रागभावनाश एव तेन क्रियत-
इति, तन्न, ध्वंस-प्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगि-
कालत्वेन तदा करणापत्तेरिति चेत्, न, सन्धाकालौ-

पकत्वादिति ध्येयं । नित्याकरणजन्यपापे प्रमाणाभावमाशङ्कते,
'नन्वेवमिति, 'एवं' क्रियाया अस्मैष्यादिवाद्दृष्टकल्पने, 'तत्करणप्राग-
भाव इति सन्धावन्दनकरणप्रागभाव इत्यर्थः, 'पाप इति नित्या-
करणजन्यपाप इत्यर्थः, 'प्रायश्चित्तेति विहिताकरणनिमित्तकप्राय-
श्चित्तेत्यर्थः, 'प्रायश्चित्ताभावेति प्रायश्चित्तमुक्तरीत्या ध्वंससम्बन्धेन
फलप्रतिबन्धकमेवेत्यर्थः, 'प्रागभावनाश इति सन्धाकरणादिप्राग-
भावनाश इत्यर्थः, 'सन्धाकालौनेति सन्धाकालदृष्टित्वविशिष्टस्य

विश्व । एवञ्च पक्षे साध्यसिद्धौ शङ्कितोपाधीना तत्रैव साध्यव्यापकत्वं तद्विद-
मुक्तं 'निरुपाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामिति । 'नन्वेवमिति, 'एवं' चिरध्वस्त-
त्वस्य व्यापारकल्पनाप्रयोजकत्वे, 'पाप इति, यद्यप्यगम्यागमनादेशानुविना-
शित्वापन्नजन्यपापे बाधकाभावस्तथापि सन्धावन्दनाकरणजन्यपापे प्रमाणा-
भाव इत्यर्थः, 'ध्वंसेति । न च प्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् तदा-
पत्तिरिति वाच्यं । प्रतियोगिन एव तन्नाशत्वादिति भावः । 'सन्धेति, नन्वेवं
सन्धाकालोत्तरकरणप्रागभावो हेतुरित्यापातं तत्र तत्कालौ न करणं प्रति-

नाकरणस्य दुःखजनकत्वेन^(१) विशिष्टस्य सन्ध्याकाला-
पगनेऽनुपगमात् । न च सन्ध्याकालोनाकरणे विशे-
षणं किन्तु प्रतियोगिनि करणे तथाच विशिष्टाभावः
स्थिर एवेति वाच्यं । सन्ध्याया ह्यकरणेऽन्वयस्तस्य

सन्ध्याकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, 'दुःखजनकत्वे-
नेति सामानाधिकरण्यप्रत्यामत्या दुःखजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा केव-
लस्य करणाभावस्य सन्ध्याकालवृत्तित्वोपलक्षितस्य करणाभावस्य
वा नरकसाधनत्वे तादृशाभावस्याल्लतसन्ध्यावन्दनपुरुषे नरकजनन-
समये लतसन्ध्यावन्दनेऽपि सत्त्वेन तस्यापि नरकोत्पत्त्यापत्तिः काल-
विगपस्य पुरुषान्तर्भावेनाहेतुत्वादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तथाच
तादृशविशिष्टाकरणस्य नरकोत्पादप्राक्कात्वेऽसत्त्वान्नचाप्यवगममधर्क-
कल्पनमिति भावः । 'सन्ध्याया हीति, सन्ध्याकालोनाकरणं नरक-
साधनमिति वाक्य इत्यादि, 'पदार्थत्वात् प्रधानत्वात्, विशेष्यत्वा-

(१) दुःखसाधनत्वादिति क०, ख० ग० ।

योगि यदि तदाऽसम्भवः प्रागभावप्रतियोगिनोरेककालत्वाभावात्, यदि
चान्यकालीनः तदा ततकारिणोर्गमि पापापत्तेरिति चेत्, न, ततपुरुषे कारण-
सामान्यससर्गमात्रं सन्ध्याकालीनं न च तद्धेतुरित्यर्थात् । ननु सन्ध्या-
काल उपलक्ष्य, न च विशेष्यत्वे बाधकत्वादिति चेत्, न, व्यावृत्तौपलक्ष्यतावच्छेदक-
रूपाभावादित्याहुः । तच्चिन्त्यं सन्ध्याकालस्य स्ववृत्तिकरणाभावोपलक्षकत्व-
सम्भवात् यथामग्नसमयसमाप्ते फलत्वे तत्रसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्ष-

यदार्थत्वात् न तु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधान-

दिति यावत्, 'पदार्थैकदेशत्वेनेति करणाभावरूपविशिष्टविशेषण-
त्वेनेत्यर्थः, प्रधानविशेषणत्वेनान्वये सम्भवति प्रधानविशेषणविशेषण-
त्वेनान्वयस्याकल्पनादिति भावः । इदमुपलक्षणं, वस्तुतस्तु सन्ध्या-
कालस्य प्रतियोगिन्यन्वये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सन्ध्याकालौ न वन्दना-
भावस्य तज्जन्यनरकोत्पादकाले सत्त्वात् नरकोत्पत्त्यापत्तिरित्येव
दूषणं द्रष्टव्यं । नतु सन्ध्याकालस्य करणाभावविशेषणत्वेऽपि उपा-
सनायाः पूर्वं परतो वा तस्यासेव सन्ध्यायां वन्दनाभावस्य प्रा-
थिकत्वात् सर्वत्र प्राप्नोत्यपत्तिप्रसङ्गः । न च यावत्सन्ध्याक्षणवृत्ति-
तविशिष्टाकरणं प्राप्येतेरिति वाच्यं । यावत्सन्ध्याक्षणवृत्तित्व-
विशिष्टाकरणात् कुत्रापि सन्ध्यायामसम्भवादिति चेत्, न, प्रति-

कत्वं । वस्तुतस्तु अखण्डान्वयेन विशेषणत्वं अन्यघोक्तगौरवेणारण्यस्यापि
कथमाधनत्वं न स्यात् तस्यापि साधिकरण्यतत्पक्षकत्वसम्भवादिति बौत्-
सर्गिक विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति प्रागु-
क्तरीत्या प्रायश्चित्तवैषम्यमपि स्यादित्यपि बोध्यं । 'पदार्थैकेति । यद्यपि
पदार्थत्वमेव करणस्य न तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि करणाभावरूपविशिष्टा-
पेक्षया प्रतियोगिन एकदेशोक्तिरिति ध्येयं ।

नन्वेव करण एव तदन्वयोऽस्तु तस्य वस्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावेन विनि-
गमकाभावादिति चेदच्चाड । तत्राकाङ्क्षाविरहः, न च चक्षुषा न पश्यतीत्यत्रैव
तत्सम्भवः, तत्र तथा तात्पर्येण तथात्वात् प्रकृते च तथा तात्पर्यान्वधा-
रणात् प्रधानविशेषणत्वे सम्भवति नाप्रधानविशेषणत्वायामाकाङ्क्षेति, तदिद-
मुक्तं 'अप्रधानत्वादिति । यत्तु सन्ध्याकालौ न करणस्य तदीयस्याभावो यदि

योग्यनधिकरणसन्ध्याकालवृत्तिविविधितत्पुरुषीयमन्धावन्दनत्वा-
वच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषीयपापविशेषे हेतुत्वात् नरकविशेषं प्रति
सामान्यतः सन्धावन्दनत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव सामानाधिकरण-
प्रत्यासत्त्या हेतुत्वं पापाभावादेव च कृतसन्धावन्दनस्य न नरको-
त्पत्तिः तेन नरकविशेषे तत्तत्पुरुषान्तर्भावः^(१) कार्य-कारणभावा-
सम्भवेऽपि न सति । न च तथापि सन्धावन्दनपूर्वोत्तरसन्धाक्षण-
मादाय पापातिप्रसङ्गस्तदवस्य इति वार्थं । क्षणानां न सन्धात्व-
मपि तु तावत्क्षणराशिवृत्तिस्थूलकाक्षोपाधिरेव सन्ध्येत्यभ्युप-
गमात् सन्धात्वन्तु शक्तिविशेषसम्बन्धेन सन्धापदवत् तत्तत्काले-
तरकालत्वं वा, तत्तत्पुरुषीयविविधित्वेनाभावोऽपि विशेषणीयः,
तत्पुरुषीयाधर्मं प्रति तत्पुरुषस्य वा तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वमतः
पुरयान्तरे न तत्पुरुषीयपापविशेषादेरुत्पत्तिः । न च सन्धायाः
दण्डद्वयात्मकतया दण्डद्वयेनैव धारावाहिकापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः या-
गादिस्रले च यागादेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुतया न धारावाहि-
कापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति वार्थं । इष्टत्वात् । न च यत्पुरुषीय-
सन्धावन्दनमेवाविद्धं तत्पुरुषीयसन्धावन्दनाभावस्य हेतुत्वासम्भ-
वात् तस्य पापाद्यनुत्पत्त्यापत्तिः पुरुषपदेनात्मविवक्षणे शूद्रशरीर-

(१) तत्तत्शरीरान्तर्भावोति श० ।

तथा तदा प्रतियोग्यप्रसिद्धिं चान्यदोयस्य चेन्नदातिप्रसङ्ग इति तच्चिन्त्यं,
सन्धाकालोत्पत्तिरवच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषे तथात्वसम्भवात्, अत्र सन्धा-
कालस्य विशेषणध्वंसे विविधित्वं इत्यभ्युपगमेऽनुमानखण्डोक्तविविधित्वप्रति-

परिग्रहदशायामपि सन्ध्याकरणाभावे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं ।
 यस्य सन्ध्यावन्दनमप्रसिद्धं तत्पुरुषौघपापविशेषे सन्ध्याकालवृत्ति-
 त्वविशिष्टतत्पुरुषवृत्तित्वविशिष्टसन्ध्यावन्दनसामान्याभावस्यैव हेतु-
 त्वात् पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् विशिष्टान्तद्वयमभावे
 विशेषणं । यदा द्वितीयविशिष्टान्तं नोपादेयं तत्पुरुषौघाधर्मे प्रति
 तत्पुरुषस्य सादात्म्येन हेतुत्वादेव न पुरुषान्तरे तत्पुरुषौघपाप-
 विशेषोत्पत्तिः । न च पुरुषभेदेन कार्य-कारणभावभेदे प्रतियोग्य-
 नधिकरणसन्ध्यावृत्तित्वविशिष्टेत्यभावविशेषणमनर्थकं कृतसन्ध्या-
 वन्दनपुरुषान्तभाविष्य कार्य-कारणभावविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति
 वाच्यं । अतस्तसन्ध्यावन्दनस्यैव सन्ध्येतरकाले धारावाहिकपापा-
 नामुत्पत्तिवारणाय तदुपादानात् दृष्टापत्तावगतापूर्वकल्पने गौर-
 वात् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् तस्यादोषत्वे तु विशिष्टा-
 न्तस्यानुपादेयत्वात् । ननु तथापि प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिकमरणा-
 देरपूर्वजनकत्वे मानाभावः मरणस्य स्वर्गपूर्वकालेऽपि सत्त्वात् ।
 न च निर्व्यापारमरणस्य फलजनकत्वे फलधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः
 प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे च स्वर्गाव्यवहितमाक्-
 काले तेन सम्बन्धेन तदसत्त्वात् तदनुत्पत्त्यापत्तिः^(१) अतोऽपूर्वमा-
 वश्यकमिति वाच्यं । अपूर्वाभ्युपगमेऽपि स्वर्गजनने कालविशेषस्य

(१) स्वर्गानुत्पत्त्यापत्तिरिति ग० ।

योगिकर्त्तृत्वानङ्गीकारादितोयस्य इति, अन्यथा विशेषणमात्रस्यैव व्या-
 पारकल्पनेऽकारणस्य पापहेतुत्व न स्यादिति दृष्टेर्नैवोपपत्तौ नादृष्टकल्पन-

त्वात्, तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तव सहभावा-
निरूपकस्यापि कारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात्
सावधिफलजनकत्वं । यत्र यद्ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्राग-
भावोऽपीति चेत्, न, दुग्धध्वंसजन्यदध्नि मिथ्याधीध्वंस-

सहकारित्वावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति चेत्, न, तथा-
पूर्वानभ्युपगमादिति दिक् । ननु सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणजन्या-
पूर्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्वं मानाभावः तत्र स्वध्वंसस्यैव
व्यापारत्वसम्भवादित्याशङ्कते, 'तथापीति नित्याकरणजन्यापूर्वस्या-
वश्यकत्वेऽपीत्यर्थः, यागादिस्थल इति शेषः । ननु कार्यसहवर्तिन-
एव कारणतया ध्वंसस्य यागजन्यत्वाभावात् कुतो व्यापारत्वमित्यत-
आह, 'तवेति, अन्यथा प्रागभावादेरकारणत्वापत्तेरिति भावः ।
ननु ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गादिधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः ध्वंसस्य
नित्यत्वात् अदृष्टोपगमे तु तस्य चरमव्यक्तेरेव नाशस्य प्रसङ्ग इत्यत-
आह, 'तस्येति, 'अनन्तत्वेऽपि' ध्वसाप्रतियोगित्वेऽपि, 'स्वभावादिति
तत्तद्ध्वंसजन्यफलसामान्ये तत्तत्कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यर्थः,
अपूर्वानभ्युपगमेऽपि कालविशेषस्य सहकारित्वावश्यकतादन्यथेह लोक-
एव स्वर्गोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः । 'यवेति, मण्यादिप्रतिबन्धकस्थले
तथा दृष्टत्वादिति भावः । 'दुग्धध्वंसेति, इदमुपलक्षणं, महापट-

मित्याशयेनाह, 'तथापीति । ननु ध्वंसो न यागव्यापारः यागासहभावित्वेन
तदजन्यत्वादित्यत आह, 'तवेति अन्यथा याग स्वर्गेऽपि कारणं न स्यादि-
त्यर्थः, । प्रलान्त्यमाशङ्क्याह, 'तस्येति, अपूर्वकल्पनेऽपि स्वभावस्यैवाश्रय-

साध्यमुक्तौ च^(१) व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभावत्वेन
हेतुत्वे तथाभावाच्च । ध्वंसेनानुपपत्तिः कथं तेनैव
समाधातव्येति चेत्, न, ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वज्ञानं
विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति । मैवं ।
प्रतियोगि-ध्वंसयोरेकवाजनकत्वात् । न हि नियमतो
यद्ध्वंसे सति यद्भवति तत् तच्च कारणं ।

ध्वंसजन्यखण्डपटे समवायादिनाशजन्ये द्रव्यादिनाशे च व्यभिचारो
बोध्यः । 'प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति प्रतिबन्धकसमर्गभावत्वेनेत्यर्थः,
'तथाभावात्' तत्रागभावस्य हेतुत्वात्, 'ध्वंसेनानुपपत्तिरिति स्वर्ग-
प्राक्काशे ध्वंसज्ञानप्रयुक्ता स्वर्गकारणत्वाभावधीरित्यर्थः, 'तेनैव
समाधातव्येति ध्वंसज्ञानेनैव निवर्तनीयेत्यर्थः, एकच निवर्तकत्व-
प्रयोजकत्वयोर्विरोधादिति भावः । 'ध्वंसे सति' ध्वंसज्ञाने सति,
'तद्व्यापारत्वेति तद्व्यापारत्वज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तानुपपत्तिबुद्धेरित्यर्थः,
'कल्पनया' ज्ञानेन । अजनकत्वे हेतुमाह, 'न हीति, 'हि' यस्मात्,
यद्ध्वंसजन्यं यत् तच्च तत्कारणकमित्यर्थः, तथाच तत्कारणकत्वस्य
तद्ध्वंसजन्यत्वाभावव्याप्यतया स्वर्गे न यागध्वंसजन्य यागकरणक-
त्वादित्यनुमेयमिति भावः । न च चरमदुःखं प्रति यागादिद्वार-

(१) मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ चेति ख० ।

बोध्यत्वादिति भावः । 'न हीति, यद्यप्येवमपूर्वमच्छेदपि यागस्य स्वर्गकारणत्व
न स्यात् निषमत्तत्तद्वंसे सत्येव तदुत्पत्तेः, यदि च तथात्वेऽपि वेदबोधित-
कारणत्वमप्रयुक्तं तदा मुख्यं तथाप्युक्त्याप्तावेव तात्पर्यं । इति प्रकाशः ।

न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं । व्यभि-
चाराभावेन तस्यापि* प्रयोजकत्वात् । अथ शब्दाद्-

कस्य मिथ्याज्ञानस्यादृष्टजनकस्य जनकत्वं मिथ्याज्ञानाभावस्यापि
जनकत्वमित्युक्त्याभिभङ्ग इति वाच्यं । तत्र मिथ्याज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वे
मानाभावात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यये विषयतया शब्दध्वंसजन्ये श्रोत्र-
व्यापारतया च शब्दजन्ये व्यभिचार इति वाच्यं । शब्दध्वंसप्रत्यये
शब्दध्वंसस्य श्रोत्र-मनःसंयोगस्य वा व्यापारतया शब्दस्याव्यापारत्वात् ।
न च तथापि तत्ता-तदनुभवध्वंसविषयकसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारः तत्र विषयतया तत्तानुभवध्वंसस्य संस्कारद्वारा तत्ता-
नुभवस्य च हेतुत्वादिति वाच्यं । संस्कारस्य सन्निकर्षविधया हेतुत्वेऽपि
तत्र तत्तानुभवस्य हेतुत्वे मानाभावात् । अथ तथापि यन्नये प्रत्य-
भिज्ञायां यद्वह-स्मरणरूपकत्वं तन्नये तादृशसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां
व्यभिचारः स्मरणरूपतया तत्र संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्यापि हेतु-
त्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ध्वंसत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्य-
ताया व्याप्तिघटकत्वात् तादृशजन्यता च महापटनाग्रजन्ये खण्डपटे
दुग्धध्वंसजन्ये दग्धि समवायिनाग्रजन्यसमवेतनाग्रादौ च प्रसिद्धा समू-
हालम्बनप्रत्यभिज्ञायाश्च विषयत्वेनैव तत्तानुभवध्वंसस्य हेतुत्वात् ।
एतेन पूर्वानुभवजन्यस्य तदनुभवध्वंसस्य कालोपाधितया हेतु-
त्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं । 'हेतुत्व इति ध्वंसस्य हेतुत्व इत्यर्थः,
'तथेति प्रतियोगिनो न हेतुतेत्यर्थः, 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापि,

* 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापीत्यर्थः, तथाच ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रति-
योगी न कारणमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावादिति भावः । 'अथेति,

यागकारणता व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्यध्वंसस्य
कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकं, अन्यत्र तु माना-
भावान्न तथेति चेत्, न, यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्ग
प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्याप्य-

‘प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगिनो हेतुत्वाभावे नियामकत्वादित्यर्थः ।
उक्तव्याप्तौ तज्जनकारणकत्वेनाप्रमौद्यमाणत्वमुपाधिमाशङ्कते, ‘अ-
थेति, ‘शब्दात्’ वेदात्, ‘यागकारणता’ यागस्य स्वर्गकारणता,
‘कारणत्वकल्पनमिति स्वर्गकारणत्वकल्पनमित्यर्थः, तथाच स्वर्ग
यागध्वंसकारणकत्वस्य प्रकाशसिद्धत्वेन पक्षे साध्यस्यापकतया त-
ज्जनकारणकत्वेनाप्रमौद्यमाणत्वमुपाधिरिति भावः । ‘अन्यत्र त्विति
घटादिस्थले त्वित्यर्थः, ‘न तथेति न दण्डादिरूपकारणध्वंसस्य कार-
णतैत्यर्थः, तथाच घटादावेव साध्यस्यापकतेति भावः । ‘प्रमाणान्त-

तथाचोक्तव्याप्तौ कारणताग्राहकाभाव उपाधिरिति भावः । ‘प्रमाणान्तरेति
स्वर्गं न यागध्वंसजन्यः यागजन्यत्वादित्याद्यनुमानविरोधेनेत्यर्थः । नन्व-
त्राप्यप्रयोजकत्वं तथाच तन्निराकरणे उक्तव्याप्तिरेव हि यत्र मूलं सा चो-
क्तौपाधिराऽप्रयोजकत्वकवलितैव । न च यागस्य प्रतिजन्यकत्वापत्तिरेव
प्रमाणान्तरविरोधः, संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात् । न च ध्वंसत्वेनापि
हेतुत्वे तथा श्लक्ष्णपटोत्पत्तौ महापटवदिति वाच्यं । तत्र कारणताग्राहका-
भावादत्र च तत्सत्त्वे प्रतिजन्यकत्वं न किन्तु हेतुत्वमेव । किञ्च धर्मिकल्पनात्-
इति न्यायेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमिति चेत्, न, प्रागुक्तरीत्या दृष्टसिद्धौ
तत्रैव व्यापारत्वे कल्प्यते लाघवात् न तु ध्वंसे तस्याभावनया गुरुत्वात्, एवञ्च
शमिषाभावे उक्तव्याप्तिरप्यविषया, नदिदमुक्त शमिषाभावेनेत्यादि,

रेति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकरणकत्वादित्यनुमानस्य सत्-
प्रतिपक्षतया विरोधित्वेनेत्यर्थः । न चास्य सोपाधितया हीनबल-
त्वेन कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं । स्वर्गं यागध्वंसकरणकत्व-
सिद्धावेव पक्षे साधनाव्यापकतया तस्योपाधित्वमश्ववादिति भावः ।
इदमापाततः तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वस्याप्यसि मानाभावात् ।
न च यागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे यागादेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति
वाच्यं । संसर्गाभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा हेतुत्वे तथात्वात् अन्यथा
समवाय्यादिनाशस्य द्रव्यादिनाशहेतुतया समवाय्यादेरपि प्रति-
बन्धकत्वापत्तेः । न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे यागध्वंसत्वेन हेतुत्वं
अपूर्वस्य व्यापारत्वे जातिविशेषेण तत्त्वमिति स्थापनादपूर्वसिद्धि-
रनन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनन्तु फलमुखमिति वाच्यं । ध्वंससम्बन्धेन यागस्य
हेतुत्वोपगमात् ध्वंसस्य च ध्वंसत्वेन हेतुत्वमहेतुत्वं वा । अथ पुन-
रुक्तगयाश्राद्धादेर्ध्वंससम्बन्धेन पित्रादिस्वर्गहेतुत्वासम्भवः तद्ध्वंसस्य
पित्राद्यनिष्ठत्वात् । न च तत्र स्थात्रयपितृकत्वसम्बन्धेन स्वर्गः कार्य-
इति वाच्यं । नानापुत्रस्य तेन सम्बन्धेन स्वर्गस्याहुतगयाश्राद्धेऽपि
पुत्रे सत्त्वेन व्यभिचारापत्तेरिति चेत्, न, पुत्रादिनिष्ठध्वंसस्यैव
पित्रादौ गयाश्राद्धादेः सम्बन्धत्वात् । न च तदसम्बद्धस्य कथं
तत्त्वसम्बन्धत्वमिति वाच्यं । स्वप्रतियोग्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पित्रादि-
सम्बद्धत्वात् सम्बन्धमसम्बन्धगौरवस्य चादोषत्वात् तचापूर्वसिद्धावपि

प्रमाणान्तरविरोधोऽप्ययमेव बोध्य इति । ननु चरमदुःखोत्पत्तौ मिथ्या-
ज्ञानध्वंसो हेतुरन्वय-व्यतिरेकात्तदपि च रागादिद्वारा कारणमिति दृष्ट-

यागादिस्थलेऽपूर्वसिद्धेः “पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीत्यत्र च प्रथमपुण्यपदं
यागादिक्रियापरमेव, दानपदन्तु इदं मम स्वर्गं न जनयतु अमुकस्य
जनयत्वित्येवापरं, द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्गादिपरमेव, तादृशेच्छा-
रूपदानञ्च ध्वंससम्बन्धेन स्वर्गहेतुरिति तद्वत्तादपि नादृष्टसिद्धिः ।
न च मुक्तपितृद्वेयकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः फलप्रसङ्गः
आह्वयध्वंसे फले वा दोषस्याहेतुत्वात् अदृष्टं प्रति तु दोषस्याहेतुतया
न तत्कल्पनायां तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं । तत्र फलप्रागभावाभावेन
फलानुत्पादात् स्वप्रतियोग्यद्वेयदोषकासोत्पन्नध्वंसस्यैव वा तत्र
सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । अतएव तत्त्वज्ञानिनोऽपि यागादिना न भोग-
प्रसङ्गः तत्र तादृशभोगविशेषप्रागभावाभावात् तादृशध्वंसविशेष-
सम्बन्धेन यागादेरभावाच्च । ननु विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगाद्या-
त्मकगङ्गाद्यानादिस्थले नानाव्यक्तीनां जन्मसंयोगादिध्वंसानां सम्ब-
न्धत्वकल्पनामपेक्ष्य साधवादेकस्यैवापूर्वविशेषस्य सम्बन्धत्वं कारणत्वं
वा कल्प्यते । न चैकेव विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगव्यक्तिः स्त्वनं
न तु नानाव्यक्तिरिति वाच्यं । विनिगमनाविरहेण युगपदुत्पन्नानां
गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परामयोगानां ध्वंसोपपत्तेरैव जलसंयोगतया
स्त्वानत्वादिति चेत्, न, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां गङ्गाजल-तदवय-
वादिपरम्परामयोगानामेव गङ्गास्त्वानत्वं, न तु कसोत्पन्नानां
कमिकविनष्टानां वा, तथाच स्वाभाव्यक्तीनां नानात्वेऽपि एक एव
ध्वंसः अतिरिक्तापूर्वधर्मिकल्पनापत्त्या साधवेन तथैव कल्पनात् ।
यव आभिचार इति चेत्, न तदनङ्गीकारात्तथैव चतुर्थदोषादर्थमादि-
त्याह । न च परप्रत्यक्षे पूर्ववर्त्ये तद्वत्सोपपत्तिरिति वाच्यं । तदन-

न च गङ्गाजल-तदवयवादीनामाश्रयाणां भेदात् कथमेकध्वस इति वाच्यः । आत्मजलसयोगध्वसानामतौन्द्रियतया आश्रयभेदेऽपि ध्वस-
स्यैक्ये बाधकाभावात् तावता गङ्गास्नानादिस्थलेऽपूर्वसिद्धावपि
धागादिस्थलेऽपूर्वे मानाभावाच्च । न चापूर्वानभ्युपगमेऽङ्ग-प्रधानयो-
फल प्रत्यविशेषादङ्ग-प्रधानव्यवस्थैव न स्यात् अपूर्वानभ्युपगमे परमा-
पूर्वजनकापूर्वजनकस्यैवाङ्गत्वात्, न हि ध्वसपक्षे तत्सम्भवः, तद्वसस्य
तद्वसाहेतुत्वादिति वाच्यः । प्रधानकथन्ताप्रवृत्तिविधिविधेयत्वेनै-
वाङ्गपरिभाषोपपत्तेः, कथन्ताप्रधाननिर्वाहप्रकारकजिज्ञासेति न
किञ्चिदेतत् ।

नव्यास्तु यथा प्रामाणिकव्यवहाराक्षिप्तिताव्यभिचारकरूपेण
सन्दिग्धव्यभिचारकरूपस्य लघुधर्मेण गुरुधर्मस्य व्याप्यधर्मेण व्यापक-
धर्मस्यान्यथासिद्धिस्तथा ध्वमजन्यकार्यं प्रति प्रतियोगी प्रतियोगि-
जन्यकार्यं प्रति च ध्वसोऽन्यथासिद्धः, तथैव प्रामाणिकव्यवहारात् ।
अतएवानन्तापूर्वव्यक्तिकल्पनागौरवमपि न दोषाय प्रामाणिकत्वात् ।
न च पञ्चसु अन्यथासिद्धिषु नास्यान्तर्भाव इति वाच्यः । व्याप्यधर्मा-
दिना अन्यथासिद्धिवद्भवहारबलादधिकस्यैवैतस्य स्वीकारात् । अन्यथा
व्यवहारानादरे व्याप्यधर्मादिना व्यापकधर्मादेरनन्यथासिद्धत्वापत्तेः
तेषामन्यथासिद्धत्वे तत्तद्व्यभिचारभेदानामपि कारणतालक्षणे प्रवेश-
नीयत्वेन गौरवापत्तेः । न च कार्य-कारणभावस्य कार्यं कारण-

भ्युपगमादभ्युपगमे वा तदपि तत्प्रत्यक्षस्यालौकिकत्वेन विषयाभ्यन्ततया
तद्व्यापाराकल्पनात् । न च शब्दध्वसप्रत्यक्षे शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया व्यभि-
चारः, तच्च तद्वसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादिति दिक् ।

कल्पनात् । अस्तु तर्हि देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेत्, न, यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्

विशेषनिघ्निततया स्वध्वजजन्यकार्यान्तर प्रति यागस्य यागजन्य-
कार्यान्तर प्रति तद्धवसाकारणत्वव्यवहारेऽपि याग-स्वर्गस्यते तथा-
त्वाभाव तच्च तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति
वाच्य । तथा सति व्याप्य व्यापकभावस्य व्याप्य व्यापकविशेषनिघ-
्निततया व्याप्यधर्मान्तरेण व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धत्वव्यवहारेऽपि
प्रकृते तथात्वाभाव । अत्र तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युप-
गमादिति व्याप्यधर्मशान्यथासिद्धिभ्यस्तेऽपि सुवचनेन तथाप्यन्यथा-
सिद्धत्वाभावापत्तेरिति प्राज्ञ ।

‘अस्त्विति, यद्यपि देवताप्रीतेर्यापारत्व पूर्वमेव निराकृत
तथापि देवताचैतन्यस्यास्माभिर्ह्युपगमात् पूर्वोक्तबाधकामभवेन स्वम-
तेन दूषणान्तरमभिधातु पुन शङ्कते, ‘अस्त्विति, यद्यपि प्रीति-
रप्याशुविनाशिनौ तथापि प्रीत्यनुभवजनितमस्कारद्वारा प्रीते-
र्यापारत्वमिति भाव । ‘मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति
शान्दिकसूतेरप्रामाण्यत्वादित्यर्थ, तथाच कल्पत्वाविशेषे किमप-
राद्धमपूर्वमेति भाव । ननु भगवत्पण्यैताद्यव्याकरणमूलकत्वाच्छाब्दि-

केचित्तु फलसमानाधिकरणमेव जनकमिति स्थितौ पुण्यदानात्परस्मिन्
दानध्वसादेरभावादपूर्वमनन्यगत्याङ्गीकार्यमित्याहुः । ‘अस्त्विति, पूर्व
मन्वयप्रयोजकतया शङ्कितमिह व्यापारत्वेति विशेष इत्येके । अधिक
निर्लेपनाय तदेव स्मारितमित्यन्ये ।

‘मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शान्दिकसूतित्वादेव न खत

गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदसम्भवात् । न च तच्चापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्तृ-भोक्तृगतव्यापारकल्पनाच्च । ननु नायं नियमः पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजा-तेत्या पुत्रे चाहृत्योत्पत्तेः । अथ तच्चापि कर्तृव्येवाहृतं

कस्यतिरपि मानमेवेत्यखेराह, 'गङ्गेति, 'देवताविरहेण' मौलनीय-देवताविरहेण, 'तदसम्भवादिति^(१) देवताप्रीतेर्यापारत्वासम्भवा-दित्यर्थः, 'तत्प्रीतिरिति गङ्गाधिष्ठातृदेवताप्रीतिरित्यर्थः, 'लाघ-वेनेति साक्षात्सम्बन्धेन कारणत्वे लाघवेनेत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति कर्तृरूपो यो भोक्तृत्यर्थः, भोक्तृपदं प्रकृताभिप्रायेण सम्पातायातं । 'नायं नियम इति कर्तृगत एव व्यापार इति न नियम इत्यर्थः, 'पुत्रकृतेति । न च गयाश्राद्धाद्यदृष्टयोः सामानाधिकरण्यप्रत्या-सत्तैव हेतुत्वात् कथं पित्रादेरदृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यं । उद्देश्यता-

(१) 'तदसम्भवादित्यत्र 'तदभावादिति कस्यचिन्मूलमुक्तकस्य पाठः तस्या-प्ययमेवार्थः, कस्मिंश्चित् टीकायुक्तकेऽपि 'तदसम्भवादितौत्वत्र 'तद-भावादितौति पाठो वर्तत इति ।

प्रमाणमिति भावः । 'तत्प्रीति' गङ्गाप्रीतिः । न च स्वर्गिंशरीरमेव व्यापारः, पूर्वादृष्टेन प्रलयोत्तरस्वर्गानुपपत्तेः । 'लाघवेनेति कृतिहेतुत्व-निर्वाच्याय कल्प्यमाणो व्यापारः तत्समानाधिकरण एव कल्प्यते एव भोगोपपादकतत्समानाधिकरण इत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति मतमेवेन उक्त-यथा देवताप्रीतिर्न व्यापार इति भावः । कर्तृगतत्वनियममाक्षिपति,

विहितक्रियायाः यागस्येव कर्तृगतादृष्टजनकत्वात् ।
न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि न स्वर्गः स्यादिति
वाच्यं । अदृष्टस्य फलनाशतया पितरि स्वर्गाभावे-

सम्बन्धेन तेषामदृष्टहेतुत्वादिति भावः । 'विहितक्रियायाः' विहित-
क्रियात्वेन, पुण्यजनकक्रियात्वेनेति यावत्, तेन भेषजपानादौ न
व्यभिचारः, तथाच पुत्रकृतं आहुं स्वसमानाधिकरणादृष्टजनकं
पुण्यजनकक्रियात्वात् यागवदित्यनुमेयमिति भावः । न च तददृष्टस्य
कर्तृनिष्ठत्वेन समवायघटितसमानाधिकरणप्रत्यासत्त्या अदृष्टस्य
स्वर्गहेतुत्वात् कथं नष्मात् पित्रादौ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
स्वजनककर्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तददृष्टस्य स्वर्गादिजनकत्वादिति हृदयं ।
'मुक्ते पुत्र इति पित्रनिष्ठभोगात् प्रागेव मुक्ते पुत्र इत्यर्थः, 'तददृ-
ष्टेति गयाग्राह्यादिजन्यादृष्टेत्यर्थः, 'न स्वर्ग इति, स्यादिति शेषः^(१) ।
'अदृष्टमेति प्रायश्चित्ताद्यनाशस्य प्रधानजन्यस्यादृष्टेत्यर्थः, तेना-
जनितप्रधानापूर्वाङ्गापूर्वं न व्यभिचारः । नन्वेवं पुत्रस्याशेषविशेष-

(१) स्यादितिपदपूरणेन कस्मिंश्चित् मूलपुस्तके स्यादिति पदं नास्तौ-
तनुमीयते, अस्मत्प्रमाणपुस्तकेषु सर्वेष्वेव तादृशपदं वर्तते इति
पूरणमकिञ्चित्परमिति ।

'नन्यति, 'विहितेति विहितक्रियाविशेषेत्यर्थः, तेन वैयकविहित-
क्रियाया न व्यभिचार इत्याहुः । 'पतेति, न बालतत्प्रधानाङ्गापूर्वं व्यभि-
चारः, यत् न प्रधानं तच्च तदपूर्वं मानाभावात् भावे वा 'अदृष्टविशे-

नादृष्टानाशात् स्ववृत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधि-
त्वात्, न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषा-
भावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पित्रदृष्टाजनक-
त्वात्, तथात्वे च साङ्गमपि आद्यादिकं निष्फलं
स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्ते

गुणोच्चेदरूपमुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्ववृत्तीति, तथाच स्वा-
वृत्तिभोगजनकेतराग्रेषविशेषगुणोच्चेद एव मुक्तिरिति भावः ।
इदमुपलक्षणं अग्रेषविशेषगुणोच्चेदस्य मुक्तिसाधित्वेत्यपि बोध्यं ।
पितृगतादृष्टजनकत्वे बाधकमाह, 'न लिति, 'विहितक्रियाया इति
मुक्तपितृदृष्टजनकगयाआद्यादेरित्यर्थः, 'अजनकत्वादिति जनकत्वा-
सम्भवादित्यर्थः । ननु तत्र नोत्पद्यत एवादृष्टमित्यत आह, 'तथात्वे
चेति, 'अप्रामाण्यापत्तिरिति । इदमापाततः स्वरूपयोग्यत्वलक्षण-
फलबाधनत्वस्य विध्यर्थतया कश्चित् फलाजनेऽपि प्रामाण्यसम्भवा-
दिति बोध्यं^(१) । नन्वेवं पुत्रगतगयाआद्यादिना मुक्तस्यापि पितुः
सुखाद्युत्पत्तिः स्यात् तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य
सुखादेतत्वात् पित्रनिष्ठादृष्टाभ्युपगमे च पितुर्दोषाभावेनादृष्टानु-
त्पत्त्या न तत्प्रसङ्ग इत्यत आह, 'पुत्रगतेति, तथाचेष्टापत्ति-

(१) इति ध्येयमिति ग० ।

वाभिप्रायकत्वात् । नन्वेवमदृष्टसत्त्वे मुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्ववृ-
त्तीति । नन्वेवं मुक्तस्यापि खर्गेऽपिभोगः स्यादित्यत आह, 'पुत्रेति, तथा-

पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ
 दोषस्याहेतुत्वात् । अथ पितृसुखं^(१) पितृपुण्यजन्य-
 मिति पितरि पुण्यं तेन विना तदसम्भवात् न पुत्रे तत्र
 फलप्रसङ्गादिति पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्य-
 हेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत्, एवं, पितृ-
 क्रियापि पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं
 पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्ग-
 कामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु, तत्पुण्यं पितृ-
 दृष्टि तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्, न पुत्रदृष्टि तत्सुखाहेतु-

रिति भावः । 'पितृसुखमिति पुत्रद्वतगयाश्राद्धादिजन्यपितृसुखं
 पितृपुण्यजन्य पितृसुखत्वादप्यपितृसुखवदित्यनुमेयमित्यर्थः, तर्क-
 माह, 'तेनेति पितृनिष्ठपुण्येन विना गयाश्राद्धजन्यपितृसुखासम्भ-
 वादित्यर्थः, अधिकरणपुण्यस्य अधिकरणभोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गा-
 दिति भावः । 'न पुत्रेति पुत्रद्वत्पुण्याभाववान् तज्जन्यस्वर्गाभाव-
 वत्त्वादित्यर्थः । ननु पितृक्रियायाः पितृपुण्यजनकत्वात् पुत्रक्रियातः
 कथं पितरि पुण्यं स्यादित्यत आह, 'पितृस्वर्गेति, उक्तानुमाने
 बाधकमाह, 'एवमिति । ननु तत्पुण्यस्य पुत्रनिष्ठत्वे तस्मात् पितृस्वर्गः
 कथं स्यात् अधिकरणस्यापि जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'पितृ-
 स्वर्गकामनाजन्येति, पुण्यपक्षकमनुमानान्तरमाशङ्कते, 'तत्पुण्यमिति,
 'तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति तत्सुखाहेतुफलजनकपुण्यत्वादित्यर्थः, तेन

पुण्यत्वादिति चेत्, न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्य-
जन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतपुण्यत्वात्, तस्मात्
पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र-
एव तत्पुण्यमिति । मैवं । स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गा-
श्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितत्वात् साधवात् कल्पनायाः

सुखानुपधायके तन्निष्ठपुण्ये न व्यभिचार । सप्रतिपक्षमाह, 'तत्-
पुण्यमिति, 'अथ तथापि कर्त्तव्येवाद्दृष्टमिति पूर्वपक्षोपसमतमुप-
सहरति, 'तस्मादिति, 'पुत्र एवेति, तथाच 'कर्त्तव्येव व्यापार इति
नियमोऽस्येवेति भाव । 'ननु भाव नियम इति पूर्वपक्षो दूषयति,
'मैवमिति, 'प्रथमोपस्थितत्वादिति पितृस्वर्गकामोगयाया आह
कुर्वीतेति विधिवाक्ये पितृपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेन स्वर्गाश्रयस्य
पितुरेव प्रथमोपस्थितेरित्यर्थ । ननु यत्र पितृपदस्य प्रथम अवशे-
ऽपि शक्तिज्ञानादिविलम्बेन पितुर्न प्रथमोपस्थितिस्तत्र यत्र वा
विधिसापेक्षप्रवृत्तिकार्यवादादेव फल तदाश्रययोरुपस्थितिस्तत्र च^(१)
गयाआह्लादिक्रियैव प्रथमोपस्थितेति तदाश्रयएवाद्दृष्ट कल्प्यता-

(१) यत्र विधिसापेक्षप्रवृत्तकाम्यपदादेव तदाश्रयस्य पितुरुपस्थितिस्तत्र
चेति ख० ।

चेष्टापत्तिरिति भाव । अनियमवादी शङ्कते, 'तत्पुण्यमिति गयाआह्लादि-
जन्यमित्यर्थ, नियमवादी दूषयति, 'नेति, एवञ्च जातेष्टिस्यत्वेऽपि कर्त्तव्यता-
दृष्टादेव फलसिद्धिरिति सूचयति । अनियमवादी समाधत्ते, 'मैवमिति, 'प्र-
थमेति पितृस्वर्गकामइत्यादित स्वर्गाश्रय पिता प्रथमोपस्थित इत्यर्थ ।

साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च । न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये
स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थिति-
कत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च ।

मित्यस्वरसादाह^(१) 'साधवादिति कार्य-कारणभावे समवायघटित-
सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तित्वे साधवादित्यर्थः, 'साधादिति
साधवेनादृष्ट-स्वर्गयोः कार्य-कारणभावकल्पनायाः समवायलक्षण-
साक्षात्सम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वविवक्षत्वाच्चेत्यर्थः, अदृष्टस्य क्रिया-
सामानाधिकरण्ये स्वजनककर्माद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पितृस्वर्गहेतुतया
परम्परासम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । स्वर्गहेतु-
कामनाश्रयत्वस्याकर्त्तर्यपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गादाह, 'स्वर्गकामनेति,
'परम्परयेति स्वजनककर्माद्देश्यत्वलक्षणपरम्परामन्वन्धेनादृष्ट-स्वर्गजन-
कत्वादगौरवाच्चेति घोषना । ननु गयाआहुदिजन्यादृष्टस्य स्वर्ग-
सामानाधिकरण्येऽपि आहुतादृष्टयोः कार्य-कारणभावे कारणताव-
च्छेदकसम्बन्धगौरवं उद्देश्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । न
चोद्देश्यत्वापेक्षया स्वजनककर्माद्देश्यत्वं शुद्ध्यति वाच्यं । ममापि
तत्तदुद्देश्यताया एव सम्बन्धत्वात् स्वजनककर्माद्देश्यत्वस्य च सम्बन्धता-
निषामकसम्बन्धत्वात् तद्गौरवस्यादोषत्वात् । न च गयाआहुदि-
जन्यादृष्टस्य कर्त्तृनिष्ठत्वे एकोद्देश्यकानेककर्त्तृकआहुदिस्थले कर्त्तृभेदेन

(१) कल्पमित्रेण व्याप्तेति ग० ।

'साधवादिति स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वापेक्षया स्वर्गश्रयत्वस्य अनुत्वादित्यर्थः,
उत्सर्गमाह, 'साधादिति साक्षात्सम्बन्धेनोपपादकविषयत्वादित्यर्थः ।

यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्तिः
सुखञ्च स्यात् तदा साक्षिविधया असत्याभिधानादि-
पुत्रक्रियाजन्यपापेन “स विष्ठायां कृमिभूत्वा पितृभिः
सह पच्यते” इत्यादिवोधितनरकभागितापि मुक्तस्य
पितुः स्यात् । तथाच पुत्रकृततथाविधशक्त्या न कश्चि-
न्मोक्षार्थं ब्रह्मचर्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् “दुःखे-

नानादृष्टकल्पने गौरवमिति वाच्य । तदपूर्वस्य फलसामानाधिक-
रण्येऽपि षट्पुरुषाद्वाद्वादावाग्रयभेदेन नानादृष्टकल्पने गौरवात् । न
च गयाआद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे गयाआद्धादेः केन सम्बन्धेन
पितृनिष्ठस्वर्गहेतुता अदृष्टस्य अधिकरणत्वात् उद्देश्यतासम्बन्धेन
गयाआद्धादे स्तर्गपूर्वममत्वादिति वाच्यं । अदृष्ट-स्वर्गघोः सामा-
नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् आद्ध-स्वर्गघोर्दैशिक-
सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वविरहेऽपि अतिविरहादित्य-
स्वरसादाह, ‘यदि चेति, ‘चकारः किञ्चेत्यर्थ, ‘पुत्रकृतपुण्येनेति
पुत्रकृतगयाआद्धादिजन्यपुण्येनेत्यर्थ, ‘मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्ति-
रिति, सुखस्य शरीरसाध्यत्वादिति भावः । ‘पुत्रक्रियाजन्यपापेनेति

‘पुत्रकृतादृष्टेन चेति दूषयति, ‘यदि चेति । यद्यपि शरीराद्युत्पत्ते प्राक्
भोक्ता तथापि स्वर्गस्य तज्जन्यतानियमेन तदप्युक्तप्रायमिति दूषितमिति
ध्येयं । नन्वेवं दुःखाभावसिद्धानन्तरं शरीर-सुखादिसम्भवे को दोष इत्यत-

नात्यन्तं विमुक्तश्चरति न स पुनरावर्तते” इति श्रुति-
विरोधश्च तथाच मुक्तस्य सुख-दुःखे शरीरञ्च भवती-
त्यपदर्शनं मुक्ते पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव

पुत्रक्रियाजन्यपुत्रनिष्ठपापेनेत्यर्थः, ‘आवर्तते’ शरीरी भवति, ‘अप-
दर्शनमिति अपसिद्धान्त इत्यर्थः, तथाच गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य
कर्त्तृनिष्ठत्वाभ्युपगमे मुक्तपित्रुद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः
स्वर्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य फलसामानाधिकरणनियम इति
सिद्धान्तनिष्कर्षः । ननु तददृष्टस्य पितृनिष्ठत्वाभ्युपगमेऽपि मुक्ते
पितर्यदृष्टोत्पत्त्या सुखाद्युत्पत्तिर्दुर्वारित्यत आह, ‘मुक्त इति, ‘श्राद्धा-
दिना’ पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना, ‘दोषाभावादेवेति दोषस्यादृष्टं प्रति
सामानाधिकरणप्रत्यामत्या हेतुतया तदभावादेव नादृष्टमुत्पद्यत-
इत्यर्थः । न ॥ ममापि स्वर्गादिक प्रति दोषस्य सामानाधिकरण-
प्रत्यामत्या हेतुत्वेन मुक्ते पितरि ॥ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्य ।
तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य स्वर्गाद्यहेतुत्वात् । न च
गयाश्राद्धादिजन्यपुत्रनिष्ठादृष्ट प्रति पितृदोषस्यापि स्वाश्रयपितृकल-
रूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वान्मुक्तपित्रुद्देश्यकगयाश्राद्धादिना पुत्रस्याप्य-
दृष्ट नोत्पद्यत इति वाच्य । गुरुतरातिरिक्तकार्य-कारणभावकल्पने
गौरवात् । न च मुक्ते पितरि गयाश्राद्धादिजन्यस्वर्गादिप्रागभावा-
भावादेव न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्य । प्रागभाव एव मानाभावात् ।

आह, ‘न स पुनरावर्तते न शरीरी भवतीत्यर्थः, शरीरनिषेधे तत्कारणकं
सुखमपि निषिद्धमित्यर्थः । विधेरपामाख्यमपाकरोति, ‘मुक्त इति, ‘विध-

नादृष्टमुत्पद्यते । न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वं,
अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा
विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति
स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादेवञ्च^(१) यागस्यापि

किञ्च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्त्तृनिष्ठत्वे यच्च तत्त्वज्ञानिना गया-
श्राद्धादिक कृतं तच्च पित्रादे स्तर्गो न स्यात् कर्त्तृदोषाभावेना-
दृष्टानुत्पत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात् । न चैव ग्येनस्यलेऽप्य-
दृष्टस्य श्चुनिष्ठत्वापत्तिर्युक्तेस्तौल्यादिति वाच्यः । दृष्टत्वात् । न चैव
कुसुमाञ्जलिविरोध इति वाच्यः । कुसुमाञ्जलावेकदेशिमतेन
कर्त्तृनिष्ठत्वाभिधानादिति भावः ।

केचित्तु यच्चैकेन बह्वनुद्दिष्टं श्राद्धादिकं क्रियते तच्च कर्त्तृनिष्ठ-
मेवैकमदृष्टं लाघवात् यच्च च गोष्ठौश्राद्धादौ बह्वनामेकमुद्दिष्टं तच्च
भोक्तृनिष्ठमेवैकमदृष्टमित्यनियमपच एव सम्यगित्याहुः । तदसत्,
गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टविशेषस्य कश्चित् परम्परासम्बन्धेन स्तर्गविशेषोप-
धायकत्वं कश्चित् साक्षात्सम्बन्धेनेति सम्बन्धविशेषेणादृष्टविशेष-
स्तर्गविशेषयोः सामान्यकार्यं कारणभावे व्यभिचारापत्तेः गया-
श्राद्धादिक्रियायाः कश्चित् साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टविशेषोपधायकत्वं
कश्चित् परम्परासम्बन्धेनेति गयाश्राद्धादृष्टविशेषयोः सामान्यकार्य-
कारणभावेऽपि व्यभिचाराच्चेति दिक् । 'न चेवमिति, 'एव' मुक्ते

• (१) इति तस्मादिति ख० ।

हेत्विति प्रतिबन्धहेत्वित्यर्थः । उपमह्वरति 'एवच्चेति आतेष्ट्यादिवद्याम

व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीति । उच्यते । विहित-
क्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभाविफलं ज-
न्यत इत्युत्सर्गः, स च बलवता बाधकेनापोद्यते, प्रकृते
च बाधकं नास्ति, यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरौ-

पितरि गयाश्राद्धादिना अदृष्टासुत्पादे । 'ननु नाय नियम इति
पूर्वपक्षौ स्वाभिप्रेतमुपसंहरति, 'एवञ्चेति, कर्तृगत एव व्यापार इति
नियमाभावादिति भावः । 'व्यधिकरणो व्यापार इति देवताप्रौढिरूपौ
व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीत्यर्थः । अत्रैव पूर्वपक्षे समाधत्ते,
'उच्यते इति, 'उत्सर्ग इति असति बाधके आवश्यक इत्यर्थः, 'स
चेति, गयाश्राद्धादिति शेषः, 'अपोद्यते' परित्यज्यते, 'प्रकृते
चेति । न चातिरिक्तधर्मिकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यं ।
देवताप्रौढ्यनुभवजनितसंस्कारस्य फलव्यधिकरणतया परम्परामन्त्रे-
मेव हेतुत्वे गौरवापत्त्या लाघवात् साक्षात्सम्बन्धेनापूर्वनिष्ठत-

स्यापि कृतिव्यधिकरणो व्यापारोऽस्तित्वर्थः । नन्वेवं यस्य कर्मणो बड-
धुरवगतं सर्गं यत्नं श्रूयते तत्रानेकावृष्टकल्पने गौरवं कथं वा नरकादि-
स्थितानां तेषां शोचाद्यभावे अदृष्टोत्पत्तिरिति चेत्, न, उक्तप्रमाणबलेन
सर्वस्योपपत्तेः । प्रायश्चित्तादौ व्यभिचारादाह, 'कालान्तरेति ।

न च यत्रानेकक्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र का गतिरिति वाच्यं । तत्र फल-
स्यापि कालान्तरीयतया अदृष्टापेक्षेऽप्यदोषात् । यद्यपि बाधकेनोत्सर्गं
सम्पाद्यते, न तु बाध्यते तथाचे नियमापत्तेः । तथापि 'न चेत्स्य नियम-
रोच्यते'नेन बलवद्वाधादुत्सर्गं यन्तीति भावः । ननूत्सर्गोऽप्यनियम इत्यनि-
यमवादिमतेमेव साधनमित्यत आह, 'प्रकृते चेति, तथाच बलवद्वाधकेन

त्युत्सर्गः । पुत्रकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति पितृकृत-
जातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोध-
नात् । नन्वयं नियम एव पितृयज्ञ-जातेष्ट्यादौ पर-
म्परासम्बन्धेन कर्तृगतमेव फलं । न हि यस्य कस्यापि
पितरि पुत्रे वा फलं, किन्तु स्वपितृ-पुत्रयोस्तथाच
स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा परम्परासम्बन्धः
फलेन पुत्रस्य, एवं पूतपुत्रकत्वादिकमपि^(१) पितृगतमेव ।

तदेजात्यविशेषेण हेतुत्वकल्पने व्यक्तिकल्पनायाः फलमुखत्वादिति
भावः । 'इत्युत्सर्गं इति, न तु नियम इति शेषः । नियमाभावे
हेतुमाह, 'पुत्रकृतेति, 'नन्वयमिति, 'अयं' शास्त्रदेशितं फल-
मनुष्ठान्तरीत्येवंरूपः, 'पितृयज्ञेति, यत इत्यादिः, परम्परासम्बन्धमेव
विदुषोति, 'न हीति, स्वपितृगतत्वं फले पुत्रस्य सम्बन्धः न तु पुत्रे
फलमेत्यत आह, 'स्वर्गभागौति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'पितृ-
गतमेवेति स्वाश्रयपितृत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साक्षात्सम्बन्धेनै-

(१) पूतपुत्रत्वादिकमपीति ग० ।

गयाश्राद्धादौ हतिव्यधिकरणत्वापाराभ्युपगमेऽपि यागे कृतिसमानाधिकरण-
एव व्यापारकत्वमते ॥ व्यधिकरणो देवताप्रोत्पादिरिति विशेषः ।

केचित्तु उत्सर्गो नानियमः किन्तु सर्वत्र प्रसक्तिसिद्धिमिति यावत्,
तस्य कचिदपवादोऽप्याचार्यमिति नियमाद्वेदः, एवञ्च 'स चेत्तस्यापि यथा-
श्रुत एवं तात्पर्यमित्याहुः ।

दृष्टान्तं दूषयति, 'नन्विति तादृशफलस्य कर्तृगामित्वे नियम एवे-

न च फलस्य कर्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं ।
ग्राम-पशु-पुच-हिरण्यादीनां परम्परया कर्तृगतत्व-
मिति व्यभिचारात् । न हि ग्रामादयः साक्षात्
कर्तृ-सम्बद्धाः । एवं फलस्य साक्षात्कर्तृगामित्वबोधने
शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्तृगामिताबोधने ।

यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया-
अधिकारिविशेषणत्वाभावात् पितृगतस्वर्गकाम इत्या-
दिश्रुतेः । स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ श्रुतकामना-

वेति, परम्परायाः कर्तरि फलस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः ।
'परम्परयेति स्वात्मित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः, अन्यथा ग्रामशानहं पशुमानहं
इति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः । 'एवमिति एवं प्रतीत्यर्थः,
'कर्तृगामिताबोधन इति साक्षात्परम्परासाधारणकर्तृगामिताबोधन-
इत्यर्थः, तच्च तु नियम एवेति भावः ।

अत्रैव पूर्वपक्षे भ्रान्तानां समाधानमाशङ्क्य निराकरोति,
'यत्त्विति, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'अधिकारिविशेष-
णत्वाभावादिति कर्तृविशेषणत्वेनाश्रुतत्वादित्यर्थः, 'स्वतयेति तत्काम-

त्यर्थः, 'एवमिति पूतपुत्रकत्वादिना परम्परासम्बन्धेनेति शेषः । 'ग्रामेति
स्वतः हि तच्च सम्बन्ध, तच्च शास्त्रविबद्धोपायविषयत्वं इत्युपायादिघटितं
न साक्षादित्याह । एवं सत्युत्सर्गत्वप्रवादं समर्थयति, 'एवमिति । 'सम्ब-
न्धस्य घटत्वमिति अमरतः समाधानं निरस्यति, 'यत्त्विति, 'तर्हीति,

विरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तच्च विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यं न वा फलं सिद्धत्वात्तदसाध्यत्वाच्च, किन्तु विशेषणं पितृगतस्वर्ग इति स एव फलमिति । तन्न । न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलं, अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति ।

उच्यते । यदि परम्परासम्बन्धेन पुत्रगतत्वं पितृ-स्वर्गस्य तदा संयुक्तसमवायादिना पुत्रेतरस्यापि फलं स्यात् । स सम्बन्धो न शास्त्रेण बोधित इति चेत्, तर्हि स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेणाबोधितत्वात्,

नाया अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रुतत्वेऽपि चेत्यर्थः, 'प्रयोगे' यागादौ । 'पितृगतस्वर्ग' इति, काम्य इति शेषः । भ्रमं निराकरोति, 'न हीति, गूढाभिषन्धिः समाधत्ते, 'परम्परेति ।

'संयुक्तेति' सममवायिसंयुक्तशरीरसंयोगमवायेनेत्यर्थः, 'पुत्रे-तरस्यापीति' पुत्रेतरगतमपीत्यर्थः, तथाच परम्परासम्बन्धस्य सर्व-साधारणतया शास्त्रदेशितमिति सूत्रेण तद्वोधनं व्यर्थमिति भावः । गूढाभिषन्धिमुद्धाटयति, 'स सम्बन्ध इति, तथाच शास्त्रबोधित एव परम्परासम्बन्धः शास्त्रदेशितफलश्चेति भावः । 'न तथेति' न पुत्रादौ पितृस्वर्गादेः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'शास्त्रेणेति, पितृस्वर्गकाम्य-

नन्वेवमधिकारः फलसाम्यं तच्च फलसम्बन्धित्वमिति सूत्रं स्यादिति चेत्,

ग्राम-पशु-हिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि तदेव तच्च साक्षादेव कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात् सम्बन्धो-
नियत एव तस्माद्यद्गतत्वेन फलकामना तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलं । अतएव कामनाविषयः स्वगत-

इत्येव श्रुतेरिति भावः । ननु शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्धः शास्त्र-
देशितफलमेति नियमः ग्रामादेः कथं स्वामित्वसम्बन्धेन कर्तृगतत्व
शास्त्राबोधितत्वात् तथाच ग्रामवानह पशुमानहमित्यादिप्रतीत्य-
नुपपत्तिरित्यत आह, 'ग्रामेति, 'सिद्धत्वेनेति सयोगादिना सम्बन्धेन
सिद्धत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विषयकं स्वत्वमिति तद्विरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन
तत्काम्यमित्यर्थः, 'तदेवेति स्वामित्वसम्बन्धेन ग्रामाद्येवेत्यर्थः, 'तच्च'
ग्रामादि च, 'साक्षादेवेति स्वामित्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः, 'कर्तृगतत्वेनेति
वेदबोधितसम्बन्धेनैव ग्रामादेः कर्तृगतत्वेनेत्यर्थः, कामनाघटकतया
स्वामित्वस्यापि वेदबोधितत्वादिति भावः । 'फलस्य' शास्त्रदेशितफ-
लस्य, 'साक्षात्सम्बन्धः इति शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्ध इत्यर्थः ।
नन्वेव फलं कश्चिदनुष्ठातरि कश्चिच्चान्यथेत्यनियमेऽतिप्रसङ्ग इत्युपसंहरन्
निराकरोति, 'तस्मादिति, 'फलकामनेति चतुर्कर्मजनिकेति शेषः,
'शास्त्रदेशितं फलमिति, तत्कर्षणा जन्यत इति शेषः । यद्यपि नाय

न, एतन्मते फलकामनाया एवाधिकारत्वात् । 'तच्चेति स्वरूपसम्बन्धेनेति
भावः । एव फलस्यत्यादि दूषयति, 'कर्तृगतत्वेनेति । शास्त्रदेशितं फलमनु-
ष्ठातरोपेत्यम् इत्युपसंहरन्नियमान्तरं दर्शयति, 'तस्मादिति, 'अतएवेति,

एव स्वर्गः फलं यागादेः स्वर्ग-पूतत्वादेश्च पितृ-पुत्र-
गतत्वेन काम्यत्वमिति आह-जातेध्यादेः पितृ-पुत्र-
गतमेव फलं । एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया
पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं माता-
पित्रादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधत्वेन तेषां
श्रुतत्वात् । न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करि-
ण्यादेर्विधिर्बोधयति तथा श्रुतेः, किन्तु स्वर्गकामस्य,

नियमः स्वस्वर्गादेशेन कृतगयाआहुतौ पुत्रेतरपुतत्वादिकमुद्दिश्य
कृते जातेष्ट्यादौ च व्यभिचारात् तेषां स्वगतस्वर्गाद्यजनकत्वात्,
तथापि 'तद्गतमेव आस्वदेशित फलमित्यस्य तदितरगतशास्त्र-
देशितफलं तत्कर्त्तव्यं न अन्यत् इत्यर्थं इति न दोषः' । 'काम-
नाविषय इति, स्वगतत्वेन कामनाविषयौभूतो यागादेः फलं
स्वर्गः स्वगतएवेति योजना, 'स्वर्गसाधनत्वेनेति स्व-परसाधारणस्वर्ग-
साधनसाधनत्वेनेत्यर्थं, 'तेषां' पुष्करिणीदानादीनां, 'स्वगतेति स्वमा-

यतस्तद्रूपत्वेन कामनेति भावः । 'अविशिष्टमिति, तथाच तत्र परगत-
स्वर्गकामनैवाधिकार इति भावः । इतोऽप्यनुयातरीत्युत्सर्ग इति बोध्यं ।
न च व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति स्वकीयस्वर्गसाधनतैव श्रुत्या
बोध्यत इति वाच्यः । स्वर्गत्वेन तस्यापि बुद्धिविषयतया बुद्धिसन्निधानस्याविशे-
षात् । नन्वेवमतिप्रसङ्गः येन केनचित् कृतस्य यस्य कस्यचित् स्वर्ग-
कामनया महादानादेः फलोदयः स्यात्तथाच रागादिना परदारैव तत्
सम्भवाद्दुषोष्णादिदुःखानुभवप्रसङ्गः इति चेत्, न, यत्र सामान्यतोऽधि-
कारबोधनं विशेषतस्तद्बोधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अथएव परगत-

स्वर्गश्च स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टं, य-
जेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्तृभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे,
न च स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ, स्वगतस्वर्गकामनाया-

चगतेत्यर्थः, 'स्वर्गकामत्वमविशिष्टमिति मातापिचादिस्वर्गकामनाया-
अप्यधिकारिविशेषणतया अतस्त्वर्गकामनायत्नमविशिष्टमित्यर्थः ।
नन्वेव स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि पिदस्वर्गादि फलत्वे तच्च कथ-
मात्मनेपद स्यात्, "कर्त्तृभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रेण कर्त्तृसमवेत-
एव क्रियाफले तद्विधानात्तच्च हि कर्त्तृभिप्राय इत्यस्य कर्त्तारम-
भिप्रेति समवेतौति व्युत्पत्त्या कर्त्तृसमवेत इत्यर्थः इति निबन्धुभि-
र्याख्यानादित्यत आह, 'यजेतेति, 'कर्त्तृभिप्रेतेति कर्त्तृसमवेतेत्यर्थः,
'क्रियाफलमात्रजनकत्व इति क्रियाफलजनकत्वमात्र इत्यर्थः, तच्च
तच्च कर्त्तृगतफलाभिप्रायके यजेतेत्यत्राप्यस्येव, न ह्यकर्त्तृगतफला-
जनकत्वे आत्मनेपदमिति भावः । परस्मैपदन्तु परगतफलमात्र-
जनकाभिप्रायेण । न चैव स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ स्व-परसाधा-
रणफलबोधके परस्मैपदमनुपपन्नमिति वाच्यः । तच्च हि परस्मैपदस्य
लिङ्गार्थमात्रे तात्पर्यं, न तु परस्मैपदार्थं तथैव श्रिष्टाचारादिति

पलायितयैव दुर्गान्तवपाठाद्याचरन्ति । राजादीनां दुःखाननुभवस्य प्रज्ञा-
शुक्तया कायस्तेजस्य फलाधिक्यहेतुत्वमित्यन्ये । नन्वेव यजेतेति न स्यात्
कर्त्तृगतक्रियाफल एवात्मनेपदस्मरणत आतएव परार्थं पचतीति प्रत्युदा-
हरण, अतएव यजेतेत्यात्मनेपदबलादपि फलस्य कर्त्तृगामितैव प्रतीयत-
इति प्रतीयटोकापि सङ्गृह्यत इत्यत आह, 'यजेतेति । न च टोकाविरोधः,
तस्य मतांतरत्वादन्यार्थत्वादा प्रत्युदाहरणमप्यनिष्ठाविषयकमेवेति । न च

अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्ग-
काम एवोच्यते सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे
मानाभावात् ।

केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलो-
कावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि
गृहस्थकर्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्तृगामित्वे

निगम्यः । 'स्वर्गकाम इति स्वर्गकामः पुष्करिणीं दद्यादित्यादा-
वित्यर्थः, 'सामान्य इति । नन्वेवमग्निष्टोमादेरपि परगतस्वर्ग-
कामनया कर्तव्यत्वापत्तिः । न च कर्तुंरुपस्थितत्वात् स्वगतस्वर्ग एव
तत्र शब्दार्थ इति वाच्यं । पुष्करिणीदानादावप्येवं तुल्यत्वादिति
चेत्, न, तस्य स्वगतस्वर्गकामकर्तव्यप्रकरणे परिपठितत्वेन बाधक-
सत्त्वादिति भावः । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः, 'ब्रह्मलोकावाप्तिः'
मोक्षप्राप्तिः, 'तदेव फलमिति कर्तृगतमिति शेषः । 'फलस्येति

यत् ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्वत इत्यादावकर्त्रभिप्रायेऽपि
तत्प्रयोगाग्नैवमिति वाच्यं । तत्रात्मनेपदस्य प्रयोगसाधुत्वादित्येके । श्रिष्ट-
प्रयोगत्वमेवात्र समाधिरित्येके ।

यत्तु पितृगतस्वर्गकामनया न कर्म क्रियते किन्तु फलमुत्पाद्य तस्मै
दीयते "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीति वचनादिति, तत्र, उक्तरीत्या तथात्वे
बाधकाभावात् मृतस्य खौकाराभावेन सम्पदानत्वासिद्धौ दानासिद्धेय
विष्णवे दद्यादित्यादौ च शनपदं गौरवं वेदवलादिह तु जीवने पुण्यदाने-
नैवोपपत्तेरुक्त्यर्थत्वे बाधकाभावादिति दिक् । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः ।
तर्हि अथमुत्सर्ग इत्यत्र आह, 'प्रातिखिकेति प्रत्येकेत्यर्थः । ननु सामान्या-

नियम एव, प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्ग इत्याहुः ।
 ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-
 श्राद्धादेः, काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्या-
 नुष्ठानाशक्तेश्च । यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नावान्तर्भावः
 कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्-
 फलाभावप्रसङ्गात् नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्व-
 याच्च । अपि च तैः कर्मभिः प्रत्येकमुत्पत्त्यपूर्व्वं तैश्च
 परमापूर्व्वं अन्यते इति न, गौरवान्मानाभावाच्च ।

शास्त्रीयक्रियायाः कर्तव्यतत्त्वफलजनकत्वे नियम एवेत्यर्थः, 'प्राति-
 स्विकेति स्वर्गादिप्रत्येकफलेत्यर्थः । केषाञ्चिन्मत एव प्रकृते,
 'नन्विति, ननु यस्य कामनाविरहादकरणं तस्य न भवत्येव तत्फल-
 मित्युच्येताह, 'यावन्नित्येति यावन्नित्यमाचानुष्ठान इत्यर्थः, 'तत्-
 फलाभावेति ब्रह्मलोकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिद्धान्त्याघात-
 इति भावः । 'आवश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्चेति, नित्यघटितयावत्-
 कर्मापस्थितौ यावन्नित्योपस्थितेरावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'गौरवादिति
 अन्तिमक्रियामात्रादेव तत्सम्भवेन पूर्व्वक्रियाया अपूर्व्वजनकत्वकरूपने
 गौरवादित्यर्थः, अन्तिमत्वनिर्वाहायेव पूर्व्वान्नेपकर्मापयोगादिति
 भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानेति,

यत्किञ्च सत्यप्रदमेव मानमित्यत आह, 'यावत्काम्येति, तथाचानन्यमत्या
 सङ्गोच इति भावः । एवं सत्यं दोष इत्याह, 'यावन्नित्येति, 'नित्यं'
 यावत्सत्यं, तेन नैमित्तिकस्यापि सङ्गः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्रात्

किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति, न सर्वं कर्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति^(१) । मैवं । भगवदुद्देशेन कृतस्य काम्यस्य नित्यस्य वा यस्य कस्यापि कर्मणः परिपालनादब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयत-इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं । तथाच भगवद्गौता “यज्ञायाचरतः कर्म कर्मग्रन्थि-

‘परिपालनं’ भगवत्समर्पणरूपकर्मान्तरं, ‘तथा कृतयोरिति भगवदुद्देशेन कृतयोरित्यर्थः, ‘तदेव फलमिति । न च तथापि भगवदुद्देशेन कृतयोजातेष्टि-पितृयज्ञयोः कर्त्तृनिष्ठफलजनकत्वाभावेन तच्चैव कर्त्तृनिष्ठफलजनकत्वनियमो व्यभिचारीति वाच्यं । तयोरपि विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिजनकजातीयत्वेन व्यभिचाराभावात् विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण कर्त्तृनिष्ठफलजनकजातीयत्वस्यैवोक्तनियमेन साध्यत्वादिति भावः । ‘यज्ञायेति यज्ञो विष्णुः तदुद्देशेन कर्माचरतः पुरुषस्येत्यर्थः, ‘कर्मग्रन्थिर्विलीयत-

(१) ब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमित्येति क० ।

तत्सम्भवे क्रियान्तरहेतुत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः । अनु ग्रामाणिकं गौरवमपि न्यायमित्यत आह, ‘मानेति । यद्यपि सन्धावन्दनवत् सर्वकर्मणां तत्फलसम्बन्धो युज्यते तद्वदेवोक्त्यपूर्वाणि परमापूर्वं वा तद्वदेव च श्वधानेऽप्येकं प्रयोगत्वं, तथापि काम्यान्तर्भावे मानाभाव इत्यादि दूषण एव तात्पर्यमित्याहुः । सन्धावन्दनेऽप्यन्तिमस्यैव ब्रह्मलोकफलकत्वमित्यन्ये । परिपालनञ्च भगवत्समर्पणरूपं कर्मान्तरमित्याशयः । ‘भगवदिति, तथाच

व्विलीयते । यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म-
बन्धनः” । इति, तच्च कर्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव
तत्फलसमर्थं सम्बलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते, अन्यथा
एकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः, परिपालनन्तु कर्त्त-

इति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः, ‘यज्ञार्थादिति भग-
वदुद्देशहतकर्मभिरे कर्मणोत्यर्थः, ‘कर्मबन्धनः’ कर्मभिर्वध्यते दुःख-
भागी भवतीत्यर्थः । नन्वेवं भगवदुद्देशेन यस्य कस्याचित् कर्मणो-
ऽनुष्ठान एव ब्रह्मलोकावाप्तिः स्यादित्यचेष्टापत्तिमाह, ‘तच्चेति ।
नन्वेवं कर्मान्तराचरणमनुपपन्नमित्यत आह, ‘सम्बलनमिति कर्मा-
न्तराचरणमित्यर्थः, ‘उपयुज्यते’ उपपद्यते, यथा साङ्गत्वशङ्कया
मङ्गलान्तराचरणं तथाचापि साङ्गत्वशङ्कया कर्मान्तराचरणमित्यर्थः,
‘अन्यथेति, यदि कर्मराशेरेव तत्फलं तदेत्यर्थः, ‘एकप्रयोगस्येति
एकस्य कर्मणोऽन्यकर्मकाले विनाशात् फलासम्भव इत्यर्थः, प्रत्येका-
पूर्वत्रन्यपरमापूर्वं च भागाभाव इति भावः । ननु परिपालन-
रूपक्रियान्तरस्य तत्फलं न तु जातेत्यादेरित्यत आह, ‘परिपाल-
नत्विति, ‘कर्त्तव्यमित्येवेति उत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण जातेत्या-
दिरूपविहितकर्मणां करणमित्यर्थः ।

भगवदुद्देशहतत्वं सम्यक्त्वमिति भावः । ‘यज्ञायेति, इत्यत इति यज्ञो
विष्णुः तत्प्रोक्तये, स ॥ जगत्फलंभिन्न इति न तच्च प्रीतिर्विरुद्धा । तत्-
समर्पणायेत्यन्ये, ‘कर्मयज्ञि’ कर्मजनितो धर्मोऽधर्मश्च, यन्निर्गन्धहेतु-
त्वादित्यर्थः । ‘मङ्गलवदिति, तथाच यथा तज्जानेकाविशेषस्तथाप्राप्यनेक-

व्यमित्येव करणं । तदुक्तं “ददामि देयमित्येव यज्ञे
यष्टव्यमित्यहमिति ।

यत्तु निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यक्त्वं न तु विहित-
माचानुष्ठानमिति । तन्न । यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्ध-
स्याभावात्^(१) सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वत्र सुलभ-
त्वादिति सम्प्रदायः ।

अत्र ब्रूमः । भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिद्देव कर्म,
सर्वं काम्यं वा, सर्वं नित्यं वा, सर्वमिति वा, नाद्यः

यत्तु कर्त्तव्यताज्ञानमाचान् जातेष्यादेः करणमित्यर्थ इति,
तन्न, तावन्माचान् प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननुत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण विहितकर्मणां करणमेवाधिष्णु-
मित्यत आह, ‘तदुक्तमिति जनकादिभिरिति शेषः । ‘ददामि
देयमित्येवेति उत्कटकामनाव्यतिरेकेणापि दानस्य कर्त्तव्यत्वाद्दहं
ददामि यागस्य कर्त्तव्यत्वाद्दहं यज्ञे इत्यर्थः ।

(१) निषिद्धासम्बन्धस्यासम्भवादिति क० ।

फलमित्याहुः । तच्चिन्त्यं मुक्तेर्नावात्माभावात् । साख्य-सालोक्यादिभेदात्
तथात्वमित्येके । अन्ये तु एकस्य कर्मणस्तत्फलकत्वेऽप्यसाकृत्वश्रद्धया
मङ्गलवत् कर्म्मन्तराचरणमित्यर्थ इत्याहुः । ननु परिपालनरूपक्रियान्तरमेव
तत्फलत्वेन श्रूयते न आतेष्ट्यादीत्यत आह, ‘परिपालनन्विति, ‘एवकारः
फलकामनाप्यवच्छेदार्थः । तदुक्तं “व्यसङ्गलितफलकाम्यकर्त्तारो हि धिरण्य-
गर्भपदवीमवाप्यापवृज्यन्त इति । न च फलकामनां विना प्रवृत्तिरेव न

एकेनैव काम्येन नित्येन वा सानेन तथा कृतेन तत्-
फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये आद्यादावप्रवृत्त्यापत्तेः ।
नापरौ अशक्यत्वात् । न तुर्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वा-
भावात् । तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फलं,
सम्यक्कृन्तु सामंस्त्यमेव अतो गयाआद्यादेर्न ब्रह्म-
लोकावाप्तिः फलमिति साधुक्तं “शास्त्रदेशितं फलं

‘विहितमाप्तेति । ‘माचपदं यावदर्थकं, ‘एकेनैवेति । न च
साङ्गत्वप्रकृत्या तदाचरणमिति वाच्यं । साङ्गे यावधानेन कृते-
ऽप्येकस्मिन् कर्मणि अपरातुष्टानदर्शनादिति भावः । ‘जातेष्ट्यादे-
रिति, तथाच जातेष्ट्यादावुक्तनिधनो व्यभिचार्येवेति भावः ।
‘सम्यक्कृन्विति,^(१) तदाश्रमविहितावश्यककर्मणामिति शेषः । दैवा-
दैकस्याकरणे न भवत्येव तत्फलं । न च प्रत्येकजन्यापूर्वकल्पने

(१) सामंस्त्यमितीति ग० ।

स्यादिति वाच्यं । उत्पद्यमानकामनानिवेधात् । ‘एकेनैवेति, विप्रैषतः
साधोक्त्यादिफलबोधकश्रुत्यादेरभावादेकेनैव तावत्सिद्ध्यापत्तेः । तथापि
धास्यायासदिधादिकर्मण्येवोपपत्तौ ब्रह्मायासबलकर्मकारणप्रसङ्गः । न
चासाङ्गत्वप्रकृत्या तदिति वाच्यं । यावधानं साङ्गेऽपि कृतेऽन्यकर्मफलादर्श-
नात् । ‘सामंस्त्यमेवेति, यावदशककर्मण्यामिति शेषः । तथाच तेयामेव
कार्त्तव्यमिदं कृतानो ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं न तु जातेष्ट्यादेः । भन च
विनिगमनाविरहेण सन्ध्यावन्दनवत् सर्वकर्मण्यामेव तत्फलहेतुत्वमुत्पद्य-

अनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति । तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्य-
श्रुतं क्वचिच्चार्यवादिकमिति ।

इति श्रीमदंग्रहेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्ववादः ॥

गौरवमिति वाच्यं । प्रामाणिकत्वादिति भावः । 'क्वचिदिति यथा
स्वर्गकामो राजपेयेन यजेतेत्यादौ,^(१) 'क्वचिच्चेति, अर्थवादस्तु देधा
विधिसन्निधिश्रुतो यथा "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तत इति,
क्वचिच्च विधिकल्पको यथा "तरति मृत्युमित्यादौ, तस्मिद्ध-
मित्यर्थः । एतदुपलक्षणं क्वचिच्चार्यगम्यमपि बोध्यं यथा विप्रजिता
यजेतेत्यादाविति ॥०॥

इति श्रीमद्युरानाय-नर्कवागीश्वरविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्येऽपूर्ववादविद्वान्तरहस्यं ॥

(१) स्वर्गकामो राजपेयेन यजेतेत्यादाविति ग० ।

पूर्वार्थकल्पनमपि प्रामाणिकमित्युत्सर्ग एवेत्युपसंहरति, 'इति साधूक्त-
मिति । 'क्वचिदिति स्वाराज्यकामो राजपेयेन यजेतेत्यादौ । 'क्वचिच्चेति
तरति मृत्युमित्यादौ । इति प्रकाशः ।

अथ कार्यान्वितशक्तिवादः ।

नन्वर्थवादादीनां सिद्ध्यर्थतया न प्रामाण्यं । कार्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् दृढव्यवहारा-

अथ कार्यान्वितशक्तिवाद्दृष्टम् ।

प्रसङ्गादर्थवादस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं परमतमवतारयति,
'नन्वित्यादि ।

केचित्तु क्लृप्तं कश्चिदर्थवादिकमिति पूर्वमुक्तं तच्चैवाक्षिपति,
'नन्वित्यादि, तथाचोपोद्घात एवात्र सङ्गतिरित्याहुः । तदसत्,
विधेकवाक्यतापञ्चार्थवादस्य तैरपि प्रामाण्यस्वीकारात्तमादायैव
तदुपपत्तेः ।

'अर्थवादादीनामिति पटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिवाक्यानां स्वरू-
पाख्यानमात्रपराणां काव्य-नाटकादीनाञ्चेत्यर्थः, 'सिद्ध्यर्थतयेति
कार्यतावाचकलिङ्गाद्यसमभिव्याहृततथेत्यर्थः, 'न प्रामाण्यमिति न
विशिष्टानुभवजनकत्वमित्यर्थः, किन्तु पदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गा-
पक्षमात्रजनकत्वमिति, अत्र शब्दत्वं कार्यत्वाप्रकारकज्ञानवृत्ति न
वा शब्दप्रामाण्यं कार्यत्वोपस्थापकपदनिराकाङ्क्षपदज्ञानवृत्ति न
वा अनुमित्याद्यजनकं घटपदज्ञानं कार्यत्वान्वितघटाद्यनुभव-
जनकं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तय ऊहनीयाः । कुतो न प्रमाणं
तदाह, 'कार्यान्वित एवेति, शक्तिर्द्विविधा एका कारणतरूपा,
पार्थवादिक्कमित्याक्षिपति, 'नन्विति । एतदेव कुत इत्यत आह, 'यव-

अन्या पदसङ्केतरूपा इयमेव सारिका शक्तिरिति गीयते,
 प्रकृते च शक्तिपदं कारणतापरं यानुभाविका शक्तिरिति गीयते
 तथाच कार्यत्वान्वितघटशब्दबुद्धित्वेन घटपदज्ञानत्वेनेत्यादिक्रमेण
 पदमात्राणां कार्यत्वान्वितस्वार्थबोध एव जनकत्वावधारणादित्यर्थः,
 शक्तिपदस्य सारकशक्तिपरत्वन्तु न सङ्गच्छते गुरुणा जातावेव
 घटादिपदानां सारकशक्त्यभ्युपगमात् । अतएव तन्मतेऽपि यज्यादि-
 पदात् सृष्टिर्यागत्वादिरूपेणैव अनुभवस्तु लिङादिपदसाधित्यात्
 कार्यताविशिष्टस्यैव । किञ्च घटादिपदानां कार्यत्वान्वितघटत्वादि-
 रूपेण सारकशक्त्यभ्युपगमेऽपि घटोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं
 दुर्वारमेव घटादिपदात् कार्यत्वान्वितघटत्वादिरूपेण घटादेरुप-
 स्थित्या कार्यत्वान्वितघटोऽस्तीत्यादिरूपशब्दबोधस्यैव सम्भवात्
 पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाज्ञानादिरूपसकलसामग्रीसत्त्वात् । न च शक्ति-
 पदस्यानुभावकशक्तिपरत्वेऽपि घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्याद्यर्थवादस्यैव
 घटादिपदात् कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबोध एव कुतो न जायत-
 इति वाच्यं । कार्यलोपस्थिति-घटादिनिष्ठकार्यत्वान्वयबुद्धिप्रयो-
 जकाकाङ्क्षाज्ञानादिरूपकार्यत्वान्वयबोधसामग्रीविरहेण तदभावात्
 सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशेषसामग्र्याः कार्योपधातृकत्वात् ।
 न च तथापि कार्यभावोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं दुर्वारमिति
 वाच्यं । घटः सृष्टिसाध्य इत्याद्यर्थवादवत्तस्यापि प्रामाण्ये दृष्टापत्तेः ।
 न च तन्मते कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबोधाप्रसिद्धा कार्यता-
 वच्छेदके कार्यत्वान्वितविशेषणवैयर्थ्यमव्यावर्तकत्वादिति वाच्यं । अथा-
 वर्तकत्वेऽप्यविशेषदर्शिना बालेन प्रथमं तदन्तर्भावेणैव जन्यताया-

गृहीतत्वेन तदपरित्यागात् अन्यथा कार्यत्वान्विततत्तच्छाब्दबुद्धि-
त्वमपेक्ष्य साधवात् तत्तच्छाब्दबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्य-
स्यापि सुवचत्वात् । न च कार्यत्वान्वितघटशाब्दबुद्धित्वं न कार्यत्व-
विषयकघटशाब्दबुद्धित्वं घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ विध्यर्थ-सि-
द्धार्ययोः समूहालम्बनापत्तेः, नापि घटविशेष्यककार्यत्वप्रकारक-
शाब्दबुद्धित्वं तस्य कार्यतावच्छेदकत्वे घटमानयेत्यादावपि घटा-
दीनामन्यवबोधानुपपत्तेरिति वाच्यं । साक्षात्परम्परा घटविष-
यितानिर्हृतकार्यत्ववैशिष्ट्यविषयिताग्राहिशाब्दबुद्धित्वस्य तत्ता-
दिति गन्थानुयायिनः ।

उच्छृङ्खलास्तु घटविषयकशाब्दबुद्धित्वमेव घटपदादेः कार्य-
तावच्छेदकं साधवात्, न तु कार्यत्वस्यापि तत्र प्रवेशः । न चैव-
मर्थवादाद्घटादिशाब्दबोधो दुर्म्भार इति वाच्यं । तत्रापि घटादि-
शाब्दबोधस्य कार्यत्वान्वितत्वनिधमेन कार्यत्वान्वितशाब्दबोधसा-
म्यौविरहादेव तत्र शाब्दबोधाभावादिति गुह्यमतं परिष्कुर्वन्ति ।

यत्तु शाब्दसामान्यं प्रति कार्यत्वप्रकारकज्ञानजनकसाम्यत्वेन
हेतुतात्पार्यवादाच्छाब्दबोध इति । तत्र । घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ
विध्यर्थ-सिद्धार्ययोः समूहालम्बनस्य दुर्म्भारतापत्तेः ।

केचित्तु घटशाब्दबुद्धित्वेन साक्षात्परम्परया घटविषयिता-
निर्हृतकार्यत्वप्रकारिताकशाब्दबुद्धिसाम्यत्वेनेत्यादिक्रमेण हेतु-
हेतुमद्भावः शाब्दबोधमात्रस्यैव कार्यत्वप्रकारकतया कार्यत्वप्रका-
रकत्वदलशाय्यावर्तकत्वेऽपि सिद्धार्यस्यले अन्यवबोधवारणाय, तत्-
प्रवेश इत्यर्थे इत्याहुः ।

देव सर्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-
व्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारण-
नन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावद्वा-

मनु घटपदादिज्ञानस्य कार्यत्वान्वितघटादिशब्दबुद्धित्वं न
कार्यतावच्छेदकमपि तु साधवाद्घटादिशब्दबुद्धित्वमित्यत आह,
'व्यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति पञ्चम्यर्थः समुदाये-
ऽवेति, तेन धात इति लभ्यते, 'सर्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्ति-
रिति प्रथमं पदत्वेन कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः
पदत्वावच्छेदेन कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धिजनकताग्रह इत्यर्थः । 'उपा-
यान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशब्दबुद्धिजनकता-
ग्राहकत्वेत्यर्थः, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति सामान्यतस्तद्वृत्तकार्य-
कारणभावोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथाच प्रथममद्वैतसामान्य-
कार्य-कारणभावे कार्यत्वान्वितत्वस्य कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयता-
शालित्वरूपस्य प्रवेशादिशेषकार्य-कारणभावे गुरोरपि तस्य प्रवेश-
इत्यभिमानः । कथं व्यवहारात् प्रथमं पदत्वावच्छेदेन कार्यत्वा-
न्वितशब्दबुद्धिजनकत्वग्रहः कथं वा कार्य-कारणभावग्राहकस्य
तदुत्तरकालीनत्वं तदुत्पादयति, 'तथा ह्येति, 'वाक्योच्चारणेति,
घटमानयेत्यादिवाक्योच्चारणेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' घटानयनादिगोचर-
प्रवृत्तिः, 'प्रेक्षावदिति प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रेक्षावद्भवधारत्वेन

हारादिति, 'उपायान्तरस्येति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्य-वाक्यश्रेय-
थाकरण-कोपान्तोपदेशोपमानादेरित्यर्थः । तदुक्तं "शक्तिग्रहं व्याकरणो-

व्योधारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वय-व्यतिरेका-
नुविधायित्वादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यवृत्तप्रवृत्तिमेव प्रयो-
जनमवधारयति, न चाकिञ्चित्कुर्वन्तस्तादर्थ्य^(१) सम्भ-
वतीति तज्जन्यं प्रवृत्त्यनुकूलं कार्यताज्ञानमेव कल्प-
यति, स्वप्रवृत्तौ च तेन कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वावधा-
रणात्, नान्यत् प्रवृत्तेः कार्यताज्ञानावरुद्धत्वात् । न

सामान्यतः प्रयोजनवत्तामनुमाय तदिष्टेपजिज्ञासायामित्यर्थः, 'त-
दन्वयेति प्रवृत्तेर्वाव्योधारणान्वय-व्यतिरेकानुविधायित्वपक्षादित्यर्थः,
'उपस्थितत्वाच्चेति प्रवृत्तेरुपस्थितत्वाच्चेत्यर्थः, 'अकिञ्चित् कुर्वन्त इति
प्रवृत्त्यनुकूलं किञ्चिदजनयतः शब्दस्येत्यर्थः, 'तादर्थ्यमिति प्रवृत्त्यनु-
कूलत्वमित्यर्थः, तथापि ममापि प्रवृत्तिप्रसङ्गादिति भावः ।
'तज्जन्यमिति 'कल्पयतीत्यस्य पूर्वं योजनीयं, 'प्रवृत्त्यनुकूलं' प्रवृत्ति-
हेतुतयान्वितं, 'कार्यताज्ञानं' कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयताज्ञानज्ञानमिति
धावत् । ननु यास्य कार्यताज्ञाने प्रवृत्तिहेतुत्वस्याभावात् कथं
तेन तदनुमानमित्यत आह, 'स्वप्रवृत्ताविति, 'तेन' बाहेन, 'नान्य-
दिति नेष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः, 'कार्यताज्ञानावरुद्धत्वादिति का-
र्यताज्ञानमात्रजन्यत्वावधारणादित्यर्थः, इदञ्च स्वमतावष्टमेनोक्तं ।

(१) न चाकिञ्चिद्वस्तुर्वचनतस्तदर्थमिति क० ।

यमान कोषाप्रवाक्यव्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिवृत्तेर्वदन्ति साप्रिध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धा " इति । 'न चाकिञ्चिदिति, आप्तुविनाशित्वादिति भावः ।

चैवं शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वं, स्वप्रवृत्तौ बालेन शब्दाहितविशेषस्य कार्यताज्ञानस्य हेतुत्वेनानवधारणात् । ज्ञाने च प्रत्यक्षादिनानोपायकत्वदर्शनात् शब्दोऽपि कार्यताज्ञानहेतुरित्यवधार्यं तच्चैव शक्तिं

‘ज्ञानद्वारेति कार्यताज्ञानद्वारेत्यर्थः, ‘प्रवृत्तिहेतुत्वं’ प्रवृत्तिहेतुत्वमपि, बालेन गृह्यतामिति शेषः, तथाच शब्दस्य कार्यत्वान्वितानुभवजनकत्ववत्प्रवर्तकत्वमपि कल्प्यतां तदकल्पने कार्यत्वान्वितानुभावकत्वमपि न कल्प्यतामिति भावः । ‘शब्दाहितविशेषस्येति शब्दबोधरूपस्येत्यर्थः, ‘हेतुत्वेनानवधारणादिति कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धिर्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणतावत्येनानवधारणादित्यर्थः, तथाच व्यभिचारज्ञानसत्तास्य प्रवृत्तिकारणतायह इति भावः । प्रवृत्तिगतविशेषस्य च तेनानवगमाच्च विजातीयप्रवृत्तिं प्रत्यपि हेतुत्वग्रहसम्भव इति इदं । नन्वेवं कार्यत्वान्वितज्ञानेऽपि व्यभिचारात् शब्दस्य न कारणता गृह्यत इत्यत आह, ‘ज्ञाने चेति, ‘नानोपायकत्वदर्शनादिति नानोपायकार्यतावच्छेदकसाक्षात्कारस्य शब्दत्वादिरूपवैजात्यज्ञानादित्यर्थः, ‘कार्यताज्ञानहेतुरिति, ‘कार्यता-

तर्हि शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वमस्तित्याशङ्क्य निराकरोति, ‘न चेति, ‘शब्देति शब्दप्रयोज्यजातिमत इत्यर्थः, तथाच तत्र व्यभिचारादत्रापि ज्ञानरूपान्यथासिद्धः शब्दः । न च प्रवृत्तिविशेषे तस्य हेतुत्वं, सामान्यसामग्र्योत्पत्तौ तथा हेतुत्वकल्पने गौरवान्मानामावाधेति भावः । तर्हि व्यभिचारात् ज्ञानेऽपि हेतुत्वं कल्पयेदित्याशङ्क्याह, ‘ज्ञाने चेति, तथाचान्यथा-

कल्पयति उपस्थितत्वात् पश्चादावापोद्वारेण क्रिया-
कारकपदानां कार्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति
प्रथममृद्हीतसामान्यशक्त्यनुरोधात् । स्यादेतत्, यद्यपि
वृद्धव्यवहारादादौ कार्यान्वितधीरनुमिता तथाप्य-
न्वितमात्रशक्त्यैव कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारादा-

न्वितेति' साक्षात्परम्परया कार्यत्वान्वितेत्यर्थः, 'तत्तदर्थेषु' तत्तदर्थ-
शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नेषु, 'शक्तिं' जनकतां, 'सामान्यशक्त्यनुरोधादिति
सामान्यकार्य-कारणभावे कार्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेशादित्यर्थः । न च
तावता कार्यान्वितज्ञानशक्तिमिदूवपि कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-
नांथाता कार्यान्वितज्ञानस्याप्रवर्तकतया बालेन प्रवृत्त्या तद-
ननुमानादिति वाच्यं । कार्यान्विते शक्तिरित्यादिसर्वत्र कार्य-
पदस्य भावव्युत्पत्त्या कार्यतापरतया कार्यत्वान्वितज्ञान एव तैः
शक्त्यभ्युपगमात् । ननु तत्रवेऽपि कार्यान्वितज्ञाने शक्तिः सा-
मान्यकार्य कारणभाव एव कार्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेश एव तदेव
नेत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, 'अन्वितमात्रशक्त्येवेति पदत्वावच्छेदेनान्वित-
शब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजनकताभ्युपगमेनेवेत्यर्थः, 'अन्वितत्वं' वैशिष्ट्य-

सिद्धान्त्यादिना शब्दस्य धानहेतुत्वादुवैजात्याच्च न व्यभिचार इति भावः ।
विशिष्ट शक्तियधार्चमाह, 'पश्चादिति, 'आवाण' सङ्गृह्य, 'उद्वार' त्यागः,
कचित् 'उदापेति पाठः, 'कार्यान्वितेति । नन्वेवं कार्यान्वितघटत्वादिकं
शक्त्यतावच्छेदकमिति घटपदादेस्तत्कारिकैव पदार्थस्मृतिः स्यादिति चेत्,
न, इष्टापत्तेरित्येके । वस्तुतस्तु यथा पदानामन्वितज्ञानजनननियमेऽप्यन्व-

काङ्क्षादिमहिम्ना कार्यान्वितधीसम्भवात् न कार्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्यापत्तौ अन्यथोपपत्तिरपि । अवश्यञ्चाकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्यांशे शक्तावपि तद्व्यतिरेकाद-

विषयकत्वं, एतच्चाव्यावर्तकतया नोपादेयमित्यनुपदं स्वयमेव वक्ष्यते, 'कार्यान्वितधीसम्भवादिति कार्यत्वान्वितधीसम्भवादित्यर्थः, 'न कार्यांशेऽपि' न कार्यत्वांशेऽपि, 'शक्तिरिति कार्यतावच्छेदकतेत्यर्थः, गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'परम्परयेति आकाङ्क्षाज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'अनुकूलत्वात्' अनुकूलत्वसम्भवात्, उपधायकत्वसम्भवादिति यावत्, 'अर्यापत्तावन्यथोपपत्तिरपीति अर्यापत्तिप्रयोजकान्यथानुपपत्त्यभावोऽपीत्यर्थः, तथा-चार्थापत्तेरेव प्रमाणतया तदसम्भवेन प्रमाणमपि तत्र नास्तीति भावः । ननु तत्राकाङ्क्षाज्ञानादेः पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवञ्चेत्यत आह, 'अवश्यञ्चेति, 'आकाङ्क्षादेः' आकाङ्क्षाज्ञानादेः, 'कार्यांशे

यांशे स्वरूपसतीति शक्तिसत्त्वात् कार्यान्वितत्वज्ञानजननियमानुपगमात् तत्र शक्तावपि तदंशे स्वरूपसती सा व्याप्तिरिति न तथात्वमिति । ननु कार्यांशे शक्तिं विना कार्यान्वितधीर्न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्या तदंशे शक्तिकल्पनमित्यत आह, 'परम्परयेति । यद्यपि पदार्थस्मरणद्वारा व्याकाङ्क्षादिसहकारेणोभयमतेऽपि कार्यान्वितधीरिति पदस्यापि परम्परयैव तज्ज्ञानानुकूलत्वं, तथापि कार्यान्वितावान्तरवाक्यार्थज्ञानद्वारा तद्वीरिति परम्परा, तन्मते तु कार्यान्वितज्ञान एव पदसामर्थ्यात् साक्षादेव

न्विताभिधानव्यतिरेकनियमात् । सति चाकाङ्क्षादौ
कार्यव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न क्वा-
प्यस्ति । अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिः
स्यात् संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनान्न तथेति यदि
तदा कार्यवाचकपदादेव कार्यान्वितलाभ इति किं
शक्त्या, दृढव्यवहारे नियमतः कार्यान्वितज्ञानं तत्र
दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने दृढव्यवहारे शब्दोप-

शक्तावपीति कार्यत्वस्य कार्यतावच्छेदकप्रवेगेऽपीत्यर्थः, 'कार्य-
व्यतिरेकदर्शनादिति कार्यत्वान्वितज्ञानव्यतिरेकादित्यर्थः, 'अन्विता-
भिधानव्यतिरेक इति शब्दबोधव्यतिरेक इत्यर्थः । 'अन्यचेति
प्रकारान्तरसम्भार्यान्तर्भावेणपि शक्तिकल्पनेऽपीत्यर्थः, 'व्यक्तावेव'
व्यक्तावपि, 'शक्तिः स्यादिति तव मते स्मारिका शक्तिः स्यादित्यर्थः,
'संस्कारादेवेति जातिशक्तिज्ञानोद्बोधिताशक्तिगोचरसंस्कारादेवेत्य-
र्थः, 'व्यक्तिलाभदर्शनादिति व्यक्तिलाभसम्भवादित्यर्थः, 'किं शक्तेति

कार्यान्वितज्ञानमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधोऽपि कार्यान्वितविषयत्वनिश्चित ए-
वेति साक्षात् । अतएव रुद्धिपूर्वकलक्षणाख्ये यत्रकार एव वक्ष्यति
यथा पञ्चमज्जयेत्यत्र प्रथमं सार्थवाक्यार्थधीस्ततस्तदन्वितजन्यधीस्तदनु च
तथाभूतज्जनि यद्वपदार्थान्वयधी कार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु सिद्ध-
पञ्च जम्भ-कर्तृत्वानां प्रथममन्वयधीरिति वयमालोचयाम । 'तद्व्यतिरेका-
दिति, स्वरूपसदाकाङ्क्षाहेतुत्वपक्षे 'मति चेति, सिद्धार्थेऽप्यन्वयबोधादि-
त्याशय । 'अन्यचेति उपस्थितत्वमात्रादेव यदि शक्तिकल्पनं सदेत्यर्थः,

स्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्चब्दसन्निधेरेवान्वयबोध-
हेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत । क-
चिदसम्पूर्णवाक्ये वृक्षव्यवहारादाद्यव्युत्पत्तेः शब्दस-
न्निधिर्यभिचरतीति चेत्, 'तर्हि, सिद्धार्येऽप्यन्वय-
प्रतीतिदर्शनात् कार्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तच्च
लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनाभिव्याहृत्य

किं कार्यत्वाग्रान्तर्भावेणानुभावकशक्तेत्यर्थः, 'शब्दसन्निधेरेवेति
शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेरित्यर्थः, 'शब्द एवेति, लक्ष्यतेऽपीति शेषः,
तथाच तवापचिद्भूत इति भावः । शङ्कते, 'कचिदिति, 'अस-
म्पूर्णवाक्ये' असम्पूर्णवाक्येऽपि, सकलान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावे-
ऽपीति यावत्, 'आद्यव्युत्पत्तेरिति, आद्यव्युत्पत्तिस्थानेऽपीति शेषः,
'सिद्धार्येऽपीति कार्यदोषस्थापकलिङ्गाद्यनमभिव्याहृतवाक्यादपी-
त्यर्थः, 'कार्यत्वमपीति कार्यत्वान्वितत्वमपीत्यर्थः, 'व्यभिचारौति
शब्दबोधत्वाध्यापकमित्यर्थः । 'लक्षणेति कुचचित्पदे कार्यत्वेन
लक्षणेत्यर्थः, 'बाधकाभावादिति स्वशक्त्यान्वयबोधे बाधकाभावादि-
त्यर्थः । मन्वन्वितशब्दबुद्ध्यावप्यनुभावकशक्तिकल्पनारूपगौरवमेव
बाधकमन्यथा शङ्कायां घोष इत्यादौ शङ्कापदादेरपि तीरे
लक्षणा न स्यात् तीरे स्मारकशक्तिकल्पनागौरवरूपबाधकादेव
तत्र तीरे लक्षणाभ्युपगमादित्यत आह, 'शक्तिकल्पनेति शक्त्यन्तर-

तत्र लक्ष्यते इति शेषः । 'अध्याह्रियेतेति, लक्ष्यतेऽपीति शेषः, 'शक्तीति शक्त्य-
न्तरेत्यर्थः । ननु प्रथमं शक्तियहस्योपजीव्यत्वात् तदिरोध एव बाधक इति

लक्षणानुमता इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या मुख्यस्यैवोचितत्वात् । किञ्च कार्यवाचिलिङादीनां आकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यमतो विशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु साधवादिति । मैवं । व्यवहारहेतुतया-

कल्पनेत्यर्थः, 'उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्तेति एकैव कार्यत्वान्वितशब्दबुद्धि-तदनन्वितशब्दबुद्ध्युभयसाधारणान्वितपदार्थशब्दबुद्धित्वरूपधर्मावच्छिन्नेऽनुभावकशक्तेत्यर्थः, सिद्धार्थस्थले शब्दबोधापत्तेरिति शेषः । 'कार्यवाचीति कार्यत्ववाचीत्यर्थः, 'स्वार्थबोधकत्वं' स्वार्थबोधकशक्तत्वं, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्यत्वान्वयासम्भवेन कार्यत्वान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भावः । इदञ्च स्वमतानुसारेणोक्तं तस्मिन्ने लिङादेः कार्यं धर्मिणि शक्त्या कार्यत्वान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य लिङादेरपि सम्भवादिति ध्येयं ।

केचित्तु कार्यान्वितस्वार्थबोधे शक्तिरिति भ्रमेण दूषणमाह, 'किञ्चेति, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्यं कार्यान्वयासम्भवेन कार्यान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्त्यसम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

'साधवादिति पदभेदाच्छक्तिभेदाभावेन साधवादित्यर्थः । 'सादेतदितिपूर्वपक्षे समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साक्षात्कारणत्वमिति

कथञ्च न्यादित्यत आह, 'किञ्चेति, कार्यवाचिणि कार्यान्विते शक्तिकल्पनेत्यत्रापि एवेति अभिप्रायात् प्रथममेव कार्यान्वितेन शक्तिग्रहो भूतो वापि

नुमिते हि कार्यान्वितज्ञानेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य
साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्व-
स्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वा-
दिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने पदार्थज्ञाने

कार्यान्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्व-
मित्यर्थः । 'न परम्परयेति । नान्वितशब्दज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यता-
प्रतियोगिककारणतां कल्पयित्वा कार्यशब्दकपदसमभिव्याहारादि-
वशेन कार्यत्वान्वितशब्दबोधस्ताम इति कल्पयत इत्याह, 'साक्षात्त्व-
स्यौत्सर्गिकत्वेनेति बाधकाभावे सति कार्य-कारणभावग्रहद्वारा
कार्यवृत्तितयोपस्थितत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वेनेत्यर्थः, का-
र्यान्वितशब्दबुद्धित्वेन कार्यत्वमकल्पयित्वेति श्रेयः, 'तत्सम्भवे' कार्य-
त्वान्वितशब्दबोधोपपत्तिमन्भवे, 'परम्पराया इति कार्यतावाचक-
पदसमभिव्याहारादेरित्यर्थः, सहकारित्वकल्पनाया इति श्रेयः ।
उपसंहरति, 'इतीति, 'तत्रैवेति कार्यान्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न-
एवेत्यर्थः, 'नान्वितज्ञान इति नान्वितशब्दबुद्धित्वावच्छिन्न इत्यर्थः,
वैशिष्ट्यविषयत्वरूपस्यान्वितत्वस्यांशस्याव्यावर्तकतया व्यर्थत्वादाह, 'प-

त्याज्य इति भावः । 'शब्दस्येति, पदार्थस्मरणयापारादिविशिष्टस्येति श्रेयः ।
अन्यथा स्मरणद्वारा हेतुत्वे साक्षात्त्वानुपपत्तेः उक्तरीत्या साक्षात्परम्परे
बोध्ये । यत्तु कार्यवाचिपदसमभिव्याहारात् तस्मातो न्यायमते परम्परेति,
तत्र, परमतेऽपि तत्समभिव्याहारस्यापेक्षया अन्यथा कार्यान्वितशब्दावपि
सिद्धार्थान्वयबोधस्य दुर्बलत्वात् । व्यवहारोपमादकतावच्छेदककार्या-
न्वितज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वमेव साक्षात् कारणत्वमिहेत्यर्थः । 'तत्रैवेति,

वा, अग्रवर्त्तकतया ग्रहन्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुप-
स्थापनात् । न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया का-
र्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापन्त्या सैव कल्प्यतां लाघवात्
न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वात्^(१) इति वाच्यं ।
अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूना-

दार्ष्टान्ये वेति शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने वेत्यर्थः । ननु बाधकाभावे
सद्युपस्थितरूपस्य कार्यत्वावच्छेदकत्वव्याप्यत्वं प्रकृते तु गौरवमेव
बाधकमित्यत आह, 'अग्रवर्त्तकतयेति, 'तयो.' अन्वितज्ञानत्वा-
वच्छिन्न पदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नयोः, युगपदुपस्थित्या न लाघव-गौर-
वावकाश इत्यभिमानः । कार्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वमध्येऽन्वितशाब्द-
बुद्धित्व-शाब्दबुद्धित्वयोरपि प्रवेशाद्युगपदुपस्थितिरस्येवेति सिद्धान्ते
सत्यमेव वक्ष्यत इति नासङ्गतिः । गौरवं बाधकमुद्धृत्य अन्यलभ्यत्वं
बाधकमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'परम्परया' कार्यवाचक-
पदसमभिव्याहारादिना, 'अर्थापत्तेरिति कार्यत्वादुभयशाब्दबुद्धिजन-
कत्वं विना दारान्तररहितस्यास्य प्रवर्त्तकतानुपपत्तेरनुपपत्तिकरण-
कार्थापत्तेरित्यर्थः । 'सैव' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव, न तु
प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् 'विशिष्टज्ञाने' कार्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने,

(१) सम्भवतीत्यन्वितज्ञान एव अर्थापन्त्या शक्ति कल्प्यता लाघवात् न तु
कार्यत्वाद्येऽप्यन्यतो जग्यत्वादिति क० ।

धिकाग्राहकत्वात् साक्षादुपपादककार्यान्वितज्ञाने^(१)
शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां शक्तेरल्पनात् अन्यसम्भत्व-
तर्कस्याप्यभावात्^(२) वा आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात् । किञ्च
प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपह्वायानु-

‘शक्तिरिति योजना, ‘साक्षादुपपादकेति असति बाधके यद्वर्त्म-
विशिष्टजनकत्वं विना अनुपपत्तिज्ञानं तद्वर्त्मावच्छिन्नकार्यताप्रति-
योगिककारणताविषयत्वेनेत्यर्थः, ‘न्यूनाधिकेति, तद्वर्त्मघटकीभूत-
यत्किञ्चिद्वर्त्मान्तभावेण तदघटकीभूतधर्मान्तभावेण कारणत्वा-
ग्राहकत्वादित्यर्थः, ‘साक्षादुपपादकेति अनुपपत्तिज्ञाने जनकताग्नि-
साक्षादिशेषणतया भासमान इत्यर्थः, ‘कार्यान्वितज्ञाने’ कार्यत्वा-
न्वितग्राम्बुद्धित्वावच्छिन्ने, कार्यत्वान्वितवैशिष्ट्यविषयग्राम्बुद्धित्वा-
वच्छिन्ने इति यावत्, ‘कल्प्यत इति अर्थापत्त्या विषयौक्तिर्यत-
इत्यर्थः । मन्वनन्तसम्भलज्ञानमेव बाधकमस्तीत्यत आह, ‘लिङा-
दीनामिति, ‘शक्तेरकल्पनादिति बाधकस्य कार्यत्वे शक्तेरज्ञानादित्यर्थः,
‘अन्यसम्भत्वतर्कस्यापीति लिङादिषमभिव्याहाररूपान्यसम्भत्वप्रति-
षन्धानरूपस्य बाधकस्यापीत्यर्थः । कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-
कल्पने परोक्षगौरवादिति बाधकमुद्धृत्यान्वितज्ञानशक्तिकल्पनात्मकं
बाधकमाह, ‘किञ्चेति, ‘शक्तिकल्पनमिति शक्त्यभ्युपगम इत्यर्थः,

(१) साक्षादुपपादककार्यत्वान्वितज्ञान इति क० ।

(२) अन्यसम्भत्वतर्कस्याप्यसम्भवादिति क० ।

मादिका कार्यान्वितज्ञानशक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः । यदा व्यवहारसाक्षादुप-

पस्थितान्वितज्ञानमात्रे शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावा-
दुपस्थित्यन्तरे च गौरवात् । अथ कार्यान्वितज्ञा-
नोपस्थितावप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति स्थापयित्वा
कार्यांशमपह्नायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति चेत्, न,
ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वान्नायैषु, अन्यच्च का-
र्यान्वितज्ञानं अन्यदेवान्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-

‘हेत्वभावादिति उपस्थितकार्यत्वान्वितज्ञानपरित्यागे हेत्वभावादि-
त्यर्थः, ‘उपस्थित्यन्तरे चेति अन्वितशब्दज्ञानस्योपस्थित्यन्तरकल्पने
चेत्यर्थः, ‘अन्विते’ अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने, वैमिश्रविषयकशब्दज्ञा-
नत्वावच्छिन्न इति यावत्, ‘शक्तिरिति कारणतेत्यर्थः, ‘शक्यत्वादिति
ज्ञानस्यैव पदकार्यत्वादित्यर्थः, ‘नार्थेति नान्वयेत्यर्थः,
अन्वयानां शक्यत्वं एव कार्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थितिदशायां कार्य-
त्वांगवदन्वयशब्दाद्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिपक्ष इति सुवचं स्यादिति
भावः^(१) । ननु ज्ञानस्य शक्यत्वेऽपि कार्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थिति-
दशाया अन्वितशब्दज्ञानस्याऽप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिपक्ष इति
सुवचमिदं आह, ‘अन्वयेति, ‘कार्यान्वितज्ञानमिति कार्यत्वान्वि-

- (१) तथाच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विज्ञेयस्य विज्ञेय्योपस्थितिं विना भा-
तिरिक्तविशिष्टोपस्थितिरिति भावः । अन्यथा तादृशविशिष्टविषयक-
ज्ञानोपस्थितिकाले अन्वयाद्युपस्थित्यनियमेन कथमर्थेषु शक्तिकल्पनस्य
सुवच्यं सङ्गच्छत इति ।

पादके कार्यान्वितज्ञाने शक्तिः खण्ड्येत्यर्थः, ‘हेत्वभावादिति उपस्थितिः

भेदात् । तदुक्तमभाववादे अन्यद्भूतलज्ञानमन्यच्च
घटवद्भूतलज्ञानमिति अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तच्च शक्ति-
ग्रह इति गौरवमेव । लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं
गुरु न तथेति चेत्, न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात् । न
च तस्याप्यनुपस्थितिः, पुरुषविशेषदोषात्, सर्वैरेवा-

तत्त्वविशिष्टशब्दज्ञानमित्यर्थः, 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितत्वविशिष्ट-
शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'विषयभेदेनेति विशेषणभेदेनेत्यर्थः,
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति भावः । 'घटवद्भूतलज्ञानमिति घट-
प्रकारकत्वविशिष्टभूतलज्ञानमित्यर्थः । 'अन्वितज्ञानमिति अन्वित-
शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः । अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धान-गौरवज्ञानयो-
र्बाधकत्वमुद्धृत्य स्वरूपसतोक्तयोर्बाधकत्वमाशङ्क्य निराकरोति, 'लघु-
नोति वस्तुगत्या लघूनि धर्म इत्यर्थः, 'शक्ये' शक्यतावच्छेदके, का-
र्यतावच्छेदक इति यावत्, 'अन्यलभ्यमिति, वस्तुगत्येत्यादि, 'युग-
पदुपस्थिताविति कार्य-कारणग्रहप्राक्काले वास्तविकलघु-गुरुधर्म-
दयोर्युगपदुपस्थितिसत्त्वं एवेत्यर्थः, 'तथात्वादिति वास्तविकलघु-
धर्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे सम्भवति गुरोरतथात्वादित्यर्थः, यथा-
श्रुते पौनरुक्त्यापत्तेः । 'तस्यापीति अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापी-
त्यर्थः, 'अनुपस्थितिः' कार्य-कारणभावग्रहप्राक्कालेऽनुपस्थितिः ।

हेतुत्वभावादित्यर्थः, 'दोषादिति, 'न चेति सम्बन्धः, तत्र हेतुमाह, 'सर्व-
रिति, 'सर्वपदानामिति । नन्वेवं कार्यान्वितशक्तौ कार्यान्वितत्वेनैव पदा-
धीपक्षितिरिति सिद्ध्यर्थेऽपि विशेषणोक्तकार्यमादाय कार्यत्वविशिष्टधी-

द्यव्युत्पत्तौ तथानवगमात् । तथापि न कार्यान्विते
शक्तिः कार्यवाचिसिद्धिगदौनां व्यभिचारादिति चेत्,
न, सर्वपदानां कार्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात् । तच्च
कार्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्यप्रति-
पादकतया वेति । एवञ्च कार्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्या-

‘पुरुषविशेषदोषादिति पुरुषदोषविशेषव्यतिरिक्त्यर्थः, तथाच कस्यचि-
दुपस्थितिरस्येवेति भावः । पुरुषसामान्यस्यैव तदुपस्थितिर्नास्तीति
समापत्ते, ‘सन्नैरिति, ‘आद्यव्युत्पत्तौ’ आद्यव्युत्पत्तिकाले । कार्या-
न्वितस्वार्थबोधशक्तिभ्रमेण शङ्कते, ‘तथापीति, पदमाचस्येति शेषः,
‘कार्यान्विते शक्तिरिति कार्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिरित्यर्थः । ‘व्यभि-
चारादिति, कार्यान्वयासम्भवेन तेषां कार्यान्वितस्वार्थबोधा-
जनकत्वादिति भावः । भ्रमं निराकरोति, ‘सर्वपदानामिति, ‘का-
र्यत्वविशिष्टधीजनकत्वादिति कार्यत्वविशिष्टविषयकशब्दधीजनक-
त्वादित्यर्थः । ‘तच्च’ तादृशशब्दधीजनकत्वञ्च, ‘कार्यान्वितेति इतर-
पदार्थापस्थापितकार्यत्वान्वितेत्यर्थः । ‘स्वार्थकार्येति स्तोपस्थापित-
कार्यत्वविशिष्टकार्यप्रतिपादकतया चेत्यर्थः, ‘इतरान्वितेति स्त-
रूपकथनं । ननु पदमाचस्यैव कार्येवान्वितशब्दज्ञाने शक्तौ निरा-
काङ्क्षेऽपि कुतो न तादृशबोध इत्यत आह, ‘एवञ्चेति, ‘व्यभि-

जनकत्वमसु । न च कार्यवाचिसिद्धिदिपदमावात् न तद्वोरिति वाच्यं ।
कार्यत्वोपनिमित्तार्थं हि तद्वेष्टा सा च सिद्धार्थादेव जाता तथापि च तद्वे-
ष्टायां कार्यस्याध्याहार्येण कथयया बोधस्थितौ तद्विशिष्टधीर् न स्यात्, स्तोत्रं

मनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वं । तथा-
 चोपजीव्यप्रथमभाविकार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन वि-
 ध्यश्रुतावपि कार्याध्याहारः, क्वचिन्नश्रुता क्वचिद-
 संसर्गाग्रह इति सिद्धार्येऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकाल-
 मन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां, प्राचीनकार्यान्वित-
 ज्ञानं बाध्यतामित्यप्यत एव निरस्तं । पूर्वकल्पनातः

चारादिति अन्वयव्यभिचारादित्यर्थः, 'उपाधित्वमिति कारणीभूत-
 ज्ञानविषयत्वरूपं प्रयोजकत्वमित्यर्थः । 'उपजीव्येति क्रिया-कारकप-
 दानां विशेषतस्तत्तदर्थज्ञानशक्तियुक्तोपजीव्येत्यर्थः । अस्योपजीव्यत्वं एव
 मानाभाव इति सिद्धान्ते स्वयमेव वक्ष्यते इत्यदोषः । 'प्रथमभावीति
 प्रथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'लक्षणा' कार्यं लक्षणा, 'असंसर्गेति या पदार्थो-
 पस्थितिसदसंसर्गाग्रह इत्यर्थः, 'सिद्धार्य इति सिद्धार्यवाक्यस्थान्वय-
 प्रतीतिजनकतादर्शनादित्यर्थः, 'अन्वितमात्र इति अन्वितशब्दज्ञान-
 मात्र इत्यर्थः, 'कार्यान्वितज्ञानं' कार्यत्वान्वितशब्दत्वावच्छिन्नज्ञाने
 शक्तिज्ञानं, 'बाध्यतामिति अप्रमात्वेन कल्प्यतामित्यर्थः । 'उत्तरका-

क्षतज्ञानुपपत्तेरनेव तथा । किञ्च कार्याभाव इत्यादिशब्दोऽपि तन्मते प्रमाणं
 स्यात्, अत्राहुः, प्रवृत्तिहेतुज्ञान एव व्युत्पत्तिग्रहादुपादृशकार्यत्वोपस्थित्या
 तथा निर्वृत्तिरिति तादृशस्य प्रयोजकत्वं प्रवृत्ते तु न तथा । यद्वा अयमपि
 दोषस्तन्मते बोध्य इति, 'उपाधित्वमिति प्रयोजकत्वमित्यर्थः, यत्र ॥ तथा
 तात्पर्यग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रह इत्याह, 'क्वचिदिति । ननु पूर्वमपि भ्रमज्ञान-
 मन्यथमसिद्धत्वेनोत्तरेण बाध्यत एवेत्यत्रापि तथा स्यादित्यत आह, 'अनन्य-
 चेति, 'उपजीव्येति, कार्यान्वितव्युत्पत्तिमुपजीव्य सिद्धार्येऽन्वयप्रतीतिरिति

कल्पनान्तरप्रसङ्गात् उत्तरकालभाविस्तिद्वार्थप्रयोगस्य
लक्षणादिभिरप्युपपत्तेः अनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्रा-
चीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च । अथ
सिद्धार्येऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैव-
पुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैव-
समीपं गतश्चैव पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्यं
शृण्वन् चैवस्य मुखप्रसादं शृण्वन् श्रोतुर्द्वर्पमनुमि-
नोति, हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उप-

लभावीत्यादि 'अबाधकत्वादित्यन्तर्सेको ग्रन्थ' । 'सिद्धार्यप्रयोगस्येति
सिद्धार्यकवाक्यजन्यशब्दबोधस्येत्यर्थः, 'लक्षणादिभिरिति कार्येण
लक्षणादिभिरित्यर्थः, 'अनन्यथेति शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नशब्दभावं
विनाऽनुपपन्नत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अबाधकत्वादिति अप्रामाण्याच्चापक-
त्वादित्यर्थः, 'उपजीव्यव्याघाताच्चेति प्राचीनज्ञानबाधोपजीव्यस्य
सिद्धार्येऽप्यप्रतीतिदर्शनस्यासिद्धेःेत्यर्थः, यथाश्रुते कार्यान्वित-
व्युत्पत्तेः सिद्धार्यान्वयप्रतीतिदर्शनानुपजीव्यतया असङ्गत्यापत्तेः ।
'सिद्धार्येऽपीति कार्यन्ताविषयकज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति
प्रथमजनकतायह इत्यर्थः, तथाच प्रमालानुरोधादर्थतः शब्दत्वाव-
च्छिन्न एव पदानां शक्तिरभ्युपेयेति भावः । 'तादृशेनैव' उपलब्धचैव-

तन्मूर्तिशान्तिशक्तिरूपतया न बाधत इत्यर्थः । 'यथेति, यथाच-कार्या-
न्वितशक्तेर्नोपजीव्यत्वमिति न तस्याघातो न वा कल्पान्तरप्रसङ्ग इति भावः ।
'यप्रसङ्गादिति, यमिचारादिति भावः । अथ परिशेषाद्बोध्यमतः स्यात्,

स्थितत्वादुपपादकत्वादान्योपस्थितौ गौरवाच्च तच्च वा-
क्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत्, न,
हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्म-
ज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य
परिशेषयितुमशक्यत्वाच्च । अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभि-
चारिदृष्टिश्चाद्यादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञाना-
नुमानमिति चेत्, तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्

पुत्रजन्मनैव, 'उपस्थितत्वादिति पुत्रजनन एव उपस्थितत्वादित्यर्थः,
'उपपादकत्वादिति पुत्रजन्मज्ञानस्य हर्षोपपादकत्वादित्यर्थः, 'तच्च'
तस्मिन् कार्यत्वाविषयकपुत्रजन्मज्ञाने, तत इत्यादिः । 'लाघवादिति,
कारणान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । 'हर्षहेतूनामित्यशक्यत्वा-
दित्यन्तमेको घन्यः, 'हर्षेण लिङ्गेनेति, व्यभिचारादिति भावः ।
ननु प्रियान्तरज्ञानाभावकालीनो हर्षो लिङ्गं स्यादित्यत आह,
'प्रियेति, 'परिशेषयितुं' निरसितुं, तदभाववत्त्वेन मिथेतुमिति
यावत्, तथाच विशिष्टहेतोरज्ञानलक्षणासिद्धिरिति भावः । इदञ्च
समाधिषौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तु पुत्रजन्यज्ञानानुमानेऽपि तस्य कार्य-
त्वाविषयकत्वे मानाभावः, कुत्रचित्पदे लक्षणादिना तच्च कार्यत्व-
विषयकत्वस्यासम्भवादिति ध्येयं । 'दृष्टिश्चाद्यादीति' दृष्टिश्चाद्-

'प्रियेति' इति, 'परिशेषयितुमिति निरसितुमित्यर्थः । वदा प्रियान्तरज्ञानस्य
सम्भवेऽप्यज्ञानज्ञानस्य परिशेषयितुमिति पूरयित्वा व्याख्येयं । घन्य-

क्रियाकर्तव्यपरमेवेति कार्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य
प्रथमतो गृह्यते उत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति
न व्युत्पत्तिः कार्यं जहाति, यत्रापौह सहकारतरौ
मधुरं पिको रौतीति प्रसिद्धार्थपदसमानाधिकरण्यादि-
भिर्युत्पत्तिस्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्विका का-
र्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः, पूर्वं नावधत्तेति
चेत्, न, तच्च पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्यान्वित-

विशेषादित्यर्थः, 'तर्हीति यदि सुषुप्ते जात इति वाक्यश्रवणानन्तरं
वृद्ध्याद्धादिक्रियादर्शनं तदेत्यर्थः। ननु प्रसिद्धार्थकपदसमानाधि-
करणगृहीतसारकशक्तिकपिकादिपदस्य कार्यत्वाविषयकप्राब्धबो-
धजनकत्वाच्च पदमात्रस्य कार्यत्वान्वितज्ञाने शक्तिरित्यत आह,
'यत्रापौति, पिकादिपद इति शेषः। सहकारतरस्य आसृष्ट्यः,
'पिको रौतीति, अत्रापि पिकपदवाच्ये लक्षणेति, 'प्रसिद्धार्थ-
पदेति तादृशप्रसिद्धार्थकबोधस्य विलक्षणमधुरवकर्तृत्व-पिकपद-
वाच्यत्वसमानाधिकरण्यज्ञानादिभिरित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति उप-
मानविधया कोकिलत्वादिविशिष्टसारिकायाः शक्तेर्धौरित्यर्थः।

अपि सिद्धाये व्युत्पत्तिमाशङ्क्य निराकरोति, 'यत्रापौति। यद्यपि 'उपा-
यान्तरस्येति प्रागुक्तं तथापि अधिकवचनाय पुनराशङ्कितमिति ध्येयं।
यद्यपि पिकपदशक्त्यवधारणेऽपि सहकारादिपदव्युत्पत्तिपूर्वकतयापि तथा
पूज्यते तथापि अभ्युपगमनीया समाधत्ते, 'यत्रापौति, 'कस्यचिदिति प्रयो-

एव व्युत्पत्तेः, उपजीव्यजातीयतया च तस्या बलवत्त्वं ।
 किञ्चेदमपि कार्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति सामा-
 'तत्रापौति, सा शक्तिधौरिति शेषः, 'व्युत्पत्तिपूर्विकेति पिक-
 पदनिष्ठकार्यत्वान्वितपिकानुभावकशक्तिग्रहपूर्विकेत्यर्थः, 'कार्यान्वित-
 एवेति अध्याहारादिना कार्यत्वान्वितपिकानुभवमेव जनयतीत्यर्थः,
 अन्यथा प्राथमिकपिकपदवाच्यनिष्ठकार्यत्वान्वितानुभूजजनकशक्ति-
 ग्रहस्याप्रमात्वापत्तेरिति भावः । न च प्रसिद्धार्यपदजन्यसामानाधि-
 करणज्ञानस्योपमानविधया शक्तिग्राहकत्वे "शक्तिग्रहं व्याकरण्योप-
 मान-कोषाप्तवाक्याद्भवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विदुतेर्ष्वदन्ति सा-
 न्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टाः" ॥ इत्यत्र शक्तिग्राहकस्य साध्ये प्रसिद्ध-
 पदसामानाधिकरण्यस्य इयक्पाठानुपपत्तिरिति वाच्यं । उपमान-
 पदस्य सादृश्यकरणकोपमानपरतया गो-वृथन्यायेन विभागात् ।
 ननु पिकपदस्य स्मारकशक्तिग्रहपूर्वं घटादिपदस्य कार्यान्वित-
 घटाद्यनुभावितायाः शक्तेर्यद्देऽपि पिकपदस्य कार्यत्वान्वितशक्तिर्न
 गृहीतेत्यपि शङ्कते, 'पिकपदेति, 'शक्तिः' कार्यत्वान्वितपिकानु-
 भावकशक्तिः, 'तत्र' पिकादिपदे, 'कश्चित्' पुरुषान्तरस्य, 'का-
 र्यान्वित एवेति कार्यत्वान्वितपिकानुभव एवेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तेः' प्रथमं
 शक्तिग्रहात्, 'उपजीव्यजातीयतयेति उपजीव्यताश्रयतयेत्यर्थः, प्रा-
 थमिकत्वादेवोपजीव्यत्वं, 'बलवत्त्वं' प्रामाण्यं । तस्यापि पुरुषस्य प्रथमं
 कार्यत्वान्वितानुभावकशक्तिग्रहः सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'इदं'
 कुरित्यर्थः, . एवमोपजीव्यकार्यान्वितव्युत्पत्तिजातीयतया इदानीन्तन्यपि
 पिकपदस्य कार्यान्वितशक्तिरेव बलवतीत्याह, 'उपजीव्येति, 'इदमिति

न्यतोऽवगतं स्वार्थविशेषः परं नाधिगतः स इदानीं
सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते । अतः सिद्धं प्रवृत्तिपराणां
शब्दानां प्रवर्तकज्ञानजनकत्वं, तच्च क्वचित् साक्षात्
कार्यान्वयात् क्वचित् परम्परया कार्यान्वयात् अत-
एव विधिगोपीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्राह-

पिकपदं, 'सुहृदुपदेशादिभिरिति पिकः कोकिल इत्याप्तवाक्या-
दिभिरित्यर्थः । उपसंहरति, 'अतः सिद्धमिति, घटमानयेत्यादा-
विति शेषः, 'शब्दानामिति नाम-कारक-विभक्ति-धाताख्यातादि-
पदानां सर्वेषामित्यर्थः, 'प्रवर्तकेति कार्यान्वितस्वार्थज्ञानत्वाव-
च्छिन्नजनकत्वमित्यर्थः, 'तच्च' तच्च तादृग्ज्ञानजनकत्वञ्च, 'क्वचित्'
आख्यातपदे, 'साक्षात्कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः साक्षात्का-
र्यान्वयैश्चिद्विषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'क्वचिदिति नामादिपद-
इत्यर्थः, 'परम्परया कार्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया
कार्यान्वयैश्चिद्विषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः । 'अत एवेति धत एव
कार्यान्वितस्वार्थबोधपदेन साक्षात् परम्परया स्वार्थविषयितानिरू-
पितकार्यत्वैश्चिद्विषयिताग्रान्निबोधोविवक्षितः अत एवेत्यर्थः, 'वि-
धिगोपीभूतेति "आत्मा साक्षात्कर्तव्य इत्यादिविधिगोपीभूतानां
"न स पुनरावर्त्तन इत्याद्यर्थवादानामित्यर्थः, 'स्वर्गादिपदेति, स्वर्ग-

पिकपदमित्यर्थः । प्रथममूहोत्सामान्यशक्त्यनुरोधत्वे न कार्याग्रत्याग-
इत्युक्तं प्रथमं वाक्यसामान्य-कार्यान्वितज्ञानसामान्यबोद्ध-हेतुमद्भावाग्रहे

काणाञ्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्यान्वयात् कार्या-
न्वितस्वार्थबोधकत्वमिति । यच्च पुराण-भारतादि-
पाठे फलश्रुतिरस्ति तच्चार्यवादकल्पितविधिग्रेषीभूत-
त्वेन प्रवृत्तिपरत्वमेव तेषामतिपरम्परया कार्यान्व-
यात् कार्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं, स्वरूपाख्यानपराणान्तु
काव्य-नाटकादीनां पदार्थासंसर्गग्रहेण संसर्गव्यव-
हारो न संसर्गग्रह इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्यान्वितशक्तिवादपूर्वपक्षः ।

कामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिग्रेषीभूतानामित्यादिः, 'परम्परया
कार्यान्वयादिति स्मार्थविषयितायाः कार्यत्वविषयितानिरूपकत्वा-
दित्यर्थः, 'अर्थवादकल्पितविधीति भारतादिनाम पठेदिति विधी-
त्यर्थः, 'अतिपरम्परया कार्यान्वयादिति स्मार्थविषयितायाः पर-
म्परया कार्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'स्वरूपाख्यानेति
प्रवृत्त्यपराणामित्यर्थः, 'पदार्थेति स्मारितपदार्थेत्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्यान्वितशक्तिवादपूर्वपक्षरहस्यं ॥

अथ कार्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तः ।

अबोच्यते, घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्यताज्ञानमनुमितं बाधेन न तु कार्यान्वितज्ञानं, प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुत्वाद्घटादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च । तच्च तज्ज्ञानविशेषे घटमानयेतिवाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य घटपद-द्वितीया-धातु-विधिप्रत्ययानां प्रत्येकमवापोदापदारेण घट-

अथ कार्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

‘घटानयनकार्यताज्ञानमिति घटकर्मकानयनविशेष्यककार्यताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, ‘न तु कार्यान्वितज्ञानमिति न कार्यत्ववैशिष्ट्यावगाधिज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, तस्मिन्ने अन्वितज्ञान-कार्यत्वा-न्वितज्ञानयोरिव घटानयनकार्यज्ञान-कार्यत्वान्वितज्ञानयोर्भेदादिति भावः । ‘प्रवृत्तिविशेष इति घटानयनगोचरप्रवृत्तावित्यर्थः, ‘घटादिपदशक्तिग्रह इति आवापोदापदारेण घटादिपदानां प्रत्येकं विशिष्य तत्तदर्थशक्तिग्रह इत्यर्थः, ‘अनाकलितपदविभागस्येति अनाकलितं विशेष्यपदानां तत्तदर्थज्ञानप्रगकलं यच्च तादृशेत्यर्थः, ‘घटपदेति यथासङ्गो घटज्ञानादिष्वन्वयः, ‘आवापोदापदारेणेति घटज्ञाना-

कर्मत्वानयन-कार्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य
शक्तिं कल्पयति । पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमितका-
र्यान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्यलभ्यत्वेन कार्यांशम-
पहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति, न तु प्रथमं
वाक्यमात्रस्य कार्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनं । अथ
घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमा-

दिकं प्रति प्रवृत्त्यन्वय-व्यतिरेकघट्टेत्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति घट-
शब्दबुद्धित्व-कर्मत्वशब्दबुद्धित्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वं कल्पयती-
त्यर्थः । ननु तदनन्तरं प्रवृत्तिसामान्येन सामान्यतः कार्यत्वान्वित-
ज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमनुमाय तत्रैव पदत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहः स्यादि-
त्यत आह, 'पश्चादिति, 'अनुमितकार्यान्वितज्ञान इति अनुमितेऽपि
कार्यान्वितत्वावच्छिन्नज्ञान इत्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वेनेति प्रथमं विधि-
प्रत्ययानां कार्यत्वज्ञानशक्तेर्गृहीतत्वादन्यन्नभ्यत्वप्रतिसन्धानेनेत्यर्थः,
अन्यथा घटाद्यन्तर्भावेणापि पदमात्रस्य शक्तिग्रहः स्यादिति भावः ।
'कार्यान्वितज्ञानमात्र इति, कार्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्योपस्थित-
त्वादिति भावः । 'प्रथममिति घटानयनकार्यताज्ञान-घटमानयेति-
वाक्ययोर्विशेषकार्य-कारणतावशङ्कात् पूर्वमित्यर्थः, 'क्रियालेति चे-

प्रथमं सामान्यशक्तेरग्रहादित्याह, 'घटमिति, 'कार्यांशमिति, प्रथमं वि-
धिप्रत्ययानां शक्तियग्रादन्यन्नभ्यत्वप्रतिसन्धानस्य सुकरत्वादित्यथा घटाद्यन्त-
र्भावेणापि सर्वत्र शक्तिग्रहः स्यादिति भावः । 'क्रियालेति, यद्यपि तन्मते
क्रियात्वं प्रवृत्तिं व्यभिचरत्येव तथापि अन्यकृतिजन्यक्रियामात्रे विशेषोऽस्ती-

चानुमानं तेन च कार्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्य-
मात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं
विशेषयोः कार्य-कारणभावधीरिति चेत्, न, प्रथमं
प्रवृत्तिमात्र-कार्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं वाक्यस्य
क्रमशोभवतीत्यत्र मानाभावात्. घटादिपदशक्तिग्रहस्य
तेन विनापि सम्भवात् । न च तदनुमानसामग्री
तदावृत्तेति वाच्यं । तदा व्याख्यादिस्मृतौ मानाभावात् ।

एतत्त्वार्थः, अतस्तस्मिन् ईश्वरानुग्रीकारात् क्रियामात्रस्य कतिजन्य-
त्वाभावेऽपि न व्यभिचारः । 'कार्यान्वितज्ञानमिति कार्यान्वित-
ज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः', 'शक्तिं कल्पयतीति कार्यान्वितज्ञान-
नत्व कार्यतावच्छेदकं कल्पयतीत्यर्थः', 'विशेषयोः' घटानयनकार्यता-
ज्ञान-घटमानयेतिवाक्ययोः, 'क्रमश्च इति पौर्णपर्य्येणेत्यर्थः । ननु
घटादिपदानां विशिष्य तत्तदर्थज्ञानशक्तिग्रहानुपपत्तिरेव मानमि-
त्यत्र आह, 'घटादीति, 'शक्तिग्रहश्च' विशिष्य तत्तदर्थज्ञाने शक्तिग्रह-
सौवेत्यर्थः । 'न च तदनुमानेति, तथाच सामर्थ्येव मानमिति भावः ।

व्यभिचार इत्येके । व्यभिचाराप्रतिसन्धानदशायामनुमानाविरोध इत्यन्ये ।
'घटादीति, तथाच तदनुमानुपपत्तिर्न तत्र मानमिति भावः । एतच्च पर-
रोया परस्मै दूषकमस्माद्वये कार्यान्वितज्ञानोपस्थितत्वावन्वितज्ञानत्ववत् घटा-
क्रमशोभवतीत्याज्ञानोपस्थितौ कार्यताज्ञानोपस्थितिध्रौव्यात् तदुपस्थितवधि-
सामान्यतो हेतुत्वापह्नात् सामान्यशक्तिग्रह इत्यत्र वा तात्पर्य्यं । घटएव

सामान्ययोः कार्य-कारणभावग्रहे विशेषयोस्तथात्व-
ग्रहे हेतुरिति चेत्, न, विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्या-
मेव तद्ग्रहात् । यथा धूम-वह्निविशेषयोः कार्य-कार-
णभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतु-हेतुमद्भावो भासते
अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिः स्यात् तथाचापि
विशेषयोः कार्य-कारणभाववित्तिवेद्य एव सामान्य-
योस्तथाभाव इति चेत्, न, प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे
योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते प्रकृते च कार्यविशे-

शङ्कते, 'सामान्ययोरिति । न च तावता सामान्यकार्य-कारणभावपरि-
ग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि कार्यत्वान्वितज्ञानत्वेन पदत्वेन कार्य-कारणभावे
मानाभावः अन्वितज्ञानत्वेन पदज्ञानत्वेनैव सामान्यकार्य-कारण-
भावसम्भवादिति वार्य्यं । अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यानुपस्थितत्वात्का-
र्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवानुमानसम्भवादित्य-
भिमानः । ननु हेतुतया तस्योपस्थितिर्मास्तु समानवित्तिवेद्यतया तु
नियतोपस्थितिः स्थादेवेत्याशङ्कते, 'यथेति, स्वमतेनाह, 'अन्यथेति,
'व्याप्तिः' कारणताविशेषः घटानयनकार्य्यताज्ञानरूपः, 'न सामा-

सामान्यहेतुत्वग्रहमेव शङ्कते, 'सामान्ययोरिति, विशेषहेतुत्वग्रह एव प्रा-
थमिक इति वैमरीत्यमित्याह, 'विशेषयोरिति । शङ्कते, 'यथेति, स्वमत-
दार्ढ्येनाह, 'अन्यथेति, यद्यपि कार्य-कारणभाव एव न व्याप्तिर्दण्ड-घटयो-
स्तत्त्वेषुपि तदसत्त्वात् उपाध्यभावस्य तन्मते व्याप्तिर्याह, तथापि मत-

येण कारणविशेषानुमितौ न सामान्यमिति न युग-
पदुपस्थितिः । अथ विशेषयोः कार्य-कारणभावात्
सामान्ययोरपि तथात्वमनुमापयतीति चेत्, तर्हि
विशेषयोः कार्य-कारणभावावगमः प्राथमिक इति
तन्मूलकः प्रथमं पदविशेषे शक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्र-
योजनकत्वेनान्तरानुमितौ मानाभावात् यद्योक्तं प्रवृत्ति-
कारणतयोपस्थितं कार्यान्वितज्ञानमपह्यान्वितज्ञानं
कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तं उभयथा गौरवा-

न्यमिति न कार्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न युगपदुप-
स्थितिरिति कार्यत्वान्वितज्ञानत्व-घटानयनकार्यताज्ञानत्वरूपयोः
सामान्य-विशेषधर्मयोर्न युगपदुपस्थितिः, प्रवृत्तिसामान्येन तदनु-
माने मानाभावादित्यर्थः, तथाच यत्र सामान्य-विशेषधर्मयोर्युगप-
दुपस्थितिस्तत्रैव विशेषकार्य कारणभावग्रहस्य सामान्यकार्यकारण-
भावविषयतानियम इति भावः । 'पदविशेष इति घटादिपदानां
प्रत्येकं घटादिज्ञानेषु शक्तिग्रह इत्यर्थः । 'उभययेति उपस्थितपरि-

विशेषेणैदमुक्तमित्याहुः । 'विशेषग्रहे' कार्य कारणभावग्रहे, 'सामान्यमपि'
सामान्यकार्य-कारणभावोऽपीत्यर्थं, एतदपि ज्ञाचित्वाभिप्रायं, 'कार्यविशे-
षेति, कारणत्वेनेति शेष, 'युगपदुपस्थिति', विशेष-सामान्यकार्य-
कारणभावयोरिति शेष । यदा प्रत्यक्षेण सामान्योपस्थितौ सामान्यकार्य-
कारणभावग्रहा प्रकृते च तदनुपस्थितौ न तदनुपस्थितौ पद्याद्युतमेव
योग्य । 'निष्प्रयोजनकत्वेनेति, व्याख्यादिशक्तिविरहादिति भावः । प्रथमं

दिति, तन्न, कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात्
तद्विशेषत्वात् तस्य अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्यत्वां-
शेऽपि । अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति
तद्विन्नं तज्ज्ञानमभावव्यवहारे कारणं त्वयापि स्वी-
कृतं । अस्येवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न
विषय इति तस्यैवोपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत्, न,
कार्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुप-
स्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो-

त्यागे अनुपस्थितकल्पनायाच्चेत्यर्थः, 'कार्यान्वितज्ञान इति विशिष्ट-
स्यामतिरिक्तत्वादिति भावः । 'तत्रैव' तदवच्छिन्न एव, लाघवादिति
भावः । 'कार्यत्वांशेऽपीति कार्यत्वांशान्तर्भावेणापीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानं'
भूतलज्ञानं । कार्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानस्य सत्त्वेऽपि नान्वित-
ज्ञानलक्षणे तदुपस्थितमपि तु कार्यत्वावच्छिन्नज्ञानत्वेनैव तदुप-
स्थितमित्याशङ्कते, 'अस्तीति, 'तदुपस्थितावपि' कार्यत्वावच्छिन्न-
ज्ञानत्वेनोपस्थितावपि, 'तस्य' अन्वितज्ञानत्वस्य, 'कार्यान्वितज्ञाने'
कार्यत्वावच्छिन्नज्ञानत्वे, 'अन्वितज्ञानं' अन्वितज्ञानत्वं, इदञ्च समाधि-
शौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तु तन्मयेऽप्युपस्थितं कार्यान्वितज्ञानत्वं न

सामान्यस्योपस्थितिमभ्युपेत्य कार्यत्वांशे गौरवान्न शक्तिग्रह इत्याह,
'कार्यान्वितज्ञान इति, 'अतएवेति, 'विशिष्टेति, अन्यथा विशेषणस्याप्य-
विषयतया विशिष्टबुद्धिर्निर्विषया स्यात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानुभूयमाना-

विषेष्टभानावश्यभावात् अन्यथा अन्यजातिज्ञानं
 अन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय
 जातिज्ञानं कापि नोपस्थितमिति न तव जातिरेव
 पदार्थः स्यात् जातेः केवलोपस्थितौ च व्यक्तिस्मान-
 संवित्संबेद्यत्वं न स्यात् । अथ जातिविशिष्टज्ञानो-

पदजन्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षादिना तादृशज्ञाने व्यभिचारात् किन्तु
 कार्यत्वान्वितशब्दत्वेनैव, तच्च प्रवृत्तिहेतुकानुमानाद्योपस्थितमिति
 भायमनुयोग इत्येव तत्त्वं । 'जातिज्ञानमिति जातिप्रकारकज्ञान-
 मित्यर्थः, 'जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारक-
 ज्ञानत्वमित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानं' व्यक्तिविशेष्यकज्ञानत्वं, 'जातिज्ञानं'
 जातिप्रकारकज्ञानत्वं, 'जातिरेवेति जातिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न-
 एव पदानां शक्तिपह इति न स्यादित्यर्थः, जातिप्रकारकज्ञान-
 त्वस्यानुपस्थितत्वादिति भावः^(१) । ननु केवलजातिविषयकज्ञान
 एव जातिज्ञानत्वमुपस्थितमिति सदेव साधवाच्छक्यतावच्छेदकमि-
 त्यत आह, 'जातेरिति । 'जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेरिति व्यक्ति-

(१) तन्मते जातिविशिष्टज्ञानं विना केवलजातिज्ञानाभावात् विशिष्टोप-
 स्थितौ च न जातिज्ञानोपस्थितिरुक्तमुक्त्या लोभियते कथं तत्र शक्ति-
 पह इति भावः ।

इति भावः । अनित्यान्तरमप्याह, 'अन्यथेति, अतः तदुपस्थितिमाद्यापि
 न यौगपद्येनेति न साधवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति,

अथेदं कार्यमितिज्ञाने शक्त्यैव परम्परयानुमानद्वारा
ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवात् अन्यलभ्यत्वेन न
शक्तिकल्पना, तर्हि इतरान्वितज्ञानशक्त्यैव कार्यवा-
चकपदसमभिव्याहारेणैव कार्यान्वितज्ञानसम्भवात्
अन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यं ।

नन्विदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्तकं कर्त-
व्यताप्रयोजकयावदेकविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं
सहकारितेन नातिप्रसङ्गः । न च सहकारिविशम्बेन

वेद्यापि शक्तिः सादिति भावः । 'साक्षादुपपादकोपपादकेति
प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मत्त्वतिसाध्यताज्ञानस्य विशेष-
णज्ञानादिविधयोपपादकत्वादित्यर्थः, 'शक्त्यैवेति शक्त्यभ्युपगमेने-
वेत्यर्थः, 'परम्परयेत्यस्य विवरणं 'अनुमानद्वारेति, 'अन्यलभ्यत्वेनेति,
गौरवेण चेत्यपि बोध्यं, एवमप्येवम् ।

तत्र मदर्धे विधुक्तनवौनमतमाह, 'नन्विदमिति, 'इदं' पाका-
दिकं, 'साक्षादेव प्रवर्तकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्न-
मेवेत्यर्थः, 'पाकत्वादिधर्मावच्छेदककार्यताज्ञानत्वेनैव प्रवर्तक-
त्वादिति भावः । नन्वेवं पाकादौ स्वरूपसाध्यताज्ञानद्वाराप्यपि
प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कर्तव्यतेति, 'यावदेकेति सकलेत्यर्थः,

मेवाह, 'अनुमानद्वारेतीति प्रकाशः ।

अनेनभतेचाग्रद्वे, 'नान्वेति, 'कर्तव्यतेति, तदुक्तं श्रीदेवकामस्य तदु-
क्तानुपकरणवत् इत्यादि । 'यावदेकेति बोधोत्तया सकलेत्यर्थः, तेन नैक-

कार्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तत इति चेत्,
न, लाघवेन ममेदं कार्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः, यथा
च भविष्यद्विषया कार्यतानुमितिसंयुक्तमधस्तात् ।
अपि च यादृशस्य पुरुषस्याविगीतकृतिसाध्यमिदं
तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषय-
ककृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छा-

तथाच पुरुषान्तरौघपाककृतिसाध्यताप्रयोजकत्वेनावधृतं सत् यत्
प्रवर्त्तमानपुरुषविशेषणं तादृशसकलविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धान-
मित्यर्थः, तच्च विशेषणं श्रोदनकामना-तत्साधनताज्ञान-तत्पुष्पा-
द्युपकरणवत्त्वादिकं, स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायाश्च न तत् स्वगतत्व-
प्रतिसन्धानमिति भावः । 'साक्षात्साधनत्वं' कारणतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वं, 'कार्यतानुमितिः' कृतिसाध्यत्वानुमितिः, 'यादृशस्येति श्रोद-
नकामादिमत इत्यर्थः, 'अविगीतेति वस्तवदनिष्ठाजनकेत्यर्थः, 'इदं'
पाकादिकं, 'कृत-क्रियमाणेति, परकीयपाकेति शेषः । ननु समान-
प्रकारकत्वेनैव कार्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवा-

पदानर्थक्यानन्वयादित्यर्थः, 'ममेदमिति, यदापीष्टसाधनत्वविषयकत्वमपि
तत्र तथापि तदन्वयस्य परोक्तस्य एवकारख्यवच्छेदत्वे तात्पर्यम् । नन्वेतद-
दुर्यहं मदुक्तं परोक्तपाकादौ सुगृहमित्याशङ्क्य निराचष्टे, 'यथेति,
सुसमानप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं । ननु समानविषयत्वमपि तत्त्वं गौरवा-
दित्यत आह, 'इच्छाया इति, इदानीं कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः सिद्धे च
पाकादौ तद्वाधितमित्यपि दोषो बोध्यः । व्यौत्क्रमिकत्वेन साक्षात्-

नुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या
साधयामीतीच्छायाः स्वकृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपकृति-
साध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्यान्वित-
ज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणताबोधोक्तव्यं शक्तिग्रहः
तथापि पश्चादावापोद्दारेण पदविशेषस्येतरान्वित-
स्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात् । न तु कार्य-
त्वांग्रेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । न चैवं प्रथम-
ग्रहणस्य साक्षात्कारणताबोधस्य तन्मूलककार्यान्वित-

दित्यत आह, 'इच्छाया इति, 'कृत्या साधयामीति सत्कृतिषाध्यं
भवतित्यर्थः, प्रथमिकसामान्यकार्य-कारणभावपक्षे कार्यत्वान्वित-
प्रवेशेऽपि पश्चादावापोद्दारेण तत्तत्पदानां तत्तदर्पज्ञानेषु शक्तिपक्षे
न तस्य प्रवेश इत्याह, 'अपि चास्ति, साक्षात्कारणतेति कार्यत्वान्वित-
ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताबोधादित्यर्थः, 'तच्च'
कार्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहः' अवच्छेदकतापक्षः, 'इतरान्वितेति'
अन्विततत्तदर्थज्ञानत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । 'न त्विति सामान्यकार्य-
कारणभावपक्षे यस्य प्रवेशोविशेषकार्य-कारणभावपक्षेऽपि तस्य
प्रवेश इति नियमे मानाभावादिति भावः । 'कार्यान्वितशक्ति-

कारणत्वमवधारयतीति चाह, 'अपि चेति, 'अन्यलभ्यत्वाच्चेति, एतच्च
जिज्ञादिशक्तिकल्पनोत्तरमिति सन्तर्धम् । 'तन्मूलकेति, यच्चैव कारणत्वस्यैव
तच्चैव तदवच्छेदकतया कल्पनाच्छिन्नं तन्मते पदार्थान्तरं व्यस्यन्मते
पेशदरेच्छेद्यन्यदेतदिति भावः । अदृशने हेतुमाह, 'वाचस्येति । 'स'

शक्तिग्रहस्य च बाधा स्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात्
अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि बालस्य स भूत इति तस्या-
बलवत्त्वात् गौरवान्बलभ्यत्व-तर्क-सद्वृत्तप्रमाणजन्य-
त्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात् । न चीपजीव्यबाधान्न तथा
प्रत्येतीति वाच्यं । उपजीव्यत्वे मानाभावात् । दैवादि
प्रथमं तद्वृत्तं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वं
तेन विनापि तत्सम्भवात् । न च प्राथमिकत्वेन

ग्रहणेति कार्यत्वान्वितज्ञानत्वेऽवच्छेदकताग्रहणेत्यर्थः, 'बाधेति अप्र-
मात्वमित्यर्थः, 'अन्यथासिद्धिमिति अन्यथोपपत्तिकमित्यर्थः, 'सः'
साक्षात्कारणताबोध इत्यर्थः, 'बलवत्त्वात्' अप्रमात्वात्, एवमप्ये-
ऽपि, 'अन्यज्ञाभ्यत्वेति, 'तर्कपदमधोत्कटकोटिकवन्भावनापरं, 'बल-
वत्त्वात्' प्रमात्वात्, एवं सर्वत्र, 'बाधात्' अप्रमानप्रसङ्गात्, 'तथा
प्रत्येतीति अन्वितस्वार्थज्ञानत्वावच्छिन्ने पदविशेषाणां शक्तिं प्रत्ये-
तीत्यर्थः, 'उपजीव्यत्व इति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषशक्तिग्रहो-
पजीव्यत्वे मानाभावादित्यर्थः, 'दैवादिति सामान्याः प्राथमिक-

कार्यान्वितशक्तिग्रहः, अन्यज्ञाभ्यत्वं यद्यपि न तर्कस्तथापि यदि शक्य
स्यादन्यलभ्यं न स्वादित्यादितर्कप्रयोजकतया तर्कलोक्तिरित्याहुः । तर्कपदेन
तर्कान्तरमेवोक्तं न तु तदुभयान्वयं तदित्यन्वे । तर्कपदं ज्ञानपरमित्यपदे ।

“उत्तरस्य” अन्वितमात्रशक्तिग्रहस्य, तेन विनापीति, पूर्वोक्तन्याये-
नेति शेषः, तथाच कार्यान्वितशक्तिग्रहस्य पदविशेषशक्तिग्रहेऽप्युपजीव्यत्व-

बलवत्त्वं व्यभिचारात् । नापि सर्वैः प्रथमं प्रतीय-
मानत्वेन बलवत्त्वं सर्वेषां शरीराहमत्यये चन्द्रतार-
कादिपरिमाणस्य सर्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात् ।
अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति
निरस्तं । यत्रानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं
पूर्वकल्पनायास्तत्र तथात्वात् । किञ्च प्रथमं कार्या-
न्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारणत्व-

त्वादित्यर्थः, 'व्यभिचारादिति इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य प्राथ-
मिकत्वे तदुत्तरवर्त्तिनो विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्यैव प्रमात्वादित्यर्थः,
'बलवत्त्वमिति साक्षात्कारणत्वादेव बाधितमित्यर्थः, 'अहमत्यये'
अहमत्ययविषये, 'अल्पत्वग्रहे' । 'अनन्यथासिद्धतयेति प्रयोजनान्त-
रवृत्तिभिर्या उपजीव्यतयेत्यर्थः, 'तथात्वादिति पूर्वकल्पनातो विप-
रीतकल्पनाया दोषत्वादित्यर्थः । पूर्वकल्पनातो विपरीतकल्पनैव
न भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'साक्षात्परम्परोदासीनमिति कार्यत्वा-
न्वितज्ञानत्वात्त्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वेनान्वितज्ञान-

मिति भावः । 'व्यभिचारादिति भ्रमस्य प्राथमिकस्याप्यवलत्वादित्यर्थः ।
'सर्वैरिति सर्वस्य प्रत्ययत्वेनेत्यर्थः, तेन प्रत्यये व्यभिचारोऽप्येव न विरुध्यत-
इति बोध्यः । एतच्चाभ्युपगमवादेनेति मन्तव्यम् । 'यत्रेति, अन्यथा ज्ञान-
ज्ञान सविषये प्रवर्तकमिति प्रथमकल्पनाया अबाध्यत्वे तद्वान्यथास्यान्या-
पत्तिरिति भावः । एतच्चाभ्युपेयं समाहितं । वस्तुतस्तु साक्षात्कारणत्व
मुद्धृत एव नेत्याह, 'किञ्चेति, 'उपावस्येति, यद्यपि ध्वजोऽन्वयव्यति-
रेकादिरुपायः, तथापि अनुमाने लिङ्गघटकतया तथात्वे तात्पर्यम् । ननु-

मात्रं यद्व्यतिरेकं न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वय-व्यतिरेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तत्संशयकत्वात्, उत्सर्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः । न चान्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्शनमात्रेण बालो निश्चेतुमर्हति । अतएव प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावसहकृतनिश्चयादेव निश्चयः, अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति

त्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वेन चाविशेषितमित्यर्थः, अश्वमेधादौ स्वर्गकारणतायहवत्कार्यतावच्छेदकमविषयीकृत्यापि कारणतापक्षसम्भवादिति भावः । 'न तु विशेषोऽपीति न तु निरुक्तसाक्षात्त्वविशेषितमपीत्यर्थः, 'उभयविशेषसाधारणत्वेनेति साक्षात्कारणत्वे परम्परया कारणत्वे च सम्भवेनेत्यर्थः । ननु कार्य-कारणभावपक्षद्वयार्था कार्यवृत्तितया उपस्थितत्व-कार्यतावच्छेदकत्वयोः सहचारदर्शनसहकारात् साक्षात्कारणत्वनिश्चयः कथं न स्यात् लाघवादिज्ञानवद्भूयोदर्शनरूपोत्सर्गस्यापि प्रमाणसहकारित्वादित्यतश्चाह, 'उत्सर्गोऽपीति निरुक्तभूयःसहचारग्रहोऽपीत्यर्थः । 'औत्सर्गिकत्वेऽपि' भूयःसहचरित्वेन सह्यतत्वेऽपि, 'साक्षात्परम्परेति, कारणत्व-त्सर्गसहकारात् साक्षात्त्वनिश्चयः स्यादित्यत आह, 'उत्सर्गोऽपीति, कदाचित्तन्निश्चये वाग्ये त्याग इति पूर्वोक्त एव तात्पर्यम् । ननु यदि बाधकाभावनिश्चयसहकृत एवोत्सर्गो निश्चायकस्तदा किमुत्सर्गस्य बाधकाभावनिश्चयादेव तन्निश्चयसम्भवात् बाधकाभावोऽप्यनिवमरूपतया बाधनिश्चये परं नोत्सर्गोऽवतर्हति इति तन्निश्चयभाव-परमपेक्षतां न तु तदभावनिश्चयोऽपि तदाह बाधकनिश्चयसन्देहेऽपि तदवतार इत्युपेयं इत्येव आह, 'अन्यथेति

संशयः क्वापि न स्यात् । यच्च हर्षहेतूनां वङ्गनां
सम्भवादित्यादि, तन्न, स्वतोऽगृहीतहर्षहेतुस्तनपाना-
देर्वाधावतारादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहादुपस्थितत्वादुप-
पादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात् ।
अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथ-
मेवमिति चेत्, न, एवं हि कार्यान्वितज्ञानेऽपि
शक्तिर्न गृह्येत, प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वादनन्यथा-
सिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यप्रियस्याज्ञा-

ज्ञात्वात्कारणत्वयोर्भूयःसहचारग्रहपक्षोत्सर्गस्य सत्वादिति भावः ।
इदमुपसृष्टं वस्तुतस्तु कार्यन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यत्वेनैव
पदत्वावच्छेदेन गृहीतस्य स्वरूपशक्तौ कार्यान्वितत्वस्य प्रवेष्टेऽपि
न बाधः, न वा विपरीतकल्पनेत्यपि बोध्यं । 'हर्षहेतुत्वेनेति अयं
हर्षः प्रियज्ञानजन्यः हर्षत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः, 'अन्यप्रियज्ञानमिति,
'तुल्यत्वादिति इहापि हर्षहेतुज्ञाने शब्दस्यान्याद्यनुविधानसत्त्वा-

---

एवं सति सर्वत्रौत्सर्गिकार्थविक्षये तत्संशयो न स्यादित्यर्थः । न 'चोत्सर्ग-
वैयर्थ्यं, अन्यत्र व्यतिरेकाभ्यां तस्यापि शाघवादिवत् प्रमाणसहकारित्वा-
भ्युपगमादिति दिक् इति प्रकाशः ।

'एवं गृहीति, यदि च शङ्काया अनावश्यकत्वं शङ्कापिशाचीत्वेन वा अप्रति-
बन्धकत्वं तदा तुल्यमिति भावः । कोटिज्ञानाभावादपि न शङ्केत्याह,
'अन्येति, 'नियम इति तथाच यत्रैव तदनुपस्थितिक्षत्र सिद्धार्थशक्तियष्टो-
ऽविकल एवेत्यर्थः । नन्वेवमन्यप्रियज्ञानाभावविशेषितो हर्षो न पुत्रजन्म-

नाच्च ज्ञानेऽपि वा तदा तदुपस्थितिनियमे माना-
भावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकता-
लीयसम्पन्नसंवादानुमितिवद्दर्पेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञा-
नानुमानसम्भवाच्च । न चाभासजत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे
तद्धेतुकशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयो-
र्यथार्थत्वात् । यथा कथितं सूक्ष्मसञ्चाराधिष्ठितं
दारुपुष्पकं घटमानयेति नियुक्ते स च तमानयति तदा
चेतनव्यवहारादिव तद्दर्शो बालो व्युत्पद्यते । इयं क्रिया

दित्यर्थः, तच्च पुत्रजन्मज्ञानस्य हेतुत्वं एव सम्भवतीति भावः ।
सन्देह एव न सम्भवतीत्याह, 'अन्यप्रियस्येति अन्यस्य प्रियत्वेना-
ज्ञानाच्चेत्यर्थः, 'सन्देहाभावोपपत्तेरिति सन्देहस्यैवाभावाच्चेत्यर्थः,
'हर्षेण लिङ्गेनेति व्यभिचारिणापि हर्षेण हेतुनेत्यर्थः, 'पुत्रजन्मेति
अयं पुत्रजन्मज्ञानवान् हर्षवन्नादित्यादिक्रमेणेत्यर्थः, 'तथाभावेनेति
अबाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, कारणस्य भ्रम-
त्वेऽपि कार्यस्य यथार्थत्वे दृष्टान्तमाह, 'यथेति, तदन्वय इति शेषः ।
'स च' दारुपुष्पकः, 'व्युत्पद्यते' अनुभाविकां शक्तिं गृह्णाति ।

ज्ञानानुमाने लिङ्गं तदुपस्थितेः तदविशेषित्वं व्यभिचारीत्यत आह,
'लिङ्गाभासेति, तथाच व्यभिचारास्फुरत्यदृष्टायां लिङ्गभ्रमात् तत्सम्भव इति
भावः । 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथेति,
'स चेति दारुपुष्पक इत्यर्थः, 'क्षतीति आत्मक्षतिजन्येत्यर्थः, तथाच पक्ष-
धर्मतावसात् तदीयत्वं क्षतौ भावमिति भ्रमत्वं । न चैवमग्रे पक्षाप्रसिद्धिः,

कृतिजन्या सा ज्ञानजन्या तत् वाक्यजन्यमित्यनुमिति-
परम्पराया भ्रमत्वेऽपि तद्वेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशब्द-
बोधश्च यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं

शक्तिग्रहप्रकारमेवाह, 'इयमिति, 'कृतिजन्या' स्वसमानाधिकरण-
कृतिजन्या, तेन भ्रमत्वं, 'सा' एतत्क्रियासमानाधिकरणा कृतिः,
'ज्ञानजन्या' स्वसमानाधिकरणकार्यत्वान्वितज्ञानजन्या, 'तत्' एत-
त्क्रियासमानाधिकरणकृतिसमानाधिकरणीभूतं कार्यत्वान्वितज्ञानं,
'अनुमितिपरम्पराया इति, तच्चेत्यादिः, 'तद्वेतुशक्तिग्रह इति तद-
धीनः कार्यत्वान्वितज्ञानस्य पदमात्रकार्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः,
'तज्जन्येति अनुमितिजन्येत्यर्थः, तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्य हेतुतया अनु-
भावकशक्तिज्ञानमपि शब्दधीहेतुरिति मतेनेदं, 'तथाभावादिति
अबाधितत्वादित्यर्थः, 'सिद्धार्थेऽपीति सिद्धत्वेन कार्यत्वान्वितशब्द-
बोधेऽपीति यावत्, 'शक्तिग्रह इति शब्दस्य कारणताग्रह इत्यर्थः,
'इत्यन्तं 'सिद्धमित्यस्य कर्तृ नातो नपुंसकशिङ्गलानुपपत्तिः । 'अत-
एवेति शब्दस्य कार्यत्वान्वितशब्दबोधं प्रत्यपि जनकत्वादेवेत्यर्थः,
विधिवाक्यश्रवणं विनापीति शेषः, यथाश्रुते "यच्च दुःखेनेत्याद्यर्थ-

काश्चनमयोऽदिरिविवत् तदीयत्वेन प्रसिद्धकृतेरेव प्रज्ञत्वात् अतएव तद्वदेव
तदंश एव भ्रमत्वं प्रसिद्धकृतौ ज्ञानजन्यत्वस्याबाधितत्वात्, एवं तदीयत्वेन
प्रसिद्धज्ञानं यच्चीकृत्य तद्वान्वयत्वं सार्धं तत्र बोधयाग्न एव भ्रमत्वं । यद्वा
कृतिसाक्षाज्जन्येति सार्धं । न चेदमबाधितं, अतएवानुमितेर्भ्रमत्वात्
दायपुष्पकक्रिया स्वकृतिजन्येति सामान्यव्याप्तिपुरस्कारेण सार्धमित्याहुः ।

सिद्धान्तोऽपि शक्तिग्रह इति । अतएव “यन्न दुःखेन

वादस्यापि विधिशेषीभूतत्वेन विधिवाक्यैकवाक्यतया कार्यताविष-
यकशाब्दबोधं प्रत्येव जनकत्वात् तेन रूपेण शक्तिग्रहे बाधका-

‘अतएवेति सिद्धान्तस्यापि व्युत्पन्नतया वाक्यार्थानुभासकत्वादेवेत्यर्थः ।
अनु दुःखासम्भिन्नत्वमप्राप्तमभवि, आद्यन्तयोक्तप्रियमात् । यदि च तदसङ्-
घटितत्वं तत् तदा अस्मदादिसुखेऽप्यस्ति । न चानन्तरमित्यनेनाविरलक्षण-
प्रवाहो दुःखासम्भिन्न इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यं । कतिपयकालावच्छेदे-
नास्मदादेरपि तथा सम्भवात् । न चाभिजायोपनीतमित्यनेन तन्निरासः,
चक्रवर्त्तिसुखे तस्यापि सम्भवात्, अन्यथा तत एवातिप्रसङ्गनिरासे
विशेषणान्तरवैयर्थ्यादिति । अथ केचित् एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्न-
त्वादिकं नानैव प्रवृत्तिनिमित्तं अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् तदुपस्थि-
तेषु तात्पर्यग्राहकत्वात् एवञ्च न चक्रवर्त्तिसुखातिप्रसङ्ग इत्याहुः, तच्चिन्त्यं,
एवं हि नानार्थत्वपर्यवसाने गौरवात् तथा तात्पर्यग्राहकाभावाच्च । या-
वति न वैयर्थ्यं तावदेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमभिमतमित्येके । अन्ये तु अध-
र्माजन्यशरीरजन्यसुखलोपलक्षकमिदं । न च योगिभस्मावृष्टं शरीरं,
तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्माजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् ।
न च स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यदुःखसम्भवात् अधर्माजन्यत्वं मरणस्य दुःख-
व्याप्यत्वात् “ते नरा सुखमृत्यवे इति दुःखाल्पत्वपरमिति वाच्यं । विपश्न-
बाधकाभावेन व्याप्तेरसिद्धेः सिद्धौ वा मरणदुःखजनकाधर्मान्याधर्माजन्य-
शरीरजन्यसुखत्वे तात्पर्यात् । न च स्वर्गहेतुपुण्याक्षयशून्या स्वर्गेऽपि दुः-
खोत्पत्तेर्दोषतादवस्यं, वदुक्तं “स्वर्गेऽपि पातभौतस्येत्यादौति वाच्यं । तद-
न्यत्वेनाप्यधर्माविशेषणादित्येके । वस्तुतस्तु स्वर्गिशरीरं सुखमात्रावच्छेदक-
मिति यदि तत्र दुःखधीस्तदा भ्रान्ति अतएव तदधर्माभाजन्यमेव । केचित्तु
अविरलक्षणप्रवाहचिरस्थायीच्छामात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्वं तथा, अत-
एव तत्प्रकारिकेव धीः चक्रवर्त्तिसुखे अवश्यमन्यतमविशेषणवैकल्यमित्याहुः ।

सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं । अभिलापोपपत्तीतञ्च

भावात् । 'यस्य दुःखेन सम्भिन्नमिति, 'न दुःखेन सम्भिन्नं' न दुःख-
समानाधिकरणं न दुःखावच्छेदकग्रौरावच्छेदमिति यावत्, अन्यथा
स्वर्गिणः सुखस्याप्यात्मनि भावि-भूतदुःखसमानाधिकरणत्वादसम्भवा-
पत्तेः दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेदमिति निष्कर्षः, तच्च
एकजन्मावच्छेदेन दुःखात्तत्पादएव सम्भवति तेन राजपक्षवर्त्तिनो-
धारावाचिकसुखमात्रावच्छेदकपुण्यपरीपाकमात्रजन्यखण्डग्रौरमा-
दाय तदवच्छिन्नसुखे जातिप्रसन्नः, स्वर्गिणो मरणेऽपि न दुःखं "ते
नराः सुखमृत्त्युव इत्यादिवेदेन तथैव बोधनात् पापजग्रौरविरहाच्च ।
अतएव स्वर्गिग्रौरेऽपि पातभयजन्यदुःखप्रवणादसम्भव इत्यपि
निरासं, पापजग्रौरविरहेणमायत्या तस्य संसारनिन्दामात्रपरत्वात्,
अतएव धर्मजन्यमात्रवृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेदसुखत्वं स्वर्गत्वमित्यपि
वदन्ति । 'दुःखपदं वा मरण-पातभौतत्वादजन्यदुःखातिरिक्तदुःख-
परं, 'प्रसन्नमिति पाशो लौकिकसुखापेक्षयाऽपकर्षः तच्छून्यमित्यर्थः,
'अनन्तरं' अन्तरा विच्छेदस्तद्वर्त्तितं स्थाय्यावच्छेदसुखानधिकरण-
काक्षोत्तरोत्पत्तिकसुखावच्छेदकवृत्तिजातिमदनवच्छेदमिति यावत्,
स्वपदं जातिपरं, स्वर्गिणः सुपुत्रावपि मानाभावात् युगपत्सकल-
ब्रह्माण्डे खण्डप्रसयाभावात् सत्ता-द्रव्यत्वादेः स्थाय्यावच्छेदसुखान-
धिकरणकालाप्रसिद्धा न तदादायासम्भवः, तादृशसुखावच्छेदका-
वृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेदमिति वा अनन्तरत्वं संशङ्क्यं, अत्रापि
स्वपदं स्वर्गिग्रौरवृत्तिजातिपरं, इत्यस्य युगपत्सकलब्रह्माण्डप्रस-

तत् सुखं स्वःपदास्पदं” ॥ इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे
वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः न तु चन्दनादौ सुखो-

याभ्युपगमेऽपि न क्षतिः (१) । ‘अभिलाषोपनीतश्चेति सुखाभिलाषा-
नन्तर तत्साधनार्जनविलम्बासहमित्यर्थं, स्वसमानाधिकरणस्वविषय-
काभिलाषोत्पत्त्यनियतसामर्थ्यजन्यमिति धावत्, स्वर्गिणां तथैव
विलक्षणमदृष्टं यत् सुखविषयकाभिलाषोत्पत्तिसमय एव तत्र
कारणानां सर्वेषां सम्पत्तिरिति भावः । स्वसमानाधिकरणेत्यभि-
लाषविशेषणात् ससारितादग्राया स्वर्गविषयकाभिलाषे स्वर्गानुत्पा-
देऽपि न क्षतिः । स्वसमानाधिकरणत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरावच्छे-
द्यत्व, अभिलाषव्यतिरेकोत्पन्नस्वर्गव्याप्तिवारणाय निषेधद्वयगर्भता,
‘स्व पदास्पदमिति स्वरादिपदशक्यमित्यर्थः । न चायस्तत्तादिविशे-
षणवैयर्थ्यं तादृशसुखस्यैव दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीराव-
च्छेद्यत्वमित्यनेनाव्यावर्तकतया तादृशजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वस्यैव
शक्यतावच्छेदकलौचित्यात् यासादिविशिष्टेतादृशशरीरावच्छेद्यसुखे
मानाभावादिति वाच्यं । प्रवृत्तिनिमित्ते विशेषणवैयर्थ्यस्यादोषत्वात्
यत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्तस्याव्यावर्तकस्यापि गृह्यतरस्यापि शक्य-
तावच्छेदकत्वादिति भावः । ‘वेदादेवेति ‘स्व पदास्पदमिति वेदादे-

(१) तथाच पूर्वकल्पे सकलजन्तूण्येधु प्रलयानन्तरं पुनः सृष्टौ सत्या स्वर्गि-
शरीरोत्पत्तौ सत्ता द्रव्यत्वादिकमादायासम्भवो बोध्यः अनादौ ससारे
स्वर्गं प्रलययोरसंख्यन्तातत्वादिति भावः ।

अयस्तु चिरस्थायित्वं प्रवाहस्य बोध्यं । वेदादेवेति ‘स्व पदास्पदमिति

परागेण स्वर्गपदप्रयोगाद्देयतादशायाच्चाप्रयोगात्
सुखमेव शक्यं, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तत्तत्कर्मणि
सुखमावायी न प्रवर्तत इत्यर्थवादोपस्थिते स्वर्गपद-
तात्पर्यम् । न चार्थवादस्योपजीव्यत्वात् तदुपनीते तत-
एव शक्तिग्रहः, तस्य स्वर्गपदतात्पर्यविषयत्वेनास्पद-

वेत्यर्थः, 'सुखोपरागेण' सुखजनकताप्रतिसन्धानेन, 'देयतादशाया-
मिति सुखजनकताप्रतिसन्धानदशायामित्यर्थः, 'सुखमेवेति अति-
शयितसुखसामान्यमेवेत्यर्थः, तथाच तज्जनकतात्मकशक्यसम्बन्धेन
चन्दनादौ स्वर्गपदप्रयोगो भाङ्ग इति भावः । नन्वेवं "यच्च दुःखेने-
त्याद्यर्थवादस्य वैयर्थ्यमप्रवृत्तिस्त्येत आह, 'बहुवित्तेति, 'तत्तत्कर्मणि'
अग्निष्टोमादौ, 'स्वर्गपदेति "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्ग-
पदतात्पर्यमित्यर्थः, तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषे तात्पर्यपादक-
तया अर्थवादसाफल्यमिति भावः । 'उपजीव्यत्वादिति तात्पर्यग्रहार्थ-
मवशापेक्षणीयत्वादित्यर्थः, 'तदुपनीते' तदुपस्थिते सुखविशेषे,
'ततएवेति, तत्र सःसदास्पदमित्यभिधानादिति भावः । 'स्वर्गपदेति
सुखसामान्यशब्दस्वर्गपदेत्यर्थः, 'आस्पदलोपपत्तेरिति स्वर्गपदविषय-
तोपपत्तेरित्यर्थः, 'वाच्यत्वाभिधायकत्वमिति "यच्च दुःखेनेत्यादे-
विशेषरूपेण शब्दभिधायकत्वमित्यर्थः, आस्पदपदं हि न वाच्यत्व-
वाचकमपि ॥ विषयतावाचकं तच्च सामान्यशब्दस्य सामान्यशब्दस्य
विशेषपरतया निर्वहतीति ॥ विशेषरूपेण शक्तिबोधकत्वं तस्येति
भावः । कश्चिदास्पदोक्तेरिति पाठः तत्र 'तात्पर्यविषयत्वेन' तात्पर्य-

त्वोपपत्तेर्न वाच्यत्वाभिधायकत्वं गौरवात्, सुखमात्रे
चाप्रयोगात् अतिशयितसुखत्वं वाच्यं प्रयोगोपाधिर्व्या-
तिशयः । न चातिशयस्य सावधित्वेन चन्दनसुखेऽस्मा-
दयं स्वर्ग इति धीः स्यात्, रसादाविवातिशयस्य
जातित्वेनावध्यनिरूप्यत्वात् । अतिशयपदप्रयोगस्तु
इतरज्ञानापेक्ष इति चेत्, न, विचित्रहेतुसाध्यतया

विपर्ययकत्वेन, 'आसदोक्तेः' आसदपदस्येत्यर्थो बोध्यः । 'गौरवा-
दिति, तत्प्रकारेण स्वारथिकबोधस्त्वसिद्ध इति भावः । नन्वेवं
शामान्यतः सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमसु किमतिशयस्य शक्यताव-
च्छेदकत्वेनेत्यत आह, 'सुखमात्र इति, 'अतिशयितसुखत्वमिति
सुखत्वव्याप्त्योऽतिशय इत्यर्थः, 'वाच्यं' शक्यतावच्छेदकं, 'प्रयोगोपाधि-
रिति सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतिशयस्य प्रयोगोपाधिरित्यर्थः,
प्रयोगोपाधित्वञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन शक्तिप्रमया स्वर्गपदजन्यशब्द-
बोधोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, विशेष्यता-
सम्बन्धेन तादृशशब्दबोधोत्पादेऽतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रति-
बन्धकत्वादिति भावः । 'अतिशयपदेति अस्मादतिशयितमिति
पदप्रयोग इत्यर्थः, 'इतरज्ञानेति अवधिज्ञानेत्यर्थः, अवधेर्वाक्यार्थ-
घटकत्वादिति भावः । 'विचित्रहेतुसाध्यतयेति विचित्रो हेतु-

वेदादेवेत्यर्थः । 'गौरवादिति विशिष्टव्याप्यत्वे गौरवादित्यर्थः, स्वर्गपदशक्ति-
ग्रहणं प्रकृष्टान्तरेणेति भावः । तर्हि सुखमात्र एव स्वर्गपदप्रयोगः
स्यादित्यत आह, 'सुखमात्रे चेति, विचित्रो हेतुर्याग-दानादिः प्रत्येकं

विलक्षणातिशयस्यानेकत्वेनाननुगमात्, सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनास्यानुगमेऽप्यनध्यवसायेन शक्त्यग्रहादप्रवृत्त्यापत्तेः । सुखत्वावान्तरजातेश्च सुखमात्रसाधारणत्वात् प्रयोगोपाधेर्निराकर्तव्यत्वात् लोके च लक्षणा ।

यांगदानादिस्तत्साध्यतया तज्जन्यतावच्छेदकतयैत्यर्थः, 'सुखत्वावान्तरेति सुखवृत्त्यतिशयपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः, अतिशयवाच्यत्वञ्च वाच्यतासम्बन्धेनातिशयपदवत्त्वं तेन वाच्यतावच्छेदकभेदेन वाच्यताया अननुगमेऽपि न क्षतिः, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वादिति भावः । 'अनध्यवसायेनेति सा जातिरतिशयपदार्थ इति विग्रिष्यानिश्चयेनेत्यर्थः, 'अप्रवृत्त्यापत्तेरिति स्वर्गपदस्याप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, अप्रवृत्तिः शाब्दबोधाजनकत्वं, इदमुपलक्षणं विनिगमनाविरहेणातिशयपदोत्कर्षपदादि. शक्यतावच्छेदकतया स्वर्गस्यैवाननुगमतादवस्थ्याद्येत्यपि बोध्यं । ननु सुखत्वावान्तरजातिमेनानुगमः जातित्वञ्च समवेतत्वमित्यत आह, 'सुखत्वावान्तरेति, 'सुखमावेति, तथाच सुखत्वमेवावच्छेदकमस्तु अतिप्रसङ्गस्य विवचितेऽप्यनुद्वारादिति भावः । एतच्च दूषणं पूर्वोक्त्येऽपि बोध्यं, अत्यन्तापकृष्टसुखे मानाभावेन तस्यापि सुखमात्रसाधारणत्वात् । नन्वास्तां तर्हि प्रयोगोपाधित्वं । न च तत्राप्यननुगमो दोषः, तत्तदतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य हेतुत्वादित्यत आह, 'प्रयोगेति, 'निराकर्तव्यत्वादिति शक्तिप्रमया स्वर्ग-

शक्यत्वे नानार्थत्वापत्तिरिति भावः । 'सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनेति । यद्यपि विनष्टस्य नानातिशयसाधारण्यं नैकमतिशयत्वमिति दोषान्तरात्तादवध्यं ।

ननु दुःखासम्भिन्नसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादौ स्वर्गपद-
प्रयोगोलक्षण्यापि न स्यात् सातिशयसुखस्य शक्यत्वे
तत्सम्बन्धितया चन्दनादौ लक्षणा भवति तस्मात्
दुःखासम्भिन्नत्वादिनोपलक्षिता सुखत्वावान्तरजाति-

पदजन्यलक्ष्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्लभतया स्वर्गवाचकपदभेदेना-
नन्तप्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभावापत्त्या च निराकर्तव्यत्वादिति भावः ।
ननु “यस्मैत्याद्यर्पवाद्योपगौतसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादिजन्यलौकिक-
सुखे कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत आह, ‘लोक्ये चेति । स्वर्गत्वमश्वमे-
धादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणं चन्दनादिसुखसाधारणञ्च कौटादि
सुखव्यावृत्तैका जातिसिद्धे च स्वर्गादिपदशक्यतावच्छेदकमित्या
शङ्कते, ‘नन्विति, ‘लक्षणयापीति, शक्यसम्बन्धभावादिति भावः ।
‘सातिशयेति विजातीयेत्यर्थः, ‘तत्सम्बन्धितयेति जनकतात्मकतत्स-
म्बन्धितयेत्यर्थः, ‘उपलक्षिता’ लक्षणया बोधिता, ‘सुखत्वावान्तरजा-
तिरिति कौटादिसुखव्यावृत्ता अश्वमेधादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणी

तथाप्यतिशयत्वं जातित्वमित्यनुगम इति भावः । वादृशातिशयस्य सुख-
मात्रवृत्तित्वात् कुत्र शक्तिरित्यनध्यवसायः विशिष्टाद्यानमित्यर्थः । ननु
सुखत्वावान्तरजातिमत्त्वेन सर्वत्रैव शक्तिग्रह इति नावनुगमो न वागध्य-
वसाय इत्यत आह, ‘सुखत्वेति, तथाच सुखमात्र एव प्रयोगः स्यादिति
भावः । तथात्वे नाश्वमेधेन सुखत्वेनैव शक्यतापत्तेरप्येवमपि बोध्यं । ‘तत्सम्बन्धि-
तयेति तस्याद्यात्मसम्बन्धितयेत्यर्थः, शक्यसाक्षात्सम्बन्ध एव लक्ष्येत्यभिमानः ।
‘तस्मादिति, साधवाज्जातिविशेषः शक्यः तदुपस्थापकतया च नार्थवाद-
वैयर्थ्यमिति भावः । सुखमात्रे प्रयोगं परिहरुमाह, ‘सुखत्वेति ।

रेव वाच्या लाघवादिति चेत्, न, एकजातीयहेतु-
साध्ये एकजातिसत्त्वेऽपि विलक्षणहेतुसाध्यस्वर्गेष्वेक-
जातौ मानाभावात् । विहितकर्मजन्यता च तत्त-
द्विशेषत्वेनैव, अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्

चन्द्रनादिमुखसाधारणी च जातिरित्यर्थः, 'वाच्या' ग्रन्थतावच्छे-
दिका, 'लाघवादिति "यच्च दुःखेनेत्याद्यपेक्षया लाघवादित्यर्थः,
तत्प्रकारेण स्मारिकबोधस्तद्विद्वद्भिर्भावं । ननु विहितकर्म-
जन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्धोदित्यत आह, 'विहितेति ।
न च नानाजातीनां जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवाच्चाद्येन विहितकर्म-
जन्यतावच्छेदकमेकमेव सामान्यं कथ्यत इति वाच्यं । तादृशकार्य-
कारणभावे मानाभावात् विहिततस्य स्वर्गकारणत्वेन वेदबोधितत-
त्त्वतया आत्माश्रयेण कारणताया अन्वच्छेदकत्वाच्च । न च धर्म-
जनककर्मत्वं विहितत्वमिति वाच्यं । तथा सति सुखभावस्यैव धर्म-
जन्यत्वात् सुखत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वमभवेदितिरिक्तजातौ मानाभावा-
दिति भावः । नन्वेवं चन्द्रनादौ लक्षणया कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत-

ननु विहितकर्मजन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्धोदित्यत आह,
'विहितेति । ननु तत्तद्विहितकर्मविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं तेषामिति
पदविशेषयोरिति न्यायेन सामान्ययोरपि कार्य-कारणभावः स्यात् अन्यथा
जन्यसाक्षात्कारित्वमपि जन्यतावच्छेदकं न स्यात् न स्याच्च कर्तृजन्यता-
वच्छेदकं जन्यत्वमिति । मैवं । अस्त्येवं तथापि लौकिकोत्कटसुखस्य
विहितकर्मजन्यतया चन्द्रनादौ तज्जातीयसुखसम्भवाभावात्, लक्ष्यानुप-
पत्तेः । ननु लौकिकस्याप्यदृष्टद्वारा विहितकर्मजन्यत्वमिति चेत्, इत्त तर्हि

सम्बन्धमात्रश्च लक्षणावीजमिति वक्ष्यन्ते । एवं देवता-

शब्द, 'सम्बन्धमात्रश्चेति शक्यस्य सम्बन्धमात्रश्चेत्यर्थः, 'लक्षणावीज' लक्षणास्वरूप, प्रकृतेऽपि स्वर्गवृत्तिसुखलाश्रयजनकतादिरूपपरम्परा-
सम्बन्ध एवास्तीति भावः ।

अथ नञ्चा, दुःखासम्भिन्नत्वादिरूपेण शक्यत्वेऽपि तेषां विशेष्य-
विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् स्वत्वघटितत्वेनामगुगतत्वाच्च नामा-
र्थत्व दुर्ध्वार, तथाच लाघवाद्दशमेध वाजपेयादिजन्यतावच्छेदिका
गङ्गास्नानादिजन्यतावच्छेदिकास्तत्तज्जातय एव स्वर्गादिपदशक्यताव-
च्छेदिका दुःखासम्भिन्नत्वादिप्रकारेण स्मरसिक्कबोधस्यासिद्धत्वात्
“यत्तु दुःखेनेत्याद्ययंवादस्य च शक्यतावच्छेदकत्वपर्यन्ताबोधकत्वाच्च
तद्विरोधः । नञ्चश्वमेधादिजन्यतावच्छेदिका न जातिस्यन्दनसयोग-
पुण्यसयोगजन्यतावच्छेदकजातिभिः साङ्ख्यात् विनिगमनाविरहेण
चन्दनसयोग-पुण्यसयोग-तरुणीसम्बन्धादीनां सर्वेषामेवाश्वमेधादि-
जन्यस्वर्गापिधायकत्वात् । न च चन्दनसयोगादिजन्यतावच्छेदक-
जातीनां नानात्वमिति वाच्यः । विनिगमकाभावात् । न चाश्वमे-
धादिजन्यतावच्छेदकजातयश्च पुण्यसयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनां

सुखत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकत्वस्यैव शक्यत्वे अतिप्रसङ्गः इत्युक्तमेव, यस्मात्
शौकिकातिशयितसुखव्यावृत्तपारशौकिकसुखमात्रवृत्तिजातिर्न तज्जन्यताव-
च्छेदकतया न वा भगवान्तरेण सिद्ध्यतीत्यत्रैव वात्पर्यमिति वयमालोचयामः ।

केचित्तु विद्वितकर्मत्ववदबोधितकारणत्वात्कर्मत्व, तथाच तस्या
वच्छेदकत्वे कारणत्वेव कारणत्वावच्छेदिका स्यादित्याहुः ।

‘सम्बन्धेति स्ववृत्तिसुखत्वजातिमज्जनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धकृत्येत्यर्थः, एवं

विरुद्धाः तज्जन्यस्वर्गाणां धर्ममात्रहेतुकत्वादिति वाच्यं। अथमेधादि
जन्यस्वर्गाणामुर्ध्वग्रीष्मन्धादिनानोपधायकत्वश्रवणादिति चेत्, न,
विनिगमनाविरहादश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातीनां चन्दनसयोगा-
दिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन चन्दनसयोगादिजन्यता-
वच्छेदकजातीनांश्चाश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन
नानात्वाभ्युपगमात्। न चैवमश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-
चन्दनसयोगादिजन्यतावच्छेदकजाति-चन्दनसयोगादिजन्यतावच्छेद-
कजातिव्याप्याश्वमेधजन्यतावच्छेदकजात्योस्तुल्यव्यक्तिवृत्तितया कथं
जातित्वमिति वाच्यं। जातिजन्याया एव जातेरुभयजन्यतावच्छेद-
कत्वाभ्युपगमादिति प्राञ्जः।

केचित्तु निरुक्तदुःखासम्भिन्नसुखत्वमेव स्वर्गपदजन्यतावच्छेदकं,
'न च पक्षमित्यादिकन्तु स्वरूपकथनं, न हि विशिष्टधर्मस्यावच्छेद-
कत्वपर्यन्तं वेदेन बोध्यते, किन्तु तदाम्रस्य वाच्यत्वमात्रं वेदार्थः,
विशिष्टधर्मेण स्वारसिकबोधोऽप्यसिद्धः। न च तज्जातीनामेव
शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं। नामार्थत्वप्रसङ्गादित्याहुः।
तदसत्, प्रत्येकं तज्जजातिमादाय विनिगमकाभावेन जातीनामव-
च्छेदकत्वस्य दुर्बलत्वात् जातिप्रकारेण स्वारसिकप्रयोगाभावस्य
विवादपक्षत्वादिति दिक्।

दुःखासम्भिन्नत्वादिसमानाधिकरणसुखत्वस्य विशिष्टस्यैव स्वर्गपदजन्यप्रतीति-
प्रकारत्वात् सामानाधिकरण्याग्रेऽपि शक्तौ गौरव न दोषः प्रामाणिक-
त्वात्। अतएव दुःखासम्भिन्नत्वादिकं शक्युपाधिरिति शक्तिप्रसङ्गः तस्यापि
शक्यत्वे च गौरवमिति निरस्तं, पदामिपयोपस्थिते शक्तिसाध्यत्वात्।

यामपि “इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमात्
गौणतयैव व्यवहाराच्चार्यानध्यवसायेऽलौकिकसह-
साक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः, प्रमाणञ्च “इन्द्रः सह-

प्रसङ्गादिन्द्राय स्नाहा अग्रये स्नाहेत्यादिमन्त्रात्मकाचेतनमेव
इन्द्राग्न्यादिपदशक्तं “इन्द्रमुपासीतेत्यादावपि इन्द्रपदं तादृशमन्त्र-
वाचकमेव तदुपासना च तत्करणकहविख्यागादिसृज्यपादिष्येति
मीमांसकमतं निराकर्तुमाह, ‘एवमिति, ‘देवतायामपि’ देवताबो-
धकेऽपि, एतच्च इन्द्रमुपासीतेत्यादावित्यस्य विशेषणं, ‘लोके’ लौकिके
ईश्वरे, ‘प्रयोगस्य’ इन्द्रादिपदस्य, ‘अनियमात्’ शक्तिनियामका-
त्वासम्भवात्, अनुगतानतिप्रसक्तशक्ततावच्छेदकासम्भवादिति यावत्,
पानेश्वर-मण्डलेश्वर-पृथिवीश्वरादिभेदेन लौकिकानामौश्वराणां वि-
भिन्नतया सर्वसाधारणानतिप्रसक्तशक्ततावच्छेदकस्य दुर्बलत्वात् । न
चेश्वरत्वमेव तथेति वाच्यं । तस्याप्यनुगतस्य दुर्बलत्वादिति भावः ।
नन्वेवं विनिगमनाविरहान्नानार्थतैवास्त्वित्यत आह, ‘गौणेति तथेन्द्र-
पदप्रयोगस्य गौणतया व्यवहाराच्चेत्यर्थः, ‘अर्थानध्यवसाय इति लौ-
किकेश्वरस्य इन्द्रपदार्थत्वाभावनिर्णय इत्यर्थः । ननु तत्र सहसाचपुरुषे
इन्द्रपदशक्तौ मानाभावः मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव इन्द्रपदशक्ततया त-
स्यैव तत्र तत्पदार्थत्वादित्यत आह, ‘प्रमाणञ्चेति, ‘विधिसमभिया-
द्यतेति “इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधिगेषौभूतेत्यर्थः, विधिगेषौभूतत्वञ्च

‘लोक’ इति राजादौ तत्प्रयोगस्यानियमादित्यर्थः । तर्हि तत्रैवोभयत्र
वा शक्तिरस्त्वित्यत आह, ‘गौणतयैवेति, ‘विधीति, तथाच पृथगन्यथा-

साक्ष इत्यादिर्विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्ग-
पदवत् । अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या "तत्सुखं
स्वःपदास्पदमिति श्रुतेऽर्थवाददेव शक्तिग्रहः, न चेह
तथार्थवादः, किन्तु "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादि स्ताव-
कत्वेन प्रवृत्तिपरमिति चेत्, न, "इन्द्रः सहस्राक्ष-

विधिप्रयोगाकाङ्क्षेत्याख्यं, 'अर्थवाद एवेति, "इन्द्रः सहस्राक्ष-
इत्यर्थवादस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वान्नये योगार्थमन्यादया सहस्र-
चतुर्विंशतिपुरषणाभेदबोधकतया इन्द्रत्वान्नयेन हेतुना परम्प-
रया सहस्राक्षपुरषे इन्द्रपदशक्तिसाधकत्वादिति भावः । यद्यपि
विधिसमभिव्याहृतार्थवादस्यापि न्यायनये प्रमाणतया विधिसमभि-
व्याहृतेति व्यर्थं, तथाप्युभयत्रादिभिर्द्विप्रमाणताख्यापनाय तदुपात्त-
मिति ध्येयं । मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, 'अथेति, 'प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरिति
स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वे बलवित्तव्ययावसमाधेयागादौ स्वर्गार्थि-
प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वेऽपि यागा-
दिशब्दे तस्य "यन्न दुःखेनेत्यादिसुखविशेषसाक्षणिकत्वान्न प्रवृत्त्यनु-
पपत्तिरित्यत आह, 'तत्सुखमिति, 'न चेहेति, 'इह' इन्द्रमुपाधीते-
त्यादौ, 'तथार्थवादः' अर्थवादस्तथा, "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य
इन्द्रपदशक्तिबोधकत्वमिति यावत्, 'स्तावकत्वेनेति मन्वात्मकेषु सह-
स्राक्षाभेदरूपोत्कर्षभ्रमजनकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिपरमिति मन्त्रोपा-

नुपपत्त्या यवशः तस्य शक्तिसाधकत्वमिति भावः । प्रामाण्यस्योभयतिष्ठत्वाय
तदुक्तमित्यन्ते । 'किन्त्विति, तथाच न शरीरिणो देवतेति तात्पर्यम् ।

इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतौ बाधकं विना
सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपद-
समन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां
प्रवर्त्तकत्वात्^(१) । मन्त्रप्रकाशितशशिश्रेखराद्युपेतमु-

सनविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया
महाजनप्रसिद्धपदादिन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये सहस्राक्षभेद-
शाब्दप्रमितावित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः, 'इन्द्र-
पदेति इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना इन्द्रपदवाच्यत्वानुमानादित्यर्थः ।
नन्वस्तु इन्द्रपदस्य सहस्राक्षेऽपि शक्तिस्तथापि "इन्द्रमुपासौतेत्यादौ
इन्द्रपदं मन्त्रवाचकमेवेत्यत आह, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया
महाजनप्रसिद्धपदसमभिव्याहारबलेनेत्यर्थः, 'प्रतीयमानमिति इन्द्र-
पदवाच्यत्वेन प्रतीयमानं सहस्राक्षमित्यर्थः, 'अबाधितमिति उपास्य-
त्वबाधरहितमित्यर्थः, 'तेषां' "इन्द्रमुपासौतेत्यादिविधीनां, 'प्रवर्त्त-
कत्वादिति प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यर्थः, तथाच किं वृत्त्य-
कारेणेति भावः । ननु देवताया एवेष्टसाधनौभूतोपासनाविषयतया
सहस्राक्षे तादृशोपासनाविषयत्वरूपमुपास्यत्वमेव बाधितं मन्त्रत्वेन
देवतात्वेन सहस्राक्षे देवतात्वाभावादित्यत आह, 'मन्त्रेति, 'शशि-

(१) प्रवृत्तिपरत्वादिति क० ।

'बाधकं विनेति तथाच सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव शक्तियार्थिकेत्यर्थः ।
नन्वेवमपि सहस्राक्षदेवतायामिन्द्रपदशक्तियह इत्ययुक्तं देवतायास्त्वचेतन्य-
नियमे सहस्राक्षस्य तद्विभक्त्यनियमादित्यत आह, 'मन्त्रेति, आदिपदा-

दृश्य इवित्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां देवताव्यव-
हारात् । अपि च “शिवाय गां दद्यादित्यादिना
देवतासम्प्रदानत्वश्रुतेः शिवादिसहस्रनाम्नां पर्यायत्वेन
श्रुतेर्महाजनपरिग्रहेण प्रमाखत्वादाराधितदेवतायां

शेखरादीत्यादिपदादक्षिषहसादिपरिग्रहः, ‘तत्रैव’ सहस्राच्च एव ।

केचित्तु ननु देवतैव इन्द्रपदवाच्या सहस्राक्षस्तु न देवता मन्त्रा-
त्मकाचेतनस्यैव देवतात्वादिति कथं तस्येन्द्रपदवाच्यत्वमित्यत आह,
‘मन्त्रेतीत्याहुः ।

‘शिवायेति देवायेत्यर्थः, ‘सम्प्रदानत्वेति, न ह्यचेतनस्य सम्प्र-
दानत्वमिति भावः । ‘शिवादिसहस्रनाम्नामिति, देवतावाचकत्वेन
प्रसिद्धानामिति शेषः, यथाश्रुते शिवादिपदस्यैतावता चेतने शक्ति-
सिद्धावपि तस्य देवतासिद्धौ असङ्गतत्वापत्तेः, ‘पर्यायत्वेनेति अभिन्न-
शक्त्यावच्छेदककलेनेत्यर्थः, मन्त्रस्य शक्त्यत्वे च पदभेदेन मन्त्रभेदा-
वच्छेदतावच्छेदकैक्याभावेन पर्यायत्वं न स्यादिति भावः । ‘वदेति
न च मन्त्रस्य वरदाब्रह्ममिति भावः । ‘देवताचेतन्यपच इति^(१)

(१) देवताचेतन्य इति क० पुस्तकपाठः ।

दक्षिषहसादिसंयच्छः । ननु तत्र भाक्त्य प्रयोग इत्यखरसादाह, ‘अपि चेति
सम्प्रदानत्वं चेदमस्यैवेत्यर्थः । ननु दद्यापोदकमादिभ्यस्तोतिवत् सम्प्रदानत्वं
देवचित्तकमादाय अनुर्द्धा न तु वास्तवसम्प्रदानत्वं श्लोकरयविरक्षादिति यदि
नूपात् तदा दोषान्तरमाह, ‘शिवादिति पर्यायत्वमर्थस्य एवेति

वरदातृत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता । अथ
देवताचैतन्यपक्षे तत्प्रतीतिरेव यागव्यापार इति
नापूर्वसिद्धिरिति चेत्, न, प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य
चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये
फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्याधिकृत्यव्यापारापेक्षायां
लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात् ।
नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष-

देवताचैतन्याभावादेव यजदेवपूजायामिति यागस्य देवताप्रतीति-
हेतुताबोधकशब्दिकसूतेरप्रमाणत्वाभ्युपगमादिति भावः । 'तज्ज-
न्येति प्रीत्यनुभवजन्येत्यर्थः, 'स्वाविषय इति स्वाविषयाविषयकफला-
हेतुत्वादित्यर्थः, 'व्यापारापेक्षायामिति व्यापारे कल्प्यमान इत्यर्थः ।
नन्वेवमेकस्या एव देवतायाः कथमेकदा नानायागेषु सन्निधानं स्यात्
शरीरस्यावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वादित्यत आह, 'नानेति, 'बुद्धिविशेष-
इति तस्य तत्तत्कर्तृविषयकबुद्धिविशेष इत्यर्थः । ननु बोधककोटि-
भिरेकदावाहने देवतानां सार्वज्ञ्याभावात्कृया प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानं ।

शब्दभिन्न एकोऽर्थः सिद्ध इत्यर्थः, अन्यथा अनेकदेवताकल्पभाषित्वेति
बोध्यं । ननु उपचरितार्थैव श्रुतिः स्यादव आह, 'बाधकं विनेति ।
निराहतमपि प्रसङ्गान्तरेण शङ्कते 'अथेति, 'लाघवेनेति, बाधकं
विनेति शेषः, 'बहुव्रीति । ननु नरेन्द्रादेः सार्वज्ञ्याभावात् संयामादि-
व्यासङ्गदशया आराधककोटिभिरेकदाह्वाने कथं ज्ञानमिति चेत्, न,
बहुव्रीतिविशेषस्मारितलिङ्गादिप्रतिसन्धानादित्येके । 'बहुव्रीतिविशेषप्रत्यासत्त्या

एव प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत् । अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिश्येतन एव देवतात्वन्तु तस्य नास्ति मानाभावात्, किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वमितीन्द्रायेत्यादिपदमेव

न चातुमानासज्ज्ञानं, तद्यद्ये तद्वाप्यादेरयदादिति चेत्, न, आवाहनजन्यावृष्टविशेषस्मारितप्रत्येकपदार्थासंभर्गापहृषहितमनसैव तद्वा-
नादिति भावः । वस्तुतस्तस्मात्प्रत्येऽपि तस्मात्तदवृष्टविशेष एव फलसह-
कारोभूतावाहनेन जन्यतेऽग्रत एव विष्ठावाहनसङ्गतिरेवं प्रतिष्ठावि-
धावर्ण्येव तत्त्वं । यद्यप्यचेतनस्य देवतात्वं निराकृतं, तथापि चेतनस्य
देवतात्वे मीमांसकोक्तवाधान्निरासाय पुनरागच्छते, 'अथेति,
'श्रुतेः' इत्यत्र च श्रुतेः, 'इन्द्रादि' इन्द्रादिपदवाच्यं, 'देवतात्वं' देवता-
पदवाच्यत्वं, 'देशनादिप्रतिष्ठेति', 'निर्देश्यत्वं' चतुर्थ्यन्तनामोच्चार्यत्वं, तथाच
देशना वेदः तद्देशितं तद्बोधितं चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं चतुर्थ्यन्त-

धनमगत्या मनसैव तज्ज्ञानमित्यन्ये । 'अथेति, अस्माद्वत्तमपि तस्यैव
न देवताया इति भावः । 'दुश्चनेति, "आप्तोपोऽष्टाकपाल ऐन्द्र
दधौत्यादिना तद्वितेनाग्रादेः प्रकृत्यर्थस्य चतुर्थ्यन्तपरनिर्देश्यत्वं बोध्यत-
इति तद्य तत्र विधि तस्य देवतात्वं । ननु सास्य देवतेति देवताधिकार्य-
त्वात् तद्वितस्य देवतात्वमित्यर्थः, तदुक्तं, "तद्वितेव चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन
वा पुनः । देवतासङ्कलितेषु दुष्कृतेषु परस्परं" । इति, तथाच देवतात्व-
ज्ञाने तद्वितस्मकदेशनापहृषितं तत्प्रकृतौ तु देशनादेशितं तद्वितदेवता-
त्वज्ञानमित्यन्योन्यान्वय इति चेत्, न, देववैकदेश्यस्य तत्परनिर्देश्यत्वमात्र-
मस्यैव तदर्थत्वात् तत्परस्पररेण प्रकृते तद्वितं देशनादेशिततत्परनिर्देश्य-

पदत्वविशिष्टं चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वं तद्देवतापदशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, यादृशपदं चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वेन देशनया बोध्यते चतुर्थ्यन्तं सत् तादृशपदं देवतापदशक्यमिति ॥ फलितार्थः । न च कथा देशनया इन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वं बोध्यत इति वाच्यं । “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामाग्नेयं चरुं निष्पेदिष्यादौ” “सास्य देवतेत्यर्थं विहितेन तद्धितेनैव चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वरूपदेवतात्वस्येन्द्राग्न्यादिपदे बोधनादिश्राम्यादिपदस्य स्वभावत्वादिति भावः । अतएवेन्द्रायाग्नये इत्यादिपदमेव देवता न तु शक्राय वज्रये इत्यादिपदं शक्र-वज्रादिपदे चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वस्य वेदेनावोधनात् । न चेन्द्राय स्वाहेत्यादिसमुदाय एव देवता तस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वं न वेदबोधितमिति वाच्यं । स्वाहेत्यादेस्त्यागमाचपरत्वेन देवतानन्तर्गतत्वात् । न च देवतार्थं विहितस्य तद्धितस्य देवतात्वमेवार्थः तच्च न चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वमात्रमपि तु देशनादेशितत्वविशिष्टमिति वाच्यं । विशिष्टस्यापि तद्धितार्थत्वे बाधकाभावात् स्वाधवाद्विश्लेष-

त्वरूपं तद्गृह्यत इति । न चैवं प्रकृत्यर्थस्य तद्धितादिना तथात्वबोधनात् तस्यैव देवतात्वं स्यादिति वाच्यं । शब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमात् । नन्वेवमपि इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तं । न हि चतुर्थ्यन्तस्यैव तस्य तदन्तपदनिर्देश्यत्वं तेन बोध्यत इति चेत्, अत्राह, अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वमिति मते देशनादेशितं यस्य तत्पदनिर्देश्यत्वं तदर्थोपहितचतुर्थ्यन्तपदमेव देवतेत्यर्थः, एवञ्च यद्यप्यर्थस्यापि देवताशरीरान्तर्भावस्तथापि विशिष्टस्याचैतन्यं चतुर्थ्यन्तपदस्यैव ग्राधान्यासेन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति मन्तव्यं । यद्वा अर्थस्य उपलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तथोक्तं, एतेन तिर्यगधिकरणे तिर्यक्पङ्क्त्यर्थैव देवतानामनधिकारशङ्कतं, तत्र

यमाचक्षेव तद्वितार्थत्वाच्च, एवञ्च “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामि-
त्यादौ चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्येन्द्रपदकरणकाभिन्नदधियागोऽमावास्यायां
भुवतीत्यन्वयबोधः । यदा ‘निर्देष्टव्यं’ स्वरूपत्वं, तथाच देशनादे-
शिता या चतुर्थ्यन्तता तदिष्टिपदत्वं देवतात्वमित्यर्थः, घटाद्येत्यादौ
घटादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वेऽपि सा चतुर्थ्यन्तता न वेदबोधि-
तेति नातिप्रसङ्गः, केवलेन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वाभावादेव
नातिप्रसङ्गः, एवमैन्द्रमित्यादौ तद्वितस्य चतुर्थ्यन्तत्वमर्थः, चतुर्थ्य-
न्तेन्द्रपदकरणकाभिन्नो दधियाग इत्यन्वयबोधः । न च यथातथा-
र्थोऽस्तु सर्वत्रैव धृतिः स्मारेत्यादौ प्रथमान्ते धृत्यादिपदेऽप्यातिः
चतुर्थ्यन्तत्वाभावादिति वाच्यं । चतुर्थीपदेन चतुर्थ्यर्थकंपदस्याभिधा-
नात् धृतिः स्मारेत्यादौ चतुर्थीभियेधात् प्रथमाया एव चतुर्थीस्या-
नाभिपिक्ततया इन्द्राय स्मारेत्यादौ चतुर्थ्या इव तस्या ऋष्युद्देश्यता-
र्थकत्वात् धृतिपदेन्द्रपदादेश न चेतनवाचकत्वं । वस्तुतस्तु चतुर्थ्यन्तत्वं

तिरस्या विशिष्टान्तसंज्ञाविरहात् यज्ञोः प्रचरणविरहात् तिष्ठो वृष्टि-
श्रुति-वाचः आर्षेयां ऋषियोग्याः सप्तविधये विमुखा तेषामन्य ऋषिर-
भूकानामवेक्ष्य-अवगोचाराशक्ततया मुक्तोऽनधिकारः, देवतानाम्ब-
न्तनविदुषीणा कथमनधिकार इति पूर्वपक्षस्तद्वैतन्ये न घटेत घटादि-
वरप्रसङ्गात् । किञ्च देवतानामप्येतन्ये आवाहनमन्तानर्थक्यं बौद्धस्य
भारौरेख्य वा सन्निधेरसम्भवात्, एवञ्च तीर्थेषु देवतानां नित्यसन्निहित-
त्वादावाहननाथ इति यदुक्तं तद्विरुद्धेतित्यादिनिरवकाशं वेदितव्यं विशेष-
ण्योभूताद्यंस्तु चैतन्यमादाय सर्वस्योपपत्ते, ध्विहोमादावर्थतत्त्वतुर्थ्या-
जहनमन्यथा स्मारेति न स्यात् एवादेवं देवतात्वमित्यप्याहुः । चतुर्थ्यन्त-
त्वेन चतुर्थ्यर्थकत्वं विवक्षितमित्यन्ये । केचित्तु देशनादेशिनं यत्र चतु-

देवता, अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेणाग्निप्रकाशनान-
न्तरं अग्नय इति नियमतो हविस्स्यागो न पर्या-
यान्तरेण । न चेन्द्रोद्देशेन हविस्स्याग इन्द्रनिष्ठकि-
ञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रिय-

वैज्ञानिकं तथाच धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्या ऊचनामाध्याप्तिः ।
अतएव भूः स्वाहेत्यादौ क्लृप्तचतुर्थीकेऽपि नाध्याप्तिः । न चैव-
मचेतनस्य देवतात्वे तिर्यक्पशु-व्याप्यदेवतानामनधिकार इति
सूत्रेण तिर्यक्खञ्जान्ध-वधिर-भूकदेवतानां विहितकर्माधिकारनिषे-
धोऽसङ्गतः देवताया अचेतनत्वेन तच्च कर्मकर्तृत्वस्याप्रसक्तत्वादिति
वाच्यं । तच्च देवतापदस्य सञ्ज्ञाचादिपरतया भाक्तादिति
दिक् । 'अतएवेति यतएव देशनादिश्रितत्वं विशेषणमत एवेत्यर्थः',
'अग्निप्रकाशकमन्त्रेणेति अग्नये स्वाहेति मन्त्रेणेत्यर्थः', 'अग्निप्रकाश-
नानन्तरमिति अग्रेरुद्देश्यताप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थः', 'अग्नय इतीति
अग्नये इत्यनेनेत्यर्थः', 'न पर्यायान्तरेणेति न वक्तव्य इत्यादिनेत्यर्थः',
देवतोद्देशानन्तरमेव हविस्स्यागविधानान्तस्य च देवतालविरहादिति
भावः । देवतायाश्चैतन्यमनुमानेन साधयति, 'न चेति', 'किञ्चि-
दिति', एवधर्मतावज्ञात् स्वामित्वस्य प्रीतेर्वा सिद्धिः उभयमपि

र्थान्तपदगिर्देश्यत्वमुच्चार्यत्वं तत्तथा श्वश्वेन्द्रायेत्युच्चार्यं दद्यादिति वेदेन
बोधनात् तच्च लक्ष्यव्ययमनं । न च पिष्टम्भ इत्युच्चार्यं दद्यादित्यादावति-
प्रसङ्गः, तादृशवेदाभावादित्याहुः । 'न चेति', 'इन्द्रपदं देवतापरं, स च
जन्यं स्वस्वामिभावः सम्बन्ध इति देवताचैतन्यमिति भावः । 'तत्-
स्वरूपेति', घटोत्पत्तये क्रियमाणे दण्डव्यापारादौ व्यभिचाराद्वाह, 'सत्यन्त,

यमात्रस्येव तद्वितार्थत्वाच्च, एवञ्च “ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामि-
त्यादौ चतुर्थ्यन्तयोच्चार्येन्द्रपदकरणकाभिन्नदधियागोऽमावास्यायां
भुवतीत्यन्वयबोधः । यदा ‘निर्देश्यत्वं’ स्वरूपत्वं, तथाच देशनादे-
शिता या चतुर्थ्यन्तता तदिग्निएपदत्वं देवतात्वमित्यर्थः, घटाद्येत्यादौ
घटादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वेऽपि सा चतुर्थ्यन्तता न वेदबोधि-
तेति नातिप्रसङ्गः, केवलेन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्तताविशिष्टत्वाभावादेव
नातिप्रसङ्गः, एवमैन्द्रमित्यादौ तद्वितस्य चतुर्थ्यन्तत्वमर्थः, चतुर्थ्य-
न्तेन्द्रपदकरणकाभिन्नो दधियाग इत्यन्वयबोधः । न च यथातथा-
र्थोऽस्तु सर्वत्रैव धृतिः स्थाहेत्यादौ प्रथमान्ते धृत्यादिपदेऽव्याप्तिः
चतुर्थ्यन्तत्वाभावादिति वाच्यं । चतुर्थ्योपदेन चतुर्थ्यर्थकपदस्याभिधा-
नात् धृतिः स्थाहेत्यादौ चतुर्थ्योनिषेधात् प्रथमाया एव चतुर्थ्योऽस्मा-
नाभिषिक्ततया इन्द्राय स्थाहेत्यादौ चतुर्थ्या इव तस्या अयुद्देश्यता-
र्थकत्वात् धृतिपदेन्द्रपदादेश न चेतनवाचकत्वं । वस्तुतस्तु चतुर्थ्यन्तत्वं

तिरस्त्रां विशिष्टान्तसंज्ञाविरहात् षड्भ्यो मप्रचरणविरहात् तिष्ठो वृ-
त्ति-वाच- आर्षेणां चधिवोभ्याः सखविषये विमुखा तेषामन्व-
मूकानामवेक्ष्य-अवगोचारायाशक्ततया मुक्तोऽनधिकारः, देवतानामन्व-
त्त्वसविदुषोऽपि कथमनधिकार इति पूर्वपक्षस्तदर्थे न घटेत घटादि-
वदप्रसङ्गात् । किञ्च देवतानामन्वेत्येव व्यावाहनमन्त्रार्थकं बौद्धस्य
प्रारोहस्य वा सन्निधेरसम्भवात्, एवञ्च तीर्थेषु देवताना चित्तसन्निहित-
त्वादावाह्यबाध इति यदुक्तं तद्विरुद्धेतित्यादिनिरवकाशं वेदितव्यं च
षड्भ्योभूतार्थस्य चैतन्यमादाय सर्वस्योपपत्तेः, धृतिश्चोमादावर्थत-
उद्घनमन्यथा स्थाहेति न स्यात् धृत्यादेर्न देवतात्वमित्यप्याह ।
तेन चतुर्थ्यर्थकत्वं विवक्षितमित्यन्ते । केचित्तु देशनादिशि

स्वाहेत्यत्र न तादर्थ्यं चतुर्थीं किन्तु स्वाहादिपद-
योगे उपपदविभक्तिरेव अन्यथा “नमः-स्वस्ति-स्वा-
हेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात् । मैवं । चतुर्थ्यन्तपदस्य देवता-
त्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यव-
हारात्^(१) । अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रस-
ङ्गात् “इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य “इन्द्रमुपासीते-
त्यादिविधिसमभिव्याहारेण एकवाक्यतया तस्यैवोपा-

मिति भावः । ननु देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्यचतुर्थ्यैव देवतायाः
सामिल-प्रौत्यादौ मानं स्वाहापदार्थं त्यागे तन्निष्ठफलजनक-
त्वस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थत्वात्तथाच परिग्रेपादेवताचेतव्यसिद्धिरित्यत-
आह, ‘इन्द्राय स्वाहेति देवाय स्वाहेत्यर्थः, ‘उपपदविभक्तिरिति उप-
समीपवर्ति पदं उपपदं, तद्योगाद्विभक्तिरित्यर्थः, अन्यथा तादर्थ्य-
चतुर्थीसूत्रवैयर्थ्यात् सूत्रे स्वाहापदवैयर्थ्यात् । ‘देवतात्व इति देवता-
पदवाच्यत्व इत्यर्थः, बाधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, ‘चतुर्थीमिति,
‘व्यवहारात्’ अभेदव्यवहारात् । ननु तच्चेन्नपदं इन्द्रायेतिपदे भाक्त-
मित्यत आह, ‘अग्नय इति । ननु कव्यवाहनपदस्य चतुर्थ्यन्ततद्योगार्थत्वं
चतुर्थ्यन्तत्वं वा न वेदबोधितमतो न कव्यवाहनायेति पदं देवते-
त्यत आह, ‘इन्द्र इति, ‘एकवाक्यतयेति मिलित्वा सहस्राक्षमभिचेन्द्र-

(१) व्यवहारदर्शनादिति ख० ।

स्यैव देवतात्वमित्याशयेनाह, ‘चतुर्थ्यन्तेति, तर्हि विशेष्यमात्रस्यैव तयात्व-
मस्त्वित्यत आह, ‘चतुर्थीमिति, ‘देवताद्वयेति । व्यथास्मिन् द्विविधि

माणत्वात् ब्राह्मणाय दानवदिति वाच्यं । अप्रयोजक-
त्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच्च । इन्द्राय

देवताया अचेतनत्वे न घटत इति परिशेषाद्देवताचेतन्यसिद्धिरिति
भावः । यद्यपि तन्मतेऽपि इन्द्रश्चेतन एवेति सिद्धसाधनं, तथापि
पक्षे साध्ये च इन्द्रपदं देवतापरं, देवतात्वन्तु देवतापदग्रकत्वं तेनो-
भयमतसाधारणदेवतात्वनिर्वचनग्रकत्वेऽपि न क्षतिः । न च तन्मते
इन्द्रायेत्यादिपदस्यैव देवतात्वेन हविस्स्यागस्य देवतोद्देशकत्वमेवा-
सिद्धं इन्द्राद्देवेतनस्यैव हविस्स्यागोद्देशकत्वादिति वाच्यं । इन्द्रादि-
वदचेतनमन्त्रस्यापि तन्मते उद्देशकत्वाददोषः । 'तत्संस्कारेति देव-
तासंस्कारपाजनकत्वे सति देवतोद्देशेन क्रियमाणत्वादित्यर्थः, यत्तद्वा
सामान्यतोऽप्याप्तिः तेन तन्मते न साध्यासिद्धिः न वा दृष्टान्ते साध्य-
साधनवैकल्यं, घटोद्देशेन क्रियमाणे दण्डादौ व्यभिचारवारणाय
सत्यन्तं, 'क्रियमाणत्वं' श्रिष्टैः क्रियमाणत्वं, तेन भ्रमेण क्रियमाणे न
व्यभिचारः । 'तदर्थत्वेनेति तद्गतफलार्थितयेत्यर्थः, हविस्स्यागस्य
स्त्रनिष्ठस्त्रगादिफलार्थितयैव क्रियत इति पक्ष एव साधनाव्यापकत्व-

'क्रियमाणत्वं प्रमाप्रयोज्यकृतिविषयत्वं । श्रिष्टैरिति च विशेष्यभूतौ
न भ्रमेण क्रियमाणे व्यभिचारः, सामान्यव्याप्तिप्रायकमिदमिति न
तन्मते साध्यासिद्धिः । न वा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं । न चोभयमते
नैकं देवतात्वमनुगतं, देवतापदवाच्यत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु निर-
पाधित्वमेव विपक्षनाशकमित्यत आह, 'तदर्थत्वेनेति तन्निष्ठफल-
जननायेत्यर्थः । अयन्तु स्त्रनिष्ठफलजननाय क्रियत इति भावः । कथं
तर्हि तादर्थ्ये चतुर्थीत्यत आह, 'इन्द्रायेति, साधवेन विशेष्यणीभूतार्थ-

फलहेतुत्वात् । न च बीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव
 शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यं । बीजाक्षराणां चतु-
 र्थ्यन्तत्वानियमात् । तदप्रतीतावपि मन्त्रप्रकाशित-
 शशिमेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्स्यागेन तत्रैव याज्ञि-
 कानां व्यवहारः बीजाक्षराणां हविस्स्यागभागित्वेना-
 नुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नाना-
 त्वात् अननुगमेन शिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च । न
 च मूर्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तत्रापि
 न शक्तिग्रह इति वाच्यं । बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु

दिति भावः । बीजाक्षराण्येव देवताः शिव-महादेवादिपदशक्तिरपि
 तत्रैवेति भीमांशकैकदेशिमतं निराकरोति, 'न चेति । ननु चतुर्थ्य-
 न्तबीजाक्षरत्वं न लक्षणमत आह, 'तदप्रतीतावपीति बीजाक्षरा-
 प्रतीतिदशाद्यामपीत्यर्थः, 'तत्रैव' शशिमेखराद्युपेत एव । ननु तत्र
 देवताव्यवहारो भाग इत्यत आह, 'बीजेति, 'हविस्स्यागभागित्वेनेति
 हविर्निष्ठस्यागजन्यफलरूपकत्वेनोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः, तादृशोद्दे-
 श्यस्यैव देवतालनियमादिति भावः, तच्च फलं स्तुलं । ननु तादृशो-
 द्देश्यस्यैव देवतालमिति नियमे मानाभाव इत्यत आह, 'शिवस्येति,
 'शिवपदेति, देवतापदेत्यपि बोध्यं, 'न शक्तिग्रहः' न शिवपदशक्ति-

तदधिष्ठातृस्वेतस्यैव देवतात्वात् । तदेकदेशिमतमाशङ्क्य निराकरोति,
 'न चेति । अन्येकदेशिनो न तत् देवतालचतुर्थ्यस्यत आह, 'तदिति, तस्य
 च भाक्तत्वे मानाभावादिति भावः । 'शिवपदेति, नानुर्थत्वकल्पने

स्यत्वात् “शिवस्वन्नाददीतेत्यत्र महादेवमुद्दिश्य त्यक्ते-
ऽपि शिष्टानां शिवस्वत्वेन व्यवहाराच्च । अग्नय इति
पदेन नियमतस्यागश्रुतिबोधितत्वेन तथा त्यागस्य

मुपासीतेत्यन्वयबोधजनकतया इन्द्रपदस्य सहस्राक्षे तात्पर्यप्राप्तकतया
वेत्यर्थः, ‘तस्मैवेति चेतनस्य सहस्राक्षस्यैवेत्यर्थः, उपास्यते देवतात्वा-
भावश्यकं तेन विना तदनुपपत्तिरिति भावः । ननु देवतात्वाभा-
वेऽप्युपास्यत्वं वाचनिकमित्यत आह, ‘शिवस्त्वमिति देवस्त्वमित्यर्थः,
‘महादेवमिति, शरीरिणमिति शेषः, ‘शिवस्वत्वेन’ देवस्वत्वेन, इदमुप-
सृज्यमचेतनस्य स्त्वाभाववाचेत्यपि द्रष्टव्यं । ननु अग्नय इति पदस्य
देवतात्वाभावे कथं तेनैव नियमतो हविस्त्याग इत्यत आह, ‘अग्नय-
इतीति, ‘श्रुतिबोधितत्वेनेति अग्नये इत्युपार्थ्यदद्यादिति श्रुतिबोधित-
त्वेनेत्यर्थः, ‘तथा त्यागस्त’ तथा त्यागस्यैव । न च चेतनस्यैव देवतात्वे
आकाशाय स्नाहेत्यादावाकाशादिः कथं देवतात्वं श्रूयत इति वाच्यं ।
तदधिष्ठातृपरमादाकाशादिपदस्य । न च चेतनस्य देवतात्वे देवाय
स्नाहेत्यादौ तादर्थ्यं एव चतुर्थीविभवात् स्नाहायोगे चतुर्थ्यन्तु-
गायनवैधर्म्यमिति वाच्यं । तादर्थ्याविवक्षायां चतुर्थीविधायकत्वा-

चतुर्थ्यन्तपदनिर्देशवत्या विशिष्ट इव देशनवा देशित इति कथ्यवाच्यत्व-
विशिष्टामिदं देवतेति चेत्, न, विशेषणचतुर्थीवैधर्म्यापत्तेः । विशिष्ट-
देवतात्वेऽपि सत्प्रयोगो देशनानुरोधादिवि चेत्, तर्हि सापि चतुर्थी
देशनादेशितैवेति देवताव्यापत्तिरेवेति वदन्ति । ‘शिवस्त्वमिति, अचेतनस्य
स्त्वमित्यादिवादिभिर्भावे । न च देवताभिन्न शिवमाश्रय सदुपपत्तिः, तथापि
देवतास्त्वमित्युच्यते । न चाकाशादेरचेतनस्य कथं देवतात्वमिति वाच्यं ।

फलहेतुत्वात् । न च बीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव
 शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यं । बीजाक्षराणां चतु-
 र्थ्यन्तत्वानियमात् । तदप्रतीतावपि मन्त्रप्रकाशित-
 शशिग्रेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञि-
 कानां व्यवहारः बीजाक्षराणां हविस्त्यागभागित्वेना-
 नुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं बीजाक्षराणां नाना-
 त्वात् अननुगमेन शिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च । न
 च मूर्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तवापि
 न शक्तिग्रह इति वाच्यं । बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु

दिति भावः । बीजाक्षराण्येव देवताः शिव-महादेवादिपदशक्तिरपि
 तत्रैवेति मीमांसकैकदेशिमतं निराकरोति, 'न चेति । ननु चतुर्थ्य-
 न्तबीजाक्षरत्वं न लक्ष्यमत आह, 'तदप्रतीतावपीति बीजाक्षरा-
 प्रतीतिदशायामपीत्यर्थः, 'तत्रैव' शशिग्रेखराद्युपेत एव । ननु तत्र
 देवताव्यवहारो भाक् इत्यत आह, 'बीजेति, 'हविस्त्यागभागित्वेनेति
 हविर्निष्ठत्यागजन्यफलनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः, तादृशोद्दे-
 श्यस्यैव देवतान्नियमादिति भावः, तच्च फलं स्वत्वं । ननु तादृशो-
 द्देश्यस्यैव देवतान्नमिति नियमे मानाभाव इत्यत आह, 'शिवस्येति,
 'शिवपदेति, देवतापदेत्यपि बोध्यं, 'न शक्तिग्रहः' न शिवपदशक्ति-

तदधिष्ठातृचेतनस्यैव देवतात्वात् । तदेकदेशिमतमाशङ्क्य निराकरोति,
 'न चेति । नन्वेकदेशिने न तद् देवतालक्ष्यमत आह, 'तदिति, यस्य
 च भाक्तत्वे मानाभावादिति भावः । 'शिवपदेति, नान्यार्थत्वकल्पने

चैवत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य वानुग-
तत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वं, ईशानस्य

पक्षः, 'शिवत्वजातेरिति । न च शिवशरीरस्य तैजसत्व-पार्ष्णिवा-
दिनानाख्यताश्रवणासैका जातिः सम्भवतीति वाच्यं । तावता
पार्ष्णिवादिनाप्यजातिचतुष्टयस्य प्रकृत्याच्छेदकत्वेऽपि बीजाक्षरा-
पेक्षया लघूत्वादिति भावः । ननु नानासर्गोऽयं शिवशरीरे शिवत्व-
जातौ मानाभावः इदानीमपि बलेरिन्द्रतापक्षेय बलित्वमादाय
साहचर्यप्रसङ्गात् खण्डशरीरमादायोपपत्त्यसम्भवादित्यत आह, 'अदृ-
ष्टेति, अदृष्टस्य विशेषोविजातीयत्वं तदुपगृहीतत्वं, परतोऽदृष्टानभ्यु-
पगमेऽपि वारणादीनामदृष्टविशेषमादाय लक्षणसङ्गतिः बलेत्येन्द्र-
तादृशायां खण्डशरीरं तदवस्थमिति नोक्तदोष इति भावः ।

केचित्तु पतितब्राह्मणे ब्राह्मणत्वस्यैव बखेरपीन्द्रत्वमिदानीमस्यैव
व्यवहाराभावस्याधिकारविशेषविश्रुतिप्रयुक्त इत्याहुः ।

नन्वादुष्टोपगृहीतत्वं शरीरवृत्ति न तात्पर्यवृत्ति तथाच परमा-
त्मनो ब्रह्मणः कथं शिवत्वप्रवाद इत्यत आह, 'अदृष्टेति अदृष्टा-
नुपगृहीतस्येत्यर्थः, 'ईश्वरस्य' परमात्मानः, 'न देवतात्वं' न शिवत्वं ।
मन्वेवमीशानः शिवइति कोषविरोध इत्यत आह, 'ईशानस्येति,

गौरवादिति भावः । ननु नानास्वरूपशिवे एकजातौ मानाभावः भावे वा
बीजाक्षराद्यमेव तथानुसमोऽस्तित्यत आह, 'अदृष्टेति, 'विशेषो जातिरूप-
इत्यनुगमः' । न चेन्द्रपदे तथालादिदानीन्तनैव व्यवहारापत्ति, उत्तरकालीना-
खण्डशरीरस्यैवादुष्टोपगृहीतत्वेन तत्र तद्व्यवहारस्येष्टत्वादिति हिक् । 'ईश्व-
रस्येति, अदृष्टाभावेन तस्य हविरसम्बन्धात्तथाच यापीश्वरायाजतिः सापी-

तद्भिन्न एव, तस्मान्मन्त्रकरणकहविख्यागभागित्वेनो-

‘तद्भिन्न एव’ परमात्मभिन्न एव, ईशानत्वस्य शरीरवृत्तित्वादिति भावः । ‘मन्त्रकरणकेति मन्त्रकरणकहविख्यागोद्देश्यमित्यर्थः, ‘हविःपदं स्वरूपकथनं, हविःपदस्य द्रव्यसामान्यपरतयाऽव्याप्तिविरहेऽपि व्यर्थत्वात्, उद्देश्यत्वस्य यादाकदाचित्कं याज्ञं तेनोद्देश्यताविरहदशायामपि न देवतात्वविरोधः हविख्यागानुद्देश्यदेवे च मानाभावः अनन्तसंसारे याज्ञिकानामप्यनन्तत्वात् । न च यदाकदाचिदुद्देश्यत्वस्य देवतात्वरूपत्वे इन्द्राद्यात्मन इन्द्रादिशरीरानवच्छिन्नतादशायामपि देवतात्वापत्तिरिति वाच्यं । इन्द्रादिशरीरस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्च आत्मव्यावृत्तौद्देश्यतायाः सन्नपघटकत्वात् कदाचित् कस्यचिदात्मन उद्देश्यत्वेऽपि न घतिः । न चैवं देवतायाश्चेतनत्वापत्तिरिति वाच्यं । अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाधारतया शरीरस्यापि चेतनत्वात् । न चैवं गयाआङ्गादौ मुरुस्य पित्रादेर्देवतात्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । इष्टत्वादिति भावः । अतस्तौ ‘मन्त्रकरण-

ज्ञानाप्र तस्यैवभिन्नस्य देवतात्वसम्भवात् । ‘मन्त्रेति मन्त्रप्रयोज्यहविसम्बन्धवलेवोद्देश्यत्वमित्यर्थः, हविर्द्रव्यं त्यागकर्म्मत्वं, तदुपादानस्य तादृश-स्वर्गसम्बन्धसत्त्वेनोद्देश्यतया त्यागकर्म्मत्वंतिव्याप्तिवारणाय । न चेवमपि प्रति-यक्षीतुः कोऽदादिति मन्त्रप्रयोज्यवृत्तादिसत्त्वसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यतया देवता-त्वापत्तिः, त्यागकर्म्ममन्त्रप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । ॥ चोद्देश्यपदं व्यर्थं, पार्वणादौ पित्रादेर्देवतात्वाभ्युपगमेऽपि तत्पत्त्या अपि देवतात्वापत्तिः, “न बोधिज्ञः पृथग्दद्यादित्यादिना तस्या अपि तत्र तावृश्चवि सम्बन्धित्वप्रतिपादनात् । न चैवं श्रद्धापित्रादेरपि देवतात्वेन तत्र मन्त्रप्रयोज्य-

देश्यत्वं देवतात्वं, अन्येषां हविःसम्बन्धे मन्त्रस्यादेतु-
त्वादिति ।

कचिच्च वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः, यथा यवमयश्चरुर्भ-

क्त्यास्य व्यावृत्तिमाह, 'अन्येषां हविःसम्बन्ध इति ब्राह्मणाद्युद्देश्यक-
द्रव्यत्याग इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणादावतिव्याप्तिवारणाय 'मन्त्रकर-
णकत्वं त्यागविशेषणं, "इन्द्राय साहेत्यादेरेव मन्त्रत्वादिन्नादौ
सत्त्वपञ्चकृतिः, प्रेतश्राद्धकरणौभूतस्य च न मन्त्रत्वमती न प्रेतस्य
देवतात्वं । अस्तु वा तस्यापि देवतात्वं प्रेतपदोक्तेस्त्वस्य वाचनिकः, एवं
कन्यात्यागादावपि "कोऽदादित्यादिमन्त्रस्य प्रतिषेधोद्वपठनीयत्वेन
न करणत्वमती जामाचादेर्न देवतात्वं, शूद्रादेय नमःपदस्यैव
मन्त्रत्वात् पार्ष्ण्ये तत्पिचादेर्देवतात्वं, तत्प्रेतश्राद्धे तु नमःपदस्य
मन्त्रत्वानिर्देश इति भावः ।

अथवादस्य शक्तिपादकत्वं व्युत्पाद्य प्रसङ्गादाक्यशेषस्यापि शक्ति-
पादकत्वं व्युत्पादयति, 'कचिच्चेति, 'वाक्यशेषादिति वाक्यशेषसह-
त्वाभावादव्याप्तिः, तस्य देवतात्वागभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तज्ज्ञातीय-
हविःसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात् । प्रेतस्यैव देवतात्वमिष्टमेवेत्येके । तदन्वयेन
विशेषमात्रं तथाविद्यातिरिक्त्यहरे । ननु नात्मनि देवतात्वं शरीरात्मरा-
वच्छिन्नत्वदभ्यायामतिप्रसङ्गात् किन्तु शरीरे तथाचात्मन्यतिव्याप्तिरिति चेत्,
न, तथात्वे ज्ञेयत्वेनैव तद्वारणात् देवतामुद्दिश्य हविःस्थापनात् । वस्तुतस्तु
विभिन्नस्यैवोद्देश्यत्वं देवतात्वमेति नोक्तदोष इति दिक् । 'अन्येषामिति,
उत्सर्गोत इति शेषः ।

'वाक्यशेषादिति, अव्ययकाले पञ्चमी, तेनार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रह-
इत्युपसङ्गादेयं न विरोधः । 'श्रुत्वरस्येवेति, उपसङ्घर्षं तत्, यवेनेव ककु-

वति वाराही चोपानत् वैतसे कटे प्राजापत्यं चरुं
चिनोतीत्यथ यव-वराह-वैतसशब्दाः किं कङ्कु-वायस-
जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूक-सूकर-वज्जुलानामिति
स्वेच्छार्थव्यवहारदर्शनादिप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यव-
सायात् तत्पदे प्रामाण्यानिश्चये व्यवहाराद्युत्पत्तिः,

कृतव्यवहारादित्यर्थः, यथाश्रुते स्वर्गादिपदेऽपि विधिवाक्यग्रेषी-
भूतादेव शक्तिग्रह इति प्रत्यगुपादानासङ्गते 'आर्य्यव्यवहारात् शक्ति-
ग्रह इति वक्ष्यमाणपन्थेन विरोधापत्तेरिति ध्येयः । अथ भीमासक-
पन्थः प्रमाणमाह, 'यथेति यस्मादित्यर्थः, 'वाराही चेति वराह-
चर्मनिर्मिता चेत्यर्थः, 'वैतसे कट इति वैतसत्वचा निर्मिते कटे
प्रजापतिदेवताकद्रव्यं आपयतीत्यर्थः, 'कङ्कु' वृषविशेषः, काङ्कु
इति यस्य प्रसिद्धिः, 'वायस' कृक, 'जम्बू' वृषविशेषः, याम् इति
यस्य प्रसिद्धिः, 'दीर्घशूक' यवः, 'वज्जुल' जलजोवृषविशेषः,
वयला इति यस्य प्रसिद्धिः, 'स्वेच्छार्थेति कङ्कुादौ स्वेच्छव्यवहारस्य
दीर्घशूकादौ आर्य्यव्यवहारस्य दर्शनादित्यर्थः, 'विप्रतिपत्तौ' शक्ति-
संग्रहे, 'मुख्यार्थानध्यवसायात्' मुख्यार्थनिश्चयाभावात् तत्तदर्थं शक्ति-
निश्चयाभावादिति यावत्, 'तत्पदे प्रामाण्यानिश्चय इति यवा-
दिपदे तत्तदर्थप्रमाजनकत्वानिश्चय इत्यर्थः, तत्तदर्थाधिगम एव
तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । इदञ्च व्यवहारादेव
युत्पत्तौ हेतुः, तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चय इति व्यवहार विना-
प्यनेनेव युत्पत्तिसम्भवादिति भावः । व्यवहाराद्युत्पत्तिः' इतर-

स चाविशिष्टः पिकादिपदेषु श्लेच्छव्यवहाराद्युत्पत्तेः
 शृकरस्येव चर्मणा काकस्याप्युपानहोः सम्भवादिति
 पूर्वपक्षे “वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पञ्चशतनं ।
 मोदन्मानाः प्रदृश्यन्ते यवाः कणिशश्शालिनः” ॥
 “वराहं गावोऽनुधावन्ति” । “अम्बुजो वेतसः” । इति

व्यवहारादेव व्युत्पत्तिः, यवादिपदे वाच्येति श्रेयः । ‘अविशिष्टः’
 उभयचाविशिष्टः, तथाच तस्मादपि नागृहीताप्रामाण्यकप्रक्रियह-
 सम्भव इति भावः । यद्यपि व्यवहारस्योभयचाविशिष्टत्वेऽपि नानार्थ-
 न्यायेनोभयत्रैव प्रक्रियहसम्भवस्तथाप्यन्यायस्थानेकार्थत्वमिति न्याये-
 नानेकार्थत्वाभावनिययात्रोभयत्र तादृशप्रक्रियहसम्भव इति हृदयः ।
 ननु श्लेच्छव्यवहारो न प्रक्रियाहक इत्यत आह ‘पिकादीति,
 ‘श्लेच्छव्यवहारात्’ श्लेच्छव्यवहारादपि । ननु काकेनोपानहोरसम्भवा-
 देव वराहपदस्य शृकरे प्रक्रियनियय एव जम्बुना कटासम्भवादेव
 वेतसपदस्य वज्रुले प्रक्रियनियय इत्यत आह, ‘शृकरस्येवेति, ‘काक-
 स्थापौति, चर्मणेति श्रेयः । ‘उपानहोरिति पक्षीद्विवचनः । इदमुप-
 क्षेपण वज्रुलवस्त्रलेनेव जम्बुस्त्रलेनापि कटासम्भवादित्यपि बोधः ।
 ‘इति पूर्वपक्ष इति, यवमयश्चर्मवतौन्यादावित्यादि, ‘पञ्चशतनं’
 पञ्चगुण्यत्वं, ‘मोदमाना इति कणिशश्शालिनो मोदमाना ये तिष्ठन्ति
 ते यवपदवाच्या इत्यर्थः, ‘कणिशश्चर्ममञ्जरी,” ‘वराहं गावो-
 ऽनुधावन्तीति, ‘अनुधावन्ति’ सदृशीकुर्वन्ति, वराहपदवाच्यसदृशा-
 गाव इत्यर्थः, गोषट्शो वराहपदवाच्य इति फलितार्थः, ‘अम्बुज-

वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी चेच्छप्रसिद्धिः स्मृतिरिव
वेदविरुद्धा हेयेति निरस्तायां चेच्छप्रसिद्धौ निष्प्रति-
पक्षार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रहः । ननु वाक्यशेषात् श्रूक-

इति, वृक्ष इति शेषः, 'वेतसः' वेतसपदवाच्यः, 'वाक्यशेषेति यवमद्य-
श्चरुर्भवतीत्यादिवाक्यशेषेत्यर्थः, 'वेदविरोधिनीति वेदबोधितार्थ-
विरुद्धार्थसाधिकेत्यर्थः । यद्यपि वेदस्य दीर्घश्रूकादिशक्तिग्रहप्रयो-
जकत्वमात्रं न तु कङ्क्षादिशक्तिविरुद्धबोधकत्वं नानार्थत्वेनाप्युपपत्ते-
रिति चेच्छप्रसिद्धेः कुतो वेदविरोधित्वं, तथापि उक्तक्रमेण नाना-
र्थत्वाभावनित्यये' सति तत्सङ्गकारेण दीर्घश्रूकादौ शक्त्यभावसाधकतया
चेच्छप्रसिद्धेर्वेदविरोधित्वमिति भावः । 'स्मृतिरिवेति वेदविरुद्धा
स्मृतिरिवेति योजना, 'हेया' वस्तुसाधिका, 'निरस्तायां चेच्छ-
प्रसिद्धाविति चेच्छप्रसिद्धिविषये कङ्क्षादौ शक्त्यभावज्ञाने सतीत्यर्थः,
'शक्तिग्रहः' दीर्घश्रूकादावेव यवादपदानां शक्तिग्रहः, इति
मीमांसकसिद्धान्त इति शेषः । यथाश्रुते पूर्वपक्ष इत्यस्यान्वया-
पत्तेः । न च चेच्छप्रसिद्धिनिरासे वाक्यशेषादेवाय्यहीताप्रामाण्यक-
शक्तिग्रहसम्भवात् किमार्थव्यवहारेणेति वाच्यं । उपायान्तरस्य

नापि घरोः वज्रजवल्कलैरिव जम्बुवल्कलैरपि कटस्थ सम्भवादित्यपि दृष्ट्यं ।
'वेदविरुद्धेति, यद्यपि वेदस्य दीर्घश्रूकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु
कङ्क्षादिशक्तिविरुद्धबोधकत्वं तथाच नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेर्न वेदविरोधः,
तथाप्यन्यायज्ञानेकार्थत्वमिति निश्चये वेदस्य वज्रवल्कात् तत्सङ्गकृतार्थ-
व्यवहारस्यैव शक्तिग्रहकत्वमिति विनिगमकमुक्तमिति वात्यर्थः । 'नन्विति,

रादिषु तात्पर्यनिययो न शक्तिनिर्णायकः काकादि-
सदृशतया शूकरादौ प्रयोगस्य गौण्यादिनापि सम्भवा-
दिति चेत्, न, शूकरादौ तात्पर्यवच्छक्तेरपि निय-
यात् । तथा हि यद्यप्यनादिप्रयोगयोगिता न शक्ति-
नियता वैदिकगौण्यादिना व्यभिचारात् तथापि
शक्तिरनादिप्रयोगनियता अतो वराहशब्दस्थानादि-

उपापान्तरादूषकत्वादिति हृदयं । 'तात्पर्यनियय इति "वाराही
चोपानदित्यादौ वराहपदादेः शूकरादौ तात्पर्यनियय इत्यर्थः,
तथाच वाक्यशेषे यथा इत्यादेर्यवादिपदतात्पर्यविवक्ष इत्यर्थ इति
भावः । ननु वृत्तिं विना तात्पर्यज्ञानमात्रात् कथमन्वयबोध-
इत्याह, 'काकादौति, 'शूकरादौ प्रयोगस्येति, "वाराही
चोपानदित्यादौ शूकरादेरन्वयबोधस्येत्यर्थः । तात्पर्यपादकत्वमेवा-
भ्युपेत्य समाधत्ते, 'शूकरादाविति, 'तात्पर्यवदिति "वाराही
चोपानदित्यादौ वराहपदादेस्तात्पर्यवदित्यर्थः, 'अनादिप्रयोगयो-
गितेति, तात्पर्यविवक्षयतासम्बन्धेन अन्यज्ञानाजन्यतत्पदयोगितेत्यर्थः,
'न शक्तिनियता' न तत्पदशक्तिनियता, 'शक्तिः' तत्पदशक्तिः,
'अनादिप्रयोगनियता' उक्तसम्बन्धेन अन्यज्ञानाजन्यतत्पदव्याप्या,
चैत्रादौ च चैत्रादिपदस्य न शक्तिः किन्तु आधुनिकशक्तेरिति
चैत्रादिपदस्य भगवदनुचरितत्वेऽपि न चतिरिति भावः । 'वराह-

वाच्यतादिप्रतिपादकास्पदादिशब्दाभावादिति भावः । 'शक्तिरिति 'आधु-
निकचैत्रादिपदशक्तिभिन्नशक्तिरित्यर्थः । 'वराहशब्दादिति, न च शक्तियच-

प्रयोगयोगिता शक्तिश्च काके कल्प्येति गौरवं शूक-
रत्वेऽनादिवेदसम्बन्धात् प्रयोगोऽनादिसिद्ध एव शक्ति-
मात्रं कल्प्यत इति लाघवमित्यनादितात्पर्यात् शूकरे
शक्तिरेव । अथ काकवत् शूकरोऽप्यसदृश एव सुस-
दृशस्य गवयादेः सत्त्वात् कथञ्चित् सादृश्यं काक-
स्याप्यस्तीति चेत्, न, काक-शूकरयोर्वराहशब्दाद्-
बुद्धिस्थित्वेऽनयोः को वाच्य इति जिज्ञासानुरोधात्

शब्दस्येति अनादिवराहपदयोगितेत्यर्थः, 'अनादिवेदसम्बन्धादिति
“वाराही चोपानदित्यनादिवेदसत्तादित्यर्थः, 'प्रयोगोऽनादिसिद्ध-
एवेति तात्पर्यविषयत्वसम्बन्धेनानादित्वेन सिद्धो वराहपदप्रयोगो-
ऽस्येत्यर्थः, 'अनादितात्पर्यादिति अनादिवराहपदपर्यादित्यर्थः,
'शक्तिरेव' वराहपदस्य शक्तिरेव । ननु “वाराही चोपानदित्यपि
वैदिकवराहपदस्य शूकरवत् काकेऽपि तात्पर्यं शूकरवत् काकस्यापि
यथाकथञ्चित्सदृशतया “वराहं गावोऽमुधावन्तीतिवाक्यशेषेण
गोसदृशत्वरूपेण तथापि वराहपदतात्पर्यबोधनादित्याशयेन शङ्कते,
'अथेति, 'असदृशएव' असदृश इव, 'वराहशब्दादिति “वाराही
चोपानदित्यत्र वराहशब्दादित्यर्थः, 'बुद्धिस्थित्वे' स्यतिविषयत्वे, 'को
वाच्य इति वस्तुगत्या को वाच्य इत्यर्थः, इदञ्च वाक्यशेषस्य शक्ति-
ग्राहकत्वपक्षे, तात्पर्यग्राहकत्वपक्षे तु कस्तात्पर्यविषय इति जिज्ञासा
बोध्य, 'जिज्ञासानुरोधादिति जिज्ञासात्मकवाक्यशेषजन्यशब्दबोध-
पूर्वं कथं तवस्तयोदयस्थितिरिति वाचं । प्रथममुभयत्रैव शक्तिग्राह्यग-

तयोरन्योन्यापेक्षया गोसादृश्यमुद्भूतं जिज्ञासमानस्य
स्मृतिविषय इति तन्निरासादन्यथा तात्पर्यग्राहक-
वाक्यशेषस्यापि निष्प्रयोजनत्वं स्यात् कथञ्चित् सादृ-
श्यस्य सर्व्वव सत्त्वेन तात्पर्यानिध्यवसायादिति । इत-
रान्विते शक्तिरित्यपि गुडजिह्विका, वस्तुतोऽन्वयेऽपि न

प्रयोजकाकाङ्क्षानुरोधादित्यर्थः । अन्यथा यथाकथञ्चित् सादृश्यस्य
वाक्यशेषार्थत्वे तादृशाकाङ्क्षाया अनिष्टत्तेरिति भावः । 'तयोरन्यो-
न्यापेक्षयेति गो-काकयोरन्योन्यासादृश्यापेक्षया उद्भूतं प्रकटं यद्गो-
मादृश्यं तदेवेत्यर्थः, 'स्मृतिविषय इति "वराहं गावोऽनुधावन्ती-
त्यनुधावनपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः, 'तन्निरासादिति काके
वाक्यशेषाच्छब्दादिप्रतिनिरासादित्यर्थः, तथाच प्रकटसादृश्यत्वेवाचा-
नुधावनपदार्थ इति भावः । 'तात्पर्यग्राहकेति तात्पर्यादिग्राहकेत्यर्थः,
आदिपदान् समते शक्तिप्रहः, 'तात्पर्यानिध्यवसायादिति ततोऽपि
विश्रित्य तात्पर्याद्यनिश्चयादित्यर्थः । कार्य्यलाभमपहाय साधवाद्-
नितिशब्दज्ञानत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरन्वितत्वं वैशिष्ट्यावगा-
हितमिति पूर्व्वमुक्तमिदानीमन्वितत्वाग्रस्य न प्रवेशो गौरवादव्या-
वर्त्तकत्वाच्चेत्याह, 'इतरान्वितेति, 'इतरेति स्वरूपकयनं, अन्वित-
शब्दज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यपौत्यर्थः, शक्यता कार्य्यता एव-

मात्, ततश्चोक्तन्यायेनेकार्थत्वनिश्चये कोऽप्यधीर्वाच्य इत्यत्र विनिगमकानु-
सरणमिति भावः । यत्र च विनिगमकाभावस्तत्र वानार्थत्वमिति ध्येय ।
'अन्यथा' उद्भूतत्वस्यापुच्छाह इत्यर्थः । नन्वन्यत्रभ्यत्वे गौरवमप्रयोजकं तथाच

शक्तिः । ननु व्यवहारेणानुमिते इतरान्वितज्ञाने पद-
शक्यत्वग्रहात्^(१) तच्चैव शक्तिं गृह्णाति उपस्थितत्वात् ।
न चाग्रे तत्त्यागो हेत्वभावात्, न तु पदार्थज्ञानमात्रे,
व्यवहारात् तस्यानुपस्थितेः, उपायान्तरात्तदुपस्थित्य-
न्तरकल्पने मानाभावात्, अत इतरान्वितस्वार्थज्ञान-
शक्तत्वेन ज्ञातपदं स्वार्थान्वयानुभावकं^(२) इत्यन्विता-
भिधानमिति चेत्, न, इतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ
पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषय-
त्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति

मयेऽपि सर्वत्र । 'वस्तुत इति, 'न शक्तिः' न शक्यतावच्छेदकता,
गौरवादव्यावर्तकत्वाच्चेति भावः । 'शक्यत्वं' कार्यत्वं, 'तच्चैव' अन्वित-
शब्दज्ञानत्वं एव, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'पदार्थज्ञानमात्र-
इति शब्दज्ञानत्वं इत्यर्थः, एवमयेऽपि सर्वत्र 'पदार्थज्ञानपदं' शब्द-
ज्ञानपरं, 'अत इति, अन्वयानुभावकत्वेन ज्ञानस्य शब्दबोधे हेतु-
तया अनुभाविकाया अपि शक्तिज्ञानं शब्दधीहेतुरिति मतेनेह ।
'व्यवहारान्तस्यानुपस्थितिरित्युक्तं दूषयति, 'इतरेति, 'पदार्थज्ञानो-
पस्थितौ' शब्दज्ञानत्वावच्छिन्नोपस्थितौ, 'पदार्थज्ञानं' शब्दज्ञानत्वं,
'विशेष्यं' विशेष्यतावच्छेदकं, 'तस्यापि' शब्दज्ञानत्वस्यापि, 'विशि-
ष्टज्ञानस्येति तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्य तद्वर्माविषयत्वनियमा-

(१) पदकारणत्वग्रहादिवि क०, ख०, म० ।

(२) स्वार्थस्मरणद्वारानुभावकमिति क० ।

तत्रैव शक्तिं कल्पयति लाघवात्, न त्वन्वयांशेऽपि गौरवात् । अस्तु वा प्रथममितरान्वितज्ञाने, शक्तिग्रहेऽपि तत्त्यागः अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, प्रथमगृहीतमात्रञ्च न बलमित्युक्तमेव, तस्मात् सर्वैः प्रथमव्यवहारादुपस्थिते कार्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञाने वा पदकारणत्वग्रहात्तत्र शक्तिग्रहोऽपि गौरवान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेऽपि न तत्त्यागः पूर्वकल्पनाया विपरीतत्वादिति स्वशिष्यव्यामोहनं । अथ कार्यत्वस्येतरपदलभ्यत्वेन तथा न

दित्यर्थः, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'इतरान्वितज्ञाने' इतरग्राह्यज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहे' शक्यतावच्छेदकताग्रहेऽपि, 'प्रथमेति सर्वैः प्रथमगृहीतमात्रे' इत्यर्थः, 'न बलमिति न बोधितत्वव्याप्यमित्यर्थः, 'उक्तमेवेति, आत्मनि शरीरभेदप्रत्ययादिविषये व्यभिचारादिति भावः । 'तस्मादिति 'इति स्वशिष्यव्यामोहनमित्युच्यतेनेत्याम्बयः, 'तत्र शक्तिग्रह इति कार्यत्वान्वितज्ञानत्वाद्गौ शक्यतावच्छेदकताग्रहे' इत्यर्थः । 'अथेति, घटमानयेत्यादिवाक्य इति शेषः, 'इतरपदलभ्यत्वेनेति लिङादिपदेन ज्ञानसम्भवेनेत्यर्थः, 'तथेति पदसामान्यशक्यतावच्छेदकाग्रवेश इत्यर्थः, 'एवं' इतरपदलभ्यत्वं, 'अन्ये' कर्मा-

तदानीमन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानाभावाच्छक्तिग्रहः स्यादित्युच्येत्तच्च, 'अस्तु' वेति ।

त्वेवमन्वये तस्येतरपदाशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा अविवादा-
दिति चेत्, न, घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरण-
द्वारा आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदा-
र्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्य-
न्यथैवान्वयज्ञानलाभात् किं शक्त्या । अन्वयमात्रश-
क्तावप्यन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात्,
क्रिया-कारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे

त्वादिनिष्ठघटाद्यन्वये, 'इतरपदाशक्यत्वादिति शब्दज्ञानविषयतया
अमादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, 'शक्यत्वे वा' अमादिपद-
शक्यतावच्छेदकत्वे वा, 'अविवादादिति, विनिगमनाविरहेण घट-
पदादीनामपि तदन्तर्भावेण शक्तिविद्या पदमात्रस्यैवान्वितज्ञाने
शक्तिविद्येरिति भावः । 'आकाङ्क्षादीति आदिपदाद्योग्यता-तात्पर्य-
परिग्रहः, 'स्वभावादिति तथैवाकाङ्क्षादेः कार्य-कारणभावादि-
त्यर्थः । नन्वेवमाकाङ्क्षादेः सहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमित्यत-
आह, 'अन्वयमात्रेति अन्वयसामान्येत्यर्थः, अन्वितज्ञानत्वमितर-
विशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधत्वं तदेव निखिलपदकार्यतावच्छेद-
कमित्यभिमानेन दूषणमाह, 'क्रिया-कारकपदयोरिति, घटमान-
येत्यादौ कर्मतासंसर्गेण घटानयनयोरन्वयबोध इति प्राचां मते-

नन्वाकाङ्क्षादिसहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमत आह, 'अन्वयमात्रेति,
अन्वयसामान्येत्यर्थः । 'क्रियेति, यद्यप्येक एवान्वय उभयप्रतियोगिक इति न
वाक्यार्थद्वयधीप्रसङ्गस्यापि घटान्वितनयनस्थानयनान्वितघटस्य च विशे-

वाक्यार्थद्वयधीप्रसङ्गात् । न चैकमेवान्विताभिधायक-
मितरत्तु प्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यं । अविशेष-
पादशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गात् । अन्वयेऽपि शक्ति-
रिति चेत्, न, अशक्यमपि हि शक्यान्वयं बोधयति

नेदम् । नयमते तु कारकविभक्ति-नामपदयोरिति बोध्यं । 'इत-
राश्वितेति इतरविशेष्यक-स्वार्थविशेष्यकबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्व-
इत्यर्थः, 'वाक्यार्थद्वयेति घटवदानयनमानयनवान् घट इत्युभय-
विशेष्यकबोधापत्तेरित्यर्थः । नयमते तु घटवत्कर्तृत्वं कर्तृत्ववान् घट-
इत्युभयविशेष्यकबोधापत्तेरिति द्रष्टव्यं । 'अन्विताभिधायक' इतर-
विशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वं, 'अन्वयप्रतियोगीति अन्वयप्र-
तियोगिस्वार्थस्मारकमात्रं न इतरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकात्तुभव-
जनकमित्यर्थः । 'अविशेषादिति सामग्र्या अविशेषादित्यर्थः । इदमा-
पाततः आकाङ्क्षादिविरहेणैव सामग्रीविरहात् । वस्तुतस्तु गौरव-
मेव बाधकं शरं । 'अशक्यान्वयानुभव इति शास्त्रज्ञानविषयतया
शक्यतानवच्छेदकस्यापि तदनुभव इत्यर्थः, शक्यता अन्वता, एवमपे-
क्षेऽपि, 'अतिप्रसङ्गादिति घटमानयेत्यादौ पटादिसंबर्गस्यापि भान-
प्रसङ्गादित्यर्थः, 'शक्तिः' शक्यतावच्छेदकता, 'अशक्यमपि' शक्यतान-
वच्छेदकमपि, 'शक्यान्वयमिति शक्या स्वस्मारितस्यान्वयमित्यर्थः, अप-

यस्य-विशेष्यभावभेदेन भिन्नत्वात् तथात्वं बोध्यं । अन्वयप्रकारधीप्रसङ्ग-
इत्यत्र तात्पर्यमिच्छन्ते । 'अशक्येति प्रकृतपदप्रयोज्यनियतस्यैवविषयानुभव-
इत्यर्थः । तेन तन्मते व्यच्छेदशक्यतया न दोष इति ध्येयं । इति प्रकाशः ।

नान्यत् शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपतो नित्यामकत्वात्,
अन्यथा तवाप्यप्रतीकारात् । नन्वेवं पदानामन्वित-
ज्ञानजनकत्वात् तत्र शक्तिरस्येव अशक्तस्याजनकत्वात्

भङ्गे शक्तिभ्रमादेव बोधो गौण-लक्षणाधिक्योस्तु मातृभावकलमिति
भावः । 'शक्यान्वयत्वस्येति शक्त्वा पदस्मारिततत्तदर्थान्वयविषयक-
बोधत्वस्येत्यर्थः, 'नित्यामकत्वादिति आकाङ्क्षादिधौजनकतावच्छेद-
कत्वादित्यर्थः, 'अन्यथेति आकाङ्क्षादेरनित्यामकत्व इत्यर्थः, 'तवापि'
अन्वयसामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्वादितिस्तवापि, 'अप्रतीकारादिति
अन्वयान्तरभाष्यप्रसङ्गाप्रतीकारादित्यर्थः, अन्वयविशेषस्य भवन्मते-
ऽपि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः । पदानामन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं
प्रति जनकतात्त्रिकां शक्तिं निरस्य पदार्थं स्मारकशक्तिवदन्वयेऽपि
एदानीं नित्यसम्बन्धविशेषरूपा शक्तिरस्तीति ये वदन्ति तन्मतमुप-
न्यस्यति, 'नन्विति. 'तत्र' अन्वये, 'शक्तिरस्येवेति नित्यसम्बन्धरूपा
शक्तिरस्येवेत्यर्थः, 'अशक्तस्येति तत्राशक्तस्य पदस्य लक्षणा-शक्तिभ्रमा-
जन्यतच्छब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः, एतन्मते जातिप्रकारेण व्यक्ता-
वेव शक्तिः कार्यत्वादिवच्छेदेरपि किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमेन केवल-
जातौ शक्त्यभावात् परन्तु जातिनिष्ठत्वेन ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयति

'नित्यामकत्वादिति, यद्यपि शक्यान्वयत्वं न कारणं न वा कारकतावच्छेदकं
अन्वयबोधे तस्याकारकत्वात् अनवच्छेदकत्वाच्च, तथाप्यन्वयांशविषयक-
ज्ञानत्वमपि न कार्यतावच्छेदकं गौरवात् अन्वये आकाङ्क्षादिसामय्योसत्त्वा-
दन्यत्र 'तदभत्वाद्भक्तिप्रसङ्ग इत्यत्र वात्यर्थः, 'अशक्तस्येति, अपभ्रंशे वैतन्मते
जवकत्वेन न व्यभिचारः । तदभ्युपगमेऽपि शक्तिस्त्वान्तीत्यदि, 'तवा-

तवापि पदादन्वयबोध द्वितीयरेच्छासत्त्वादिति सत्यं,
किन्तु अन्वयबोधे स्वरूपसती सा व्याप्रियते, न तु
ज्ञाता घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव घटान्वयबोधो-
पपत्तेः, यथा तव जातिशक्तपदस्य आत्मव्यक्तिज्ञाने,
दृष्टञ्च ज्ञातकरणे सामान्यसम्बन्धितया ज्ञातस्यापि

न तु व्यक्तिनिष्ठत्वेन ज्ञातेति न तच्च व्यभिचारः । 'अन्वयबोधः'
अन्वयस्य बोधः, 'ईयरेच्छेति ईयरेच्छायाः शक्तेरन्वयेऽपि सत्त्वा-
दित्यर्थः, परन्तु सा अस्मान्मते नित्यसम्बन्धरूपोऽतिरिक्तपदार्थ इत्येव
विशेष इति भावः । दृष्टापत्त्या परिहरति, 'सत्यमिति, 'अन्वय-
बोधे' अन्वयस्य बोधे, 'स्वरूपसती' अन्वयप्रकारेण ज्ञाता, 'सा'
शक्तिः, 'व्याप्रियते' उपयुज्यते, 'घटज्ञानशक्तत्वेनेति घटज्ञानजनकत्व-
प्रकारकेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, शक्तिप्रकारकं ज्ञानं हेतुरिति प्राचीन-
मतेनेदं, एवमग्रेऽपि, नयमते तु स्वज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छात्मक-
शक्तिसम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं बोध्यं, चाद्यवाच्छक्ति-
सम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । 'जातिशक्तपदस्येति जाति-
शक्तत्वेन ज्ञातस्य पदस्येत्यर्थः, 'आत्मव्यक्तिज्ञान इति स्वाश्रयव्यक्ति-
ज्ञान इत्यर्थः, जनकत्वमिति शेषः, 'स्वपदं जातिपरं । ननु व्यक्ति-
सम्बन्धितया ज्ञातस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वं काप्यदृष्टचरमित्यत आह,
'दृष्टञ्चेति, 'ज्ञातकरणे' ज्ञायमानकरणस्यजे, 'सामान्यसम्बन्धितयेति

पौति, विषयावाधादिति भावः । 'किन्त्विति, तथाच यदिष्यतया' ज्ञाता
शक्तिरनुभावयति न एव शक्ते इत्युच्यते इति नाम्नयः शक्ते इत्यर्थः ।

विशेषबुद्ध्युपायत्वं यथा वह्निसामान्यव्याप्ततया गृही-
तधूमस्य वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वं । अथ घटज्ञानत्वं
इतरान्वितघटज्ञानेऽप्यस्तीति तेन रूपेणान्वितघट-
ज्ञानेऽपि ज्ञाता शक्तिर्याप्रियत इति चेत्, सत्यं, किन्तु
घटज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकं न त्वन्वितघटज्ञानत्वं
गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । एवञ्च जातिवाचकपदस्य
व्यक्ताविव एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे

व्यक्तिधम्मन्वितयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्धीति संसर्गबुद्धीत्यर्थः, 'वह्नि-
विशेषबुद्धिजनकत्वमिति वह्निसंसर्गबुद्धिजनकत्वमित्यर्थः । 'अथेति,
घटज्ञानत्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य हेतुत्व इति श्रेयः, 'तेन रूपेण'
घटज्ञानत्वेन, 'अन्वितघटज्ञानेऽपीति अन्वितघटज्ञानप्रकारेणापी-
त्यर्थः, 'याप्रियते' याप्रियेत, हेतुः स्यादिति यावत् । 'शक्यताव-
च्छेदकमिति शक्तिज्ञानविशेषणतावच्छेदकीभूय कारणतावच्छेदक-
मित्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वादिति, तेन रूपेण शक्तिज्ञानं विनापि नि-
रुक्तप्रणाद्या तन्नाभसम्भवादिति भावः । 'अन्वयांशे स्वरूपसतीति
अन्वयप्रकारेणाज्ञातेत्यर्थः, 'पदार्थांशे ज्ञातेति पदार्थप्रकारेण ज्ञाते-

प्रतिबन्धमिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'अथेति, 'वह्निविशेषेति पर्वतीयत्वादिवि-
शिष्टेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसामान्यशक्तस्याप्यन्वितपदार्थबोधकत्वं तत्र
पक्षधर्माभावात् पर्वतादिसम्बन्धभावं अतएव योग्यतादिबलात् पदार्था-
न्वयमानमिति भावः । 'न त्विति, अन्वयांशे शक्तत्वज्ञानस्य गौरवेणाप्रयो-
जकत्वात् तत्र शक्तिरिति भावः । 'व्यक्ताविति, तन्मत इति शेषः । वैषम्यं

ज्ञाता व्याप्रियते । जाति-व्यक्तयोः समानसंवित्संबेद्य-
त्वात् तथा घटज्ञानादिकन्तु नान्वयविषयतानियतं
स्मरणे व्यभिचारादिति चेत्, घटानुभवविशेषं प्रति
घटपदत्वेन कारणता स च शब्दानुभवोऽन्वयविषयता-
नियत एव केवलस्य शब्देनाननुभवात् स्मरणञ्च प्रति
पदत्वेन न जनकता व्यभिचारात् किन्तु सम्बन्धितया

त्यर्थः । प्रकृते, 'जाति-व्यक्तेरिति, 'तथेति जातिप्रकारेण ज्ञाता
व्यक्तिं बोधयतीत्यर्थः, 'घटानुभवविशेषमिति, तथाच घटपदत्वा-
वच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताश्रयघटज्ञानमन्वयविषयतानि-
धतमिति घटशक्तिज्ञानादेवान्वयमानमिति भावः । ननु घटानु-
भवविशेष प्रति घटपदत्वेन हेतुत्वे स्मरणं प्रति केन रूपेण
हेतुतेत्याकाङ्क्षायामाह, 'स्मरणञ्चेति, 'व्यभिचारादिति ज्ञाय-
मानपदं विनापि सम्बन्धान्तरज्ञानेन पदार्थस्मरणोत्पत्त्या व्यति-
रेकव्यभिचारात्तत्त्वेऽपि कदाचित् पदार्थस्मरणानुत्पत्त्यान्वयव्यभि-
चाराच्चेत्यर्थः । 'सम्बन्धितयेति तत्तत्स्मृतित्वेन तत्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वे-

प्रकृते 'जातीति, 'घटेति शब्दप्रयोज्यजातिविशेषवशिष्टघटानुभव प्रती-
त्यर्थः, एवमन्वयविषयत्वमन्यथासिद्धतया न कार्यतावच्छेदकतया प्रविष्ट-
व्यतस्तत्र न शक्तिरिति । 'स्मरणञ्चेति, यद्यप्यत्रापि तत्त्वेन जनकत्वेऽननु-
गतस्यापि जनतावच्छेदकत्वात् प्रकृते न कोऽपि दोषः, तथापि स्मरणेनैक-
रूपेण जनकत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्येके । अन्ये तु यत्र पदत्वेन कार-
णता तत्रान्वयविषयतानियमः एवञ्च शब्दज्ञानमववत् तज्जन्यस्मरणोऽपि
तथा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्याहुः । 'किन्त्विति, यद्यप्येतददृष्टा-

ज्ञातत्वेन । स्यादेतत्, अन्वयतात्पर्यकतया तत्प्रति-
पादकं पदमित्यविवादं, तात्पर्यनिर्वाहिका च वृत्तिः,
सा चेह न गौणी न वा लक्षणेति शक्तिसिद्धिः । अथा-
न्वये लक्षणैव स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्यात् पदार्थोप-

नेत्यर्थः, यथाश्रुते अदृष्टादिकारितस्मृतौ व्यभिचारात् । नन्वन्वया-
ग्रेऽपि शक्तिज्ञानमावश्यकमित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'अन्वयतात्प-
र्यकतयेति अन्वयतात्पर्यकलक्षणसहकारेणेत्यर्थः, 'तत्प्रतिपादकं'
अन्वयप्रतिपादकं, 'तात्पर्यनिर्वाहिका चेति तात्पर्यज्ञानाधीनतद्वो-
धनिर्वाहिका चेत्यर्थः, 'वृत्तिरिति तच्च तत्पदवृत्तिधोरित्यर्थः,
एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानस्य हेतुतया न व्यक्तिशब्दबोधे व्यभि-
चारः घटेन जलमाहरेत्यादौ किद्वेतरलस्यापि योग्यताबलाद्ज्ञान-
मिति न तथापि व्यभिचारः । 'सा चेति, वृत्तिरिति शेषः, 'इह'
अन्वये, 'शक्तिसिद्धिः' शक्तिज्ञानं, आवश्यकमिति शेषः । तटस्थः
शङ्कते, 'अयेति, 'लक्षणैव' लक्षणाज्ञानमेव, ज्ञानजनकमिति शेषः,
'स्वार्थसम्बन्धिनोति स्वार्थसम्बन्धिरूपेणान्वये तात्पर्यपदादित्यर्थः,

दिकारितस्मरणे व्यभिचार्यैव यदि च तद्विशेषहेतुत्वं तदा यदत्वेनापि तस्य
हेतुत्वे तुल्यं, तथापि हस्त्यादिदर्शनस्य वृत्तिपक्षादिस्मरणे सम्बन्धिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमावश्यकमिति सामान्यसामयौ एवञ्च तदुपपत्तौ विशेषसामग्र्यन्तर-
कल्पने मानाभाव इत्यत्र तात्पर्यं, 'ज्ञातत्वेनेति । यद्यपि चिरनष्टपदस्य न
हेतुत्वं, तथापि सम्यदाद्यमतेनेदं । ग्रामाधिकं गौरवमित्याशयेन शङ्कते,
'स्यादेतदिति, तटस्थ आह, 'अयेति, 'तदन्वयोपपत्तेरिति, यथा पुरोप-

स्थित्यनन्तरं तदन्वयोपपत्तेश्च । न च वृत्तिद्वयस्य
विरोधः, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेः । न च
साक्ष्यणिकानामननुभावकत्वाद्दन्वयानुभवः कथमिति
वाच्यं । पदार्थस्य स्मरणादन्वये शक्तत्वाच्च पदानां

पटपदं पटसम्बन्धतात्पर्यकमिति तात्पर्य्यगृह्यरीरत्वात्तादृशतात्प-
र्य्यज्ञानजन्यवन्धितमिति भावः । 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति तदन्वयज्ञा-
नोदयाच्चेत्यर्थः, तथाच यथा गङ्गायां घोषइत्यादौ स्वग्रन्थप्रवाहो-
पस्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधोऽत्र सूचयज्ञानं तीरबोधजनकं तथा-
ऽन्वयेऽपीति भावः । 'वृत्तिद्वयेति श्रुत्या पदार्थस्य सूचयया
चान्वयस्य शब्दबोधजननादिति भावः । 'अन्वयविशेषणतया'
अन्वयनिरूपकतया, सर्व्ववेत्यादिः, 'पदार्थोपस्थितेरिति पदार्थानां
बाधादित्यर्थः, तथाच फलान्तदिरोध एव नाङ्गीक्रियतइति भावः ।
'साक्ष्यणिकानां' सूचयवृत्तीनां, 'अन्वयानुभवः' अन्वयस्यानुभवः,
सूचयश्चेति शेषः । 'पदार्थश्चेति शब्दार्थस्य प्रवाहादेरित्यर्थः, 'स्मर-
णात्' स्मरणमात्रात्, मात्रपदाच्छाब्दानुभवव्यवच्छेदः, 'अन्वय इति
शब्दबोधविषये तीरादावित्यर्थः, 'पदानां' गङ्गादिपदानां, 'सर्व्ववेति

स्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधात् तत्र सूचयता वयेद्वाच्येति भावः । 'अन्वय-
विशेषणतयेति, यद्यपि शब्दस्य श्रुत्या विशेषणतयोरपस्थितौ व्यरोधत्वे
गङ्गायां घोष इत्यादावपि तथात्वापत्तिरुक्त्याप्यन्वयस्य सम्बन्धरूपतया यद्वि-
येन विना न भासते इति न्यायेन सूचयैव पदार्थोपस्थितिरिति न
वृत्तिद्वयविरोधः । अतएव राजपुरुष इत्यादावपि तथा, गङ्गायामित्यादौ
॥ नैवमित्याहुः । यश्चकारमते वृत्तिद्वयविरोधाभावादेतदुक्तमित्यन्ये ।

बोधजनकत्वसम्भवादन्वया शक्त्या तात्पर्यनिर्वाहोदृष्ट-
इति लक्षणोच्छेदः । अथ शक्तिं विनापि शक्यसम्बन्धात्
तन्निर्वाह इति न तत्र शक्तिः, तर्हि वृत्तिं विनापि
तन्निर्वाह इति किं वृत्त्या । अतएवानुमानमप्रयोजकं
अन्यथा पदप्रतिपाद्यत्वादेव शक्तिसाधने वृत्त्यन्तरो-
च्छेदः । अतएव धूमोऽस्तौत्यत्र धूमपदस्य वह्निबोधपर-

‘अन्वयबोधेति’ अन्वयविषयकबोधेत्यर्थः, ‘अन्येति’ कश्चित्तात्पर्य-
ज्ञानाधीनस्य बोधस्य वृत्तिज्ञाननिर्वाहत्वदर्शनात् सर्वत्र तथा
कल्पने इत्यर्थः, ‘तात्पर्यनिर्वाहः’ तात्पर्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य
निर्वाहः, ‘दृष्टः’ कश्चिद्दृष्टः, ‘लक्षणोच्छेदः’ तीरादावपि गङ्गा-
दिपदस्य शक्यभावोच्छेदः, तीरादावपि गङ्गादिपदस्य शक्तिग्रहप्रसङ्ग-
इति यावत् । ‘शक्तिं विनापीति’ तीरादौ गङ्गादिपदस्य शक्तिं
विनापीत्यर्थः, ‘तन्निर्वाहः’ तीरादेर्बोधनिर्वाहः, ‘वृत्तिं विनापि’
अन्वयवृत्तिज्ञानं विनापि, ‘तन्निर्वाहः’ अन्वयस्य ज्ञाननिर्वाहः,
‘किं वृत्त्या’ किं वृत्तिज्ञानेन । ‘अन्येति,’ वक्ष्यारदर्शनमात्रादेव
व्याप्त्यभ्युपगमे इत्यर्थः, ‘पदप्रतिपाद्यत्वादेव’ तत्पदप्रतिपाद्यत्वादेव,
‘शक्तिसाधने’ तत्पदशक्तिसाधने, ‘वृत्त्यन्तरोच्छेदइति’ तीरादावपि
गङ्गादिपदशक्यभावोच्छेद इत्यर्थः । तात्पर्यज्ञानाधीनत्वं यथाकथ-
ञ्चित् तात्पर्यज्ञानप्रयोज्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, ‘अतएवेति’ तत्पद-
तात्पर्यज्ञानाधीनस्य तद्बोधस्य तत्र तत्पदवृत्तिज्ञानानिर्वाहत्वादे-
तदनभ्युपगमेन आपातत इदमुक्तं । वस्तुतो अग्रे अप्रयोजकताभिधानं

त्वेऽपि बहौ न लक्षणा शक्त्या धूमोपस्थितौ अनुमान-
द्वारा तत्प्रतीतिसम्भवात् । तथा “गच्छ गच्छसि चेत्
कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यं च गतो भवान्” इति ॥ वाक्यस्य मा गच्छेत्यत्र
तात्पर्येऽपि न लक्षणा गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वं हि
वाक्यार्थः, तेन गमनं मया न कर्तव्यं प्रियामरण-
हेतुत्वादित्यनुमानादेव गमने अकर्तव्यताबोधनेन

चेत्यर्थः, ‘वज्रिबोधपरत्वेऽपीति, धूमशब्दबोधं जनयित्वा वज्रिज्ञानं
जनयत्विति तात्पर्येऽपीत्यर्थः, ‘न लक्षणा’ न लक्षणाज्ञानं, वज्रि-
बोधनिर्वाहकमिति शेषः, ‘धूमोपस्थितौ’ उक्ततात्पर्यज्ञानाद्धूम-
शब्दबुद्धौ, ‘तत्प्रतीतिसम्भवादिति लक्षणाज्ञानं विनापि तात्पर्य-
ज्ञानाधीनस्य वज्रिज्ञानस्य सम्भवादित्यर्थः । ‘शिवाः’ कक्षाणरूपाः,
‘गतः’ गमिष्यति, ‘न लक्षणेति तादृशयोधे न लक्षणाज्ञानं हेतु-
रित्यर्थः, ‘वाक्यार्थ इति, यद्यपि मरणमेव न वाक्यार्थः कुतः
प्रियामरणस्य तद्हेतुत्वं, तथापि मरणं विना पुनर्जन्माभावात्तेन
मरणमाचिष्यते ततश्च मनसा तद्हेतुत्वं उपस्थितमरणस्यैव प्रतीयत-

उपपत्त्यर्थं यथापि दूष्यते तात्पर्यं, । ‘गमनस्येति कान्तगमनस्येत्यर्थः । यद्यपि
प्रियामरणहेतुत्वं न वाक्यार्थः यदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वान् किन्तु मरणं
विना पुनर्जन्माभावात् तेन तदाचिष्यते, तथापि वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वेन
वाक्यार्थत्वं बोध्यं वाक्यतात्पर्यविषयत्वेन वा तदर्थत्वं । यदा च किङ्कर्यादा-
द्यतिष्ठन्भावान् नानुमानेन तात्पर्यनिर्वाहः तदा लक्षणाभ्युपगमे न छति-

तात्पर्यनिर्वाहात् । यत्र हि मुख्यया साक्षात्परम्परया वा न तात्पर्यनिर्वाहः^(१) तत्र लक्षणा । ननु घट-मानयेत्यत्र प्रत्येकमन्वयविशेषे जिज्ञासा भवति । न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यात्, इत्यन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति चेत्, न, कारकेण क्रियया च क्रिया-

इति परम्परया वाक्यार्थत्वमवगन्तव्यम् । 'तात्पर्यनिर्वाहादिति तात्पर्यज्ञानाधीनस्वाकर्तृत्वताबोधस्य निर्वाहादित्यर्थः । 'यत्र' इति, 'मुख्यया' शक्त्वा, 'परम्परया' वेति, 'अन्वये' साक्षाच्छक्त्वा निर्वाहः धूमोऽस्त्रीत्यादौ वक्तुं परम्परया शक्त्वा निर्वाह इति भावः । 'तात्पर्यनिर्वाह इति तात्पर्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्वाह इत्यर्थः । 'अन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति, सामान्यतोऽन्वयस्मरणार्थमन्वयसामान्ये शक्तिधीरपेक्षितैवेत्यर्थः, 'कारकेणेति यथा यत् कारकं तत् सक्रियं या क्रिया सा सकारकेति व्याख्या कारकेण सामान्यतः क्रियातुमान क्रियया च सामान्यतः कारकातुनानं, यथा यत् कारकं तत्क्रियासंलृष्टं या क्रिया सा कारकसंलृष्टेति सामान्यतो व्याख्या अन्वयमनुमाय तत्र विशेषतो जिज्ञासोपपत्तेरित्यर्थः, एतच्च 'क्रिया-कारकसामान्याच्चेपवत्तदुपपत्तेरिति पाठे, क्रिया-कारकसामान्या-

(१) न तात्पर्यं निर्वाहतीति ख० ।

रित्याहुः । अतएवाह, 'यत्र' इति, 'क्रियेति क्रिया-कारकान्वयसामान्यात्संप्रकृतादित्यर्थः । नन्वेवमपि विशेषज्ञानं विना कथं विशेषजिज्ञासेति चेत्, न, अन्वयरूपधर्मिज्ञाने सति तत्र स्मृत्युपनोतविशेषजिज्ञासासम्भ-

कारकसामान्याक्षेपात्तदुपपत्तेः दृष्टे फलादौ रसविशेष-
यजिज्ञासावत् । एतेन यदुक्तमन्वितपदार्थे मम त्वेकैव
शक्तिस्तव त्वेका पदार्थेऽपरा त्वन्वय इति निरस्तं ।
अन्वये शक्त्यभावात् । न चैवमन्ययानुभवे पदवि-
नियोगो न स्यादिति वाच्यं । अन्वयानुभवार्थमेव
पदार्थे पदानां शक्तिकल्पनात् । तस्मात् पदं करणं

क्षेपात्तदुपपत्तेरिति पाठे तु क्रियायाः कारकस्य च सामान्यतः
संसर्गाक्षेपादित्यर्थः, 'रसविशेषेति जम्बीरलादिना रससामान्यमनु-
माद्य रसविशेषयजिज्ञासावदित्यर्थः, 'अन्वितपदार्थ इति अन्वित-
पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनैकेन रूपेण मम कारणवेत्यर्थः, 'एका पदार्थ-
इति पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनाप्यप्यशक्तिज्ञानत्वेन चोभयरूपेण कारण-
वेत्यर्थः, 'अन्वये शक्त्यभावादिति अन्वये शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभावा-
दित्यर्थः । 'न चैवमिति, 'एवं' अन्वये शक्तिज्ञानाभावे, 'विनि-
योगः' उपयोगः, 'न स्यादिति, अन्वयस्मृतिद्वारेण तस्यान्वयानुभवे
उपयोगितादिति भावः । 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थस्मृतिद्वारेण
तस्यान्वयानुभवहेतुत्वमिति भावः ।

केचित्तु 'न स्यादिति, शक्तिज्ञानविषयतयैव तस्योपायोगादिति
भावः । 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थशक्तिज्ञानविषयतयैव पदाना-
मन्ययानुभवे उपयोग इति भाव इत्याहुः ।

वात् । अत एवानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'दृष्ट इति रूपविशेषेणान्तिमरस-
सामान्ये स्मृत्युपनोतमधुरत्वविशेषयजिज्ञासावदित्यर्थः । 'पदमिति, एतच्च

पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिवशात्
स्मारितार्थान्वयानुभवः फलं पदार्थस्मरणं न व्यव-
धायकं व्यापारत्वात् । न च स्मरणद्वारा पदार्थ एव
करणं, तस्यानागतत्वादिना स्वस्मरणे अन्वयानुभवे
चाजनकत्वात् । तथापि पदार्थस्मरणमेव करणमस्तु
आवश्यकत्वात्, अतएव चिन्तावशोपनीतपदार्थाना-
मन्वयबोधान् काव्यादिरिति चेत्, न, स्मरणस्य नि-

‘पदं करणमिति वृत्तिलक्षणसम्बन्धेन पदार्थविशेषणतया
पदार्थविशेष्यतया वा पदज्ञानमित्यर्थः’, ‘पदार्थस्मरणमिति पदार्थ-
मात्रस्मरणमित्यर्थः’, ‘मात्रपदादन्वयवच्छेदः’, ‘स्मारितेति वृत्त्ये-
त्यादिः’, ‘न व्यवधायकमिति न पदज्ञानस्यान्यथासिद्धिसम्पादक-
मित्यर्थः’, ‘तस्य’ पदार्थस्य, ‘स्वस्मरण इति, तज्जनकत्वाभावे च
तद्वारा कुतोऽन्वयबोधकारणत्व स्यादिति भावः । शङ्कते, ‘तथापीति,
‘आवश्यकत्वादिति । न च व्यापारेण व्यापारौ नान्यथासिद्ध इति
वाच्य । तद्व्यापारत्वस्येवासिद्धेरिति भावः । पदज्ञानस्य व्यभिचारम-
प्याह, ‘अतएवेति, ‘चिन्ता’ उद्बोधकसमवधानं, पदज्ञानं विनापीति
शेषः । ‘स्मरणस्य’ पदार्थस्मरणस्य । ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोग-
सम्प्रदायमते, ‘आकाङ्क्षादोति, स्वरूपसङ्केतुलपक्ष इदं, अन्यथा तज्ज्ञाने
तात्पर्यम् ।

भट्टमतमाशङ्क्य निराकरोति, ‘न चेति, ‘आवश्यकत्वादिति, तथाच
पदानामर्पस्मरण एवोपक्षीयत्वादन्वयासिद्धत्वमिति भावः । व्यभिचारम-
प्याह, ‘अतएवेति, पञ्चवैजात्य नास्त्येवमिमानं । ‘स्मरणस्येति, तथा-

मुत्प्रेक्षयाः पृथक् प्रमाणत्वं, व्यभिचारिजातीयतया
लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्तानुगत-
रूपाभावान्निर्व्यापारत्वाच्च, किन्तु प्रमाणसहकारिणी
सा । अतएव मानसे लिङ्गपरामर्शे व्याप्तिस्मृत्यादि-
न पृथक् प्रमाणं । अथ पदमन्तरेणापि योग्यतादि-

संसर्गापहपरिग्रहः । 'न वैवमिति, यदसाधारणं बहुकार्यासाधेति
न्यायादिति भावः । 'उत्प्रेक्षाया इति, इदमुपलक्षणं पदार्थोप-
स्थितेरपि बोधः । 'व्यभिचारिजातीयतयेति उत्प्रेक्षायाः कचिद्भ्रमं
प्रत्यपि जनकतयेत्यर्थः, 'लिङ्गादाविवेति लिङ्गपरामर्शादाविवेत्यर्थः,
तत्र वलिङ्गपरामर्शस्यैव शाब्दरूपत्वादिति भावः । 'करणता'
कारणता, 'चेति, कचिदिति शेषः । अतिरिक्तनिर्वचनाय पुनः
प्रकृते, 'अथेति, 'अन्वयबोधः' शाब्दानुभवः, 'पश्यतः श्वेतमा रूप-

त्वापत्तेः उत्पत्त्युक्तेरिति भावः । 'व्यभिचादीति, ननु तत्तदुत्प्रेक्षातः कदाचिद्
प्रमोत्पत्तेः तत्तद्विशेषहेतुत्वमावश्यकमिति तथैव प्रमाणात्मनस्तु पदार्थज्ञानं
वा तद्यास्तु यथा च भक्षुरादौ व्यभिचारिण्यादत्तं निर्दोषत्वादिकमवच्छेदकं
तथा प्रकृतेऽप्यस्तु । यदि च निर्वास्तथा न तद्यात्वं तदा पदार्थोपस्थापक-
चिन्तादेकधात्वमस्तु । न चाननुग्रहः, उपाधिविशेषस्य तद्यात्वापत्तेः ।
यदि च तस्य स्वरस्य श्रवोपलब्धः तदा प्रदेऽपि तुल्यं । किञ्चानुमितेः परा-
मर्शस्यापारकमन करणकत्वमप्ये यथा परामर्शस्य प्रमाण्यान्तरत्वं तथा
प्रकृतेऽप्यस्त्विति चेत्, नैवं, यत्तत्त्वेन परामर्शस्य विजातीयप्रमाणनकत्वं
प्रकृते च न तथेति प्रमित्यन्तरासाधारण्यकारणात्सङ्गतमनोन्यत्वेनास्य
मानसत्वेन तत्त्वरस्यस्यातयात्वात् अधिष्ठमनुमानप्रकाशे विपर्यितं । अन्वय-
विरोधपरात्मन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुत्वाग्रयेन प्रकृते, 'अथेति । 'आ रूप-

शक्तिर्वरमभ्युपगम्यतां” ॥ इति, श्वेतोऽश्वोधावतीति
धीय लिङ्गजा पदस्य कृतकारणभावस्याभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्यान्वितशक्तिवादः ।

आह, ‘लिङ्गजेति, अतुमानच्चायं श्वेतोऽश्वो ह्येषावत्तात् । न च
ह्येषाया ज्ञानेऽपि तदन्तं श्वेतोऽविद्धमिति वाच्यं । ह्येषाया आत्यन्त-
शरीराकाङ्क्षायामुपस्थितयेत एव मनसा तदत्वघटत् ततोऽयं श्वेतो-
ऽश्वो धावति खुरविशेषशब्दविशेषवत्तात् पक्षधर्माविति पूर्व-
वदिति भावः । इदमुपलक्षणं कश्चिन्नमसापि तादृशधीर्द्रष्टव्या ।

केचित्तु अयं श्वेतो धावदश्वः ह्येषावत्ते सति खुरविशेषशब्द-
विशेषवत्तादित्यनुमानप्रकारमाहुः । तदसत्, तस्य श्वेतोऽश्वो धाव-
तीत्याकारविरहादिति समासः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये
शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्यान्वितशक्तिवाटरहस्यं ॥

धायास्तत्र लोरेतिवाहुः । ‘लिङ्गजेति, अयं श्वेतो धावदश्वः ह्येषावत्त-
कारिते सति खुरविशेषविशेषकारित्यादिति लिङ्गजेत्यर्थः । इति प्रकाशः ।

पदार्थेषु शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात्, तदाहुः, “प्राथ-
म्यादभिधातृत्वात्तात्पर्योपगमादपि । पदानामेव सा

कारणतावच्छेदकत्वावधारणादित्यर्थः । नन्वसु पदज्ञानस्य कारणत्वं
तथापि पदार्थोपस्थितेरपि हेतुत्वं दुर्वारमन्वय-व्यतिरेकयोरविशे-
षादित्यत आह, ‘पदार्थेऽस्त्विति, ‘शक्त्यन्तरकल्पनमिति तत्तच्छाब्दबु-
द्धिर्त्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वान्तरकल्पन-
इत्यर्थः, अन्वय-व्यतिरेकयोर्ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमन्वयतया
विशेषणज्ञानादिरूपतया धोपपत्तेरिति भावः । ‘प्राथम्यादभिधातृ-
त्वादिति, प्राथम्यमभिधातृत्वे हेतुः, ‘अभिधातृत्वं’ बोधकत्वं, तथाच
प्रथममृहीतत्वेन पदानां बोधकत्वावश्यकत्वादित्यर्थः, ‘तात्पर्योपग-
मादपीति पदविशेष्यकतात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधे विग्राह्य हेतुत्वो-
पगमादपीत्यर्थः, ‘पदानामेवेति, ‘एवकारात् पदार्थव्यवच्छेदः, ‘सा
शक्तिः’ शाब्दबुद्धिं प्रति विशेषतः शक्तिस्य ज्ञानविषयतया कारण-
तावच्छेदकता । नन्वेवं येतोऽसौ धावतीति धीः कथं स्यादित्यत-

त्वाभ्युपगमादिति चेत्, न, अथन्यथासिद्धान्वयादेस्तद्व्याहकत्वं व्यापारेण न
नान्यथासिद्धिरित्यादिप्रागुक्ते तात्पर्यात्, ‘शक्त्यन्तरेति, । ननु कारणता
मदि शक्तिः साम्येव मदवत्, अतएव विषयानाधादौश्वरेच्छामि । न चास्मा-
च्छब्दादिति शब्दगर्भा सा, तर्हि तत्र बाधो न गौरवं पदार्थान्तररूपा ॥
पदेऽप्यभ्युपगमेति चेत्, न, तद्विषयतया तद्विध्याया ज्ञानहेतुत्वे गौरवा-
दित्यत्र तात्पर्ये । ‘अभिधातृत्वादिति भट्टमते, शिङ्गादिपदाभिप्रायेणामि-

भाकराः । यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्ति-
रुचिता तथाप्यानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां^(१) तच्च न शक्ति-

अथ जातिशक्तिवादालोकः ।

‘आमन्थेति यदि यच्च शक्तिग्रहस्तत्र शब्दधीस्तदानन्तासु व्यक्तिषु
शक्तिग्रहाभावात् अगृहीतशक्तिके शब्दधीर्न स्यात् यद्यन्यच्च शक्ति-

(१) ध्यानन्याद्यभिचारादिति क० ।

न च न्यापनयेऽपि गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानं न गोत्वप्रकारकशब्दबोधे हेतु-
र्मात्राभावात् किन्तु पदार्थसूत्रावेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोद्बोधकविधया हेतुरिति
न कार्य-कारणभावे लाघव-गौरवावतार इति वाच्यं । तथापि पदार्थोप-
स्थितेः कार्य-कारणभावे लाघव-गौरवसत्त्वात् पदनिष्ठगोत्वविशिष्टवृत्ति-
ज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य पदनिष्ठगोत्ववृत्तिज्ञानजन्यगवोप-
स्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् स्वरूपतो गोत्वनिष्ठशक्तिज्ञानाद्गोशब्दबोधव-
त्तादृशगोत्वनिष्ठलक्षणाज्ञानादपि गोशब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं गोपदं
गोत्ववदित्याकारकं गोत्व गोपदवदित्याकारकं वा शक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-
गोशब्दबोधे गोत्वप्रकारकगोसूत्रौ वा हेतुरिति प्रलितं, तथाच क्वचित्
समवायेन गोत्वप्रकारकगोशब्दधीः क्वचिच्च कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र किं
नियामकं एवं क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारिका गोसूत्रिः क्वचिच्च कालि-
कादिसम्बन्धेनेत्यत्र वा किं नियामकमिति वाच्यं ।

एतत्पर्यन्तं जातिशक्तिवादस्य रहस्यनामकव्याख्यानमस्माभिर्नान्वमित्ये-
तदिष्टापनमेवैतत्खण्डिताशक्तिवेशनप्रयोजनमिति ।

‘आमन्थेति सर्वांसामनन्तवृत्तीनामुपस्थापनमशक्यमिति कस्याच्चिदेव
शक्तिग्रहो वाच्यः स च व्यभिचारी व्यक्त्यन्तरस्थाप्युपस्थितिदर्शनादित्यर्थः ।

अथ जातिशक्तिवादः ।

एवं पदार्थमात्रे शक्तौ^(१) पदार्थोन्निरूप्यते । तत्र प्रा-

(१) कार्यान्वितशक्तिवादपर्यन्तं मूल मधुरानाघकृतरहस्याभिधानव्याख्या सञ्चितं प्रकाशितं । तत्परवर्तिनं व्याख्यातवादपूर्ववर्तिनश्च मूलभागस्य मधुरानाघकृतरहस्यानामकव्याख्याया दुर्लभत्वेन मधुरानाघोपनीयजयदेवमिश्रकृताक्षौकाख्यव्याख्यासाहित्येन प्रकाशे प्रवृत्त-
मस्माभिरिति ।

जातिशक्तिवादे 'एवमिति एवमकारेणेत्यर्थं, 'पदार्थमात्रे शक्तौ' स्थाय-
शब्दबुद्धित्वमात्रस्य पदानां कार्यतावच्छेदकत्वसिद्धौ, 'मात्रपदात् कार्य-
त्वान्वितत्वाप्रसिद्धिः, 'पदार्थो' निरूप्यते इति पदानां स्मारकशक्ति-
विशेषो विचार्यते इत्यर्थं, गवादिपदानां गोत्वादिजातामेव शक्तिर्न तु
गवादिशक्तिषु शक्तौभामनन्ततया तत्र शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवात् । न च
शक्तेर्गोशब्दबुद्धौ बोद्धव्यत्वादीष्वाहपतया शक्तौनामपि शक्तिसम्बन्धित्वं
दुर्म्भारमिति वाच्यं । शक्तेर्गोपदाद्गोत्वप्रकारकबोधो भवत्वित्यादीष्वाहप-
तया अतिरिक्तपदार्थरूपतया वा तादृशेष्वाहपत्वादिषु । न च गोत्वादेः
शक्यत्वे गोत्वतादिक शक्यतावच्छेदकमिति महद्गौरवमिति वाच्यं । गो-
त्वादौ निरवच्छिन्नशक्यभ्युपगमात् शक्तेः किञ्चिदवच्छिन्नत्वनिषेधे मानामा-
वात् । किञ्च गोत्वप्रकारकगोशब्दबुद्धौ गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानकारणत्व-
मपेक्ष्य नाधवादगोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतुः । न चैवं गोपद गण्यशक्तमिति
ज्ञानेऽपि गोपदाद्गोशब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । न्यायनयेऽपि गोपदं
गोत्वाशक्तमिति ज्ञाने गोपदाद्गोत्वशब्दबोधापत्तिरित्यनुपगमस्य नुस्यत्वात् ।

भाकराः । यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्ति-
रुचिता तथाप्यानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां^(१) तत्र न शक्ति-

अथ जातिशक्तिवादालोकः ।

‘आनन्त्येति यदि यत्र शक्तिग्रहस्तत्र शब्दधीस्तदानन्तासु व्यतिपु
शक्तिग्रहाभावात् अगृहीतशक्तिके शब्दधीर्न स्यात् यद्यन्यत्र शक्ति-

(१) आनन्त्याद्यभिचारादिति क० ।

न च न्यायनयेऽपि गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानं न गोत्वप्रकारकशब्दबोधे हेतु-
र्मानाभावात् किन्तु पदार्थस्युक्तावेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोद्बोधकविधया हेतुरिति
न कार्य-कारणभावे लाघव-गौरवावतार इति वाच्यं । तथापि पदार्थोप-
स्थितेः कार्य-कारणभावे लाघव-गौरवसत्त्वात् पदनिष्ठगोत्वविशिष्टवृत्ति-
ज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य पदनिष्ठगोत्ववृत्तिज्ञानजन्यगवोप-
स्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् स्वरूपतो गोत्वनिष्ठशक्तिज्ञानाद्गोशब्दबोध-
त्तादृशगोत्वनिष्ठलक्षणाज्ञानादपि गोशब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं गोपदं
गोत्ववदित्याकारकं गोत्वं गोपदवदित्याकारकं वा शक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारक-
गोशब्दबोधे गोत्वप्रकारकगोसूतौ वा हेतुरिति पक्षितं, यद्यपि कश्चित्
समवायेन गोत्वप्रकारकगोशब्दधीः क्वचिन्न कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र किं
निधामकं एवं क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारिका गोसूतिः क्वचिन्न कालि-
कादिसम्बन्धेनेत्यत्र वा किं नियामकमिति वाच्यं ।

एतत्पर्यन्तं जातिशक्तिवादस्य रक्षस्थानामकथास्थानमस्माभिर्लब्धमित्ये-
तदिष्टापनमेवैतत्खण्डितांशसन्निवेशनप्रयोजनमिति ।

‘आनन्त्येति सर्वान्धामनन्त्यज्ञानानुपस्थापनमशक्यमिति कस्याश्चिदेव
शक्तिग्रहो वाच्यः स च व्यभिचारी व्यक्त्यन्तरस्याप्युपस्थितिदर्शनादित्यर्थः ।

ग्रहः, समुच्चयेन शक्यत्वे गां दद्यादित्यादौ सर्वोपा-
 दानासामर्थ्यं एकस्य शक्यत्वेऽनध्यवसायः । न च
 गोव्यक्तिमात्रमर्थः, मात्रशब्दस्य सर्वार्थत्वे उक्तदो-
 षात्, सामान्यार्थत्वे व्यक्तेरप्रतीतेः, नानार्थत्वे च
 सर्वासां प्रत्येकं ज्ञातुमशक्यत्वं, शक्तौ शक्ये च गौरवं,
 अपूर्वगवि व्यवहाराभावश्च । नापि गोत्वेनोपलक्षिता

ग्रहोऽन्यत्र शाब्दज्ञानं तदा शक्तिधौः शाब्दज्ञाने व्यभिचारिणीत्यर्थः,
 यद्यन्यशक्तिज्ञानादन्यधोस्तदा 'व्यभिचारात्' व्यभिचारप्रसङ्गात्, शक्ति-
 यद्गमाच्च विनापि स्यादित्यपि कश्चित् । 'अनध्यवसायः' का सा
 व्यक्तियां गोपदवाच्या इत्येवं रूपः । 'गोव्यक्तिमात्रं' गोत्वमित्यर्थः,
 'नानार्थत्वं इति, तत्तद्व्यक्तित्वस्य तदा प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः ।
 'अपूर्वगवीति समाधानविधेरनित्यत्वादबोधं । नन्वस्येव साक्षा-

केचित्तु एकव्यक्तेस्तदन्यसर्वव्यक्त्यवस्थाप्यत्वादव्यभिचारात्तद्व्याप्यत्वे चैकाधिक-
 रण एव सर्वव्यक्तिसम्भवे सर्वग्रहसम्भवोऽपीति भावः । ज्ञानस्यदोषे
 सत्येव मिलितानां सर्वव्यक्तीनां शक्यत्वे दोषान्तरमाह, 'समुच्चयेनेति,
 अन्यतमव्यक्तिः शक्येति शोक्तदोषद्वयमित्यत आह, 'एकस्येति, इयं व्यक्तिः
 शक्या अन्यथा वेत्यनिर्धारणात् गां दद्यादित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, 'अप्र-
 तीतेरिति अप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः, व्यतएवेति शेषः । व्यस्मन्नन्यायेन व्यक्ति-
 ज्ञानाभ्युपगमे वा सम्मतप्रवेश एवेति भावः । ननु तत्तद्रूपेण सर्वा व्यक्तिः
 शक्या तत्रापि गोपदं नानार्थं व्यतएव नानाध्यवसाय इत्यत आह, 'नाना-
 र्थत्वं इति, 'प्रत्येकमिति प्रत्येकरूपेणेत्यर्थः, 'शक्तौ' नानाशक्तौ, 'शक्ये'
 नानाशक्यतावच्छेदक इत्यर्थः, 'अपूर्वगवीति तत्र तेन रूपेण शक्तेरप्यदोष-

व्यक्तिः शक्या धेनुपदवदतो न शक्यानन्त्यं, न व्यभि-
चारः, न सर्वासङ्ग्रहः, न नानार्थत्वं, गोत्वेन तासामै-
क्यादिति वाच्यं । रूपान्तरेण विघ्नातमन्येन रूपेण
हि उपलक्ष्यते यथा काकेन गृहविशेषोगोत्वेन धान-
कर्मव्यक्तिविशेषः स्वतो विलक्षणः, न तु काकाद्या-
कारेणैव तत्प्रतीतिः । न च व्यक्तीनां जातिं विना
रूपान्तरमेकमस्ति ज्ञायते वा, गोपदाद्गौरित्येव
प्रतीतेः, गोत्वविशिष्टे च कार्यान्वयाद्गोत्वं विशेषणं
नोपलक्षणं, तदन्येन कार्यान्वये उपलक्षणं, यथायं

वत्तादौत्यत आह, 'ज्ञायते चेति, तदेवोपपादयति, 'गोपदादिति ।

तादृशवहाराभावप्रसङ्ग इत्यर्थं, एतच्च समाप्तान्तविधिरनित्य इति साधु ।
'न व्यभिचार इति, द्वितीयपक्षे दोषायेति श्रेय । तन्नतेनाह, 'गोत्वेनेति ।
ननु तत्रोक्तृत्वादिकमिवात्रापि साक्षादिमत्त्वादिकमस्तीत्यत आह, 'ज्ञा-
यते चेति । ननु ज्ञायते चेत्तत आह, 'गोपदादिति यदि गोत्वोपलक्षित-
तत्प्रकारावच्छेदेन शक्तिस्तदा तत्प्रकारिका धी' स्यादित्यर्थः । दोषान्तर-
माह, 'गोत्वेति मा पश्येत्यादौ गोत्वविशिष्टे दर्शनाद्यन्वयादित्यर्थः, कार्या-
न्वयिविशेषणं तदन्यस्युपलक्षणमिति लक्षणानुसारेणोदं । उपलक्षणमुदाह-
रति, 'यथेति वाससि तत्पदवाच्यत्वान्न्ये तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः ।

केचित्तु गोत्व यदि वासोऽवच्छेदके मय्युपलक्षणं तदा देवदत्तपद-
जन्यज्ञाने वासस्तद्गोपदजन्यज्ञाने गोत्वमपि न स्फुरेदित्यत्र तात्पर्यादि-
त्याहुः ।

वासस्वी देवदत्तशब्दवाच्य इत्यत्र वासः । न च गोत्वै-
कत्वेन व्यक्तीनामैक्यं क्रियते, अशक्यत्वात् । नापि
ज्ञायते, असत्त्वात् । न च तदेकत्वमेव व्यक्तेरेकत्वं,
असम्भवात् । नापि व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं
कारणत्वे दण्डत्ववत्, एवं हि गोपदात् न गोत्ववि-
शिष्टबुद्धिः स्यात् शक्तिग्रहाहितसंस्कारसचिवाद्गो-
पदादेव धेनुपदादिव गोत्वविशिष्टज्ञानं तदुद्बोधश्च
तद्वदेव, परम्परासम्बन्धादिति चेत्, न, तच्च हि धान-
कर्मव्यक्तिविशेषस्यावश्यशक्यत्वेऽनुगमात् गोत्वमव-
च्छेदकमार्थं न तु वैपरीत्यं गोत्वस्य वृषभेऽपि सत्त्वात्,
इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति जातिविशिष्टैव सा शक्या

गोत्वेन तासामैक्यादिति दूषयति, 'न चेति । 'यवमिति अवच्छेदक-
त्वेऽपि यथा दण्डत्वे न कारणत्वं तथा गोत्वेऽपि न शक्यत्वमिति तदुप-
स्थितिर्न स्यादित्यर्थः । अशक्यत्वेऽपि तदुपस्थितिः स्यादित्याह, 'यत्नोति,
शक्यवृत्तित्वं परम्परासम्बन्धः । शुद्धमतेन दूषयति, 'तच्च होति । ननु
लाघवाद्गोत्वमपि शक्यमस्त्वित्यत आह, 'न त्विति । ननु धानकर्म-
विशेषवदिहापि व्यक्तिविशेषाणां शक्यत्वमस्तु । न चाऽनुगमः, गोत्वे-
नैवानुगमात् । न हि धानकर्मविशेषेऽप्यन्यदनुगमकं, तथात्वे अनुग-
मार्थं गोत्वमवच्छेदकमित्यसङ्गतं स्यात् । न च तत्र तत्तद्धानकर्मत्वमपि
शक्यमित्यनतिप्रसङ्गः इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति वार्थः । तत्तत्प्रकारक-
प्रतीत्यापत्तेः, अन्यथा तत्रापि तत्तद्व्यक्तित्वं शक्यमिति सुवधं स्यादिति
चिन्त्यं ।

स्यात् । वस्तुतस्तु जातेः शक्योपलक्षणत्वे शक्यव-
च्छेदकत्वे वावश्यकत्वात् लाघवाच्च जातिरेव शक्या
स्यात् न तु व्यक्तिः, धेनुपदे तु गोत्वं न तथा अति-
प्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि जातिविशिष्टं शक्यं स्वव्यवहारेण
च स्वहेतुतया जातिविशिष्टज्ञानस्यानुमितत्वादिति
चेत्, न, विशेष्यभेदाद्विशिष्टानामनन्तत्वेन व्यक्तिवा-
च्यत्वे उक्तदोषग्रासात् । विशेषणस्यैक्येन विशिष्टानामै-
क्यस्योपलक्षणपक्षवद्दुष्यत्वात्, तस्माद्व्यक्तेरपदार्थत्वे
जातिरेव पदार्थः । वस्तुतस्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका
विशेषिका चावश्यं वाच्येति नाष्टहीतविशेषणान्यायेन
सैव वाच्या । अथ जातावपि व्यक्तिरेव विशेषः धर्मा-
न्तराभावात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोष्ठितत्वादे-
रुपाधेरपि व्यक्तिघटितत्वात् नाष्टहीतविशेषणान्या-
योव्यक्तावपीत्युभयमपि वाच्यमिति, न, जातेः स्वत-

केचित्तु एतदस्वरसादेवाह, 'वस्तुतस्त्विति । शक्तौ नावश्यकत्वमित्य-
हचैराह, 'लाघवाच्चेति, व्यक्तिधोश्च संस्कारादेवेति भावः । 'अतिप्रसङ्गा-
दिति, दृषम इति शेषः । यद्यपि लाघवादित्युक्तं तथापि विशिष्टस्यै-
वोपस्थितत्वात् तत्र शक्तिरित्याह, 'अस्त्विति । नन्वेवमवच्छेदकैक्येन घात-
कर्मविशेषाद्यामपि नेक्यमिति तव धेनुपदेऽपि तुल्य दण्डत्वादिविशिष्ट-
कारणत्वे का गतिरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, लाघवादिति भावः ।
'विशेष इति विशेषिकेत्यर्थः, 'धर्मेति विशेषकेत्यर्थः, 'गवेतरेति, गोपद-
मुभयत्र साक्षादिमतपरमिति नात्माश्रय इत्याहुः । 'उभयमपीति'

एव व्यावृत्तत्वात् । अन्यथा जाति-व्यक्त्योर्व्यावृत्तत्वज्ञा-
नादन्योन्यव्यावृत्तत्वबुद्धावन्योन्याश्रयः । स्वतोव्यावृत्त-
त्वञ्च न स्वयमेव स्वव्यावर्त्तकत्वं स्वस्मिन् स्वावृत्तेः ।
नापि व्यावर्त्तकं विनैव व्यावृत्तत्वं, असम्भवात् । किन्तु
स्वाश्रयवत्स्वात्मनि व्यावृत्तधीजनकस्वभावत्वं परेषा-
मन्यविशेषवत् । व्यावर्त्तकधर्मेऽपि धर्मान्तरादेव व्या-
वृत्तबुद्धावनवस्था स्यादतएव किञ्चिद्भि वस्तु स्वत एव
विलक्षणमित्याहुः ।

अस्तु वा व्यक्त्या व्यावृत्ततया बोधिता जातिरेव
पदार्थोलाघवात् न तु वैपरीत्यमुभयं वा गौरवात्,
कुतस्तर्हि व्यक्तिधीः, जातिशक्तादेव कथमन्यशक्ताद-
न्यधीः, स्वभावात्, तत्स्वभावत्वमेव व्यक्तिशक्तिं विना

ननु स्वतो व्यावृत्तायां जातौ विशेषणं व्यक्तिवशं वाच्या व्यक्ति-
विशिष्टज्ञानाभावे निर्विकल्पकविषयीभूतायां जातौ शक्त्यपहानि-
विकल्पकस्य व्यवहारालम्भत्वात् तथाच नावृत्तविशेषणान्यायमुच्य-
इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'व्यावृत्ततया' विशेष्यतया, यदा स्वतएव

विनिगमकामावादिति भावः । 'स्वस्मिन्निति, व्यावृत्तिसमानाधिकरणस्यैव
व्यावर्त्तकत्वादिति भावः । 'नापीति, व्यावर्त्तकत्वस्याच व्यावृत्त्यधिकरणता-
वच्छेदकत्वं न तु व्यावृत्तिधीजनकत्वमतो नापिमय्यविरोधः । 'गौरवा-

न निर्व्वहतीति चेत्, न, गोपदं हि नियमतोजाति-
व्यक्ती बोधयति तत्रास्य जातिशक्तिधीरेव सहका-
रिणी कल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु व्यक्ति-
शक्तिधीरपि गौरवात् । जातिशक्तिज्ञाने सति तां
विना व्यक्तिवोधे विलम्बाभावात् यथा तव पदार्थ-
शक्तादेवान्वयधीः । यद्वा जातिशक्तमेव पदं व्यक्तिं
बोधयति अशक्यत्वेऽपि जात्याश्रयत्वमेव नियामकं
यथा अशक्यमपि स्वार्थान्वयं बोधयति । तत्र प्रयोज-
कत्वेन कृता शक्तिरेवास्तु जात्याश्रयत्वस्य तथात्वकल्पने
गौरवादिति चेत्, न, अन्यलभ्यस्यापदार्थत्वादन्वया
अन्वयोऽपि शक्यः स्यात् लक्षणाद्युच्छेदश्च । अथ वा

व्यावृत्ततया व्यक्तिविशेषणतयाप्युपस्थितेरित्यर्थः, 'लाघवादिति तथाच
न्यायसाम्येऽपौदमेव विनिगमकमिति भावः । 'नियमत इति,
जातिशक्तिज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं जातिविशिष्टज्ञानत्वं कार्यताव-
च्छेदकं इत्याद्यः कल्पः, 'यदेतिद्वितीयकल्पे जातिशक्तं पदं जातिं
व्यक्तिश्च बोधयति तत्र जातिबोधे जातिशक्तिधीः व्यक्तिबोधे

दिति यत्तेर्नानार्थत्वादित्यर्थः । 'अस्येति पदस्येत्यर्थः, यथा पदार्थशक्तादन्वय-
बोधे व्याकाङ्क्षादिधीः सहकारिणी तथा अशक्यत्वाविशेषेऽप्यन्वयबोधे
सहकारिणीत्यत्र स्वभाव एव नियामक इति भावः । नियामका-
न्तरमाह, 'यदेति, 'अन्येति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भावः ।
एकवृत्तिवेद्यत्वमेव वा नियामकमित्याह, 'अथवेति, 'तद्विषयमिति, यद्यपि

जातिशक्तिज्ञानाज्जातिधीर्भवन्ती व्यक्तिमपि गोचर-
यति । व्यक्तिं विना जातेरभावात्, यो येन विना न
भासते तद्बीहेतुस्तमवबोधयति, यथा ज्ञानधीहेतुस्त-
द्विषयं, यथा वा तवाधिकरणसिद्धान्तो ज्ञानादिनि-
त्यत्वं, अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलाया-
अपतीतेः, तथाच जातिशक्तिकल्पनावैयर्थ्यं तस्मात्
जातिज्ञानार्थं कृप्ता शक्तिर्यक्तिमपि बोधयति एकवि-
त्तिवेद्यत्वनियमात् । एतेनैकवित्तिवेद्यतैव व्यक्तिशक्तिं
विना न स्यात् प्रापकाभावात् । न हि व्यक्तिज्ञानम-
हेतुकं जातिहेतुकं वा, सदातनत्वप्रसङ्गात् । नापि
जातिधीहेतुकं, संविद्भेदापत्तेरिति निरस्तं । जाति-

स्वरूपसञ्ज्ञकजात्याश्रयत्व सहकारौति, 'अथ वेतिद्वितीयकल्पे जाति-
शक्तिज्ञानत्व जातिबोधे कारणतावच्छेदक व्यक्तिबोधस्तु सामग्री-
महिम्ना जातिबोधकस्य व्यक्तिबोधकत्वनियमादिति । 'अधिकर-

ज्ञानमस्तीत्यादौ व्यभिचारस्तथापि सविषयकमेव ज्ञान तत्रापि भासते इति
मतेनेदमित्येके । केचिन्नु प्रत्यक्षाभिप्रायेणैदमित्याहुः । 'यथा वेति, 'अधि-
करणसिद्धान्त' पक्षधर्मवाक्यलक्षणार्थं यथा ज्ञानादिनित्यत्वमादाय सि-
ध्यतीत्यर्थः । समतोषष्टम्भेनाह, 'अन्यथेति, 'सदातनत्वेति, अहेतुकमित्यत्र
तन्मते प्रागभावाभावाच्च व्यभिचारः, भावत्वेन विशेषणत्वादित्यन्ये ।, घनादि,
स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यपरे । 'जातिहेतुकमित्यत्र यद्यपि जातिसाक्षात्कारे

शक्तेरेव व्यक्तिज्ञापकत्वात् । ननु जातिं विना प्रत्यक्षा-
दिना व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिधौसामग्री जातिविशि-
ष्टज्ञानञ्चोभयज्ञापकसामग्रीद्वयसमाजादार्थ्यं । अतएव
व्यक्तिं विना जातेरस्मरणेन जातिस्मरणस्य व्यक्तिवि-
षयत्वनियमात् जातिज्ञापकमात्रमेव व्यक्तिज्ञापकं
कल्प्यते सामान्यकल्पनायां बाधकाभावादिति परास्तं ।
जातिं विनापि व्यक्तिस्मरणात्तत्रान्यैव सामग्री जा-
तिविशिष्टस्मरणञ्चोभयांशस्मारकसमाजादिति । अत्र
ब्रूमः । जाति-व्यक्तिप्रत्यक्षादिवोधे तथैव सामग्रीद्वयस्य
पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहाच्छाब्दे तु व्यक्तिबोधे जाति-

णेति पक्षधर्मतावलक्षणभ्योविशेष इत्यर्थः, 'जातिं विनेति जाति-
ज्ञापकसत्त्वे जातिज्ञानापत्तेः तत्र जातिज्ञापकं विनैव व्यक्तिज्ञान-
मित्यर्थः । 'पृथगिति संयोगादेर्व्यक्रियाहकस्य संयुक्तसमवायादेर्जाति-
प्राहकस्य प्रत्येकं पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः, न तु जाति-व्यक्तिग्रहे
पृथग्जातिग्रहस्य व्यक्तिव्यभिचाराभावादिति । 'शाब्दे त्विति, नन्वेवं
पूर्वकल्पनादविशेषः शाब्दव्यक्तिज्ञाने जातिशक्तिज्ञानहेतुत्वे पर्यवसा-

व्यभिचारः जातिमात्रहेतुत्वमप्रसिद्धं, तथापि यदि व्यक्तिज्ञानं जातीतरान-
पेक्षं स्यादित्यत्र तात्पर्यं । न च जातीतर इति स्वर्थः, अखण्डभावे तात्पर्यात् ।
'अन्येति, अन्यथेदं एतदिति ममस्थाने व्यक्तिधौनं स्यात् जातिधौसाम-
ग्र्यमावादिति भावः । 'सामग्रीद्वयस्येति, संयोगो व्यक्तेः, संयुक्तसमवायो-

शक्तिज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् न सामग्र्यन्तरं, तत्सत्त्वे
तेन विना विलम्बाभावात् । एवञ्च जातिशक्तत्वेन
ज्ञातं पदं जातिविशिष्टस्य स्मारकमनुभावकञ्च । ननु
ज्ञाने शक्तिः शक्यत्वात् तथाच यस्य ज्ञाने शक्तिस्त-
च्छक्यं जाति-व्यक्तिज्ञाने च शक्तिरिति जातिवद्भक्तिरपि
शक्येति चेत्, न, यद्विषयतया हि ज्ञाता ज्ञाने शक्ति-
रुपयुज्यते तत् शक्तिज्ञाने विषयतया शक्यतावच्छे-
दकं शक्यं जातिज्ञानञ्च तथेति जातिरेव शक्या
न तु व्यक्तिज्ञानत्वमप्यवच्छेदकं गौरवात् । न च
शक्यज्ञाने नियतविषयत्वमेव शक्यत्वं व्यवहारानुमित-

मादिति, मैवं, स्मरणहेतुसंस्कारवज्जातिज्ञापकसामग्र्या व्यक्ति-
ज्ञापकत्वकल्पमादिति सामान्य-विशेषभेदेन कल्पभेदोपपत्तेरिति ।
'जातिज्ञानं' जातिज्ञानत्वं, 'तथा' अवच्छेदकं, 'ज्ञातशक्तीति'
स्वविषयज्ञातशक्तीत्यर्थः, अन्यथे व्यभिचारवारणाय 'योग्यतादौति,

---

जातेरिति सामग्रीभेदस्य तत्र प्रमाणासिद्धत्वादित्यर्थः, 'न सामग्र्यन्तर-
मिति, यद्यपि जाति-व्यक्त्योरुपस्थित्यनन्तरमन्यतरञ्च बाधावतारादन्यतर-
मात्रान्वयबोधसम्भवाद्नापि सामग्रीभेदसम्भवस्तथापि यत्रोभयपक्षे न सा
बाधप्रतीतिस्तदभिप्रायेणेदमित्याहुः । एतन्मते चाकृतिमानं नेत्येके । श-
क्तिवदेव तद्भानमित्यन्ये । 'जातिज्ञानचेति, जातिश्च तथेत्यत्र सात्यये ।
'तत्सम्बन्धोति अन्ययसम्बन्धोत्यर्थः' ।

शक्यानुभवविषयाणामन्वये तत्सम्बन्धिमिति-मातृणा-
मपि शक्यतापत्तेः, एवञ्च जाति-व्यक्तिज्ञानजनकत्वा-
दुभयत्रापि शब्दशक्तिः । जात्यंशे सां ज्ञाता व्यक्त्यंशे
स्वरूपसत्तौ हेतुर्लाघवादिति कुलशक्तिवादः । एवञ्च
सैव तदैव तेनैव ज्ञाता अज्ञाता च वाचिका अवाचि-
कावेत्यत्र जातिव्यक्त्यवच्छेदकभेदेनाविरोधः, त्वया-
प्यन्वये कुलशक्तिस्वीकारात् । व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि^(१) ज्ञात-
शक्तिशब्दजनितज्ञानविषयत्वलक्षणं वाच्यत्वं नास्ति ।
न चैवं परिभाषा, शब्दजन्यज्ञानविषयत्वेन वाच्यत्वे
लाक्षणिकादेरपि वाच्यत्वापत्तेः, व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि
व्यक्तिशक्तिज्ञानं न कारणं व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वं नाव-
च्छेदकमिति लाघवं ।

यत्तु तच्छक्तत्वेन ज्ञातादेव तदर्थबोधः शक्तिभ्रमा-
दपि धीदर्शनात् । तथा योग्यताद्यन्वयानुपपत्तौ विना

(१) वाच्यत्वेऽपीति क० ।

यद्यपि अनेष्टापत्तिः, तथापि मिलितानां शक्यत्वापादने तदभाव इति भावः ।
'मिति-मातृणांमिति समतावष्टम्भेन । 'अन्वयेति, न्यायमते परमनिष्ठापा-
दनं बोध्यं, 'ज्ञातशक्तीति, तद्विषयत्वेनेति शेषः । अधिकोपपत्तिवचनाय
पूर्वोक्तमेव विवृतमिति न पौनःपुन्यं दोषः । 'नावच्छेदकमिति न कारणता-
वच्छेदकमित्यर्थः ।

‘ज्ञातादेवेति लक्षणादिकं विनेति शेषः । पद्यान्तरमाह, 'तद्येति,

पदादुपस्थितिः शक्तिसाध्येति व्यक्तिरपि शक्येति ।
तन्न । अन्यलभ्ये शक्तेरकल्पनात्, अन्यथा तवान्वयेऽपि
शक्तिर्लक्षणाद्युच्चेदश्च । ननु न जातिरर्थः व्यवहारा-
भावेन व्युत्पत्तेरसिद्धेः, कारकोपरक्तक्रिया हि व्यव-
हारगोचरः, जातिश्च न क्रिया नित्यत्वात्, कारकं
न कर्त्तादि क्रियायास्तत्त्वासमवायात् परसमवेतक्रिया-
फलभागित्वाभावात् कर्तृव्यापारानाश्रयत्वात् अचे-
तनत्वात् तथा सह विभागाभावात् क्रियानाधारत्वा-
च्चेति चेत्, न, व्यक्तिव्यवहारादेव उक्तन्यायेन जातौ

लक्ष्ये व्यभिचारवारणाया 'अन्ययानुपपत्ति इति, 'अन्येति अन्य-
लभ्येऽपि शक्तौ विशेषणद्वयं त्यक्त्वा पदादुपस्थितिरित्येवास्त्वित्यर्थः,
'न कर्त्तादीत्यत्र प्रत्येकं हेतुमाह, 'क्रियाया इति, एतच्च वैया-
करणमतेन अन्यथा कृतेरिति ध्येय ।

अन्ययलक्ष्यकार्यमादाय व्यभिचार इति विनान्तं । 'शक्तिसाध्येति तद्वि-
षयतया ज्ञातशक्तिसाध्येत्यर्थः, 'अन्येति, तच्चोक्तविषयेनाम्यलभ्यत्वस्यैवो-
पाधित्वादप्रयोजकत्वमिति भावः । 'न क्रियेति, अतएव क्रियेत्यभिप्रा-
येणेदमित्येके । चानयनादिक्रियेत्यर्थः इत्यन्ये । प्रत्येकभेदे साध्ये क्रमेण
हेतूनाह, 'क्रियाया इत्यादि कृतेऽस्त्वित्यर्थः, तेन पञ्चतौत्यादौ पाकादेः कर्तु-
र्यत्नसमवायान्न व्यभिचारः । न चैव साध्यावैशिष्ट्यं, कर्तृपदवाच्यभेदस्य सा-
ध्यत्वेनोपाधिभेदात्, अन्योन्यात्यन्ताभावभेदाद्भेद इत्यप्याह । 'क्रियाफलमिति
जातेर्गन्धधूम्रानाश्रयत्वादित्यर्थः, 'तयेति ज्ञात्येत्यर्थः, 'व्यक्षीति, जाति-

शक्तिग्रहात्, जातिसविकल्पकाद्यव्यावृत्ततया ज्ञातायां व्यक्तौ क्रियान्वयः, सविकल्पकश्चालोचनद्वारा^(१) जाति-जन्यमिति परम्परया जातेरपि कारकत्वेनान्वयः । यद्वा न केवलव्यक्तेः कारकत्वं, न हि गौर्गच्छतीत्यव्यक्तिमात्रं यातीति कस्यचित्प्रतीतिः, किन्तु जाति-विशिष्टायाः, तथाचोभयमपि कारकं ।

श्रीकरस्तु केवलजाति-व्यक्तयोरकारकत्वात् क्रियान्वयोव्यक्तेराश्रयतया जातेरवच्छेदकतया आरण्यादि-वत्, एवञ्च जातिशक्तपदात् जातेरनुभवः शाब्दोव्यक्ते-रौपादानिकः अशक्यत्वादिति ।

‘श्रीकरस्त्विति, ‘औपादनिक इत्येतावन्तेव पूर्वकल्पतोऽस्य भेदोऽवच्छेदकतायाः पूर्वकल्पेऽपि सत्वादिति ।

(१) निर्विकल्पकद्वारेत्यर्थः ।

व्यक्तिभावस्यैव नियामकत्वादिति भावः । ‘आलोचनेति, यद्यपि तन्मते न निर्विकल्पकजन्यत्वं तथापि परमतेनेदं । अनुगतत्वमुद्धौ तद्वेतुरिति कृत्वा तथोक्तमित्यन्ये । ननु तथापि प्रकृतं शाब्दज्ञानं भालोचनजन्यं, किञ्चैवमपि जातेः सविकल्पके परम्परया कारकत्वेऽपि प्रकृतक्रियान्वये कारकत्वं नोप-पादितमित्यख्येराह, ‘यदेति, ‘किन्त्विति विशेषणं गोत्वेऽपि नमभक्रिया-न्वयावगमात् तदपि कारकमित्यर्थः । ननु बाधात् तत्र न तदन्वय इत्यख्ये-राह, ‘श्रीकरस्त्विति, ‘आरण्येति “अख्येयैकहायन्येत्यत्र गोः करणत्वेना-रण्यास्य घावच्छेदकत्वेन क्रियान्वयवदित्यर्थः । नन्वेवं गोत्वप्रकारकशब्द-

अन्ये तु जातिशक्तमेव पदं जाति-व्यक्तयोः स्मारक-
मनुभावकश्चेति व्यक्तेरपि शाब्दत्वं । न च वृत्तिं विना-
ऽन्वयानुभवेऽप्रवेशान्न व्यक्तेः शाब्दत्वं, वृत्तिं विनापि
एकवित्तिवेद्यत्वनियमेन जातिशक्तादेव व्यक्तेरनुभवात्,
अन्यथा जात्यन्वयोऽपि न स्यात् व्यक्तिं विना जातेरन-
नुभवात् । अतएव जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयतीति
गुरवः । किञ्च शक्त्योपस्थापितस्यान्वयानुभवं प्रति
पदानां कारणत्वं अतो जातिवदुपस्थापिताया व्यक्ते-
रनुभवः पदात्, न तु तत्तच्छक्त्योपस्थापितस्य गौर-
वात् । न चैवमशक्यपरत्वे लक्षणा, यथा ह्यन्यत एव

‘अन्ये त्वित्यनेन श्रीकरकन्याङ्गेदयितुं पूर्वोक्तं एवानुदितो-

---

ज्ञानानुपपत्तिरित्युच्यते । ‘अन्ये त्विति, यद्यपि प्रागेतदुक्तं तथापि
श्रीकरमतेनात्यन्ततो दोषदर्शनाय पुनरभिधानमिति मन्तव्यं, अत्र मते
व्यक्त्यर्थे स्वरूपसत्यमपि न शक्तिरिति वा मतान्तरत्वाभिधानं । ‘शाब्दत्वमिति
शब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः । ‘वृत्तिं विनेति स्वरूपं विनेत्यर्थः, प्रत्युत साश-
प्रवेशे गौरवमित्याह, ‘किञ्चेति, ‘अन्यत इति तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादि-
त्यर्थः । ननु जातिशक्तमिति ज्ञाने जातिविशेषकस्मरणात् कथं व्यक्ति-
विशेषकशब्दादधीरिति चेत्, न, शब्दशक्तिवैचित्र्यात् तदुपपत्तिरित्येके ।
गौपदेन गोपस्य विशेषणतयैवोपनयात् तद्विशेषकस्मरणसिद्धिरित्यन्ये ।
‘वस्तुतत्त्विति, नन्वत्र धौवशक्तं कुत्र वा पूर्वोक्तं एतदुत्थानमिति चेत्, न,
‘न चेत्यादिपूर्वपक्षे हतोपसमाधिपरत्वात् । ॥ च तथापि प्रथममभिधाना

ज्ञानान्न शक्तिस्तथा लक्षणापि न तत् किमशक्येऽपि
मुख्यः प्रयोगः, सत्त्वं, शक्त्या साक्षादुपस्थित एव तस्य
मुख्यत्वात्त्वशक्त्येति त्वधिकं । वस्तुतस्तु जातिशक्तादेव
व्यक्तिधौसम्भवान्न व्यक्तौ शक्तिः । यदि च ततो न
तद्वीस्तदा तत्र शक्तिरेव स्यात्, अन्यथा तद्वीर्न
स्यादेव । ननु पद-जातिभ्यामप्येकोजाति-व्यक्त्यनुभवः
क्रियते, तत्र जात्यंशे पदस्य व्यक्त्यंशे जातेरनुभाव-
कत्वमयमेव उपादानार्थं इति चेत्, तर्हि जातेः
कारणत्वापेक्षया शक्तिज्ञाने उपस्थितव्यक्तेरवच्छेदकत्व-
मात्रकल्पनैव लघीयसी जातेः प्रमाणान्तरत्वापातश्च ।
अतएव ब्रौह्मीनवहन्तीत्यत्र व्यक्तौ न लक्षणा तत्साध्यो-

पौनरुक्त्यं, एकविक्रियेद्यात्वेन व्यक्तिसाभिप्रायेण तस्योक्तत्वादस्य चान्यथा
लक्षाभाभिप्रायकत्वादित्याहुः । केचित्तु 'तत्किमशक्येऽपीति शक्तिसाधक-
पूर्वपक्षे समाध्यन्तरमिदमित्याहुः । 'अन्यथेति शक्त्यकल्पन इत्यर्थः, तथाच
तत एव तद्वीरिति भावः । औकरमतान्तरं शङ्कते, 'नन्विति, 'जातेरिति ।
ननु प्रमाणसहकारितया व्यसृजनकत्वे कथं प्रमाणान्तरत्वं अन्यथा धो-
ग्यताज्ञानादेरपि तथात्वापत्तेः, यदि च निर्धोपारतया तस्य न तथात्वं
तदापि तुल्यमिति चेत्, न, तदप्ये स्वातन्त्र्येणैव तद्वेतुत्वं निर्धोपारस्य
करणत्वमित्यभ्युपगन्तारं प्रति तदापादनात् । वस्तुषो जातिशक्त्यैव तथा
ब्रौह्मत्वे जाते करणत्वकल्पने गौरवादिव्यञ्जन तात्पर्यं । 'अतएवेति यत्-
एव जातिशक्तादेव व्यक्त्यन्वयबोध इत्यर्थं, औकरमते तु ब्रौह्मिन्नाश्रयपावद्-
घातस्य शब्दाद् प्रतीतेर्लक्षणा स्यादिति भावः । ननु तथापि व्यक्तिमात्रा-

पस्थितेर्जातिशक्तिर एव सिद्धेः । अस्तु वा गवा-
वच्छेदकत्वेनारुण्यादिवद्ब्रीहिवत्वेऽप्यवघातान्वय इति ।
अवोच्यते । गोत्वज्ञाने गोज्ञाने वा शक्तं पदमित्या-
कारः शक्तिग्रहः तथाच शक्यज्ञाने विषयतया जाते-
रवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव प्रतीयते न केवलायाः
व्यक्तिं विना जातेरप्रतीतेः, तथाच जातेरवच्छेदकत्वे-
नागृहीतविशेषणान्यायेन व्यक्तेरवच्छेदकत्वं वज्रले-
पायितमिति शक्तिज्ञाने विषयतया अवच्छेदकत्वात्
जातिवत्सापि शक्या तस्मात् परिहरैकवित्तिवेद्यत्वनि-

‘अन्यथा पूर्वनिर्भिषेपत्वे पौनरुक्त्यापत्तेरिति ध्येयं । ‘गोत्वेति गोत्व-
ज्ञानत्वमवच्छेदकं न तु विशिष्टविषयत्वं अतः स्वविषयज्ञातशक्ति-
ग्रहजन्यज्ञानविषयत्वं शक्यत्वं न व्यक्तावित्युक्तं, तच्चेदमुच्यते गोत्व-
ज्ञानत्वेऽवच्छेदके विशिष्टविषयत्वमेवावच्छेदकं निर्भिषेपणस्य तस्या-
नुपस्थितेरुपस्थितौ वा न समानवित्तिवेद्यत्वं तथाच व्यक्तिभानार्थ-
मेव शक्तिरित्युभयस्यापि व्यक्तावुक्तरूपं शक्यत्वमित्यर्थः । ननु विशि-
ष्टमेव गोत्वं ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितं तच्चावच्छेदकत्वं विशेषणीभूतां

नये तन्मात्रोपस्थित्यर्थे कक्षजैव स्यादत आह, ‘अस्तु वेति, ज्ञानशक्तिपक्ष-
माश्रित्याह, ‘गोत्वज्ञान इति, मतभेदेनोभयोपन्यासः, उभयमते व्यक्तेरव-
च्छेदकत्वमित्याह, ‘तथाचेति, ‘नागृहीतेति । ननु यत्र प्रथमोपस्थितत्वं,
तत्र तदग्रायावतारो न चात्र तद्येन चेत्, न, तदग्रहं विना-यत्र विशेष-
णाय यद्यो न सम्भवति तथैव तदग्रायग्रहणे, यत्र व्यक्ता आहृता जातिस्त-

यमं स्वीकुरु वा व्यक्तेर्वाच्यत्वं । अपि च यद्वर्म्मवत्तया
ज्ञात एव यत्र यस्य ज्ञानं स तत्रावच्छेदकः व्यक्तिज्ञा-
नत्वेन ज्ञात एव तत्र ज्ञाने शक्तिधीरिति व्यक्तिरपि
शक्या । नन्वादयुत्यक्तौ मिति-मातृविषयत्वेन ज्ञात एव
ज्ञाने प्रवर्त्तकत्वं ज्ञातं न च तयोर्ज्ञानं प्रवर्त्तकमतो
व्यभिचारः, अन्यथा प्रवर्त्तकत्वेन मिति-मातृज्ञान-
मपि प्रयोज्यस्यानुमाय बालस्तत्रापि शक्तिं गृह्णीयात्,
एवं तत्रापि कार्यान्वितज्ञान एव शक्तिः स्यात् तत्त्वेन
ज्ञात एव ज्ञाने शक्तिग्रहादिति चेत्, मिति-मातृज्ञा-
नत्वं कार्यान्वितज्ञानत्वञ्च विनापि प्रवर्त्तकज्ञाने घट-
ज्ञानत्वादिकं ज्ञातुं शक्यमिति तयोर्नावच्छेदकत्वं
किन्तु घटज्ञानत्वादिकमेव लाघवात् तयोरपि तत्त-

व्यक्तिमपहाय विशेष्यीभूतजातेरेव लाघवादित्यस्वरथादाह, 'अपि
चेति । ननु स्रज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वग्रहे मिति-मातृविष-

---

यत्त्वेन यादृशं तत्र प्रथमं व्यक्तिज्ञानमावश्यकमित्यप्याहुः । ननु जाति-
व्यक्तयोरेवच्छेदकत्वप्रतीतावपि व्यक्त्यंशे तद्भावं भ्रमः लाघवेन जातेरेवावच्छेद-
कत्वादित्यत आह, 'अपि चेति, तथाच विषयानाधात् तत्प्रमैवेति भावः ।
'मिति-मातृज्ञानत्वमिति, तथाच नियतोपस्थित्यभावादेव कारणघटितोक्त-
दोषाभावात् न व्यभिचार इति भावः । 'तयोरपीति, मिति-मातृज्ञानलाम-
इति तुं परीत्योक्तं । ननु 'यद्वर्म्मवत्तयेत्यत्र लाघुत्वं धर्म्मविशेषणमतो न
व्यक्तेरेवच्छेदकत्वं तस्या नावात्वेन गुरुत्वात् । न च तत्प्रदेशे गौरवं, एवं हि

एव प्राप्तेष्व । किञ्च पदं व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने विषयतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति लाघवात् जातिविषयत्वव्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेनावश्यं शीघ्रोपस्थितत्वात्, न तु जातिशक्तिस्तदोधि-
कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं गौरवाच्छक्तिग्रहकाले कल्पनीयोपस्थितिकत्वाच्च ।

यतया ज्ञान एव ज्ञाने प्रवृत्तिहेतुतायहः स्वज्ञाभयहस्य च तदि-

एवकारस्याप्यप्रवेष्टे मिति-भाट्टज्ञानत्वादावतिप्रसङ्गात् । किञ्चैवं धूमत्वा-
दिकमवच्छेदकं न स्यात् इदम्वादिनोपस्थिते व्याप्तिपक्षसम्भवात् । यदि वा
नियतोपस्थितत्वेऽप्यनुगतत्वात् जघृत्वाच्च तस्यैवावच्छेदकत्व तदा नियतोप-
स्थितिकत्वेऽपि तत एव जातिरेव तथा, अपि च शक्तिग्रहविषयोभूते
शब्दज्ञाने उभयविषयत्वनियमेऽपि व्यक्तिज्ञानत्व विनापि जातिज्ञानत्व अनु-
मानेन शक्यग्रहमिति कार्यत्वादिवत् न व्यक्ति शक्या । न च व्यवहारानु-
मिते तदज्ञाने शक्तिग्रहव्यवहारश्च व्यक्तिविषय इति तद्विषयत्वेनावश्यं तदु-
पस्थितिरिति बाध्यं । सिद्धाभासादिना जातिविषयत्वमात्रेणानुमिते तच्च
शक्तिग्रहे बाधकाभावात् मानान्तरेणापि तत्सम्भवाच्च उत्तमगतोभार्य कार्य-
त्वविषयत्वेनाशौक्यहचेराह, 'किञ्चेति, तथाप्योभयविषयशब्दश्रावणावच्छिन्ने
पदस्य करणतया तदवच्छेदकत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः । न चान्वय-
विषयताया नियमेऽपि तद्विषयत्वं यथा नावच्छेतकं तथा व्यक्तिविषयत्वम-
पीति बाध्यं । तस्यावश्यकताकाङ्क्षादिजन्मत्वात् व्यक्तेशान्वयजन्मत्वात् तज्ज्ञाभा-
र्यमभावायककारणान्तरकल्पने गौरवमित्यनुपपत्तेरनुवृत्तिः । 'ज्ञानवितीति,
यद्यपि प्रत्यक्षे तथात्वेऽपि अनुमाने तथात्वाविषया तथाप्युत्तमगतस्तथात्वं
बोध्यं । 'कारणान्तरं' आत्माद्यपत्तादि, 'शक्तिराहेति, यद्यप्युत्तरकाले तद-

अन्ये तु प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने शब्दानु-
विधानात् पदं शक्तमित्यवधारयति न तु जातिज्ञाने,

ययतानियतत्वादित्युच्यते, 'किञ्चेति, 'अन्ये नित्यस्वरसोद्भावनं,
तद्दीजन्तु व्यक्तिज्ञाने कारणत्वग्रह उपजीव्यो न तु व्यक्तिज्ञानत्वेन,

ग्रहे न दोषः तथापि गौरवमेव मूलं । नन्वश्रुतपक्षस्य शब्दानुभवभावा-
च्छक्तिबोधोऽवश्यं हेतुः । न च पदार्थस्वरस एव तदुपपत्त्यः, तथापि
प्रयोजकत्वसम्भवात् एवञ्च जातिशक्तिधोरवश्यं प्रयोजिकेति तत्र एव शक्ति-
धीः । किञ्च जातिरिव व्यक्तिरपि शक्यज्ञानमवच्छिन्नस्तु तथापि न व्यक्ति-
र्वाच्या शक्तिज्ञानं यद्विषयत्वेनाङ्गं तदेव शक्तं जातिश्च तथेति साधवात् सैव
शक्त्या । अतएवान्वयो न शक्यः शक्तिविषयत्वेन च तस्य ज्ञानं सामग्रीवकात्
सम्पादायातं न तु तथात्वेन तदङ्गं गौरवात् व्यक्तिधीश्च तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति
चेत्, न, शक्तिबोधस्य प्रयोजकत्वेऽपि शक्तिशब्दबोधहेतुत्वकल्पनायां
गौरवताद्वच्छ्यात् जातिशब्दानुभवे पदं व्यक्तिशब्दानुभवे च जातिशक्ति-
बोधो हेतुरिति सामग्रीव्यकल्पने गौरवाच्च, तथाचागम्यकथ्यत्वादशक्ति-
रपि शक्या, एवञ्च साधवाद्यत्तेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं
गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्यत्तिरपि शक्या, एवञ्च साध-
वाद्यत्तेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्गं गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च
तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्यत्तिज्ञानः, शक्तिं विना आपकत्वानावे तथात्वासिद्धेः
जातिशक्तिग्रहे तथात्वस्यापास्तत्वात् । किञ्चैवं वैशिष्ट्यलाभो न स्यात्,
न हि तदपि तुल्यवित्तिवेद्यं, व्याजोचने तदभानेऽपि तद्भूतत्वात् शब्दे तथात्वस्य
निर्वीजत्वात् । न च गोपदं स्वभावादेव गोत्वविशिष्टज्ञापकं तत्र च जाति-
शक्ततया ज्ञातत्वमेव प्रयोजकं साधवादिति वाच्यं । वैशिष्ट्यशक्ततया ज्ञात-
त्वस्यैव तथात्वामतेः तस्यापि समवायरूपस्यैकत्वप्रसाधनाद्विशिष्टज्ञानः
एवं सति तस्मादिति तुल्यं स्वभावादिशिष्टबोधकत्वमित्यपि तुल्यमिति दिक् ।

व्यवहाराजनकत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः, पञ्चाद्युक्ते-
 र्थादृत्त्यर्थं अनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति
 मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणतां
 प्रत्येति, तथाच व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणं न तु जा-
 तिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः व्यक्तिज्ञानकारणतां उप-
 जीव्य जातिज्ञाने कारणताग्रह इत्युपजीव्यविरोधात् ।
 एतेन जातिरेव शक्या साधवात् शक्तिग्रहजन्यसंस्का-
 रस्य व्यक्तिविषयत्वनियमेन पदात् जातिस्मरणमुत्पा-
 द्यमानमवश्यं व्यक्तिविषयं, संस्कारस्यानियतोद्बोध-
 त्वेऽपि जात्यंशोद्बोधकादेव व्यक्त्यंशोद्बोधनियमकल्प-
 ना, यथा पदेनोद्बुद्धसंस्कारादेव नियता शक्तिस्मृतिः

तथाच जातिज्ञानस्य कारणत्वग्रहेऽपि नोपजीव्यविरोधः तेन रूपेणापि
 व्यक्तिधौहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । वयस्तु न जातिरेव पदार्थः
 जातिविशिष्टव्यक्त्यनुभवानुपपत्तेः^(१) । न च समानवित्तिवेद्यतया
 व्यक्तिज्ञानः, वैशिष्ट्येन सह तथात्वाभावात् अन्यथा निर्विकल्पको-

(१) जातिविशिष्टव्यक्तिज्ञानानुपपत्तेरिति ख० ।

‘अन्ते मिति, ‘उपजीव्यविरोधादित्यस्तमेतन्मते । अथाप्यसंस्तरस,
 न ह्यनेनैव न्यायेन जतिशक्तिकल्पना येनोपजीव्यतानियमः, किन्तु साधवा-
 दिना प्रकाशान्तरेणापि, तथाचान्यलभ्यत्वे प्रथमसूत्रा व्यक्तिशक्तिधौर्न्याया
 अपन्यनभ्यत्वे निमग्नया कुण्डल्येतोनि प्रकाश ।

पदं विनापि च सर्वा जातिसृतिर्व्यक्तिविषया, अन्यथा केवलजातिमात्रस्मरणपत्तेः । संस्कारसहितात् पदादेव जातिविशिष्टानुभवोऽपौन्द्रियादिव प्रत्यभिज्ञा । अतएव भाष्यं, “संस्कार-शब्दशक्तिभ्यां विशिष्टानुभव-इत्युन्नीतमतमपास्त”, उक्तन्यायैर्जातिवद्भक्तेरपि शक्यत्वात् विशिष्टानामानन्त्येऽपि एकत्र विशिष्टे तत्त्वं विहाय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं शक्यमिति शक्तिग्रहः, यथा च क्वचिदेव धूमे धूमोवह्निव्याप्य इति बुद्धिः, यथा वा तत्रैव कार्याणामानन्त्येऽपि क्वचित् कार्यं तत्त्वं तटस्थीकृत्य कृतिमादाय धर्मिणि कार्यं शक्यमिति लिङ्गादेरपूर्वे शक्तिग्रहः, अवच्छेदकैक्या-च्छक्तेरेकत्वं तद्वदेव, यथा वा व्यक्तिवाचकपञ्चादि-

च्छेदापत्तेः । तथाच नियमतोजातिविशिष्टव्यक्तिलाभादिशिष्टे शक्तिः

‘तत्त्वमिति तद्व्यक्तिवादिकमित्यर्थः, तथाचैकव्यक्तावेव शक्तियहः समातप्रकारकत्वनियामक इति तन्मतमालम्ब्योक्तं । ‘यथा वेति जाति-साध्यैरेव शरीरत्वादिवत् पशुत्वादिजातेरभावात् लोमवस्त्राङ्गुलयोगित्व-लक्षणयोपाधिमादाय व्यक्तावेव पशुपदशक्तियह इत्यर्थः । न चैवं द्वित्र-लाङ्गुलानां पशुत्वेन व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं । तादृशलाङ्गुलवद्व्य-क्त्यावपविमृजवृत्तिजातिमत्त्वे तात्पर्यादित्येके । अदृष्टविशेषोपगृहीतभूत-भेदारब्धत्वमित्यन्ये । यत्तु पशुव्यञ्जकभावात् पशुत्वं जातिरिति, तत्र,

पदानां, अथ वा गोत्वेन सामान्यलक्षणाया ज्ञाते
सर्व्वं च गवि गोत्वमादाय शक्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन च
सर्व्वज्ञाने सार्व्वज्ञमिष्यत एव, नेष्यते तु घटत्वादि-
सर्व्वप्रकारकज्ञानवत्त्वेन, सर्व्वैकोदासीनगोः शक्यत्वाद्-
यत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरुपादानादन्योपादाना-
शक्यत्वं एकोपादानेऽनध्यवसायो वा । अन्यथा तवा-
प्येकवित्तिवेद्यतया सर्व्वैकपरत्वे उक्तदोषे का गतिः,
का वा गतिर्यक्तिवाचकपञ्चादिपदानां । भट्टमते तु
जातिरेव शक्या साधवात् व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या । ननु
नाक्षेप एकवित्तिवेद्यत्वात्तयोः, समानानां हि भावः
सामान्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासते इति चेत्, न,

अन्यथा समूहाद्यन्वनरूपनिर्व्विकल्पकापत्तेरिति ब्रूमः । 'पश्चादौति,
इदञ्च तस्मिन्ने, पशुत्वं न जातिः उच्चैःश्वःशरीरादिदृष्टित्वात्
योग्यसंज्ञानव्यङ्ग्यत्वनिमित्तमाह जातेः, अस्माकन्तु जातिरेव पशुत्वं
अश्वत्वादिव्यापिका क्षोभवत्ताङ्गुलवत्त्वव्यङ्गेति ध्येयं । 'नेष्यते त्विति,

एकोपाधेरेव तथालोपपत्तेः, अन्यथा किमवच्छेदेन व्यक्तावपि शक्तिः स्यात्,
अस्मन्मते पशुत्वस्य जातित्वेऽपि परानभ्युपगतत्वेन तद्योक्तमित्यप्याहुः ।

समतमाह, 'अथ वेति, 'जाघवादिनि, व्यावर्त्यकत्वाद्वागृहीतविशेष-
यान्यापार्थित्वमि बोध्यं । तदुक्तं, "विशेष्यं नाभिधा मच्छेत् क्षीणशक्ति-
विशेषण इति । सामान्यत्वपुरस्कारेण सामान्यं शक्यं तच्च व्यक्तिं विना न
भासत इति भ्यान्तः श्रूयते, 'न न्विति, 'न भासत इति, सामान्यत्वेनेति

स्वरूपेण शक्या जातिः, न च सामान्यत्वं तस्याः स्वरूपं,
तद्वर्त्मत्वात्, अन्यथा आलोचनेऽपि सा न भासेत ।
कथं सामान्यत्वेनाप्रतीता जातिर्व्यक्तितोभिन्नतया
शब्देनाभिधातव्येति चेत्, न, शब्देन व्यक्तितो भिन्न-
तया जातेरबोधनात् । ननु व्यावृत्ता जातिर्व्याख्या
व्यावृत्तबुद्धिं विना व्यक्तिविशेषानाश्लेषात् व्यावर्त्तिका
च तत्र व्यक्तिरेव अनुगतत्वमप्यनुगम्यमानं विना न
भासत इति जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिरिति चेत्, न,
स्वतोव्यावृत्तजातिस्वरूपस्य वाच्यत्वात् । व्यक्तेर्धर्मा-
न्तरस्य वा व्यावर्त्तकत्वेऽन्योन्याश्रयोऽनवस्था वा । ननु
गौरितिपदात् जाति-व्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिः । न च
हृत्सकालभेदाग्रहात् सा भ्रान्ता, बाधकाभावात्,
तथाच गोपदाद्गोत्वधीस्ततः क्रमेण व्याप्ति-पक्षधर्म-
ताज्ञानं ततो व्यक्त्यनुमितिरिति ज्ञानपरम्पराकल्प-
नादुपरं जातिवित्तिवेद्यत्वं व्यक्तेरिति चेत्, न, व्युत्प-
त्त्यधीनं हि शब्दस्य बोधकत्वं, अतो व्युत्पत्तिपर्या-
लोचनया युगपज्ज्ञानमसिद्धं । अतएव ज्ञानपरम्परा-
सर्वशब्दात् सर्वज्ञानात्त्वयाप्येवं मन्यमानत्वादिति भावः ।

शेष । भ्रान्त एव शब्दो, 'कथमिति, कतुशकत्वस्य व्यावर्त्तकत्वे व्यक्तिविशेषा-
लोपदोषे सत्येवाह, 'अनुगम्यमानमिति, 'युगपत्प्रतीतिरिति यौगपद्यधी-

कल्पनमपि युक्तं, अन्यथा कर्तुरप्याक्षेपोन स्यात्
 शब्दात् सकर्तृकाया एव क्रियाया अवगमात् । न च
 जातिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतानिममः, प्रत्यक्षादौ तस्य
 व्यक्तिधौहेतुसमाजाधीनत्वात् । अतएव न जाति-
 धौहेतौ व्यक्तिधौहेतुसहकारितानियमः समाजस्यार्थ-
 सिद्धत्वात् गोत्वं गवाविषयप्रतीतिविषयः जाति-
 त्वात् गोभिन्नभावत्वादेति जातिमावधौसिद्धेश्च । अथ
 यत् यत्परतन्त्रं तत् तेनैकवित्तिवेषं यथार्थपरतन्त्रं
 ज्ञानमर्थेन जातिश्च परतन्त्रेति व्यक्तौ भासमा-

‘जातित्वादिति, न च प्रवक्ष्यादौ व्यभिचारः, बाल-कौमारा-
 दिना तन्मते प्ररौरभेदाभावेन तज्जातित्वादिद्वेः । नित्यत्वे सति
 समवेतत्वस्यैव सामर्थ्यं व्यपेक्षिष्येणत्वमित्यद्वेराह, ‘गोभिन्नेति, भावत्वं
 गोभिन्नपणानधीनमिरूपणत्वं गवाभाववद्गोप्रादृश्यादावपि व्यभि-
 चारात् तत्तच्च न्येव व्यभिचारौति गोभिन्नत्वं विज्ञेयमिति भावः ।

रित्यर्थं, ‘व्युत्पत्त्यधीनमिति लाघवेन जातिमात्रस्यैव शक्यतया यदादुपस्थिते
 रित्यर्थः । ‘यदावगमात्’ अवगमाभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थः, यदि च यौगपद्यधोस्तत्र
 भवस्तदा प्रकृत्येव तुल्यमिति भावः । ‘गोत्वमिति, न च नित्यपदादिना
 गवादिविषयकप्रतीतिविषयत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं । जातिज्ञानम्
 व्यक्तिविषयनानियमाद्युपगन्तारं प्रत्येव तदनुमानाववादेष्टापातस्तदसिद्धे
 यतएव सामान्यत एव तन्निर्दिष्टं वक्ष्यामि, ‘जातिमावधौसिद्धेश्चेति हेतौ
 जातित्वनिर्वचने यावदेव व्याप्यं तावदेव विवक्षितं, ‘गोभिन्नेति’ । गण साव-

नायामेव भासत इति चेत्, न, परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं गन्धादिना व्यभिचारात्, न तद्धी-
निरूप्यत्वं असिद्धेः, नापि तस्मिन् भासमान एव
भासमानत्वं साध्याविशेषात्, नापि विशेषणत्वेनैव-
ज्ञानं गौरित्येव प्रतीतेः । गवि गोत्वमिति कथित्
प्रत्येतीति चेत्, न, आलोचने विशेषणत्वं विनापि

‘विशेषणत्वेनैवेति यत् प्रतीयमान यदिशेषणत्वेनैव भासते तद्विशेष्य-
समानविवक्षितमिति नेत्यर्थः, ‘गौरितीति, तथाच न व्यक्तिविवक्षि-
वेद्या जातिरिति भावः । ‘गवीति, गोवि गोत्वमित्येव प्रतीतिरिति,
‘कथित्’ परः, विशेषणत्वेनैवेत्यादिनियमवादीति यावत्, ‘प्रत्येति’
स्वीकरोति, तेन गौरित्येव प्रतीतिरिति परं प्रत्यसिद्धं तेन गवि
गोत्वमित्येव प्रतीतिस्वीकारादिति भावः^(१) । ‘आलोचन इति,

(१) स्वीकारादित्यर्थः इति ख० ।

परं व्यर्थं निषेधपदादिना व्यभावमात्रस्यैव गवादिविषयकप्रतीतिविषयतया
तत्र व्यभिचाराभावात्, अन्यथा गोमादृश्यादौ व्यभिचारतादवध्यापने ।
न च प्रतीतिपरं प्रत्यक्षपरं भावपदस्यैतरनिरूपणानिरूप्यपरमिति वाच्यं ।
बाधापत्तेः, किञ्च गोघटितोपाधेरपि नियमतो गोविषयकप्रतीतिविषयतया
तत्र व्यभिचार इति । सैव । भावपदस्याखण्डभावपरत्वेनोक्तदोषनिरासात् ।
‘नापि विशेषणत्वेनैवेति, व्यक्तिविशेषणत्वेनैव जातेर्ज्ञानं तस्या व्यक्तिपार-
तन्त्र्यमित्यपि नेत्यर्थः, ‘गौरित्येवेति शेषपदादिना गौरित्याकारिकायाः
प्रतीतिर्दर्शनात् तस्या स्वयत्तत्वाद्येववादिना मया जातिमात्रविषयत्वेनाप्युप-
पाद्यत्वादित्यर्थः । ‘गवीति, गवि गोत्वमिति प्रतीतौ गवौत्वशो गोत्वा-

स्वरूपतः प्रतीतेः जातिमात्रशक्तात् पदात् जातेः
स्मरणमालोचनमेव जातिविशिष्टगोचरसंस्कारादेव
पदेन जात्यंशोद्बोधे सति जातिमात्रस्मरणात्। अतएव
ततो जातिं विनापि कदाचित् व्यक्तिस्मृतिः। अस्तु वा
गुरोरिवालोचनमपि संस्कारजनकं शब्दव्युत्पत्तिबलेन

गवि गोत्वमित्येव प्रत्यय इति तेनापि स्वीकार्यं विशेषणज्ञान विना
विशिष्टज्ञानानुदयादिति आलोचने नियमभङ्गस्य भुवत्वादिति
भावः। ननु विशिष्टज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वेन तेन समानप्रका-
रकस्मरणजननात् जातिमात्रस्मरणमसिद्धं, अतएव तथा शब्दानु-
भवोऽपि नेत्यत आह, 'जातीति, संस्कारमत्वेऽपि तदुद्बोधकवि-
लम्बेन व्यक्त्यंशस्मरणाभावादिति भावः'। नन्वेकदेशोद्बोधकादेवा-
परांशस्मृतिः अन्यथा सदृशदर्शनादिना धर्मिस्मरणेऽपि तद्वर्त्मा-
स्मरणपत्तेः, अतएवेत्यादिकमसिद्धमेव, न हि जातिविशिष्टानुभ-
वेन कदापि व्यक्तिमात्रस्य स्मृतिरित्युच्येराह, 'अस्तु वेति, 'विशे-

न्यपि व्यक्तिभानस्यावश्यं वाच्यत्वात् तत्र च गोत्वस्य विशेषणत्वेनैव भाव-
स्वीकार इति गौरित्याकारकप्रतीतावपि तथैव तन्ज्ञानस्वीकार विभ-
क्त्यर्थभेदेऽपि प्रकृत्यर्थोक्तेः विशेषणत्वाभावादिति भावः। यथकारान्वितो
हेतुस्तथाप्यसिद्ध एवेत्याह, 'व्यालोचन इति निर्विकल्पक इत्यर्थः'। नन्वेवं
पदमित्त्विकल्पकापत्तिरित्यनेष्टापत्तिमाह, 'जातिमात्रेति'। 'अतएवेति
संस्कारोद्बोधकप्रतिनियमादेवेत्यर्थः, 'गुरोरिवेति, यद्यपि तन्मते तदनभ्युप-
गम, तथापि व्यक्तिविशेषमानवगादिज्ञान तस्य निर्विकल्पकत्वेन बोध्य,
तदेकदेशमतेनेत्यने। 'शब्दव्युत्पत्तीति जातिमात्रशक्तपदात् तन्मात्र-

जातिमावसरणसिद्धेः । न च स्मरणस्य विशिष्टज्ञान-
त्वमेव, अनुभवस्यापि तथात्वेन निर्व्विकल्पकासिद्धि-
प्रसङ्गात् एकवित्तिवेद्यत्वेऽपि प्रथमदर्शनवत् शब्दाद्-
गोत्वस्मरणमालोचनमेव गोत्वे गोव्यक्तिवृत्तित्वादि-
वैशिष्ट्यस्याशक्यत्वेन तदविषयत्वात् । न चालोचनस्ये-
न्द्रियजन्यत्वात् न स्मृतित्वं, ज्ञानत्वसाक्षाद्वाप्यधर्म-
त्वेन स्मृतित्वस्यालोचनवृत्तित्वात् । नन्वाक्षेपाद्व्यक्ति-
धीर्न व्यक्तित्वेन न वा रूपान्तरेण गौरित्येव प्रतीतेः,
नापि गोत्वेन गोत्वस्य गोत्वविशिष्टाभेदेनाक्षेपाभा-
वादिति चेत्, न, विशेषण-विशेष्ययोर्भेदेनानुमा-
नाविरोधात् । अतएव गोत्वं व्यक्त्याश्रित जातित्वा-

व्यतिरेकेति गोत्वगवाश्रित गोत्वत्वादित्यत्र गोत्वत्वे गवाश्रितत्वप्रवेशेऽपि
विशिष्टाविशिष्टभेदादित्यर्थः, 'अतएव' विशिष्टाविशिष्टभेदादेव,
'जातित्वादिति अत्रानेकव्यक्तिवृत्तित्वगर्भतया जातित्वस्य साध्यप्रवेशे-
ऽपि विशिष्टस्य हेतुत्वादित्यर्थः । ननु इयमप्यनुपपन्न प्रथमे पक्ष-

विषयकसंस्कारोद्बोधात् तन्मात्रस्मरणसिद्धेरित्यर्थः । अथपेत्याह, एकेति,
'ज्ञानत्वेति, अनुमित्यादौ अभिचारादाह, साक्षादिति, यदि चानुमिति
विशिष्टस्मरणान्यतरत्वादिकमपि साक्षाद्वाप्य तदा धर्ममप्य जातिपर बोध्यः ।
'गोत्वविशिष्टाभेदेनेति आक्षेप्यगोत्वविशिष्टान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः, तथाच न
गोत्वासाक्षेपकत्वमभेदादिति भावः । गोत्वाश्रयस्य आक्षेप्यत्वमित्याह, 'विशे

दिति पञ्चधर्मतावन्तात् गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिः, अ-
र्थापत्तेर्वा तत्सिद्धिः। ननु व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं
व्यक्तिं विनापि गोत्वस्य तद्वद्बुद्धेश्च सिद्धेः कथमर्था-
पत्तिरिति चेत्, न, व्यापकं विना व्याप्यस्यासिद्धेः।
उच्यते। गामानयेत्यतो गोत्वविशिष्टस्य क्रियान्वय-
बोधाद्गौरित्याकारकगोविशेष्यकबुद्धिः कारणं सा
च न शब्दं विना आक्षेपाद्व्यक्त्याश्रितं गोत्वमिति
धीर्न तु गौरिति। न चैवं व्यक्तेः क्रियान्वयोऽपि,
गोत्वाश्रिततया निराकाङ्क्षत्वात् राजपुरुषमानयेत्येव

तावच्छेदकस्य हेतुत्वं यच्च विशिष्टाविशिष्टभेदेन समाधानं तद्विशि-
ष्टेन हेतुना विशिष्टसाध्यसिद्धौ सम्भवति विशिष्टसाध्यसिद्धत्वेन
सिद्धसाधनाभावात् न त्वविशिष्टसाध्ये विशिष्टहेतौ सिद्धसाधना-
दित्यवचेराह, 'अर्थापत्तेरिति, ना विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थाप-
त्त्या गोत्वविशिष्टसिद्धिरित्यसम्भवेऽनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं न तु
व्याप्तादिकमपि अधिकरणस्यैव जीविग्रहाभावस्तद्विमतं विना-
ऽनुपपत्तिज्ञानेन तद्विमतसिद्धेरिति भावः। 'व्यापकमिति व्याप्ति-
रवग्रहभावः तथाच व्यापिका व्यक्ति विना व्याप्यगोत्वान्वयोऽनुपपन्न-

यमेति। तद्विं कथं गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरित्यत आह, 'व्यतयेति अभे-
देनाक्षेप्यत्वविरोधादेव, पञ्चधर्मतावन्तात् तत्सिद्धिरित्यर्थः। 'न तु
गौरिति, व्यतुमितेर्थापन्नतावच्छेदकप्रकारकत्वनिबन्धादिति भावः। 'न

राज्ञः, अन्वये वा व्यक्तिमानयेति धौः स्यात् न तु
गामिति । किञ्च गोत्वं न व्यक्तिव्याप्यं, न हि यच्च
यदा वा गोत्वं तच्च तदा व्यक्तिर्यत् सामान्यं सा
व्यक्तिरिति वा नियमः, व्यभिचारात् । नापि गोत्वं
गवाश्रितं गोत्वादित्यनुमितिः, व्याप्तिग्रहशरीरत्वात् ।
न च जातित्वं व्यक्त्याश्रितत्वे लिङ्गं, जातित्वस्य पदाद-
नुपस्थितेः, तथात्वे वा जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिः । अपि

इत्यर्थः । यद्गोत्वं सा गौरिति यच्च गोत्वतादात्म्यं तच्च गोतादात्म्यं
सम्बन्धसामानाधिकरण्यस्यैव सम्बन्धिव्याप्तितादिति भावः । 'व्या-
प्तीति, पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुतादिति भावः । ननु साधनशब्दं
विनेत्यनुपपन्नं गां विना गोलमनुपपन्नमिति ज्ञानाद्गोत्वविशिष्टस्यैव
सिद्धेः, अतएव व्याप्ताश्रितं गोत्वमित्याद्यनुक्तोपासकः, गोत्वं न

ह्येति, यद्यपि प्रलयमावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति व्याप्तिरस्यैव तथापि
स्वमतावच्छेदेदमुक्तं । 'गोत्वादिति गोत्वतादित्यर्थः, गोत्वत्वस्य गोपदा-
दनुपस्थितेरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह, 'व्याप्तीति हेतोरेव पक्षता-
वच्छेदकतया व्याप्तिग्रहकाल एवोद्देशसिद्धे' सिद्धसाधनादित्यर्थः, 'जाति-
त्वस्येति, तथाच गोपदवयवानन्तरं नियमतो व्यक्तिधोरनुभवसिद्धा न स्यात्
प्रकारान्तरेण तदुपस्थितेरनावश्यकत्वादिति भावः । 'तथात्वे वेति जाति-
त्वस्य व्यक्तिघटितत्वादित्यर्थः । ननु गोत्वमेव लिङ्गं तच्च पदादुपस्थितमेवेत्यत-
आह, 'यामि चेति व्यधिकरणयोर्न ग्रन्थ-गमकभाव इत्यर्थः । 'प्रज्ञत्यर्थत्वं'
प्रज्ञातिप्रतिपाद्यत्वं, नन्वेतावतापि न लक्षणोच्छेदसात्पर्यनिर्वाहार्थमेव तदु-

च लिङ्गं व्याप्यमनुपपन्नं स्वाश्रये व्यापकमुपपादकञ्च
 बोधयति । न चेह गोत्वाश्रये व्यक्तिबुद्धिः । वयन्तु ब्रूमः,
 व्यक्तेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थसङ्ख्या-कर्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयः
 स्यात् सुव्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य
 व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्प्रकृतितात्पर्यविषये तदन्वयव्युत्पत्तौ
 लक्षणोच्छेदो गौरवञ्च । आख्यातार्थसङ्ख्यापि नानुमिते-
 नान्वेति, किन्तु भावनान्वयिना शुद्धेन प्रथमान्तादुप-

व्यक्तिव्याप्यमित्यपि तथा व्याप्तिनैरपेक्षेणार्थापत्तेरेरभावात् गोत्वं
 गवाश्रितमित्यपि तथा जातिनेमापेक्षप्रसक्त एव शब्दाज्जातिता-
 नुपस्थितिसु गोत्वनेऽपि तुल्या, परन्तु विप्रिष्टोपस्थितये सप्रकारकः
 प्रसज्यते जातिनेमाप्रसङ्ग एव न किञ्चित्, 'अपि चेत्यादि यदुक्तं
 तदपि न श्रुतार्थापत्तौ तथा नियमश्च तन्मतेऽभावादित्यस्वरसा-
 दाह, 'वयन्त्विति, 'सुव्विभक्तीनामिति, लिङ्ग-सङ्ख्यायोः प्रकृत्यर्था-
 नन्वयादिशेषनियमः सोऽपि पाचक-पश्चादिषदे व्यक्तिवाचने ध्व-
 खित इति भावः । इदमुपलक्षणं "शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव
 प्रपूर्यते" इति व्युत्पत्तेरपि हेतुर्द्रष्टव्यः । अतएव तद्व्यभिचार-
 माशङ्कोद्धरति, 'आख्यातार्थसङ्ख्यापीति । ननु विप्रिष्टलक्षणावादे

कम्पनादित्यवचेष्टाह, 'गौरवञ्चेति तत्प्रबोधीच्छयोचरितत्वस्योचरितत्वगर्भत्वे
 गुणत्वादित्यर्थः । नन्वादिमे कर्त्तर्याख्यातार्थसंस्थान्वयवद्व्यावृत्त्याऽपि नान्वा-
 मन्वयोऽह्य 'सुव्विभक्तीनां इत्यादिकुत्पत्तिर्याचिद्धेवेत्यत आह, 'आख्यातेति,

स्थितेन पदान्तरादुपस्थितिरेव तत्राश्लेषार्थः । अतएव न व्यक्तेराश्लेषः किन्तु लक्षणाया गोपदादगौरिति व्यक्तिधौरिति मण्डनः । यदाह, “जातावस्तित्व-नास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति । नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे” इति ॥ उच्यते । स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव । न चेह गोत्वादन्त्येन रूपेण व्यक्तेरुपस्थितिः, किन्तु गोत्वेनैव, व्यक्तित्वेन साक्षादिमत्त्वेन चीपलक्ष्यत्वे गोपदाद्यक्तित्वादिरूपेण धीः स्यान्न तु गौरिति । नापि गोत्वसम्बन्धिनि गोत्वविशिष्टे लक्षणा, गोत्वे हि न साक्षादानयनाद्यन्वय इति व्यक्त्यवच्छेदकतया तस्यान्वयेऽमुख्यत्वं । लक्षणायापि गोत्वावच्छिन्नैव व्यक्तिः क्रियान्वयिनी प्रतीयते न केवला व्यक्तिरिति गोत्वविशिष्टस्य

शक्योपस्थितिलक्षणैवेति गोत्वेऽपि लक्षणायामिष्टापत्तिरित्यखे-

शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्णत इति न्यायात् अतएव श्रुतार्थोपत्तिरिति भावः । ‘अतएवेति विभक्त्यर्थान्वयादेवेत्यर्थः’, ‘व्यस्तित्व-नास्तित्वे’ उत्पादविनाशौ, तथाच मोक्षपद्मा गौर्विण्णेत्यादौ जातौ तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तौ लक्ष्येत्यर्थः । ननु स्वार्थादन्येनेत्यप्रमाणकं तथाच गोत्वेनैव व्यक्तेरुपलक्ष्यत्वमस्त्वित्यत आह, ‘नापीति, ‘गोत्वसम्बन्धिनीति शक्यसम्बन्धो दर्शितः, ‘लक्ष्यत्वे’ उपस्थाप्यत्वे । ननु लक्ष्यत्वैव विशिष्टोपस्थितौ नोक्तविरोध इत्यत-

लक्ष्यत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, गोत्वेऽपि वा लक्षणा ।
 अपि च जातिमात्रे न शक्तिर्न वा व्यक्तौ लक्षणा जातौ
 मुख्यप्रयोगाभावात्, तयोस्तन्मूलकत्वात्, प्रयोगो हि
 व्यवहारहेतुज्ञानार्थः । न च जातिमात्रनिर्व्विकल्प-
 काश्रुक्तिमनादाय केवलजातौ व्यवहारः, तस्य विशि-
 ष्टज्ञानसाध्यत्वात्, गां पश्य गौरस्तीत्यादावपि गोत्व-
 विशिष्टस्यैव ज्ञानं व्यवहारश्च । तस्मादेकवित्तिवेद्यत्व-

राह, 'अपि चेति, किञ्च मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणा तथाच
 यच्च न सा तथापि व्यक्तिधोरिति भाषि शक्येत्याह, 'गा पश्येति,

व्याह, 'गोत्वेऽपि वेति, सा च न सम्भवति अमेदे शक्यत्वसम्बन्धाभावादिति
 भावः । ननु विशिष्टस्य केवलादन्वयत्वात् गोत्वविशिष्टे लक्षणास्तु अतएव
 मुख्यवाचकस्य गौणादिप्रदस्य गौणादिविशिष्टे लक्षणेति सिद्धान्तः, तथाच
 स्वार्पादन्येनेत्युक्तः । न च तत्र गौणादिसम्बन्धित्वेनोपलक्ष्यत्व सम्बन्धि
 लक्षणेयैव "यद्विद्येन विनेत्यादिन्यायेन गौणादिभानमिति शक्यः । प्रष्टेतेऽपि
 गोत्वसम्बन्धित्वेन तथात्वापत्तेः । गोपदेन गोत्वमात्रप्रकारकानुभवात् तथेति
 यदि तदा गौणादिप्रदेनापि गौणादिमात्रप्रकारकानुभवात् तत्तुल्यः । यदि
 च केवलवाचकस्य न विशिष्टे लक्षणा तदा 'प्रष्टयज्ये लक्षणेति वक्ष्यमाण-
 विरोधश्चेत्यचेराह, 'अपि चेति, 'तयोरिति शक्ति लक्षणयोः प्रयोगमूलक-
 त्वादित्यर्थः, मुख्यप्रयोगाश्रुक्तिः मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या अन्यत्र प्रयोगा-
 श्रुत्येत्यर्थः । ननु गां पश्येत्यादावेव जातौ मुख्यप्रयोगोऽस्तीत्यत आह,
 'गामिति, अत्र जातेरप्यन्वययोग्यत्वादन्वयानुपपत्त्यभावे लक्षणाविरोधात्
 तद्विशिष्टजामोऽनुभूयमानो न स्यात् । न च तात्पर्यानुपपत्त्यैव यथीः

नियमात् जातिविशिष्टं शक्यं । यदि च तृतीयायाः
करणैकत्व इव गो-गोत्वे शक्ये तदा गोत्वं गोव्यक्तिश्चेति
धीः स्यात् न तु गौरिति, वैशिष्ट्यञ्च सम्बन्धो वा
ज्ञातो घट इत्येव विशेषणताविशेषोऽर्थान्तरं वे-
त्यन्यदेतत् । जातिविशेषवदवयवसंयोगरूपाकृतिरपि

‘जातिविशेषेति जातिविशेषवानवयवसंयोग इत्यर्थः, । नन्वन्यतर-
कर्मजत्वादिष्याद्या नानाजातेः कथमनुगमकं विना पदादुप-
स्थितिः, नैवं, अनुभवसिद्धतत्तज्जातियञ्चकतत्तत्संस्थानवैजात्य-
ष्याप्यनानान्यतरकर्मजत्वादिस्वीकारात् न तु वैपरीत्यं, तत्तज्जाता-

प्रवेशयेतिवक्तव्यमस्त्विति वाच्यं । उभयसाधारणतात्पर्याग्रहेऽपि विशिष्टा-
नुभवात् तद्विरुद्धसंहरमेव स्पष्टयति, ‘तस्मादिति, एवञ्च गौर्नित्येत्यादौ
जात्यादिप्रत्यय एव लक्ष्येत्यवधेयं । अत्रेदं चित्त्वं शक्तिग्रहकाले साधव-
श्चाने अक्षयां विना विशिष्टलामोऽसिद्ध एव तदप्रतिसन्धाने च शक्तिभ्रमात्
तल्लामोऽन्यथा सिद्ध इति कश्चित् लक्षणया क्षिप्त्वाशक्तिभ्रमात् शक्तिसाभ-
इति जातिरेव शक्नोति । अनुभवत्वादेवानन्वयकथं तद्वैशिष्ट्यमपि शक्य-
मित्याह, ‘यदि चेति, न चान्वयवदन्यलभ्यमिति वाच्यं । अन्वयो हि स्वर्य-
मात्रपदार्थयोर्योग्यतादिबलभ्यः । न च प्रकृतेऽपि तथा, निर्विकल्पको-
पस्थितयोर्जाति-व्यक्तयोर्योग्यतादिप्रतिसन्धानासम्भवात् तत्प्रतिसन्धानेऽपि
विशिष्टोपस्थिते च । अतएव पदाद्विशिष्टस्यैव स्मरणमपि न तु निर्वि-
कल्पकं । न चैवमाकृतिवैशिष्ट्यमपि शक्यमित्यात्, ‘जातिविशेषवदिति
जातिविशेषवान् योऽवयवसंयोगः संस्थानविशेषस्तद्रूपेत्यर्थः, तथाच जाति-
विशेषस्यैवानुगमकतया व्यक्तवदनुगतानां संयोगानां कथं शक्यत्वमिति

पदशक्या गोपदात् जात्याकृतिविशिष्टस्यैवानुभावात्,
पिष्टकमथ्यो गाव इत्यादौ गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणा
पिष्टकसंयोगविशेषस्याशक्यत्वात्। जात्याकृति-व्यक्तीनां

वनुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्गादन्यतरकर्षजत्वेन उपाधिना तत्रानुगतबुद्धि-
सम्भवात् । अतएव गत्वं कत्वं न नाना किन्तु तत्तद्वाच्यं भावलमेव ।
न चेन्द्रिय-मनःसंयोगेन जातिभेद इत्याशङ्क्यामन्यतरकर्षजत्वव्याप्य-
जातिनामात्वे परीक्षारानुपपत्तिः तच्च तादृशजातेरचेवानुगतबु-
द्धिभावादिति । नन्वाकृतेः शक्यत्वे पिष्टकमथ्योगाव इत्यत्र लक्षणा
न स्यात् इत्यत आह, 'पिष्टयेति । ननु कारणत्वे सति जातिविशेष-

निरस्तमिति वदन्ति, तच्चिन्त्ये । अन्यतरकर्षजत्वादिना सङ्गरेण तादृश-
जात्यसिद्धे । केचित्तु जातिविशेषवद्गौत्वादिवदिति दृष्टान्त इति, तदपि न,
तथाप्यनुगतानां कथं शक्यत्वमिति दोषस्यापरिहारात् । न च जातिपदं
धर्ममात्रपरं तथाचोपाधिविशेष एवानुगत इति वाच्यं । तादृशोपाधेरनि-
श्चये । न च जातिविशेषवत्त्वमवयवविशेषयं तथाच कथानसंयोगादिकमेव
तथेति वाच्यं । गवादियदे साक्षाद्यवयवस्याप्यनुगतत्वेन दोषतादवग्या-
दिति । अत्र वदन्ति जातिविशेषवतो गवादेरवयवसंयोगस्येति, वि-
शेषपदोपादानेन एधिवोपदादौ जात्याकृति शक्येति श्रुतिर्त, तथाच गवावयव-
संयोगत्वादिकमेवानुगतमर्थं । न चैवं तत्प्रकारिका धोः स्यादिति वाच्यं ।
इष्टापत्तेः, अन्यत्र तथा सति साक्षाद्यवयवस्यापि शक्यता स्यादित्यपान्तं ।
गवादावाकृतिवैशिष्ट्यस्य परस्परसम्बन्धमन्वयकत्वेन तदुक्ततया तच्छक्यत्व-
स्यावश्यकता च । अन्यथा गोत्वविशिष्टमात्रमेवानुभूयते न त्वाकृतिरित्य-
स्यापि वाचानवयवमोऽशङ्काप्रापत्तेरिति दिक् । 'सदृशेति, तथाच तादृशमेव
शक्यसम्बन्ध इति भावः । 'जातीति, यद्यपि गोत्वस्य इत्यादौ व्यतिमान-

प्रत्येकमात्रपरत्वे लक्षणेनैव प्रत्येकस्य जात्याकृतिविशि-
ष्टादन्यत्वात्, यथा गुरुणां कार्यशक्ताया लिङ्गे लोके
कार्यत्वपरत्वे । अतएव व्यक्त्याकृति-जातयस्तु पदार्थ-
इति पारमर्पसूचं, एकयैव शक्त्या एकवित्तिवेद्यत्वसूच-
नाय पदार्थ इत्येकवचनं । एवं पद्मं पङ्कजपदशक्यं
ततो नियमतः पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति प्रतीतेः, अव-
यवानां तच्चासामर्थ्यात् रूढिं विना योगमात्रात्

पञ्चसंयोगवदवयवकल्पाकृतिविशेषणत्वेन शक्या सा च पिष्टकमय्यो-
गाव इत्यच्चाप्यस्तीति कथं लक्षणेत्यत आह, 'प्रत्येकेति समुदायशक्तस्य
पदस्य प्रत्येके साचणिकत्वमिति पिष्टकमय्यो गाव इत्यच्चेव लक्षणे-
त्यर्थः । 'एवमिति यतो नियमतो यत् प्रतीयते तत् तत्पदशक्य-

परत्वेऽपि न लक्षणा व्यक्ते स्मातन्व्येणैवोपस्थिते गोलस्य चावच्छेदकतया-
प्यन्वयात्तद्यामि तत्र व्यक्तिमात्रपरत्वमेव नास्ति जातेरप्यन्वयात् तद्याच
व्यक्तित्वादिना तदुपस्थितौ यत्र तात्पर्यं तत्र लक्षणा मात्रपदवच्छेदश्च
गोत्वादिकमतो व्यक्तिशक्तिवादमतमादाद्यात्रापि न व्यक्तिमात्रपरत्वमित्य-
पास्तं । 'अतएवेति प्रत्येकवाच्यत्वे पदार्था इति स्यादित्यर्थः ।

प्रसङ्गादयोरुक्तं साधयति, 'एवमिति, तत्र पङ्कजसमुदाय' पक्षे
शक्तो न वेति विप्रतिपत्तिः, 'तत इति, प्रामाणिकानामिति शेषः, तेन
शक्तिभ्रमादन्यादृशप्रतीत्या न व्यभिचारः । यद्यपि पद्ममित्येव वक्तुमर्हति
प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वात् तथापि योगरूढित्वसाधनाय विशिष्टमुपात्तं, अन्य-
योद्धिर्वादिबुद्धौगिकरूढत्वप्रज्ञा स्यादिति । 'अवयवानामिति पद्मादि-
पदानां पद्मत्वे शक्त्यभावादित्यर्थः, 'रूढिं विनेति, गृह्येतपद्मप्रयोगस्यापीति

कुमुदे प्रयोगधीप्रसङ्गाच्च । ननु रूढावपि योगात्
 कुमुदे तौ कुतो न स्यातां, रूढ्या प्रतिबन्धादिति प्राञ्चः।
 वयन्तु नियमतो रूढ्या स्मृतं पद्ममेव व्यक्तिवाचक-
 ङप्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृतथानुभाव्यते, बाधकं विना
 व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् यथा-
 ग्रेयीति ढगन्तपदेन प्रकरणादिना सन्निहिता ढगभि-
 हिता कृग्व्यक्तिर्वोध्यते, एवञ्च सर्व्वञ्च पद्मानुभवसाम-
 ग्रेयेवेति न कुमुदे धीर्न वा तदर्थप्रयोगः । नन्वेवं रूढि-

मित्यस्मिन् सतीत्यर्थः, 'तच्च' पद्माग्रे, 'प्रयोगप्रसङ्गादित्युपलक्षणं पद्मा-
 नुभवप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं । ननु सामान्यां सत्यां फलाभावे प्रति-
 बन्धकत्वं कल्प्यते न तु कारणाभावे कार्याभाव इत्यरुच्या कारणा-
 भावमेव सिद्धान्तयति, 'वयन्त्विति । ननु पङ्कजं द्रव्यमित्यादौ यच्च
 सामान्यवचनत्वं तच्च कुमुदसाधारणबोधापत्तिः, नैवं, चैवो दण्डो
 द्रव्यमित्येव सामान्यवचनतापि विशिष्टे पर्यवस्यति, न हि दण्डि-
 मात्रे सामान्यवचनत्वं, किन्तु विशिष्टप्रतिपादकोभयपदे तेन याव-

शेष, 'रूढ्येति ज्ञातयेत्यर्थः । ननु रूढिज्ञानं प्राज्ञाभावात्तदवगाहितया
 जनकज्ञानाविषयकतया च न प्रतिबन्धकं ज्ञानस्य मन्त्रिमन्त्रादिवत् प्रति-
 बन्धकत्वानभ्युपगमात् । वक्ष्यमाणशुद्ध्या सामग्रीविरहादेव कुमुदे प्रती-
 त्यादिविरहोपपत्तौ तत्तत्काले मानाभावचेत्यरुचेराह, 'वयन्त्विति, 'व्यक्ति-
 वाचकेति कर्तुरूपव्यक्तिवाचकेत्यर्थः, 'व्यक्तिवचनानामिति किञ्चिद्व्यक्ति-
 तात्पर्य्यं काष्ठामित्यर्थः, सन्निहितत्वं भौजं बोध्यं । घटेन जलमाहरेत्यत्र

रेवास्तु तत एवोभयलाभात् किं योगरूढ्या, न,
अवयवशक्तेः कृतत्वात् यौगिकार्थानुभवाच्च । यदि च
रूढ्यर्थ एव यौगिकार्थ एव वानुभूयेत, तदा विवाद-
एव न स्यात् अनुभवेनैव तद्विच्छेदात् ।

अथ मीमांसकाः । न तावत् स्मृत्यर्थं शक्तिः
पङ्कजपदप्रयोगविषये नियतपद्मानुभवजनितसंस्कारात्
स्मृतेरेवोपपत्तेः स्मृतेस्तज्जन्यत्वनियमात् । नाप्यनुभ-
वार्थं, नियमतः स्मृतं पद्ममादाय व्यक्तिवचनन्यायेना-

दृष्टिचैचनिष्ठ द्रव्यत्व प्रतीयते, न तु परस्परनिर्मुक्तोभयविषयक-
द्रव्यत्व प्रतीयते, वाक्यभेदापत्तेः, तथेहापि पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वविशि-
ष्टपक्षप्रतिपादके पङ्कजपदे सामान्यपरत्वमपि यावद्विशिष्टपरताया-
मेव पर्यवस्यति, न तु यावत्पङ्कजनिष्ठकर्तृत्वमात्रपरतायां, वाक्यभे-
दापत्तेः । यदि वाक्यभेद एवाभ्युपेतस्यात्यर्थवशादिना न परस्पर-
रन्वयबोधः, तदा दृष्टिपदस्य दृष्टिमात्रपरत्ववदस्तु पङ्कजपदे-
ऽवयवानां यावत्पङ्कजनिकर्तृत्वमात्रपरत्वे कुमुदसाधारणतापि कि-
ञ्चिद्विषयमिति, वस्तुतः साक्षाद्-योग्यासन्नपदसमुदाये परस्परार्था-
न्वयनियम एव चैवो दृष्टीतिवदिति तन्न । 'तत एवेति, धेनुप-
दवदिति भावः' । 'अवयवेति, धेनुपदे तु प्रत्ययशक्तेरकल्पनादिति

हिंस्रस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि नान्वय इति व्यभिचारवारणाय 'बाधकं विने-
त्युक्तं ।' यद्यप्येवं पङ्कज प्रमेयमित्यादौ व्यक्तिवचनत्वानावे कुमुदसाधारणबोध
स्यादेव तथापि 'व्यक्तिवचनानामिति क्वचित्कामिप्राय । बाधकं विना

वयवैः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवसम्भवात्, स्मृतिश्च
रूढ्या अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः । शक्तिं विना

वक्ष्यत इति भावः । 'रूढ्या अन्यथा वेति, तस्याते शाब्दी द्वाकाङ्क्षा
ग्रन्थेनैवेत्यादिनिघमाभिद्वेरेति भावः । 'शक्तिं विनैति ज्ञापकं

पदानां पदोपस्थिताकाङ्क्षादिविशिष्टान्वयबोधकत्वनिश्चयमादित्यत्र तात्पर्यं,
तथाच पङ्कजं प्रमेयमिच्छादावपि पद्मान्वयात् तच्चैव प्रमेयत्वान्वयो न कुमुदे-
ऽपीति । वस्तुतोऽस्यापि व्यक्तित्वमन्वयमेव कर्तृविशेषोभूतपङ्कजमकार्षणपर-
त्वादिति । आग्नेयैति वैदिका, घटादीति बौद्धिका वृष्टान्तः, "आग्नेया
अप्रीभसुपतिकृते" इत्यत्र प्रकरणासन्निहितैव घटादिव्यक्तित्वोऽर्थः इत्यर्थः ।
अथेदं प्रित्यं, यदि रूढिर्न प्रतिबन्धिका तदा पङ्कजपदस्य यत्र पद्मे तात्पर्या-
भावः कुमुदे तात्पर्यं च गृह्यते तत्र लक्षणा विनैव कुमुदबोधः स्यात् तद्वाच-
वक्ष्यमाद्यविरोधः । न हि तत्रापि पद्मानुभवसामग्री, पद्मे तात्पर्याभाव-
निश्चयस्यैव बाधकत्वात् बाधकं विनैव व्यक्तित्वमन्वयस्य सन्निहितपरत्वाभ्युपग-
मात् कुमुदं पङ्कजमित्यत्र कुमुद एव प्रथमसन्निहितत्वसम्भवाच्च । न च तत्र
कुमुदं भिन्नपदोपस्थाप्यमिति वार्थः । प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैव तत्त्वत्वात्
व्यवहारपेक्षया समुदायस्यापि भिन्नत्वाच्च । वस्तु तादृशस्थले शक्त्यैव कुमुदा-
न्वयबोधोऽस्तु पङ्कजपदस्य कुमुदे लक्षणेति सिद्धान्तस्य क्वचित्काभिप्रायेया-
भ्युपगमे । सम्प्रदायमते सर्वत्र लक्षणाभ्युपगमेऽपि सामग्रीवशात् पद्मान्वये
कुमुदान्वयमभ्युपगच्छतो मखिलतन्तादृशान्वयबोधनात् एवञ्च सर्वत्र पद्मा-
नुभवसामग्येऽपि तदभिप्रायकमेवेति चेत्, मैव, तथा सति क्वचिदपि
लक्षणाभावे । न च यत्र पद्मान्वयानन्तरं कुमुदतात्पर्यबोधोक्तवस्तुतन्वोप-
स्थितये लक्षणा न्यादिति वार्थः । तत्रापि पङ्कजमकार्षणस्य कुमुदान्वय-
तात्पर्यमप्यहमे पुनः स्मृतेन पङ्कजपदेन शक्त्यैव तदुपग्राह्यनसम्भवात् ।
न हि तदपि तत्र पद्म एवान्वयः, तत्र तात्पर्याभावनिश्चयात् कुमुदे ता-

चेत्, न, कदाचिच्छक्तितोऽपि उद्बोधाभावेन शक्या-
स्मरणात् शक्तिं विनापि नियमतः शक्तिस्मरणाच्च ।
उद्बोधकञ्च न नियतं सदृश-पदशक्ति-सम्बन्धिज्ञाना-
नां प्रत्येकं व्यभिचारात्, किन्तु यच्च स्मृतिस्तत्र तत्-
कालोत्पन्नमनियतमेवोद्बोधकं कल्प्यते फलवत्तात्,
कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् । न च पद्म-
त्ववत्तद्वापकादेरपि स्मृतिप्रसङ्गः, स्मृतिवत्त्वेनोद्बोधक-
ल्पनमिति तच्च स्मृत्यभावेन तदुद्बोधाभावात्, तस्मा-
च्छक्तिं विना शक्तेरिव पद्मत्वस्य नियता स्मृतिः ।

स्मरणं सम्बन्धश्चात्र शक्तिरेव तस्यैव पदे कृत्तृत्वात् प्रयोगादीनां
तथात्वेनाकल्पनादित्यर्थः । ननु शब्दस्वरो ग्रन्थे स्मारकत्वेऽस्मारकत्वे
उभयतोऽनियमव्यभिचार इत्याह, 'कदाचिदिति, 'कार्येति, तथा-
चात्र पूर्वप्रयोगादिकं अन्यत्राक्रममप्यनन्वगतिकतया स्मरणाय
कल्प्यमिति भावः । ननु पदादशक्यस्यापि स्मृतौ पद्मत्ववत्तद्वा-
पकस्यापि स्मृतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति । पदाद-

इत्याक्षेपे, तथाच शक्तिं विना नियतप्रयोग एव न स्यादित्यर्थः, प्रशार्धत्वे-
नेत्यस्यासङ्गतत्वापातादिति । शक्तिरेवव्यभिचारमाह, 'कदाचिदिति, श-
क्तिरेकव्यभिचारमाह, 'शक्तिं विनापीति । नन्वेवमपि नियतसंस्कारोद्बो-
धानुपपत्तिस्तदवस्येत्यत आह, 'उद्बोधकचेति, यत्ते च वैशाल्यमिति भावः ।
'तदापकादेरिति पद्मत्वपदप्रयोगविषयत्वे कुमुदत्व-पुण्डरीकत्वादेरप्यनुभवा-
पातादित्यर्थः । 'स्मृतिवत्त्वेनेति, कदाचित् सामग्र्योक्त्यात् वक्तृत्वात् तौ तात्-

नियमतः प्रयोग एव कुत इति चेत्, न, पूर्वप्रयोग-
मपेक्ष्य अवयवानामुक्तन्यायेन पद्मानुभवजनकत्वनि-
यमात् । पूर्वप्रयोगोऽपि तत्पूर्वप्रयोगमपेक्ष्येत्यना-
दितैव । अथानियतोदोधस्य सस्कारस्य शक्तिं विना
नियतोदोधे हेत्वभावात् नियता स्मृतिरेव न स्यादिति

सम्बन्धमप्यतोऽनेनेद ज्ञान जनयितव्यमित्यज्ञात्वा तज्ज्ञापनाय
प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यर्थं, 'पूर्वेति विशेषतस्तदप्यहेऽपि सम्बन्ध विना
ज्ञापनाय कथं पूर्वप्रयोग इति पूर्वप्रयोगादेव ज्ञापकसम्बन्धनिश्चय
शक्तेरपि सामान्यत एव ज्ञान न विशिष्येति वक्ष्यते सम्बन्धश्च न
शक्तिः किन्तु प्रयोग एव परिशेषादित्यर्थं, 'शक्तिं विनेति सम्-
बन्धपक्षे सति सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानात् सस्कारोदोधे

त्यर्थमिच्छयाच्च, अन्यथा लक्षणाया अप्यसम्भवात् । ननु तथापि लाघवात्
लक्षणास्तु लक्ष्यया पञ्चजनमकर्तृत्वस्य परार्थविधया लक्ष्म्यस्थितिकत्वात्,
अवयवशक्त्या च योग्यतादिबलेन वाक्यार्थविधया प्रथमोपस्थितिकत्वादिति
चेत्, न, पञ्चजनमकर्तारभानयेत्यादिवाक्यमात्र एव लक्षणापक्षे, यदि च
प्रत्येकशक्त्यैववश्यकयोग्यतादिबलात् तस्माभावात् तथा तदा प्रकृतेऽपि तुल्य,
तस्मात् रूढिज्ञानप्रतिबन्धकत्वपक्ष एव लक्षणा युज्यते । यच्च विरोध्य
विषयतया तत्र प्रतिबन्धक, अनुमितौ साध्यज्ञानवत् तथात्वसम्भवादिति,
तदिदं न्यमते वक्ष्यामि, स्मृतपद्मत्वस्यान्यथानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदधौरिति
तत्र लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्यत्वैवेत्यादि । 'उभयलाभादिति पद्मानु-
भवस्य' कुमुदधौप्रतिबन्धस्य च लाभादित्यर्थः । 'यदि चेति, योगार्थानुभवा-
नभ्युपगमे पद्मानुभवार्थमेव परेषां रूढिलोकारप्रसङ्गादिति भावः । 'कुत

यवोधकत्वव्युत्पत्तेः । पद्मस्य तु पङ्कजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन पाचकादेरिव विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिः ।

यत्तु शब्दोपस्थित एव शाब्दान्वयबोधः अन्यथा प्रत्यक्षोपस्थिते कलाये पचतीत्यन्वयबोधः स्यादिति । तन्न । पदस्य तत्र तात्पर्याग्रहात् तदग्रहे भवत्येव किं पचसीत्युक्ते बधूपदर्शितकलायादौ, अन्यथा दैवात् श्रुत-स्मृतकलायपदात् कुतो नान्वयबोधः । द्वारमित्यादावपि न पिथेहिपदाध्याहारः किन्तु तदर्थस्यैव

त्युपस्थाप्यतु वृत्तिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्यतिजनक पद-
पदार्थसम्बन्ध इति वक्ष्यते, तथाच सस्कारवशानुपस्थितेऽपि प्रक-
त्यर्थत्वमस्यैव, न हि सस्कारमात्रात् सति, किन्तुद्वयसस्कारात्,
उद्बोधकश्च सम्बन्धिज्ञान प्रकृत्या स्मरणे च कश्चित् सम्बन्धस्तथा-

तथात्वात् व्यभिचारः । सुपामिति शेष इत्यन्ते । 'पद्मजवाक्येति पद्मजकृप-
वाक्येति' ।

'अन्यथेति तात्पर्यग्रहमभ्येक्ष्यैव शब्दोपस्थितत्वमात्रादह इत्यर्थः । 'गौर-
वादिति अक्षय्या कुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्त्या
पद्मान्वयबोधतात्पर्यकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । न चैतच्छ्रुतवाक्ये व्यभि-
चारि तन्मते तत्र तात्पर्याभावादिति वाच्यः । तद्विद्वत्स्थले तद्वैतुलस्य
विवक्षितत्वात् । वस्तुतो चापवादार्थाध्याहारसिद्धौ पद्मोपस्थापकपदत्व
व्यभिचारौति भावः ।

योगमात्राभ्युपगमपक्षे परमत्र दोषो न तु योगरूपिपक्ष इति भववान्

पादके गोज्ञाने पदस्य शक्तिकल्पनं न त्वनुपपादके प्रमेयत्वेन गोज्ञाने गोपदात् प्रमेयो गौरित्यननुभवाच्च । अथैवं संस्कारादेव तीरादिस्मृतिसम्भवे गौण-
लाक्षणिकोच्छेदः, तीराद्यनुभवार्थं हि न तत्कल्पनं तदनुभवस्येतरपदादेव सिद्धेः^(१) तयोरननुभावकत्वात्, तस्मान्नियता स्मृतिः वृत्तिसाध्येति तयोः कल्पनात्, तथाच नियतपद्मस्मृत्यर्थं पङ्कजपदेऽपि वृत्तित्वेन शक्ति-
कल्पनमावश्यकं लक्षणाद्यभावादिति चेत्, न, गङ्गा-
यामित्यादौ वृत्तिं विना तीरादेरपदार्थत्वे विभक्त्य-
र्थान्वयस्तत्र न स्यात् विभक्तौनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्व-

स एवास्तु अनुभवनियामकः, नैवं, शक्तिर्हि अनुभावकतावच्छेदको
धर्मः तं विना नानुभावकत्वमिति शक्यमावयवस्यास्तनुभावकत्वं न
त्वशक्तस्य गोपदस्य, स्मारकता तु तं विनापि प्रयोगादिनियमादपि
सम्बन्धमात्रादेव स्मृत्युपपत्तेरिति । ननु गोज्ञाने शक्तिं कल्पयित्वा
पद्यान्नाद्यवात् सर्वपदानां प्रमेयत्वे शक्तिं कल्पयित्व्यतो हेतु-
न्तरमाह, 'प्रमेय इति, पदस्य शक्त्योपस्थापकनियमादिति भावः ।
'विभक्तौनां' सुविभक्तौनां, 'प्रकृत्येति । ननु प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रक-

(१) इतरपदादेव सम्भवादिति क० ।

इति मोलप्रकारकज्ञान इत्यर्थः, तर्हि तदनुभवार्थमेव तत्कल्पनमस्त्वित्याह,
'तीरादिति, 'विभक्तौनामिति प्रकृत्यर्थान्वित्यर्थः, तेन विद्यामपि

स्वाधवात् । न च पद्ममानयेत्यादौ शाब्दानुभवे पद्मो-
पस्थापकपदजन्यत्वादप्यत्रापि तथेति वाच्यं । शाब्द-
पद्मानुभवे हि तदन्वयबोधतात्पर्यकपदत्वेन कारणता
न तु पद्मोपस्थापकपदत्वेनापि गौरवात् ।

अथैवं जनिकाल एव प्रयोगः स्यात् न तदत्ययेऽपि,
न ह्यसति हि दण्डे दण्डीति व्यपदिश्यत इति चेत्,
न, पाचकादिपद इव प्रत्ययस्य योग्यताशक्तत्वात् तस्मै-

वर्गं वाच्य इति, नैवं, प्रकृत्या शक्त्युपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थत्वात् शक्तिश्च
कचित् भाषात् कचित् परम्परया वा इत्यन्यदेतन्, पाचकादि-
प्रकृतेरप्यवयवशक्तिभिर्वाक्यार्थोपस्थितेस्तत्र शक्त्युपस्थाप्यत्वं । न चाव-
यवो न प्रकृतिः समुदाये च न शक्तिरिति कथं पद्मज-पाचकादि-
प्रकृतिशक्त्युपस्थाप्यता वाक्यार्थ इति वाच्यं । चावदवयवघटितत्वात्
समुदायस्य तत्प्रकृतित्वेऽवयवस्यापि तत्प्रकृतित्वात् । अतएव कृत-
द्वित-समासाद्येत्यर्थवादादिसूत्रप्रपञ्चतया सिद्धान्तितं । अन्यथा
समुदायम्यानर्थकतया अर्थवादादिसूत्रेणान्यथा कृदित्यादिसूत्रं
विधायकमेव स्यात् । अतएव गवादिपदानां शक्तिकल्पनं तेन
विना तदर्धस्य प्रकृत्यर्थत्वात् अन्यथा तत्र शक्तौ प्रमाणाभावः स्मर-

यबोधकत्वव्युत्पत्तेः । पद्मस्य तु पङ्कजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन
पाचकादेरिव विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिः ।

यत्तु शब्दोपस्थित एव शाब्दान्वयबोधः अन्यथा
प्रत्यक्षोपस्थिते कलाये पचतीत्यन्वयबोधः स्यादिति ।
तन्न । पदस्य तत्र तात्पर्याग्रहात् तदग्रहे भवत्येव
किं पचसीत्युक्ते बधूपदर्शितकलायादौ, अन्यथा दैवात्
श्रुत-स्मृतकलायपदात् कुतो नान्वयबोधः । द्वारमि-
त्यादावपि न पिधेहिपदाध्याहारः किन्तु तदर्थस्यैव

त्युपस्थाप्यत्वं वृत्तिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्मृतिजनकः पद-
पदार्थसम्बन्ध इति वक्ष्यते, तथाच सस्कारवशादुपस्थितेऽपि प्रक-
त्यर्थत्वमस्यैव, न हि सस्कारमात्रात् स्मृतिः, किन्तुद्वयसंस्कारात्,
उद्बोधकश्च सम्बन्धिज्ञानं प्रकृत्या स्मरणे यः कश्चित् सम्बन्धस्तथा-

तथात्वान्न व्यभिचारः । सुपामिति शेष इत्यन्ये । 'पङ्कजवाक्येति पङ्कजरूप-
वाक्येत्यर्थः ।

'शब्दाद्येति तात्पर्यग्रहभवेत्यैव शब्दोपस्थितत्वमात्रादर इत्यर्थः । 'गौर-
वादिति लक्षणाया कुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्त्या
पद्मान्वयबोधतात्म्यकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । न चैतच्छ्रुतवाक्ये व्यभि-
चारि तन्मते तत्र तात्पर्याभावादिति वाच्यं । तद्विग्रहस्य तद्वेतुत्वस्य
विवक्षितत्वात् । वस्तुतो लाघवादर्थाध्याहारमिदौ पद्मोपस्थापकपदत्वं
व्यभिचारोति भावः ।

योगमात्राभ्युपगमपक्षे परमय दोषो न तु योगरूपपक्ष इति भमवान्

लाघवात् । न च पद्मानुभवेत्यादौ शाब्दानुभवे पद्मो-
पस्थापकपदजन्यत्वादप्यत्रापि तथेति वाच्यं । शाब्द-
पद्मानुभवे हि तदन्वयबोधतात्पर्यकपदत्वेन कारणता
न तु पद्मोपस्थापकपदत्वेनापि गौरवात् ।

अथैवं जनिकाल एव प्रयोगः स्यात् न तदत्ययेऽपि,
न ह्यसति हि दण्डे दण्डीति व्यपदिश्यत इति चेत्,
न, पाचकादिपद इव प्रत्ययस्य योग्यताशक्तत्वात् तल्ल-

घ्नं वाच्य इति, मैवं, प्रकृत्या शक्त्युपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थत्वात् शक्तिश्च
कचित् वाचात् कचित् परम्परया वा इत्यन्यदेतत्, पाचकादि-
प्रकृतेरप्यवयवशक्तिभिर्वाक्यार्थोपस्थितैस्तत्र शक्त्युपस्थाप्यत्वं । न चाव-
यवो न प्रकृतिः समुदाये च न शक्तिरिति कथं पङ्कज-पाचकादि-
प्रकृतिशक्त्युपस्थाप्यता वाक्यार्थ इति वाच्यं । यावदवयवघटितत्वात्
समुदायस्य तत्प्रकृतित्वेऽवयवस्यापि तत्प्रकृतित्वात् । अतएव कृत्त-
द्धित-समासाद्येत्यर्थवादादिसूत्रप्रपञ्चतया सिद्धान्तितं । अन्यथा
समुदायस्यानर्थकतया अर्थवादादिसूत्रेणामंघ्र्यात् कृदित्यादिसूत्रं
विधायकमेव स्यात् । अतएव गवादिपदानां शक्तिकल्पनं तेन
विना तदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वात् अन्यथा तत्र शक्तौ प्रमाणभावः स्मर-
णस्य संस्कारवशादनुभवस्य विभक्तिवत्त्वादुपपत्तेः पङ्कजादिपदेऽपि
आवश्यकयोगवत्त्वादेवानुभवसम्भवे समुदायशक्त्यभाववत्सुबिभक्तिमा-

प्रकृते, 'अथैवमिति कर्तृत्वशक्त्यस्य दृष्टव्यस्य कृतिविरहदशाया न प्रयोग-
इत्यर्थः', 'प्रकृत्यस्य' दृष्टव्यस्य, 'योग्यतेति कृतियोग्यताविशिष्टशक्तत्वादि-

घातः । यथाच शाब्दः सन्निधिरन्वयबोधाङ्गं तथोक्त-
मासत्तिप्रस्तावे । स्यादेतत्, पद्मे नियतप्रयोगरूपस-
म्बन्धेन पङ्कजपदादेव पद्मस्मृतिरस्तु, एवञ्च पद्मे वि-
भक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते पङ्कजपद-
प्रतिपाद्यत्वात् । न च प्रतिपाद्यता दृष्ट्यैव तदुपयो-
गिनी, पाचकमानयेत्यादौ वाक्योपस्थाप्ये तदभावात् ।
न च पदाद्दृष्ट्यैव स्मृतिः, किन्तु सम्बन्धिज्ञानाद्दृष्टे-
रपि सम्बन्धत्वेन स्मृत्युपयोगात्, अन्यथा पदाच्छक्तेः
स्मृतिर्न स्यात्, गवादिपदे त्वेवं स्मृतिसम्भवेऽप्यन्वयानु-
भवार्थं शक्तिरित्युक्तं । एतेन पङ्कजपदान्नियमतः
पद्मज्ञानं न दृष्टिं विना अतोऽलक्षणाद्यभावे शक्तिरि-

स्वरमादाह, 'यथाचेति, तथाच शक्तिं विना उपस्थितपक्षस्य शाब्दा-
नुभवप्रवेश एव न स्यादिति शक्तिषिद्धिरिति भावः । उक्तप्रमा-
धिभवुद्धा यथाश्रुते प्रकृते, 'स्यादेतदिति, 'नियतप्रयोगेत्युपलक्षण
उक्तक्रमेणेत्यपि द्रष्टव्य, 'पाचकमित्यापातत, वस्तुतोऽवयवशक्त्युप-
स्थाप्यत्वमेवेति, 'अनुभवार्थमित्युल्लेखे विभक्त्यर्थान्वयार्थमित्यपि

अन्यथा पङ्कजपदवत् तत्रापि योगरूढिरेवेति क्वचित् परस्य तदभ्युपगम
क्वचिन्नेति असम्भवदुक्तिकमापाद्येतत्तत्रुक्तथाय शब्दाध्याहारयुक्तिमेव स्मार-
यति, 'यथा चेति, शब्दाश्रयत्वे शक्तिरित्येव भव सम्भगिति भावः । अस्तु
उद्घोतसम्बन्ध पङ्कजपद पद्मस्मारक तथापि न शक्तिसिद्धिरित्याह, 'स्यादे-
तदिति, तथाच न शाब्दसन्निधिमङ्गोऽपीति भावः । दृष्ट्येवति, यद्यपि शाब्द-

पदार्थस्मृति-तत्कालोत्पन्नमनन्तमदृष्टचरमनिर्व्वचनीयं
गौरवात्, अतः पद्मस्मृतावपि गृहीतसम्बन्धं पङ्कजप-
दमपि तथेति सम्बन्धत्वेन शक्तिसिद्धिः । एवञ्च रथ-
कारशब्देऽपि जातिविशेषे रूढिर्न स्यात् संस्कारादेव
तदुपस्थितिसम्भवात् । तथाच “वर्षासु रथकारोऽग्नौ-
नादधीतेत्यत्र रूढ्यर्थस्य वस्तवत्त्वेन शीघ्रमुपस्थितत्वात्
जातिविशेषवत् एवाधानं विधीयत इति राज्ञान्तव्या-

च्छेदकावच्छिन्नज्ञानमित्यर्थः । ननु रथकारशब्दे अनुभवार्थमेव
शक्तिर्न हि पङ्कजपदवत्तत्रावयवानामनुभावकत्वमिति न राज्ञान-
व्याघातो न वास्तीत्यादिसमाधानमिति पूर्व्वपक्षानास्कन्दनादित्य-

पङ्कजपदस्य गृहीतसम्बन्धत्वेनासिद्धं अन्यथा गृहीतसम्बन्धस्य तस्य
स्मारकत्वे शक्तिचिद्विस्तृप्त्यद्वौ च गृहीतसम्बन्धस्य स्मारकत्वमित्यभ्योन्धा-
श्रयापत्तिरित्यवचेराह, ‘एवमिति, ‘जातिविशेष सङ्गरजातिविशेष ।
तदुक्तं, “मूढाया करणो वैश्यान्माहिष्यो विटस्त्रिया नृपात् । रथकारस्य
माहिष्यात् करण्यो यस्य सम्भवः” । इति, ‘तथाचेति, अतएव तत्र विद्या-
प्रयुक्तिकल्पनमपि, अन्यथा योगेन भैरवार्णिकपरत्वेन तदपि न स्यादिति भावः ।
ननु जातिविशेषस्य संस्कारोपस्थितत्वावपि तदनुभवार्थमेव रूढिरुक्ता । न हि
तस्यापि पद्मत्ववदवयवैरेवानुभवः, अवयवार्थानुपस्थितस्यैव जातिविशेषस्य
नित्यमवगते । न च पङ्कजपदवत्तत्रापि रूढि योग्योर्विरोधेन योगार्थो-
पहितरूढ्यर्थप्रतीतो बाधकाभावात् रथकरणयोग्यजातिविशेषवत् एवा-
धानविधिरिति वाच्यः । परस्यैवमनन्तमुपगमात् । अतएव रूढ्यर्थस्य शीघ्र-
मुपस्थितत्वादित्युक्तं । अन्यथा योगार्थसाहित्वेनैवोपस्थितौ तदनुपपत्तेः ।

घातः । यथाच शाब्दः सन्निधिरन्वयबोधाङ्गं तथोक्त-
मासत्तिप्रस्तावे । स्यादेतत्, पद्मे नियतप्रयोगरूपस-
म्बन्धेन पङ्कजपदादेव पद्मस्मृतिरस्तु, एवञ्च पद्मे वि-
भक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते पङ्कजपद-
प्रतिपाद्यत्वात् । न च प्रतिपाद्यता दृष्ट्यैव तदुपयो-
गिनी, पाचकमानयेत्यादौ वाक्योपस्थाप्ये तदभावात् ।
न च पदाद्दृष्ट्यैव स्मृतिः, किन्तु सम्बन्धिज्ञानाद्दृष्टे-
रपि सम्बन्धत्वेन स्मृत्युपयोगात्, अन्यथा पदाच्छक्तेः
स्मृतिर्न स्यात्, गवादिपदे त्वेवं स्मृतिसम्भवेऽप्यन्वयानु-
भवार्थं शक्तिरित्युक्तं । एतेन पङ्कजपदान्नियमतः
पद्मज्ञानं न वृत्तिं विना अतोऽलक्षणाद्यभावे शक्तिरि-

स्वरमादाह, 'यथाचेति, तथाच शक्तिं विना उपस्थितपद्मस्य शाब्दा-
नुभवप्रवेश एव न स्यादिति शक्तिसिद्धिरिति भावः । उक्तसमा-
धिम्बुद्ध्या यथाश्रुते शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'नियतप्रयोगेत्युपलक्षणं
उक्तक्रमेणेत्यपि द्रष्टव्यं, 'पाचकमित्यापाततः, वस्तुतोऽवयवशक्त्युप-
स्थाप्यत्वमेवेति, 'अनुभवार्थमित्युल्लेखणं विभक्त्यर्थान्वयार्थमित्यपि

अन्यथा पङ्कजपदवत् तथापि योगलङ्घिरेवेति क्वचित् परस्य तदभ्युपगमः
क्वचिन्नेति असम्भवदुक्तिकमापाद्येतेत्यनुश्रयान् शब्दाध्याहारयुक्तिमेव स्मार-
यति, 'यथा चेति, शब्दाश्रयत्वे शक्तिरित्येव मतं सम्यगिति भावः । अस्तु
गृहीतसम्बन्धं पङ्कजपदं पद्मस्मारकं तथापि न शक्तिसिद्धिरित्याह, 'स्यादे-
तदिति, तथाच न शाब्दसन्निधिभङ्गोऽपीति भावः । 'दृष्ट्यैवेति, यद्यपि शाब्द-

त्यपास्तं । ज्ञानं हि स्मृतिरनुभूतिश्च शक्तिं विनाप्युप-
पन्ना न तां कल्पयति अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्,
अन्यथा शक्तिं विना पदान्नोपस्थितिरित्यन्वयेऽपि
शक्तिर्लक्षणोच्छेदश्च । पङ्कजं पद्ममुच्यत इति प्रसि-
द्धार्यपदसामानाधिकरण्यात् पद्मस्य ज्ञापकं तत् सिध्य-
ति न तु तच्छक्तं । अत एव पङ्कजपदं पद्मशक्तं निय-
मतस्तत्स्मारकत्वात् पद्मपदवदिति निरस्तं । शक्तौ
व्यभिचारात् अनन्यलभ्यत्वस्य पद्मानुभावकत्वस्य चो-
पाधित्वाच्चेति । उच्यते । नियतपद्मस्मृतेरुक्तसम्बन्धेन

द्रष्टव्यं । ‘अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वं, तदपि सामान्यव्याप्तौ यत्
यत्रानन्यलभ्यबोधकं तत्तत्र शक्तमित्यत्र,^(१) विशेषव्याप्तावुपाधिमाह,
‘पद्मेति, ‘नियतेति, अत्र पद्मस्यार्थः ॥ सम्बन्धापेक्षा उपदात्
कर्तृत्वेन स्मरणस्य समुदायादाकार्योभावेन चानुभवस्य सम्भवात्

(१) यत् यत्र नियतस्मारकं तत् तत्र शक्तमित्यनेति ख० ।

बोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपद परार्थसम्बन्धं दर्शित्वमपि, तथापि
वृत्तिपदमत्र शक्तिं लक्ष्यत्वात्परमार्थ, आच्छादिति शेषः । अन्यथा पाधक-
स्यापि परस्परया वृत्त्युपस्थाप्यत्वेनाद्यिमदोषस्यासङ्गतत्वापत्तेः । ‘नोपस्थिति-
रिति नानुभव इत्यर्थः, पदादन्वयस्मृतेरभावात् । ‘अथएवेति नियमतस्तत्-
स्मारकत्वस्य हेतोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । आच्छादिके व्यभिचारसारणाय
‘नियमत इत्युक्तः । दोषान्तरमाह, ‘शक्त्याविति, सामान्यव्याप्ताविति शेषः ।
विशेषव्याप्तावाह, ‘अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वस्येत्यर्थः, ‘पद्मेति, पद्मशब्दे

नुभवौ स्यातां किं शक्त्या, तस्मात् पदाधीना नियता
स्मृतिः शक्तिसाध्या वा नियतसम्बन्धसाध्या वा वृत्ति-
साध्या वा, तत्र परिशेषादिह शक्तिसाध्यैव । न
च शक्तिस्मृतौ व्यभिचारः, शक्तिस्मारकत्वाभिमतोऽङ्घ्रि

सौरभविशेषवत्त्वादेः, 'किं ज्ञानेत्यापाततः, वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्ति-
त्वस्य स्मारकत्वे तर्कापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् सम्बन्धिज्ञानात् सम्ब-
न्धिसहस्रस्य गुरोर्लघोश्च युगपत् स्मरणदर्शनात् शक्तौ च तदपे-
क्षायाः प्रामाणिकत्वात् । किञ्च प्रामाणिकं सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य
तादृशप्रयोगाभावेन सम्बन्धास्मरस्य तदुपजीव्यत्वावश्यकत्वात् । अत-
एवाप्ततात्पर्यमात्रादेव कार्योपस्थितिरिति वक्ष्यत इति दिगिति
तत्त्व । 'नियता' आवश्यकौ, 'नियतेति प्रयोगादिनियामकसम्बन्ध-

हि शक्ति प्रयोगादेव ज्ञायते, तथाच व्यवहारादिना शक्तियज्ञेऽन्वयबोधो
न स्यात् न स्याच्च सादिदेवसादिपदादन्वयबोधो नियतप्रयोगाद्यानादिति
चेत्, न, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं गवादिपदे पदाधीननियतस्मृतित्वा-
वच्छेदेन शक्ते प्रयोजकत्वकल्पनादत्रापि तथा, तदिदमाह, 'तस्मादिति,
'शक्तिसाध्येति शक्तिप्रयोज्यत्वार्थं, तेन साक्ष्यिकाधर्मस्मृतौ न व्यभिचारः
शब्दोपस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् । यद्वा नियतगर्भहेतोरेव
तत्राभावात् व्यभिचारः । न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः,
पदाधीनत्वेन शब्दबोधानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च 'न चेत्यादिशब्दा
यथाश्रुत इति बोध्यं । अयिमसाध्यद्वयेऽपि सामान्येन रूपेण शक्तिरेव
सिद्धतयाह, 'परिशेषादिति, नियतप्रयोगादिसम्बन्धस्य दूषितत्वात् लक्ष-
णादेशाभावादिति भावः । 'हेत्वभावादिति शक्तिस्मरणानुकूलशब्दभावादि-

शक्तिग्राहकत्वेनाभिमतः स एव पद्मस्मारकोऽस्तु ।
 न च पद्मत्वस्येव प्रयोगसमव्याप्तत्वेन गृहीतस्य सौर-
 भादेरुपाधेस्ततः स्मृतिप्रसङ्गः, तवापि शक्तिग्रहप्रस-
 ज्जात् । तयोस्तुल्यत्वेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणे लाघवा-
 दितर्कावतारान्नोपाधौ शक्तिरिति यदि तदा तर्कसह-
 कृतएव शक्तिग्राहकत्वाभिमतः सम्बन्धः पद्मस्मृतिहेतु-
 रस्तु, तर्काद्यनवतारेऽपि बहुधा गृहीतप्रयोगस्य पद्म-
 स्मृतिदर्शनान्न तथेति चेत्, तर्हि तवापि तर्कं विना
 शक्तिग्राहकाभावात् कथं पद्मस्मृतिरिति तुल्यं । न
 चैवं तत एव शक्तिग्रहोऽपि स्यात्, अनन्यलभ्यस्यैव
 शब्दार्थत्वादिति, मैवं, एवं गवादिपदेऽपि शक्तिग्राह-
 कत्वाभिमतादेवंविधप्रयोगादेव ज्ञाताद्गवादेः स्मृत्य-

इति भावः । 'पद्मेतरेति पद्मत्वेतरेत्यर्थः, एवमप्येऽपि, 'सौरभादेः'

शेषो बोध्यः, 'अस्येति समनियमस्यैवेत्यर्थः । 'सौरभादेरिति सौरभविशेष-
 वत्त्वादित्यर्थः, तथाच पद्मेतरस्यावृत्तत्वमप्यसिद्धमिति भावः । 'तयोरिति
 पद्मत्व सौरभविशेषवत्त्वयोरित्यर्थः, 'तदेति, यद्यपि स्मारकसम्बन्धे सति
 गुरोरपि स्मारकात् तर्कस्य प्रतिबन्धकत्वं तथात्वादर्थनात् शक्तिग्रहस्तु
 पद्मत्वे लघुनि युज्यते, तथापि लघुत्वे सति नियतप्रयोगविषयवृत्तित्वमेव
 स्वसम्बन्ध स्मारक 'स च सौरभविशेष इति तात्पर्यम् । 'तत एवेति तादृ-
 शप्रयोगविषयत्वादेवेत्यर्थः, 'स्मृत्यनुभवाविति, शक्तिवत्तस्याप्यनतिप्रसक्तत्वा-
 दिति भावः । अतु शक्तिग्राहकत्वाभिमतप्रयोगात् शक्तेरन्यथासिद्धिः, न

नुभवौ स्यातां किं शक्त्या, तस्मात् पदाधीना नियता
स्मृतिः शक्तिसाध्या वा नियतसम्बन्धसाध्या वा वृत्ति-
साध्या वा, तत्र परिशेषादिह शक्तिसाध्यैव । न
च शक्तिस्मृतौ व्यभिचारः, शक्तिस्मारकत्वाभिमतान्नि-

शौरभविशेषवत्त्वादेः, 'किं शक्त्येत्यापातत', वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्ति-
त्वस्य स्मारकत्वे तर्कापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् सम्बन्धिज्ञानात् सम्ब-
न्धिसत्त्वस्य गुरोर्लघोश्च युगपत् स्मरणदर्शनात् शक्तौ च तदपे-
क्षायाः प्रामाणिकत्वात् । किञ्च प्रामाणिकं सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य
तादृशप्रयोगाभावेन सम्बन्धान्तरस्य तदुपजीव्यसावश्यकत्वात् । अत-
एवाप्ततात्पर्यमात्रादेव नार्थोपस्थितिरिति वक्ष्यत इति दिगिति
तत्त्व । 'नियता' आवश्यकी, 'नियतेति प्रयोगादिनियामकसम्बन्ध-

हि शक्ति प्रयोगादेव ज्ञायते, तथाच व्यवहारादिना शक्तिमहेऽन्वयबोधो
न स्यात् न स्याच्च सादिदेवदादिपदादन्वयबोधो नियतप्रयोगाज्ञानादिति
चेत्, न, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं शब्दादिपदे पदाधीननियतस्मृतित्वा-
वच्छेदेन शक्ति प्रयोजकत्वकल्पनादत्रापि तथा, तदिदमाह, 'तस्मादिति,
'शक्तिसाध्येति शक्तिप्रयोग्येत्यर्थः, तेन लाक्षणिकाद्यंस्मृतौ न व्यभिचारः
शक्त्योपस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् । यदा नियतगर्भहेतोरेव
तत्राभावात् व्यभिचारः । न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः,
पदाधीनत्वेन शब्दबोधानुगुणत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च 'न चेत्यादिशब्दा
यथाश्रुत इति बोध्यं । अग्रिमसाध्यद्वयेऽपि सामान्येन रूपेण शक्तिरेव
सिद्धतीत्याह, 'परिशेषादिति, नियतप्रयोगादिसम्बन्धस्य दूषितत्वात् लक्ष-
णादेशाभावादिति भावः । 'हेत्वभावादिति शक्तिस्मरणानुगुणशब्दभावादि-

पदात् पदार्थस्यैवाद्यत् स्मरणं न शक्तेर्हेत्वभावात्
कल्पनागौरवाच्च सम्बन्धिनं विना सम्बन्धस्यास्मरणेन
प्रथमं पदार्थस्मरणस्यावश्यकत्वाच्च । पदार्थस्मृतेय श-
क्तिविषयत्वे मानाभावात् उद्बुद्धसंस्कारविषयत्वाद्-
यदि शक्तिरपि तद्विषयः, तथापि पदार्थशक्तत्वेनैव
ज्ञातस्य पदस्य शक्तिस्मारकता न तु शक्तिसम्बन्धित्वेन

साध्येत्यर्थः । ननु पदार्थस्मृत्यन्तरं शक्तिसृतिं न ब्रूमः किन्वे-
कैव उभयसृतिरित्यत्र आह, 'पदार्थेति सम्बन्धिसृतेः सम्बन्धविष-
यत्वानियमेन शक्तिविषयत्वानियमे मानाभावादित्यर्थः^(१) । 'न त्विति,
तथाच शक्तिषाध्यत्वेनैव नियमो न तु तच्छक्तिषाध्यत्वेनेति भावः ।
ननु पदात्तच्छक्तेरिति नियमः शक्तिमात्रेण वा आद्ये शक्तिसृताधेव
व्यभिचारः अन्ये चेष्टापत्तिरवयवप्रकृतेरेव परम्परया पक्षलक्षार-

(१) सम्बन्धिसृते सम्बन्धविषयत्वे मानाभावादित्यर्थ इति ख० ।

त्यर्थः, तत्कल्पने तु गौरवमित्याह, 'कल्पनेति, 'सम्बन्धिनमिति । यद्यपि
संयोगादिपदजन्यसृतौ व्यभिचारः, तथापि सम्बन्धिवर्धितरूपेण सम्बन्ध-
स्मरणे तथा नियमः, शक्तित्वस्य सम्बन्धिवर्धितत्वादिति भावः । नन्वेवं
विस्मृतशक्तेरपि पदात् पदार्थसृति स्यात् तथापि शक्त्यंशेऽपि संस्का-
रोद्बोध आवश्यक इति सामर्थ्यवशादेव विशिष्टस्मरणं । न च प्रथमं
पदार्थस्मरणे विशेष्यलक्षणाभावात् विशिष्टस्मरणं श्रुतादिपदादपि विशिष्ट-
स्मरणाभावापत्तेः । यदि च स्मरणे तत्र हेतु पूर्वानुभवरूपश्च वा हेतुज्ञादा
प्रकृतेऽपि तुल्यमिति शक्तिसृतौ व्यभिचारतादवश्यमित्याह, 'उद्बुद्धेति,
निराकरोति, 'तथापीति, तथाचानन्यगत्या पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातं पदं

अन्यथासिद्धत्वात् । यद्वा पदान्नियमतः स्मृतिर्नियतसम्बन्धसाध्या शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव नियतः सम्बन्धः । अपिच कुमुदेऽवयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिः । न च नियतपद्मस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका, रूढिं

कत्वात् इत्युच्यते । 'अपि चेति, तथाच 'नियतेत्यपरान्वय-
व्यवच्छिन्ना अपरान्वयप्रतिबन्धिकेति यावत् । न च शक्तिस्मृति-
पद्मस्मृतिवदन्यान्वयप्रतिबन्धिकेति भावः । ननु रूढिजा पद्मस्मृतिर्न
तत्र तन्त्रमपि तु पद्मस्मृतिरेवेति कथं विग्रहिता स्मृतिः रूढौ
लिङ्गं इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'रूढिं विनेति, पद्मस्मृतिरेव

शक्तेरपि स्मारकं कथ्यत इति शक्तिस्मृतिरपि शक्तिसाध्येति न व्यभिचारः ।
न हि स्वशक्तिसाध्येति साध्यमिति भावः । 'न त्विति, येन शक्तिनिरूपित-
सम्बन्धस्य शक्तिभिन्नत्वेन व्यभिचारश्चाप्यस्यादिति भावः । 'अन्यथेति पदार्थ-
शक्त्यैवान्वयसिद्धत्वादित्यर्थः । ननु पदस्यापि सम्बन्धित्वेन स्मारकता न तु
यद्वत्त्वेन मानामावात् गौरवाच्च । न च शक्तिसम्बन्धित्वेन पदं ज्ञातमतो न
तत् स्मारकमित्युच्यते । 'यदेति, उक्तवाधकान्निपतप्रयोगरूपसम्बन्धेन
भाष्यान्तरं, 'सम्बन्धसाध्या' सम्बन्धज्ञानसाध्येत्यर्थः, तेन शक्तिभ्रमजन्यस्मृ-
त्यादौ न व्यभिचारः । यद्यपि शक्तेः सम्बन्धत्वाच्छक्तिग्रहकाले तत्सम्बन्धस्यापि
माने मानाभावः, तथापि शक्तेः स्वरूपतो ज्ञानं नाम्यवबोधप्रयोजकं किं
न्वनुभवजनकतावच्छेदकत्वेनेति पदस्य तद्वत्त्वेन माने शक्तेरपि सम्बन्धो
मासत इति भावः । न चेवं पदविशेष्यकमेव स्मारकं स्यात्त पदार्थविशेष्यक-
मिति वार्थः । इत्यादिना शक्तिपक्षादिसूतेर्हस्यादिगोचरत्वादर्थनेन तदश्र-
यत्वं संस्कारोद्बोधकत्वात् । पदार्थविशेष्यकसंस्कारानन्तरमेव पदमुद्बो-
धनीयमिति कश्चित् । 'रूढिं विनेति, उक्तशक्तेरिति भावः । 'व्यतरणेति

विना नियतस्मृतेरभवात् । अत एव न व्यक्तियचनन्या
योऽपि । नचैकं पदमेकदैकेनैव रूपेण प्रवर्तते अतो
न पद्मत्वं-पङ्कजत्वयोधोरिति याच्यं । अवयव-समुदा-
ययोर्भेदात् लम्बकर्णादिपदे व्यभिचाराच्च । तर्हि तद-
देव रुद्धा नावयवशक्तिप्रतिबन्ध इति चेत्, न, तत्रा-

रुद्धौ कार्यतया किञ्च मा स्वभावात् कुमुदायप्रतिबन्धिका
अतः शक्तिसत्तावेव व्यभिचारवारणाय तादृशप्रतिक्षिप्तमिति
भावः । नचैकं पदं इत्यत्र न पदत्वं शक्तत्वं अपि तु विभक्त्यन्तत्वं
तथाचैकं पदं योग-रुद्धोरन्यतरेणैव रूपेण प्रवर्तते इत्यत्र
व्याप्ती नाप्यदोषः इत्यरुचेराह, 'लम्बेति, तन्मते वङ्गप्रोहा-
वन्यपदार्थे रुद्धिमत्वादिति भावः । 'तर्हीति, इतरान्वयप्रति-
बन्धकरुद्धि-योगधोरन्यतरप्रवृत्तिनियमो न रुद्धि-योगमात्रयो-
रिति न व्यभिचार इति भावः । 'तत्रावयवेति, प्रवृत्तेऽपि न
रुद्धिः प्रतिबन्धिका अपि तु स्मारिका सती यथाकाह्लादि-
समवहिता तमनुभावयति तत्समवधानस्य पर एव न कुमुदे-

रुद्धिं विना नियतस्मृतेरभावादेवेत्यर्थः । 'लम्बकर्णेति समानशक्तिवादिन,
परस्य मते तदगुणसंविज्ञानवङ्गप्रोहौ योग-रुद्धिभ्या लम्बकर्णवत्पुनरप्यतो-
तेत्यर्थः ।

केचित्तु लम्बकर्णपदं कर्णाद्ये रुद्ध लम्बकर्णवति सौमिकमिति लम्ब-
कर्णत्वेन कर्णाद्यत्वेन न युगपदेव प्रवर्तते इत्याहुः ।

'तददेवेति लम्बकर्णादिपददेवेत्यर्थः, 'तत्रेति, चलत्वेन कर्णादेव
प्रतिबन्धो न सर्वत्रेति भावः । अत्रापि प्रतिबन्ध कुमुदमभिप्रेत्य पद्मेऽवयवा-

वयवार्थक्रियान्वयेनाप्रतिबन्धान्नानार्थं च नानार्थानु-
भवात् नैकशक्त्यान्यशक्तिप्रतिबन्धः ।

यत्तु अवयवशक्तिस्मृतिकाले समुदायशक्तिस्मृति-
नियमे हेत्वभावान्न तथा प्रतिबन्ध इति । तन्न । समु-
दायस्य तावदवयवरूपत्वेन सर्वावयवाद्देवीभयशक्ति-
स्मृतिसम्भवात् मण्डपपदे तथा दर्शनात् ।

अथ पङ्कोत्तरजपदं प्रतिबन्धकं गो-बलीवर्द्धवत्
पङ्कजनिपदप्रयोगे उपत्ययस्य कर्तृविशेषपद्मपरत्वं वा

ऽपीत्यन्यदेतत् । अथ च क्रियया समं तत्समवधानात्तया सत्त्वान्वय-
इति न कश्चित् रूढेः प्रतिबन्धकत्वमिति विशेषणप्रसेपेऽपि प्रकृते
व्यभिचार एवेति भावः । ननु बहुदुश्चरितात्सकृदर्थप्रत्ययनियमा-
देकरूढिरेवापरान्वयप्रतिबन्धिकेत्यत आह, 'नानेति, सैन्धवमा-
नयेति युगपदुभयार्थतात्पर्यगृहेऽन्वयानुभवदर्शनात् सकृदित्याद्य-
चिद्धेरिति भावः । ननु पङ्कोत्तरजपदमित्यत्र पदं वर्णः स चेत्
पद्मेतरान्वयप्रतिबन्धकः तदा सैववदाधुनिकसङ्केतितपङ्कजपदादपि
तदनुभवो न स्यादिति कन्यान्तरमाह, 'गो-बलीवर्द्धेति । मन्थन-
न्याये पौनरुक्त्यापत्तिर्मानं तेन विशेषपदसमभिव्याहार एव सामा-

र्थस्य भानादिति ध्येयं । 'मण्डपेति, अन्यथा मण्डपानकर्तारि रूढिपूर्विका
सत्त्वस्यापि न स्यादिति भावः । 'अथेति, तथाच न प्रतिबन्धार्थं रूढिः
अन्यथासिद्धेरिति भावः । 'गो-बलीवर्द्धवदिति बलीवर्द्धपदसमभिव्याहृतस्य

जनेः पद्मजनिविशेषपरत्वं वा स्वभावादेव कुमुद-
बोधाजनकत्वं वा चक्षुष इव रसे कुमुदेऽवयवशक्ति-
कुण्ठनं वा कल्प्यतां तेन कुमुदे न धीरिति चेत्, तर्ह्य-
ज्ञातपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् । न
भवत्येवेति चेत्, किमवयवव्युत्पन्नस्य । ततोऽर्थप्रत्यय-
एव न भवति, यद्वा पङ्कजत्वेन पद्ममेवानुभूयते, आद्ये
मन्दुरजादिपदादिव सामग्रीसत्त्वे कथं नानुभवः,
द्वितीये कुमुदमप्यनुभूयेताविशेषात् । न चैवं पङ्कज-
शब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् तात्पर्यवशेन विशेषतः
पद्म-कुमुदधौसम्भवात् न रुढिर्न वा लक्षणा स्यादिति
वाच्यं । न हि प्रयोजनशक्तिभयेन सामग्री नानुभा-
वयति । यदि च पद्म-कुमुदयोस्तुल्यता तदा अगृह्य-

न्यपदस्य तदितरविशेषसारकत्वमित्यस्या कल्पान्तरमाह, 'स्व-
भावादिति । नन्ववयवानां शक्तिमत्त्वे कुमुदबोधजनकत्वस्वभावतरेहि
भानाजनकत्वस्वभावतैत्यवयवानामेव शक्तिकुण्ठनमाह, 'अवयवेति,

गोपदस्य स्त्रीगवौमात्रपरत्वादित्यर्थं, 'तेनेति धर्मिकल्पनात् इति न्याया-
दित्यर्थः । 'न चैवमिति, 'एव कुमुदसाधारणेन बोधकत्वे, पाञ्चकशब्दव-
दिति भावः । 'न ह्येति, तथाभावयवव्युत्पन्नस्य कुमुदसाधारणबोध स्यादेव
सामग्र्या सत्त्वादित्यर्थः । कुतश्चार्हि पद्मे शक्तिः कुमुदे वा लक्षणा सामान्य-
शब्दत्वेनैवोभयबोधोपपत्तेरित्यत आह, 'यदि चेति, कुण्ठने दोषान्तरमाह,

हीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमु-
दधीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यं अतः पद्मे रूढि-
रेव, कुमुदे यथा लक्षणा तथा वक्ष्यामः । कुण्डनञ्च
शक्तिवृत्तिधर्मान्तरं वा शक्तेरनुद्भवो वा अभिभवो
वा तत्र कारणान्तरं वा अदृष्टचरं कल्प्यं । रूढेः
प्रयोगप्रतिबन्धकत्वं मण्डपादौ दृष्टमेव । अतएव
पङ्काद्यवयवैः पद्ममेवानुभाव्यत इति, अवयवनियमस्य
कल्पनान्न कुमुदे धी-प्रयोगौ । अन्यथा रूढावपि
योगान्न कुतस्तौ कुमुदे, यथा उद्भित्पदस्य योगात्
खनिचे रूढ्या कर्मविशेषे प्रयोग इति निरस्तं ।
अयुहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्श-
नात्, रूढिवादे तु सैव प्रतिबन्धिका मण्डपपदवत्,
ज्ञातस्य चावयवनियमस्य प्रयोजकत्वे पद्मे शक्तिरेव
पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्य शक्तिनिर्व्वाह्यत्वात्, उद्भित्य-

‘एवमिति अविशेष इत्यर्थः, ‘ज्ञातस्येति, अस्मात् पदादयमर्थः-

‘कुण्डनञ्चेति, ‘धर्मान्तरमिति पदार्थान्तरमित्यर्थः, ‘कारणान्तर’ अभि-
भवादिकारणान्तर, पदार्थान्तरश्चादृष्टचरमित्यर्थः, ‘अवयवनियमस्येति
पद्मानुभवजनकत्वस्येत्यर्थः, नियमगर्भस्य प्रयोजकत्वे भागभावात् गौरवाच्च,
अतएवाह, ‘पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्येति, ‘शक्तीति अवकतावच्छेदकशक्ति
विना ‘जनकत्वस्यासम्भवादित्यर्थः, तथाचात्र सैव प्रतिबन्धिकेति भावः ।
उद्भित्यपदे तु न रूढे प्रतिबन्धकत्व तद्वि योगरूपस्यार्थयोर्विशिष्टप्रतीतिविर-

दे त्ववयवार्थः कर्मण्ययोग्यत्वादेव नान्वीयते न तु
 रूढ्या प्रतिबन्धात् । अवयवान्वययोग्ये खनिचेऽपि न
 प्रतिबन्धः योगेन खनिचेऽपि प्रयोगात् । एवञ्च रूढि-
 योगाभ्यामुद्भित्यदस्य नानार्थतुल्यतैव उभाभ्यामेका-
 र्थानवगमात् । ननु गृहीतपद्मप्रयोगस्यावयवैः सह
 प्रयोगे पद्ममेवानुभाव्यत इति स्वभावकल्पनमस्तु ।
 नचैवं व्युत्पत्त्यन्तरं, स्वरूपसत एव प्रयोगग्रहस्य शक्ति-
 ग्रहस्यैवोपसन्धानत्वात् उपसर्गस्येव धातोः प्रकर्षादि-
 बोधकत्वे, उपसन्धानं विना कुमुदबोधोभवत्येव ।

ऽनुभूत इत्यस्य ज्ञातस्य शक्तिकल्पकत्वादनुभवजनकतावच्छेदक
 विना अनुभावकत्वाभावेनावच्छेदकतया शक्तिकल्पनमिति भावः ।
 'नानार्थेति, एकच वर्णे शक्तिद्वयाभावात्तुल्यत्वमिति द्रष्टव्यं ।
 'व्युत्पत्त्यन्तरं' आपकघनान्तरकल्पनं ।

हेतुः वा योगेनान्यप्रयोगाभावेन वा कस्यं, तथाचाद्ये अन्यथासिद्धिमाह,
 'अयोग्यत्वादिति, अन्ये असिद्धिमाह, 'योगेनेति । शक्त्यावच्छेदकैक-
 रूपाभावादस्तुतो न नानार्थत्वमिति विभावयन्नाह, 'तुल्यतैवेति, 'उभाभ्या-
 मिति, यद्यप्येवमुद्भित्यदतुल्ययोगक्षेमतया मण्डपपदेऽपि लक्षणा न स्यात्,
 तथापि तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्तिपुरस्सरमेव योगार्थभानमिति विज्ञेय-
 इति वदन्ति । उद्भित्यदे तु कथं न तथेति चिन्त्यं । नन्ववयवै सह प्रयोगे
 गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्ममेव समुदायेनानुभाव्यत इति स्वभावकल्पने समु-
 दाये शक्तिरेव स्यादित्यत आह, 'न चैवमिति, 'व्युत्पत्त्यन्तरं' अवयव-
 शक्तिग्रहापेक्षया शक्तिग्रहान्तरमित्यर्थं, 'स्वरूपसत एवेति, व्युत्पत्तेच्च

यत्तु पदानां स्वार्थान्वयबोधसामर्थ्यं उपजीव्य कुमु-
दाबोधार्थं नान्विताभिधानेऽवयवनियमः कल्प्यते उ-
पजीव्यविरोधात्, किन्तु समुदायस्य कुमुदे स्वार्थत्वा-
भाव एवेति । तन्न । एवं स्वार्थत्वाभावेन समुदायात्
कुमुदधीर्न स्यात् अवयवेभ्यस्तु स्यादेवेति ।

मैवं । न हि पदानां स्वभाषाधीनं बोधकत्वं किन्तु
शक्तिज्ञानाधीनं अज्ञातशक्तेरबोधकत्वाच्छक्तिभ्रमेण बो-
धकत्वाच्च । तथाच बोधकशक्त्यभावादेवाबोधकत्वं
कार्याभावे हेत्वभावस्यैव तन्त्रत्वात् । धातोश्चोपसर्गो-

‘धातोश्चेति, तथाच तत्र तदुत्तरत्वेन शक्तिरेवान्यादृशस्योप-

ज्ञाताया एव प्रयोजकत्वादिति भावः । ‘उपसन्धानत्वात्’ सङ्घकारित्वात्,
उपसन्धानं सामिध्यामिति कश्चित् । न चैतददृष्टपरमित्याह, ‘उपसर्गस्ये-
वेति, ‘उपसन्धानं विनेति पक्षे प्रयोगग्रहं विनेत्यर्थं, पूर्वं प्रयोगग्रहस्य
उपसन्धानत्वं नाशङ्कितमित्यपौरुषेयम् । ‘पदानामिति अन्यथा कुमुदबोध-
स्याप्रसक्तत्वे तदबोधार्थं नावयवनियमः कल्प्येत्यर्थं, एवं सति कुमुदाबोध-
मुपपादयति, ‘किन्त्विति, ‘कल्प्यत इत्यनुषज्यते, ‘एवमिति, तथाच कुमु-
दाबोधार्थमवयवनियमः एव कल्प्यते न रूढिर्गौरवादिति भावः । ‘अबो-
धकत्वं’ कुमुदस्येति शेषः । बोधकशक्तिमत्त्वाच्च पदबोधकत्वमित्यपि बोध्यं ।
न चोक्तप्रयोगग्रहादेवोभयोपपत्तिरिति वाच्यं । गवादिपदेऽपि शक्तिविल-
यापत्तेः पदत्वस्य पदादनुपस्थितौ तेन रूपेणानुभवानुपपत्तेरिति भावः ।
तर्हि पदानुपस्थितप्रकर्षस्य कथमनुभव इत्यत आह, ‘धातोश्चेति, ‘उच्चा-

पसन्धानात् प्रकर्षादौ शक्तिरेव । स्यादेतत् यथा सर्व-
 नामत्वमहम्पदेषु बुद्धिस्थत्व-सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वानि
 प्रयोगोपाधयस्तेन बुद्धिस्थादिकमेव तदोधयति तच्चैव
 प्रयुज्यते च न तु बुद्धिस्थत्वादिकं शक्यं तेन रूपेण
 ज्ञानाभावात् तथा पद्मत्वमपि प्रयोगोपाधिरिति चेत्,
 न, तेन हि नावयवशक्तिर्विच्छिद्यते पद्मे तत्सत्त्वात् ।
 नापि कुमुदे तात्पर्यमपोद्यते, बाधकं विना तस्यौत्स-
 र्गिकत्वात् । नाप्यवयवाधीनज्ञानं प्रतिबध्यते, शक्त्या-
 काङ्क्षादि-तात्पर्याणां सत्त्वे अन्वयज्ञानस्यावश्यकत्वात्

सन्धानस्य कश्चिदप्यदर्शनात्तदुपसन्धानस्य नियतानुभावकत्वकल्पन-
 मित्येव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमितिभावः । ननु शक्यतावच्छेदकातिरिक्त-
 नियामकत्वकल्पनादन्यत्र कश्चिदप्यदर्शनाद्भुत्पत्त्यन्तरकल्पना गौरवाच्च ।
 न च तस्या अदर्शनमिति शङ्कते, 'स्यादेतदिति, त्वमहमितिपुत्र-
 दह्मदर्शकनिपातद्वयं । अन्वेवं पट्टजनिकर्तृत्वेन पद्यानुभवो न पद्मत्वेन
 बुद्धिस्थत्ववदप्रकारीभूतस्य प्रयोगोपाधित्वादित्यनुभवविरोधं दोषं

रयित्वं' स्वतन्त्रोच्चारयित्वं । यद्यपि पद्मत्वं शब्दानुभवगोचरत्वेन धेनुपदे
 गोत्ववच्छेत्तुपाधिः, तथापि अहमादिपदेषु उच्चारयितृत्वादिवदतिप्रसङ्ग-
 मङ्गकत्वेन प्रयोगोपाधित्वं न तत्र प्रत्युपाधित्वं शक्येऽनुगमार्थं गोत्ववत्तद-
 कल्पनात् । अन्वयमस्य पट्टजनिकर्तृत्वेनैव भावात् कुमुदधीप्रयोगप्रसङ्ग-
 प्रतिबन्धस्य तावदेव सिद्धौ पद्मत्वस्यानुभवगोचरत्वमनङ्गीकृत्यैवास्योक्तत्वा-

उपाधेरन्वयबोधप्रतिबन्धाहेतुत्वात्^(१) । नापि प्रयोगो-
 वार्यते, इष्टकुमुदधीहेतुतया इष्टसाधनताज्ञानस्य
 तल्लिङ्गककार्यताज्ञानस्य वा प्रयोगहेतोः सत्त्वे अप्र-
 योगस्याहेतुत्वात् । अहमादिपदे त्वात्ममावशक्ते

स्फुटतयोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'तेन' इति । 'उपाधेरिति, आकाङ्क्षा-
 दिषत्त्वे भण्यादिवत् पद्मत्वज्ञानमावश्या तदितरान्वयप्रतिबन्धकत्वा-
 सम्भवात् कश्चिदप्येवमदर्शनादिति भावः । 'इष्टेत्यादिकल्पद्वय मतभे-
 देन द्रष्टव्यं । 'आत्मेति, अन्यस्य सम्बोधतोच्चारयितृत्वाभावादिति
 भावः । 'शक्तीति, शक्यतावच्छेदकोपलक्षणतया स्वरूपसदेव शक्य-
 तावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव स्वभावात् शब्दान्तरे एवमकल्पनेऽप्यप्यैव-
 मकारकज्ञानसामर्थ्यकल्पनादिति भावः । इदमप्याकूतं सर्व्वनाम्नां

(१) अन्वयबोधाप्रतिबन्धकत्वादिति ख० ।

इति, 'पद्म' इति, पद्मजनिकर्तृत्वेनैव तदनुभवादिति भावः । 'उपाधेरिति,
 तथा अदर्शनात् उच्चारयितृत्वादिवत् स्वरूपसत एव तथात्वेऽवयवव्युत्पन्न-
 स्यामि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् तदिदं वक्ष्यति 'पद्मत्वं न तद्येत्यादि,
 'अहमादीति, सर्व्वनामादिपदेभ्यो बुद्धिसत्त्वादिना बोधस्थितिः किन्तु देव-
 दत्तत्वादिनेऽनुभवसिद्धं तत्र देवदत्तत्वादीनामननुगमाद्बुद्धिस्यप्रकारत्वाद्यनु-
 गतोऽस्ततत्तद्देवदत्तत्वाद्युपाधिविशिष्टेऽनन्यगत्या शक्तिग्रहः । न चैवं बुद्धि-
 सत्त्वादिनैवोपस्थितिः स्यात् तेनैव रूपेण शक्तिग्रहादिति वाच्यं । न हि येन
 रूपेण शक्तिर्गृह्यते तेनैव धीः, ज्ञाने पदानां शक्तिग्रहे ज्ञानत्वस्यापि धी-
 प्रसङ्गात्, किन्तु यस्यकारकज्ञानजनकत्वस्य गृहीतं तत्तत्तादृशानुभव-

शक्तिग्रहसङ्कारितया स्वरूपसदेव उच्चारयितृत्वा-
दिकं धीनियामकं स्वभावान्नियमतस्तस्यैव बोधना-
दिति स्वरूपसत एवोपाधित्वं । पद्मत्वन्तु न तथा, कु-
मुदसाधारणबोधदर्शनात् । ननु कुमुदे पूर्व्वेपामप्रयो-
गादाधुनिकानामप्रयोगः । न च प्रयोगमात्रे को हेतु-
रिति वाच्यं । प्रयोगाणां हि न मेलनकार्यता किन्तु
प्रत्येकं, तदुत्तरस्य पूर्व्वोहेतुः यथा पूर्व्वगौरुत्तरस्य,
अन्यथा गोमात्रे को हेतुरित्यत्र किमुत्तरं तवेति चेत्,
न, प्रयोगहेतोः सत्त्वात् पूर्व्वप्रयोगस्य चाहेतुत्वात्
पूर्व्वप्रयोगमज्ञात्वाप्यवयवव्युत्पन्नेन पाचकादिपदानां
नवकाव्यानां गौणलाक्षणिकदेवदत्तादिपदानाञ्च प्र-
योगात् । स्यादेतत्, ग्रामगामादिपदेऽन्वयबोधाभा-

सर्व्वेषां बुद्धिस्थमात्रवाचकता, बुद्धिस्थत्वञ्च न प्रवृत्तिनिमित्तं तेन
रूपेणातुपस्थिते सर्व्वेषां पर्यायतापत्तेः, किन्तूपलक्षणं, तेन तदुप-
लक्षितेषु चैव-मैवादिषु शक्तिग्रहे प्रत्येकतया तत्र शक्तिग्रहसम्भवात्
अपूर्व्वार्त्तलाभासम्भवाच्च । तथाच बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नमेतेषां
पदानां वाच्यमित्याकारके शक्तिग्रहे थोयदा बुद्धिस्थसत्प्रकारिका
धीक्षेत्तै पदैर्जन्यते, न च पर्यायता, बुद्धिविशेषेणैव विशेषात् । तथाहि

इति भावः । 'स्वरूपसत इति, न ॥ भौतादिवच्छक्तयत्तत्पर्य्यम् । 'अप्रयोग
हेतोरिति पूर्व्वोक्तस्येत्यर्थः, 'पूर्व्वेति, मानाभावादिति भावः । व्यभिचार-

वात् साधुत्वज्ञानमपि हेतुः । न चैवं तदेव हेतुरस्तु किं
शक्त्या गौण-साक्षणिकविवेकश्च सोपाधित्वानुपाधि-
त्वाभ्यामेवास्तु इति वाच्यं । प्रथमं व्यवहारेण शब्दस्य
ज्ञानकारणतावगमात् तत्रैव शक्तिकल्पनं ततो ग्राम-
गामादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरिव साधुत्वज्ञानस्य
हेतुत्वकल्पनात् । साधुत्वञ्च न पूर्वप्रयोगप्रवाहा-
विच्छेदः नवकाव्यादौ तदभावात्, किन्तु भ्रमादि-
जन्यत्वाभावः । कुमुदे च तत्प्रयोगोबोधकत्वभ्र-
मात् । न चैवं भ्रमजन्यत्वादबोधकत्वं अबोधकत्वे च

उद्देश्यतावच्छेदकबुद्धिविषया यावन्तस्तावत्प्रकारेषु सर्वपदं, प्रश्नेऽपि
क्रमबुद्धिविषयप्रकारे किम्पदं, उद्देश्यबुद्धिविषये चत्पदं, अवान्तर-
वाक्योद्देश्यविषये तत्पदं, प्रत्यक्षबुद्धिविषये इदमेतत्पदयोः, व्यवहित-
बुद्धिविषये अदःपदस्य शक्तिग्रहः, तथाच तैः तैः पदैस्तत्प्रकारिका
तदा तदा धीः, एवं लमहम्यदयोरपि नात्ममात्रशक्तत्वं नात्मत्वं वा
प्रवृत्तिनिमित्तं, तेन रूपेणानुपस्थितेः अन्यथा लमहं वेति विकल्पा-

मप्याह, 'पूर्वेति, 'साधुत्वज्ञानमपीति, एवञ्च तदभावाच्च प्रवृत्ते कुमुदधी
रिति भावः । 'सोपाधित्वेति इतरान्वयानुपपत्तिप्रतियन्धानान्तरमेव
यतोऽन्वयधी स गौणादितया श्ववहर्त्तव्य इत्यर्थः । अष्टादशोऽक्षरे साधुत्व-
ज्ञानेऽप्यन्वयाबोधात् तदावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्याह, 'प्रथममिति, 'व्यभिचा-
रादिनि इतरकारणे सत्यपि साधुत्वज्ञानं विना तत्रान्वयबोधायतेरित्यर्थः ।
'किन्त्विति, न च शुकोक्तग्रामग्रामपदेऽतिप्रसङ्गः, भ्रमादिजन्यज्ञातीयत्वा-

भ्रमजन्यत्वं^(१) इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्वभ्रमजन्यत्वेनोत्तरं प्रति बोधकत्वभ्रमात् उत्तरस्य प्रयोगोभ्रमजन्यः, एवं पूर्वस्थापीति तत्र भ्रमपरम्परैव मूलं एवं ग्रामगामादेरपि । कथमिदं ज्ञातव्यमिति चेत्, ग्रामगमनकर्त्तरि ग्रामगामपदस्येव प्रामाणिकानां कुमुदे तस्य निरुपाधिप्रयोगाभावात् । अतएव साधुत्वभ्रमात् कुमुद-

नुपपत्तेः प्रकारविरोधं विना तदसम्भवादुद्बोधः पर्यायतापत्तेश्च । न च समोध्यत्वमुच्चारयित्वं तथा, 'स्वरूपसदेवेति ग्रन्थविरोधात् । न च स्वरूपमन्त्रियामकत्वे तयोरसम्बन्धे अनुच्चारयितरि च तदुभयत्र भ्रमेण ताभ्यां यदाभ्यां अनुपस्थापनापत्तिरिति वाच्यं । तावतापि ग्रन्थविरोधानुद्धारात्, तथाचात्र समोध्यतावच्छेदकबुद्धिविषयप्रकारावच्छिन्ने तत्पदस्य उच्चारयित्वावच्छेदकधीविषयप्रकारावच्छिन्ने अत्रपदस्य भक्तिज्ञश्च चैकत्वाच्चेति न काप्यनुपपत्तिर्न वा ग्रन्थविरोधः, अक्षयतावच्छेदकत्वेनागृहीतत्वमात्रस्य तदर्थत्वोक्तत्वादतएव विकल्पोऽपि भङ्गश्च्यते । उच्चारयित्वस्य स्वातन्त्र्येण विवक्षितं

(१) बोधकत्वभ्रमजन्यत्वमिति ख० ।

भावस्य विवक्षितत्वात् । 'विषयाधीति लक्षणां विनेत्यर्थः, एवञ्च लक्षणां विनापि यदि तत्र धोस्तदा साधुत्वभ्रमादित्याह, 'अतएवेति । इदमपि कुमुदबोधकत्वे विषयाधीत्यात् बोधकत्वभ्रमान्भावे साधुत्वभ्रमान्भवन्तयापि बोधकत्व बोधजन्यस्वरूपयोग्यता विवक्षिता सा च प्राप्तादित्याह, 'निरुपाधिप्रयोग इति तदभ्रमात् साधुत्वभ्रम इति भावः । समुदायप्रत्यय

साधारणोबोधोऽपि । कुमुदे ह्यसाधुत्वात् समुदायेन तत्र पङ्कजन्मकर्तृत्वं लक्ष्यते । न चासाधुत्वे ग्रामगाम-पदवत् लक्षणापि न स्यात्, पद्मे तस्य साधुत्वात् । उच्यते । पङ्कजन्मकर्तरि तत्प्रयोगस्य भ्रमाद्यजन्यत्वेन साधुत्वं । कुमुदे न तथेति चेत्, न, पुण्डरीकवन्नवप-द्मवच्च तस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात्, प्रतिवाक्यार्थश्च सा-धुत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अभिनवव्यक्तौ भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया पाचकादिपदप्रयोगो न स्यात्, पा-

तेनानुवादे वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजेत्यादौ न कवेरेव मत्प-दोपस्थाप्यतातिप्रसङ्ग इति^(१) सङ्क्षेपः । पद्मलन्तु न तथा स्वरूपस-ङ्ख्यतावच्छेदकत्वेनाग्रहीतमेव नियामकं तथात्वे कुमुदसाधारण-बोधानुपपत्तेरिति ध्येयं । ननु कुमुदावगमप्रतिबन्धार्थं न पद्मे हृदिः तद्वगवगमस्यान्यथाभिद्वेदित्याशङ्कते, 'सादेतदिति । 'समु-दायेनेति वाक्यलक्षणापचमान्नित्य, अन्यथा ह्यस्यभावे समुदायसा-

(१) कविदेव मत्पदोपस्थाप्य इतीति ख० ।

बोधकत्वस्यमात् साधुत्वम्भम इत्यन्ये । साधुत्वम्भमविरुद्धश्रायान्तु लक्षणाप्यैव तज्जीरित्याह, 'कुमुदे हीति, यद्यपि समुदाये शतवत्पङ्कजगमात्रं तत्र लक्षणा तथापि वाक्यलक्षणावादिमतेनेर्द । 'साधुत्वमिति साधुत्वायत्यत्वमित्यर्थं, यतो न साध्याविशेष, अन्यथा पङ्कजनिर्कर्तृतया पद्ममपि नानुभावयेदिति भावः । ननु साधुत्वनिश्चयत्वेन न हेतुत्वा किन्तु तज्ज्ञानत्वेन साधवात् तथापि तत्सन्देहमादायाभिनवव्यक्तौ नान्ययप्रतिबन्ध कुमुदे चासाधुत्व-

कर्तृजातीये भ्रमाद्यजन्यत्वस्य सुग्रहत्ववत् पङ्कजन्म-
कर्तृजातीयेऽपि सुग्रहत्वात् येन रूपेणान्वयबोधस्तस्य
कुमुदवृत्तित्वात् ।

अथ पङ्कजपदं कुमुदे वृत्त्यन्तरं विना न साधु वृत्त्य-
न्तरं विना वृद्धैस्तत्राप्रयुज्यमानत्वात्, यः शब्दो यच्च
वृत्त्यन्तरं विना वृद्धैर्न प्रयुज्यते स तच्च वृत्त्यन्तरं विना
न साधुः यथा गङ्गापदं तीरे, यथा वा ग्रामगामपदं
ग्रामगमनकर्तारि, न प्रयुज्यते च वृत्त्यन्तरं विना पङ्क-
जपदं कुमुदे, तस्माद्वृत्त्यन्तरं विना न तच्च साध्विति
चेत्, न, व्यर्थविशेषणत्वात् तत्राप्रयुज्यमानत्वस्यैव व्या-
प्यात्वत् आकाङ्क्षादिमह्याव्यासाधुत्वे अवयवार्थान्वया-

ग्रन्थे लक्षणात्पुनरेतित्यवधेयं । 'येन रूपेणेति अव्ययितावच्छेदक-
धर्मावच्छिन्ने भ्रमाद्यजन्यत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः । 'यथा वेति,
सामान्याभावादिव ग्रामगामे विशेषाभावादिति भावः । 'आकाङ्क्षा-

निश्चयात् तद्यथाह, 'अथेति, साधवारणाय साधे वृत्त्यन्तरं विनेति,
असिद्धिवारकतया सार्थकत्वमभ्युपेक्ष्य हेतौ तदुक्तं, विशेषयथासित्वेऽपि
दृष्टान्तसौकर्याय सामान्यव्याप्तिमाह, 'य इति, विशेषणभावेन विशिष्टा-
भावाद्दृष्टान्तमुक्त्वा विशेष्यभावादिशिष्टाभावेन तमाह, 'यथा वेति, अ-
सिद्धिवारकं न सार्थकमित्यभिप्रेत्याह, 'अथेति, 'तथेति, तच्च स्वरूपासि-
द्धमेवेति भावः । असाधुपदे अवयवप्रतिज्ञेः साध्याव्यापकत्वादकाङ्क्षादि-
महाशब्दं, पक्षधर्मे साध्यावच्छेदकमाह, 'आकाङ्क्षादोति । यद्यपि वाक्य-

बोधकत्वस्य व्याकरणस्मृत्यनुपगृहीतत्वस्य पञ्चधर्माव-
च्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वाच्च । पक्षे उभयाभावेन
साधनाव्यापकत्वात् । पक्षजशब्दः कुमुदे साधुः साधुत्वे
सति कुमुदबोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमदाक्यत्वात्, साधुत्वे

दौति अत्र वाक्यत्वमात्रपक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वादाकाङ्क्षादौति
समस्याप्तमभिप्रेत्यान्यथाकाङ्क्षाद्यभावे यथाबोधकत्वं तत्र साधुत्वसत्त्वा-
द्वाभिपारः, आकाङ्क्षादिमदाक्यत्वावच्छिन्नावबोधकत्वेऽसाधुत्वनियमः
कारणान्तरसाक्ये साधुत्वं विना फलाभावाभावात्, अत्र यद-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साध्यव्याप्यत्वे समस्याप्तत्वादिति

त्वमात्रेणैव तन्निरासस्तथापि साधुत्वभेदेनान्यबोधकतया यामयामवाक्ये
साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादौत्युक्तं । तत्र च नाकाङ्क्षादौति मतेनेदं, तदिदं
वक्ष्यति तत्राकाङ्क्षैव नास्तीति, एवञ्च वाक्यत्व स्वरूपनिर्वचनं । न चैवमा-
काङ्क्षादिमदाक्यत्वासाधुत्वमप्रसिद्धं, पाचकादेरपि घटादौ इत्यन्तरं विना
असाधुत्वात् तत्रावयवार्थान्वयाबोधकत्वाच्च ।

केचित्तु गङ्गाया घोष इत्यत्र इत्यन्तरं विना असाधुत्वं तोरे सप्तम्यर्थ-
रूपावयवार्थान्वयबोधकत्वस्येति साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादौत्युक्तं, गौणकाच्च-
णिकयोरननुभावकत्वपक्षे च तत्र नाकाङ्क्षेत्याहुः ।

आकाङ्क्षादिमत्त्वं वाक्यत्वञ्च पक्षधर्मदयमेवेत्यन्ये ।

‘अवयवेति स्थावयवेत्यर्थः, ‘व्याकरणेति, नाधति-यामयाम इत्यादौ
घानमिधानेन विवेधान्न व्याकरणस्मृत्युपसङ्गश्च इति भावः । ननु गङ्गाया-
मित्यत्र साध्याव्याप्ति सामीप्यविशदादिना साक्ष्यविकस्यापि व्याकरणस्मृत्यु-
पगृहीतत्वादित्युक्तं स्मारयति, ‘पञ्चधर्मेति आकाङ्क्षादिमत्त्वेत्यर्थः, ‘उभ-

सति यद्वाक्यं यद्बोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमद्भवति तत्तत्र
साधु यथा तरुप्रसूनशब्दः कुसुमे, यथा वा पाचकशब्दः
पाककर्त्तरि, तथा पद्मजपदं कुमुदे तस्मात्तथेति सत्प्र-
तिपक्षत्वाच्च । वस्तुतस्तु साधुत्वज्ञानं न हेतुः अवय-

भावः । 'वस्तुतस्त्वित्यादि वस्तुगतिमनुरूपं, असाधुत्वनिश्चयप्रति-
बन्धकत्वेऽपि पूर्वप्रयोगतः कुमुदेऽसाधुत्वनिश्चये ततएव कुमुदा-
गम्येन तत्प्रतिबन्धकपदरूपकल्पनरूपपूर्वपक्षानास्फुटितत्वादिति
ध्येयम् । 'सशय्येति, अतएव साधुत्वनिश्चयो न हेतुः यत्सशय्य-व्यति-
रेकनिश्चयौ यत्प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्यैव तत्र हेतुत्वादिति भावः ।

येति । यद्यपि ह्यन्तरं विनापि कुमुदेऽप्रवृत्त्यमानत्वं यत्रनशब्दस्य कुमुदे
ऽवयवार्थान्वयाबोधकत्वञ्च सन्दिग्धं तथापि सन्दिग्धोपाधित्वं स्यादिति
भावः । 'कुमुद इति, ह्यन्तरं विनेति शेषः, तेन न सिद्धसाधनम् । अतएव
पूर्वसाध्यविपर्ययत्वाभावात् न सत्प्रतिपक्षतेत्यपास्तम् । अत्र वाक्यत्वं शब्द-
त्वमिति, कुमुदबोधकापन्धये व्यभिचारवारणाय साधुत्वे सतीति ।

यत्तु ग्रामग्रामपदेऽप्याकाङ्क्षेतिमते सामान्यव्याप्तौ तत्र व्यभिचारात्
तदुपादानमिति, तत्र, ग्रामग्रामपदस्यापि कदापिद्युत्पत्त्या क्वाप्यर्थे साधुत्वेन
दोषतादवस्थात् तदर्थसाधुत्वविवक्षायाञ्च व्यर्थविशेष्यत्वात् ।

कुमुदजाद्यधिके पद्मादिपदे व्यभिचारादाह, 'व्याकाङ्क्षादौति,
व्याकाङ्क्षादिमात्रं नैकस्यैव पदस्येतीतरपदम् । अगस्त्यं सत्प्रतिपक्षस्तथापि
सन्देह एव न तु साधुत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः, सशय्यसाधारण्यं
तत्रज्ञानं हेतुरेव अन्यथा असाधुत्वनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः,
ननक्तान् विषययत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । अतएव च तत्

वादिव्युत्पन्नेन भ्रमाद्यजन्यं पूर्वप्रयोगमज्ञात्वापि नव-
काव्यादिप्रयोगात्, कुतस्तर्हि ग्रामगामादौ नान्वयबो-
धः, असाधुत्वनिश्चयादिति ब्रूमः, साधोरप्यसाधुत्वनि-
श्चयेनावोधकत्वात् अभिनवकाव्यादौ नासाधुत्वनिश्च-
यः, संशयश्च न प्रतिबन्धकः, अन्यथा योगरूढिसंशये
सत्यभिनवव्यक्तौ पाचकादिप्रयोगो न स्यात् ।

अन्ये तु ततोऽन्वयबोधोभवत्येव, अपभ्रंशादिव यथा
तव साधुत्वभ्रमात्, साधुत्वं तस्य नास्ति तद्वदेव ।

‘अन्ये त्विति अस्तरसोद्भावनं तद्वीज इदमेव, यदसाधुत्वनिश्चये-
नापभ्रंशादप्यन्वयधीस्तनिश्चये तु भवत्यन्वयधीस्तदसाधुत्वनिश्चय-

संशयेऽप्यन्वयबोधो वक्ष्यति ‘संशयश्च नेति, तदभावकारणत्वापेक्षया साधु-
त्वज्ञानहेतुत्वे नाधवाच्च । अन्यथा योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वं न स्यात् ।
न च साधुशब्दमज्ञानता पामराणामन्वयबोधाद्यभिचारः, उक्तयुक्तया तज्जेतु-
त्वसिद्धौ साधुत्वभ्रमं सप्रयान्तरकल्पनात् । अन्यथा योग्यताज्ञानेऽपि-
तुल्यत्वात् । व्युत्पन्नस्य चापभ्रंशस्थाने साधुशब्दस्मरणमेव । एतदपि
वक्ष्यमाणव्याकरणोपप्लव्यतत्वरूपसाधुत्वमभिप्रेत्योक्तं । भ्रमादिजन्यत्वाभाव-
ज्ञानन्तु न हेतुरेवेत्याह, ‘अवयवादीति, ‘भ्रमादीति प्रयोने भ्रमादि-
जन्यत्वाभावमज्ञात्वापौष्यं । ‘असाधुत्वेति व्याकरणानुपप्लव्यतत्वनिस्रया
दित्यर्थः ।

केचित्तु अनुमितौ साध्यज्ञानवदस्य साक्षाद्विरोधित्वं, साक्षाद्विरो-
धित्वं एव प्रत्यक्षविरोधकत्वात्, प्रतिबन्धकत्वमेतच्च, साधुत्वसंशयस्यैव
तत्प्रयोजक इति इति कृतोक्तं ।

अपरे त्वचाकाङ्क्षैव नास्ति घटः कर्मत्वमानयनमित्य-
चेव ।

यत्तु गमाद्यनुत्तराण्यत्वेन गमादिपूर्वोत्तराण्यत्वेन
वा शक्तिः काशपूर्वोत्तरकुशत्वेनेवेति । तन्न । कर्मोप-
पदधातुत्तराण्यत्वेनैव शक्तेर्न तु तत्तद्भावनुत्तराण्यत्वेन
गौरवात्, तत्तद्भावनानां विशिष्टाज्ञाने शक्तिग्रहानुप-
पत्तेः कर्मण्यणिति सूचार्थमजानतः कुम्भकारादिप-
दप्रयोगानुपपत्तेश्च शक्तिसन्देहात् ।

असाधुत्वञ्च न भ्रमादिजन्यत्वं अनाप्तोक्ते असा-
धुत्वापत्तेः शुकाद्युदीरिते ग्रामगामादौ भ्रमाद्यजन्य-

प्रतिबन्धकतायां पर्यवस्यति न साधुत्वनिश्चयहेतुतायामिति ।
'अपरेत्वित्यत्र योग्यतादिसकृत्कारणोच्छेदोऽस्तरमधीजं व्यक्तं ।

'तत्तद् इति ग्रामगामादेरित्यर्थः, 'साधुत्वध्रमात्' व्याकरणोपगृहीतस-
ध्रमात्, तत्समग्रयाद्येत्यपि बोध्यं, तथापि तज्ज्ञानं हेतुरेवेति भावः ।

'यस्त्विति, तथापि शक्तिविरहादेव ततो न ग्रामगमनकर्तुं स्वस्थिति-
रित्यर्थः । 'काशपूर्वोत्तरेति, काश इति पूर्वं यस्य तदितरकुशत्वेन
इन्द्रसमाप्तशक्तिपक्षे कुश-काशमित्यत्र शक्तिः, न तु काशकुशमित्यत्र लब्धत्वरं
पूर्वमिति सूचात्, क्वचित् 'कुशपूर्वोत्तरेति पाठस्तत्र कुशस्यपूर्वो यः काश-
नादितरकाशत्वेनेत्यर्थ इति मूलतो न कश्चिद्विशेषः, एतच्चाद्युपेत्य समाहितं ।

यस्तु तन्तु त्वदुक्त नासाधुत्वमित्याह, 'असाधुत्वञ्चेति, वाक्यस्येति
श्रेयः । अनु व्याकरणस्य त्वित्त्वं निषेधिकेन कचेराह, 'तदिति, तथापि

त्वाच्च । किन्तु महाजनपरिग्रहीतव्याकरणस्मृतिनि-
पिद्धत्वं तदपरिग्रहीतत्वं वेति वक्ष्यते । पदस्य साधुत्वं
वृत्तिरेव वृत्तिश्च शब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूल-
पद-पदार्थयोः सम्बन्धः, वाक्यसाधुत्वश्चाकाङ्क्षादिमत्-
स्वार्थान्वयबोधकत्वे सति व्याकरणस्मृत्यनिपिद्धत्वं;
तस्मात् कुमुदे पङ्कजशब्दस्य साधुत्वे सति प्रयोगप्रति-
बन्धकत्वेन समुदायशक्तिसिद्धिरिति । न चैवं लाघवात्
जशब्द एव शक्तिरस्तु न समुदाये, मन्दुरजादौ पद्म-

‘आकाङ्क्षादौति, अत्र सत्यत्वं वाक्यलक्षणमविशिष्टं साधुत्वमेति
स्पर्शयं । ननु प्रतिबन्धकत्वं हृदेषाद्वुद्धेर्वा तत्त्वान्यपद्मत्वस्मृतेर्वा,
आद्ये कदापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात्, अन्ययोर्मात्राभावः,
ज्ञानस्य हि प्रतिबन्धकताविषयविरोधेन बाधवत्कारणविरोधेन
वाच्यव्यभिचारादिज्ञानवदनयोस्तु नैकमपीति दूषणं स्फुटतयोपेक्ष्य

महाजनपरिग्रहीतत्वं साधुत्वमिति भावः । व्याकरणत्वञ्च प्रकृति-प्रत्यय-
विभागकल्पनया शब्दार्थास्थापकत्वं, एवञ्च कल्पितव्याकरणव्युत्पाद्योक्ति-
व्याप्तिवारणाय महाजनपरिग्रहीतत्वं विशेषणं । ‘वृत्तिरेवेति, न तु
पूर्वोक्तमतं पदविशेषे तस्याव्याप्तिर्न दोष इति भावः । ‘वृत्तिश्चेति,
आकाङ्क्षापदे आकाङ्क्षोपस्थित्यनुकूलं सम्भाव्योपपत्तिव्याप्तेराह, ‘हेत्वन्तं
पदार्थोपस्थितिविशेषणं । न च वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शब्दबोधहेतुत्वं
आकाङ्क्षजन्योपस्थितित्वादिना शब्दबोधविशेषजनक-
त्वग्रहणान्तरं तदग्रहणसम्भवात् ह्यकाङ्क्षादीनामभिजननत्ववत् । ‘वाक्येति, घटः

धीप्रसङ्गात् । पञ्चोत्तरजपदत्वेन शक्तिरिति चेत्तर्हि सर्व्वत्र तत्तद्वर्णोत्तरान्धवर्ण एव शक्तिरिति समुदाय-
शक्त्युच्छेदः, न चैवं, विनिगमकाभावादिति सम्प्रदायः ।

अथ ब्रूमः ज्ञाता हि या शक्यमनुभावयति सा शक्तिः । न च समुदायः पञ्चानुभवहेतुः, अवय-
वादेव तदुपपत्तेः । एवञ्च प्रतिबन्धकमात्रे शक्तिपदं पारिभाषिकं, शक्तित्वादनुभावकत्वसाधनेऽन्योन्याश्र-
यः प्रतिबन्धकत्वेनावगते शक्तित्वासिद्धिश्च । मण्ड-

दोषान्तरमाह, 'ज्ञातेति, यत्सम्बन्धावच्छिन्नतया ज्ञातस्य शब्दस्या-
नुभावकत्वमिति भावः^(१) । अनुभवजनकतावच्छेदकोऽन्यसम्बन्ध इति

(१) शब्दस्यानुभावकत्वमित्यर्थ इति ख० ।

कर्मत्वमित्यादिवाक्येऽतिशयोक्तिरिति चेत्, सत्यम् । यद्यपि तस्य साधुत्वमेव तथा-
प्याकाङ्क्षादिमहाकाशस्य साधुत्वमिदमुक्तमित्याहुः । यामगामादावप्याका-
ङ्क्षेतिमते तत्रातिशयोक्तिरिति चेत्, विशेष्यमिति ।

केचित्तु घटं कर्मत्वमित्यादि साध्येवेति यामगामप्यावसंभार्यमेवा-
काङ्क्षारोक्तं, तत्र नाकाङ्क्षेतिमताभ्युपगमादेव च लक्ष्ये तात्पर्य्य-
मित्याहुः ।

'विनिगमकेति, यद्यपि शक्तिरौन्दरेष्वा व्यासज्यवृत्तिरित्येकवर्ण-
वृत्तितया मन्दुरजादावतिप्रसङ्गस्तदवगम्य एव तथाप्येच्छानुद्धिवदौन्दरेष्वापि
व्यासज्यवृत्तिरिति भावः । 'पारिभाषिकमिति शक्तिभिन्नमपि प्रति-
बन्धकत्वसम्भवादित्यर्थं, 'प्रतिबन्धकत्वेनेति शक्तेरनुभवप्रयोजकतया प्रति-

पादौ त्वनुभावकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः । किञ्च रूढि-
योगयोर्विरोध एव परं रूढ्या योगप्रतिबन्धः मण्ड-
पादौ तथा निर्णयात् । अन्यथा लम्बकर्णादावपि
योगप्रतिबन्धः स्यात् । न चेह विरोधः, पद्मे समा-
वेशात् योगादर्थधीश्वोभयव तुल्या ।

यत्तु पङ्कजमानयेत्यादौ रूढ्या शौघोपस्थितं पद्ममेव
क्रिययान्वीयते, न पङ्कजन्मकर्तृ, तस्य वाक्यार्थत्वेन

यावदिति भावः । नन्वेव गोपदाहीनपदादेरपि पङ्कजपदवदसु
योगरूढता तथाच केवलरूढोच्छेदः, अहीनपदे च यौगिके द्वादशो-

बन्धकत्वविरोधादित्यर्थः, 'मण्डपादौ त्विति गृहविशेषेऽवयवार्थान्वयाननु-
मवादित्यर्थः । ननु प्रतिबन्धार्थं कल्पितापि समुदायशक्तिरवयवशक्तिवदनु-
भावपिष्यति अविशेषात् अन्यथा स्मृत्यर्थं कल्पिताया अवनुभावकत्वेन
सिद्धान्तेऽप्यगते । न च शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवाच्छक्तिर्वेन
सत्त्वस्वनमेव न स्यादिति वाच्यः । अगृहीतसमुदायशक्ते कुमुदसाधारण-
धीदर्शनात्, अतएव नान्योन्याश्रय अवयवशक्तिप्रतिबन्धकतया शक्तित्वेनैव
सत्त्वान्पनात्, प्रतिबन्धकत्व-प्रयोजकत्वयोश्चावच्छेदकभेदेनाविरोधात् अन्यथा
मण्डपादावपि रूढेयौगप्रतिबन्धकत्वानापत्तेः । किञ्च स्मृत्यर्थमेव कल्पि-
ताया रूढे कुमुदे योगप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र नैवमपि दोषाभिधानमित्य-
रुचैराह, 'किञ्चेति, यद्यप्येवमपि यदवच्छेदेन विरोधस्तदवच्छेदेन प्रति-
बन्धकत्व स्यात् कुमुदे समावेशाभावात् रूढ्या योगप्रतिबन्ध स्यादेव
तथापि शक्तिवचनन्यायेन पद्मान्वयात् कुमुदान्वयोपपत्तौ रूढिप्रति-
बन्धकत्वे मानाभाव इति निगमः । अत्र विरोध एवेत्यभिधानादविरोधे

विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । एवञ्चाविरोधेऽपि रुढेर्यो-
गापहारितेति । तन्न । क्रियापद-तदर्थयोग्यतादिज्ञा-
नाधीनत्वेन क्रियान्वयबोधस्य विलम्बितत्वात् रुढ्य-
वयवार्थयोरन्वयबोधस्य सामग्रीसत्त्वेन प्राथमिक-
त्वात् । तस्मान्न प्रतिबन्धकत्वेन रुढिसिद्धिर्न वा तथा
योगप्रतिबन्ध इति । अत्रोच्यते । नियमतः पद्मस्मृत्यर्थ-
मेव रुढिः रुढ्या च नियमतः स्मृतं पद्ममेवावयवैः
पङ्कजनिकर्तृत्वेनानुभाव्यते, बाधकं विना व्यक्तिवच-
नानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् । अतः सर्व्वत्र
पद्मानुभवसामग्रीवेति न कुमुदे धी-प्रयोगौ । न

पसन्दोऽहीनस्येत्यत्र न हीनोऽहीन इति योगदर्शनात् वज्रिधाग-
मावस्य न दादगोपसन्ता अपि तु रुढाहीनपदोपस्थाप्ययागविशेष-

प्रतिबन्धाभाव इत्यत्र तात्पर्य्ये न तु विरोधे प्रतिबन्ध इवेति उद्भिदादौ
व्यभिचारात् योगेनापि प्रयोगेन प्रलक्ष्यप्रतिबन्धकत्वस्य तन्नानुभव-
गमात् । 'अविरोधेऽपीति पक्षेऽपि रुढेर्योगापहारितेत्यर्थः', 'विलम्बित-
त्वादिति, यद्यपि रुढ्यावयवार्थान्वयबोधेऽपि योग्यतादिज्ञानापेक्षाभ्येव
तथापि योमापहारितानियमलक्षणे तात्पर्य्यं । अवयव समुदाययोरेकैवो-
पस्थिति क्रियापदस्य उपस्थित्यन्तरमिति विलम्ब इत्यन्ये । 'पद्मस्मृत्यर्थमे-
वेति, यद्यपि शक्तिरूपनसमये व्यवहारहेतुतया पद्मरूपतिर्नोपस्थिता किन्तु
तदनुभूत इत्यनुभवार्थमेव रुढिर्निरूपिता, तथापि प्रकारान्तरेणोपस्थापित-
स्याप्यवयवैरनुभव इति पराभ्युपगमादाहृत्य न तदर्थं तत्त्वन्वया. किन्तु
पदाभिप्रेतवन्मतिः शक्तिसाध्येति समर्थंवात् प्रकारान्तरोपस्थितिरतन्मिति

चैवमनुभवाजनकत्वेन न सा शक्तिः या ज्ञाता निय-
मतः शक्यं ज्ञापयति सैव हि शक्तिः, ज्ञप्तिश्च स्मृति-
रनुभूतिश्चेति नियतस्मारिकापि शक्तिः । वस्तुतः स्वार्थ-
स्मृतिद्वारा अवयवानामिव समुदायस्य स्वार्थानुभाव-
कत्वमविशेषादिति पश्चादनुभाविकापि रूढिः पक्षज-
मानयेत्यादावानयनादिना स्वार्थान्वयानुभवे समुदा-
यावयवयोर्हेतुत्वाच्च तस्मान्वियतस्मृतिहेतुत्वेनैव रूढि-
सिद्धिः न तु प्रतिबन्धकत्वेन । यदि च नियता स्मृतिः
प्रकारान्तरेण भवति तदा योग एव न रूढिः । रूढि-

स्येवेति सिद्धान्तो भज्येत, अङ्गि भवोऽहीन इत्यत्रापि योगसत्त्वेन

नियतस्मृत्यर्थं ज्ञाता समुदायरूपिन्द्रियवयवशक्तिवदविशेषादनुभाविकापीति
समुदायार्थः । अतएव वक्ष्यति यदि च नियता स्मृतिः प्रकारान्तरेणेत्यादि,
'या ज्ञातेति, सामान्यवाधके सत्येव विशेषनिरुक्तकल्पनादिति भावः ।
'समुदायावयवयोरिति, विनिगमनाविरहादिति भावः । नन्वेवं सत्त्वैवास्तु
न रूढिरन्यलभ्यत्वात् । न च शक्त्यभावे लक्षणापि न स्यादिति वाच्यं ।
पक्षाद्यवयव एव तदभ्युपगमात् । न चैव युगपदस्मृतिद्वयविरोधः शक्य-
लक्ष्यसाधारकतादृशैकरूपाभावाच्च नाशङ्क्यत्वात् । मणिकम्भते
तद्विरोधामावात् । न चैव शक्त्यसम्बन्धस्य विनापि तदुपस्थितिदर्शनात्
रूढिरिति वाच्यम् । शक्तिभ्रमादपि तदुपपत्तेः । अन्यथा गङ्गापदमपि
तीरशक्तं स्यात् । न चैवं सम्बन्धार्थादिपदेषु रूढिर्न स्यादिति वाच्यम् ।
इष्टत्वात्, अतएव समासेऽपि शक्तिं नाङ्गीकुर्वते । न चैकपदेन स्मृति-
द्वयोपस्थापितयो परस्परमनाकाङ्क्षेति वाच्यम् । रथो गच्छतीत्यादौ

न्यायेनैव कुमुदे धी-प्रयोगयोरभावादिति । गोपदस्य
 गवि वेदेऽहीनपदस्य कर्मविशेषे रूढिरेव लाघवात् ।
 न तु गमेर्डीरहः खः क्रतावित्यनुशासनाद्योगोऽपि,
 डोः-खप्रत्ययोर्लोके कर्त्तरि कर्मविशेषे च शक्तिर्न
 कृता अतः प्रत्यये शक्तिः नियामकञ्च गमिपदोत्तरत्वं
 अहःपदोत्तरत्वञ्च^(१) कल्प्यं, तथाच गौरवं । एवं धेनु-
 पदेऽप्येकैकस्यातिप्रसक्तत्वात् गोत्वविशिष्टधानकर्मणि

विनिगमनाविरहादित्यत आह, 'गोपदस्येति, 'अज्ञवद्वेति अज्ञं

(१) गवाह पदोत्तरत्वस्येति ख० ।

वर्तमानत्वं व्यापारयोर्धर्मविचारादिति, नैव, शब्दान्वये बाधकाभावेन लक्ष-
 योपनीतानपेक्ष्ये कुमुदसाधारणबोधोपपत्तेः । तदाह, "श्रुताग्न्यादनाका-
 ङ्गमित्यादि । न च तात्पर्यानुपपत्त्या गच्छे प्रवेशयेतिवक्तव्यत्वात्, कुमुदेऽपि
 कदाचिन्नक्षत्राया मग्न कुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः । अतएव प्रागुक्त 'यदि च पद्म
 कुमुदयोस्तुल्यता तदा गच्छेतिपद्मप्रयोगस्य मग्नान्वयानुपपत्तिपुरः सदैव कुमुद
 धीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिदैपरीत्यमिति । अतएव शक्तिभ्रमोऽप्यपस्त,
 कुमुदेऽपि कस्यचिद्व्यभिचारस्य सम्भवेन तुल्यत्वापत्तेः । किञ्चैव तम पदादेरा
 लोकाभावत्वादिविशिष्टे शक्तिर्न स्यात् तदिदं वक्ष्यति ध्योमाधिककारणादि-
 पदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यादिति । विशेष्यशक्तस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण
 वा तदुपस्थापकत्वसम्भवादतएव धेनुपदेऽपि गोत्व शब्दमित्यनुपपदमेव स्फुट-
 मिति दिक् । नन्वेव गवादिपदमपि योगरूपमस्त्वित्यत आह, 'गोपद-
 स्येति, 'कर्मविशेषे' क्रतुविशेषे । 'डो' ऐति, अतएव गमनकर्तृत्वादिसु ततो
 गोपस्थितिरिति भावः । 'एकैकस्येति गोत्वस्य स्थाने धानकर्मत्वस्य मदि-

रूढिरेव नियमतो गोत्वविशिष्टोपस्थितेः, न तु योगो-
ऽपि, दानु-भानु-कशान्वादौ भिन्नार्थत्वेन नुप्रत्ययशक्ते-
रकल्पनात् गमेर्ङोरहः खः क्रतौ दा-भाभ्यां नुर्घट-
इच्चेत्यादिस्मृतित्यालवङ्गादिवत् कथञ्चिद्व्युत्पादन-
परा, अतएव भगवान् पाणिनिरर्थाननुगमात् समु-
दायशक्त्यपेक्षया गौरवादुणादिप्रत्ययेषु न शक्तिरिति
पञ्चपादिकाविहितानुणादिप्रत्ययान् उणादयो बहु-
लमित्येकेनैव सूत्रेण विहितवान्, यच्च तु प्रत्यये
शक्तिस्तत्र प्रत्येकमेवास्त्वयम् ।

यत्तु धेनुपदे गोत्वं न शक्यं, किन्तु शक्योपलक्ष्य-
तया शक्त्युपाधिः, यच्च गोत्वं तद्धानकर्म्म शक्यं शक्या-
स्तूपलक्ष्या भविष्यादिव्यावृत्ता धानकर्म्मव्यक्तिविशेषा-
एव, अनुगमस्तूपलक्ष्यैक्यात् । न चैवं लाघवाद्गोत्वं
शक्यं धानकर्म्मत्वमुपाधिः, उपलक्ष्यस्य गोत्वस्यातिप्रस-
-

वदतीति अलवत् तं जाति विपत्तीति अलवत् इत्यर्थः, 'उपलक्ष्य-
व्यादावित्यर्थः, 'भिन्नार्थत्वेनेति भागार्थत्वापत्त्यर्थः, दानुरित्यादौ कर्तृत्वं
धेनुरित्यादौ कर्मत्वं तदुत्तरत्वञ्च नियामकमिति गौरवमिति भावः ।
'अलवङ्गादिवदिति, अलवङ्गादेः कचिदर्थे कथञ्चिद्व्युत्पादनसम्भवेऽप्यलवङ्गा-
वेत्यस्यैव काष्ठप्रतिमाकारवाचित्वं तद्योगादिकप्रत्ययान्तस्यापीति । आह-
व्यादिवदिति पाठे व्याट क्वयु क्यट इत्यादेरशक्त्यस्यैव यथा शक्त्याधुत्वार्य-
मनुशासनं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । शुद्धमतमाह, 'यत्त्विति, 'धानकर्म्मत्व-

कृत्वात् । गोत्वविशिष्टधानस्मृतिस्त्वेकैव शब्द-संस्काराभ्यां जन्यते न नृभयस्मृत्यनन्तरं परस्परमन्वयबोधः अवयवशक्तेरभावादिति । तन्न । शक्तिं विना नियत-

स्येति, गोत्वस्य शक्यत्वेन गोव्यक्तिः शक्या गोपदवदनन्यस्तभ्यत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायाच्चेति गोत्वमात्रं दृष्टमेतिप्रसक्तं धानकर्मत्व-शक्यत्वे तस्योपाधितया नान्यतो व्यक्तिसाधः पश्यादिवदतो धानकर्मत्वादिविशिष्टव्यक्तिविशेष एवानतिप्रसक्तः शक्योऽतोऽनुगमाद्यं गोत्वमुपाधिरित्यर्थः, 'शब्देति, धानकर्मणि शक्त्युद्बोधितसंस्कारात् गोत्वाग्ने च केवलसंस्कारात् कथं एकदेगोदुद्धसंस्कारादिविशिष्टस्मृतिरिति चेत्, नैवं, विशिष्टविषयकसंस्कारस्य एकदेगोदुद्धकादेवोदुद्धसंस्कारादिविशिष्टस्मृतिरित्यर्थात् । 'अवयवेति, अनुभवोगोत्वाग्ने समुदायशक्त्या आधानाग्ने चावयवशक्त्या वाच्योऽन्यथा समुदायेनैव धानकर्मोपस्थापनेन गोत्वस्य शक्त्यवच्छेदकत्वाभावेनाशक्यानुभवस्या-

मिति तद्धानकर्मत्वमित्यर्थः, अथवा गोत्ववदस्यापि सद्विध्यादावतिप्रसक्त-तदादिममग्रशक्त्यासङ्गते अस्मैवानुगततत्पाननुगमशक्त्याविरहे पूर्वग्रन्थानु-तेष । अतएव सद्विध्यादित्याहृतधानकर्मत्वेऽपि न शक्तिरिति सिद्धान्ते यस्याति । यद्वा तत्तद्धानकर्मविशेषा इत्यर्थः, तथाच ये तद्धानकर्मवि-शेषान्तद्वृत्तिगोत्व शक्यमिति तेषामेव शक्योपलक्ष्यत्वमिति वैपरीत्य-मेवास्त्विति शङ्कायुक्तं । न चैवं गोपदवद्वेनुपदादपि गोत्वमात्रप्रकारक-प्रत्ययापत्तिः, धानस्याशब्दस्यापि प्रकारत्वादिति, 'अवयवशक्तेरिति, यद्यपि तदभावेऽपि समुदायशक्त्युपस्थापितमेव धानकर्मत्वमादाय स्मृत्यन्तरोप-स्थितगोत्वेनाप्यस्य सम्भवश्चेत्, तथापि योग्यतादिप्रतिसन्धानं विनैव विशि-

गोत्वोपस्थित्यभावादुपलक्ष्यैक्येन उपलक्ष्यैक्याभावाच्च ।
अन्यथा महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्मत्वेऽपि न शक्तिः
धान-गोत्वे शक्त्युपाधी, अग्रे च संस्कारादुपस्थितयो-
स्तयोः कर्मणि धेनुपदादन्वयोभासत इति धानमपि
न शक्यं । यदि चानुगतं विशेषणं शक्त्युपाधिर्विशेष्ये
च शक्तिरननुगमातिप्रसङ्गाभावश्चोपाधिनैव, तदौ-
पाधिककारणादिपदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यात् ।

नन्ववयवात् पङ्कजनिकर्तृत्वानुभवः समुदायाच्च
पद्मस्मरणं स्यान्न तु पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभव इति
चेत्, न, अवयव-समुदायस्मारितपङ्कजनिकर्तृपद्मानां

शक्तिसम्भवात्तथासतीदनुत्तरमित्यर्थः, 'शक्तमिति, पदास्त्रियमतः
सृतेः शक्तिसाध्यत्वादिति भावः । 'उपलक्षणेति, गोलविशिष्टं
धानकर्म शक्यमित्याकारके शक्तिग्रहे गोलं विशेषणमेव, धानकर्म
शक्यमित्याकारके तु गोलस्य तज्ज्ञानागोचरतायां तदैक्येन धान-
कर्मैक्यापत्तिरिति भावः । अनु गोलविशिष्टं धानकर्म शक्यमित्या-
कारकेऽपि साधवाद्गोलांगे न शक्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति शक्ति-
ग्रहगोचरस्याप्यशक्तत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयो भासत इति तदुभयवैशिष्ट्यं,

ह्युपस्थितेन तद्यात्मन्यथा तथापि वैशिष्ट्यमशक्यं स्यादिति भावः । नन्वा-
काशपदाच्छब्दाद्यवयवदस्यापि नियतोपस्थितिः स्यादुपलक्ष्यैक्यं प्रयोजक-
मिति ब्रूमः किन्त्वनुगमनिवारकमित्यख्येराह, 'अन्यथेति, शब्दाद्यवयवस्य
शक्यमेवेति भावः । तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवेति, अत्र वाशब्दो-

पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवोऽवयव-समुदायाभ्यां स-
 म्भूय जन्यते समुदायोपस्थितपद्मेन समं स्वार्थान्वयो-
 ऽवयवैर्वा अवयवजनितानुभवोपस्थितपङ्कजनिकर्तृ-
 त्वेन समं स्वार्थान्वयः समुदायेन वा अनुभाष्यते,
 आकाङ्क्षाद्युपेतशब्दानां तात्पर्यविषयोपस्थापितस्वा-
 र्थान्वयबोधकत्वनियमात् । न च वाक्यान्तरे तथात्वा-
 दर्शनेन नैवं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं । वाक्यान्तरे हि समु-
 दायशक्त्यभावेन तस्या अपि तु समुदायशक्तिवशात्
 पदविधया वाक्यविधया वा एकस्मादेवोपस्थितयोः
 पङ्कजनिकर्तृ-पद्मयोरन्वयोबोध्यते समुदायेन पदैक-
 वाक्यतावत् पङ्कजं कुमुदमित्यत्र समुदायेनैव पङ्कज-
 निकर्तृत्वमशक्यं स्वार्थपद्मसम्बन्धि लक्ष्यते । कुमुदे

स्मर्यते तदुभयविशिष्टोऽर्थः स्मर्यते इति यावत्, न त्ववयवानुभवो
 जन्यते इति धर्मः कर्तव्यः अनुभवस्य पदाभासेष समावादिति ।
 'अवयवैर्वा समुदायेन वेत्यागान्यायां वा, 'अनयोरन्यतरेषोवानुभाष्यतां
 तावतापि समीक्षितमिदं । वस्तुतस्तु उभाभ्यामेकानुभवो विमि-
 गमकाभावादिति ध्येयं । 'समुदायेनैवेति, अवयवानां तत्र लक्ष-

स्याप्यापां सर्वेष्वेष्टमिदमिति भावः । सर्वेच हेतुमाह, 'आकाङ्क्षेति,
 'पदैकवाक्यता' इति भिन्नश्रुतपरपक्षैकवाक्यतादर्शयर्थः, 'योगा' वेति,
 तत्र तस्य साधुत्वादिति भावः । प्रायोगिकत्वेन गताधरे, 'कुमुदे' इति ।

साधुत्वात् कथं तत्र लक्षणेति चेत्, न, समुदायस्य
तत्रासाधुत्वात् ।

यत्तु तत्र पद्मत्वमयोग्यतया नान्वेति योगादेव
मुख्यया वृत्त्या कुमुदे पङ्कजनिकर्तृत्वं अनुभूयते इति
तन्न, कुमुदेऽवयवशक्तेः समुदायशक्त्या ज्ञातया प्रतिबन्धात्
तथैव तदवगमात् ।

ननु यदा व्यक्तिवचनन्यायात् न कुमुदे धीर्न
त्वयवयवशक्तिप्रतिबन्धात् तदा पङ्कजशब्दादुपस्थिते
पङ्कजं पद्ममिति वाक्यार्थेऽयोग्यतया पद्ममपहाय पद-
वाक्यैकवाक्यतया पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभव इति
चेत्, तर्हि पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्या-
श्रयाकाङ्क्षा नास्तीति स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थमवश्यं लक्षणा,
यथा पुरोडाशकपालपदेऽधिष्ठानलक्षणा । ननु^(१) प्रथ-
ममेवावयव-कुमुदपदैर्गन्धयोग्यतया स्मृतं पद्मं त्यक्त्वा
स्वार्थान्वयानुभव इति चेत्,^(२) । कुमुदपद-तदर्थयोग्य-
तादिज्ञानात् पूर्वमेव पङ्कजशब्दात् पङ्कजं पद्म-

णार्था वृत्तिद्वयविरोधात् पद्मलोपस्थितौ कुमुदानन्वयापत्तेरिति

(१) न चेति क० ।

(२) वाच्यमिति क० ।

मित्यनुभवात् विलम्बे हेत्वभावात्, स्थलपङ्कजन्तु
विजातीयमेव, साजात्येऽपि तत्र लक्षणा ।

यत्तु अयोग्यतया योगार्थानान्वेति किन्तु योग्यतया
रूप्युपस्थितं पद्मत्वमेवान्वीयते इति । तन्न । पद्मत्वस्य
योगार्थगतत्वेन उपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् । स्वतन्त्रो-
पस्थितये लक्षणाया अवश्यं वाच्यत्वादिति ।

नन्वेवं पङ्कजपदस्येवापभ्रंशानामपि शक्तिस्ततो
नियमेनार्थप्रतीतेः व्यवहाराधीनव्युत्पत्तेरविशेषात्

द्रष्टव्य^(१) । 'विलम्ब इति, यदि च तात्पर्यादिविलम्बात् तदन्वयधी-
विलम्बस्तदा लक्षणां विनापि पङ्कजनिकर्तृत्वं कुमुदेऽन्वेतुर्गतेल्ल-
क्षणेति प्रकृतग्रन्थार्थः । 'विजातीयमेवेति, अतोऽप्रकृतत्वात्तत्र लक्ष-
णेति भावः । 'स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रपङ्कजपदेन पद्मत्वं लक्ष्यते न तु

(१) कुमुदानन्वयप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यमिति ख० ।

'तर्हीति, 'स्थलेति, तथाच तत्र पद्मत्वजातेरभावात् सर्वेषामेव पद्मवाचि-
पङ्कजादिपदानां पद्माकृतिरूपद्रष्टव्यौ स्वनपद्मत्वविशिष्टे वा लक्षणेत्थं ।
यदि चानुगतप्रतीतिवशात् तत्रापि सा जातिस्तदापि स्वतन्त्रोपस्थितये
लक्षणेवेत्याह, 'साजात्येऽपीति । अत्रैव शङ्कते, 'यत्निति, 'स्वतन्त्रेति ।
यद्यपि शक्ये प्रसंगे समुदायस्य लक्षणा न युक्ता स्वार्थादन्येनेति पूर्वोक्तेन
विरोधश्च । न चान्येनैव रूपेण तदुपस्थितिः, स्वतन्त्रोपस्थितय इत्यनेन
विरोधात्, तदा ह्युपस्थित्यर्थमेव लक्षणा ग्यात् तत्रापि कर्तृवाचके उपद-
एव लक्षणेत्याह । ननु मणिकुम्भते कुमुदे लक्षणा न स्यादिति प्रागेव

अन्यथा असति वृत्त्यन्तरे तेभ्योऽर्थधीर्न स्यात् । न च लक्षणा, मुख्यार्थावाधात् न चापभ्रंशेन स्मारितसाधुशब्दादन्यवोयः, साधुशब्दमजानतामपि पामराणां ततोऽर्थप्रतीतेः तदर्थकसंस्कृतेनार्थाप्रतीतेय । शक्त्यारोपात्ततोऽर्थप्रत्यय इति चेत्, न, मानाभावात् व्यवहारादिना वृत्तशक्तिग्रहे बाधकाभावाच्च । न च शक्तिसाध्यं शक्त्यारोपाद्भवितुमर्हति, आरोपितादपि दहनाद्वाहापत्तेः ।

अथ ज्ञायमानकरणे प्रयोजकरूपवत्तया ज्ञायमानादेव फलं वाप्ये धूमारोपाद्यञ्चनुमितिर्वदिति चेत्,

समुदायेनोक्तयुक्ते' यदि च कारणाभावात् पञ्चजनिकर्तृत्वानन्वयसादा पूर्ववच्छक्तैवान्वयधीरित्यवधेयं । एवञ्च प्रथममिति प्रकृताभिप्रायं, व्युत्पन्नस्य साधुस्मरणादन्यस्य शक्त्यारोपादिति भावः । अथ वदन्ति ननु गावीशब्दात् अर्थानुभवद्येत्तदा शक्तिरेवास्माच्छब्दादयमर्थे

विपश्चितं तन्नायेनैवात्रापि सा न युक्ता स्तत्पदसमभिव्याहारेण पञ्चजनिकर्तृत्वस्य पद्मान्वयतात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मस्य साकाङ्क्षत्वात् पञ्चापि प्रथमं तदनन्वयस्तत्रापि स्थानीयपद्मतात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः सूत्रेन तत्पदेन सत्त्वयया स्तत्पदपद्मोपस्थितिर्वाचा, एवञ्च तदा शक्त्यैव तदुपस्थितिरेस्तु व्योमयोग्यतया योगार्थस्थानन्वयात् । किञ्च श्लेनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र यथा विशेषयागस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि विशेष्यानन्वयस्तथा प्रकृतेऽप्यस्तु । न च योगार्थस्यैव विशेष्यत्वं तथासति पञ्चजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकाङ्क्षता, सत्त्वयानुपपत्तेरिति चिन्त्यं । 'एवं' प्रदानियतोपस्थिते शक्तिसाध्यत्वे ।

न, तर्हि तद्वदेव फलस्यायथार्थत्वापत्तिः । अन्यथा
 अपभ्रंश एव शक्तिः साधुशब्द एव तथेति किं न स्यात् ।
 न च सादित्वात् देवदत्तादिशब्दवदाधुनिका एव तत्र
 शक्केताः गवादिपदे त्वनादित्वात् शक्तिरिति वाच्यं ।
 सजातीयप्रयोगजन्यप्रयोगत्वस्य भ्रमाद्यजन्यत्वस्य वा
 अनादित्वस्यापभ्रंशेऽपि सत्त्वात् । तत्तद्देशीयापभ्रंशेऽपि
 शक्केतयितृणामस्मरणाच्च । न चापभ्रंशानां देशभेदेन
 एकवार्थे बहुत्वात् संस्कृतस्यैकत्वाज्ज्ञाघवेन तत्रैव शक्तिः,
 प्रमाणवतो गौरवस्यापीष्टत्वात् । अन्यथा नानार्थो-
 च्छेदः प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्यैव । ननुभयोः शक्तत्वे
 साध्वसाधुविभागाभावात् तद्व्यवहारविरोधः साधु-

भोद्व्य इतीश्वराभिप्रायसम्भवात् ईश्वरेच्छायाः सर्ववस्तुविययत्व-
 नियमात् । किञ्च गावीपदे लक्षणा न स्यात् अपभ्रंशस्य बोधक-
 तथा स्तत्राप्यपमन्थपत्वात् मन्थीरायां नद्यामित्याद्यनुरोधेन शक्त्य-
 समन्थस्याल्लक्षणात् तथाच गावीपद लक्ष्यसाध्वपि स्यात् वृत्तेरेव

‘तद्वदेवेति, निर्वाजिस्थानाभिप्रायेण निरूपितलैङ्गिकमानमतेन वेदं । ननु
 विययावाधादत्र वाच्यार्थं स्यादित्युच्येत्तच्च, ‘अन्यथेति तथा प्रत्ययारोप इत्य-
 र्थं । ‘शक्तेतयितृणामिति, स्मरण इव देवदत्तादिशब्दवच्छक्तत्वेऽप्यविरोध-
 इत्यपि बोध्यं । ‘प्रमाणेति, शक्त्याहकमानस्याविशेषादिति भावः । वृत्ति-
 तद्विरुद्धनिश्चयन एव साध्वसाधुव्यवहार इति मन्वान ग्रहणे, ‘नन्वेति ।
 न धैवं नानार्थोच्छेदः, तत्र विनिगमकाभावादिति भावः । अत्र विनिगमक-

भिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न ग्नेच्छितवै इत्यादिकवै-
दिकविधि-निषेधानुपपत्तिश्चेति चेत्, तर्हि शक्तत्वा-
विशेषेऽपि तदभियुक्तेन्द्रपाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणोप-
गृहीतानामेव संस्कृतानां साधुत्वमस्तु, न ह्यपभ्रंशे
तैः साधुत्वं स्मर्यते, तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्य-
मित्यादिविधयः तेषामेव धर्मोपयोगित्वं स्वभावात्
बीजस्येवाङ्कुरे, तस्मादपभ्रंशोऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाच्छक्त-
इति । उच्यते । एकत्र शक्त्याप्यन्यत्र तदारोपात्तदर्थ-
प्रतीत्युपपत्तावेकत्वेन शक्तिर्लाघवात् अनन्यस्तभ्यस्यैव
शब्दार्थत्वात् । अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः । तदाह भग-
वान् जैमिनिः “अन्यायस्थानेकशब्दत्वमिति । सा च
शक्तिः संस्कृत एव सर्वदेशे तस्यैकत्वात् नापभ्रंशेषु
तेषां प्रतिदेशमेकत्रार्थे भिन्नभिन्नरूपाणां तावच्छक्ति-
कल्पने गौरवात् पर्यायबहुतरत्वञ्चोभयत्रापि । न च
देशभेदेऽपि प्राकृतस्यैकरूपत्वात् तत्रैव शक्तिः, संस्कृत-

पदसाधुत्वरूपत्वादिति । अत्र ब्रूमः । अस्मात् पदादयमर्थो बोध्य-
इतीच्छयेत्तरेण स्वातन्त्र्येणोच्चरितत्वमेव शक्तिः ईश्वरेच्छायाः स्त-
विषयशक्तिबोधादिना नियन्त्रितत्वादपभ्रंशादौ न दोषः । न च
चैत्रादिपदाभ्याप्तिः, “द्वादशेऽङ्गि पितेत्यादितो नामत्वेन तेषामपी-

मञ्जोत्याह, ‘सा चेति । न चोभयत्रारोपः, तस्य प्रमापूर्वकत्वात्, एत-

प्रभवत्तत्समदेशिभेदेन तस्याप्यनेकत्वात् । श्वमेकथं
 शक्त्यारोपादर्थप्रत्ययोपपत्तौ नापभ्रंशे शक्तिः । ननु
 स्वेच्छादीनां संस्कृतमजानतां कथं तच्छक्त्यारोपः ।
 उच्यते । केनचिद्गौरिति शब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्-
 गावौशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गोशब्दमुन्नीय ततो गां
 प्रतीत्य व्यवहृतवान्, यथाहुः, “अम्बाम्बेति यदा
 बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते । अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्तं
 भवति निर्णयः” ॥ इति पाश्चस्यश्च व्युत्पत्तिर्गावौ-
 शब्दादेव अयं गां प्रतीतवान् इत्यवगम्य गावौशब्द-
 मेव गोशक्तत्वेन प्रतीत्य अन्येषां व्युत्पादको बभूवेति

शरीररितत्वात् । न च नापभ्रंशेत्यादिश्रुतेरपभ्रंशस्यापि तदुचरि-
 तत्वं, तच्च तद्विच्छेदोच्चारणभावादिव तु नामपदास्तोचनयैव तथा-

---

देवामिमेव श्रुते, ‘अम्बिति, ‘गोशक्तत्वेति । ननु व्युत्पत्तिर्गान्ध्या गो-
 शक्तत्वप्रमाविरहे कथं तत्त्वेन नमः कथं वा सोऽन्येर्वा पामराया व्युत्पाद-
 कस्तेषामप्युक्तन्यायेन शक्तत्वमासम्भवादिति चेत्, मैवं, न हि शक्तित्वेन
 शक्तिज्ञानं प्रयोजकं, अन्यथा मोमांसकस्यातिरिक्तशक्तिज्ञानादन्यस्यैव
 कर्तृत्वज्ञानादप्यप्रत्यय इति व्यभिचारावस्ये, किन्तु तद्विज्ञानकतावच्छेदक-
 त्वेन, तच्च कस्यचित्शक्तिः, कस्यचित् श्रुते इत्यन्यदेतत् । तथाच गावौ-
 शब्दस्य गोशानजनकत्वज्ञानानन्तरं तदवच्छेदकरूपवानयमिति भ्रमः सम्भ-
 वयेत् तस्य गोशब्दजनकत्वज्ञानादेव प्रसिद्धत्वात् । यदा तद्विज्ञानकत्वज्ञाना-
 नन्तरं शानजनकता ज्ञाप्यसम्बन्धाधोनेति प्रत्यक्षारौ दर्शनात् तत्सम्बन्ध-

ततः प्रभृत्यपभ्रंशे शक्तत्वधर्मः । पवञ्च प्रथमव्युत्पन्नस्या-
पभ्रंशादेव स्मारितसाधुशब्दादर्थप्रत्ययस्तन्मूलकश्चान-

तात्पर्यकोशारणसत्तात् सत्तया च शक्त्यसम्बन्धो न तु ज्ञाप्यसम्बन्धः,
तथाच ज्ञप्तिप्रयोजकसम्बन्धाद्ययसम्बन्धः पर्यवस्ययेत् साक्षात्-

त्वेन शक्तिज्ञान प्रयोजकं प्रकृते च गोज्ञानजनकताप्रयोजकसम्बन्धवानय-
मित्यारोप सम्भवत्येव अस्यापि गत्येव प्रसिद्धे, तदिदं वक्ष्यति तथापि ज्ञान-
जनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवदपि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति । ननु
तथापि कथमपभ्रंशात् तद्गुण ततोऽर्धप्रत्यये अस्मादयमर्थो बोध्य इति ईश्व-
रेच्छाया विषयाबाधेन सत्तात् तत्सत्त्वे च विषयाबाधेन शक्तिप्रत्यक्षस्यापि
प्रमाणादिति चेत्, अत्र वदन्ति, तदिच्छया ईश्वरोचरितत्वं शक्तिर्न चाप-
भ्रंशे तदिति तद्गुण इति तर्हि न, तदुचरितत्वं हि न तज्जन्यत्वमपभ्रंशेऽपि
गतत्वात् । नापि तात्पर्यतात्वाद्युदीरितत्वं आधुनिकपदाव्यापनात् । न च
“हादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति नामत्वेन तदुच्चारणमस्येवेति वाच्य ।
नापभ्रंशितवै इत्यादिना अपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणमादाय तच्चातिव्याप्त
हेऽरयो हेऽलय इत्यपभ्रंशेऽतिशब्दे गतत्वाच्च । वयन्तु ब्रूम, तादृशेऽश्वरेच्छा-
रूपपद-पदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्वं, अतएव यद पदार्थयो सम्बन्धो कृत्तिरिति
प्रागुक्त, सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति च वक्ष्यति, अ-भ्रंशे तादृशेऽश्वरे-
च्छाया सत्त्वेऽपि तस्या सम्बन्धत्वे मानाभावः । उक्तरोत्तरे ततोऽर्धप्रत्ययो-
पपत्तेः । तथाच सम्बन्धत्वाभावेन शक्तिविरहात् तद्गुण यथा घटवति
भूतत्वाभावस्वरूपयो सम्बन्धत्वाभावादेव घटाभावश्च । सादिमैत्रादिपदे
चान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धत्वं कथ्यते अन्यथा अपभ्रंशवन्निरर्थकात् तस्मात्
प्रातिपदिकाधिकारोवा विमर्शिनं स्यात्, न स्याच्च यथादौ तत्प्रयोगः ।
एवं नाच्छब्दिकेऽपि तस्या सम्बन्धत्वाभावादेव शक्तिविरहः वक्ष्यमाणरोया
तत्राप्यर्धप्रत्ययोपपत्तौ तत्सम्बन्धत्वाकल्पनात् । न च नाच्छब्दिकानुभाव-

नुसंहितसाधुशब्दानामपि शक्तिश्चमात् शक्तिमत्तया
ज्ञायमानस्यैव शाब्दज्ञानहेतुत्वात् ।

यत्तु जनकज्ञानस्य भ्रमत्वे शाब्दज्ञानायथार्थत्वं,
सिद्धमजन्मानुमितिषदिति, तन्न, न हि शक्ति-
ज्ञानयथार्थत्वं शाब्दप्रमायां प्रयोजकं, अनाप्तोक्ते
व्यभिचारात् । नापि जनकज्ञानभ्रमत्वेन अयथार्थत्वं
भ्रमानुव्यवसाये व्यभिचारात् । प्रमाजनकत्वञ्चापभ्र-
शस्यावश्यकशाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतादेर्यथार्थतद्वो-
धाद्वा न तु शक्तिज्ञानयथार्थत्वं तन्न गौरवात् । अवा-
धितसंसर्गज्ञानजनकपदार्थोपस्थापकत्वादित्यन्ये । सं-
सर्गबाधकप्रमाविरहादित्यपरे । ननु साधुत्वं न प्रति-

परम्परासाधारणशक्तिविषयसम्बन्धपर्यवसन्न इवेति भातिप्रसङ्गः ।
न च गौरवं, व्यवहाररूपप्रमाव्यवसादिति । ननु सिद्धशब्देनाभादिः

काले तादृशेऽपि तच्च नेति वाच्यं । अन्योन्यान्वयापत्तेः अननुभावकत्वे
तादृशेऽप्यशक्तिविरहस्तत्र चाननुभावकत्वमिति । न च शक्तिसाध्य-
मित्यादि दूषयति, 'शक्तिमत्तयेति । 'अनाप्तोक्त इति यद्विना सिद्धतोक्त्या
दावन्वयव्यभिचारात् इत्यर्थः । 'भ्रमेति, शक्तिज्ञानस्य तत्त्वजनकत्वमपि नेत्यपि
बोध्यं । 'अवाधितेति, जनकान्तं पदार्थोपस्थितिविशेषणं । प्रमाजनकत्व-
मेव प्रमाजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं पर्यवस्यतीत्यनुश्रवमाविष्करोति,
'अन्य इति । प्रमेयं वाच्यमित्यादावव्याप्तेरनुश्रवान् व्याहृ, 'अपर इति ।
साधुभिर्भाषितमित्यत्र किं साधुत्वमित्याक्षिपति, 'नन्विति, पूर्वञ्च पश्य

पादकत्वं अपभ्रंशेतिव्याप्तेः । नापि यस्य यचानादि-
प्रयोगः स तत्र साधुः, हेऽरयो हेऽलय इति वदन्तो-
ऽसुराः परावभूवुरिति वेदे श्रवणात् अलिशब्देऽपभ्रंशे
गतत्वात्, संज्ञाशब्दाव्यापनात् लौकिकगौण-लाक्षण-
कयोरसाधुत्वापत्तेश्च । तथाभ्युपगमे वेदेऽपि तयोः
साधुत्वं न स्यात् । अनादित्वं सजातीयप्रयोगपूर्वकत्वं
अपभ्रंशेऽपि नियमतस्तथात्वञ्च सर्गादौ स्वतन्त्रपुरुष-
प्रयोगेऽव्यापकं भ्रमाद्यजन्यत्वमपभ्रंशेऽपि । ननु साधुत्वं
जातिर्गत्वादिव्यापिका । न चानुपलब्धिबाधः, व्याकरण-

प्रयोगो वेदे तदंशेऽनुवादरूपत्वादतो हेतुन्तरमाह, 'संज्ञेति । ननु
नामत्वेन तस्याप्यनादिः प्रयोग इत्यत आह, 'लौकिकेति । ननु गौणा-
द्यसाध्वेवेत्यत आह, 'तथेति । नन्वनादिगौणं साध्वेव न तु सादौत्यत-
आह, 'अनादित्वमिति । ननु गत्वादिव्यापकत्वे प्रत्येकवर्णे साधुत्वप्रत्य-

पदस्य कुसुदमाधुत्वप्रसङ्गेन तच्चिन्तेति न पौनरुक्त्यशङ्केति ध्येयं । नन्वलि-
शब्दस्य साधुत्वमेवेत्यत आह, 'अपभ्रंश इति अरौ तस्यासाधुत्वमेवेत्यर्थः,
'तथेति असाधुत्वाभ्युपगम इत्यर्थः । 'वेदेऽपि' यच्चमाणः प्रस्तर इत्यादौ,
'अव्यापकमिति । न च संसर्गान्तरप्रयोगमादायादोषः, तस्य तज्जातीयत्वे
माशमावादन्वया अपभ्रंशेऽपि तुल्यत्वादिति भावः । 'गत्वादिव्यापिकेति
वज्रवीहिः, अपभ्रंशे अत्वसत्त्वे तदभावे तद्व्यापकत्वाभावात् व्यादिपदाच्च गत्व-
घत्वादिव्याप्यं नानैव तदिति सूचितं, अन्यथा ककारादौ तदभावप्रसङ्गात्
व्याकरणसंस्कृतयोऽप्याहजातिमत्त्वेनानुगमादनुगतसाधुत्वव्यवहार इति

संस्कृतश्रोत्राद्यत्वात् । न च संज्ञाशब्दानामसाधु-
त्वापत्तिः, तच्चापि प्रकृति-प्रत्ययोहसम्भवात् । गाव्या-
दिशब्देऽपि तत्सम्भवात् साधुत्वञ्च स्यादिति चेत्,
न, यच्चायं तथा सम्भवः तत्र तथैव गवादी न तथेति
तच्चासाधुत्वमिति चेत्, न, जातिरूपत्वे सप्रतियोगि-
कत्वानुपपत्तौ सर्वस्य सर्वञ्च साधुत्वापत्तेः । ननु गी-
शब्दः अश्वे प्रयुक्तः साधुरेव ज्ञापकस्तु न भवति तच्छक्त-
त्वेनाज्ञानादिति चेत्, एवं गावीशब्दोऽपि कदाचिद्-
व्युत्पत्त्या क्वचित् साधुरिति साधुत्वजातियोगात् ग-
व्यपि साधुः स्यात्, प्रतिशब्दञ्च भिन्नतद्विषयजाति-

पापत्तिर्वाक्ये तथा प्रत्ययानुपपत्तिः देवदत्तीयत्वाद्यनुभाषकजाति-
बह्वरापत्तिश्चेति दूषणञ्च संस्कृततयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, 'जातौति,
'एवं गावीति भगवत्पत्तिं श्रवितुं श्रोणयितुं श्रीयमश्चेति गावीशब्देऽपि
साधुता क्वचित् साधुत्वादिव च गव्यपि साधुत्वं प्रतिपादकता चा-

भावः । अर्धविराट् च अपभ्रंशस्यापि साधुत्वमेवेत्यपि संस्कृतमिति यथाश्रुतेऽप्य-
शेष इत्यन्ये । 'संज्ञेति, तत्र व्याकरणसंस्कारमावाविति भावः । 'यच्चायं-
इति आ अथवतीत्यादिभुत्वात्थेत्वर्थः, 'गव्यपीति, तत्र खवहारविराट् इति
भावः । 'प्रतिशब्दमिति गोप्रतिपादकशब्देऽपि योसाधुत्वं जातिरित्यादिप्रमे-
येत्यर्थः । न चोक्तस्वरूपकानुगमः, तदप्रतिस्मयानुपपन्नगतखवहारोदिति
भावः । ननु जातिर्यदि न सप्रतियोगिका तदा तदवत्त्वादिकं कथं जाति-

स्वीकारेऽननुगमः । तारत्वादेस्तु जातित्वेऽप्युत्कर्षरूप-
तया अवधिनिरूप्यत्वं । नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वं साधुत्वं
एकमवच्छेदकं विना प्रतिशब्दमर्हत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात् ।
साधुत्वेनैव यज्ञे विधानात् । चाण्डालाद्युच्चार्यमाण-
स्यापि साधुत्वात् । यन्नाग्रहणेऽपि साधुत्वव्यवहा-
राच्च । नापि धर्मजनकशब्दत्वं अपभ्रंशेऽपि गतत्वात्
पतितोच्चार्यमाणस्यापि साधुत्वाच्च । नापि वेदस्थश-

स्तीति गोपदवद्भावोऽशब्दः गत्यपि साधुः स्यादित्यर्थः । ननु जातिर्घटि-
न प्रतियोगिनिरूपणनिरूप्या तदा तारत्वजातिरपीतरनिरूपणनि-
रूप्या न स्यादित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, कुत्रापि जातिर्नेतर-
निरूपणनिरूप्या किन्तु तदुत्कर्षवत्त्वं तथेत्यर्थः, 'साधुत्वेनैवेति
"साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिश्रुतित एवेत्यर्थः, 'चाण्डालेति, एतच्च
फलोपधानपक्षे, स्वरूपयोग्यताया अर्हत्वस्येत्यनेनैव निरस्तत्वादित्यर्थः,
'अपभ्रंश इति, परोपकाराद्यर्थकस्य व्यापारमात्रस्य तथात्वादिति
भावः । 'पतितेति, घटमानयेत्यादेरिति शेषः । इदमपि द्वयं फलोप-

रित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, एतथाभ्युपेत्योक्तं । वस्तुतस्तदपि नावधि-
निरूप्यं किन्तु सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकभातित्वं तस्योत्कर्षवत्त्वं
तदेव तन्निरूप्यमिति बोध्यं । 'साधुत्वेनैवेति, "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-
नेति शेषः, तथाचात्माश्रय इति भावः । 'अपभ्रंश इति, व्यापारमात्राद्यर्थ-
मुच्चारित इति शेषः । अथाप्तिमाह, 'पतितेति, न च जनकत्वं स्वरूप-
योग्यत्वं तत्रापीति वाच्यं । तदवच्छेदकाग्रहादिति भावः । 'वेदस्येति वेदस्य-

व्युत्पन्नं अपभ्रंशेऽस्मिन्शब्देऽपि गतत्वात्, संज्ञाशब्दे तद-
भावात् । भाषायां सदवसश्रुव इत्यादेः साधुत्वानुशा-
सनविरोधात् सर्वेषां साधुत्वेन सप्रतियोगिकत्वानुप-
पत्तेर्य । न हि कचिद्विषये तद्वेदस्यं कचिन्नेति युज्यते,
विरोधात् । नापि व्याकरणव्युत्पाद्यशब्दत्वं संज्ञाशब्दे
तदभावात् साधुत्वेन सिद्धे व्याकरणप्रवृत्तेः साधुत्वान्वा-
स्थापकस्य व्याकरणशब्दवाच्यत्वात् । उच्यते । यः शब्दो
यवैश्वरेण सङ्केतितः स तत्र शक्तः साधुरित्युच्यते,

धानपक्षे स्वरूपयोग्यतापक्षे तदवच्छेदकरूपज्ञानादममव सभवे वा
तदेव कवचमुपजीव्यतादित्यपि द्रष्टव्य । नन्वनुवादतया वेदस्मृत्य-
विवक्षितमतो दोषान्तरमाह 'सङ्गेति । ननु नामत्वेन तदपि वेद-
स्मृत्यमतो दोषान्तरमाह, 'भाषायामिति । ननु संज्ञाशब्दे निर्वि-
भक्तिकेऽसाधुत्वमेव सविभक्तिके तु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव तथेति
क्षुतोऽप्याश्रित उक्ततावन्योन्याश्रयरूप दोषान्तरमाह, 'साधुत्वेनेति,

शब्दनालोपलभिसर्गं, 'भाषायामिति, भाषानामप्रयुक्तसाधुशब्दाव्याप्ति-
रिति भावः । 'सङ्गेति, प्रकृत्याद्यहकल्पने भाषाभावादिति भावः । 'य-
इति, सप्रतियोगित्वाद्यं यत्र तत्रेयुक्तं, ईश्वरपदस्यात्र वादिसङ्गेतितापक्षश-
धारणार्थं, "शकादशे दादशे वाञ्छि पिता नाम कुर्त्यादित्यादिना सामा-
न्यत ईश्वरसङ्केतात्तत्र चैत्रादिशब्दाव्याप्तिरित्यये स्फुट । यत्र च नामदया-
दिकं कृतं तत्र प्राथमिकं एव तत्सङ्गेत, "नाम कुर्त्यादित्येकवचन-
स्वरसात् । न हि हविर्ब्रह्मवत्त्ववद्वेषि एकत्वमविवक्षितमिति वाच्यं,
हविर्विभाषकवाक्यालुसारेण तत्र द्वित्वस्याविवक्षणात्, विनिगमका-

परेषां शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धवत् अस्माकमी-
श्वरसङ्केतस्य नियामकत्वात् यथा या काचिदोपधी
नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा सा विषं हन्ति तथा प्रतिपादकत्वावि-
शेषेऽपि ईश्वरसङ्केतिता एव शब्दा धर्मोपयोगिनः
स्वभावात् तद्विषया एव "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-
विधयः । ईश्वरसङ्केतज्ञानञ्च व्यवहारात् उपमानात्
प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् आतोपदेशात् यव-
वराहेन्द्रादिशब्देषु वाक्यशेषात् कोपात् तदभियुक्तेन्द्र-
पाणिन्यादिप्रणीतशब्दानुशासनाच्च तेषां साध्वसाधु-
विभाग एवाधिकारात् । तदुक्तं "तच्च तत्त्वमभियोगात्
स्यादिति । "अभियुक्ताश्च ये यच्च यन्निबद्धप्रयोजनाः ।
ते तच्च गुण-दोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः" ॥ इति ।
न च साधुत्वे सिद्धे शब्दानुशासनं तस्मिंश्च सति

‘आतोपदेशादित्यन्तेनैव, चिप्रमाणीकयनादवशिष्टं यथमेतत्प्रपञ्च-
स्तत्रापि यव-वराहादौ वाक्यशेषस्य व्यवहारयोः सत्प्रतिपक्षितयो-
रेकतरस्मिन्ननुकूलतर्कोपस्थापकतया व्यवहारादेव शक्तिग्रहः स-
त्तानुमानात्मा कोष-व्याकरणे तु शब्दविधया प्रसिद्धार्थपदसामा-

भावात् सर्वत्रैवेश्वरसङ्केत इत्यप्याहुः । 'ईश्वरेति, तदुक्तं, "शक्तिग्रहं
व्याकरणोपमान-कोषाप्रवाक्य-व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिवृतेर्वदन्ति
साध्विधतः सिद्धपदस्य वृद्धा" इति कोषादेरातोपदेशत्वेऽपि गो-वृथन्या-

तद्वीरित्यन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वशब्दान्वाख्यानानेन साधु-
त्वमवगम्य उत्तरोत्तरानुशासनप्रवृत्तेः । सर्गादौ भग-
वत् एव तत्प्रणीतव्याकरणादा साधुत्वनिश्चयेन उत्त-
रव्याकरणप्रवृत्तिः । विश्राम-विश्रमशब्दयोश्च साधुत्वे
पाणिनि-चन्द्रगोमिव्याकरणविरोधे “वी अमेर्ब्विकल्प-
इध्यत इति महाभाष्यकारवचनादुभयमपि साधु ।
ननु मैत्रादिशब्दानामौश्वरसङ्केताभावादसाधुत्वे यच्चा-
दौ न प्रयोगः स्यादिति चेत्, न, “द्वादशेऽहनि पिता
नाम कुर्यादित्यनेन सामान्यतस्तेषामपौश्वरसङ्केत-
विषयत्वात् । ननु वासुदेवशब्दस्य वसुदेवापत्ये
व्याकरणेन ध्युत्पादनात् तच्चैव साधुत्वं न त्वाधुनिकस-
ङ्केतविषये । अथ तच्च प्रकृति-प्रत्ययविभागपरिकल्प-
ना कर्त्तव्या, तर्हि गाव्यादिशब्देऽपि तथात्वं सम्भव-
तीति तस्यापि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न, “द्वादशे-

माधिकरणविधया वा आप्तोपदेशोऽनुमानं वेति, प्रत्यचन्तु न
तच्च सम्भवत्येवेति ध्येयं । ‘प्रकृति-प्रत्ययेति, वासुदेवादिपदं प्रकृतिः,
‘प्रत्ययः’ विभक्त्यादिः, यथाश्रूयमाणस्तत्र क्षुप्तः कल्प्यत इत्यर्थः,
‘तर्ह्येति, ‘गाव्येतिपदं प्रकृतिस्ततो विभक्तिरिति तत्रापि सम्भव-
तीत्यर्थः, ‘द्वादश इति, तथाचार्थवत्त्वेन^(१) चैत्रादिशब्दस्यास्तीति

ऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यतः तस्येश्वर-
सङ्केतितत्वेन तस्य साधुत्वनिश्चयात् व्याकरणस्य तद्वि-
शेषविषयत्वमस्तु न तु गावौशब्दे तथा । अथ शास्त्र-
कारसङ्केतितशब्दादश्चादिषु सङ्केतितगवादिशब्दाद्वा
कथमर्थप्रत्ययः शक्ति-तदारोप-वृत्त्यन्तराणामभावा-
दिति चेत्, न, येन शब्देन उपस्थितेऽर्थे गवादिशब्द-
सङ्केतग्रहः तस्मादेव गवादिपदेन स्मारितादर्थप्रत्य-
यात् चेष्टास्मारितपदादिवेति सम्प्रदायः ।

अथ वदन्ति, नेश्वरसङ्केतितत्वं साधुत्वं तस्य निष्प्रुति-
योगिकत्वेन सर्वत्र सर्वस्य साधुत्वापत्तेः । नापि यः
शब्दः यवेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः गौण लाक्ष-

प्रकृतित्वमतो विभक्तिकल्पना युक्ता न तु गावौशब्दे तस्यानर्थकत्वेन
प्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः । 'शक्नोति, शक्तिरीश्वराभिप्रायः, परा-
भिप्रायनिययादेव न तदारोपः, शक्त्यभावादेव न वृत्त्यन्तरनि-
त्यर्थः, 'येनेति, यत्र पराभिप्रायनिययः तन्मूलकापिमशब्दप्रयोगे तु

भात् एद्युपन्यासः । 'व्याकरणस्येति, वासुदेवशब्दस्य सार्थकतया प्राति-
पदिकाधिकारीयविभक्तिविधानादिति भावः । 'शास्त्रकारेति नदी वृद्धादि-
शब्दादित्यर्थः, 'तदारोपेति, विशेषदर्शनादिति भावः । ननु पदसाधुत्वमिव
तथाच बाधत इत्यादावव्याप्तावपि न दोषः । न च बाधतोत्यादावतिथ्यात्ति,
प्रकृत्यादेः प्रत्येक साधुत्वात् । समुदाये शक्त्यभावादिति यदि मूयात् तदाह,
'इत्यरेति, प्रकृत्यादेः प्रत्येक साधुत्वे यथादौ प्रयोगापत्तिरित्यपि बोध्यः ।

णिकयोरसाधुत्वापत्तेः । केवलयोः प्रकृति-प्रत्यययोः
 बाधति-ग्रामग्राम इत्यादेश्च साधुत्वापत्तेः । बाधतीत्यादौ
 समुदायस्यासङ्केतितत्वादसाधुत्वे बाधत, इत्यस्यापि
 साधुता न स्यात् प्रकृति-प्रत्यययोः प्रत्येकं सङ्केतितत्वात्
 अन्वयस्य प्रत्येकशक्तिसंभवात् प्रत्युत प्रकृति-प्रत्यय-
 समुदायो न साधुः स्यात् समुदायस्यासङ्केतितत्वात्
 ईश्वरसङ्केतमज्ञात्वापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमवधार्य सा-
 धुत्वव्यवहाराच्च । शक्तत्वं साधुत्वमित्यपि न, ईश्वरसङ्के-
 तोक्तदोषग्रासात् । ऋषोच्यते । व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं

सदारोपः, एवं कश्चिद्वृत्त्यन्तरमपीति भावः । नन्वीश्वरसङ्केतवला-
 दर्थोपस्थापकत्वं साधुत्वं तच्च साक्षात् परस्परया वेति कं गौणा-
 दध्यातिरिक्तस्वरसात् दोषान्तरमाह, 'केवलेति । ननु पदसाधुत्वं
 सङ्केतितत्वं बाधतीत्यादि वाक्यं तत्साधुत्वं अन्यदेवेत्यपरितोषादाह,
 'ईश्वरेति, 'शक्तत्वं' सङ्केतितत्वमित्यर्थः, 'व्याकरणेति, अस्याप्यमाश्रयः
 ईश्वरसङ्केतितत्वं वृत्तिमत्त्वं वा पदसाधुत्वमिति न युक्तं केवलस्य सा-

मीमांसकमतमाह, 'शक्तत्वमिति । न च सर्वोपपन्नस्य नामत्वेन शक्तत्व-
 सम्भवात् "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादौ व्यावर्त्तोपसिद्धिरिति वाच्यं । यस्य
 यत्र शक्ति तत्र तन् साधिवि तात्पर्यात् । 'ईश्वरेति गौणादध्यातेरित्यर्थः ।
 न च वृत्तिमत्त्वं तत्त्वं, साधुत्वसामान्यस्यैव लक्षणत्वेन ध्यातेरिति । अतएव
 वाक्यसाधारणमेव सिद्धान्तलक्षणमाह, 'व्याकरणेति, घटः कर्मत्वमि-
 त्यादौ च साधुत्वमित्येव व्याकाङ्क्षादिगर्भं च पूर्वोक्तलक्षणं मतान्तरेण

साधुत्वं यः शब्दो यस्मिन्नर्थे व्याकरणव्युत्पादितः स तच्च साधुः । अतएव गावौशब्दोव्याकरणोक्तव्युत्पत्त्या यमर्थं प्रतिपादयति स तच्च साधुरसाधुरन्यत्र नाम्नामप्युणादयो बहुलमित्यादिना व्युत्पादनात् । केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्व्याधति-ग्रामगाम इत्यादेश्व न व्युत्पाद्यत्वं तत्प्रयोगस्यानभिधानात् निषेधाच्च । गौण-सांख्यिक-योश्च यथा प्रतिपादकत्वं तद्व्युत्पादनमपि तच्च तथेति तयोरपि साधुत्वं तस्माच्छक्तत्वमौश्वरसङ्केतितत्वं वा

धुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, केवलस्यापि यज्ञे प्रयोगापत्तेः तदर्थमेव साधुत्वविचारणादन्यथा प्रतिपादकत्वाविशेषे तद्विचारस्य काकदन्तविचारत्वापत्तेः, प्रयोगस्य वाक्यस्यैवेति तस्माधुत्वमेवेह विचार्यं तन्नेयरसङ्केतितत्वमसम्भवादतो व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव साधुत्वम् । किञ्च वाक्यसाधुत्वार्थं तस्मावश्यं त्वया निर्व्याच्यत्वमतो न पदसाधुत्वाय लक्षणाकारः । यत्तु पदसाधुत्वे ईश्वरसङ्केतितत्वमज्ञानेत्यादि दूषणम् । तन्न । तदज्ञाने व्याकरणव्युत्पादनस्याज्ञानात् प्रातिपदिकत्वाज्ञाने प्रत्ययाज्ञानादिति । 'नाम्नामपीत्यादि समाधिसौकर्यादुक्तं, केवलस्या-

बोध्यम् । मैत्रादिपदायातिमाशङ्काच्च, 'नाम्नामपीति, एवञ्च विभक्तिग्रन्थस्यापि यज्ञादौ प्रयोगमाशङ्काच्च, 'कवलेति, एवञ्च यद्यपि वाक्यसाधुत्वमात्रमेवात्र लक्ष्यं इति पर्यवस्यति, तथापि सुवन्तादिमात्रस्य पदत्वाभ्युपगमादुभयसाधारण्यं बोध्यम् । 'गौणेति, यद्यपि गङ्गायामित्यादिपदं न तौरे व्याकरणेन व्युत्पादितं तथाप्यर्थवत् सुप्तो विधानादर्थवत्त्वेन सामान्यतस्तत्रापि

अज्ञात्वापि साधुत्वव्यवहारात् ज्ञात्वाप्यव्यवहाराच्च
 न तत्साधुत्वं किन्तु व्याकरणपरिगृहीतत्व-तदभावा-
 भ्यामेव प्रामाणिकानां साध्वसाधुव्यवहारात् नावेव
 ते । न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वं इत्या-
 त्माश्रयः, शब्दगुण-दोषविद्विरभियुक्तैः प्रकृति-प्रत्य-
 यादिकल्पनया शब्दान्वाख्यायकस्य व्याकरणत्वात् । न
 च साधुत्वे सिद्धे व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं तद्व्युत्पाद्यत्वं
 साधुत्वं इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वव्याकरणतः साधुत्व-
 मवगम्य उत्तरोत्तरव्याकरणेन व्युत्पादनमित्युक्तत्वात् ।
 ननु तद्वीजनकतावच्छेदिकायाः शक्तेः तद्वीजनकता-
 विषयकेश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानादर्थप्रत्यय इत्यावश्य-
 कत्वात् लाघवाच्च तद्वीजनकत्वज्ञानमेवाथप्रतीतौ
 हेतुरस्तु किं शक्तेरौश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानेन अन्यथा

साधुत्वादिभक्त्यन्तश्च व्याकरणव्युत्पाद्यत्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकादि-
 भक्तिविधानादतो नामाश्रयः व्याकरणव्युत्पाद्यत्वेऽपि चतैरभावा-
 दिति ध्येयं । अत्रान्योन्याश्रयमाश्रद्धा निषेधति, 'न चेति, 'शब्द-
 गुणेति । न च गुणवत्त्व दोषवत्त्वञ्च साध्वसाधुत्वमिति तथैवान्योन्या-

---

तात्पर्यं कल्पितं, व्याकरणातिव्याप्तेराह, 'शब्देति । न च व्याकरणैकदेशे-
 ऽतिव्याप्ति, तस्यापि व्याकरणत्वात् । सिद्धावलोकितन्यायेन तदस्य श्रद्धेते,
 'नन्विति, 'शक्तेरिति स्वाभाविकसम्बन्धरूपाया इत्यर्थः, 'अन्यथेति । नन्वे-

मीमांसकस्य शक्तिज्ञानादर्थप्रत्ययोनैयायिकस्येश्वरस-
ङ्केतज्ञानादिति व्यभिचारेणैकस्यापि कारणता न
स्यादिति, अतएव लौकिकानां शक्तीश्वरसङ्केताज्ञाने-
ऽपि वृहद्व्यवहारादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्य
अग्रे शब्दादर्थप्रत्ययः । न चैवं लक्षणोच्छेदे गङ्गापदात्
विलम्बितार्थधीर्न स्यादिति वाच्यं । साक्ष्यशक्तस्यानु-
भावकत्वात्, तथात्वेऽपि तीरज्ञानजनकत्वेन ज्ञातस्य
न तीरज्ञापकत्वं किन्तु प्रवाहज्ञानजनकत्वेन साध-
यात् । अथ ज्ञानजनकता साध्यसम्बन्धाधीना प्रत्य-
क्षादौ तथा दर्शनादिति सम्बन्धत्वेन शक्ति-सङ्केतयो-

अथत्वमिति वाच्यं । धर्मजनकत्वाधर्मजनकत्वयोरेव गुण-दोषत्वादिति
भावः । उत्पत्तावन्योन्याश्रयमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, तद्धीजन-
कत्वं तद्धीजननक्षरूपयोग्यत्वमेव यदि स्वरूपयोग्यतावच्छेदकोधर्मः
स च प्रातिस्त्रिकेन रूपेणोपस्थितो हेतुरित्यर्थः, तेन रूपेण ग्रहे
व्यभिचारान्तरमाह, 'अतएवेति । 'न निति, हेतुरित्यन्ते शेषः ।

वमिष्टसाधनताज्ञानमपि प्रवर्तकं न स्यादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हि
मीमांसकस्य तत्सामग्र्योक्त्यमेव, किन्तु तत्प्रवर्तकतायामवभ्युपगममात्रं,
यत्र शक्ति-सङ्केतयोरन्योन्यस्य बाधात् तज्ज्ञानासम्भवेन व्यभिचारादिति ।
एतदपि शक्तित्वादिसा तज्ज्ञानहेतुत्वमभ्युपेत्य । सम्बन्धत्वादिना तज्ज्ञान-
हेतुत्वपक्षे दोषामावादिति । एतदभिप्रायेऽप्येवाह, 'अतएवेति, 'साक्ष्य-
वस्थितिः । तथाच न तद्धीजनकत्वं तस्येति न सामग्र्योक्त्यमिति विशम्भ-

रन्धतरसिद्धिरिति चेत्, न, तद्बीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्यैव सम्बन्धत्वात् । न च तद्बीजनकत्वमेव न गृह्यते सम्बन्धज्ञानं विनेति वाच्यं । तथापि ज्ञानजनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवद्वापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनात्, अन्यथा अन्योन्याश्रयः सम्बन्धज्ञाने सति ज्ञानजनकत्वज्ञानं तस्मिन् सति सम्बन्धज्ञानात् । यथार्थतद्बीजनकत्वज्ञानं यच्च भवति तच्च तत्पूर्वं सम्बन्धोऽस्त्येवेति चेत्, अस्त्येव पूर्वपूर्वेषां तद्बीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । एतावतापि शक्तिः सङ्केतो वा सम्बन्धोऽस्तु तथात्वेऽपि तदोपधस्य नार्थप्रत्यायकत्वं गौरवात्, किन्तु तद्विषयधीजनकत्वज्ञानस्यैव, एवञ्च तद्बीजनकत्वेन ज्ञातं यत्पदं यदनुभवं जनयति तस्यैव तच्च शक्तत्वं न तु शक्तिरीश्वरसङ्केतोवेति । उच्यते । देव-

‘देवदत्तेति, तद्बीजनकत्वं जननयोग्यता वा च तदवच्छेदकोपधर्मः

इत्यर्थः । ननु शक्तत्वेनानुभावकत्वानभ्युपगमे तदेवाश्लिष्टमित्यत आह, ‘तथात्वेऽपीति शक्तिस्थानीयतद्बीजनकत्वज्ञानात् पूर्वोपस्थितौ शाप्यसम्बन्धेन तौरधीरन्यथाश्लिष्टेति युक्तो विषय इत्यर्थः, ‘पूर्वं पूर्वोपस्थिति । ननु ज्ञातत्वं ज्ञानं तच्चास्माकमसम्भवात् सर्गादावीश्वरस्यैव वाच्यमितोच्चातीत्यमिति चेत्, न, तद्बीजनकत्वज्ञानस्योपस्थितत्वेन तत्रैव सम्बन्धकल्पनात् । यदा एतदस्वरसादाह, ‘एतावतापीति, ‘एवञ्चेति, न चैवमपधंशे शक्त्यापत्ति, इष्टत्वादिति भावः । ‘देवदत्तादिपदादिति । ननु गवादिपदे सङ्केत-

दत्तादिपदादर्थबुद्धौ सङ्केतज्ञानस्य कारणतावधारणात्
अन्यत्रापि तत्कल्पनान् । न ह्यस्माच्छब्दादयमर्थो-

तदवच्छिन्ना वा सेत्युभयथा तद्वर्धमानमपेक्षते तज्ज्ञानमपि न

कल्पकस्य मानान्तरस्याभावाद्देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वं यावन्नाव-
धार्यते तावत्तज्ज्ञानकत्वज्ञानादेव गवादिपदादर्थभोरिति व्यभिचारेण
सङ्केतज्ञानं न हेतुः किन्तु तज्ज्ञानकत्वज्ञानमेव । न च देवदत्तादिपदे
तस्यापि व्यभिचार इति वाच्यम् । व्यस्मादयमर्थो बोध्य इति सङ्केतज्ञाने
तत्पदे तज्ज्ञानकत्वविशिष्टस्यावश्यं भावात् । न चैतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्य-
त्वेनेष्टाविषय इति ज्ञाने कथं तद्वानमिति वाच्यम् । त्वरीयायंप्रकारत्व-
भागवद्देशिष्टमात्रस्यावश्यकत्वात् स्वातन्त्र्येण तु वैशिष्ट्यं न भावमित्यन्यदेत-
दिति चेत्, अथ ब्रूमः, स्वातन्त्र्येण तज्ज्ञानकत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव
परेण हेतुतया लोकार्थत्वादन्वयेन न तज्ज्ञानकमिति विशेषदर्शनेऽपि
व्यस्मादयमर्थो बुद्ध एतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्यत्वेन ज्ञानविषय इति ज्ञानेऽपि
कथञ्चित्तद्वैशिष्ट्यज्ञानात्तत्तदनुद्यामिति । यदि च न तत्र तद्वान् पार-
तन्त्र्येण वा तद्वान् तथा प्रकृतेऽपि तुल्यं तस्मादिदं तज्ज्ञानकमित्याकारणं
ज्ञानं तज्हेतुरिति वाच्यं तच्च देवदत्तादिपदे व्यभिचार्येव तदिदमाह, 'तन्-
महस्य वा सम्भवादिति । न च सङ्केतज्ञानस्यापि व्यभिचारः', सङ्केतत्वेन
तज्ज्ञानहेतुत्वस्यानभ्युपगमे तेन रूपेण व्यभिचारेऽप्यदोषात् तज्ज्ञानकता-
वच्छेदकत्वादिना च तज्ज्ञानहेतुत्वस्य पूर्वमपि सम्भवेन तेन रूपेण व्यभि-
चाराभावात् अन्यथा लाघवावतारपूर्णे भेदाशङ्कादेव प्रवृत्तिर्नास्तीति व्यभि-
चाराद्विशिष्टज्ञानं तज्हेतुर्न स्यात् । यदि च लाघवात्तज्हेतुषु निश्चिते पूर्व-
मपि तत एव प्रवृत्तिरभूदिति कल्पनाय व्यभिचारावकाशस्तदा देवदत्तादि-
पदे तज्हेतुत्वनिर्णये पूर्वमपि तज्ज्ञानकतावच्छेदकत्वादिना सङ्केतज्ञानादेव
तज्ज्ञानरभवदिति तत्कल्पनाश्च तथेति तुल्यं तदिदमाह, 'अन्यत्रापि तत्कल्पना-

बोद्धव्य इति यस्तत्र सङ्केतः तद्वोधं विना ततस्तदर्थ-

विशेषाकारेण प्रत्येकज्ञानव्यभिचारस्योक्तत्वादिति । घटपदं घटादु-
भवजनकतावच्छेदकधर्मवदित्याकारकः शक्तिपदः स एव चावच्छे-
दकधर्मः पदार्थसम्बन्धरूपश्च, तथाच तथा शक्तिपदे तत्सम्बन्धिता-

दिति । इदं चिन्तयं देवदत्तादिपदे यथा तद्वोजनकत्वादिविज्ञानं तथा
 तद्वोजनकतावच्छेदकत्वादिविज्ञानमपीत्यनुभवसिद्धं, तज्ज्ञानेनैव तद-
 वच्छेदकतया तन्निर्वाहकसम्बन्धत्वेन वा तत्कल्पनात् किन्तु विशेषप्रकारक-
 सङ्केतज्ञानादेव ततोऽर्थप्रत्ययः, तदिदमाह, 'न दृष्ट्वाच्छब्दादममयी-
 बोद्धव्य इति, 'यस्तत्र सङ्केतस्तद्वोधं विना ततस्तदर्थप्रत्यय इति, तथाच
 तावृक्षसङ्केतज्ञानस्य व्यभिचारो दुष्परिहृत्य एव गवादिपदे व्यवहारकाले तज्-
 ज्ञानासम्भवात्, तदिदमुक्तं 'लौकिकानां शक्तौश्वरसङ्केताज्ञानेऽपि दृष्टव्य-
 द्वादादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्यार्ये शब्दादर्थप्रत्यय इति, किञ्चैवमपी-
 श्वरेच्छासङ्केतज्ञानादेव शब्दबोध इति सिद्धान्त उभयत्रैव । न च सङ्केत-
 ज्ञानत्वेन हेतुत्वं तच्चाधुनिकसङ्केतसाधारण्यमिति वाच्यं । गवादावाधुनिका-
 न्नादिपदसङ्केतस्यापि शक्तित्वापत्तेः । न चिदापत्तिः कथमन्यथा शास्त्रकार-
 सङ्केतितगदी-दृष्ट्वादिपदानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् इति वाच्यं । गवादी-
 गाद्यादिपदस्याधुनिकसङ्केतसम्भवेन शक्ततया साधुत्वापत्तेः । तथाच साध-
 साधुत्ववहारोच्छेदः । अतएव चिदास्मारितपदादिव ततोऽर्थप्रत्यय इत्युक्तं ।
 एवञ्च तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविरहेऽपि न क्षतिः, शक्त्यवयावातधालं । न च
 सादिपदेऽपीश्वरेच्छैव सङ्केतस्तज्ज्ञानादेव चार्थप्रत्यय इति वाच्यं । आधु-
 निकसङ्केताज्ञाने ततोऽर्थप्रत्ययानुदयात् तज्ज्ञाने चेश्वरेच्छाज्ञानं विनापि
 तदुदयाच्च । किञ्च तज्ज्ञानात् ततोऽर्थप्रत्यये विषयपदविषया भगवदिच्छा
 न निर्वाहिका तत्पूर्वं तस्या साधारण्यत्वात् । न चाधुनिकसङ्केतज्ञानादप्ये-
 पतो यदर्थधीच्छद्विषया प्रागपि तदिच्छा तस्या अनागतविषयत्वादिति

प्रत्ययः, सङ्केतज्ञानात् पूर्वं तद्धीजनकत्वस्य तद्ग्रहस्य वा असम्भवात् । सादिपदे तथा अनादिपदे त्वर्थः प्रत्ययस्य अन्यथापि भावात् न तत्कल्पनेति चेत्, न, पदत्वस्यैव प्रयोजकत्वे सम्भवति तच्च विशेषणे गौरवात् सङ्केत एव मुख्या वृत्तिः तात्पर्यनिर्व्वाहकत्वात् अन्य-

वच्छेदकोत्तरघटलक्षणे सम्बन्धिनोऽर्थस्य स्मरणं सम्बन्धितावच्छेदक-
हस्तितावच्छिन्नत्वगृहे हस्तिपक्षस्यतिवदवच्छेदकत्वेन गृहीतः सम्बन्धः
शक्तिरूपपदार्थान्तरं वा भगवदिच्छा वा पर्यवस्यतीतिसन्देहे
इच्छायास्तथात्वकल्पनात् सैव कस्यते कृपायाश्च तस्यान्तदिच्छाया-
अननुगमेन साधवादनुगतत्वाच्च भगवदिच्छैव कस्यत इत्यर्थः । ननु

वाच्यं । तर्हि तादृशतदिच्छायामाधुनिकसङ्केतज्ञानमुपगौथमिति तद्धेतुत्व-
धौथात् तस्मात् सादिपदे आधुनिकसङ्केतज्ञानमनादिपदे च तद्धीजनकत्व-
ज्ञानं विशेषसामग्री सामान्यसामग्री च योग्यतादिज्ञानमित्येवास्तु । न च
गौरवं, प्रामाणिकत्वात् । न च तद्धीजनकतावच्छेदकत्वादिना ईश्वरसङ्केत-
ज्ञानमेव तच्च विशेषसामग्र्यस्त्विति वाच्यं । गौरवात् । न च सादिपदे
कृमत्वात् तथेति वाच्यं । तेन रूपेण तथा व्यकल्पनादिति । न च तद्धी-
जनकत्वं न फलोपधानं प्रथमं दुर्निरूप्यत्वात् किन्तु स्वरूपयोग्यता तदवच्छे-
दकः सङ्केत एव सादिपदे कृमत्वादिति वाच्यं । तथापि तज्ज्ञानहेतुत्वे
मानामावात् गौरवाच्च । न चावच्छेदकामग्रे तदेव दुर्यहं, अवच्छेदकग्रहस्य
वृक्षादिकृमत्विषयत्वात् न हि विषयत्वेन तद्याप्येतेषु वा इति । 'पूर्वमित्यु-
क्तं सङ्केतज्ञानेऽपि तद्विषयत्वासम्भवादित्यपि बोध्यं । 'तात्पर्येति, सा-

प्रतियोग्युपस्थापकत्वाच्च । लक्षणा च हृत्त्यन्तरं यत्र
वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वा-
च्यार्थान्वयः, यथा गङ्गायाहोप इत्यत्र गङ्गापदस्य
तीरे । तदुच्यते, “वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुप-
पत्तिः । तत्सम्बन्धवशमाप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते” ॥

मुख्येति विधेयस्य व्यावर्त्ताप्रसिद्धिरत आह, ‘लक्षणा चेति,
सर्वमतसाधारणं लक्षणास्वरूपमाह, ‘यचेति, ‘वाच्यस्येति, ‘वाक्यार्थे
सम्बन्धानुपपत्तिः’ विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिः । एतेन “विधौ न परः
शब्दार्थ इति सूचितं । न च गौण्याद्यतिव्याप्तिः, तथा अपि
लक्षणाभेदत्वान् सादृश्यात्मकशक्यसम्बन्धस्वरूपत्वात् गो-वलीवर्द्धन्या-
यात् गौण-लक्षणिकव्यवहारोवलीवर्द्धन्याहृतस्तौगवीधश्च गौणी-
व्याहृतविशेषस्यापि निर्वचनं न तु लक्षणे, लक्षणस्य तस्य तूक्तस्यैवा-
नुसर्तव्यत्वात् । यद्वा गौण्युपचारादीनां भेदेऽपि विभाजकोपाधिरर्थं

ज्ञादिति शेषः । ननु मुख्येति व्यर्थमव्यावर्त्तकत्वादित्यत आह, ‘लक्षणा
चेति, एवञ्चाप्ये तद्व्याहृतं लक्षणं मतान्तरेण बोध्यं । एवं लक्षित-
लक्षणापि लक्ष्यैव लक्ष्यभ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन द्विरेषपदस्य
मधुपदार्थोपस्थापकत्वात् शक्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वात् । न च लक्ष्यपदा-
देव तदुपस्थितिः, द्विरेषपदसमन्वितव्यवहारविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयप्रसङ्गात् ।
‘वाचेति, ‘वाक्यार्थे’ सम्बन्धानुपपत्तिः विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिरित्याहुः ।
तच्चिन्त्यं, लिङादिलक्षणाया तदभावात् । न च न विधौ परः शब्दार्थः,
सुबिभक्तिवदत्र लक्षणावाचकाभावेन तत्प्रवादस्याप्रामाणिकत्वात् तथाच

इति । अथ तीरे शक्तिरेव शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्य-लक्ष्यसाधारणत्वात् पदानां सम्भूय वाच्यार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः पदजन्योपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् । अन्यथा न तत्र शाब्दत्वं तात्पर्यं वा तयोः शक्तिनियतत्वात् । किञ्च तीरे यदि तात्पर्यमवधृतं तदा तन्निर्वाहकत्वेन शक्तिरेव कल्प्या कृतत्वादक्षादिपदवन्ना-
नार्थतैव युक्ता न त्वकृतवृत्त्यन्तरं कल्प्यत इति । उच्यते । गङ्गापदस्य लक्षणीयतीरादिसहस्रेषु प्रत्येकं शक्तिकल्पनं तदग्रहार्थं लक्षणीयेषु प्रत्येकं वृत्तव्यवहारान्तरापेक्षा स्यात् तथा च गौरवमननुभवश्च,

---

साधारणोक्तिरुक्ता इति हे एव वृत्ती विवक्षिते अये तु व्यावर्त्तकं लक्षणमुक्तं, लक्षितलक्षणा तु स्फुटैव लक्षणासक्षपदं समन्वयमन्तर्भाष्य द्विरेफपदेनार्थोपस्थापनात् । नच लक्ष्यपदादेवार्थोपस्थितिः, द्विरेफ-
पदसमव्याहतविभक्तेस्तदुपस्थापितभ्रमरपदानुगतस्यार्थबोधकत्वे व्युत्-
पत्तिविरोधादिति भावः । 'सम्भूयेति, लाक्षणिकत्वे त्वमनुभावकतया तद्गङ्गा इति भावः । हेत्वन्तरमाह, 'पदेति शब्दबोधानुकूलपद-
जन्योपस्थितेरित्यर्थः, अत्र चकारः पूरणीयः, 'लक्षणीयतीरादीति ।

वाक्यार्थपदं तात्पर्यवियवधरं बोध्यं । तटस्थं शङ्कते, 'अथेति, हेत्वन्तर-
माह, 'पदानामिति, लाक्षणिकत्वे अमनुभावकतया तद्गङ्गा इति भावः ।
हेत्वन्तरमाह, 'पदेति, शब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, तत्र

लक्षणा तु शक्यसम्बन्धस्वरूपैका लक्षणीयविषयकद्वन्द्व-
व्यवहारान्तरानपेक्षा चेति लाघवात् सैव युक्ता । न
च गौरवमपि नाय्यं प्रामाणिकत्वात् लक्ष्यत्वाभिमत-

न च लक्ष्यमलक्ष्य प्रथमलक्षणाकल्पनकालेऽनुपस्थितिः, तदानीं
शक्तिकल्पनेऽपि यदोक्तगौरवप्रतिषन्धिस्तदा तत्कल्पनमित्यपे स्फुट-
मेवेति भावः । 'सैवेति, वस्तुतः शक्यसम्बन्धलक्ष्य समन्विष्कारकत्वञ्च

चकारः पूरणीय इत्याहुः । 'लक्षणा त्विति, ननु शक्तिरपीन्द्रोच्छ्वात्प-
तया कृता एका च । न च तीरादिसम्बन्धिभेदात् तद्वेदा, लक्षणापामपि
तुल्यत्वात् पूरप्रतियोगिकतीरादिसंयोगस्य स्वरूपतोऽपि नानात्वाच्च ।
शक्यसम्बन्धत्वेनानुगमे शक्तित्वेनानुगमस्य तुल्यत्वात् । एतेन शक्यसम्बन्ध-
स्य समन्विष्कारकत्वञ्च न कथ्यं कृतत्वात् तज्जन्यस्रुतेः शाब्दबोधा-
नुकूलत्वं धर्ममात्रं कथ्यते न तु शक्तिरूपधर्मिकल्पनमिति निरस्तं,
इन्द्रोच्छ्वाया अपि कृतत्वान् । न चास्मादयमर्थो बोध्य इत्याकारा शक्ति-
ज्ञातृशी चाकृतमेवेति वार्थं । यद्वापदात् तीरान्वयबोधे सर्वविधयतया
तस्यास्मादुद्भूतत्वप्रौढ्यात् । न च लाल्पशक्तिस्थाननुभावकतया न तथात्वमिति
वार्थं । अन्योन्याश्रयात् अगनुभावकत्वे शक्त्यभावः तस्मिन् साधननुभावक-
त्वमिति । अत्र ब्रूमः, अपर्धंशे शक्तिस्मानुरोधेन तादृशेच्छामात्रं न शक्तिः
किन्तु सम्बन्धवगर्भा प्राप्नुक्ता तथाच तस्यां तत्तदनन्ततीरादिनानासम्बन्धत्व-
कल्पनं तज्जन्यस्रुतेः शाब्दबोधानुकूलत्वकल्पनश्चेति गौरवं प्रकृते च कृत-
सम्बन्धस्य तदनुकूलत्वमात्रकल्पनमिति । किञ्च वक्ष्यमाखरीत्या पथ्याहृत-
वदितरपदैस्तादृशानुभवोपपत्तौ तस्यां तादृशाकारत्वमकृतमेव कथ्यमित्यपि
गौरवं । यदि च नान्यथा तदुपपत्तिस्तदा प्रामाणिकतया गौरवं परिभूय
शक्तिः स्यादेव । अतएव तदेवाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, प्रामाणिकत्व-

न्वयबोधस्य शक्तिं तदग्रहं वा विनानुपपत्तेः लक्षणायाः
कापि कारणत्वाग्रहादिति वाच्यं । शक्तिं विनापि
तौरान्वयबोधोपपत्तेः । तथाहि व्युत्पन्नो निरूपितास्त-
भावस्य गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्यं श्रुत्वा
विमृशति इदं प्रमाणं आप्तोक्तत्वात् सम्भवति चेदं
तथा, यथा वस्त्रेण पिपेहीत्यत्र कर्मत्वापन्ने द्वारे
अध्याहृते योग्ये इतरपदैः स्वार्थान्वयो बोध्यते तथा
शक्त्या गङ्गापदस्मारितमुख्यार्थस्मारिते तीरे योग्या-

न कस्यं कृतत्वात् तज्जन्यस्यतेः शब्दबोधानुकूलत्वं धर्ममात्रं
कस्यते न तु शक्तिर्धर्मिण्यपीति लाघवं । किञ्च गङ्गापदजन्यतीर-
स्यतेः शब्दबोधानुकूलत्वमुभयपक्षसाधारण्यात् कृतमेव तस्यास्त-
स्वरूपतः कारणतस्य कृतशक्त्यसम्भजन्यत्वं कस्यते न तत्कृतशक्ति-
जन्यत्वं गौरवादये मम भतेष्वेव एव निगर्वः । शब्दत्राविणोऽर्थासु-
भवादर्थोपपत्त्या हि कारणता कल्पणीया कृतायाश्च तस्यामवच्छेदक-

मेवाह, 'लक्ष्यत्वेति, 'इदं प्रमाणमिति, तच्च सम्भूय विशिष्टैकार्थानुभावक-
मित्यपि बोध्यं । 'अध्याहृत इति, एतच्चाध्याहारमतमाश्रित्योक्तं । वस्तुतः
शब्दाध्याहारेऽपि तदुपपादकशब्दत्वेनाज्ञेयात्, तत्त्वञ्च शक्त-लक्षणा-
साधारणमिति, शक्तत्वेनानिश्चयात् तस्याननुभावकतया इतरपदैरेवा-
न्वयानुभव इति भावः । 'तथेति, शक्तिप्रयोज्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव प्रयो-
गकात्वं न तु शक्तिजन्यत्वेन । अन्यथास्मिन्प्रवेशे गौरवादिति भावः ।
पर्यस्मारकत्वपक्षे चात्रान्वयप्रतियोग्यस्मारकतया निर्व्यापारत्वेन लक्ष-

काङ्क्षिते इतरपदैः स्वार्थान्वयबोधोऽपि सम्भवति
इति ततोमुख्यार्थस्मारिते तीरे घोषादिपदैः स्वार्था-
न्वयबुद्धिरस्य उत्पद्यते । एवञ्च तीरान्वितवाक्यार्थबुद्धिः
तीरप्रतिबद्भव्यवहारादिदर्शनं विनैव जायते पदा-
नां स्मृतयोग्यान्वितस्वार्थप्रतिपादनस्य प्रागेव व्युत्पन्न-
त्वात् । एवञ्च तीरस्मृत्यनुभवयोः शक्यसम्बन्धज्ञाना-

तथा पदार्थान्तरमौखराभिषन्धिर्वा शक्तिपदार्थः कल्पणीयः सैव च
तद्भावभावितमात्रेण न शक्तिकल्पना तावन्मात्रेण पौष्पापौष्यनियम-
मात्रविद्धेः स च कारण-तत्कारणसाधारण इत्यन्यथासिद्धिग्रहा-
नवकाशे अनन्यथासिद्धतया प्रथमकल्पो व्यवतिष्ठते, प्रकृते लब्धा-
वृत्तवत्स्मृतस्य पदान्तरेरेवानुभवसम्भावनाया अन्यथासिद्धतया स्मार-
कतामात्रेण हेतु-हेतुतया शक्तिकल्पनानन्तर्यनियमेन प्रकृते-
ऽन्यथासिद्धिग्रहधीन्यादित्यखण्डतात्पर्यार्थः एवमपेक्ष्यतमेव भावः ।

‘शक्नोति, शक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य लब्ध्यानुभवे कारणत्वादिति

शक्तिपदं नानुभवकरणमिति सूचितं । ‘तत्र इति पूर्वोक्तविमर्शानन्तर-
मित्यर्थः । ननु विमर्शस्य कथमपेक्षा सम्बन्धिदर्शनजन्यायाः स्मृतेस्तदन-
पेक्षत्वात् स्मृतपदार्थान्वयानुभवस्यापि योग्यतादिज्ञानसहकारेणोपपत्तौ
तदनपेक्षत्वात् । न चार्थजन्यस्मृतेरन्वयनोधानुक्षणत्वकल्पनाया तदपेक्षा,
तद्बोधस्यान्वयबोधानङ्गत्वात् । न च योग्यतादिप्रतिसन्धान एव तदपेक्षा,
तस्य प्रागेव जातत्वात्, तदिदमाह, ‘योग्याकाङ्क्षित इति । न च तात्पर्यज्ञाने
तदुपयोग, तदनङ्गताभ्युपगमस्यारो लुप्तत्वात्, तथाच स्मृत्यादिप्रतिसन्धा-
नात्मकविमर्शस्य कथमुपयोग इति चिन्त्य । ‘वीरप्रतिबद्भेति, शक्तिपक्षे

देवोपपत्तेः न शक्तिः स्वार्थसम्बन्ध एव च लक्षणा
पश्चात्तु परम्परया गङ्गासम्बन्धितौरप्रतिपत्तये अने-
नास्तेन गङ्गापदं प्रयुक्तमिति तात्पर्यधीर्जायते ।
गङ्गास्मारिततीरान्वयबोधश्च न तात्पर्यज्ञानमपेक्षते
न्यायत एव तीरस्य प्रथमं वाक्यार्थान्वयबोधोत्पत्तेः ।
अथवा निश्चिते स्वार्थसम्बन्धिनोऽन्वये तद्विशेषज्ञानार्थं
तदपेक्षास्तु, न च तदर्थमपि, योग्यतादेरेव तद्विशेष-
लाभात् । अन्यथानुपस्थिते विशेषे तात्पर्यस्यावगन्तु-
मशक्यत्वात् । शक्तिस्मारितशक्यसम्बन्धो वा तज्जन्या
शक्यसम्बन्धस्मृतिर्वा लक्षणा उभयथापि लक्षकपदस्य
लक्ष्ये तात्पर्यज्ञानं लक्षणायामनुपयुक्तमेव । उक्तन्या-
येन शब्दात् परम्परया अशक्यस्मृतेस्तात्पर्यग्रहात्

भावः । 'पश्चात्तित्यादि, तात्पर्यग्रहं विना लक्षणाकल्पणमन्वया-
नुभवश्च न भवतीति न न्यायतोयोग्यतावगतश्च भवेत् क्वचित्तात्प-
र्यतोविनिगमनापि तन्निधामकं कल्पयति तत्रापि वा तदुपाहक-

तदुपाहकार्यं तदपेक्षाया गौरवमिति भावः । 'स्वार्थसम्बन्ध एवेति, व्यङ्गनादि-
कमपि लक्षणेऽवेति भावः । 'न्यायत एवेति तात्पर्यग्राहकप्रकरणादित एवे-
त्यर्थः, 'अथ वेति शक्यसम्बन्धिनो योग्यस्यान्वय इति सामान्यतो निश्चये
तद्विशेष्यतीरादिज्ञानार्थं तदपेक्षेत्यर्थः । 'अस्त्वित्यर्थौ तामेवोद्भावयति,
'न चेति, प्रकरणादित एव तद्व्याप्तादिति भावः । 'अन्यथेति, तथापि-

पूर्वमेव कृतकारणादुपपत्तेः । शक्त्योपस्थापितार्थे
 शब्दतात्पर्यात् लक्षणेति तात्पर्याद्धि वृत्तिरिति च
 लक्षणास्थले लक्ष्ये वस्तुतस्तात्पर्यमस्तीत्येवम्परं ।
 नन्वेवं तात्पर्यानपेक्षणे यच्च तीरं नीरञ्चान्वययोग्यं
 तच्च कदाचित्तीरान्वयोऽपि बोध्येतेति चेत्, न, श-
 क्त्युपस्थापितेन योग्याकाङ्क्षितेनैवान्विताभिधानमिति
 व्युत्पत्तेः शाब्दत्वन्तु तीरस्याध्याहतस्येव इतरपदैस्ती-
 रान्वितस्वार्थान्वयाभिधानात् । तदेवं वृद्धव्यवहारादि-
 दर्शनं विनैव तीरादौ लक्षणेति स्थितं । अथ वा
 गङ्गायां घोषः प्रतिवसति तमानयेति वाक्यश्रवणा-
 नन्तरं प्रयोज्यस्य तीरोपितघोषानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य
 किं तीरेऽपि गङ्गापदस्य शक्तिरुत स्वार्थेन सम्बन्धात्

प्रकारणादिनेव तत्त्वभावादिति भावः । ननु स्वार्थानुभवे पदानां
 हेतुत्वात्तात्परिकस्याशक्तत्वे तदनुभावकशब्दाभावात् कथं शाब्दत्व-
 मित्यत आह, 'शाब्दत्वमिति, इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वस्य प्रदे-
 कृतत्वात् तीरान्वितानुभवस्येतरपदादेव भावादिति भावः । 'अध्या-

---

न्योन्याश्रयः स्यादिति भावः । 'शक्त्येति, तदन्वयस्यैतत्समिकत्वादिति भावः ।
 नन्वेदमुभयोरन्वययोग्यत्वे यच्च तीरं एव तात्पर्यं ध्यानं तच्च न तीरान्वयबोध-
 स्यात् किञ्च प्रकरणादीनामननुगततया तैस्तदन्वयासिद्धभावात् तात्पर्यं
 ध्यानं हेतुदिति प्रागेव निर्णीतमित्यस्येकैकहेतुत्वमभ्युपगम्याह, 'अथ वेति,

स्मारिततौरे तात्पर्यमात्रं, तौरान्विताभिधानन्तु पदान्तरैः, एवमप्ययोग्यार्थपरत्वाभावेन प्रामाण्यादाप्तोक्तत्वोपपत्तेरिति विचिकित्सन् बालः तौरादौ न शक्तिः तथासत्येकार्थसम्बन्धिषु बहुष्वेकपदस्य बह्वौ शक्तिरेवं पदान्तरेष्वपि तेषु तेषु च शक्तिग्रहार्थं वृद्धव्यवहारापेक्षा च, तथाच गौरवमतः स्मार्थसम्बन्धिनि तौरादौ तात्पर्यमात्रं लाघवादिति तच्च तच्च लक्षणमेव कल्पयति । यस्य चैवं विमर्शः प्रथमं लाक्षणिकपदश्रवणेन जायते तस्य तच्च शक्तिबुद्धावपि यदा लक्षणाख्यव्यावृत्त्यन्तरज्ञानं पूर्वोक्तन्यायेन जायते तदा प्रथमावगतशक्तिज्ञानं मम भ्रम इति कल्पयति लाघवात् ।

इतस्त्वेवेति, यद्यप्याधारस्तदा स्फुटमेव यदि च पदाध्याहारस्तदाप्यन्यप्रतिधोगुपस्थापकत्वेनाचेपान्तत्वं च अकृ-लाक्षणिकसाधारणमेवेति अकृत्वेनाज्ञानात् तस्यानुभावकत्वादुभयत्रापि पदान्तरादेवानुभव इति भावः । 'यस्य चैवमित्याद्युपलक्षणं, यदा प्रथमं लक्ष्य एव शक्तिं अथ एव लक्षणं कल्पयति तदा प्रथमकल्पनं भ्रम इत्यपि कल्पयतीति द्रष्टव्यं । एवमुभयशक्तवेलादिपदेऽपि, यद्येकच लक्षणं कल्पयति तदा तत्रापि विशेषदर्शने प्रथमकल्पनां त्यजती-

‘लक्षणामेवेति, लक्षणात् एव प्रयोक्तव्यं तौरादौ न तु तच्च शक्तिरिति कल्पयतीत्यर्थः । ‘भ्रम इति, अपरंश्रवत् सम्बन्धत्वाद्ये भ्रमो बोध्यः, ‘एवञ्च

अन्यच्च तु यत् प्रथमावगतस्य सत्यत्वकल्पनं तदुपपा-
दककल्पनञ्च तस्मादधवादेव अत्र तु न तथा । अन्यथा
सम्बन्धिसहस्रेष्वपि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । एवञ्च लक्ष-
णास्थले यस्य प्रयोज्यव्यवहारादाद्या व्युत्पत्तिः तीरादौ
स यदा तीर-नीरयोरन्वयबोधयोग्यप्रयोगे तीरे व्यव-
हारं पश्यति तदा तत्रैव शक्तिः तीरधीस्तु प्रयोज्यस्य
लक्षणावशात् मम तदनाकलनात्तच्च शक्तिज्ञानं भ्रम-
इति कल्पयति । यदा नूभयानुगतमेकमेवावच्छेदक-
मस्ति उभयत्र प्रयोगश्च तत्रोभयत्र शक्तिरेव न
लक्षणा तुल्यवद्भूत्यतीरेकत्र मुख्यत्वोपमर्दे हेत्वभावात् ।

त्यपि द्रष्टव्यं । 'अन्यत्र' अन्यथाख्यात्यादौ, 'तदुपपादकेति' दीवकारण-
त्वमित्यर्थः । 'तत्रोभयत्रेति, यद्यप्येतावतैव अस्यक् तथापि यत्रोभयत्र

लक्षणास्थान इति, गवादिपदवत् विधिकित्सा विनैवेति श्रेयः, तेन न
पौनहृत्वं । 'स यदेति, ननु नीरतात्पर्यादेव तीरेव्यवहारोऽन्यथासिद्धो न
शक्तिकल्पकः अन्यथा तीरेष्वुत्पन्नस्य तीर-नीरयोरन्वययोग्यप्रयोगे तात्पर्य-
वशेन नीरेव्यवहारात् तत्रैव शक्तिकल्पने नीरशक्तिधौरेव भ्रम इति वेप-
रीत्यकल्पनापत्तेः । यदि च लक्षणायापि तात्पर्यनिर्वाहत् न तीरे शक्तिः
तदा नीरेऽपि तुल्यं तस्मात् सर्वस्य न प्रथमं नीरेऽपि व्युत्पत्तिः केषाञ्चित्
तीरेऽपीति विनिगमकामावादन्तरशक्तियद्भ्रमत्वकल्पकामावादच्चादिपद-
वग्रानार्थतैव युक्तिरिति चेत्, न, तदनुश्रयेनैव 'किञ्चेत्यपिमयश्चावतारात् ।
नन्वेवं नील-पीतघटयोरपि द्वयोर्न शक्तिः स्यादित्यत आह, 'यदा त्विति,

यच्च तु न तथा तत्रानेकार्थत्वमेव । अक्षादिपदे तावदन्यतरत्वं तत्राप्यनुगतमस्तीति चेत्, न, तावदन्योन्याभाववदन्यत्वं हि तत् । न च तावदन्योन्याभाववदन्यत्वेन रूपेण तावतामक्षपदादवगतिः, किन्तु पाशकत्वादिनैव । किञ्च यदि तौरेऽपि शक्तिस्तदा न तौर-

तुल्यः प्रयोग इत्येव व्यापकं, तदिभागसु यद्येकमवच्छेदकं तदा न नानार्थता, यदि तु तन्नामा तदा नानार्थतेति भावः । 'यच्च तु न तथेति, तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमिति भावः । 'न च तावदिति, वस्तुतस्तावदन्यान्यत्वं न सर्वानानात्वव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्ध्या तदभावेन नानार्थत्वस्यैव्यादिति द्रष्टव्यं । एकत्र शक्तिनिश्चये सत्यपरच प्रयोगाप्राप्त्यर्थं लक्षणावीजमुक्तलाघवस्यापि तदपेक्षणादन्यथा वेलापदादावुभयत्र शक्तावन्यत्र लक्षणार्था विनिगमकं न स्यादित्यवधेयं । एतदवष्टब्धेनैव 'किञ्चेत्यादिपत्यः, अन्यथा मत्सरशब्दादौ धर्मिणि शक्तिर्न स्यात् यदि प्रयोगप्राप्त्यर्थं

'यच्च तु न तथेति तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमित्यर्थः, विनिगमकामाश्रयित्वमिति भावः । 'किन्त्विति, ननु बुद्धिस्यप्रकारकज्ञानजनकत्ववत् तावदन्यान्यत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वग्रहात् तत्पदे बुद्धिस्यत्ववदन्यान्यत्वस्य स्वरूपसत्त एव शक्यतावच्छेदकतया कथमक्षादिपदं नानार्थं । न च तावदन्यान्यत्वं न सर्वानानार्थव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्ध्या तदभावेन नानार्थत्वस्यैव्यादिति वाच्यं । तस्य प्रकारानुगमकतया धनत्व-प्रमेयत्वप्रकाररान्यप्रसिद्ध्या तत्सम्भवात् अक्षादिपदे तथापि नानार्थत्वानुपपत्तेश्च ।

मात्रे किन्तु गङ्गातीरे तथाच विशिष्टशक्तौ विशेषणे
शक्तिरावश्यकौ नागृहीतविशेषणान्यायात् । अथ लक्ष-
णापक्षे यथा प्रवाहेणोपलक्षणेन व्यावृत्ततौरविशेषस्था-

न सहकारि भवेदिति । 'आवश्यकौति, तथाच तच्छक्त्यैवोक्तक्रमेण
तौरोपस्थितिकाधवादिति भावः । ननु शब्दाश्रयत्वस्यापि विशेषणत्वं
सम्भवत्येव अर्थगौरवान्नदसम्भवस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादित्युपलक्षणत्वं

एकार्थत्वसम्भवे नानार्थत्वस्यान्याय्यत्वादिति चिन्त्यं । 'आवश्यकौति, तथाच
तच्छक्त्यैवोक्तक्रमेण तौरधीतसम्भवे तत्रापि न शक्तिरिति भावः । अतएव वेला-
विपदबहुभयच शक्तिरस्त्वित्यपाक्षं । तस्य सातन्त्र्येण तौर-नौरशक्ततया
विशिष्टशक्त्यभावेन तद्व्याप्यावतारात् । नन्वेवं मत्सरशब्दादावपि धर्मिणि
शक्तिर्न स्यात्, अतएव गुणशक्तनीलादिपदस्य न गुणिशक्तत्वं । यदि चोक्त-
न्यायात् लाघवेन विशेषणमात्रे शक्तिस्तदा मत्सरशब्देऽपि तुल्यं । एतेन
प्रयोगप्राप्तेऽपि शक्तिनिवामकं मत्सरशब्दस्य च धर्मिणि तुल्यवत्प्रयोगात्
तत्रापि शक्तिरित्यपाक्षं । नीलादिपदस्य गुणिनि प्रयोगप्राप्तेऽप्यशक्तत्वात्
समासस्य तथात्वेऽप्यशक्तत्वाच्च । अतश्चैवोपपत्तौ न शक्तिरिति तुल्यमिति
चिन्त्यं । ननु तौरे शक्त्यन्तरं तत्र विशिष्टशक्त्येव गौरवानुधनकत्वं स्यादित्यत-
श्चाह, 'किञ्चेति, शक्त्यन्तरावच्छेदकत्वे गोत्वादिवच्छक्तौ विशेषणत्वमेव स्यादन्यथा
शब्दात् तदुपस्थितिर्न स्यात् तथाच पूर्वोक्तगौरवादिश्रेयणमात्रे शक्तिरेवा-
स्त्वित्यर्थः, शक्त्युपाधावपि गौरवेण शक्तेरसौकारे धेनुपदात् गोत्वप्रकारिका
धीर्न स्यात् अन्यथा धानमपि शक्यं न स्यात् धानोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तर-
कल्पनागौरवस्य गोत्वेऽपि तुल्यमिति भावः । कथं न कल्पयेत् यदि नोक्तं
गौरवं बाधकं प्रतिषन्दध्यादिति शेषः । प्रथमं तौरव्युत्पन्नस्य व्यवहारवैपरी-
त्यमेवेत्यपि बोध्यं । 'किञ्चित्ति, एतच्च यत्र तौरत्वेन पूर्व्वे तज्ज्ञानं तदभिप्रेत्य,

नव्योन तु तीरान्तरस्य तथा प्रवाहोपलक्षिते तीरे
शक्तिरस्तु न तु तीरे प्रवाहेऽपीति चेत्, न, गङ्गापद-
शक्तौ प्रवाहस्य शक्यत्वेन विशेषणत्वे सम्भवति नोप-
लक्षणत्वं विशेषणत्वासम्भवे सत्येव उपलक्षणत्वादतः
प्रवाह एव शक्तिः । किञ्च तीरशक्तौ उपलक्षणत्वं

विकल्पयति, 'किञ्चेति, व्यक्तयः शक्त्याः व्यवहारात्तासामानन्धेन
व्यभिचारेण च पदशक्तियद्वाच्यम्वादुपलक्षणस्य परिचायकत्वमस्य व्याव-
र्त्तनार्थमनुगमार्थञ्च अपेक्ष्यते यथा गोपदे गोत्वस्येति वा । अथ
वा शक्त्यावुपलक्षणत्वमविषयं धेनुपदे परमते यथा गोत्वस्याद्यशक्य-
त्वमेवान्यथा शब्दात्तदुपस्थित्यापत्तेः अन्यस्य गौरवेणास्वीकारः,
अन्यथा धानमपि न शक्यं स्याद्भ्रान्तोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तरकल्पना-
गौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमित्युक्तमिति भावः । कथं न कल्पयेत् यद्यु-

पदा ॥ गङ्गासम्बन्धितोरत्वेन श्रानं तदा तेनापि प्रकारेण तत्त्वज्ञानसम्भवात्
सम्बन्धिदर्शनं हि येन प्रकारेण सम्बन्धो ज्ञातव्यत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्य
तत्प्रकारिकामेव स्मृतिं जनयति । न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छेदेनापि कथं
गङ्गासम्बन्धानुभवः स्यादिति वाच्यं । घटेन घटवद्भुतत्वमिति वद्गङ्गास-
म्बन्धीति बुद्धिस्सम्भवात् । न च उत्तिदयविरोधः, गङ्गाया व्यपुक्तकामेव लक्ष-
णयैवोपस्थिते, शक्यसम्बन्धो हि तीरे वर्त्तमानस्तत् स्मारयन् तीरत्ववदुक्त-
क्रमेण गङ्गासम्बन्धित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नं । न हि तीरत्वोपस्थित-
येऽप्युक्तकल्पादन्य कल्पोऽस्ति, शक्यतावच्छेदके शक्तिवत् लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि
लक्ष्यताया व्यभावादिति वदन्ति । तत्र ब्रूम एवं हि गोत्वादावपि शक्तिर्न
कल्पेत्त उक्तकामेयैव तत्प्रकारकस्मृतिसम्भवात् । यदि च लक्ष्यप्रस्थापितस्यै-

प्रवाहस्य न शक्यतावच्छेदकत्वं, नापि घेनुपदे गोत्वस्येव शक्त्युपाधित्वं गौरवात् ।

अन्ये तु तीरे नौरे च व्यवहार एव विलक्षणः नौरे त्वनुपपत्तिं विनैव व्यवहारो निरुपाधिकत्वाच्छक्त्युपपाद्यः, तीरे त्वनुपपत्त्या द्यौपाधिक एव व्यवहारः, स च शक्त्यभावोपपाद्य इति, तन्न, लक्षणायामव्युत्पन्नो बालः प्रयोज्यस्य तीरान्वितानयनादिरूपं व्यवहारं पश्यन्नन्यच्च दृष्टां शक्तिं कथं न कल्पयेत् ।

कल्पं बाधकं न प्रतिषन्दधादिति शेषः । 'तीरान्तरेति, न च गङ्गातीरान्वयापत्तिरिति तुल्योऽनुयोगः, तत्रापि योग्यतासत्ते गङ्गातीरानुभववत्तीरान्तरानुभवाभावेन तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः ।

वार्पस्यान्वय इति तत्र शक्तिसदा तीरत्वेऽपि तुल्यं तस्मात् तीरत्वेऽपि परस्मैसम्बन्धातिशया लक्ष्यैव । न च गङ्गासम्बन्धित्वेऽपि वधैवास्त्विति वाच्यं । तत्र तत्सम्बन्धाभावात् तदिदं वक्ष्यति तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभावादिति । न च संधौ समवायवत् तत्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धान्तरं अन्यथा गङ्गापाः सम्बन्ध इत्यत्र वदुर्थाऽनुपपत्तिरिति वाच्यं । गङ्गाद्ये तत्रापि तदनुपपत्तेरिति । इदं नु स्यात् गोबोधत्वात् इत्यादाविव विशिष्ट एव लक्षणास्तु अन्यथा तत्रापि वृत्तिदयविरोधस्य वधलेपत्वापत्तेः । केवलादिशिष्टस्यान्यत्वात् प्रथमतोऽप्यत्र तस्य श्रुतत्वात्, एवं यथा व्यक्तौ शक्तिसयोक्तं । यदा तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धान्तरसम्भवात् लक्ष्यैव, यदि येन विनेत्यादिन्यायेन गङ्गाश्रयामोऽप्यस्तु । अतएव राजपुरुष इत्यत्रापि राजसम्बन्धित्वेनैव पुत्रदानुभवः । यस्मात् यद्रूपेण पूर्वं तीरमार्गं तेनैवापि तदनुभव इति सत्यं किन्तु संज्ञाभ-उक्तप्रकारेण न किन्तु लक्ष्ययैवेति ।

अथ लक्षणाया तीरत्वेनोपस्थितौ तीरान्तरान्वयोऽपि स्यात् गङ्गातीरत्वेनैवोपस्थितौ युगपदवृत्तिद्वयविरोधः गङ्गोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वादिति चेत्, लक्षणाधीनतीरस्मृतेर्न गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः, किन्तु यद्वस्तुगत्या गङ्गासम्बन्धि तदेव तीरत्वेन परिचीयते सम्बन्धिदर्शनजस्मृतेस्तत्सम्बन्धविषयत्वात् यथा

‘न तीरमिति, नियमत इति श्रेयः । ‘किन्त्विति, सम्बन्धिदर्शनं संस्कारोद्बोधकं धेन रूपेण सम्बन्धी प्राक् ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्य तत्प्रकारिकां तद्गोचराभावे सति जनयति न त्वन्यप्रकारिकां अन्यविषयां वा तथाच तीरत्वेन सम्बन्धिज्ञाने तत्प्रकारिकैव तन्मात्रगोचरैव सतिः, यदा तु गङ्गासम्बन्धितीरत्वावच्छेदेन तीरत्वानुभवस्तदा तथैव सतिर्न प्रकारान्तरेण । ॥ च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छेदेन कथं तत्सम्बन्धित्वानुभव इति वाच्यं । घटेन घटवद्भूतसमिति वद्गङ्गासम्बन्धि तीरं गङ्गासम्बन्धीति बुद्धिसम्भवात् । न च वृत्तिद्वयविरोधः, गङ्गाया अप्युक्तक्रमेण लक्षणेनैव उपस्थितेः शक्यसम्बन्धो हि तीरवर्तमानस्तत्प्रकारकसौख्यवदुक्तक्रमेण गङ्गासम्बन्धित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नं, ॥ हि तीरत्वोपस्थितावप्युक्तप्रकारादन्यप्रकारोऽस्ति शक्यतावच्छेदके शक्तिवस्तुशक्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणाया अभावादिति सर्वं सूक्ष्ममिति । ‘तत्सम्बन्धविषय-

केचित्तु मण्डित्वात् वृत्तिद्वयविरोधस्यादोषत्वेन उपस्थिततीर-तीरणोरन्वयस्य गङ्गातीरत्वेनानुभव इत्याहुः ।

‘तत्सम्बन्धविषयत्वात्’ सम्बन्धविषयत्वानियतत्वादित्यर्थः । ‘न पद-वृत्ति-

पद-इत्तिदर्शनात् पदार्थ-इत्तिपकस्मृतेर्न पद-इत्ति-
विषयत्वं । अतएव तीरान्वितवाक्यार्थबोधेऽपि न
गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः । अपि च गङ्गायामि-
त्यादिपदानां आप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यात् संभूय पदप्रति-
पाद्यान्वयबोधकत्वमेकवाक्यत्वमवगतं मुख्यार्थश्चायोग्य-
इति योग्य आकाङ्क्षितश्चासुख्यार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यः
कल्प्यते, अन्यथैकवाक्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न चापदा-

त्वात्' सम्बन्धिविषयत्वानिपतत्वादित्यथैः, 'न पद-इत्तिविषयत्वं'
निपतमिति शेषः । 'तीरं विषयः', नियमेनेति शेषः । नन्वाद्याहृत-
तीरपदाभ्यामेव शक्तौव प्रामाण्ये किं ह्यन्यन्तरेणेत्युक्तसाधने व्युत्पत्त्य-
नुपपत्तिसपि सहायमाह, 'अपि चेति । वस्तुतस्तदेकवाक्यत्वमप्येऽपि
शब्दार्थोभयकल्पनापेक्षाया अर्थकल्पनापक्षे साधवमित्येव बौजमध्या-
हाराकल्पने तु शब्दकल्पना गौरवमिति ह्यन्यन्तरमेव कस्यमिति तत्त्वं ।

विषयत्वं', निपतमिति शेषः । 'तीरं विषयः', नियमेनेति शेषः । ननु भीलीसट-
इत्यादिपदपूर्वगीणधर्मानुभवो न स्यात् तत्र भीलसम्बन्धयदेष तदनुप-
स्थितिरिति चेत्, भीलसम्बन्धित्वेन सामान्यतत्त्वत्वसम्बन्धिमात्रोपस्थित-
योग्यतावलेन विशेषजाभात् । ननु गङ्गाया जलं तीरे धोयइत्यध्याहृतपदा-
भ्यामेवोक्तवाक्यप्रामाण्योपपत्तो किं लक्षणाकल्पनेनेत्यवचेरुक्तन्यायानुदाहृतं
सिंहावलोकितन्यायेनाह, 'अपि चेति, 'अन्यथेति व्यध्याहारादिकल्पन-
इत्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, तस्यौत्सर्गिकत्वात्, व्यध्याहारे शब्दार्थोभयकल्पन-
मिति गौरवमपि बोध्यः । 'गङ्गापदेत्यापातत शब्दानुपस्थाप्यस्य शब्द-

येनैव योग्यतादिमतान्वयबोधकत्वमस्त्विति वाच्यं ।
गङ्गापदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रतिपाद्यता च लक्षणीयस्य
कृतेनैव स्मार्थसम्बन्धेन न तु शक्त्या गौरवात्तदन्वय-
बोधयेतरपदेनैव । शक्त्योपस्थितस्य पदेनान्वयो बोध्य-
तेऽन्यत्र तथा दर्शनात् इति चेत्, न, लाघवेन पदोप-
स्थापितत्वस्यैव तत्त्वत्वात् । यद्यपि लाक्षणिकस्य पदा-
न्तरेण सम्भूय न प्रतिपादकत्वं अननुभावकत्वात्
लक्ष्यस्मृतौ च न सम्भूयकारित्वं अतएव नैकवाक्य-
त्वमपि, तथापि घोषादिपदानां समभिव्याहृतपदप्रति-
पाद्यान्वयबोधकत्वमवगतं तच्च न लक्षणां विनेति तां
कल्पयति ।

यत्तु सामान्यतो गङ्गादिपदार्थान्वयो ज्ञात इति

‘गङ्गापदेत्यापाततः, शब्दानुपस्थाप्यस्य शब्दधीवहिर्भाव एवाकाङ्क्षा-
विरहादिति परमार्थः । ‘लाघवेनेति, पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वा-
पेक्षया शक्तिपुरस्कारेण पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वस्य गुरुत्वादिति
भावः । वस्तुतः शक्त्या पदोपस्थापितत्वं तत्त्वं लाघवात् न तु स्वशक्त्या
पदोपस्थापितत्वं गौरवादस्ति च प्रवाहशक्त्या तीरोपस्थापकत्वं
गङ्गापदस्य अतएवाकाशपदोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वस्यान्वयधीविषयत्व-

बोधवृद्धिर्भावापत्तेरित्यपि बोध्यं । ‘शक्तेति स्वशक्त्येवार्थः, परशक्त्या गङ्गा-
पदस्यापि तीरोपस्थापकत्वात् स्वाश्रयप्रवेशे गौरवमित्याद्युपाधवेनेति । ‘स

तद्रक्षार्थं परम्परया गङ्गादिपदार्थस्मारिते तीरादौ
लक्षणा कल्प्यत इति, तन्न, प्रथमं गङ्गापदार्थान्वय-
बोधकाभावादन्वयबोधेऽपि लक्षणाया गङ्गापरिचित-
तीरस्य घोपान्वयबोधेऽपि गङ्गाया अन्वयबोधाविषय-
त्वेन तदन्वयस्यारक्षणात् ।

यत्तु गङ्गायां घोप इत्यादेरेकवाक्यत्वं पदस्मारि-
तार्थान्वयबोधकत्वरूपमवगतं तच्च यद्यपि गङ्गापदा-
र्थस्य साक्षाद्घोपाधारत्वायोग्यत्वात् न सम्भवति,
तथापि गङ्गासम्बन्धितोरे योग्ये घोपान्वयात् तीरा-
वच्छेदकतया गङ्गापदार्थस्य घोपान्वयादेकवाक्यत्वं
सम्भवति । अत एवैकवाक्यत्वस्य सामान्यतोऽवगत-
पदार्थान्वयस्य च रक्षार्थं गङ्गापदस्मारितस्वार्थस्मारिते
तीरे वृत्त्यन्तरं लक्षणा कल्प्यते तयोरन्यथा भङ्ग-

मिति । 'लक्ष्येति प्रकृताभिप्रायं, सामान्यत एव स्यति प्रति
पदानां सम्भूयाजनकत्वादिति । 'गङ्गादिपदार्थेति प्रवाहेत्यर्थः, एव-
मग्रेऽपि । ननु गङ्गातीरत्वेनान्वयबोधनियम एव तदुभयरचा । न
२ सम्बन्धितावच्छेदकतया गङ्गातीरत्वमाने तद्वीनियमः, तीरत्व-
भावेशापि तत्सम्बन्धिपदादतः गङ्गाया प्रवाहो लक्षण्या तीरत्व-

त्येति प्रकृतानिप्रायकं, सूत्रिभाष्य एव सम्भूयाजनकत्वात् । 'गङ्गादिपदार्थेति
प्रवाहेत्यर्थं, 'प्रथममिति, अयोग्यत्वादिति भावः । 'गङ्गाया इति तीरत्वेन

प्रसङ्गादिति, तन्न, तीरार्थस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गा-
पदार्थस्य तदन्वयबोधाविषयत्वात् ।

अथ गङ्गातीरत्वेनोपस्थिते घोषान्वयबोधात् भवति
गङ्गायास्तीरावच्छेदकतया अन्वयबोधविषयत्वमिति
चेत्, न, गङ्गापदाद्गङ्गा-तीरयोर्युगपदुपस्थितौ वृत्ति-
द्वयविरोधात् । न ह्युभयोः शक्त्या लक्षण्या बोधस्थितिः
सम्भवति । अथ लक्षणास्वाभाव्यात् लक्षकपदेन स्वार्थ-
सम्बन्धित्वेनैव लक्षणीयतीरादेरुपस्थितिः, अन्यथा
तीरमात्रान्वयप्रसङ्गात् । तथाच लक्षणयैव गङ्गेपस्थि-
तिरिति चेत्, न, गङ्गासम्बन्धात् तीरस्य स्मृतिः सम्भ-
वति न तु गङ्गासम्बन्धस्य तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभा-

मित्युभयवृत्तियौगपद्यनियमात्तया धीनियमो वाच्यः । न चैवं
सम्भवतीत्याह, 'गङ्गेति, 'वृत्तिद्वयेति वस्तुगतिमनुद्ध्य, वस्तुतो वृत्ति-
द्वयप्रवृत्तावपि स्वतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थित्या घटः कर्षत्वमित्यत्र घट-
कर्षत्ववद्गङ्गासम्बन्धित्वेतीराप्रवृत्तेरिति दूषणं द्रष्टव्यं । ननु शब्दस्य
स्वभावाधीनं न बोधकत्वमपि तु बोधकसम्बन्धबोधाधीनं तथाच
गङ्गासम्बन्धित्वं तीरत्ववत्सम्बन्धबोधप्रकारत्वेन भासत इति यद्य-
भिमतं तदा नियमो न स्यादित्युक्तं । तथाच लक्षणयैव तीर-
वदुपतिष्ठत इति तथा सत्याह, 'न तु गङ्गासम्बन्धस्येति, 'सम्बन्धि-

पूर्वं न ज्ञानपक्षे इदं । तदभिप्रायेणैवाह, 'तीरस्येति, 'वत्सम्बन्ध' इति,
धात्वाश्रयादिति भावः । एतच्च कस्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वे, अन्यथा सम्बन्ध-

वात् । अतएव एकसम्बन्धिज्ञानात् अपरसम्बन्धि-
स्मृतेरपरसम्बन्धिसम्बन्धाविषयत्वनियमः यथा पद-
हस्तिज्ञानात् पदार्थ-हस्तिपकयोः स्मृतौ न पद-हस्ति-
नोर्विषयत्वं पदे पदस्य हस्तिनि हस्तिनः सम्बन्धा-
भावात् । सामान्यतो गङ्गापदार्थान्वयो नावगम्यते
बोधकाभावात्, लक्षणा च शब्दात् परम्परया अश-
क्यासदृशस्थान्वयपरोपस्थितिरूपा शक्यसम्बन्धादशक्या-

सम्बन्धाविषयत्वनियमः' सम्बन्धिसम्बन्धविषयत्वानियमः, नञ्श्रुत्या-
सात्, 'न पद-हस्तिनोर्विषयत्वं', नियमेनेति शेषः । नन्वेवं लक्षणा
कस्येताध्याहारतोऽपि प्रामाण्यमश्रवादित्यत आह, 'सामान्यत इति,
उक्तरूपैकवाक्यत्वपक्षो न कल्पनामूर्खं किन्तु घोषादिपदानां स-
मभिव्याहृतपदस्मारितार्थविशिष्टस्वायानुभावकत्वलक्षणेकवाक्यत्वपक्ष-
एवेति भावः । 'परम्परयेति शक्यसम्बन्धेनेत्यर्थः, अथ गौणोप-

सम्बन्धस्य भिन्नत्वेन तदभावात् व्यतयव वक्ष्यति, 'राजनिर्दिष्टप्रत्ययसम्बन्ध-
स्येत्यादि । 'सामान्यतोऽवगतेत्याद्युक्तं दूषयति, 'सामान्यत इति । प्राचीनम-
तमाह, 'लक्षणा चेति, शब्दाजन्यापि तादृशतीराद्युपस्थितिर्लक्षणा स्यादत-
उक्तं, 'शब्दादिति । घटपदशक्तिभवात् पटोपस्थितावतिव्याप्तेराह, 'पर-
म्परयेति । अन्वयपरत्वं अन्वयानुकूलत्वं कारणकारणसाधारणं तेन
शक्तिस्मृतिरपि तथामूला लक्षणा स्यादत उक्तं, तदित्यन्ये । शक्तिस्मृति-
जन्यत्वमते शक्यस्मृतावतिप्रसक्तेराह, 'अशक्येति, गौणोपस्थितिवारणाय
'असदृशपदं सादृशान्यसम्बन्धेन तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः' । एतेन प्रमेयत्वादिना
सर्वत्र सादृशादसदृशाप्रसिद्धिरित्यपान्त । नन्वान्वयपरत्वमन्वयानुकूलत्वं

सदृशान्वयपरोपस्थितिरूपा वा अशक्यासदृशान्वय-
प्रतियोग्युपस्थितिहेतुः स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर-
मार्थः, उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः शक्तिवत् । अतएव
कृतेन स्वार्थसम्बन्धेन लक्ष्योपस्थितिसम्भवात् न तदर्थं
शक्तिः । न चैवं राजपुरुषादौ पक्षार्थलक्षणाद्यव्याप्तिः

स्थितिवारणाय असदृशस्येति, अत्र सादृशस्यैव सम्बन्धत्वात् । न
चासदृशाप्रसिद्धिः, असदृशस्येत्यर्थविशेषणेन सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धला-
भात् । न चाशक्यपदवैयर्थ्यं, शक्तेरपि शक्यसम्बन्धत्वात् तदर्थोऽपि
शक्यान्यत्र पर्यवसितं, तथाच शक्ति-सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धेन शब्द-
जन्यान्वयपरोपस्थितिरिति विवक्षितविवेकेन लक्षणं एवमप्येऽपि । न
चाभेदः, तथान्वयप्रतियोगित्वेनैवानतिप्रसङ्गे शब्दपदपरित्यागेन
विशेषादिति । 'अशक्येति शक्तिसादृश्यान्वयपरोपस्थितिहेतुः
स्वशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः, सादृगुपस्थितिहेतुरिति हेतुगर्भविशेषण-
मतस्तद्विवृणोति, 'उपस्थितौति, 'अतएवेति, यत्कल्पं तत्स्थानीयेन

तत्तात्पर्यकत्वं वा, नाद्य शब्दपदवैयर्थ्यापातात्, नाक्यः घटपदादिना सम-
वायघटितपरम्परासम्बन्धेनाकाशधर्मीपस्थितावतिप्रसक्ते व्याहृत्य पदार्थस्यैव
स्मरणमिति प्रागुक्तैरशक्यपदवैयर्थ्याच्चेत्युच्यते, 'शक्यसम्बन्धादिति,
शक्तिरपि शक्यसम्बन्ध एवेति नाशक्यपदवैयर्थ्यात्तादवश्यं, तथाच शक्ति-सादृ-
श्यान्यशक्यसम्बन्धेनान्वयानुपलब्धोपस्थितिरूपा वेत्यत्र तात्पर्यं । 'अशक्येति
शक्तिसादृश्यान्वयानुपलब्धोपस्थितिहेतुशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः । 'अतएवेति श-
क्यान्यथासिद्धिप्रयोजकतया कल्प्यमाना लक्षणा तत्कार्यकारितया शक्य-

राजसम्बन्धे राजसम्बन्धाभावादिति वार्त्तम् । शक्येन
 राज्ञा स्वसम्बन्धं विना सम्बन्धस्य लक्षयितुमशक्त्वात्,
 अन्यथातिप्रसङ्गात् । न चात्माश्रयः, राजनिरूपित-
 पुरुषसम्बन्धस्य स्वसम्बन्धसम्बन्धस्य च भिन्नत्वात् । अथैवं
 मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणा स्याच्छक्यसम्बन्धस्य तीरादौ
 सत्त्वादिति चेत्, न, लक्षणायां तात्पर्याभावेन शक्ते-

तस्यान्यथासिद्धिरतो व्युपस्थितिर्लक्षणा कथं तथा प्राप्तव्यथासिद्धि-
 रतत्कार्यकारित्वात् तथाच लक्षणाया तदन्यथासिद्धिसदृशा स्यात्
 यदि सा तत्कार्यकारिणी तच्च तदा यदि सम्बन्धरूपा स्यादिति
 भावः । एवं सम्बन्धस्य लक्षणान्ते सम्भवे व्युपस्थितिसत्त्वाविरुद्धेति
 भावः । न चायं तुल्योऽनुयोगः, 'शक्यसम्बन्धादिति शक्यसम्बन्धज्ञाना-
 दित्यर्थः । तथाच विनापि सम्बन्धं सम्बन्धज्ञानादुपस्थितिसत्त्वाविरुद्धा
 न तु वस्तुभूतः सम्बन्ध इति तात्पर्यात् । 'शक्येनेति, विना सम्बन्धं
 तज्ज्ञानं न सम्भवति । न च भयच्छपं तत्, अविबुधस्य विमिश्र-
 दर्शनपक्षेवासम्भवादिति भावः । शक्ये इति उपस्थितिहेतुतया तद्यापि
 सम्बन्धाभ्युपगमादिति भावः । 'अथैवमिति, व्युपस्थितिर्न नास्ति
 तद्धेतुस्य सम्बन्धोऽस्तीति भावः । व्युपस्थितिहेतुः शक्यसम्बन्धोलक्ष-
 णेति स्वरूपयोग्यतागमे यदि लक्षणार्थमापाद्यते तदेष्टापत्तिः फलतो-

सम्बन्धरूपेव न तदुपस्थितिरूपेयर्थः । 'एवं' शक्यसम्बन्धस्य लक्षणान्तर-
 इत्यर्थः, 'शक्येनेति, व्युपस्थितिलक्षणात्पक्षेऽपि तद्धेतुतयावश्यमभ्युपगमा-
 दिति भावः । 'अथैवमिति, व्युपस्थितिरन्यतदा नास्तीति तन्मते दोषाभाव-

रिव मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणाया मूकत्वात् वृत्तेस्तात्पर्या-
नुरोधित्वात् । तदुक्तं “तात्पर्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्ते-
स्तात्पर्यं” इति, गोपदादेश्च स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः
स्वार्थसम्बन्धेनैव स्वोपस्थितिसम्भवात् ।

अन्ये तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वप-
रत्वं गामुच्चारयेत्यादौ वाच्याविषयज्ञया पदेन स्वान्वि-
ताभिधानादिति, तन्न, वृत्तिं विना स्वपरत्वस्यानिर्वा-
हात् अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः तत्पदादेव तदन्विताभि-
धानसम्भवात् ।

पधानगर्भे नास्त्येवेत्याह, ‘लक्षणायामिति, ‘तात्पर्याद्धि वृत्तिरित्युप-
क्षितान्वयपरसम्बन्धाभिप्रायेण । ननु यदि शक्तिः सादृश्यान्वः सम्बन्धो
लक्षणा तदा स्वपरत्वे शक्तिरेवार्थेन समं पदे शक्तेरेव सम्बन्धस्य
सत्तादिति तत्र लक्षणेति कथमित्यत आह, ‘गोपदेति, स्वार्थसम्बन्ध-
रूपा हि शक्तिलक्ष न तु शक्तित्वेन विषय एव शक्तिसत्त्वेन सम्बन्धत्वात् ।
न च पदं तद्विषयः, किन्तु तदाग्रयः, तदुक्तं ‘स्वार्थेति, स्वशक्ति-
विषयेति यावदिति भावः । ‘वृत्त्यन्तरेति, अत्रान्तरशब्दः सम्पाता-

इति भावः । ‘लक्षणायामिति तात्पर्याभावेन लक्षणास्थले शक्तेरिव मुख्य-
परत्वेन लक्षणाया मूकत्वादिति भावः । ननु यदि शक्तिः सादृश्यान्वशब्द-
सम्बन्धो लक्षणा तदा पदस्य स्वपरत्वेऽपि लक्षणेनैव स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह,
‘गोपदेति । ‘तदभावे’ चतुष्पञ्चादिना अर्थपरत्वाभावे, तदेव दर्शयति,
‘गामिति वाच्यार्थे उच्चारणानुपपत्तेरित्यर्थः, तथाच किं लक्ष्ययेति भावः ।

ननु पदगोचरश्रोवजनितप्रत्यक्षोपस्थितस्वपरत्वमेव पदानां, तदन्वितस्वार्थाभिधानन्तु पदान्तरेण । न च वृत्त्युपस्थितेनैव स्वार्थान्वयः पदेनाभिधीयत इति व्युत्पत्तिः, किन्तूपस्थितिमात्रेण लाघवादध्याहारे तथैव स्वीकारात् लक्षणादीनाञ्चोपस्थितिरूपतया तद्वारा चान्विताभिधानोपयुक्तत्वात् लक्षणात्वाद्यसाधारण-रूपेण तदुपयोगे परस्परव्यभिचारादिति चेत्, न, घर्णानां अयौगपद्येन पदगोचरप्रत्यक्षस्याभावात्, भावे

पातः, वस्तुतः तात्पर्यान्वयादिद्वौ शक्तेरप्युच्छेदसम्भवादिति ध्येयं । 'अध्याहारे इति स्वमते । ननूपस्थितिमात्रस्य तन्त्रत्वे किं लक्षणा-वृत्त्येत्यत आह, 'लक्षणादीनामिति, तत्रोपस्थितेरेव तां विना अस-म्भवादिति भावः । 'उपस्थितिरूपतया', उपस्थापकसम्बन्धरूपतया वेति शेषः । उपस्थितिलेनैव जनकत्वे वीजमाह, 'लक्षणात्वेति, वृत्तित्वं यदि प्राप्त्वाव्यवधानुकूलोपस्थितिगर्भं तदान्योन्याश्रय इति लक्षणा-त्वादपरं वाच्यं तथाचाननुगमादुपस्थितिलेनैव जनकत्वमिति भावः । ननु तदुपनीता च श्रोत्रविषय इत्युक्तमत एव पदं शृणोमीत्यवा-धितानुश्रवसाय इत्यत आह, 'भावे वेति । ननु प्रत्यक्षमूलिका सतिः नष्टेवमन्वयप्रतियोग्यलुपस्थापकतया तदनुभावकं न स्यादित्यत आह, 'तद-न्वितेति, 'अध्याहारे' घर्णाध्याहारे । शब्दसम्बन्धो लक्षणेतिमतमाश्रि-त्याह, 'तद्वारा चेति उपस्थितिद्वारा चेत्यर्थः, वा चोपस्थितिः प्रत्यक्षेणैव यदि सिद्धा तदा किं लक्ष्ययेति भावः । 'लक्षणात्वेति, तथाचोपस्थिति-लेनैव हेतुत्वमिति भावः । 'भावे वेति, उपनयनशादिति भावः । ननु

वा योग्यतादिविमर्शपेक्षया प्रत्यक्षस्यातीतत्वात् ।
किञ्चैवं गामुच्चारयेत्यादौ विवृतं गांपदमेव उच्चारण-
कर्म स्यात् तस्यैव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वात् न त्वविवृतं गोपदं,
एकमुच्चारयेत्युक्तौ च न प्रवृतं पदान्तरमुच्चारणकर्म
स्यात् किन्त्वेकमुच्चारयेति पदमेव, सत्यन्वययोग्यसम-
भिव्याहृते प्रकरणादेरनुपयुक्तत्वात् । अपि चाध्या-
हारे वृत्त्युपस्थापितेनान्विताभिधानमस्तु तस्यापदार्थ-
त्वेऽपीतरपदैरन्वयबोधात् अत्र तु स्वरूपस्य पदार्थत्व-
मवश्यं वाच्यं तच्च वृत्त्यन्तर्भावादेव, अन्यथा गामु-
च्चारयेत्यादौ द्वितीया अप्छावाकीर्यं सामेत्यादौ च छ-

द्यादित्यपरितुष्यन्नाह, 'किञ्चेति । ननु विवृतस्य प्रत्यक्षोपस्थितस्यापि
कर्मत्वेनानुपस्थितेर्गोच्चारणान्वयः किन्त्वविवृतस्य तस्य तत एवद्विती-
याश्रुतेरित्यस्वरसादाह, 'उच्चारयेत्युक्ताविति, इदमपि न प्रक-
रणस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन बलवत्त्वादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति,
'वृत्तीत्यस्मन्मते । नन्वर्थत्वं प्रतिपाद्यत्वं तच्च शाब्दबोधानुक्तोपस्थिति-

प्रत्यक्षमूलिका स्मृति स्यादित्यवचेराह, 'किञ्चेति । ननु विवृतस्य प्रत्य-
क्षोपस्थितस्यापि कर्मत्वेनानुपस्थितेर्गोच्चारणान्वयः किन्त्वविवृतस्य तत एव
द्वितीयाश्रुतेरित्यवचेराह, 'उच्चारयेत्युक्तौ चेति । ननु प्रकरणस्य तात्पर्य-
ग्राहकत्वेन बलवत्त्वमित्यवचेरर्थाध्याहारमभ्युपेत्याह, 'अपि चेति । 'अप्छा-
वाकीर्यमिति, अप्छावाकशब्दस्य यदि लक्षणाया न स्वपरत्वं तदा निरर्थकात्
तस्मात् शब्दार्थप्रत्ययो न स्यादिति तदीयत्वेन सामान्यान्वयो न स्यादि-

प्रत्ययो न स्यात् अर्थशून्यत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् तस्माच्च
 छप्रत्ययानुशासनात् । किञ्च गौरस्तीत्यादौ उभय-
 परत्वसम्भवे स्वपरत्वमेव स्यात् स्वस्य प्रत्यक्षेण शीघ्रमुप-
 स्थितत्वात् । प्रत्यक्षमूलकस्मृतपदार्थस्यान्वयो भवतीति
 चेत्, न, उक्तदोषात् पदार्थस्मरणस्य अन्वयपरत्वा-
 निश्चयाच्च तत्परसन्निधानस्य अन्विताभिधानोपयो-
 गात् । किञ्च विभक्त्युपनीतान्वयप्रकारकर्मत्वादिना-
 नुपस्थितस्याकाङ्क्षाविरहेण क्रियाद्यन्वयो न स्यात् ।
 स्मृतपदे द्वितीयार्थकर्मत्वान्वय इति चेत्, न, विभक्तेः

विषयत्वं तच्च प्रत्यक्षोपस्थिते तदनुकूलत्वे नास्तीत्यवचेराह, 'किञ्चेति,
 प्रत्यक्षमूला स्मृतिरङ्गं न तु प्रत्यक्षं सा च न शीघ्रेत्याशङ्कते, 'प्रत्यक्षेति,
 'उक्तदोषादिति तादृशस्मृतेरप्यर्थोपस्थित्यपेक्षया शीघ्रत्वादित्यर्थः ।
 ननु तात्पर्यग्रहाद्विज्ञान्वितापि सा बलवतीत्यत आह, 'पदार्थेति
 उभयत्र तात्पर्यानिश्चयेऽप्यर्थानुभवस्यैव धर्मवानुभविकत्वादित्यर्थः ।
 ननु व्युत्पत्तिबलादेवार्थान्वयबोधकलमतएवौत्सर्गिकं तदित्यत-
 आह, 'किञ्चेति । 'प्रथत्यर्थेति प्रकृतिशक्त्युपस्थापितेत्यर्थः, तद्योभय-

---

त्यर्थं, सूत्रत्वे हेतुमाह, 'प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षमूलकस्मृतिविषयपदार्थस्येत्यर्थं,
 शक्तिपक्षकाजे गो प्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'उक्तदोषादिति तादृशस्मृत्यपे-
 क्षया प्रत्यक्षोपस्थिते शीघ्रत्वादित्यर्थः । ननु तात्पर्यग्रहाद्विज्ञान्वितापि
 सा बलवतीत्यत आह, 'पदार्थेति प्रथमं शीघ्रोपस्थितस्वपरत्वस्यैव निश्चयात्

प्रकृत्यर्थान्वितस्वर्थान्वयबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् ।
अतएव गङ्गायामित्यत्र सप्तम्यर्थान्वयार्थं तीरे लक्षणा
अन्यथा स्मृत्युपनीततीरस्यान्वयबोधसम्भवे लक्षणो-
च्छेदः । नन्वेवं जवगङ्गदशमाहेत्यादौ निरर्थकेषु
लक्षणा न स्यात् स्वार्थसम्बन्धाभावात् प्रत्यक्षोपस्थिते
स्मृते वा स्वरूपे क्रियान्वय इति दूषितमेवेति चेत्, न,
न हि जवगङ्गदशमाहेत्यत्र समुदाये क्रियान्वयः,
समुदायस्योच्चारणासम्भवात्, किन्तु द्वन्द्वानन्तरश्रुत-
क्रियापदेन प्रत्येकवर्णे स्वार्थान्वयबोधनं, प्रत्येकवर्णस्य
च शक्तत्वेन स्वार्थसम्बन्धादेव स्वस्मिन् लक्षणा स्तोभे-
ऽप्येवं, स्वार्थसम्बन्धाग्रहे च स्वरूपोपस्थितिः शक्ति-

वृत्तिसाधारण तत्तात्पर्यविषयत्वादिकञ्च तत्साधारणं गुर्विति
भावः । 'लक्षणोच्छेद इति पदनिष्ठलक्षणारूपवृत्त्युच्छेद इत्यर्थः ।
'उच्चारणासम्भवादिति सम्भवप्राप्सुर्ग्यादुक्तः । वस्तुतो जवगङ्गदशमाः

तस्यैवान्वयः स्यादित्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थेति तच्च वृत्ति विना नेति स्वपरत्वे लक्ष-
णैवेत्यर्थः, 'उच्चारणासम्भवादिति सम्भवप्राप्सुर्ग्यादुक्तः । वस्तुतो जवगङ्गदशमा
प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयगन्तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये मिलिते
तस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति । न च ते षडित्यत्र षट्त्वान्वयो न प्रत्येकं
व्यासज्यवृत्तित्वादिति वाच्यः । तत्रापि प्रत्येकलक्षणाभिरुपस्थापितेषु षट्त्वा-
न्वयसम्भवात् षट् षटौ द्वाविति वत् उक्तलक्षणयैवोपपन्नौ शक्तिकल्पने
मानाभाव इत्यनुश्रयमाविष्करोति, 'आऊरिति, ।

भ्रमात्, निरर्थकस्य स्वरूपे शक्तिरेव दृत्त्यन्तरं विनै-
वोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् इत्यप्याहुः ।

अन्ये तु पदस्य स्वबोधकत्वं दृष्टिं विनैव स्वभावात्
अन्येन ह्यन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गात् शक्तिकल्पनं स्वबोध-
कत्वे च न तथा, यथा घटस्य स्वबोधकत्वं स्वसम्बन्धं
विनैव । एवञ्च स्वबोधिते स्वस्मिन् विभक्त्यर्थान्वयोऽपि ।
न च पदस्य स्वभावात् स्वबोधकत्वे सर्वत्र स्वबोध-
प्रसङ्ग इति वाच्यं । इत्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुप-
पत्त्यादेः सहकारित्वात् यथा घटस्य स्वबोधकत्वे
इन्द्रियसम्बन्धाद्यपेक्षेति ।

यत्तु स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्यमेव लक्षणा तत्-
तात्पर्यञ्च तत्प्रतीतिमुद्दिश्योचरितत्वमिति, तन्न,
लक्ष्यस्मृतये लक्षणा सा च स्वार्थसम्बन्धज्ञानादेवेत्य-

प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयः तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये
मिलिते स्वस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति तत्त्वं । अतएवास्वरमादेक-
दिग्भिन्नेऽस्वरस्योऽपि नादृतः । 'अन्येति', स्वबोधकत्वेऽपि स्वस्य
प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वय इति तथाच व्युत्पत्त्यन्तरकल्पन-
मित्यस्वरस्यो द्रष्टव्यः ।

‘अन्ये त्विति, यद्यपि स्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यस्वर-
स्योऽपि बोध्यः । ‘अधिकस्य’ तात्पर्येण, ‘अन्येति’ लक्ष्यानुपस्थितौ तात्पर्य-

धिकस्य व्यर्थत्वात् । सम्बन्धधीः स्मृतिहेतु कृता न तु
तात्पर्यधीरपि तस्या लक्ष्यस्मृतिजन्यत्वेनान्योन्याश्रय
प्रसङ्गात् । तात्पर्यज्ञानञ्च लक्षणावीजानुपपत्तिज्ञाने-
ऽन्वयानुभवे चोपयुक्तमतोऽशक्योपस्थितिस्तद्देतुः शक्य
सम्बन्धी वा लक्षणेति तत्स्वरूपे तात्पर्यमनुपयुक्तमेव ।
लक्ष्ये तात्पर्यात् लक्षणा “तात्पर्याद्वि वृत्तिरिति च
लक्षणास्थले, वस्तुतो लक्ष्ये तात्पर्यमस्तीत्येवमपरं ।
किञ्चैवं मुख्येऽपि तत्तात्पर्यकत्वमेव वृत्तिरस्तु किं
शक्त्या, तात्पर्यमेव वृत्तिं विना न निर्वहतीत्युच्यत-

‘अधिकस्य तत्प्रतीतीच्छयोचरितत्वस्य ‘अन्योन्येति, उपस्थितौ
तत्र तात्पर्यधीस्तस्याञ्च सैत्यभुपगमादिति भाव । नन्वेव लक्षणा-
स्थले तात्पर्यार्थविधानं कोपयुक्तमत आह तात्पर्येति, ‘अत-
दिति, मतभेदेन कल्पद्वयेऽप्युभयथा तात्पर्यं न लक्षणेति भाव ।
‘अनुपयुक्तमिति न स्वरूप न वा कल्पनावीजमित्यर्थ, कल्पनावीजत्वे
तद्ग्राहवश्यकतया तत्स्वरूपलक्षणाप्यवतरेत् तदपि नेति भाव ।
ननु यदि न तद्वीजं तदा ग्रन्थविरोध इत्यत आह, ‘तात्पर्यादिति,
सोऽपि स्वरूपनियममाह न तु धीनियम यतो विरुध्येतेति भाव ।

स्यापि गृहीतुमशक्यत्वादित्यर्थ । नन्वेव लक्षणास्थले तात्पर्यान्वयाद्यनु-
विधानं न स्यादित्यत आह, ‘तात्पर्यज्ञानञ्चेति, लक्षणावीजेति लक्षणा
कल्पनावीजेत्यर्थ । पूर्वेषां ग्रन्थविरोधं परिहरति, ‘लक्ष्य इति अन्यथा

इति चेत्, तर्हि लक्षणापि तन्निर्वाहिकैव न तु तदेव ।
 अपि च तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं न तु तदनुप-
 पत्तिरेव तदबीजं विरोधात् । अतएवाशक्ये तात्पर्यं
 न लक्षणा वृत्तेस्तात्पर्यनिर्वाहकत्वात् । निर्वाहक-
 सम्बन्धमपश्यत आसस्य तात्पर्याभावात् । शक्त्या
 शक्यसम्बन्धेन वा पदादमुमर्थं जानात्वित्यभिप्रायेण
 पदप्रयोगो न तु तात्पर्यादेवायममुमर्थं आस्यतीति
 बुद्ध्या तात्पर्यमात्रस्य वृत्तित्वे सर्वस्य सर्वत्र प्रयोगो
 नानार्थोच्छेदय । स्वार्थसम्बन्धेनेदं पदमर्थं बोधयि-
 ष्यतीति वक्तुरभिप्रायोलक्षणा तदभिप्रायज्ञानं विना
 श्रोतुर्लक्ष्यानुपस्थितेरित्यन्ये । तन्न । अयं ह्यभि-

‘एवं’ तात्पर्यस्य वृत्तित्वे, ‘अपि चेति, यद्यपि तात्पर्यानुपपत्ति-
 र्लक्ष्यतात्पर्यज्ञानमेव पर्यवसितं न तु लक्षणाबीजमित्यस्यापि न
 लक्ष्यानुभवे कारणमित्येवार्थ इति न कल्पनान्तरं, तथापि सामा-
 न्यतोऽन्वयानुभवमात्रे तात्पर्यधीर्हृतुर्लक्ष्यानुभवरूपे विशेषे चेति
 मतभेदेन कल्पभेदोपादानं द्रष्टव्यं । ‘विरोधात्’ एकस्योपपादको-
 पपाद्यत्वविरोधादित्यर्थः । ‘शक्यसम्बन्ध एवेति, सम्बन्धिज्ञानमात्र-

---

पक्षग्यनन्वयोऽपि स्यादिति भावः । ‘अतएवाशक्य इति, यच्च पूर्वोक्तं
 वैपर्यं नावतरतीति विशेषः । ‘सर्वस्येति, शक्यसम्बन्धग्रहं विनापीति शेषः,
 ‘नानार्थेति, उक्तलक्षणावयवैव शक्तेरन्यथाविज्ञेय इति भावः । ननु प्रयोगनिमि-

प्रायः प्रयोगनिमित्तं यथा शक्त्यायमर्थं बोधयिष्यती-
त्यभिप्रायः न तु स एव लक्षणा गौरवात्, किन्तु स्वा-
र्थसम्बन्ध एव लक्षणा तत एव लक्ष्योपस्थितिसम्भवात्
वृत्तेस्तत्रैवोपयोगात् तस्य चाबोधकत्वे स्वार्थसम्बन्धे-
नायं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायवान् वक्ता नातः स्यात् ।
तात्पर्यधीस्त्वन्वयबोधे हेतुरित्युक्तम् । शक्यसम्बन्धश्चा-
विनाभाव एव यष्टौः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रापि
प्रवेशन-क्रोशनसमये यष्टिधर-मञ्चस्थपुरुषयोर्यष्टि-म-
ञ्चाविनाभाव एव । एवञ्च छविणोयान्ति काकेभ्योदधि
रक्ष्यतामित्यत्राजहत्स्वार्थलक्षणायामपि छविणस्तत्समू-
हानन्तर्गतेनाच्छविणाप्यविनाभाव एव । काक-कुक्कुरा-
दीनां दध्युपघातकत्वेन युगपदुपस्थितिसमये काकस्य
कुक्कुराद्यविनाभावः । यच्च तूपघातकत्वेन काकमाच-

क्षैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वाच्चाविनाभूतज्ञानमाचक्षेवेत्यर्थं, 'अविना-
भाव एवेति, गङ्गागदस्य तौरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः ।

तत्रापि तत्त्वविरोध इत्यत्र आह, 'गौरवादिति, तस्य च तदुपस्थापकत्व-
त्वयापि मन्तव्यमेवेत्याह, 'तस्य चेति, 'अविनाभाव एवेति, अन्यथाति-
प्रसङ्गादिति भावः । 'अच्छविणेति, गमनममय इति शेषः । ननु छत्रिशब्दे
न लक्षणा वाक्यत्वात्, नापि छत्रपदे तदर्थस्य व्यागादजहत्स्वार्थेतालुपपत्तेः ।
किञ्चैकसाध्यगन्तृत्वं न लक्ष्यतावच्छेदकं गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनाकाङ्क्षाविर-
हेक्षयान्तीत्यनेनान्वयापत्तेरिति, व्यत्राज्ज, छत्रपद एव लक्षणा, एकसाध्य-

मुपस्थितं न कुकुरादि तच्च काकपदेऽप्युपघातकत्वेन
लक्षणापि नास्ति दध्युपघातकत्वेनातर्किताद्रक्षणापदे-
शानर्हत्वादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतः शक्यसम्बन्धएव लक्षणा अतिप्रसङ्गस्य सम्ब-
न्धस्याविनाभावस्वरूपत्वेऽपि, तात्पर्यादन्वयनियमः
शक्यसम्बन्धमात्रलक्षणापक्षेऽपि, लक्षणावीजं तात्पर्या-
नुपपत्तिः पदस्य वृत्तिं विना लक्ष्ये तात्पर्यानिर्वाहात्,
न तु शक्यान्वयायोग्यत्वं वीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राज-
हत्स्वार्थायाञ्च शक्यस्यान्वययोग्यत्वेऽपि लक्षणासत्त्वा-
त्तात्पर्यानुपपत्तिस्तत्रापि लक्ष्ये तात्पर्यं विना लक्षणा-
नुदयादिति सम्प्रदायः ।

वस्तुतोऽविनाभावस्य लक्षणात्वे स्वपरत्वे लक्षणा न स्यादर्धेन
समं पदस्य देशतः कालतोवाऽविनाभावाभावात् स्वार्थसम्बन्धस्य
शक्तिक्षरणस्यैव । न चैवं मुख्य एव प्रयोगः शक्तेरेव तन्मत्वादिति
वाच्यं । शक्तिविषये प्रयोगस्य मुख्यतात् पदस्य तु तदानीयत्वा-

वत्त्वमेव लक्ष्यं, तथाचैकस्वार्थवन्तो भवन्तीत्येतद्वाक्यार्थः, अथहत्स्वार्थतोक्तिस्तु
कृत्रिवाक्यलक्षणाभिप्रायेस्वार्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेण वेति ।

एकस्वार्थवत्त्वेन कृत्रस्याप्यन्वयात् तथात्वमत एव शक्य-लक्षसाधारण्य-
मुपपद्यत इत्यन्ये ।

केचित्तु न प्रकृतौ लक्षणा किन्तु प्रत्यय एवेत्याहुः ।

‘अतिप्रसङ्ग इति, पूरस्य तीरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः ।

वस्तुतोऽन्वयपरप्रमाणशब्दस्य मुख्येऽन्वयायोग्यत्वमेव
लक्षणावीजम् गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन
लक्ष्ये तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यस्यान्वयायोग्यत्वज्ञानेन
लक्षणोपपादनात् । अस्तु वा तथापि लक्ष्ये तात्पर्य-
ग्रहः तथापि मुख्येऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं प्रय-
मोपस्थितत्वात् तात्पर्यानुपपत्तिं विनैव लक्षणावी-
जत्वसम्भवाच्च । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राजहत्स्वार्थायाञ्च
मुख्यस्यान्वयानुपपत्तिरेव तथाहि प्रकरणादिना प्रवेश-
येत्यस्य भोक्तृप्रवेशनपरत्वं यान्तीत्यस्य छवि-तदितर-
घटितसमूहगमनकर्तृपरत्वञ्च ज्ञातम् । तादृशप्रवेशन-

दिति समन्वयमात्रं लक्षणा । 'प्रकरणादिनेति, तात्पर्यं लक्षकपदे
ब्रुवता अपरपदेऽपि तद्वहोवाच्योऽन्वया घोषादिपदस्य जलादिपरत्वे

'तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेवेति, गुस्वार्थान्वय औत्सर्गिक इति तदन्वयानुपपत्ति
ज्ञानानन्तरमेव लक्ष्ये तात्पर्यं धीरिति भावः । तात्पर्यग्रहस्य सामान्यत एव
शब्दबोधहेतुत्वं प्रागुक्तमभिप्रेत्याह, 'अस्तु वेति, 'तात्पर्येति, तात्पर्यग्रहे-
ऽपि न तदनुपपत्तिश्चात्र भिन्नग्रहसामग्र्योक्तत्वादिति भावः । 'प्रकरणादिने-
ति, लक्षकपदवदितरपदेऽपि तात्पर्यग्रहो वाच्यः, अन्यथा घोषपदस्यैव
अक्षरपरत्वे गङ्गापदे लक्षणा न स्यादिति भावः । ननु तुल्यन्यायेन लक्षक-
पदस्यापि लक्ष्ये तात्पर्यग्रहात् तदनुपपत्तिरेव तदीजमित्याह, 'व्यथेति,
'तथापीति । ननु यत्र देवादवच्छिद्यरे तात्पर्यज्ञानं न तु प्रवेशयेत्यस्य
भोक्तृप्रवेशनपरत्वज्ञानं तत्रान्वयानुपपत्तिज्ञानं विनैव तात्पर्यानुपपत्तिरेव
तदीजमिति स्मृतत्वं तुल्यमेव तस्मात् कल्पकस्याननुगमो न दोष इत्युपपो-

गमनयोरन्वयायोग्यावेव यष्टि-च्छविणौ । अथ प्रकर-
णदिनैवेतरपदवत् यष्टि-च्छविपदयोरपि लक्ष्ये तात्पर्य-
मवगतमतस्तदनुपपत्तिरेव तद्वीजमिति चेत्, न,
लक्षणातः पूर्वमवश्यं लक्ष्योपस्थितौ तत्र तात्पर्यग्रहे
मानाभावात् लक्षणाया अन्यथाऽपि सम्भवात् । भावे
वास्तु तद्वीजमनुपपत्तिस्तथाप्यन्वयानुपपत्तिरेव लक्ष-
णावीजं, गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन लक्ष्ये

गङ्गापदादौ वा न स्यात् तथाच प्रकरणात् प्रवेगमादिविशेषे
तात्पर्यग्रहात् तत्र चायोग्यावेव यष्टि-च्छविणावित्यर्थः । ननु यत-
एव प्रकरणात् तयोर्विशेषे तात्पर्यग्रहस्तत एव लक्षकपदस्य लक्ष्य-
इति तात्पर्यानुपपत्तिरेव वीजमित्याशङ्कते, 'अपेति । ननु

लक्षणावृत्तिलक्षकत्वाविरोधः । न ह्यन्वयानुपपत्तेरपि तत्कल्पकत्वादन्वत्
तद्वीजत्वं नाम । न च स्वतन्त्रान्वयानुविधायितया अनुपपत्तिशङ्कं लक्ष्या-
न्वयबोधे हेतुरित्येव तद्वीजत्वमिति वार्थः । लक्ष्ये तात्पर्यग्रह एव तस्योप-
पत्तीयत्वात्, अतएव शब्दादिना तद्विजैव यत्र लक्ष्ये तात्पर्यग्रहस्तत्रापि तद-
न्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तथाच अभिचारोऽपि । न च तदनुपपत्तेस्तत्राहेतुत्वे
यत्रोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदाचिन्नान्वयव्योऽपि स्यादिति वार्थः । लक्ष्ये ता-
त्पर्यग्रहात् तदग्रहे च युगपच्छब्द-अक्षयोरन्वयबोधस्येष्टत्वात् तस्मान्मुखा-
र्यान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थान्वयबोधप्रतिबन्धकत्वं न तु लक्ष्यान्वयबोधत्वं,
एवञ्च पूर्वोक्तविमर्शस्यापि लक्ष्यतात्पर्यग्रह एवोपयोगः । न च पूर्वोक्ता
मोक्षत्वैकवाक्यत्वादिसंज्ञा तर्हि लक्षणावृत्तिलक्षकत्व एवोपयुक्तं, तत्र
नान्वयबोधाङ्गमिति कथं तदपेक्षा, तदनपेक्षायाश्च अनाप्तवाक्येऽपि लक्षणा

तात्पर्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यार्थाऽनुपपत्तेः कृतत्वात् । ननु
पदार्थविशेषस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रकरणादेः सह-
कारिता न तु तात्पर्यग्रह इति चेत् । न । शब्दसह-
कारित्वेऽननुगमात् तात्पर्यग्रहे तु तद्याप्यत्वेनानु-
गमः तात्पर्यव्याप्यत्वग्रहे तात्पर्यग्रहः सम्भवत्येव ।
यदुब्रीहौ चित्रगोपदार्थस्यान्वयायोग्यत्वादन्यपदार्थे
तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति चेत् । न ।
तत्रापि चित्रगोस्वाम्यानयनपरानयनपदार्थान्वयानु-
पपत्तेः । यद्यपि लक्षणायामन्वयायोग्यत्ववन्निराकाङ्क्ष-

प्रकरणादिशेषे तात्पर्यग्रहो न सम्भवतीति शङ्कते, 'नन्विति । ननु
यदि तात्पर्यानुपपत्त्युपजीयतया अन्वयानुपपत्तिर्वीजं तदा तदनु-
पपत्त्युपजीयतया तदयोग्यत्वं बीजमस्तु न तु चेत्तत आह, 'यद्य-
पीति । यस्तुतस्तु लक्षणाबीजं यदि लक्ष्यान्वयबोधहेतुरित्यर्थस्तदा
अन्वयानुपपत्तिरपि न बीजं, न हि प्रक्यान्वयानुपपत्तिर्लक्ष्यान्वय-
धीहेतुः मानाभावादपि तु तदन्वयानुपपत्त्या तदन्वयो न भवति
तदन्वयाभावे कृतसामर्थ्येव लक्ष्यान्वयबोधः । न च तदनुपप-

स्यात् तस्यापि तात्पर्यग्रहोपपत्तौल्लापप्रसङ्गे यत्रानाप्तवाक्येऽपि तदग्रह-
स्तत्रापि सा स्यादित्यापत्तौ सिद्धान्तविरोध इति वाच्यः । अन्वय-व्यतिरेकाभावात्
तदग्रहपि आलोचनकार्यानुभवहेतुत्वात् तदवच्छेदकत्वादेति निषेधिद्वि परि-
श्रितनीयमिति । तदस्य शङ्कते, 'नन्विति, यद्यप्यनुभावकत्वस्यैवाकाङ्क्षा

त्वमप्यस्ति तथाहि गङ्गायां घोष इत्यव घोषस्य
निविडाधाराकाङ्क्षितत्वेन न प्रवाहाकाङ्क्षा एवं समू-
हगमनस्य छविषु नाकाङ्क्षा तेषपरिसमाप्तेः, तथापि
नोभयं निमित्तम् अन्यतरज्ञानेऽपि लक्षणासम्भवात् ।
नैकैकमेव निमित्तम् अननुगमात् । अन्वयानुपपत्ति-
व्याप्यत्वेन यानुगमेऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं
तस्या उभयत्र सत्त्वात् । लक्षणास्थले च स्मृतशक्या-
न्वयानुपपत्तिश्चानानन्तरं गङ्गापदात्पुनः शक्यस्मृतिः
स्मृतशक्यात्त्वसम्बन्धेन तौरस्मृतिः शक्तेः शक्यस्मृतौ

सैक्यत्वात्तन्त्रत्वे यथोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदाचिद्व्याख्यान्वयोऽपि
स्यादिति वाच्यं । तत्तात्पर्यपक्षविक्षन्नेन तदुपजीव्यप्रकरणादिवि-
क्षन्नेन वा विक्षम्नात् । अत एवोभयत्र तात्पर्यपक्षे युगपच्छक्य-
लक्ष्योभयान्वययोधाविरोध इत्याकरषिष्ठान्तः, तात्पर्यपक्ष एव तत्र
नान्वयानुपपत्तिं विनेत्यन्यदेतत् । न शोषजीव्यतयास्त्वैव हेतुरस्त्विति
वाच्यं । शब्दादिना तात्पर्यपक्षेऽपि लक्ष्यान्वययोधसम्भवेन व्यभि-

तत्रापि अन्यथा वद्विना सिद्धतौत्वापि सैक्यस्य द्रवद्रव्याकाशगुत्वेन निरा-
काङ्क्षतयैवान्वये योग्यताया अनङ्गत्वापत्तेः, तथाप्यभ्युपेत्याह, 'तथापीति,
'अन्वयानुपपत्तिरेवेति । यद्यपि यथा तात्पर्यानुपपत्त्युपजीव्यतया अन्वया-
नुपपत्तिर्वीजं तथा नदुपजीव्यतया तदयोग्यत्वमेव वीजमस्तु, तथापि यत्र
योग्यतापक्षेऽपि तात्पर्याद्यभावान्मुखापानन्वयस्तत्साधारण्यदेतदुक्तं, तदि-
दमाह, 'तस्या इति । यद्यपि सम्बन्धिदर्शनस्य तत्तत्सम्बन्धित्वेन स्मारकत्वं

प्रवाहस्य स्वसम्बन्धेन तीरस्मृतौ सामर्थ्याविधारणात् ।
अतः शक्यस्मारिततीरस्येतरपदादेवान्वयबोधः । अत-
एव लाक्षणादिकं पदं नानुभावकम् अन्वयप्रतियोगि-
नस्तीरस्य ततोऽनुपस्थितेः अन्वयप्रतियोग्युपस्थापक-
त्वेन पदानामन्वयानुभावकत्वात् । न च गङ्गा-
पदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथमं तीरस्मृतिरेव पुनः शक्य-
स्मरणे गौरवादिति वाच्यम् । गङ्गापदस्य स्वशक्यस-
म्बन्धेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वाकल्पनात् । न चेष्टैव
तत्कल्पनं, कृतकारणताकस्मृतिद्वयादेव तीरोपस्थिति-
सम्भवादिति प्राञ्चः । तच्च । गङ्गापदात्तीरस्यानु-

चारात् । यदि च लक्षणाबीजं लक्षणाया दृष्टित्वकल्पकं तदोभयो-
रपि बीजत्वं न त्वसाधारणमुभयप्राप्तः प्रत्येकमेव तत्कल्पनात्
आप्तवाक्यत्वेन प्रतीतप्रामाण्यनिर्वाहायान्वयानुपपत्त्या प्रकारान्तरप्र-
तीताप्रलक्ष्यतात्पर्यनिर्वाहाय च तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् कल्पकान-
नुगमस्यादोषत्वादिति शारं । 'अतएवेति अन्वयानुभावकत्वं पदाना-
मौत्सर्गिकं बाधकेन लक्षणाखण्डे त्यज्यते तथान्वयप्रतियोगिपदार्थ-
स्मारकः पदार्थ एवेति पदस्य तत्स्मारकत्वाभावाच्चानुभावकतेत्यर्थः ।
'गौरवादिति प्रकृत्यर्थत्वस्य प्रकृत्युपस्थाप्यत्वात्प्रकृत्या तदर्थप्रतिपाद-

न कथ्यते गौरवादननुगमाच्च, किन्तु सामान्यवस्तुषाच शक्यसम्बन्धेनापि
स्मारकत्वं स्मृतमेव, तथापि समाधिसौकर्यादाच्च, 'गङ्गापदादिति, 'गौरवा-

पस्थितौ तत्र सप्तम्यर्थान्वयानुपपत्तेः विभक्तेः प्रकृत्युपनौतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थोपस्थाप्यस्य विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽननुगमश्च । न च प्रकृतितात्पर्यविषयस्वार्थान्वयबोधकत्वं विभक्तीनां, गौरवात् । एवञ्च प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयनियमाच्छक्यसम्बन्ध एव कृतस्तीरस्मारकत्वेन कल्प्यते । न चैवं गङ्गापदात् साक्षात्तीरोपस्थितौ शक्तिः, तां विनापि तदुपस्थितिसम्भवात् । नन्वेवमन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया इतरपदवस्त्राश्लेषिकमप्यनुभावकं स्या-

नेच्छोच्चवचरितप्रकृतिकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रकृतितात्पर्यविषये विभक्त्यर्थान्वये धूमोऽस्तीत्यत्र वज्रितात्पर्यकधूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयस्य वज्रौ भाषापत्तेः, तथाच प्रकृत्यर्थ एव तदन्वय इति तत्त्व । 'तीरस्मारकत्वेन' विशेष्यस्मारकत्वेनेत्यर्थः, परम्परासम्बन्धस्यापि स्मारकत्वकल्पनाच्छब्दबोधानुकूलतत्स्मारकत्वं प्रकृते कल्प्यत इति भावः । 'तां विनेति, तथाच शब्दात् साक्षादुपस्थिति शक्तिराथैव अन्यथा शब्दात् साक्षादुपस्थितौ शक्तिकल्पने परम्परासम्बन्धेन उपस्थितौ लक्षणेति धूमोऽस्तीत्यत्रापि लक्षणा स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

इति प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वापेक्षया तत्प्रतिपादनेच्छोच्चरितत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । यद्यप्यतिप्रसङ्गमिषा वृत्त्या तत्प्रतिपाद्यत्वं वाच्यं तथाच वृत्तित्वविशेषने गौरवं तुल्यं, तथापि वज्रितात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये धूमपदोत्तरविभ

दिति चेत्, न, इतरपदार्थैः सह स्वशक्यान्वयानु-
भावकत्वेन कृतादितरपदादेव तौरानुभवसम्भवेन
लाक्षणिकस्थाननुभावकत्वात् स्वशक्यान्वयानुभवे पदा-
नां कारणत्वावधारणाच्च । अथ यदि गङ्गापदं
नान्वयबोधकं तदा गङ्गापदान्तर्भावेन सम्भूयान्वयबो-
धकत्वलक्षणं नैकवाक्यत्वं स्थान्न वा प्रमाणत्वं तथाच
तदुभयरक्षार्थं न लक्षणाकल्पनम् । न च परम्परया

‘इतरपदार्थैरिति, न च स्वशक्यानुभवत्वापेक्षया स्तोपस्याप्यानुभव-
त्वमेव सामान्यतो लघु अतएव स्वशक्यानुभव इत्याद्यपि हेतुन्तर
हेयमिति वाच्य । तथासत्यतिप्रसङ्गात् । न च हृत्युपस्थाप्यत्वं तत्,
वा हि शब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिगर्भा, तदनुकूलत्वञ्च यदि
वृत्तिनिवन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्तिगर्भं वाच्यं तथाचो-

क्त्यर्थस्य पञ्चावन्मपापत्तिरिति दूषणं बोध्यम् । ‘इतरपदार्थैरिति, न च स्व
शक्यानुभावकत्वापेक्षया स्तोपस्याप्यानुभावकत्वमेव सामान्यतो लघु अतएव
स्वशक्यान्वयानुभव इत्यादि हेतुन्तरमपि हेयमिति वाच्य । तथा सत्यति
प्रसङ्गात् । न च हृत्युपस्थापकत्वं तत्, वा हि शब्दबोधानुकूलपदार्थोप-
स्थितिगर्भा, तदनुकूलत्वञ्च यदि वृत्तिनिवन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्ति-
गर्भं वाच्यं तथाच ग्रन्थमोपस्थितत्वादुपभोवत्वाच्च स्वशक्यान्वयानुभावकत्वमेव
पदानां कृतम् । किञ्च शक्तेरौशराभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वेन ज्ञान
नानुभवप्रयोजकं व्यभिचारात् किन्तु अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञान
तथाच शक्तिं विना अनुभवजनकत्वमवच्छेदकं विना अनुकूलमिति पर्याप्तं
सिद्धं, तथाच व्याघात इति वदन्ति । तत्र ब्रूम, शक्तित्वं लक्षणात्माभ्या

साक्षादान्वयप्रतियोगिसमृतिहेतुत्वेन प्रमाणत्वं, स्मृतेर-
प्रमाणत्वात् । न चैकवाक्यत्वं, वाक्यभेदेऽपि पदार्थ-
स्मृतिसत्त्वादिति चेत्, न, असोक्तत्वात् गङ्गापदान्त-
र्भावेनान्वयप्रमाप्रयोजकत्वं सम्भूयान्वयबोधप्रयोजक-
त्वञ्च गृहीतं तदुभयमपि तीरोपस्थितिद्वारा निर्व-
हति ।

पञ्जीकृत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात् साधवाच्च स्वशक्त्यानुभावकत्वमेव
पदानां कृतं । किञ्च शक्तेरोपरभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा ज्ञान
ज्ञानानुभावक व्यभिचारादिति वक्ष्यते किन्त्यनुभवजनकतावच्छेदक-
त्वेन ज्ञान तथाच शक्ति विनाऽनुभावकत्वं अवच्छेदक विना जनकत्व-
मिति पर्यवसितं, तथाच व्याघात तस्यात् शक्त्यैव जनकतावच्छेद-
कावच्छिन्नसैवानुभावकत्वं न तु साधयिकस्य, इदमेवावशिष्टवैजयं
नवीना इत्यनेन सूच्यत इति ध्येय । 'तदुभयमपौति समाधिसौ-

शब्दबोधविशेषजनकत्वग्रहणान्तरं तयो शब्दबोधानुकूलत्वगर्भवृत्तित्वग्रहे
अन्योन्याश्रयानवकाशात् दृष्टत्वादिना वद्विविशेषानुकूलत्वग्रहणान्तरं दृष्ट्या-
दीना वद्वानुकूलत्वग्रहवत्, यदि च शक्तिगर्भमेव शब्दबोधानुकूलत्व तदा
तद्गर्भवृत्तिष्वक्षयं क्षयस्यायामवस्थाप्यमेव स्यात्, अतएव 'किञ्चेत्याद्यप्युक्तं
शक्ते शब्दानुभवविशेषजनकतावच्छेदकत्वेऽपि शक्ति विना तदतिरिक्तानुभव
विशेषजनकत्वे व्याघातविरहात् । वस्तुतोऽनुभवजनकतावच्छेदकत्वं न शक्ते
रन्यथा अशक्तेऽपि शक्तिभेदेनान्वयबोधकत्वे उत्तथाघातापत्ते, किन्तु शक्ति-
मत्तया ज्ञातत्वं तथा, एवञ्च वृत्तिमत्तया ज्ञातत्वमेव तथास्तु, सामान्यत्वेन
साधवात्, अतएव तैरप्युक्तं 'सामान्यतो ज्ञप्तिरिति ।

नय्यास्तु साक्ष्यशक्त्यनुभावकम् । न चैवं ज्ञाने
शक्तिः शक्यत्वादिति लक्ष्यमपि शक्यं स्यात्, प्रवाह-
शक्तत्वेन ज्ञातादेव गङ्गापदाच्छक्तिं विनापि तीरानु-
भवसम्भवात् । यथा परेषां जातिशक्तत्वेन ज्ञातादेव
व्यक्त्यनुभवसम्भवात् यथा वास्नाकं पदार्थशक्तत्वेन
ज्ञातादेवान्वयानुभवसम्भवान्न व्यक्त्यन्वययोः शक्ति-
रिति । क्वचिद्योगार्थान्वयसम्भवेऽपि रूढिपूर्विका ल-
क्षणा यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र रूढ्यर्थगृहविशेषस्या-
न्वयायोग्यत्वात् रूढ्यर्थगृहसम्बन्धिजनज्ञानं लक्षणया

कथ्यादुक्तं । वस्तुतस्तु घोषादिपदे गङ्गापदार्थान्वितस्वार्थान्वयानु-
भावकत्वमेवैकवाक्यत्वं प्रमाणत्वं गृहीतं तदुभयरक्षार्थमेव लक्षणा-
कल्पनमिति शारं । 'क्वचिदिति, अचानुभवोमा निर्णायकः अनुभव-
एव विभक्तेः मौमांसकस्य मते सम्बन्धितावच्छेदकमण्डपानकदंल-
वैषम्यादिना उपस्थितिः यौगिकार्थान्वये योगोपस्थितमण्डपानकदं-

एतदनुग्रहादेव समतमाह, 'नयान्निति । एतेन साक्ष्यशक्त्यानुभावकत्व-
प्रवादोऽन्वयप्रतिपक्षानुपस्थापकतया प्राचीनमतेनेति सूचितं । यदि च नैवं
तदा नीलं घटं करोतीत्यादौ नील-घटशब्दयोर्लक्ष्यशक्तत्वेन तदुपस्थाप्य-
घोरमेदानुभवो न स्यात् तस्य लक्ष्यत्वान्वयामायेन विभक्त्यापि तदनुपपत्तेः,
नदीत्यादौ प्रकृति-व्यवयवयोरपि साक्ष्यशक्त्यसम्भवाच्च । तथाचार्यस्मारकताया
प्राचीनमते विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिवत् लक्ष्ययोरन्वयानुपपत्तिरपि दोषो
दृश्य इति पुनस्तुष्ट्याह । 'योगार्थान्वयसम्भवेऽपीति, तथाचान्वयानुप-

मण्डपपदेन क्रियते न तु योगान्मण्डपानकर्तुरिति
 मीमांसकाः । ननु रूढिपूर्विका लक्षणा न युक्ता
 श्रौतार्थपरत्वे सम्भवति लक्षणाया अन्याय्यत्वात् रूढ्या
 योगापहारान्न मुख्यतेति चेत् । न । अपहारो हि न
 यौगिकार्थस्मृतिः, स्मारकसम्बन्धस्य शक्तेः रूढ्यर्थ इव
 यौगिकेऽपि सत्त्वात् । नापि योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः,
 यदैव हि समुदायेन स्वार्थस्मरणं तदा अवयवैरपि
 स्मारकसमुदायज्ञाने अवयवानामपि विषयत्वात्,
 प्रत्युतावयवैरेव शीघ्रं स्वार्थस्मरणम् अवयवज्ञानपूर्व-
 कत्वात् समुदायज्ञानस्य । विलम्बेऽपि यदा रूढ्यर्थेन
 लक्षणाया स्वार्थसम्बन्धिस्मरणं तदा यौगिकार्थस्मरणं

त्वेनैव । न च मण्डपानकर्तृत्वेनोपस्थितौ द्वयोरविशेषः, तन्मते
 मण्डपानकर्तृत्वस्य पदार्थत्वादप्यत्र वाक्यार्थत्वादिति भावः । 'स्मारके-
 ति, ननु श्रवणभावादस्मृतिर्निष्ठा अपि तु रूढ्यर्थस्मृत्या वा तत्साम-
 गम्या वा प्रतिबन्धात् श्रवणपहारस्य प्रतिबन्धपर्यायत्वात् तथाच
 किं शक्तिमत्त्वकथनेनापीति, मैवं, भावानवगमात् प्रतिबन्धो हि
 ज्ञानात् तत्सामग्या वा फलविरोधे सति स्यात् । न च स प्रकृते,

पक्षिरेव न लक्षणावीजमित्यभिमतप्रसङ्गादिदमुक्तमित्यन्ये । नैयायिकः
 शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवज्ञानपूर्वकत्वादिति । यद्यपि समूहालम्बनस्मृतौ
 न तत्पूर्वकत्वं, तथापि पूर्ववर्त्तानां उत्तरवर्त्तानुभवविषयत्वमभ्युपेत्येदमुक्तं,

वाच्यं तथाचौत्सर्गिकान्वयाभिधायकत्वानुरोधादुद्यौ-
गिकार्थान्वयावबोधोऽस्तु । नापि स्मृतस्याप्यवयवार्थ-
स्यान्वयबोधवद्भिर्भूतत्वमपहारः, योग्यतादिवलादव-
यवार्थस्यान्वयबोधः स्यादेव, न तु रूढ्यर्थस्यायोग्य-
त्वात् । नापि लक्षणया स्मारितस्यार्थस्य, लाक्षणिक-
स्यानभिधायकत्वात् । अथ मण्डपशब्दस्य गृहविशेषे
प्रयोगदर्शनादवयवशक्त्या च तदनिर्वाहान्न च समुदाये

समूहास्तन्मग्नसम्भवात्, जात्यपहारः फलाभावो वा सः स च साम-
ग्रीयत्वे सम्भवतीति एवमग्रेऽपि । 'तथाचेति' अन्वयातुभावकत्वं
पदानामौत्सर्गिकं तद्वाधकेन अक्षणास्थले त्यज्यते तथान्वयप्र-
तियोग्युपस्थापकः पदार्थ एवेति तत्सारकत्वाभावात्तुभावकत्वं
इत्यर्थः । 'योग्यतेति, अत्रापहारः फलाभावो यदि कारणाभावात्
तत्चेदनुत्तरं, अथ प्रतिबन्धात् तथाह, 'न त्विति, रूढ्यर्थान्वयसामग्र्याः
प्रतिबन्धिकाया अभावादिति भावः । 'न तु रूढ्यर्थस्येति, अत्रा-
न्वय इति शेषः, एवमग्रेऽपि, तथाच तदनुभवसामग्र्यपि ॥ प्रतिब-
न्धिकेति भावः । ननु प्रतिबन्धः फलाभावकत्वात् न तु फलविरोध-
मात्रकत्वात् फलाभावः प्रयोगान्विधीयत इति सारकशक्तेः
सत्त्वमेव यदुक्तं तत्चेत्याशङ्कते, 'अथेति, तत्रे पयसि दधानयती-

'लाक्षणिकस्येति, तथाचौत्सर्गिकं पदानामन्विताभिधायकत्वं भज्येतेति भावः ।
मीमांसकः शङ्कते, 'अथेति, 'प्रयोगदर्शनादिति पराभिमानः । अवयव-
मात्रव्युत्पन्नस्य तत्प्रयोगे बाधकाभावात् प्रयोगप्राचुर्याभावमभ्युपेक्षेदमित्यन्ते ।

शक्तिकल्पना तथाच मण्डपानकर्त्तरि सत्यपि योगे
 प्रयोगादर्शनात्तवावयवशक्तिकुण्डनमपि कल्प्यं कार्या-
 नुरोधित्वात् कल्पनायाः । अन्यथा अनेकार्थरूढा-
 द्वादिपदादिव क्वचित् मण्डपानकर्त्तुरप्यवगमः स्याद्-
 बहुव्रीहौ समुदायशक्तावपि नावयवशक्तीनां कुण्डनम्
 अवयवार्थे सम्बकर्णादौ प्रयोगप्राचुर्यात्, कुण्डनस्य
 प्रयोगाभावकल्प्यत्वात्, एवञ्च मण्डपादिपदैः अवयव-
 शक्तेः कुण्डितत्वात् रूढ्यर्थस्योपस्थितस्य परम्परयापि
 वाक्यार्थप्रतीत्यन्वयाय तत्पूर्विका लक्षणेति चेत्, न,
 तस्मै पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
 वाजिनमित्येषामिक्षाया उत्पत्तिश्चिष्टत्वेन विश्वेदेव-

त्यादेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धात्मकयागप्रथमप्रापकत्वेन उत्पत्तिवाक्यत्वं प्रथ-
 मयागप्रापकवाक्यस्यैव उत्पत्तिवाक्यत्वात् तथाच तेनोत्पत्तिवाक्येन
 तस्मै पयसीत्यादिनैकदेशेनामिक्षाया उत्पत्तिश्चिष्टत्वं विहितं, तस्मै
 पयसि दध्यानयतीत्यादिना वाक्येनामिक्षोत्पत्तिः कथ्यते तथा-
 चोत्पत्तिरुत्पत्तिवाक्यं । तेनैव विश्वेदेवदेवताकल्पमनुश्रियते इति
 तदनुशिष्टत्वेनामिक्षाया विश्वेदेवदेवताकल्पं इति धीरुत्पत्तिश्चिष्ट-
 त्वेनेत्यादिफक्कार्थः, एकचामिक्षाया अपरञ्च विश्वेदेवदेवताकल्पं

ध्यामिक्षाधिकरणविशेषमाह, 'तस्मै इति, 'उत्पत्तीति, ध्यामिक्षा-
 योगोत्पत्तिवाक्यप्रतिपादितत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतिपादकवाक्यस्योत्पत्ति-

देवताकत्वं, वाजमन्त्रमामिष्टारूपं तद्येषामस्ति ते विश्वे-
देवा देवता इति चतुर्थन्तर्वाजिपदाद्योगेनामिष्टा-
रूपान्नयोगिनां विश्वेदेवानामुपस्थितेर्वाजिनस्यापि
विश्वेदेवदेवताकत्वमेव । ननु वाजिपदात् रूढ्योपस्थि-
तानामश्वानां वाजिने देवतात्वमिति सिद्धान्तः स न
स्यात् रूढ्या योगापहारादयानामेव तच्च देवतात्वा-
पत्तेः । न ह्यत्र खम्बकर्णादिवद्वाजिपदस्य विश्वेदेवेषु

विशेषणमिति विशेष । 'वाजिनस्थापीति अन्योद्देशप्रवृत्तकति-
साध्यत्वेन क नान्यता क दूष्यतामिष्टाकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने
गौरवादुपस्थितानां विश्वेदेवानामेव कथञ्चिद्वाजिपदादुपस्थितानां
तद्देवतात्व कल्प्यत इति सिद्धान्तोऽत एव वाजिनापचारे पुनस्त-
दुपादाने न प्रयत्नः तदुपादनस्याग्रास्त्रार्पणात् आमिक्षोत्पादनस्य
विनिवृत्तत्वात् । यदि च तत्र देवतान्तर कल्प्येत तदा वाजिनाप-
चारे तद्वोमाभावात् पुनर्वाजिनापचारावश्यकतापत्तौ शिष्टाचार-

वाक्यत्वादिति भावः । 'अतुर्थ्येनेति, तद्विषये अतुर्थ्या वा देवतानुश्रितप्रत्ययत्वस्य
तुल्यत्वादिति भावः । 'वाजिनस्थापीति क्षीरसारधानीयस्थापीत्यर्थः । अन्योद्दे-
शप्रवृत्तकतिसाध्यतया क नान्यता क दूष्यतामिष्टाकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने
गौरवादुपस्थितानामेव विश्वेदेवानां योगेन वाजिपदादुपस्थितानां देवतात्व
कल्प्यत इति सिद्धान्तः, अतएव वाजिनापचारे न पुनस्तदुपादनप्रयत्नः
तस्याग्रास्त्रार्पणात् आमिक्षोत्पादनस्य विनिवृत्तत्वात् । यदि च तत्र
देवतान्तर कल्प्येत तदा वाजिनापचारे तद्वोमाभावात् पुनर्वाजिनावश्यकता-

प्रयोगप्राचुर्यमस्ति । अथान्वयप्रकारोविभक्त्योपनी-
यते, सा च यतः समभिव्याहृता तस्यान्वयं बोधयति
विभक्तिश्च समुदायात्, अतः समुदायोपनीतस्य रू-
ढार्थस्यैवान्वयबोधोनावयवोपनीतस्येति चेत्, न, पङ्क-
जनिकर्तुरिव भण्डपानकर्तुरप्यन्वयबोधसम्भवात् । न-
न्वयवार्थानां परस्परमन्वयोयोग्यतादिसापेक्षतया
विलम्बितः रूढार्थधीस्तु न तथेति चेत्, अस्तुतावद-
वयवार्थस्यान्वयधीर्विलम्बिता न तु स्मृतिरूपापि सा
तथा, सा चान्वयबोधोपयोगिनी, एवञ्च यथा पङ्कज-
मानयेत्यत्र प्रथमं डार्थ-वाक्यार्थान्वयधीः ततस्तद-

विरोधः । न च विश्वेदेवदेवताकलेऽपि स दोषः, तदामिचयैव
तन्मीतिसम्भवेनान्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्यापचारेऽपि न पुन-
स्तदाचरणं, स चायमनन्यथासिद्धोलाघवाद्युपप्लवः सिद्धान्तोभव-
दुक्तयुक्ता नयेदिति भावः । 'पङ्कजनौति, यद्यपि मन्दुरजेत्याद्युदा-
चरणं भवितुमर्हति पङ्केत्यादेः समुदायार्थपक्षविशेषणत्वे मौलं घट-
मित्यत्रैव साक्षात्तत्र विभक्त्यर्थान्वयात्, तथापि पङ्केत्यादिविशेषणत्वं

पक्षौ शिष्टाचारविरोधः । न च विश्वेदेवदेवताकलेऽपि स दोषः, तदा-
मिचयैव तन्मीतिसम्भवे अन्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्यापचारेऽपि न
पुनस्तदाचरणं सोऽयं तत्र सिद्धान्तस्त्वदुक्तयुक्ता नयेतेति भावः ।
विश्वदेवतात्वाङ्गीकर्तृमिश्रमतन्तु न सिद्धान्त उक्तयुक्तेरिति निर्गमः ।
'रूढार्थस्यैवेति, परम्परयापीति शेषः ।

न्वितजन्मधीः तदनु च परम्परया तथाभूतजन्मनि
पङ्कपदार्थान्वयधीः कार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु
सिद्धपङ्कजन्मकर्तृत्वानां प्रथममन्वयधीः तथा मण्ड-
पादिपदेऽप्यस्ति । यदि च सिद्धार्थेऽप्यन्वयधीर्योग्य-
तादिवशात्तदा रूढ्यर्थावयवार्थानां स्मृतावयवार्थान्व-
यबोधसम्भवात् । रूढ्यर्थान्वितबोधस्येतरपदात्तदर्थस्मर-
णाकाङ्क्षा-योग्यतादिज्ञानसापेक्षतया विलम्बितत्वात् ।
अथ यावत्सु वर्णेष्वेका शक्तिस्तावतां वर्णानां स्मृति-
रण्येकैव कार्यबलात् कल्प्यते, अत एकदा स्मृतसमु-
दायनिष्ठशक्तिस्मृतिः शीघ्रा अवयवशक्तौनान्तु स्मृति-
र्विच्छिद्य कतिचिद्वर्णस्मृताविति विलम्ब इति चेत्,
न, यथा हि मण्डपसमुदायगोचरैका स्मृतिस्तथा
मण्डादिपदविषयापीति न कश्चिद्विशेषः अतः कथं
योगाद्गूढैर्बलवत्त्वमिति । उच्यते । यदा मण्डपपदाद्-
गृहविशेषस्मृतिस्तदैव प्रथमं मण्डार्थोपस्थितिः तदुत्तर-

पद्मस्थापि सम्भवति । कामचारादित्यभिप्रेत्योक्तं 'उच्यत इति,
मौमांसकैर्यात् तत्सिद्धान्तमुपक्रम्यैव पूर्वपञ्चावतारात् । 'प्रथमं
मण्डार्थोपस्थितिरिति यद्यदाकाङ्क्षितमित्यादिक्रमेणान्वयधीरिति

'उच्यत इति, मौमांसकैरिति शेषः, 'तदुत्तरमिति, यद्यप्येतत्परा-
भिमानंभावं मण्डपसमुदायगोचरस्मृतेर्मण्डादिगोचरतया तदैव तावद्गो-
चरसमूहालम्बनस्मृतिसम्भवात् तदिदं वक्ष्यति, 'प्रथमं रूढ्यर्थस्मृतिकाकं

न्मिवत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्ययार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृ-
त्वेन ज्ञातस्य स्मृतिः तदेवं रूढि-यौगिकयोर्वलावलं
शीघ्रविलम्बितधीकृतमेव, तथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रोप-
स्थितत्वाद्बलवच्चमौत्सर्गिकम् । यच्च तु प्रकरणादिना
यौगिकार्थस्य शीघ्रन्धीविषयता तच्च रूढेर्योग एव बल-
वान् । यथा “अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भि-
र्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यत्र विश्वेदेवपदाद्-
योगेन सकलदेवप्रतिपादकात् प्रकरणवशेन सन्निहि-
तवसु-रुद्र-मरुदादित्यरूपसकलदेवतानां शीघ्रं बुद्धि-

मते, यदा तु ममूहानम्बनस्यत्या युगपदेवान्वयधीकृतापि वाक्या-
र्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थोपस्थितिस्तरितेति द्रष्टव्यं । अतएवाग्रे
कल्पद्वयं स्वयमेव वक्ष्यति ‘विश्वेदेवपदादिति । यद्यपि “आदित्या-
वियवमव इत्यादिकोपदर्शनादिश्वपदस्यैव पुष्करवोमाद्रव प्रभृति-
गणवादित्वाच्च रूढियोगमभावः उभयथापि विश्वदेव इति योग-
एव परन्तु पूर्वस्य विश्वपदस्य सकलवाचित्वं गणवाचित्वञ्चेत्युपपदस्यैव

वा स्मृतस्य मण्डपाद्यवयवार्थस्येति, तथापि वाक्यार्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थो-
पस्थितिः शोभा इत्यत्र तात्पर्यम् । ‘ज्ञातस्येति, यद्यपि ज्ञानमित्येव
यक्षुसत् तथापि मण्डपावाक्यार्थानुभवकाक्षे चवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यातीत-
त्वात् स्मृतिवर्णनमुक्तं, एवञ्च सिद्धान्तविरोधं परिहरति, ‘यच्च त्विति,
ज्ञानस्योक्तगोऽन्यथा निषम एव स्यादिति भावः । ननु सकलवाचि-
विश्वपदार्थान्वयपात्र यौगिकार्थोऽप्यय इत्यत आह, ‘सन्निहितेति, यथा
मन्त्रेण घटेन गन्धमाह्वर सर्वं वाष्पञ्च भोजयेत्यादौ प्रकरणाद्युपस्थित्या-

स्थिता प्रकरणादवयवार्थं संस्कारोद्बोधात्, न तु पूरु-
रयोमाद्रवःप्रभृतिषु गणेषु रूढादपि विश्वेदेवपदात्तेषां
धीः। एवं सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्योवाजिनमि-
त्यामिक्षारूपार्थस्योत्पत्तिशिष्टविश्वेदेवदेवताकत्वं ज्ञातं,
वाजिभ्य इति चतुर्थ्यन्तपदादश्चे रूढादपि वाजमन्त्रं
तद्यस्यास्तीति व्युत्पत्त्या वाजनामकामिक्षारूपान्नयो-
गिनां विश्वेदेवानाञ्च प्रकरणात् शीघ्रमुपस्थितिः । न
च रूढ्याश्चानां, तेन वाजिनस्यापि विश्वेदेवदेव-
ताकत्वं प्रतीयते। ननु रूढेर्वलवत्त्वादचापि रूढ्यर्थधी-
रेव स्यादिति चेत्, न, द्वयोरुपस्थितयोरनुपस्थित-
योर्वा रूढिर्वलीयसी। अत्र तु प्रकरणरूपहेत्वन्त-
रादुद्बुद्धसंस्कारेण योगार्थ एव ज्ञाने सम्भूतसामग्री-

नानार्थतयैकार्थोपस्थापकप्रकरणपेक्षा, अतएव विश्वेभ्योदेवेभ्य इत्या-
दित्यागोऽन्यथा विश्वदेवेभ्य इति स्यात् । न चैवं देवेभ्य इति व्यर्थं,
अग्नये कथ्यवाहनायेति वक्षतुर्यौदयस्यैव देवतात्वादिति, तथापि
विश्वदेवपदस्यापि तद्रूढत्वमस्तीति तदुदाहृतं । अतएव वा अस्तर-
सादाह, 'एवमिति, 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणादिमतोर-
दतोर्वैत्यर्थः । 'अत्र निति योग एव प्रकरणसाचिख्यादुभयत्र न तत्सत्त्वं

नामेनान्वयस्तथात्रापीति भावः । 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणा-
दिमतोरतदतोर्वैत्यर्थः, 'योगार्थ एवेति तत्रैव प्रकरणसाचिख्यादुभयत्र न

कः । ननु शाब्दानुभवे शब्दकारिता स्मृतिरूपयोगिनी
 न तु प्रकरणादिकारितापि उच्छृङ्खलज्ञानकारिता-
 यास्तस्या अन्विताभिधानानुपयोगादिति चेत्, न, प्रक-
 रणादुद्बुद्धसंस्कारस्यैव शब्दादप्युद्बोध इति प्रकर-
 णसहकृतशब्दादवयवार्थसंस्कारोद्बोधादवयवार्थस्मृतिः
 शब्दकारिता शीघ्रा वा न तु रूढ्यर्थस्मृतिः तच्च च
 संस्कारोद्बोधकाभावात् । न चैवं लोकेऽपि मण्डपादौ
 योगस्य बलवत्त्वान्न लक्षणेति वाच्यम् । प्रकरणाद्यभावे
 हि शीघ्रं रूढ्यर्थोपस्थितौ रूढिपूर्विका लक्षणा प्रकर-
 णादिसत्त्वे तु मण्डपादिपदेऽपि योगार्थ एव बलीया-
 निति न लक्षणा । अतएव रूढिच्युतकप्रकरणादिसत्त्वेन
 रूढ्यर्थास्मरणान्न लक्षणा किन्तु योग एव । तस्मा-

न बोधयच्च तदभाव इत्यर्थः । 'तच्चेति संस्कारोद्बोधकप्रकरणाद्यभावा-
 दित्यर्थः । यद्यपि पदज्ञानमेवोद्बोधकं तथाप्यन्यतरस्मृतिमात्रहेतु-
 संस्कारोद्बोधकं प्रकरणाद्येव तथाच प्रकृतमतस्तदभाव उक्तोऽन्यतर-
 प्रकरणअन्यस्मृतेरपरस्मृतिप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । 'अतएवेति,

---

तत्सत्त्वं न वा तदभाव इति रूढिर्बलवत्त्वमित्यर्थः । 'तच्चेति संस्कारोद्बोधक-
 प्रकरणाद्यभावादित्यर्थः । यद्यपि पदज्ञानमेव तदुद्बोधकं अतएव प्रकरणा-
 दिकं विनापि पदात् पदार्थस्मृतिरनुभवविज्ञा, तथापि तत्प्रकरणस्यैव
 प्रतिबन्धकत्वमिति परामिसन्धिः । 'अतएवेति, एवं तच्च रूढिच्युतकं

प्रकरणाद्यभावे रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वादूढिपूर्विका
रूढ्यर्थसम्बन्धिनि लक्षणा प्रकरणादिसद्भावे तु रूढ्य-
र्थस्य न स्मृतिरिति योग एवेति तत्त्वम् । न चैवं प्रोक्ता-
तृणामित्यत्रोद्गीयाख्यसामभागयोगिनां चयाणां प्रक-
तत्वाद्योगस्यैव बलवत्त्वं स्यात् न तु रूढिपूर्विकानुवाके
लक्षणेति वाच्यम् । तत्र हि रूढौ योगे च प्रकरणस्य
तुल्यत्वादूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वेन बलवत्त्वादूढिपूर्वि-
का लक्षणैव । अत्र वदन्ति । भवतु रूढ्यर्थस्य शीघ्र-
मुपस्थितिस्तथापि तस्यायोग्यत्वादनन्वयेन शक्त्योपस्था-
पितावयवार्थस्यैव योग्यतादिमत्त्वादन्यबोधो भवेत्

न च तथापि लक्षणैव, तथा सति रूढिच्युतकस्य गुणत्वापत्तेः
न हि महीमहेन्द्र इत्यत्र सहस्रावे रूढिच्युतौ दोषः, किन्तु
तुल्यलक्षणया गुणत्व । यदि परमेश्वरार्थकोयोगोभवेत्तदा योगार्थस्य

दूषणमपि नेति भावः । 'प्रकरणादिसद्भाव इति योगार्थसंस्कारोद्बोधक-
प्रकरणादिसत्त्वे तेनैव प्रतिबन्धाम्न रूढ्यर्थस्य विरिक्त्यर्थः । 'न चैवमिति, प्रो-
क्तातृणां प्रथममध्यमसप्त इत्यत्रोद्गीयाख्यसामभागयोगिनामुद्गाढ प्रसोढ-
प्रतिहर्तृणां त्रयाणां प्रकृतोद्भावनयोगित्वेन योगार्थत्वमेव सत्ताद्यमसत्त्व-
मभ्यान्वयः स्यात् तेषां प्रकृतत्वेन योगस्य बलवत्त्वात् न त्वेकस्मिन्नेवोद्गातरि
रूढ्यर्थे बहुत्वान्वयानुपपत्त्या एकानुवाकमायकत्वेनोक्तत्रिषु लक्षणा
स्यादिव्यघे, 'अनुभावक इति क्वचित् पाठ तदापि प्रसोच्योदावित्यर्थः ।
'अत्र वदन्तीति, नैयायिका इति शेषः, 'लाक्ष्यविकार्यस्येति, मुख्यार्था

प्रतिबन्धकस्य रूढ्यर्थान्वयबोधस्याभावात् लाक्षणिक-
कार्यस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । नन्वेवं मण्डपं
भोजयेत्यत्रावयवार्थपरत्वेऽवयवार्थानां प्रथममेकम-
न्विताभिधानं तदनन्तरं तस्य वाक्यार्थेऽपरमन्विताभि-
धानमिति तात्पर्यं गौरवं रूढिपूर्वकलक्षणायान्तु एक-
चान्विताभिधाने तात्पर्यमिति लाघवमिति चेत् ।
न । सामग्रीसत्त्वेनावयवार्थान्वयबोधस्यागौरवेणाप-
हस्तयितुमशक्यत्वात् । लक्षणीये तात्पर्यग्राहकस्या-
भावात् भावे वा न्यायाभिधानस्य व्यर्थत्वात् । ननु
रूढ्यर्थस्य प्रथमं स्मृतत्वात्तस्य च लक्षण्या परम्परया-
पि प्रयोजकत्वसम्भवे तत्त्यागायोगाद्वरं लक्षितस्यान्व-
यबोध इति चेत्, तर्हि, प्रथमं रूढ्यर्थस्मरणसमकालं

विलम्बितोपस्थित्या च दोषो भवतीति भावः । नन्वयोग्यताज्ञानं
रूढ्यर्थान्वयबोधप्रतिबन्धकं योगार्थधियोनाशकञ्च तथाच कथं यो-
गार्थान्वयधीस्तथाच रूढिपूर्विका खचणैव युक्तेत्यत आह, 'लाक्षणि-
कैति, तथा रूढ्यर्थोपस्थितेरपि नाशान् पुनरुपस्थित्यन्तरकल्पने

नवानुपपत्तिप्रतिबन्धानाद्यपेक्षया विचर्यादित्यर्थः । ननु लक्षणीये तात्पर्य-
मण्डपवयवार्थं च तदभावात् सामग्रीवैकल्यमित्यत आह, 'लक्षणीय इति,
'भावे चेति, न तर्हि न्यायन्या लक्षणा किन्तु तात्पर्यानुपपत्तौ तत्र
पेक्षापत्तिरित्यर्थः । ननु रूढ्यर्थेऽस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका सामान्यतत्त्वपाले

वा स्मृतस्य मण्डाद्यवयवार्थस्य बाधकं विनान्वयरक्षार्थं
तत्त्यागोऽपि नोचितः तत्त्यागहेतोः रूढ्यर्थान्वय-
बोधस्याभावात् । अथ रूढ्यर्थस्योपस्थितिरेव योगा-
र्थान्वयबोधप्रतिबन्धिका न तु रूढ्यर्थान्वयबोधे गौर-
वात् यच्च च प्रकारणादिना योगार्थान्वयबोधस्तच्च
रूढ्यर्थस्य स्मृतिरेव नास्ति संस्कारोद्बोधाभावात्
किन्तु प्रकरण-शब्दाभ्यामवयवार्थस्य संस्कारोद्बोध-
नादवयवार्थस्यैव स्मृतिरिति चेत्, न, अवयवार्थस्य
स्मृतावन्वयबोधे वा रूढ्यर्थस्य स्मृतेः प्रतिबन्धकत्वे
मानाभावात् मण्डपपदस्य गृहपरत्वे रूढ्यर्थस्यान्वय-
बोधो योग्यत्वात् स्मृतस्याप्यवयवार्थस्य नान्वयबोधः

योगार्थधीरेव ग्रीष्मा अन्वयानुपपत्तिपुरःसरसङ्क्षोपस्थितेर्विलम्बित-
त्वादिति भावः । 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति साक्षादविरोधि-
नोद्धानस्य जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तथाच
रूढ्यर्थान्वयबोधोयोगार्थे आकाङ्क्षाविघटनद्वारा प्रतिबन्धको भवति
जनितान्वयबोधस्य निराकाङ्क्षत्वात् न तु तदुपस्थितिमात्रमित्यर्थः ।
ननु परपदेन गृहास्त्वनाकाङ्क्षिता रूढ्यर्थेनैव कुतो न योगार्थान्वयो-

हाद्यदिद्व्याह, 'अथेति, 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति, साक्षादविरो-
धिर्नो, जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तदान्वयबोधे च जनितान्वय-
बोधत्वेन निराकाङ्क्षतया तथात्वमिति भावः । अनुमितौ च भिन्ने प्रति-

श्रुताकारणयोग्यतानिरासः तु रूढ्यर्थस्मृत्या प्रति-
 बन्यात् । इह तु रूढ्यर्थस्यायोग्यत्वान्नान्वयबोधः अव-
 शगार्थस्य योग्यतादिसामग्रीसत्त्वादन्यबोधो भवत्येव ।
 यदि च रूढ्यर्थस्मृत्या प्रतिबन्धान्नावयवार्थस्मृतिरन्व-
 यबोधो ना तदा त्वन्मते सम्बर्णमानयेत्यत्र तद्गुण-
 संविज्ञाने षट्पत्तीदाययययार्थान्वयबोधो न भवेत् किन्तु
 रूढ्यर्थान्नपदार्थस्यैव । तस्माद्रूढेर्योगापहारिता रू-
 ढि-योग्योक्तिरेवे मण्डपादौ न तु सम्बर्णोदौ ।
 अपहारोऽप्ययमेव यद्योग्यतया रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो
 भवति नाययययार्थस्यायोग्यत्वात्, न तु योग्यतादिम-
 तोऽप्ययययार्थस्यान्वयबोधो भवति अनन्वितरूढ्यर्थ-
 स्मृत्या प्रतिबन्धात् । तस्मान्न न्यायलभ्या रूढिपूर्विका
 लक्षणा किन्तु यत्र रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यं माना-

यदि न रूढ्यर्थोपस्थितिमात्रं प्रतिबन्धकमत आह, 'मण्डपेति,
 'किन्तु यवेति, 'प्रोद्गाढाणामित्यत्रापि रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्य-
 पक्षात् लक्षणा अन्यथा तत्रापि योगार्थ एव बलवान् स्यादिति

ननु कथं । रूढेर्योगापहारितेति प्रवादः सङ्गमयद्वाह, 'तस्मादिति, प्रका-
 शनारेण रूढिपूर्विका लक्षणासुपपादयमुपमहरति, 'तस्मादिति, रूढ्यर्थं
 गृह्यसम्बन्धिपुरुषज्ञानस्य पूर्वं गृहीतसम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकमित्यर्थः ।
 'प्रोद्गाढाणामित्यत्रापि रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यं यद्वादेव लक्षणेति बोध्यं ।

न्तरादवधार्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा रूढ्यर्थसम्बन्धिविशेषज्ञापनार्थं विशेषे तात्पर्यग्रहस्यावश्यकत्वात् । यत्र तु प्रकरणाद्यभावान्न योगबलवत्त्वं तत्र रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वात्तेनैवेतरपदार्थान्वय इति रूढेर्योगापहारः । उपपदधातुप्रत्ययार्थानां स्मृतिस्तत्तेषां योग्यतादिज्ञानं ततोऽवयवार्थान्वयबाध इति यौगिकार्थस्य घिलम्बितोपस्थितिकत्वात् यथा “वर्षासु रथकार आदधीतेत्यत्र रथकारशब्दादरूढ्या जातिविशेषवत्प्रतीतिः शीघ्रत्वात्तस्यैवाधानं प्रतीयते तदर्थं तदनुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि तस्याक्षिप्यते न तु रथकारशब्दस्य योगोपस्थितरथकारस्योग्यान्यतोऽन्धविद्यत्रैवर्षिकपरत्वं, विद्याप्रयुक्तिकल्पनातो रथकारशब्दे योगसङ्कोचमात्रस्य लघुत्वादिति युक्तं, शब्दार्थानु-

भाव । ‘जातिविशेषेति “वैश्या-शूद्रोऽन्तु राजन्यान्माहिष्यौ तौ सुतौ एतौ । वैश्यान्तु करणः शूद्रां” इत्यादि जातिविशेषवाक्यतः “माहिष्येन करणान्तु रथकारः प्रजायते” इति जातिविशेषवाक्यतश्च शक्तिनिययात्तत्तत्पद रूढिमयः, ‘न त्विति, तयामति “शूत्रेणाप्यन्यजम्भन इत्यादिश्रुतावप्यन्यजम्भपद विद्याप्रयुक्तिकल्पना-

‘न त्विति, अन्यथा “शूत्रेणाप्यन्यजम्भन इति श्रुतेरन्यजम्भपदं विद्याप्रयुक्तिभयेन लक्षणादिनान्यपरम्भवेदिति भावः । आहारी तु शूद्रादीनां न विद्या-

रोधेन हि कल्पना न तु कल्पनाभयेन शब्दार्थत्यागः
प्रमाणशब्दमूलकत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ।
अतएव च क्रतुविशेषे “हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे

भयेन लक्षणादिनाप्यन्यपरं भवेदिति भावः । ‘फलमुखेति विद्या-
प्रयुक्तिकल्पनाया हि रथकारस्य जातिविशेषवत् एवाधानप्राप्तिः फलं
तथाच तत्फलमाश्रित्य यद्गौरवज्ञानं तत्तामेव न व्याहृत्युपजी-
व्यविरोधादित्यर्थः, ‘हिरण्मयाविति, ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ तं प्रतिन
दीक्षयतीति श्रुतं ग्राहोदधिणात्वेन श्रुताः, तच्च ग्राहोदधिमिजः किं
समुदायेन सम्प्रदानमेकदेशस्य वैकदेशेन वा इति सप्रत्ये “परि-
षदि दत्तमदत्तमिति सूत्रेण समुदायदानं निश्चितं, दानं हि यमु-
द्दिश्य त्यागस्तस्य स्त्रीकारेण निर्वहति, न हि यैचमुद्दिश्य त्यजे मैच-
स्त्रीकारेण दाननिर्वहः, स्त्रीकारस्य ज्ञानविशेषः । न च समुदायमु-
द्दिश्य त्यजेऽपि समुदायस्य स्त्रीकारः सम्भवति, ज्ञानस्य प्रत्येकनि-
ष्ठत्वेन समुदायवृत्त्यभावान् तथाच एकदेशस्य सम्प्रदानता वाच्या सा
॥ “समं स्यादश्रुतत्वादितिन्यायेन समाश्रयकल्पनया वाच्या समाश्रिता
वासम्भाविनौ ग्राहोदधौ यद्गृह्णन् भागपरिकल्पनया गोचतुष्टयस्योद्-
हृतत्वात्, तथाच “सर्व्वेयामर्द्दिनोमुखा द्वितीयास्त तद्द्विजिनः ।
द्वितीयिनस्तृतीयास्त अतुर्षास्तेकपादिनः” ॥ इह षोडशर्त्तिर्जा

प्रयुक्तिकल्पनं “यमन्तस्य तु अजस्रेतिविशेषश्रुतेरिति ध्येयं, ‘फलमुखेति,
विद्याप्रयुक्तिकल्पनाया रथकारस्याधानप्राप्तिः फलं, तथाच तत्फलमाश्रित्य
यद्गौरवज्ञानं तत्तामेव न व्याहृतं उपजीव्यविरोधादित्यर्थः । न च
निषेधविरोधः, न हिंसादिव्यादिवत्तस्य विशेषपरत्वात् । ‘अतएवेति,

चत्वारो मुख्यास्तेषामर्द्धभागप्राप्तौ भागानुरोधादेकदेशवाचकार्द्धपदे-
नाष्टचत्वारिंशद्गोरूपस्थापनादपरचतुर्णां चतुर्विंशतिरपरचतुर्णां षोडश
अपरचतुर्णां द्वादशेति कृत्वा भागकल्पना एवं सत्यध्वर्यायर्जुर्वदि-
कुण्डमुख्यस्य प्राकाशस्त्रविधिना तदीयभागद्वादशगोषु न गोशतं
दक्षिणा, तथाहि कात्यायनसूत्र “द्वादश द्वादशान्येभ्यः षट् षट्
द्वितीयेभ्यस्तत्सप्ततिसप्ततीयेभ्यस्तिसप्ततिसप्त इतरेभ्यः” इत्यादि-
क्रमेण षोडशानां भागाः कृत्वास्तद्विहतावभिषेचनीये प्रकृतिधर्म-
पादकतया तद्देव दक्षिणाप्राप्तौ हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्यवे दक्षिणां
ददातीत्यध्वर्यां प्राकाशस्त्रविधौ ब्राह्मणेभ्योदधि दीयतां तत्र
कौण्डिन्यायेतिषत् सामान्य विधेयन्यायेन सामान्यदक्षिणार्था तस्य
भागबाध इत्यर्थः । ननु स्त्रलक्षणेः समन्वोविधीयत इत्युच्यते

कतुविधेये ज्योतिष्टोमविहतिभूते धमिषेचनीये प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तं
भूतेन दौष्ट्यवतीति शतं गावो दक्षिणात्वेन श्रुताः, तत्र षोडशविंश-
तिं समुदायेन सम्प्रदानमेकदेशेन वेति संशये परिरक्षि दक्षमदक्षमिति
समुदायदान निषिद्धं, दानं हि यमुद्दिश्य सत्वत्प्राप्तत्सोकारेण निर्व-
हति, न हि धैवमुद्दिश्य त्यक्ते नैत्रसोकारेण दाननिर्वहः, सोकारश्च
ज्ञानविशेषः । न च समुदायमुद्दिश्य त्यक्ते समुदायस्य सोकार सम्भवति,
ज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदाये दण्यभावात् तथाचैकदेशस्य सम्प्रदानता
वाद्या सा च “समं स्यादश्रुतत्वादिति समांशकल्पनया प्रसङ्गा, समाश्रिता
चासम्भाविनी । षोडशस्य षट् कृत्वा भागकल्पनया गोषतुष्टयस्योद्भूतत्वात्
॥ सर्वेषामर्द्धिनी मुख्या द्वितीयास्त तदर्द्धिनः । तृतीयस्तृतीयास्त चतु-
र्थ्यास्तु चतुर्थ्यास्तु चतुर्थ्यास्तु चतुर्थ्यास्तु चतुर्थ्यास्तु चतुर्थ्यास्तु चतुर्थ्यास्तु
दष्टचत्वारिंशद्गोषु साम्ये तथा द्वितीयाणां प्रत्येकादोना चतुर्णां तदर्द्धं साम्ये

दक्षिणां ददातीति श्रूयते, तच्चाध्वर्युशब्दादुरुक्त्या कृ-
त्विविशेषस्य शीघ्रमुपस्थितेः तस्यैव प्राकाशस्य स्वत्वल-
क्षणसम्बन्धो विधीयते ददातीत्यनुवादः । तेन क्रतुद-
क्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाधः अन्येषामृत्विजां प्रा-
काशस्वत्वाभावात् क्रतुदक्षिणायामन्वयः । यदि चा-

ददातीति श्रुतेर्दानस्यैव विधेयत्वादित्यत आह, 'ददातीति सामा-
न्यतोयज्ञाज्वलनामृत्विग्भ्यो दामस्य विधानादित्यर्थः', 'यदि चेति,
यस्मै कस्मैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तस्य तद्भागमात्रबाधः तथा-

तथा तृतीयोपाया नेत्रादीनां चतुर्णां दक्षिणार्धस्य तृतीयोपाये साम्ये तथा चतु-
र्थानामुपेक्षादीनां चतुर्थी । दक्षिणार्धस्य चतुर्थीस्य साम्ये परिहृतावभिधेयनीये
प्रकृतिधर्मेणोपकृतया तद्वदेव दक्षिणाप्राप्तौ "हिरण्यमयौ प्रकाशावध्वर्यौ
दक्षिणा ददातीत्यादिना अध्वर्योः प्राकाशयोश्च नैरन्तर्ययोगोपस्थितयोः स-
म्बन्धयोग्ययोरन्वयाकाङ्क्षितोः स-सामिभावेनान्वयो विधीयते । तथाच
प्राकाशावध्वर्योः लोकाभ्यामित्यर्थं मयैव संसृतिः । न च तस्मै तावदसौ लोकात्सु'
प्रभवति, इत्यर्थत एव तस्मै तयोर्दानेऽप्ययमते वच्चादर्शयति प्रतीतार्थसमर्प-
णात् ददाति इत्यमर्षवादविधया प्रवर्तत इत्यनुवाद इत्युच्यते, एवञ्चाध्वर्यो-
प्राकाशस्वत्वविधौ प्राज्ञाशेषो दधि दीयता तत्र कौण्डिन्यायेतिवत् सामान्य-
विशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाध इत्यनुष्ठानकार्यम् ।

केचित्तु सामान्यतो यत्र वस्तुना ऋत्विग्भ्यो दातव्यं विधानात् अत्र दानं
न विधेयं किन्तु स्वत्वलक्षणं सम्बन्ध एवेति ददातीत्यनुवाद इत्याहुः ।

एवञ्चाभिधेयनीये अध्वर्युभागान्येव दक्षिणा तद्भागो सुगयेरेव वा
विभिन्नास्त इति विद्वद्विवेचनीयः । 'यदि चेति, यदि च परिहृति न दात

ध्वरं युनक्तौतियोगोपस्थित ऋत्विङ्मावे प्राकाशसम्ब-
न्धविधिः स्यात्तदा सर्वेषामेव ऋत्विजां क्रतुदक्षिणा-
बाधो नाध्वर्युभागमावस्य । नन्वेव स्वर्गकामो यजे-
तेत्यत्र स्वर्गकामशब्दात् स्वर्गकामत्वेन स्त्री-श्रद्धयोर-
प्युपस्थितेरधिकारो बोध्येत शब्दार्थानुरोधाद्विद्याप्र-
युक्तिरपि तयोरपि श्लिष्येतेति चेत् । न । स्त्री-श्रद्धयोर्वि-
द्यानिषेधात् स्वर्गकामपदस्य स्त्री श्रद्धेतरपरत्वं तेन

चाचारविरोधोऽन्यथा दृष्टापत्तिरिति भावः । 'स्त्री-श्रद्धयोरिति,
न च विद्यापदमेव यद्याङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापर कस्यता, यदा
स्त्री श्रद्धपद स्वर्गकामेतरस्त्री श्रद्धपर रथकारादिविद्याप्रयुक्ति-
कल्पनासुरोधेन स्त्री श्रद्धपदसङ्कोचस्यावश्यकतादिति वाच्यः । प्रसक्त
हि प्रतिषिध्यते, न च स्त्री-श्रद्धयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतोविधि
विना अन्यत् प्रसङ्गकमस्ति, विद्यायास्तदध्यापनस्योपनयनाभावेन
निषेधात्तदध्ययनाप्रसक्तेतथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यत प्रसङ्गेन स्त्री-

यस्मै कस्मैचित् ऋत्विने प्राकाशदाने तद्ग्राह्याध्यापनेत्यत्रापि भातकल्पना-
पत्तेर्वैति भावः । 'स्त्री श्रद्धयोरिति, न च विद्यापदमेव यद्याङ्गभूतविद्या
तिरिक्तविद्यापर कस्यता, स्त्री श्रद्धपद वा स्वर्गकामेतरस्त्री श्रद्धपर, रथ-
कारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनासुरोधेन स्त्री श्रद्धपदसङ्कोचस्यावश्यकतादिति
वाच्यः । प्रसक्त हि प्रतिषिध्यते, न च स्त्री श्रद्धयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतो
विधि विना अन्यत् प्रसङ्गकमस्ति, विद्याया तदध्यापनस्योपनयनाभावेन
निषेधात्तदध्ययनाप्रसक्तो तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यत प्रसङ्गे स्त्री श्रद्धयो

स्वर्गकामपदार्थं सङ्कोचमात्रं न बाधः सङ्कोचे च
न शब्दार्थज्ञानं स्वर्गकामचैवर्णिकस्याधिकारबोधनात्
रथकारशब्दे च पदार्थमात्रस्यैव बाधः स्यात् । यद्यपि
सङ्कोचोऽप्येकदेशबाध एवेति सोऽपि न युक्तः तदंशे
शब्दार्थज्ञानप्रसङ्गात्, तथापि सामान्यबाधादेकदेश-
बाध एव लघुरिति । लक्षणा च पदवृत्तिवृत्तित्वात्
शक्तिवत् । ननु गभीरायां नद्यां घेय इत्यत्र नैकपदे
लक्षणा तीरस्यानदीत्वादगभीरत्वाच्च मुख्य-लक्ष्ययो-

गृह्योक्तनिषेधो न वैपरीत्यं कल्पयत्युपजीव्यविरोधादिति भावः ।
'पदवृत्तिः' शास्त्रवच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्तिः, गभीरपदलक्षणायां तेन
तीरस्य लक्ष्यत्वे नदीपदं प्रकृतमेव, तथाच तयोरेकत्वे दोषमाह,
'तीरस्येति, एवमप्येऽपि । 'वाक्यार्थेति वाक्यार्थोगभीरनदी-तत्स-

क्तनिषेधो न वैपरीत्यं कल्पयतीत्युपजीव्यविरोधादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यं,
यामादिप्राप्तनिषेधेनापि चरितार्थत्वादिति । 'तथापीति, यद्यप्येकधोमघ-
प्रसक्तौ वाच्यमिदं विनिर्गमकं स्यादत्र च विषयभेदज्ञायाधैकदेशबाधोऽप्यु-
क्तपक्षेरेवमङ्गलक्षणापि विद्यानिषेधादेवैकदेशबाध इत्यत्रैव तात्पर्यं । न च
विद्यानिषेधेऽपि आहवदमन्त्र एव यागलक्ष्योऽस्त्विति वाच्यं । यमन्त्रव्याहृ-
तिप्राप्तकशब्दवदमन्त्रयामाभिप्रायकशब्दाभावादिति भावः । 'पदवृत्तिः'
प्रकृतावच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्तिरित्यर्थः, तेन वाक्यवृत्तित्वेऽपि पदवृत्ति-
त्वात् सिद्धतायाम् । पदमेव वृत्तिरित्यर्थः इत्यन्ये । गभीरपदलक्षणायां
तेन तीरस्य लक्ष्यत्वे नदीपदं प्रकृतमेव तथाच तयोर्गन्तोऽन्यत्र दोषमाह,

रन्वयापत्तेः । नापि पदद्वये प्रत्येकशक्त्या सम्बन्धिनो
गभीरनदीतीरस्याप्राप्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्नभीर-नद्यो-
रन्वयबोधानन्तरं वाक्येन स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं
लक्ष्यते । वाक्यार्थगभीरनदीसम्बन्धिनस्तीरत्वेन प्रती-
तेः । न च वाक्ये शक्त्यभावात्तत्सम्बन्धं विना न
लक्षणेति वाच्यम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव हि लक्ष्यस्मृतौ

सम्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति स्वज्ञापकतावच्छेदकसम्बन्धविषयसम्बन्ध-
इत्यर्थः, अन्यथा यथायुक्ते अपभ्रंशगङ्गापदेन समभिव्याहृतघोष-
पदादौ स्वज्ञाप्यसम्बन्धेन तीरज्ञापकापभ्रंशस्य लाक्षणिकत्वे साधु-
त्वस्यापि वञ्चलेपतया यज्ञप्रयोगापत्तेः, विवक्षिते तु ज्ञापकतावच्छे-
दकसम्बन्धः शक्तिसत्त्वं नास्ति किन्तु तदारोपादुपस्थापकत्वमिति
नातिप्रसङ्गः, प्रकृते च गभीरपदसमभिव्याहृतनदीशक्तत्वमेव विशि-
ष्टबोधकतावच्छेदक नदीपदस्य तद्विषयश्च गभीरपदोपस्थापितार्था-

'तीरस्थेति । नदीपदलक्षणाया दोषमाह, 'अगभीरत्वाच्चेति 'वाक्यार्थेति वा-
क्यार्थे गभीरनदी तत्सम्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति । नन्वेवमपभ्रंशेऽपि
लक्षणा स्यात् । न श्रुतापत्तिः, तथा सति वृत्तिमत्त्वेन तस्यापि साधुत्वापत्तौ
यज्ञप्रयोगापत्तेः वृत्तेरेव पदसाधुत्वात्कत्वादिति चेत्, न, सिद्धान्तस्यापि
दोषस्य बोधत्वात् । न चोक्तदोषमिवा सिद्धान्तेऽपि स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव
तथा वाच्यं तथाच दोषतौल्यं अतएव स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्ष्य-
तीति वक्ष्यतीति वाच्यं । स्वशक्तिज्ञाप्यत्वस्य तदर्थत्वात् । न च गौरवं,
लक्ष्यदोषापत्त्या प्रामाणिकत्वादिति ।

केचित्तु स्वशक्त्यसम्बन्ध एव तदर्थः, नद्या इव गभीरनद्या अपि शक्त्य-

तन्त्रं । न तु समन्धविशेषः शक्तिगौरवात् घाय्यथ
स्वशक्यवद्वाक्यार्थोऽपि । घोष-नद्योरन्वयबोधाद्गभीर-
नद्योरन्वयबोध एव नेति चेत्, न, प्रथमोपस्थितत्वेन
गभीर-नद्योरन्वयबोधस्य शीघ्रत्वात् । घोषे तदनुप-
पत्तिज्ञानाधीनतया तीरस्मृतिविलम्बेन नदी-घोषयो-
रन्वयबोधे विलम्बात् । न चैवं वाक्यभेदः, कर्तव्या-
न्विताभिधानान्तरानुकूलत्वेन वाक्यैकवाक्यतावच्छेदे-

मन्त्रिमतौ नदीति न काप्यनुपपत्तिः । अतएव 'न तु समन्धविशेषः
शक्तिरित्ययिमप्यर्थोऽपि शङ्क्यते, अन्यथा शक् समन्धस्याप्रवेशे
कस्य विशेषः शक्तिर्येन गौरवं निर्वहेदिति भावः । 'प्रथमोपस्थित-
त्वेनेत्यापाततः, वस्तुतस्तु नदी-घोषयोरन्वयबोधे विशिष्टनदीसम-
न्वितोराप्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणं अन्यथा घोषोन्मत्ता गभीरा-
द्यामित्यत्र का नतिरित्यवधेयं । 'वाक्यैकवाक्यतावदिति वाक्यैकवाक्य-
तापान्तरान्तरवाक्यार्थो महावाक्यार्थे विशेषणतया भावते इह तु

त्वात्, तदप्यर्थवशेन आन्वयनिवृत्तात् अन्यथा तीरान्तगन्धयोऽपि स्यात्,
तात्पर्यमाह कस्य गभीरपदनिष्ठाञ्च ।

तदर्थमेवाग्रह्य व्यापातत उक्तमेव गौरवमाह, 'न त्विति न तु
शक्तिगर्भसमन्धविशेष इत्यर्थे, यथाश्रुतस्याप्यप्रकृतात् । 'प्रथमोपस्थितत्वेने-
त्यापातत, वस्तुतो गभीर-नद्योरन्वयबोधाभावे विशिष्टनदीसमन्वितोरा-
प्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणमन्वया घोषो वक्ष्य गभीराद्यामित्यत्र, का
नतिरित्यवधेयं । 'वाक्यैकवाक्यतावदिति, तत्रान्तरान्तरवाक्यार्थो विशेषणतया

कवाक्यत्वादिति । अत्र नव्याः । वाक्यस्य घ्राप्याभावेन
घ्राप्यसम्बन्धाभावान्न लक्षणा । अथान्वयबोधकं वाक्यं
पदानि हि सम्भूयार्थान्वयं बोधयन्ति न प्रत्येकमाव-
मिति चेत् । न । पदं हि स्वार्थान्वयं बोधयति न तु
समूहः समूहे स्वार्थाभावात् । न च पदेषु व्यासज्यह-
तिर्बोधकता, न वेतरपदावच्छिन्न इतरपदे गौरवात् ।
किञ्च गभीरायां नद्यामित्यत्र विभक्तिं विना अन्व-
यबोधाभावाद्बिभक्त्यन्तर्भावेन वाक्यत्वं, तथाच लक्ष्ये
विभक्त्यर्थान्वयो न स्यात् लक्ष्यकार्यस्य लक्ष्येऽनन्वय-

न तथेत्यभिप्रायः, सामान्यं महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमाशेषेत्यर्थः,
समुदितानि पदानि वाक्यमतस्तत्र लक्षणा तस्य श्राप्यत्वात् समुदा-
योवाक्यमेव न तस्याशब्दात्मकत्वादित्यस्तरसं 'नव्या इत्यनेन सूचयन्नेव
सिद्धान्तयति, 'अनेति । ननु समुदायोऽस्त्वन्वयकः समुदिताना-
मर्थोऽस्त्वेवेत्यत्र आह, 'न च पदेष्विति, 'गौरवादिति, पदत्वेनैवानु-
भावकत्वादिति भावः । ननु बोधकता यदि स्वरूपयोग्यता तदेदं
पदा तु फलोपधानं तदा इतरपदावच्छिन्ने एवमुक्तमित्युक्तिसम्भव-
मात्रास्तरसादाह, 'किञ्चेति, फलोपधानस्य विभक्तिमाध्यत्वादिति
भावः । 'लक्ष्यकार्यस्य' लक्षकपदशक्यस्य, 'लक्ष्य इति गहताभिप्रायं,

भासते इह तु नेति तदित्युक्तं, सामान्यं महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमाशे-
षेति ध्येयं । ननु फलोपधानरूपबोधकत्वमितरपदावच्छिन्न एवेत्यवचेराह,
'किञ्चेति, 'लक्ष्यकार्यस्य' लक्षकपदशक्यस्य । ननु अमेदान्वये विभक्तिरपि

नियमात् । नापि गभीरायां नदीतिविभक्तिश्च न्ये ल-
क्षणा अन्वयस्य तदज्ञाप्यत्वाद्विभक्तिश्च प्रकृतिनदी-
गतं स्वार्थमभिदध्यात् गभीरनदीगतं तस्या अप्रकृ-
तित्वात् । वस्तुतः पदलक्षणेवैवापपत्तौ न वाक्यलक्ष-
णा, तथा हि गभीर-नद्योरन्वयबोधोत्तरं नदीपदं
गभीरपदं वा स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्षयति न
वाक्यम् । न च विनिगमकाभावात् पदयोर्लक्षणादयं
वाक्ये वैकैव लक्षणेति युक्तं, पदे कृतत्वाद्वाक्यापेक्षया
लघुत्वाच्च पद एव लक्षणा अन्यथा विनिगमकाभा-

वस्तुतो लक्ष्योपस्थितौ दृष्टिद्वयविरोधेन शक्यानुपस्थित्या प्रकृतान-
न्वयनिषमादित्येव विवक्षितं । ननु अभेदात्पक्षे विभक्तिरपि न बोधि-
कैवत्यत्वेर्दीपान्तरमाह, 'विभक्तियेति । नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि
विशिष्टकर्मता न प्रतीयेतेत्यच्चेर्मूलमिष्टान्तमाह, 'वस्तुत इति । ननु
ज्ञापकत्वं लक्षणागूलं तच्चेदान्य-पदसाधारणं तर्ह्यभयत्रापि साम्या-
दित्याशङ्क निषेधति, 'न चेति, 'पदे कृतत्वादिति, दृष्टेरिति श्रेयः,

---

न बोधिकेत्यहचेराह, 'विभक्तियेति, 'प्रकृतिनदीगतमिति प्रकृत्यर्थेन-
दीगतमित्यर्थं, 'अप्रकृतित्वात्' अप्रकृत्यर्थत्वादित्यर्थं । नन्वेवं नीलं
घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्मताप्रतीतिर्न श्यात् इति नयमवे श्य-
त्यन् मिष्टान्तसाहमाह, 'वस्तुत इति, 'लक्षणापेति । ननु बोधो दिरेप-
मानयेत्यादौ आद्यलक्षणदशने तदितरविशिष्टसम्बन्धिसंज्ञायां लक्षणाप्यासि-
द्धिं आद्यलक्षणानुनाशकत्वात् । न च लक्षणाप्यापत्वं विवक्षितमिति

वाङ्मयश्रवणद्वयं पदे एका वाक्ये चापरा लक्षणेति गौरवं
स्यात् । अन्वयबोधपूर्विका प्रत्येका पदद्वये लक्षणैव
वाक्ये लक्षणेति च परिभाषा पद-वाक्ययोर्भिन्नत्वात्,
वस्तुतस्तु गभीरपदात् स्वार्थपरम्परासम्बन्धेन लक्ष्योप-
स्थितौ विलम्बान्नदीपदात् स्वार्थसाक्षात्सम्बन्धेन शीघ्रं
तीरोपस्थितिसम्भवात्तत्रैव लक्षणा । अथ “पदं पांशु-

‘गौरवं स्यादिति, तवापीति श्रेय’ । ननु भवतु पद-वाक्यभेदः भवतु
चाक्षुषत्वाद्वाक्यलक्षणायां गौरवं तथाप्येकलक्षणातो नानालक्षणात्तस्यने
गौरवमित्यहरेराह, ‘वस्तुत इति । ननु स्वज्ञाप्यसम्बन्धो लक्षणा
विशिष्टार्थज्ञापकता बोधयत्तु स्यात् तथाच किं विनिगमकं । न च
नीलायां यमुनायां घोष इत्यादौ नीलपदस्य तुष्टिपरत्वेन लक्षणायां
तत्र विशिष्टतीरलक्षणायां लक्षितलक्षणेति गौरवादिश्रेये लक्षणा-
कल्पनादन्वयापि तथैवेति वाच्य । तत्र हि लाक्षणिकस्त्वानुभावक-
तया स्वज्ञाप्यतैव न विशिष्ट इति विशेष्ये लक्षणा इह त्वमयो-
ज्ञापकत्वादुभयत्रापि लक्षणा । न च गभीरपदोत्तरसप्तमीविशेषण-
विभक्तिः शब्दसाधुत्वार्थमतो नदीपदोत्तरसप्तम्या नदीपदाणांमु-
गतस्वार्थमात्रबोधकत्वात्तत्रैव लक्षणेति वाच्य । एकैवैवोपपत्तौ हि

वाच्यम् । शक्तेरपि वत्सहकारेणैव क्षतिप्रयोजकत्वात्, तथाच तुल्यमिति
चेत्, न, यतएव तदनुभावकत्वमित्युक्तत्वादिति । ‘पदे वृत्तत्वादिति, लक्ष-
णायां इति श्रेय, ‘गौरवं स्यादिति, तवापीति श्रेय । ननु तथाप्येक-
लक्षणातो नानालक्षणाकल्पने गौरवमेवेत्यत आह, ‘वस्तुवस्तिति, एतच्च

ना यूपमनक्ति सप्तमं पदं गृह्णातीत्यथ पदस्य
ग्रहणकर्मानर्हत्वेन ग्रहणकर्माहर्हञ्जनसाधनत्वेन नि-
रुद्धेषु सोमकथार्थानीयमानैकहायन्युपलक्षितसप्तम-

नोभयार्थः साधुसाधनान्यत्र विशेषविभक्तेरिवाच विशेषविभक्तेरेव
तथात्वमस्तु प्राथम्यात् गभीरपद एव लक्षण्या तदुत्तरविभक्तेरेवा-
र्थसाधुत्वौचित्यादिति, नैवं, अनवबोधात् गभीर-गद्योरभेदेन
तीरसम्बन्धस्य साम्येऽपि गभीरत्वविशिष्टमदीपसम्बन्धस्य प्रतीतौ
गभीरापेक्ष्य तीरे परम्परसम्बन्धभावात् तथाच तद्वचानुरोधात्
सर्वत्र परम्परप्रतीतिः सर्वत्र विशेष्यपदे लक्षणेति दिक् । सुख्या-
र्थान्वयात्पुनरुपपत्तिमाह, 'ग्रहणेति, उपलक्ष्यमस्तीति, सप्तमत्वासम्भवेने-

गभीरपदस्य नीलादिपदवद्गुणमात्रवाचकत्वमभ्युपेक्ष्यते । वस्तुतस्तु तस्य
गाम्भीर्यगुणविशिष्टवाचकत्वमेव गुणमात्रे नीलादिपदवदप्रयोगात्, अन्यथा
धीरोरादयश्च पदमात्रस्यैव वा धर्मिवाचकत्वं न श्यात्, तथाचात्रापि
तीरे लार्थसाध्यात्सम्बन्ध एव, तस्मादिशेषविभक्तिं साधुत्वार्थमिच्छन्त्युप-
गमाददीपदलक्षणाद्यमेव विभक्त्यर्थोऽप्यय इति विशेष्यवर्षिपद एव लक्षणा ।
न च प्राथम्याद्गभीरपद एव लक्षणास्तु तथाचान्यत्र तथात्वेऽप्यत्र विशेष्य-
विभक्तेरेव शब्दसाधुत्वं कल्प्यमिति वार्थः । विशेष्यविभक्तिविन सामान्यत-
एव तथात्वकल्पनात् । किञ्च श्रद्धाया नद्यामितादावुक्तयुक्त्या विशेष्यपद एव
लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथा । न च श्रद्धापदस्य साक्षादधिकत्वेनानुभावकत्वा-
भावेन श्रद्धाप्यामावाद् लक्ष्येति वार्थः । सतरां तर्हि विशेष्यपद एव लक्ष-
णाकल्पनं । वस्तुतस्तु तदनुभावकमेवेत्युक्तमित्यत्र तात्पर्यं । उदाहरणभेदे-
नाहते, 'अथेति । सुख्यान्वयात्पुनरुपपत्तिमाह, 'पदस्येति, 'निरुद्धेषु' नि-

पदपांशुषु सप्तमार्थान्वितपद-पदार्थान्वयबोधकैः सप्तमं
पदमिति वाक्ये लक्षणेति चेत्, न, अद्यापि हि सप्त-
मपदयोरन्वयबोधानन्तरं सप्तमपदार्थान्वितस्वार्थबो-
धकैः पदे लक्षणा न तु वाक्ये । अतएव “पुरोडाशक-
पालेन तुपानुपवपतीत्यत्रावघातजनितव्रीहितुपाणां
पुरोडाशकपालेनोपवापो विधीयते पुरोडाशश्रपण-
प्रयोजनत्वेनोपस्थिते च कपाले नोपवापप्रयोजनाका-
ङ्क्षा । न ह्येकप्रयोजनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षा
भवति । अन्यच्च विनियुक्तत्वेन शब्दादन्यत्राकाङ्क्षा-
विरहेण विनियोगाग्रतीतेरेव हि विनियुक्तविनि-

त्यपि द्रष्टव्यं । ‘अञ्जनसाधनत्वेनेति, पूर्व्वानुपपत्तिर्द्रष्टव्या, पुरोडा-
शपाकार्यमेवावहतव्रीहितुपाणां कथमुपवाप इत्याकाङ्क्षायामपि
पुरोडाशाय कपालमिति तादर्थ्यवत्तुर्थ्यर्थलक्षणया तत्प्रयोजनत-
योपस्थितं कपालं किमप्यस्य प्रयोजनमिति नाकाङ्क्षेति उभयाका-
ङ्क्षायाश्चान्वयधीर्न तन्मतराकाङ्क्षायां अतः वृत्तौ तत्पुरुषेषु भविष्यत्-
पुरोडाशाश्रयकपालेनेत्यर्थोऽवगम्यते, अतएव च न कपालपदे

स्थितेयु । पूर्व्वोक्तरीत्यैव परिहरति, ‘अद्यापि हीति, ‘न हीति, पुरोडाशाय
कपालमिति तादर्थ्यवत्तुर्थ्यर्थमाने तत्प्रयोजनवतवोपस्थितं कपालं न प्रयोजना-
न्तर्भावाकाङ्क्षेति अन्यतरमात्राकाङ्क्षायाश्च नान्वयधीरिति भावः । एतच्च
घटार्थेन दण्डेन गामभ्याजेत्यादौ यथा नाकाङ्क्षानुपपत्तिस्तथोक्तं । उक्तदोष-

योगविरोधः । अत-आकाङ्क्षोत्थापनार्थं पुरोडाशक-
पालवाक्यस्य पुरोडाशार्थाधिष्ठाने आश्रयस्वरूपे लक्ष-
णेति निरस्तम् । अत्रापि हि पुरोडाशपदेन पुरो-
डाशप्रणयप्रयोजनकाधिष्ठानमाश्रयस्वरूपं लक्ष्यते ।
कपालपदस्य तत्र कपालत्वविशिष्टबोधकमिति पुरो-
डाशपदे लक्षणा न पुरोडाशकपालवाक्ये ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे शक्तिवादः ।

लक्षणा तथावति पुरोडाशपदस्य तदर्थकत्वपर्यवसाने चतुष्पक्षप-
रौद्धारात् । एतेन घटजनकेन दण्डेन ग्रामभ्राजेति लौकिकवाक्य-
दर्शनात् तदर्थकतयोपस्थितेवाप्यपरात्वय इति निरखं । तत्र न्या-
यानपेक्षणात् इह तु व्यापार्यसाधिततात्पर्यकतयैव तादृशाकाङ्क्षा-
निर्वाहादित्यखण्डनकार्यं ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालौके
शब्दाख्यतुरीयखण्डालौके शक्तिवादालोकः ।

मयादाह, 'व्याख्यलक्षपमिति आधिष्ठानत्वादिनैव तस्य तस्य लक्ष्यत्वामोक्ष-
रोष इत्यर्थः, यद्यप्यत्र कर्मधारयो न घनचतुर्थीतत्पुरुष इत्यवधेयं ।
इति प्रकाशः ।

अथ समासवादः ।

ननु बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यत्र वाक्यार्थचित्र-
गोस्वामिनः सम्बन्धितया अन्यपदार्थस्य प्रतीतेर्वाक्य-
एवान्यपदार्थे लक्षणा । अथ चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवा-
क्यस्य लुप्तं यत्पदं स्मृतमन्यपदार्थं बोधयति यथा दधि
पश्येत्यादौ लुप्ता द्वितीया स्मृता कर्मत्वं अन्यथा तत्र
कर्मत्वे लक्षणापत्तेः । अज्ञातविग्रहस्य बहुव्रीहौ शक्ति-
अमादन्यपदार्थधीरिति चेत्, न, स्मृतयत्पदात् सम्ब-
न्धितयोपस्थिते अन्यपदार्थे कर्मत्वेनोपस्थितिं विना
आनयनान्वयानुपपत्तेः राज्ञः पुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ-

उपोद्घातमङ्गत्वा समासविचारमवतारयति, 'नत्विति', 'चित्रगोस्वा-
मिन इति, चित्रगोस्वामिनोऽन्यपदार्थस्य सम्बन्धितया प्रतीतेरिति योजना,
'अन्यपदार्थस्य' समसमानपदातिरिक्तपदार्थस्य, 'सम्बन्धितया' चित्रगोस्वा-
मन्धित्वरूपेण, 'वाक्य एवेति, तथापि वाक्ये शब्दाद्या नालोति प्राक् कथमुक्त-
मिति भावः । 'लुप्तमिति प्रकृतवाक्यघटकत्वेनाश्रुतमित्यर्थः, एवमग्रेऽपि ।
'बोधयतीति पुरुषत्वेन बोधयतीत्यर्थः, 'बहुव्रीहौ चित्रगोस्वामिन इत्यर्थः,
'स्मृतपदपदादिति स्मृतार्थकयत्पदादित्यर्थः, 'सम्बन्धितया' यद्यर्थसम्बन्धवि-
शेषमतया, 'उपस्थिते' अवाप्त्यवकाशार्थबोधविषये, 'कर्मत्वेनोपस्थिति
विनेति कर्मत्वसंसारकं घातार्थविशेषकं नामार्थप्रकारकशब्दबोधानुकूलक-
र्मत्वोपस्थित्यभावेत्यर्थः, 'आनयनान्वयेति कर्मत्वसंशयः, विशेषतया

इव विशेषणत्वेनोपस्थिते क्रियान्वयाभावाच्च । विभ-
क्तिशून्ययत्पदादुपस्थिते च चित्रगुपदेन क्रियया चान्व-
यो न स्यात् अन्यप्रकारबोधकविभक्त्यभावात् । न च
चित्रायां गौर्य इति विग्रहे स्मृतप्रथमान्त य इति पदा-
दुपस्थितिः प्रथमान्तेनानयनानन्वयात् । प्रथमान्त-

अथ समासवादाशोक ।

‘राज्ञ इति पूर्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यभावाद्गिराकाङ्क्षत्वम-

‘राज्ञ इति, पूर्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यभावाद्गिराकाङ्क्षत्वमन्वेतरा
न्वितत्वेनेति विशेषः । यद्यप्यस्त्वत्वेत्यादौ लम्पकार्यमात्रयेत्यादौ च विशेषण्येऽपि
आनयनबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । भेदससर्गेण नामार्थविशेषक नामार्थप्रकाश-
काशान्वयोधे तन्नामोत्तरविभक्तिजन्यभेदससर्गेऽपस्थितेकस्वत्वादिति भावः ।
इदमुपपद्यते प्रत्ययाणां प्रत्ययार्थान्वितत्वाद्येवबोधकत्वनियमेन कर्मत्वेऽपि
तदन्वयानुपपत्तेरित्यपि बोध्यः । ‘विशेषणत्वेनेति कर्मत्वेतरस्य यद्यर्थस्य वि-
शेषणत्वेनेत्यर्थः, ‘क्रियान्वयेति कर्मत्वाससर्गेण विशेष्यतया क्रियायां बोधा-
सम्भवाद्येवार्थः, पूर्वं कर्मत्वससर्गेबोधानुकूलकर्मत्वोपस्थित्यभावाद्गिराकाङ्क्ष-
त्वमन्व कर्मत्वेतरविशेषणत्वेनोपस्थित्या गिराकाङ्क्षत्वमिति भावः । ननु विभ-
क्तिशून्ययत्पदमनुवज्जनीयमनो न कर्मत्वेतरविशेषणत्वेनोपस्थितिरित्यत आह,
‘विभक्तिशून्येति, ‘चित्रगुपदेन’ चित्रगुपदार्थेन चित्रगवा, ‘अन्वयप्रकारेति
अपदोत्तरं स्तत्त्व कर्मत्वस्वरूपससर्गेऽपस्थापकविभक्तिविरुद्धादित्यर्थः, नामार्थ-
योगानामार्थ-धात्वर्थयोश्च भेदससर्गाकाङ्क्षयोधे नामोत्तरविभक्तिजन्यससर्गेऽप-
स्थितेकस्वत्वात् चित्रपदोत्तरद्वितीयायाश्च यत्पदानुत्तरत्वादिति भावः । उप-
पत्तिरिति’ स्वामिनः शुद्धमन्योपस्थिति, ‘प्रथमान्तेनेति, धात्वर्थं वासार्थयोर्म-

विग्रहे तदभियुक्तैर्बहुव्रीहेः साधुत्वनिषेधाच्च । न च
चित्रा गौर्यस्य तमानयेति तत्पदार्थस्य क्रियान्वय-
इति वाच्यम् । तथाननुभवात् चित्रगोसम्बन्धिन-
मानयेति हि वाक्यार्थधौः विग्रहे तत्पदस्याप्रयोगेण
स्मृत्यभावाच्च । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत्पदस्मरणमपी-
ति चेत्, न, अघ्याहारापत्तेः, तथापि चित्रगुमानये-
त्यत्र विभक्तिस्तत्पदार्थगतं न स्वार्थमुपनयेत् किन्तु

चेतरान्वितत्वेनेति विशेषः । 'तथाननुभवात्' वाक्यार्थद्वयान्वया-
ननुभवात्, 'अघ्याहारापत्तेः', तथाच तदपेक्षया स्ववशाया एव कल्प-

क्रियान्वयलक्षादि पूर्व्वदोष एव तात्पर्यं, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सहा-
गत पिता सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिरिति कश्चिद-
क्त्यापि तदतिरिक्तो नियमो बोध्य इत्याहुः । 'तथाननुभवदिति वाक्यार्थ-
द्वयाननुभवदित्यर्थः । नन्वेतदेव कुल इत्यत्र आह, 'विधेति, 'अघ्याहा-
रेति, प्रदक्षत्यनारेक्षया च लक्ष्यया पदार्थमात्रकल्पनस्य अनुत्वादित्यत्र

देहाख्ये विभक्तिजन्यसंसर्गोपस्थितेकत्वत्वादिति भावः । ननु प्रथमाया एव
कार्मन्ते लक्षणेत्यत्र आह, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सह वर्तते यः स
सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिर्दृष्टलक्षादि तदतिरिक्तस्थिते
नियमो बोध्यः । 'तत्पदार्थस्येति स्मृततत्पदगोपस्यापितस्वार्थस्येत्यर्थः । 'तथा
ननुभवदिति अन्यपदार्थस्य यस्मिन् कार्मन्तोभयविशेषतया ननुभवदि-
त्यर्थः, 'यत्तदोर्नित्येति तत्पद विना यत्पदस्य निराकाङ्क्षादित्यर्थः,
'तत्पदस्मरणमपीति विग्रहवाक्यस्य तदनुषङ्गेन तत्पदस्मरणमपीत्यर्थः ।
'अघ्याहारापत्तेरिति तत्स्मरणकल्पनापत्तेरित्यर्थः, तथाचैतदगौरवमभावे

गो-गतमेव विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधजनकत्वव्यु-
त्पत्तेः । अत एवान्यपदार्थोपस्थापकेन समाप्तेनोक्तार्थ-
त्वात् यत्पदाप्रयोगः । अन्यथा यत्पदप्रयोगोऽपि स्यात् ।
न च यत्पदप्रयोगः सधुत्वार्थमेव स्त्रीप्रत्ययस्येवेति
वाच्यम् । “गो-स्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यनुशासनवशात्त-
त्तयैव साधु यत्पदे तूक्तार्थत्वं विना असाधुत्वादन्यथे
न निमित्तान्तरमस्ति, बहुब्रीहैर्नित्यसमासत्वेन विग्र-

भौचित्यात्पदकल्पनापेक्षया पदार्थमात्रकल्पनस्य सधुत्वादन्यथा सच-
णोच्चेदापत्तेरिति भावः । ननु यच्च पदं कस्य तच्चेय अन्यथा
इह तु तत्पदाध्याहारस्याप्यावश्यकत्वाच्चैवमित्यहचेराह, ‘तथापीति ।

अत्रोच्चेदापत्तेरिति भावः । ननु यच्च पदं कस्य तच्च तथास्तु प्रकृते च
तत्पदाध्याहारस्यावश्यकत्वाच्चैवमित्यहचेराह, ‘तथापीति, ‘उक्तार्थत्वादिति,
उक्तार्थानामप्रयोग इत्यभिधावादिति भावः । ‘बहुब्रीहैरिति, विना गौर्य-

यत्पदमपि भातुमव्यते तदनुसङ्गे व्याकाङ्क्षासम्पादनाय तत्पदस्वरूपस्यावश्य-
कत्वात् इति भावः । ननु क्लृप्तसमासस्यपदोपस्थितेः तदर्थोपस्थितेरेव वा
तत्पदादिविग्रयकत्वकल्पनाय गौरवमित्यहचेर्दोषान्तरमाह, ‘तथापीति
तत्पदस्वरूपेऽपीत्यर्थः, ‘विभक्ते’ वाक्यसममिच्छाद्वयविभक्ते । ‘अतएवेति
यत एव बहुब्रीहौवन्यपदार्थे अत्राद्येति, ‘उक्तार्थत्वात्’ बोधितार्थकत्वात्,
‘स्त्रीप्रत्ययस्येवेति विग्रहपदोत्तरं स्त्रीप्रत्ययस्येवेत्यर्थः, ‘उपसर्जनस्येति, परत
स्त्रीप्रत्यययोगोऽभिवर्ततेति शेषः, ‘उपसर्जन’ विशेषण, ‘तथैवेति स्त्रीप्रत्यय-
प्रयोगं विमेल्यर्थः । स्मृतं यस्येतिपद वान्यपदार्थं बोधयतीत्यत्र दोषमाह,
‘बहुब्रीहैर्नित्यसमासत्वेनेति विग्रहादिवाक्यस्यैव विग्रहाभिन्नयोस्वामित्वादि-

हाभावाच्च । चित्रा गौर्यस्येति वाक्यं बहुव्रीहेरन्यपदार्थकथनाय । अन्यथा चित्रगुमानयेत्यव प्रक्रान्त-प्रक्रा-

ननु यदि विग्रहोनास्ति तदा चित्रा गौर्यस्येत्यादिकिमित्यत आह, 'चित्रेति, समस्यमानपदेनैवार्थक्यमस्य विग्रहवाक्यादिह तत्समस्यमानेनापि यत्पदेनार्थक्यमादिति भावः । अत्र च नित्यसमासत्वमसौत्पुपन्यस्तं, वस्तुतो नित्योऽस्त्यनित्यो वा समास उभयथापि विग्रहातु भवनिवमोनास्ति येन तत्स्मरणं कल्प्यत इति ध्येयं । ननु मा भूदयं विग्रहः तत्प्रतिरूपकस्याप्यनुभवनियमेन स्मृतपददादन्यपदार्थोपस्थितिरुदा स्यात् यदि बुद्धिस्तः कोयन्यः स्यात् तदा यत्पदस्य तत्रैव शक्तिर्यदि तु लक्षणयान्दपदार्थधीरुदा पूर्वमबुद्धिस्तस्यापि चित्रमोक्षामिन्नेनोपस्थितस्य लक्ष्यस्यान्वधौरित्याह, 'अन्यथेति, ।

स्येत्यादि तु न विग्रहः समस्यमानपदेनैवार्थक्यमस्य विग्रहत्वादत्र तत्समस्यमानपदपदेनार्थक्यमादिति भावः । वस्तुतो विग्रहस्तत्त्वेऽपि तस्य नियमतः प्रागुपस्थितौ भावाभावादन्वपदार्थं लक्ष्यमैव अन्यथा यस्मैतत्पदत्वेऽपि सा न स्यादिति ध्येयं । एतेन विग्रहप्रतिरूपकत्वज्ञाप्यमेव यत्पदमादायान्वयोऽस्त्विति परास्तं । विग्रहवत्तस्यापि नियमतोऽनुपस्थितेः । 'प्रक्रा-

प्रकारकनोधसाकाङ्क्षवाक्यत्वेनेत्यर्थः, 'विग्रहाभावाच्चेति तादृशवाक्यार्थबोधसमर्थयत्पदमटितवाक्यान्तराभावाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येति वाक्यं किमित्यत आह, 'चित्रेति । न च विग्रहाभावेऽपि विग्रहप्रतिरूपकत्वज्ञाप्यमेव यत्पदमादेवान्वपदार्थलाभोऽस्त्विति वाक्यं । एतद्वाक्यस्य नियमत उपस्थितौ भावाभावादिति भावः । 'अन्यथेति यदि विग्रहवाक्यस्ययत्पददादन्य-

स्यमानयोरभावे यत्पदार्थव्यवहारो न स्यात् । न च चित्रापदं चित्रगोस्वामिलक्षकं, तत्र गोपदार्थानन्वयात् । नापि गोपदं लक्षकं, गोस्वामिनि चित्रापदार्थानन्वयापत्तेः । तस्माद्वाक्यार्थचित्रगोसम्बन्धितया पुरुषस्य प्रतीतेर्बहुव्रीहौ वाक्य एव लक्ष्येति । वार्त्त-

नोति, पद्यपदं चित्रा गौर्येष्टेयर्थकयनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वयप्रत्यक्षमिति तत्र तमानयेत्याद्यव्याहारश्च तथा प्रकृते च तस्य दूषितत्वादिति भावः ।

पदार्थप्रत्यक्षदेवार्थः, 'यत्पदार्थव्यवहार इति यत्पदार्थशब्दबोध इत्यर्थः, यत्पदस्य सर्वनामतया प्रकान्त-प्रशंस्यमानान्तरस्यैव परान्तर्गतत्वादिति भावः । 'प्रकान्तं' शब्दान्तरेण पूर्वोक्तं, 'प्रशंस्यमानं' शब्दान्तरेणानुपदं वक्ष्यमाणं । नन्वेवं चित्रा गौर्येष्टेयर्थकयनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वय इति वाच्यं । ममासादेरन्यपदार्थस्य प्रकान्तत्वात् तस्य तदर्थकयनरूपत्वादिति हृदयं । 'अनन्वयात्' अन्वयात्तन्मवात्, न च गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं । तथापि विमलार्थान्वयात्तन्मवात् प्रत्यक्षार्थान्वितत्वाद्येव बोधकत्वात् प्रत्ययानामिति भावः । 'तत्र गोपदार्थेति, गोस्वामिनस्तन्वत्वाभावादिति भावः । न च गोपदार्थस्य गोस्वामिन एकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनाश्रयः घटादयः चैत्रस्य गजेत्यादाविव पदार्थैकदेशेनान्वयस्याप्यत्र व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यं । पदार्थैकदेशे भेदेनान्वयस्य क्वचिद्व्युत्पन्नत्वेऽप्यभेदान्वयस्यात्यन्तमव्युत्पन्नत्वादन्यथा गौर्निद्या इयं निवसित्वाद्यौ गोस्य इत्यादावपि निवसान्वयापत्तेरिति हृदयं । यदि च व्युत्पत्तिर्वैचित्र्यात् अभेदेनाप्येकदेशेऽन्वायोऽभावापेक्षया तदा त्वयमपि पद्य भाषीयानिति मन्तव्यं । 'वाक्य एवेति, न च चित्रपदस्य च स्वामिनि लक्ष्यतया चित्रगोस्वामिनोलाभसम्भवात् कथं वाक्ये लक्ष्येति वाच्यं । पदार्थैकदेशत्वपस्य नामाद्ययोर्भेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया गोपदार्थैकदेशे स्वाभिने चित्रगोरन्वयात्तन्मवात् । एतेन चित्रपदं चित्रगोपदं गोपदस्य स्वा-

मेतत्, वाक्ये निरर्थकतया स्वार्थसम्बन्धाभावेन लक्ष-
णानिपेधात् अत्रापि पदलक्षण्यैवोपपत्तेश्च । तथा
हि चित्र-गोपदयोरन्वयबोधानन्तरं गोपदं चित्रगो-
स्वामिलक्षकं स्वप्नाप्यचित्रगोसम्बन्धेन तत्स्वामिस्मार-
कत्वात् । चित्रापदं गवान्वितस्वार्थबोधकतया मुख्या-
र्थमेव । कर्तव्यान्वयबोधानुक्कलत्वेन न वाक्यभेदोऽपि ।

पदलक्षणा दूषयन्नेव वाक्यलक्षणा व्यवस्थापयति, 'न चेति, 'कर्तव्येति सम्-
न्वयस्थितिहेतुचित्रगोपदस्थित्यनुक्कलत्वादित्यर्थ, 'गोपदमेति गोपदमात्र-

मित्यपरमित्यपि प्रत्युक्तं नामार्थयोर्भेदान्त्वयस्यास्त्वपन्नवया सामित्वे चित्र-
गोरन्वयासम्भवात् धर्मिण्य सामिगोऽन्वयसङ्गात्तेति भावः । 'निरर्थकत-
येति शक्तिः प्रत्ययवैयर्थ्यं, 'स्वार्थेति अत्राश्रयवैयर्थ्यं । ननु लक्षणाख्या लक्षणा-
प्यसम्बन्ध एव लक्षणास्वित्यद्वयेराह, 'अत्राप्येति वक्ष्योद्भावपौत्यर्थं, 'चित्र-
गोपदयोरेति चित्रपदार्थ-गोपदार्थयोरित्यर्थं, 'अन्वयबोधानन्तरमिति
अभेदान्वयबोधानन्तरमित्यर्थं, 'चित्रगोस्वामिलक्षकमिति लक्षणाया चित्र-
गोस्वामिबोधकमित्यर्थः, एवञ्च यत्र मुख्यार्थस्यापि क्रियाद्यन्वयो न बाधित-
स्तत्सामग्री च प्राथमिकी तदभिप्रायेणोक्तमन्यत्र तु चित्रपद तात्पर्यग्रा-
हकं, अन्यत्र च चित्रगोस्वामिलक्षकमिति मन्यतः । 'स्वार्थबोधकतयेति
चित्रगुणविशिष्टबोधकतयेत्यर्थं, 'मुख्यार्थमेवेति । यद्यपि चित्रपदस्य चित्रगुण-
विशिष्टबोधने लक्षणेव भाषवाचित्रमुख्य एव शक्ते "शुद्धिचिह्नास्तु तद्वर्तित्य-
भरणोभक्त्य निरुद्धलक्षणाप्रतिपादक इति कुतो मुख्यार्थत्व, तथापि 'मुख्या-
र्थमेवेत्यस्याभरणोपादिशोधितार्थकमेवेत्यर्थः । ननु चित्रपद-गोपदयोर्विभि-
न्नान्वयबुद्धिजनकत्वे भिन्नवाक्यत्वापत्तिरित्यत्र आह, 'कर्तव्येति चित्रपदस्या
पि तात्पर्यग्राहद्वारा कर्तव्यान्वयबुद्धिप्रयोजकत्वादित्यर्थं, एकान्वयबुद्धिप्रयो-

न चैवमेकस्यैव गोपदस्यान्यपदार्थे वृत्तौ समाप्ती न
 स्यात् अनेकस्यान्यपदार्थे वर्त्तमानस्य समाप्तानुशास-
 नादिति वाच्यम् । चित्रापदस्यापि परम्परया अन्य-
 दार्थबोधकत्वात् । अस्तु वा चित्रापदेऽपि लक्षणा
 चित्रापदार्थस्य परम्परया चित्रगोस्वामिसम्बन्धात् ।

स्येत्यर्थः । चित्रपदस्य मुख्यमात्रवाचित्वमाश्रित्याह, 'परम्परयेति, 'चित्रेति,
 अथवाभ्युपगमवादोऽस्तु वेत्युपक्रममात् । वस्तुतः साक्षात्सम्बन्धेन उपस्थाप-

नकत्वस्यैव भिन्नवाक्यतारूपत्वादिति भावः । 'वृत्तौ' वृत्तव्याया, 'अन्यपदार्थे'
 वर्त्तमानस्येति अन्यपदार्थबोधकस्येत्यर्थः, 'परम्परयेति तात्पर्यग्राह्यादिवादे-
 त्यर्थः, चित्रपदं चित्रगोसम्बन्धित्वेन चित्रगोसम्बन्धित्वं गोपदस्य पुरुषत्वेन
 पुरुषं लक्षयतीति पदद्वयं एव लक्षणा अन्वयधोरपि चित्रगोसम्बन्धभिन्नं
 पुरुषमागदेत्याकारेत्यभिप्रायेत्याह, 'अस्तु वेति । ननु चित्रपदस्य चित्रगो-
 स्वाभिनि लक्षकत्वसम्बन्धमावात् कुतो लक्ष्येयत्व आह, 'चित्रापदार्थस्येति
 चित्रपदप्रत्ययस्य चित्ररूपस्येत्यर्थः, 'परम्परया' स्वाभ्यस्तमित्वलक्षणापरम्प-
 रासम्बन्धेन । न च तथापि चित्रगुं पुरुष इत्यादौ एवम् पुरुषवाचकपदसत्त्वे
 पदद्वये न लक्षणासम्भव इति वार्त्ता । तत्रापि चित्रगोस्वाम्यभिन्नपुरुषाभिन्नः
 पुरुष इत्यन्वयबोधसम्भवेन पदद्वये लक्षणासम्भवात् । यदि चोद्देश्यतावच्छे-
 दकस्य विधेयतावच्छेदकान्तर्भाव एव निराकाङ्क्षत्वं दण्डोरक्तदण्ड घटो नी-
 लघट इत्यादयोऽपि व्यवहारा निराकाङ्क्षास्तदा तत्र गोपदस्य पुरुषत्वा-
 तिरित्तत्वेन मनुष्यादिना पुरुषे लक्ष्येति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः ।
 एवम्याहृष्टवानरो वृत्त इत्यादावपि व्याहृष्टपदं तात्पर्यग्राहकं वानरपदस्य
 वानरारोहककर्मणि साक्ष्यिक तस्य च वृत्ते अभेदेनान्वयः । यदा व्याहृ-
 ट्पदं प्रकृति-प्रत्ययविभागेन वानरारोहककर्मपरं वानरपदस्य देशपरं तथा-

न चैवमेकस्यैव गोपदस्यान्यपदार्थे वृत्तौ समासो न
स्यात् अनेकस्यान्यपदार्थे वर्तमानस्य समासानुशास-
नादिति वाच्यम् । चित्रापदस्यापि परम्परया अन्य-
दार्थबोधकत्वात् । अस्तु वा चित्रापदेऽपि लक्षणा
चित्रापदार्थस्य परम्परया चित्रगोस्वामिसम्बन्धात् ।

स्येत्यर्थः । चित्रपदस्य मुख्यमात्रवाचित्वमात्रित्याह, 'परम्परयेति, 'चित्रेति,
अथवाभ्युपगमवादोऽस्तु वेत्युपक्रममात् । वस्तुतः साक्षात्सम्बन्धेन उपस्थाप-

नकत्वस्यैव भिन्नवाक्यतारूपत्वादिति भावः । 'वृत्तौ' लक्षणाया, 'अन्यपदार्थे'
वर्तमानस्येति अन्यपदार्थबोधकस्येत्यर्थः, 'परम्परयेति तात्पर्य्यग्राहादिद्वारे-
त्यर्थः, चित्रपदं चित्रगोसम्बन्धित्वेन चित्रगोसम्बन्धिना गोपदश्च पुरुषत्वेन
पुरुषं लक्षयतीति पदद्वयं एव लक्षणा अन्यवधोरपि चित्रगोसम्बन्धभिन्नं
पुरुषमागयेत्याकारेत्यभिप्रायेत्याह, 'अस्तु वेति । ननु चित्रपदस्य चित्रगो
स्वामिनि लक्षणसम्बन्धाभावात् कुतो लक्षयेत्यत आह, 'चित्रापदार्थस्येति
चित्रपदशब्दस्य चित्ररूपस्येत्यर्थः, 'परम्परया' साश्रयस्वामित्वलक्षणापरम्प-
रासम्बन्धेन । न च तथापि चित्रगुः पुरुष इत्यादौ पृथक् पुरुषवाचकपदसत्त्वे
पदद्वये न लक्षणासम्भव इति वाच्यः । तथापि चित्रगोस्वाम्यभिन्नपुरुषाभिन्नः
पुरुष इत्यन्यवबोधसम्भवेन पदद्वये लक्षणासम्भवात् । यदि चोद्देश्यतावच्छे-
दकस्य विधेयतावच्छेदकान्तर्भाव एव निराकाङ्क्षत्वं दृष्टोरुक्तदण्डं दृष्टो नौ-
लघट इत्यादयोऽपि व्यवहारा निराकाङ्क्षास्तदा तु तत्र गोपदस्य पुरुषत्वा-
तिरिक्तत्वेन मनुष्यत्वादिना पुरुषे लक्षयेति न क्वाप्यनुपपत्तिरिति भावः ।
एवञ्चारूढवानरो वृत्त इत्यादावपि आरूढपदं तात्पर्य्यग्राहकं वानरपदश्च
नानरारोहणकर्मणि साक्ष्यिकं तस्य च वृत्ते व्यभेदेनान्वयः । यद्वा आरू-
ढपदं प्रकृति प्रत्ययविभागेन वानरारोहणकर्मपरं वानरपदश्च देशपरं तथा

विज्ञानबहुव्रीहौ चित्रादेर्विशेषणस्यापि कार्यान्वयात् ।
क्रियावाचित्वनियन्त्रितत्वादिरूपेणाजहत्स्वार्थलक्ष-
णेति सम्प्रदायः ।

णत्वादिति भावः । 'आदीति सम्मकर्णविषयविनो यः सम्बन्धस्तदव-
च्छिन्नत्वादिनेत्यर्थः, 'सम्प्रदाय इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्वीजन्तु सम्ब-
वाचित्वेति, अथ च लक्षकसम्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतया क्रियावाचित्वादि-
कमेव शब्दसम्बन्धः आदिपदाच्च सम्मकर्णविषयविनो यः सम्बन्धस्तदवच्छिन्नत्वा-
दिपरिमह, 'सम्प्रदाय इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्वीजन्तु सम्मकर्णमानयेत्यादौ यद्य-
जहत्स्वार्था तदोभयसाधारण्येनोक्त्यर्थेण सम्मकर्णस्याप्यन्वये तस्यापि विशे-
ष्यत्वेनैवान्वयः स्यात् चैत्रवत्, न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, तथाचोभय-
त्रापि जहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थत्यागात् विशेष्यत्वेनापि
स्वार्थस्य विधेयान्वय इति तद्गुणसंविज्ञानोक्तिः, सम्मकर्णसम्बन्धित्ववत्
विज्ञानोसम्बन्धित्वेन उपस्थितावपि स्वार्थस्योपलक्ष्यतया विधेयान्वयेना-
तद्गुणसंविज्ञानोक्त्यन्तेति वदन्ति ।

केचित्तु विशेष्यतया विशेष्यतया वा स्वार्थान्वयादेवाजहत्स्वार्थ-
त्याजः ।

येति पूर्वपदार्थस्येत्यर्थं, 'कार्यान्वयात्' क्रियान्वयात्, 'क्रियावाचित्वेति
वाच्यतासम्बन्धेन क्रियावत्त्वेत्यर्थं, तेन नातिप्रसङ्गः, क्रियावत्त्वञ्च सङ्केतविशेष-
सम्बन्धेन क्रियापदवत्त्वं, एतच्च भुवादयोधातव इत्यत्रोक्तं, चैत्रादौ भोज-
येत्यत्राह, 'नियन्त्रितत्वेति, नियन्त्रितत्वञ्च चैत्रविषयकबुद्धिविशेषविषयत्व,
'आदिपदात् सम्मकर्णमानयेत्यत्र सम्मकर्णविषयविनो यः सम्बन्धस्तद्विरूपक-
त्वस्य सम्मकर्णं पुरुषोभयसाधारण्यस्य यस्मिन्नाह । 'अजहत्स्वार्थलक्षणेति
आदिपदे भूचैत्रादिपूर्वपदसाधारणी लक्ष्यत्वेत्यर्थं, भूचैत्रादिकन्तु तात्पर्य-
माहकमिति भावः । 'सम्प्रदायः' नैकसम्प्रदायः ।

लक्षितलक्षणाया अन्यपदार्थधीरिति । तन्न । एकपद-
लक्षणातोलक्षितलक्षणायाजघन्यत्वात् । भुवादयोधा-
तवः चैवादीन् भोजय सम्बर्णमानयेत्यादितद्गुणसं-

लक्षकतया लक्षितलक्षणेति भावः । वक्ष्यतो लक्ष्यधिगोषटितपरम्परास-
म्बन्धेन चित्रापदस्यैव लक्षकत्वं लक्षणायाः पदधर्मेत्वात् । ‘एकेति, गौर-
वाविति भावः । न च परम्परासम्बन्धेन तदुपस्थापकत्वसम्भवादेकैव लक्षणा-
स्त्विति वार्थः । साक्षात्सम्बन्धेन गोपदस्य तदुपस्थापकत्वे साधवादिर्युक्त-
त्वात्, अन्यपदार्थस्य च सम्बन्धितावच्छेदकतया पूर्वं भातेन सामित्य-चैत्रता-
दिनैव भागं तोरत्ववचित्रगोसम्बन्धित्वेनैव वा गङ्गातोरेत्ववदिति ध्येयं । नन्वेवं
चित्रगुमानयेत्यनेन लक्षकपदार्थे भुवादय इत्यादावपि सार्यान्वयो न स्था-
दित्यत आह, ‘भुवादव इति, जहत्सार्यायामेव तथेति भावः । ‘क्रिया-

गोपदस्य तु तात्पर्यसाहकतया सार्थकतेति भावः । ‘जघन्यत्वादिति गौर-
वादिति भावः । इदमुपलक्ष्यं वक्ष्यतो लक्षितस्य चित्रगोर्लक्ष्यिकत्वे वि-
भक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिं प्रकृतौभूतेन गोपदेनानुपस्थितत्वात् । किञ्च यस्या पद-
जन्यपदार्थोपस्थितेरेव श्रान्दधीहेतुतया धर्मोपस्थापितस्य चित्रगोक्षानिनः
श्रान्दानुभव एवानुपपन्नः । न च साधवात् पदधानप्रयोज्यपदार्थोपस्थितिरेव
श्रान्दबोधोद्भूतमिति वार्थः । तथासति श्रान्दबोधजन्यसंस्काराधीनपदाजन्योप-
स्थितेरपि श्रान्दबोधोपपत्तेरित्यपि नोर्थः । ननु भुवादयोधातवोभवन्ति चैवा-
दीन् भोजयेत्यत्र तद्गुणसंविधावबहुव्रीहौ लक्ष्यया आदिपदोपस्थापि-
तस्यान्यपदार्थस्यैव क्रियान्वयसम्भवात् कथं भू-चैवादेरपि क्रियान्वयः, न हि
चित्रगुमानयेत्यत्र चित्रेण क्रियान्वय इत्यत आह, ‘भुवादयोधातव इति,
भवन्तीति धेवः, तेनामे क्रियान्वय इति शङ्क्यते, ‘तद्गुणेति, यत्र पूर्वप-
दार्थस्यापि क्रियान्वये तात्पर्ये तदेव तद्गुणसंविधानबहुव्रीहिः, ‘विशेषय-

विज्ञानबहुव्रीहौ चित्रादेर्विशेषणस्यापि कार्यान्वयात् ।
क्रियावाचित्वनियन्त्रितत्वादिरूपेणाजङ्गत्स्वार्थलक्ष-
णेति सम्प्रदायः ।

एतादिति भावः । 'आदौति सम्मकर्णवयविनो यः सम्बन्धस्तदव-
च्छिन्नतादिनेत्यर्थः', 'सम्प्रदाय इत्यस्वरभोद्भावानं, तदौजन्तु सम्ब-
वाचित्वेति, अथ च जङ्गत्सम्बन्धस्यैव चक्षतावच्छेदकतया क्रियावाचित्वादि-
कमेव शक्यसम्बन्ध आदिपदात् सम्मकर्णवयविनो यः सम्बन्ध तदवच्छिन्नता-
दिपरिग्रहः, 'सम्प्रदाय इत्यस्वरभोद्भावनं, तदौजन्तु सम्मकर्णमानयेत्यादौ यद्य-
जङ्गत्स्वार्था तदोभयसाधारणेनोक्तरूपेण सम्मकर्णस्याप्यन्वये तस्यापि विशे-
ष्यत्वेनैवान्वयः स्यात् चैववत्, न चेष्टायति, अनुभवविरोधात्, तथाचोभय-
त्रापि जङ्गत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थत्वाभावात् विशेष्यत्वनापि
स्वार्थस्य विधेयान्वय इति तदगुणसविधानोक्तिः, सम्मकर्णसम्बन्धित्ववत्
चित्रगोसम्बन्धित्वेन उपस्थितावपि स्वार्थस्थोपजङ्गत्तया विधेयान्वयेना-
तदगुणसविधानोक्तिरिति वदन्ति ।

केचित्तु विशेष्यतया विशेष्यतया वा स्वार्थान्वयादेवाजङ्गत्स्वार्थ-
त्वाच्चः ।

स्येति पूर्वपदार्थस्येत्यर्थः, 'कार्यान्वयात्' क्रियान्वयात्, 'क्रियावाचित्वेति
वाच्यतासम्बन्धेन क्रियावत्त्वेत्यर्थः, तेन नातिप्रसङ्गः, क्रियावत्त्वञ्च सङ्गेतविशेष-
सम्बन्धेन क्रियापदत्वञ्च, एतच्च भुवादबोधतावद् इत्यत्रोक्तं, चैत्रादीन् भोज-
येत्यत्राह, 'नियन्त्रितत्वेति, नियन्त्रितत्वञ्च चैत्रविषयकबुद्धिविशेषविषयत्व,
'आदिपदात् सम्मकर्णमानयेत्यत्र सम्मकर्णवयविनो यः सम्बन्ध तद्विरूपक-
त्वस्य सम्मकर्णं पुरुषोभयसाधारणस्य परिग्रहः । 'अजङ्गत्स्वार्थलक्षणेति
आदिपदे भू चैत्रादिपूर्वपदसाधारणी अक्षय्येत्यर्थः, सू-चैत्रादिकन्तु तात्पर्यं
ग्राहकमिति भावः । 'सम्प्रदाय' नैकसम्प्रदायः ।

अत्राहुः अनस्तमितपद-पदार्थविभागस्य चित्र-
गुप्तमुदायस्यान्योन्यान्वितावयवार्थसम्बन्धिन्यन्यपदार्थे
शक्तिः कल्प्येत अतो नानेकार्थत्वम न वा अवयवार्थ-
त्यागो न वा तद्गुणसंविज्ञाने लक्षणा योगरूढिस्वी-

कर्णमित्यादौ यद्यजहत्स्वार्थलक्षणाया एव लक्षितलक्षणात्वादिति
तदुपस्थितिरुदा विज्ञेयत्वेनैवोभयान्वयापत्तिः ।

‘अत्राहुः’ इति, वैयाकरण्या इति शेषः । योगार्थभानार्थमाह, ‘अनस्त-
मितेति’, ‘अत इति, सम्बन्धित्वेन शक्तिर्न चैत्रत्वादित्यर्थः । ‘तद्गुणेति
अन्यथा अन्यपदार्थस्यैव शक्यत्वे समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादित्यर्थः’,
‘उपपत्तिश्चावयवार्थभानार्थं’ तद्गुणेत्युक्तं । अन्यथा अन्यत्रातद्गुणान्भुपगमा

‘अत्राहुः’ इति, वैयाकरण्या इति शेषः, ‘अनस्तमितेति प्रतीकभानाव-
यवार्थस्येत्यर्थः’, ‘अन्योन्यान्वितेति चित्राभिप्रायसम्बन्धिनोर्यर्थः’, ‘शक्तिः
कल्प्येतेति चित्राभिप्रायसम्बन्धित्वरूपेण शक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः, शक्ततावच्छेद-
कन्तु चित्रगुणपदत्वमेवेति भावः । ‘अत इति यतश्चित्रगोसम्बन्धित्व-लक्षणाया
सम्बन्धनिरूपकत्वादिना शक्तिर्न तु चैत्र मैत्रत्वादित्यर्थः, ‘अनेकार्थत्व’ चित्र
गुणपद लक्षकपदपर्यायकार्थत्वः । ‘न वा अवयवार्थेति, चैत्रत्व मैत्रत्वादिना
शक्तावयवार्थत्वाभावरितिरिति भावः । ‘तद्गुणसंविज्ञान इति सम्बन्धोऽपि-
दित्यर्थः’, ‘लक्षणा’ इति, चैत्रत्व मैत्रत्वादिना अन्यपदार्थस्य शक्यत्वे अवयवार्थ-
भानार्थं समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादिति भावः । ‘तद्गुणसंविज्ञान-
इत्युपलक्ष्य, अतद्गुणसंविज्ञाने चित्रत्वादपिदेऽपि चैत्रत्व मैत्रत्वादिना
शक्यत्वे अवयवार्थभानार्थं समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादित्यपि बोध्यः ।
न च तस्यापि सुवादयो धातव्ये चैत्रादीन् भोजयेत्यादौ का गतिः लक्ष-
मिषावाचितं विद्यन्तितत्वादिना शक्त्यभ्युपगमे अवयवार्थव्याप्यतेति वाच्यः ।

कारात् अवयवार्थाज्ञाने तत्सम्बन्धिनोऽज्ञानात् ।
मण्डपादौ तु अवयवार्थनिरपेक्षैव गृहविशेषधीरि-
त्यवयवार्थत्याग एव समुदाये रूढिः ।

देव तदवापत्तिरित्यपि परोब्रूयादिति, 'अवयवार्थेति । न चैव चित्रगुमान-
येत्यादाववयवार्थात्यागे तद्गुणात्तद्गुणविभागो न स्यादिति वाच्य । विधे-

अनापत्त्या तच्चावयवार्थत्यागाभ्युपगमात् भूत्वा सत्त्व मैत्रत्व चैषत्वादिना नामा-
र्थत्वाभ्युपगमादेति भावः । सर्वत्र हेतुमाह, 'योगरूढीति योगार्थान्तर्भावेन
रूढिस्वीकारादित्यर्थः । योगार्थान्तर्भावे हेतुमाह, 'अवयवार्थेति, 'तत्सम्-
न्धिनोऽज्ञानादिति तत्सम्बन्धित्वेनाज्ञानापत्तेरित्यर्थः । नन्वेव मण्डपादिपदे-
ऽपि योगार्थान्तर्भावेन रूढ्यापत्तिरित्यत्र आह, 'मण्डपादाविति, 'निरपेक्षैव'
अविशेषिकैव, 'अवयवार्थत्याग एवेति अवयवार्थान्तर्भावेनेत्यर्थः ।

केचित्तु मन्त्रादिचित्रगवादिपदमपि योगरूढ अवयवग्रन्थवा चित्रग-
वादे समुदायग्रन्थवा च सम्बन्धित्वेन सम्बन्धिना उपस्थिते अवयवार्थ-समुदा-
यार्थयो परस्परमन्वयाच्च चित्रयोसम्बन्धादेर्विशिष्टस्य लाभः । न च नामा-
र्थयोर्भेदेनान्वयस्याप्युत्पन्नतया अथमवयवार्थं रूढ्यर्थयो परस्परमन्वय
मन्त्रपदे त्वमेवससर्गैश्वर्यान्वय इति शत्रुपपत्तिरिति वाच्य । समासाति-
रिक्तखण्डे तथा व्युत्पत्तेरिति त्रैधाकरयमतमाशङ्कते, 'अत्राहुरिति, अतएव
'योगरूढिस्वीकारादिति यथाश्रुतं सङ्गच्छते । 'अन्योन्यान्वितेन सम्बन्धित्व-
रूपेणान्योन्यान्वितावयवान्वयिनीत्यर्थः, 'शक्तिः कस्येवेति सम्बन्धित्वेन रूढि
कस्येवेत्यर्थः, 'अत इति यतः सम्बन्धित्वेन रूढिर्न तु चैत्र मैत्रत्वा-
दिनेत्यर्थः, 'नानेकार्थत्वं' चित्रगवादिसमुदायस्य नानेकार्थत्वं । योगाददे
हेतुमाह, 'अत्रयवेति । नन्वेव मण्डपादिपदेऽपि योगरूढत्वं कुतो नाभ्यु-
पेयत इत्यत्र आह, 'मण्डपेति, 'रूढिरिति, बोधिकेति शेषः, अन्यत्वं
पूर्ववदित्याहुः ।

तथाह्यस्ति चित्रगवादिपदस्यान्यपदार्थे तात्पर्यमेव
तत्रैव च तात्पर्यं नियमतोऽन्यपदार्थस्य प्रतीतेः तदन्या-

किञ्चैव लोहितोष्णीषा इत्यत्र गुणविधिर्न स्थात् लौहित्याप्रत्य-
याद्युपपदवृत्तिरस्यविरोधेन जहत्स्वार्थाभ्युपगमात् । अपि च लक्षणया
अन्यपदार्थस्य चित्रगवादिनोपस्थितौ शक्त्वा सम्मकर्णप्रतीतौ प्रतीति-

पान्थमे विशेषकत्वं उभयलक्षणाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति भावः । नन्वन्यत्राप्य-
तथा न लङ्घितव्यं आह, 'तथाह्येति, 'चित्रगवादिपदस्येति । यद्यपि शक्त-
स्यापि शक्ये तात्पर्यानिश्चय एव चक्ष्येऽपि तात्पर्यस्य तथाचोक्तनियततात्प-

ननु समुदायशक्तिं विनाप्युक्तक्रमेणैवोपपत्तिसम्भवात् किं समुदाय-
शक्त्या शक्त्यन्तरकल्पने गौरवान्मानाभावात् । न चैव घटादिपदेऽपि समु-
दायशक्तिर्न स्यादेकाक्षरकोमेण प्रत्येकशक्तिश्रुत्यादनादुत्तरवर्त्ये लक्ष्यस्यैव
घटादिवोधोपपत्तेः पूर्ववर्णानाम् चित्रादिपदवत् तात्पर्यमात्राद्याहकताया
सुवचतादिति वाच्यं । प्रत्येकवर्त्यशक्तिमविदुषः प्रत्येकवर्त्यलक्ष्यमात्रतिसन्धान
विनापि घटपदप्रत्ययान्तरं घटादेरुपस्थितेस्तत्र समुदायशक्तिरावश्यकत्वा-
दिह तु चित्रादिप्रत्येकपदशक्तिमविदुषोऽन्यपदार्थबोधस्यासिद्धत्वादित्यत्र
समुदायशक्तौ वैयाकरणोक्तमुक्त्यभावः श्रुत्यादयति, 'तथाह्येति, 'चित्रगवादि-
पदस्येति सतात्पर्यकचित्रगवाद्यानुपूर्व्या इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थे' पदपदार्थे,
'तात्पर्यमेवेति समस्यमानपदार्थान्वयात्पर्यकत्वाप्यत्वमित्यर्थः, श्रुत्याद्यु-
चरितातात्पर्यकचित्रगवादिपदे अभिचारवारणात् सतात्पर्यकेत्यानुपूर्व्या-
विशेषणं, 'तत्रैवेति समस्यमानपदार्थाविरक्तिवैरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्व-
स्येयं, कदाचिदपि चित्ररूपप्रतीतिर्जायता गोसदृशप्रतीतिर्जायतामित्या-
दीच्छया चित्रगवादिपदानुधारणादित्यभिमानः । यद्यपि चित्रगोसम्व्या-
दावन्यपदार्थतात्पर्येऽपि विशेषणविधया चित्ररूपादौ तात्पर्यमस्येव तथापि

प्रतीतेश्च, नियततात्पर्यं विना अन्यपदार्थे बहुव्रीहौ
नियमतोलक्षणापि न स्यात् । तस्मान्नियततात्पर्यनिर्वा-
हिका बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरेव, लक्षकपदस्य लक्ष्ये

कक्षपादेव विवादविच्छेदे विनिगमकन्यायाभिधानानौचित्यात्
तस्मान्न तद्गुणसविज्ञाने अजहत्सार्था न वा अतद्गुणसविज्ञाने
अजहत्सार्थेति विभाग, किन्तुभयत्र अजहत्सार्था उभयत्र च सम्ब-
न्धसम्बन्धित्वेन चित्रगोत्रसम्बन्धित्वेन चोपस्थितिर्विशेषणतोपलक्षणत्व-
भेदादुभयभेद, उपलक्षणत्वन्तु विधेयापेक्षया ज्ञाने ह्युभयोर्विशेषण-
त्वमेव । न च वृत्तिद्वयविरोध, सम्बन्धलक्षणयैव सम्बन्धिनोभानात्,
यद्वि येन विना न भासते तद्व्रीहेतोस्तद्व्योधकत्वनियमेन सम्बन्ध-

र्यस्य शक्तिनिर्वाह्यात् नोभयसिद्ध तत्रैव तथात्वकल्पने निरुद्धलक्षणाभिर्वा-
ह्यात् नोभयसिद्ध तत्रैव तथात्वकल्पने निरुद्धलक्षणाभिर्वाह्यात्कल्पनेऽपि
तुल्य तथाप्यापातत इदं, अतएवाप्ये तदेवाशङ्क्युक्त्यन्तरं वक्ष्यति । इष्टा

विशेषणविधया तात्पर्येतरतात्पर्याभावस्य विवक्षितत्वाददोषः । अन्यपदार्थं
तात्पर्यव्याप्यत्वमन्यपदार्थेतरतात्पर्याभावव्याप्यत्वञ्चोपपादयति, 'नियमत-
इति, तात्पर्यप्रभात इति शेषः, 'तदन्याप्रतीतेःचेति अन्यपदार्थान्या
प्रतीतेःचेत्यर्थं, तात्पर्यप्रभात इत्यत्रापि सम्बन्ध्यते, 'नियततात्पर्यं विनेति
अन्यपदार्थेतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्वानभ्युपगम इत्यर्थं, 'अन्यपदार्थं इति,
तात्पर्यप्रभात इति शेषः, 'लक्षणापि न स्यादिति लक्ष्यया शब्दबोध-
जनकता भवन्मतेऽपि न स्यादित्यर्थः । क्वचित् तात्पर्यप्रभातोऽन्यपदार्थ-
तरस्यापि प्रतीति स्यादिति भावः । नन्वेतावता चित्रगवाद्यानुपूर्व्या अन्य
पदार्थं नियमतस्तात्पर्यमस्तु तत्र तच्छक्ति कथं स्यादित्यत उपसहस्रति,
'तस्मादिति, 'नियततात्पर्यनिर्वाहिकेति चित्रगवाद्यानुपूर्व्या अन्यपदार्थे

तात्पर्यानि यमात् तात्पर्यनियमे च कचिद्वहुव्रीहे-

लक्षणैव सम्बन्धिभोमानात्तौरल्लक्षणा तौरल्लेखे तेन विना
तौराक्षरणात् निर्बिकल्पकरूपायाः सूतेरभावादित्यपि द्रष्टव्यं । तत्र
तात्पर्यमेव तथैव तात्पर्यमिति नियमौ प्रत्येकमेव प्रक्रिनिपतौ
न तु व्यापकौ प्रकृतानुपयोगात् नानार्थे अभिचाराच्च । प्रकृत-

तात्पर्यकत्वस्य तदितरतात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वनिर्वाहिकेत्यर्थः, 'बहु-
व्रीहे' चित्रवाद्यानुपूर्वगादेः, तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यतात्पर्यकानुपूर्व्यकत्वस्य
तदितरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्य वा तच्छक्तत्वव्याप्यत्वादिति
भावः । ननु तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्य तच्छक्तत्वव्याप्यत्वं कुत्रापि द्रष्टव्यं न
तावद्घटादिपदे तत्र जप्ते तत्तात्पर्यदृष्ट्यायां शब्दे तात्पर्याभावेन शब्द-
तात्पर्यकत्वव्याप्यत्वस्यैवाभावेन तदितरतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्वस्य
तच्छक्तत्वव्याप्यत्वमपि न कुत्रापि द्रष्टव्यं घटादिपदे जप्ते तात्पर्यदृष्ट्यायां
शब्देतरतात्पर्यकत्वभावे शब्देतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्वस्यैवातिशेरेति
चेत्, न, बोधपूर्व्यमदविशेषः शरीरविशेषशक्तौ ज्ञानपरतया तात्पर्यसामान्यं
विराज न प्रयुक्तस्यैवोभयत्र दृष्टान्तत्वसम्भवात् ।

केचिन्नु अन्यपदार्थतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्व-तदितरतात्पर्यक-
त्वाभावव्याप्यानुपूर्व्यकत्वयोरन्यपदार्थशक्तत्वस्यान्यत्रातिशयस्यैवाभावेऽपि
यतिरेकस्यान्यपदार्थशक्तत्वमनुमेयमिति भावः ।

नन्वत्र तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्व्यकत्वं न तच्छक्तत्वव्याप्यं शब्दकपदस्य
लक्ष्यतात्पर्यकत्वादिव्याप्यानुपूर्व्यकत्वेऽपि तच्छक्तत्वभावादित्यत आह,
'बहुव्रीहेत्येति, 'बहुव्रीहे तात्पर्यानि यमादिति बहुव्रीहेतात्पर्यकत्वस्य ज्ञातेर-
तात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वविरहादित्यर्थः, केवलशब्दलक्षिकानुपूर्व्य-
व्यसिद्धत्वादिति भावः । ननु बहुव्रीहेरन्यतात्पर्यपदार्थनियमोऽभिहित इत्यत-
आह, 'तात्पर्यनियमे चेति, बहुव्रीहेरपीत्यादि, 'बहुव्रीहेः' सत्तात्पर्यक-

रन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यात् । अथ क्वचिद्वहुव्रीहे-
रन्यपदार्थं तात्पर्यमेव न भवति यथा “यजमान-
पञ्चमा ऋत्विजोलोहितोष्णीषा ऋत्विज इत्यत्र यज-
मानपञ्चमत्व-लौहित्ययोर्विधेयत्वेन प्राधान्यात्तत्परत-
या अन्यपदार्थं तात्पर्याभावादेवं क्वचिल्लोकेऽपीति
चेत्, तर्हि तत्रान्यपदार्थं तात्पर्याभावात् तदनुपपत्तिं
विना लक्षणाविरहादन्यपदार्थं शक्तिरेव । अन्यथा

नियमस्वेकार्य एव सुगृह्य । न च प्रथमनियमोऽभिद्व, लक्ष्यता-
त्पर्येऽपि वाक्यतात्पर्यसम्भवात् शक्यसम्बन्धिनि वाक्याविशेषणत्वादिति
भावः । लक्ष्यतात्पर्यविशेषत्वेनापि लक्ष्यतात्पर्यनियमादित्यत्र

पत्तिमाश्रयते, ‘अथेति, ‘अन्यपदार्थं इति, “लोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ती-
त्यादिना उष्णीषस्यान्यपदार्थस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादिति भावः ।
तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणावीजमितिमतमाश्रित्याह, ‘तर्हीति, ‘आभि-

षऊव्रीहे, ‘अन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यादिति अन्यपदार्थतात्पर्याभाववत्वमपि
स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमाश्रयते, ‘अथेति, ‘तात्पर्यमेव न भवतीति तात्पर्या-
भावोऽस्येवेत्यर्थः । ‘यजमानेति यजमानपञ्चमा ऋत्विज प्रचरन्ति लौहितो-
ष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्तीत्यर्थः, प्रचरन्तीत्यस्य यज्ञशालाया गच्छेयुरित्यर्थः,
‘यजमानपञ्चमत्व लौहित्ययो’ यजमानपञ्चम लौहित्योष्णीषयो, प्रचरणस्यै-
वेति शेषः, ‘विधेयत्वेन’ पूर्वोक्तत्वे सति प्राप्तव्यत्वेन, ऋत्विजप्रचरणस्य
प्रकारान्तरेणापि सम्भवादिति भावः । ‘प्राधान्यात्’ अननूद्यत्वात्,
‘क्वचिल्लोकेऽपीति’ सम्बन्धमानयेत्यादावपीत्यर्थः, ‘तदनुपपत्तिं विना’
तदनुपपत्तिज्ञान विना, ‘लक्षणाविरहात्’, ‘शक्तिरेवेति, बोधिवेति शेषः ।

तचान्यपदार्थबुद्धानुदयापत्तिः । न च तचान्यपदार्थबुद्धि-
राभिधानिकेव न भवतीति युक्तम्, कृत्विगुभिः सा-
मानाधिकरणानुदयात् तस्माद्वहुव्रीहेर्नियमतोऽन्य-
पदार्थबुद्धानुदयात्तत्र शक्तिरेव । यद्यपि शक्तस्य शक्ये न
तात्पर्यनियमः लक्ष्येऽपि क्वचित् तात्पर्यात् । तथापि

नियम उभयस्योवाच्यः, अये चान्यपादार्थपरत्वमपि न स्यादित्युप-
लक्षणमन्यपरत्वमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यं । 'आभिधानिकीति ग्रा-
ह्यौत्तर्यः । ननु वस्तुगत्या शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्याद्विभेदवत्त्वेनापि
शक्ये तात्पर्यनियम इत्यभिसम्बाधे नियमपदमुत्सर्गपरतया नियमे-
ऽन्तर्भावयति, 'यद्यपीति, तादृशोत्सर्गस्य शक्तिनियमादिति भावः ।
शक्तिमित्यापाततः परमार्थतस्तु साधुषिकत्वपक्षे बहुव्रीहिस्यपदे
लक्षणा वाच्या तच्च केवलसाधुषिकमेव अग्रादिपदानां शक्त्यादि-

यतश्च साधुषिकत्वमवबोधं प्रत्येकानुपपत्तिज्ञानद्वारा बहुव्रीह्यान्तर्जनयित्वा
तात्पर्यज्ञानं हेतुर्न शक्त्यान्वयबोधे इत्यभिप्रायेण, यथाश्रुते तत्पर्यज्ञानं विना
शक्तिरेव कथं बोधिका स्यादित्यसङ्गतत्वापत्तेः, 'अन्यथा' शक्तेरबोधकत्वे,
'आभिधानिकीति ग्राह्यौत्तर्यः', 'सामानाधिकरणानुदयादिति बहुव्री-
ह्यर्पस्याभिदान्वयबोधानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः, यत्रमानादिना कृत्विगुणभेद-
विरहादिति भावः । 'शक्तिरेवेति तत्पर्यमेवेत्यर्थः । ननु तथापि
यथा घटादिपदस्य न घटादितत्पर्यकत्वनियमः कृत्विलक्ष्ये तात्पर्यात् तथा
विचित्राद्यानुपूर्वगं अपि कथमन्यपदार्थतात्पर्यकत्ववियमोऽवन्मतेऽपि
लक्ष्यया अन्यपदार्थादन्यत्र कदाचित् तत्त्वयोगादित्यत्र आह, 'यद्यपीति,
'शक्तस्य' शक्तपदान्तरस्य, तथापीति, यदान्तरकृत्यानुपूर्वगं इति शेषः,

शक्ये तात्पर्यमौत्सर्गिकं क्वचिदन्यत्र प्रयोगादपोद्यते । बहुव्रीहौ चान्यपदार्थादन्यत्राप्रयोगाच्छकार्येऽपि तात्पर्यनियमोभवति ।

यत्तु केवललाक्षणिकस्याभावाद्बहुव्रीहौ शक्यनियमे परिशेषादन्यपदार्थ एव शक्य इति । तन्न । शक्तिं विनापि तात्पर्यनिर्वाहात् ।

अत्र ब्रूमः । बहुव्रीहौ न वाक्ये लक्षणा किन्तु पदे

धानिकी' शब्दो, 'तथापीति, 'औत्सर्गिकं' औत्सर्गिकमेव, वास्तव्यं शक्तिनियतमिति भावः । 'बहुव्रीहौ' इति, यत्रमानपञ्चमा इत्यादावप्युक्ततानावाधिकारन्यानुपपत्त्या अन्यपदार्थान्वये तात्पर्यमस्यैव विधेयतया परं न तत्र तात्पर्यमित्यवधेयं ।

'केवलेति' अत्राज्ञेति, शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वादिति भावः । 'शक्तिमिति' समुदायशक्तिं विनाप्यवयवलक्षणेन वास्तव्यनिर्वाहादित्यर्थः ।

'औत्सर्गिकं' औत्सर्गिकमेव, भूयः सहचरिवमेवेति यावत्, एवकाराद्व्यापकत्ववच्छेदः, 'अपोद्यते' अभ्युपगम्यते, 'अप्रयोगात्' अलक्षणाप्रयोगात् ।

'केवललाक्षणिकस्येति' अत्रलक्षणाक्षिकस्येत्यर्थः, 'शक्यनियमे' लक्षणावादिमते शक्यनियमे, 'शक्तिं विनापि' समुदायशक्तिं विनापि, 'तात्पर्यनिर्वाहादिति' अवयवलक्षणेन वास्तव्यविषयान्वयबोधनिर्वाहादित्यर्थः, लक्षणायामेव समुदायशक्तेरावश्यकत्वार्थमिति भावः । वैयर्थ्यसमत्वं दूययति, 'अत्र ब्रूम इति, 'अज्ञेति' न्यायनयेऽपि लक्षणाया अन्यपदार्थशब्दबुद्धिजन्यतयर्थः, तथाच तस्यान्यपदार्थशब्दबुद्धिजन्यकलनावान्न तत्र तात्पर्यनियम इति भावः । अत्र बहुव्रीहिसंज्ञापदे वास्तव्यनियमात् तस्यैव तत्र

तस्य च नान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः क्वचिच्छब्देऽपि तात्पर्यात् । अथास्ति बहुव्रीहिस्यपदद्वयस्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः ततोऽन्यथाप्रयोगनियमात् अतस्तन्निर्वाहिका पदद्वये शक्तिः सैव च वाक्ये वाक्यस्य पदद्वयात्मकत्वादिति चेत्, अस्तु तर्हि बहुव्रीहिस्यपदद्वये निरुद्धा लक्षणा तथैवान्यपदार्थे तात्पर्यनियमोपपत्तौ समुदायशक्तौ मानाभावात् ।

नवीनास्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य लक्ष्यत्वे नियम-

त्यपि द्रष्टव्यं । 'निरुद्धेति पदान्तरसमभिव्याहारनियमे कस्यमात्र-
तात्पर्य एव निरुद्धलक्षणा, यथा यद्यार्थकपदसमभिव्याहारे कश्च-

'बहुव्रीहाविति, तथाचावयवतात्पर्यविन्वाहाय न समुदायशक्तिरिति भावः ।
अस्तु तर्हि समुदायतात्पर्यनिर्वाहाय शक्तिरिति शङ्कते, 'अथेति,
अन्यलभ्यत्वात् शक्तिरिव्याह, 'अस्त्विति, नियततात्पर्ये न शक्तिनियतं
ज्ञानसाध्यत्वे हेतुवाक्ये घटं करोतीत्यादाववयवसाध्यत्वे च व्याभि-
चाररिति भावः । प्रामाणिकेन तदर्थमात्रपरतया लक्ष्यत्वा प्रयुज्य-

शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'तस्य चेति पदस्य चेत्यर्थे, 'अन्यथाप्राप्तान्नियमा-
दिति, साक्षात् परस्परया अन्यपदार्थशान्दबोधानुबलत्वाच्चेत्यपि बोध्यं ।
'पदद्वयमिति, 'निरुद्धा लक्षणा' लक्ष्यमेवान्यपदार्थे निरुद्धा लक्षणा, 'तथै-
वेति, नियततात्पर्ये हि न शक्तिमात्रनियतमपि तु शक्ति-लक्षणादन्यतर-
स्याप्यमिति भावः । 'मानाभावादिति, गौरवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

'नवीना' वैवाकरखनवीना, 'लक्ष्ययोग्यपदेति लक्ष्ययोग्यवाचकपदेत्यर्थः ।

तोलक्षणीयपदलिङ्गता न स्यात् लक्षकपदस्य लक्षणी-
यपदलिङ्गाग्राहकत्वनियमात् स्वलिङ्गापरित्यागाच्च ।
अतोऽन्यपदार्थे शक्तिरेवेति । अत्र ब्रमः । बहुव्रीहेर्ला-
क्षणिकत्वेन विशेषणपदत्वनियमान्नियमतो लक्षणी-
यविशेष्यपदलिङ्गकत्वं । समानाधिकरणस्य समानवि-

विभक्त्यन्तस्यावयवे घटं करोतीत्यादौ लघ्वेति भावः । 'समाना-
धिकरणस्येति तत्राद्यं पदं चैषस्य पठ्याः स्वमित्यत्र व्यभिचारवार-

मानत्वं निरुद्धकाल्पनिकत्वं, अतएव निरुद्धकाल्प्या शक्तितुल्येति वदन्ति ।
ननु मद्या कोशन्तीत्यत्र लक्षणीयपदपदलिङ्गाग्राहकत्वात् व्यभिचार-
इत्यवचेराह, 'स्वलिङ्गेति । ननु च्छिन्तो मद्या इत्यादौ व्यभिचार इत्यत-
प्याह, 'बहुव्रीहेरिति, तथाच बहुव्रीह्यावर्षं नियम इत्यर्थः, 'समानाधि-

ननु मद्या पुनश्च कोशन्तीत्यत्र लक्षणीयवाचकपदपदलिङ्गाग्राहकत्वाद्-
व्यभिचार इत्यवचेराह, 'स्वलिङ्गेति, 'विशेष्यपदत्वनियमादिति विशेषण-
वाचकपदत्वनियमादित्यर्थः । न च मद्या कोशन्तीत्यादौ मद्यादिपदस्य
काल्पनिकत्वेऽपि विशेषणशब्दत्वाभावाद्यभिव्यक्तिरिति वाच्यं । तत्रापि
किञ्चिद्विशेष्यवाचकपदाध्याहारनियमेन विशेषणवाचकत्वादित्यभिमानः ।
यदा 'काल्पनिकत्वेनेति विशेषणपदत्वनियमो न हेतुरपि तु विशेषणे ततोऽप्यत्र
काल्पनिकत्वेन विशिष्टस्य बहुव्रीहेरित्यर्थः, तथाच बहुव्रीहेरेव विशेषण-
वाचकपदत्वनियमश्चित्रगुरस्योत्पादावपि यत्किञ्चिद्व्यभिचारकपदाध्याहारादिति
भावः । 'लक्षणीयविशेष्यपदलिङ्गकत्वमिति व्यध्याहृतस्य श्रुतस्य वा लक्ष-
णीयोपस्थापकविशेष्यपदलिङ्गाहितत्वमित्यर्थः, 'समानाधिकरणस्ये-
त्यादि, तस्य दीर्घिकायां पय इत्यत्र तच्छब्दस्य विशेष्यपदलिङ्गाग्राहकत्वा-
द्यभिव्यक्तिवारण्याय वाच्यं यद्यन्त, अमेदाच्चपदुद्दिष्टाकाङ्क्षेति तदर्थः,

भक्तिकस्य विशेषणपदस्य विशेष्यपदलिङ्गत्वनियमात् ।
 भिन्नविभक्तिकयोरिव भिन्नलिङ्गकयोरपि सामाना-
 धिकरण्येन विशेषण-विशेष्यपदभावाभावात् । अजह-
 णाय, द्वितीयन्तु चेन्नोगच्छतीत्यनेत्यर्थः, विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नेति,
 'अजहदिति, तथाच विशेषानुशासनावतार इति पूर्वनिर्णये वि-
 षयं दियमिति भावः ।

करण्येति, एतच्च मैत्रस्य पञ्चमः सामोक्त्यर्थः अभिचारवारणाय, मैत्रः
 पञ्चमीत्यत्र तद्वारणात् 'समानविभक्तिकस्येति सुपुतिष्ठोच न समानत्व-
 मित्यर्थः । न च कर्तुरवाच्यतया तत्र सामानाधिकरण्यमेव नेति वाच्यं ।
 समानसंख्याभिधायकविभक्तिप्रकृतित्वस्य तत्त्वात् तस्य च तत्रापि सत्त्वात् ।
 ननु विशेष्यविभक्तौ साधुत्वार्थत्वेन न तथात्वमिति चेत्, न, तदभिधानस्य
 विशेष्यविभक्त्यर्थतिरिक्तार्थनिबन्धपरत्वात् मतान्तरत्वाद्वा । अतएव वक्ष्यति,
 एकसङ्ख्यावाचकमेव हि शब्दसामानाधिकरण्यमिति । अप्रयोजकत्वं
 निरस्यति, 'भिन्नेति, 'अजहदिति, तथाच लिङ्गनियमानुशासनाभावे सतीति
 क्लृप्तं पञ्चमीत्यादौ क्लृप्तशब्दे विशेष्यस्य धातोर्विङ्गविरहादिविशेष्यपद-
 लिङ्गकत्वाभावेन अभिचारवारणाय द्वितीयं वक्ष्यन्तं । न च तथापि
 लिङ्गरहितपुष्पादादिविशेष्ये त्वमुत्तम इत्यादौ अभिचारः सलिङ्गविशेष्यक-
 त्वेन विशेष्यपदविशेष्ये द्वितीयवक्ष्यन्तवैयर्थ्यापनेरिति वाच्यं । पुष्परादेरपि
 सलिङ्गकत्वात् लिङ्गाधिकारविहितटाप्डोवादिशून्यत्वेन चालिङ्गकत्वव्यप-
 देशादिति भावः । यद्यप्येवं नेयं नवधकामेत्यादिवज्जबोद्धौ स्त्रीलिङ्गकत्वानुप-
 पत्तिस्तत्र नञो विशेष्यपदत्वात् सामानाधिकरण्यविशेषकत्वाभावाच्च । तथापि
 नेयं दम्बिनीत्याद्यनज्जबोद्धाविव तत्रापि व्युत्पत्त्यन्तरं कथ्यमिति हृदयं ।
 उक्तानियमे विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नविभक्तिकयोरिति भिन्नविभक्तिकत्वान्तर्य-
 योरित्यर्थः, 'भिन्नलिङ्गकयो' तदर्थयोः, 'सामानाधिकरण्येन' व्यभेदसंसर्गेण ।

लिङ्गे तु लिङ्गविशेषनियमानुशासनान्न तथा, अन्य-
दन्यस्य लिङ्गं गृह्णातीत्यत्र विशेषण-विशेष्यपदस्य
भावत्वमेव नियामकम् । अथ नियमतोविशेष्यलिङ्गतैव

यत्तु अजहलिङ्गत्वं प्रकृतेऽपि चित्रगुपदेऽपि गोपदादेरजहलि-
ङ्गत्वमिति, तत्र, तत्र विभक्त्यन्तस्य पदतया गोपदमात्रस्यापदत्वात्
समुदायस्य विभक्त्यन्तत्वादत एव परवलिङ्गमित्यादौ वतिः परवत्-
समुदाये लिङ्गमित्यर्थादिति । 'अन्यदिति विशेषानुशासनाभावे
विशेषणपदं विशेष्यपदलिङ्गप्राप्तकमित्यर्थः । ननु शक्तत्वमलाक्षणि-

पूर्वनियमे विशेषणमिति भावः । न च चित्रगुपदेऽपि गोपदमज-
हलिङ्गमेवेति वाच्यं । विभक्त्यन्तत्वेन समुदायस्यैव तत्परत्वात् । 'विशेषणेति
तावृश्वविशेषण विशेष्यपदस्यभावत्वमेवेत्यर्थः' । परोक्तनियमे अभिचारमप्याह,

ननु समानाधिकरण्यस्येत्यादिनियमे परमेश्वर प्रमाण रूप गुण इत्यादौ कथं
नपुंसकलिङ्गकत्वमित्यत्र व्याह, 'अजहदिति, तद्याचोक्तनियमे अजहलिङ्ग-
कतत्तत्पदभिन्नत्वेन विशेषणीयमिति भावः । अतएव पञ्चमपदादेर्मत्स्यादौ
लज्जयायामपि व्यर्थं पञ्चममित्यादिक साधु पञ्चमपदादेरजहलिङ्गकत्वादेवं
खडादिकं यदा पुंसो नाम तदापि व्यर्थं खड्वेति स्त्रीलिङ्गतैव साध्वी ।
नन्वेवं दृष्टसामरा योजित् लब्धधन पुमानित्यादौ सामरशब्द धनशब्दयो-
रजहलिङ्गत्वादिशेष्यलिङ्गप्राप्तित्वानुपपत्तिः सामरशब्द-धनशब्दादेरजह-
लिङ्गत्वेऽपि तद्भेदप्रवेशे अलमेतत् सामर पुत्रो धनमित्यादावसमासेऽपि
विशेष्यलिङ्गप्राप्तित्वानुपपत्तिरिति चेत्, न, दृष्टसामराद्यानुपूर्वौघटकसामरा-
दिशब्दभेदस्य निवेशनीयत्वादिति न काप्यनुपपत्तिः । नन्वेवमन्यदन्यलिङ्ग
गृह्णातीति सामान्यतोऽनुशासनानुपपत्तिरित्यत्र व्याह, 'अन्यदिति, 'विशे-
षणविशेष्यपदेति निरुक्तविशेषणविशेष्यपदत्वमेव नियामकं निरुक्तविशेषण-

विशेषणपदस्य बहुव्रीहेः शक्तिं विना न निर्वहतीति चेत्, न, विशेषणपदत्वमेव हि विशेष्यलिङ्गकत्वे तत्त्वं न तु शक्तत्वे सति गौरवात् । दण्डादिवाक्यस्याशक्तस्यापि पुरुषादिविशेष्यलिङ्गकत्वात्, गुणवाचिशुक्लादिपदानां शुक्लः पट इत्यादी लक्षणया विशेषणानां विशेष्यलिङ्गत्वाच्च । ननु शुक्लादेर्गुणपरत्वे लाक्षणिक-

कत्वं दण्डाद्यपि तथा, न च गौरवं, गभीरवत्तां देहे घोष इत्यादी वाक्ये परलिङ्गग्रहणादित्यतो व्यभिचारान्तरमाह, 'गुणेति, गभीर-

'गुणेति, 'विशेषयानामिति विशेषणोपस्थापकानां विशेष्यपदलिङ्गकत्वादित्यर्थः । 'नन्विति, तथाच ममापि लिङ्गानुशासनाभावे सतीति विशेष-

पदं विशेष्यपदलिङ्गं गृह्णातीत्येवार्थ इति यावत्, अन्यथा व्यतिप्रसङ्गादिति भावः । इदच्छापाततः सर्वत्र बहुव्रीहौ विशेष्यपदार्थादरे मानाभावात् । वस्तुतो दण्डादिवद्वक्तृव्रीहेरपि त्रिलिङ्गकत्वं वक्तृविवक्षाया च प्रयोगनियमा विशेष्यपदसत्त्वे तु समानाधिकरणस्येत्यादिनियम एव वक्तृविवक्षा बाधिकत्वेव तत्त्वं । 'विशेषणपदस्येति बहुव्रीहेर्विशेषणं, 'शक्तिं विनेति, पदत्वस्य शक्तिमत्त्वव्यपतया शक्तिं विना विशेषणपदत्वस्यैवावसम्भावदिति भावः । 'विशेषणपदत्वमेवेति विशेषणोपस्थापकशब्दत्वमेवेत्यर्थः, 'शक्तत्वे सतीति शक्तत्वे सति विशेषणोपस्थापकत्वमित्यर्थः, 'दण्डादीनि, तथाच शक्तत्वप्रवेशे यथामसंग्रह इति भावः । 'गुणवाचीति, यद्यपि शुक्लादिशब्दानां प्रकृते लक्षणायामपि शक्तत्वमस्येवेति नैतद्वृत्त्यर्थं घटते तथापि लक्षकपदेन खलिङ्गं न परित्यज्यत इति परोक्तनियमे व्यभिचारपरोऽयं सत्यो न तु शक्तत्वप्रवेशे वृत्त्यपरा इत्यवधेयं । अतएवात्रैव श्रूयते, 'नन्विति,

त्वेन खलिङ्गप्राप्तौ “गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलि-
ङ्गास्तु तदतीत्यनुशासनाच्चाक्षणिकस्यापि विशेष्यलि-
ङ्गकत्वम् । न च बहुव्रीहौ तथानुशासनमस्तीति चेत्,
न, तस्य न्यायप्राप्तानुवादकत्वात् । अतएव शुक्लं रूप-
मिति शुक्लगुणवाचकत्वेऽपि लिङ्गानुशासनं परिभूय
विशेषणपदत्वात् शुक्लपदं विशेष्यरूपपदस्यैव लिङ्गं

नद्यादावसमासेऽजहन्निद्रतया समासे कर्मधारयस्यापि तत्पुरुष-
प्रभेदेन परवक्षिणमित्याद्यनुशासनेनैव अभिचाराभावेन विशिष-
णान्तरदानाभावाच्चेति भावः । ‘तस्येति आकरणचिह्नमनूयते
कोषेण, न हि कोषस्य तदनुशासनसामर्थ्यमिति भावः । शुक्लोप-

पणमिति भावः । ‘तस्येति उक्तन्यायचिह्नमनूयते कोषेण न तु तस्य
तदनुशासनसामर्थ्यमित्यर्थः । यन्वेतदेव कुत इत्यत आह, ‘अतएवेति
उक्तकोषस्य स्थातन्त्रेण तदनुशासनसामर्थ्याभाकदेवेत्यर्थः । ननु “गुणे शुक्ला-
दय इत्यस्य गुणे विशेष्यपदे इत्यर्थः, अत्र च रूपं विशेष्यपदमित्यतश्चेत्तदह,

‘खलिङ्गप्राप्ताविति खलिङ्गप्राप्तेरुचितत्वेऽप्यौत्तर्यं, ‘लाक्ष्यिकस्यापेति, त-
स्येति शेषः । ‘तथानुशासनं’ लिङ्गानुशासनं, ‘तस्य’ “गुणे शुक्लादयः
पुंसौत्यादेः, ‘न्यायप्राप्तेति, समानाधिकरणस्येत्याद्युक्तन्यायचिह्नत्वानुवाद-
कत्वं न तु स्थातन्त्रेण लिङ्गविधायकत्वमित्यर्थः । ‘अतएवेति यत एव न
स्थातन्त्रेण तस्य लिङ्गविधायकत्वमत एवेत्यर्थः । अथ “गुणे शुक्लायः पुंसौ-
त्यासति गुणवाचकविशेष्यपदाद्यभिधाने इति विशेष्यत्वमैतादृशः प्रयोग-

पृच्छातीति । अन्यथा शुक्लरूपमिति स्यात् । किञ्च बहुव्रीहेर्लिङ्गानुशासनाभावेन स्वलिङ्गाभावाद्विशेष-
णोपस्थापकवाक्यत्वाच्च विशेष्यपदलिङ्गत्वेव युक्ता यथा
दण्डी पुरुष इत्यादौ । वस्तुतो बहुव्रीहेरन्यपदार्थे
शक्तावपि कथं नानालिङ्गकत्वं तथा लिङ्गानुशासना-
भावात् । अथ विशेष्यपदत्वाद्विशेष्यपदलिङ्गता विशेष-
्यपदञ्च नानालिङ्गमतो नानालिङ्गतेति चेत्, तर्हि
लाघवाच्चयैवास्तु उक्तन्यायेनैव लक्षणीयविशेष्यपद-
लिङ्गत्वोपपत्तेरिति ।

मिति नान्वयः, गुणे शक्तादय इत्यन्तं गुणविशेष इत्यर्थं इत्य-
द्वेराह, 'किञ्चेति ।

'किञ्चेति, 'तर्हि'ति । वन्नेवं चित्रगुणवमित्यादौ वज्रव्रीहिलक्षणादकारं
तत्पुरुषलक्षणायां लक्षितलक्षणा स्यात् । न च परम्परासम्बन्धादेकैव लक्षणा
अन्यपदार्थसम्बन्धिनि वज्रव्रीहेरनुशासनाभावात् वस्तुतः वज्रव्रीहौ प्रसि-
द्देति चेत्, न, वज्रव्रीहिलक्षणायां चित्रगुणस्य अन्यपदार्थपरत्वे तत्त-
न्मन्धिनि परम्परासम्बन्धेन तत्पुरुषलक्षणायाश्च लक्षणादयावेव युगपद-
न्यदनोद्योषयते युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्य लक्षितसम्बन्धेऽभावादिति ।

इदं वाह, 'किञ्चेति, 'स्वलिङ्गाभावादिति, तथाच लाक्षणिकपदे
स्वलिङ्गापरित्याग इति नियमस्याचान्वकाश्च इति भावः । 'तथा लिङ्गानु-
शासनेति नानालिङ्गविधायकानुशासनाभावादित्यर्थः, 'लाघवादिति, प्रति-
शिक्षाशक्तिरूपेण गौरवादिति भावः । इति वज्रव्रीहिरहस्यं ।

तत्पुरुषेऽपि राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदस्य षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्धे निरूढलक्षणयैव राजसम्बन्धिपुरुषबुद्ध्युपपत्तेर्न
समासे शक्तिरनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ।

ननु तत्पुरुषस्यैव समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्वङ्गम्रीहावपि
शक्तिरित्यत आह, 'तत्पुरुषेति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्धे' सम्बन्धिनीत्यर्थः,

ननु तत्पुरुषस्यैव समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्वङ्गम्रीहावपि शक्तिरित्यत
आह, 'तत्पुरुष इति । ननु कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्साधारण्येन लक्ष-
णोपपादनमशुक्तिमित्यतोविप्रगृह्य, 'राजपुरुषइत्यादाविति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्ध-
इति सम्बन्धिनीत्यर्थः' इत्यो प्रातिपदिकार्थबोरोभेदान्तरबोध एव सामर्थ्ये

ननु तथापि तत्पुरुषस्यैव समुदायशक्तिरावश्यक्रीत्यत आह, 'तत्-
पुरुषेऽपीति, कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्र लक्षणाविरहात् तद्या-
वर्तनायाह, 'राजपुरुषइत्यादाविति, 'पूर्वपदस्येति राजपदस्येत्थर्थः, 'षष्ठ्यर्थ-
सम्बन्ध इति षष्ठ्यर्थराजसम्बन्धिनि लक्षणेत्यर्थः, तस्य चाभेदेन पुरुषेऽन्वय
इति भावः । यथाश्रुतं न सङ्गच्छते राजसम्बन्धलक्षणाया तस्यान्वय-
तया पुरुषे अन्वयः तादात्म्यसम्बन्धेन वा, नाद्यः नामायाबोरोभेदाति-
रिक्तसम्बन्धेनान्वयस्यात्युत्पन्नत्वादन्वया राजसम्बन्धः पुरुष इत्यत्राप्याह
यतया अन्वयमपत्तेः, नान्यः बाधितत्वात् । न च राजसम्बन्धिनि लक्ष-
णाया नीलोत्पलमित्यादाविव कर्मधारयत्वापत्तिरभेदान्तरस्य तुल्यादा-
दिव वाच्यः । किञ्चिद्विशिष्टद्वितीयादिविभक्त्यर्थतावच्छेदकविशिष्टवृत्ता यत्र
नाभेदधीस्तत्रैव कर्मधारयाभ्युपगमात्, अतएव राजपुरुषे वत्र राजप्रकारेण
राजवति लक्षणाया कर्मधारयत्व, नीलोत्पलमित्यत्र नीलपदस्य नील
गुणप्रकारेण लक्षणायामेव कर्मधारयत्व नीलसम्बन्धित्वेन लक्षणायास्तु
तत्पुरुषत्वमेव राजपदस्य सम्बन्धिमात्रपरत्वे कर्मधारयत्वासम्पत्तये किञ्चि

यत्तु समस्यमानपदातिरिक्तं न समासपदं समस्य-

द्वित्रिष्टेदुक्तं, पाककरको घटः शोभनराजपुरुष इत्यादौ तु रक्तपद-राज-
पदादेरेव पाककरणकराहत्याशय-शोभनराजसम्बन्धादिषु लक्षणा पाक-
पद-राजपदादिकन्तु तात्पर्यग्राहकं ।

यत्तु पाकपदं पाककरणकरमेव तस्य चाभेदेन रक्तपदार्थकदेशे
रक्तत्वे तादात्म्येनाशयः, एवं शोभनराजपुरुष इत्यादावपि राजपदं राज-
सम्बन्धिपरमेव तदेकदेशे राशि शोभनस्याभेदेनाशय इति । तदसत् ।
अभेदेन पदार्थकदेशाशयस्याश्वन्तमव्युत्पन्नत्वात् ।

उपाध्यायास्तु निपातातिरिक्त इव समासातिरिक्त एव नामार्थ-
योर्भेदान्धसंख्यापुत्रतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य राजसम्बन्धादा-
येव लक्षणा तथाच वक्ष्यर्थसम्बन्ध इति यथायुतमूलमेव साधु । अतएव कर्म-
धारय-वकीतपुरुषयोर्भेदोऽपि क्लृप्ततरमुपपद्यते, कर्मधारयेऽभेदः संस-
र्गाऽत्र तु भेद इति भेदात् । न च समासातिरिक्त एव नामार्थयोर्भेदान्धस-
ंख्यापुत्रत्वे राज-पुरुषयोः संसर्गमर्थ्यादयैव सम्बन्धभानसम्भवात् सम्बन्ध-
लक्षणापि हृथेति वाच्यं । विग्रह-समासयोस्तुल्यार्थकत्वागुरोधेन सम्बन्ध-
लक्षणाभ्युपगमादित्याहुः । तदसत् । व्युत्पत्तिज्ञोचे माताभावाद्गौरवाच्च
विग्रह-समासयोस्तुल्यार्थकत्वस्य चासिद्धत्वादिति दिक् ।

‘कथन्यलभ्यस्येति, न च लक्षणाया राजसम्बन्धभिन्नपुरुषबुद्ध्युपपा-
दनेऽपि राजपुरुष इत्यादौ राजवत्पुरुषबोधस्यानुभवसिद्धस्य न तयोपपत्ति-
रिति तदर्धं समुदायशक्तिरावश्यकीति वाच्यं । तादृशबोधस्यैवासिद्धे तादृश-
बोधस्यानुभवसिद्धत्वेऽपि पुरुषपदस्य राजवत्पुरुषे लक्षणा राजपदं तात्पर्य-
ग्राहकमित्यस्य सुवचतया समुदायशक्त्यसिद्धेः । न चैवं घटादिपदेऽपि
समुदायशक्त्युच्छेदः तत्राप्यन्तिमवर्णलक्षणायैव घटादिबोधोपपत्तेरिति वाच्यं ।
तत्रैकाक्षरकोषमविदुषोऽन्त्यवर्णलक्षणाप्रतिसन्धानं विनापि घटादिबोध-
स्यानुभवसिद्धतया समुदायशक्त्यसिद्धेरिति भावः । ‘समस्यमानपदाना-

मानपदानां प्रत्यभिज्ञानादतो न समासे शक्तिरिति ।
तन्न । पद-तत्समुदाययोर्भिन्नत्वात् ।

नन्वनुपपत्तिं विना कथं पदार्थं लक्षणेति चेत्,

द्वयोः प्रातिपदिकार्थयोः स्वभावादभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं अत-
एव विभक्त्यादिपदेषु सम्बन्धादिधर्मपरोक्षप्रातिपदिकार्थान्वयबोध-
कत्वं अर्थविशेषबोधे पदविशेषस्य तन्त्रत्वादत एव याचेन तदर्थ-

स्वभावादत एव नीलो घट इत्यभेदोपचारोऽन्यथा समवायस्यैव गुण-
गुणिसर्गत्वसम्भवादिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं घटोनेत्यत्र प्रातिपदिकयोर्भेदे-
नाप्यन्यदद्वन्द्वेन तथा अनियमात् । यदि च राजादिपदे भिन्नैव व्युत्प-
त्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति मन्यसे तदा समासेऽपि भिन्नैव
व्युत्पत्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति तुल्य । किञ्चैवं राजसम्बन्धो
पुरुष इति विग्रहवाक्यं स्यात् तु राजा पुरुष इति समाससामानार्थ-
समासारम्भकपदसमूहस्यैव विग्रहत्वात् तथा सति च कर्मधारयत्वापत्तौ
बह्वीधमासोच्छेदापत्तेः । न च प्रकृत्या अभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्मधारय-
इति वाच्यं । नीलोत्वकमिषादौ तदभावापत्तेः नीलपदस्योपचारिकत्वात्
तस्मात् सम्बन्ध एव लक्षणा राजसम्बन्ध-पुरुषयोश्च धर्म धर्मिभाव एवा-
न्वय इति युक्तमुत्पश्याम । न च यद्यर्थस्य लक्षणा नामार्थत्वे भेदेनाप्यन्व-
योन स्यात् विभक्त्यर्थपेक्षो भेदेव नामार्थयोरन्वय इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्ति-
विरोधादिति वाच्यम् । तस्य विभक्त्यर्थविरिक्तनामार्थान्वयपरत्वात् ।

मिति समस्यमानपदत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थं, 'न समासे शक्तिरिति न
समासस्य विशिष्टार्थं शक्तिरित्यर्थं', समस्यमानपदानां प्रत्येकमन्यत्र शक्ति-
कल्पनादिति भावः । 'भिन्नत्वादिति भिन्नानुपूर्वीकत्वादित्यर्थं ।

'यद्यर्थ इति यद्यर्थसम्बन्धप्रकारेण लक्षयेत्यर्थः, एवमप्युपि । राज-

यदि पक्षयो न लक्ष्यते तदा राजपुरुषादौ लाघवा-
दिना प्राक्सामानाधिकरण्यावगमाद्राजत्वविशिष्टपु-
रुषस्यैव वैभक्तिकोऽन्वयः स्यात्, राजवाहनमानयेत्यादौ
वाहनपदे वाहनवल्लक्षणा स्यात् । अथ राजत्ववि-
शिष्टेऽस्मदाद्यानयनान्वयोऽयोग्य इति चेत्, तर्ह्यनयैवा-
नुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा पक्षर्थे लक्षणा, विभ-

बोधनमन्यथा च एवार्थोऽभावमदृशादिपदेनान्वया बोध्यते कश्चित्
समर्गविधया कश्चित् प्रकारतया समन्वयमानात् अतः पटोनेत्यादौ
न पटौ पटस्याभाव इत्यादौ पटौ । न च राजपदादेः समन्विपरत्वे
कर्षधारयापत्तिः, समासपूर्वं तत्परत्वाभावात् इति तत्पुरुषेऽनु-

पूर्वोक्तरीत्या राजपदार्थस्यापि भावमतो विग्रहसमानार्थत्व इति ह्यविरो-
धेन तदपि भग्नमिति दूषयमनवकाशं बोध्य । 'यदौति, यत्र तत्समन्धिनि
तात्पर्यं यद्वक्तृवैषम्यार्थं लक्षणा अन्यत्र तु कर्मधारयादभेदान्वयधोरित्यै-
वेति भावः । 'विभक्त्यर्थेति, वामार्थयोर्भेदेनान्वयो विभक्त्यर्थेति चेति व्युत्प-
त्तेरिति भावः । न च भेदेनेति व्यर्थं, नीलोघट इत्यादौ व्यभिचारवारक

समन्धिपुरुषानुपपत्त्या जज्ञेति ममाधत्ते, 'यदौति, 'पक्षयो न लक्ष्यत
इति वक्ष्यप्रकारेण लक्षणा न क्रियत इत्यर्थः, 'लाघवादिनेति, सुप्तपटौ-
स्मरणकल्पने गौरवादिति भावः । 'व्यादिषदात् सर्वत्र लुप्तपटौस्मरणे
मानाभावस्य परिग्रहः, 'प्राक्सामानाधिकरण्येति प्रथम राज पुरुषयोरभेदा
न्वयोन्मादित्यर्थः, 'वैभक्तिकोऽन्वय इति विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः । अनुप-
पत्त्यन्तरमाह, 'राजवाहनेति वाहनेन सम राज्ञोऽभेदान्वयोन्मासम्भवा
दिति । 'तात्पर्यानुपपत्त्येति तात्पर्यविषयोभूतस्य राजकीयपुरुषबोधस्यानुप-
पत्त्येत्यर्थः । तनु विग्रहवाक्यस्य पक्षार्थसमन्वेन पुरुषे राज्ञोऽन्वयादेव राज-

तत्पर्यापेक्षो हि सर्वत्र नामार्थान्वयः । अतः श्रुतवि-
भक्त्यर्थासम्भवे विभक्त्यर्थलक्षणेवोचिता । अथ राज-
पुरुषादावन्वयप्रकारतया पञ्चमसम्बन्धबुद्धिरतो न

पपत्त्या सम्बन्धलक्षणापर्यवसानादिति भावः । 'नामेति, इदन्तु
समाधिसौकर्यादुक्तं । वस्तुन षष्ठ्यर्थोपस्थितावपि नामार्थयोर्नान्वय-

त्वात् विशेषणविभक्ते साधुत्वार्यत्वात् तस्या अभेदार्यकत्वस्यैकदेशिनतत्वात्
अन्यथा नौकघट इत्यादौ कर्मधारये विग्रहसमानार्थतया विभक्त्यर्थलक्ष-
णापत्तौ निषादाधिकरणविरोधापत्तेः । एवञ्च कर्मधारयेऽपि व्यभिचार-
वारकतदिति ध्येयं । नन्वेवमपि भूतले घटो नास्तीत्यादौ व्यभिचार तत्र
मध्यर्थलक्षणानभ्युपगमात् । न चाश्वय निपातातिरिक्तस्थले उक्तव्युत्पत्तिरिति
वाच्यम् । अघट इत्यादौ सम्बन्धलक्षणाभावप्रसङ्गादिति चेत्, न, घटो
नास्ति घटो नष्ट इत्यादौ विभक्त्यर्थसङ्ख्यान्वयस्यानुभवितात्वेन तद्वद्वादेवोक्त-
व्युत्पत्तेरप्रसूतत्वात् । अतएव तत्र विभक्तिप्रयोगः साधुरेवेत्यपास्तः । तथा
च तत्रान्वयप्रकारतयैव सम्बन्धो भासते घटस्य नेत्यादिर्न प्रयोगः चसाधु-
त्वात् । न चैवमपि तद्धनमित्यादौ व्यभिचारः सर्वत्रास्ति लक्षणाविरहा-
दिति वाच्यम् । तथापि तस्या अवस्थापितत्वात् । न च सम्बन्धस्य तत्पद-
प्रकृत्या तत्र न लक्ष्येति वाच्यम् । शब्दसम्बन्धस्य तत्राप्यनपयादिति
दिक्तः । 'शब्दप्रकारतयेति क्लिप्तैरत्वत्त्वं प्रकारान्तरोपस्थितस्यैवाश्वय-
प्रतियोगित्वेति । अनु तदनुपस्थितौ तत्र तात्पर्यायहे तत्र लक्षणापि
कौयपुरुषयोधोपपत्त्या किं लक्ष्येति चेत्, 'विभक्त्यर्थापेक्षो होति
विभक्त्यर्थविशेषको होत्यर्थः, 'नामार्थान्वय' भेदेन नामार्थप्रकारकोऽन्वयः,
'श्रुतविभक्त्यर्थेति विग्रहवाक्यश्रुतविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वयासम्भव इत्यर्थः ।
'विभक्त्यर्थलक्षणेवेति, 'अन्वयप्रकारतया' राज-पुरुषयोरन्वयप्रतियोगितया,
राज पुरुषयोर्विशेष्य विशेष्यतयेति यावत्, 'पञ्चमसम्बन्धबुद्धिरिति क्लिप्त-

पूर्वपदे लक्षणा न वा समासे शक्तिरिति । तन्न ।
 नामार्थयोरन्वयाभिधानेऽन्वयप्रकारतया नियमतः
 पञ्चर्थोपस्थितौ हेत्वभावात् शब्दादनुपस्थितस्यान्वय-
 प्रकारतया भाने मानाभावाच्च । चैवस्य नसेत्यादौ
 पुचस्य ननुपदाच्छ्रवतावच्छेदकतयोपस्थितस्यान्वयप्र-
 कारत्वेन घ्नानं ।

प्रकारतया तद्भान अभेदेनैव तयोरन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः, अन्यथा
 भौक्षोघट इत्यभेदोपचारे न कस्येत समवायस्यैव गुण-गुणि-
 समगैत्ववक्ष्यते इति तत्त्व । 'ननुपदादिति, पञ्चर्थपरस्परसम्बन्धे
 पुचस्य सम्बन्धघटकतया भानादिति भावः ।

न स्यादिति तदुपस्थितिरावश्यको । किञ्च पटो नेत्यनेवान्वयप्रसक्तैव
 वद्भानमस्तिव्यक्तं व्याह, 'शब्दादिति । न च तत्प्रकारकानुभवोऽस्ति तत्र ददेति
 वाच्यम् । विग्रहगुण्यप्रकारकसावजनकत्वात् विभक्त्यर्थोपस्थितिं विना
 भेदेनान्वये भूतव्युत्पत्तिविरोधाच्च । 'ननुपदादिति पुचपुचस्य प्रकृत्यै
 पुचस्यावच्छेदकत्वमित्यर्थः ।

राववत् प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव पञ्चर्थसम्बन्धस्य बुद्धिरित्यर्थः । 'नामार्थयो'
 रान पुचस्यौ, 'अन्वयाभिधाने' शब्दबोधे, जायमान इति शेषः । 'अन्वय-
 प्रकारतयेति अन्वयप्रकारोभूतपञ्चर्थप्रकारेणेत्यर्थः । ननु भवतोविभक्ततो
 लक्ष्यतया सम्बन्धोपस्थितिवत् विभक्तं स्वतन्त्रसम्बन्धस्युत्तरिपि यथायकचित्
 स्यात् कार्त्तव्येयधर्माया यथा कार्त्तमुपपन्नवादित्यत्र व्याह, 'शब्दादिति,
 'मानानावाचेति सामान्यभावाच्चेत्यर्थः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शब्दबोधो
 हेतुत्वादिति भावः । अन्येव चैवस्य नसेत्यादौ चैवपुचस्य शब्दादनुपस्थितस्य
 भूतोऽन्वयप्रकारतया भानमित्यत्र व्याह, 'चैवस्येति, 'शब्दवावच्छेदकतयेति,

राज्ञः पुरुष इत्यादौ विग्रहे समासाभिधानाक्षुप्ता
स्मृता पथेव सम्बन्धसारिका अतो न लक्षणा न वा
शक्तिरित्येके । तन्न । राजपुरुषमानयेत्युक्ते पूर्वं निय-
मेन विग्रहाश्रवणात् । शब्दिकानान्तु विग्रहाभिधानं

‘विग्रहाश्रवणादिति । न च दधि पक्षेत्यादाविव लुप्तविभक्तैर्नियतो-
पस्थिति स्यादिति वाच्यम् । तत्र क्रिया-कर्मभावेनान्वयस्य विभक्ति विना-
काङ्क्षाविरहेणानुपपत्ते घट कर्मत्वमित्येव समासे तु विभक्तिमन्तरेणा-
प्याकाङ्क्षादर्शनात् लाघवेन लक्षणाकल्पनात् तदिदमुक्त अभिकरणकौदन-
पुत्रपुत्रत्वरूपेण प्रकृतौ पुत्रस्यावच्छेदकत्वादिति भावः । ‘अन्वयप्रकारत्वे-
न ज्ञानमिति अन्वयबोधे प्रकारतया भलमित्यर्थः ।

केवाक्षिन्मत दूषयितुमाश्रिते, ‘राज्ञ इति । न चैवं यद्येतत्पुरुषे-
ऽपि लक्षणाविरहे “निषादस्यपति याज्येदित्यत्र कुतो निषादस्य चाण्डालस्य
स्यपतिः निषादस्यपतिरिति यद्येतत्पुरुषमपहृत्य निषादश्चादौ स्यपति-
त्येति कर्मधारयादर कर्मधारये निषादस्य चाण्डालस्यापि वैदिकमन्ता-
ध्ययनप्रसङ्गा “सो मूत्रौ नाधीयेतामिति विधिसङ्कोचापत्त्या तत्पुरुषस्यै-
वोचितत्वात् लक्षणाविरहस्य धोभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यं । लुप्तविभक्ति-
सारणकल्पनाप्रसङ्गादेव तत्पुरुषपरित्यागात् वेदे तत्पुरुष कर्मधारययो-
रुभयो सम्भवे कर्मधारय एवादिष्यते न तत्पुरुष इति सकलमीमासा-
सिद्धनियमबलेन परित्यागाच्च, अन्यथा यद्येतत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽप्यनिस्ता-
राच्छक्ति लक्षणयोरुभयोरेव वृत्तिरूपतया लक्षणाकल्पनस्यादोषत्वादिधि-
सङ्कोचकल्पनस्यैव च दोषत्वादिति भावः । ‘विग्रहाश्रवणादिति, तथाच यत्र
न विभक्तिसारणं तत्र लक्षणावश्यक्येति भावः । ननु यदि विग्रहाप्रतिस-
म्भवेऽप्यन्वयधीस्तदा विग्रहप्रतिसम्भवनार्थं समासस्थले शब्दिकानां विग्र-
हप्रतिसम्भवनवैयर्थ्यमित्यत आह, ‘शब्दिकानान्तिति, ‘विग्रहाभिधानं’

समासार्थकथनपरं विभाषाधिकारे च समासानुशा-
सनं समास-विग्रहयोः पर्यायत्वं साधुत्वं वा बोधयि-
तुम् । विशेषस्तु विग्रहे सोऽर्थोनाम-विभक्त्यादिभिः
शक्त्याभिधीयते समासे तु राजादिपदेन लक्षणया ।

‘कथनपरमिति न तु समानार्थकऽन्यतरोपस्थितावपरोपस्थिति-
नियम इत्यर्थः । नन्वन्यवानियमेऽपि अत्र विभाषाश्रयणान्नियम-
इत्यत्र आह, ‘विभाषेति, ‘बोधयितु’, न तुभयोपस्थितिनियमं

कर्मरूपावविषयकस्त्वितिष्टसाधनमिति तु वाक्यमिति । यत्र च दैवाद-
विभक्त्युपस्थितित्वाच्च समासप्रतिभ्रमवत् एतच्छब्दाविग्रहेऽपि न स्मृतिरित्यपि
वदन्ति । ‘कथनपरमिति, न च समानार्थकत्वे अन्यतरोपस्थितावपरोप-
स्थितिनियम इति भावः । अन्यथा कथनपरमिदं स्मृतसाधुशब्दविग्रह एव

अस्मिन् विग्रहे अयं समास इत्यभिधानं, ‘समासार्थकथनपरमिति समासस्तु
तात्पर्यविषयोभूतोऽयमर्थ इति प्रतिपादनार्थमित्यर्थः, न तु समासार्थबोध-
मूलं विग्रहप्रतिसन्धानार्थमिति भावः । ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाननियमो
नास्ति तदा तदर्थं विभाषया समासानुसरणमवश्यमित्यत्र आह, विभाषेति,
‘बोधयितुमिति, न तु विवक्षित उपस्थित्यर्थमिति भावः । यद्यपि विग्रह-
समासयोः कथं पर्यायत्वमर्थभेदात् । न च विग्रहेऽपि सम्बन्धनि यद्वा लक्ष-
णेति वाच्यः । ‘शक्त्याभिधीयत इत्यप्रिमग्रन्थविरोधापत्तेः सुवर्थं नामार्थबो-
धभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया अनव्यापत्तेः, अन्यथा प्रमेय ग्राम घटस्य
सद्योम इत्यादौ ग्रामकर्मत्वाभिन्न प्रमेय घटसम्बन्धभिन्न सयोग इत्यन्वय
बोधापत्तेस्तथापि पर्यायत्वं एकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वं, साधुत्वं एक-
मुख्यविशेष्यकशान्दबोधकाङ्गुलम् । यदा पर्यायत्वं अन्यभूतानतिरिक्तविष-

बहुव्रीहौ तु नित्यसमासत्वाभिधानं विग्रहस्यासाधुत्व-
स्थापनार्थम् चिवा गौर्यस्येति विग्रहाभिधानं बहु-
व्रीह्यर्थकथनपरम् । स्यादेतत् “विभाषेति सूत्रेण

कर्तुमिति भावः । नन्वेव समासोऽप्ययं नित्य एव विग्रहपूर्वकत्वा-
नियमादिति बहुव्रीहौ विगेषविधिर्विद्वद् इत्यत आह, ‘बहुव्री-
ह्यविति’ ‘स्थापनार्थमिति, तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वप्रयुक्तत्वा-
नित्यत्व-नित्यत्वविभाष इति भावः । ‘अर्थकथनेति, समस्यमान-

बोधकोन समास इत्यपि कथ्येतेत्यपि बोध्यं । ‘विग्रहस्येति समाससमा-
नार्थकसमस्यमानपदमात्रस्येत्यर्थः । ‘चिचेत्युपलक्ष्य चिवाया गो सम्बन्धी-
त्यादिकमपि न विग्रह इत्यपि बोध्यं । तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वज्ञात एव
यकप्राब्धबोधजनकत्व, साधुत्व नादृशबोधसाक्षात्त्व, सम्बन्धितादात्म्यस्य
सम्बन्धात्मकतया समासेऽप्यतिरिक्ताभावनादिति हृदयः ।

केचित्तु भवन्ति यदि विग्रहप्रतिसम्बन्धे नियमो नास्ति तदा समासार्थ-
बोधे विग्रहस्योपयोगिताबोधवार्थं विभावया समासानुशासनमकल्पमित्यत-
आह, “विभाषेति, न तु समासार्थबोधे विग्रहस्योपयोगिताप्रापनार्थमिति
भाव इत्याहुः ।

नन्वेवं बहुव्रीहौ विग्रहाभाववत्त्वमित्यसमासानुशासनं समासान्तरे
नियमतो विग्रहप्रतिसम्बन्धस्थापनार्थं तच्चासङ्गतमित्यत आह, ‘बहुव्रीहौ
त्विति, ‘असाधुत्वस्थापनार्थमिति समासे यो मुख्यविशेष्यस्तन्मुख्यविशेष्य-
कान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वस्थापनार्थमित्यर्थः, सपुत्रक इत्यादिप्रथमान्तान्ध-
पदार्थबहुव्रीहस्तु न नित्यसमास इति भावः । नन्वेव चिवा गौर्यस्येति
वाक्यस्य कुतो बहुव्रीहिसमासमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमित्यत आह,
‘चित्रेति, ‘विग्रहाभिधानं’ विग्रहवाक्य, बहुव्रीह्यर्थकथनपरमिति बहु-

वाक्य-समासयोस्तुल्यार्थता दर्शिता वाक्ये च मुख्या
वृत्तिरतः समासेऽपि सैव वृत्तिः अन्यथा अतुल्यार्थ-
तापत्तेः वाचकस्यैवानुशासनाच्च यथा लिङादेः । न
च लाक्षणिकं वाचकम्, अन्यथा गाव्यादेरप्यनुशा-
सनापत्तेः । अथ वाचकव्युत्पादनवस्त्राक्षयिकव्युत्पादन-
मपि उभयोरपि ज्ञानयोः पदार्थोपस्थापकत्वादिति
चेत्, न, वाचकत्वज्ञानं विना वाच्याज्ञानाद्युक्तं वाच-
कत्वानुशासनं, लाक्षणिकञ्च शक्यव्युत्पत्त्यैव परम्परया
लक्ष्यस्मारकमतो न तस्य व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षा । न च
प्रयोगानुशासनं व्याकरणं स च लक्षणायामप्यस्ति
अतस्तस्याप्यनुशासनं घोषसमभिव्याहारे गङ्गापद-

नित्यत्वानित्यत्वविभाग इति भावः । ननु तुल्यार्थत्वं न तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं
वाक्ये श्रुत्यभावेन तदभावात् किन्तु तुल्यप्रतिपाद्यकत्वं, तच्च लक्षणायामपि
तुल्यमित्यवचेराह, 'वाचकस्यैवेति, 'अन्यथेति अवाचकस्याप्यनुशासने

ब्रीह्यर्थमात्रबोधकं, न तु वङ्गवीहिसमानमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमि-
त्यर्थः, 'सैव वृत्तिरिति वाक्यसमानार्थे सैव वृत्तिरित्यर्थः । ननु तुल्यार्थकत्वं
तुल्यप्रतिपाद्यकत्वं तन्नोत्तरपदे राजसम्बन्धवत्पुरुषे लक्षणायामपि निर्वह-
नीत्यत आह, 'वाचकस्यैवेति 'तदाचकस्यैव तत्रानुशासनादित्यर्थः',
'लाक्षणिकं वाचकमिति तद्वालाक्षणिकं तदाचकमित्यर्थः, 'अन्यथा' अवा-
चकस्याप्यनुशासने, 'वाच्याज्ञानात्' वाच्यास्मरणात्, 'शक्यव्युत्पत्त्यैवेति शक्ये
शक्तियहेत्येत्यर्थः, 'परम्परया' शक्यसूतिद्वारा, 'व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षेति' लक्ष्ये
लक्षणाग्रहापेक्षेत्यर्थः, 'अस्ति' भवति, 'समभिव्याहार इति तथाच न

स्येवेति वाच्यम् । गङ्गायामितिमात्रं ह्यनुशिष्टं तच्च
स्नातिसमभिव्याहारेऽप्युपपन्नं न तु तत्तदाक्यस्थत्वेन ।
किञ्च गङ्गायामितिपदं नानुशिष्टं किन्तु विभक्तिः सा
चोभयत्र वाचिकैवेति न प्रातिपदिकवृत्तेर्मुखाया वा
लक्षणाया वा अपेक्षा, अतएव विभक्तौ न लक्षणा
अवाचकस्याननुशासनादिति । उच्यते । साधुपदस्या-
नुशासनं व्याकरणं तस्य साधुत्वज्ञापकत्वेनैव प्रामा-
णिकप्रसिद्धिसिद्धत्वात् । अतएव न गाव्यादेरनुशासनं
तस्यासाधुत्वात् । अस्ति च समासः साधुरतोयुक्तं
तस्य साधुत्वानुशासनम् । साधुता च साक्षणिकेनापि

इत्यर्थः, 'गङ्गायामिति गङ्गायामितिपदमेवेत्यर्थः' । अनु सामोप्ये तदनुशास-
नादर्थप्रतिपत्तिवद्वाक्यस्थत्वेनाप्यनुशासनमित्यवचेराह, 'किञ्चेति, 'प्राति-
पदिकेति गङ्गायदवृत्तेरित्यर्थः' । अतएवेत्यस्य परामर्शबोध्यमाह, 'अवाचक
स्येति, टाप्डोवादीनां गङ्गानद्यादिपदे भूमा प्राच्याद्यादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्व
मेव तयोरित्याहुः । 'अतएवेति व्याकरणस्य वाचकमात्रानुशासकत्वा-

साक्षणिकमिति भावः । 'तत्तदाक्यस्थत्वेनेति गङ्गाया घोष इति वाक्यस्थत्वेने-
त्यर्थः, 'किन्तु विभक्तिरिति, अधिकरणत्वेऽनुशिष्टेति शेषः, इदमुपलक्ष्य,
गङ्गापदस्य प्रवाहेऽनुशिष्टमित्यपि बोध्यः । 'उभयत्र' गङ्गापदस्य साक्षणिकत्वे
शक्तत्वे च, 'वाचिकैव' अधिकरणत्ववाचिकैव, 'प्रातिपदिकवृत्ते' गङ्गा-
पदवृत्ते, 'न लक्षणेति सख्याया कर्मत्वादौ वा न लक्षणेत्यर्थः, 'अतएवेत्येव
विष्टमिति, 'अवाचकस्येति तदवाचकस्य तत्रानुशासनादित्यर्थः, 'साधुपद-
स्यानुशासनमिति यदाना साधुताबोधकमित्यर्थः, साधुत्वञ्च बोधकानुपूर्वी-

सम्भवति पदवाचकता चानन्यलभ्यत्वादवगम्यते, न तु व्याकरणं वाचकत्वानुशासनम्, प्रयोगमात्रे साधूनां टाप्डौवादीनां शप्श्र्यनादिविकरणानां इ-ई-नुमाद्यागमानां वर्णविकारपकार-लकारादीनां निरर्थकानामपि साधुत्वार्थमनुशासनात्। अतएव “लोकयोरित्याद्यनुशासनस्यैकत्व एवैकवचनप्रयोगः साधुरिति साधुत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकता, अन्यथैकत्वे एकवच-

पदेनैवार्थक्यनस्य विग्रहलाद्व्यङ्ग्यौ त्वमस्यमानयस्येत्यादिपदेनापि तदर्थक्यनादविग्रहत्वमिति भावः। ‘टाप्डौवादीना-

भावादेवेत्यर्थः। ‘अन्यथेति, यद्यपि स्वादिस्तुचेण स्वादिमात्रं विवक्षितं न त्वेकलादादेकवचनत्वादिकं, तथापि “तान्येकवचन-दिवचनेत्यादिस्तुचेनान्वर्थ-

भत्वं ननु व्याकरणस्य साधुतामात्रानुशासनत्वे पदानां वाचकतासिद्धिः कथं स्यादित्यत आह, ‘पदवाचकता चेति, ‘वाचकत्वानुशासनमिति वाचकत्वानुशासनमिदमेत्यर्थः। ‘प्रयोगमात्रे साधूनामिति प्रयोगसाधुतासम्पादकानामित्यर्थः, ‘टाप्डौवादीनामिति, यद्यपि शूद्रा-ब्राह्मणयोर्वादौ टाप्डौवादीनां स्त्रीत्वमेवार्थः। न च तत्र शूद्र-ब्राह्मणादि सामान्यशब्दस्यैव सामान्यरूपेण शूद्रादिस्त्रिया विशेषे तात्पर्यमिति वाच्यं। इत्थंशूद्रवधे शूद्रावधोनास्तीति नवर्णान्वयालुपपत्तेः शूद्रवधत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वाकाभावात्स्य बाधितत्वात्। न च शूद्रादिपदस्यैव शूद्रादिस्त्रिया लक्षणा टावादयस्तु द्योतका इति वाच्यं। सुवादेरपि संस्वाशक्तिविवक्षापत्तेः, तथापि श्रद्धा-तटोत्पादिपदमभिप्रेत्य इदमुक्तं। ‘अतएवेति व्याकरणस्य वाचकतामात्रानुशासनत्वाभावादेवेत्यर्थः, ‘लोकयोरिति, दिवधनेकवचन इति शेषः, ‘आदिपदाद-

नस्य स्वादिसूत्रेण विहितत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात् । द्वित्वादा-
वशक्तत्वादेवैकवचनाप्रयोग इति चेत्, न, लक्षणाया

मिति गङ्गा-नद्यादिपदे, शूद्रा-ब्राह्मणादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्वमेव
तयोरित्यवधेय । 'स्वादिसूत्रेण' "तान्येकवचनेत्यादिसूत्रेणेत्यर्थः ।

सञ्ज्ञाविधाने तत्क्षणे तद्वैयर्थ्यशङ्केति श्येय । सुन्विभक्तौ तया तद्यसाधुत्वा-
पत्तेरिति भावः । नन्वेकस्या पाथ कणिकायामात्र इति प्रयोगानुपपत्तिः ।
न चावयवमादाय तत्र बङ्गत्वान्वय इति वाच्यः । एकस्मिन् पाथ परमाग्यौ
तथाप्यगते दादा इत्यत्रागतेष्व । न च तत्रापि तद्गतबङ्गरूपादिकमादाय
बङ्गत्वान्वयः, तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावात् । न च प्रकृतिसञ्ज्ञायाैव तदुपपत्तिः,
तथाप्यज्ञतुल्यार्थतायस्योभयसाधारण्यरूपाभावादिति । मैव, तत्र बङ्ग-
वचनस्य प्रयोगसाधुत्वात् । अतएव प्रमाणोपाये वर्द्धमानपर्याप्तयेवाङ्ग-
रिति ।

बङ्गबु बङ्गवचनमित्यस्य परिराजः । 'एकत्व एवेत्येवकारात् द्वित्वादि-
व्यवच्छेदा, 'स्वादिसूत्रेण विहितत्वादिति तान्येकवचन बङ्गवचनानीति
सञ्ज्ञादुक्ते योद्गार्थमर्यादया प्राप्तत्वादित्यर्थः । यथानुवन्तु न सकृच्छते
स्वादिसूत्रे हि "सुप्र भौ वस अम् चौट शसित्वादिसूत्र तत्र नैकत्वे एक-
वचनविधायकमिति मन्तव्यः । ननु भवन्मतेऽपि द्वित्वादावेकवचनस्यासाधुत्वं
प्रकृत्यभावादेव भविष्यतीति व्यर्थं तदर्थं सूत्र इत्याशङ्कते, 'द्वित्वादाविति,
'न लक्षणेति यत्र यत्रार्थेऽनुशासनं तदतिरिक्ते लक्षणेत्यर्थः, "इकयो-
रित्याद्यनुशासननलाङ्गुलिभक्ते सानुशासितातिरिक्तेऽर्थे न लक्षण्या साधुत्वं
मिति सामान्यतो नियमत्वाभादिति भावः । "सानुशासितातिरिक्त इत्यनु-
शासनात् सुन्विभक्तेर्व्ययानुशासितेऽर्थे लक्षण्या साधुत्वेऽपि न क्षतिः,
लक्षणेयेत्युपादानात् धान्तेन धनवान् इत्यादावनुशासितेऽप्यनेदादौ

दित्वादौ प्रसक्तः प्रयोगोऽसाधुरितिच्चापकत्वेन सार्थक-

वस्तुतोऽन्वयसंग्रथैव वाचकत्वसिद्धिरिति तत्त्वं । 'दिनादाविति,

केचित्तु एवं सति रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोगसाधुत्वाप्रती भक्ष्या
न स्यात् तथाच विभक्तौ भक्ष्या नेति न नियमः किन्तुसंग्रं इत्याहुः ।
'द्वितीयाया अपोति, ननु रथेन गम्यते इत्यादौ सभिपारः रथो गच्छती-

द्वितीयादेः साधुत्वेऽपि न क्षतिः, प्राचीननये अभेदादावपि द्वितीयादेः
शक्त्यनुपगमात् उक्तनियमेन प्रामाणिकतया गौरवस्यादोषत्वात् । न चैवं
रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादावाख्यातादेः जन्वतिविज्ञापनादेः लक्ष्यया
कथं साधुत्वं कथं न अनुविद्यतिमेवा इत्यादावपेक्षानुद्धिविशेषविधयत्वे
लक्ष्यया साधुत्वमिति वाच्यं । तथाप्यत्रापि तेषां शक्तिस्वीकारात्, एवं
गुरौ वा यत्र यत्रार्थे विभक्तेः प्रसिद्धप्रयोगोपसर्गते विशिष्य च नानुशासनं
तत्र सर्वत्रैव तस्याः शक्तिः एवमेकस्या वाच्यकविक्रियायामेकस्मिन् पाय-
परमाद्यौ वा यत्रापि सतीति प्रयोगसत्त्वमपि वज्रवचनस्य नैकत्वे लक्ष्यया
अपि तु प्रकृतिविशेषसमभिव्याहारेण वज्रवचनमेकत्वे शक्तं प्रयोग-
साधुत्वार्थं वा तत्र वज्रवचनमेवं दास्य इत्यादावपीति प्रसक्ततोनिमज्जः ।
एतच्चापावत्, "श्लोकयोदित्वाद्यनुशासनवैयर्थ्याभिव्या दित्वादावेकवचनादे-
र्लक्ष्यया न साधुत्वमित्वेव नियमोऽस्तु अन्यथा सामान्यतो नियमकल्पने
अभेदादिष्वपि द्वितीयादेः शक्तिकल्पनापत्तेरित्यवधेयं ।

केचित्तु विभक्तेर्निरूपणक्षमतेरलक्ष्यया ॥ साधुत्वमिति नियमः
तेन रथेन गम्यते रथोगच्छतीत्यादौ द्वितीयादेर्वापारलक्ष्ययापामपि न
क्षतिः तल्लक्षणायाविरुद्धत्वादेवमन्यत्रापि, व्यतरव सुव्यभिचयेत्येकानु-
शासितेऽर्थे लक्ष्ययापामपि न क्षतिः तदर्थस्तुप्रसक्तित्वेन तत्र लक्ष्यया-
अपि निरूप्यतदित्यर्थः ।

त्वम् । एवञ्च विभक्तौ न लक्षणा लिङादेस्त्वपूर्वे का-

तयासत्यसाधुतायातादिति भावः । 'विभक्ताविति, अनुशासनं विना
नियमाभावादिति भावः । 'एवञ्चेति विभक्तेरर्थविशेषशक्तत्वप्रति-

त्यत्रेव कर्तृत्वशक्तायास्तृतीयायाव्यापारे लक्ष्यया प्रयोगादिति चेत्, न,
प्रकृतिलक्षणापेक्षेयपक्षौ तथापि लक्षणाविरहादिशङ्कः ।

वस्तुतो विभक्तौ न लक्ष्येनानुशासनं विवक्षार्थपरं । प्रकृते च कर्तृ-
करणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य क्रियानुपूर्वव्यापारभाजिपरत्वया नानुशा-
सनविरोधः । न चैवमुभयसाधारण्यशक्तौ लक्ष्येनैव न स्यादिति वार्थं । अनु-
शासनस्योभयत्र साधुत्वभावबोधकत्वात् प्रकृत्यैव जायमानव्यक्तव्यत्वादिकत्व-
त्वेन कर्तृत्व एव कल्पमात् । एवं च यत्र प्रयोगो वृक्षते विशिष्य नानु-
शासनं तत्र व्यत्ययो वृज्जलमिति वृज्जलग्रहणेन समर्थनीयमिति ।

केचित्तु विभक्तेः क्षानुशासितातिरिक्ते स्वसमानजातौपविभक्तयन्तरानु-
शासनविषयेऽर्थे न साधुत्वमिति नियमार्थः, तेन धान्तेन धनवानिवादा-
यभेदादौ द्वितीयादेर्लक्ष्यविकल्पेऽपि न अविरभेदादेर्विभक्तयन्तरार्थत्वेनानु-
शासितत्वाभावादेव रथेन गम्यते रथोन्नच्छसीत्यादौ द्वितीयाख्यातादेर्ध्यापारे
लक्षणायामपि न क्षतिः, व्यापारस्तु सजातीयविभक्तयन्तरानुशासनविषयत्वा-
भावात्, साजात्यञ्च सुम्न-विम्नादिनेति शङ्कः । तदसत्, 'लिङादेस्त्वभिनि-
यत्यासन्नते' ।

नन्वेवं मौमासकनये लौकिकलिङः कथं क्रियाकार्थत्वे लक्ष्येयत-
त्वाच्च, 'लिङादेस्त्विति, 'अपूर्वे' अपूर्वभावे, 'अनुशासनं' शक्तिविधायकं
सूत्रं, 'अन्तर्लक्ष्येयकारप्रक्षिष्टः पाठः, 'न लक्षणा' किन्तु शक्तिरेवेत्यर्थं,
क्षिप्नु 'न लक्ष्येयत्वेन पाठः, तदा तु नन्वेवं मौमासकनये लौकिकलिङः
कथं क्रियाकार्थत्वे लक्षणा अपूर्वं एवानुशासनसत्त्वेन क्रियाकार्थत्वस्थाननु-
शासितत्वादित्यत आह, 'लिङादेस्त्विति, 'अपूर्वं' इति किन्तु क्रियाकार्थत्व-

अनुशासनं नास्तीति लोके क्रियाकार्यत्वे न लक्षणा^(१)
 एवञ्च तृतीयाया अपि लक्षणया न कर्मत्वादौ
 प्रयोगः सामान्यतः साधुः “कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनु-

पादकत्वासम्भवादर्थविशेषसाधुलनियमबोधकत्वेनार्यान्तरेऽसाधुलनि-
 यमात्रं कापि लक्षणेत्यर्थः, ‘लिङादेरिति । नन्वेव प्रयोगश्च-
 तीत्यादौ व्यापारलक्षणायामसाधुलापत्तिः “कर्तृ-कर्मणोरित्यनु-
 शासनवत्तादिति चेत्, न, यत्रानुशासनाभियमस्तत्र तथा यथा
 योगवत्तादेकत्वाद्यर्थे “श्लोकयोरित्यादि, इह तु प्राप्तकर्तृत्वादि-
 वाचकत्वमित्यादि सूचार्थ इति लक्षणा न बाधिता एवञ्च लिङा-
 दावयुक्तसमाधौ लिङादौति समाधिसौकर्यादित्यवधेय । नन्वेवं
 कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्यापि तदर्थविधायकत्वादेवक्षेत्या-
 दिकमयुक्तं व्यत्यानानुशासनवत्त्वेन तस्यापि नियमात्मकत्वादेव वाच्यं,
 ‘सामान्यत इति ।

(१) क्रियाकार्यत्वेऽलक्षणेति पाठान्तरः ।

केचित्तु यत्रानुशासनाभियमस्तत्र तथा यथा प्रयोगवत्तादेकत्वाद्यर्थे
 श्लोकयोरित्यादि इह तु प्राप्तकर्तृत्वादिवाचकत्वमेव सूचार्थ इत्यत्र न लक्षणा-
 बाध इत्याहुः ।

‘सामान्यत इति अनुशासनविरोधो यजेत्यर्थः ।

एवानुशासनमस्तीत्यर्थः, तथाच क्रियाकार्यत्वमनुशासितमेवेति भावः इति
 व्याख्येयः । यन्मते नियमे लक्षणापदं निरुद्धलक्षणेतरलक्षणापरं तन्मते
 त्वत्र लक्षणापदं निरुद्धलक्षणापरमित्यवधेयः । ‘सामान्यत’ सामान्यनिय-
 मतः, ‘कर्तृकरणयोरिति, तथाच कर्तृत्वादेरेवानुशासितत्वेन कर्मत्वादेरेनानु-

शासनबलात् । व्यत्ययेऽपि च साधुत्वमनुशासनान्तर-
बलात् । तस्माद्यदि समासोनानुशिष्येत तदा तस्य
लोके साधुत्वं न ज्ञायेत प्रत्युत गाव्यादिशब्दवदप-
शब्दतैव स्यात् । यदि च विभाषेति सूत्रं न प्रणीयेत
तदा तथाभूतेऽर्थे समासस्यैव साधुत्वं ज्ञायेत न वाक्य-
स्य तदभिधानशक्तस्यापि शैवाल इव पङ्कजादेः ।
विभाषाशब्दः समास-विग्रहयोः साधुत्वज्ञापनार्थो न तु
विकल्पेन समासस्य साधुत्वबोधकः । अवाचकः शब्दः
समासोऽतोऽसाधुर्गाव्यादिपदवत्, वाक्यमेव वाचक-
त्वात्साध्विति शङ्कां “तुल्यार्थौ वाक्य-समासाविति

‘न त्विति, अन्यथा समास साधुरसाधुचेति सूत्रार्थे विरोधः स्यादिति

शास्त्रित्वमिति भावः । ‘व्यत्ययेऽपि चेति, ‘साधुत्वं’ लक्षणया साधुत्वं, ‘अनु-
शासनान्तरेति, अनुशासितातिरिक्तार्थे एव लक्षणया साधुत्वभावनियमा-
दिति भावः । ‘अपशब्दतैवेति अपशब्दताबुद्धिरेवेत्यर्थः । ननु तथापि
“विभाषेति सूत्रं व्यर्थमेव समाससाधुत्वस्य समासविधायकसूत्रादेव सिद्धे-
रित्यत आह, ‘यदि चेति, ‘तदभिधानशक्तस्यापीति बहोपधसमर्थस्यापी-
त्यर्थः । ननु “विभाषेति सूत्रादेव कथं वाक्यस्य साधुत्वसिद्धिस्तत्र समास-
स्यैव विकल्पेन साधुत्वबोधनादित्यत आह, ‘विभाषाशब्द इति, ‘साधुत्व-
ज्ञापनार्थ’ साधुत्वबोधकः । ‘न त्विति, एकत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधा-
दिति भावः । ‘अवाचक इति राजसम्बन्धानात्रक इत्यर्थः, ‘असाधुरिति
राजसम्बन्धविषयकबोधे असाधुरित्यर्थः, ‘वाचकत्वादिति राजसम्बन्धवाचक-
पदघटितत्वादित्यर्थः, ‘साध्विति राजसम्बन्धविषयकबोधे साध्वित्यर्थः, तथाच

बोधयद्दिभाषापदमेव निराकरोति । न च साधुत्वादेव
शक्तत्वम्, अन्यलभ्यत्वेन शक्तिनिरासात् तिङन्त-
सुवन्तयोर्व्यभिचाराच्च । तच्च हि समुदाये साधुत्वं
प्रत्येकं शक्तिरसाधुत्वञ्च । ननु नामार्थयोः राजसम्ब-
न्धि-पुरुषयोर्विभक्तिं विना अन्वयाभावाद्राजसम्बन्धि-
पुरुषाप्रतीतेः विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्प-

‘अन्येति अनुशासनवशात् साधुत्वमात्रं न तु शक्तत्वं सिद्ध्यति
विद्धे च तच्चानन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानाच्छक्तत्वमिति पर्यवसितार्थः ।
ननु राजसम्बन्धिपुरुषे विभक्त्यर्थान्वयः विशिष्टश्च विशेषणविभक्तिं
विना नोपस्थितमतोर्विशिष्टे कथमन्वय इति यदि समासे शक्ति-
राख्यीयते तदा विशिष्टं पदार्थतयैवोपस्थितं भवतीत्याह, ‘नन्विति ।
नन्वेवं कर्मधारयेऽपि विभक्तिं विना विशिष्टानुपस्थितेः समासमात्र-
एव शक्तिरभ्युपेया तथाचार्थवदधातुरागत्य इति सूत्रतएव प्राति-

समासासाधुत्वबोधकमनुशासनमप्रमाणं वाक्यसाधुत्वबोधकं विभाषासूत्रमेव
प्रमाद्यमिति भावः । ‘इति शब्दा’ इति पूर्वपक्षं, ‘तुल्यार्थाविति अन्यूना-
नतिरिक्तविषयकशब्दान्दबोधजनकावित्यर्थः, सम्बन्धितादात्म्यस्य सम्बन्धात्मक-
तया समासस्यानतिरिक्तविषयकशब्दान्दबोधजनकत्वमिति भावः । ‘विभाषा-
पदमेवेति प्रमाद्यत्वेनोभयसिद्धं विभाषासूत्रमेवेत्यर्थः । व्यभिचारमेव विदु-
ष्योति, ‘तत्रेति । शक्तेरपि साधुत्वव्यभिचारमाह, ‘व्यसाधुत्वञ्चेति प्रत्येकम-
साधुत्वञ्चेत्यर्थः, ‘अन्वयाभावादिति अन्वयासम्भवादित्यर्थः । नीलं घटमानये-
त्यादौ नामार्थयोरन्यबोधमात्रे विभक्तेः सहकारित्वकल्पनादित्यभिमानः ।
युक्त्यन्तरमाह, ‘विभक्तेरिति, ‘प्रकृत्येति, प्रकृतिर्हि अत्र समासवाक्यं, तच्च

नेत्य राजसम्बन्धिपुरुषे समासस्य शक्तिरेव, एवं
बहुव्रीहि-कर्मधारयादावपि सार्थकत्वेऽपि प्रातिपदि-
कत्वविधानमर्थवदादिस्तृचस्य प्रपञ्च इति चेत् ।
उच्यते । नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थयोर्विशेषण-
विशेष्ययोरन्वयबोधे आकाङ्क्षादिकमेव हेतुर्न तु विशेषे-

पदिकसञ्ज्ञायां सिद्धायां “कृतञ्जितेत्यादि सूत्रमनर्थकं स्यादि-
त्यत आह, ‘एवमिति, ‘नीलं घटमित्यादि, यथापि विशेषण-
विभक्तिस्तत्रापि साधुत्वाय नार्थं ऋते अभेदस्तु विशेषण-विशेष्य-
पदाभ्यामेवानुभाव्यते प्रकृते च साधुत्वविभक्तिं विनापि समासानु-
शासनवशात् अभेदस्तु व्यासवदुभाभासेव, यदि च विभक्तेरभेदार्थः
तदा तदभावात् समासे अभेदः प्रकारो न स्यात् स्वर्गविधया तु
भासत एव विभक्तिं विनापि दृष्ट-स्वर्गयोरभेदानुभवादियखण्ड-
नकार्यः । ‘न तु विशेषणविभक्तिरपीति, दृष्ट स्वर्गयोरभेदानुभवे

भावः । राजसम्बन्धिपुरुषयोरित्यत्र तात्पर्यं विशेष्यविभक्तिं साधुत्वार्थ-
मिति मतमाश्रित्य नामार्थयोर्विभक्तिं विनाश्वय इति दर्शयति, ‘नौवमिति ।

त्वन्मते निरर्थकमेव, राजपुरुषप्रमाणयेत्यादौ कथं द्वितीयाद्यर्थान्वयः स्यादिति
भावः । नन्वेव समासस्यापि सार्वत्रिकत्वे “अर्थवदसातुरप्रत्यय प्राति-
पदिकमिदमेतैव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे ‘कृतञ्जितसमासाद्येत्यत्र समास
सञ्चयमनर्थकमेवेत्यत आह, ‘एवमिति, ‘प्रपञ्च’ विवरण, ‘न तु विशेषण-
विभक्तिरपीति, मानाभावादिति भावः । ननु तत्र कर्मतासमर्पणं नीलस्य
घटोन्मयात् कर्मलोपस्यापकत्वेन विभक्तेरवश्यं हेतुत्वं नामार्थयोरभेदान्वय-

पणविभक्तिरपि नीलस्य घटकर्मत्वाभावात् शब्दा-
 तथाऽननुभवाच्च, नीलविशिष्टस्य कर्मत्वं विभक्त्यर्थ-
 वद्भिर्भावेनैव नील-घटयोरन्वयबोधे स्थानं त्वन्यथा ।
 न च विभक्तिं विना समस्यमानपदानां साधुत्वन्नेति
 वाच्यम् । विभक्तिं विनापि समासस्य साधुत्वानुशास-

यभिचारादिति भावः । 'नीलस्येत्यादि तु वस्तुमतिमनुसृत्य, तत्-
 कर्मत्वेऽपि तद्वोधार्थं तदपेक्षा न लभेदानुभवार्थमिति प्रकृते तु
 तदुपन्यासवैयर्थ्यात् एवमपेक्षेति तस्मादभेदानुभवार्थं न विशेषण-
 विभक्तिरपेक्ष्यते किन्तु साधुत्वाद्यैव इति चेद्विनिधायाह,
 'नीलेति, तर्हि तदर्थमेव प्रकृतेऽप्यपेक्ष्यतामित्यत आह, 'विभक्ति-
 यत्रापि विशेषणे विभक्तिसूत्रान्वयो विशेषणविशेष्यपदाभ्यामेवानुभाव्यते
 तस्याः साधुत्वार्थत्वात् प्रकृते च विभक्तिं विनापि समासानुशासकत्वाद-
 न्वयानुभवस्तु व्यासवदुभाभ्यामेवास्त्वित्यर्थः । 'नीलस्येति, तथाच न नीलमात्रस्य
 बोधे विभक्तिजन्यसंसर्गोपस्थितेर्हेतुत्वादित्यत आह, 'नीलस्येति, 'घटकर्म-
 त्वाभावादिति, तथाच तत्र बाधान्न कर्मतासंसर्गेण नीलस्य घटेऽन्वय इति
 भावः । 'घटवत्कर्मत्वाभावादिति पाठस्तु ग्रामादिकः । ननु बाधेऽपि भेदात्
 तथान्वयबोध इत्यत आह, 'शब्दादिति, 'नीलविशिष्टस्येति तादात्म्यसम्ब-
 न्धेन नीलविशिष्टस्य घटस्येत्यर्थः, 'कर्मत्वं' कर्मत्वान्वयबोधः, 'विभक्त्यर्थव-
 द्भिर्भावेनेति द्वितीयाविभक्त्यर्थकर्मतासंसर्गव्यतिरेकेत्येवमर्थः । 'न त्वन्यथेति
 न तु कर्मतासंसर्गेण नील-घटयोरन्वयबोध इत्यसाधुत्वं व्यभेदान्वयबोधे सा-
 काङ्क्षत्वमेव नेत्यर्थः, नामार्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषण-विशेष्ययोः समानवि-
 भक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिरुद्धविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रत्वे घटं नीलं पश्येत्यादीर्वापि
 नील-घटयोरन्वयापत्तेरिति भावः । 'विभक्तिं विनापीति, तथाच समासा-

नात् । तस्मान्नानामार्थयोरन्वयबोधे विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्था न तु कर्मत्वोपनायिका । एवञ्च राजस-
म्बन्धिपुरुषस्य विभक्तिं विनापि पुरुषपदादुपस्थितिः ।
अतएव तादृशपुरुषपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयः । यदि च

मिति, पुरुषपदादुपस्थितिरनुभवरूपा सात्त्विकस्यानुभावकत्वेन
शक्तस्य पुरुषपदस्यैव विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । 'यदि चेत्प-
रमपगमवादः, अरूपाण्यथोऽपि यच्च विशेषणविभक्तिसाध विमेषण-
कर्मत्वेनान्वयो येनान्वयस्य विभक्तिनिर्वाह्यतानियमः स्यादिति भावः ।
'उपस्थिति' अनुभव, सात्त्विकस्यानुभावकतया शक्तस्य पुरुषपदस्यैव
विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । परमतेनापि भङ्गमयति, 'यदि चेति,

यतिरिक्तस्य एव समानविभक्तिकत्व तत्र नोचोत्पद्यमित्यादौ क्षुप्तविभक्ति-
स्मृतिविधुराद्या समुदायस्य विशिष्टार्थे सतिप्रतिसम्मानविधुराद्यामपि वि-
शिष्टार्थान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'तस्मादिति, नीलवटमान-
येत्यादाविति श्रेय, 'उपनायिका' उपस्थापिका, प्रकृते उपसहरति, 'एव-
ञ्चेति, 'पुरुषपदादिति राजसम्बन्धुपस्थापकराजपदसहितपुरुषपदादित्यर्थः,
'उपस्थिति' शब्दानुभवः । प्रागुक्त विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गमुद्धरति, 'यत-
एवेति, राजसम्बन्धिपुरुषस्य प्रकृतीभूतपुरुषपदार्थत्वादेवेत्यर्थः, 'तावृशेति
राजसम्बन्धिपुरुषरूपे पुरुषपदार्थ इत्यर्थः, तथाच न प्रकृत्यर्थताव-
च्छेदकरूपेणैव विभक्त्यर्थान्वयनिबन्धोमानाभावात् राजस्य पुरुषमानयेत्यादौ
यमिचाराचेति भावः । नामार्थयोः परस्परमन्वय एव नास्तीति नीलघट-
मानयेत्यादौ च नील घटयोर्नान्वयोऽपि तु नीलकर्मत्व घटकर्मत्वयोरुभयो-
रेव क्रियायामन्वयोऽन्यथा विशेषणवैयर्थ्यावत्तेरिति मीमांसकमतेनापि तत्-
पुरुषस्यैव अन्वयबोधमुपपादयति, 'यदि चेति, 'विभक्तिवत्तादिति विशेषण-

विभक्तिवत्त्वात् क्रियान्वयोनौलमित्यस्याख्ययान्याया-
दार्थः समाजस्तथापि राजसम्बन्धिपुरुषयोः क्रिया-
न्वयादार्थः समाजोऽस्तु । न च राजसम्बन्धिनः कर्मत्वे-
नानुपस्थितेन क्रियान्वय इति वाच्यम् । समस्यमान-
पदार्थान्वयार्थं समासाद्विभक्त्यनुशासनमतो विशेषणे-

विभक्तेर्यथाधुनानुरोधादिह विप्रिष्टानुभवस्यापि सर्वसम्मतत्वादिति
ध्येय । नन्वनन्तशक्तिकल्पनवदनन्तश्रुत्युत्पत्तिकल्पमपि सामान्यतोय-
शेक तर्हि समासत्वेन समस्यमानपदार्थं विप्रिष्टे शक्तिरिति प्रत्य-

‘राजसम्बन्धोति राजसम्बन्धेत्यर्थः’ । न च सम्बन्धे श्यानयनाद्यन्वयविरोधः, नौलं
घटमित्यादौ परस्परतया नौल-तदन्वयवदुपपत्तेः । ‘अथासादिति, प्रज्ञापार्थ-
ान्वयश्रुत्युत्पत्तिस्तु समासातिरिक्तविषयेति भावः । नन्वनन्तशक्तिकल्पनवदनन्त-
श्रुत्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं तुल्यं, यदि च समासत्वेन सामान्यतस्तत्कल्पनं तदापि

विभक्तेः सार्थकशानुरोधादित्यर्थः । नन्वेव नौल घटयोः परस्परमन्वये नौल-
विप्रिष्टघटकर्मतावैशिष्ट्यप्रत्ययः क्रियाभाः कथं स्यादित्यत आह, ‘अथयथा-
न्यायादिति यथा “अथयथा गवाः श्रौयातीत्यादौ आश्रय्यकरकत्व गौकर-
कत्वयोः प्रत्येक क्रियान्वयानन्तरं मनसा क्रयणादावाश्रय्यविप्रिष्टयोरकरकत्व-
त्ववैशिष्ट्यप्रत्ययस्तद्येहापि प्रत्ययान्मानसोयथोक्तविप्रिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यय इत्यर्थः,
‘क्रियान्वयात्’ प्रत्येक क्रियान्वयानन्तरं, ‘कार्यं समाजोऽस्तु’ मानसोराजस-
म्बन्धभिन्नपुरुषवैशिष्ट्यप्रत्ययोऽस्तु, ‘कर्मत्वेनानुपस्थितेरिति पुरुषपदोत्तरदि-
तीयविभक्त्यर्थेन कर्मत्वेनान्वयादित्यर्थः, ‘न क्रियान्वय इति, धात्वर्थ-ना-
मार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याश्रुत्युत्पत्त्यादिति भावः । ‘समस्यमानेति क्रिया
या समस्यमानपदार्थान्वयार्थमित्यर्थः, ‘विशेषणेश्चोपनि पूर्वपदार्थेश्चोपनि’ ।

ऽपि विभक्त्यर्थान्वयादन्यलभ्ये शक्त्यभावनियमात् ।
समासाद्विरर्थकाद्विभक्त्यश्च समस्यमानपदार्थमात्र-
गतमेव स्वार्थमाह तथैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनात् समा-
सेधनन्तशक्तिकल्पनातो लघुत्वात् । यद्वा विभक्तेः

कामपौत्यस्तरसादाह, 'यदेति, न चार्द्धपिण्यस्यादौ पूर्वपदार्थप्रधान-
समासे तदसंभव, तथापि सन्निधानादानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षित-
त्वात् तथाच यत्पदानन्तरमनुशिष्टा या विभक्ति सा तद्गत स्वार्थं
बोधयतीत्यर्थः पर्यवसित, समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानु-
शासनमतस्तदनुगत स्वार्थं बोधयति अथ च पूर्वोत्तरपदयोर्योग्य-

तुल्यनित्यरुचेराह, 'यदेति । न चोपकुम्भमर्द्धपिण्यसौ पूर्वपदार्थ-
प्रधान्ये व्यभिचार, तथापि सन्निधानादानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात्
तथाच यत्पदानन्तरमनुशिष्टा तद्वत् स्वार्थं बोधयतीत्यर्थः पर्यवस्यति ।
समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमतस्तदर्थगतमेव स्वार्थं बोधयति
तत्र च पूर्वोत्तरपदयोर्योग्यतादिकमेव विनिगमकमिति भावः । वज्रशौक्ल-

नन्वेतावृक्षकल्पनापेक्षया समासस्यैव विशिष्टे शक्ति कल्पयतामित्यत आह,
'अन्यत्रभ्य इति । ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रथम पूर्वपदार्थे कथं
विभक्त्यर्थान्वय इत्यत आह, 'समासादिति, 'विरर्थकात्' इति श्रूयते,
'समस्यमानपदार्थमात्रगतमिति, समस्यमानपदार्थश्च पूर्वपदार्थोऽप्येति भावः ।
'तथैवेति, तथाच प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादिव्युत्पत्तिः समासविरहितस्यैव एवेति
भावः । अस्तु वा प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादियथाश्रुतव्युत्पत्त्यनुरोधात् राजपुरुष-
मानयेत्यादवृत्तरपद एव राजसम्बन्धवन्पुरुषादौ विशिष्टे सत्तया पूर्वपदन्तु
तात्पर्यमाहकमित्यत आह, 'यदेति, 'सन्निहितपदार्थेति व्युद्बुद्धितपूर्वप-

सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमतो बहुव्रीह्यादाव-
न्वयबोधपूर्वकोत्तरपदलक्षणायां यस्तीतत्पुरुषे च विभ-
क्तिसन्निहितोत्तरपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं, विभक्तिस-
न्निहितपदस्यार्थश्च मुख्यया लक्षण्या वा ।

तादिकमेव विनिगमकमिति भावः । ननु बहुव्रीहौ नान्यपदार्थः
समसमानपदार्थः तथासत्यन्वपदार्थतैव न स्यात् तत्पदार्थेऽन्यप-
दार्थत्वाभावादित्यत आह, 'लक्षण्या वेति । 'एवमिति सन्निहितप-
दुरोधादाह, 'लक्षण्या वेति, 'न शक्तिरिति, अभेदबोधभावेति शेषः ।

दार्थत्वार्थं, 'बहुव्रीह्यादाविति, 'बहुव्रीह्यपदं विचित्रादिबहुव्रीहिविशेष-
ः, तेनादिपदादाकृत्वानरेत्यादिबहुव्रीह्यन्तरपरिग्रहः । 'अन्वयबोधपूर्व-
कवि राजसम्बन्धादिप्रकारेण राजसम्बन्धवत्पुरुषादावुत्तरपदे लक्षण्या-
मित्यर्थः, 'सन्निहितोत्तरपदेति पूर्वपदन्तु तात्पर्यग्राहकमित्यर्थः, 'मुख्या'
श्रुत्या, यद्यप्येवंरूपेण राजपुरुषमित्यादावन्वयबोधपक्षिसम्भवेऽपि पिप्पल्या-
अर्द्धमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषे का गतिः । न च तत्राप्युत्-
तरपदे पिप्पल्यादौ लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति वार्थः । पूर्वपदार्थ-
प्रधानत्वव्याघातात् पूर्वपदार्थप्रधानत्वं हि पूर्वपदोपस्थापितार्थविशेष्यका-
न्वयबोधजनकत्वं, तथापि यत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वमनुशासनसिद्धं तत्र प्रक-
तार्थान्वितत्वादित्युत्पत्तिः परित्यज्यते किन्तु पूर्वपदार्थस्याप्रकृत्यर्थत्वेऽपि
तत्रैव विभक्त्यर्थान्वयः, एवञ्च अर्द्धपिप्पल्यादौ भोमासकमते अर्द्धादिपूर्वप-
दस्यैव पिप्पल्यादौ लक्षणा पिप्पल्यावुत्तरपदन्तु तात्पर्यग्राहकं, समासो-
त्तरविभक्त्यर्थस्य चाप्रकृत्यर्थे पूर्वपदार्थ एवान्वयः । न्यायमते तु पिप्पल्या-
वुत्तरपदस्य पिप्पल्यादिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य अर्द्धादौ पूर्वपदार्थेऽप्येदा-
न्वयः विभक्त्यर्थोऽपि पूर्वपदार्थ एवान्वेति, एवमुपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे-

एवं नीलोत्पलमानयेत्यादौ कर्मधारये विभक्तिं
विनैव नामार्थयोरन्वयबोधानन्तरं विशिष्टस्य कर्मत्वेन
क्रियान्वयः । कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा
ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः । ननु

दार्पणतेत्यादिव्युत्पत्तेरित्यर्थः, 'विभक्ति' विशेषणविभक्तिं, इदमपि
वस्तुगतिमनुरध्य, वस्तुतोयासेऽपि विशेषणविभक्तेः सत्वेऽपि साधु-
त्वमात्रप्रयोजकत्वाद्विशिष्टस्य विशेष्यपदार्थस्य कर्मत्वं तदुत्तरदि-
तीययैव बोध्यत इति ध्येयं । ननु विशेषणविभक्तिरभेदार्था न
प्रयोगसाधुत्वार्था तथाच कर्मधारये पूर्वपदार्थं तत्पुरुषे पृथ्वर्यं इव
विभक्त्यर्थेऽभिधे चक्षणा वाच्या तथाच नीलाभिजाभिजलेन घटधीः
स्याच्च तु नीलाभिजलेन पदार्थसंसर्गस्यानुभवविषयत्वात् ततोऽनुभ-
वातुरोधाद्विशिष्टे कर्मधारये शक्तिरेव वाच्या सा च समासत्वेनैव
साधवत् कल्प्यतां न विशेषतः कर्मधारयत्वेनेत्यत आह, 'कर्मति,

ऽपि तत्राप्युपपदस्य सामीप्यान्वयैकदेशे सामीप्ये कुम्भपदार्थस्य विशेषणत-
मान्वयः विभक्त्यर्थस्य चाप्रकृत्यर्थे पूर्वपदार्थसामीप्यायये अन्वयः पूर्वपदार्थ-
प्राधान्यातुरोधात् । मीमांसकभते तु उपपदस्यैव कुम्भसमीप्ये शङ्कया उत्त-
रपदन्तु तात्पर्यप्राप्तकं विभक्त्यर्थस्य पूर्वपदार्थं श्वान्वेति न काप्यनुपपत्तिः ।
समासत्वायं षष्ठौतत्पुरुषवादः, समासश्च षष्ठौतत्पुरुषवादरहस्यं ।

'विभक्तिं विनैवेति विशेषणविभक्तिं विनैवेत्यर्थः, 'कर्मधारये त्विति
नीलोत्पलसमुदाये त्वित्यर्थः, 'न शक्तिरिति, औरवादिति भावः । 'न वा
अच्छेति न नीलादिप्रत्येकपदेषु चक्षणेत्यर्थः, 'ताभ्यां विनापीति पाठः, 'तेन
विनापीतिपाठश्च प्रामादिकः । यद्यपि नीलादिपदस्य साधवाद्गुणवाचकतया

नील-घटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणेव
 अन्वयप्रकारत्वादिना च तस्य भाने राजपुरुषादौ
 पञ्चर्थोपस्थितिरपि तथास्तु । अत्र ब्रूमः । कर्मधारये
 सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुण-गुणिनोः
 समवायो वा अनुभूयते स चान्वय एव न त्वन्वयप्रति-
 योगौ अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदात् श-

न प्रतिगौरवात् न वा लक्षणा विशेषणविभक्तेरभेदवाचकत्वपक्षे-
 ऽपि समास्य पूर्वपदार्थसंसर्गस्यैवानुभवसिद्धत्वेनाभेदपदार्थानुभवादेव
 लक्षणाकल्पकाभावादित्यममास-समासयोः सर्वत्र प्रतीतिभेदात्, न
 हि राज इत्यपि सम्बन्धो भासते, अपि तु सम्बन्धः, प्राति-
 पदिकार्थयोरेवाभेदान्वयबोधव्युत्पत्तेरिति भावः । 'गुण-गुणिनो-

एवञ्च पुनरप्यात्र इत्यादौ सादृश्यलक्षणा निरुद्धेति ध्येयं । परमतमभ्युप-
 गमवादेनाह, 'गुण-गुणिनोरिति । 'राजसम्बन्धोति राजसम्बन्धेत्यर्थः, 'अनु-
 भूयत इत्यनेनानुभव एवात्र नियामक इति सूचितं । अन्यथा वक्ष्योऽप्य-

गुणिनि लक्षणेव तथापि कोवस्तु शक्तिग्राहकतया गुणिन्यपि नीलादिपदस्य
 शक्तिरित्यभिमानेनेदं । 'तत्र' सामानाधिकरण्ये, 'लक्षणेव' नीलपदस्य लक्ष-
 णेव, 'अन्वयप्रकारत्वादिनेति संसर्गविधयेत्यर्थः, 'आदिपदात्' लुप्तविभक्त्या
 सदुपस्थितेः परिग्रहः, 'तथास्थिति, किं' राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्ष्य-
 येति भावः । सामानाधिकरण्यपदार्थं विकल्प्य दूषयति, 'कर्मधारय इति,
 'नामार्थयोरिति' नीलपद-घटपदार्थयोः नीलरूपाश्रय-घटयोरित्यर्थः, 'गुण-
 गुणिनोरिति' नीलपद-घटपदार्थयोः नीलरूप-घटयोरित्यर्थः, 'स चान्वय-

तैवेति न तदर्थं लक्षणा । राजपुरुष इत्यत्र तु राज-
सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते राजसम्बन्धिनश्चान्वय-
प्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे पद्वर्थलक्षणां विना
राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानये-
त्यादौ पर्यायत्वात् । राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयोऽनु-

रिति मतभेदेन, प्रातिपदिकयो स्वार्याभेद एव व्युत्पत्तेः, 'राजेति,
अत्रोक्तयुक्त्या अभेदानुभव एव व्युत्पत्तेरिति भावः । 'पर्यायत्वा-
दिति, इदञ्च राजसम्बन्धपुरुषविषयतामात्रेण न तन्मूनानतिरिक्त-

न्वय एव न त्वन्वयप्रतीयोगोति न लक्षणा स्यादिति ध्येयः । 'राजसम्बन्धिन
इति राजसम्बन्धस्योत्तरार्थः । अतएवाह, 'राज्ञः पुरुषमिति, 'पर्यायत्वादिति,
एतच्च सम्बन्धप्रकारतामात्रेण, न तन्मूनानतिरिक्तविषयतया, द्वितीये मनुष्य
सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धाश्रयाभेदः ससर्ग इत्यर्थातिरेकादिति भावः ।

एवेति स च ससर्ग एवेत्यर्थः । यद्यपि नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया
नौलक्ष्यं घटयो समवायस्य कथं ससर्गमर्थ्यादया भान, तथापि समासाति-
रिक्तलक्षण एव सा व्युत्पत्तिरिति मतेनेद, 'उपस्थिति' शब्दानुभव, 'नाम-
प्रदादिति नौलादिप्रत्येकपदादित्यर्थः, 'लक्षणेति नौलादिप्रत्येकपदे लक्षणे
त्यर्थः । नन्वेवं राजपुरुष इत्यादावपि ससर्गमर्थ्यादयैव सम्बन्धभावमस्तु किं
राजसम्बन्धिनि लक्ष्येत्येतत् आह 'राजपुरुष इति, एतच्च समासातिरिक्त
लक्षण एव नामार्थयोर्भेदान्वयोऽव्युत्पन्न इति मतेनेद समाहित, सर्वत्र
तस्याव्युत्पन्नत्वमते तु राज पुरुषयोः ससर्गमर्थ्यादया सम्बन्धभावनासम्भवादेव
राजसम्बन्धिनि लक्षणाश्रयमम इत्यपि बोध्यः । ननु राजपुरुष इत्यत्र राज
सम्बन्धि पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयत इत्येवासिद्धमित्यत आह 'राज्ञः इति,
'पर्यायत्वादिति, पर्यायत्वस्य सर्वविधत्वादिति भावः । यद्यपि पर्यायत्व

भूयते राजसम्बन्धो अन्यप्रतियोगित्वेन । एवञ्च
बहुव्रीहौ सर्वपदानां पठोतत्पुरुषे पूर्वपदस्यान्यपर-
तया लाक्षणिकत्वात्ताभ्यां कर्मधारयोबलवान् तव
सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात् । अतएव

विषयतया प्रथमे पद्वयस्य सम्बन्धस्य पुरुषे आश्रयत्वं संसर्गो द्वितीये
मतुपः सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धसम्बन्धिनोऽभेदः संसर्गः समासे
राजसम्बन्धिनोऽभेद इत्यस्य नूत्याधिकभावादिति भावः । 'एवञ्च'
समासे श्रुत्यभावव्यवस्थितौ, समासशक्तौ सर्वेषां तुल्यत्वाद्बलान्ता-
निरूपण आदिति भावः । 'सर्वपदानामिति, "अनेकमन्यपदार्थं इति
सूत्रानुरोधान् द्रष्टव्यं । वस्तुतस्तु चान्यपद एव लक्षणेऽप्युक्तत्वात् ।
'अतएवेति, "वास्तुमयं चरं निर्वपेदित्यनेन बोधितायामिष्टौ
"एतथैव निषादस्यपति याजयेदित्यनेनान्यथैवेत्या निषादस्यपतिमि-

'एवञ्चेति समासश्रुत्यभावव्यवस्थितौ, समासशक्तौ सर्वेषां तुल्यत्वात्
बलान्तानिरूपणादिति भावः । 'सर्वपदानामिति "अनेकमन्यपदार्थं इति

नानूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वं राजसम्बन्धिव्यमित्यन्तार्थघटकतया
सम्बन्धनिरूपितसम्बन्धस्यापि सम्बन्धभागेनापीति विवेकात्, तथापि राज-
सम्बन्धप्रकारकज्ञानजनकत्वं पर्यायत्वमिति भावः । 'सर्वपदानामिति, एतच्च
चित्रगुरित्यादौ चित्रपदस्य चित्रशोसम्बन्धिनि गोपदस्य शोसम्बन्धिनि लक्ष-
णेति क्रमेण पदद्वय एव लक्षणेति द्वितीयमतेन, पूर्वमते तु विशेष्यपदस्यैव
लाक्षणिकत्वं बोध्यं । 'लाक्षणिकत्वादिति सर्वत्र लाक्षणिकत्वादित्यर्थः,
'ताभ्यामिति, क्वचिदिति श्रेयः, 'तत्र' कर्मधारये, 'मुख्यत्वात्' मुख्यत्व-

“एतया कृचा निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधा-
रयएव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् पठौतत्पुरुषे च पञ्चर्थ-
लक्षणापत्तेः । एवञ्चेश्वरनिषादप्रतीतेस्तस्यैवाधिकारा-
त्तदपूर्वेण स्वनिर्वाहकतयैवेश्वरनिषादस्यैव यागानु-
कूलविद्याप्रयुक्तिराक्षिप्यते, अन्यथा मुख्यार्थहानि-
प्रसङ्गात् । नन्वत्र पञ्चर्थलक्षणाया लब्धविद्यस्त्रैवर्णिक-
एव निषादानामीश्वरोऽधिकारौ बोध्यते न त्वीश्वर-
निषादोऽङ्गुत्तविद्याप्रयुक्तिकल्पनातः पञ्चर्थलक्षणाया-
लघुत्वादिति चेत् । उच्यते । मुख्यार्थान्वयाधीनकल्प-
नागौरवेण मुख्यार्थो न हीयते किन्तु बाधकं विना
मुख्यार्थान्वयबोधस्य प्राथमिकत्वात्तदनुरोधेन तदुप-
पादकं कल्प्यते फलमुखञ्च गौरवं न दोषाय प्रमाण-

त्यर्थकेन निषादस्थपतेरधिकारोबोध्यते । अत्र सन्देहः, किञ्चिपा-
दानामीश्वरस्त्रैवर्णिकः, एत निषाद ईश्वरो वा यस्य तादृक् चैव-

सूत्रानुरोधादुक्तः । वस्तुवस्तु विशेष्यपद एव लक्षणेयुक्तात् पठौत्युपलक्ष्य
बहुव्रीह्यावन्यपदार्थलक्षणापत्तेरित्यपि बोध्यः । ननु गौरवमेव बाधक-
मस्त्वित्यत आह, ‘फलमुखश्चेति, ‘श्रूयपद इति । ननु श्रूयपदे रथकार-
निषादेतरपरवाया निषादादे सर्ववेदपाठाधिकारापत्तिं वेदपाठनिषेधक-

स्वरूपं समावात्, ‘कर्मधारय एवेति निषादस्यासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारय
एवेत्यर्थः, ‘निषाद’ चाग्राह्यः, ‘स्थपति’ ईश्वरः, ‘मुख्यत्व इति, इति रहस्यः ।

वतो गौरवस्य न्याय्यत्वात् । न चाकृतकल्पनाप्रसङ्ग-
 एव मुख्यार्थान्वये बाधकः, अकृतस्य प्रागनवगमात्
 मुख्यार्थान्वयवलादेव तदवगमे उपजीव्यविरोधात् ।
 अन्यथा प्रतीतानुपपत्तिवलात् कल्पना कापि न स्यात्
 अकृतकल्पनागौरवेण कल्पकस्य बाधितत्वात् । अथ
 श्रुद्रस्य वेदपाठनिषेधादौश्वरनिपादोऽधिकारौ बोध-
 यितुं न शक्यत इति मुख्ये बाधकान्न कर्मधारयः । न
 चेश्वरनिपादे विधिवलादेदपाठनिषेध एव बाध्यत इति
 युक्तम् । पदार्थलक्षण्या अबाधे सम्भवति निषेधकवेद-
 बाधकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति चेत्, न, सामान्य-
 ि . . . तदिशेषविधाने तदितरपरत्वात् । यथा “न
 हिंस्यात्सर्वाभूतानि” श्वेतं छागमालभेतेत्यत्र । एवं
 निषादपदस्य मुख्यत्वे श्रुद्रपदे सङ्कोचमाधम् । श्रुद्र-

णिकः, उत निषादरूप ईश्वरः, तत्रोक्तयुक्ता चरमः कल्प आद्रियत-
 इति भावः । षष्ठीत्युपलक्षणं, वज्रव्रीहावपि तदापत्तेरिति धेयं ।
 एवमग्रेऽप्युपलक्षणं द्रष्टव्यं । ‘श्रुद्रपद इति, नतु श्रुद्रपदे निषादेत-
 रपरतायां निषादस्य सर्ववेदाधिकारापत्तिः । न च श्रुद्रपदस्येत्य-

वाक्ये वेदपदस्यैव प्रकृतोपयोगिवेदेतरवेदपरतायां तद्वेदस्य सर्वश्रुद्रप्राप्त्य-
 त्वापत्तिरिति चेत्, न, वेदपदस्य विशेषतः प्राप्तेतरवेदपरत्वात् तेन निषा-
 दादीनां विशेषतो यावत्प्राप्तिस्तत्वेदन्वपाठविधेयः श्रुदान्तरस्य यावत् एव
 वेदश्रीस्तदितरतया अर्थात् सर्वनिषेध इत्याहुः ।

पदस्य निषादपरत्वे निषादपदस्य मुख्यत्वबाध एव ।
यद्यपि सङ्कोचेऽप्येकदेशबाध एव तथापि सङ्कोचेऽद्वयो-
रपि मुख्यत्वरक्षणादबाधाच्च सङ्कोच एव ज्यायान् ।

अन्ये तु । नात्र पक्षयोरलक्ष्यते अनुपपत्त्यभावात् ।
अतः समासस्य पक्षयर्मन्तर्भाव्य शक्तिरेव । अन्यथा
कर्मधारयेऽपि पदार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतेः तत्रापि
लक्षणेति तुल्यम् । अथान्वयप्रकारतया सामानाधि-
करण्यप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, तर्हि पक्षयोरपि तथैव न

स्य शूद्रपदसमभिव्याहृतवेदपदस्येत्यर्थः तेन शूद्रवेदपाठनिषेधक-
वाक्ये वेदपदं प्रकृतोपयोगिवेदेतरवेदपरमिति वाच्यं । तथापि
तद्वेदस्य सर्वशूद्रसंपाद्यतापत्तेरिति, अत्राहुः, वेदपदस्य विशेषतः
प्राप्तेतरवेदपरत्वं तेन निषादस्यपतिरथकारादीनां विशेषतो यावत्-
प्राप्तिस्तावदन्यवेदपाठनिषेधः शूद्रान्तरस्य तु यावत् एव वेदराशे-
स्तायात्वात् सर्ववेदनिषेधः । ननु विशेषत इत्यधिकं प्राप्तेतरेत्य-
स्यैव सम्यक्त्वात् तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामत्वेन स्त्री-
शूद्रयोरपि वेदप्राप्तिर्थागोपयोगिवेदान्यवेदपाठनिषेधः स्यादिति
तयोरपि यागाधिकारोऽस्य न तु वेदपाठनिषेधात्तयोर्थागानधि-
कारः पाठनिषेधकवाक्ये वेदपदस्य सङ्कोचावश्यकत्वे स्वर्गकामादि-

‘तुल्यमिति, तथाच न कर्मधारयस्य वक्ष्यत्वमिच्छार्थः । ‘न चेति,
यद्यपि तात्पर्यान्वयम- सम्भवत्येव तथाप्यापातव इदं, एवं सति कर्म-
धारयस्य वक्ष्यत्वप्रवादं समर्थयति, ‘कर्मधारये इति । नन्वेवं कथं

णक्षणा । नचान्वयप्रकारतया नियमतोविशेषोपस्थितौ प्रमाणं तस्मादुभयत्र समासस्यैव बोधकत्वम्, कर्मधारये तु बलवत्त्वमुत्सर्गतः सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात् । निपादस्थयतौ तु स्वपतिपदार्यस्येश्वरस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात्तत्पूरणसमर्थः पठौतत्पुरुष एव निष्प्रतियोगिके कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलस्य निष्प्रतियोगिकत्वात् । तथाच निपादेश्वरस्याधिकारः, ऐश्वर्यस्य

पदे बहुवचसाव्यवहारात्^(१) । मैवं । सामान्यतः प्राप्तस्यैव निषेधकवाक्येन निषेधात्, न हि उपनीताधिकारित्वेन प्राप्तस्य वेदाध्ययनस्य तपोः प्रसङ्गो येन निषिध्येत्, किन्तु स्वर्गकामो पजेतेत्यादिना सामान्यतः सर्वस्य च वागप्राप्त्या प्रसक्तो वेदपाठः प्रतिषिध्यते, अतः स्वर्गकामपदे युक्तः बहुवचः, अन्यथा अप्रसक्तत्वेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । न च जीविकान्तेन पाठप्रसङ्गः, तस्याध्यापनादिबाधेन प्रवृत्त्याभावादिप्रसङ्गसम्भवेन तच्छब्दानुदयात् । ननु विशाप्रयुक्तिबाधेन बाधबाधः शङ्क्यत् तद्ग्रहितक्रियाया अबाधनात् अन्यथा स्त्रीशूद्रयोः श्राद्धेऽप्यनधिकारापत्तेरिति कथं स्वर्गकामपदबहुवच इति चेत्, न, तत्र दृष्टौमेव “शूद्रोऽप्यमन्त्रवदित्यादिना वैदिकमन्त्रशू-

(१) अत्राभाषिकत्वादिति क० ।

निपादस्थस्येश्वर इत्यत्र व्याहृत्या चेति, निपादेश्वरस्यावैयर्थ्यस्येत्युच्यते, ऐश्वर्यस्येति, उत्सर्गत इति शेषः, तेन स्वपतिपदादौ न अधिकारः ।

सजातीयापेक्षत्वात् । नरपतिपदान्नरपतेर्नरस्येव नि-
पादस्यपतिपदान्निपादस्येश्वरस्य प्रतीतेरिति । तन्न ।
राजवाहनादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थलक्षणस्यैव राजसम्बन्धि-
प्रतीतेः समासे शक्त्यभावात् अनुपपत्तिरुक्तैव ।

उपकुम्भमित्याद्यव्ययीभावोऽङ्गिष्यलीत्यादिश्च तत्-

न्यभ्राद्धादिप्राप्तेः । न च यागऽपि तथा ग्रन्थोऽस्तीति, करणवाधेन
क्रियाया एव बाधादिति । न च पठ्ये भार्येत्यङ्गवाक्यात् स्त्रियाः
भ्राद्धाधिकारप्राप्तौ रथकारादिवत् विद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यतां
“शुद्धोऽयमन्त्रवदित्यादिवदच पर्युदासाभावादिति वाच्य । ‘शुद्ध-
पदस्य वर्णसङ्हरादिसङ्घट्टानुरोधेनाविद्यमात्रपरत्वात् ।

ननूपकुम्भादौ समासे तदर्थं प्रक्षिप्तकल्पनादन्वचापि समासे
प्रक्षिरित्यत आह, ‘उपकुम्भमिति । अत्र वदन्ति तत्पुरुषे भवति
षष्ठ्यर्थे लक्षणा न लक्ष्ययीभावे अव्ययस्य विभक्त्यन्तरान्तपदेनान्व-
यात्, न हि भवति घटस्य पटस्य इतिवत् घटस्य पटस्य चेति
प्रयोगः, तस्मिन् एवार्थे पदान्तरप्रयोगे घटस्य समुच्चयः पटस्य
समुच्चय इति । तदुक्तं प्रयोगे स्वार्थादभिद्यमानरूपा निपाता इति,
तथाच कुम्भस्य समीप इति भवतु षष्ठी न ङप्रत्यये निपाते
पष्ठ्यन्तसाकाङ्क्षता यतस्तदर्थं लक्षणा कल्प्येतेति, मैव, यच्च यथा

अनुपपत्त्यभावादित्यत्राह, ‘अनुपपत्तिरिति, ‘यदि षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यत इत्या-
दिना प्रागुक्तेनेति शेषः । ननूपकुम्भमित्यादौ समासे प्रक्षिप्तकल्पनादन्वचापि
तद्येत्याशङ्क्याह, ‘उपकुम्भमिति, यथाच पूर्वपदार्थविभक्त्यर्थान्वयस्तयोक्तः,

पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधान एव कुम्भस्य समीपे पिप्यल्या-
 अर्थे तात्पर्यादतस्तद्योत्तरपदे पदार्थलक्षणा न तु
 समासे शक्तिः । नञ्समासे अत्राह्मणमानयेत्यत्र पर्यु-
 दासे पूर्वपदे नञि उत्तरपदार्थसदृशे क्षत्रिये लक्षणा ।

प्रयोगः तत्र तथा व्युत्पत्तिः, न च घटस्य पटयेत्यादिवत् उपकुम्भ-
 इति व्यासप्रयोगोऽस्ति येन तथा व्युत्पत्तिरवगम्येत, किन्तु उप-
 कुम्भमित्येव प्रयोगो नित्यसमासत्वात् अत उत्तरपदे पदार्थलक्षणां
 विना नार्थसङ्गतिरित्यत्रापि क्षत्रयेति । न च नपदेन महाशय्यौ-
 भावेनोत्तरपदे पदार्थलक्षणा आदिति वाच्यं । नञ्पदेन सह तत्पु-
 रुषानुशासनेन तत्राप्यवयवीभावनियेधात् तत्र च पर्युदासनियमा-
 लक्षणा-शक्तिभ्यां पर्युदास-प्रसज्यप्रतिषेधयोः प्रतीतेः 'अवयवं विभ-
 क्तीत्यादिसूत्रेषामौचित्येण वर्तमानमवयवं प्रसज्यत इति बोधितेऽस्य
 नञ्तत्पुरुषानुशासनबलेन सङ्कोचात् । न चैवं निष्कोशमित्यादि-
 विधायकसूत्रसङ्कोचात् निष्कोशिकमित्यादि न आदिति वाच्यं ।
 तत्रार्थभेदात् निष्कोशिकमिति मन्त्रिकाया अभावः निर्विघ्नमिति
 विघ्नान्निवृत्तान्त इत्यर्थेन विघ्नाभाववानित्यर्थः न तु विघ्नाभाव इत्यर्थः,
 अतएव निर्विघ्नं समाप्यतामिति सामानाधिकरण्यमिति सारं ।
 ननु विग्रहार्थः समासेन बोध्यमानस्तद्धेतुविभक्त्यभावे तदर्थे लाघ-

व्याख्याः घट इत्यत्र न सदृशवस्तुमिति विशेषयति, 'पर्युदास इति
 पर्युदासविशेष इत्यर्थः । तदुक्तं "पर्युदास सदृशयाहीति, उत्तरपदेऽपि
 पदार्थलक्षणा नामार्थबोद्धित्यादिप्रामुक्तव्यत्वेति ।

अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थं नञि सामानाधिकरण्यादभाववस्तुक्षणा व्यासेऽपि न घटः पट-
इत्यादौ यथा शुक्लः पट इत्येव शुक्लवस्तुक्षणा । न

णिकोऽस्तु अत्राच्छरणपदेन त्वविग्रहार्थस्य सादृश्यस्य प्रतिपादनात् तत्र
शक्तिरेवेत्यत आह, 'अत्राच्छरणमिति, विग्रहाधिकार्य एव भासते
इत्युभयविद्धं, तथाच प्रकृत्यर्थानुरोधाद्दृष्टौ कल्प्यमानायां लक्षणेव
कल्प्यते लाघवाच्च शक्तिरिति तत्र मानाभावादिति भावः ।
'अघट इति संसर्गाभावत्वेन नञस्तदाचकत्वेन सामानाधिकरण्य-
वत्त्वादभाववस्तुक्षणा अत्र सामानाधिकरण्यार्थमभाववस्तुक्षणा यत्र तु
न तथा तत्र समासे नाभाववस्तुक्षणा अभाववत्त्वलक्षणेत्यर्थः, तत्र
सामानाधिकरण्यादित्यभिधानात् यत्र न तथा तत्र समासेऽपि
नाभाववस्तुक्षणा किन्त्वभाव एव वाच्य एवं वादिनामविवाद एवे-
त्यादाविति भावः । ननु संसर्गाभावशक्तस्य नञोऽभावांग्रेऽपि शक्ति-
रित्यभाववति लक्ष्येऽभावांग्रस्य शक्तत्वेन युगपद्वृत्तिरित्यविरोध इत्य-
तोऽनुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथा शुक्लवदिति, समन्तलक्षणेव येन

केचित्तु अन्य-निरावाद्यतिरिक्त एव तथा व्युत्पत्तिरिति वाक्यार्थविधयेव
तद्भानमित्याहुः ।

'प्रसज्येति, संसर्गाभावशक्तनवीत्यर्थः, अथएव इह घटोनेत्वत्र संसर्गा-
भावस्यैव प्रतीतिः न तन्योऽन्याभावस्य अन्यथा तत्र संसर्गाभावसंग्रहप्रस-
ङ्गात् तथाच केवधान्योन्याभावेऽप्रयोगात् संसर्गाभावशक्तस्य सामानाधि-
करणानुपपत्त्यादिना अन्योन्याभाववति लक्ष्येति भावः । 'व्यासेऽपीति,
सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः । नचान्योन्याभाववति लक्ष्ये-

पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे भूतत्वे न घट इत्यादौ प्रस-
ज्यप्रतिषेधे नञोमुख्यार्थता सुवन्तसम्बन्धेऽपि न समासः
विभाषाधिकाराद्विकल्पेन समासानुशासनात् । “यज-
तिषु च ये यजामहे करोति नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे

विनेति न्यायात् सम्बन्धिनोऽपि लक्षणेयैवोपस्थितिरिति न युगप-
द्वृत्तिद्वयविरोध इति भावः । ननु व्यास-समासयोर्द्वयत्रयापि लक्ष-
णायां मुख्यप्रयोगो न कापीति कथं सापीत्यत आह, ‘न पच-
तीति । ननु न घटः पट इति व्यासो नास्त्वैव सुप् सुपेति समा-
सानुशासनात् तथाच समास एव लक्षणा व्यास एव शक्तिरित्येव
विभागोऽस्तित्यत आह, ‘सुवन्तेति, तथाच समासानियमात्
सामानाधिकरण्यवशाद्वासेऽपि लक्षणेति मोक्षविभागो युक्त इति
भावः । ननु समास एव लक्षणेति न युक्तं नानुयाजेष्वित्यत्र समासे-
ऽननुयाजेष्वित्यापत्ता च एव वक्तव्यः तथाचात्रापि लक्षणा न स्यादि-
त्यभिप्रेत्याह, ‘यजतिष्विति, ‘अन्यपरतमिति, गम्भीरायां नद्या-
मितिदत् न त्वन्यत्र वृत्तिरित्येतत्परं, अत्राष्ट्यणोऽधट इत्यादौ प्रति-

ऽभावाश्रयः शक्यत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यं । विद्विष्टलक्षणे-
यैवोपस्थानात् भविक्रान्मवे तद्विरोधाभावात् । अतएव तदनु रूपं वृष्टान्त-
माह, ‘यथेति । ननु व्यास-समासयोर्द्वयत्रयापि लक्षणायां मुख्यप्रयोगाभावे
कथं लक्षणापीब्यत आह, ‘न पचतीति । न घटः पट इति व्यासमभिप्रेत्याह,
‘सुवन्तेति, यदा न घट इत्यत्राधट इति स्यादित्यत आह, ‘सुवन्तेति,
प्रसङ्गाराह, ‘यजतिष्विति, मन्त्रं करोति प्रयुक्त इत्यर्थः । ‘भद्वद्वयस्यापीति,

नञ् तेनायमर्थः 'यजतिषु' यागेषु, 'नानुयाजेषु'
अनुयाजव्यतिरिक्तेषु, ये यजामह इति मन्त्रं करोति ।
अथ नानुयाजेधित्येव न पर्युदासे नञ् तदा हि पद-
द्वयस्यान्यपरत्वं स्यात्समासापत्तिश्च तस्मादनुपज्ञात्
करोतिना नञोऽन्वयात्प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु
ये यजामह इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः, एवञ्च नानु-
याजेधिति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञोमुख्यार्थ-
त्यागः समासाभावेन साधुता च इति चेत्, न, समा-
सस्यानित्यत्वात् नानुयाजेधिति वाक्ये पर्युदासे नञ् ।
न चैवं वाक्यवृत्तिपदत्वान्नञोऽन्यपरत्वाभावः, गौर्वा-
हीक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्यान्यपरत्वात् ।

योगित्वपक्ष्यर्थादीनां भावेऽपि न प्रकारतया भानं किन्तु वैशिष्ट्य-
तया अत्राद्वाङ्मण इव घटो नेत्यादौ तथा व्युत्पत्तेः व्याप्तातिरिक्त-
पदेन तदर्थोभिधान एव तत्प्रकारोपस्थापकपदापेक्षेति व्युत्पत्ति-
रतो ब्राह्मणस्य सदृशो घटस्याभाव इत्यत्र विभक्त्यपेक्षा तदभावे
तेनायमर्थः समासे तदर्थलक्षणेति भावः । 'वाक्यवृत्तीति विग्रह-
वाक्यवृत्तीत्यर्थः, समासे सति भवति लक्षणा राजपुरुष-चित्रगदादौ
न तु विग्रहवाक्येऽपि तथाच समासे सति भवति नञि पर्युदासे
लक्षणा न विग्रहवाक्य इति भावः । 'गौरिति गौर्वाहीक इति

एतच्चानुयाजपदेऽपि प्रतियोगित्वलक्षणाभिप्रेयोक्त, वाक्यार्थविधयेव तद्वाने
नञ् एवान्यपरत्वं स्यादित्यवबोध एतदभिप्रायेण वक्ष्यति 'न वा नञो-

यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायक-तन्नि-
 पेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रथमप्र-
 तीतैकवाक्यतावलादेकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्या-
 न्याय्यत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदे
 मुख्यत्वानुरोधादेकवाक्यतात्यागः । न हि पदार्थानुरो-
 धेन वाक्यार्थकल्पनं, किन्तु वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थ-
 कल्पना । नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र
 समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः । अन्यथा प्रसज्यप्र-

कर्म्मधारयविग्रहवाक्यस्ये गौर्वाङ्मौक इत्यत्र गोपदस्यापि साचणिक-
 तादित्यर्थः, 'नञ्पद इति । ननु व्यासलक्षणायां अनुयाजे-
 विति सप्तम्यप्रकृत्यर्थे नञर्थस्वरूपे भिन्ने स्मार्थं न बोधयेदिति
 तदनुपपत्त्या वाक्यभेद एवास्ति, मैव, साधुत्वमात्रप्रयोजिकाया-
 विशेषणविभक्त्यर्थबोधकत्वात् । यदा ब्राह्मणमिव पश्य ब्राह्मणेनेव
 कल्प्यत इत्यादिदृशनात् निपातसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थो निपातार्थ-
 एव भासते । न च सुविभक्तौनां प्रकृत्यर्थगतस्मार्थबोधकत्वव्युत्प-
 त्तिभङ्गः, प्रकृत्यर्थान्वितस्मार्थबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिषिद्धत्वादिति
 भावः । ननु नानुयाजेष्वित्यत्र नञ् न भवति किन्तु नपदमन्य-
 देवेत्यत आह, 'नपदमिति, 'अपदमेवेत्यत्र विनिगमकाभावेना-

मुख्यार्थत्याग इति । नन्वननुयाजेष्वित्यत्र न नञ् किन्तु नपदमेवेत्यत आह,
 'नपदश्चेति, नन्वेवमब्राह्मणभिव्यादावपि नञ्समासो न स्यात् अपदेनैव

तिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव गतार्थत्वात् । अमा-
नोना इत्यत्रापदमेव निषेधवाचकं समास-वाक्यभेदेन
नञोद्वैविध्याद्वा तथाभिधानम् । इतरेतरद्वन्द्वे च
धव-खदिरौ च्छिन्धीत्यादौ विभक्त्युपनीतद्वित्वस्य धव-
खदिरयोः प्रत्येकं न योग्यत्वं न वा साकाङ्क्षत्वं द्वित्व-
मपि प्रत्येकं न योग्यं न वा साकाङ्क्षम् एकत्र द्वित्वा-
भावात् । न च व्यासज्जटित्वेन द्वित्वमेकाश्रित-
मपीति वाच्यम् । स हि द्वित्वमाकाङ्क्षति द्वित्वञ्च तं
यत्र द्वित्वं परिसमाप्यते, एकस्य तथात्वे द्वौ बहव-

स्वरसादाह, 'समासेति । ननु न योग्यमित्यसङ्गतं द्वित्वसर्गस्यैव
धवनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यत आह, 'न वेति, 'द्वित्व-
मपीति वस्तुगतमनुबध्योक्तं, तत्साकाङ्क्षत्वेऽपि अन्याकाङ्क्षाविरहेणै-
वान्वय्यादित्यवधेय । 'यत्र द्वित्वमिति परिसमाप्यतावच्छेदकधर्मे-
णोपनिष्ठत इत्यर्थः, 'एकस्य' समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्य, 'एकत्र'

निषेधवाचिना गतार्थत्वादित्यत आह, 'अमानोना इति, 'अपदेनेवेति नञ्-
प्रकृतिकमित्यर्थं, तथाचापदमपि भिन्न नास्तीवेति भावः । नन्वेव कथं तस्य
पृथगभिधानमित्यत आह, 'समासेति, अतएवामवलीत्यादिप्रयोगः समासा-
भावात् साधुरिति भावः । एतदपि क्वाचित्वाभिप्रायं, यत्र तु नञुतरं पदं
सर्वोत्तरं भवति तत्र समासेऽपि नलोपो न भवति शमिकर्म्मोक्ततनैकगी-
रुतेत्यादौ, अतएव कथं नैकं यथा नैककोर्त्तिरित्यादि पूर्वपक्षयित्वा सर्वो-
त्तरपदं विवक्षितं यथा अत्राध्यक्ष इत्यादौ तच्चेह नास्तीति समादधु । 'साका-
ङ्क्षमिति, 'न योग्यमिति च द्वित्वान्वयप्रयोक्तृरूपवच्छिन्नमित्यर्थः । नचैवं

इत्येकचापि स्यात् अतोद्वन्द्वे पदशक्यस्य नान्वयबोधः,
 बोधे वा धवद्वयधीः खदिरद्वयधीश्च स्यात् । तस्मात्पद-
 शक्ये द्वित्वान्वयानुपपत्त्या सहितावस्थमुभयं द्वित्वा-
 न्वयावगमयोग्यं तत्साकाङ्क्षश्चेति खदिरसहितधवोप-
 स्थितये धवपदे साहित्यलक्षणा । ननु खदिरसहित-
 धवस्यैकत्वात् खदिरसहितो धव इतिवद्द्विवचना-
 नुपपत्तिः धवसहितखदिरसाहित्यावस्थालक्षकत्वे च
 तस्या एकत्वादेकवचनापत्तिः अवस्थाश्रययोरुपसर्जन-
 त्वेन द्विवचनान्वयानुपपत्तिश्चेति चेत्, अथ कश्चित्,

समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्ने, एकत्वेनोपस्थित इति यावत् । ननु
 धव-खदिरवृत्तिद्वित्वपरिसमाप्यतावच्छेदकं धव-खदिरत्वमेवेत्यत-
 आह, 'धवेति धव-खदिरत्वं नैकं किन्तु धवलं खदिरत्वञ्च तयो-
 र्वयोर्द्वित्वसमाप्यतावच्छेदकत्वे धवद्वयधीः स्यात् खदिरद्वयधीः
 स्यात् इत्यर्थः, 'साहित्येति । ननु भवतु अन्यार्थं साहित्योपस्थिति-

द्वित्वाग्रयोर्धव इत्यपि योग्यं न स्यादिति वाच्यं । तत्र द्वित्वसमवायस्यैवान्वय-
 प्रतियोगित्वात् तस्य चाव्यासव्यवृत्तित्वात् । 'धवपद इति, प्राथम्यादिति
 भावः । यद्यपि योग्यतावच्छेदकक्षिदेतरत्ववत् प्रकारान्तरोपस्थितमेव साहि-
 त्यमादायान्वयः सम्भवति तथापि भवान्तरेणोदं, तथाचेतन्मते क्षिदेतरत्वेऽपि
 अक्षयैव तदिदं वक्ष्यति 'क्षिदेतरत्वविशिष्टे च घटपदस्य अक्षय्यपेवेति । नन्वेवं
 धव-खदिर पक्षाग्ररूपमिच्छादौ न अक्षय्या स्यात् अनुपपत्त्यभावात् । न ध
 यद्यर्थवृत्तान्वयानुपपत्त्या सेति वाच्यं । विमलवर्णसंख्यायाः समासादप्रतीते-

अस्यालक्ष्यत्वेऽपि तदाश्रयगतस्वार्थबोधकत्वमेव द्वि-
वचन-बहुवचनयोः पदवृत्तिवैचित्र्यात् तथैव व्युत्पत्तेः
यथा गुणवाचि नीलादिपदं क्वचिद्गुणमात्रवाचकं
क्वचित्तदुपलक्षितद्रव्यपरम्, अन्यथा नीलः पट इति
सामानाधिकरण्यं न स्यात् एकत्र वृत्त्यभावात् ।

यत्तु लक्षिता साहित्यावस्था स्वाश्रयमुभयं लक्ष्य-
तीति, तन्न, लक्षितलक्षणाया जघन्यत्वात् ।

नियम तथापि योम्यतावच्छेदकत्वेन छिद्रेतरत्वत् साहित्यमुप-
तिष्ठता किं लक्षणेति, नैव, आकाङ्क्षाया पदविशेषोपस्थापनस्य
प्रयोजकत्वादत पदोपस्थितिं विना आकाङ्क्षा योम्यतायान्तु नैव
नियम इति भावः । 'यथा गुणेति वैचित्र्यमात्रमुदाहरण, प्रकृति-
भेदेन प्रत्ययस्य स्थापनान्वयवैचित्र्योदाहरणन्तु क्वचित् प्रत्ययस्य प्रकृ-
त्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वं क्वचित् तद्विशेषणगतस्वार्थबोधकत्वं तर-
तमादौ द्रष्टव्यम् । सर्वत्राजहत्स्वार्थलक्षणाया दध्युपघातकत्वादेर्वि-
शेषणीभूतस्यैव लक्ष्यत्वमिति तदाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्प-

त्तदुक्तं चङ्गा तु यत्प्रकाभावादयुक्तेति चेत्, न, एकधर्मावच्छेदं विना
स्वरूपत्रये रूपान्वये ध्रुवस्य खदिरस्येतिवद्वाक्यभेदः स्यादिति परस्मिद्भान्तात् ।
समासारम्भकविग्रहे तथात्वात् समासेऽपि तथात्वमित्यन्ये । समासादपि
विभक्त्यर्थसंख्याप्रतीतिरिति मतेनेदमित्यपदे । वैचित्र्यमात्रे उदाहरणमाह,
'यथेति ।

'यत्त्विति, तथाच द्विवचनोपपत्तिरिति भावः । ननु सर्वत्राजहत्
स्वार्थाया दध्युपघातकत्वादेर्विशेषणीभूतस्यैव लक्ष्यत्वमिति तदाश्रये विशेष्य एव

वस्तुतस्तु साहित्याश्रयः प्रधानं साहित्यन्ववच्छेदक-
तया गुणभूतं पदेन लक्ष्यते तेन साहित्याश्रयस्यानेक-
त्वाद्विवचन-बहुवचने भवतः । अतएवेतरेतरद्वन्द्वः
सर्वपदार्थप्रधानः धवश्च खदिरश्चेति विग्रहेण तथैवा-
र्थविवरणात् । समाहारे तु साहित्यावस्था प्रधानं
पदार्थो गुणभूतः तेन तस्या एकत्वादभेरी-पटहमित्या-
दावेकवचनम् । धर्मे धर्मिणि च तात्पर्याद्द्वन्द्वयो-
र्भेदः । अतएव युगपदधिकरणवचन इतरेतरद्वन्द्व-
इति शान्दिकाः ।

अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तेषां युगपद्वचन-
मेकेनैकदोषस्थापनं तच्च न शक्त्या एकपदस्येतरपदार्थं
शक्त्यभावात् । अन्यथेतरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अनेका-

त्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्वरसमच कश्चिदित्यनेन दर्शयित्वा तथैव
सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्तु' ।

विभक्त्यर्थान्यथ इति क्लृप्तत्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्वरसं कश्चिदित्यनेन दर्श-
यित्वा तथैव सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्तु' । अन्यथा समाहारेऽपि द्विवचना-
दिकं स्यादिति भावः । 'समाहारे' इति, न चैवं भेरी-पटहं वादयेत्यादाव-
नन्यथापत्तिरिति वाच्यं । परस्परसम्बन्धेन धर्मेऽपि तदन्वयात् योग्यतावशाद-
प्रधानेऽपि धर्मिणि तदन्वयोपपत्तिः क्वचित्त्वैचित्र्यादित्यन्ये । 'अतएवेति
साहित्यव्यवस्थासत्त्वादेवेत्यर्थः ।

र्थत्वेऽप्येकस्यैकत्रानेकार्थपरत्वाभावात् । नापि पदद्वयं
मिलितमुभयोरुपस्थापकं, मिलितस्य मिलिते शक्त्य-
भावात् । नापि द्वन्द्वे शक्तिरेव, पदलक्षणयैवानेकार्थो-
पस्थितिसम्भवात् । अतएवाङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गशब्दाद्-
द्वन्द्वे बहुषु वर्तमानात् परस्य तद्राजस्याजादेः “तद्रा-
जस्य बहुषु तेनैवास्त्रिया” इत्यनेन लोपे अङ्ग-वङ्ग-
कलिङ्गा इति भवति । अन्यथा साहित्यलक्षणां विना
तेषां प्रत्येकपदस्य बहुषु वृत्त्यभावादन्लोपो न स्यात् ।
घटौ घटा इत्यत्रापि घटसहितघटत्वेन द्विवचन-
बहुवचनान्वययोग्यतेति तदुपस्थितये घटपदे साहि-
त्यलक्षणा । तदर्थप्रदर्शनार्थं द्वन्द्वापवादकं सरूपाणा-
मेकशेषानुशासनमपि । तदुक्तम् “सहभावविवक्षायां
वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः । क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्याद्-
द्विवचनादिकम्” ॥ इति । ननु स्वरूपद्वयमेव साहि-

‘तदर्थप्रदर्शनार्थमिति द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणायां स्मितायां
यदि द्वन्द्वसमानार्थकं तद्वेत् तदा द्वन्द्वप्रसक्तौ तदपवादकं सूत्रं
प्रसज्येत अन्यथा अर्थभेदादेव द्वन्द्वाप्रसक्तौ तदपवादकं न

‘अनेकार्थत्वेऽपीति, सङ्गदुचरितादिति न्यायात्, अन्यथेत्यस्य विव-
रणं ‘साहित्यलक्षणां विनेति, ‘प्रत्येकपदस्येति, एतेन सर्वपदे साहि-
त्यलक्षणेति सूचितं अन्यथा एकपदलक्षणायामपरपदस्य वृत्तत्वे वृत्त्य-
भावात् आङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गा इत्याद्येव स्यादिति । ‘तदर्थेति द्वन्द्वसमा-

त्यमतिरिक्तस्याभावात् स्वरूपयोश्च धवपदादुपस्थितौ
 युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः । न चाजहत्त्वार्था, साधा-
 रणरूपाभावात् । एकक्रियान्वयित्वमेकान्वयप्रकारत्वम्
 अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिकं द्वित्वान्वयात् पूर्वम-
 विद्यमानमप्रतीतञ्च धव-खदिराविति हि प्रतीतिः
 न तु रूपान्तरेण । न च धवपदस्य खदिरे स्वार्थ-
 सम्बन्धोलक्षणाबीजमस्तीति चेत्, न, साहित्यं हि
 तुल्यदारता सा च धातूपनीतफलानुकूलसजातीय-
 विजातीयव्यापारप्रचयस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः । इन्द्रे-
 ऽन्योन्यसम्बन्धोऽप्ययमेव । धव-खदिरौ द्विन्धीत्यथ
 द्विदानुकूलोयावान् व्यापारः सतयोस्तुल्य एव भासते
 च । अतएव स्वर्गकामादौ पत्न्याः सहत्वेनानुप्रवेशेऽपि

क्रियेतेत्यर्थः । 'एकक्रियेति द्विदादिष्वचैकक्रियान्वयित्वं, 'एका-
 न्वयेति कर्मत्वमेकोऽन्वयस्तद्व्यकारणं द्वयोरित्यर्थः, आद्यद्वयम-
 विद्यमानं शेषमप्रतीतञ्च तदेव विवृणोति, 'धव-खदिराविति ।
 सार्थत्वाभावे इन्द्राप्रसक्तौ तदपवादकमेकशेषानुग्रासनं न स्यादित्यर्थः,
 'एकेति एकोऽन्वयप्रकारः कश्चेत्यादि' । आद्ययोराह 'अविद्यमानमिति,
 अन्त्ये त्वाह, 'अप्रतीतचेति, एवमेव विवृणोति धव-खदिरावित्येति ।
 'सा चेति, सजातीयत्वादिकं स्वरूपनिर्वृत्तं अतएवाग्रे तदनन्तर्भावमेव
 वक्षति । पूर्वोक्तदोषं निरस्यति, 'भासते चेति, द्वित्वान्वयात् पूर्वमिति
 शेषः । ननु धव-खदिरावित्यादौ क्रियारहिते धातूपनीतफलानुकूलव्यापार-
 वत्त्वाप्रतीतौ कथं द्वित्वान्वय इति चेत्, न, कार्यान्वितव्युत्पत्तेः क्रियारहिते

न द्विवचनापत्तिरेकत्वविरोधो वा अतुल्यद्वारकत्वात्
 दम्पत्योरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचयसम्ब-
 न्धरूपसाहित्याभावात् । एवं छिदानुकूलतुल्यव्यापार-
 त्वेन साहित्यरूपेण शब्द-लक्ष्यसाधारणेनाजहत्त्वार्थ-
 लक्षणया धवपदादुपस्थिते धव-खदिररूपे विभक्त्यर्थ-
 द्वित्वान्वयः धवपदार्थस्य खदिरेण सम्बन्धोऽपि तुल्यद्वार-
 रत्वमेव । न चास्य लक्ष्यत्वान्न सम्बन्धरूपतेति वाच्यम् ।
 अजतृस्वार्थायां हि येन रूपेण लक्ष्यता स एव सम्बन्धः
 यथा छचि-काकपदयोः छचिघटितसमूहवर्तित्वं दध्यु-
 पघातकत्वञ्च लक्ष्यमेव सम्बन्धः । न चैवं खदिरपदवै-
 यर्थ्यं लक्षणायां लक्षणीयपदानुपयोगादिति वाच्यम् ।
 खदिरपदं विना न नियता खदिरोपस्थितिरिति
 साहित्याश्रयद्वितीयविशेषज्ञापनाय पदसार्थकत्वम्
 अन्यथा लक्षणाविरहेण धवद्वयधीप्रसङ्गात् । अत-
 एवाग्नीषोमीये अग्नीषोमौ देवते इति द्वित्वान्वयवला-
 दैव साहित्यावस्थयोः सापेक्षयोर्देवतात्वं इन्द्रे आद्यं
 पदं लक्षकं प्राथम्यात् द्वितीयं पदं साहित्यनिरूपका-

ऽसंसर्गाग्रहाभावाभ्युपगमेन द्वित्वान्वयात् । वस्तुतस्तुल्यव्यापारवत्त्वमात्रं
 साहित्यं तच्च तत्रापि अन्यथा धव-खदिरौ व्यजेत्वादौ तयोर्धातूपनोतपत्ता-
 नुकूलव्यापारवत्त्वाभावेन द्वित्वान्वयापत्तेः तदपि विवक्षाविद्धं बोध्यं, तदुक्तं
 “सहभावाविवक्षायामित्यादि, अन्यथैकस्यापि प्राधान्यविवक्षाया तत्रैव

काङ्क्षितसमर्थकं मुख्यमेव उभयोरमुख्यार्थत्वे हेत्व-
भावात् ।

अन्ये तु द्वितीयपदेऽपि लक्षणा समभिव्याहृतवि-
भक्त्यर्थान्वयानुरोधात् । अन्यथा समभिव्याहारभङ्गा-
पत्तेः पदार्थगतस्वार्थबोधिका हि विभक्तिः । न च
समासे पदमन्यदस्ति, समस्यमानपदात् समासे
शक्त्यभावात्, तेन धवपदार्थगतं खदिरपदार्थगतञ्च
द्वित्वं तन्त्रेण विभक्तिराह, अतो धवपदवत् खदिरपदे-
ऽपीतरसम्बन्धावस्थस्वार्थपरता प्रातिपदिकार्थे इतर-
पदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादुभयपदार्थगत एव
द्वित्व-कर्मत्वे विभक्तिराह । न च द्वयोः सहितावस्थ-
स्वार्थपरत्वे धवद्वयं खदिरद्वयञ्च वाक्यार्थेऽन्वीयेत न
त्वेको धवः खदिरश्चेति चतुष्टयापत्तिरिति वाच्यम् ।
पदद्वयेन हि सहितयोरेकमेव साहित्यं लक्ष्यते तच्च
न चतुष्टयवृत्तिः ।

‘अन्ये त्रित्यस्वरसोद्भावनं तदीजमिदमेव धत्समस्यमानयावत्पदा-
र्थगतस्वार्थबोधकत्वं विभक्तौनामिति व्युत्पत्तिरभिद्धा किन्तु समस्य-

खदिरसहितधव द्विधीति कस्यचित् प्रयोगोऽस्माभुः स्यात् इन्द्रापत्तेरिति ।

‘अन्ये त्रित्यस्वरसोद्भावनं तदीजन्तु समस्यमानपदार्थानुगतस्वार्थबोधकत्वं
विभक्तौनामित्येव व्युत्पत्तिर्न तु यावत्पदार्थानुगततन्त्रमर्थः, सा चैकपदार्थे
सत्तयैव निर्वह्यतीति । ‘तन्त्रेणेति युगपदित्यर्थः, ‘पदद्वयेनेति । न चेवं

अपरे तु द्वितीयपदं फलतोऽनुवादकं यथान्विता-
भिधाने एकं पदम् । अतएव समुच्चये अन्वाचये च
तयोः साहित्यानवगमान्न द्विवचन-बहुवचने न वा
द्वन्द्वः । यद्यपि चार्थमात्रे द्वन्द्वानुशासनं तथापि
यवान्योन्यसाहित्यान्वयपूर्वक इतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र
समासः साधुस्तेनेतरेतरयोग-समाहारयोस्तत्राभावात्
समासः । समुच्चये अन्वाचये च न तथा^(१) असम्बद्ध-
एव एकैकशः क्रियान्वयात् । एवं धवं सुदिरञ्च द्विध्वी-
त्यादौ समुच्चये तुल्यवदसम्बद्धयोः क्रियान्वयधौः पश्चात्तु
तयोरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचययोगित्वं
साहित्यञ्चकारादवगम्यते । क्रियाभेदेऽन्वाचयः यथेन्द्र-
मानपदार्थगतमेव च चैकपदसमष्टयैव निर्वहतीति । 'अपरे त्वित्यपि
तथा अनुवादस्य प्रकारभेदेनासम्भवादिति, तस्माद्वितीयं पदं

(१) न तेषा सम्बन्ध इति क० ।

पौन्यत्वं, करोतीत्यादाविव सम्भेदे दोषाभावादिति, 'फलत इति, साहित्य-
निरूपकतया सामान्यत उपस्थितस्य द्वितीयपदार्थस्य विधेयणोपस्थिति-
रनुवादप्रयोजनमिति भावः । 'यथेति इत्यन्वितशब्दपक्ष्यापितस्येतरस्य
पदान्तरेण पूर्ववचनमनुवाद इत्यर्थः, 'क्रियाभेद इति क्रियागुण-प्रधानभाव-
इत्यर्थः, तेन धवं द्विध्वी सुदिरमपीत्यन्वाचये नाद्याभिर्न वा घटं पश्य पटं
वा क्पानयेत्यादावुभयत्रैव प्राधान्येन क्रियान्वयतात्पर्यात् समुच्चयेऽतित्याप्ति
कृतत्वाद्भवमानयनमेवेति न क्रियाभेद निरूपकभेदेन च भेदे समुच्चयेऽपि

नमाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्यसीति । गौश्चाश्वश्चेति
द्वन्द्वसमानार्थकं वाक्यमेव साहित्यं परमनेन न
स्फोरितं द्विवचन-बहुवचनयोरेव तद्व्यञ्जकत्वात् ।

यत्तु हित्वान्वयार्थं तदन्वययोग्यार्थोपनयनं अपे-
क्षाबुद्धिविषयत्वावस्थया च हित्वान्वय इत्यपेक्षाबुद्धि-
विषयत्वावस्थस्वार्थपरतास्तु इदमेव च साहित्यं न
त्वेकक्रियान्वयः तस्य च विभक्त्यैव बोधितत्वात् । एक-
क्रियान्वयाभावेऽपि च हित्वान्वयदर्शनादिति । तन्न ।
अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वार्थमप्येक उपाधिरवश्यं
वाच्य इति^(१) तथैव लक्षणाया युक्तत्वात् साधवात् ।

(१) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वानुगमेऽप्येक उपाधिरवश्यं वाच्य-
इतीति ख० ।

तथात्मापत्तिरिति निरस्तं । नन्वेवं गौश्चाश्वश्चेति न स्यात् क्रियायोगाभावेन
समुच्चयान्वाच्यत्वाभावादित्यत आह, 'गौश्चेति, इयानेव विशेषः यद्द्वन्द्वे
स्वार्थत्वान्नयेन लक्षण्या साहित्योपस्थितिश्च यस्याचकारेयेत्याह, 'साहित्यं
परमिति, अनेन चकारेण यस्यादिति शेषः । नन्वपि कथं न लक्ष्येत्यत-
आह, 'द्विवचन-बहुवचनयोरिति हित्वान्वयानुपपत्त्यैव मेत्यर्थः, एतदपौत-
रेतरयोगद्वन्द्वमिप्रायेण, समाहारे तदभावेऽपि तत्त्वत्वादिति ध्येयं । क्वचित्तु
'न स्फोरितमिति पाठः तत्र प्रागिति शेषः ।

'न त्विति, यद्यप्येकक्रियान्वयः साहित्यं न प्रागुक्तमिति तन्निषेध-
स्तुष्टोपाक्रमः, तथापि परमग्रस्य तादृशस्यैवात्र लिखनमिति न दोषः ।
'विभक्त्येवेति किन्तुतिविभक्त्यन्तेनेत्यर्थः, 'अपेक्षेति हित्वादिवत्समूहा-
सम्भन्तृयापेक्षाबुद्धिविषयत्वस्याप्येकवाच्यमाप्तेरित्यर्थः, अथएव गुणादौ

न च विना लक्षणामप्यन्यसम्बन्धस्य सतः सापेक्षस्य क्रियान्वयोऽपि विभक्त्या बोध्यत इति ।

अचोच्यते । एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् स्वस्य शक्त्या स्व-स्वार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवाद्नेकस्मृत्यर्थं न साहित्ये लक्षणा एकैकमाचगोचरसंस्कारद्वयाद्वि पदयोस्तदर्थ-योश्चैका स्मृतिरित्यनुभवसिद्धम् प्रत्येकेन्द्रियसंयोगात् समूहालम्बनमिव । अन्यथा इन्द्रे न लक्षणा न वा तथा अनेकस्मृतिः पदयोस्तदर्थयोश्चैकस्मृत्यभावात् । एवञ्च पदद्वयादुपस्थिते धव-खदिरादिस्वरूपे विभक्त्या द्वित्वान्वयोबोध्यते^(१) । यथेन्द्रियसन्निष्ठे ज्ञाते वा धव-खदिरादिस्वरूपे प्रत्यक्षेण द्वित्वं बोध्यते । न च तत्र तयोः स्वरूपातिरिक्तं तुल्यद्वारत्वादिकं साहित्यमस्ति

तात्पर्यग्राहकमित्याद्य पक्ष एवेति । 'अपेक्षेति तस्याः समूहालम्बन-रूपाया एकवासमाप्तेरित्यर्थः । 'न च विनेति, 'अन्यसम्बन्धस्य'

(१) क्रियान्वयो बोध्यत इति ख० ग० ।

तद्विधायामि द्वित्वादिधोर्नेकजेति भावः । 'तस्य च विभक्त्यैवेति, दूषयति, 'न चेति । 'अन्यसम्बन्धस्य' इतरसहितत्वस्यस्य, 'सापेक्षस्य' साकाङ्क्षस्य, साहित्यलक्षणा विनाकाङ्क्षाविरहेण द्वित्वान्वये क्रियान्वयात्, तदुक्तं प्रातिपदिकार्थं इतरपदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादिति । एकदा पदार्थ-योरुपस्थितिरङ्गं न त्वेकपदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेवोपपन्नेति न साहित्यलक्षणेत्वाच्च, 'एकेति, 'प्रत्यक्षादिधोमाश्रयते, 'नन्विति,

ज्ञायते वा तथा विभक्त्यापि विलक्षणस्वरूपे द्वित्वं बोध्यते । उभयोर्द्वित्वान्वयबोधकत्वे विशेषाभावात् । ननु योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते इतरपदादन्वयबोधः साहित्याश्रयत्वेन च धव-खदिरौ तथा न प्रत्येकं छिद्रेतरत्वविशिष्टे घटपदस्य लक्षणैवैति चेत्, न, उपस्थिते योग्येऽन्वयबोधोऽधिकस्य गुरुत्वात् । घटपदादपि योग्यस्यान्वयो बोध्यते न तु छिद्रेतरत्वेनेत्युक्तम् । स्यादेतत् । पदद्वयात् स्व-स्वशक्त्या एकदा स्मृतेनैकच इतरपदार्थस्य विभक्त्यर्थस्य चान्वयबोधो न स्यात् इतरपदार्थे इतरपदानां नामार्थे विभक्तीनां स्वार्थान्वयबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेः व्याप्तेः । अनेकञ्च न पदार्थानापि नामार्थः मिलितपदद्वये पदत्व-नामत्वयोरभा-

---

अन्योन्यसम्बन्धस्य, अतएव सापेक्षस्य यः क्रियान्वयः स विभक्त्यापिलक्षणां विना न बोध्यत इत्यर्थः, लक्षणां विनान्योन्यसम्बन्धाभावेन सापेक्षताभावादिति भावः । एकदान्वयप्रतिधोगिनोरुपस्थितिर्गृह्यते न त्वेकेन पदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेव सम्भवतीति न लक्षणेत्याह, 'एकेत्यादि, योग्यतावच्छेदकेत्युपलक्षणं, अकाङ्क्षावच्छेदकेत्यपि द्रष्टव्यं । अतस्छिद्रेतरत्वस्याकाङ्क्षावच्छेदकत्वमाश्रित्य

'छिद्रेतरत्वेति मतान्तरेण बोध्यं, 'योग्य इति, योग्यता च बाधकमानाभाव-रूपा न त्वन्वयप्रयोजकस्वरूपवत्त्वादिकमिति भावः । लक्षणास्यते पदार्थस्यैव

वात् । अतोद्वित्वान्वययोग्यस्य पदार्थत्व-नामार्थत्व-
निर्वाहाय द्वन्द्वपदे साहित्यलक्षणेति । तन्न । पदार्थ-
त्वं हि वृत्त्या पदोपस्थाप्यत्वं पदतात्पर्यविषयत्वं वा ।
अस्ति च द्वन्द्वे पदस्यानेकमुपस्थाप्यं तत्र तात्पर्यञ्च
तन्निर्वाहश्चानेकैकस्मृतिद्वारा लक्षणया पदेन वा स्व-
स्वशक्त्या पदाभ्यां वेति न कश्चिद्विशेषः । एकपदोप-
स्थाप्यत्वञ्च न पदार्थत्वं गौरवात् । एवं नामार्थत्व-
मपि तत्तात्पर्यविषयत्वमेव । अथ पदार्थतावच्छेदका-
वच्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थान्वयबोधकत्वमतोमिलिते तद-
वच्छिन्नत्वं न मिलितवृत्तिपदार्थतावच्छेदके लक्षणां
विनेति चेत्, न, धव-खदिरस्वरूपद्वयस्य प्रत्येकं तद्व-
च्छिन्नत्वमेव मेलकञ्च न स्वरूपद्वयातिरिक्तं प्रत्येक-

लक्षणेत्युक्तमन्यथा सक्कारादेव तदुपस्थिते तत्र लक्षणाभ्युपगमस्या-
नुपपत्तेरिति ध्येय । एवमग्रेऽपि योग्ये साकाङ्क्षे इति पूरणीय ।
'पदतात्पर्येति' मतान्तरेण, यदा पदेन पदार्थत्वेन च सम्बन्धौ
उपस्थाप्यतइति मतं तदा तत्र पदवृत्त्युपस्थापनाभावादिति । 'एक-
स्मृतौति' एकपदस्मृतौत्यर्थः, यथाश्रुतस्थानभ्युपगमादिति भावः । 'धव-
खदिरेति', पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तन्न न त्वेकपदार्थावच्छेदकत्वप-
क्षारकत्वमिति मतमाश्रित्याह, 'पदतात्पर्येति', 'धव खदिरेति' । पदार्थ-
तावच्छेदकत्वमात्रं तन्न न त्वेकपदार्थतावच्छेदकत्वप्रत्ययं गौरवादिति
भावः । 'प्रत्येकस्येति', आसज्यवृत्तितया प्रत्येकभावान्वयायोग्याल्लक्षितस्येत्यर्थः,

स्यायोग्यत्वात् न द्वित्वान्वयः । तथापि यादृशे द्वित्वा-
 न्वयस्तादृशे न तदवच्छिन्नस्तदवच्छिन्ने च न द्वित्वा-
 न्वय इति चेत्, न, स्वरूपद्वयातिरिक्तस्य यादृशपदार्थ-
 स्याभावात् । वस्तुतः समभिव्याहृतपदार्थे विभक्त्यर्था-
 न्वय इति व्युत्पत्तिर्लाघवात् न तु पदार्थतावच्छेदका-
 वच्छिन्ने गौरवात् । ननु विभक्तेः पदार्थतावच्छेद-
 कधर्मव्याप्यसंज्ञाबोधकत्वं द्वन्द्वादन्वयं तथा व्युत्पत्तेरि-
 ति उभयगतपदार्थतावच्छेदके सादित्ये लक्षणेति चेत्,
 न, पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणस्वार्थबोधकत्वे
 विभक्तिव्युत्पत्तिर्लाघवात् न तु सामानाधिकरण्ये
 नियमांशोऽपि प्रविशति गौरवात् । नन्वेवं घटाद्यानय

यन्तं गौरवादिति भावः । 'अयोग्यत्वात्' अन्वयशून्यत्वादनाकाङ्क्ष-
 तादिति यावत् । ननु स्वार्थान्वयितावच्छेदकपदार्थतावच्छेदकाव-
 च्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थसंज्ञाबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः द्वित्वान्वयिता-
 वच्छेदकस्योभयवृत्तिधर्मा न च ध्वलादिकं तथेत्यस्वरसादाह, 'वस्तुत-
 इति, उक्तव्युत्पत्तेर्गौरवभावेन समभिव्याहृतेत्याद्येव व्युत्पत्तिरिति
 भावः । 'पदार्थतेति उक्तपदार्थतेत्यर्थः ।

'नियमेति, वस्तुतस्त्याप इत्यादेरेकपाथः परमाणावपि प्रयो-
 गात् तद्गुणानादाय बहुवचनमुपपादनीयं । न च प्रकृतौ

'यावृष इति, मिश्रित इत्यर्थः, प्रत्येकस्य पदार्थतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वम-
 भ्युपेयाह, 'वस्तुत इति, समभिव्याहाराभावात् घटे न तदन्वय इति यदि

पटञ्चेत्यत्र घटत्वसमानाधिकरणं द्वित्वं समभिव्याहृते
पटेऽपीति तमादायान्वयबोधः स्यादिति चेत्, न,
विभक्तौनां योग्यतादिमत्प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्वयबोधकत्वं
व्युत्पन्नम् । न च घटावित्यत्र घटपदं प्रकृतिः । धव-
खदिरावित्यत्र धवपदं व्यवहितमपि विभक्तिसमभि-
व्याहृतमेव तदन्तर्भावेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वात्

लक्षणा, वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । न चात्र घटस्वार्था, उभयसाधारण-
धर्माप्रतीतेरिति गुणादीनादाय यत्परमाणोर्यञ्जल तदेव परमाणु-
गतत्वेन भावत इति अकथ्यं, तथाच पदार्थतावच्छेदकव्याप-
सङ्गाबोधकत्वे अभिचार एव । न चाप इत्यादेर्वञ्ज आपः वक्ष्यो-
दारा इत्यनुभवाच्चैवमिति वाच्यः । एकपावःपरमाणवाप इति
एते वयमसौ दारा इति प्रयोगानुपपत्तेः । न च घटा इत्यत्रायेवं
प्रसङ्गः, तत्रैकघटे घटा इति प्रयोगाभावेन नियमात् आप-
इति शब्दानां घटादिशब्दवैषम्यस्य सर्वमिदृशत्वात् । न चैको-
ऽयं द्वौ बहव इत्यपि स्यात्, एकत्वावरुद्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् ।
ननु दक्षप्रतीयमाणत्वमादाय वञ्जल आप इत्यादौ तर्हि गुणाना-
दायेति व्यर्थं घटादिकमादायेत्यपि स्यात् इति चेत्, न, न द्वौ-
हापोदारा इत्यादौ घट-पटादयोऽपि येन तत्रिवचनं वञ्जलं प्रती-
येत अपि तत्रवचगुणादिकमादायेति दिक् । 'प्रकृत्यर्थेति प्रकृत्यर्थे-

दुष्प्रसङ्गाच्च, 'समभिव्याहृत इति, अतएव 'पटञ्चेत्युक्तं इति भावः । यथा-
कथञ्चित्समभिव्याहारो न प्रयोजक इत्याह, 'विभक्तौनामिति ।

विभक्त्यर्थान्तर्भावेनैव नामार्थस्य क्रियान्वयित्वात् ।
 विभक्तेरेकपदार्थमाचगतसङ्ख्याभिधायकत्वं नानापदा-
 र्थगतसङ्ख्यान्ययाबोधकत्वञ्चेति चेत्, न, आद्ये एकमात्र-
 पदयोर्व्युत्पत्तावधिकत्वात् द्वितीयेऽन्वयाबोधकत्वे योग्य-
 ताविरहस्योपाधित्वात् । न चैकधर्मावच्छेदकं विना
 यदि स्वरूपद्वये द्वित्वान्वयस्तदा धवश्च खदिरञ्चेत्येव
 वाक्यभेदः स्यात् द्वित्वविशिष्टैकार्थाप्रतिपादकत्वादिति
 वाच्यम् । आनयनान्वितद्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वात् ।
 धव-खदिराविति च न वाक्यं क्रियायाः प्रत्येकमन्वये
 वाक्यभेद इत्यपि न लक्षणापक्षेऽपि प्रत्येकमेव क्रिया-

नैवान्वयोनाप्रकृत्यर्थनेत्यर्थः, दारा इत्यादिकत् तदादाय द्वित्व प्रकृ-
 त्यर्थ एवान्वेतीत्यपि न तथा प्रयोगाभावात् प्रयोगमूलत्वादन्वयनि-
 यमस्येति भावः । 'समभिव्याहृतमेव' प्रकृतिरेव, 'एकपदेति एक
 यत्पद तदर्थं इत्यर्थः', एवमग्रेऽपि, 'एकमात्रेति । यद्यपि मात्रान्त-

‘आनयनेति, यद्यप्यानयनान्वितेऽधिक द्वित्वान्वयमात्रादेवैकवाक्य-
 तासिद्धेस्तथापि कार्यान्वित्युत्पत्ते तथाच हतं तत्रैकवाक्यत्वचिन्त्या
 मन्मते तु द्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वान्नैकवाक्यत्वामङ्गप्रसङ्गेऽपीति भावः ।
 ‘लक्षणापेक्षेऽपीति, एकजातीयक्रियान्वयस्य ममापि तुल्य समुच्चये च
 क्रमिक एव क्रियान्वयबोध इति नैकवाक्यतेति भावः । ‘प्रत्येकमिति,
 यद्यप्यङ्ग वङ्ग-कलिका इत्यत्र न प्रत्येकं वङ्गत्वान्वय अन्यथा धव-
 खदिरावित्यत्रापि द्वित्वान्वयापत्ति यदि विभक्तेरेव सङ्ख्याभिधायकत्व-

न्वयित्वात् गमनादिक्रियाया व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् ।
तद्राजानान्तु प्रत्येकं तेनैव बहुषु वर्तमानात्परस्याजा-
देर्लोपो भवति “तद्राजस्य बहुषु तेनैवेति वचनात्
न त्वेकत्वबोधकात् । अतएवाङ्गानामपत्यानि राजानो
वा अङ्गा इत्युदाहरणं अङ्गानामपत्यं राजा वा
आङ्ग इति प्रत्युदाहरणं वृत्तिकारोदर्शयति स्म,
तस्मान्नानापदादप्युपस्थितेऽनेकवृत्तित्वान्वयइति ना-
नेकोपस्थित्यर्थं साहित्यलक्षणा । अतएव “चन्द्रे
कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कामलेषु
चञ्चला । मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशोविधातुः
कथयन्ति खण्डितं” ॥ इत्यादावेकैकस्मृत्यारूढना-
नापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-

भाव आवश्यकस्तथापि बोधकत्वाग्ने तथा न तु पूर्वप्रतीके गतपर्यन्ते
नाचार्थान्वयोदारा इत्यादौ व्यभिचारादित्येकमात्रपदयोरित्युक्तं,
‘तद्राजानान्त्विति समाधिभौकव्यादुक्तं, आङ्गस्य वाङ्गस्य इत्यादिवि-
ग्रहेण द्वन्द्वेषु वङ्गेषु वर्तमानत्वमस्येवेति ध्येय । ‘नानेकोपस्थितौति ।

युत्तिति तदा तुल्य तथापि प्रत्येकं वङ्गेषु वातूपये विवक्षितं तत्र
समुदिते वङ्गत्वान्वयेऽप्यस्येवेति भावः । ‘न त्विति, न ॥ साहित्यरूपै-
कधर्मावच्छिन्नवङ्गबोधकात् परस्मैत्वानुषङ्गः, ‘अतएवेति, यतएव तद्रा-
जान्तप्रवृत्तिस्तमेव वङ्गत्व प्रयोजकमित्यर्थः, द्वन्द्वेषुपलक्ष्य एकशेषाभावा-
च्चेत्यपि बोध्यं । ननु तथापि द्वन्द्व एव तानीत्येकशेषो वा, कस्यत इत्यतः

बोधः मेलकोपस्थापकस्य द्वन्द्वस्य तच्चाभावात् तत्-
 कल्पने मानाभावात् एकवचनान्तानां वाक्येऽनन्व-
 यप्रसङ्गाच्च । नन्वेवं धव-खदिरौ छिन्धौत्यत्र तयोश्छि-
 दानुकूलव्यापारवत्त्वं साहित्यं न प्रतीयेतेति चेत्, न,
 द्वित्वान्वयबोधात्पूर्वं तन्न प्रतीयत एव तदुत्तरन्तु
 विभक्त्या क्रियापदेन च सम्भूय छिदानुकूलसजातीय-
 विजातीयव्यापारप्रचयस्य तुल्य एव सम्बन्धो धवे
 खदिरे च बोध्यते यथा धवं छिन्धि खदिरच्चेति
 समुच्चयेन । न चैवं द्वन्द्वसमानार्थत्वेन समुच्चयेऽपि
 समासः स्यादिति वाच्यं । द्वन्द्वे युगपदुपस्थिते द्वये
 एकदा क्रियान्वयबोधे तात्पर्यन्तेन तत्र समासः समु-
 च्चये क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यमित्य-
 समासः । अन्वाचयेऽप्येवम् । किञ्च यदि तुल्यव्यापार-

न न युगपदधिकरणवचनविरोधः, नानापदादपि युगपदुपस्थि-
 तेरेकत्वान्तर्भावस्यातदर्शनादिति भावः ।

आह, 'तत्कल्पन इति, 'एकेति, यद्यप्येकत्व-बहुत्वयोर्विरोधे वृद्धत्वान्वये
 तत्रापि तदनन्वयस्तुल्यस्तथापि प्रत्येकमेकत्वान्वये मिलिते वृद्धत्वान्वयोऽवि-
 शद्ध्यतएव तथानुभवोऽस्ति भावः । यद्यपि सृष्टिपद्भ्यामेकसंख्यानभिधा-
 नात् सामानाधिकरण्यमङ्गस्तथापि मतान्तरेणैवं, 'द्वन्द्वे युगपदिति । वस्तुत-
 समासनिवृत्त्यादिति बोध्यं अन्यथा चन्द्रे कमङ्ग इत्यादौ युगपत्क्रियान्वय-

त्वेन साहित्येन द्वयोरुपस्थितिः पदार्थता च तदा तुल्य-
व्यापारौ सहितौ वा गच्छत इति धौः स्यात् न तु
चैव-मैवाविति पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थे विभक्तेः
क्रियापदस्य चान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेर्यातिशयं यथा दध्यु-
पधातकत्वेन काकादेरितरपदार्थान्वयः सहितावस्थ-
चैव-मैवत्वेनोपस्थितौ प्रत्येकं द्वित्वान्वयानुपपत्तिर्द्वि-
द्वयविरोधश्च । अपि च चैव-मैवौ गच्छत इत्यप
गमनस्य व्यासज्यदृष्टित्वाभावात् चैवत्वेन गमनान्व-
यार्थं चैवपदात् चैवत्वेन द्वित्वान्वयार्थं मैवसहित-
चैवत्वेनोपस्थितौ युगपद्दृष्टिद्वयविरोधः सहितावस्थे
च गमनकर्तृत्वाभावात् आस्थातार्थसङ्ख्यान्ययोऽपि न
सहितावस्थे । न च सहितत्वेनोपस्थिते पदार्थैकदेशे

तात्पर्यं समासपत्तिरिति तुल्यव्यापारवत्त्वेनेत्यस्य विवरणं, 'साहित्येनेति,
एवमग्रेऽपि । 'इति धौरिति, स्यादिति शेष, व्यभुषेत्याह, 'सहितेति
चैवसहितमैवत्वादिनोपस्थितावन्तरसाहित्यनिरूपकतया अप्राधान्येनोप-
स्थितौ चैवसहितोमैव इत्यत्रैव प्रत्येकं द्वित्वान्वयं स्यादित्यर्थः । ननु सहि-
तत्वेनोपस्थितौ प्राधान्येनोपस्थितौ शोक्तदोष इत्यत्र आह, 'दृष्टिद्वयेति मैव-
त्वादिनोपस्थितेरनुभवादित्यर्थः । ननु मङ्गलीरत्ववद्विशिष्टलक्षणाया शोक्त-
विरोध इत्यक्षेपेराह, 'अपि चेति, ननु मणिकारमते वद्विरोधाभावादुभय-
रूपेणाप्युपस्थितिः स्यादित्यक्षेपेराह, 'सहितावस्थे चेति ह्यते प्रत्येकविभ्रान्त-
त्वाद् सङ्ख्यायाश्च भावनानुगामित्वादित्यर्थः, 'सहित इति, भावनान्यपिमैव
सङ्ख्यान्ययात् प्रत्येकमयोग्यत्वाच्च द्वित्वान्वयं स्यादित्यर्थः, 'न चेति, यद्यपि

चैवे मैवे च धात्वर्थगमनान्वय इति वाच्यम् ।
सहितो गच्छतीति धीप्रसङ्गात् । न च धात्वर्थगमने
आख्यातार्थद्वित्वान्वयः, सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गात्
सुवन्त-तिङन्तयोरेकसंख्याभिधायकत्वात् । एवं गर्गा-
भुञ्जत इत्यत्र भोजनस्यैककर्तृकत्वनियमात् अनेककर्तृकं
भोजनं न सम्भवतीति तन्वृत्त्या गर्गत्वेनोपस्थितेऽनेकत्र
सुप्तिङ्र्थबहुत्वान्वयः न तु सहितत्वेनोपस्थिते ।

यत्तु तथापि धात्वर्थभोजनगतं बहुत्वमाख्यातेनो-
च्यत इति । तत्र । तिङन्त-सुवन्तयोः सामानाधिकर-
ण्यानुपपत्तेः भोजनानां सहितत्वेनानुपस्थितेऽप्य । यदा
चानुगतं रूपं विनैवैकैकपदात् स्व-स्वशक्त्योपस्थिते-
ऽनेकत्र योग्यतया द्वित्व-बहुत्वान्वयस्तदा सुवन्त-तिङ-
न्तसंख्यान्वयः प्रातिपदिकार्थे भवतीति नैते दोषाः ।

यत्तु साहित्यं नोभयानुगतं तुल्यव्यापारत्वादिकं
तेन रूपेण धव-खदिरयोर्विभक्ति-धात्वर्थान्वयाप्रतीतेः
किन्तु प्रत्येकविलक्षणं स्वरूपद्वयमेव प्रत्येकाच्चोभय-
मन्यदेव भवति हि द्वयादन्य एकः धवो न धव-
खदिरौ तौ च न धव इत्यनुभवात् । तथा चैकमात्र-

साहित्येनोपस्थितिं विना धात्वर्थेऽपि द्वित्वान्वयानुपपत्तिं तथापि प्रकृतद्वय-
योद्धारमाने ज्ञातव्यं । 'तन्वृत्त्येति एकयावृत्त्येति', 'सामानाधिकरण्येति

वाचकेन द्वयमशक्यं लक्ष्यत इति न वृत्तिद्वयविरोधः ।
धवपदस्य च स्वार्थनिरूप्यत्वमेव लक्ष्ये स्वरूपद्वये
सम्बन्ध एकनिरूप्यत्वाद्वयस्य । अनुगतधर्मं विनापि
धवपदादनेकोपस्थितिर्ध्रुवपदादिव चतुर्दशानाम् । यो-
ग्यतया विभक्त्यर्थस्य स्वरूपद्वये धात्वर्थस्य च प्रत्येक-
मन्वय इति, तन्न । उक्तरीत्या हि स्व-स्वशक्त्या नाना-
पदजनितैकस्मृतिविषयेऽनेकच द्वित्वान्वयबोधसम्भवात्
न तदर्थं साहित्यलक्षणा घटौ घटा इत्यत्र द्वित्व-बहु-
त्वान्वययोग्यानेकोपस्थितिः शक्तित एव तन्त्रवृत्त्या
घटपदात् सम्भवतीति न तदर्थं लक्षणा । यथा ग्रहं

ॐ 'न वृत्तिद्वयविरोध इति, न चैवं गङ्गातीरोपस्थितिरप्येवमसु,
शुद्धपदार्थधोरेवमुपस्थितावपि गङ्गायाः सम्बन्धित्वेनानुपस्थितेरिति
भावः ।

एकसंख्याभिधायकत्वमेव तथात्वादित्यर्थः, 'ध्रुवपदादिवेति, यथा ध्रुवपदादेक-
मेव श्रुत्या ध्रुवत्वादिना प्रातिखिकरूपेण चतुर्दशानामुपस्थितिः तथा स्वार्थ-
निरूप्यत्वेनैकेनैव सम्बन्धेन धवत्वादिभोमयोपस्थितिरित्यर्थः । न च ध्रुवपदे
श्रुततावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदः स्यादिति वाच्यं । सङ्केतस्यैकत्रोच्चारणमभे-
दतया पुष्पवन्तादिपदवच्छेदेऽपि श्रुत्यभेदादिति भावः ।

'तन्त्रवृत्त्येति, एकेनरूपेण घटत्वेनेत्यर्थं इत्येके । अन्ये तु एकयाराधयेत्यर्थः,
सर्वभ्योविभक्तिभ्यस्तत्त्विरिति शक्तित इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वय-
इत्याहुः ।

सम्माष्टीत्यत्र ग्रहपदात्तन्वदृच्योपस्थितानेकग्रहे सम्मार्गान्वयः, तर्हि तत्रानेकग्रहस्वरूपमात्रज्ञानवदिहाप्यनेकघटस्वरूपधीः स्यात् न तु तेषां सहितावस्थत्वधीरिति चेत्, न, तां विनापि द्वित्व-बहुत्वान्वययोग्योपस्थितेः । सहितावस्थत्वेनानेकस्य द्वित्व-बहुत्वान्वययोग्यतेति चेत्, न, प्रकृत्युपस्थितानेकत्वेनैव तद्योग्यत्वात् साधवात् । भवत्वनेकत्र द्वित्वान्वयबोधस्तेषां साहित्यधीस्तल्लक्षणां विना न स्यादिति चेत्, न, विभक्त्यर्थ-धात्वर्थव्यापारान्वयबोधात्पूर्वमनेकत्र तुल्यव्यापारवत्त्वस्याप्रतीतेः । किञ्चैवं न विभक्त्यर्थद्वित्व-बहुत्वान्वयानुपपत्त्या लक्षणा किन्तु साहित्यप्रतीत्यनुरोधात् । न चैवमपि, धातुनैव तुल्यव्यापारवत्त्वस्य बोधनात् तदन्वयबोधात्पूर्वं तत्प्रतीत्यसिद्धेः । समाहारे तु पाणि-पादं पञ्चपूलीत्यादौ तावद्वृत्त्येकधर्माभिधानं लक्षणयैव तदेकत्वादेकवचनम् ।

तदाहुः शाब्दिकाः समाहरणं समाहारोऽनेकस्यै-

‘ग्रह’ यत्रपात्रं, गृह्यते अनेनेति व्युत्पत्ते, इत्यापत्तिमाह, ‘तामिति सहितावस्थत्वधियं विनापीत्यर्थं, ‘धातुनैवेति धातुसमभिव्याहृतपदेनैवेत्यर्थं, तदसमभिव्याहृततद्धोरसिद्धैवेति भावः । नन्वेव ध्रुव खदिरादित्यत्रेव पाणि-पादमित्यत्रापि द्विवचनं स्यात् प्रकृत्युपस्थापितानेकत्वस्याविशेषादित्यत आह, ‘समाहारे त्विति एकत्वान्वयानुपपत्त्या धर्मे लक्षणेत्यर्थः ।

कौकरणम् एकोधर्म इति यावत् । स चैकोधर्मः सेना-
वनादाविव द्वित्व-बहुत्वसङ्ख्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं
वा । विरूपैकशेषे तु पितरावित्येकस्य पितृदया-
भावात् अगत्या पितृपदेन जनकदाम्पत्ये लक्षणा
विभक्त्युपनीतञ्च द्वित्वं विरूपयोरेव माता-पित्रोरव-

न्मेवं पाणिपादं चलतीत्यादौ धर्मे चलनाद्यन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न,
परम्परासम्बन्धेन तदुपपत्तेः । न च पाष्ठाद्यन्वयापत्तिः, विशिष्टलक्षणाया
तदुपपत्तेः ।

यत् साक्षात् पाष्ठादावेव जनान्त्वयस्यानुभवाद् धर्मे लक्षणा । न
चैकत्वान्वयानुपपत्तिः, मददयात् सङ्गत्युपस्थापितयोः प्रत्येकमेकत्वान्वयात् ।
न चैवं धव खदिरमित्यपि स्यादिति वाच्य । असाधुत्वाम्बुतस्य इन्द्रस्य
पाणि-तूर्य्येत्यादिसूत्रेण साधुत्वादिति । तत्र । विभक्तेरेकसङ्ख्याभिधायकत्व-
द्युपपत्तिः प्रत्येकमेकत्वद्वयान्वयात् एकस्य चैकत्वस्यापरचायोर्यत्वात् अन्यथा
धव खदिरावित्यत्रापि प्रत्येकं द्वित्वान्वयापत्तिरिति ।

केचित्तु अनुशासननलात्तत्रैकवचनं प्रयोगसाधु तथा चैकत्वान्वय-
येऽप्यदोष इति न लक्ष्येत्याहुः ।

अन्ये तु धर्मलक्षणायां यदार्थतावच्छेदके पाष्ठादौ चलनान्वयः
शब्दवैचित्र्यात् उत्कृष्टं पयिष्ठं इत्यादाविवेति वदन्ति ।

‘जनकेति, जनकत्वमेव सम्बन्धः शक्यं लक्ष्यसाधारण्येति भावः ।
नद्यास्तु जनकत्वलक्षणाया पुस्त्रादिविशिष्टान्वयोऽनुभवसिद्धो न स्यादित्येक-
शक्तेन द्वयमशक्यं स्वार्थविरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकस्त्रीत्वादिना भिन्नरूपेणैवो-
पस्थाप्यते धवपदे शक्यतावच्छेदकवस्तुत्वावच्छेदकमप्यनेकमिति वदन्ति ।

‘माता पित्रोरिति, लक्षणाया तयोः प्रत्ययार्थत्वादिति भावः । पुस्त्र

गम्यते, सरूपस्य तु पितृद्वयस्य मातृद्वयस्य वैकं प्रत्य-
जनकत्वात् । अशुरावित्यत्र अशुरपदे पत्नीजनकदा-
म्पत्ये लक्षणा पत्नीजनकद्वित्वञ्चोक्तन्यायात् एतौमा-
ता-पित्रोरेव । ब्राह्मणावानयेत्यत्र दम्पतिपूजाप्रकरणे
मानान्तराद्ब्राह्मण-ब्राह्मणीपरत्वावगमे “पुमान् स्त्रि-
येति विरूपैकशेषत्वाद्ब्राह्मणपदे स्त्री-पुंसलक्षणैवा-
नन्यगतिकत्वात् । पुंस्त्रिङ्गत्वन्तु पदार्थैकदेशगतमनू-
द्यते । स्त्रीपरत्वाज्ञाने च ब्राह्मणपदेन तन्त्रवृत्त्या

‘विहृयेति, अत्र सर्वत्र पदाप्तरविभक्त्यादिसूतौ तत एवार्थ-
प्रत्ययः तदसूतौ लक्षणेति यदा लक्षणा तदा प्रकारोऽयं एकच च

मित्येवान्वेति न तु मातरि चयोग्यत्वात् । ‘सरूपस्येति, यद्यपि ‘मातृद्व-
यस्येति प्रकृतानुपयुक्तं तथापि वृष्टान्तपरं तदिति भावः । ‘उक्तन्यायादिति,
यद्यप्यत्र सरूपद्वयस्यापि सम्भव इति नोक्तन्यायस्याप्येकपत्नीकत्वेन प्रमिते
गतिरियं सरूपैकशेषशङ्का वारयति । ‘दम्पतीति, ‘ब्राह्मणपद इति, यद्यपि
ब्राह्मणत्वजातिमत्त्वाद्ब्राह्मण्यपि शक्नोवेति न लक्षणा तथापि आद्यवर्ण-
स्त्रीत्वादप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञाने तन्निर्व्वाहार्थं सा तदिदमुक्तं ‘ब्राह्मणी-
परत्वावगमे इति, ब्राह्मणाविति तु स्त्री-पुंसलक्षणाग्रामसाध्विति भावः ।

यत्तु ब्राह्मण्या न ब्रह्मण्यत्वं विशुद्धमाता-पितृयोविजपुंस्त्र्यस्यैव तदा-
ज्ञकत्वात् अन्यथा तद्वधे प्रायश्चित्तज्ञासो न श्रूयेतेति, तत्र, पुंस्त्र्यस्य
गुरुत्वात् प्रायश्चित्तभेदस्य चापकृष्टब्राह्मणवध इवान्यथाप्युपपत्तेरिति ।

अन्वेवं स्त्री-पुंसयोः पदार्थत्वे विभक्त्यर्थपुंस्त्वान्वयो न स्यात् उभयस्य
पुंस्वाभावादित्यत्र व्याहृ, ‘पुंस्त्रिङ्गत्वन्विति, ‘अनूद्यते’ ब्राह्मणपदेनादावुद्धत्वात्

पुंद्वयमेवोच्यते न तु स्त्री-पुंसौ सरूपैकशेषापेक्षया^(१)
 विरूपैकशेषस्य लक्षणिकत्वेन जघन्यत्वात् । यदि
 च सरूपैकशेषेऽपि लक्षणा तदाप्यौकारान्तपदात्सद्वि-
 तीयपुंबुद्धौ द्वितीयापेक्षायां तत्पदबोधस्य पुमवरु-
 द्धत्वात् लिङ्गानुरोधात् ङीवाद्यथेकल्पने मानाभावात्
 पुंद्वयमेवावगम्यते न तु स्त्री-पुंसौ । शिवौ नमस्तु-
 र्यादित्यत्र नमस्यशिवान्तराभावाद्विरूपैकशेष इत्य-
 गत्या शिवपदेन शिवश्च शिवा च लक्षणयोच्यते ।
 भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि मानान्तरात् स्त्रीपरत्वज्ञाने
 “भ्रातृपुत्रौ स्वस्तदुद्दिष्टभ्यामिति विरूपैकशेषाद्भ्रातृ-

—जनकावित्यर्थे जनकदयाभावादस्तुगत्यैकोजनक पुमानपरा स्त्री
 भासते जनकत्वेन सामान्येन, यदा तु स्त्रीत्व प्रकारस्तदापि यन्त्र-
 क्तमते वृत्तिदयाविरोध एव, प्राचीनमते त्वेकग्रन्थेन द्वयमप्यग्रक्य

(१) सरूपैकशेषादिति ग० ।

विभक्त्येति शेष । न च पदार्थैकदेशेनान्यथकुत्पत्तिविरोध, योग्यतावशेन
 चैकस्य नमेत्यत्रेव तथाप्यन्वयाविरोधात् ध्रुवपदादिव प्रातिस्निकरूपेण
 पुंस उपस्थितेस्तिरपारतन्त्र्याभावात् यन्त्रयाविरोध इत्यन्ये । ‘यदि चेति,
 तन्मत इति शेष, एव वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डावित्यत्रापि न लक्ष-
 यावक्रस्य कुटिलपर्यायत्वे वन्त्रवृत्त्योपस्थितिसम्भवात् । ननु ब्राह्मण्येऽपि
 तत्पदबोधेत्वरुचेराद्य, लिङ्गानुरोधादिति, ‘शिवपदेनेति, देवतात्वादिनेति

पदेन भ्रातृस्वसारौ पुत्रपदेन पुत्र-दुहितरौ लक्ष्येते ।
 स्त्रीपरत्वाज्ञाने च तन्त्रवृत्त्योक्तयुक्त्या भ्रातृद्वयं पुत्र-
 द्वयमेवोच्यते । नन्वेवं “क्षौमे वसानावग्रीनादधीयाता-
 मित्यचाप्यौकारान्तवसानपदात् सद्वितीयपुंवुद्धौ द्वि-
 तीयापेक्षायां तत्पदबोध्यस्य पुमवरुद्धत्वात् टावाद्यर्थ-
 कल्पने च हेत्वभावात् पुंद्वयबुद्धौ पुरुषद्वयविधिराधाने
 स्यात् वसानपदात्तन्त्रवृत्त्यापि स्त्री-पुंसयोर्ज्ञानासम्भ-
 वात् । न चैवं “पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषोच्छेदः,
 यत्र तु मानान्तरात् स्त्रीपरत्वधीस्तत्र स्त्रीद्वितीयस्य
 प्रातिपदिकार्थत्वात् । उभयसमवेतद्वित्वस्य पुंस्यपि
 सम्भव इति विभक्त्या तद्व्रतसङ्ख्याभिधाने विरूपैक-
 शेषसम्भवात् । इह तु स्त्रिया उपनायकाभावात्
 द्वितीयत्वेन स्त्रिया अप्राप्तत्वात् वसानपदस्योक्तयुक्त्या
 तदुपस्थापकत्वाभावात् सरूपैकशेषतैव स्यादिति ।
 नैवम् । क्षौमे वसानावित्यत्र यत् कर्तव्यं तदनया
 सहेति विधिना अग्न्याधाने सद्वत्वेन प्राप्तया पथ्यैव
 पुंसः सद्वितीयत्वात् न त्वप्राप्तेन पुमन्तरेण वाक्य-

भुवपदवत् प्रत्येकप्रकारेणोपतिष्ठत इत्येव सर्वत्र तत्त्वं । पञ्जीत्युपलक्षणं

शेषः । ‘भ्रातृपदेनेति, सोदरत्वेनेति शेषः, ‘पुत्रपदेनेति, अपत्यत्वेनेति शेषः ।

भेदापत्तेः । पुंस्त्वन्तु विभक्त्या नामार्थगतमेवानूद्यते
न तु नामार्थैकदेशगतम् अन्यसहितावस्थपुमर्थस्यैव
नामार्थत्वादिति ।

पतिरित्यपि द्रष्टव्य । 'वाक्यभेदेति, पुमन्तरयोर्बभूवोर्विधेयताया
वाक्यभेदापत्तेरिति भाव । 'नामार्थगतमिति, नामार्थप्राप्त, स्वर्ग-
कामपदाक्षानामार्थतया प्राप्तमात्रैकदेश एवानूद्यते सम्पूज्य द्विजदा-

'वाक्यभेदेति, क्षौम पुसयोर्बभूवोर्विधेयताया वाक्यभेदापत्तेरिति भाव ।
उत्पत्तिवाक्यश्रुतैककर्तृकत्ववाधापत्तेरित्यपि बोध्य । 'नामार्थगतमिति, ननु
प्राप्त्यावित्यत्रेव क्षौ पुसयोर्नामार्थत्वात् पुस्त नामार्थैकदेशगतमेव । न
प्राप्त पत्त्या सहत्वेनान्वयात् पुमानस्यैव प्राधान्येन क्रियान्वयात् पुमानेव
नामार्थइति वाच्य । तथा सति वसानाविति द्विवचनानुपपत्तेरिति । यत्राहु
'नामार्थगत' उत्पत्तिवाक्ये नामार्थतया प्राप्त 'न तु नामार्थैकदेशगत' न
तु नामार्थैकदेशगतया प्राप्तमित्यर्थं, "स्वपत्नीकोऽभोनादध्यादिति विधौ
पत्नीसहितस्य पुम एव नमार्थत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र प्रधानविधौ
स्वर्गकामपदाक्षानामार्थतया प्राप्तमात्रैकदेश एवानूद्यत इत्यन्ये । प्राप्त्यावि-
त्यत्र तु न तथा सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यमित्यत्र पूजयेदुद्विजदम्पती इत्युत्पत्ति-
विधौ च क्षौ पुसयोरेव प्रातिखिकरूपेण नामार्थत्वव्यवसात् तथा चात्रो-
भयोरेव नामार्थत्वादेकदेशगतमेवानूद्यत इति न द्विवचनानुपपत्ति । न
चेवं तुल्यवदुभयोरेवत्वात् स्त्रिय क्षौमपरिधानवदग्न्याधानमपि स्यात्
यन्यथा सुवन्त तिङन्तयो सामानाधिकरण्यानुपपत्ते, स्वाद्य रथकारादि-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्थतुरीयखण्डे समासवादः ।

न्यत्यमित्यत्र पतिशब्दादेकदेश एवाप्ततयैवानुद्यत इति भावः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्याल्लोके
समासवादाल्लोकः ।

वर्द्धिप्राप्त्युक्तिकल्पनमिति वाच्यं । अनुमत्यवेद्ययादिद्वारापि तत्कर्तृत्वोप-
पत्तेरिति दिक् । इति प्रकाशः ।

अथाख्यातवादः ।

—४—

आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथोगच्छती-
त्यादौ आख्याते व्यापारलक्षणा । तथाहि पचतीत्या-
दावाख्यातस्य यत्नोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादि-
यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । वृद्धव्यवहा-
रादिवद्बाधकाभावे^(१) विवरणादपि व्युत्पत्तेः । इन्द्रा-
दिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे न शक्ति-
रन्यलभ्यत्वात् । किं करोतीतियत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य

अथाख्यातवादाश्लोकः ।

—५—

‘विवरणादिति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यरूपत्वा-
दिति भावः । ‘अन्येति, शक्तिपादकमात्र एवानन्यलभ्यत्वतर्कसह-
कारित्वादिति भावः । नचाख्यातस्यैव कृतिवाचकत्वे भावनाख्या-

(१) वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विनेति श* ।

‘आख्यातस्येति, तथाच लक्षणप्रसङ्गेनैवाख्यातार्थनिष्पत्त्यमवेति
नान्यसरपरत्वात् इति भावः । ‘विवरणादप्येति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामा-
नाधिकरण्यपर्यवसन्नत्वादिति भावः । ‘बाधकं विनेत्यस्य व्याचक्षेमाह, ‘इन्द्रा-

यन्नार्थत्वं विना अनुपपत्तेरित्याचार्याः । अत्र वदन्
 आख्यातस्य करोतेश्च न यन्नार्थत्वं रथोगच्छति जानाति
 यतते निद्रातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलयन्नाभावेऽप्याख्या-
 तप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तच्चाख्यात-
 विवरणाच्च तच्च व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा ।
 न च तच्चाख्यात-करोत्योगैर्यत्नम्, मुख्ये बाधकाभावात् ।
 अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यन्नार्थत्वं किन्तु कृजः क्रियावा-
 चित्वमेव तेन किं करोतीति क्रियामाचप्रश्ने पक्षिः
 गच्छतीति-क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसमभवति ।
 अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यन्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
 घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् तृजन्तकृजधातुव्यु-
 त्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृजोयन्नार्थत्वम्
 क्रियामाचार्थत्वे कृजः क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात्
 तथाच कारकमात्रेति प्रसङ्गः । एवञ्च कृजो यन्नार्थत्वे
 तेन चाख्यातविवरणात् तस्यापि यन्नोऽर्थः । तदुच्यते,
 “कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया । यन्न एव कृतिः

इति, ‘व्यचेति, भट्टा इति शेषः । ‘करोतेश्चेति, ‘तथा’, तेन विवरणेऽपि न
 यन्नार्थत्वमिति भावः । करोतेश्चेत्यत्र हेतुमाह, ‘गमनमिति, उक्तदुत्पत्त्याख्यातस्य
 व्यापारार्थत्वे रथोगच्छति गमनं करोतीत्याख्यातस्य करोतिना विवरणा-
 त्तस्यापि व्यापारार्थत्वमिति भावः । ‘क्रियेति, व्यापारेत्यर्थः, ‘कृतिरिति,
 करोत्यर्थः इत्यर्थः । नन्वेवमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्यातार्थ इति

पूर्वा, परस्मिन् सैव भावना” ॥ सैवाख्यातार्थोभावनो-
च्यते इति चेत्, न, बीजेनाङ्कुरः कृतः सगादिना सुखं
कृतं बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात् ।
कर्तृपदञ्च न यौगिकम् तथाहि कृजोयन्नार्थत्वे तृचश्च
कृत्यर्थत्वे कर्त्तृर्थत्वे वा धातु-प्रत्ययार्थयोः कृत्योः कृति-

तार्थो न स्यादित्यत आह, ‘पूर्वेति पूर्वापरौभूतव्यापारकदम्ब-
इत्यर्थं, तथाच पूर्वापरौभूतव्यापारकदम्बरूपधालर्षविषयतया फल-
भावकत्वेन सैव कृतिर्भावेत्युच्यत इति भावः । विभाग एवाभिद्ध-
इत्याह, ‘बीजेनेति । द्वितीयः हेतुः दूषयति, ‘कर्त्तृपदमिति, न
तावदाश्रयत्वं द्वयर्थं, पक्षेत्यादौ पाकाश्रयप्रतीत्यापत्तेः । अतएव
कृत्याश्रयपर्यन्तं द्वयर्थं, तथापि प्रातिपदिकयोरभेदरूपान्वयबोध-
कत्वनियमोनास्ति, अन्यथा पदयोरेव परस्परं तथा नियमव्युत्पत्तौ
कर्त्तुरपि आख्यातवाच्यतापत्तिः, अप्रयोजकतया नेय व्युत्पत्तिरिति
यदि तदा प्रातिपदिकयोरपि तथा । अतएव गुण-गुणिनोः सम-
वाय एव संसर्ग इत्युक्तं, नीलोघट इत्यादावित्येव मतान्तरं मनसि-
कृत्याह, ‘कृत्योरिति । ननु प्रातिपदिकयोरभेद एव संसर्गं सामा-

भज्येत्यत आह, ‘पूर्वेति पूर्वापरौभूतव्यापारकलाप इत्यर्थं, तथाच
फलानुक्कषपूर्वापरौभूतव्यापारकलापरूपधालर्षविषयतया फलभावकत्वेन सैव
कृतिर्भावेत्युच्यत इति भावः । उक्तविभागोऽभिद्ध इत्याह, ‘बीजेनेति, कर्त्तृ-
रूपेणेत्यादिकमन्यथाभिद्धमित्याह, ‘कर्त्तृपदश्चेति । नन्वेवं चैत्र पक्षेत्यादौ
विनाश्रयाश्रयिभावैवान्वयः स्यान्न त्वभेदेनेति नामार्थयोश्चित्यादिव्युत्पत्ति-
विरोध इत्यरुचेराह, ‘कर्त्तृर्थत्वे वेति, आद्य आह, ‘स्रवप्रवति, द्वितीये

कर्त्तृर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषय-
त्वस्य चाभावात् कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वाच्च ।
एवं कृजः क्रियार्थत्वे तृचश्च क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः
परस्परमनन्वय एवेत्युभयदर्शने कर्त्तृपदं कर्मादिपद-
वद्गूढमेव । रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत् ।
तस्मात् कृताकृतविभागेन कर्त्तरूपव्यवस्थया च न

नाधिकरण्यात् एकसंख्याबोधकत्वस्य च सामानाधिकरण्यरूपत्वात् ।
न च गुणवाचिनोक्तादिपदोत्तरविभक्त्युपगमतदत्तं घटपदार्थं भासते,
अप्रकृत्यर्थत्वात् नीलवत्परत्वे तु नीलवतो घटाभिन्नत्वेन दाभ्यामेक-
विषयत्वस्य विशिष्टबोधनसम्भवात् । न चैवमर्थपरत्वे विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्थमिति सिद्धान्तस्थाघातः, नीलं घटमित्यादौ विशेषणवि-
भक्तिर्न कारकार्यिणेति तदर्थत्वात् । प्रथमायाः साधुविभक्तेः सङ्ख्या-
वाचकत्वस्य सर्वमतसिद्धत्वात् आख्यातसङ्ख्याबोधनियामकसमा-
नपदोपात्तभावत्वान्वयवदिहाप्रकृत्यर्थगतसङ्ख्याबोधनियमाभावादिति
मुख्यसिद्धान्तसारादाह, 'कृति-कर्त्तृर्विति, प्रथम आह, 'कृताविति,
द्वितीय आह, 'कृतौति, 'उभयेति क्रियामात्राश्रयः कृत्याश्रयो वा
कर्त्तृत्युभयमत इत्यर्थः, 'कर्मादौति, कर्म-करणपदे अपि कृधातोः

त्वाह, 'कृतौति, 'उभयेति कृत्याश्रयः क्रियाश्रयोवा कर्त्तृत्युभयमत इत्यर्थः,
'कर्मादौति, कर्म-करणपदयोरुक्तादिप्रत्ययान्तकृधातुव्युत्पादितयोः प्रत्यय-
श्रुत्यकल्पने योज्याभावात् यथा केवलरूढिस्तथेहापीत्यर्थः । यदि रथादि-
साधारादः कर्त्तृपदप्रयोगस्तत्राह, 'क्रियाश्रये वेति । ननु यौनवत्प्रथमनुवादे न

कृजोयन्नार्थत्वमिति । किञ्चास्यातस्य करोतेश्च न
यन्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यन्नद्वयस्य
यन्नविषयकयन्नस्य वा प्रतीतेः प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः
साम्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्रैव विध्यनुवाद-
दोषाच्च । ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं
न दोषाय । एको द्वौ बहवः इपिपिपतौत्यत्र च
व्यभिचारात् ।

यत्तु द्वितीयसङ्ख्येच्छादिकल्पनवदिहापि द्वितीय-
यन्नकल्पनमिति । तन्न । द्वितीयसङ्ख्येच्छा-यन्नाभा-
वात् । वस्तुतस्तु प्रत्येकं सामर्थ्यावधृतौ समेदे तूभ-

प्रत्ययान्तस्य रूपे तत्राप्यव्याप्तादितो योगसमपहाय यथा केवल-
रूढिस्थयेष्वपि तत्रोपाद्यन्तवत्त्वेन योगाभावमिच्छयादिति भावः ।

ननु न कलत्रं भक्षयेदित्यत्र वस्तवदनिष्टामनुबन्धित्वान्मयवदि-
हापि आश्रयत्वमात्रं कृतोपस्थाप्यं कर्तव्यं धातु-प्रत्ययार्थान्वयोऽस्तु
कर्मादौ तु प्रत्ययशक्तभावात् केवलरूढिवाद इत्यस्चेराच्च,
'किञ्चेति ।

दोष इत्यत्र व्याहृ, 'एकत्रेति केवलयोर्धातुव्याख्यातयोरसाधुत्वात् परस्पर-
सममिथ्यावहारेणान्यतरस्य यन्नविधानकत्वमपरस्यानुवादकत्वमिति प्रात्य-
प्राप्तिनिबन्धनयोस्तयोरेकत्र वाक्ये विरोधइत्यर्थः ।

केचित्तु 'तदंशे गृहीतयादित्वेनाप्रामाण्यं स्यादिति मद्ब्रह्ममाश्रित्य
दूषणमिदमित्याहुः ।

योपस्थितेरावश्यकत्वेऽप्येकस्यानन्वयेऽप्यदोषात् । पाकाय
यतते पाकं कुर्यादित्यत्र कृत्यर्थकाख्याते त्वयापि
तथैवाङ्गीकारादिति चेत्, न, एको द्वौ बहव इत्यत्र
नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसङ्ख्यानवयावगमयोग्यत्वात् ।
लडादेर्यत्ने सामर्थ्यान्वधारणास्त्रिङः पचेतेत्यत्र कृतौ
सामर्थ्यावधारणाच्च । अथायत्नार्थकधातुपराख्यातस्य
यत्नार्थत्वं तेन यतत इत्यत्र नानन्वयः अचेतने चाख्या-
तप्रयोगो गौण एव । न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे
शक्तिकल्पना युक्ता । यदा अनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं
तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रयुज्यते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य

‘विशुद्धीति विशुद्धमात्रा-पिष्टजन्यसाद्बवेदाभ्येतारि शक्त ओचि-

‘एकस्मिन्, नञ्नेकस्य प्रत्ययार्थस्य नानन्वय भावनानन्वये कर्तारि
सङ्ख्यानन्वयप्रसङ्गात्, नापि प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययार्थस्वाच्यबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गा-
पत्तिरित्यत प्रतिबन्धिमाह, ‘पाकायेति, ‘एकोदाविति, तत्र प्रत्येकसामर्थ्या-
वधारणात् अन्वययोग्यत्वमस्ति केवलमाकाङ्क्षाविरहात् प्रत्ययार्थस्यानन्वय,
‘लडादेरिति । न चैवमपि प्रत्ययार्थगतव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्य । बोधकत्वे
सद्येव तथा नियमात् लडादेस्तु यत्रसामर्थ्यमेव नावधारितं मानाभावाद्-
तत्तत्र नैव गतिरिति भावः । यत्रेतद्यादौ तु सैव गतिरित्याह, ‘लिङ-
इति, ‘प्येति, यत्नार्थकयोगात् सङ्ख्या-वर्धमानत्वादिकमेवार्थं इति भावः ।
‘यदेति, एतच्चानुकूलत्वाप्रोक्ष्य शक्तिमभ्युपेक्ष्योक्तः । वस्तुतस्तस्य ससर्गमर्थ्या-
दया भावसम्भवात् न तत्र शक्ति तथा सति नाप्येवानुकूलत्वमात्रमव-
ग्रह्यतापत्तो द्वादो गोदत्तादिरुप्यनाप्रसङ्गाभावापोत बोध्यः । ‘विशुद्धीति

ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत् । अचेतने च मध्यमपुरुषोत्तम-
पुरुषौ न भवत एवोपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थत्वात् ।
भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्यनुयोज्यत्वादिति चेत्,
न, अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौण-
त्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्य-
इति भट्टाः तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगोमुख्य एव । न चैवं पश्चिमशयाने
पचतीति स्यात् श्रमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूल-
व्यापारत्वादिति वाच्यं । तत्र प्रयत्नविशेषस्येवानुकूल-
व्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात् । अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि
तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात् । एवमचेतनेऽपि
कर्तृतिना आख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापार-
विशेष एव, कथं तर्हि चैवः पचतीत्यत्र पाकानुकूल-
यत्नवत्प्रतीतिः, आक्षेपादिति चेत्, न, आख्यातार्थेन
व्यापारेण सङ्ख्या वा यत्नानाक्षेपात् तयोः प्रयत्नं
विनापि सत्त्वात् । नापि कर्त्ता, द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वात्,

विशुद्धमाता-पितृजन्यसाङ्गवेदाद्येतर्हि शब्दमेकदेशे यथा प्रयुज्यत इत्यर्थः,
'भवत्त्विति, भित्तिर्लिखितोद्दस्त्रीत्यादौ । 'अनुकूलत्वेनेति, व्यापारत्वापेक्षया
तस्य शब्दत्वादित्यभिमानेनेदं, व्यापारत्वेन वेद्यपि बोध्यं । 'नापि कर्त्तेति,
आख्यातार्थेनेत्यनुषङ्गः, कर्त्तृपदं व्यापारवत्परं यत्नवत्परं वा प्राये 'द्रव्येति

यत्नवतश्च कर्तृत्वेन आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्य-
 भिधानात् । नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य प्रयत्नं विनापि
 सत्त्वात् । नापि यत्नोधात्वर्थः, क्रियायास्तत्फलस्य वा
 धातुवाच्यत्वात् । अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभव-
 प्रसङ्गादिति चेत्, न, धात्वर्थविशेषपाकादिना यत्ना-
 श्लेषात्तस्य प्रयत्नं विनाऽनुपपत्तेः । अथ पञ्चतीत्यस्य
 पाकयत्नवानिति विवरणाद्यत्नार्यतेति चेत्, तर्हि
 कर्त्तर्यतापि स्यात् । न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम् ।
 पञ्चतीत्यस्य तात्पर्यविवरणं तत् तच्चाश्लेषेण निर्वहतीति
 चेत् तुल्य यत्नेऽपि । कथं तर्हि रथोगच्छति विद्यते
 व्योमेति भावनानुभव इति चेत्, न कथञ्चित्,
 भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन त्वयापि तत्र गौण-
 त्वाभ्युपगमादिति । उच्यते । चैवः पञ्चतीत्यत्र पाका-
 कूलयत्नानुभवाद्यत्न एवाख्यातार्यो लाघवात् न त्वनु-
 कूलोव्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन

यपदमेकदेशमात्रमेव श्रवणोपस्थापयतीत्यर्थः. 'यत्नत्वेति । ननु

व्यापारत्वन्मात्रस्य कृतिव्यभिचारित्वादित्यर्थः, यत्नत्वे 'यत्नेति, 'आख्यातेनेति,
 अन्ययानुपस्थितस्याक्षेपकत्वानुपपत्तेरिति भावः । 'क्रियाया इति व्यापारस्ये-
 त्थं, मरुतमत आह, 'पश्यति, 'यत्नानुभवप्रसङ्गादिति, अन्ययाक्षेपोऽपि
 न स्यादिति भावः । स्वमते यत्नत्वं जातिरित्यभिप्रेत्याह, 'यत्नत्वेति, 'व्यापारत्व-
 स्येयमक्षेपः, यत्नानुभवस्येयमपि बोध्यः । न चास्य सामान्यत्वेन तदात्मकमत एव

गौरवात् । न चाचेतनेऽपि आख्यातस्य मुख्यत्वार्थमनु-
गतोव्यापार एव शक्यः मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति
वाच्यम् । शक्तिग्राहकेन प्रमाणेन लघुनि शक्तिपरि-
च्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात्
मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः । एतेन
व्यापारवाचकाख्यातस्य यत्नसाध्यार्थकपद्यादिधातूप-
सन्दानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापकत्वमिति निरस्तं ।
साधवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात् । ननु यत्नोनाख्यातार्थः
पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादि-

यत्नत्वं सामान्यमिति तदेव शक्यं सामान्यप्रमाणपक्षपातात् अन्यथा
कार्यतापेक्षया घटत्वादेर्जातिरूपतया कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वापत्तेः ।

• वस्तुतो व्यापारत्वं यत्नत्वं वा न शक्यं येनान्यतरस्य नियामकं
चिन्तेत, किन्वनुकूलत्वमात्रं तथाच चैव-रघयोऽभयश्च गमनानुकूल-
वाचितादित्यविशिष्टप्रत्ययेनानुकूलत्वेन च योग्यतावशादेकत्र यत्नो-
ऽपरच प्रेरणाकर्षणादि प्रतीयत इति, मैवं, अनुकूलत्वस्य विषयत्व-
रूपतया संसर्गत्वात्, तथाच पाकविषयकयत्नवानित्यनुभवः सर्व्वचिद्धः
स यत्नवाचकतया आख्यातस्य भयोच्यते । परेषु तु पाकविषयक-
व्यापारवानित्यनुभवानन्तरं पाकविषयकयत्नवानित्यनुभव आचेषा-

कार्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । लघोर्विशेषस्य सम्भवे सामान्यस्यापि
गुरोःस्थागात् द्वयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात् कार्यत्वे त्वनेकघटत्वाद्यपेक्षया
तस्यैव सामान्यतया लघुत्वात् । 'नन्विदं अन्यसम्भवात् तच्च, शक्तिरित्यर्थः'.

त्युक्तमिति चेत्, न, चैवः पचतीत्यत्र चैवः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते, न च पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति, अतीतानागते व्यभिचारात् । न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवति, यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वाच्च । अथ चैवः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैवः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैववत् अनुमानं

दित्युच्यते, तच्चानुभवद्वयकल्पनागौरवाद्यापारत्वस्य उपाधितया गौरवाच्च यन्न एव शक्यः । न च व्यापारत्वस्य सामान्यतया द्वितीयं न गौरवं, लघोर्विशेष्यस्य सम्भवे सामान्यस्यापि गुरोः स्वागात् दयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात् । कार्यत्वे त्वनेकरूपत्वघटत्वाद्यवान्तरजात्यपेक्षया कार्यत्वसामान्यस्यैकतया लघोरौचित्यादित्यक्तो यत्नवाचकत्वे विद्वेऽप्याख्यातविद्वद्वाङ्मतरविभक्तित्वादाक्षेपानुपपत्तेः ।

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवमेव दातुं शङ्काश्रुत्यापयति, 'अथेति,

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवदोषोऽस्त्वेषेव्याह, 'मैव इति तथाच तादृशप्रतीति-
मजलक्ष्येषेत्यर्थः, 'सत्तुल्यमेति । न चैव शब्दा वर्त्तमानत्वाभिधाने युगपदुक्ति-
रूपविरोध इति वाच्यः । विशिष्टलक्षणापामदोषत्वात् मज्जिह्वमते तद्विरो-
धाभावात् ।

विना च पाकयत्ने वर्तमानत्वज्ञानमाख्यातस्य यत्ने
शक्तिभ्रमादिति चेत्, न, यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्यव्या-
पारस्य वर्तमानतया व्यभिचारात् । किञ्च व्यापारस्य
वाच्यत्वं तस्मिन्नक वर्तमानयत्नानुमानमिति च
कल्पनाद्वयादुपरं यत्नवाच्यत्वं लाघवात् । न चाचेतने
आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणात् एवं कल्पनेति
युक्तम्, गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापा-
रावगमोपपत्तेः । यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापार-
काले पचतीत्यत्र वर्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन
लक्षणया यथा रथोच्छतीत्यत्र अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तद-
नुरोधेन व्यापारे शक्तिः । अन्यथा तवापि यत्नकाले
पचतीति न स्यात् । तस्मात्तद्व्याख्यातं यत्नवाचकं

‘नन्विति, सूत्रकालोपाधिमादाय यत्ने वर्तमानत्व वाच्य तथाच न
व्यभिचार इत्युच्येराह, ‘किञ्चेति, ‘वर्तमानव्यापारेति यदि गर्भं
तेनायमर्थः, यदि वर्तमानव्यापारत्वप्रकारिका तत्र प्रतीति तदा

नव्यास्तु या शक्तिमपेक्षया या लक्षणाभिधीयते तास्या शक्ति लक्षणाभ्या
एकदा प्रवृत्तौ तद्विरोध प्रकृते च विभक्तित्वेन सद्वाया व्याख्यातत्वेन भाव-
नाया लटत्वेन वर्तमानत्वे शक्तिचयमिति न दोषावकाश इति वदन्ति ।

‘यत्नकाल इति यत्नत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञानकाल इत्यर्थः, अन्यथा
व्यापारत्वेन यत्नस्यापि शक्यतया असङ्गतेरिति ‘यत्नवाचक’, यत्नत्वेनेति
श्रेयः । न चैव तस्य यत्नपदपर्यायित्वापत्तिः, इष्टत्वात् अतिरिक्तवर्तमानत्वा-

तस्य चैवो जानातीच्छति यतत इत्यादौ ज्ञानादिमत्त्वं
 चैवस्य प्रतीयते न तूत्पादकत्वं अचेतनेऽपि ज्ञानोत्-
 पादके शब्द-लिङ्गेन्द्रियादौ जानातीत्यादिप्रयोग-
 प्रसङ्गात् घटं जानातीत्युक्ते घटज्ञानवान्न वेति संश-
 यापत्तेश्च । अचेतनस्यापि ज्ञानोत्पादकत्वात् । शब्द
 दिक् ज्ञापयतीति चानुभवो न तु जानातीति तस्मा-
 द्ज्ञाघवात्पचति-पक्ष्यत्यपाश्चैदित्यजातीतानागतवर्त्त-
 मानयत्नप्रतीतिश्च यत्न आख्यातवाच्यस्तेन यत्नस्य वर्त्त-
 मानत्वादिकमाख्यातेनाभिधीयते प्रकारान्तरेण तद-
 ज्ञाभात् । जानातीच्छति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थ-
 एव यत्नादिष्वेषेणान्वेति यत्नादिमांथैव इत्यनुभवात् ।
 धात्वर्थे च यत्नादौ नाख्यातार्थयत्नान्वयः । यत्नादिवि-
 षयकयत्नस्याभावात् रयोगच्छतीत्यत्राख्याते व्यापार-
 लक्षणा तेन गत्यनुकूलव्यापारवत्त्वमात्रं रथस्य प्रती-

यद्यपि तन्मते शब्दानुपस्थापितेऽपि यत्ने तदर्थवर्त्तमानत्वान्वयः
 सम्भवौ, न च प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययार्थमाननियमः, आख्यातसंज्ञाया-

---

एव धातु-विचोदयतिहेतुत्वार्थकतया तस्माद्भावे तस्य तत्र शक्तिरिति भावः ।
 ननु जानातीत्यादौ तथाप्यसङ्गतिरित्यत्र व्याप्त, 'जानातीति', 'धात्वर्थ' इवेति
 विमर्शोऽत्र प्रकृत्यर्थेणादिकृत्युत्पत्तेरिति भावः । न धैवं भावनावन्दये आख्या-
 तार्थेऽङ्गान्वयो न स्यादिति वाच्यं । यथे वक्ष्यमाणत्वात् । तदस्य व्याप्त,

यते । अथ पाकानुकूलैककृतिकाले पचतीतिवत्कृते-
रत्ययेऽग्रिमकृतेरनुत्पादे च मध्येऽप्याक्षीत्यक्ष्यतीति च
स्यात् । न च ध्रुवपदवत्कृतिप्रचयस्य शक्यत्वात् प्रच-
यस्य ध्वंसे प्रागभावे वा अपाक्षीत्यक्ष्यतीतिप्रयोग इति
वाच्यम् । एवं हि पचतीति न स्यादेव एकदा कृतिप्रच-
यस्यासत्त्वात् । अथ भूत-भविष्यतोः कृत्यभावनिरूप्यत्वं
कृतिकाले च कृत्यभावोनास्ति प्रतियोगिजातीयवत्त्व-
भावस्यासत्त्वादिति चेत्, न, प्रागभाव-प्रध्वंसयोः कृति-
विशेषप्रतियोगित्वेन कृतिकालेऽपि सत्त्वात् तयोः सकल-
कृतिप्रतियोगिकत्वासम्भवात् । ननु फलायोगव्यव-
च्छिन्ना कृतिः शक्या अत एव पाकानुकूलतण्डुलक्रय-
काले पचतीति न प्रयोगः, एवं चरमकृतिकाले पचति
तत्प्रागभावकाले पश्यति तद्ध्वंसकाले चापाक्षीदिति
मेव अभिचारात्, तथापि पूर्वच ज्ञानदयकल्पनागौरवमभिधन्वा-
पेतदुक्तं ।

वस्तुतस्तु फलानुकूलस्यापारत्वस्य कारकमात्रसाधारण्यात् कर्तृ-
त्वादिप्रतीत्यवैचित्र्यं । न च विशेष्यत्वेन नियमः, कर्माख्यातेऽति-
प्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं ।

‘कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः, ‘प्रागभावेति, ‘अथ तदु-
‘च्येति, ‘कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं
भूतत्वं विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्वमिति न तयोः सामान्याभाव-

मुख्यप्रयोगः तत्पूर्वं पचतीति गौण एवेति चेत्, न, तर्हि मध्येऽपि पश्यतीति स्यात् तदा चरमकृतेरनागतत्वात्, एवं व्यापारप्रचयस्याख्यातार्थत्वे धात्वर्थत्वे वा मध्ये पश्यत्यपाक्षीदिति स्यात् । उच्यते । यवाख्यातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तत्वं तत्र तावतां ध्वंसैः प्रागभावैश्च भूत-भविष्यद्व्यवहारः, न तु वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तं किञ्चिद्भावात् । चेतना-चेतनयोर्भोजन-गमनादौ तथैव प्रयोगात् प्रयोगे सति निमित्तानुसरणात् धातोराख्यातस्य वा पाकानुकूलव्यापारवाचकत्ववादिभिरप्यनन्यगतिकतया तथैव स्वीकाराच्च । स्यादेतत् चैवस्तण्डुलं पचति चैवेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्तरि कर्मणि चाख्यातार्थसंस्थान्वयां-

---

भयसामान्याभावादिति भावः । प्रारब्धपाकानुकूलकृतिप्रागभाव-ध्वंसयोर्वाक्तदुभयरूपत्वेन यावत्तदुभयाभावव्याप्यतदुभयसामान्या-भावरूपत्वेन वा ज्ञेयतामनतप्रतीतिरूपपाद्या अनन्यगतिकत्वादिति भावः ।

निरूप्यत्वमित्याह, 'प्रागभावेति, 'व्याख्यातार्थेति । नन्वाख्यातस्य भङ्गा-वाचकत्वं एव भावाभावः प्रतीतेः सन्निभत्वार्थसङ्क्षेपैवोपपत्तेः । न च विनि-गमनाविरहः, पद्यमान्तादिकर्तृ-कर्म्यादिवार्षक्यपदं विनाख्याताप्रयोगाच्चैत्रो-दयोक्तादावाख्यातं विनापि सन्निभमग्रा सङ्क्षेपस्यापवादिति, मेवं, पन्ने

कर्तृ-कर्मणौ अपि यत्र इव लकारवाच्ये तेन वाच्य-
गामिनी सङ्ख्येतिनियमो भवति अन्यथा आक्षिप्त-
सङ्ख्येयमात्रान्वये नियमो न स्यादिति वैयाकरणाः ।
तन्न । कर्तृगता सङ्ख्या यत्र वाच्या तत्र कर्त्ता तदन्वयः
प्रतीयते इति तदुपपत्तेः । कर्तृगतैव सङ्ख्या क वाच्येति
चेत्, कर्त्ता क वाच्य इति तुल्यं । यत्र कर्तृगता सङ्ख्या
प्रतीयत इति चेत्, न, अन्योन्याश्रयात् कर्त्तृवाच्यत्वे
तद्गतसङ्ख्याधोः तद्गतसङ्ख्याप्रतीत्या च तद्वाच्येति,
यच्चाख्यातेन कर्त्तुर्विवक्षा तत्र कर्त्ता वाच्य इति चेत्,
न, यत्र कर्तृगतसङ्ख्या विवक्ष्या तत्र सा वाच्येति

*, 'सङ्ख्येति, गन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे मानाभावः प्रतीतेः
सुबिभक्त्यर्थसङ्ख्यैवोपपत्तेः । न च विनिगमनाविरहः, प्रथमान्त-
कर्म-कर्त्तादिवोधकपदं विना आख्याताप्रयोगात् । न च तिङन्त-
समभिव्याहारनियमः, तत्र चैवो दण्डीत्यादावाख्यातेन विनापि
सुबिभक्ता सङ्ख्योपस्थापनादिति, मैवं, चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ वज्रल-
प्रत्ययस्य आख्यातसङ्ख्याशक्तिं विनानुपपत्तेरिति ।

‘कर्त्तेति, कस्यचित् कारकस्य कर्त्ता वाच्यः कस्यचित् कर्मति

कलङ्क इत्यादौ, सुबिभक्त्यर्थवज्रलत्वाभावेनाख्यातवाच्यस्यैव तस्यान्वयात् । तेन
वाच्येति, एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् इति भावः । ‘कर्तृगतेति,
आत्मनेपदत्वादिकन्तु न प्रयोजकं पठत इत्यादौ अमिचारादिति । ‘कर्तृगतेति,

तुल्यम् । एवं कर्माणि न शक्यं किन्तु तद्वतसङ्घैव,
कर्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये इत्यस्यायमर्थः तद्वतसङ्घा
वाच्येति ।

सम्प्रदायस्तु सङ्घेयमात्रसाकाङ्क्षापि सङ्घा भावना-
न्वयिनैवान्वेति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः । भावना च
व्यापारत्वेन शुद्धं प्रातिपदिकार्थमाकाङ्क्षति न तु
कर्म-करणादि द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्त्वेनीय-
स्थितेः । अतएव कर्माद्यपि न व्यापारमाकाङ्क्षति ।
अतः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनान्वयः प्रातिपदिक-
स्यापि क्रियान्वयार्थं व्यापाराकाङ्क्षितत्वात् । शुद्ध्या-
ग्निना चैवस्तण्डुलं पचतीत्यत्र कर्ता चैवेण पच्यते
तण्डुल इत्यत्र कर्म अतस्तत्रैव भावनान्वय इति सङ्घा-
न्वयोऽपि तत्रैव । तदुक्तं, “यं यं भावनानुधावति तं तं

नियमोऽनुशासनपारतन्त्र्यात् तथा वाच्यः सङ्घावचनत्व एव सोऽस्तु
लाघवात् अनुशासनस्य स्रवणयाण्युपपत्तेरिति भावः ।

‘एकपदेति, भावनया सहेति शेषः, ‘प्रतिपदिकस्य’ प्रातिपदि-
कार्यस्य, उभयाकाङ्क्षायास्तन्त्रादिति भावः ।

योदनं पचतीत्यादि कर्मगतसङ्घाविवक्षायामसाध्विति भावः ।

‘एकपदेति, भावनया सहेति शेषः । ‘शुद्धेति, ‘शुद्ध’ व्यापारानवयङ्ग-
मित्यर्थः । ननु, व्यापारस्योद्देश्यत्वेन विषयत्वेऽपि यापार्यत्वेन तदङ्गमित्येव

सङ्ख्यापीति स्थितिरिति । स्यादेतत् चैवस्तण्डुलं पच-
तीत्यत्र भावनान्वयश्चैवे सम्भवति आश्रयत्वात्, चैवेण
तण्डुलः पच्यते इत्यत्र भावनान्वयस्तण्डुलस्य न विष-
यतया यत्नस्य विक्रियनुकूलव्यापारविषयत्वात् । वि-
षयत्वेनान्वये वा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि तण्डुलस्य
विषयत्वेन भावनान्वय इति तद्गतैव सङ्ख्या स्यात्
नाश्रयतया तच्चावृत्तेश्चैवेऽपि न यत्नान्वयः तृतीयार्थयत्ने-
नावरुद्धत्वात् इत्यनन्वितैव तत्र भावना । अचेतने च
भावनान्वयाभावात् कथं सङ्ख्यान्वयनियम इति न,
यत्नविशेष्ये सङ्ख्यान्वयात्, चैवस्तण्डुलं पचतीत्यत्र
तण्डुलस्य कर्मत्वेनान्वयात्तण्डुलवृत्तिफलजनकव्यापा-
रंजनकयत्नाश्रयश्चैव इति प्रतीयते इति स एव विशेषे-

‘सङ्ख्यापीति, आश्रितवतीति श्रेयः । ‘तण्डुलमिति, द्वितीया-
तण्डुलवृत्ति फलं तेन सममनुकूलव्यापारविशेषस्य । धात्वर्थस्यान्वये
तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापारोपस्थितौ तेन सङ्ख्यातायंयत्नान्वये
तत्फलकतया यत्नोपस्थितिः तेन सह चैवान्वये तादृशयत्नवांश्चैव-
इति प्रतीतिः, ‘चैवेत्यत्र वृत्तीयातः समवेतकृत्युपस्थितौ तथा सह
चैवान्वये चैवसमवेता छतिरुपस्थिता तथा सह धात्वर्थव्यापारान्वये
चैवसमवेतप्रयुक्तजन्यव्यापारोपस्थितिः जन्य-जनकभावस्य सम्बन्धत्वात् ।

विषयता कृतेः सिद्धवृत्तित्वादित्यभिप्रेत्याह, ‘विषयत्वेनेति, ‘नाश्रयतया’,

ष्यः। चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नजन्य-
व्यापारजन्यफलाश्रयस्तण्डुलः प्रतीयते इति यत्नस्य
परम्परया तण्डुल एव विशेष्यः। एवञ्च यद्यप्युभयत्रैव
चैत्रः कर्त्ता तण्डुलः कर्म तथापि यत्नविशेष्ये सङ्ख्या-
न्वयः। अचेतनेऽपि रथोग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्ति-
गमनफलजनकव्यापाराश्रयोरयः प्रतीयते, रथेन
गम्यते ग्राम इत्यत्र रथवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयोग्राम-
इति तत्रापि विशेष्ये सङ्ख्यान्वयः। न चैवं यत्नस्य
व्यापारस्य च विशेष्ये सङ्ख्यान्वये नियामकमननुगत-
मिति वाच्यम्। आख्याततात्पर्यविषयस्य विशेष्ये

अस्य तादृशव्यापारेण आख्यातार्थफलभागिताश्रये तादृशव्यापार-
जन्यफलभागी तण्डुल इत्यन्वयः, एतच्च फलस्य धात्ववाच्यत्वपक्षे,
यदा तु फलानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदा आश्रयत्वमावस्येव
द्वितीयार्थत्वं, 'तण्डुलाश्रितविक्रित्यनुकूलव्यापारविषयकयत्नवाचैव-
इति कर्तृलकारेण, चैत्रसमवेतकृतिविषयविक्रित्यनुकूलव्यापार-
विषया तण्डुला इति कर्मलकारेण प्रत्ययः, प्रत्ययार्थसु परियेषतो
विषयत्वमात्रमिति वक्ष्यते।

'तात्पर्यव्यापानतः, वस्तुतस्तु आख्यातोपस्थापफलानुकूलव्यापार-

भावनन्दापद्रवमुपलभ्यते, 'तात्पर्यविषयस्येति, स च शब्दोवा लक्ष्योवेति' न
विशेष्यइति भावः। यद्यपि विशेष्यत्वं व्यापारादेरपि तथापीतदाविशेष्यकत्वे

सङ्ख्यान्ययात् स च यत्राव्यापारो वा । चैवेण सुष्यत-
इत्यत्र चैवो न भावनाविशेष्यः तृतीयार्थावरुद्धत्वात् ।
कर्म च तत्र नास्त्येवातोधात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः
फलत्वाद्विषयत्वादेति तत्र सङ्ख्यान्ययः । द्विवचन-बहुव-
चनयोस्तवासाधुत्वमेव । तदुक्तम् । “आक्षेपलभ्ये सङ्ख्ये
नाभिधानस्य कल्पना । सङ्ख्येयमाचलाभेऽपि साकाङ्क्षेण

विशेष्य इति तत्र । व्यापारस्य व्यापारत्वेन यत्नत्वेन वा उपतिष्ठता
उभयथापि व्यापारोभवत्येव, यथाश्रुते दृष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थे
लिङाख्यातसङ्ख्याबोधोपापत्तेरिति ध्येयम् ।

‘भावनेति, सत्यन्त भावसकारान्तधात्वर्थे, द्वितीय ज्ञान्ता-

मृति साक्षात् परम्परया तद्विशेष्यत्व विवक्षित एतच्च सङ्ख्यातमभिप्रेत्य
लिङादौ च तत्तात्पर्यविषयेष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थयागादौ सङ्ख्यान्यया
दन्यदेव तदन्यनियामकमनुसन्धेय अनुगतन्तु तन्नियामक चिन्त्य, ‘चैवेयेति,
एतच्च स्वापादावेकत्वप्रकारकप्रतीतिमभ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तत्र स्वापैकत्वाने-
कत्वसंशयानुमवात् न तत्र सङ्ख्यान्ययः, अतएव स्वापस्य बहुत्वेऽप्येकवचन
स्यैव साधुत्वेन प्रयोगश्चेत्याहः ।

‘साकाङ्क्षेण’ भावनासाङ्गक्षेण तदर्थान्वयिनेति यावत्, नन्वेवं
ज्ञानातीत्यादौ सङ्ख्यान्ययोन स्यात् तत्राख्याततात्पर्यविषयभावनादेरन्य-
यादिति चेत्, न, तत्र वर्तमानत्वादेरेवाख्याततात्पर्यविषयत्वात्तस्य च
धात्वर्थान्वयित्वे परम्परया चैत्रादेस्तद्विशेष्यत्वादित्याह ।

• ‘भावनेति, सत्यन्त भावसकारार्थे, द्वितीय ज्ञान्तादिषदोपस्थाप्ये गत
मित्युभयमुपात्त इत्येके ।

व्यवस्थितिः” ॥ इति । इदमेव च कर्तुः कर्मणश्चाक्षेप-
लभ्यत्वं यद्भावनाविशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोप-
स्थाप्यत्वं न तु सङ्ख्यालिङ्गकानुमितिर्विषयत्वम् अनु-
मित्या सङ्क्षेपमाश्रितत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः । ननु नामार्थे
भावनान्वयेऽपि न सङ्ख्यान्यः प्रथमोपस्थितसङ्ख्यान-
वयेन तस्या निराकाङ्क्षत्वात् । न च प्रथमा न सङ्ख्यावा-
चिका किन्तु प्रयोगसाधुरिति वाच्यम् । चैव इदानीं
राजेत्यत्र केवलादपि एकत्वप्रतीतेः । अन्यथा प्रथमोप-
स्थितसङ्ख्याया कर्तृ-कर्मन्वये सङ्ख्या न तिङ्गर्थ इत्यपि
कस्येतेति चेत्, न, एकैव हि सङ्ख्या प्रथमाख्याताभ्या-

दिपदोपस्थाप्ये गतमित्युभयमुपात्तमित्यर्थः । ‘अन्येति यदि न
केवलं प्रथमाप्रयोग इत्यर्थः, चन्द्रे कञ्च इत्यादौ व्यभिचारं स्फुट-
तयोपेक्ष्य निषमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, ‘एकैव हीति, ‘सामाना-

यत प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमत एव भावनाविशेष्यत्वमित्यर्थ इत्यन्ये ।

‘अनुमित्येति, ‘प्रतीतेः’ प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः, कर्तृ-कर्मदिविशेष-
लाभेन स्यादिति भावः । शब्दानुपस्थितेनान्वयापत्तिरित्यपि बोध्यं । ‘न
चेति, शुद्धप्रातिपदिकार्थ एव प्रथमाविधानादिति भावः । ‘केवलादपीति
क्रियाशून्यादपीत्यर्थः, शुद्धत्वं द्वितीयादिवदन्वयप्रकारराहित्यमिति भावः ।
ननु तत्राप्यस्तीतिपदाध्याहार इति यदि नुयात्तत्राह, ‘अन्येति, एवं सति
वैपरीत्यापत्तिरिति भावः । चन्द्रे कञ्च इत्यादौ व्यभिचारं, स्फुटतयोपेक्ष्य
निषमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, ‘एकैव हीति । यद्यपि सामानाधिकरण्यां
नैकसङ्ख्याभिधाकृतमेव साध्याविशेषात्, नापि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोरे-

सभिधीयते समानाधिकरणानुरोधात् यथा चैत्रोद-
ण्डीत्यत्र, अन्यथा त्वन्मतेऽप्याख्यातेन चैत्रसङ्ख्याभिधा-
नात् प्रथमावाच्यसङ्ख्यान्वयश्चैव न स्यात् । ओदन-
कामः पचेतेत्यत्र त्वयाप्येवैव रौतिरवगन्तव्या तत्र
कर्तुरवाच्यत्वादिति वक्ष्यते । अथ कर्त्ताप्याख्यातवाच्यः
चैत्रः पचतीति समानाधिकरण्यात् अन्यथा नामाख्या-
तयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽप्येकत्र वृत्त्यभावे सामा-
नाधिकरण्यं न स्यादिति चेत्, न, नीलः पटश्चैत्रः
पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ नामोर्नामाख्यातयोर्वा

धिकरण्यात्' उभयपदार्थाभेदादित्यर्थं, अन्यथा भेदान्वयव्युत्पत्ति न
तु, सुवन्त तिङन्तयोरिति सङ्गाख्यातादौ न धर्मिणि शक्ति किन्तु
धर्म्यं एवेति भावः ।

कत्र इति कर्तृवाच्यत्वानभ्युपगमेन तदसिद्धे, अतएवोभयपदार्थाभेदस्त-
दित्यप्युक्तं, तथाप्यविभक्त्यर्थोद्धारकविशेषण विशेष्यभावापन्नार्थत्वे सति
विभक्तिमत्त्व सामानाधिकरण्या शब्द पुरुष इत्यादौ विभक्त्यर्थोद्धारैव विशे-
षण विशेष्यभावात् तत्र विभक्त्योरेकसङ्ख्याभिधायकत्वं विनातुपपन्नमित्यत्र
तात्पर्यमिच्छाड ।

एव सति चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ कथं सामानाधिकरण्यमिति चिन्त्य
अन्यथा उभाभ्यामेव सङ्ख्यावभिधाने व्याख्यातार्थसङ्ख्यान्वये निराकाङ्क्षत्वा-
दिति भावः । 'एवैव रौतिरिति एकसङ्ख्याभिधायकत्वेनैव सामानाधिकरण्य
न त्वेकत्र वृत्त्येव, 'अन्यथेति, इदमेव सामानाधिकरण्यमित्यभिमतम् ।

एकसङ्ख्यावाचकत्वमेव हि शब्दसामानाधिकरणं न
 तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यैककार्ये वृत्तिर्गौरवात् ओदन-
 कामः पचेतेत्यादौ व्यभिचाराच्च । विधायाख्यातस्य हि
 कृतिशक्तस्य नामसामानाधिकरण्यं तयोरेकसङ्ख्याभि-
 धायकत्वात् न त्वेककर्तृवाचकत्वेन । तथापि कर्तुर्वा-
 च्यत्वे तस्येष्टसाधनत्वबोधने अप्रवृत्तिस्तस्यासाध्यत्वात् ।
 अयोग्यतया कर्तारं विहाय कृतिविषये पाके पाक-
 विषयकृतौ वेष्टसाधनतान्वये कर्तुरनन्वयादप्रतीतेः
 नाभिधेयत्वम् । पचतीत्यस्य पाकवत्त्ववानिति विवर-
 णात् कर्ता वाच्य इति चेत्, न, इन्द्रादिसमासस्य
 वियहेण विवरणेऽपि वियहार्ये शक्यभावेन व्यभिचा-
 रात् कर्तुरन्यलभ्यत्वेनाव्याच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्प-

‘पाके’ ‘पाकविषयकृताविति सिद्धान्तभेदेन तथापि दृष्टसाधन-
 यागकर्ता स्वर्गकाम इत्यन्वये व्युत्पत्तिविरहः एकस्वार्थान्वयमपर-
 पदार्थे बोधयित्वा तदिष्टिष्टापरपदार्थबोधनेऽसामर्थ्यात्, द्वितोयेऽपि
 तथा पदार्थः पदार्थेवान्वेत्येति व्युत्पत्तेरिति दूषणं स्फुटताञ्जोक्त-
 मित्यत्र धेयं ।

व्यभिचारं विलब्धोति, ‘विधीति, ‘तस्मैति एकपदोप्राप्तत्वप्रत्यासत्तेरित्यर्थः,
 कृतोष्टसाधनताज्ञानप्रवर्तकत्वमवेनेदं, पाके पाकविषयकृताविति मउभे-
 देन, ‘अनन्वयादिति, एककार्यान्वयमिन्द्रादिरित्यर्थेति भावः । ‘अप्रतीते-

यविषयज्ञापकत्वात् कर्तृशक्तिभ्रममूलत्वाद्वा । वस्तुतः
पचतीत्यत्र यत्नवतः शक्यत्वे धात्वर्थस्य विषयत्वेन
साध्यत्वेन वा कृतावन्वयो न स्यादितरपदार्थविशेषण-
तयोपस्थिते पदार्थैकदेशे इतरपदार्थस्यानन्वयात् ।
राजपुरुषमानयेत्यत्र राज इवानयने पदार्थे पादार्था-
न्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । यत्नस्याश्रयान्वितत्वेनोप-
स्थितस्येतरानाकाङ्क्षत्वात् । पाक-यत्नवतोरन्वये च यत्न-
वत्साध्यः पाकः पाकजनको यत्नवानिति धीः स्यात्
न तु पाक-यत्नयोर्विषय-विषयिभावधीः । पाककर्त्ता
इत्यत्रापि न पाकस्य कृतावन्वयधीः कृतेरपदार्थ-
त्वात् । किन्तु कृत्याश्रयः पाकजनक इति प्रतीतिः ।
अतएवापचत्यपि पाचकपदप्रयोगात् वृणः कृतियो-
ग्यता वाच्येति निरस्तम् । पाकस्य कृतावन्वयप्रसङ्गा-
दिति तत्र पाचकपदं गौणमेव । ननु कर्तृ-कर्मणौ

नचैवं चैवस्य मातेत्यादौ का गतिः, तत्रानन्यगतिकतया एक-
देशान्वयस्वीकारात् पदार्थान्वये दम्भवति तदेकदेशान्वयस्याभा-
वादिति व्युत्पत्तेः, पदविशेषे चान्वये अनन्यगतिकत्वादिति भावः ।

‘पाचकपदं’ न वृण्पदमित्यर्थः, पाचकपदवाक्यत्वसिद्धान्तमा-

चेति, पदार्थैकदेशत्वादित्यपि बोध्यं । ‘वस्तुत इति, पदार्थान्वये सम्भवति
न तदेकदेशान्वयस्तथैव व्युत्पत्तेः चैवस्य मातेत्यादौ चानन्यगतिकतया एकदे-

लकारवाच्ये तेनाभिहिते कर्त्तरि कर्मणि चानभि-
हिताधिकारीया कर्त्तृ-कर्मविभक्तिर्न भवति किन्तु
प्रथमैव लकारेण तयोरनभिधाने च चैत्रेण पचति
तण्डुलः चैवः पच्यते आदेनमित्याद्यपि स्यादिति
चेत्, न, कर्त्तृ-कर्मगतसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यामे-
वाहितानभिहितकार्योपपत्तेः तादृशप्रयोगस्यासाधु-
त्वाच्च । साधुत्वे हि सत्यनुशासनं न त्वनुशासनानुरो-
धेन साधुत्वम् ग्रामगामादौ साधुत्वापत्तेः ।

नवीनास्तु सुपः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थसङ्ख्याबोधकत्वं

अथ प्रकृत्यन्यावतारात्, यदुक्तं भट्टेन, “पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तरि
प्रत्ययोष्णकः । पाकयुक्तः पुमान् कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्” ॥
इति, तथापि धर्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिभावे समवायः संसर्ग-
इति मतं प्रकृतं, कर्त्तृरूपवाच्यत्वे कृतियोग्य एव कृत्वा पचति-
पाचकपदस्य गौणत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं । ‘नवीनत्वोद्भावनं अस्वरस-
ङ्गान्वय इति भावः । ‘पाचकपदमिति, यद्यपि पचत्यपि पाकपदप्रयोगो न
स्यात् पाकस्य कृतावनन्वयात् धर्मिणोऽपि शक्यत्वेन पदार्थकदेशत्वात् ।
यदि तन्न यौगिकं किन्तु कृत्मेव यदि वा योग्यतया एकदेशेनाप्यन्वयः
तदा योग्यताशक्यत्वेऽपि तुल्यं, तथापि गौरवान्न योग्यता शक्यत्वापचत्यपि
पाचकपदं मौक्तमिति भावः । धर्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिभावे समवायः
संसर्ग इति मतेनेदमित्यन्ये । ‘ग्रामगामादाविति, कर्मण्यनित्यनुशासनस्य
तथापि सत्त्वादिति भावः ।

‘नवीनास्तित्यस्वरसङ्गोद्भावनं तदीजन्तु सामर्थ्यभावादेव फलाभावे

तिङः प्रथमान्तपदार्थगतसङ्ख्याबोधकत्वमिति व्युत्प-
त्तिरेव व्युत्पत्तिश्च तत्त्वभावत्वं तच्च फलोन्नेयम् ।
प्रथमान्तपदार्थः कर्त्ता कर्म वा । अतएव चैत्रेण सुष्यते
इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावान्न सङ्ख्यान्वयः । न च धात्वर्थे
सङ्ख्यान्वयः, स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपि द्विवचन-बहुवच-
नयोरभावात्सुष्यत इत्येव प्रयोगः स्यात् । अतएव
स्वापनावावगमात् आख्यातार्थयत्न-सङ्ख्यायोरनन्वये
आख्यातं प्रयोगमात्रे साध्विति तिङं विना धातोः
केवलस्यासाधुत्वात् । अतो न सङ्ख्यानुरोधेन कर्त्तृ-
कर्मणी लकारवाच्ये । वयन्तु ब्रूमः । चैत्रेण पच्यते
तण्डुलः रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तण्डुल-ग्रामौ
कर्त्तृणी प्रतीयेते अस्ति च तयोः परसमवेतक्रियाफ-
लशालित्वं कर्मत्वं तच्चाख्यातवाच्यमेव । तण्डुलं पच-
तीत्यत्र द्वितीयात इवान्यतः कर्मत्वात्त्वाभात् । तस्मा-

माविष्कर्तुं, तद्वीजन्तु सामग्र्यभावादेव फलाभावे सम्भवति न
स्वभाव एव भूत्वं सदृकार्युच्छेदापत्तेः क्लान्तादिपदे व्यभिचारयेति ।
'कर्तृत्ववत् कर्मत्वमपीति कृतिवदाश्रयत्वमपीत्यर्थः । पूर्वञ्च समवा-
यस्य संसर्गत्वादुत्तरञ्च परसमवेतव्यापार-फलादीनां पदान्तरलभ्य-
सम्भवति न स्वभावत्वलम्बन सदृकार्युच्छेदापत्तेः क्लान्तादिपदे व्यभिचार-
येति । 'परेति, चैत्रोगच्छतीत्यत्र गमनक्रियाफलस्योत्तरदेशसंयोगस्य चैत्रे-
ऽपि सत्त्वादतित्याप्तिवारणात् । यद्यप्येतदात्मानं ज्ञानाभौत्यत्रात्मन्यप्याप्तं,

अथ धातुवादः ।

—

धात्वर्थः फलमिति मण्डुनाचार्याः, तथा हि पच्यर्थोविक्रित्तिर्लाघवान्न तु तत्फलकोव्यापारोऽधःसन्नापनादिगौरवात् गमेरुत्तरसंयोगः पतेरधःसंयोगः त्यजेर्विभागोऽर्थो न तु तत्फलजनकः स्पन्दः । इन्तेरपि मरणमर्थः न तु तत्फलजनकोव्यापारः खज्राभिघातादिः गौरवात् । यजत्यर्थोऽपि देवतोद्देश्यकत्यागफलं स्वस्वत्वध्वंस एव । जुहोत्यर्थस्यागफलं प्रक्षेपः । ददात्यर्थः सम्प्रदानस्वीकारपूर्वकत्यागफलं स्वस्य स्वत्वध्वंसः परस्वत्वं वा न तु तत्तत्फलकत्यागो गौरवात् । न चैवं व्यापारविगमे फलदशायां पचति-गच्छति-ददातीत्यादिप्रयोगः स्यान्न त्वपाक्षीदित्यादिः व्यापारकाले च पचतीत्यादि न स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थानुकूलव्यापारवर्त्तमानत्वमाख्यातार्थः तेन व्यापारकाले पचतीत्यादि भवति न तु व्यापारविगमे । न च स्पन्दजन्यसंयोग-विभागाश्रयत्वेनाकाशो गच्छति पतति त्यजतीति स्यात् विनश्यदवस्थे कर्मणि च न स्यात्

संयोग-विभागाद्यभावादिति वाच्यम् । व्यापारवति व्यापारकाले आख्यातप्रयोगात् । नन्वेवं धात्वर्थत्वेन फलं क्रिया तद्याच्च तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मतापि न स्याद्विस्तृत्वादिरूपक्रियाजन्यफलशालि-
त्वाभावादिति चेत्, न, परसमवेतव्यापारफलशालित्वं कर्मत्वं स च व्यापारोधात्वर्थं अख्यातार्थोवेत्युभययापि परसमवेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वं वि-
स्तृत्त्यनुत्पादे व्यापारकाले पाकोवर्जत इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणा लाघवेन विस्तृतेः शक्यत्वात् । ज्ञाना-
तीच्छति-यतते-विद्यते-तिष्ठतीत्यादौ ज्ञानेच्छा-प्रयत्न-
सत्ता-गतिनिवृत्तिरेव धात्वर्थः, न ज्ञानादिफलं न वा ज्ञानाद्यनुकूलोव्यापारः ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति ।
अचोच्यते । आदानकामः पचेतेत्यत्र विधिप्रत्ययेन धात्वर्थं प्रत्यक्ष्यर्थं कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्च बोध्यते ।
न च फले विस्तृत्यादावादानसाधनत्वं न वा फले प्रवृत्तिः सम्भवति, उपायमकृत्वा फलस्य साक्षात् कृत्या साधयितुमशक्यत्वात् उपायकृतिसाध्यमेव हि फलं न

‘व्यापारवतीति फलमरूपयोग्यव्यापारवतीत्यर्थः, ‘आख्यातेति लडाख्याते-
त्यर्थः, ‘पचति । नन्वेवं वृत्तावृत्त्यर्थं पचतीत्यादौ वृत्तादेश्चि कर्मत्वमिति,
यदि च धात्वर्थं वाच्येदकत्वं फलविशेषणं तदा प्रकृतेष्वक्षरविरिति चेत्,
तस्य कर्मत्वमिति तदा तत्रापादाननिमित्तेरेव साधुत्वादित्याहुः ।

तु तदन्यकृतिसाध्यम् उपायकृतित एव तत्सिद्धेरधः-
सन्तापनादेः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं विना विहित्यर्थ-
मप्रवृत्तेश्च । उपाय एवाधःसन्तापनादिव्यापारः प्रवृ-
त्तिविषयत्वात् कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेन च विधिप्र-
त्ययेन बोध्यत इति फलानुकूलोव्यापार एव धात्वर्थः ।
अथोपायस्य कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवर्तकमिति सत्यं
किन्तु विधिवोधितफलकृतिसाध्यत्वेन तदुपायकृतिसा-
ध्यत्वमाक्षिप्यते तेन विना तदनुपपत्तेरिति चेत्, न,
व्यवहारात्प्रवृत्तिजनके ज्ञाने विधिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहात्
प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकविषयत्वात्कल्पनायाः । एवं य-

अथ धातुवादाश्लोकः ।

एवं पचतीत्यत्र इयी सिद्धान्तगतिः फलावच्छिन्नस्यैव व्यापा-
रस्य प्रतीतेरप्यार्त्तकेनापि फलेनावच्छिन्न एव व्यापारो धात्वर्थो

वस्तुतः फलपदं धात्वर्थफलपरमित्यदोयः, 'सत्तेति सत्तासहिता गति-
निवृत्तिरिति मध्यपदलोपो समासः, अन्यथा बहुवचननपुंसकलिङ्गवान्य-
तरापत्तेरिति, 'व्यवहारादिति, प्रवृत्तिहेतुतयोपायगोचरकृतिसाध्यवाचा-
नस्यैवोपस्थितत्वात् तत्रैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिकल्पनं तस्यैव साक्षादुपपा-
दकत्वादिति भावः । न तु लाघवात् तस्यैव साक्षादुपपादकत्वादिति भावः ।
ननु लाघवात् फलस्यैव धात्वर्थत्वे व्यवस्थिते पचेतेत्यादौ व्यापारस्य चान्यथा
अन्यथा रयोगच्छतीत्यादौ व्यापारप्रतीतेरस्यैवाख्यातवाच्यत्वं स्यात्, यदि च

जि-गमि-पचि-जुहोति-ददातीनामपि व्यापार एव
वाच्यः फले प्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्र पच्यर्थोऽधःसन्ताप-
नमेव तच्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरावृत्तिफलाविनाभूतं,
अधःसन्तापने च जातिविशेषोरूपादिपरावृत्तिजनक-
तावच्छेदकोऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा फलार्थमधःसन्ता-

वाच्य, अतएव तज्जि-गम्योर्विशेषे अन्यथा कर्ममात्रस्यैव सयोग-
विभागोभयजनकतायामपि तदुभयफलजनकताप्रतिषन्धाने कर्म-

जापनेन यत्कार्यत्वमिच्छते तत्र पच्यत्वा तदा प्रवृत्तेऽपि तुल्य । किञ्चैव कार्या-
न्वितश्रुत्यन्तिरपि स्यात्, अपि च आख्यातत्वेनाख्यातवाच्य एव व्यापारश्च
विधित्वेन तदर्थं कृतिमाधेष्टसाधनत्वमेकपदोपात्तत्वत्वात्ते अन्येतु ।
परि च तस्य यत्कार्यत्वादौ व्यापारजन्यत्वात् कृतिविशेषेष्टसाधनत्वविधिपक्षे
दोषप्रसङ्गोऽपि नैति, मैव, पच्यस्य धात्वर्थत्वे स्पन्दनसयोगाद्यात्म्यत्वात्
ग्रामाकाशादिकं मननवदित्यादिप्रतीतेर्दुर्व्याख्यात्वात् तथाच गौरवमपि न्याय्य
ग्रामाधिक्यवादिति, अत्रेदं चिन्त्य अथैव तथापि पचादौ फलमेव धात्वर्थो-
ऽस्तु तत्र जापवबाधकाभावात् । न चोक्तयुक्त्या ग्रन्थादेर्यापारार्थत्वेनैव
तथात्वकल्पनात् अपि च तद्येति वाच्य । जानावीत्यादौ विद्यतइत्यादौ च
तथात्वापत्ते । यदि च तत्तद्भातौ तत्तदर्थं शक्तिभेदादत्र बाधकान्न तथा तदा
प्रवृत्तेऽपि तुल्य । नन्वेव व्यापारकाले यद्यतीति न स्यात् । न च व्यापार-
आख्यातार्थं पूर्वोक्तयुक्त्या तस्य यत्कार्यत्वादिति चेत्, न, कालेरपि तदा
सत्त्वे तामादाय तत्प्रयोगसम्भवात् तदसत्त्वे व्यापारजन्यत्वात् तथात्वात्
तदुक्तं प्राक् यत्प्रवृत्तिमदशायामित्यादि । ननु व्यापारशक्तौ फलवद्भिर्मात्रं
तदन्यतरमात्रशक्तिकथं चाद्यत्र फलतः व्यापारजन्यरूपाधित्वेनापिशेयादिति,
मैव, पचावर्षिष्ठस्यैव व्यापारस्य तदा धात्वर्थत्वेनाभ्युपगम्यत्वात् अन्यथा

पनेऽप्रवृत्तेः व्यापारस्याख्यातवाच्यत्वेऽपि विशेषस्यावश्यं
वाच्यत्वात् । पच्यर्थे च फलं न विशेषणं न बोधलक्षणं
लोकेऽधःसन्तापनविशेषस्य रूपादिपरावृत्त्यव्यभिचा-
रेण व्यावर्त्त्याभावात् । वेदेऽधःसन्तापनमात्रं पाक-
पदार्थः कृष्णलं अपघेदित्यादौ फलाभावात् । अस्तु
बोधलक्षणं रूपादिपरावृत्तियोग्याधःसन्तापनं पाकप-

मात्रवाचकशोस्तथोः पर्यायतापत्तेः । अतएव ब्रौह्मीन् प्रोक्षती-
त्यत्र जलसयोगे फले प्रोक्षणपदार्थैकदेशत्वमित्याशङ्क्य उपलक्षण-

त्वजि-गन्धो पर्यायतापत्तेः फलाश्रयापि प्रतीतेः । यत्नेन गमनत्व-त्याग-
कर्मत्वयोर्भेदाच्च पर्यायतेत्यपास्तं । न च संयोग-विभागादिफलस्याथा-
वर्त्तुकतया तदवच्छिन्नत्वेन न शक्यत्वमित्ययिममग्रविरोध इति वाच्यं ।
अव्यावर्त्तकतया व्यापारविशेषयौभूतस्य न शक्यत्वं किञ्चित् परं जनकतया
शक्यज्ञानविषयत्वेन फलमपि शक्यमेवेति तदर्थात् । ब्रौह्मीन् प्रोक्षतीत्यत्र
जलसयोगस्य न प्रोक्षणपदार्थत्वमिति प्रागुक्तस्याप्यनैव तात्पर्यमित्युपमा-
दितमाशेषशङ्कौ । न च मघतीत्यत्र फलानुकूलव्यापारानुकूलत्वेनाख्यातार्थ-
प्रतीतिर्वापारो धात्वर्थ इति वाच्यं । फलानुकूलत्वेनैव तस्य प्रतीत्या तदतिशे-
षन्यथा प्रतीतिरसादेव तदर्थात्त्वितिहो उक्तव्याधानुसरणानुपपत्तेः लक्षणाया
तादृशप्रतीतुपपत्तेरपि न विशेषणं व्यावर्त्तकं । अथ सन्तापनविशेषस्य
मलाव्यभिचारात् बोधलक्षणं शक्ताविति शेषः, उपरग्रकतया शक्यज्ञान-
विषयत्वेन फलस्यापि शक्यत्वात् व्यापारे तु तस्योपलक्षणत्वमेव यथाकृति-
ज्ञाने विषयतया विशेषसाधे चोपलक्षणमित्युक्तमाकरे । एकशक्तिसम्भवे
शक्तिद्वयकल्पनमयुक्तं अत आह, 'अस्तु वेति, 'योग्यता चेति, सङ्कारि-

दार्ढ्यं याग्यता च सन्नापने कृष्णलादावप्यस्ति ।
 गमेः स्पन्दविशेष एव वाच्यो न तूत्तरदेशसंयोगजनक-
 त्वेन स्पन्दस्य वाच्यता सर्वस्पन्दानां तथात्वेन व्याव-
 र्त्त्याभावात् । स्पन्दे च विशेषः संयोग-विभागजनक-
 तावच्छेदकः सर्वसिद्ध एव । त्यजेय कर्ममात्रं शक्यं न
 तु पूर्वदेशविभागफलककर्मत्वेन शक्यत्वं सर्वकर्मणां
 तथात्वेन व्यावर्त्त्याभावात् । त्यजतीतिप्रयोगे च तद्-
 बुद्धिर्निमित्तं । पतत्यर्थोऽपि कर्मविशेष एव गुरुत्वा-
 समवायिकारणप्रयोज्याधःसंयोगफलजनकः, फलन्तु
 कर्मविशेषपरिचायकमात्रम् । यजति-ददाति-जुहोती-
 नामिदं न ममेत्यादितत्तत्सङ्कल्पविशेषपूर्वख्याग एव
 वाच्यः, सङ्कल्पे च विशेषस्तु तत्तद्विशेषकृतस्तत्तत्-
 फलविशेषजनकतावच्छेदकोमानसप्रत्यक्षसिद्ध एव न

विरहात् फलावृत्तादेऽपि न योग्यताद्याविरिति लोका-वेदयोरेकैव शक्ति-
 रिति भावः । स्पन्दविशेषोऽयमन्यत्वात्तद्धित इत्यर्थः, यमन्यत्वे मानमाह,
 'स्पन्दे चेति । 'न त्विति, विनाशरूपफलस्य विशेषणोभूय न शक्यतामित्यर्थः,
 कथमेतदव व्याह, 'सर्व्वेति व्याप्तावर्त्तकतया विशेषणस्याभावविरुद्धः । नन्वेवं
 कथं नह्य प्रतीतिरित्यत आह, 'त्यजतीति, उपरञ्जकतया तस्यापि प्रत्य-
 क्षादिति भावः । एतच्च फलांशं प्रतीत्यवच्छेदेन व्याख्यातं ।

केचित्तु तत्त्वप्रतीतिरुचिज्ञैव 'गमेः स्पन्दविशेष इत्यादिसंन्यस्रसेन,
 यमन्यत्वं कर्मन्यत्वाप्यसामान्यमिति लोकावृत्तीस्वरसेन च यमन्यत्व-स्पन्दत्वयो-
 र्भेदादेव बोद्धव्यार्थाभावमिति तेन रूपेण व्यापारमात्रमेव ध्यात्वर्थं इत्याहुः ।

तु तत्तत्फलजनकसङ्कल्पविशेषे शक्तिः गौरवात् । देव-
तोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागत्वं सम्प्रदानस्वीकरण-
पूर्वकस्वत्वध्वंस-परस्वत्वापत्तिफलजनकत्यागत्वं देवतो-
द्देश्यकप्रक्षेपफलकत्यागत्वञ्च तत्तत्सङ्कल्पविशेषपरिचा-
यकमात्रमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दास्थतुरीयखण्डे धातुवादः ।

तथा समाहितमित्येका, अन्या च व्यापार एव वाच्यः अशक्यस्यापि
फलस्य ज्ञानमात्रं तत्तत्प्रयोगे विभिन्नमक फलोपस्थितिः द्वितीया-
द्वित आख्यातादितश्च कचिदिति ।

इति महामहोपाध्यायतात्त्विकचूडामणियौजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामण्यालोके धातुवादाश्लोकः ।

तत्तत्कृतिपरिचायकमाह, 'देवदेवि, न च देवतादानातिव्याप्ति, तत्र
तस्य देवतास्वत्वस्योद्देश्यत्वाद् यामे यद् स्तत्त्वध्वंसस्वीरोद्देश्यत्वाद् होमस्त
यागमात्रक एव किन्तु जुहोतिप्रयोगे प्रक्षेपधोर्निमित्त । 'सम्प्रदानेति, यतश्च
स्वीकरणस्यलोपत्वागकरणमभिप्रेत्य न दानमिदं किन्तु तत्सर्गमात्रं, यतएव
पुष्करिणीजलादेस्तत्सर्गमात्रं न तु दानमतएव शिवाय या दद्यादित्यादावपि
न दानमपि तत्सर्गमात्रं, एवं आद्यादावपि सम्प्रदानस्वीकरणाभावादिति
भावः' इति सङ्क्षेपः । इति प्रकाशः ।

अथ उपसर्गवादः ।

उपसर्गास्तु द्योतकाः न वाचकाः । द्योतकत्वञ्च
धातोरर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वं तदुपसन्दानेन तत्र
शक्तिर्वा न तु धात्वर्थाभिधायकत्वं यौनरुक्त्यापत्तेः ।
ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयते इत्यादावतिश-
यस्य अभ्यागच्छतीत्यादावाभिमुख्य-सामीप्ययोः प्रती-
तावुपसर्गान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् पदान्तरवदत्रा-
पि शक्तिः । न च प्रतिष्ठत इत्यत्र गतिधीनं स्यात्
प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचित्वेनातिशयेन गमनार्थधो-
प्रसङ्गादिति वाच्यम् । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थावरुद्धार्य-
त्वात् तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् ।
न च धातोः सार्थकत्वं क्लृप्तमतस्तत्रानेकार्थता युक्ता
उपसर्गे तु नैवमिति वाच्यम् । धातूनां बहुत्वान्न प्रकर्ष-

अथ उपसर्गवादाख्योक्तः ।

‘प्रोत्तरस्थलेनेति, एतच्च गमनप्रकारकमतीतिदर्शनीकोक्तः ।

प्रसङ्गादाह, ‘उपसर्गास्तिति, तत्र स्वार्थविशेषे शक्तिर्धातोरिति
श्रेयः । ‘धातोरिवेति, न हि तदनेकार्थत्वेऽपि प्रकर्षार्थमादाय प्रतिष्ठत-

वाचित्वं गौरवात् किन्तु प्रशब्दस्यैकस्येति तस्यापि
सार्थकत्वात् । धातोरनेकार्थत्वं क्लृप्तं तदभियुक्तैर्नीप-
सर्गस्येति चेत्, न, तर्हि धातोर्नानार्थत्वे उपसर्गानु-
विधानमर्थविशेषे न स्यात् अक्षादिपदे तथा दर्श-
नात् । उपसर्गस्यापि शक्तत्वे धात्वनुविधानं न स्यादिति
चेत्, न, साधुत्वार्थं तत्र तदनुविधानं तेन विना
प्रयोगाभावात् न तु शक्त्यै । धातोस्तु शक्तावेव तदपे-
क्षेति वैपम्यम् । अथ प्रजयत्यभ्यागच्छतीत्यादौ सामा-
न्यवाचकाद्धातोरेव प्रकर्ष-सामीप्यादिविशिष्टस्य विशे-
पस्योपस्थितिः । तात्पर्यग्राहकत्वमाचमुपसर्गाणामिति
चेत्, न, प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र लक्षणायां
युगपद्वृत्तिद्वयापनेः । एतेनाभ्यागच्छतीत्यादौ सामी-
प्यादिविशिष्टधात्वर्थप्रतीतेर्वाचकत्वमुपसर्गाणां, प्रति-
ष्ठत इत्यादौ धातोरेव गमनार्थत्वं तात्पर्यग्राहकस्तु

इत्यादौ स्थितिप्रकर्षधीश्च स्यादिति वाच्य । स्यापूर्वप्रशब्दस्य गतावेवा-
भादितात्पर्येण तत्र तस्यासाधुत्वात् तात्पर्याभावेनैव तदशोधकत्वाद्वा । 'तेन
विनेति, यद्यप्युपकुम्भमित्यादौ धातु विनापि वत्प्रयोगं तथापि तदतिरिक्त-
स्थले धातो प्रागेव तत्साधुत्वमिति भावः । 'धातोश्चित्, औपसन्दानिक-
शक्तेस्त्वयाङ्गीकारात् ।

• 'सामान्येति, प्रकृष्टजयस्यापि जयत्वादिति भावः । एवं जयत्वेनैव
तस्य धी स्यादित्यत आह, 'प्रकर्षादेरिति, 'आस्थावस्येति ; यद्यपि

प्रशब्दः । अन्यथा धातूपसर्गार्थयोर्विरोधेनान्वयानुप-
पत्तेः^(१) । एवं यत्र धातूपसर्गयोर्विरोधस्तत्र द्योतकत्व-
मन्यत्र वाचकत्वमिति मतमपास्तम् । अगमनविरोधि-
गमनस्यैव प्रशब्दार्थत्वात् । अत्रोच्यते । आख्यातस्य
धात्वर्थेन सह स्वार्थान्वयबोधकत्वमतः प्रतिष्ठत इत्यत्र
गमनं धात्वर्थ एव । प्रशब्दार्थत्वे भावनान्वयो न स्यात्
प्रकृति-प्रत्यययोः सम्भूयान्वयबोधकत्वनियमात् । एवञ्च
प्रोत्तरस्यत्वेन गमने शक्तिरिति प्रशब्दः शक्ततावच्छे-
दको न शक्त इत्यौपसन्दानिकौ शक्तिरेव द्योतकत्वम् ।

पदि गमनाभावाभावप्रकारिका धीर्भवेत् तदा उपसर्गवाचकत्व-
पक्षेऽपि नान्वयानुपपत्तिरिति विग्रहस्त्याज्येति । न चैव वृत्तिद्वय-

(१) उपसर्गं धात्वर्थयोर्विरोधेनान्वयापत्तेरिति ख० ।

वर्तमानत्वस्य खल्लतावेवान्वयात् तदर्थस्य धात्वर्थान्वयनियमस्तथापि तदि-
ष्टिष्ठतेऽस्तद्वयोरभ्येवेति भावः । 'प्रशब्दार्थत्वं इति, यतश्च गमनत्व-
प्रकारकप्रतीतिदार्ष्ट्येन । यदि च गमनाभावविरोधित्वप्रकारिका धीर्लुदा
गमनाभावधातुः प्रशब्दविरोधित्वमाहेति तदिष्टिष्ठधात्वर्थान्वयोभावेनापि
भवत्येवेति । वस्तुतस्तु प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थ इव विरोधित्वविशिष्टगमनाभावे
भावनान्वयः स्यात् तथैव श्रुत्यते, न तु धात्वर्थविशिष्टे प्रशब्दार्थे तथा च
गमनत्वप्रकारिकैव धीः, यतएव तदुपेक्ष्य सिद्धवदुक्तवान् 'गमनं धात्वर्थ-
मेवेति, 'प्रकृतीति, न च सुपा तथा नियमः, प्रकृत्यर्थगतत्वगर्भस्य तदिष्टिष्ठ-
त्वेऽपि सम्भूयान्वयबोधकत्वगर्भस्य तस्य सामान्यविषयत्वात् । नन्वेव गमनस्य
धात्वर्थत्वे तिष्ठतीत्यत्रापि गमनधीप्रसङ्ग इत्यत्र आह, 'एवमेवेति, तथा च

प्रकर्षाभिमुख्यसामीप्यादेरुपसर्गवाच्यत्वेऽपि तद्विशिष्ट-
धात्वर्थान्वयः सम्भवत्येव भावनाया ओदनं पचतीत्य-
चौदनविषयकपाकान्वयवदिति यद्यपि । तथापि उप-
सर्गस्य शक्ततावच्छेदकत्वं न शक्तत्वं गौरवात् तथाच
प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिः । एवं हि क्लृप्तविशेष्य-
शक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्प्यते अन्यथा तु शक्त्य-
न्तरमेव । न चैवं जिपूर्वप्रत्वेन तथैव शक्तिरस्त्विति
वाच्यम् । धात्ववाच्यत्वे भावनानन्वयप्रसङ्गात् प्रतिष्ठत-
इत्युपोपसर्गस्य शक्त्यावच्छेदकत्वमात्रकल्पनाच्च । अथ वा

तत्र शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनादन्यत्रापि तथा एकत्र निर्वीतशास्त्रार्थ इति
न्यायादिति भावः । तदेवाह, 'तथापीति ।

• नद्यास्तु प्रोत्तरजित्वादिकं न शक्ततावच्छेदकं गौरवात् किन्तु जित्वा-
दिकमेव उपसर्गाणां तात्पर्यमाहकत्वमात्रं तदेव न तेषां द्योतकत्वं । न
चैवं केवलधातोरपि तत्प्रत्ययापत्तिः, केवलस्य तत्राप्रस्तुतत्वादिति वदन्ति ।

ननु शक्त्यन्तरकल्पनं तुल्यमेव तथा च प्रकृष्टजयत्वापेक्षया प्रकर्षत्वमेव
लघ्विति तत्रैवोपसर्गस्य शक्तिरस्त्वित्यत-आह, 'एवं होति, 'न चैवमिति,
तथैव विनिगमनाविरहादर्थव्ययमेव शक्तं न त्वेकमवच्छेदकं च्यवथा घटादि-
पदेऽपि तथा स्यादिति भावः । 'भ्रान्तिवि, घटादिपदे तु विनिगमकाभावा-
दानुपूर्व्याविशिष्टसकलवर्णं एव शक्तिरिति भावः । ननु तथापि शक्त्यन्तर-
मेव शक्ततावच्छेदक-शक्ततावच्छेदकयोर्भेदे शक्तिभेदावश्यकत्वान्निवयवत्वेन
शक्तिविस्तारस्याप्यन्यत्र सम्भवाच्च एतच्च प्रत्येमेव शक्तत्वं प्रकृत्यैव शक्यत्वं
लाघवाज्ज्याशस्यान्यलभ्यत्वाच्चेत्यख्येराह, 'अथ वेति, नचैवं कृत्तिदयविरोधा-
पत्तिः, मणिकृन्मते तद्वत्त्वेन प्रकृष्टाशस्य लक्ष्यया चयाशस्य शक्त्या

प्रतिष्ठत इत्यत्र विरोधिलक्षणाया धातोर्गमनोपस्थितिः
प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्
प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे
लक्षणा विशेष्यादिविशिष्टस्यान्यत्वात् प्राप्तेस्तात्पर्यग्राह-
कत्वम् । न हि शक्तिं विनापि धातुतः प्रतीतिसम्भवे

विरोधोच्चेद्, दृग्निदधेनोपस्थापन एव तद्विरोधात् न त्वेकया
वृत्त्या एकया लक्षणयैवोपस्थापनादिति भावः ।

वयनूपसर्गस्य वाचकत्वे निपातस्थानर्थक्येति सूत्रं न क्रियेत

चोपस्थितावन्यसम्भवात् विशिष्टस्य लक्षणयैवोपस्थितेर्नोक्त दोष इत्यन्ये ।
प्रतिष्ठत इत्यत्र च विरोधिलक्षणाया एव निरुद्धत्वेन स्थितिप्रकर्षधीरिति
ध्येयम् । नन्वेवं विभक्ते कर्मीत्यादौ शक्तिर्न स्यात् प्रकृतिचक्षणयैव तदुपस्थित-
सम्भवात् प्रादिविभक्तेस्तात्पर्यग्राहकत्वादिति चेत्, न, विनिगमकाभावेन
वैपरित्यापत्तेः । नन्ववमप्यौपाधिककारणादिपदानां विशिष्टोपाधौ शक्तिर्न
स्यात् साधवेन विशेष्यमात्र एव शक्तौ लक्षणया विशिष्टोपस्थितिसम्भ-
वादिति चेत्, न, विशेष्यस्य विशेष्ययोरन्यतरत्र शक्तौ विनिगमकाभावात्
प्रकृते च केवलधातुप्रयोगे विशेष्यवाचकतानिर्णयात् ।

यत्तु प्रतिष्ठत इत्यत्र मुख्यार्थोपस्थिति तदनुपपत्तिश्च विज्ञेयं नानार्थवत्
प्रकृतिप्रतीतेरुपपत्त्यस्य धातोरेव तत्र शक्तिरिति, तत्र, अन्यत्र गृहीत-
शक्तेर्धातोर्मुख्यार्थोपस्थितौ बाधकाभावात् प्रशब्दग्राहितात्पर्यानुपपत्त्या
लक्षणसम्भवाच्चेति दिक् । 'विशेष्यादिति, तथा च शक्त्यन्वयोऽप्यविरुद्ध
इति भावः । यदि चोपसर्गस्य वाचकत्व तदा निपातस्थानर्थक्येति
सूत्रमनर्थकं स्यात् अर्थवदादिसूत्रेणैव तस्य प्रातिपदिकसंज्ञाभावात्

तत्कल्पनमर्हम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् व्यतिसे
इत्यादौ तु लुप्तः स्मृतो धातुरेवार्थप्रत्यायकः धातुलो-
पमजानतस्तच्चार्यप्रत्ययाभावादिति कृतं प्रसक्तानु-
प्रसक्त्या ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
शब्दाख्यतुरीयखण्डे उपसर्गवादः ।

अर्थवदादिसूत्रेणैव प्रातिपदिकललाभात् प्रपञ्चकलभाया गौरवात्
इति नुमः ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकबूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामण्यालोके उपसर्गवादाश्लोकः ।

प्रपञ्चार्थत्वकल्पनायां गौरवादित्यपि बोध्यं । ननु व्यतिस इत्यत्र धातोर्भा-
वादुपसर्ग एव वाचक इत्यत्र आह, 'व्यतिस इति । इति प्रश्नाशः ।

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादः ।

स्यादेतत्, तथापि सङ्केतग्रहे चेष्टातोऽप्यनुभव-
सम्भवाच्चब्दवत्सापि प्रमाणमतयत्वारि न प्रमाणा-
नीति चेत्, उच्यते, शब्देन चेष्टायां सङ्केतग्रहाच्चब्द-
स्मृत्युपयोगिनी चेष्टा लिपिवत् शब्द एव प्रमाणमर्थे
कृतत्वात् । नन्वेवं सति कथमेक-मूकस्य व्यवहारस्तस्य
शब्दास्मरणादिति चेत्, न, अव्युत्पन्नत्वाच्चेष्टायां तस्य
तस्य शब्देन न सङ्केतग्रहो न मानान्तरेणेति समया-

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादालोकः ।

ननु चेष्टा सङ्केतशब्दं स्मारयति न तनुमापयतीति न युक्तं
तेन सह सम्बन्धापह्नात् अर्थेन समं सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात्, शब्देन

धर्मिर्निधि धर्मो इति न्यायेन धर्मैरनिरूपणं धर्मैरनिरूपयान्तरमाह,
'ह्यारितेदिति, न हि सा शब्दान्तर्भूता नियतशब्देताभावात्, नानुमानम-
विनाभावाभावात्, प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावशङ्कैव चेति भावः । प्रतिबन्धभिप्रायेण
दृष्टान्तमाह, 'लिपिवदिति, एतेन समयाधौनप्रवृत्तिकत्वेन शब्द एवान्त-
र्भवतु नानार्थशब्दवदनियतशब्देतोऽप्यविरुद्ध इत्यपास्तं, उक्तरीत्या प्रामाण्य-
स्यैवासम्भवात् मूढस्य व्याजन्मवधिरस्य एतज्जन्मनि तेन शब्दानुभवादिति

ग्रहाच्छब्दवत् चेष्टापि तं प्रति कुण्ठितैव । व्यवहारस्तु
 एड-मूकस्यैतद्विषया मम प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा एतस्याभि-
 प्रेता यदा भवति तदा मामुद्दिश्यायमेतां चेष्टां करोति
 इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहात्तथाभिप्रायमनुमाय
 प्रवृत्ति-निवृत्तौ । कशाक्षुशाभिघातादिव करि-तुर-
 गादेः । न च कृतसमयापि चेष्टा अभिप्रायानुमापि-
 कास्तु^(१) किं शब्दस्मरणेनेति वाच्यम् । अविनाभावा-
 भावात् । न चैवं शब्देऽप्यभिप्रायानुमानादेव प्रवृत्त्या-
 द्यस्त्विति वाच्यम् । शब्दादेव प्रत्येकौतयनुव्यवसायात्त-
 दनुभावकत्वे स्थिते तदनुकूलशक्तिकल्पनात् । एड-मू-

समु सम्बन्धये तत्स्मरणेऽपि सङ्केतबलाच्चोपजनितावर्थापस्थिति-
 रन्वयबोधाद्वा प्राथमिकत्वात् न सूतशब्दजा विलम्बितत्वात्, अन्यथा
 अलौकिकस्मरणादिपदस्यापि अर्थानुपस्थापकत्वं आवश्यकसङ्केतक-

(१) चेष्टाभिप्रायमनुमाय प्रवर्तिकास्त्विति ख० ।

भावः । 'अव्युत्पन्नत्वादिति, शब्द इति शेषः, 'चेष्टापीति, त्वन्मत इति शेषः ।
 कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'अविनेति, तदप्रतिसन्धानेऽपि
 ततोऽर्थप्रत्ययात् एव मूकस्थानन्यग्रन्था तद्गुमादिकमपि कस्य इति भावः ।
 ननु चेष्टा सङ्केतग्राहकशब्द स्मरयति न त्वर्थमिति न यत्किं शब्देन सह
 सम्बन्धायहात् अर्थेन सह सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात् । यदि च शब्देनापि
 सम्बन्धग्रहस्तदा ततः शब्दस्मरणेऽपि सङ्केतबलाच्चेष्टावर्णितार्थापस्थितिरे-

मन्वयबोधकत्वमिति चेत्, न, विभक्त्यादिमतामेव
शब्दानां स्मरणात् शब्दमात्रेण सङ्केताग्रहात् । नन्वप-
भ्रंशात् कथं वाक्यार्थधीः तत्रान्वयप्रकारोपस्थापक-
विभक्त्यादेरभावात् । न च साधुशब्दस्मरणार्थमिति
वाच्यम् । साधुशब्दसङ्ख्याविरहिणामपि पामराणा-

प्रमाणान्तरकल्पनागौरवमूलं, अतएव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वं यदेव
विभक्तिसमभिव्याहारसहकारितावच्छेदकत्वेभोक्तं तदेव विभाज-

त्वात् । न च कर्मत्वाद्यनुपस्थिते न सान्वयबोधिका, स्वतन्त्रेच्छाया नियन्तुम-
शक्यतया यत्र चेष्टादिविशेषे कर्मत्वादिसङ्गेतस्तत्रागते । यच्चोक्तं समया-
धीनप्रवृत्तिकमानमार्चं प्रतीत्यादि तदप्ययुक्तं तथा सति मानमात्र एव
तत्सहकारित्वापत्तेः जायवात् । यदि च तद्विनापि प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिदर्शनत्वं
न तथा तदा चेष्टायामपि तुल्यं ।

यत्तु संश्रयादिनैव व्यवहारान्यथासिद्धिर्न सा प्रमाणमिति, तदपि न,
तथात्वे शब्दादेरपि प्रमाणत्वानुपपत्तेः शब्दादर्थं प्रत्येसौत्यनुव्यवसायस्या-
द्यापि तुल्यत्वात् तस्माच्चेष्टापि प्रमायमेव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वस्य विभाज-
कोपाधितया न विभाज्यथाघातोऽपीति, नैवं, संश्रयादेर्मानसनिश्चयाद्वा
व्यवहारोपपत्तौ तत्प्रमाणत्वकल्पने गौरवात् । न चैवं शब्दादेरप्यनुपपत्तिः,
इति भावः ।

अनुमिनोमौत्यादिना विजातीयप्रमाणसिद्धौ फलवत्त्वेन तदनुकूलकल्पनात् ।
न हि तद्विषयकनिश्चयाकान्तराभावस्तत्कल्पनावीजं यच्च-साध्याद्युपस्थितौ
सर्व्वं च कविकाव्यमूखज्ञानवन्मानससंसर्गप्रत्ययसम्भवात् प्रवृत्ते च विजातीय-
ानुव्यवसायाभावेन० प्रमाणान्तरत्वाभावात् शब्दज्ञानानुव्यवसायाभावेन च

मर्थप्रत्ययात् साधुपदमात्रस्मरणेऽपि कर्मत्वाद्युपस्थाप-
कविभक्त्यादेरभावाच्चेति चेत्, न, यथा हि पदार्थशक्त-
त्वेन ज्ञातादपभ्रंशात्पदार्थोपस्थितिः तथा विभक्त्यर्थ-
कर्मत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातादपभ्रंशैकदेशात् तत्तत्स्वराव-
च्छिन्नात् कर्मत्वाद्युपस्थितिः । अथ साधुशब्देऽन्वयप्र-
कारविभक्त्यादेः सहकारित्वं न तु चेष्टायां किन्तु
तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं सहकारौति चेत्, न, समयाधी-
नप्रवृत्तिकमानमात्रं प्रति तत्सहकारित्वात् । तद्विशेष-
शब्दस्य गुरुत्वादिति न सा प्रमाणान्तरम् । ऐतिह्यव्या-
प्तीकृतेन शब्द एवान्तर्भवति । अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योस्तु
यथायथमन्तर्भावः प्रागेव चिन्तितः । अतः सिद्धं

कोपाधिलेनोच्यतां अतो न विभागव्याघात इत्यपि निरस्तं, सति
प्रमाणभेदे अनुगमकगवेषणादिति ।

प्रत्यान्तर्भावाभावाच्च चेष्टातोऽर्थं प्रत्येकीत्यनुव्यवसावस्य च तत्प्रयोजक-
तामादाय मानसज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति दिक् । 'प्रमाणान्तरमिति ।
यद्यपि न प्रमाणमित्येव वक्तुमुचितं प्रमाणत्वस्यैवान्वयप्रमाणमात्रायापि प्रमाणा-
न्तरत्वमेवाशङ्कितमिति तदेव दूषितं । 'ऐतिह्येति, अनाप्तोक्तत्वे तु
प्रमाणान्तरमपि न बाधितत्वादिति भावः । न च सम्भवो मानान्तरमिति
वाच्यं । द्विधा सम्भव योज्यताकारो यथा सम्भवति मेघे जलमिति,
निश्चयाकारश्च यथा सम्भवति सहस्रे शतमिति तत्राद्यो न प्रमाणं अनि-

कादौ तु मानाभावात्तत्प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः । एवमन्य-
चापि शब्दप्रयोजकत्वे स्थिते तद्द्वारैव चेष्टायामनु-
भावकत्वं सम्भवतीति न सा पृथक् प्रमाणम् । अथ वा
स्मारयतु चेष्टा पदार्थानिव न तु शब्दांस्तथापि सा न
प्रमाणम्, ऊर्द्धाङ्गुलीकरणे याचां करिष्यसीत्यादिका
कृत्यन्वयिनी प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रमाणमेव
न, शङ्खध्वनौ याचां करिष्यसीत्यत्र शङ्खध्वनिवत् ।
अथान्वयिनी तु कारकेषु प्रातिपदिकार्थप्रधानक्रिया
आनयनादिस्वरूपप्रधाना तथाच गौरयः पुरुष इत्या-
दिपदैरिव स्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मारितेषु परस्परमन्व-
यायोगः प्रातिपदिकार्थं कर्मत्वादेरानयनादिघ्नती-

वाक्यादेव वाक्यार्थोभूततदर्थोपस्थितेः । यदि शब्दादर्थं प्रत्येमि
इत्यनुव्यवसायो विनियमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येमौ-
त्यनुव्यवसायत्वेनानिर्णायक इत्यस्मरसादाह, 'अथ वेति, अत्रापि

वाक्यबोधार्थं प्राथमिकत्वात् न तु स्मृतशब्दना अतिविलम्बितत्वादिति ।

अन्यथा आवश्यकसङ्केतग्राहकवाक्यादेव वाक्यार्थोभूतस्वर्गोपस्थिति-
सम्भवेन स्वार्थिकमध्यर्थोपस्थापकं न स्यात् । यदि शब्दादमुं अर्थं
प्रत्येमीत्यनुव्यवसायो विनियमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येमीत्यनु-
व्यवसायेन तुल्य इत्यस्मरेदाह, 'अथ वेति, चेष्टाप्रवृत्तिसमये भवतीति
श्रेय । 'कृत्यन्वयिनी, 'कृत्यभिप्रायपूर्विकेत्यर्थं, स्मृतेरप्रमात्वेन तत्कालशस्य
न प्रमात्वमित्यर्थः । 'अथान्वयिनी' अथभिप्रायपूर्विकेत्यर्थः । न च यत्र

तानागत-वर्तमानत्वस्य चान्वयप्रकारस्यानुपस्थितेः ।
 पदैकदेशविभक्तिविशेषवच्चेष्टैकदेशविशेषात् प्रकरणा-
 दिविशेषाद्वा कर्मत्वादि-वर्तमानत्वादिस्मृतिनियम-
 इति चेत्, न, कर्मत्वाद्यतीतत्वाद्युपस्थापकवेष्टैकदेश-
 भावात् । प्रकरणादयस्तु विषयविशेषे शब्दादीन्निय-
 मयन्ति न त्वन्वयप्रकारकर्मत्वादौ कालविशेषे वा
 प्रवर्तयन्ति । अन्यथा गौरश्च इत्यादावपि प्रकरणा-
 दिभिः कर्मत्वाद्युन्नीय विवक्षितार्थाध्यवसायः स्यात् ।
 न हि चेष्टाकलापप्रकरणादयः कारकविशेषानाक्षेप्तु-
 मलं न तु पदैकदम्ब इत्यस्ति नियमः, तथाच काल-
 सङ्ख्या-कर्मत्वादिप्रतिपादकविभक्त्यादिसमभिव्याहार-
 वैधर्म्यप्रसङ्गः । कथं तर्हि ततोऽर्थव्यवहारः संशय-
 प्रतिभयोरन्यतरस्मात् चेष्टास्मारितशब्दानामपि कर्म-
 त्वाद्यन्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यादेरभावात् । कथ-

कर्मत्वादिविशिष्टवाक्यार्थ एव सङ्केतः तत्र का गतिरिति वाच्यं । तत्र
 वाक्यार्थस्यैव सङ्केतविषयत्वेन पदार्थस्थानीयतया तत्स्मारकत्वेऽप्यननुभावक-
 तया प्रमाणत्वाभावात्, उत्तरं 'संशयेति उल्बटकोटिकसंशयेत्यर्थः, विशे-
 षोन्नेयः 'प्रतिभा' । आद्यपक्षमादिपति 'चेष्टास्मारितेति, 'शब्दमात्रेणेति
 सङ्केतग्राहकशब्दस्य विभक्त्यादिमत एवानुभूतत्वात् तस्यैव स्मरणमित्यर्थः ।
 नन्वीदृशचेष्टायां गेहे दश घटान्धास्यतीत्याकारेण तेन शब्देन न
 चेष्टान्यथासिद्धिं तस्याः गेहे दश घटाः सन्तीति भिन्नप्रकारकज्ञानजनक-

चत्वारि प्रमाणानीत्युपरम्यते । धीराः कुशाग्रमतयो-
भवतः प्रणम्य मौखौ निधाय करवारिरुहे समीहे ।
वाणोयमर्धरहितापि पिशुङ्गलापि सानुग्रहेण हृदयेन
विलोकनीया ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्गङ्गेश्वरविरचिते .
तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे प्रमाणचतुष्टय-
प्रामाण्यवादः समाप्तः, समाप्तश्च शब्दाख्यस्तुरीयः
परिच्छेदः ॥

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामणालोके प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादाश्लोकः ।

प्रयुक्तत्वात्, द्वितीयस्य विनाभावपुरस्कारादनुमानमेव, आर्यस्य ज्ञानं
येन मानसमेव, यतश्च सर्वमभिसन्धाय सिद्धवदाह, 'सिद्धमिति ।
'इति प्रकाशः ।

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य* यत्नवाचकत्वं पचति पाकं करोतीत्यादि-

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादविवृतिः ।

कुञ्चिताधरपुटेन वादयन्

वंशिकां प्रचलदङ्गुलपङ्क्तिः ।

मोहयन्निखिलवामलोचनाः

पातु कोऽपि मवनौरदच्छविः ॥

श्रीमता मथुरानाथ-तर्कवागीशधीमता ।

आख्यातशक्तिवादस्य क्रियते विवृतिः शुभा ॥

आख्यातस्य शक्तिं निरूपयति, 'आख्यातस्येति, आख्यातं यत्न-

* यद्यपि तत्त्वचिन्तामयिकारप्रणीताख्यातवादस्य पूर्वं मुद्रितं तथापि शिरोमणिप्रणीताख्यातशक्तिवादस्य तदपेक्षया युक्तिपूर्णत्वेन अभिनवरीत्या निमित्तत्वेनास्मिन् लोके दुर्लभत्वेनास्मद्व्यपस्तकस्य जीर्णप्रायत्वेन तत्त्वचिन्तामयिग्रन्थे मथुरानाथकृतविवृतिनामकयाख्यानेन सह सातन्त्रेण मुद्रित इत्यलं पक्षवितेन ।

‘आख्यातस्येति आख्यानत्वं शक्त्यावच्छेदकं यत्नत्वञ्च शक्त्यावच्छेदकमित्यर्थः, तत्रोक्त्यातत्वं चत्वं बर्णितव्याप्यजातिविशेषः, त्यादयो लकारादेशाः, तथाचाप्राप्तस्य पचतीत्यादावादेशेन त्यादिना आदेशिनो लकारस्य स्वरयादेव

त्वावच्छिन्नशक्यताकमित्यर्थः, तेन वक्ष्यमाणहेतोर्न दैयधिकरणम् ।
 आख्यातत्वञ्च शङ्केतविशेषसम्बन्धेन आख्यातपदवत्, न तु जाति,
 तित्वादिना साङ्ख्यात् मानाभावाच्च । शक्ततावच्छेदकञ्च न तत्,
 किन्तु प्रत्येक तित्वादिकमेव, आख्यातत्वप्रकारेणाज्ञानदशायां
 तित्वादिना ज्ञानात् शाब्दबोधमात्रस्य शक्तिभ्रमजन्यत्वप्रसङ्गात्, ति-
 त्वादिना प्रकारेणाज्ञानदशायां तत्प्रकारेण ज्ञानात् शाब्दबोधातुद-
 यस्य सर्वसिद्धत्वात् । यत्नत्वञ्च प्रवृत्तित्व, प्रवृत्तित्वञ्च रागजन्यता-
 वच्छेदकतया सिद्ध, अहं यते अहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमीत्यनुव्य-
 वसायसाक्षिको निवृत्ति-जीवनयोर्निव्यावृत्तौ जातिविशेष, निवृत्ति-
 जीवनयोर्निवृत्तयो रागजन्यत्वात् तथानुव्यवसायविरहाच्च । चेष्टा-
 जनकतावच्छेदक स एव निवृत्तयेष्टाजनकत्वविरहात् । सुषुप्तौ
 शरीरकर्माण (१) चेष्टाले मानाभावात् (२) तथापि (३) चेष्टात्वस्यानुभव-

(१) आकुक्षणादेरित्यर्थः ।

(२) न जीवनयोर्निवृत्तस्य चेष्टाजनकत्वमिति शेषः ।

(३) ननु चेष्टावत्त्वं शरीरत्वं सुषुप्तौ चेष्टाविरहे शरीरव्याघात इत्यत
 आह तथापीति ।

यत्नत्वविशिष्टस्योपस्थितिः शाब्दबोधौ विशेषदर्शिनः । भ्रान्तस्य च व्याप्तावेव
 यत्नत्वविशिष्टशक्तिभ्रमादन्वयबोधः । न च व्यादे ककारादेशत्वमादाय
 विनिगमकभावात्, सर्वज्ञान पाणिनिमुक्त्वा व्यादीनां ककारादेशत्वबोधन
 न तु ककारादीनामित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति सम्प्रदायविदः । आख्यात
 पदात् व्यादयो बोद्धव्या इत्याकारकवैयाकरणपरिभाषाविषयत्वसम्बन्धे
 नाख्यातपदवत्त्वमेवाख्यातत्व तेन रूपेण व्यादिषु तथा परिभाषा कृता न तु

।

मिद्धत्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वव्यापकोनिवृत्तित्वावृत्तो जीवन-
योनियत्नसाधारणो जातिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदकः, स
च नाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकः तथासत्याख्यातस्य कृधातुपर्या-
यत्वानुपपत्तेः । सुषुप्तौ जीवनयोनियत्नसत्त्वेऽपि स्मराम्भिककरोति-
व्यवहाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव कृधातुशक्यतावच्छे-
दकत्वात् । एतेन प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिसाधारण गुणविभा-
जक प्रयत्नत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकः । न चैव पाकगोचर-
निवृत्तिदृश्यामपि पचतीत्यादि प्रयोगः स्यादिति वाच्यः ।
निवृत्ते' क्रियानुसृज्यताभावात् क्रियानिष्ठसाध्यत्वाख्यविशेषणविषय-
त्वानिरूपकत्वाच्च । तथाच व्यवहाराश्रयत्वात् आख्यातार्थप्रयत्न-धात्व-
र्थयोस्तादृशसम्बन्धेवान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् योग्यताभ्रमात् तथा
प्रयोगस्येष्टत्वात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि लक्षणया

ककारादीनामित्यस्यैव विनिर्गमकत्वादिति, तित्वादिना वा यत्नत्वविशिष्ट-
गोचरपदार्थस्युक्तिः श्राम्भवोधावभ्रान्तस्य, भ्रान्तस्य च तित्वादिना शक्ति-
भ्रमादेव तावित्यन्ये । विनापि कृताख्यातपदवत्त्वयोर्ज्ञानं पचतीत्यादाव-
भ्रान्तस्य श्राम्भवोद्भेददर्शनेन जत्वादिना शक्तिः तथाच तित्वादिजनेवा-
ख्यातत्वः । न चैव तित्वादिभेदेन शक्तिभेदकल्पने गौरवः, प्रामाण्यकतया
तस्यादोषत्वात् । न च तित्वादीनां विष्णु नारायणशब्दादीनामिव पर्याय-
तापत्तिः, इष्टत्वादित्यपरे । वेदत्वादिवदाख्यातत्वमखण्डोपाधिरिति नञ्चा ।
एतेन धातुत्व-विभक्तित्वादयो व्याख्याताः । यत्नत्वञ्च घटं करोमि घटाद्य-
यतते इत्यादिप्रतीतिविशिष्टजातिविशेषः । न च यत्नत्व प्रवृत्ति जीवनयोनि-
यत्नसाधारणो जातिविशेष इति सिद्धान्तः तद्व्याप्यापि जीवनयोनियत्न-
व्यावृत्तप्रवृत्तित्वाख्यजातिरस्ति तथाच तद्व्याप्यप्रवृत्तित्वजातेरप्याख्यातशक्य-

योग्यताभ्रमात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्लभत्वात् इति कस्यचित्
 प्रक्षेपितमप्यपासं । तथा सति आख्यातस्य लुधातुपर्यायत्वानुपपत्तेः
 गुणविभाजकप्रयत्नत्वस्य जातित्वे मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य
 गुरुत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो निश्च-
 मितौत्यादौ कथं स्वासानुकूलप्रयत्नानुभव इति वाच्यं । तत्र
 स्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीतेः शरीरक्रियाविशेषस्य श्वासत्वात् । न च
 तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे परमेश्वरो वेदं वक्ति परमे-
 श्वरो वेदमुच्चारयति परमेश्वरो वेदं प्रयुङ्क्ते इत्यादौ कथं वेदा-
 भिन्नशब्दानुकूलप्रयत्नत्वानुभवः वेदजनककण्ठाद्यभिधातानुकूलप्रय-
 त्नत्वानुभवो वा इति वाच्यं । कार्यसामान्यं प्रत्यतिलघुतया व्याप्य-
 धर्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भागवतप्रयत्नेऽपि
 प्रवृत्तित्वस्य धर्मिणाश्चकप्रमाणसिद्धत्वात् । यदा तत्र वचादिधातो-
 रेव यत्प्रसामान्यमर्थः, अनुकूलत्वं विषयत्वं वा कर्मविभक्त्यर्थः,
 आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, आख्यातस्यैव वा यत्प्रसामान्ये लक्षणा वचा-
 दिधातुश्च कण्ठाद्यभिधातपर एव ।

तावच्छेदकत्वसम्भवेन तदादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । तथा सति
 सुसुप्तिकाले चैत्रो निश्चमितौति प्रयोगाभावप्रसङ्गात् तदानीं प्रायःक्रिया-
 रूपनिश्वासानुकूलप्रवृत्तेरभावात् प्रवृत्तिहेतुविरहसाधनताज्ञानादेस्तदानीम-
 भावेन प्रवृत्त्युत्पादासम्भवात् । न हि यत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्ययं
 दोषः, निश्वासानुकूलजीवनबोनिषलस्य धर्माधर्मसहितसममनोयोगमात्र-
 अन्यस्य सुसुप्तिकालेऽप्युत्पत्तेः । न च निवृत्त्याख्ययत्नत्वस्य कुत्राध्याख्यातपदा-
 प्रतिपाद्यतया यत्नत्वस्यातिपक्षकत्वेन न शक्यतावच्छेदकत्वं अन्यथा सत्त्व-गुण-

केचित्तु परमेश्वरपदं तदीयकण्ठपरं वचादिधातोः कण्ठाद्य-
भिधान एवार्थः, आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थः, आख्यातस्यैव वा
परम्परासम्बन्धविशेषेणाश्रयत्वमर्थः, तथाच परमेश्वरपदं यथाश्रुत-
मेवेत्याहुः ।

तथासति प्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्वादिति हेतु-
हंसा, विशेषेत्युपादानात् आत्मादौ न व्यभिचारः । नन्वयं
हेतुरसिद्ध इत्यत आह, 'पचतीति, पचति पाकं करोतीत्यादि-
वाक्यमध्यवर्तिना यत्प्रार्थककरोतिना यत्प्रगृह्यकृधातुना सर्व्वाख्याता-

त्वादेरप्याख्यातशक्त्यावच्छेदकत्वं अनुकूलताविशेषस्य संसर्गत्वाच्च पचती-
त्यादौ न ज्ञानादीना बोधः इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ
सत्त्वगुणत्वादिनेव यत्प्रसङ्गाद्विधाभ्युपगमे पचतीत्यादिप्रसङ्गाद्विधानन्तरं
चैव पाकानुकूलयत्नवान्न वेति सप्रपादिप्रसङ्गात् व्यप्रसङ्गाच्च चैव
पाकानुकूलगुणवान्न वेत्यादिरिति निवृत्तिसाधारण्यमपि यत्प्रसङ्गमेव शक्त्या-
वच्छेदकं स्वीक्रियते । न च ईश्वर पचतीति प्रयोगोपपत्तिः कार्यमानहेतु-
भूताया ईश्वरकृते पाकस्याप्यनुकूलत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरकृतित्यादृशस्य
पाकानुकूलत्वस्यैव पचतीत्यादौ वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात् । अस्तु वा ईश्वरो
जगत् सृजतीत्यादिवद्विश्वर पचतीत्यादिप्रयोगे इष्टापत्तिरिति ।

यत् शक्तिजन्यत्वावच्छेदकं प्रवृत्तित्वावान्तरवैजात्यमेवाख्यातशक्त्या-
वच्छेदकमिति पाकानुकूलतादृशविजातीयप्रवृत्तेरीश्वरादृशत्वाद्विश्वरः पच-
तीति न प्रयोगः इति तदसत्, तथा सतीश्वरो जगत् सृजतीति प्रयोगा-
भावप्रसङ्गात् संप्रतिदृष्ट्या धेनोनिश्चसितीति प्रयोगाभावप्रसङ्ग इत्यस्या-
प्यनुकूलत्वाच्च इति दिक् । नन्वाख्यातस्य यत्प्रसङ्गविशिष्टे शक्तिप्रसङ्गे कृत इत्या-
काङ्क्षयामाह, 'पचतीत्यादि, 'यत्प्रार्थकेति यत्प्रार्थको यः करोते, कृधातु-

यन्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणात् । व्यवहारा-
दिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किङ्क-

नां लट्वादिरूपसकसाख्यातविभाजकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नानां
विवरणात् स्वग्रन्थप्रतिपादकताप्रमाजननात् । 'आदिपदात् पक्ष्यति
पाकं करिष्यति अपचत् पाकमकरोत् इत्यादियरिषहः, आदि-
पदापूरणे पाकं करोतीत्यच करोतिना पक्ष्यतीत्यादेरविवरणा-
दसङ्गतत्वापत्तेः । 'सर्व्वाख्यातविवरणादित्यस्य सर्व्वैरख्यातविवरणा-
दित्यर्थः, इति केचित् । अयं भावः पचति पाकं करोतीत्यादि-
विवरणेषु पचतिपद स्वरतया पचपदपरं तिपदपरञ्च, पाकपद-
समभिव्याहारेण कृधातुः पाकसमानार्थकत्व-कृञ्समानार्थकत्वपरः,
आअथत्वमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पाकसमानार्थकं, तिपदं कृञ-
समानार्थकमित्यादिबोधः । एवं सर्व्वत्रैव विवरणे चरमपदे एव
तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वे लक्षणा । अतएव तेन
समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तस्य विवरणमिति प्रामाणिकाः ।
ननु तथापि ग्रन्थप्रतिपादकताविशेषसमन्वेन कृधातुमत्त्वं लक्षणा-
दिना कृधातुग्रन्थप्रतिपादके शब्दे अग्नैकान्तिकमित्यत आह,
'व्यवहारादिवेति, 'बाधकं विना' स्वसाध्यबाधकं यदिशेषणं तद्-
भाववत्त्वविशेषणसङ्गकारेण, 'व्युत्पत्तेः' व्युत्पत्तिमन्त्रात् शक्तिग्रह-

ज्ञेन सर्व्वाख्यातार्थक्यनादित्यर्थः । ननु विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे व्यप-
सिद्धान्तः शक्तिग्रहस्य मध्ये विवरणस्याशङ्कनादिकत आह, 'बाधकं विनेति
गौरवस्यान्वयभङ्गादिरूपबाधकाभावे सतीत्यर्थः, तेन स्यालो पचतीत्यादौ

।

सम्भवादिति यावत् । गवादिपदव्यवहारो यथा गवादिपदशक्त्य-
स्वरूप स्तसाध्यस्य बाधक यदिगेषण लक्षणा-शक्तिभ्रमजन्यप्रति-
पत्तिविषयतासम्बन्धेन गवादिव्यवहारवत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति
विशेषणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन गवादौ गवादिपदशक्ति-
साधक, तथा छधातुमत्त्वादिरूपविवरणमपि प्रवृत्तित्वावच्छिन्न-
शक्त्यताकत्वादिरूपस्तसाध्यस्य बाधक यदिगेषण लक्षणा-शक्ति-
भ्रमजन्यस्त्वग्रक्षप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन छधातुमत्त्वं तदभाववत्त्वे
सतीति विशेषणविशिष्टीभूय स्त्वग्रक्षप्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन
प्रवृत्तावाध्यातादेः शक्तिसाधकमित्यर्थः, तथाच निरुक्तबाधकाभाव-
वत्त्वं हेतौ विशेषणं देयमिति भावः । अतएव “शक्तिग्रह व्याक-
रणोपमान कोषाप्तवाक्याद्भवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिदृतेर्वदन्ति
सांनिध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टा” ॥ इति पठन्ति । तथातुमानपद-
व्यवहारादौतरानुमानपरः, तेन व्यवहारादेर्न प्रयशुपादानविरोधः ।

माकानुसूक्तव्यापारस्य विवरणेऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्ति यत्नत्वापेक्षया
व्यापारत्वस्य गुणत्वमेव बाधक इव यदिति याक्ययत्नवान् इत्यादिना धर्मिको
विवरणेऽपि तज्ज्ञानलभ्यत्वमेव बाधकमिति भावः । तदाऽऽ “शक्तिग्रह
व्याकरणोपमान कोषाप्तवाक्यादव्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिदृतेर्वदन्ति
सांनिध्यतः सिद्धपदस्य दृष्टा” ॥ “विरुद्धि” विवरणमित्यर्थः इति, तथाच
शक्तिग्राहकार्या मध्ये विवरणस्यापि शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति न सिद्धान्त
विरोधः । विवरणस्य शक्तिग्राहकता च व्यवहारस्येव अनुमानोत्पादकतया
तथा हि प्रवृत्तौत्यादावाख्यातपद यत्नत्वविशिष्टे शक्त यत्नत्वविशिष्टार्थक-
छधातुप्रतिपाद्यार्थकशब्दत्वादित्याद्येवानुमानः, अत्र च छधातुप्रतिपाद्या-
र्थकत्वरूपं विवरणं हेतुषट्कमिति शक्तिग्राहकानुमानहेतुषट्कत्वमेव

साम्प्रदायिकास्तु नन्वाख्यातस्य किं शक्यमित्यत आह, 'आख्यात-
 स्येति यद्वा आख्यातस्य वाच्य इति यथाश्रुत एवार्थः । ननु तस्या-
 ख्यातपदवाच्यत्वे किं मानमित्यत आह, 'पचतीति, अभेदे द्वितीया,
 अन्वयस्यास्य विवरणे, विवरण स्वधमानार्थकत्वज्ञापन, ज्ञापनं ज्ञाना-
 नुकूलः शब्दः, प्रमाणत्वं पञ्चम्यर्थः, तथाच विवरणमेव मानमिति
 भावः । ननु विवरणस्य शक्तिप्रमाणकत्वं न शब्दविधया शक्तेः पदार्थ-
 त्व-वाक्यार्थत्वयोरभावादत आह, 'व्यवहारादिवेति, तथाचानुमान-
 विधयैव तस्य शक्तिसाधकत्वमिति भावः । अनुमानस्योक्तरूपमिति
 व्याचक्षुः ।

ननु विवरणेन कृधातुशक्यप्रतिपादकत्वं तिवादेर्न बोधितं,

विवरणस्य शक्तियाहकत्वपदार्थ इति भावः । न च व्यवहारस्य शक्तियाह-
 कत्वाभावेन 'व्यवहारादिवेति वृत्तान्तविरोध इति वाच्यम् । घटपर्व
 घटत्वविशिष्टे शक्तं कृत्वाद्यनन्वयघटत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने
 घटत्वविशिष्टबोधकत्वत्वमव्यवहारस्य हेतुघटकतया शक्तियाहकानुमानो-
 त्थापकत्वसम्भवात् 'श्रुत्यप्ते' शक्तियाहवात्, श्रुत्यपत्तिपदस्य शक्तिवाचकत्ववत्
 शक्तियाहवाचकत्वादिति भावः । ननु नैयायिकानां यत्नत्वविशिष्टे आख्या-
 तस्य विवरणवत् मौमासकानां व्यापारेऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टेऽपि
 शक्तिः स्यादिति, न विवरणस्य शक्तियाहकत्वेत्यत आह, 'किं करोतीति
 कृतित्वविशिष्टधर्मिक-किञ्चिद्भूमिप्रकारकजिज्ञासाविषय-किंशब्दार्थः, 'कि-
 मिति क्रियाविशेषणं, तथाच किं करोतीत्यस्य तादृशजिज्ञासाविषया-
 भिन्नकृतिमानित्यर्थः, क्रियाविशेषणस्याभेदेनान्वयस्य श्रुत्यपन्नत्वात् । न च
 किमित्यत्र द्वितीयायां अनुपपन्नत्वमर्थः, तथा सति विषयेषोत्तरस्यानुपपत्ति-
 यच्छङ्कादिति भावः । अथ वा विषयत्वमेव द्वितीयायं, तादृशजिज्ञासा च

रोतौत्यादियत्नप्रश्ने पचतौत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं
विनानुपपत्तेर्य । अचेतने रथो गच्छतौत्यादौ च अनु-

अपि तु कथातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं, तच्च लक्षणया कथातो-
प्रतिपाद्यस्य व्यापारादेः प्रतिपादकत्वेऽपि निर्बहतीत्यनुचेराह, 'किं
करोतीति किंविषयकत्वंप्रकारकप्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकप्रश्ने पचतौ-
त्यर्थः', किंविषयकत्वं जिज्ञासितविषयकत्वं, किञ्चिदस्य जिज्ञासित-
वाचकत्वात् । 'यत्नार्थकत्वं विना' आख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थ-
कत्वं विना, 'अनुपपत्तेरिति जिज्ञासानिवर्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
यद्रूपविशिष्ट जिज्ञासितस्य तत्त्वस्वन्ध प्रश्रवाक्येन बोध्यते परिशिष्टे
विशिष्य तत्त्वस्वन्धज्ञानेनैव जिज्ञासानिवृत्तरिति भावः । तथाच
आख्यात प्रवृत्तित्वविशिष्टप्रवृत्तित्वप्रवृत्तित्वप्रवृत्तित्वप्रवृत्तित्वप्रवृत्ति-
निवर्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमानप्रकारोऽवश्येयः । तथापि
लक्षणा-प्रतिभ्रमाजन्यत्वेन ज्ञान विश्रवणीय, तेन लक्षणस्य प्रवृत्ति-
बोधने प्रवृत्ते न अभिपारः । न च लक्षणा-प्रतिभ्रमाद्यजन्यप्रवृत्ति-
त्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्यः । हेतुन्तरसम्भ-
वस्य हेतुन्तरादूषकत्वादिति निगम्य । अनु पूर्वहेतौ निवृत्तबाध-

किञ्चाप्यर्थः इति, 'यत्नार्थकत्वं विनेति पचतौत्यस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकत्वं
विरहे पचतौत्यतो यत्नत्वविशिष्टार्थकत्वमधिकपराकप्रकारकबोध्यो न स्यात् तथाच
प्रश्नप्रतिपादितजिज्ञासानिवर्तकज्ञानजनकत्वावधारणमुत्तरत्व पचतौत्यत वाच्ये
न स्यादित्यर्थः । अन्वाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकत्वे रथो गच्छतौत्यादि-
वाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिः अचेतने रथादौ गमनानुकूलत्ववेर्वाधादित्यत आह,
'अचेतन इत्यादि अचेतनविशेष्यजनोपजनक इत्यर्थः', 'अनुकूलेत्यादि,

कूलव्यापारे लक्षणा । अन्यदीयगमनानुकूलनोदना-

काभाववत्त्वविशेषणं अत्र तु लक्षणा-शक्तिभ्रमाद्यजन्यत्वं ज्ञानविश्लेषणमप्रसिद्धं प्रवृत्तिलस्याख्यातप्रकृत्यावच्छेदकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्त्या अनुकूलव्यापारादावाख्यातस्य शक्तेः रथादेरचेतनतया चैतन्याद्यनवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्तासम्भवात् । अप्रत्यक्षपि वैचादौ कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रवृत्तिमत्तमादाय चेचः पचतीत्यादिव्यवहारवारणाय समवायावच्छेदकतान्यतरसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थे आख्यातार्थपञ्चान्वयस्य चाकाङ्क्षत्वमित्यभ्युपेयत्वात्, अतस्मात् पचतीत्यादिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि नास्त्यभावेनीयः, परमेश्वरो वेदं वक्षतीत्यादौ परमेश्वरपदस्य तच्छरीरपरत्वं एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्वं इति चाकाङ्क्षेन स्वीकरणीयमित्याशङ्क्या प्राचीनमतमाश्रित्य परिहरति, 'अचेतन-इत्यादिना, 'अचेतने' अचेतनविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबुद्धिजनके, 'अचेतनत्वं' समवायावच्छेदकतान्यतरसम्बन्धेन चैतन्यवतो भिन्नत्वं, तेन चेचः पचतीत्यादेर्न सङ्गः, तच्छुलः पच्यत इत्यादेर्व्यवच्छेदार्थसुक्तं 'रथोगच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तृरहिताख्यात इति लभ्यते, 'चः' त्वर्थः । 'अनुकूलव्यापारे लक्षणेति अनुकूलव्यापारे निरुद्धलक्ष-

तयाच रथोगच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारात्मकनोदनाभिधातादिरेव रथादावस्तीति नायोग्यवेति भावः । इदञ्च प्राचीनमतं यत्तन्मतं दूषयितुं स्वमतं दर्शयितुं चाह, 'अन्यदीयेत्यादि, 'अन्यदीयेत्यादिकमारभ्य 'नव्या-इत्यन्त एको गम्यः । रथोद्यगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चले दृष्टादिति । अतः गमनोपदिष्टव्यापार एव गच्छतीत्यस्यार्थो वाच्य इति

दिमति गच्छतीत्यप्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-

पेत्यर्थः, यादृशसंचयया प्रयोगे कथायां वादिनो न नियतः सैव संचयानि निरुद्धा, अनुकूलत्वस्य धात्वर्थाख्यातार्थव्यापारयोः संघर्गतया स्फोरणाथानुकूलत्वेनोपादानं, न तु संचयतावच्छेदके तदन्तर्भावः । व्यापारत्वञ्च कार्यत्वं तच्च प्रतियोगितासम्बन्धेन धर्मवत्त्वं, प्रागभाव-वत्त्वं वा व्यापारत्वं । व्यापारे निरुद्धिसंचयान्त दूषयन् मतान्तर-माह, 'अन्यदीयेत्यादिना 'नया इत्यन्तेन, 'अन्यदीयत्वं रथादि-निष्ठत्वं, 'नोदनादिमतीति, निश्चय इति शेषः, 'आदिपदादभि-धातादुष्टवदात्मसंयोगादिपरिग्रहः, 'अप्रयोगादित्यादेः पञ्चम्यन्तच-यस्य 'आश्रयत्वे निरुद्धिसंचयान् इत्यपेतनेनान्वयः । नतु विशिष्टाधार-त्वसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थं गमनवशापारान्वयस्य साक्षात्त्वत्वात् गमन-विशिष्टव्यापारस्य च निश्चये विरहाच्चावमतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'जानातीत्यादि, तथाचावश्यकत्पनीयाश्रयत्वे निरुद्धिसंचयवैरोप-पत्तौ नानुकूलव्यापारे निरुद्धिसंचयान् कल्पयत इति भावः । अत्र चक्षुर्जानातीत्यादौ व्यापारस्यापि प्रत्ययादुक्तं 'इच्छतीति, अत्र घाग-आहूतसंचयेच्छायां तदनुकूलप्रवृत्तेरपि प्रत्ययादुक्तं 'यतते द्वेष्टीति, यत्न-द्वेषयोस्तु प्रवृत्तिजनकत्वमप्यभाष्यमेवेति भावः । उक्तेषु प्रवृत्तिव्यापारयोरप्रतीतावपि आत्म-मनोयोगादिरूपो व्यापार-आत्मनि सम्भवत्येव, अतिप्रसङ्गनिरासोऽपि धात्वर्थविशिष्टनिरूपि-

नोक्तदोष इत्यत आह, 'जानातीति, 'इच्छतीत्यादिनिकमुदाहरणमुक्त्य-प्रदर्शनाय । नतु जानातीत्यादौ जानानुकूलव्यापार आत्मनि मनो-

विद्यते-निद्रातीत्यादौ च क्रियानुकूलकृति-व्यापारयो-

ताधारत्वस्य सम्बन्धनियमाभ्युपगमादेव सम्भवतीत्यनुग्रहेनोक्तं
'विद्यते निद्रातीति, विदेः कालसम्बन्धित्वमर्थः, तदनुकूलकृति-
व्यापारयोश्च न घटत्वादौ सम्भवः, एवं मेध्याख्यानाङ्गीविशेषावच्छेदे-
नात्ममनःसंयोगो निद्रा, मेध्यात्वञ्च पुरीततिमाधारणोनाङ्गीविशे-
षकृतिजातिविशेषः, तेन सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः ।
तादृशनिद्राश्रयत्वव्यवहारस्यात्मनि मनोव्यावृत्तेनात्मनि विशिष्टममवा-
यसम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतादृष्टारभ्यत्वलक्षणपरम्परा-
सम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारश्च न कचिदात्मनि
सम्भवतीति भावः । वस्तुतस्तु 'विद्यते इत्यस्य पूर्वं 'निद्रातीति
पाठः, 'निद्रा ॥ मेध्याख्यानाङ्गीविशेषमनःसंयोगः, तदाश्रयत्वव्यव-

योगादिदेव प्रतीयतां इत्यत्र आह, 'विद्यते इति धात्वर्थस्य वर्तमान-
कालसम्बन्धादेरनुकूलव्यापारस्य मगवादौ बाधान् मग्नं विद्यते इत्यस्या-
नुपपत्तिरित्यर्थः, 'निद्रातीति, मेध्यानामनाङ्गीविशेषेण मनसः संयोगो
निद्रा स च संयोग आत्मनि स्वाश्रयमन प्रतियोगिकविलक्षणसंयोग-
लक्षणपरम्परासम्बन्धेन वर्तते इत्यर्थः पुरुषो निद्रातीति प्रयोग उप-
पद्यते विलक्षणसंयोगश्च तत्तदात्मोपादृष्टाकृतमनसि तत्तदात्मोपादाश्रय-
व्यवहारनियामकतया सिद्धः केवलभाक्त्व-मनसोरेव श्वं मन् प्रतियोगिकसंयो-
गेन मनो न मनसोति मेध्या निद्राति मनो निद्राति इत्यादयो च
प्रयोगाः । न च निरुक्तपरम्परासम्बन्धेन मेध्यान्त करणसंयोगो यथा
आत्मनि वर्तते तथा तदनुकूलव्यापारो मेध्याक्रिया मन क्रिया वा स्व-
ल्पमेध्यान्त करणसंयोगमाश्रयमन प्रतियोगिकविलक्षणसंयोगेणात्मनि वर्तते

धारय आत्मनि स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण,
स्वसमवाय्यारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण वा परम्परासम्बन्धेन, शरीरे च स्व-
समवायिसमवेतद्रव्यत्वचक्षणेन परम्परासम्बन्धेन, असाधारणतदनु-
कूलताययो व्यापारस्य न कचिदात्मनि सम्भवतीति भावः । यथा
स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन ता-
दृशनिद्रास्यत्वमात्मनः तथा तदनुकूलव्यापारस्य नाडीक्रियादे-
रप्यात्मनि तेन सम्बन्धेन सम्भवत्त्वादुक्तं 'विद्यत इति, काष्ठसम्-
न्धित्वरूपस्य विद्यमानत्वस्य चातुकूलव्यापारो न कचिद्व्यटत्वादौ
सम्भवतीति भावः ।

यत्तु विदेः सत्तार्थकतया तदनुकूलव्यापारएवापभव इति
भाव इति, तन्न, सत्ताजातेस्तदर्थत्वे अविद्यतेत्यादौ द्वास्तन्या-
द्यर्थातीतत्वाद्यन्वयापत्तेः ।

इत्थं क्रियानुकूलव्यापारबोध सम्भवतीति वाच्यम् । तादृशपरम्परा-
सम्बन्धेन तदनुकूलव्यापारस्यात्मनि विशिष्टबुद्धभावेन तादृशपरम्परायाः
सम्बन्धत्वे मानाभावात् मेध्यान्त करग्रसयोगस्य च उक्तपरम्परासम्बन्धेना-
त्मनि विशिष्टबुद्ध्या उक्तपरम्पराया सम्बन्धत्वमावश्यकं अन्यथा सन्निधाया-
विशिष्टबुद्धानुत्पादापत्तेः । अतएव यच्च प्रयत्नयोग्यताद्यवच्छेदेन प्रयत्ने
जाते तेन प्रयत्नेन तद्गाढीकर्म जायते तेन च कर्मणा तद्गाथा मनसि
मेध्याया वा नोदनाभिधातौ जायेते ततो मनसो मेध्याया वा कर्म्मोत्पत्तिः
तदनन्तर उत्तरदशे मनसि मेध्याया वा मेध्याया मनसो वा अयोगस्तत्र
मेध्या-मन सयोगानुकूलायास्तत्तद्गाव्यवच्छिन्नकृतेरात्मनि सम्भवेन कथं तादृ-
शकृतेरप्रतीक्ष्यभिधानमित्युक्तम् । ईदृशानुकूलत्वसम्बन्धेन धात्यर्थस्या-
ख्यातार्थे अन्यविरहात् । अन्यथा तदनुकूलकयानुकूलकृतावपि तुल्य-

प्रतीतेः गत्यादिमच्चमाचप्रतीतेयांश्रयत्वे नश्यती-

ननु जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य रयोगच्छतीत्यादौ गमनादि-
विशिष्टायापारवत्त्वस्यापि प्रत्ययात् तत्रापि निरुद्धिलक्षणा दुर्वारै-
वेत्यत आह, 'गत्यादौति रयो गच्छतीत्यादौ गत्याद्याश्रयत्वमाच-
प्रतीतेरित्यर्थः, 'आदिपदादर्पस्थजतीत्यादौ त्यागादेः परिपक्षः, न
तु पूर्वोक्तेषु जानातीत्यादिषु ज्ञानादेः परिपक्षः माचोपपत्त्य पुनरुक्त-
तापत्तेः । अतएव जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठः प्रामादिकः,
कचिच्चात्र माचपदसम्प्लितो न पाठः जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छती-
त्यपि पाठः । तत्र गच्छति-जानातीत्यादौ धात्वर्थानुसूचककृति-

न्यायेन पाकादेरनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयापत्त्या व्यपचत्यपि तादृशप्रत्ययकर्तृदि-
पचतीतिप्रसङ्गात्, अत्र च क्रियानुसूचककृति-व्यापारयोरप्रतीतेराश्रयत्वे
निरुद्धलक्षणेत्वर्थं, गच्छतीत्यादौ कर्त्राख्याते व्याश्रयत्वे निरुद्धलक्षणा
वाच्येत्यर्थः, क्रियानुसूचककृति-व्यापारयोः प्रतीतौ अतएव बोधः स्यादिति
निरुद्धलक्षणाया मनाभाव एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तमुक्तं, लक्षणाया निरुद्ध-
त्वज्ञानादितात्पर्यानादिप्रयोगयो सामानाधिकरण्यात् । न चैवमनादितात्प-
र्यानादिप्रयोगयोः सत्वे घटादौ घटपदादिवत् कर्त्राख्यातस्याप्याश्रयत्वे प्रक्षि-
रेव कथ्यतामिति वाच्यम् । यत्र लक्ष्यार्थं गुण्यर्थं चानादितात्पर्यानादि-
प्रयोगौ तुल्यौ तत्र आश्रयेन लक्ष्यार्थं प्रक्षिगुण्यर्थं निरुद्धलक्षणेति सर्व्वस्तिङ्गं,
अन्यथा मौकादिपदस्य नीलरूपादाविव नीलरूपवदादावपि प्रक्षिप्रसङ्गात्
अनादितात्पर्यानादिप्रयोगयोस्तद्वयत्र तुल्यत्वात्, तथापि प्रक्षितेऽप्याख्यातस्य
क्षतौ व्याश्रयत्वे च तयोस्तुल्यत्वे क्षतावेव प्रक्षिक्त्वपत्तिं युक्तं न त्वाश्रयत्वे,
आश्रयतात्स्य ज्ञातीतरत्वेन क्षतित्वजात्यपेक्षया गुह्यत्वात् सामान्यत्व-विशे-
षत्ववत् जातित्ववदितरत्वेत्यादावपि आश्रय-गौरवपदार्थत्वादिति भावः ।

त्यादौ प्रतियोगित्वे निरुद्धिलक्षणा । चैत्रः पचति

व्यापारयोरप्रतीतावणाश्रयत्वस्य प्रतीतौ न तत्र लक्षणासम्भव इत्यत-
उक्तं 'गत्यादौति, 'अदिना ज्ञानादिपरिग्रहः इति ध्येयं । 'आश्रयत्व-
इति 'निरुद्धिलक्षणा इत्येतेनेनान्वयः, ज्ञानादीनां चतुर्णामाश्र-

इत्यत्र निरुद्धत्वेन शक्तिकल्पनप्रसक्तिवारण्याय 'निरुद्धेयुक्तं, तथाच निरु-
द्धापि अनादितात्पर्यानादिप्रयोगसमानाधिकरण्याप्याश्रयत्वाग्ने आख्यातस्य
वृत्तिर्लक्षणीय न तु शक्तिवस्तुत्वेरिति निरुद्धलक्षणेयस्यार्थो बोध्यः, अन्यथा
निरुद्धत्वप्रदर्शनस्यानुपयोगित्वापत्तेरिति दिक्षु । 'गच्छतीति, गच्छतीत्यादि-
प्रयोगनिपयत्वमेव निरुद्धत्वमित्यपि कश्चित् । ननु गच्छतीत्यादौ श्रियानुकूल-
वृत्ति-व्यापारयोरप्रतीत्या आख्यातस्य वृत्ति व्यापारबोधकत्वाभाव एवायति
न तु तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेयत्व आह, 'गत्यादौति, 'आदिपदेन
ज्ञानादिपरिग्रहः, 'मनुवर्य आश्रयत्वं, 'मात्रपदस्य सम्प्रदायार्थः, गत्याश्रयत्व-
प्रतीतेरेव तत्राश्रयत्वलक्षणासाधकत्वात् । यदा अननुगत्या आश्रयत्व-
प्रतीतिमात्रं यदि आश्रयत्वनिरुद्धलक्षणासाधकं तदा गङ्गाया घोष इत्यादौ
तीरादिबोधकत्वेन गङ्गापदादेरपि तीरादौ निरुद्धलक्षणापत्तिरित्याशङ्का-
मपाकर्तुं मात्रपदमुक्तं, तथाच गङ्गाया घोष इत्यादौ गङ्गापदात् कदाचित्
तीरबोध कदाचित् गङ्गादिबोध इत्येकत्राप्यनादिप्रयोगानादित्यर्थयोर-
भावेन न निरुद्धलक्षणा गच्छतीत्यादौ सर्वस्मिन् काले सर्वेय पुरुषेण
गत्याश्रयत्वमेव प्रतीयते न त्वर्थान्तरमिति तत्राश्रयत्वे निरुद्धलक्षणेयत्वार्थः ।

यत्तु अचेतनस्य लीये रथोगच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वं सचेतनस्य लीये
चैत्रो गच्छतीत्यादौ च गमनानुकूलवृत्तिरर्थः सापि आत्मा गच्छतीत्यादौ
समवायेन चैत्रो गच्छतीत्यादाववच्छेदकतासम्बन्धेनेति, तत्तुष्टम् । तथा-
सत्यर्थतोभेदेन व्युत्पत्तिभेदकत्वापत्तेस्तस्मात् चेतनाचेतनसाधारणमा-
श्रयत्वमेव गच्छतीत्यादावर्थ आश्रयतात्वच्च सर्वोश्रयत्वसाधारणमेकं तेन च

यत्नं समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यं । तेनात्मनि चैत्रादिशरीरे
 जानातीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः न वा घटो जानातीत्यादिप्रयो-
 गापत्तिः, गत्यादेराश्रयत्वञ्च समवायेनैव वाच्यं तेन यथाकथ-
 क्षित् सम्बन्धेनाश्रयत्वमादाय नातिप्रसङ्गः । न चैवमात्मा गच्छती-
 त्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यं । दृष्टत्वात् । अहं गच्छामि त्वं
 गच्छसीत्यादौ उच्चारयिष्यादिशरीरस्यैव चैत्रादिरूपेणास्मदादि-
 पदशक्यतया नानुपपत्तिः । अतएव आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवार-
 णाय अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थस्य आख्यातार्थत्वान्वयस्य
 साकाङ्क्षत्ववादिनयेऽपि त्वं पचसि अहं पचामीत्यादौ नान्वयानु-
 पपत्तिः । उच्चारयिष्यादिशरीरस्यैव चैत्रादिरूपेण युष्मदादिशब्द-
 वाच्यतया अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्त्वान्वयसम्भवादिति श्रेयं ।
 ननु तथाप्यनुकूलव्यापारे निरुद्धिस्तत्त्वणा आवश्यकौ वर्णोऽनश्वती-

रूपेण क्वचित् समवायसम्बन्धावच्छिन्नं क्वचिदवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नं क्वचित्
 परस्परसम्बन्धावच्छिन्नं आश्रयत्वं धत्तेत्यते, आद्य चैत्रो गच्छतीत्यादौ,
 द्वितीय चैत्रो जानातीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो निद्रातीत्यादौ । ननु घटो
 नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलकृति-व्यापारयोर्बाधादेव नान्वयः । न च संयोगा-
 दिनाशानुकूलव्यापारस्य क्रियादिर्घटादिवृत्तित्वेन न तत्र बाधः, तथा सति
 विद्यमानेऽपि तावृत्ते घटे व्ययं घटो नश्यतीति प्रयोगप्रसङ्गात्, एतेन
 गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वादिवत् नश्यतीत्यादावपि नाशान्वयत्वमर्थं इत्य-
 पाक्षम् । तथासति विद्यमाने संयोगादिश्रानिनि व्ययं नश्यतीत्यादि-
 प्रयोगप्रसङ्गात् इत्यत आह, 'नश्यतीत्यादाविति, 'प्रतियोगित्व इति । न
 चैवमपि भाविनाशप्रतियोगितामादाय विद्यमानेऽपि घटे नश्यतीति प्रती-
 गापत्तिः, आख्यातार्थवर्तमानत्वस्य धात्वर्थनाशान्वयित्वस्योकारात् यवम-

तण्डुलः मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधात्

त्यादौ वर्णादिषु वर्तमानोत्पत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतेः^(१)
तादृशव्यापारवत्ता च नाशकतावच्छेदकसम्बन्धेन इत्यत आह, 'नञ्ज-
तीत्यादाविति, तत्त्वेनैवानुभवादिति भावः । यद्यपि प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन आश्रयत्वसेवार्यस्तथापि सम्भवति आत्मा निद्रातीत्यनुरो-
धेन सम्बन्धितासाधारणश्रयत्वस्यैव सत्त्वत्वात् । तथापि प्रति-
योगितात्वप्रकारेनैवानुभवस्य तत्र सर्वजनसिद्धत्वात् तत्परित्यागः ।
ननु रथो गच्छति चेन्नो जानातीत्यादौ वर्णो नञ्जतीत्यादौ च
धालर्थ-कर्तृपदार्थयोश्च संभगंमर्यादया आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयो-
भानसम्भवात् किन्तु च लक्षणाभ्युपगमेन आख्यातस्य तु वर्तमानत्व
सङ्गा च यथायथमयोऽस्तु इत्यत आह, 'चैव इति । 'अन्वया-
बोधादिति धालर्थे कर्मासासम्बन्धेन तण्डुलस्य कर्तृतानिरूपकत्व-
सम्बन्धेन चैवस्यान्वयाबोधात् एवं धालर्थपाकस्य कर्तृतसम्बन्धेन
चैव कर्मासासम्बन्धेन च तण्डुले अन्वयाबोधाच्चेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं
ज्ञानं चैव इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैवादौ ज्ञानादेरन्वया-
बोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । एतेन पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मासासम्बन्धेन

(१) स्वाश्रयवहितपूर्वज्ञानवृत्ति-ससमानाधिकरण-विभूतसमवेतविशेषगुण
रूपव्यापारवत्त्वप्रतीतेरित्यर्थः ।

न्यदुबोध्यम् । न च गच्छतीत्यादौ गच्छादेराश्रयतासम्बन्धेन नञ्जतीत्यादौ
प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशस्य च प्रथमान्तप्रयोगस्याप्येव साक्षात् प्रका-
रतया अन्वयोऽस्तु किमाश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्निर्दृष्टलक्षणेत्यत आह,

धात्वर्थ-प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्-
पन्नतया सम्बन्धमर्यादया तद्ज्ञानस्यासम्भवात् इति

तण्डुलादेर्धात्वर्थपाकविशेष्यकत्वेनान्वयबोधवारणाय धात्वर्थस्य नामार्थ-
विशेष्यतया अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नतात् प्रकृते च नामार्थकर्तृविशेषण-
तया गमादिधात्वर्थस्यान्वये न किमपि बाधकमित्यपि प्राशस्त्यम् ।
श्लोकं पचतीत्यादौ धात्वर्थ-नामार्थयोरभेदसंसर्गणान्वयबोधदर्शनादुक्तं
'भेदेनेति अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः, 'अभेदसाक्षात्', 'साक्षाद-
न्वयस्य' साक्षान्नेनान्वयस्य, 'अव्युत्पन्नतया' शब्दाजन्यतया, नामार्था-
न्वितस्य विभक्त्यर्थस्य धात्वर्थं धात्वर्थान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थं
बोधस्य शब्दजन्यतादुक्तं 'साक्षादिति, 'तद्ज्ञानेति आश्रयत्व-प्रतिषो-
गितयोर्भावेत्यर्थः । अत्र प्रातिपदिकमव्ययातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन
न कलशं भक्षयेदित्यत्र न्यायनये नञर्थस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन

'धात्वर्थेति, तद्यात्र धात्वर्थगत्यादेराश्रयत्वादिसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थचैत्रा-
दावन्वयस्य धात्वर्थेत्यादिकृत्यतिविरोधेनासम्भवात् तत्र तत्राश्रयत्वादौ नि-
रुद्धलक्षणावश्यमर्थः, श्लोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेष्यस्य श्लोकस्याभेद-
सम्बन्धेन धात्वर्थं पाके साक्षादन्वयादाह, 'भेदेनेति अभेदातिरिक्ततत्तद्वि-
भक्त्यर्थसम्बन्धेनेत्यर्थः, घटमानयेत्यादौ घटविशिष्टकर्मत्वं कर्मतासम्बन्धेन
घटादिकस्यावश्येन धात्वर्थं प्रकारतया भासते तथैव कर्मत्वादौनां प्रकारत्व-
संसर्गात्साख्यविशेषतादयानुभवादित्यत उक्तं 'साक्षादिति विभक्त्यर्थान्वयं
विनेत्यर्थः, अत्र विधाताव्ययातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकं विशेष्ययोग्यं तेन चैत्रो
नञ्च पचति न श्लोकमिवादी धात्वर्थं पाके प्रातिपदिकार्थस्य श्लोकभेद-
स्याश्रयतासम्बन्धेनाश्रयत्वेऽपि न इति । 'तद्ज्ञानस्य' गण्यतीत्यादौ आश्रय-

धात्वर्थे अन्वयः^(१) गुरुनये अनुयोगितासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नञर्थे
अन्वयो नानुपपन्नः । अतएव ज्ञानवदिच्छा इत्यादावपि वत्यर्थस्य
धात्वर्थे अनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगितया च साचादन्वयो नानु-
पपन्नः । न चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन पाक ज्ञानादिप्रकारक-चैवादि-
विशेष्यकः शाब्दबोधः पचति चैवः ज्ञानश्चैव इति वाक्यात् योग्यता-
तात्पर्यादिज्ञानसत्त्वेऽपि क्षुतो न जायते सति कारणसोमे
कार्यानुत्पादस्यासम्भवादिति वाच्यं । यादृशानुपूर्वीतस्यादृशान्वय-
बोधोऽनुभवसिद्धस्तदातुपूर्वशास्त्रं च हेतुतया चावदिशेषकारणविरहा-
देव तत्तत्तदनुत्पादात् ।

(१) वचवदिष्टाननुबन्धोऽसाधनत्वाभावात् कलङ्कवद्यमिदमन्वय इत्यर्थः ।

त्वादिभाषस्य । नन्वोदृश्यत्युत्पत्तौ मानाभाव इत्याशङ्क्या धात्वर्थेऽप्युत्पत्तौ
वृत्तिमाह, 'चैवः पचतोत्यादि, तथाचेदृश्यत्युत्पत्त्यङ्गोकारे चैवः पचति
तद्युल इत्यत्र चैवः कर्मत्वसम्बन्धेन तद्युलौपपाकानुब्रूयत्यतिमान् इत्या-
कारकस्य मैत्रः पचते तद्युल इत्यत्र कर्मत्वसम्बन्धेन मैत्रौपपाकजन्यपचवान्
तद्युल इत्याकारकस्य ज्ञान्यबोधस्यापत्तिरित्यर्थः । यद्यप्यत्र तादृशान्वय-
बोधस्याप्रसिद्धतया आपत्तिर्नसम्भवति क्वचित् प्रसिद्धस्यैवान्वयपाद्यात्वात्
तथापि विभक्तिजन्यकर्मत्वाद्यनुपस्थितिविशिष्टतद्युलपदादिजन्योपस्थित्यधि-
कारकस्यो यदि कर्मतासम्बन्धेन तद्युलप्रकारक पाकविशेष्यकान्वयबोध-
सामग्रीक्षयः स्यात् तदा तादृशान्वयबोधोत्पत्तिच्छायावहितपूर्वक्षयः
स्यादित्यापत्तिर्नोपस्था तादृशान्वयबोधः तथा पचतोत्यादावन्वयोभूततथापदो-
पस्थापितस्य तद्युलस्य कर्मतासम्बन्धेन पाके यत्रान्वयस्तत्र प्रसिद्धः ।

यत्तु कर्मत्वादौना सम्बन्धे मानाभाव इत्यापाद्याप्रसिद्धिरिति, तच्चुद्धं,
तथा रुति तद्युलं पचतोत्यादौ कर्मत्वादेर्द्विविधविषयत्वसिद्धान्तविरोधा-

केचित्तु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपिततादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धा-
वच्छिन्ननिपातातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं
प्रति धातूत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विश्लेष्यतासम्बन्धेन कारणं । यद्वा
तादृशविषयतानिरूपितोक्तसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतासम्ब-
न्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निपातजन्योपस्थितिर्विश्लेष्यतासम्बन्धेन
कारणमतो न तस्मात् तादृशबोधः इत्याहुः । तदसत्, धात्वर्थ-

पक्षा कर्मत्वादौना सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि चैत्रः पक्षतीत्यादे-
रसाधुत्वेन साधुत्वज्ञानविरहादेव तत्र न तादृशान्वयबोध इति वाच्यं ।
साधुत्वम्भमदशाया अपत्तिसम्भवात् साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे
मानाभाव इति मतेनेदमिति कश्चित् । एतेन कर्मत्वादौना सम्बन्धत्वा-
भावेऽपि घटोजानातीत्यादौ विषयत्वसम्बन्धेन घटे ज्ञानान्वयापत्तेश्चैत्रो
ज्ञायत इत्यादौ समवायेन चैत्रे ज्ञानान्वयापत्तेश्च वारण्या जानातीत्यादावा-
न्यपत्ते निरुद्धकक्षका भोक्रियते इति गुणानन्दमतमपास्तं । आश्रयत्व-विमर्श-
त्वकक्षयानङ्गीकारेऽपि जानातीत्यादिसमभिव्याहारस्याश्रयतासम्बन्धेन ज्ञा-
नप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायत इत्यादिसमभिव्याहारस्य च विषय-
तासम्बन्धेन न ज्ञानप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताभ्युपगमेन तादृशा-
पत्तिवारणात् ।

गुरवस्तु चैत्रः पक्षति तद्वत्त्व इत्याद्यतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्तदर्श-
प्रकारेण धात्वर्थविश्लेषकान्वयबोधोमादस्तु गच्छतीति जानातीत्यादौ च
साक्षाद्धात्वर्थप्रकारेण नामार्थविश्लेषकान्वयबोधे बाधकाभाव एव तस्मात्
गच्छतीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेनाश्रयत्वादौ निरुद्ध-
कक्षका भोक्रियत इत्यत्र दोषमिति ज्ञानतात्पर्यम् । मयि कृतस्याश्रयत्वसम्बन्धे-
न चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयं वदन्ति तैराश्रयत्वप्रकारकानुभवानङ्गीकारात्
एवं मज्जतीत्यादौ पतियोगित्वकक्षयानङ्गीकारे घटो न मज्जतीत्यादौ न च-

नामार्थयोरनुगतानतिप्रसक्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयं । करोतेः प्रवृत्ति-
वाचकत्वं एव कृधातुशक्यप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यक-
जिज्ञासानिवर्तकज्ञानजनकत्वेन वा हेतुना आख्यातस्य तदाचकत्वं
सिद्धति, तस्य क्रिधादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्थ-
भिचारात् द्वितीयहेतोश्च किं करोतिप्रश्नस्य यत्प्रविषयकत्वाभिध्या

र्थान्वयानुपपत्तिस्तथाहि यदाश्रयतासम्बन्धेन बाधस्याभावः प्रत्येतद्व्यस्तदा
सदृशसयोगादिनाशस्य घटे सत्त्वेन बाधापत्तिः । अथ प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वादिवत् प्रति-
योगित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहात् प्रतियोगित्वलक्षणा-
स्वीकारे च नाशप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र
च न कोऽपि दोषः । एवं घटं जानातीत्यादौ कर्मत्वस्य केवलसम्बन्धत्वे
घटं न जानातीत्यादौ नान्यार्थानुपपत्तिर्विषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
सम्बन्धत्वाभावादेवमन्यदोध्यमित्याहुः ।

नद्यास्तु चैत्रो ज्ञानमित्यादौ समवायसम्बन्धेन चैत्रविशेष्यकज्ञानप्रका-
रकान्वयबोधवारणाय चैत्रविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशब्दबुद्धिं प्रति आधातू-
त्तरविभक्तिजन्याश्रयत्वोपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या तथाच चैत्रो जानातीत्यादौ
आश्रयत्वलक्षणाविरहे तावृष्टोपस्थितिविरहादेव नाम्नय इत्याश्रयत्वलक्ष-
णाङ्गीक्रियते, एवं पाकस्तब्धुल इत्यादौ पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकशब्द-
बोधवारणाय पाकविशेष्यकतब्धुलप्रकारकशब्दबुद्धिं प्रति तण्डुलपदोत्तर-
विभक्तिजन्य-कर्मत्वादनुपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येति तदभावादेव चैत्र पचति
तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिसम्बन्धेन पाकादौ तण्डुलप्रकारकान्वयबोधो न
जायते, यदा च तत्रापि तण्डुलपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ कर्मत्वादिलक्षणा
स्थिते तदा जायत एव पाकादौ तण्डुलप्रकारको बोधः । नन्वेव तण्डुल
पचतीत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिसहकारेण पाकादौ कर्मतासम्ब-

नव्याः । कृञश्च यन्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रति-

पचवृत्तिलासिद्धेरतः कृञोऽपि प्रवृत्तिवाचकत्वं आचार्य्ययुक्तिभ्यां
व्यवस्थापयति, 'कृङ्-येति, 'यन्नाभिधायकत्वं' प्रवृत्तिवविग्रिष्टाभि-
धायकत्वं । नन्विदमसिद्धं क्रियाया एव तत्प्रकृत्यात् पाकं
करोतीत्यादौ लोकोपपत्तौ पचतीत्यादाविवाभेदः संसर्गः, पाकौ करोति
पकान् करोति पाकः क्रियते इत्यादौ च कर्माविभक्तेरेवाभेदोऽर्थः,
तथाचाभेदप्रकारकोऽन्वयबोधः इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया'

न्येन तच्छुलप्रकारकान्वयबोधोऽस्य न तु कर्मेताविशेष्यकतच्छुलप्रकारको
बोधः तच्छुलं पचतीत्यादिसमभिव्याहारस्य पाकविशेष्यकतच्छुलकर्मेकत्व-
प्रकारकशब्दत्वापेक्षया लाघवेन पाकविशेष्यककर्मेतासंसर्गकतच्छुलप्रका-
रकशब्दत्वादौर्नां कार्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेत्
सत्यमेतन् यदि भानुभवविरोधोभवेदिति । वयन्तु केवलतच्छुलमित्यादौ कर्मे-
ताये तच्छुलप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धतया तच्छुलमिति वाक्यस्य कर्मेता-
विशेष्यकतच्छुलप्रकारकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथाच तच्छुलं पचती-
त्यादावपि सामयौवकादेश तच्छुलकर्मेकत्वेन पाकविशेष्यकान्वयबोधोऽवश्यं
वाच्यः । न च कर्मेतत्वं तच्छुलीयं पाकस्तच्छुलीय इत्यन्वयबोधः स्यान्महा-
वाक्यार्थबोधे कर्मेताविशेष्यकत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्यं । तथा सति
तच्छुलं पचतीत्यादौ एकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात् विधेयभेदस्य वाक्यभेदकत्वात् ।
किञ्च चैत्रोमासं पचति न तच्छुलमित्यादौ पाके नान्यतच्छुलकर्मेताभावस्य
प्रतीत्यर्थं कर्मेताये तच्छुलस्य प्रकारता वाचा कर्मेतादेर्द्वयनियामकतया
कर्मेतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तच्छुलाभावबोधस्यासम्भवात् व्याख्य-
त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतच्छुलाभावबोधोपाधुपगमे च तच्छुलपरक-
सत्त्वेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादिति वदामः ।

सन्धानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात्

अथवविश्रामानुकूलस्यन्दः, 'यत्नजन्यत्वाजन्यत्वेति, 'यत्नजन्यत्वं' यत्ननिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्व-साध्यत्वाख्यविषयलोभयसम्बन्ध-
वत्त्वं, 'यत्नाजन्यत्वञ्च' यत्ननिरूपिततादृशोभयसम्बन्धवद्विभक्तत्वं, तादृ-
शोभयत्वेन तादृशोभयसम्बन्धविशिष्ट एव सधातुसमभिव्याहृतनिष्ठा-
प्रत्ययेन बोध्यते, भ्रमात् प्रवृत्तस्य गुरुतरभारोत्तोलनादौ कृत-

यत्तु विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेन पाकविशेष्यकतत्त्वप्रकारक-
शब्दबोधे न हेतुता तदादिना तत्त्वजन्यकर्मत्वपाकशब्दबोधस्यले यभिचारा-
दिति, तदसत्, पाकोद्देशकतत्त्वजन्यकर्मत्वविधेयशब्दत्वादौनामेव तादृशो-
पस्थितिकार्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यभिचारविरहादिति । एतेनाथया-
दिपदात्तत्त्वप्रकारेण पाकविशेष्यकबोधे यभिचारेण विभक्तिजन्योपस्थिते-
क्षादृशहेतुता न सम्भवतीत्ययास्य । नियताद्यजन्यत्वस्य कार्यतावच्छेदके
निवेशनोपपत्त्या । अस्तु वा अस्माधुप्रथमविभक्तिकत्वमेव प्रकृते विभक्तिर्त्वं
अथवात्तरं प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमाविभक्तौरेव साधुत्वसौकारात् तत्रापि
अथवा-नियतादौरेयोपस्थितिविभक्तित्वेन विभक्तिजन्योपस्थितिरप्राप्यतीति भो-
क्तव्यभिचारः । न च तथापि यानामि सोता जनकप्रसूतेत्यादौ विभक्तिजन्य-
कर्मत्वोपस्थितिं विनापि ज्ञाने कार्यतासम्बन्धेन सोतादेरन्येन यभिचार-
इति वार्थः । तत्र प्रथमाविभक्तौ कर्मत्वजन्यसाधुत्वसौकारात् सुविभक्तौ न
लक्ष्येति सिद्धान्तस्य च सुविभक्तिजन्यतया यथादौ सत्त्वत्वाद्यादिकं न
कर्तव्यमित्यर्थकत्वात् । एकदेशिनस्तु चैत्रोद्धानं पाकशब्दस्य इत्यादौ
भेदान्वयबोधधारणाय विभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थिते. न हेतुता येनोक्तस्यले
यभिचारः स्यात् किन्तु ज्ञानादिप्रकारेण चैत्रादिशब्दं प्रति चैत्रो ज्ञानं
इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थितिः प्रतिबन्धिका तादृशोपस्थितिकालेऽपि

व्यवहारवारणाय फलोपधानात्मकजन्यत्वप्रवेशः, नान्तरीयके कृत-
व्यवहारवारणाय साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशः । अतएव नान्तरीयके
सत्तोभूतं न तु मया कृतमिति व्यवहारः । व्यवहारं प्रति व्यवह-
र्तव्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् प्रतिषम्भानप्रवेशः । तथाच क्रियायाः
कृत्र्यत्वे क्रियाजन्यत्वस्यैव तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकतया तज्ज-
न्यत्वप्रतिषम्भानद्वयायां निरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिषम्भानादकृतव्यवहारी-
रुपपत्तिरिति भावः । इदमुपलक्षणं नान्तरीयकेऽपि मया कृतमिति
व्यवहारप्रसङ्गान्मया न कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गाच्चेत्यपि बोध्यं ।

चैत्रोजागतीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थित्या तादृशान्वयबोधदर्शनेन चैत्रो-
जागतीत्यादिवाक्यजन्योपस्थितौनामिव व्यञ्ज्य-तदादिपद-भागानि सौतेत्यादि
वाक्यजन्योपस्थितौनामपि फलबलेन उत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति न कोऽपि
दोष इत्याहुः । ननु करोतेर्ग्रन्थार्थकत्वे निवृत्तविवरणबलादाख्यातस्य कृति-
वाचकत्वं सिध्यति तदेव च न सिद्धं परेण तस्यैव करोतेरपि व्यापारार्थक-
त्वाभ्युपगमादिकृत व्याप्त, 'कृज्येति कृधातोर्निर्यर्थः', 'यत्नाभिधायित्वं'
यत्नशक्तत्वं, अतः "कृताकृतविभागेन कर्तृरुपपन्नव्यवस्था । कृज्यो यत्नाभिधा-
यित्वं न व्यापारप्रसङ्गता" । इत्याचार्यकारिकौकृतकृताकृतविभागेनेति प्रथ-
मयुक्तिमाह, 'क्रियेति, व्यापारं भावः' पटादि कृतोऽङ्गुरादिर्न कृत इत्यादौ
कृतइत्यस्य यदि क्रियाजन्यत्वविशिष्टोऽर्थः तदा पट इव अङ्गुरेऽपि कृतव्यवहा-
रापत्तिः । आरम्भकसंयोगादिष्वपि क्रियाजन्यत्वप्रतिषम्भानस्य व्यवहर्तव्यताव-
च्छेदकविशिष्टज्ञानविधया भवन्मते कृतव्यवहारनियामकस्य तत्र सत्त्वादिति
क्रिया न कृधातोर्निर्यर्थः । ननु कृधातोर्ग्रन्थार्थकत्वेऽप्योन्मूलकत्वजन्यत्वाभावात्
उभयपक्षे कृतव्यवहारापत्तिर्दुस्सह्येति चेत् अतः, 'यत्नजन्यत्वेति, ईश्वरोपकृत-
रुपपत्तिरद्वयायामङ्गुरे यत्नजन्यत्वभ्रमात्मकप्रतिषम्भानेनाकृतव्यवहारो-
भाषते इतरथा न पट इव तथापि कृतव्यवहार एव भाषते इति भावः ।

पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् ज्ञाचादिवदाश्रयपर-
तृजन्तकर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्त-

‘ज्ञाचादिवदिति ज्ञाद्यपदादिवदित्यर्थः, ‘आश्रयपरेति, तथाच
कृत कृतिमिति शक्तावपि सविषयधातूत्तरस्य तस्याश्रयत्वे निष्-
टिकचक्षणा अन्यथा कर्त्तृत्वञ्च कृतिकर्त्ता इत्यन्वयः स्यात् स चायोग्य-
इति भावः । न चिदमेवाचिद्धं किन्तु कर्त्तृपदं क्रियाश्रयबोधकमतु-
कूलव्यापाराश्रयबोधकं वेत्यत आह, ‘क्रियाया इति, ‘क्रिया’ स्यान्’,

अतएव प्रतिसन्धानपर्यन्तानुधावन । न च कृधातोः क्रियार्थकत्ववादिमतेऽपि
यदाङ्गरे क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानं नास्ति अथ च क्रियाजन्यत्वाभावस्य भ्रमा
त्मकप्रतिसन्धानं तदैवाङ्गरे कृतव्यवहारो भविष्यतीति वाच्यः । अतुभवविरो-
धात् क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानस्योभयञ्च तुल्यत्वेऽप्यङ्गरेऽकृतव्यवहारस्य सर्व्वं
क्षिप्तत्वादिति उक्तकारिकोक्ता कर्त्तरूपव्यवस्थयेति द्वितीया मुक्तिमाह,
‘ज्ञाचादौति ज्ञाधातोर्ज्ञानं लक्षप्रत्ययस्य चाश्रयोऽर्थः इति ज्ञाद्यपदस्य
ज्ञानाश्रयबोधकत्ववदित्यर्थः, आश्रयपरं व्याश्रयलाक्षणिकं लक्ष धन्ते यस्य
तदाश्रयपरतृजन्तपदं तस्येत्यर्थः, तथाच कृधातोर्त्यन्तार्थकत्वाभावे कर्त्तृपदाद्
यत्नाश्रयबोधो न स्यादिति कृधातोर्त्यन्तोऽर्थः इत्यन्ते इत्यर्थः । ननु कृधातो-
र्यत्नार्थकत्वे मत्तेत्यादिवत् लक्ष कर्त्तृबोधकत्वेन कर्त्तृपदाद्व्यन्यानुकूलकृति-
भानित्यर्थः एवावगन्तव्यो न ॥ कृत्याश्रयः व्याश्रयस्य लक्ष्यार्थत्वाभावात् । न च
यत्नानुकूलकृत्याश्रयबोध एव वक्तव्यः, बाधितत्वात् अस्मादादौ कर्त्तरि यत्ना
नुकूलकृतिसत्त्वस्याभावादित्याशङ्कामपाकृतुं ‘ज्ञाचादिवदिति दृष्टान्तप्रदर्शनं
कृतं तथाच लक्षो यथा ज्ञाचादिस्थले व्याश्रयबोधकता तथा कर्त्तृपदस्थले
ऽपि व्याश्रयबोधकत्वमिति कर्त्तृपदाद्व्यन्याश्रयबोधो नानुपपन्न इति भावः ।
क्रियायाः कृत्यर्थत्वे दोषान्तरं क्रियानुकूलव्यापारस्य तदर्थत्वे दोषश्चाह,

दनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं
वा कर्तृपदार्थः स्यात् । अथ रथो गच्छति गमनं

‘अनुकूलव्यापारस्य वेति पाठः, ‘तदनुकूलव्यापारस्येति पाठः प्रामा-
दिकः । घटं करोति घटस्य कर्त्तृत्यादौ सन्दानुकूलव्यापारस्य
कृञर्थत्वानभ्युपगमात् पाकं करोतीत्यादिसल्लविशेषेण तदभिधान-
मतस्तावदुपपाठेषु न दोष इत्यपि कश्चित् । प्रथमे दोषमाह,
‘तदाश्रय इति क्रियाश्रय इत्यर्थः, तथाच तण्डुलः पाककर्त्ता इत्या-
द्येव व्यवहारः स्यादिति भावः । एतच्च साक्षाद्विक्रित्यनुकूलस्य
सन्दास्य पाकत्वमते । द्वितीये दूषणमाह, ‘कारकमात्रं वेति,
स्यालो-काष्टादेरपि पाकातुकूलसंयोगादिसत्त्वात् पाकादिकर्त्तृ-
व्यवहारः स्यादिति भावः । कृञधातोराख्यातस्य च जनकव्यापार-
त्वमेव शक्यतावच्छेदकं इति केचिददन्ति तस्मात् शङ्कते, ‘अथेति,

‘क्रियाया इत्यादि, ‘तदनुकूलेति क्रियातुकूलत्वेत्यर्थः, ‘तदाश्रयः’ याकक्रियाया-
श्रय’, सखुलादिकर्त्तृपदार्थः स्यादित्यन्वयः, क्रियातुकूलव्यापारस्य कर्त्तृपदा-
र्थत्वे दोषमाह, ‘कारकमात्रं वेति, ‘मात्रपदं कृत्स्नार्थकं, तथाच क्रियातु-
कूलव्यापाराश्रयस्य कर्त्तृपदार्थत्वे कारकसामान्यस्यैव क्रियातुकूलव्यापारवत्तया
कर्त्तृपदार्थता स्यादित्यर्थो लभ्यते । यद्यपि क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा
कृञर्थत्ववादिभ्ये क्रियाश्रय कारकमात्रं वा कर्त्तृपदार्थः स्यादिति न बाधकं
तद्वये तयोर्विष्टापत्तिस्मभवात् तथापि क्रियात्वं तत्तद्वात्वर्थत्वं तदनुकूलव्या-
पारत्वञ्च तत्तद्वात्वर्थातुकूलव्यापारत्वं तदुभयमपि यत्नत्वजात्यपेक्षया गुह्यतर-
मिति यत्नत्वमेव तदुभयापेक्षया बहुतेन कृधातुश्रवतावच्छेकमुच्यते इत्यत्र
तात्पर्यम् । शङ्कते, ‘अथेति, तथाच रथोगमनं करोतीत्यादौ रथोगमनानु-

करोति वीजादिना अक्षुरादिः कृत इति विनापि
यत्नं कृञः प्रयोगान्न तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च

‘रथोगच्छति गमन करोतीति, तथाच तदिवरणवशात् यत्रो न
कृञर्थं, किन्तु जनकव्यापार एवार्थं, रथोगमन करोतीत्यादौ च
कर्मविभक्तेर्निहृषितत्वमेवार्थं, कृञर्थेकदेशे जनकयत्ने च तदन्वयः,
आख्यातस्याश्रयत्वमर्थं, गमनविशिष्टनिहृषिताधारत्वसम्बन्धेन रथादौ
तदन्वयः, तेनान्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चले गमन
करोतीति न व्यवहार इत्येवमाश्रयः । ‘वीजादिनेति, निष्ठत्वं
वर्तनीयार्थं, अन्यथास्य कृञर्थे व्यापारे, अन्यत्वरूपेण जन्यमात्र
निष्ठार्थः । न चैव क्रियाजन्यत्वप्रतिषन्धानद्वारा निहृषयत्वाजन्य-
त्वप्रतिषन्धानादङ्कुरे अकृतव्यवहारो न स्यादिति वाच्यः । तदानीं
तद्व्यवहारे तच्च कृञो यत्ने सावधिकत्वात् निहृषोभयत्वेन निहृषो-
भयसम्बन्धविशिष्टस्य च निष्ठार्थत्वात् । अतएव नाम्नरौपके मया
न कृतमिति व्यवहारोऽपि व्याख्यातः । क्रियाजन्यत्वमादाय तच्च
कृतव्यवहारे दृष्टापत्तिरित्येवमाश्रयः । नन्वेव कारकमात्र एव
कर्तृव्यवहार इत्यत आह, ‘कर्तृपदे चेति, ‘निहृषिलक्षणेति प्रवृत्तौ
निहृषिलक्षणेत्यर्थः, भवतां कारकपदे कृञो व्यापार इव, अन्यथा

कूलव्यापारवानित्याद्यर्थोऽवगम्यते इत्यनयत्वा उक्तत्वायव व्याप्ति कृधातो
व्यापारार्थकत्वमुपेयमिति भावः । कृताकृतविभागेनेत्यादियुक्त्या कृतिवाचकत्व
निराकरोति, ‘वीजादिनेति, वशाच्च कृञ कृञर्थे वीजादौ कृञर्थे नास्ति-
तत्वं स्यादिति भावः । नन्वेव कर्तृपदे का गतिरित्यत आह, ‘कर्तृपदे चेति,

कृणो यत्ने निरुद्धिच्छणा, यदि क्रियाद्याश्रयमात्रे न

कर्मादौ कारकव्यवहारो न स्यादिति भावः । 'यदौति, 'क्रिया-
द्याश्रयमात्रे' क्रियादिरूपजनकव्यापाराश्रयमात्रे कर्मादाविति यावत्,
'न तत्प्रयोगः' न कर्तृपदप्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्मादावपि कारक-
पदप्रयोग इव कर्तृपदप्रयोगोऽभ्युपेयः, अतएव "विवक्षातः कारक-
विभक्तयो भवन्ति" इति शाब्दिकाः । इत्यभिप्रायोऽयदीत्यनेन
सूचितः । 'एवमेति कृणो यत्नावाचकत्वे इत्यर्थः, 'जनकव्यापार-
एवाख्यातार्थं इत्यपेतनेनाश्रयः, उक्तहेतुद्वयस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टे
शक्तिबाधकत्वाभावादिति भावः । व्यापारत्वञ्च धर्मत्वं, तच्च यत्नसा-
धारणमपि, तेन परमेश्वरो वेदं ब्रह्मीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अत्र
यत्नातुभवोऽनुभवविद् इत्यभिप्रायेण अन्यथा परमेश्वरपदस्य प्रती-

'निरुद्धौति । नन्वेवं यत्नेऽपि प्रयोगसत्त्वे बाधवेन यत्ने कृयातोः शक्तिर्यापादे
लक्षणेऽपि किं न स्यादिति चेत्, प्रयोगप्राप्त्यर्थस्य शक्तिनियतत्वेन तदवस्थेन
कृणोऽप्यापादे शक्तौ सिद्धायामन्यापस्यानेकार्थत्वमिति न्यायेन न यत्ने शक्तिः
कल्प्यते । न च प्रयोगप्राप्त्यर्थं यत्नेऽपि वर्तते, तथा सति गङ्गापदादेरपि
तौरशक्तत्वापत्तेस्तत्रापि गङ्गापदप्रयोगप्राप्त्यर्थस्य वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च
प्रयोगमात्रं यदि शक्त्याह्वयं तदा काष्ठादौ व्यापारवाचिकधातुघटित-
कारकपदप्रयोगवलेन कृणोतीत्यापारशक्तौर्नैयायिकानामपि प्रसङ्गादिति ।
ननु क्रियाश्रये तदनुकूलव्यापाराश्रयमात्रे वा कर्तृपदप्रयोगे इष्टापत्तिरेवेति
कथं कर्तृपदे कृणोयत्ने निरुद्धलक्षणा वाक्येयत आह, 'यदौति, 'न तत्प्रयोगः'
न कर्तृपदप्रयोगः, वैवाक्यरूपमते विवक्षातः कारकानि भवन्तीत्यस्याभ्युप-
गमेन करणोभूतकाष्ठादावपि कारकप्रयोग इष्ट एवेति 'यदीत्युक्तं ।

तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात्
क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौणत्वायो-

रपरत्वे वेदाभिन्नशब्दानुकूलकण्ठाद्यभिघातव्यापारवानिति बोधो
व्यापारबोधकत्वेऽपि स्यात् । असाधारणजनकताया एव शक्यता-
वच्छेदकतया च नेश्वरः पचति कृष्णः पचतीत्यादिप्रयोगः, अन्यथा
प्रवृत्तिवादिनामप्यप्रतीकारात् प्रवृत्तित्वस्य भगवद्व्यक्तेऽपि सत्त्वात्
ईश्वरोवेदं वक्षीत्यादौ वेदाभिन्नासाधारणशब्दजनकता भगवद्व्य-
क्तेऽपि स्वीकरणीया अतो न दायः, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगे
चेष्टापत्तिरिति निगम्यः । ननु तथापि विनिगमकाभावात् शक्ति-
साधकहेतुनैव प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्तिः सेत्स्यतीत्यत आह, 'अचेत-
नेऽपीति अग्नि-काष्ठादावपीत्यर्थः, 'पचतीत्यादिप्रयोगात्' व्यापा-
रत्वे बुद्धिविप्रेष्यतासम्बन्धेन पचतीतिप्रयोगसत्त्वात्, रयोगच्छती-
त्यादावाश्रयत्वप्रतीतेरेव नव्यैरुक्तत्वात् तत्परित्यागः । ननु तत्रा-
ख्यातस्य व्यापारे लक्षणा इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया' पाकः,
'गौणत्वं' लक्षणाजन्यत्वं । नन्वेवं तण्डुलकथणादेरपि पाकानुकूल-

'एवञ्चेति कृष्णातोर्व्यापारवाचकत्वे स्थिते तद्विवरणबन्धेनाख्यातस्यापि व्यापार-
रशक्तत्वे चेत्तर्था, 'अचेतनेऽपि' अग्नि काष्ठादावपि, कृताकृतविभागेनेत्यादि-
बाधकस्य निरासात् यत्नत्वजात्यनभ्युपगमाद्गौरवमपि नास्तीति 'बाधकं
विनेत्यस्य नासिद्धिरिति भावः । 'गौणत्वेति आक्षेपिकत्वेत्यर्थः, 'गौणत्वा-
योगादिति प्रसम्भन्तं जनकव्यापार एवास्यातार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्यं,
व्यापारत्वमिदं अन्यत्वं धर्मेत्वं वा व्यतः पचतीत्यादेः पाके जनकयत्नाऽप्येक-
धर्मेबोधकतयोपस्थितिः सम्भवतीति । नन्वेवं तण्डुलकथयणकालेऽपि पचतीति

गात् जनकव्यापार एवास्यातार्थः, तण्डुलकयणादेश्य
न याकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः, कथन्तर्हि
पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्ना-
विनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्या-

त्वात् तदानीमपि पचतीत्यादिप्रयोगः स्यादित्यत आह, 'तण्डु-
लेति। एतेन प्रकृततावच्छेदकजनकत्वद्वये अनन्यथासिद्धत्वाग्रस्य प्रवेगे
प्रयोजनं ह्येतो दर्शितं। जनकप्रवृत्तित्वस्यास्यातप्रकृततावच्छेदकत्व-
वाद्दौ प्रकृते, 'कथमिति, 'तर्हीति आख्यातस्य जनकप्रवृत्तित्वविशि-
ष्टाग्रकत्वे इत्यर्थः, 'पचतीत्यादौ' चैवः पचतीत्यादौ, 'पाकजनक-
यत्नानुभवः' पाकजनकप्रवृत्तित्वेनानुभवः, 'यत्नाविवेत्यादि चैवत्वा-
दिविशिष्टजनकतासम्बन्धेन पाकजनकव्याप्येनेत्यर्थः, 'क्रियाविशेषका-
रणस्येति पाठः पाकलक्षणाक्रियाविशेषजनकस्य यत्नस्येत्यर्थः, 'क्रिया-
विशेषेणेति द्वतीयान्तपाठेऽपि कारणत्वान्वितनिरूपितत्वस्य द्वती-

प्रयोगः स्यात् पाकजनकभूततण्डुलकयणात्मकव्यापारस्य तदानीं सत्त्वादि-
त्यत आह, 'तण्डुलेति अन्यथासिद्धतया तस्य न पाकजनकत्वमित्यर्थः। इत्य-
च्चानुक्तव्यापारस्यास्यातार्थत्वे चायं शेषः तण्डुलकयणस्य पाकानुक्तत्वा-
दिति तदुपेक्षितमित्यपि सूचितं। नैयायिकः शङ्कते, 'कथं तर्हीति,
'पाकजनकेति, यद्यपि यत्नस्यापि पाकजनकव्यापारत्वेनानुभवे बाधकाभाव-
स्तथापि चैवः पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नत्वेन रूपेण पाकजनकयत्नानुभवः
कथं स्यादित्याशङ्क्यार्थः, 'यत्नाविवेति पाकजनकयत्नाविनाभूतेनेत्यर्थः, अवि-
नाभूतत्वं व्याप्यत्वं, 'कारणस्य' पाकादिकारणस्य, तेन चैवः पाकजनकयत्न-
वान् पाकवत्यादिभ्यनुमानं सूचितं, पाकवत्ता च चयं पाकसैवीय इत्यादि-

नुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्य-

यार्थत्वादयमेवार्थः, तथाच चैत्र पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादि-
त्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचित्तु 'यत्नाविनाभूतेति तादात्म्यसम्बन्धेन जनकयत्नव्याप्येने-
त्यर्थः, 'क्रियाविशेषेण' धातूपस्थापितपाकादिविशेषणत्वेन, 'कार-
णस्य' जनकत्वविशिष्टस्य, 'अनुमानात्' अन्यतासम्बन्धेनानुमानात्,
अथ पाकोजनकयत्नवान् पाकात् इत्यनुमानप्रकारः, सौरादिपाके-
ऽप्यन्ततोभगवद्ध्यत्नस्यैव सत्तात् न व्यभिचारः, तदनन्तरञ्च अनु-
मानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टयत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निरूपित-
त्वसम्बन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वयः शाब्द-
इति भावः । एतेनानुमानात् पाकोजनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपा-
दनेऽपि पाकजनकयत्न इति विज्ञापणानुभवस्यानुपपन्नत्वाद्विदमस-
ङ्गतमिति परास्तः । अथैवमित्यत्र वर्तमानपद पाकवत्त्व
स्याप्युपलक्षणमिति व्याचक्षुः ।

नन्वेव पचति पाकजनकयत्नवानिति विवरणमसङ्गतं तेन
प्रकृततिप्पदस्य यत्नपदोऽप्यपकलनोदनादित्यत आह, 'पचतीति,
'तात्पर्यविवरणमिति परम्परया यत्नपदश्चप्रतीतिप्रयोजकताप्र-

प्रतीतिनियामकस्वरूपसम्बन्धेन व्योनासिद्धिरिति ध्येयः । अनु मास्य करो
तिना विवरणबलेनाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं कुत्रोक्त्यापारवाचकत्वं छतिवाच-
कत्वस्येति विवाददृष्ट्या छत्र छतिवाचकत्वसंशयात् पचति पाकजनकयत्न-
वानिति विवरणबलात् स्यादेवाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं इत्यत्र आह, 'पच-
तीति, 'पाकयत्नवानिति पाकजनकयत्नवानित्यर्थः, तात्पर्यविवरण' पच

विवरणं । अन्यथा धर्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः । अथैवं
वर्तमानत्वं यत्नस्य न प्रतीयेत तस्यापदार्थत्वात् ।

कारकतदिच्छयोच्चरितवस्य तिप्पद बोधकं न तु तदुपस्थिति-
जनकतायोधकमित्यर्थः । यदा 'तात्पर्यविवरणमिति तत्परत्वमात्र-
बोधक यत्नपदशक्यप्रतीतौ तिप्पदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधकमिति
यावत्, न तु तिप्पदं तदुपस्थितेर्जनकत्वबोधकमित्यर्थः । ननु
विवरणेन स्वरूपप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विप्रियमाणे बोध्यते इत्यत-
आह, 'अन्यथेति विवरणस्य स्वरूपप्रतिपाद्योपस्थापकत्वबोधकत्वनियमे
इत्यर्थः, 'धर्मिणोऽपि' आख्यातार्थविशेष्यत्वेनाभिमतस्य यद्वाश्रय-
स्यापि, 'वाच्यतापत्तेः' भवन्मते आख्यातस्य वाच्यतापत्तेः, मनुप्-
पदशक्योपस्थापकत्वस्य यथोक्तविवरणेन तिपोऽबोधनात् न तन्नियम-
इति भावः । 'अथैवमिति, 'एवं' प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानु-
पस्थाप्यत्वे, 'वर्तमानत्वं' आख्यातोपस्थापितं वर्तमानत्वं, 'यत्नस्य'
प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पदानुपस्थितत्वात्, "शब्दौ-

तौत्वत्. पाकजनकव्यापारप्रतीतौ तेन व्यापारेणानुमितोय पाकजनकयत्न-
स्य ज्ञापन, 'अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाख्यातस्य पक्षे शक्तिस्वीकार-
इत्यर्थः, 'धर्मिणः' पाकजनकयत्नवत्, 'वाच्यतापत्तेः' आख्यातवाच्यतापत्तेः,
तस्यापि पाकयत्नवानिति मनुष्या विवरणादिति भावः । इदं ते, 'अथैवमिति,
'एवं' यत्नत्वविशिष्टस्याख्यातवाच्यत्वविरहे, 'यत्नस्य' यत्नत्वविशिष्टस्य, 'तस्य'
यत्नत्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पक्षतोऽप्यादावाख्यातानुपस्थाप्यत्वात्, तथाच
शब्दौत्पाकाहेति न्यायेन तस्यापदार्थत्वं तत्र वर्तमानत्वेन शब्दनोभविष्यता
न स्यादित्यर्थः, इदञ्च न्यायनये दूषण, अर्थाध्याहारमते पदानुपस्थितस्य

अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लङादेर्वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनक-

क्षाकाङ्क्षेति नियमादिति भावः । अर्थाध्याहारवादिमतमालम्ब्य कदाचिदपदार्थेऽप्यन्वयोक्तुं शक्यते इत्यतो व्युत्पत्तिविरोधमप्याह, 'अन्यत्रेति ।

केचित्तु नन्वधातुतपदाद्यन्वोपस्थितौ वर्त्तमानत्वस्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह, 'अन्यत्रेत्याहुः ।

'अन्यत्र' चेन्न पचतीत्यादेरन्यत्र, 'क्रियाया' स्यन्दे, एतच्च चक्षति गच्छतीत्यादौ । इदमुपलक्षणं, जानातीत्यादावपि धात्वर्थवर्त्तमानत्वान्वयो बोध्यः । 'स्वार्थव्यापारे वेति, 'वाग्रब्धार्थे, एत-
स्याग्नि पचतीत्यादौ, 'लङादेरित्यादिपदादाख्यातान्तरोपसर्गह, 'वर्त्तमानत्वादौत्यादिपदादतीतत्वं भविष्यत्वोपसर्गह । न च पचतीत्यादावपि धात्वर्थे वर्त्तमानत्वान्वये को दोष इति वाच्यः । साक्षाद्विकृतिजनकस्य स्यन्दस्य पाकत्वमते पाकभविष्यत्तादग्राया तदनुकूलकर्तृव्यापारस्य विद्यमानतादग्रायामपि पचतीतिप्रयोगात् पच्यतीत्यप्रयोगात् कर्तृव्यापारस्यातीतत्वादग्राया तादृशपाकस्य वर्त्तमानत्वादग्राया पचतीत्यप्रयोगादपचदित्यपि प्रयोगाच्च । मन्वेव-

ग्राब्धविषयत्वं सम्भवतीति तन्मतेऽपि यत्ने वर्त्तमानत्वप्रतीत्यनुपपत्तिं दर्शयति, 'अन्यत्रेति स्वार्थव्यापारादन्यत्र धात्वर्थे जानातीत्यादौ, स्वार्थव्यापारे वेति व्यपि पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारे, 'लङादेरित्यादिनाख्यातान्तरपरिग्रह, 'वर्त्तमानत्वादौत्यादिपदेनातीतत्वं भविष्यत्वयो परिग्रह, तथाचाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादे प्रतिनियतान्वयव्युत्पत्तिविरोधानुमाने तदन्वयो भवन्मते

मग्निना पच्यते चेत्तेषां पच्यते इत्यादौ यच्च वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः
 तच्चाख्यातेन व्यापार-कृत्योरबोधनात् साक्षादिक्रिज्जिनकस्यन्दस्य
 पाकत्वमते पाकानुकूलव्यापाराधत्तदग्रायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्र-
 योगभावेन कर्त्तृव्यापारसत्त्वदग्रायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगस-
 त्वेन च धात्वर्थे तदन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च तच्च सुवर्णव्या-
 पारादावेव तदन्वय इति वाच्यं । तथासत्युक्त्युत्पत्तिभङ्गापत्तिः
 तथा द्वितीयाद्यन्तपदासमभिव्याहृतपच्यते तदुक्त इत्यादौ वर्त्तमा-
 नत्वाद्यन्वयप्रसङ्गस्य दुष्कारत्वाच्च । न च तचानन्वितत्वमेव वर्त्तमा-
 नत्वादिकमिति वाच्यं । पाकानुकूलकर्त्तृव्यापारस्यातीतत्वानागतत्व-
 दग्रायामपि पच्यतेऽयं तदुक्त इत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेत्, न,
 तच्च वर्त्तमानव्यापारजन्यत्वादिहूपपारिभाषिकवर्त्तमानत्वादेराख्या-
 तार्यत्वात् तस्य च धात्वर्थेऽन्वयात्, धातोः पाकानुकूलव्यापारे
 साक्ष्यविकृतया धात्वर्थ एव वर्त्तमानत्वाद्यन्वयसम्भवाच्चेति भावः ।

नन्वेवं कालः पाकजनकवर्त्तमानयत्रवान् पाकजनकवर्त्तमान-
 व्यापारवत्त्वादित्यनुमेयं, यदा पाकजनकयत्त्वणवृत्तिव्यापारस्तदा
 पाकजनकतत्त्वणवृत्तिवत् इति सामान्यमुखी च व्याप्तिरित्याशङ्क्य

सम्भवतीति भावः । ननु चैत्रः पचतीत्यवसैत्रः पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवा-
 नित्यन्वयबोधे जाते तत एव पच्यधर्मताञ्जानात् पाकजनकवर्त्तमानव्या-
 पारत्वावच्छेदेन पाकजनकवर्त्तमानयत्रव्याप्तिप्रकारकस्मरणसहितात् चैत्रः
 पाकजनकवर्त्तमानयत्रवानित्यनुमितिर्भविष्यति तथाच चैत्रः पचतीत्यादौ
 चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयत्रवानिति प्रत्ययस्य नानुपपत्तिस्तत्तादृशानुमितेरेव
 तादृशप्रत्ययत्वादिव्याशङ्क्य निराकुर्यते, 'न चेति, निराकरणहेतुमाह,

वर्त्तमानयत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः ।
धर्म्मविशेषनिष्ठता च यत्नस्य न स्यात् तद्व्यधिक-

निराकरोति, 'न चेति, 'यत्नविगमेऽपीति, तथाच सयोगात्मक-
पाकजनकव्यापारवत्यपि क्षणे पाकजनकयत्नाभावाद्ध्यभिचार इति
भाव । ननु ससारस्यानन्तत्वात् सर्वदैव पाकजनकयत्नसत्त्वात्
स्थूलकाष्ठस्य वर्त्तमानत्वघटकत्वाद्वा न व्यभिचारः । यदा चेष्टोत्-
पत्तिक्षणो वर्त्तमानत्वघटक तदिग्नियव्यापारवत्तच्च हेतुः विशेष-
मुखौ च व्याप्तिरतो न व्यभिचार इत्यत आह, 'धर्म्माति चैवा-
दिनिष्ठतेत्यर्थ, तथाच पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् चैव इति धीर्न

'यत्नविगमेऽपीति पाकजनकवर्त्तमानयत्नविरहेऽपीत्यर्थ, 'व्यापारानुवृत्ते'
पाकजनकव्यापारस्य सत्त्वादित्यर्थ, एतावता च पाकजनकवर्त्तमानव्यापारस्य
पाकजनकवर्त्तमानयत्नस्य कालिकी व्याप्तिर्निराकृता । ननु चैत्र पञ्चतीत्यादौ
हृतिनिष्ठानुसूयताविशेषसम्बन्धेन व्यापारत्वविशिष्टे धात्वर्थपाकान्वयो वाच्य-
स्तथाच तादृशानुसूयतासम्बन्धेन पाकविशिष्टव्यापारः पाकजनकव्यापार एव
यत्न एव स च यत्नविगमे न तिष्ठत्येवेति कालिकव्याप्तौ नोक्तव्यभिचार इत्यत-
आह, 'धर्म्मविशेषेति चैत्र पञ्चतीत्यादौ चैत्रादे समवायेन पाकजनकवर्त्त-
मानयत्नवत्ता न प्रतीयेतेत्यर्थ, कालिकसम्बन्धेन च पक्वताज्ञानात् कालिक-
सम्बन्धेनैव काले पाकजनकयत्नानुमितरेवोत्पत्तेरिति भावः । ननु तादृश-
व्यापार प्रति तादृशयत्न समवायेन व्यापक इति व्यापकताज्ञानादेव धर्म्म-
विशेषनिष्ठताप्रतीतिर्भवतीत्यत आह, 'तद्व्यधिकरणेति पञ्चतीति वाक्यात्
पाकजनकवर्त्तमानयत्नानधिकरणवृत्तेर्व्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन प्रतीते-
रित्यर्थ, अत्राय भाव चैत्र पञ्चतीत्यादौ यत्नविष्ठानुसूयताविशेषसम्बन्धेन
पाकस्य व्यापारेऽन्वय काष्ठ पञ्चतीत्यादौ चानुसूयतासामान्येन सम्बन्धेन

करणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्याविनाभूत-
चैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेत्,

स्यादिति भावः । ननु चैत्रः पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजन-
कवर्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्याद्यनुमेयं, सूत्रकाशोविश्रित्य चेटोत्प-
त्तिवर्णो वा वर्तमानत्वघटकः तेन च अभिचार इत्यत आह,
'तद्व्यधिकरणेति यत्र व्यधिकरणस्यापि स्याद्व्यादिकाद्यान्यादिसंयोगस्ये-
त्यर्थः, अपारस्यानन्तत्वात् तथाच अभिचार इति भावः । ननु
चैत्रत्वे प्रतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इत्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अचेत-
नेऽपि चैत्रत्वादिसंज्ञेतस्यत्वात् चक्रं 'चैतन्याविनाभूतेति, 'चैत्रत्वादौति,
चैत्रत्वं स्वरूपतो विशेषण तेन चैत्रत्वत्वेन चैत्रत्वस्य शब्दानुपस्थितत्वे

पाकस्य व्यापारेऽप्यय इति लोकारे व्युत्पत्तेर्भेदापत्त्या भौखं स्यादित्युभयसा-
धारण्यायानुसूयतासामान्यसंसर्गेण व्यापारे पाकान्वयो बाध्यस्तथाचानुसू-
यतासामान्येन पाकविशिष्टव्यापारस्य चैत्रः पक्षतोऽप्यदौ प्रतीयमानस्य
पाकजनकवर्तमानयत्ने अभिचारितया न तेन तदनुमानं विशेषदर्शिना स्या-
दिति । ननु चैत्रः पाकजनकवर्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्तमानव्यापारव-
त्त्वादित्यनुमितिरावयामित्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अविनाभूतं व्याप्य यच्चैत्र-
त्वादि तद्विशेषितेनेत्यर्थं, 'तेन' पाकानुसूयवर्तमानव्यापारेण, 'यत्नानुमान'
पाकजनकवर्तमानयत्नानुमानं । शोभनत्वं सन्देहः, 'शोभन इति काष्ठादि-
साधारणं बोध्यं तथाच शोभनत्वे सति पाकजनकवर्तमानव्यापारवत्त्वं शोभन-
काष्ठादौ पाकजनकवर्तमानयत्ने अभिचारौति तत्र वादृशानुमानानुपपत्ति-
रित्यर्थः । न च तत्रापि चैत्रत्वादिविशेषितेन तदनुमानं, तत्र चैत्रत्वादे-
शब्दानुपस्थिते प्रमाथान्तरेण च तदा नियमवत्तदनुपस्थितौ मानाभाव-
एव तथाच शोभन पक्षतोऽप्यदौ प्रमाथान्तरेण चैत्रत्वाद्यनुपस्थितिदशाया

सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पञ्चतीत्यादौ शोभ-
नादेः पाकयत्नवत्त्वप्रतीतेः तच्चाख्यातस्य जनकयत्ने
लाक्षणिकत्वात् । मैवं, अविनाभावमपेक्ष्य लाघवेन

न घतिः । तेन पाकजनकवर्त्तमानव्यापारेण यद्वानुमानम् । 'शोभ-
नादेरिति, शोभनत्वस्य स्थाव्यादिसाधारणतया शोभनत्वे घति
तादृशव्यापारवत्त्वं न यद्वानुमापकमिति भावः । इदमुपलक्षणं चैत्रः
पञ्चतीत्यादौ शाब्दबोधोभात्मकतादृशप्रतीतेरानुभविकत्वाच्चेत्यपि मन्त-
व्यम् । 'तत्रेति यत्र यत्रशाब्दबोधस्तत्रेत्यर्थः, जनकव्यापारवत्त्वस्य
शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि कश्चिन्नक्षणाया आवश्यकत्वे लाघव किमित्या-
शयेन जनकयत्ने शक्तिवाचेव दूषयति, 'मैवमिति, 'जनकव्यापारः'
जनकव्यापारत्व, 'जनकयत्नस्य' जनकप्रवृत्तित्वस्य, 'शक्यत्वात्' शक्यता-
वच्छेदकत्वात्, जनकत्वप्रवेशस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातितया
तदपेक्ष्य धर्मस्वरूपस्य व्यापारत्वस्य उपाधित्वाद्गुणत्वमिति भावः ।
जनकयत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेशस्यावश्यकतया जन-

तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः । 'अथैवमिति पूर्वपक्षसमाधानमाह, 'सत्य-
मिति, 'तत्र' शोभन पञ्चतीत्यादौ, इत्यथ काष्ठं पश्यति अथि पञ्चतीत्यादि-
वङ्गतरप्रयोगे सङ्ख्यात्वसम्पादनाय परं आख्यातस्य व्यापारे शक्ति कस्यते
शोभनः पञ्चतीत्यादिप्रयोगानासापत्तेन तत्र लक्षणाकल्पनैव युक्तेति पूर्व-
पक्षिहृदयम् । 'लाघवेनेति अन्यत्वं धर्मेत्वं वा व्यापारत्वमपेक्ष्य यत्नत्वस्य
लघुत्वेनेत्यर्थः । ननु पञ्चतीत्यादौ पतनानुकूलगुणत्ववदिति स्पन्दत इत्यादौ च
स्पन्दानुकूलवेगवदिति प्रतीयते इति गुणत्वत्वं वेगत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकं
स्यात् यत्नतुल्यत्वादिति चेत्, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीतेरानुभविकत्वे

जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात् । यत्नं विहाय जनकमात्रे
शक्तिरस्तु लाघवात् तथाचाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य-
वेति चेत्, न, अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति
प्रयोगापत्तेः । पाकजनकादृष्टजनककृतेषु न पाकजन-

कत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु लाघवात् किं यत्नत्वप्रवेगेनेत्यभिप्राये-
णाशङ्कते, 'यत्नं विहायेति, 'यत्नं' यत्नत्व, 'मात्रे' सामान्ये, 'तथा-
चेति जनकसामान्ये शक्तौ चेत्यर्थ, 'अचेतनेऽपीति, व्यापारानु-
बन्धिविशेष्यता सप्तम्यर्थ, 'अचेतनमुख्यविशेष्यकेऽपीत्यर्थः, 'प्रयोगः'
पचतीत्यादिप्रयोगः, अग्निः पचतीत्यादिप्रयोगोऽपीति समुद्दितायः ।
'अपचत्यपीति, 'पाकजनकादृष्टवति' भोक्तारि, पचतीतिप्रयोगः
स्यादिति । ननु यत्नशक्तिवादिनस्तवापि तददृष्टजनककृतिकाले
तामादाय तच्च तत्प्रयोगो दुर्वारः जनकताविशेषनिवेगेनातिप्रसृ-
वारणस्तु ममापि नाशक्यमित्यत आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव'
जनकादृष्टजनककृते' स्वाजनकत्वादेव, 'कृत्यादिजन्यत्व इति, 'आदि-

दृष्टापत्तेः । वस्तुतः पचतीत्यादौ पचनाश्रयत्वादेरेव प्रतीतेरानुभविकत्वा-
दिति भावः । जनकयत्नत्वे जनकत्वं प्रविष्टमिति तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदक-
स्याल्लाघवादित्याशङ्कते, 'यत्नं विहायेति, लाघवात् जनकयत्नत्वापेक्षया
जनकत्वस्य श्रुत्यात्, यत्नत्यागे वीजान्तरमप्याह, 'तथाचेति जनकत्व-
मात्रस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे चेत्यर्थ, 'अचेतनेऽपि कालं पचति अग्नि
पचतीत्यादावाख्यते प्रयोगोमुख्य एव भवनीत्यर्थः । ननु जनकयत्नस्य शक्य-
त्वेऽपि पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया स एव दोषः स्यादित्यत-
आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव' तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे मानामा-

कत्वं मानाभावात् । अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे
साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गे-
ऽपि प्रत्युक्तः । भावे वा तादृशकृतिनिवारणायादृष्टा-
द्वारकजनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् । यत्रमात्रं शक्यं

पदादिच्छादिपरिहृत्, 'साध्ये' कार्यत्वेन हेतुना साध्ये, 'तज्जन-
केति' क्षित्यादिजनकेत्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति, 'तावृप्तेति'
पाकजनकादृष्टजनकेत्यर्थः, 'त्वयापि' जनकसामान्ये शक्तिवादिना
त्वयापि, अन्यथा तदा तादृशप्रयोगापत्तेस्तत्रापि दुर्वारत्वाददृष्ट-
मादायातिप्रसङ्गस्तु तव दुर्वारः, अदृष्टस्यादृष्टमदारौक्ष्यैव पाक-
जनकत्वात् इति भावः । ननु कार्यस्य समवायो जनकस्य विषय-
तेति सम्बन्धनियतफलोपधानात्प्रकजनकतानिवेशात् अदृष्टमादाय
नैवतिप्रसङ्ग इत्यतो नयमतमाह, 'यत्रमात्रं शक्यमिति प्रवृत्तित्व-

वादेव, 'क्षित्यादेरिति, क्षिति कृतिजन्या कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानबले-
नास्मदादिकृतिजन्यतावाधेन भगवत्कृतिजन्यता सिध्यतीति सिद्धान्तः । स प्र-
तज्जनकादृष्टजनककृतेकृत्यजनकत्वे भग्न स्याद्वाधाभावेनादृष्टजनकास्मदादि-
कृतिजन्यतामादायार्थान्तरप्रसङ्गेन भगवत्कृतेरसिद्धापत्तेरिति दोषोनि-
रस्त इत्यर्थः । अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति तज्जनकादृष्टजनककृतौ तज्जनकत्वस्य
प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थः, 'त्वयापीति' जनकभावे आस्थावप्रक्षिप्तादिनापि, 'वा-
च्यत्वादिति, अन्यथा पाकजनकादृष्टजनकत्वस्यापि पाकजनकत्वेन समादाय
व्ययधत्वापि पाकजनकादृष्टजनकौभूतगङ्गाद्यानादिगोचर्यत्नवति पचतीति
प्रयोगप्रसङ्गस्तु तत्रापि दुर्वारत्वादिति भावः । वस्तुतः कार्योभूतपाकस्य
समवाय कारणीभूतकृतेर्विषयता इत्येव सामानाधिकरण्याप्रत्यक्षवच्छि-

विषयित्वं जनकत्वं वा सम्बन्धमर्थ्यादया भासत इति

भावे प्रकृत्यावच्छेदकमित्यर्थः । न च प्रवृत्तित्वमेव प्रकृत्यावच्छेद-
कत्वे पद्यत इत्यादौ पाकजन्यफलमाश्लिन्नरूपपाकादिकर्मत्वप्रतीतिः
कथं स्यादिति वाच्यम् । तथात्मनेपदस्य कर्मत्वे सावधिकत्वात्,
कर्मत्व फलवत्त्वं, तच्च फलमेव, अन्यतासम्बन्धेन पाकादिधातुत्वस्य
तथात्वम्, फलत्वञ्च कार्यत्व, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्व-
मिति यावदिति भावः । विषयित्वं जनकत्वं वेति तात्पर्याधीनो
व्यवस्थितो विकल्पः सम्बन्धान्तरेणान्यस्य निराकाङ्क्षत्वबोधकः न तु
पूर्वास्मरणे विकल्पः, तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि
परमनिर्देशो नानुपपन्नः । अथैवमस्मदादीनां पाकानुष्ठानदशायां

जनकत्वस्य प्रकृत्यावच्छेदकत्वेन नोक्तमङ्गाद्यानादिमोचरकृतिमारापाति-
प्रसङ्गस्य पाकसमवायिकात्यादिविषयकत्वाभावेन निरस्तसामानाधिकृ-
त्यप्रकृत्यावच्छेदप्रपाकजनकत्वाद्यम्भवादिति तत्त्वम् । अन्यगुरुत्वावच्छेदक विष-
यजनकत्वमेवाख्यातप्रकृत्यावच्छेदक वाच्यं व्यतो न पाकजनकावृष्टमारायो-
क्तातिप्रसङ्ग इत्यतो न्यमते यत्ने प्रकृतौ युक्तिः दर्शयति, 'यत्नमात्रमिति यत्न-
त्वमात्रं व्याख्यातप्रकृत्यावच्छेदकमित्यर्थः । मात्रपदेन जनकत्वस्य जनक-
त्वस्याख्यातप्रकृत्यावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः । तयोर्मन्त्रत्वजात्यपेक्षया गुरुत्वा-
दिति भावः । आत्यर्थपाकादिर्यते फलत्वान्धेमान्धत्वं इत्याकाङ्क्षायां भावः, 'वि-
षयित्वमिति, तथाच पद्यतोत्पादौ विषयितासम्बन्धेन पाकविशिष्टयत्नवाचि-
त्यर्थः । नन्वेव पद्यतोत्पादौ यत्ने पाकत्वलक्षणायां यत्न पाकत्वविषयकत्वत्वा-
नित्यन्वयबोधोपपत्तिः पाकविषयिन्यास्तत्तत्कृते पाकत्वविषयकत्वनिश्चयात् ।
न च विशेष्यत्वात्तमेव विषयित्वं सप्तमं तथापि निगडनिश्चयनदेहस्याभ्या-
सजन्योक्तकलेवरस्य चोत्थानविषयककृतिर्जायते उत्थानन्तु न जायते निगड

परमेश्वरः पचतीत्यपि प्रयोगापत्तिः तत्त्वतेः सर्वविषयकतया
कार्यमात्रजनकतया चास्मदादिकर्तृकपाकस्यापि तद्विषयत्वात् तज्ज-
न्यत्वाच्च । न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य तत्त्वतावभावात् न
तथा प्रयोग इति वाच्यम् । तथापि धर्मिषाहकमानसिद्धत्वात् । न
चाख्यातार्थयज्ञ-कर्तृपदार्थयोरवच्छेदकतासम्बन्धेनैवान्वयस्य साका-
ङ्क्षत्वात् न तथा प्रयोगः आत्मा पचतीत्यपि प्रयोगो नेय्यते अहं
पचामि त्वं पचसीत्यादौ उच्चारयिषादिशरीरमेव चैवत्वादिना
अस्मदादिपदशब्दं परमेश्वरो वेद वेत्तीत्यत्रापि परमेश्वरपदं शरीरपरं
न तु परमात्मपरमिति वाच्यम् । तथापि तदानीं कृष्णः पचतीति
प्रयोगापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, न, साध्यतास्यविषयिताविशेषस्य
चेष्टादिद्वारा फलोपधानाख्यजनकताविशेषस्य च ससर्गत्वमित्यभात्,
भगवत्कृतिश्च नास्मदादिकृतपाकस्य तादृशविषयितावती तादृशजन-
कतावती वा, अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्याः कृतेषु पाकत्व-
विषयतानियमेऽपि पचेः पाकत्वे स्वचक्षुर्यां पचतीति प्रयोगो न
योग्यः, न वा उपादानतादिरूपपाकादिविशेष्यताकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि
पचतीति प्रयोगो योग्यः, न वा क्रियान्तरगोचरप्रवृत्तिद्वयार्था
स्वरूपयोग्यताभादाय पचतीत्यादिप्रयोगः, नापि पाकजनकादृष्ट-
जनककृतिभादाय पचतीत्यादिप्रयोगः । न च तथापि विषयिताया-
अपि ससर्गत्वे पाकाद्यनुत्पत्तावपि पाकादिषाध्यकप्रवृत्तेर्वर्तमानत्वा-

बन्धनामवातादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धान्तस्तथाच यदा निगड-
निश्चलदेहस्योत्थानविषयिणी कृतिस्तदा निगडनिश्चलदेह उच्यतेति
प्रयोगापत्ति एव ध्यामवातजडोक्तकृतेवरस्योत्थानविषयिकृतिदशायां

तौतत्त्वदशायां पचत्यपचदित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्बारा पचतीत्यादा-
वाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेराख्यातार्थत्वादावेवान्वयस्य निरुद्धिता-
दिति वाच्यम् । विषयितासम्बन्धमादाय तच्च तदानीं तादृशप्रयो-
गस्य दृष्टत्वात्, फलोपधानात्मकजनकतासंसर्गस्य विषयत्व एव तच्च
तदानीं तथा प्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युपगमात् । अतएव विषयितायाः
संसर्गत्वभ्रान्त्या वृक्षादिषाध्यकप्रवृत्तिमति पुरुषे वर्धतीति प्रयोगापत्तिः
भ्रमादुत्पानषाध्यकप्रवृत्तिमति निगडनिखलदेहे उत्पानानुत्पत्तावपि
उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम् । साध्यत्वाख्यविषयिता-
संसर्गमादाय तच्च तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपधानात्मकषेष्टादि-
द्वारजनकताविशेषसंसर्गविषयकत्वं एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युप-
गमादिति भावः ।

केचित्तु विषयित्वस्य संसर्गत्वे सर्वमेतद्दोषमभिसन्वाधैव जन-
याच्चेत्यभिहितमित्याहुः ।

केचित्तु साध्यत्वाख्यविषयिता द्विविधा स्वरूपयोग्यतात्मिका
फलोपधानात्मिका च तच्च फलोपधानात्मिकायाः साध्यत्वाख्यविष-
यिताया एव प्रकृते संसर्गत्वाभ्युपगमाज्ज्ञातिप्रसङ्गः । अतएव भोज-
नाद्यनुत्पत्तिस्थले भोजनादिषाध्यकप्रवृत्तिष्वेऽपि भोजनं करोति
भोजनं क्रियते इत्यादयो न व्यवहाराः फलोपधानाख्यसाध्यत्वाख्य-
विषयिताया एव कृधातुप्रयोगे कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । न च साध्य-
त्वाख्यविषयित्वादेः तादृशदैविधेः मानाभावइति वाच्यम् । क्रियानु-

प्यामवातजडोरुतकलेवरक्षिण्यतीति प्रयोग स्यात् एव दृष्टौ कृतिसाध्यत्व-
धमे दृष्टिविषयिणो कृतिर्भावते दृष्टिस्तु न जायते दृष्टिं प्रति दृष्टिविषय-

तु नव्याः । कर्तृ-कर्मणौ लकारवाचे चैवः पचति
पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्

त्पत्तिदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्य मानत्वादित्याहुः । तदसत् ।
कचित् स्वरूपयोग्यतात्मकसाध्यतावती प्रवृत्तिः, कचित् फलोपधा-
मात्मकतदतीत्यत्र नियामकस्य दुर्भारत्वादिति दिक् ।

वस्तुतस्तु साध्यताख्यविषयता-फलोपहितजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव
धाल्यस्य कृतावन्वयोऽभ्युपेयः, अन्यथा जनकतायाः सम्बन्धत्व-
कल्पे विषयतासम्बन्धकस्योक्तपूर्वदोषोद्दारेऽपि नान्तरौपकमीन-
भोजनादौ मौनं भुङ्क्त इत्यादिप्रयोगस्य दुर्भारत्वात्, दौधितिकार-
लिखनन्तु वाकारस्य समुच्चयार्थतैवेत्युपपादनौयमिति विभावनौ-
यम् ।

••• वैयाकरणमतमुत्थापयति, 'कर्तृ-कर्मणौ इति, 'लकारः' आख्यातं,
'इति सामानाधिकरण्यानुरोधादिति, 'इति' अत्र, चैव-तण्डुलादि-
पदाख्यातपदयोरेकधर्म्मबोधकत्वानुरोधादित्यर्थः, विभिन्नप्रवृत्ति-

कहतेः स्वरूपयोग्यत्वादिति मते चैवे वृद्धिविधयकृतिदशाया चैत्रोवर्धतीति
प्रयोगापत्तिरित्यत्र आह, 'जनकत्वं वेति फलोपहितजनकत्वमित्यर्थः, तेन
भिगहननिश्चलदेहादिप्रसङ्गाभाव इति भावः । वैयाकरणमतमाह, 'कर्तृकर्मणौ
इति, 'लकारः' आख्यात, वैयाकरणैस्स्यादौना कत्वेन परिभाषितत्वा-
दित्यर्थः, कर्तृत्व कर्मत्वञ्च समवायेन विषयतया वा, कृतिरेव शक्यतावच्छेदि-
कृति पचतीत्यादौ समवायेन कृतिप्रकारेण पच्यते इत्यादौ च विषयतया
कृतिप्रकारेण तत्तदर्थबोधस्यानुभविक्त्वादित्यर्थः, 'इति' इत्यत्र, 'सामाना-
धिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्याश्चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रस्य

अन्यथा पचतीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र
कर्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीय-

निमित्तकयोरेकधर्मिबोधकत्वञ्चणस्य शब्दसामानाधिकरणस्यात्र
सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात् । ननु चैव-तण्डुलपदाख्यातपदयोरेक-
धर्मिबोधकत्वमेवास्ति तथाच लाघवात् प्रवृत्तित्वमाख्यातस्य शक्य-
तावच्छेदकमित्यत आह, 'अन्ययेति तयोरेकधर्म्यबोधकत्वे इत्यर्थः ।

केचित्तु 'इतिसामानाधिकरण्यानुरोधादित्यत्र चैव-तण्डुलपदा-
याख्यातार्थयोरभेदसंलग्नकान्वयानुरोधात् । नन्विदमेवाप्रसिद्धं तथाच
लाघवात् प्रवृत्तित्वमेवाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमित्यस्तरसात् साध-
कान्तरमाह, 'अन्ययेति कर्त्तृ-कर्मणोरनभिधाने इत्याहुः ।

'तयोः' द्वितीया-द्वितीययोः, 'अनभिहिताधिकारीयत्वादिति
कर्त्तृ-कर्मणोरनभिधान एवानुशिष्टत्वादित्यर्थः । ननु द्वितीयः-

धर्मिबोधकत्वमेव शब्दसामानाधिकरण्यं चैवेव पच्यते तण्डुल इत्यादौ
च तण्डुलपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्यां तण्डुलत्व-विषयतासम्बन्धेन कृतिभ्या-
मेकस्य तण्डुलधर्मिबो बोधकत्वं शब्दसामानाधिकरण्यं अनुभवसिद्धं तदनु-
रोधाच्चाख्यातसामान्यस्य समवायेन कृतिः शक्यतावच्छेदिका व्याप्तनेप्रदस्य
च विषयतासम्बन्धेन कृतिः शक्यतावच्छेदिकेति समुदायार्थः । यदा सामाना-
धिकरण्यानुरोधादित्यस्य चैवादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्यातार्थप्रकारक-
बोधस्यानुरोधादित्यर्थः, 'अन्ययेति व्याख्यातस्य कर्त्तरि कर्मणि च शक्य-
तावच्छेदक इत्यर्थः, 'तयोः' द्वितीया-द्वितीययोः, अनभिहिताधिकारीयस्य प्रा-
प्तिप्रसङ्गेन प्रतिपादनादित्यर्थः, व्याख्यातेन कर्त्तृरनभिधाने समभिधायित-
वातिपदिके द्वितीया एवं व्याख्यातेन कर्मणोरनभिधाने समभिधायितवाति-

त्वात् कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्तृ-कर्मसङ्ख्या-

द्वतीयानुशासनस्याख्यातेन कृत्यनभिधाने न कर्मणि द्वितीयेत्यवार्थ-
इत्यतश्चाह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति भवन्मते कर्तृ-
कर्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः, तथाय तदुक्तं पञ्चमीत्यत्रापि द्वितीया
चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादित्यर्थः । एतच्च कर्मा-
ख्यातस्यापि कृतिबोधकत्वमिति प्राचीनमतानुसारेण, तन्मते अन्वय-
बोधप्रकारस्यापि व्युत्पादनोपयोगः । वस्तुतस्तु कृत्यनभिधानाभिधानस्य
द्वितीया-द्वितीयानियामकत्वे चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्त्तरि
द्वितीयापत्तेः कर्मणि द्वितीयामापत्तेः । न चाख्यातेन मुख्य-भाक्सा-
धारणकर्माख्यानभिधानाभिधानाभ्यामेव द्वितीया-द्वितीयानियम इति
वाच्यम् । चैत्रेण भूयते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्त्तरि द्वितीया-
नुपपत्तेरिति ध्येयम् । नियमान्तरमाशङ्क्य निराकरोति, 'कर्तृ-
कर्मसङ्ख्यादिना, 'इत्यपि नास्तीत्यन्तेनान्वयः । कर्तृगतसङ्ख्यायाः

प्रदिके द्वितीया इति द्वितीया-द्वितीयादिविधायकसूत्रस्यार्थलक्षणा च कृति-
कर्मत्वं वा यद्याख्यातशब्दं न तु कर्त्ता कर्म वा सदा द्वितीया-द्वितीयाविधा-
यकसूत्रबलेन चैत्रः पञ्चमीत्यादौ द्वितीया चैत्रेण पच्यते तदुक्तं इत्यादौ द्वितीया
स्यादेव च चैत्रेण तदुक्तं पचति चैत्रेण पच्यते तदुक्तमित्यादिप्रयोगस्यापि
साधुत्वापत्तिर्न चेष्टापत्तिस्तथा सति यज्ज्ञादौ तादृशप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्र-
योगकृतदोषविरहप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह, 'कृत्यभिधानेति कृत्यभि-
धानेत्यनन्तरं मात्रपदाख्याहारेण कर्त्ताख्यातस्थले कर्माख्यातस्थले च कर्तुः
कर्मण्यख्यानभिधानेऽस्य भवन्मते तुल्यत्वादित्यर्थः करणीयः । यदा ननु कृते-
रभिधाने द्वितीया कृतेरभिधाने द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारादयसंज्ञार्थोवाच्यः
इति नोक्तं दोष इत्यत आह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति चैत्रः

भिधानानभिधानाभ्यां नियमः । न चैवं चैवेण दृष्टो
घट इत्यादौ विनापि तिङं सङ्ख्याप्रतीतेः कृतशक्तेः सुप-
एव सङ्क्षोपस्थितिसम्भवे तिङो न तदभिधायकत्व-

प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने तृतीया, एवं
प्रत्ययेन कर्मगतसङ्ख्याया अभिधाने कर्मणि प्रथमा तदनभिधाने
तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः । अन्तरा शङ्कते, 'न चेति,
'सुप एव' प्रथमाविभक्तिर एव, 'सङ्क्षोपस्थितिसम्भव इति चैवः
पचति तण्डुलः पच्यते इत्यादौ सङ्क्षोपस्थितिसम्भव इत्यर्थः, 'न
तदभिधायकत्वं' न सङ्ख्याभिधायकत्वं, तथाच तथापि तृतीया-

पचतीत्यादाविव चैवेण पच्यते इत्यचापि कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वादित्यर्थः,
तथाच चैवेण पच्यते इत्यचापि तृतीया न स्यादित्यर्थः । ननु कर्त्तृगत-
सङ्ख्यायाः प्रत्ययेनानभिधाने तृतीया एवं कर्मगतसङ्ख्यायाः प्रत्ययेनानभिधाने
द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोवाच्य इति नोक्ताविप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
निराकुर्वते, 'कर्त्तृ-कर्मत्वादि, अथ च कर्त्तृ-कर्मत्वाच्च 'इत्यपि नास्तीत्यन्त-
एकोपपन्नः । नन्याख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे उक्तनियमः सम्भवति तत्र च
प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्य निराकुर्वते, 'न चेति, यद्यपि चैवेण कृष्ट इत्यस्योप-
दर्शनं निरर्थकं घट इत्यत्रैव सुपः कृतसङ्ख्याशक्तिकत्वात् तथापि कृतसम-
न्वाहारस्थले सुपः सङ्ख्याबोधकत्वे प्रदर्शिते कृतः सङ्ख्याशक्तौ मानाभाव-
इत्युक्तं भवति तथाच कृता सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणस्य कुटता
भवतीत्यभिप्रायेण तदुपदर्शनमिति श्रेयं । 'सङ्ख्याप्रतीतेरिति एकोघटश्चैव-
वृत्तिदर्शनविषय इत्यन्वयबोधे एकत्वसङ्ख्यादिप्रतीतेरित्यर्थः, इदञ्च कृतशक्ते-
रित्यत्र शक्तिशब्दने हेतुः । 'सुप एवेति प्रथमाविभक्तेरेवेत्यर्थः, 'सङ्क्षोप-
स्थितिसम्भव इति चैत्रोपपन्न इति यामोगम्यत इत्यादौ एकत्वादप्रतीति-

मिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिसत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादि-

द्वितीयापत्तिस्तदवश्येति भावः । यद्यपि घट एतावतैव सङ्ख्यायां सुपः कृत्प्रगक्तिकत्वमुपदर्शितं भवति किं चैषेण दृष्ट इत्यनेन, तथापि कृता सङ्ख्यामभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणेऽस्य विग्रिष्टोपदर्शनस्य फलं भविष्यति ।

केचित्तु क्रियारक्षित वाक्यमेव नास्तीतिमते घटइत्यत्र क्रिया-
पदाध्याहारस्यावश्यकत्वे 'अस्तीत्यादितिउन्तनेवाध्याहर्तव्यम् । तथाच
विनिगमनाविरह इति कदाचित् ब्रूयादतस्तदुपेक्ष्य सक्रियमेव
वाक्यमुदाहृतम् । न च तथापि चैत्राभ्यां पच्यते तत्पुस्तान् पचती-
त्यादि विज्ञाय छदन्तपर्यन्तानुधावन विफलमिति वाच्यम् । प्रथमाया
सङ्ख्याशक्तिमिद्वेरेव प्रकृतोपयोगित्वात् प्रथमेतरसुम्भिभक्ते सङ्ख्याश-
क्तिमिद्वेति तिङः सङ्ख्याशक्तिमिराकरणाशक्यत्वात् इत्याहुः ।

'इत्यादाविति, 'आदिपदात् चैत्रोमैत्रो विष्णुमिश्रश्च गच्छ-
न्तीत्यस्य परिपक्षः । 'तादृशेति द्वित्वादिवोधकैत्यर्थः, द्वित्वादिपदाद-

सम्भव इत्यर्थः, 'न सङ्ख्यामधायकत्वं आख्यातस्य न सङ्ख्याबोधकत्वं । 'चैत्रो-
मैत्रश्चेति, 'इत्यादाविति, 'आदिपदेन चैत्रोमैत्रोदेवदत्तश्च ब्रह्मन्तीत्यादिसं-
युक्तः, 'तादृशसुपमिति द्वित्वादिवोधकसुपमित्यर्थः, तथाच अत्र द्वित्वादि-
सङ्ख्यावाचकमुपोऽभावात् अकामेनापि व्याख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गी-
कार्यमिति भावः । ॥ योक्तप्रयोगे लक्षणयैव एकवचनात् द्वित्वादिसङ्ख्या
बोधसम्भवे हिमनुरोधेनाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गीकार्यमिति वाच्यम् ।
लक्षणवाच्यप्रतिबन्धानदशायामपि उक्तवाक्यान् द्वित्वादिसङ्ख्यान्वयबोधस्य

नैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च । इत्यपि नास्ति कृता सङ्ख्या-

ज्ञत्वपरिग्रहः । न चात्र सुपैव द्वित्वादिवोधसम्भवः सुबिभक्तौ न लक्षणेति प्रवादस्तु यदिभक्त्यर्थे यदिभक्तेर्यत्ययानुशासनं तद्विभक्त्य-
यांतिरिक्ते विभक्त्यन्तरशक्ये तद्विभक्तेर्न लक्षणेत्येव विषयत्वादिति
वाच्यं । सुपो द्वित्वादिषु लक्षणानुसन्धानं विनापि द्वित्वादिप्रत्य-
यादिति भावः ।

केचित्तु चैवादिपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां चैवपर्या-
प्तेर्मेषपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां मैवपर्याप्तिर्द्वित्वादेरेव प्रतीत्या
चैव-मैवोभयपर्याप्तद्वित्वाद्यलाभात् चैव-मैवोभयमिति प्रतीतिर्न
स्यात् स्याच्च चैवद्वयं मैवद्वयमित्येव प्रतीतिः सुबिभक्तेः प्रकृत्यर्थग-
तमात्रसङ्ख्याबोधकत्वानियमात् । न चैवं चैव-मेषपदोत्तरसङ्ख्या कथं
चैवादावन्तेतीति वाच्यं । इन्द्रसमासाद्यतिरिक्तस्यैव एव तृया
नियमादित्याजः ।

सर्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा अन्यत्रापि शब्दबुद्धेदप्रसङ्गात् । ननु शक्तवाक्य-
प्रामाण्यानुरोधान् व्याख्यातदिवचनादिर्द्वित्वादिसङ्ख्यावाचकत्वस्य सिद्धत्वेऽपि
व्याख्यातैकवचनस्य सङ्ख्यावाचकत्वं न सिद्धतीत्यन व्याह, 'लाघवादिति
सिवाद्यनतधर्मेषु शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया व्याख्यानैकवचनसाधा-
र्यैकवचनस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः', एकवचनस्य शक्त्या-
प्यष्टात्रयैकत्वसङ्ख्याबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्व्यमित्यमिति नान्योन्याश्रयादि-
कमिति । सम्प्रदायविदस्तु चैत्रोगच्छतीत्यादौ सुबेकवचनस्य शक्तिपतिसन्धानं
विनापि सङ्ख्यावयवबोधस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वेन सुबेकवचनस्यैव व्याख्यानै-
कवचनस्यैव सङ्ख्यावाचकत्वं निर्विवादमिति वदन्ति । 'कृतेति, तथाच
कर्मवाच्यकृत्यवयववटित्वाद्ये कर्मपदस्य द्वितीयात्मता कर्मवाच्यकृत्यवय-

यत्तु चैवमैवय गच्छत इत्यादौ लक्षणयैवाख्यातद्वित्वादिप्रत्य-
यमन्वात् किन्तस्य तत्र शक्तिकल्पनेन । न चात्र वा द्वित्वादावा-
ख्यातस्य लक्षणा दृष्टौ घटौ दृष्टा घटा इत्यत्र प्रथमाया वा द्वित्वा-
दिषु लक्षणेत्यत्र विनिगमनाभावात् उभयोरेव शक्तिसिद्धिरिति
वाच्यं । सङ्ख्यातिरिक्तस्य प्रथमाविभक्तेः शक्यस्याप्रसिद्ध्या तत्र प्रथ-
माविभक्तेः सङ्ख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव
लक्षणात्वादिति । तत्र । प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यायां लक्षणाया वक्तुम-
शक्यत्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सुवचतया विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वा-
दिति ।

नन्वेतावता आख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादौ शक्तिरायातु तदे-
कवचनस्य एकत्वे शक्तौ तु किं मानं, तथाच तत्रैव द्वितीया-द्विती-
यानियमार्थं कर्त्तादिराख्यातपदवाच्यः स्यादित्यत आह, 'लाघवा-
दिति, द्वित्वादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्यतावच्छेदकता-
वाङ्मत्यापत्त्या लाघवादेकवचनत्वादिनैव प्रथमैकवचनादेरेकत्वादिषु
शक्तिः, तथाचायातमाख्यातेकवचनादेरप्येकवचनत्वादिषु शक्तेत्यर्थः ।
अत एव "लोकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यनुशासनं । यद्यप्येक-
वचनत्वं नैकत्वशक्तत्वं आत्माश्रयात्, नाप्येकत्वबोधकत्वं पदमात्रस्यैव
लक्षणादिना एकत्वबोधकत्वात् । तथापि सङ्केतविशेषसम्बन्धेनैक-
वचनपदवत्त्वं एकवचनत्वादि, "तान्येकवचन-द्विवचन-वङ्गवचनान्ये-
कम्" इत्यनुशासनेन तिङ्मुखैकवचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न

घटितवाक्ये कर्त्तृपदस्य द्वितीयान्तता स्यादिति भावः । ननु आख्यातघटित-
वाक्य एव तादृशनियमः कृत्यत्वघटितवाक्यस्थले तु नियमान्तरमेवेत्यत-

चेवं तेन रूपेण ज्ञानं विना भित्वादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्ययो
न स्यादिति वाच्यं । विना शक्तिधर्ममिष्टत्वादिति भावः ।

अत्र नन्याः भित्वादिना प्रातिखिकरूपेण सुबिभक्तेरेकत्वादिषु
शक्तावपि तित्वादिना तिङ्बिभक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावश्यकौ चैत्रः
पञ्चतीत्यादावगृहीतसुषुप्त्याशक्तिकानां कदाचित्तिवादेरेकत्वादि-
निष्ठवृत्तिज्ञानादेकत्वादिवोधो भवत्यविवादं । तथाच तिवादेः प्रवृ-
त्तित्वं शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं येत्यत्र विनिगमकाभावादुभयो-
रेव तत्शक्यतावच्छेदकत्वमिद्वेः एकत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि
प्रवृत्तित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सुवचत्वात् प्रवृत्तित्वप्रकार-
कतिवादिजन्यबोधस्यैव एकत्वादिप्रकारकतज्जन्यबोधस्यापि स्मारसि-
कत्वस्य प्रामाणिकमिद्वत्त्वात्, अन्यथा बोधस्य स्मारसिकत्वमादाय
विशदे पश्चादिपदस्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण लाघ-
त्वात् वृत्तिज्ञानादेरशक्यतावच्छेदकतापत्तेः नानार्थोच्छेदापत्तेश्च । एवं
प्रथमैकवचन-द्विवचन-वृद्धवचनानां वा एकत्व-द्वित्व-वृद्धत्वेषु शक्तिः,
तिङ्गैकवचन-द्विवचन वृद्धवचनानां वा इत्यत्र विनिगमकाभावादे-
कत्वादिषु शक्तिमिद्विः, चैत्रः पञ्चतीत्यादौ अगृहीतसुषुप्त्याशक्ति-
कानां कदाचित् तिवादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादयेकत्वादि-
बोधस्य सर्वमिद्वत्त्वात् । न च तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानरूपं शक्ति-
धर्मरूपं वेति वाच्यं । तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथमैक-
वचनत्वादावेकत्वादिषु वृत्तिज्ञानं वा शक्तिधर्मरूपमित्यत्र विनि-
गमकाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमकाभावेन तिङ्गैकवचनार्दे-
वाङ्मन्याकिञ्चित्करत्वादिति वदन्ति ।

नभिधानात् । किञ्च एकत्वादिसङ्ख्याभिधाने न नि-

केचित्तु केवलात् पचति-पचत इत्यादितः तिङः कर्त्तरि लक्षणा-
दिना वा वैयाकरणमते तिङ् प्रज्ञा वा एकः पाककर्त्तृत्यादिवुद्धे-
रनुभवमिद्वत्त्वादाख्यातस्यैकत्वादौ शक्तिसिद्धिः । न च तत्रैकत्वादि-
विशिष्टकर्त्तर्येव लक्षणा शक्तिभ्रमोवेति वाच्य । केवलकर्त्तरि लक्ष-
णादिनापि तादृशबोधन्यानुभवमिद्वत्त्वादित्याहुः ।

केचित्तु वारि तिष्ठति खस्तिष्ठति इत्याद्यौ विनापि लुप्तसुपः
प्रतिमन्वान एकत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिषु तिङः शक्तिसिद्धिरित्याहुः ।

‘कृतेति, तथाच चैषेण दृष्टो घट इत्यादावपि कर्मणि द्वितीया
स्यात् न प्रथमा चैवः पठेत्यादावपि कर्त्तरि द्वितीया स्यात्
प्रथमेति भावः । तस्मात् प्रत्ययेन सङ्ख्याभिधानानभिधानं न प्रथमा-
द्वितीयानियामकं, किन्तु प्रत्ययेन कर्त्तृ-कर्मणोरभिधानानभिधान-
मेव तन्नियामकमिति वैयाकरणनिगमः । नन्वाख्यातस्यैव एव तथा
वक्तव्य इत्युच्यते तु कर्त्तृ-कर्मणोरभिधानानभिधानाभ्यामेव नियम-
इत्यत आह, ‘किञ्चेति, ‘सङ्ख्याभिधान इति आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रका-
रकबोध-इत्यर्थः, ‘न नियम इति कृतिशक्तिवादिना विशेष्यता-
नियमो नास्तीत्यर्थः, क्वचित् कर्त्तृव तदिशेष्यः क्वचित् कर्मत्वच
नियामकस्य दुर्बलत्वादिति भावः । एतदेवाह, ‘पदार्चति आख्या-

याह, किञ्चेति, ‘एकत्वादिसङ्ख्याभिधान इति, आख्यातजन्य एकत्वादि-
सङ्ख्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थः, ‘न नियम’ कृतिशक्तिवादिना भवे न
विशेष्यत्वनियमः, तथाच कुत्रचित् कर्तुं कुत्रचित्कर्मणश्च तदिशेष्यत्वे

यमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्तृ-
कर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् । कर्त्तृकत्व-
त्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्तादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्त-

तोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'कर्तृ-कर्म' इति, तथाचोभय-
त्रैव सङ्ख्यान्यात् देवदत्तः पचति तण्डुलमित्यत्र कर्मणि प्रथमा
देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तरि प्रथमा स्यादिति भावः ।
ननु कर्त्तृकत्वादिना शक्यत्वादयोग्यतैव नियामिका इत्यत आह,
'कर्त्तृकत्वादिनेति, 'अभिधेयत्व' विशेषएविधया शक्यत्व । यदि च
कृतिविशिष्टैकत्व कर्त्तृकत्व तदा कर्मणोविधया शक्यत्व । ननु मुख्य-
विशेष्यविधयेव मया शक्यत्व नाभ्युपेयते इत्यत आह, 'शक्ताविति,
कर्त्तृकत्वाद्यो सम्बन्धो मम वाक्यार्थः', तत्र च तथापि शक्ति-
विषयत्व । किञ्च मम एकवचनत्वादिना सुप्-तिङ्माधारण्य

विनिर्गमकस्य शक्तुमशक्यत्वादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति, 'पदार्थतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्येति व्याख्यातोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः 'आका-
ङ्क्षादिवशात्' आकाङ्क्षादिसाधिव्यात्, 'कर्तृ-कर्म' इति, तथाचोभयत्रैव
सङ्ख्यान्यात् तत्रैव तण्डुल पचति इत्यत्र कर्मपद प्रथमान्त स्यात् स्याच्च
चेत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तृपद प्रथमान्त इति भावः । 'कर्त्तृकत्व-
त्वादिनेति । यद्यपि देवदत्तेऽप्याख्यातार्थसङ्ख्यान्यापत्त्या चेत्रेण देवदत्तोऽयं
शक्यत्वोपादिप्रयोगावतिरेव, तथापि सप्रत्ययैकियाकर्त्तृकत्वत्वादिना
शक्तिकल्पने तात्पर्यम् । नचैवं स्वत्वानुगमस्यापि सत्त्वेन तदनाभिधाने न्यूनता,
प्राचा भते यत्तत्तत्त्वादिवत् स्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन तन्मतमाश्रित्यैतदभिधानात् ।
'कर्त्तादेरपीति, 'आदिपदेन कर्मपरिग्रहः, विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेषण-

तावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोगैरवमधिकम् । तस्मा-

सङ्ख्यायां शक्तित्रयं, तव आख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्तृकत्वादिषु
शक्तित्रयं, आत्मनेपदैकवचनत्वादिना कर्मैकत्वादिषु शक्तित्रयं,
सुवेकवचनत्वादिना एकत्वादिषु शक्तित्रयमिति नव प्रकय इत्यर्थः ।

‘शक्ततेति समैकवचनत्वादिना शक्तत्वं, तव आख्यातैकवचनत्वादिना
कर्त्तरि विहितैकवचनत्वादिना वा शक्तत्वं इति शक्ततावच्छेदक-

गौरवमित्यर्थः । तत्तद्रूपेणैव शक्तत्वस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् शक्तता-
वच्छेदकगौरवमुभयमते समानमित्यत आह, ‘शक्यतेति समै-

कत्वत्वादिना शक्तत्वं, तव कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्यत्वमिति शक्यता-
वच्छेदकगौरवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्यत्वे च
योग्यताभ्रमात् कर्त्तृ-कर्मसाधारण्येनावयस्य दुर्वारत्वमित्यपि बोध्यं ।

• नव्यास्तु नन्वाख्यातस्य एकत्वत्वादिना प्रथमेकत्वादौ न शक्तिः
किन्तु आख्यातैकवचनस्य कर्त्तृकत्वेन कर्त्तृककिन् शक्तिः, आख्यात-
दिवचनस्य कर्त्तृद्वयत्वेन कर्त्तृद्वये शक्तिः, आख्यातवज्रवचनस्य कर्त्तृ-

प्रेरपि शक्तिरावश्यकीति भावः । ‘अभिधेयत्वं’ शक्तत्वं, तथाच रुचिकमिया

पलायमानस्येत्यादिन्यायावतार इति भावः । इदमुपलक्षणं स्वयमन्वत्तमन्वं

शक्त्यतीत्यादावुभयकर्मसंबोगस्यले स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य कर्त्तृ-कर्मसा-

धारकतयाख्यातस्य निष्ठत्वाग्रे स्वप्रकृत्यर्थत्वाग्रे च शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवं,

• एवं कर्त्तृकवचनाख्यातत्वादिकं शक्ततावच्छेदकमिति शक्ततावच्छेदकगौरवं,

एवं शक्यतावच्छेदकगौरवञ्च स्फुटमेव कर्त्तृकत्वत्वादे शक्यतावच्छेदकत्वादिति

तथाच कर्त्तृकत्वत्वादिना शक्तिकल्पने कर्त्तरि कर्मणि च विशेषणतया शक्तिः

सौकृतैव भवता अधिकञ्च तव शक्त्यादिगौरवमिति समुद्भवार्थः ।

वैयाकरणं स्वमतमुपसंहरति, ‘तस्मादिवि, एकवचनत्वम्याखण्डस्या-

दाख्यातत्वेन कर्तरि कर्मणि च आत्मनेपदत्वेन एक-

वज्जत्वेन कर्तृवज्जपु शक्तिः, आत्मनेपदैकवचनस्य कर्मैकत्वेन कर्मैकस्मिन् शक्तिः आत्मनेपदद्विवचनस्य कर्मद्वयत्वेन कर्मद्वये शक्तिः आत्मनेपदवज्जवचनस्य कर्मवज्जत्वेन कर्मवज्जपु शक्तिः, तथाच कर्तृ-कर्मशक्तिवादिनां वैयाकरणानां कर्तृ-कर्मणोरभेदसंशर्गणान्वयनियामकस्यैव अस्माकमपि कर्त्रेकादौनां तादात्म्यसम्बन्धेनान्वये नियामकत्वाच्चातिप्रसङ्गस्तदवस्य इत्यत आह, 'कर्त्रेकत्वादिनेति, कर्त्रेकत्वादिनेति पाठस्तु प्रामादिकः, 'अभिधानेऽपि' आख्यातस्य प्रकावपि, 'अभिधेयत्वं' शक्तिविशेष्यत्वं । नन्वत्र दृष्टोपपत्तिः किन्तु केवलकर्तृत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वं एव विवाद इत्यत आह, 'प्रकाविति, आख्यानञ्च पूर्वोक्तमिति प्राज्ञः ।

वैयाकरणः स्वमतनिष्कर्षमाह, 'तस्मादिति, 'आख्यातत्वेनेति पचते इत्यादावात्मनेपदेनापि कर्तृबोधनादिति भावः । 'आत्मनेपदत्वेनेति, परस्मैपदत्वेन कदाचिदपि कर्त्तृबोधनादिति भावः ।

ननुपममे ताह, 'तत्तदपेक्षेति भिन्नादिगैव किंवादिना वेत्यर्थः । आख्यातत्वञ्च दृष्टान्तकारमाधारकं लक्षमन्यत्रेति प्रागेवोक्तं तत्रैवानुमन्येयं । नन्वेवं कर्तृ-कर्मसंसारण्येन रुद्रान्वयस्य दुर्वारतादिति दोषस्यापरोक्षद्वयव्यवस्थाह, 'एकेति, एकैकस्यातपदेन कर्तृ-मध्ययोरभिधावात् छति-वर्धमानत्ववत् कर्तृ-मध्ययोरैव परस्परमन्वय आत्मनेपदकटत्वादिति भग्नदाह ।

नव्यास्तु कर्तारस्याऽन्यमप्यपकारशाल्यत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यान-प्रत्यक्षपुष्पमित्येव हेतुत्वं साधयान् च यथा तादृशशाल्यत्वावच्छिन्नं प्रति प्रेक्षादिपदसंयोगविज्ञानमनन्तानीं परामर्शानुमितिवत् कार्यं कारणभावकस्येन महागोरोरवपमता दृष्टव्यं तात्पर्यमिच्छाञ्च

वचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकाख्यातस्य च एकत्वादौ
शक्तिः सङ्ख्यायावाच्यगामित्वं कर्तृ-कर्मबोधकत्वञ्च

‘एकवचनत्वादिनेति, आदिना द्विवचनत्व-वङ्गवचनत्वपरिग्रहः, एक-
वचनत्वादिरूपेणाज्ञानदशायां तिप्तादिप्रकारकज्ञानादिना शक्तिभ्रमं
एकत्वादिवोधो घटानुभवसिद्धस्तदा आह, ‘तत्तद्रूपेण वेति, एव-
माख्यातत्वादे’ शक्ततावच्छेदकत्वाभिधानमप्यापाततः । वस्तुतस्तु
प्रागुक्तयुक्त्या तिप्तादिकेव बोध्यं । ननु भवतामपि सङ्ख्यान्वय-
नियमः कथमित्यत आह, ‘एकेति, ‘चत्वर्ये, एकेनैवाख्यातपदेनोप-
स्थापितत्वाच्च इत्यर्थः, ‘वाच्यगामित्वमिति सङ्ख्या-कालाद्यतिरिक्ता-
ख्यातबोध्यान्वयित्वमित्यर्थः, तथाच विग्रेयतावच्छेदकतासम्बन्धेन
आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति कालत्वैकत्वत्वाद्य-
वृत्तिप्रकारतासम्बन्धेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणतया नान्यत्र तद-
न्वयः, ऐवः पञ्चतीत्यादौ एकैवैवः एकपाककर्तृभिर-इत्याद्येवान्वय-
बोधः । अत एव सुवेकवचन-तिङ्गेकवचनत्वाद्योद्भवयोरेव सार्थक-
तेति भावः ।

केचित्तु कर्तृत्वावच्छिन्नविग्रेयतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्तृत्वप्रकारकोप-
स्थितिः कर्तृत्वावच्छिन्नविग्रेयतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारक-

नन्वाख्यातसामान्यस्य कर्तृशक्ततया स्वात्मनेपदस्यापि कर्तृबोधकत्व
कर्मबोधकत्वञ्च तस्य प्रसिद्धं तथाप्येकदा कर्तृ-कर्मतात्पर्ये ‘दैव’ पक्षते
तण्डुल इत्यादिप्रयोगोपस्थितिरित्यत आह, ‘कर्तृ-कर्मत्व’, ‘व्युत्पन्नमिति,

एकदाऽव्युत्पन्नं । अतएव मैवः पच्यते तण्डुल इत्यादयो

शब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्मलोपस्थितिर्विशिष्टता-
सम्बन्धेन कारणं, तदुभयातिरिक्तविशिष्टतासम्बन्धेनाख्यातजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशब्दबोधोत्पत्तेरलीकतया यावद्विशिष्टकारणबाधादेव सङ्ख्या-
कालादौ न सङ्ख्याया अन्वय-इत्याहुः ।

ननु पच्यत इति, प्रयोगस्य कर्तृ-कर्मोभयसाधारणतया चैवः
पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैवः पाककर्ता तण्डुलः पाककर्मिति बोधो
जायतां आत्मनेपदस्य कर्तृ-कर्मोभयवाचकत्वादित्यत आह, 'कर्तृ-
कर्मिति, बोधकत्वं स्मारकत्वं, 'अव्युत्पन्न' एकाख्यातपदविषयक-
ज्ञानस्यासिद्धं, पदज्ञानस्य उद्बोधकविधयैव पदार्थस्मारकतया
फलबलेन तत्तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नाख्यातपदज्ञानस्यैव कर्तृ-कर्मोद्बोध-
कत्वात्, अन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्तृत्व-कर्मत्वबोधस्य दुष्परित्या-
दिति भावः । चैवः पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि पच्यतेपदस्यानु-
वृत्त्या कर्तृ-कर्मस्मरणादुक्त 'एकदेति, चैवः पच्यते तण्डुलं मैवेण
पच्यते तण्डुलः इत्यत्र समूहालम्बनाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैकदैव कर्म-
कर्तृस्मारकत्वादेकेत्याख्यातपदविशेषणं, मैवेण पच्यते ओदनः
चैवस्तेमनं इत्यादिस्वप्नादृष्ट्यैव कर्तृ-कर्मबोधः । यदा 'बोधकत्वं'
अनुभावकत्वं, 'अव्युत्पन्न' एकाख्यातपदविषयकेकज्ञानजन्यकर्तृ-

एकदा तदुभयबोधाय कार्यं कारणभावाकल्पनादिति भावः । न चैकस्या-
ख्यातस्यैकदा कर्तृ कर्मबोधकत्वाभावे मैवेण तण्डुल पच्यते चैवस्तु तेमनं
इत्यादावेकस्मादाख्यातात् तण्डुले चैवकर्तृकपाककर्मत्वस्य मैवे तेमन-
कर्तृत्वस्य च समूहालम्बनशब्दबोधो न स्यादिति वाच्य । आख्यातान्तरा-

न प्रयोगाः । कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैव-

कर्मोपस्थितेरसिद्धं, पदज्ञानजन्यकर्त्तृ-कर्मोपस्थितेः शाब्दबुद्धि-
कारणतायां तत्तदुपस्थितियन्त्रिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य मंसर्गत्वा-
दिति भावः । 'न प्रयोगा इति न विना आवृत्ति चैवः पाक-
कर्त्ता तण्डुल' पाककर्त्तृति बोधजनका इत्यर्थः, एतच्चापाततः,
मति तात्पर्यज्ञाने आवृत्ति विनापि तादृशबोधस्येष्टत्वादिति
ध्येय । ननु तथापि चैव पच्यत इत्यत्र चैव, पाककर्त्तृति बोधो-
दुर्वारः आत्मनेपदस्य कर्त्तर्यपि शक्तत्वादित्यत्र आह, 'कर्त्तरौति,
'असाधुत्वात्' अनाकाङ्क्षितत्वात्, यमाद्यममभिव्याहृतानुपूण्यां एव
तत्राकाङ्क्षात्वादित्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्त्तृत्वबोधस्य दुर्वारत्वा-
दिति भावः । 'चक्षुर्थः, 'इत्यादयोऽपि न प्रयोगाः' इति

ध्याहारस्य एवेदृशसमूहात्मनश्शाब्दबोधाङ्गीकारात् यत्र च नाध्याहार-
स्तत्रैकस्मादेवाख्यातादाहृत्या क्रमेणैव कर्त्तृत्वस्य कर्मत्वस्य च शाब्दबोधो
न समुदात्मनः । नचावृत्तिसंज्ञाकारे एकस्याख्यावस्य एकदा कर्त्तृ-कर्मबोध-
कत्वाभावव्युत्पत्तिभङ्ग एव, एतादृशव्युत्पत्तावेकानुसन्धानावच्छिन्नतयैक-
स्याख्यातस्य विशेषितत्वादिति दिक् । ननु मास्य उक्तव्युत्पत्तिविरोधेनैक-
दोमयबोधकत्व, तथापि चैत्रे पाककर्त्तृत्वमात्रतात्पर्यदृष्टायां चैव पच्यते
इति प्रयोगः स्यादित्यत्र आह, 'कर्त्तरौति, 'असाधुत्वाच्चेत्यत्र चोऽवधान्ये ।
ननु कर्त्तृसङ्ख्याभिधानानभिधाने प्रथमा-द्वितीयानियामके कर्मसङ्ख्याभिधाना
नभिधाने च प्रथमा द्वितीयानियामके वक्तव्ये सङ्ख्यान्वये च भावनाविशेष्यत्व
नियामकमिति कर्त्तृ कर्मसाधारण्येन बोधस्य दुर्वारत्वादित्युक्तदोषविनाश-
याच कर्त्तृ कर्मणोरव्यवत्येऽपि चैत्रसङ्ख्येन पच्यते इत्यादिप्रयोगो भवती-

इत्यादयोऽपि कर्तरि नेति वैयाकरणाः । अत्र वदन्ति
भावनाविशेष्ये सङ्ख्यान्ययः समानपदोपात्तत्वेन एका-

सम्बध्यते, न कर्तृबोधका इति तदर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्मणि
सपोऽसाधुत्वात् तण्डुलः पचते इत्यादयोऽपि न कर्तृबोधका इत्यपि
मन्तव्य । लाघवादाख्यातस्य यत्र एव शक्तिः सङ्ख्याभिधानानभि-
धानाभ्यामेव प्रथमा-द्वितीयादिनियमः तत्र च सङ्ख्यायाः कर्तृ-
कर्मसाधारणेनान्वयबोधापत्तिरेव भूत्वाधिका अतस्त्वामेवोद्धरति,
'भावेनेति आख्यातार्थभावनाविशेष्ये इत्यर्थः', तादृशभावना-
विशेषणीभूतधातूनां दिवारणाय विशेष्येति, तथाच तादृशभाव-
नाया विशेष्यत्वेनान्वये यन्नियामक तदेव सङ्ख्यान्येऽपि निया-
मक, विशेष्यत्वञ्च प्रतियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्य, तेन न पचती-
त्यादौ न नञर्थे सङ्ख्यान्यय इति भावः । भावना चात्र यद्वो-
द्यापार आश्रयत्वादिस्य न तु यत्रमात्र, तेनाग्निं पचति चैत्रो

त्याश्रयेन समाधत्ते, 'अत्र वदन्तीत्यादि, 'भावेनेति, भावना च क्वचिद्व्यापार-
कुत्रचित् क्वति क्वचिदाश्रयत्व कुत्रचिच्च प्रतियोगित्व, आद्य प्राचा मते
इयोगच्छतीत्यादौ, द्वितीयं चैत्र पचतीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो जानातीत्यादौ,
चतुर्थं घटो नश्यतीत्यादौ, तथाचाख्यातार्थव्यापारादेर्विशेष्यत्वेनान्वयिन्वेवा-
ख्यातार्थसङ्ख्यान्यय इति फलित । अत्र भावनाविशेष्यभिन्नएव स्वार्थसङ्ख्यान्ययः
कथं न भवतीत्यत आह, 'समानेति क्वति-सङ्खयोर्विभिन्नशक्त्यैकपदोपात्तत्वे,
नैकधर्मिण्यन्यस्य साकाक्षत्वादित्यर्थः, शक्तिभेदसूचनायैकपद व्याप्ता
समानपदमुक्तं । अत्र समानपदोपात्तान्वयित्व स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थात्त-
रान्वयित्व आख्यातार्थसङ्ख्यान्यये नियामकमित्यायात, तथाचैतदपेक्षया
स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वमेव वैयाकरणमतमेव युक्तं लाघवा-

न्ययित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वय-

ज्ञानातौत्यादौ लक्ष्यार्थस्यापि संपदः, वर्तमानत्वादेः कृतिषाष्टेष्ट-
साधनत्वादेष्ट्यासंपदः ।

केचित्तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्तास्यातार्थ्यं भावना इत्याहुः ।
तदस्मत् । तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य फलस्यापि भावनात्वेन पच्यते
तंष्टुल इत्यादौ व्यभिचारभयेनापि मतान्तरानुसरणस्यासङ्गतत्वा-
पत्तेरिति ध्येयं ।

‘एकान्वयित्वेति एकविशेष्यान्वयित्वस्यानुमितत्वादित्यर्थः ।
अनुमानप्रकारस्य आख्यातोपस्थापितसङ्ख्या भावनाविशेष्यान्वयिनौ
कालाद्यतिरिक्तत्वे सति तदुपस्थापकपदस्मारितत्वात् भावनादिव-
दिति भावः । नन्वाख्यातार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन कुचान्वय-
इत्यत आह, ‘भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थ्य-

दिति चेत्, न, कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तकृतौनां
शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिं धर्मिणोऽन्यजनभ्यस्य शक्यतापत्तिश्चेति महागौरवं
स्यात् । न च स्थाश्रयसमवायित्वादिवज्जगत्परम्परासम्बन्धेन कृतिमत्त्वमेवा-
स्यातशक्यतावच्छेदकं वैयाकरणमतेऽपीति न शक्यतावच्छेदकानात्वगौरव-
मिति वाच्यं । समवायेन कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया निरुक्तपर-
म्परासम्बन्धेन कृतित्वस्य तथात्वे गौरवस्यापरीक्षारत् । उक्तसमानपक्षो-
पात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे तु न गौरवं वैयाकभ्यस्यास्यातजन्यसङ्ख्या-
प्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति व्याख्यातजन्यकर्तृपस्थितित्वेन हेतुतावदस्माक-
मपि तादृशशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्प-
नमिति भावं । ननु धैर्यस्तद्वृत्तं पक्षतोत्यादौ भावनान्वयस्तद्वृत्तादावपि
स्यात् तथाच कर्तृ कर्मसाधारण्येनैत्यादिनाश्रकापरीक्षार इत्यत आह,
‘भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थस्य भावनाया विशेष-

योग्यः कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः । चैत्रः

देभांवनायां विशेषणत्वेनान्वयादुक्तं विशेष्यत्वेनेति, 'कर्मत्वाद्यनवरुद्ध-
इति, अथ प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रोपादाने तण्डुलः पचति चैत्र-
इत्यादौ प्रथमायाः कर्मत्वे शक्तिभ्रमेण लक्षणाज्ञानेन वा यदा
तण्डुलकर्मकेत्यादिवोधस्तदापि तण्डुले भावनान्वयापत्तिरतः 'कर्म-
त्वाद्यनवरुद्ध इति कर्मत्वाद्यविशेषणोभूत इत्यर्थः, तेन पक्षं भुव्यते
तण्डुलस्य पाकोभवतीत्यादौ पाककर्मत्व-तण्डुलकर्मत्वादिविशेष्यक-
तदन्वयो नानुपपन्नः, कर्मत्वादिपदस्य स्वरूपकथनं अविशेषणत्वमात्रं

णत्वेनान्वयादाह, 'विशेष्यत्वेनेति । ननु कर्मत्वादेर्विशेष्यगतयोपस्थितं
चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौतण्डुलादिकमेव भावनाविशेष्यतया अन्वितमिति
किं नाङ्गीक्रियते इत्यस्योत्तरदानायाह, 'कर्मत्वादौति, 'आदिपदेन करण-
त्व-सम्भवात्पादादागत्य-सम्बन्धाधिकार्यत्वादीनां सुवर्थाणां परित्यज्य', तथाच-
तेषां कर्मत्वादिविशेष्यगतया उपस्थितत्वेन भावनायां विशेष्यत्वेनान्वये
निराकाङ्क्षत्वमित्युत्तरमभिप्रेतं । ननु यदि कर्मत्वादिविशेष्यगतयोपस्थितत्व-
मेव भावनाविशेष्यणत्वेनान्वये निराकाङ्क्षतावीजं तदा धात्वर्थस्य भावना-
विशेष्यतयाग्नये निराकाङ्क्षता न स्यात्तस्य कर्मत्व-करणत्वादिविशेष्यगतया-
नुपस्थितत्वादित्यत आह, 'प्रथमान्तेति, तथाच कर्मत्वादिविशेष्यगतयोप-
स्थिते धात्वर्थे च भावनायां विशेष्यत्वेनान्वयाविशेष्यत्वेनान्वयबोधस्याज्ञाय-
मानतया तद्वारणाय भावनायां विशेष्यत्वेनान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपद-
ग्न्योपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते इत्यर्थः । ननु विशेष्यगतयोपस्थित एव
कथमाकाङ्क्षा नास्तीत्यत आह, 'तथैवेति कर्मत्वादिविशेष्यगतयानुपस्थितेन
प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैव विशेष्यत्वेन भावनान्वयस्य साक्षाद्भावादित्यर्थः,
अत्रायम्भावः प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विशेष्यत्ववैधान्वयनियमेन विशेष्यगता-
काङ्क्षता भावनायाश्च विशेष्यणत्वेन विशेष्यसाक्षाद्भावेति भगवद्वद्व्यवस्थान्यायेन

विवक्षितं । अत एव यदा साक्षात्परम्परासाधारणपञ्चनौकानिरूपि-
तारम्भकताश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्रायः तदा एको वृक्षः
पञ्च नौका भवतीत्येव प्रयोगः, तत्र नौकायाः प्रथमार्थनिरूपितत्व-
विशेषणतया तत्र भावनान्वयासम्भवेनाख्यातार्थसङ्ग्रहान्वयासम्भवात् ।
यदा च पञ्चनौकासु वृक्षनिरूपितोत्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे
वक्तुरभिप्रायः तदा तु भवन्तीत्येव प्रयोगः, प्रथमस्य साक्षात्परम्परा-
साधारणत्वस्य उपादानात् साक्षाद्गृहारम्भक्रमहावयवानां नाग्रेऽपि न
क्षतिः, द्वितीयस्य तस्योपादानात् साक्षात्परम्परया वृहारम्भकता-
शून्यानामेव खण्डावयविनां साक्षात्नौकारम्भकत्वेऽपि न क्षतिः ।

प्रथमान्तोपस्थाप्य विशेष्योक्त्य भावनायास्तद्विशेष्यत्वेनान्वयः । न च प्रथ-
मान्तोपस्थाप्यस्य भावनाया विशेष्यतया ध्वन्ययोस्तु चैव पक्षतोऽप्यदौ
तृतीयया पाकानुक्रमा कृतिरित्यन्वयबोधसम्भवादिति वाच्यं । सुवर्थातिरि-
क्तविभक्त्यर्थसाक्षाद्विशेष्यतया प्रातिपदिकार्थे शाब्दबोधविययत्वात्तद्विधा-
रादिति । एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये
नियामकमस्तु तावत्तेवानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्निषा-
मकत्वकल्पनयेत्यभात् । कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्यापि तन्निषामकत्वेन नाभिधानं
किन्तु कर्मत्वाद्यनवरुद्धे भावनाया व्याकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोप-
स्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्निषामकमिति सूचनाय
परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमा-
न्तोपस्थाप्यत्वं एतन्वाचाभिधाने चन्द्र इव मुखं तिष्ठतीत्यादौ इवार्थनादृश्य-
विशेषणीभूतध्वन्त्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमुक्तमित्याहुः ।
तदसत् । उक्तरीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्निषामकत्वकल्पनयैवा-
नतिप्रसङ्गेन कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वस्य तन्निषामकत्वे मानाभावादिति । एतेन

केचित्तु एकवृत्तपदं परस्परैकवृत्तारम्भकारभ्यद्रव्यपरं, धातुपदञ्च साक्षादारम्भकतापरमेव । यदा नौकापदं साक्षात् तदारम्भकपरं, धात्वर्थश्चाभेद इत्याहुः ।

नौकायाः संयुक्तायाः संयुक्तावयविप्रचयरूपत्वे तु नौकापदं तादृशविज्ञचणसंयोगपरमित्यसमप्रकृतेन । न चैवं भूतले घटो नास्तीत्यादौ घटस्याभावांग्रे विग्रेषणत्वात् आख्यातार्थाश्रयत्वस्याभाव-
एवान्वयात् घटे सङ्ख्यान्ययोऽपि न स्यादिति वाच्यं । तादृश-
द्युत्पत्तिवैविध्येन तत्र भावनाविग्रेह्यप्रतियोगिन्येव सङ्ख्यान्ययादत-
एवानुपपत्त्या विग्रेषणतासम्बन्धेन भूतलवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगिता-
सम्बन्धेन भूतलनिष्ठाभावस्य वा घटे विग्रेषणतयैवान्वयाभ्युपगमा-
च्चेति भावः । धात्वर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-वर्तमानत्वादीनामपि
कर्मत्वाद्यनवबद्धतया तत्र तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति,
तथाच तद्विग्रेह्यक-भावनाप्रकारकशब्दबोधे तदुपस्थापकपदे प्रथमा-

प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तशुद्धः पक्षतोत्यादौ साधुत्व-
भ्रमदृशायां तण्डुलपदोत्तरप्रथमायाः कर्मत्वादिशक्तिभ्रमदृशायाश्च तण्डुले
भावनायां विग्रेह्यत्वेनान्वयापत्तिरिति कर्मत्वाद्यनवबद्ध इति । एतन्मात्रा-
भिधाने च धात्वर्थस्यापि तथात्वापत्तिरिति 'प्रथमान्तेति । यदा चैत्रः स्वः
पक्षतोत्यादौ व्यर्थयोभूतस्त्वपदार्थे प्रथमान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति
'कर्मत्वादीति; तत्र प्रथमाया एव कर्मत्वार्थकत्वादिति तेन तद्वारण्यं
धात्वर्थवारण्याय प्रथमान्तेतीत्यपास्तं । उक्तरीत्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्र-
स्यैव नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गादिति ।

यत्तु प्रथमान्तपदत्रयोपस्थितिः कर्मत्वादिविग्रेह्यतयोपस्थित्यभाव-
संस्कारिणो भावनाविग्रेह्यत्वेनान्वयबोधहेतुरिति, तदपि तुच्छं, तादृशो-

विभक्तिमन्मिथ्याहारोधात्तत्तरमाख्यातश्चाकाङ्क्षा तस्यास्य तन्मुख-
विशेष्यक-भावनाप्रकारकशब्दत्वं कार्यतावच्छेदक अतः प्रथमार्थ-
कर्मत्वादिविशेषणीभूते तदुत्पादौ न तदवयव । द्विविधविषयता-
शालिबोधश्च तात्पर्यसत्त्वे दृश्यत एव । अत एवायमेव दृश्यत-
इत्यादौ एवकारार्थान्यविशेषणत्वेन उपस्थितस्य भावनाविशेष्यत्वे-
नान्वयो नानुपपन्न । ननु तथापि चैव पचत चैव पचन्ती-
त्यादौ चैवादिषु कथं न भावनान्वयः । न चाख्यात-प्रथमयो-
र्वचनसाम्यस्यापि तन्मत्वमिति वाच्यः । चैवो मैवश्च गच्छत इत्यादौ
अभिप्रायादिति । मैव, आख्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य यद्वादे प्रथमैक-
वचनान्तोपस्थाप्य एवाम्बय, तद्विवचनोपस्थाप्यस्य भावनादे कचित्
द्विवचनान्तोपस्थाप्ये कचिदेकवचनान्तद्वयोपस्थाप्येऽपीत्यभ्युपगमात् ।
श्वमन्यत्रापि शब्दैकस्यानुपादेयत्वादिति भावः ।

केचित्तु दृश्यते चैव पचति, गच्छति चैव पचतीत्यादौ एकत्र
द्वयमिति वदेकाख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकौकृत्यापराख्यातार्थान्वयवार-
णाय 'कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशिष्ट-
प्रस्थित्यभावस्य महकारित्वे मानाभावात् चैव पचतीत्यादौ अतिप्रसङ्ग-
वारणाय कर्मत्वादितार्थरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्विण् हेतुताया-
गुरुलघुत्वात् । अस्तु वा खपदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता अवश्योत्तर-
प्रथमैकवचनमेव भावाख्यातवदित्यत्र मानाभावात् भावाख्यातस्यत्वे च भावः
सत्ता व्यौत्कर्गिकमेकवचनमेवति विशेषालुशासनस्य सत्त्वादत्र तु तदभा-
वादिति मत्तपि ।

नन्वाख्यातन कर्तृसङ्ख्यानभिधान एव द्वितीयेति प्रत्यवसित तथाच
यच्चाख्यातभेदेन दृश्यते कच्च कर्मसङ्ख्यानभिधान तत्र द्वितीया न स्यादिति

पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्तृ-कर्मणौ प्रथमा-
न्तपदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्ख्या-

इत्यर्थः, तेन पक्वं भुज्यते, तण्डुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्मत्व-
तण्डुलकर्मात्वादिमति भावनाया अन्यथो नातुपपन्नः । नचैवं धृत्यु-
द्देश्यकत्यागे दर्शनविषयत्वतात्पर्येण प्रयुक्ते धृतिः स्वाक्षा ज्ञायते
इत्यादौ अन्यथापत्तिः तत्र प्रथमाया एव चतुर्थ्यर्थे साव्यधिकतया
तदवच्छेदत्वेऽप्याख्यातोपस्थाप्यतदवच्छेदत्वाभावादिति वाच्यं । इष्टत्वात्,
अन्यथा प्रथममन्तेऽप्यप्रतीकारात् । कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादावकर्मक-
क्रियायां धात्वर्थे च तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति,
तथाच तद्विशेष्यक-भावनाप्रकारकशब्दबोधे पूर्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा
यद्यदातुपूर्वाज्ञानात् तत्तद्वर्त्ममुद्देश्यतावच्छेदकौकृत्य तत्तद्वर्त्म-
प्रकारकान्वयबोधोऽनुभवसिद्धः तत्तदातुपूर्वाज्ञानस्य विग्रिय तादृ-
शान्वयबोधे हेतुतया दृश्यते चेन्नः पचतीत्यादौ न तथान्वय इति
भाव इत्याहुः ।

चैवस्तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति मुमपत् प्रयोगोऽन्ताधुः स्या-
दित्यत आह, 'चैत्र इत्यादि, 'तत्रैव सङ्ख्यान्वयः' चैत्रः पचतीत्यत्र कर्त्रा-
ख्यातेन कर्त्तर्येव सङ्ख्यान्वयः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र च कर्मणि तण्डुल-
एव कर्मास्मात्तार्पसङ्ख्यान्वयः तथाच तदाख्यातपदेन यत्र कर्त्तृसङ्ख्याभि-
धानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीया तदाख्यातेन यत्र
कर्मसङ्ख्याभिधानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीयेत्याह-
तभेदेनानभिहितान्निष्कार्तीयसुचार्यवक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः । ननु
भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि सङ्ख्यान्वयस्तदा चैत्रेण सुप्यत-

न्वयः तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रेण सुष्यते गगनेन
स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य

ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनाया विशेषणत्वेनैव कुतो-
नान्वय इत्यत आह, 'तथैवेति विशेषणत्वेनैवेत्यर्थः, बोधस्येति
प्रेषः, 'आकाङ्क्षितत्वात्' आकाङ्क्षायाः कार्यत्वात् । नन्वेवं भाव-
प्रत्ययस्यैव भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यानस्यो न स्यादित्यचेष्टा-
पत्तिमाह, 'चैत्रेणेति, 'इत्यादाविति 'भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव
सङ्ख्येत्यपेतनेनान्वयः । भावनाविशेष्यविरहे हेतुचयमाह, 'प्रथमान्ते-
त्यादि । ननु उपस्थितभावनाया अनन्वयापत्तिदोषेण भावाति-
रिक्तस्यैव एव प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्यैव तु धात्वर्थ एव
भावनाविशेष्य इत्यत आह, 'धात्वर्थस्येति । ननु अनाद्यत्वा
तद्भूतश्रुत्युत्पत्तिरपि भावप्रत्ययस्यैव त्वज्यतामत आह, 'भाव-

इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् सङ्ख्यानस्यो न स्यादित्याशङ्क्यामिष्टामप्यो-
त्तरमाह, 'चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सुष्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्यवधानेन
चैत्रवृत्तिप्रवृत्तिर्निमीलनाद्यनुकूलकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन स्वार्थे धात्वर्थेऽन्वयोऽस्य
तथाच स एव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यानस्यो भवितुमर्हत्येवेत्यत आह,
'गगनेनेति स्यत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थः, तथाच पूर्ववदत्र भावनान्वयो-
धात्वर्थं न सम्भवति धात्वर्थस्य नित्यत्वेन भावनान्वयस्य बाधितत्वादित्यगत्या
सङ्ख्यानान्वय एव स्वीक्रियत इति भावः । ननु गगनेन स्थीयत इत्यत्रापि
प्रथमान्तपदाभावेऽपि आनादीत्यादाविवाश्रयत्वात्मिकाया भावनाया एव
विशेषणत्वेन धात्वर्थेऽन्वयोऽस्य तथाच गगनवृत्त्याश्रयत्वाभिरूपिका स्थिति-
रित्यन्वये भावनाविशेष्यीभूताया स्थितावेव सङ्ख्यानस्य स्यादित्यत आह,
'धात्वर्थस्येति गगनं तिष्ठतीत्यादावाश्रयत्वरूपे भावनाविशेष्यत्वेनैव धात्वर्थ-

भावनाया विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् भाव-
नाया बाधितत्वाच्च भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव

नाया इति चैवदृत्तिस्त्रापनिरूपिताश्रयत्व-गगननिष्ठस्थितिनिरू-
पिताश्रयत्वादेरेव प्रकृते भावनात्वेन तस्य धात्वर्थस्त्राप-स्थित्यादौ
बाधादित्यर्थः । एतच्चापाततः निरूपकत्वसम्बन्धेनैव तस्य तच्चान्वय-
सम्भवात् । वस्तुतोऽपि चैवनिष्ठः स्त्रापः गगननिष्ठा स्थितिरित्यादा-
वाख्यातायांविशेषणकाम्वयबोधस्तेवानुभवसिद्धत्वात् धात्वर्थो न भाव-
नाविशेष्य इत्येव तत्त्व । यदा एतदस्तरसेनैवाह, 'अतएवेति धात्वर्थे
भावनाया अनन्वितत्वेन बहुलाया अपि तच्चान्वयादेवेत्यर्थः,

स्थित्यन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया तद्वृद्धप्रसङ्गेनाश्रयत्वविशिष्टतया धात्वर्था-
न्वयो न सम्भवतीत्यर्थः । ननु विनिगमनाविरहेऽपि उभयत्र भिन्नभिन्ना-
व्युत्पत्ति कल्पनीया अन्यथा भावाख्यातस्थानीयव्युत्पत्तिविरोधेन गगनं तिष्ठ-
तीत्यादावन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह, 'भावनाया-
इति गगनवृत्त्याश्रयत्वस्य भावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थः ।
यद्यपि निरूपकतासम्बन्धेन गगनवृत्त्याश्रयत्वं तद्वृत्तिस्थितावबाधितमेव
तथापि प्रसङ्गे गगनेन श्लोषते न गृहघटेन इत्यादौ नान्वयान्वयानुपपत्त्या
निरूपकत्वसम्बन्धेन तदन्वयो न सम्भवति निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया
प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेऽपि तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक घट-
वृत्त्याश्रयत्वाभावबोधस्यासम्भवादित्यत्र तात्पर्यम् । न च न गृहघटेनेत्यतो-
घटवृत्त्याश्रयताया आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामात्र एव प्रतीय-
तामिति भोक्तृदोष इति वाच्यम् । तथा सति न घटेनेत्यादिवत् न गगनेन
श्लोषते इत्यादिरपि प्रसङ्गात् गगनवृत्त्याश्रयताया आश्रयतासम्बन्धेनाभावस्य
गगनवृत्तिस्थितौ सत्त्वादित्यत्रमधिकेनेति दिक् ।

सङ्ख्या एकवचनन्तु साधुत्वार्थम् । अतएव स्वापस्य द्वित्व-
बहुत्वेऽप्यौत्सर्गिकमेकवचनमेव । एवञ्च भावत्तिङ्गं

‘औत्सर्गिक’ द्वित्वाद्यन्वयबोधामभवस्थले एवानुशिष्टं, ‘औत्सर्गिक’
प्रथमोपस्थितमित्यपि कश्चित् । नन्वेव भावप्रत्ययानां निरर्थकत्वा-
प्रतिः चैषेण सुष्यते गगनेन स्वीयते इत्यादौ चैवनिष्ठस्वापश्रयत्व
गगननिष्ठस्वित्वाश्रयत्व इत्यादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह,
‘एवमेति, ‘यथायथमिति क्षटो वर्तमानत्वं दृष्टसाधनत्वं सिद्ध-

ननु यदि भावाख्यातानां सङ्ख्याबोधकत्वं तदा गगनेन स्वीयत-
इत्यादौ वर्तमानत्वाद्यन्वये तात्पर्याभवस्थले भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात्
प्रयोजनाभावात् तथा सङ्ख्याबोधकत्वनियमे च नियमेन सङ्ख्याबोधार्थमेव
तत्तत्प्रयोग उपपद्यते इत्यत आह, ‘एकवचनत्विति वर्तमानत्वादित्यात्य-
र्थाभावदृष्टायामपि गगनेन स्वीयते इत्यादावाख्यातैकवचनत्वित्यर्थः ।
‘साधुत्वार्थ’ तत्र त्वधातो साधुत्वस्य त्वे, भावाख्यातसमभिव्याहार’ विना
तत्र धातोर्साधुत्वापत्त्या अन्वयबोधकत्वप्रसङ्गात् भावाख्यातप्रयोगः
सम्प्रयोजन इत्यर्थः । न चाबोधकपदसमभिव्याहारो न साधुत्वसम्पादक-
स्तथा सति आनयनादौना स्वार्थकविकरणादौना समभिव्याहारस्यापि
साधुत्वसम्पादकत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । भावाख्यातस्य सङ्ख्याबोधकत्वे
बाधक भावाख्यातस्यैकवचनताया यस्मिन् उपपद्यमानकस्थलेन दर्शयति,
‘अतएवेति भावाख्यातस्थले अस्यान्ययादेवेत्यर्थः, ‘स्वापस्य द्वित्व बहुत्वे-
ऽपीति, तथाच यदेकवचनभावाख्यातस्य एकत्वसंस्थानबोधकत्वं तदा तुल्य-
भ्यायतया स्वापादिमतद्वित्वादित्यापत्त्यन्तत्वे भावस्थले द्विवचन-बहुवचन-
श्रोतापत्तिः । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वित्व-त्रित्वादिसंख्याया कदापि
कस्यापि न तात्पर्यमिति न तत्र द्विवचनादौल्यस्य तदा एकत्वसंस्थाया-
मपि तथैवेत्येकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति बाधकमित्यर्थः, ‘औत्सर्गिकमिति

यथायथं वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थः, तच्च

इत्यर्थः, 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व-भविष्यत्त्वपरिग्रहः, 'दृष्ट-
साधनत्वादीत्यादिपदात् कृतिसाध्यत्वादिपरिग्रहः । नन्वेव प्रथमान्त-
पदाभावात् तस्याप्यनन्वितत्वापत्तिरित्यत आह, 'तच्चेति, जानाती-
त्यादौ धात्वर्थेऽपि वर्त्तमानत्वादीनामन्वयादिष्टसाधनत्वादीनाञ्च
धात्वर्थ एव सर्वत्रान्वयादिति भावः । नन्वाख्यातार्थस्य धात्वर्थ-
विशेष्यतानिधमात् कथं तद्विशेषणत्वेन तस्यान्वय इत्यत आह,

गणनक्रमेण प्रथमोपस्थितमित्यर्थ, तथाच साधुत्वार्थं दिवचनरादे सम्भवेऽपि
विषयमोपस्थितिकत्वान्न तस्य साधुत्वनियामकत्वं कल्प्यते किन्तु प्रौढोपस्थि-
तिकातयैकवचनस्यैव तयात्वमिति युक्तिरित्यर्थः । ननु भावाख्यातस्यले यदि
कृतिसाधारो वा नार्थस्तदा भावाख्यातस्य कोऽर्थः कुत्र वा भावाख्यातेन
वर्त्तमानत्वादिवोध इत्याकाङ्क्षापामाह, 'व्यतयवेति भावाख्यातानां सख्या-
बोधकत्वविरहादेवेत्यर्थ, 'यथायथमिति भावणत्वेन वर्त्तमानत्व भावविधि-
स्यले इष्टसाधनत्वचेत्यर्थ, 'तच्च' वर्त्तमानत्वादिकम् । ननु छतौ व्यापारे वा
तदन्वयोऽनुभवविज्ञो न तु धात्वर्थेऽपीत्यत आह, 'तथैवेति भावाख्यातस्यले
धात्वर्थगतत्वेनैव वर्त्तमानत्वेष्टसाधनत्वप्रत्ययादित्यर्थ, भावाख्यातादिष्टसाधन-
ताप्रतीतिस्तु चैत्रेण पथ्येतेत्यादौ विधिभावस्यले बोद्धव्या । यदि च धात्वर्थं
वर्त्तमानत्वादिवोधो नाङ्गीक्रियते तदा चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थज्ञानादि-
गतत्वेन वर्त्तमानत्वबोधानुपपत्तिरिति भावः । यद्यपीष्टसाधनत्वं धात्वर्थं एव
सर्वत्र मधिकारमते भासते इति तदभिधानमसङ्गतं, तथापि छनोष्टसाध-
नतावादिसमस्यात् इदमुक्तं, वृष्टान्तार्थं तदुक्तमिति मान्या । ननु यथा
पाह इत्यादौ घञादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-
बोधकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यस्य तदेव प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-

धात्वर्थ एवान्वेति, तथैव प्रत्ययात् । तदबोधकानान्तु
घञादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रम् । भावनायाश्च कर्त्तरि

‘तथैवेति एषां धात्वर्थविशेष्यत्वेनैव प्रत्ययादित्यर्थः, तथाच भावनाया-
एव धात्वर्थविशेष्यतानियमादिति भावः । ‘तदबोधकानां’ वर्त्त-
मानत्वादौष्टसाधनत्वाद्यबोधकानां, ‘घञादीनां’ भावविहितघञा-
दीनां, ‘प्रयोगसाधुत्वमात्रमिति, ‘प्रयोगः’ सुन्दरः पाक इत्यादौ
पाकविशेष्यकान्वयबोधः, तत्राकाङ्क्षात्वमित्यर्थः, ‘मात्रपदात् सार्थ-
कत्वव्यवच्छेदः, ‘घञादीनामित्यादिपदेन भावविहितल्युङ्नादीनां
भावविहितक्तिप्रत्ययस्य च संग्रहः, भावविहितेत्युपादानात् कर-

बोधकतापीत्यत आह, ‘तदबोधकानामिति वर्त्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः,
‘तुशब्दोऽवधारणार्थः, तथाच घञादिस्थले वर्त्तमानत्वानुभवाभावेन वर्त्त-
मानत्वबोधकत्वाभावः, भावाख्यातस्थले वर्त्तमानत्वबोधस्यानुभविक्त्वेन न
तथेति वृष्टान्त दांष्टान्तिकवैषम्यमित्यर्थः । ननु चेन्न पक्षतोत्यादौ प्रथमा-
न्तपदोपस्थाप्ये येन केनापि सम्बन्धेनान्वयसौकारे अपचक्ष्यपि मैत्रादौ
कालिकसम्बन्धादिना पाकानुकूलकृतिमत्त्वात् पक्षतोत्यादिप्रयोगापत्तिरेवं
तादात्म्येन पाकानुकूलकृते स्वात्मकगुणे सत्त्वाद्बुद्धं पक्षतीति प्रयोगापत्ति-
रित्यत आह, ‘भावनायाश्चेति, तथाच चेन्न पक्षतोत्यादौ यदि चैत्रपदार्थ-
शरीरं तदा व्यवच्छेदकताख्यात्रयनासम्बन्धेन ह्यतेरन्वयः यदि च शरीर-
विशेषावच्छिन्नात्मा तदर्थस्तदा सम्वायाख्यात्रयतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति
नियमः सौकार्यो न तु येन केनापि सम्बन्धेन तदन्वयः सौकर्त्तव्य इति नोक्त-
दोष इति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यः । नन्वेव चैत्रेन पक्षते तल्लुण इत्यादौ
भावनायाश्चैत्रवृत्तिपाककृतेराश्रयत्वस्य तल्लुणादौ बाधेन कथं तत्र तद-
न्वयस्तथाच तत्र भावनाविशेष्यविरहात् सह्यान्वयो न स्यादित्यत आह,

स्वाश्रयत्वेन कर्मणि पुनरन्यथान्वयः, तव कर्तृ-कर्मा-

णादिविहितघञादीनां कर्मविहितक्रिप्रत्ययस्य च धात्वर्थेऽपि न
चतिः । न च कर्मणि क्रिप्रत्ययोऽभिद्वः तस्य भावप्रत्ययानुशिष्टत्वात्,
“या सृष्टिः सृष्टुराद्येत्यभिज्ञानपक्षे सृष्टिपदस्य भावसाधनत्वेऽपि
“कृदभिहितेति न्यायेन वर्जनकर्मलाभसम्भवादिति वाच्यं । इच्छा-
विषयेऽपि इष्टिपदप्रयोगस्य दृष्टतया भाव इव कर्मण्यपि तस्य साधु-
त्वात् । न च तत्र तत्प्रयोगः क्वाप्यदृष्ट इति वाच्यं । अग्नये स्त्रिष्टि-
कृते स्वाद्येति स्त्रिष्टिकृदोभयमन्वे तथा दर्शनात्, तस्य प्रोभनेच्छा-
विषयकत्वं अग्नये इत्यर्थकतया प्रामाणिकैर्वाख्यातत्वात् । न च तत्र
स्त्रिष्टेति निष्ठान्त एव पाठ इति वाच्यं । यङ्गस्विकारान्तपाठस्यापि
दृष्टत्वात् । श्रवण-श्रवणविषयेऽपि श्रुतिपद-श्रुतिपदप्रयोगाच्च । कर्म-
वाचकपदाभावेन “कृदभिहितेति न्यायस्य तत्रासम्भवादित्यलमप्रल-
तेन । ननु यदि भावनाविशेष एव संख्यान्यस्तदा पच्यते तण्डुल-
इत्यादौ तण्डुलादिषु कथं तदन्वयः तत्राश्रयतासम्बन्धेन भावनाया-
साधितत्वेन भावनाविशेषलाभावादित्यत आह, ‘भावनायाद्येति,
‘स्वाश्रयत्वेन’ स्वाश्रयतासम्बन्धेन, ‘कर्मणौ’ति कर्मप्रत्ययस्य च इत्यर्थः,

‘कर्मणि पुनरिति कर्मप्रत्ययस्थाने तण्डुलादावित्यर्थः, ‘अन्यथा’ वक्ष्यमाणप्र-
कारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदाख्यातस्य यदा कर्मत्वबोधे तात्पर्यविरहः किन्तु,
कर्मत्वे तदा तण्डुलस्यैव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यान्ययित्वेन कर्तृ सङ्ख्याया-
अनुक्तत्वात् द्वितीयापत्तिः, एवं पच्यत इत्यादौ कर्माख्यातस्य यदा कर्मबोधे
तात्पर्यं नास्ति किन्तु कर्मत्वबोधे तदा घञस्यैव भावनाव्ययितया तण्डुलादेर्मा-
त्राविशेष्यत्वविरहिततया सङ्ख्यान्ययित्वे कर्मसङ्ख्याया अनुक्तत्वे द्वितीयापत्त्या

अभधायत्ववत् अस्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम् । अतो

‘अन्यथा’ वक्ष्यमाणक्रमेण, तथा चाश्रयतासम्बन्धेन बाधेऽपि प्रभारा-
न्तरेण विग्रेयत्वे न बाधकमिति भावः । ननु कदाचिदाश्रयता-
सम्बन्धेन कर्त्तर्य्यन्वयः क्वचिच्च कर्मणि अन्यथान्वय इत्यत्र कि
नियामकं अत आह, ‘तवेति तवाख्यातस्य कर्त्तृ-कर्मबोधकत्व तुल्य
ममापि आख्यातस्य कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन भावनाबोधकत्व कर्मण्यन्यथा
तदन्वयबोधकत्व इत्यर्थः’, तथाच यथा तन्मते परस्मैपदस्य न कर्म-
बोधकत्व तथा ममापि परस्मैपदस्य न कर्मणि भावनाया अन्यथान्वय-
बोधकत्व किन्तु कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन तद्बोधकत्व, यथा तव कर्त्तरि यको-
ऽसाधुत्वं तथा ममापि कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन भावनान्वयबोधे तस्यासाधुत्वं,
यथा तव एकदा न कर्त्तृ-कर्मबोधकत्व तथा ममाप्येकदा न
कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः । क्रमेणा-

तत्पुनः पक्षत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, ‘तवेति वैयधिकरणस्येत्यर्थः’,
तथाच भवन्मते यथा परस्मैपदेन नियमत कर्त्तुरभिधानमिति तत्र न
द्वितीया एव चैवेष्ट पक्षत इत्यादौ कर्म्मबोधकत्वमेव न तु कर्त्तृबोधकत्वमिति
तत्र न द्वितीया तथा ममापि परस्मैपदेन कर्त्तृत्व बोध्यते न तु कर्म्मत्व पक्षत-
इत्यादौ चाख्यातेन कर्म्मत्व बोध्यते न तु कर्त्तृत्वमिति शोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
ननु पक्षति पक्षत इत्यादावसाधुत्वात् कर्त्तृत्व कर्म्मत्वबोधोभास्तु पक्षत-
इत्यादावाख्यातस्योभयत्र साधुत्वात् एकदा कर्त्तृत्व कर्म्मत्वबोधभादाय द्विती-
या-द्वितीययोरनुमपत्तिरित्यत आह, ‘पक्षत इति, तथाच पक्षत इत्यादाव
साधुतया अन्यथा वा यथा नैकदा कर्त्तृ कर्म्मोभयबोधकता तथा ममापीति
नातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु भावना छतिस्तथाच रयोगच्छतीत्यादौ भावना-

मैत्रेण पचति तण्डुलः तण्डुलं पच्यते मैत्रः मैत्रः पश्यते
तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना च व्यापार-
मात्रोपलक्षिता अचेतनानुरोधात् । भिन्नाभ्यां रूपा-

षड्गौणे प्रयोजनमाह, 'मैत्रेणेति, परस्मैपदेनापि तिपा कर्मणि
तण्डुले विषयतया भावनाया अन्वयबोधने तदर्थसंख्याया अपि
तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया
मैत्रे आश्रयतया भावनान्वयात् तदुत्तिसंख्याया अयनभिधानात्
तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । 'तण्डुलमिति, कर्त्तव्याश्रयतया
भावनान्वयाबोधेऽपि थकः साधुत्वे पश्यते इत्यात्मनेपदेन कर्त्तरि
मैत्रे तेन सन्दर्भेन भावनाया अन्वयबोधनात् तदर्थसंख्याया अपि
तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया
तण्डुले भावनाया विषयत्वेनान्वयात् तदुत्तिसंख्याया अयनभि-
धानात् तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । 'मैत्र इति, एकंदा
दोभयान्वयबोधस्याप्यभ्युपगमे पश्यत इत्यनेन भावनायाः कर्त्तव्या-
श्रयतया कर्मणि चान्वयान्वयबोधनात् तदुभयवृत्तिसंख्याया अय-
नभिधानेनोभयैव प्रथमा स्यादिति भावः । 'आख्यातार्थभावना-
विशेषे संख्यान्वय इत्यत्र भावनापदार्थं निर्वक्ति, 'भावना चेति
भावना न प्रयत्नत्वमात्रविशिष्टा अपि तु व्यापारत्वविशिष्टापौत्यर्थः,
व्यापारत्वं धर्मत्वं, 'अचेतनेति अग्नि. पचतीत्यादावचेतनेऽपि संख्या-
विरहेऽपि तद्विशेषाप्रसिद्धा संख्यान्वयो न स्यादित्यत्र आह, 'भावना चेति,
'व्यापारेति, 'मात्रपदं हात्प्रार्थक, तथाच रयोगच्छतोऽद्यादो धातुर्गानुकूल-
व्यापार एव भावनापदार्थ इति शोक्तव्य इति भावः । 'अचेतनानुरोधात्'

भ्यामेकधर्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमप्रसिद्धं
सम्भवदव्याहृतं न वार्यते । अथ तदुल्लंघयति चैवः

नयानुरोधादित्यर्थः, 'व्यापारेत्पुनरप्यत्र आश्रयत्वप्रतियोगित्व-
मपीति बोध्यम् । अन्वैक्यस्यानुपादेयत्वात् तेन चैवोजानाति घटो
नृशतौत्यादेरपि स्पष्टम् ।

केचित्तु व्यापारमात्रोपलक्षिकेत्यस्य कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ता-
ख्यातार्योपलक्षण इत्यर्थ इत्याहुः । तदसत् । तथा सति कर्मा-
ख्यातार्थस्य फलस्यापि भावनात्वेनाधिमग्न्यासङ्गते ।

वैयाकरणेनाख्यातस्य कर्तृकर्मशक्तौ चैवादिपदाख्यातादिपदयो-
रसामानाधिकरण्यान्ययानुपपत्तिप्रमाणीकृता निराकरोति, 'भिन्ना-
भ्यामिति, एकधर्मिबोधकत्वमात्रस्य सामानाधिकरण्यपदार्थत्वे फल-
मादिपदेऽपि घटादिपदसामानाधिकरण्यव्यवहारपत्तिरत 'भिन्ना-
भ्यां रूपाभ्यामिति उक्तम् । घटोऽस्ति नौलमानयेति वाक्यद्वय-
स्यस्वीयनीलपद-घटपदयोरपि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्फुटत्वात् ।
एतच्च सामानाधिकरण्यपदार्थतया अभिहितं न तु कर्त्तृदिशक्ति-
साधकहेतुघटकवैयर्थ्यादित्यवधेयम् । 'अव्याहृतमिति आख्यातपद-
चैवादिपदयोरेकाधिकरणवृत्तिस्वरूपमित्यर्थः । 'न वार्यते' कर्त्तृ-

रयो गच्छतीत्याद्यचेतनविशेष्यकबोधानुरोधात् । ननु कर्त्तृदि कर्मणि च
अदिनाख्यातस्य शक्तिस्तदा चैवपदाख्यातपदयोर्विभिन्नरूपाभ्यामेकधर्मे
शक्तत्वरूपसामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत आह, भिन्नाभ्यामिति, एक-
धर्मे शक्तत्वं व्यसिद्धमिति नैयायिकैरनुपपन्नमादिति भावः । सम्भवदिति,
भिन्नाभ्यामेकधर्मेविशेष्यकशब्दबोधजनकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यं न

इत्यत्राश्रयतया चैवस्तु भावनाविशेष्यः चैत्रेण पच्यते
तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्,
रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभि-

त्वादिशक्त्यापि न निवार्यते, कर्तृत्वादिशक्त्याप्युपपद्यत इति यावत् ।

केचित्तु 'अन्यादृश' यत्राख्यातेन कृतिर्बोध्यते तत्र चैत्रादिपदे-
नापि चैत्रादिक बोध्यते इत्येवहपमित्यर्थः, इत्याहुः ।

'कर्मणि पुनरन्यथा' इत्यन्यथाशब्दार्थं विवेचयितुं शङ्कते,
'अथेति', 'कथमिति केन सम्बन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः । उत्तर-
यति, 'विषयतयेति, उत्तर निराकरोति, 'रथेनेति कथमाख्यातोप-
स्थिताया गमनाद्यनुकूलव्यापाररूपाया भावनाया विशेष्योचामादि-
रित्यर्थः, तत्र गमनानुकूलव्यापारस्य नोदनादेर्विषयाप्रसिद्धेरिति

वार्थ्यते न नैयायिकैरस्माभिरपि निवार्यते कृति चैत्रत्वम्भिन्नाभ्यां व्या-
ख्यातपद चैत्रपदभ्यां एकस्य चैत्रस्य शाब्दबोधजननादिति भावः । ननु
भावनाविशेष्ये यदि सङ्ख्यान्यस्तदा क्रमैः प्रत्ययस्यने भावनाविशेष्यत्वविरहा-
दाख्यातार्थसङ्ख्यान्ययित्वानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति, 'भावना-
विशेष्य इति, व्याख्यातार्थसङ्ख्यान्ययौ च स्यादिति श्रेयः । 'कथमित्यत्र
भावनाविशेष्य इत्यनुषङ्गते । अथान्तरमाशङ्कते, 'विषयतयेतीति चैत्रेण
पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलचैत्रवृत्तिपाकभावनाविषय इत्यन्यथो वाच्यस्तथाच
तत्र तण्डुलस्य भावनाविशेष्यत्वेनाव्यातार्थसङ्ख्यान्ययित्वानुपपत्तिमित्यर्थः ।
'रथेनेति रथवृत्तेर्गमनानुकूलव्यापाररूपभावनाया सत्त्वेऽपि तस्या नोदनादि-
रूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः, सचेतनकर्तृकक्रिया-
स्यने सर्वत्र तात्पर्यभेदेन द्विविधान्वयबोधः प्रदर्श्य अचेतनकर्तृकक्रियास्यले

धान का गतिः, अत्र प्राञ्चः मैत्रेण पच्यते तण्डुलद्वयच
मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

भाव । 'मैत्रनिष्ठेति' अत्र निष्ठता द्वितीयार्थः, सा चाख्यातार्थभाव-
नान्वयिनी, 'विषय इत्यत्र विषयत्व समर्गः, पाकाकर्म्मण्यपि तण्डुले
तण्डुलत्वरूपेण मैत्रनिष्ठपाकभावनाविशेष्यत्वस्य सत्त्वात् तत्रापि मैत्रेण
पच्यते इति प्रयोगप्रसङ्गात् । कर्माख्यातस्य फलवत्ताप्रतीतिरनुभव-
सिद्धत्वाच्च, 'मैत्रनिष्ठेति, अत्रापि निष्ठत्व द्वितीयार्थः, भावना
आख्यातार्थः, न तु निष्ठत्व समर्गः, भावना द्वितीयार्थः, समानपदो-
पात्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एव तदर्थसङ्ख्यान्वय इति प्रागुक्त-
व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः । भावनाविषयत्वञ्च भावनाविषयकत्व भावना-
जन्यत्वमिति यावत्, अन्यथा पाकत्वरूपेण मैत्रकृतिविषयचैत्रनिष्ठ-
'कृतिजन्यपाककर्म्मण्यपि तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगा-
पत्तेः । फलमपि कर्माख्यातार्थः, फलत्व कार्यत्व, प्रतियोगितासम्बन्धेन
प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत् । अत एव व्यापारतो भेदः, जन्यत्व
शक्तित्वञ्च समर्गः, पदानां स्वार्थान्वयपुटितपदार्थान्तरावोधकत्व-
व्युत्पत्तेश्चात्र नादरः । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधयेष्वुपाधनत्व-
कृतिभ्यां पुटितस्य धात्वर्थस्य घटोभविष्यतीत्यादावाख्यातार्थ-
वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिताश्रयत्वाभ्यां पुटितस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थस्य

एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति, 'मैत्रेणेत्यादि, 'पाकभावनाविषय इत्यस्य वक्ष्य-
माणातण्डुल' इत्यनेनान्वयः । 'मैत्रनिष्ठेति, अत्र निष्ठत्व द्वितीयार्थः, भावना
आख्यातार्थः, विषयत्व जन्यत्वञ्च समर्गः, फलमात्मनेपदार्थः, शक्तित्वमा-

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षा-
त्परम्परया भावनाविशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते
ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली
ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्योग्राम इति ।

नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्वमात्रं

चान्वयाभ्युपगमेन तद्व्यापत्तेरसाम्वर्चिकत्वादिति भावः । नन्वेवमा-
ख्यातार्थभावनात्विशिष्टविशेष्यः कथं तण्डुलः भावनात्वस्य प्रयत्न-
व्यापारत्वादिरूपतया फलत्वस्यातयात्वादित्यत आह, 'साक्षादिति
पूर्वत्र साक्षादुत्तरत्र परम्परयेत्यर्थः । 'रथनिष्ठेति, अत्रापि शालित्वं
जन्यत्वं अनुकूलत्वञ्च संसर्गः, फलस्य व्यापारजन्यत्वं धात्वर्थद्वारा
तत्प्रयोग्यत्वं, निष्ठत्वं द्वितीयार्थः, अन्वयस्तस्य धात्वर्थगमने न तु
व्यापारे, अन्यद्वितीयग्रामगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चलेऽपि रथे
अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः । अतएव प्रागेव रथ-
निष्ठव्यापारजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयोनोक्तः । 'व्यापार-
विशेष्य इति परम्परया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थः ।

प्राचीं मते दूषणाभिधानपूर्वकं मतान्तरमाह, 'नव्यास्त्विति ।

अयत्वरूपं संसर्ग इत्यर्थः, 'साक्षादिति प्रथमबोधानुसारेण, 'परम्परयेति
द्वितीयबोधानुसारेणेति, अचेतनकर्तृकक्रियास्थले एकविधमेवान्वयं दर्शयति,
'रथेनेति, 'व्यापारविशेष्य इति, तथाच परम्परया भावनाविशेष्ये ग्रामे
सङ्गान्वयो नानुपपन्नः साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यत्वमात्रस्याख्या-
तार्थसङ्गान्वयनिषामकत्वादिति भावः । एवमन्यत्रापि कर्मप्रत्ययसङ्गे,
पञ्चसंज्ञानेपदार्थत्वं व्यवस्थापयितुं नव्यमतं दर्शयति, 'नव्यास्त्विति, तत्र

तृतीयार्थोऽस्तु सङ्ख्यामात्रं वा, सम्बन्धस्तु पचतीत्यादा-
विव वाक्यार्थः। अस्तु च फल-कर्मणोरपि सम्बन्धस्तथा

‘भावना’ यन्न, ‘आदिपदात् व्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः, ‘सङ्ख्या-
मात्रं वेति, चैत्रेण पच्यते इत्यादावित्यादि, ‘सम्बन्धस्तु’ निष्ठा-
रूपसम्बन्धस्तु, ‘वाक्यार्थ’ ससर्गमर्यादया लभ्य, रणेन गम्यते
इत्यादौ पुनराधेयत्व द्वितीयाविभक्तेरेवार्थ, नामार्थ-धातुवर्धयोर्भेदा-
न्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्युपाधेयत्वस्य ससर्गत्वे
चैत्रः पच्यते तण्डुलः इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्य । तादृशा-
न्वयबोधे द्वितीयायाः सहकारित्वात् । चैत्र पच्यते तण्डुलः चैत्रौ
पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीयाद्युपस्थिताधेयत्वाद्यन्वयाभावेन तथापि
आधेयत्वे द्वितीयोपस्थाप्यत्वस्य नियामकस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति भावः ।

फलस्य पदान्तरालम्ब्य दर्शयितुं भावनादेरित्यादिकस्यार्थ इत्यन्तं, चैत्रः
निष्ठभावनाविधेयेत्यादौ भावनादेरित्यर्थ, ‘आदिपदेन वर्तमानत्वपरिग्रह,
‘आधेयत्वमात्रमिति, ‘मात्रपदेन कृतियवच्छेद । ननु चैत्रेण पच्यते तण्डुल-
इत्यादौ आधेयत्वस्य द्वितीयार्थत्वे चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ यावन्तोऽर्था-
शब्दबोधविषयास्तावदधिकपदार्थस्य आशब्दबोधविषयत्वापसिक्तयापानुभव-
विरोध, कर्तृप्रत्ययस्थले यावन्त पदार्था भासन्ते तावत्समसङ्ख्या एव
पदार्था कर्त्तृप्रत्ययस्थलेऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्वसिद्धत्वादित्यत आह,
‘सङ्ख्यामात्रं वेति, ‘मात्रपदेनाधेयत्ववच्छेद । ननु द्वितीयायाः आधेयत्वार्थ-
कत्वाभावे द्विती चैत्रनिष्ठत्वस्य कुतो लाभ इत्यत आह, ‘सम्बन्धस्त्विति चैत्र-
कृत्योराधेयत्वरूपः सम्बन्धस्त्वित्यर्थ । ‘पचतीत्यादाविति, यथा चैत्रे प्राक्ता-
नूजलक्षतेराश्रयत्व संसर्गस्तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ चैत्र-कृत्योरप्याधेयता-

फलन्तु कस्यार्थः । न च तदपि तथा, प्रकारौभूय
भासमानत्वात् । फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि
क्रियाजन्यफलालाभात् विशेष्य-विशेषणभावविपर्यय-

‘फलं कर्मेति, ‘सम्बन्धः’ शास्त्रिरूपः, ‘तथा’ वाक्यार्थः, ‘अपि-
शब्दात् क्रिया-फलयोर्व्यापार-फलयोः समुच्चयः, तत्रापि जन्यत्वस्य
वाक्यार्थत्वात् । ‘न चेति, ‘तदपि’ फलमपि, ‘तथा’ संसर्गः, तथाच
मैत्रनिष्ठपाकभावभावान् तण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः, स्वजन्यफलवत्त्वं
स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा सम्बन्धः न तु मैत्रनिष्ठभावनाविषय-
पाकशास्त्रितण्डुल इत्यन्वयबोधः, अतो धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदेना-
न्वयस्याद्युत्पन्नत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । ननु फलावच्छिन्नक्रियाया-
धात्वर्थत्वात् धात्वर्थ एव फलं इत्यत आह, ‘फलावच्छिन्नेति
विक्रिन्ति-संयोगाद्यात्मकफलविशिष्टेत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च जन्यजनकभावः,
‘क्रियाजन्येति पश्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलशास्त्री तण्डुलः
रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनजन्यफलशास्त्री ग्राम इति
बोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘विशेष्य-विशेषणभावेति,

संसर्ग इति तस्य प्रदार्ढ्यविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः । ‘फलेति पाकजन्य-
फलविक्रियादि-तण्डुलादिरूपकर्मयोगोराश्रयत्वरूपः सम्बन्धोऽपि वाक्यार्थ-
इत्यर्थः, वाक्यार्थत्वञ्च तत्तत्पदद्वयाकाङ्क्षादिलभ्यत्वं, ‘तदपि’ फलमपि, ‘तथा’
संसर्गरूपो वाक्यार्थः, ‘प्रकारेति, तथाच फलप्रकारकबोधानुपपत्तिरिति
भावः । ननु फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपचधातुत एव फललाभ इत्यत आह,
‘फलावच्छिन्नेति, ‘विशेष्येति, यादृशविशिष्टोऽयत्पदार्थः तत्तत्पदात् तादृश-
विशिष्टार्थं श्वावगम्यते अन्यधानिप्रसङ्गात् तथाच फलावच्छिन्नव्यापार-

स्यावश्यकत्वात् तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्यञ्च
आख्यातोपस्थापिताया भावनायाः क्रियाविपर्ययाः

यद्रूपविशिष्टे वृत्तिग्रहः तद्रूपविशिष्टस्यैव पदेन बोधनादिति भावः ।
इदमुपलक्षणं, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इतरविशेष-
णत्वेनोपस्थितस्य अन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च धात्वर्थैक-
देशस्य फलस्य कर्मणि साक्षादन्वयसम्भवात् फलत्वेन फलभावा-
प्रसङ्गाच्च विकृति-मयोगत्वादिरूपेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वा-
दित्यपि बोध्यः । 'आत्मनेपदार्थ इति, एतावत्पर्यन्तं प्राचीनमत-
विवेचनं, तद्रूपयति, 'इत्येति, 'भावनायाः' यत्रस्य, एतस्य पच्यते
तण्डुल इत्यादौ, तथाच तत्र पाकविषयककृतिजन्यफलशाली तण्डुल-
इति बोध इति भावः । ननु भावनैव धात्वर्थं विशेषणीभूय भावते
तथाच भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्येवान्वयबोध-

बोधकधातुना फलावच्छिन्नव्यापारबोधनेऽपि फले क्रियाजन्यत्वानाम् एव
स्यादिति भावः । नन्वेव फलभावात् एव न स्यादित्याशङ्क्यामाह, 'तस्मा-
दिति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ फलस्य पदान्तरालभ्यत्वादित्यर्थः,
'आत्मनेपदार्थ इति आत्मनेपदत्वावच्छेदेन फले शक्तिरित्यर्थः । आख्यातत्वञ्च
न फलशक्ततावच्छेदक परस्मैपदस्य कुत्रापि फलबोधकत्वेन तस्यातिप्रसक्तत्वा-
दन्यथा शब्दत्वादेरेव फलशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । कर्मप्रत्ययस्थले
द्वितीयाद्यन्तरेण्य इति स्वमतं प्रमादयितुमाख्यातार्थकतेरन्यथ इति
प्राच्या मतं वृषयति, 'इत्येति कर्माख्यातस्थाने फलस्यात्मनेपदार्थत्वे इत्यर्थः,
फलस्यात्मनेपदार्थत्वाभावे फले भावनान्वय एव नास्ति क्व तद्विचारवार्ता-
पीतीत्येवमसौ नानुपपत्तिरिति भावः । 'आख्यातेति चैत्रेण पच्यते तण्डुल-
इत्यादौ चैत्रवृत्तिपाकभावनाप्रयोज्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयस्वीकारे

फलेऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावना-
विषयक्रियायाः फलेऽन्वये तिङुपस्थापितभावनायां

इत्यत आह, 'भावेनेति, 'भावनायां' सङ्ख्या-कालेष्टसाधनार्थवृत्ति-
रिक्तार्थं, 'अन्वये'ति पचतीत्यादावित्यर्थः, 'अन्वयः' अन्वयबोध-
निधमः। न च क्रियायाः फल-भावनयोरुभयत्रैव विशेषणतया
अन्वयबोधोऽस्तु क्रियावत् तद्विषयकभावानापि जन्यतामन्वयेन फल-
विशेषणमस्तु फलञ्च तण्डुले विशेषणमस्त्विति वाच्यं। तादृश-

इत्यर्थं, 'न लभ्येतेति, तथाचानुभवविरोध इति भावः। ननु चैवदृति-
भावनाविषयपाकजन्यफलप्राप्तौ तण्डुल इत्याकारक व्याख्यातार्थभावना-
विषयकः शाब्दबोधो वाच्य इत्यत आह, 'भावेनेति व्याख्यातार्थभावेनेत्यर्थः',
'अन्वये' अन्वयसूचकारे, 'तिङुपस्थापितेति कर्त्ताख्याते चैवन्तयुक्तं पचती-
त्यादौ चैत्रस्तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्वान्वयबोधकतश्च च धात्वर्थ-
विशेषणककार्यकृतिविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्ति कृता सा च भूमी
स्यात् यदि चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ व्याख्यातार्थकृतिविशेषणको धात्व-
र्थपाकविशेष्यकचैत्रवृत्तिभावनाविषयपाकजन्यफलप्राप्तौ तण्डुल इत्याकार-
कान्वयबोध लौकिकत इत्यर्थः। ननु पचधातुसमभिव्याहृतकर्त्ताख्यात-
जन्यकृत्युपस्थितेः कृतिविशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्व पचधातुसमभिव्याहृत-
कर्मोपस्थातजन्यकृत्युपस्थितेः पाकविशेष्यक कृतिप्रकारकशाब्दत्व कार्य-
तावच्छेदकमिति विशेषत एव व्युत्पत्तौ व्यङ्गीकार्यं तयोश्च न भङ्गः।
सामान्यतश्च पचधातुसमभिव्याहृतव्याख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वावच्छिन्नस्य न
कृतिविशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमुच्यते येन तद्विरोध-
स्यादिति चेत्, न, उक्तकार्यं कारणभावदयकस्यनमपेक्ष्य जाधवेन सामान्यतः
तादृशस्यैकस्यैव कार्य-कारणभावस्य कन्दनाया युक्तत्वात् तथाच तादृश-
सामान्यकार्यं कारणभावज्ञेन चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ अपि कृति-

क्रियाया विशेषणत्वेनान्यत्रान्वयः कृतो भज्येत । तस्मात्
कृत्यनभिधायकभावकर्म्मरुद्योगे कृतशक्तेः सुपोलब्ध्या
भावनया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः, सुवर्थ-

बोधस्यापि तत्रानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'भाव-कर्म्म' इति चैषेण
षक्तं चैषेण पक्षोदय इत्यादावित्यर्थः, 'सुप.' द्वितीयाविभक्तिः,
'भावनया' कृत्या, तथाच चैषेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैवनिष्ठ-
कृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तण्डुलइत्यन्वयबोधः, सम्यगैव जन्यत्वं

विशेष्यकपाकप्रकारक एकबोध स्यादित्येव प्रकृतं कृत्यव्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्ग-
परार्थः । अयच्च बोधः फलस्य क्रियाजन्यत्वालाभप्रसङ्गेन दूषित एवेति भावः ।
नन्वेवं कर्म्मख्यातस्थले कृतिकाम एव न स्यादिति तस्मात्तत्र स्वमतं दर्शयति
'तस्मादिति, कर्म्मप्रत्ययस्थले आख्यातोपस्थाप्यभावनायां अन्यथासम्भवा-
दित्यर्थः, 'कृत्यनभिधायकेति चैत्रस्य पाक इत्यादिभावकृत्यस्थले यद्यर्थ-
कृतेर्जन्यतासम्बन्धेन पाके अन्यथा, चैत्रेण पक्वकण्डूष इत्यादिकर्म्मकृत्यस्थले
द्वितीयार्थकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वय इत्यर्थः । 'कृतशक्तेरिति
कृता शक्तिर्यस्या इति वज्रबोधि, तथाच नाशवेन यच्छी-द्वितीयासाधारण-
सुप्तावच्छेदेन कृतिशक्तिकल्पने कर्म्मख्यातस्थलेऽपि सुप एव द्वितीयात्,
कृतिकामो भविष्यतीति भावः । सुप्स्थले च पचधातुसमभिव्याहृतसुप्जन्य-
कृत्यपस्थिते पाकविशेष्यक-कृतिप्रकारकशब्दत्वमेव सामान्यतः कार्यता-
वच्छेदकमिति न तु गौरवं न वा तत्र तद्भङ्ग इत्यभिप्रायेणाह, 'सुवर्थकृते-
त्येति । ननु तथापि भाव-कर्म्मकृतेरेव कृतिशक्तिरस्तु विनिगमकाभावा-
दिति चेत्, न, कर्तृ-कर्म्मणो कृति निवृत्तिमित्यनुशासनेन यथा शक्ते सिद्ध-
त्वात् । तस्मादेव कर्त्तरि यत्नादि द्वितीयाविधायकसुप्तादपि द्वितीयाधामपि
कृतिशक्तिसिद्धिः अन्यथा तत्सूत्रस्य द्वितीयावधकत्वानुपपत्तिः समान-

कृतेर्विक्रित्यां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
कर्तृ कर्मवच्च कृति-फलयोरप्यभिधाने नियमान्ना-

सम्बन्ध, 'तण्डुलपदञ्च तण्डुलावयवपर, तेन विक्रितिरूपस्य तस्य
तण्डुलावृत्तित्वेऽपि न कृतिः । एवमोदन पच्यते तण्डुल इत्यादावो-
दमादिपदमपि बोध्य । न चैव तथापि यत्रावयवविक्रितिरूप फलं
नोत्पन्न तत्रैव तदाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरिति वाच्य । इष्टत्वादिति
भावः । ननु कृते, क्रियाविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्ते कथमेतदित्यत-
श्चाह, 'सुत्र्येति, 'व्युत्पन्नत्वादिति चैत्रेण एकमित्यादौ व्युत्पन्नत्वादि-
त्यर्थ', तथाच निदर्शयतेरेव तर्थात्वमिति भावः । 'नियमादिति
प्रवादेः सहकारेणैव कृते', एकः सहकारेणैव फलस्य सार्वधातु-
कैर्नैवाभिधानं युगपत्कृतिफलयोरभिधानञ्च नाख्यातमात्रेण इति

विषयत्वाभावादिति भाव । इदञ्च बोध्य सुत्रावच्छेदेन कृतिप्रतीति स्मृत्या
प्रथमाद्यपि कृतिशक्तिराभावात् तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ
प्रथमा द्वतीयाभ्यामेव स्मृतायाः कृते शब्देऽन्वयः स्वीक्रियते सम्भेदे नान्य-
तरवैयर्थ्यमिति न्यायान् । अतएव सुबर्णकृतेऽप्युवाच शब्दकार, अन्यथा
द्वतीयाथकृतेऽप्येव उक्तवान् स्यात् इयमदीयो बुद्धिप्रकाशं सुधीभिः
द्यावनीयः । ननु चैत्रेण गुणं पच्यते इति प्रयोगापत्तिः चैत्रदत्तकृतिजन्य-
माकृष्टविश्लिष्टादिरूपतण्डुलावयववृत्तिविजातीयसयोगात्मकफलस्य तादा-
त्म्येन सस्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह, 'कर्तृ-कर्मवच्चेति तथाच भवन्मते
यथा पच्यते इत्यादौ व्यायवनासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येन,
तण्डुलादावन्वय इतिनोक्तरोधः तथा अस्मन्मतेऽपि फलस्यावयवता-
सम्बन्धमेव तत्रान्वय इति नोक्तरोध इत्यर्थं, कर्तृ लयोरभिधानन्तु
नृष्टान्तार्थमनुवादमात्र भावनायाः कर्मव्यायवत्वनेत्यादिपूर्वग्रहे इत्यन्वये

तिप्रसङ्गः । न वा पश्यते तण्डुलो मैत्र इत्यादयः
प्रयोगाः । तिडुपस्थापितायाः सङ्ख्याया भावनाया-
इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः । “चैवो

निघमादित्यर्थः । ‘नातिप्रसङ्ग’ इति चैत्र पच्यते इत्यादौ कृते,
तण्डुल पचतीत्यादौ फलस्य न प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । ‘प्रयोगा’
युगपत्कृति-फलबोधका । नन्वेव कर्माख्यातेन भावनाया अनभिधाने
आख्यातार्थभावनाविग्रेयत्वस्य तदर्थसङ्ख्यान्वयानियामकत्वात् तत्र कि
नियामक स्यादित्यत आह, ‘तिडुपस्थापिताया इति, ‘भावनाया-
इव’ कर्माख्यातार्थभावनाया इव, ‘प्रथमान्तेति, तथाच यथा कर्मा-
ख्यातभावनान्वये कर्माधनवत्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं नियामक

नियमस्योक्तत्वात् तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः । नातिप्रसङ्ग’ न चैत्रेण
भूय पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्गः । ननु एकस्मादेव पच्यत इति वाक्यादे
कदा चैत्रे पाककर्तृत्वस्य तण्डुले पाककर्तृत्वस्य च बोधे तात्पर्यद्वयाया
चैत्रस्तण्डुल पच्यते इति प्रयोगावतिरिक्त्यत आह, ‘न वेति, तथाच तदा-
ख्यातजन्यकर्तृत्वशब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दसामयौ एव तदा-
ख्यातजन्यकर्तृत्वशब्द प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशब्दसामयौ प्रतिबन्धि
केत्येकदोभयशब्दसामयौस्थले परस्परप्रतिबन्धेन न कस्यापि शब्दबोध
इति न तथा प्रयोगावतिरिति भावः । इदमपि प्रागुक्तस्य स्मरण्याय तेन न
पौनरुक्त्यः । ननु यदि चैत्रेण पच्यत इत्यादौ व्याख्यातार्थभावनाया नान्वयस्तदा
भावनाविग्रेयविरहात् कुत्र कर्माख्यातार्थसंख्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह,
‘तिडुपस्थापिताया इति, यथा पचतीत्यादौ प्रथमान्तोपस्थाप्यत्व भावनान्वये
नियामक तथा चैत्रेण तण्डुल पच्यत इत्यादौ व्याख्यातजन्यसंख्याप्रकारक
शब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियामक वक्तव्य इत्यर्थः, ‘व्युत्पन्न’ इति

कृतेर्विक्रिच्छां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्
कर्तृ कर्मवच्च कृति-फलयोरप्यभिधाने नियमान्ना-

सम्बन्धः, 'तण्डुलपटञ्च तण्डुलावयवपर, तेन विक्रिस्तिरूपस्य तस्य
तण्डुलावृत्तित्वेऽपि न कृतिः । एवमोदनः पच्यते तण्डुल इत्यादावो-
दनादिपदमपि बोध्यं । न चैवं तथापि यथावयवविक्रिस्तिरूपं फलं
नोत्पन्नं तत्रैव तदाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वादिति
भावः । ननु कृतेः क्रियाविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तेः कथमेतदित्यत-
श्चाह, 'सुवर्णंति, 'व्युत्पन्नत्वादिति चैत्रेण पक्षमित्यादौ व्युत्पन्नत्वादि-
त्यर्थः, तथाच निङ्कर्णरतेरेव तर्थात्वमिति भावः । 'नियमादिति
प्रवादेः सङ्गकारेणैव कृतेः, एकः सङ्गकारेणैव फलस्य सार्वधातु-
मेनैवाभिधानं युगपत्कृतिफलयोरभिधानञ्च नाख्यातमात्रेण इति

विधयत्वाभावादिति भावः । इदंनु बोध्यं सूत्रावच्छेदेन कृतिप्रकृतौ सूत्रार्था
प्रथमाहुष्यपि कृतिप्रतिरारायाता तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ
प्रथमा द्वतीयाभ्यामेव सूत्राभाः कृते पाकेऽन्वयः स्वीक्रियते सम्भेदे नान्य-
तरवैधर्म्यमिति न्यायात् । अतएव सुवर्णकृतेष्वेवैवात्र सङ्गकार, अन्यथा
द्वतीयाद्येकतेष्वेवैव उक्तवान् स्यात् इत्यस्यदीयो बुद्धिप्रकाश सुधीभि-
श्चाधर्नीयः । ननु चैत्रेण गुणं पच्यते इति प्रयोगापत्तिः चैत्रकृतिप्रतिरन्व-
याकृजन्मविक्रिच्छादिरूपतण्डुलावयववृत्तिविजातीयसंयोगात्मकफलस्य तादा-
त्म्येन स्वस्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह, 'कर्तृ-कर्मवचेति तथाच भवन्मते
यथा पच्यते इत्यादौ व्याश्रयतासम्बन्धेन कर्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येन
तण्डुलादावन्वय इतिनोक्तदोषः तथा अस्मन्मतेऽपि फलस्याश्रयता-
सम्बन्धमेव तथान्वय इति नोक्तदोष इत्यर्थः, कर्तृ फलयोरभिधानन्तु
दृष्टान्तार्थमनुवादमात्र भावनाया कर्तृव्याश्रयत्वेनेत्यादियुक्त्यर्थे कृत्यन्वये

पक्षानि भुङ्क्ते पक्षापसार्यतां” ॥ इत्यादौ सामानाधिकरण्यादन्यथानुपपत्त्या कर्तृ-कर्मणौ कदाच्ये ।

कलरूप सामानाधिकरण्यमसिद्धं त्रजादौना प्रत्ययतया भेदेनाप्यन्यथोपपत्तेरित्यतः समानलिङ्गकलरूप सामानाधिकरण्य प्रमाणयितुं कर्तृ-कर्मग्रन्थि साधकमुदाहरणद्वयमाह, ‘मिचेति । न च स्वसमान-लिङ्गकल कथं धर्मिमाधकमिति वाच्य । भेदान्वयबोधे समानलिङ्गकलस्यातन्त्रत्वात् । न चाभेदेनान्वयेऽपि समानवचनत्ववत् समान-लिङ्गकलमपि न तन्त्र “वेदाः प्रमाण” इत्यादौ “जात्याकृति-व्यक्त-यस्तु पदार्थ” इति न्यायसूत्रे च उभयोरेव स्वभिचारादिति वाच्य । अजहन्निङ्गस्थले अभेदान्वयबोधे तदुभयोरतन्त्रत्वेऽपि तदतिरिक्तस्थले तदुभयोरेव तन्त्रत्वादिति भावः । ननु साधवेन कृतः कृति-फलयोः प्रको व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव तत्र भेदान्वयेऽपि समानलिङ्गकलस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह, ‘भोक्तेति, कृति-फलयोः कदाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृतौ त्रष्टाश्रयत्वस्य भोजने पाकफलविक्रितिकर्मकत्वस्य च बाधादिति भावः । एतदपि कर्तृ-कर्मग्रन्थि साधारण्यायोदाहरणद्वय । कृतिः कदाच्यत्वे कर्तृ कर्त्ताख्यातार्थस्याश्रयत्वस्यान्यथानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्मा-ख्यातार्थस्य फलस्यान्यथानुपपत्तिं दर्शयति, ‘पक्तेति, ‘सामानाधिकरण्यादीत्यादिपदान् भोक्ता त्रष्टादीत्यादौ प्रथमार्थ-आधेयतान्वय-

भोक्तृपदार्थे त्रष्टाश्रयत्वस्यायोग्यत्वादिति भावः । एवं पक्षानि भुङ्क्ते इत्यादौ च बोध्य, ‘अपसार्यतां, प्रपञ्चाय्यता, ‘सामानाधिकरण्य’ चैत्रादिपदार्थ-

गन्ता गतोग्रामो मित्रा पक्षौ गतं पुरं । भोक्ता लुप्यति

तथा तिङ्ङ्यसङ्ख्यान्येऽपि इति भावः । एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधे-
नोक्तं । तत्र आख्यातार्थभावनाविशेष्ये तदर्थसङ्ख्यान्य इति नियमे
पक्षत्वव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया विशिष्य आख्यातत्वात् ।
वस्तुतस्तु भावनापद व्यापारत्वविशिष्टस्यैव वर्तमानत्वत्वादौष्टसाधन-
त्वादौतराख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपधर्मवत्त्वरूपभावनात्वविशिष्टत्व-
रूपेण फलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षकं, तथाच भावनात्वविशिष्टविशेष्ये
सङ्ख्यान्य इत्येव नियमोज्झाद्यान् इति बोध्यं । नन्वेवं कर्तृ-कर्मणौ
कृतोऽपि वाच्ये न स्यातां तथापि साधवेन कृति-फलयोरेव शक्तेर-
चित्तत्वात् इत्यत आह, 'चैत्रो गन्तेति, कर्त्तरि कर्मणि चोभयस्यैव
शक्तिव्यवस्थापनाय कर्तृ-कर्मभेदेनोदाहरणद्वयं । ननु एकधर्मिबोध-

चैत्रः पञ्चमीत्यादौ कृत इत्यर्थः, तथा आख्यातजन्यसंख्याप्रकारकशब्दत्वा-
वच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन कर्तृ-कर्मोऽख्यातजन्योपस्थिति-
साधारण्यौ हेतुतेति भावः । ननु यदि कर्त्ता कर्म च आख्यातार्थः किन्तु
कृतिः कर्मत्वञ्च तदा कर्तृकर्मविहितकृतेरपि तद्वत्कृति-कर्मत्वबोध-
कत्वमङ्गीक्रियतामविशेषादित्यतः कृता कर्तृ-कर्मबोधकता शब्दस्यापयितुं
कारिकामाह, 'चैत्रो गन्तेत्यादि, चैत्रो गन्तेत्यादौ दृष्ट्वा कर्त्ता, गतोग्राम-
इत्यादौ ह्रस्वप्रत्ययेन कर्म, मित्रा पक्षौत्यादौ दृष्ट्वा कर्त्ता, गतं पुरं इत्यत्र च
ह्रस्वप्रत्ययेन कर्त्ता कर्म च प्रतीयते उभयत्र साधुत्वात् तथाच दृष्टादीना-
माख्यातवत्कर्तृबोधकत्वाभावे चैत्रोगन्तेत्यादावभेदान्वयबोधाशुपपत्तिरिति
भावः । अन्यत्र चैत्रः पञ्चमीत्यादिवत् भेदान्वयबोध एव वक्तव्य इत्यत आह,
'भोक्तेत्यादि, तथाच भोक्तेत्यत्र दृष्ट्वा कृतिमात्रबोधकत्वात् 'भोक्तृपदार्थं
विज्ञेयोद्वय दृष्ट्वासीत्याद्यानार्थद्वयावयवत्वबोधो न स्यात् भोजनानुसूतकृतौ

दाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थेऽन्वयः

लघुत्वात् करणादौ तत्तत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाच्च ।
करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रकृतकारणत्वमात्रं वा,
सम्प्रदानत्वं स्तब्धविशेषभागित्वेन इच्छाविषयत्वं, विशेषपदोपादानात्
विक्रयादौ क्रेचादेर्न सम्प्रदाभत्वं, आह्लादौ पिचादेः स्तब्धविशेष-
भागितया नोद्देश्यत्वं, अपि तु प्रीतिभागितया अतो न तस्य
सम्प्रदानत्व, अत एव “नम-स्तौत्यादिसूचान्तरेणैव तत्र चतुर्थी-
विधानं । ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र इच्छा चतुर्थ्यर्थः सा च
समुदासलम्बनव्यावृत्तविषयतासम्बन्धेन ददात्यर्थतावच्छेदकस्तत्त्वविशेषे
अन्वेति, स्तब्धविशेषानुकूलत्यागस्य ददात्यर्थत्वात्, त्यागो ज्ञानं, इच्छा
वा, इच्छायाञ्च विलक्षणविषयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः, आधेयत्वञ्च
द्वितीयार्थः, तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकस्तत्त्वविशेषेऽन्वयः, तथाच
विप्रविषयकेच्छाप्रकारोभूत-गोक्तित्त्वविशेषजनकत्यागातुकूलक-
तिर्मानित्यन्वयबोधः, विषयत्वं प्रकारीभूतत्वं, जनकत्वं अतुकूलत्वञ्च
संसर्गः । वृक्षाद्योदकमासिञ्चतीत्यादौ च वृक्षादिषु सम्प्रदानप्रयोगो
गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः, तत्र चतुर्थी-द्वितीययोराधेयत्वमर्थः, तत्र
चतुर्थ्यर्थाधेयत्वं सिचधात्वर्थतावच्छेदकघटके संयोगे अन्वेति, संयोगा-
वच्छिन्नद्रव्यक्रियातुकूलकर्तृक्रियाया एव सिचधात्वर्थत्वात्, द्वि-
तीयार्थाधेयत्वञ्च साचाह्लात्वर्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति, तत्रैव
द्वितीयार्थाधेयत्वस्य व्युत्पन्नत्वात्, अत एव वृत्तं उदकं सिञ्चतीति न
प्रयोगः । न चैवं “कर्मांशं यमभिप्रेति तत्सम्प्रदानं” इति पाणिनि-
सूत्रविरोध इति वाच्यं । तस्यापि कर्त्ता कर्मजन्यस्तब्धभागित्वेन

चैवस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटात् पृथक् परोऽपरो वेत्या-

बोधस्य परिग्रहः, 'कर्तृ-कर्मणि छदाच्य इति, कर्त्ता ज्ञाता नष्ट-
इत्यादौ च हजादेराश्रय-प्रतियोग्यादौ निरुद्धलक्षणा । न च
समवायित्वलक्षणाश्रयत्वस्य कृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघु-
तया तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं । तस्य लघुत्वेऽपि
हजादिपदजन्यताप्रकारकशब्दबोधे स्मारसिकत्वाभावस्य प्रामाणि-
कानुभवविद्वत्तया शक्यतावच्छेदकत्वामभावान् । न च कृतिमत्त्वरूप-
कर्तृत्वमपेक्ष्य फलवत्त्वरूपकर्मत्वस्य गुरुतया कथं तस्य शक्यतावच्छेद-
कत्वमिति वाच्यं । पक्षेत्यादौ कर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययवत् पक्षमित्यादौ
कर्मत्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्मारसिकत्वस्य प्रामाणिकानुभवविद्व-
तया गौरवस्थाकिञ्चित्करत्वादिति भावः । कर्त्तरि शक्तिः कर्मणि
च निरुद्धलक्षणेत्यपि कश्चित् । चानीयं दूषं दानीयो ब्राह्मणः
पतनीयो वृक्षः आशितमिदमासनं इत्यादौ करण-सम्प्रदाना-
पादानाधिकरणादिकम्बु कृतो लक्षणमेव । न च कर्तृत्वमादाय
विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कर्तृत्वस्य करणत्वादिकमपेक्ष्य

गन्तादिपदार्थयोरभेदान्वयबोधः । ननु यदि कृत्वस्थले कर्त्ता कर्म च
तदर्थेच्छदा गन्तेत्यादौ एकदेशीभूतकृतौ गमनादेरन्वयो न स्यात् पदार्थः
पदार्थेनान्वेतीति ध्रुवसिद्धिबोधेन कृतावेकदेशे पदार्थस्य धातुर्थस्यान्वया-
सम्भवादित्यत आह, 'चैत्रादन्य इत्यादि, अत्रान्यपदार्थेकदेशेनान्वयत्वादिना
पदार्थभूतपञ्चम्यर्थाबाधितत्वादेरन्वयवदिक्षापि चैकदेशान्वयः श्लोकार्थं
इयर्थं, 'चैत्रस्येति, नम्रत्वञ्च पुत्रपुत्रत्व, अथ चाद्यपुत्रे पश्यमान्वयस्त्री-
कारात्, 'इत्यादावित्यादिपदेन पटो घटात् एयमित्यादिपरिग्रहः । अत्र

दाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थेऽन्वयः

लघुत्वात् करणादौ तत्तत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाच्च ।
 करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रकृतकारणत्वमात्रं वा,
 सम्प्रदानत्वं स्वत्वविशेषभागित्वेन इच्छाविषयत्वं, विशेषपदोपादानात्
 विक्रयादौ क्रेचादेर्न सम्प्रदानत्वं, आह्लादौ पित्रादेः स्वत्वविशेष-
 भागितया नोद्देश्यत्व, अपि तु प्रीतिभागितया अतो न तस्य
 सम्प्रदानत्व, अत एव "नम-स्वस्तोत्यादिसूचान्तरेणैव तत्र चतुर्थी-
 विधानं । प्राङ्गणाय गां ददातीत्यत्र इच्छा चतुर्थ्यर्थः सा च
 समूहालम्बनव्यावृत्तविषयतासम्बन्धेन ददात्यर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषे
 अन्वेति, स्वत्वविशेषानुकूलत्यागस्य ददात्यर्थत्वात्, त्यागो ज्ञानं, इच्छा
 वा, इच्छायाश्च विलक्षणविषयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयः, आधेयत्वञ्च
 द्वितीयार्थः, तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषेऽन्वयः, तथाच
 विप्रविषयकेष्वाप्रकारोभूत-गोहृत्तिस्वत्वविशेषजनकत्यागातुकूलक-
 त्तिर्मानित्यन्वयनोऽर्थः, विषयत्वं प्रकारोभूतत्वं, जनकत्वं अनुकूलत्वञ्च
 संसर्गः । वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ च वृक्षादिषु सम्प्रदानप्रयोगो
 गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः, तत्र चतुर्थी-द्वितीययोराधेयत्वमर्थः, तत्र
 चतुर्थ्यर्थाधेयत्वं सिचधात्वर्थतावच्छेदकघटके मयोगे अन्वेति, संयोगा-
 वच्छिन्नद्रव्यक्रियानुकूलकर्तृक्रियाया एव सिचधात्वर्थत्वात्, द्वि-
 तीयार्थाधेयत्वञ्च साचाह्लात्वर्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति, तत्रैव
 द्वितीयार्थाधेयत्वस्य व्युत्पन्नत्वात्, अत एव वृचं उदकं सिञ्चतीति न
 प्रयोगः । न चैव "कर्मणा यमभिप्रेति तत्सम्प्रदान" इति पाणिनि-
 सूत्रविरोध इति वाच्यं । तस्यापि कर्त्ता कर्मण्यस्वत्वभागित्वेन

यमिच्छति तत्सम्पादनमित्यर्थात् शेषमस्मात्कृतसुप्रशक्तिवादे अनु-
सन्धेय । अपादानत्वञ्च परकीयक्रियाजनविभागाश्रयत्वं, वृक्षात्पणं
पततौत्यत्र पतनाश्रयस्य पणंदिरेपादानत्ववारणाय जन्यान्त
विभागविशेषण, तत्र पञ्चम्या विभागः समवेतत्वश्चार्थः, तथाच
वृक्षनिष्ठविभागजनकवृक्षभिन्नसमवेतपतनाश्रयः पणं इत्यन्वयधीः,
सचण्णे धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्यः, तेन वृक्ष-
त्यजति खगः इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्व, “भ्रुवमपायेऽपादान” इति
पाणिनिमूचस्यापि ‘अपाये’ विभागे, यत् ‘भ्रुव’ यदधिकरण,
तदपादानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अवधित्वमेवापादानत्व, अवधित्वञ्च
स्वरूपसम्बन्धविशेष, वृक्षात् विभज्यते इत्यादौ च अवधितानिरूप-
कत्वं पञ्चम्यर्थं, वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रय पणमित्य-
न्वयधीः, अन्यत्र चापादानप्रयोगो गौणः, शेषमस्मात्कृतसुप्रशक्ति-
वादेऽनुसन्धेय । अस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि एतत्प्रकरणे
कृतप्रत्ययस्य स्मारसिकप्रयोगविरहादेव तस्य न कृतप्रत्ययस्य शक्यता-
वच्छेदकत्व । अधिकरणत्वञ्च प्रतियोगितानुयोगित्ववदाधारत्वापर-
नामकस्वरूपसम्बन्धविशेषः । तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि
तत्प्रकारेण स्मारसिकप्रयोगविरहाच्च कृतप्रत्ययस्य शक्यतावच्छेदकत्व-
मित्युक्तमप्रकृतेन । ननु कर्त्तादिः कृतप्रत्ययार्थत्वे तदेकदेशे इत्यादौ
धात्वर्थान्वयो न स्यात् तत्प्रकारक-तदिशेष्यकशब्दबुद्धिं प्रति तन्नि-
रूपितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणतान्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपाया-
श्रकाह्यायाः स्वरूपसत्कारणत्वात्, अन्यथा नित्योत्पलमित्यादौ
उत्पलत्वादिजातेरपि अभेदसम्बन्धेन नित्यस्यान्यापत्तेः, चित्रगुरि-

त्याहो चिचपद तात्पर्यग्राहक गोपद एव चिचगोस्त्रामिनि लक्षणा,
न तु गोपदे गोस्त्रामिनि लक्षणा, तदेकदेशे गति तादात्म्यसम्बन्धेन
चिचपदार्थस्थान्ध, केवलचिचगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्र, न तु
शब्दबोध पदार्थदयाभावात् । अत एव पदार्थ पदार्थनाम्नीयते,
न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिका । न च पदार्थतावच्छेदक-
जात्यलक्षणोपाधेरेवापरस्थान्धो नाम्युपेयते तदतिरिक्तेषु च पदार्थता-
वच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्ध, अत एव चिचगुरित्यादावपि चिचपद
न तात्पर्यग्राहक, अपि तु गोपद गोस्त्रामिपर, तदेकदेशे गति
तादात्म्यसम्बन्धेन चिचगुपदार्थस्थान्ध, केवलचिचगुपदादपि शब्द-
बोधादिति वाच्य । तथापि शुक्ल द्रव्य नित्य चैवत्य नम्रा सुन्दर,
इत्यादावप्येकदेशोभूते शुक्लरूप पुचादौ नित्य-सुन्दरादेरभेदसम्बन्धे-
नान्वयापत्तेर्दुर्वारित्वादित्यत आह, 'चैवत्येति, यथा अन्यशरीरजन्य-
शरीर नष्टपदार्थ, पुत्रस्य पुत्र कन्ये दूत कन्याया कन्या पुत्रावपि
नष्टपदार्थ, तदेकदेशे प्रथमजन्यताया पक्ष्यर्थस्य निरूपितत्वस्थान्ध,
यदा शरीरजन्यशरीरमेव नष्टपदार्थ, तदेकदेशे प्रथमशरीरे
पक्ष्यर्थस्य जन्यत्वस्य अन्वयसंवेदनापौत्यर्थ । न च तत्र पक्ष्यर्थस्य
नष्टार्थोपस्थान्ध इति वाच्य । पक्ष्यर्थो हि जन्यत्व, प्रयोज्यत्व वा, नाद्य-
बाधात, नान्य चैवत्युपे तदपौत्रे च तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् इति भावः ।
ननु प्रयोज्यत्वविशेष एवेह पक्ष्यर्थस्तथाचानतिप्रसङ्गाच्च नष्टार्थं तदन्वय,
यदा शरीरमेवात्र नष्टपदार्थ, पक्ष्यर्थस्य जन्यत्वस्य च स्वायत्तशरीर-
जन्यत्वसम्बन्धेन तच्चान्वय, अथवा पक्ष्यर्थस्य जन्यत्वस्यान्यतासम्बन्धे-
नैव शरीरेऽन्वय, शरीरस्य च जन्यतासम्बन्धेन पुन शरीरेऽन्वय,

तथैव साकाङ्क्षत्वात् । अस्तु वा कृत्यादिघटित एव

एकपदार्थस्यापि वारदयान्वयाभ्युपगमात्, नामार्थयोरपि भेदेनान्व-
यस्य जनकादिपदस्यलेऽपि खण्डशक्तिवादिना विग्रिष्टवाचकपदस्यले-
ऽभ्युपगमात्, केवलनमृपदे च विग्रिष्टे शक्तिरतो नमृपद-पुत्रपदयोर्न
पर्यायता तयोः पर्यायत्वस्येष्टत्वे च नमृ-पुत्रादिपदयोः शरीरमेव
शक्यं, केवलनमृ-पुत्रादिपदे विग्रिष्टनिवृत्तलक्षणेत्यत आह, 'मैत्रा-
दन्य इत्यादि, 'अन्यपदस्य भेदवानर्थः, तदेकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थस्य
प्रतियोगित्वेन यथा अन्वयः इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे प्रतियोगित्वे च
स्रष्टृन्तिमैवत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन मैत्रादेरन्वय इति नातिप्रसङ्ग इति
भावः । 'घटादित्यादि, पृथक्कृण्वविग्रिष्टं पृथक्शब्दार्थः, परत्वगुण-
विग्रिष्टं परशब्दार्थः, अपरत्वगुणविग्रिष्टं अपरशब्दार्थः, तेषामेकदेशे
पृथक्त्व-परत्वापरत्वादौ घटादिति पञ्चम्यर्थस्य अवधिमन्त्रस्य यथा
अन्वय इत्यर्थः । उदाहरणवाक्यं भूयःसु तथा दर्शनादव्युत्पत्तिर्दा-
व्यार्थः । 'तथैवेति तत्र यथा आकाङ्क्षा वर्तते तथैवावासाकाङ्क्षा-
मत्तादित्यर्थः, अन्यत्र तादृशोपस्थितेराकाङ्क्षात्वेऽपि तथैवावापीतर-
विशेषणत्वेनोपस्थितेराकाङ्क्षात्वादिति भावः । यदा तादात्म्यसम्ब-
न्धेन तत्प्रकारक-तदिमेव्यकशब्दबोध प्रत्येव यथोक्ततद्विषयकता-
दृशोपस्थितिरेव हेतुः भेदसमर्पणान्वयबोधे तु इतरविशेषणत्वेनोप-
स्थितिरप्याकाङ्क्षेति भावः । अभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, 'कृत्यादि-

पैकदेशान्वयपदार्थाये नानास्थानमुक्तं । 'तथैवेति अन्यत्र यथा पदार्थेन
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षः न तु पदार्थैकदेशेन तथाच पदार्थैकदेशेनैव
पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्षो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थः, आका-

घटितएवेति सृजनकृत्याश्रयत्व-सृजन्यफलाश्रयत्वरूप एवेत्यर्थः,
'कर्त्तादिनेत्यादिना कर्मपरिग्रह इति, 'अन्वयः' धात्वर्थस्य शाब्द-
बोधविषयीभूतपरम्परासम्बन्ध, तथाच नैकदेशान्वयः, मैत्रादन्य-
इत्यादावपि विशेष्य एव पञ्चम्यर्थादे परम्परासम्बन्धेनान्वय इति न
तत्राप्येकदेशान्वय इति भावः । अत्रानुभवविरोधः तत्तद्वाक्यजन्य-
'शाब्दबोधानन्तर कृतिः पाकवतौ न वा, भेदोमेवप्रतियोगिको न
वा, प्रथक्क घटावधिक न वा इत्यादि भग्न्यापत्तिर्दोषः । प्राचीनैरा-
ख्यातेन कर्मादिगतसङ्ख्यायाः कृता च कर्मादिरनभिधाने द्वितीया-
दय इति नियमद्वय कल्प्यते अतस्तन्निरासाय छदाख्यातसाधारण-

द्रुया फलजनकत्व्यादिति भावः । सर्वत्रैकदेशान्वयमुद्धरता मतमाह,
'अस्तु वेति, गन्तेत्यादौ सानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन ढगर्थकर्त्तर्येव धात्वर्थस्य
गमनादिरन्वय, चैवस्य नग्न्यादिस्थलेऽपि चैवसम्बन्धस्य वक्ष्यर्थस्य निरूपित-
त्वस्य साश्रयजन्यताश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवान्वय, तथापि चैव-
निरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्यन्वयबोध, चैव पक्षेत्यादौ चैव पाकौयकर्त्तर्य-
न्वयबोध, पाकौयत्वस्य सानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकविश्रुत्य, तच्च
कर्त्तृत्व धर्मितावच्छेदकौकृत्य भासते, न तु चैवत्व, तथा सति प्रकृत्यर्थान्वित-
स्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानामिति श्रुतिभिर्भाष्यते । एव चैवादन्य इत्यादावपि
चैवनिरुपप्रतियोगित्वस्यानभिधत्तस्य वा पञ्चम्यर्थस्य सन्निरूपितानुयोगिता-
श्रयान्योन्याभाववत्त्वसम्बन्धेनान्यस्मिन् धर्मिण्येवान्वय अन्यत् स्वयमूहं ।
तथाच न कुत्राप्येकदेशान्वयसौकार इति भावः । 'अस्तु वेत्यादिना अस्तर-
साविस्कार स च तत्तत्स्थले एकदेशान्वयसौकारे दाधकाभावे निरुक्त-
परम्परासम्बन्धेन तत्तत्पदार्थप्रकारकान्वयबुद्धि प्रत्याकाङ्क्षाचानादौना हेतुत्व-
कल्पने गौरवं मानाभावस्येत्यादि । सुवर्णकृतिवादिनवोनमते प्रत्ययेन यच्च
कृतेरनभिधानं तच्च द्वितीया यच्च च कर्मत्वस्यानभिधानं तच्च द्वितीयेय-

तन्न, भावकृतोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः धातुत्वादि-
घटितात् तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च । यदपि कर्तृ-
कृतोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्ष्यैवेति,
तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासम्भवात्,
गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवादस्तु गवादिपदानां

व्याघात इति भावः । ननु भावकृतो घञादेः कृतिवाचकत्वेऽपि
निराकाङ्क्षतया न ततः कस्यापि अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहारः,
अन्यथा भावविहितघञादेरपि घञत्वादिना करणेऽधिकरणे वा
शक्ततया भवतामपि तत्र निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यात् । वस्तुतस्तु
प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिमिदुस्य तावदन्यान्यत्वरूप-
प्रत्ययत्वस्य अन्तर्भावादेव भावविहितघञादेर्व्यवच्छेद इत्यत आह,
'धातुत्वादीति, 'आदिपदेन उत्तरत्व-प्रत्ययत्वपरिग्रहः, 'आख्यात-
'त्वस्यैवेति तिग्मादेरेवेत्यर्थः, 'कृतोऽपीति, ङच्त्वादिनेति शेषः,
'कृताविति, लाघवादिति शेषः । गवादिपदानां विशिष्टे शक्तिं
व्यवस्थापयति, 'यत इति, 'शक्यत्वासम्भवादिति, कार्यत्वादिवत्
शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भावः । 'विशिष्टान्तरा-

प्रसङ्गो निरसयितुमाह, 'यदपीति, एतन्मते यद्यपि गवादिपदानामेव
गोत्वादिविशिष्टे शक्तिरायाति, तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामा-
काशादिपदानां शब्दविशिष्टादौ शक्तिर्न स्यात् तत्रापि लाघवात् शब्दत्व-
विशिष्टे शक्तिः शब्दविशिष्टादौ अद्यत्वेत्यस्य वस्तु शक्यत्वादिति दोषमाह,
'यतोविनेति, 'यत इत्यस्य 'विशिष्टान्तराकां शक्यत्वं विधीयतेत्यनेनान्यथ,

गोत्वविशिष्टं शक्यं विशिष्टान्तराणान्तु शक्यत्वं विलीयेत

णान्विति गुरुत्व-महत्त्वादिविशिष्टानान्तु गुरुपद-महत्पदादिशक्यत्वं विलीयेतेत्यर्थः, तत्रापि गुरुत्व-महत्त्वत्वादिजातिरूपेण गुरुत्व-महत्त्वादावेव शक्तिः गुरुत्वादिविशिष्टे लक्षणा इत्यस्य सुवचनादिति भावः । अथ यत्र यत्पदस्य शक्त्वा प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिः

तत्र च 'विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्नशब्दविशिष्टादीनामित्यर्थः, 'शक्यत्वं' आकाशादिपदशक्यत्वं, 'विलीयेत' न स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यन्तरपद किमर्थमुक्तं विशिष्टसामान्यस्यैवोक्तरीत्या शक्यत्वविनयसम्भवादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तिव्यवस्थापनेन सौक्त्वमन्तरपद सार्थकमिति, 'विनेति, 'विनेत्यादि' गौरवादित्यन्तं गवादिपदानां गोत्वविशिष्टं शक्यमस्तु इत्यत्र हेतुः, अत्रायमर्थः गवादिपदानां यदि गोत्वे शक्तिरुच्यते तदा शक्ते स्थावच्छेदलनियमाद्गोत्वत्वं शक्यत्वा-वैच्छेदकं वाच्यं तथाच सख्यमतो गोत्वविशिष्टापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टं गुरु इति तत्र शक्यमिति जायतेन गोपदादीनां गोत्वादिविशिष्टशक्तिरन्विति ।

नन्वाकाशादिपदानां शुद्धशब्दादौ मुख्यप्रयोगविरहेण न. शक्ति इत्युपलक्षित एव इत्यवयवस्य शक्ति न तु कतिविशिष्टकृत्यशेषमि इत्यवयव-शक्तिकल्पने गौरवादितिमतेन कृता कवेरभिधानमिति तन्मते आख्यात-कृताधारणसुषार्थरक्षणं ये कुर्वन्ति तन्मतमाह, 'यत्विति, तथाच चैत्र पक्षेत्यादौ कृता कृत्यभिधानात् द्वतीयेति भावः । नन्वेवं चैत्र पक्षतीत्या-
• दाविव पाचकादिपदान् पाकानुकूलकृतेराश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादावन्वय एव बोध्यस्तथाच चैत्र पाचक इत्यादौ चैत्रे पाककर्तृरभेदान्वयबोधो न स्यादित्यत आह, 'पाचकादीति, 'सामानाधिकरण्याति पाचकादिपदार्थभेदान्वय-बोधानुरोधादित्यर्थः, पाचकादीनादिपदेन कृतादिपूरिग्रहः, आदिपदेन

कर्त्तादिना सममन्वयः । मुख्य-भाक्तसाधारणस्य फला-
दिलक्षणकर्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्त्तृत्वस्य चानभि-

शेकमेव नियममाह, 'मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति, एतच्च कर्मत्वस्य
कर्त्तृत्वस्य विशेषणं, मुख्यं कर्मत्वं फलवत्त्वं तत्प्रत्ययः पच्यते तण्डुलः
पक्वस्तण्डुल इत्यादौ, भाक्तं कर्मत्वं विषयत्वादि, तत्प्रत्ययः ज्ञाते
घटः ज्ञायते घट इत्यादौ, मुख्यं कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं, तत्प्रत्ययः
पचति चैवः पक्ता चैव इत्यादौ, भाक्तं कर्त्तृत्वं आश्रयत्वादि,
तत्प्रत्ययस्य चैवो जानाति चैवो ज्ञाता इत्यादाविति भावः ।
'फलादीत्यादिपदात् विषयत्वादिलक्षणभाक्तकर्मत्वपरिपक्षः, 'कृत्या-
दीत्यादिपदात् आश्रयत्वादिलक्षणभाक्तकर्त्तृत्वपरिपक्षः । 'अनभि-
धान इति प्रधानक्रियोत्तरकदाख्याताभ्यामनभिधान इत्यर्थः, तेन
चैवेण भुक्ता गम्यते पक्ता चैवेण भुज्यते इत्यादौ कृता कृत्य-
भिधानात् द्वितीया न स्यादिति दूषणमपास्तं । कृता कृत्यभिधाने-
ऽपि प्रधानक्रियोत्तराख्यातेन कर्त्तृत्वानभिधानादिति भावः ।
'द्वितीयादय इत्यादिपदात् द्वितीयायाः ह्यस्योपे पष्ठ्याश्च परिपक्षः,
यामोगतचैवो गतवान् चैवो गन्ता इत्यादौ द्वितीयाद्यभावमुप-

नभिधिताधिकारसूच्यस्यार्थः स धातुष्यपञ्चः चैवो जानातोत्यादावाख्यातेना-
श्रयत्वस्यैव उक्तत्वेन कृतेरनभिधानात् द्वितीयाप्रसङ्गात् चैवेण घटो ज्ञायते
इत्यादौ व्याख्यातेन विषयत्वस्योक्तत्वेन कर्मत्वस्यानभिधानात् द्वितीया-
प्रसङ्गाच्चेदत आह, 'मुख्येति, 'फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादेः 'कृत्यादी-
त्यादिपदेन च श्रयत्वस्य च परिपक्षः, मुख्यं कर्मत्वं तण्डुलः पच्यत इत्यादौ,
भाक्तं कर्मत्वं चैवेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, एवं मुख्यं कर्त्तृत्वं चैव पचतो-

धाने द्वितीयादयः । कृता विशिष्टाभिधाने विशेषण-
स्याप्यभिधानात् ।

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचकादिपदे
तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे लक्षणेति,

पादयति, 'कृतेति कर्मत्वविशिष्टस्याभिधाने कर्मत्वादेरप्यभिधाना-
दित्यर्थः ।

'यच्चिति, आख्यातस्य कृतौ शक्तिकल्पनदशायां तथैव
लाघवेन कल्पमादिति भावः । अत्र द्वितीयादिवारणाय 'धातूत्त-
रेति । नन्वेव पाचको भुङ्क्ते इत्यादौ पाककर्तृबोधः कथं स्यात्
इत्यत आह, 'पाचकादिति, 'आदिपदात् चैवो गन्तेत्यादौ
गन्तादिपदपरिग्रहः, 'लक्षणेतीति, एवञ्च मुख्यप्रयोगाभावेऽपि कृतः
शक्तिकल्पन शक्यसम्बन्धरूपायाः लक्षणायाः सम्पादनार्थमेवेति भावः ।
'भावकृतोऽपीति घञादेरपीत्यर्थः, तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवाद-

त्यादौ, "भाक्त कर्तृत्व चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, 'द्वितीयादय इत्यादि-
पदेन द्वितीयाया परिग्रहः, तथाच 'मुख्य-भाक्तसाधारणकर्मत्वानभिधाने
द्वितीया मुख्य-भाक्तसाधारणकर्तृत्वानभिधाने द्वितीयेति तत्सूत्रार्थो
वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः । ननु तथाप्याख्यातेन कर्मत्व-कर्तृत्व-
नभिधाने द्वितीया द्वितीये इति सूत्रार्थकरणे कृतस्थले द्वितीया द्वितीया-
नियामकानां तत्रानियमप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कृतेति कृत्यथयेनेत्यर्थः,
'विशिष्टाभिधाने' कृतिविशिष्टाभिधाने, 'विशेषणस्य' कृते, तथाच
प्रत्ययेन कर्म-कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-द्वितीये इत्याख्यात कृताधारण-
सूत्रार्थ इति भावः । कृत कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणात् एवेति मतं

केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति ।
एवञ्च गतोग्रामोगम्यत इत्यादौ फलस्य कदात्मनेपदा-

श्रुतो गुरुत्वादौ न गुणादिपदशक्तिरित्यत आह, 'केवलेति विशे-
षणतानापन्ने चेत्यर्थः', 'तुल्य एवेति, इहापि कृत इती प्रकृत्य
प्रयोगस्य विरहादिति भावः ।

'एवञ्चेत्यारभ्य 'नैधिदित्यन्त एकमतः, 'एवञ्च' कर्मैतरूपस्य
फलस्य विशेषणविधया कृतो विशेष्यविधया चात्मनेपदस्य शक्यत्वे
चैवमप्यपाचकादीना भिन्नाभ्या रूपाभ्या शक्यधर्मिशक्तत्वरूपसामानाधि-
करण्यस्य परिग्रहः, 'भावकृत इति, न चेष्टापत्तिः, अपत्तिद्वान्तादिति
भावः । निर्मुक्तिकसिद्धान्तभङ्गे न दोष इत्यत आह, 'धातुत्वादीति, तस्मात्
धातुत्तरप्रत्ययत्वात् धात्वाद्यन्यतमत्वघटितधातुत्तरप्रत्ययत्वमपेक्ष्यास्यातत्त्व
शब्द इति तदेव कृतिशक्ततावच्छेदकमिति भावः । इत्यस्य कृत्यत्वयस्य कृति-
विशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपलक्षित इति मतमसिद्धत्वेवानभिहिताधिकार-
सूत्राण्यौ निर्जङ्घनीति तदेवमादरणीयमित्यवधेयः । आख्यातस्यैव कर्तृकृतः
कृतौ न शक्तिर्नापवात् अपि तु सर्वत्र । ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयो-
गात् शक्तिः शक्त्या मुख्यार्थबोधकत्वनियतत्वात् इत्यत आह, 'केवलेति,
'तुल्य इति कर्मैकततोऽपि कृतौ मुख्यप्रयोगविरहेऽपि तुल्यतेत्यर्थः । यद्यपि
शब्दोऽस्तीति प्रयोग एव मुख्यः प्रयोग आकाशपदस्थिते एव गत प्रनेय-
मित्यादावेव कर्तृकृत कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदनुकूलं, तथापि तथा प्रयोग-
मवश्यपश्य इदमुक्तमिति सत्त्वे । अन्यात्मनेपदस्य यजवाचकत्वेन चैत्रेण
ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामस्य गमनजन्यफलशालित्वरूपकर्मैतल्लभाभेऽपि
चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ तस्य कथं कर्मैतल्लभ इत्याशङ्काया 'एवञ्चे-
त्यादि 'नैधिदित्यन्त एक मत दर्शयामास, 'एवञ्च' ग्राम गच्छतीत्यादौ
फलस्य पदान्तशब्दभूते चेत्यर्थः, एतस्य च ग्राम गच्छति ग्रामस्य गन्तेत्यादौ

भ्यामेव लाभात् लाघवात् धातोर्नन्यलभ्यव्यापारवि-
शेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्ते-
त्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः फले

च, 'हृदात्मनेपदाभ्यामिति, कृता विगेषणतया विगेष्यतया चात्म-
नेपदेन लाभ इति भावः । 'व्यापारविशेषः' पाकादिक्रिया, धातोः
फलवच्छिन्नव्यापारवाचिले तत एव फललाभसम्भवेन द्वितीयादेः
फलमर्थो न सिद्ध्यतीत्यतस्तद्व्यवच्छेदाय मात्रपदं । 'द्वितीयादे-
रित्यादिपदात् षष्ठीपरिग्रहः । 'फलजनकत्वं' फलत्वविशिष्टजनकत्वं,
'अर्थ' इति, अन्यथा तत्र तत्प्रतीतेरनुपपत्तेरिति भावः । 'फले च'

द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वमर्थ इत्येतेनेनान्य । ननु फला-
वच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत एव चैवो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फललाभोऽस्तु किं
द्वितीयायाः फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिरूपनेनेत्यत आह, 'गतोग्रामो-
गम्यत इत्यादि चैवेयं ग्रामोगत इत्यत्र फलविशिष्टवाचिकत्वत्वात् पदार्थता-
वच्छेदकतया फलस्य लाभः, चैवेयं ग्रामोगम्यत इत्यत्र चात्मनेपदात् फल-
विशेष्यकशक्त्या फललाभ इत्यर्थः, तथाचान्यकभ्यत्वरूपबाधकेन धातोः फले
न शक्तिरिति भावः । 'लाघवादिति फलानवच्छिन्नव्यापारविशेषत्वापेक्षया
व्यापारविशेषत्वस्य शरीरलाघवादित्यर्थः, 'व्यापारविशेषेति पञ्चधातोर्वृद्धि-
स्थालीसयोगादिरूपव्यापारः गम्यादिधातोः स्मन्तरूपो व्यापारः तत्रधातो-
रपि स एवेत्यादिरर्थः, 'मात्रपदेन पदार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य
व्यवच्छेदः, 'ग्राममित्यादि तथाचान्यलभ्यत्वात् फलस्य द्वितीयादेः फलजन-
कत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिरनायत्या कल्प्यत इत्यर्थः, 'द्वितीयादेरित्यादिपदेन
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठीपरिग्रहः, धातुनामनेकार्थकत्ववच्च तत्र यथा कर्म-
त्वार्थकत्वात् । ननु चैवो ग्रामं गच्छतीत्यादौ फललाभाय किं द्वितीयादेः

च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेनान्वेति, फलमात्रं वा
अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्यादया लभ्यमिति केचित्,

द्वितीयाद्यर्थैकदेशे फले च, 'प्रातिपदिकार्थः' प्रकृत्यर्थः, 'अधिकरण-
त्वेन' आधेयतासम्बन्धेन । एतेन आधेयतावत् फलजनकत्वमर्थः,
तदेकदेशे आधेयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थोऽन्वेति इति कस्य-
चिन्नत निराकृत । एकदेशान्वयप्रसङ्गेन लाघवात्तुरोधेन चाह, 'फल-
मात्रमिति फलत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः, फलत्वञ्च कार्यत्वं, 'संसर्ग-
मर्यादयेति फल-धात्वर्थयोः संसर्गविधयेत्यर्थः । अत्र केचित्
फलमात्रस्य कर्मवृत्त्यर्थत्वे वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वमथे पाको न तेमनस्येति व्यवहारानुपपत्तिः जनकता-

फलजनकत्वे शक्तिः, किं वा तत्तद्भातो फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमना-
विरहः धातूनामनेकार्थकत्ववच्च द्वितीया वद्यादीनामपि अनेकार्थकत्वमिति
न तद्विनिगमकमिति चेत्, न, स्वस्यैकदेशीभूतफले यामादे प्रातिपदिकार्थं
स्थानान्वयप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिश्च दृष्टत्वात् । यदि चाख्यातत्वावच्छेदेन
मन्त्रे शक्तिरिति कर्म-कर्मप्रत्ययस्थले तत्र एव फललाभ इत्युच्यते, तदा-
ख्यातार्थफलस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य चैवेण गम्यते याम इत्यादौ
श्रुत्यम्रस्य भङ्गप्रसङ्गात् कर्त्ताख्यात कर्म्मोख्यातभेदेन श्रुत्यपत्तिद्वयकल्पने च
गौरवमित्यादि स्वयमूहनीय । ननु द्वितीयाद्यर्थफलजनकत्वस्य यामेऽस्तत्वात्
कथं तेन सह यामस्थान्वय इत्यत आह, 'फले चेति, विभक्त्यर्थैकदेशेन
सह प्रातिपदिकार्थस्थान्वय फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ब्राह्मणाय गां
ददातीत्यादौ सामित्य-जनकत्वरूपधनुर्धैकदेशीभूतसामित्ये ब्राह्मणस्य प्राति-
पदिकार्थस्थान्वयदर्शनेनाव्युत्पन्न इति लाघवादेकदेशान्वयानभ्युपगमाच्चाह,
'फलमात्रं वेति, 'मनुष्यपदेन जनकत्वाप्रत्यवच्छेदः, 'केचिदित्यन्तं मतं दूषयति,

तदसत्, ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वमपि तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीयपात्रे-
ऽपि न तेमनस्येति व्यवहारोपपत्तिः, एव फलमात्रस्य द्वितीयार्थत्वे-
ऽपि यदि कर्मजसयोगानधिकरणद्रव्यं प्रसिद्धं, तदा त्वामु न
गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तत्कर्मकगमनस्याप्रसिद्ध्या तदाश्रयत्वा-
भावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात् । जनकतासम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकतया गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयार्थस्य तन्निष्ठसयोगस्य तेन
सम्बन्धेनाभावप्रत्ययासम्भवात् तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तद-
भावस्य केवलान्वयित्वनियमेन गमनकर्षण्यपि देशे अभु न गच्छ-
तीति प्रयोगप्रसङ्गः गमनत्वावच्छेदेन जनकतासम्बन्धेन तन्निष्ठ-
सयोगाभावस्य सत्त्वात् तस्मात् फलजनकत्वं खण्ड्यं फलजनकत्वं
वा द्वितीयादेरर्थः । नचैवमपि रूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः,
तन्निष्ठसयोगाप्रसिद्धेरिति दास्यः । फलजनकत्ववदाधेयत्वस्यापि द्विती-
याद्यर्थतया सयोगत्वावच्छेदेन रूपाधेयत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्,
रूपं न गच्छति रस इत्यादौ साकाशं न पश्यत्यन्ध इत्यादाविव
नञर्थस्य वारदयमन्वय इत्याहुः । तदसत् । लाघवात् द्वितीयादे
सयोगाद्यात्मके फले शक्तानुदाहृतस्थले सयोगजनकत्वादौ लक्षणा
प्रगमात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य

‘तदसदिति,’ ‘नियतेति गच्छतीत्यादौ विभागस्य तत्र त्यजति खम इत्यादौ
सयोगरूपफलस्य लाभप्रसङ्ग इति वैपरीत्यमेव कथं नु स्यादित्यर्थः, ‘फल

फलसामान्यलाभेऽपि नियतसंयोग-विभागाद्यलाभेन
फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् । इतरथा

केवलान्वयित्वे मानाभावाच्चेति श्रेय । 'फलसामान्यलाभेऽपीति
फलस्वरूपेण फललाभेऽपीत्यर्थं , 'नियतसंयोग विभागाद्यलाभेनेति
संयोगत्व-विभागत्वादिविशिष्टे शक्तिभेदादिक विना संयोगत्व-
विभागत्वादिविशिष्टस्य लाभासम्भवेनेत्यर्थं , 'फलविशेषेति संयोगत्व-
विभागत्वादिविशिष्टेत्यर्थं , 'धात्वर्थत्वात्' गम-त्यजादिधात्वर्थत्वात्,
द्वितीयादेयाधेयत्वमर्थं स च धात्वर्थैकदेशे हयोगादावन्वेति । न च
विशिष्य संयोगत्व-विभागत्वादिविशिष्टास्त्राभेऽपि न चतिरिति वाच्य ।
तदलाभे गृहाद्गमं गच्छतो गमने सामस्य गमनं न गृहस्य,
वृक्षं त्यजतस्याग्रे वृक्षस्य त्यागो न तु भूमेरित्यादयो व्यवहारा,
स्मारिका न स्युः गृह-भूमिवृत्तिफलजनकत्वसामान्याभावस्य तच्चा-
सत्वात् तत्त्विक्यया गृह भूमिवृत्तिविभागोत्तरसंयोगरूपफलजन-
नात् इति भावः । ननु द्वितीयादेः संयोगत्वादिनैव फलार्थ इति
न फलविशेषाभावः गमादिधातुविशेषसमभिव्याहारस्य प्रत्ययनिधा-
मक इत्यत आह, 'इतरथेति, फलविशेषावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थ-

विशेषावच्छिन्नेति गमधातोः संयोगावच्छिन्नस्पन्द लब्धधातोर्विभागावच्छिन्न-
स्पन्दोऽप्येऽवश्यं वक्तव्य इत्यर्थः । ननु धातोः स्पन्दादावेव शक्तिः गम्यादि-
समभिव्याहाराच्च द्वितीयादेः संयोगत्व विभागत्वादिना फलबोधकता भवि-
ष्यतीत्यत आह, 'इतरथेति गमि व्यजिप्रभृतीनां स्पन्दत्वावच्छिन्नमात्रशक्तत्वं
इत्यर्थं , 'पर्यायत्वापत्ते' एकधर्मावच्छिन्नशक्तत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः ,

त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायत्वापत्तेः । तवापि गम्यते
ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगादिफलशालित्वं कुतः
प्रतीयत इति चेत्, तदवच्छिन्नव्यापारवाचिधातुसम-

त्वानभ्युपगमे इत्यर्थः, 'पर्यायत्वेति, एकस्याश्रयक्रियायाः पूर्वदेशत्या-
गोत्तरदेशगमनरूपत्वेन शक्यतावच्छेदकस्याभेदादिति भावः । अथ
पर्यायतायामिष्टापत्तिः कर्मासमभिव्याहृते गच्छति त्यजतीत्यादौ
बोधस्य बेलचष्ट्यानुभवे तु तच्च तत्तत्पक्षावच्छिन्नक्रियायां निरुद्ध-
लक्षणा । न चैवं ग्रामं त्यजतीत्यादौ ग्रामं गच्छतीत्यापत्तिरिति
वाच्यं । गमिषमभिव्याहृतद्वितीयादेः संयोगस्य त्यजिषमभिव्याहृत-
द्वितीयादेर्विभागस्य बोधकत्वादेव तदारण्यसम्भवादिति चेत्, न,
त्यजि-गम्योः पर्यायत्वाभावस्य सकलप्रामाणिकषिद्धत्वात्, कर्मा-
समभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ सारथिकविलक्षणबोधस्याप्यनु-
भवसिद्धत्वाच्चेति निगमः । ननु तथापि गम्यते ग्राम इत्यादौ
धात्वर्थैकदेशीभूतसंयोगादेर्यामे श्रवणसम्भवात् आत्मनेपदस्य च
फलप्रामाण्यवाचकत्वात् गमनजन्यसंयोगरूपफलशालित्वप्रत्ययः कथं
स्यादित्याशङ्कते, 'तवापीति, 'तदवच्छिन्नेति विशेष्यसंयोगावच्छिन्ने-

तथा सति कोयादौ तथाभिधानप्रसङ्गादिति भावः । शङ्कते, 'तवापीति
संयोगावच्छिन्नस्य तद्वैशेष्यार्थत्वादिबोध्यर्थः, 'संयोगादिफलशालित्वं'
• चैववृत्तिगमनादिजन्यसंयोगादिफलशालित्वं, 'कुत इति, ग्रामो गम्यत इत्यादौ
विभागशालित्वस्य तद्वैशेष्यार्थत्वे इत्यादौ च संयोगशालित्वस्य सामप्रसङ्गेन
नैपरीत्यापत्तिः तदवच्छिन्नेति भावः । 'तदवच्छिन्नेति संयोगावच्छिन्नव्यापार-
वाचिगमिसमभिव्याहृतस्मनेपदस्य संयोगात्मकफलबोधकत्वं, विभागा-

भिव्याहारादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकादिधेरेव
स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं,
प्रतीतिस्त्विष्ट-फलयोरिष्ट-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोग-

व्यर्थः, 'समभिव्याहारादेवेतिच्छेदः, गम्यते घाम इत्यादौ घामादेः
संयोगशालित्वं प्रतीयत इति पूर्वेषामवयवः, तथापि धातुविशेषसम-
भिव्याहारान्तथा सम्भवेऽपि त्यजि-गमिप्रभृतौनां पर्यायतापत्ते-
र्दुर्वारत्वादिति भावः। समभिव्याहारविशेषाद्विशेषप्रत्यये वृष्टान्त-
माह, 'यथेत्यादि, 'स्वर्गादिजनकत्वमिति, 'प्रतीयत इत्यनुषङ्गते। ननु

वच्छिन्नव्यापारवाचित्यजिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य विभामात्मकजनबोधकत्व-
मित्यादिभ्युत्पत्तिकल्पनेनोक्तदोषो वारंरूप इत्यर्थः। यद्यपि केवलव्यापारे
धातुशक्तिवादिनाप्येवं वक्तुं शक्यते, तथापि तन्मते त्यजि-गम्योः पर्यायता-
पत्तिरेव दोष इति ध्येयं। ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिव्याहार-
विशेषबलेन विशेषबोधकत्वं कुत्र दृष्टं इत्याकाङ्क्षायांमाह, 'यथेति,
स्वर्गकामोयनेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वमात्रस्य विधिर्यत्वेऽपि स्वर्गकामपद-
समभिव्याहारबलेन विशेषबोधकतापर्यवसायं प्रज्ञं दृष्टं। नन्वेवं स्वर्ग-
कामोयनेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण विधिप्रत्ययस्येष्टसाधनत्वबोध-
कता तथा संयोगत्वादिसा जनबोधकता स्यादित्यत आह, 'प्रतीतिस्त्विति,
तथाच तत्र यदि स्वर्गत्वादिना तत्रेष्टबोधकता अत्रापि संयोगत्वादिना
आत्मनेपदान् प्रज्ञप्रतीतिर्वाच्या। यदि च इष्टत्वरूपेण स्वर्गरूपेष्टबोधकता
तदा यत्रापि 'प्रज्ञत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगादिबोधकता वार्थेति भावः।
नन्वेवं यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तियष्टकता तेन रूपेणा-
नुपस्थितिकाले प्रतीतात्मनेपदप्रज्ञशक्तिकस्य कालान्तरे संयोगत्वादितं
धर्मितावच्छेदकोक्त्य प्रज्ञत्वज्ञानसत्वेऽपि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मने-

त्वाभ्यां वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचक-
तदादेरिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-
तच्छालिवाचकाख्यात-कृतोरपि विशेषरूपेण बोध-

फलत्वेन प्रतीतौ इत्यनुभवविरोधः संयोगत्वादिनैव प्रत्ययस्यानुभव-
सिद्धत्वात् संयोगत्वादिना प्रतीतौ तु तेन रूपेण शक्तिरावश्यकौ
तथाच शक्तज्ञानमयमित्यत आह, 'अस्तु वेति, 'बुद्धिविषयवाचकेति
बुद्धिविषयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवशादेवेति सामान्य-
रूपेण शक्तिज्ञानस्यैव विशेषरूपेण शाब्दबोधे तस्मिन्कयदार्थापस्थितौ
च कारणतावशादेवेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति फलस्वरूपेण
प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-तच्छालिवाचकेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति
स्वरूपकथन, 'विशेषरूपेणेति शक्तज्ञानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेणे-
त्यर्थः । न च येन रूपेण पदार्थापस्थितिस्तैव रूपेण पदे शक्ति-
ज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानाद्विशेषरूपेण उप-
स्थितिः' विशेषरूपेणोपस्थित्यभावे च कथं विशेषरूपेण शाब्द-

पदात् फलज्ञानो न स्यादित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच तत्पदं बुद्धि-
प्रकारवति शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य घटोऽस्य बुद्धिप्रकारवान् इतिज्ञान-
सहकारेण यथा घटत्वं पटत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण बोधकत्वं तथा
आत्मनेपदं फलतावच्छेदकविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्य-
र्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगत्वादिना फल-
बोधकता, एव कर्मकृतफलविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्यर्थता-
वच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगविशिष्टबोधकता स्यादित्यर्थः, एवं
विभागादिकमादाय बोध्यं, 'आख्यात कृतोरपीत्यपिकारेण गम्यादिधातो

बोध पदार्थोपस्थिति-शब्दबोधयोरपि समानप्रकारकत्वेन कार्य-
कारणभावादिति वाच्य । तदभेदेन शक्तिज्ञान-पदार्थोपस्थित्यो
कार्य कारणभावभेदात्, अत्र सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादेव विशेष
रूपेण पदार्थोपस्थिति-शब्दबोधयोरभ्युपगमात् ।

परे तु 'बुद्धिविषयवाचकतदादेरिवेति, यथा तदादिपदस्थले
विशिष्य घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्माविशिष्टे न शक्ति शक्तज्ञानन्य-
प्रसङ्गात्, नापि स्वप्रयोक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वविशिष्टे, तदादिपदजन्य
शब्दबोधानन्तर घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्ष सम्मानुभवविरुद्धत्वात्
किन्तु स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीहृतघटत्व-पटत्वादिविशिष्टे
तदादिपदशक्ति, अतो न घटत्व पटत्वादिभेदे शक्तज्ञानन्यप्रसङ्ग
इति प्राञ्ज ।

न चैव नानार्थोच्छेद हरिपदादेरपि सत्तावत्त्वादेरेव शक्य,
तावच्छेदकत्वञ्च सुवचत्वादिति वाच्य । तन्नामरकोशात् तत्तद्रूपेणैव
शक्यत्वप्रतीतेरिति भाव । एतन्नाभ्युपेत्योक्त, एवमपि फलत्ववद्-
बुद्धीच्छाविषयत्वभेदवत्त्वादेरपि विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छे-
दकत्वापत्त्या शक्तज्ञानन्यस्य दुर्भारत्वादिति ध्येय । त्यजि-गम्यो
पक्षायत्ताभावस्य कर्मात्ममभिव्याहृते गच्छति त्यजतीत्यादौ विल
क्षणप्रतीते स्मारमिकत्वस्य च कदाचिदपेक्षापसम्भवात् पामादे
र्मिककर्माव्यवहारानुपपत्त्या फलस्य धालर्पतावच्छेदकत्व व्यवस्थाप

मयोगावच्छिन्नस्यापादत्वरूपेण बोधकत्वसमुच्चय, तत्र च शक्तियस्यो गम
धान् । मयोगावच्छिन्नस्यन्दशक्त इत्यादिरूप एवति श्रेय इत्यर्थ । ननु यथा
सम्बन्धाद्या नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमपि नानार्थव्यवहारविषयता नानार्थ

कत्वं। अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं।

यति, 'अपि चेति, 'धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपाद्यतावच्छेद-
केत्यर्थः । धातुत्वञ्च शब्देतविशेषसम्बन्धेन धातुपदत्वं शालित्वञ्च
समर्गः, न तु शक्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः । न चैवमग्नौ जुह्यादि-
त्यादावग्रेरपि जुहोति कर्मत्वापत्तिः अग्निसयोगावच्छिन्नक्रियाया-
जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसयोगात्मकफलशालित्वस्याग्रेरपि
सत्त्वादिति वाच्यं । अग्निसयोगानुकूलवृत्तादिक्रिया न धात्वर्थः तथा
सति इत जुहोतीत्यत्र द्वितीयार्थस्य परसमवेतत्वञ्च धात्वर्थं अन्व-
यानुपपत्तेः, अपि तु सयोगावच्छिन्नवृत्तादिक्रियानुकूलकर्तृव्या-
पारस्यैव जुहोत्यर्थतया क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अग्ना-
विति सप्तम्यर्थः स्नात्वा पचतीत्यादाविव परम्परासम्बन्धावच्छिन्ना-
धेयत्वञ्च तच्च धात्वर्थव्यापारे अन्वेति सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य यदाचार्य-
तत्त्वनियमात्, इत्यञ्च यामो गमिकर्मत्वादायै कर्मपदार्थैकदेशे
धातुत्वविशिष्टगम्यादेरभेदसम्बन्धेनाप्ययः व्युत्पत्तिवैचित्र्यादभेदार्थक-
लुप्तपष्ठौस्मरणदभेदस्य प्रकारतयैव भान, यत्र च न तत्स्मरणं
तच्च गम्यादिपदं तात्पर्ययाहकं कर्मपदस्यैव गम्याद्यभिन्नधात्वर्थ-
तावच्छेदकफलवति लक्षणेति भावः ।

व्यवहारविषयतावच्छेदके सर्वनामभिन्नत्वविशेषणोपादानात् तथा त्यजि-
गम्योर्थापारमात्रवाचकत्वेऽपि पर्यायव्यवहारविषयतावच्छेदके त्यजि गमि-
भिन्नत्वविशेषणत्वादेव न पर्यायव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्या-
दीना संयोगादिस्वप्नफलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं व्यवस्थापयति, 'अपि चेति,
'धात्वर्थेति तज्जात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तज्जात्वर्थकर्मत्वव्यवहारविषयता-

न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-पत्न्योः कर्म-
त्वस्य पूर्वस्मिन्देष्टे त्वनेश्चोत्तरस्मिन्देष्टे स्पन्देः पूर्वापर-

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वमतौ न ग्रामादेर्गम्यादि-
कर्मत्वव्यवहारानुपपन्निरित्यत आह, 'न त्विति, 'कर्मत्वस्य' कर्मत्व-
व्यवहारस्य, 'पूर्वस्मिन् देश इति 'प्रसङ्गादित्येतेन सर्वत्र सम्भ-
व्यते, पूर्वदेशस्यापि गमि-पत्यर्थजन्यविभागात्मकफलवत्त्वादिति
भावः । यद्यपि पतधातोर्कर्मकतया पूर्वोत्तरदेशयोर्द्वयैव तत्-
कर्मत्वव्यवहारापादनमुचितं, तथापि नरक पतित नरकपतित-
इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुषानुशासनस्वरसात् उत्तरदेशस्य तत्कर्मत्व-
मस्येवेत्यभिप्रायः । नभ उत्पपातेत्यत्र नभस्य कर्मतया उत्तर-
देशस्य तत्कर्मत्वमस्येवेत्यभिप्राय इत्यपि कश्चित् । 'उत्तरस्मिन् देश-
इति, तस्यापि त्वज्यर्थसंयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । 'पूर्वापर-

वच्छेदकमित्यर्थः, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनि त्वजिमनौत-
प्रसङ्गः तथाच यदि ग्रामादमात्रं गम्याद्यर्थं न तु सयोगावच्छिन्नव्यापारादि
तदा गम्यादिकर्मत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्वचस्त्वापत्तिरिति भवन्त
फलस्य प्रकृतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्याप्रसिद्धे
प्रकारान्तरस्यासम्भवाच्च । फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमनङ्गीकृत्य धात्वर्थता
वच्छेदकफलशालित्वमेव तत्तद्भात्वर्थकर्मताव्यवहारविषयतावच्छेदक वक्तव्य
मिति भावः । ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव तत्तद्भात्वर्थव्यवहारविषयता
वच्छेदकमिति न तस्य दुर्वचतेत्यत आह, 'न तु धात्वर्थेति कर्मत्वमित्यनु-
सज्यते, 'पूर्वस्मिन्निति तत्रापि गम्यर्थ-पत्यर्थस्पन्दरूपव्यापारजन्यपूर्वदेश
विभागरूपफलशालित्वस्य सत्त्वादित्यर्थः, त्वनेरिति स्वार्थस्पन्दव्यापार-
जन्योत्तरसंयोगशालित्वस्य उत्तरदेशेऽपि सत्त्वादित्यर्थः, 'स्पन्देरिति स्पन्द

देशयोः प्रसङ्गात् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव

देशयोरिति, उभयोरेव स्यन्दजन्यविभाग संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः । 'प्रवङ्गादिति, अस्मन्मते तु गमि-पत्योः संयोगावच्छिन्नायां, त्यजेर्विभागावच्छिन्नायां. स्यन्देस्य केवलायां क्रियायां शक्तिरिति नैतद्दोषावकाशः । पतनत्वस्य गुरुतासमवायिकारणकक्रियामाश्रित्यतस्तज्जन्यतावच्छेदकजातिविशेषः, तस्यैव पतधातुशब्दतावच्छेदकतया न गमि-पत्योः पर्यायतेति भावः । ननु कर्मपदं तत्तद्भातुबोधकपदसमभिव्याहारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बोधसाकाङ्क्षमिति नैतद्दोषः । न च तथापि पूर्वोत्तरदेशयोः स्यन्दिकर्मत्वव्यवहारो दुर्न्वार इति वाच्यम् । कर्मपदस्य धातुत्वेन सकर्मकतत्तद्भातुघटितकर्मत्वस्य बोध एव साकाङ्क्षतया तस्य उपयोगित्वादित्यत आह, 'फलावच्छिन्नेति, 'अवच्छिन्नान्तात् स्यन्दियुदासः ।

जन्यविभागन्योत्तरसंयोगस्य वा पूर्वोत्तरदेशयोः सत्त्वेन स्यन्दस्य कर्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः, स्यन्देरकर्मकधातुत्वादिति भावः । धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन प्राप्तिवत्स्य कर्मत्वविषयतावच्छेदकत्वे च शोक्तं दोषः स्यन्दे केवलस्यन्दशक्तत्वेन फलस्य स्यन्दिधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयं । ननु यद्भात्वर्थजन्यतया फलवत्त्वेन यद्भात्वर्थकर्मत्वव्यवहारस्तद्भात्वर्थजन्यतया फलप्राप्तित्वं तद्भात्वर्थकर्मत्वमित्यनुगतमेव फलानुसारेण कर्मत्वलक्षणं कर्त्तव्यमित्यत आह, 'फलेति, 'धातूनां' यद्यादिधातूनां, तथाच पचिधातुः सकर्मक न भूधातुश्चिद्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकं सकर्मकत्वं वाच्यं तत्र फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादन्यत्र सम्भवतीति पचधात्वादौ भूधात्वादिव्यावृत्तसकर्मकत्वव्यवहारत्वेन पचधात्वादौ फलावच्छिन्नव्यापारशक्तिसिद्धिरिति

च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः । भाक्तस्तु जानात्यादे-

‘सकर्मकत्वव्यवहार’ मुख्यसकर्मकत्वव्यवहार, तथाच गम्यादे स्वार-
सिकसकर्मकत्वव्यवहारोपपत्त्या फलावच्छिन्नक्रियादिवाचित्वमिद्वि-
रिति भावः ।

केचित्तु नमूक्तसामान्यधर्मो न कर्मपदप्रकृत्यावच्छेदकः न वा-
सामान्यतो धातुर्यजन्यफलशालित्वं तच्छक्यतावच्छेदकमपि तु
विशिष्य गम्यर्यजन्यसयोगशालित्व-त्यज्यर्यजन्यविभागशालित्वादिक-
मेव तच्छक्यतावच्छेदकं, यामोगमिकर्मैत्यादौ गम्यादिपद तात्पर्य-
वाचकम् । न चैव नानार्थत्वापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्येकमादाय
विनिगमनाविरहेण तवापि नानार्थत्वस्य दुर्भारत्वात् तत्तद्धातु-
विशेषवाचकपदसमभिव्याहारस्य निवामकतया गमिकर्मैत्यादौ न
त्यज्यादिघटितकर्मत्वप्रतीतिः, याम सान्दिकर्मैत्यादौ व्यवहारस्य
नायोग्यो न वा योग्यः, किन्त्वपार्थक्यं कर्मत्वस्य धातुविशेषघटित-
तया सन्दादिधातोस्तन्निष्कावप्रवेशादित्यत आह, ‘फलावच्छि-
न्नेतीत्याहुः’ ।

नन्वेव जानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य
प्रकृत्यानवच्छेदकत्वात् इत्यत आह, ‘भाक्तस्त्विति, ‘जानात्यादे-

भावः । ननु यदि फलावच्छिन्नक्रियापारशोधकधातुत्वमेव सकर्मकधातुत्वं तदा
शुद्धजानादिवाचिष्वाधात्वादौना सकर्मकत्वव्यवहारानुपपत्तिः तथाच तत्र
सकर्मकधातुयोगविहितकर्मप्रत्ययादिनं स्यादित्यत आह, ‘भाक्तस्त्विति
गोच्य इत्यर्थः, जानात्यादिष्वाधात्वात् सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापत्ति-
र्यत्र च आधात्वाद्यन्यतमत्वमेव भवति । नन्वेव सकर्मकधातुयोगविहित-

स्तादृशप्रयोग एव च कर्मप्रत्ययाः तत्र च द्वितीय-

रिति, सकर्मकत्वव्यवहार इति शेषः । तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे सति सविषयकवाचिन्मेव तत्र सकर्मकत्वमिति भावः । नन्वेव तदुद्योगे कथं कर्मप्रत्यय इत्यत आह, 'तादृशेति उक्तमुख्य-भाक्त-माधारणसकर्मकव्यवहारविषयधातुयोग एवेत्यर्थः । 'कर्मप्रत्यया' द्वितीयादयः, आदिपदान् भोजनाय यतते पुष्येभ्यः स्पृहयति मातु स्मरतीत्यादौ चतुर्थी-षष्ठादिपरिग्रहः ।

केचित्तु ननु यादृशधातुयोगे कर्मप्रत्ययोऽनुशिष्यते तस्यैव सकर्मकतया कथं गम्यादेर्भुस्य जानात्यादेस्व भाक्त सकर्मकत्वमित्यत आह, 'तादृशेतीत्याह ।

नन्वेव धात्वर्थतावच्छेदके फले कथं प्रातिपदिकार्थस्य साकाङ्क्षत्वादन्वय इत्यत आह, 'तत्र चेति फलावच्छिन्नव्यापारवाचिधातु

द्वितीयादिविधार्थकसूत्रे सकर्मकपक्षे यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधक धातुव्यत्ये तदा जानार्थादियोगे द्वितीयानुपपत्तिश्च । यदि च चाधात्वाद्यन्यतरधातुरेव तत्रस्यसकर्मकपदार्थस्तदा पञ्चादियोगे कर्मप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह, 'तादृशेति फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपञ्चादि-आदिधात्वाद्यन्यतमयोगे द्वितीयादय इति तत्सूचार्थ इति नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादेर्भ फलमर्थोऽन्यलभ्यत्वात् तथाच कथं धात्वर्थप्रतिपादकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयमोद्धोभविष्यतीत्यत आह, 'तत्रेति, 'तत्र' तत्कुल पञ्चवीत्यादौ, 'द्वितीययेति, तथाच तत्र द्वितीयाधार्म्यत्वस्यैव धात्वर्थोऽन्वयो न तु प्रातिपदिकार्थस्येति नोक्तदोष-इति भावः । ननु धात्वर्थफले द्वितीयाधार्म्यताया अनन्वय एकदेशत्वात् फलावच्छिन्नव्यापारे च तदुद्भादाधेयतायाश्च नान्वयः अवयव्यत्वादित्यत

धाधेयत्वमभिधीयते तच्चाकाङ्क्षावैचित्र्यात् धात्वर्थता-
वच्छेदकफलेऽन्वेति, अत एव चास्याः पदार्थान्विता-

योगे चेत्यर्थः, 'तच्च' धाधेयत्वञ्च, 'आकाङ्क्षावैचित्र्यात्' पदार्थता-
वच्छेदकत्वमित्यस्यैव अथ आकाङ्क्षत्वात्, इत्यञ्च तण्डुलमोदन वा
पञ्चतीत्यादौ तण्डुलमोदनादिपदे तण्डुलावयवपरे तद्वृत्तिविवृति-
जनकस्यन्दानुकूलयज्ञवाञ्छैश्च इत्यादिवोध इति भावः । ननु यदि
सुवर्णाधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकेऽप्यन्वयः तदा ग्रामे गच्छति ग्रामे
त्यजतीत्यादौ अपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तच्च धात्वर्थतावच्छेदक-
फले अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्बोधकतायामविशेषात् इत्यत आह,
'अतएव चेति धात्वर्थतावच्छेदकफलान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव चेत्यर्थः,
'अस्या' द्वितीयायाः, 'भेदः' बोधकताया विशेषः, तथाच पदार्थ-
तावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्याभ्युपगम्यतया न तच्च धात्वर्थतावच्छेदको

आह, 'तच्चेति' द्वितीयार्थाधेयत्वञ्च इत्यर्थः, 'तच्चेत्यस्यान्वेतौत्वेनान्वयः,
'आकाङ्क्षेति' अन्वयैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यत्र आकाङ्क्षत्वे पदार्थैक-
देशीभूतफलान्वितस्वार्थान्वयस्योक्त्यादियर्थः । नन्वेव तच्च तच्च द्वितीया-
स्यैव सप्तम्यापत्तिः धाधेयत्वतात्पर्य्यदशाया सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत आह,
'व्यत एवेति, 'अत एव' द्वितीयाया पदार्थतावच्छेदकान्विताधेयत्वबोधक-
त्वादेव, तथाच पदार्थान्विताधेयत्वतात्पर्य्यदशाया सप्तम्योपदार्थैकदेशान्विता-
धेयत्वतात्पर्य्यदशायाश्च द्वितीयेत्यर्थः । नन्वेव तस्मैप्रत्ययस्यैव ये ये पदार्था-
येन येन रूपेण विशेषणीभूय भासन्ते त एव पदार्था कर्तृप्रथमजन्यबोधे
विशेषणीभूय भासन्ते इति सर्वैरवधारित, कर्मप्रत्ययस्यैव धात्वर्थविशेष्यो
भूय भासमानस्य 'धात्वर्थजन्यफलस्य कर्तृप्रथमस्यैव धात्वर्थविशेष्यत्वेन

धेयत्वबोधिकायाः सप्तम्या भेदः । अस्तु वा कर्मा-
ख्यातस्येव द्वितीयाया अपि फलमर्थः । स्याद्वा फल-

न्वितममवेतत्वं सप्तम्यर्थः, किन्तु स्यान्वा पचतीत्यादाविव धात्वया-
न्वितपरस्परामन्वावच्छिन्नाधेयत्वमेव तदर्थः । न च तथापि
द्वितीया-सप्तम्यो पद्यायतापत्तिर्दुर्वारैव इति वाच्यम् । द्वितीयाया-
आधेयत्वे निरुद्धलाघणिकत्वात् लाघवादेकत्वादावेव तच्छक्तेरिति
भावः । एकदेशाभहिष्णुतायामाह, 'अस्तु वेति, इत्यञ्च ग्राम
गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठसयोगजनकसयोगावच्छिन्नक्रिया इत्यादिको
बोधः, जनकत्वममर्गं दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादिवच्च न निरा-
काङ्क्षत्वमिति भावः । फलव्यापारयोः सम्बन्धेऽपि धातोः शक्ति-
कल्पने गौरव तादृगसयोगस्य वारदयबोधस्यानुभवविरुद्ध इत्यत-
आह, 'स्यादेति, 'फल' मयोगत्वादिविगिष्ट, 'व्यापार' स्पन्दादिवा,
धात्वर्थजन्यफलशालिमेव च कर्मचमुक्तदिगैव च^(१) पूर्वोक्तव्यवहा-
रातिप्रसङ्ग^(२) वारणीय इति भावः ।

केचित्तु ननु द्वितीयाया फलार्थकत्वे प्राचीननये ग्राम गच्छती-
त्यादेर्निराकाङ्क्षतापत्तिः प्राचीनैर्दण्डवान् रक्तदण्डवान् इत्यादेरपि

व्यापारौ पृथगेव धात्वर्थौ विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ।

‘विशिष्टस्त्विति गच्छतीत्यादौ जनकतामम्बन्धेन फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यत इत्यादौ जन्यतामम्बन्धेन व्यापारविशिष्टं फलमित्यर्थः, कर्त्ताख्यातस्थले फलं विशेषणं व्यापारो विशेष्यः, कर्माख्यातस्थले फलं विशेष्यं व्यापारो विशेषणं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कर्मविहितसुपा-
माधेयत्वमर्थः, तेन याम गच्छति चेव इत्यादौ यामवृत्तिसंयोग-
जनकस्यन्दानुपपन्नकृतिसान् तादृशस्यन्दाश्रयत्ववान् वा चेव इत्याद्य-
न्वयधीः, कर्माख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, तेन गम्यते यामस्यैवेणेत्यादौ
वैचित्र्यकृतियज्यस्यन्दजन्यसंयोगाश्रयो याम इत्यन्वयधीः, कर्मकृत-
याश्रयोऽर्थः तेन गतो यामस्यैवेण इत्यादौ यथोक्तस्यन्दजन्य-
संयोगाश्रयाभिन्नो याम इत्याद्यन्वयधीरिति भावः ।

केचिन्नु कर्त्ताख्यातस्थले इव कर्माख्यातस्थलेऽपि फलं विशेषणं
व्यापारो विशेष्यः व्युत्पत्तिभेदकल्पनायां मानाभावात् किन्तु
कर्माख्यातस्यापि फलमर्थः तेन गम्यते यामस्यैवेणेत्यादौ वैचित्र्य-
कृतियज्यसंयोगावच्छिन्नस्यन्दजन्यफलशाली याम इत्यन्वयधीः, कर्म-
कृतश्च फलविशिष्टोऽर्थः तेन गतो यामस्यैवेणेत्यादौ यथोक्तस्यन्द-
जन्यफलविशिष्टाभिन्नो याम इत्यन्वयधीः, अतएव परत्वं सुपा
प्रहत्यपापेचिकं तिडादिना च स्वार्थफलाश्रयापेचिकं प्रत्याख्यते ।

भूमिं प्रयातीतिवत् विहगः स्वात्मानं प्रयातीतिप्रयोगं ग्यात् न ग्यात्
विहगः स्वात्मानं न प्रयातीत्यादिकं तस्य भूमिवृत्तिसंयोगात्कफजजनक-
प्रपाद्याश्रयत्ववत् स्वात्मवृत्तिसंयोगात्कफजजनकप्रपाद्याश्रयत्वात् सप्रयोगस्य

भूमिं प्रयाति विहगोविजहाति महीरुहं न तु स्वा-
त्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि

इति वक्ष्यमाण्युत्पत्तिः साधुसङ्गच्छते, अन्यथा तिडादेः फलार्थ-
कत्वाभावाच्च कल्पे तदसङ्गतत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘अनुरोधादिति गमनादिफलस्य भूमि-वृक्षादिनिष्ठसंयोग-
विभागादेरात्मनिष्ठत्वेऽपि आत्मानं प्रयाति आत्मानं विजहाती-
त्याद्यवयवद्वारादिति भावः । परसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे तद्दोष-
तादवस्थादुक्तं ‘क्रियान्वयीति धात्वर्थान्वयीत्यर्थः, तच्च कुत्र

दृष्टत्वादित्यत आह, ‘भूमिं प्रयातीति, ‘प्रयातीत्यत्र संयोगावच्छिन्नप्रयापारो-
धात्वर्थः, द्वितीयायां संयोगः, ‘विजहातीत्यत्र धातोर्विभागावच्छिन्नप्रयापारो-
द्वितीयायां विभाग इति नाविशेषः, ‘अनुरोधादिति, पक्षस्य परसमवे-
तत्वे कर्मप्रत्ययार्थ इत्यत्र हेतुत्वेन शोध्यं, परसमवेतत्वं क्षात्वेतौत्याकाङ्क्षाया-
माह, ‘क्रियान्वयीति, फलान्वयित्वे च फलस्य दृष्टतया पूर्वोक्त एव दोष-
स्यादिति भावः । परत्वञ्च भिन्नत्वतयाच विहगोभूमिं प्रयातीत्यादौ विहग-
भूमिभिन्नसमवेतभूमिदृष्टिसंयोगजनकप्रयागान्वय इत्यन्वयबोधः, प्रयागं
गमनं समवेतानां जनकान्तश्च प्रयागान्वितं, एवं विजहातीत्यादौ विहग-
भूमिभिन्नसमवेतभूमिदृष्टिसंयोगजनकविजहानाश्च इत्यन्वयबोधः, भिन्नवट-
कभूमे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वय एकदेशत्वेऽप्याकाङ्क्षाबन्धेन तस्य व्युत्पन्न-
•त्वात् । न च तथापि उभयकर्मजनसंयोगस्थले विहगः स्वात्मानं प्रयातीति
प्रयोगोत्पत्तिः तत्र प्रयागस्य स्वात्मभिन्नसमवेतत्वात् स्वात्मवृत्तिजनकत्वाच्चेति
वाच्यं । तादृशप्रयागस्य विहगे चाद्यादेव तथा प्रयोगासम्भवात् । ननु
भेदे भूम्यादेर्भूमित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतसम्बन्धेनान्वयमुखीकारात् एधिर्वी-
प्रयाति विहग इत्यादौ बोधः विहगस्यापि एधिर्वीत्येन विहगवृत्तिप्रयागस्य

कर्मप्रत्ययार्थः । इयांस्तु विशेषो यद्यत्परत्वं सुपा

‘इयास्त्विति, ‘सुपा’ कर्मविहितसुपा, ‘प्रकृत्यर्थेति स्वाधाधेयत्वादि-
प्रकारोभूता या व्यक्ति तदपेक्षिकमित्यर्थ, ‘आदिपदात् अनु वा
कक्षांख्यातस्यैव द्वितीयादेरपि कलमर्थ इतिमतः स्वार्थकलपरि-
ग्रह । इत्यत्र भूमि प्रयाति इत्यादौ भूमिवृत्तिसंयोगजनक-
भूमिभिन्नसमवतत्पन्दाश्रय इत्याद्यन्वयरोध भूम्वादभेदवदेकदेश-
भेदेऽन्वयश्च द्वितीयाधाधेयवागे प्रकारोभूता या भूम्वादिव्यक्ति-
स्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, न तु
प्रतियोगितासम्बन्धेन, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कलमम्बन्धेन वा, आर्थे विहगस्य सहीतद्वगमनदशाया विहगो
विहग गच्छतीति प्रयोगापत्ते विहगस्यापि व्यासज्वलतिधक्षा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकविहगभेदवत्त्वात् । द्वितीये प्रयोगे गच्छ-
तीत्यादिव्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गात्, विहगस्य विहगान्तरगमन-
दशायामपि विहगो विहगगच्छतीति व्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गात् ।
उभयकर्तृत्वमयोग्यत्वेऽपि नवो मव गच्छति सेपो सेप गच्छति
इत्यादयः प्रयोगा इष्टा एव, स्मिन्न स्मिन्नसंयोगजनकस्तुभिन्न-
समवेतलन्दाश्रयताभावाच्च मव ख खय गच्छतीत्यादिको न
तत्र प्रयोगः । अथेव दौर्घतत्त्वादिस्यते तन्नु, तन्नु गच्छति इति

विहगवृत्तिलतिजन्यप्रवाहभिन्नसमवतत्पन्दाश्रय वाधयत्वस्य भूमाविव
विहगेऽपि सत्त्वात् सयोगस्य द्वितीयादयः च्याद, ‘इयास्त्विति, ‘परत्वं’
परमसवेतत्वं, ‘सुपा’ द्वितीयादिना, ‘प्रकृत्यर्थेति’ स्वप्रकृत्यर्थभूम्वादिव्यक्ति-

व्यवहारो न स्यात् तन्तोर्ममने तन्तुभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात् । न च
 संयोगस्य द्विष्टतया स्वस्मिन् स्वसंयोगाभावेन तद्वाक्यसंयोग-
 सेवेति वाच्यम् । संयोगस्य द्वावच्छिन्नत्वनियमोऽपि द्विसमवेत-
 नियमे मानाभावेन स्वस्मिन्नपि स्वक्रियया अवच्छेदकान्तरे स्वस-
 योगे बाधकाभावात् अन्यथा एकतन्तुकपट प्रति असमवाधिकारण-
 स्यासम्भवात् अंशुद्वयसंयोगस्य विद्वद्भूतात्, न हि तत्रांशुद्वयमेव
 पटसमवाधिकारण, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या तन्तुमत्तंशौ
 पटोत्पत्तेरसम्भवात् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधाच्च । न च द्रव्या-
 रम्भकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्यस्य फलवत्त्वकस्यतया तन्तुनिष्ठ-
 पवनादिस्वयोग एव तत्र पटासमवाधिकारण तन्तोस्तादात्म्य-
 सम्बन्धेन पटसमवाधिकारणतया च पवनादौ न पटोत्पत्तिः
 समवायिमात्रवृत्तिसंयोग एवासमवाधिकारणमिति नियमस्य
 पाकजस्यल एव व्यभिचारादिति वाच्यम् । तथापि तत्र मूलाद्या-
 वच्छेदेन तन्तुसमुत्पन्नानुरिति प्रत्ययस्य विना बाधकं भ्रमतायोगात्
 इति चेत्, न, स्वस्मिन् स्वसंयोगाभ्युपगमेऽपि तन्तुस्तन्तुं गच्छती-
 त्यत्र तन्तुपदद्वयस्य तन्त्ववयवे लाक्षणिकत्वात् राम-रावणयोर्युद्धं
 राम-रावणयोरिवेत्यादौ मादृश्यघटकतद्विचरतांशस्यैव कर्मप्रत्य-
 यार्थस्य परसमवेतत्वाग्रस्यापि बाधेन तत्रानन्वयेऽपि क्षतिविरहाच्च ।
 न चैवं परसमवेतत्वस्याभोग्यतया अनन्वयेऽपि केवलाधेयत्वाग्रमादाय
 विद्वगस्य महीरुहगमनद्वयायां विद्वगो विद्वग गच्छतीत्यपि प्रयो-
 गापत्तिरिति वाच्यम् । द्वितीयायाः कर्तृत्वे लक्षणेयैव केवलाधेय-
 तांशमादायापि तत्र तादृशप्रयोगस्तेष्टत्वात् ।

प्रकृत्यर्थाद्यपेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापे-

केचित्तु परममवेतलाधेयत्वाद्युभयविषयकशाब्दत्वस्यैव गम्यादि-
धातुसमभिव्याहृतद्वितीयादिज्ञानकार्यभावच्छेदकतया केवलाधेय-
त्वाग्रमादाय विहगस्य महीरुहगमनदशाया विहगो विहग गच्छ-
तीति न प्रयोगः तन्तुस्तन्तु गच्छतीत्यादौ तन्तुद्वयपदे लक्षणेव
गतिः, गम्यादिपदसमभिव्याहृतत्वस्य द्वितीयादिविशेषणतया पक्षेः
माकाङ्क्षाद्विमिश्रितजतकक्रियायां शक्तिरिति मते पाके परमम-
वेतत्वस्य बाधितत्वेऽपि तण्डुल पचनीत्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिर्न
वा आत्मविषयकसाक्षात्कारस्य आत्मभिन्नपरमवेतत्वेऽप्यात्मानमात्मा
साक्षात्करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

‘तिङादिना चेति कर्माविहिततिङादिना चेत्यर्थः, ‘आदिपदात्
कर्माविहितकृतपरिग्रह’ । ‘स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकमिति स्वार्थफलाश्रे-
विशेष्यीभूता या व्यक्तिदपेक्षिकमित्यर्थः, प्रकृत्यर्थापेक्षया परत्व-
बोधने महीरुहगमनदशायासपि विहगो विहगेन गम्यते इति
प्रयोगापत्तेः गमनस्य गमनभिन्नपरमवेतत्वात्, एवञ्च भूमिर्गम्यते
विहगेनेत्यादौ विहगनिष्ठकृतिजन्यभूमिभिन्नपरमवेतसंयोगावच्छिन्न-
सन्दफलशक्तिर्भूमौ भूमिरित्यन्वयबोधः । भेदे भूम्यादेः समर्गश्च

- भिन्नपरमवेतत्व, ‘तिङा’ कर्माख्यातेन, ‘स्वार्थेति स्वार्थो यस्मात् तदाश्रय-
भूम्यादिभिन्नपरमवेतत्वमित्यर्थः, तथाच भूमिभिन्नपरमवेतत्वादिसिद्धयः कर्तृ-
कर्मसंस्थाने तुल्ये एव किन्तु कर्तृप्रत्ययसंस्थाने कर्मप्रत्ययप्रकृत्यर्थोभूमि कर्म-
प्रत्ययसंस्थाने च न प्रकृत्यर्थ इत्येव विशेष इत्यर्थः । न चैवं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
बोधकत्व प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिनिरोध कर्मप्रत्ययसंस्थाने परममवेतत्वस्या-

निर्दयफलाग्रे विग्रेय्यीभूता या व्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तामन्वयेन तयैव व्युत्पत्तेः, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च प्रथमान्तपदोपस्था-
प्यस्याख्यातार्थे आख्यातार्थस्य धात्वर्थे विगेषणतया अन्वयः, स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादाविव आख्यातार्थद्वयपुटितस्यापि धात्वर्थस्यान्वयः,
स्वभिन्नप्रमवेतगमनस्य स्वकर्तृकत्वाभावादुभयकर्तृजमयोगस्यले मन्त्र-
स्य स्त्रेन गन्वते इति न प्रयोग इति भावः । एतच्च फलावच्छिन्न-
व्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति प्रथमकल्पानुसारेण, स्यादा फल व्यापा-
राविति द्वितीयकल्पे आययत्वस्य कक्षाख्यातार्थत्वमते आश्रयत्वाग्रे
विग्रेय्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमिति बोध्यम् । अन्वयबोधे त्वय
विगेष यत्तदेतस्मिन्ने मयोगावच्छिन्न न सन्दविगेषण शालित्वञ्च
प्रकार इति ध्येयम् ।

केचित्तु भेद एवार्थो न तु भेदवदेकदेशान्वयापत्तेः भेदस्य च
क्रियाया विगेषणत्व प्रमवायोभयघटितमामानाधिकरण्यमन्वयेनां
न्वय इत्याहुः ।

केचित्तु परममवेतत्वं परो वा न द्वितीयाय किन्त्वन्वोन्वा
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतामन्वयेनान्योन्या
भावो वा द्वितीयादेरर्थः, अन्वोन्वाभावे च द्वितीयायाश्चेत्यादौ
प्रकारीभूता या व्यक्तिः सैव निष्ठतामन्वयेन प्रकार इति व्युत्पत्तेः

प्रत्ययार्थभूतान्वितत्वादिति वाच्यः । अप्रत्यययभूतान्वितस्यापि तस्य प्रत्ययार्थ-
प्रयागे विगेषणत्वेन तदन्वयस्याप्रययन तादृशव्युत्पत्तेर्विगेषणम् । न हि
प्रत्ययार्थमात्रान्वितत्वार्थाधिक्यव्युत्पत्तिः अतस्मिन्नात घटमानयेयादावपि
घटान्वितकर्मत्वस्यानयनेऽप्यन्वयादिति दिक् ।

क्षिकं प्रत्याख्यते । घटं जानाति इच्छति कुरुते चैवः
मैत्रेण ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ सविषयक-

तेन विहगस्य महौरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति
प्रयोगो न योग्यः योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो
विहगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्थले तु तदर्पफलान्ने विभे-
द्योभूता या व्यक्तिः सैव निष्ठतासम्बन्धेनान्योन्याभावे प्रकार इति
व्युत्पत्तिः तेन विहगस्य महौरुहगमनदशायां विहगो विहगेन
गम्यते इति प्रयोगो न योग्यः योग्यश्च विहगस्य विहगान्तर-
गमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोग इत्याहुः । तद-
सत् । जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकतया प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वस्य विकल्पासहत्वादिति ध्येयम् ।

मुख्यमकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोध व्युत्पाद्य
भाक्तसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोध व्युत्पादयति,
'घटमित्यादिना ।

केचित्तु घटं जानामीत्यादौ घटो ज्ञायत इत्यादौ च कर्म-
प्रत्ययस्याधेयत्वार्थकत्वे चानन्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, 'घटमितीत्याहुः ।

'इत्यादावित्यादिपदात् वेष्टि दिश्यत इत्यादेर्घटणम् । 'स-

विषयकेति, तथाच तादृशधातुसमभिव्याहार एव विषयित्वादि-

ननु द्वितीयाया आत्मनेपदस्य च फलार्थत्वे मैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ
च द्वितीयात्मनेपदार्थयोरनन्वयापत्तिः फलार्थज्ञानादेर्घटादिनिष्ठफलजनक-
त्वादित्यत आह, 'घटमित्यादि, 'सविषयकेति ज्ञानेच्छा-कृति द्वेय-भावना-

पदार्थाभिधायिधातुयोगे कर्मप्रत्ययेन यथायथ विध-
यित्वं विषयत्वञ्च कर्तृतिङ्गन्वा म्वाश्रयत्वं तृतीयया

प्रत्ययनियामक इति भाः । 'यथायथमिति सुषा विधयित्वं कर्म-
तिङ्गन्वा च विषयत्वमित्यर्थः, सुषा विषयत्वाभिधाने च घटं ज्ञाना-
तीत्यादावप्योग्यतापत्तेः' विषयत्वस्य घटवृत्तित्वेन घटानिर्दिष्टित-
त्वात् ज्ञानस्य तदनाश्रयत्वाच्च । न चाधेयतासम्बन्धेन घटस्य
विषयत्वे निरूपकतासम्बन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञाने चक्षय इति
वाच्यम् । इदं ज्ञानं न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्तेः निरूपकता-
सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
आश्रयतासम्बन्धेन विषयत्वाभावस्य तदर्थत्वं घटोपज्ञानेऽपि नेदं
ज्ञानं घटस्येति व्यवहारापत्तेः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वमप्येवमपि तदभावस्य केवलावयिताभुपगमेन
घटोपज्ञानेऽपि नेदं घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्तेः । एवं कर्म-
तिङ्गन्वा विषयत्वाभिधाने आश्रयते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्तेः
विषयित्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन ज्ञानानिर्दिष्टितत्वात् घटादेस्तदनाश्रय-
त्वाच्च । न चाधेयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च
निरूपकतासम्बन्धेन घटादावप्यर्थ इति वाच्यम् । 'तथा सति
घटज्ञानदशायां घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः, निरूपकता-

बोधकधातुस्यत्वे इत्यर्थः, 'कर्म' इति द्वितीयाया कृत्विच् यथा आत्मनेपदेन
चेत्यर्थः, 'यथेति घटं जानामीत्यादौ कर्मप्रत्ययस्यत्वे द्वितीयाया विधयित्वं
चेधेय आश्रयते घट' इत्यादौ आत्मनेपदस्य विषयत्वमित्यर्थः, 'विधयित्वं

चाधेयत्वं बोध्यते । अन्वयबोधे त्वयं विशेषः यदेकत्र

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्,
वृत्त्ययिमामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केव-
लान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति
व्यवहारापत्तेः । अतएवाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव
घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थ इत्यपि परास्त्विति । तथा सति घटज्ञान-
दशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः घटस्य विषयि-
त्वानाश्रयत्वात् । न च कृधातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि विषयत्व-
विषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिक हवि करोति
याज्ञिक स्वर्गं क्रियते याज्ञिकेन हवि क्रियते याज्ञिकेन गगन
करोति श्रीकृष्ण गगन क्रियते श्रीकृष्णेन इत्यादिरपि प्रयोग
स्यात् इति वाच्य । साध्यत्वाख्यविषयित्व साध्यत्वाख्यविषयत्वयोरेव
धातुयोगे कर्तृ कर्मप्रत्ययार्थत्वात् भ्रान्त्या गुरुतरभारोत्तोलन-
दशया तदुत्तोलनात्प्रादेऽपि गुरुतरभारोत्तोलन करोतीति
व्यवहारस्तेष्टत्वात् । न चैव गुरुतरभारोत्तोलन न कृतमिति व्यव-
हारो न स्यादिति वाच्य । फलोपधानात्मकत्रन्यताविशिष्टसाध्यत्वा-
ख्यविषयत्वाश्रयस्य कर्तृ कर्मलक्ष्णत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च क्रियाघटित-
सामानाधिकरण्य साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेष्टान् नान्तरीयके मत्तो-
भूत न तु मयाकृतमिति व्यवहारोपपत्तिरिति भावः । 'एकचेति

विषयत्वमित्यस्य 'बोध्यते' इत्यनेनान्वयः, एवमप्येऽपि तेन चैत्रो घट
जानातीत्यादौ घटविषयकज्ञानाश्रयस्यैव इत्यन्वयबोधः चैत्रेण घटो ज्ञायत
इत्यादौ च चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यन्वयबोधः एवमन्यदृष्टः । चैत्रो

कर्तव्याश्रयत्वं तच्च क्रिया तत्र विषयित्वं तत्र कर्म-
विशेषणं । अन्यच्च कर्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्रा-
धेयत्वं तच्च च कर्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ

घटं जानाति चैव इत्यादौ इत्यर्थः, 'कर्तरि' चैवे, 'तच्च' आख्या-
तार्याश्रयत्वे, 'क्रिया' धात्वर्थः, 'तच्च' धात्वर्थः, 'तच्च' विषयितायां,
'अन्यचेति' चैवेण ज्ञायते घट इत्यादावित्यर्थः, एवञ्च घटं जानाति
चैव इत्यादौ घटवद्विषयिनावज्ञाननदाश्रयत्ववाच्यैव इत्यादिको-
बोधः, मेवेण ज्ञायते घट इत्यादौ भैचर्याधेयत्वज्ञानविषयतावान्
घट इत्यादिको बोध इति भावः । ननु मुख्य-भाक्ताधारणसक-
र्तृकधातुयोग एव यदि द्वितीयादयः तदा घटं यतत इत्यादिरपि
प्रयोगः स्यात् अत्यादिधातोरपि सविषयक्रियावाचित्वेन भाक्तसकः

घटं जानातीत्यादौ कर्तरि तिङा आश्रयत्वं चैवेण घटो ज्ञायते इत्यादौ
च द्वितीया आधेयत्वं बोध्यते । ननु चैवेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि
कर्मप्रत्ययस्य विषयत्वं द्वितीयाया आधेयत्वं अर्थस्तदा चैत्रो घटं जानाती-
त्यादौ वाक्ये चैवेण घटो ज्ञायते इत्यादिवाक्यैकवाक्यतामुपपत्तिः विशिष्टै-
कार्थप्रतिषादकालविरहादित्यत्र आह, 'अन्यचेति', 'अन्यचेति' चैत्रो घटं
जानातीत्यादावित्यर्थः, 'तच्च' कर्तरि मुख्यविशेष्ये, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तच्च'
क्रियाया ज्ञानादौ, 'तच्च' विषयिताया, 'कर्म' घटादि, 'अन्यच्च-
चैवेण' ज्ञायते घट इत्यादौ, 'कर्मणि' घटादौ मुख्यविशेष्ये, 'विषयते-
त्यादौ विशेषणमित्यस्यानुपपत्तिः, 'तच्च' विषयिताया, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तच्च'
क्रियाया, 'तच्च च' आधेयत्वे च, 'कर्तृ' चैत्रादि, तथाच चैत्रो घटं जानाति
चैवेण घटो ज्ञायते इत्यादौ विशेषण-विशेष्यभावभेदादेकवाक्यतापत्तिः सर्व-

कर्तृ-कर्म-कृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिवोधकत्वं । यतत-
इत्यादौ यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः

संकल्पादित्यत आह, 'यतत इति, कृत्रादिना उपस्थिते यत्ने
७ साध्यत्वाख्यविषयत्वेनैवान्वयो न तद्देश्यत्वेन भोजनाय करोतीत्य-
प्रयोगात्, अत उक्त 'यत्यादिनेत्यादि, 'आदिपदात् यत्प्रयत्ने
इति यत्प्रधानो परिग्रहः । अतएव पाकाय प्रयासो न तु पाक-
स्तेति भावः । यत्यादिना खल्लणया उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयता-
सामान्येनान्वयादुक्त 'यत्न इति, 'विषयित्वेन' विषयित्वावच्छिन्नत्व-
प्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रहः, 'उद्देश्यत्वेन' उद्देश्यत्वत्वावच्छि-

न्नादिसिद्ध इति भावः । ननु सविषयकार्यकथातुल्यकर्तृप्रत्ययेन यदि
विषयत्व प्रतिपाद्यते तदा चैत्रेण ज्ञातो घट इत्यादौ कर्मप्रत्ययार्थं
घटयोरभेदान्वयबोधो न स्यादिति एव सविषयकार्यकथातुल्यकर्तृप्रत्ययेन
यथाश्रयत्व प्रतिपाद्यते तदा चैत्रो घटस्य ज्ञाता इत्यादौ घट ज्ञातोर-
भेदान्वयबोधो ॥ स्यादाभावात् एव घटो नष्ट इत्यादौ घटो नश्यतीतिवत्-
प्रतियोगित्वात्मकत्वेन नष्टपदार्थं घटयोरभेदान्वयबोधमुपपत्तिरित्यत आह,
'ज्ञातो ज्ञातेत्यादि, 'कर्मेति, चैत्रेण घटो ज्ञात इत्यादौ कर्मकृतो-
विषयोऽर्थं चैत्रो घटस्य ज्ञातेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्य द्वय आश्रयोऽर्थं घटो
नष्ट इत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्य कृत प्रतियोग्यर्थ इत्यादि स्वयमूह्यः । अतो ना-
भेदान्वयबोधमुपपत्तिरिति भावः । ननु घट करोतीत्यादिवत् घट यतते
इत्यपि स्यात् द्वितीयार्थविषयत्वस्य बोधादित्यत आह, 'यतत इत्यादाविति,
'विषयित्वेनेति, द्वितीयाद्यर्थं विषयित्वं यदि चातुल्योपस्थितियष्टकारेण
यत्ने नान्वेति आकाङ्क्षाविरहादित्यत तर्हि कथं तत्र घटादेरन्वय इत्यत-

किन्तुद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अतएवाभुञ्जानेऽपि
भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ।

अत्रप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया उद्देश्यतावच्छिन्नाबोधकतया
तदोपपत्त्यां घटाय यतते इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

येचित्तु ह्यजादिना उपस्थापिते यत्न इव यत्नादिना उपस्था-
पिते यत्नेऽपि साध्यतास्यविषयित्वप्रकारेणैवावबोधः । न चैवं
घट यतते इत्येव प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । स्पृशधातुत्तरधातुयोगे
चतुर्थ्या इव यत्नादिधातुयोगेऽपि चतुर्थ्या द्वितीयार्थबोधकता-
दित्याहुः ।

तस्मात् निराकरोति, 'अतएवेति, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनसाध्य-
कप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिमतीति शेषः, भोजनं
करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ।

आह, 'किन्तुद्देश्यत्वेनति, उद्देश्यत्वञ्च तत्प्रयोगनकत्व विषयताविशेषोपेक्षान्य-
देतत्, तथाच उद्देश्यत्वबोधाय यतियोगे च चतुर्थोपयोग इव साधुरिति
भावः । ननु द्वितीयया यते कथं वाकाङ्क्षा इत्यत आह, 'यदेति, तथाच
प्राप्तयेवाकाङ्क्षाकल्पनं अत्र च फलाभावात् न तथाकाङ्क्षेति भावः । ननु न
केवलं यत्यर्थे द्वितीयाद्यर्थविषयत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहमात्रं बाधकमपि तु
योग्यताविरहेऽपीत्याह, 'अत एवेति यत्यर्थे द्वितीयाद्यर्थविषयितादेरन्यथा-
नञ्जोकारादेवेत्यर्थः, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनविषयकवृत्तिविरहिण्याद्युपादान-
कर्तव्यमपि, अजाद्युपादानकाले च भोजनोद्देश्यकाद्यापादानानुसूतकृतिरेव
वर्तते इति न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भावः ।

‘धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्य-जनकभावः संसर्गमर्थ्यादया लभ्यः ।

मण्डनमतमाह, ‘धातोरिति, ‘फलमिति सयोगत्वादिविशि-
ष्टमित्यर्थ, एवञ्च यादृशफलावच्छिन्नव्यापारत्वत्वं यद्भातोर्नेत्याधिकै-
रपेयते तद्भातोस्ताद्रूप्यं फलमित्यर्थ, तच्च पचेर्विक्रिन्ति, त्यजे-
र्विभाग, गमे सयोग, ददाति क्रीणतौत्यादेर्विचक्षणस्त्रादि,
त्यजि-गमिप्रभृतौना पर्यायतावारणस्य तावतापि सम्भवेन व्यापा-
रान्तभावेन शक्यताया गौरवादिति भावः । अतुकूलतान्तभावे
गौरवादेकदेशान्वयापत्तेश्चाह, ‘व्यापारमात्रं वेति, ‘आख्यातार्थं
इत्यनुषज्यते, व्यापारत्वं धर्मात् । नन्वेव गौरवं धर्मत्वस्याखण्डो-
पाधिलेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया शुद्धत्वात् । न च
व्यापारत्वं प्रवृत्तित्वमेवेति वाच्यं । पचेतेत्यादौ विध्यर्थस्य कति-
साध्यत्वस्यानन्वयप्रसङ्गादिति चेत् न, पचतीत्यत्र पचेर्विक्रिन्ति-
जनकक्रियात्वस्यानन्तपदार्थघटितस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य
पचेर्विक्रिन्तित्वस्य तिपोधर्मत्वरूपव्यापारत्वस्याखण्डधर्मस्य शक्यता-
वच्छेदकत्वकल्पनाया एव लघीयत्वात् । ॥ च तिवादीनां
लघुतरं प्रवृत्तित्वमपहाय धर्मत्वरूपव्यापारत्वस्योपाधिरूपस्य शक्य-

मण्डनमतं दूषयितुमुत्थापयति, ‘धातोरर्थं इति फलवच्छिन्नव्यापार-
बोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गम्यादिधातो फलमर्थ इत्यर्थः । उपपत्त्यादाह,
‘व्यापारमात्रमिति व्याख्यातस्यार्थं इत्यन्वयः, ‘मात्रपदेनानुकूलत्ववच्छेदः ।
नन्वेव पचतीत्यादौ व्यापारे कश्च धात्वर्थफलानुकूलत्वस्य लाभ इत्यत
आह, ‘आख्यातस्येति, ‘जन्येति धात्वर्थफलाख्यातार्थव्यापारयोर्बन्ध जनक-

किन्तुद्देश्यत्वेन पदस्वाभाव्यात् । अतएवाभुञ्जानेऽपि
भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ।

अतप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया उद्देश्यत्वान्निष्पत्त्याबोधकतया
तद्वोधकचतुर्थ्यां घटाय यतते इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु छान्नादिना उपस्थापिते यत्न इव यथादिना उपस्था-
पिते यथेऽपि माभ्यन्तरेणविधायित्वप्रकारेणैवावबोधः । न चैवं
घट यतते इत्येव प्रयोगावप्तिरिति तावत् । स्पृष्टधातूपरधातुयोगे
चतुर्थ्यां इव यथादिधातुयोगेऽपि चतुर्थ्यां द्वितीयायबोधकत्वा-
दित्याह ।

तस्मात् निराकरोति, 'अतएवेति, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनमाध्य-
क्षप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यप्रवृत्तिमतीति शेषः, भोजनं
करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ।

आह, 'किन्तुद्देश्यत्वेनेति, उद्देश्यत्वमत्र तत्प्रयोजनकत्वं विधायताविशेषोपेक्षानु-
देतत्, तथाच उद्देश्यत्वबोधाय यतियोगे च चतुर्थाप्रयोग एव साधुरिति
भावः । ननु द्वितीयाया यतते अथ आकाङ्क्षा इत्यत्र आह, 'यदेति, तथाच
एकस्मिन्नाकाङ्क्षाकल्पेन अथ च धर्माभावात् न तथाकाङ्क्षेनेति भावः । ननु न
केवलं यथार्थे द्वितीयायविधायित्वान्नये आकाङ्क्षाविशेषमात्रं बोधकमपि तु
योग्यताविशेषोऽपीत्याह, 'अत एवेति यथार्थे द्वितीयायविधायित्वादेरन्वया-
नङ्गोकारादेरन्वयार्थः, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनविषयकजनविशेषश्चाद्युपादान-
कर्मण्यपि, अत्राद्युपादानकाले च भोजनोद्देश्यकात्राद्युपादानानुगुणकृतिरेव
वर्धते इति न तद्वृत्त्यर्थयोगालुपमतिरिति भावः ।

‘धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा,
आख्यातस्य जन्य-जनकभावः ससर्गमर्यादया लभ्यः ।

मण्डनमतमाह, ‘धातोरिति, ‘फलमिति सयोगत्वादिविशि-
ष्टमित्यर्थ, एवञ्च यादृग्गणनावच्छिन्नव्यापारवत्त्वं यद्भातोर्नेपाधिकै-
रूपेण तद्भातोक्ताद्रूप्यं फलमित्यर्थ, तच्च पचेर्विक्रित्ति, त्यजे-
र्विभाग, गमे सयोग, ददाति क्रीणतीत्यादेर्विशेषणस्त्रादि,
त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्यायतावारणस्य तावतापि सम्भवेन व्यापा-
रान्तर्भावेन शक्यताया गौरवादिति भावः । अनुकूलतान्तर्भावे
गौरवादेकदेशान्वयापत्तेश्चाह, व्यापारमात्रं वेति, ‘आख्यातार्थं
इत्यनुषज्यते, व्यापारत्वं धर्मत्वं । नन्वेव गौरवं धर्मत्वस्याखण्डो-
पाधित्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया शुभत्वात् । न च
व्यापारत्वं प्रवृत्तित्वमेवेति वाच्यं । पचेतेत्यादौ विधेयस्य कृति-
साध्यत्वस्यानन्वयप्रसङ्गादिति चेत् न, पचतीत्यत्र पचेर्विक्रित्ति-
जनकक्रियात्वस्यानन्तपदार्थघटितस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य
पचेर्विक्रित्तित्वस्य निषेधधर्मत्वरूपव्यापारत्वस्याखण्डधर्मस्य शक्यता-
वच्छेदकत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वान् । न च तिवादीनां
लघुतरं प्रवृत्तित्वमपेक्षाय धर्मत्वरूपव्यापारत्वस्योपाधिरूपस्य शक्य-

मण्डनमतं दूषयितुमुत्थापयामास, धातोरर्थ इति फलावच्छिन्नव्यापार-
बोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गम्यादिधातो फलमर्थ इत्यर्थः । लाघवादाह,
‘व्यापारमात्रमिति आख्यातस्यार्थ इत्यन्वयः, मात्रपदेनानुकूलत्वव्यवच्छेदः ।
नन्वेव पचतीत्यादौ व्यापारे कथं धातुर्थफलानुकूलत्वस्य लाघ इत्यत
आह, ‘आख्यातमेति, अन्येति धातुर्थफलव्यापारार्थव्यापारयोग्यं जनक-

लडादितिङ्गद्यर्थो वर्त्तमानत्वादोष्टसाधनत्वादिकमेक-
पदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तच्चैवान्वेति भावप्रत्ययस्य घञा-

तावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य धातूनां कियतां तत्तत्फलजनक-
तत्तद्वापारत्वस्य प्रकृतावच्छेदकत्वकल्पनमेव साध्विति वाच्यं ।
तिवादिकमपेक्ष्य धातूनां स्वनपत्त्याभावादिति भावः । 'अन्य-जनक-
भाव इति फल-व्यापारयोजन्य-जनकभावभूतयोः समर्गमर्थ्याद्या सभ्य-
इत्यर्थः', पशति चेन्न इत्यादौ आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य
स्वजनककृत्याययनसम्बन्धेनेव चेवाटावन्वय इति भावः । 'वर्त्त-
मानत्वादोत्यादिपदान् अतीतत्व-भविष्यत्त्वरूपपक्षः', 'दृष्टसाधन-
त्वादिकमित्यादिपदान् कृतिमाध्यत-यनवदनिष्टाननुबन्धित्वाग्रपरि-
पक्षः । 'तच्चैवेति आख्यातार्थव्यापार एवेत्यर्थः । जानाति-जानी-
यादित्यादाविव धात्वर्थ एव तदन्वये फलानुत्पाददृष्टायां व्यापार-
सत्वेऽपि पशतीति प्रयोगो न स्यात्, स्याच्च पश्यतीत्यादिप्रयोगः,
न स्याच्च व्यापारातीतत्वदृष्टायां फलमन्वे पपाचेति प्रयोगः, न
स्याच्च कार्थी गच्छेदित्यादौ काशीमयोगजनकक्रियाया दृष्टसाधन-
त्वादिकलाभ इति भावः । भावविहितघञादेर्निरर्थकत्वेन वक्ष्यमा-
णदूषणपत्तिरत आह, 'भावेति, भविष्यत्त्वस्य अन्वर्थव्यापार एवा-

भाव इत्यर्थः । 'लडादिति चेन्न पचनीत्यादौ लङ्गर्थोवर्त्तमानत्व चेन्न
पचतेत्यादौ लिङ्गर्थ इष्टसाधनत्व चन्वेतीत्यत्रान्वित, 'एकपदेति, एकेना
ख्यातपदेन व्यापारवर्त्तमानत्वाद्योर्वीक्षणमिति भावः । 'तच्चैव' आख्यातार्थ
व्यापार एव, 'भावप्रत्ययस्येति पाठ इत्यादिस्मृते भावविहितस्य घञादेरि-

देरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन व्यापारसत्त्वे फला-
नुत्पाददशायां पाकोभविष्यतीति न प्रयोगः । न वा
व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति । नापि
घट-भूतलयोर्मिथःसंयोग इतिवत् मिथोगमनमि-

थ्यात् तस्य च तदानीं बाधास्य तत्प्रयोग इति भावः । 'विद्यत-
इतीति 'न प्रयोग इत्यनुवृज्यते, 'मिथ इति, गमधाल्थस्य मथो-
गात्मकफलस्य द्विष्टत्वेऽपि लुप्यर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य सन्दर्भ-
स्याद्विष्टत्वादिति भावः । 'इत्यादीत्यादिपदात् महीइह विहगयो-
र्मिथस्याग इत्यादेः परिग्रहः । ननु धाल्थत्वे धाल्थतावच्छेदकी-
भूतफलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत आह, 'प्रत्ययेति तत्तद्भातुम-
मित्याद्यतप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधाल्थफलशालित्वं तत्त-
द्भातुकर्मत्वमित्यर्थः, अत्र तत्तद्भातुर्थफलशालित्वमाचोक्तौ चैवो-

त्थर्थः, व्यापारोऽर्थः अनुकूलत्व संसर्ग इति भावः । अन्येतन्मतेऽपि घनो
व्यापारबोधकत्वे मानाभाव इत्यत आह, 'तेनेति, व्यापारस्य घनर्थत्वा-
भावे पाको भविष्यतीत्यादौ धाल्थफलस्य एव भविष्यत्त्वादेरन्वयवक्तव्य-
त्वाच्च विकृतिरूपफलशालित्वव्यापारस्य वर्तमानत्वेऽपि विकृत्यनुत्पाद-
दशायां पाको भविष्यतीति प्रयोगो वस्तुगत्या न भवति स ह्यादिष्वर्थः ।
व्यापारस्य घनर्थत्वाभावे दुष्यमान्तरमाह, 'न वेति, 'व्यापारविगमे'
व्यापारीभूतस्याव्यग्निसंयोगादिनाशे, 'फलसत्त्वे' विकृतिरूपफलसत्त्वे, 'इती-
त्यस्य 'न वेत्यनेनान्यथ । अन्ययोर्दोषयोरिष्टापत्तावपि न प्रतिकार इत्यभि-
प्रेत्याह, 'नापीति, गमनमित्यत्र भावयुटो व्यापारार्थकत्वाभावे गमनमित्यस्य
संयोग इत्येवार्थः, तथाच घट-भूतलयोर्मिथोगमनमित्यस्य योग्यत्वापत्ति

त्यादि, प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वञ्च कर्म्मत्वं फलनिष्ठाभेयत्वं द्वितीयादिना

यामं गच्छतीत्यादौ यामस्यैव चैवञ्चापि कर्मत्वापत्तिः गम्यर्थस्य फलस्य यामसंयोगस्य चैवेऽपि सत्त्वादतोऽन्यानन्त फलविशेषणं, व्यापारजन्यत्वमाचोक्तावपि तद्गम्यर्थफलस्य यामसंयोगस्य चैवसमवेतक्रियाजन्यतया तद्गोपतादवस्थानं अतः परसमवेतत्वं व्यापारविशेषणं, चैवसमवेतक्रिया च न चैवान्यसमवेता तद्गम्यर्थफलस्य यामसंयोगस्यापि चैवान्योपाभावयवः तत्समवेतव्यापारो याम एव तज्जन्यत्वात् तद्गोपतादवस्थानमत उपनीतान्तं व्यापारविशेषणं, चैवो यामं गच्छतीत्यत्र च यामो न निङ्प्रत्ययोपनीतः किन्तु चैवक्रियैव तदुपनीता, चेन्नो यामस्य गन्तव्यत्र ह्यप्रत्ययोपनीतः चैवान्यचैवावयवसमवेतः चैव एव तज्जन्यप्रकृतगम्यर्थसंयोगाश्रये चैवेऽतिव्याप्तिरतो-

व्यापारस्य पुढर्थत्वे च स्यन्दस्वरूपस्य संयोगानुगुणव्यापारोऽवमनमित्यस्याधीर्भविष्यति च न नोभयवृत्तिरिति बोद्धव्यमस्ति इति भावः । ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म्मत्वञ्च न सम्भवति अतस्त्वत्वात् अन्वयः कर्म्मत्वं दुर्बलमिति कथमेतदित्यत आह, 'प्रत्यय इति, प्रत्ययोपनीतो य परसमवेतव्यापारस्तज्जन्य यत्फलं तच्छालित्वमेव कर्म्मत्वमित्यर्थः, परत्वं स्वमित्वत्वं, स्वपदञ्च यत्र यामादौ कर्म्मत्वं ग्राह्यं तत्परं, इत्यत्र प्रत्ययोपनीतपरत्वानुशादने गमिधात्वर्थकर्म्मत्वस्य स्वस्मिन् स्वात् स्वभिन्नसमवेतादृष्टात्कल्याणापारजन्यधात्वर्थशालित्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वादिति 'प्रत्ययोपनीतेति तद्व्यापारप्रत्ययप्रतिपाद्येवार्थः, गच्छतीत्यादौ चादृष्टादिः व्यापारानुगुणताविशेषसमर्थतात् स्यन्दस्यैव बोध इति च तत्रादृष्टस्य

व्यापारनिष्ठश्च तृतीयादिना अभिधीयते एवञ्च त-
ण्डुलं पचति चैव इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनक-
व्यापारवाञ्छैवः मैवेयं पच्यते तण्डुल इत्यस्य मैवनिष्ठ-

‘व्यापारेति, तथाच व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः । चेन्नोपाम-
गच्छतीत्यत्र तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारमात्रात्मनि तादृशव्यापा-
रजन्यविभागाश्रयपूर्वदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्भावर्णेति फलविशेषणं,
फलपदस्य स्वरूपकथनमिति भावः । फलस्य धातुलभ्यत्वादाधेयत्वं
द्वितीयाद्यर्थमाह, ‘फलेति, ‘आदिपदाभ्यां कर्तृ-कर्मषष्ठ्योः
परिग्रहः’, ‘फलविशेषेति विस्मिन्तीत्यर्थः, ‘व्यापारः’ क्रिया, तद्वृत्ता
च चैवस्य स्वजनककृत्याश्रयत्वसम्बन्धेन, न तु व्यापारः प्रकृतं कृतिरेव,
चैवः पचेतेत्यादौ विधयर्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य तच्चानन्वयापत्तेः । ‘मैव-
निष्ठेति, निष्ठता च स्वनिष्ठकृतिजन्यतासम्बन्धेन, ‘फलविशेषणाली-

प्रतिपाद्यतेति भावः । परसमवेतत्वानुपादानेऽपि स एव दोष स्यादिति
तदुपादानं, वर्तमानत्वादेस्तत्तत्क्रियादिरूपकावोपाधिरूपप्रत्ययोपनीत-
परसमवेतव्यापारतया तत्त्वव्यापारार्थसंयोगादिशान्तिभावाच्च स एव दोष
इति ‘व्यापारेति, व्यापारपदोपदानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्व-
णामामोक्तं दोषः, धात्वर्थपदानुपादाने च पूर्वदेशादौ शब्दादिकर्मीत्वापत्तिः
प्रत्ययोपनीतपरसमवेतस्वरूपव्यापारजन्यविभागादिशान्तिवादिति तदु-
पादानं, विभागादेस्तच्च शब्दाद्यर्थत्वमिति नाविप्रसङ्गः, ‘एवञ्चेति द्वितीया-
देराधेयत्वार्थत्वे चेन्नर्थः, ‘फलविशेषेति विस्मिन्तीत्यर्थः । अन्येवं कर्तृ-कर्म-
साधकसंज्ञके तुल्यवृत्तपदार्थबोधाद्युपपत्तेरपि वैपरीत्येन कर्तृकर्मव्यवहारापत्ति-
इत्यत आह, ‘फलेति, तथाच धात्वर्थविशेषणकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषण-

व्यापारजन्यफलविशेषशाली तदुल्ल इत्यर्थः । फल-
व्यापारयोर्विशेषण-विशेष्यभावमेदादेव कर्तृ-कर्मप्र-

ति, शालित्वमपि कर्माख्यातकार्यं, नामार्थ-धाल्ययोर्मदेनाश्या-
नभूपगमात् एतन्मतेऽपि कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमर्थः, तच्च
व्यापारेऽवेति परत्वनु कर्मविहितसुपा स्तार्थधेयत्वान्वितव्यक्त्यपेक्षया,
कर्मविहिततिङा च स्तार्थायथतविशेष्योभूतव्यक्त्यपेक्षया प्रत्याख्यते ।
अतएव 'चैवोद्यमं गच्छतोद्य च चेषथैचं गच्छति चैवदेवेण गम्यते
इत्यादयो न प्रत्ययाः' इत्यच्च यामं गच्छति चैव इत्यच्च यामवृत्ति-
सयोगजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापारवांशैच इत्यन्वयबोधः, चैवेण
यामो गम्यत इत्यच्च चैववृत्तियामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसयोगा-
श्रयत्ववान् याम इति बोधः, शेष पूर्वोक्तदिगावशेषः । ननुभय-
चैवाख्यातस्य व्यापारबोधकत्वे कर्तृ-कर्मप्रत्ययव्यवहारभेदः कुतः-
इत्यत आह, 'फल-व्यापारयोरिति, तथाच फलविशेषणकर्त्तार्यव्या-
पारविशेष्यकबोधजनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं, स्तार्थव्यापारविशेषणक-
फलविशेष्यकबोधजनकत्वञ्च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः । ननु चैवेण-
पक्षस्तुल्य इत्यच्च तृतीयाया व्यापारार्थकत्वमावश्यकमन्यथा कृत एव
व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्माणां सममनन्वयप्रसङ्गात्, तथाच, सङ्ख्या-काल-

बोधजनकप्रत्ययश्च कर्तृप्रत्ययः धाल्यविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यक-
बोधजनकप्रत्ययश्च कर्मप्रत्यय इति न वैपरीत्यमिति भावः । आख्यातार्थ-
व्यापारस्य धाल्यविशेष्यतया धन्वस्य पञ्चमीत्यादिसूत्रे व्युत्पन्नत्वेन पञ्चत-
इत्यादी व्यापारविशेष्यकधाल्यविशेष्यकान्वयबोधो न सम्भवति उक्तव्युत्प-

त्यव्यवहारः । वस्तुतस्त्वाख्यातस्येव तृतीयाया अपि व्यापार एवार्थः कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपित-मधिकरणत्वं, कर्मकृत आश्रयः, कर्तृकृतश्च व्यापाराश्रयः, कर्म-कर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् जा-

घटितधर्माद्यतिरिक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तिभङ्गो नोचित इत्याशयेनाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'आख्यातस्येव' कर्तृविहिताख्यातस्येव, 'तृतीयाया अपौति कर्मविहिताख्यातस्येव कर्मवाचकपदोत्तरतृतीयाया अपौत्यर्थः, । 'अधिकरणत्वमिति, धात्वर्थनामार्थयोर्भेदेनावयवबोधासम्भवादिति भावः । एतच्च पूर्वकल्पसाधारणं परन्तु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः, अत्राधिकरणत्वमात्रं । 'कर्मकृत इति, एतदुभयमपि पूर्वकल्पसाधारणं, 'व्यापाराश्रयः' व्यापारवान् । नन्वापि आश्रयत्वे व्यापारे च शक्तिः कियतां किं विप्रिष्टशक्तिसौकरेणेत्यत आह, 'कर्म-कर्त्तृ' इति 'कर्त्तृ-कर्तृभ्यां दृढदृष्ट्याभेदान्वयबोधादित्यर्थः, जानातीत्यादौ क्लृप्त-व्यापारयोरप्रतीते-

पत्तिविरोधादित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, तथाच कर्मप्रत्ययस्येव आख्यातार्थव्यापारो न भासते किन्तु तृतीयायव्यापार एवेति शोक्तव्यव्युत्पत्तिभङ्ग इति भावः । ननु कर्मप्रत्ययस्येव फलस्य धात्वर्थस्य कथं नामार्थं तदुक्त्यादौ भेदेन साक्षादनवयो व्युत्पत्तिविरोधादित्यत आह, 'सामानाधिकरण्येति दृष्ट्यस्ये, नामार्थं प्रत्ययार्थबोधाभेदान्वयबोधस्यानुभवविशिष्टस्यानुरोधादित्यर्थः । नन्वेतन्मते यदि प्रत्ययार्थवर्त्तमानातीतत्वादिकं जानातीत्यादिवत् धात्वर्थफले क्वचित् तदा तस्य फलस्य भाविनदशाया व्यापारस्य वर्त्तमानत्वेऽपि पक्षत-इत्यादिप्रयोगो न स्यात् एवं व्यापारस्यातीतत्वे फलस्य विद्यमानतादशाया

कारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ अन्ययोगप्रतियोगिक-
व्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः बाधितत्वञ्च

परस्परमनन्वयात् कथमेवमत्र आह, 'एवकारस्येवेति, तथाच तच्चे-
वात्रापि एकपदार्थयोरन्ययोर्नास्त्युत्पन्न इति भावः । ननु तत्रापि
अन्ययोगव्यवच्छेदविशिष्ट एवार्थो न तु अन्ययोगव्यवच्छेदौ पृथक्
शक्यौ इत्यत्र आह, 'अन्ययोगेति, 'प्रतिप्रसक्तत्वादिति पार्थान्य-
सिद्धिपि सत्तादित्यर्थः, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ-
एव द्रव्यदिग्वादेरपि प्रसक्तः पार्थान्यगुणादितादात्म्यव्यवच्छेदस्य
द्रव्यत्वावच्छेदेन सत्तादिति भावः । 'प्रक्याप्रसिद्धिरिति, पार्थ एव
धनुर्धर इत्यादौ तादात्म्यरूपान्ययोगस्यैव अन्यत्वस्यैव सत्तात्वयि-

विशेषण-विशेष्यभावेनान्वयो भविष्यतीत्याद्यत्राभेदाकर्तृमात्र, 'एवकारस्ये-
वेति, पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोध्य
यथा अन्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डप्रक्षिप्तेकपदोपपत्तयोश्च विशेषण विशेष्य-
भावेनान्वयोन्युत्पन्नत्वात् आनन्वयिकत्वेऽपि वक्तव्यमित्यर्थः । ननु पार्थ एव
धनुर्धरत्वमित्यादौ खण्डप्रक्षिप्तौकारेऽप्येकदेशे अन्यत्वे पार्थोदेरन्ययो
दात्तत्वाच्च तत्र साधवादन्वययोगव्यवच्छेदे शक्यैव प्रक्षिप्तिरिति दृष्टान्त-
सार्थान्तिरुक्तवैयर्थ्यमित्यत्र आह, 'अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्येति उभया-
भाव-विशिष्टाभविषाधारग्रहणान्वययोगव्यवच्छेदस्यैवार्थः, 'व्यतिप्रसक्तत्वात्'
पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्ययोग-धटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्यवच्छेदस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य द्रव्यत्वादावपि सत्तात्वं तथाच पार्थएव द्रव्यत्व-
मित्यादेरपि प्रसक्तः इति भावः । 'प्रक्याप्रसिद्धिरिति

लेन तत्तादात्म्यस्यापि केवलाश्रयितया तस्यामान्यव्यवच्छेदाप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । 'बाधितत्वञ्च पार्थ एवेत्यादावितिच्छेद', पार्थ एव धनु-
र्धरत्वमित्यादौ समवेतत्वादिरूपान्ययोग्यव्यवच्छेदस्थले बाधितत्वञ्चे-
त्यर्थः । गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्ये अन्यसमवेतत्वस्य
समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावस्यासमवेतप्रसिद्धस्य
'धनुर्धरत्वादौ बाधितत्वात् पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यत्वादिति
भावः । दूषणान्तरमाह, 'पार्थान्ययोगत्वेति, 'योगत्वं' समवेतत्वं, 'तस्य'
अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य, 'ततः' पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्न-
व्यवच्छेदतः, सामान्याभावस्य विशेषाभावतोभिन्नत्वात् अन्यनिष्ठप्र-
तया च नान्यप्रतिपत्तिरिति भावः ।

यत्तु 'बाधितत्वञ्चेतिच्छेद', पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ समवेत-
त्वरूपान्ययोगस्थले बाधितत्वञ्चेत्यर्थः, पृथिव्या अपि किञ्चिदपेक्षया

चान्वयित्वात् तन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यवच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वन्य-
समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यवच्छेदे एवकारस्य शक्तिर्वाचा स चासम-
वेताभावादेव प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह, 'बाधितत्वमिति, पार्थ
एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यव-
च्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थः, तथाच पार्थएव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽयोग्य-
स्यादिति भावः । इदञ्च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्ये अन्यथान्य-
समवेतत्वाभावस्य साधयेन समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्रसिद्धे-
र-
परीक्षारादिति शेषः । नन्वन्यसमवेतत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेद-
कताकत्वमेव एवकारशक्यतावच्छेदकं तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकस्यवच्छेदेऽपि तिष्ठति पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकस्यवच्छेदस्याप्यधिकन्विति न्यायेन तादृशप्रतियोगिताकस्यवच्छेदत्वात्

पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्या-
प्रतीतिप्रसङ्गः । तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यव-

श्रन्यत्वादिति भावः । 'पार्थ एवेत्यादाविति परान्वयि पार्थ-
एवेत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः,
इति व्याचक्षते, तद्वत्, श्रन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वस्याप्रसिद्धतया 'ततोऽन्यत्वादित्ययमन्यासङ्गते ।

केचित्तु 'पार्थ एवेत्यादाविति 'शक्याप्रसिद्धिरित्यत्राप्यन्वित,
'बाधितत्वञ्चेति, 'वकारोवाच्ये, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ
शक्याप्रसिद्धिर्बाधितत्व वा इति योजना, श्रन्ययोगस्य श्रन्यतादा-
त्म्यरूपतया तस्य केवलान्वयित्वेन तत्सामान्यव्यवच्छेदरूपस्याप्रसिद्धि-
रित्यर्थः । ननु धनुर्धरत्वं ज्ञानविशेषरूपं येन समवायादिसम्बन्धेन
तादात्म्यं तेन सम्बन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्धः असम्-
वायाद्यादावेव प्रसिद्धत्वात् उक्तं 'बाधितत्वञ्चेति धनुर्धरे बाधितत्व-
ञ्चेत्यर्थः, पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया श्रन्यत्वादिति भावः । दूषणा-
न्तरमाह, 'पार्थ इति धनुर्धरत्वं येन सम्बन्धेन तादात्म्यं तेन सम्-
बन्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदश्चेत्यर्थः, 'तस्य' तत्सम्बन्धे
नान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्यासमवायादौ प्रसिद्धस्य, 'तत्' तत्-

गौरवेण पर्याप्तेरविवक्षयादित्यत आह, 'पार्थ एवेत्यादाविति, पार्थपदं
सप्तम्यन्तं धनुर्धरत्वमिति विशेष्यत्वं, अन्यथा पदस्य प्रथमान्तत्वे 'तस्य
ततोऽन्यत्वादित्यस्यासङ्गत्वापत्तेः, 'तस्य' पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताकथ्यवच्छेदस्य, 'तत्' श्रन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकथ्यवच्छे-
दात् यद्यप्यधिकनिश्चित्यायेन सोऽपि श्रवणं एव तथापि श्रन्यसमवेत

च्छेदेन शक्यत्वे च स्वत्वस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं

सत्यन्तेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावात्, 'अन्यतादिति सामा-
न्याभावस्य विमेषाभावतोभिन्नत्वात्, अन्यशक्त्या च नान्यप्रत्ययसम्भव-
इत्याहुः ।

• 'अननुगमादिति पार्थान्यदिरूपत्वादित्यर्थः, 'शक्यानन्त्यं शक्य-
तावच्छेदकानन्त्यं, एतच्चापातत' प्रतियोगितासामान्यमन्वयेनान्यथो-
ग्यतो व्यवच्छेदस्य विमिश्रस्यैव तच्छक्यत्वस्य सुवचत्वात् । न चैवं
पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ एव द्रव्यमित्यपि व्यवहारः
स्यादिति वाच्य । नौसौ घटोनासौत्यादाविव श्रवयितावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रतियोगिताया एव समर्गतस्य व्युत्पत्तिमिद्व्युत्पत्त्या प्रतियोगि-
तासामान्यस्य शक्यतावच्छेदकान्तर्गतत्वेऽपि यदुक्तमविमिश्रबोधकपद-
'भूमिभिराहारेणैवकारप्रयोगः । तदुक्तमविच्छिन्नान्ययोगत्वरूपान्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव शक्तौ समर्गतया भानेन तादृ-
शव्यवहारासम्भवादिति ध्येय । नन्वन्ययोग-व्यवच्छेदयोः खण्डशः
शक्यत्वेऽपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदसामप्रत्ययप्रसङ्गादवश्य-

त्वव्युत्पत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकव्यवच्छेदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विमिश्र-
भावोभयाभावमादायातिप्रसङ्गेवान्यसमवेतत्वत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
ताक्येति वक्तव्यं तत्राय दोष इति मामको सूत्रादृष्टिः । 'खेति पार्थान्य-
समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्तिकल्पने चेत्तर्था,
'अननुगमात्' पार्थ एवित्यादिभेदेन नानात्वात्, 'शक्यानन्त्यं' एवित्यामेव
गन्धद्रवादी एवित्यादिसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वेन
शक्यानन्त्यमित्यर्थः । नन्वन्यसमवेतत्वादौ व्यवच्छेदे च खण्डशक्त्यावपि कथं

नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नस्यैव
पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्यथागत्वावच्छिन्नस्याभाव-
प्रतीतिः समानच्चेदं कृतौ कालान्वयवादिना । धात्व-

इत्यत आह, 'नीलोघट इति, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताया एव समर्पणस्य व्युत्पत्तिविदुतात् इति भावः । ननु
पुनर्यं यदार्थतावच्छेदके व्यापारे चाख्यातार्थवर्तमानत्वान्वयबोधे
व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना एव व्यापाराश्रयबोधो ऽथक् शक्यते प्रतिद्वय-
कल्पना च मण्डनमते दोष इत्यत आह, 'समानमिति, 'इद'
एतादृशकल्पन, 'कात्यायनेति वर्तमानत्वाद्यन्वयेत्यर्थः, तन्मतेऽपि
चेत्तेषु पश्यते इत्यादौ द्वतीयार्थं कति वर्तमानत्वान्वयात् एवमान-
इत्यादौ छदर्थस्य कर्तुरेकदेशे वर्तमानत्वान्वयात् किं वा कति-
तदान्वयबोधो ऽथगेव छन्प्रत्ययस्य शक्यत्वादिति भावः ।

केचित्तु नन्येकपदार्थयो परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पत्तत्वाद्भा-
षय्या नच शास्त्रजनन्यमास्तीयते इत्यत आह, 'समानच्चेति, 'इद'

पार्थ एवेत्यादौ पार्थाद्यसमवेतत्वान्वच्छिन्नप्रतियोगिताकृतवच्छेदस्य बोध-
स्तेन रूपेण शब्देराकृतवादिवत्त आह, 'नीलइत्यादि नीलघटत्वावच्छिन्न-
स्याभावस्य प्रतीतिर्यथेत्यर्थः, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकृतस्य
व्युत्पत्तिवक्ष्यकभूतत्वेन पार्थान्यसमवेतत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्ववच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकृतवच्छेदे प्रतीयते इति भावः । नन्येकपदोपात्तयोर्विशेष्य विधेय-
सावेनान्वयस्यानङ्गीकारे चान्वयः शास्त्रजन्यः श्लोकार्थभिरन्य आह,
'समानच्चेदमिति, 'कृतौ' व्याख्यातार्थकृतौ, कावेति वर्तमानत्वादीत्यर्थः,
तथाच नैयायिकमते शक्यपदोपात्तयोर्विशेष्य विधेयत्वमवेनान्वयः यथा

र्थानुकूलव्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत-
इत्यादिव्यवहारात् सयोगवच्चमाचप्रतीतेः न तु तत्र
प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न सकर्मकत्वं, संयोग-
एकपदार्थयो परस्परमन्वयित्वा, पक्षतीत्यादावेकपदार्थयोरपि कृति-
वर्त्तमानत्वाद्योरन्वयस्य तेनाभ्युपगमात् स्वस्वविशेषे तयोरन्वयस्याव्यु-
त्पन्नत्वादिति भावः । इति व्याचक्षुः ।

ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे न
मुख्यसकर्मकत्वं किन्तु फलवाचकत्वमेव तथाच सयुजिप्रकृतेरपि
मुख्यसकर्मतापत्तिरित्यत आह, 'धात्वर्थेति, 'महीरुहादाविति
श्वेनमात्रकर्मजन्यश्वेनसयोगवति महीरुहादावित्यर्थः । ननु मही-
रुहः संयुज्यते इत्यत्र बाधेन व्यापारानभिधाने तु श्वेन संयुज्यते
इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु बाधकविरहादित्यत आह, 'सयोग-
वत्वमात्रेति सयोगाश्रयत्वमात्रेत्यर्थः, न तत्र प्रत्ययस्य व्यापार-
वाचितेति किन्तु यथायथमाश्रयत्वमेव प्रत्ययार्थ इति भावः ।
'न सकर्मकत्वमिति, तथाच यद्वातुत्तरप्रत्ययेन व्यापारो बोध्यते
ताद्वातुरेव मुख्यसकर्मकः अनुगतसकर्मकत्वानिष्कावपि कृति-
पक्षतीयादौ तथा पक्षमान इत्यादौ भङ्गस्यापीति भावः । ननु चैत्रेण
तदुक्तं पक्षत्वे इत्यादिवत् महीरुहेण विद्मः संयुज्यत इत्यादावपि मही-
रुहकृत्यव्यापारजन्यधात्वर्थसयोगशालित्वमर्थोवाच्यस्तथाच निश्चले विद्मः
मादिकर्मजन्यसयोगशालिनि महीरुहादौ महीरुहेण विद्मः संयुज्यते
इति प्रयोगो योग्यः स्यादित्यत आह, 'धात्वर्थेति, ईदृशव्यवहारानभ्युपगमे
आह, 'सयोगेति महीरुहकृत्यसयोगाश्रयोविद्मः इत्याकारिकाया एव
प्रतीतेरित्यर्थः, 'सकर्मकत्वं सयुक्तधात्वादीनां सकर्मकत्वमपीत्यर्थः । नन्वेव

इत्यादौ धात्वर्थमात्रप्रतीतेर्घञादेः प्रयोगसाधुतामात्र-
मिति मण्डनमतानुयायिनः । तन्न पचतीत्यादौ
पाकानुकूलवर्तमानयत्नानुभवप्रसङ्गात् फलानुकूला-
दृष्टव्यपि पचतीत्यादेर्विभागाद्यनुकूलपूर्वसंयोगादि-

विरहादिति भावः । ननु तथापि संयोग इत्यादौ घञादिना
व्यापाराभिधानात् शक्यफलं तस्य दुर्वारमेवात्र आह, 'संयो-
गेति, 'प्रयोगसाधुतामात्रमिति धातुना संयोगबोधने आकाङ्क्षा-
स्यादकमात्रमित्यर्थः । 'यत्नानुभवेति यत्नविशिष्टानुभवेत्यर्थः,
यत्नत्वं प्रवृत्तित्वं, व्यापारतत्त्वैतन्मते आख्यातप्रत्ययतावच्छेदकतादिति
भावः । नन्वाख्यातस्य यत्नलक्षणमेव तथानुभवो भविष्यतीत्यत-
आह, 'कथेति, 'पचतीत्यादेरिति 'प्रयोगस्य प्रवृत्तादित्येतेनेना-
मयः । नन्वसाधारणानुकूलनस्य संसर्गलाक्षाद्यं दोष इत्यत आह,
'विभागेति । न च तत्राख्यातस्याश्रयत्वमेवार्थ इति वाच्यं ।
विभागरूपफलस्यैव तन्मते धालयंतया तदाश्रयत्वस्यापि तत्र
सत्वात् फलावच्छिन्नव्यापारस्य धालयंतत्वे तु विभागानुकूलस्य न्दस्यैव

पाकइत्यादिवत् संयोगइत्यादावपि संयोगानुकूलव्यापारः कथं तथात्र
निश्चये मञ्जीरहादावत्र संयोग इति प्रयोगो न स्यादित्यत्र आह, 'संयोग-
इत्यादाविति, तथाच संयोग इत्यादौ कथो न व्यापारसाधकतेति नोक्तदोष-
इति भावः । ननु पचतीत्यादौ पाकजनकवर्तमानयत्नस्य न श्रान्दबोधोपि
कदाचिदानुमानिकादिरूपदृष्टव्यत आह, 'पचतीत्यादेरिति, 'प्रयोगस्य
प्रसङ्गादित्यभिप्रेक्षान्वयः । नन्वदृष्ट्यादृष्टमनुकूलतमाख्यातार्थव्यापारे भासते
तथैवाकाङ्क्षादिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादिति नोक्तदोष इत्यत्र आह, 'विदमेति,

मति निश्चलादावपि विहगे त्यजतीत्यादौः प्रयोगस्य प्रसङ्गाच्च ।

त्यत्र धात्वर्थतया तदाश्रयत्वस्याख्यातार्थस्य तच्चाभावान्न तत्प्रसङ्गः ।
न चाख्यातस्य स्पन्दत्वादिरूपेणैव व्यापारे शक्तिरिति वाच्यं ।
धातोर्नानार्थत्वस्यावश्यकतया आख्यातस्य तत्कल्पनायां गौरवादिति
भावः । एतदप्यापाततः क्रियायां यादृशविभागाद्यनुकूलत्वं तस्यैव
तन्मते धात्वर्थस्याख्यातार्थव्यापारे संसर्गत्वात् । न च तथापि चैवः
पचतीत्यादौ आख्यातार्थयत्नप्रकारकबोधस्य स्मारकत्वेन प्रामा-
णिकानुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इति वाच्यं । भवन्मतेऽपि प्रवृत्ति-
त्वस्य आख्यातशक्त्यावच्छेदकत्वात् अचेतने अग्निः पचतीत्यादौ
च व्यापारे लक्षणा च च व्यापारः संयोगादिरेव । न चैवं
पचतेत्यादौ विध्यर्थकृतिसाध्यत्वस्यानन्वयापत्तिः कृतेः कृतिसाध्यत्वा-
भावात् विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेकचान्वयित्वनियमेन धात्वर्थ-
फले तदन्वयस्यासम्भवादिति वाच्यं । तत्र धातोः फलानुकूलव्यापारे
लाक्षणिकतया धात्वर्थ एव विध्यर्थकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादीनाम-
न्वयसम्भवात् । वस्तुतस्तु पचतीत्यादौ धातुतः फलानुकूलस्पन्द-

त्यजतीत्यादेरिति, अत्र धात्वर्थोविभागः तदनुकूलस्य पूर्वदेशसंयोगः
नासयुक्तस्य विभागः इति युक्तेरिति भावः । मण्डनमते सभ्यक् त्यजती-
त्यादौ धात्वर्थविभागनिष्पन्नस्य स्पन्दवृत्तेरनुकूलस्यैवाख्यातार्थव्यापार-
गतत्वेन भागान्धुपगमात् कथमन्यथा फलानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वमतेऽपि
पचतीत्यादौ विक्रियानुकूलव्यापारत्वेनादृष्टादीनां न प्रतीतिरित्यस्मद्भू-
त्तरयसरोद्वहन् ।

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव
धात्वर्थः सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्या-वर्त्त-
मानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ-
त्वादिप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन प्रामाणिकानुभवमिदुस्यापलाप-
प्रसङ्ग इत्येव तस्मिन् दोषो बोध्यः ।

गुरुमतमाह 'तत्र तत्रेत्यादिना, 'तत्तत्फलमेति तानि तानि
फलानि संयोग-विभाग-विक्रिन्ति-स्वत्वविशेषादिरूपाणि, तदनुकूलो
व्यापारविशेषः गमि-त्यजि-पक्षीनां कर्तुः भ्रन्दत्व-ददात्यादिज्ञान-
रूप-इत्यादिव्यापारविशेष इत्यत्र विशेषपदोपदामात् नोदनावृष्ट-
तज्जनककृत्यादिव्युदासः, पक्षेः साक्षादिक्रिन्तिजनकस्य तण्डुला-
वयवक्रियादेर्व्युदासः, तस्य पक्ष्यत्वे तण्डुलं पक्षीत्यादौ तण्डुल-
पदस्य तण्डुलावयवपरतया परसमवेतस्य द्वितीयार्थस्य धात्वर्थ-
साक्षादिक्रिन्तिजनकस्यस्य पक्ष्यत्वेऽपि पक्षीत्यादौ चैवादिः
सृजनककृत्यादिमत्वसम्बन्धेन धात्वर्थश्रयत्वादिति भावः । 'आश्र-
यत्वादिकमिति, 'आदिपदात् प्रतियोगित्वपरिग्रहः, भाव-कक्षा-

गुरुमतं दूषयितुमाह, 'तत्र तत्रेति पक्षेति गच्छतीत्यादावित्यर्थः, पक्षती-
त्यादौ विक्रित्यनुकूलव्यापारोऽधस्तन्तापनादि गच्छतीदौ समयोगानुकूल-
व्यापार इत्यर्थः । नन्वेवं न्यायमताविशेष इत्यत्र आह, 'सर्वत्रेति धात्वर्था-
श्रयत्वञ्च क्वचित् परम्परया क्वचित् साक्षादित्यर्थः, तथाचाश्रयतासम्बन्धेन
धात्वर्थस्य चैवादावन्वयः साक्षाद्भेदेन नामार्थं धात्वर्थप्रकारान्वयबोधश्चा-
युत्पन्न एवेति भावः । नन्वेवमाख्यातार्थं को मविच्छेदीत्याकाङ्क्षायामाह,
'संख्येति पक्षतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादिकमाख्यातार्थः, नामार्थं धात्वर्थयोर्भेदेन
साक्षादन्वयस्यायुत्पन्नत्वमते आह, 'क्वचिदिति, पक्षतीत्यादावाश्रयत्वमा-

इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-
दनुपादेयम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथश्रीरोमणि-
भट्टाचार्यकृत आख्यातवादः समाप्तः ।

ख्यातवारणाय कचिदित्युक्तं, कर्माख्यातस्य षष्ठमेवार्थः । 'तादृशेति
वर्तमानत्वादिविशिष्टेत्यर्थः, तादृशानुभवः स्वारथिकत्वेन विग्रेष-
णीयः, तेन लक्षणया तत्र यद्वानुभव इति निरस्तं । इदमुपलक्षणं
यत्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुणत्वादित्यपि बोधमिति दिक् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितं
आख्यातवादरहस्यं समाप्तं ।

ख्यातार्थ इति न नामार्थ-धात्वर्थयोरित्यादिष्वुत्पत्तिविरोध इति भावः ।
नष्टतौत्वाद्दौ प्रतियोगित्वस्यैवाख्यातार्थत्वे कचिदित्युक्तं, 'आश्रयत्वादी-
त्यादिपदेन कचित् प्रतियोगित्वमित्यस्य संयह, 'गुरुत्वमपीत्यस्यानुपादे-
पादेयमित्यनेनान्वय, अनुपादेयत्वे हेतुमाह, 'तत्र तत्रेति पक्षति-गच्छती-
त्यादावित्यर्थः । वस्तुतस्तु चेन्न पक्षतीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाकादेर्विशि-
ष्टानुकूलतयापारस्य स्थाली-वद्विसंयोगादेराश्रयत्वस्य चैवादावभावात् पाक-
विशेषकानुकूलकृतिभत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेनाश्रयत्वञ्च न प्रामाणिकं
तथानुभवविरहात्, अपि च तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया
लाघवेन कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकतायाएव युक्तत्वादित्यादि स्वयमूह-
नीयमिति मुञ्चेयः ॥ * ॥ * ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-रामचन्द्रन्यायवागीश-भट्टाचार्य-
विरचिताख्यातवादटिप्पणी समाप्तिपदमारुह्यती ॥

अथ शब्दखण्डे नञ्वादः ।

संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च^(१) नञोऽर्थः । तत्र चान्व-

अथ शब्दखण्डे नञ्वादविष्टतिः ।

राधागुच्छाजमधुमत्तमधुवतश्री-
ल्लणस्य षादयुगलं शिरसा प्रणम्य ।
नञ्वादमङ्गतशिरोमणिगूढभावं
श्रीमान् गदाधरसुधीन्विषदोक्तरोति ॥

यद्यपि सादृश्यादयः पठेव नञ्याः, तदपि,—

“तस्यावृक्षमभावश्च तदन्यत् तदक्षता ।

अप्राग्रस्य विरोधश्च नञ्याः षट्प्रकीर्तिताः” ॥ इति,

(१) नञ्पदार्थमप्यासौचयद्विस्तृप्तचिन्तामणिकारस्योक्तप्रोपाध्यायै-
प्रणीतस्य तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य नञ्पदार्थमप्या-
सौचनरहितस्य असम्पूर्णभावमाकलयद्विरस्माभितस्तत्त्वचिन्तामण्य-
न्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य श्रेष्ठे तार्किकारमण्यचिन्तामणिदीधिति-
कारस्यीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्यप्रणीत-नञ्वादप्रबन्धे गदाधर-
भट्टाचार्यकृतटीकया सह परिशिष्टभावेन नुमायित इति ।

* ‘संसर्गाभाव इत्यादि, शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य सूचनाय
उक्तिभेदः, तथापि संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावत्वञ्च नञ् शक्यतावच्छेदक-

तथापि लक्षणयैव सादृश्याद्यर्थे प्रयोगनिर्वाहे सादृश्याद्यर्थे
शक्तिकल्पनमयुक्त अपि त्वभावान्यतरूपार्थद्वये, सादृश्याद्यपेक्षया
अभावत्व भेदत्वयोर्लघुतया तयो प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विनिगमकष-
त्वादित्याशयेनाह, 'ससर्गाभाव इति, 'नञोऽर्थ' नञ्पदवाच्य,
ससर्गाभावे अभावत्वेनैव शक्तिर्न तु तादात्म्यातिरिक्तससर्गावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावत्वरूपससर्गाभावत्वेन गौरवात् तेन रूपेण बोध-
स्थाननुभविक्त्वाच्च । अतएव "तत्सादृश्यमभावस्येत्यादिकारिकाया-
मभावत्वेनैव ससर्गाभावस्योपादानं न तु ससर्गाभावत्वेन । न च
सयोगादिरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनाभावभानानुप-
गमे भूतत्वे न घट इत्यादिशब्दजन्यबोधस्य सयोगादिसम्बन्धेन
भूतत्वादौ घटादिविशिष्टबुद्ध्यावविरोधित्वापत्तिस्तत्सम्बन्धेन तद्विशि-
ष्टबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्या एवाभावबुद्धे
प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । निरुक्तससर्गाभावत्वेन शक्तावपि तादा-
त्म्यातिरिक्तसम्बन्धत्वेनानुगत रूपेणैव ससर्गाभावत्वशरीरे सयोगादीनां
निवेशान्नञ्पदशक्त्या विशिष्टसयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
त्वाज्ञाभात् तादृशशब्दबोधस्योक्तविशिष्टबुद्धिविरोधित्वात्तुरोधेना-
काङ्क्षादिवत्त्वादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य^(१) विशिष्टप्रतियोग्य-

(१) सयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्येवार्थः ।

मित्यर्थः । न च साधनत्वात् सर्वसाधारणमभावत्वमेव शक्ततावच्छेदकमस्तु
तत्तत्सममित्याहारवन्नात् समवायाद्यवच्छिन्नायास्तादात्म्यावच्छिन्नायाश्च प्र-
तियोगिताया मसंगतत्वा भानादेव बोधवैलक्षण्यमिति वाच्यं । घटोनास्ती
त्यादौ ससर्गाभावत्वस्यैव घटो न इत्यत्र भेदत्वस्यैव प्रकारतया श्रानुभविक्

भावयोः समन्वयविधया भानस्योपगन्तव्यत्वात्^(१), भूतले घट इत्या-
दिवाक्यजन्यबोधे कदाचित् संयोगादिष्वन्वयवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वं कदाचिच्च समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इत्यत्र
तत्तत्सम्बन्धतात्पर्यमेव नियामक, संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ
संयोगेनेत्यादिद्वितीयान्तार्थः संयोगवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रकार-
तथापि भासते ।

अथ संयोगसम्बन्धवच्छिन्नघटतावच्छिन्नाभावस्य समवाया-
वच्छिन्नघटसंयोगाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन कपाले सम-
वायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः^(१) । न च द्वितीयार्थोऽवच्छिन्न-

(१) तस्याभावात्वेन शक्तावपि व्याकाङ्क्षादिवत्तात् तावृक्षप्रतियोगिताक-
त्वस्य सम्बन्धविधया भानान्मन्भतेऽपि तावृक्षबुद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरो-
धित्वोपपत्तिरिति भावः ।

(१) कपालवृत्तिसेयोगावच्छिन्नघटाभावे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वस्य द्वितीयान्तार्थस्यावाधादिति भावः ।

त्वेन तदभिधानात् । संसर्गाभावत्वञ्च ध्वंस-प्रागभावयोरप्यनुभववजादनुगत-
प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाववत्ताच्च सिद्धं, भवत्यन्तःभावस्येव ध्वंस-प्रागभावयो-
रपि बुद्धौ नियमत तत्कालावच्छेदेन तद्वये प्रतियोगिमताधीप्रतिबन्ध, अत्र
च समवायादिना तद्वटवत्तावच्छिन्नं प्रति तद्वटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मन्ता-
भावध्वंस-प्रागभावत्वादितुद्धित्वादिना प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् लाघवेन
समवायेन तद्वटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धित्वमेव प्रतिबन्धकताव-
च्छेदकमिति कल्प्यते, तच्च ध्वंस-प्रागभावयोः समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकत्वेनैव निर्व्वहतीति प्राचीना । न तथा संसर्गाभावत्वं न संसर्गारोप-
पूर्व्वकप्रतीतिविषयतावत्त्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावत्वं वा धारोप-

त्वमेव तस्य च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामन्वधान्नायमतिप्रसङ्गः^(१)
इति वाच्यम् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः समर्गतया तत्र पदा-
र्थस्य प्रकारतया अन्वयासम्भवादिति चेत्, न, द्वतीयार्थसमवायाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकल-घटपदार्थघटत्वविशिष्टयोरेकविशिष्टे अपर-
वैशिष्ट्यमिति न्यायेनाभावात् अन्वयबोधस्वीकारेणानुपपत्तिविर-
घात्^(२) ।

अथाभावत्वस्थान्योन्याभावसाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्या-
भावे पृथक्शक्तिकल्पनमनर्थकम् । न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधा-
तुरोधेन तत्र शक्तवन्तरकल्पनमावश्यक अन्यथा तादात्म्यधम्बत्वेन
प्रतियोगिप्रकारके अयं घट इत्यादिबोधे नायं घट इत्यादिवाक्य-
जन्यबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापातात् अन्योन्याभावत्वावगाहिबुद्धेरेव तथा-
विधबोधविरोधित्वात् अन्यथा अयं घटाभाववानित्यादिबुद्धेरपि

(१) तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव सम-
वायावच्छिन्नघटसंयोगत्वावच्छिन्नाभावयोरभेदेऽपि कपाले घटाभावौघ-
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया समवायावच्छिन्नत्वविरहान्नातिप्रसङ्ग-
इति भावः ।

(२) एकविशिष्टे व्यपशान्दयसम्यगे उद्देश्यतावच्छेदक विधेययोरवच्छेद्या-
वच्छेदकभावो भासत इति भावः ।

• स्थाभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे मानाभावात् अतीन्द्रियाभावात्प्राप्तेऽस्य संसर्गाद्यवच्छिन्न-
प्रतियोगित्वाद्यनिश्चये संयोग्यन्योभावाद्यतिव्याप्तेऽस्य संयोगितादात्म्यस्य
संयोगरूपतया तस्य फलत्वं संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संयोगतया
तादात्म्यतया चावच्छेदकताया वैलक्षण्यस्य निर्वक्तुमशक्त्वात् एवमन्योन्या-
भावत्वमपि तादात्म्यावच्छिन्नाभावत्व उक्तरीत्या संयोगेन संयोग्यत्वान्ता-

तादृशबोधविरोधित्वापातादिति वाच्यम् । अभावत्वस्य नञ्पद-
 शक्त्या तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिका-
 नुयोगि-प्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षावलेन भानात्
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्योन्याभावत्वलाभेन
 तेन रूपेण शक्तेरकिञ्चित्करत्वात् । न च नास्त्येवान्योन्या-
 भावे पृथक्शक्तिः ससर्गाभावान्योन्याभावयोर्दयोर्विशेषयोः पृथगु-
 पादान् अभावसामान्यस्य नञ्पदार्थत्वलाभाय यथा यत्सशय-
 यतिरेकमिषयावित्यत्र विशेषदयोपादान् यतिरेकज्ञानसामान्य-
 प्रतिबन्धकतालाभायेति वाच्यम् । पृथक्शक्तिं विना नञ्पर्याः पट्
 इत्यस्यासङ्गतेर्दुर्न्वारत्वादिति चेत्, स्यादेव, यद्यन्योन्याभावत्व
 तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूप भवेत्, तदेव न,
 सयोग्यादितादात्म्यस्य सयोगादिरूपतया सयोगसम्बन्धावच्छिन्न-
 सयोग्यत्वान्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः, अपि तदनुयोगिताविशेष-
 एव, एवञ्च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्व-
 मयप्रामाणिक इह सयोगेन घटो नास्तीत्यादिवत् अथ तादात्म्येन
 न घट इत्याद्यप्रत्ययात्, एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारकत्व-
 मेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तस्मै तथाच तेन
 रूपेण पृथक्शक्तिकल्पनं तत्प्रकारकबोधानुरोधेनावश्यकम् । न

भावेऽतिकाम्ने, किन्त्वत्यन्ताभावादौ ससर्गाभाव इत्यकारानुगतप्रतीति-
 साक्षिकमखण्डोपाधिरूपमेव तत्, एवमन्योन्याभावत्वमपि तथा प्रतीति-
 सिद्धमखण्डोपाधिरूपमेवेति तदेव शक्यतावच्छेदक । यदि च घटो नास्ती-
 त्यादावत्यन्ताभावत्वप्रकारेणैव बोध आनुभविक न तु ध्वसादिसाधारण

चाभावत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिसम्बन्धविधया अन्योन्याभावत्वरूपविल-
क्षणानुयोगिताया भानमेवाभेदसमर्गक-प्रतियोगिप्रकारकधौविरो-
धित्वे तन्त्र आस्ता तथाचाभावत्वविशिष्टशक्त्यैवोपपत्तौ किं भेदे शक्त्य-
न्तरेणेति वाच्यम् । यतो नाय घट इत्यादौ घटत्वावच्छि-
न्नं घटत्वावच्छिन्नरूपितत्वसम्बन्धेनानुयोगिताविशेषरूपभेदत्वा-
द्ये भानमावश्यक अनुयोगिताया एव प्रतियोगिरूपसम्बन्धविनि-
र्भकेण प्रत्यक्षेऽभानात् अभावस्य चेदन्वादिनापि भानात् प्रतियो-
ग्युपरामेणैव भानमित्यनियमात् एवञ्चाभावे धर्मिणि प्रतियोगिन-
प्रकारत्वं तत्राप्रामाणिकमित्यनुयोगिताया प्रतियोगिप्रकारकत्वमेव
प्रतियोगिप्रकारकधौविरोधित्वे तन्त्र तथाच भेदत्वरूपानुयोगिता-
विशेषविशिष्टे शक्त्यन्तरमावश्यक तदन्तरेण^(१) अनुयोगिताविशेषण-
तया प्रतियोगिनोऽन्वयासम्भवादित्याशयः^(२) ।

अजवस्तु नृजपदजन्यप्रातिपदिकार्थं भावान्वयबोधे सप्रसमीसम-
भिव्याहारज्ञान हेतुकाञ्चन्यान्योन्याभावबोधे समानविभक्तिकनाम-
समभिव्याहारज्ञान तथेति व्युत्पत्तिभेदसूचनायैव पृथगभिहितं न
तु शक्तिभेद इत्याहुः ।

(१) अनुयोगिताविशेषविशिष्टे शक्ति विनेत्यर्थः ।

(२) उपदार्थं पदार्थस्य प्रकारतया अनन्वितत्वनियमादिति भावः ।

मसर्गाभावविन, भ्रसादिस्थलेऽपि व्यत्यन्ताभावमादायैव नास्तीत्यादिधौर-
वाधिता तदा व्यत्यन्ताभावत्वं अन्योन्याभावत्वं इयमपि शक्यतावच्छेदकमिति
प्राहुः ।

नन्विह घटो न अयं घटो न इत्यादौ घटादेरभावे प्रतियोगि-
 तयान्वयेऽपि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं विना तादृश-
 वाक्यबुद्धौनां घटत्वादिविशिष्टघटादिविशिष्टधौविरोधितानुप-
 पत्तिः । इह घट-पटौ न स्तः नोक्तघटो नास्ति नायं नीलघटः
 इत्यादिवुद्धौनां घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टबुद्ध्याविरोधितया तद्विशिष्ट-
 बुद्धिविरोधितायां शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहि-
 तायाः प्रयोजकत्वात् । न चाभावांग्रे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतै-
 वोपदर्शितबुद्धिविरोधिताप्रयोजिका न तु तादृशप्रतियोगिक-
 त्वावगाहितेति वाच्यम् । अभावेऽस्य तद्रूपावच्छिन्नवत्ताविरोधित्व-
 प्रयोजकं यत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवगाहितामनादृत्य
 तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतामावेष्टाभावबुद्धेः प्रतियोगिमत्ताधौविरोधि-
 त्वासम्भवात् घटो नास्तीति ज्ञाने शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वा-
 नवगाहनेऽपि तस्य घटसामान्यवत्ताबुद्धिविरोधित्वे नीलघटत्वा-
 वच्छिन्नवत्ताबुद्धेः शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिविरोधितावत्
 नीलोघटो नास्तीति ज्ञानस्यापि अधिकम्बित्यादिन्यायेन तद्वि-
 रोधित्वौचित्येन^(१) तस्यास्तत्ताविरोधित्वं न तु घटो नास्तीत्यादि-
 बुद्धेरिति विशेषानुपपत्तेः । एवमुक्तस्यले घटत्वादेः प्रतियोगिता-

(१) घटसामान्यवत्ताज्ञानविरोधित्वौचित्येनेत्यर्थः ।

ननु यत्किञ्चिद्वदति घटोनास्तीति यत्किञ्चिद्वदते वा घटोनेति
 धीः घटान्तरस्य संसर्गाभावं अन्योन्याभावं वा अवलम्ब्य कुतो न श्यादित्यत-
 आह, 'तत्रेति, 'तत्र' संसर्गाभावे अन्योन्याभावे च नञर्थे, 'अन्ययितेति
 प्रतियोगितासम्बन्धेन नञर्थं योऽन्यथ' तत्तावच्छेदकं घटोनास्तीत्यादौ घट-

यितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिवल्लभं,

वच्छेदकत्वाभावे वक्ष्यमाणानिप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः । तद्धानन्तु न
पदार्थविधया उक्तवाक्ये तदुपलम्भकाभावादिति कथं तदित्याका-
ङ्क्षायां आकाङ्क्षादिवक्षात् प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धघटकतया
तद्धानमित्याह, 'तच्च चेति, 'तच्च' नञर्थे संसर्गाभावे, भेदे च,
'अथयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रति-
योगिनोऽभावाग्नि विग्रेषणता तद्वर्णपण्यां प्रतियोगितावच्छेदकता-
कत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवल्लभमिति अपदार्थाऽपि तद्रूपावच्छि-
न्नोपस्थापकशब्दविशेषरूपाकाङ्क्षावक्षात् प्रतियोगिसंसर्गतया लभ्य-
इत्यर्थः । घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वावच्छिन्नप्रति-
योगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगिता, सा च घटादिरूपविशेषण-
प्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते, अनुयोगिताया दर्शितविशे-
षणञ्च^(१) संसर्गतावच्छेदकतया भासते, नञ्पदार्थतावच्छेदकानुयो-
गितायां घटादेरन्वयोपगमे तु तच्च^(२) तादृशप्रतियोगितानिरूपित-
त्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठप्रतियोगिताप्रतियोगिकं निरूप्यत्वं घटा-
दिरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकमपीति तच्च घटादिसम्बन्धता ।

(१) घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिनिरूपितत्वत्वेत्यर्थः ।

(२) अनुयोगितायामित्यर्थः ।

त्वादिकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तीति पदान्तरासम-
न्वित्याहुतघटत्वविशिष्टघटवृत्तिमत्पदसमभिव्याहृतनञ्पदप्रत्ययसंसर्गाभावोप-
स्थितेघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटत्वविशिष्टप्रकारकान्वयबोध-
जनकत्वस्याभावे व्युत्पत्तिस्तद्वत्त्वात् सिद्धं शान्दबोधविषय इत्यर्थः । तेन

समनियतस्य प्रतियोगिताया दृढ्यनिधामकतया विषयिताया-
श्रभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताविरहेऽपि तेन सम्बन्धेन तद्वि-
शिष्टवद्भेदप्रतियोगितावच्छेदकतायामित्यपि न, भ्रमत्वस्य प्रकारता-
घटितत्वेन समर्गतावच्छेदकीयविषयतायां विशेषणज्ञानानपेक्षायां
प्रकारत्वासम्भवेन तदग्रे भ्रमत्वसम्भवात् ।

यत्तु तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक-तदभाववति
तद्रूपेण तत्समर्गक-तत्प्रकारकज्ञान तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तद्भ्रमः
विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्धिस्थलेऽपि अधिकरणतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धताकाभावप्रसिद्ध्या तादृशभावमादाय तद्रूपा-
वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन भ्रमत्वनिर्वाहात् कम्बुघौवादिमास्त्रास्तीत्यादि-
ज्ञान कम्बुघौवादिमत्ताद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वादिविशेषि-
ताद्युयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिन एव भ्रम, अधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभाव, प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्थाभाव-
धीहेतुतया तादृशकारणबाधेन तादृशभावप्रतीत्यसम्भव इति
मणिकारेण खण्डितः । अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-
कसम्बन्धताकाभावखण्डनन्तु तादृशरीत्या न सम्भवति विशिष्टसम्-
न्धावच्छिन्नाभावबुद्धौ विशिष्टसम्बन्धज्ञानस्थाहेतुत्वादिति तदपि
न सत्, तादृशभावस्थाननुभवात् ।

योगिनावच्छेदकतया भाववर्जित्वस्यैवावच्छिन्नत्वे तादृशावच्छिन्नत्वस्य प्रति-
योगिताकृति तस्य चाभावे सम्बन्धः समर्गविधया भावेऽप्येतादृश परस्परोप-
क्षेपो व्यनुभवप्रलात् सम्बन्धविधयैव विषयः । इवास्तु विशेषः यत्र तादृश-
परस्परोपक्षेप एव सम्बन्धताम्बविधयता पर्याप्ता तत्र तादृशावच्छिन्नत्वा-

अथ स्वावच्छिद्यप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणं
 प्रतियोगिविशेष्याभावांमे प्रकारतोपगमे पीतघटवति नीलघटो-
 नास्तीति बुद्धेरुपपत्तिः स्वावच्छिद्यप्रतियोगिताकत्वस्य स्वपय्याप्त-
 प्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपतया नीलघटत्वावच्छिद्यभावे घट-
 तादेर्विशेषणस्य तादृशसम्बन्धविरहात् । न च तादृशभावप्रति-
 योगितावच्छेदकता घटत्वादौ पय्याप्ता, नीलत्वादेरपि तदेवच्छेद-
 कत्वात् घटादिभामान्याभावस्य च तादृशसम्बन्धेन घटत्वादिसम्ब-
 न्धिनः पीतघटादिमत्यसम्भवात् । अतो नीलसहितघटत्वादिस्वरूप-
 प्रतियोगिविशेषणधर्मपय्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं प्रतियोगि-
 सम्बन्ध एव इत्युपेयं इति चेत्, न, नीलघटो नास्तीत्यादौ
 नीलादिसहितस्वपय्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादि-
 सम्बन्धतोपगमेन मामञ्जस्यात् । न च स्वपदार्थस्य सम्बन्धिनो घट-
 तादेः सम्बन्धाघटकत्वेन नीलादिसहितत्वेन घटत्वादेर्घटत्वादि-
 सम्बन्धघटकत्वाम्भवात् नीलादिसहितस्वपय्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
 कताकत्वस्य घटत्वादिस्वम्बन्धेति वाच्यम् । अगत्या अत्र सम्बन्धिनो-
 ऽपि सम्बन्धघटकत्वोपगमादिति वदन्ति । तदपत्, कम्बुपीवादि-
 माम्नास्तीत्यादौ कम्बुपीवादिमत्त्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वप-
 र्याप्तिभानस्यावश्यकतया स्वपय्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेवा-

दीना प्रकाशता । यत्र च तादृशविशिष्ट एव वैज्ञानिके पारमार्थिके वा सा
 पर्याप्ता वत्र न तादृशसम्बन्धघटकस्य सा किन्तु सम्बन्धोभूततादृशविशिष्ट-
 प्रतियोगिन इति । अतएव बोधित कटिक इत्यादौ औचित्यसमवायि-
 प्रतियोगिकसधोगस्य सम्बन्धत्वेन संसर्गाग्रे औचित्यसमवायिनोऽपि प्रति-

भवे तत्सम्बन्धः^(१) इत्युपेयम् । तदयंश्च स्वभिन्नधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वं, तच्च च स्वपदार्थस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनिवेशो न
सम्भवति भिन्नत्वस्य केवलान्वयित्वात् भिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्या-
प्रसिद्धे । तच्चिवेशे च^(२) सम्बन्धाप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति ।

• वस्तुतः कम्बुग्रीवादिमात्रासौत्यादिबुद्धौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्य-
वच्छिन्नप्रतियोगितानिर्हृपितत्वविशेषितानुयोगिताया प्रतिथोगि-
सम्बन्धतया भानमतेऽपि नानुपपत्तिः, यादृशसम्बन्धे यद्रूपवत्त्व-
यत्प्रतियोगिकत्व-यद्भूषावच्छिन्नानुयोगिकत्वाना चयाणामभावस्त-
द्रूपविशेषिततत्सम्बन्धेन तत्प्रकारक तद्भूमिर्विशेष्यक ज्ञान तद्रूपा-
वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तस्य तद्भूमिणि भ्रम इति भ्रमत्वनिश्चया तादृश-
बुद्धेः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्ननिर्हृपितत्वविशेषितानुयोगिता-
सम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमलोपपादनसम्भवात् । तद्भूषावच्छिन्ननिर्हृपि-
तत्वञ्च विषयत्वादौ प्रसिद्धं, सम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितञ्च भ्रमत्व
अवश्योपेयं, अन्यथा वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वमते तत्सम्बन्धेन तस्याभाववति तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्व
भ्रमत्वमिति निर्लक्षणासम्भवात्, तथा निर्लक्षणे वृत्त्यनियामकसम्ब-

(१) कम्बुग्रीवादिमत्त्वादे सम्बन्ध इत्यर्थः ।

(२) कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिनिवेशे चेत्यर्थः ।

योगित्वस्य ससर्गत्वया भानेऽपि न लौहित्यसमवायिन प्रकारतेति ध्येय ।
घटत्वमवच्छिन्नत्व प्रतिथोगित्वञ्चेति विसकलितमेव सम्बन्ध न तु तेषा पर-
स्परपक्षेयोऽपीति केचित् । तत्तच्छ्रुत्वा, एतत् त्रिवय यदि घटत्वस्य ससर्ग-
स्तदा प्रतियोगितायामपि घटत्वस्य सम्बन्धभाने चतुर्भवविरोधः ।

न्यावच्छिन्नाभावाप्रमिद्धा तत्सम्बन्धावगाहिभमामंगहान्, तेन मन्त्र-
 न्धेन तदद्भेदनिवेशे च व्यधिकरणमन्धेन भमामंगहान् । एवञ्च
 स्वमवायिमंगयोगसम्बन्धेन स्फटिकविशेष्यक-नौहित्यप्रकारकप्रमाणा-
 मतिव्याप्तिवारणप्रकारोऽस्मात्कृत्युत्पत्तिविचारे अनुमन्धेयः । कम्बु-
 यौवादिमास्त्रास्त्रीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्ये च तदन्ययानुपपत्त्या गुरु-
 धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं, अन्यथा नोत्तोषटो नास्त्री-
 त्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । तत्रामेदमन्धेन नीलरूपादिमतो-
 श्रवयितावच्छेदकत्वात् तेन मन्धेन तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
 गौरवेषासम्भवात् समवायादिना तत्र नीलरूपादेरवच्छेदकत्वे साध-
 वात् । न चान्वयितावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रति-
 योतिर्योगिताकत्वमेव सम्बन्धो वाक्यः कम्बुयौवादिमत्त्वादेरभाव-
 प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकघटत्वाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रमिद्धा नोक्तवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुयौवादिमत्त्वादिघ-
 टिततद्विशिष्टवच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदव-
 च्छिन्नाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रमिद्धा व्यापकतावच्छेदकशरीरे
 प्रतियोगितानां विशिष्टोपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्व-
 तावच्छिन्नाभावकूटस्य च दुर्ज्ञेयतया तस्य शब्दबोधविषयत्वासम्भ-

स्य घटस्य सम्बन्धस्तदवच्छिन्नत्वेऽपि घटस्य संसर्गभावे स एव
 विरोधः, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता अखण्डेवेति कश्चित् । 'तदपि न,
 लोहितवर्जिर्नास्त्रीत्यादौ तदसम्भवात् घटो नास्त्रीत्यादावपि घटत्वादेर-
 वच्छेदकत्वभाषस्यापि व्यानुभविकत्वेन तदनस्युपगमे अनुभवविरोधात् ।

वात् । प्रत्यक्षात्मकविशिष्टबुद्धौ समर्गोपस्थितेरनपेक्षितत्वेऽपि शब्द-
बुद्धौ समर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया समर्गोपस्थित्यपेक्षणात् । तथाहि
घटमानयेत्यादौ इदं वाक्यं कर्त्तव्यविशेष्यकाधेयत्वसमर्गक-घट-
प्रकारकबोधपर इत्याकारकस्यैव समर्गतात्पर्यज्ञानस्य हेतुता वाच्या,
तत्र चाधेयत्व प्रकार एव न तु समर्ग । न च तत्राध्याधेयत्व समर्ग-
तयैव विषय तथाचैतद्वाक्यं घटवत्कर्मत्वप्रतीतिपरमित्याकारक-
ज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यम् । तादृशवाक्यार्थस्यापूर्वतया शब्द-
बोधात् पूर्वं तज्ज्ञानस्याप्यसम्भवात् कथञ्चित् सम्भवे शब्दस्थानु-
वादकतापत्तेः ।

यदि चेद् वाक्यं घटवत्प्रतीतिपरमित्याकारकमेव समर्ग-
तात्पर्यज्ञान हेतु प्रतीत्यग्रे समर्गविधया भावमानघटसम्बन्ध
स्व-निष्ठाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्त्तव्यनिष्ठविशेष्यता-
कत्वमेवेति आधेयत्वस्याप्रकारतया न तज्ज्ञानापेक्षा न वा शब्द-
स्थानुवादकतेति मन्यते तथापि तद्वर्मावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ तद्व-
र्माग्रे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धेरेव साधवेमानुभवे-
न च विरोधिनात् कम्पुयीवादिमास्त्रीतिवाक्यजबुद्धे कम्पुयी-
वादिमत्ताद्यग्रे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहित्वे तस्या
कम्पुयीवादिमत्ताद्यवच्छिन्नविशिष्टधीविरोधिनानुपपत्तेः ।

अथ च घटो भास्त्रीत्यादौ घट प्रतियोगितया घटतत्त्व सावच्छिन्न
प्रतियोगिताकत्वेन सम्बन्धेनाभावे प्रकारोभूय भासते, घटतत्त्व प्रतियोगि-
विशेष्यतापन्नमेवाभावे प्रकार न तु स्वातन्त्र्य धूमवान् पर्ववो वृद्धिमान्
इत्यादौ पर्ववविशेष्यतापत्ते धूम इव वर्यौ तनाभावो घटोऽथ घट इत्या
कारोनेति नया ।

अन्वयितावच्छेदकता यत्र रूपान्तरावच्छिन्ना तत्र तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव भासते अतो घटत्वादिरूपैकजात्यवच्छिन्नाभाववति घटत्वादिरूपापरजात्यादिविशिष्टवति जातिमाधास्यीति वाक्यमप्रमाणं तद्देशे जातित्वाद्युपसृचिताभावामन्त्रेपि तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावसत्त्वात् तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावश्च अवच्छेदकविशेषणतद्वृत्तान्तभावेन पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकः तद्विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकोवाऽभावः येन सम्बन्धेन यस्यान्वयितावच्छेदकता यत्र स्थले तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्र भासते तेन विधयितासम्बन्धेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाववति घटादौ गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः । समवायेन गुणत्वादिविशिष्टवाचकगुणादिपदान्तेनैवसम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्यान्वयबोधादिविधयितादेस्तच्चान्वयितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् । अथ घटत्वेन घटो नास्तीत्यादौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतीयते इति सोन्दर्यमतेऽन्वयितावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भासनीयमो न

अन्ये तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटस्यैव सम्बन्धः न तु घटत्वमथ इति दोष्तातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तादृशयुक्त्यतौ अन्यथ-व्यतिरेको प्रमाद्ययति, 'नीलघटवतीत्यादिना, यद्युक्तयुत्तिर्नाभ्युपेयते तदा नीलघटवत्यपि पीतघटसंसर्गाभावस्य' नीलघटे पीतघटस्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात् घटप्रतियोगिकत्वेन तद्भासनीयमपि न जाक्रियत इत्यर्थः, संसर्गान्योन्याभावभेदेनोदाहरणप्रदर्शनं, व्यतिरेकमुक्तान्वय-

सम्भवति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतया भाष्यमानस्य घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकत्वात् । न च द्वतीयार्थो वैशिष्ट्यं तस्य च प्रतियोगिन्यन्वयोपगमात् घटत्वादेरन्वयितावच्छेदकत्वं निराबाधमेव तस्य प्रतियोगिविशेषणवैशिष्ट्यपारतन्त्र्येण प्रतियोगिन्यपि विशेषणत्वोपगमादिति वाच्यं । तथा सति प्रतियोगिनि बाधितधर्मस्य तदग्रे प्रकारतया बोधनेन तदाक्यस्याप्राप्तापत्तेः । एव व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिनि प्रकारतोपगमेऽपि अन्वयितावच्छेदकता न व्यधिकरणधर्ममात्रपर्याप्ता अपि तु समानाधिकरणधर्ममन्तर्भावैव तथा च समानाधिकरणधर्मस्य तत्र प्रतियोगितावच्छेदकान्तर्भावात् । अन्वयितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वभानासम्भवः । न चाप्यन्वयितावच्छेदकैकदेशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमपि भासत इत्युपगमसम्भवः । तथा सति घटसामान्याभावतात्पर्यस्यापि नौलघटो नास्तीति प्रयोगापत्तेः तदुक्त्याग्रे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभावे तदुक्त्याग्रे अन्वयितावच्छेदकताकबोधसामर्थ्यपेक्षाया अवश्योपेयत्वात् । न च तावन्तैव कथं घटसामान्याभावतात्पर्येण तथा प्रयोगापत्तिवारणं शुद्धघटत्वादिपर्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकबोधोत्पादकसामर्थ्या घटोनास्तीति वाक्यघटिताया अधिकन्वित्यादित्यायेन नौलोघटो नास्तीति प्रयोगस्यलेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं । अगत्या पदार्थान्तरविशेषितसार्थान्वयपरत्वेनागृह्यमाणपदन्यघटत्वावच्छिन्नोपस्थिते शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारकबोधहेतुलमुपगम्य दर्शितस्यले तादृशबोधसामर्थ्यभावस्योपपादनौयत्वात् । न च यत्र द्वतीयान्तेन घटत्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकृतं प्रकारतया न प्रत्याख्यते तथैवान्वयितावच्छेदके
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संमर्गतया भाननियमः घटत्वेन घटो
 नास्तीत्यादौ घटत्वाद्यन्वितमवच्छिन्नप्रतियोगिताकृतं तृतीयया
 अभावप्रकारतया प्रत्याख्यत इत्यन्वयितावच्छेदकं घटत्वादिकं
 उपलक्षणतयैव भासते अतः समानाधिकरणधर्मास्य अधिकरण-
 धर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न घतिरिति वाच्यं ।
 प्रतियोगिन्युपलक्षणतया उक्तव्यख्येऽन्वयितावच्छेदकभानोपगमे घट-
 वति नीलघटत्वादिना घीतघटाद्यभावमादाय घटत्वेन घटो
 नास्तीति व्यवहारस्य खप्रकृत्यर्थपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तृ-
 तीयार्थत्वमुपगम्य घटत्वेनेत्यस्य घटत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदक-
 त्वार्थकतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे तद्बाधेन वारणसम्भवेऽपि
 घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्युपलक्षितपटाभावमादाय घटवति घटत्वेन
 द्रव्य नास्तीति व्यवहारस्य दुर्न्वारत्वात् । न च तृतीयया समभिध्या-
 नताभावान्वयितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव
 बोध्यत इति घटत्वस्य द्रव्यत्वाधिकरणतया न तथा प्रयोग इति
 वाच्यं । अवच्छेदकस्य वास्तववैयधिकरणविवक्षणे घटत्व-द्रव्यत्वयोर्बै-
 यधिकरणभ्रमदशायां घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्याधीनबोधानु-
 पपत्तेः । व्यधिकरणत्वेन शायमानत्वविवक्षणे तज्ज्ञानदशायां
 घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभावबोधकतया तदाक्यस्य^(१)
 प्राभाष्यापत्तेः । न च तदाक्यस्य घटत्वे द्रव्यत्वव्यधिकरणत्वबोधक-

(१) घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्यस्येत्यर्थः ।

तथा । प्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यं । तदुभयवैयधिकरणे पदार्थत्वस्य
वाक्यार्थत्वस्य चाभावेन तदाकथतो बोधासम्भवात् ।

वस्तुतो न्यूनवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यादिसामान्याभाववति घटा-
'दिगून्यदेशे तथा व्यवहारात् वैयधिकरणमयुक्ततरं । न च
द्वितीयान्तेन यच्च घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे बोध्यते
तत्रान्वयितवच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धतया भासत-
इत्युपेयं तथाच घटवति घटत्वावच्छिन्नपटाभावमादाय न तथा
प्रयोगप्रसङ्गः तादृशाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वाव्यापकत्वादिति
वाच्यं । एवमपि घटवति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाघटो-
भयाभावमादाय घटत्वेन घटाघटौ नस्त इतिवत् घटत्वेन प्रमेयं
नास्तीति व्यवहारपक्षेर्दुर्वारत्वात् । तादृशाभावप्रतियोगितायाः
सकलप्रमेयवृत्तित्वात् । अत्र वदन्ति व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य
व्यधिकरणधर्मवत् प्रतियोगिविशिष्टतया भासमानः समानाधिक-
रणधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः, अत एव घटत्वेन घट-पटोभयं
नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयाभावस्य प्रतियोगिताया इत्याद्यवृत्ति-
त्वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्वाहः घटत्वादे-
स्तप्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकताप्या-
स्त्यधिकरणस्य घटत्वादिस्हितघट-पटोभयत्वादेः प्रतियोगित्वाधिक-
रणघट-पटयोरप्याग्रेरिति । यद्यपि पटादिनिष्ठप्रतियोगिताया-
व्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नत्वेनैव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वनिर्वाहस्तथापि तदभावस्य केवलान्वयितानुपपत्तिः प्रतियो-
गितावच्छेदकताप्यास्त्यधिकरणधर्माविशिष्टप्रतियोगिनिरूपिताधि-

करणतया सममभावस्य विरोधात् घटवति भूतलादौ तादृशाभा-
वासत्त्वप्रसङ्गात् । अस्मान्मते च व्यासव्यवृत्तितदभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटल-पटनयोरधिकरणप्रसिद्धा तादृशा-
भावविरोध्यधिकरणताया अप्यप्रसिद्धा तस्य केवलान्वयित्वनिर्वाहः ।
न चैतदनुरोधेन यज्जित्तुविशिष्टाधिकरणतावति पर्वतादौ महान-
सीययज्जित्तावच्छिन्नाभावसत्त्वानुरोधेन च प्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टनिरूपिताधिकरणतयैव समस्येदभावस्य
विरोधः तदा घट-पटौ नस्य इतिप्रतीतिविषयघट-पटोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावस्यापि केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तथाहि तादृशाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्नोभयत्वमात्रे केवलघटत्वादौ वा यत्-
किञ्चिदुभयवति केवलघटादिमति च तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गात् ।
नापि घट-पटवृत्तित्वविशिष्टद्विले, तादृशविशिष्टानुपस्थितौ तथा
प्रतीत्यनुद्भवप्रसङ्गात्, अपि तु उभयत्वे तद्वर्जितावच्छेदकतापर्य-
घटत्वे पटत्वे चेति वाच्यं । सप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्या-
दृष्टे तादृशपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतया सममभावस्य
विरोधात् घट-पटावचेतिप्रतीतिवाचिकद्विल-तद्वर्जितावच्छेदकता-
पक्षघटत्वादिसमुदायपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतावति
अथ घट-पटौ नस्य इतिप्रतीतिषिद्धतादृशसमुदायपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावासत्त्वान् तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वप्रसङ्ग-
विरहात् ।

चेचित्तु तदभावप्रतियोगित्वमगत्या व्यासव्यवृत्ति 'स्वीक्रियते'
तथा च यद्वर्थावच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिताव-

‘च्छेदकविशिष्टस्य तदवच्छिन्नस्यैव चाभावविरोधितया न समाना-
धिकरणधर्मास्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विना तादृशभावस्य केव-
लान्वयितानुपपत्तिरित्याहुः ।

• घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ यद्वर्थावच्छिन्नप्रतियोगिताकलं
द्वतीयान्तेनाभावाग्ने प्रत्याप्यते यच्च धर्माभावनिरूपितप्रतियोगि-
‘निष्ठप्रकारतावच्छेदकतया भासते तदुभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकलमभावे प्रतियोगिनः सम्बन्धतया भासत इत्युपेयते, अभावाग्ने
धर्मान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकलबोधकद्वितीयान्तासमभिव्याहार-
स्थले च यादृशधर्माऽन्वयितावच्छेदकस्तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकलमेव सम्बन्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । घटत्वेन द्रव्यं नास्ती-
त्यादिबुद्धौ द्रव्यत्वादावपि प्रतियोगितावच्छेदकलभानात् घटत्वेन
पटो नास्तीत्यादिधीविषयाभावस्य च प्रतियोगिताया द्रव्यत्वाद्यनव-
च्छिन्नत्वात् । अत एव घटत्वविशिष्टपटवानिति प्रत्ययेऽच घटत्वेन
पटो नास्ति ‘घटत्वान्पटो नास्ति इति वाक्यजमुद्भावेकमेव प्रति-
बन्धकत्वं उभयत्र घटत्व-पटत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकलपर्याप्तेः
संसर्गतया भानान्तदुभयावच्छिन्नप्रकारताघटितस्य तदुभयपर्याप्तप्र-
तियोगितावच्छेदकमाकल्यसंसर्गावगादिबुद्धिरूपप्रतिबन्धकतावच्छे-
दकस्थोभयसाधारणत्वादिति ध्येयं । अथ घटो नास्तीत्यादिवाक्याद्-
घटत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकलशून्ययोर्ध्वंस-प्राग-
भावयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकलविरहेणाप्रत्ययात्
ध्वंस-प्रागभावसाधारणनृपदशक्तिर्न सम्भवतीति चेत्, च, ध्वंस-प्राग-
भावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते अन्तरा श्वासे इह रूपं नास्तीति

नीलघटवर्ति न घटः नीलघटो न घटः इत्याद्यव्यव-

व्यवहारानुरोधेन ध्वंस-प्रागभावयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामा-
न्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोपगमस्यावश्यकतया तयोरपि नञा-
प्रतिपादनात् । श्रुत्यन्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि सदात-
नत्वघटितत्वात्मानाभावत्वापक्षया ध्वंसादिसाधारणाभावत्वस्य साध-
वेनासदातनभावरूपाभावाभावसाधारणानुरोधेन च प्रवृत्तिनिमित्त-
तया भङ्गपदवाच्यत्वानपाद्यात् । न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं
अनुयोगिताविशेषरूपं वा न सदातनत्वघटितमिति न गौरवमिति
वाच्यं । तादृशधर्मान्तरे ज्ञानाभावात् । तद्व्यक्तिर्जातीयैतिवाक्यात्
तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकलोध्वंस-प्रागभावयोर्बाधनात् ध्वंस-
प्रागभावसाधारणग्रन्थैरावश्यकतया । न च ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ता-
भावविरोधस्याप्रामाणिकतया तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणे तादृ-
शात्यन्ताभावमत्वात् न एवोक्तवाक्यात् प्रतीयतइति वाच्यं । ध्वंसा-
द्यधिकरणे तादृशात्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वात् अव्ययितावच्छेद-
कावच्छिन्नताविशेषितायाः प्रतियोगितायाः भङ्गपदार्थसंसर्गाभावे
प्रतियोगिसम्बन्धतोपगमे बाधकं दर्शयति, 'नीलघटवर्तीति, 'न
घट इत्याद्यव्यवहारादित्यनेन समर्थते । तादृश्याः प्रतियोगितायाः
भङ्गपदार्थं भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह, 'नीलघट इति,
'अव्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः । अद्वैतप्रति-

माह, 'इह नीलेशादिना, नीलघटवत्यपि क्वचित् नीलघटतत्वात् अव-
च्छेदकावच्छेदेनान्यप्यनोध इति वदामास्य 'इति । इदमत्रावधेयं न
योगो घट इत्यादौ 'नीलगुणवतो अमेदसम्बन्धेनानुयोगितावच्छेदकं घटत्वं

योगिताया सम्बन्धेऽबाधितविशेषान्तराभावबोधकतया तद्वा-
क्यानां प्रामाण्यस्य दुर्वारतया व्युत्पन्नैरपि तथा प्रयुज्यत इति
भावः । तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्ट-
प्रतियोगिविशेषितससर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्ध-
तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञोऽसामर्थ्यापग-
मेन दर्शितप्रयोगवारणसम्भवेऽपि वस्तुगत्या नीलघटादिमति नी-
लघटादौ च अत्र न घट अत्र न घट इत्यादिप्रयोगस्य प्रामा-
ण्यप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यः । न च वस्तुगत्या अन्वयितावच्छेदका-
वच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्या सम्बन्धतानियमेषुक्तातिप्रसङ्ग-
शक्यवारण इति किमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानोपगमेनेति
वाच्यः । लोहितवज्जिर्वासीत्यादौ लोहितवज्जेरप्रसिद्धा अन्वयिता-
वच्छेदकावच्छिन्नत्वेन वास्तवेन प्रतियोगितायावर्तनासम्भवात्
अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभावे विपरीतज्ञाननिवर्तकत्वायोगस्य
दर्शितत्वाच्च । सामान्यतो घटमनुपादाय नीलत्वेन तदुपादानञ्च
तदधिकरणे तच्च च विशेषान्तरात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्बाधितल-
प्रकाशनाय ।

केचित्तु अभावाधिकरणतायामन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभान-
मुपगम्यापि घटवति न घट घटो न घट इति प्रयोग शक्यवा-
रण पीतघटादिरूपविशेषात्यन्तान्योन्याभावाधिकरणताया प्रति-
अन्वयितावच्छेदक नासामर्थ्योरभेदस्यैव ससगत्वात् तच्च समवायेन पीत-
गुणानुयोगितावच्छेदक घटत्वमप्यस्य गुरुतरमतो नावच्छेदक, पीतगुणानु-
योगितावच्छेदकस्य घटत्व नान्वयितावच्छेदक तथाच तत्प्रदेवाबोधनात्

योगिमन्त्रतांदाग्यवत् साधारणघटवत्-घटत्वाभ्यामवच्छेदात् अतो
नीलपदोपादानमित्याहुः ।

तत्र साधु, घटप्रतियोगिकस्य घटाकाशोभयत्वावच्छिद्यता-
भावस्य घट-पदोभयत्वावच्छिद्यभेदस्य साधिकरणतायामनतिप्रसक्त-
घटवत्-घटत्वाभ्यामवच्छेदसम्भवेन तादृशाभावमादाय तत्र प्रयो-
गस्य दुस्त्वारत्वात् । प्रत्येकाभावातिरिक्त्यामव्यवृत्तिधर्मावच्छिद्य-
प्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमेऽपि घटप्रतियोगिकाभावत्वेनातुगता-
भावाधिकरणतानां घटवत्त्वादिना अवच्छेदे साधकाभावात् अन्यथा
वज्राद्यभावाभावानां प्रत्येकनिरूपिताधिकरणतानां धूमत्वावच्छे-
देन सत्तासम्भवेन धूमवति वज्रभावोनास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः ।
प्रतियोगिबोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिद्यप्रतियोगिताभाननि-
यमे साधकमाह, 'इह नीलघटवतीति । 'व्यवहाराच्चेति, घटपदार्थता-
वच्छेदकशुद्धघटत्वावच्छिद्यभावावलेपि पीतपदसमभित्याहारसम्भ-
वीतघटलरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिद्यभावमादाय ईदृशव्यवहारस्य
प्रमाणत्वाच्चेत्यर्थः । न केवलं नञादिपदजन्यज्ञानज्ञाने प्रतियोगि-
तारूपसमर्गे प्रतियोगितासंसर्गावच्छिद्यप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त-
धिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकलभाननियमः अपि तु प्रतियोगिता-
सम्भवेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानमात्र एव उक्तरूपानवच्छिद्यप्रति-
योगित्वसंसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वादित्यवधेयं ।

अतो मुख्यभेदावच्छेदकलक्ष्य एवैतादृश शब्दबोधो विशेषदर्शिता-
मिति । ननु भूतत्वं न घट इत्यादौ भूतत्वादौ घटादिसंसर्गाभावधीः स्यात् ।
न च संसर्गाभावबोधे अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षित्वा चैत्रो न पचतोत्यादौ

हरात्, इह नीलघटवति न पीतोघटः पीतोघटो न नीलः इत्यादिव्यवहाराच्च प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्य-

न चैवं सकलसाध्याभाववन्निष्ठेत्यादिलक्षणे साध्यविशेषाभाव-
मादायाध्याप्तेर्वारणाय साकल्यस्य साध्यविशेषणतया वर्णनविरोध-
इति वान्वयः । तच्च साध्यस्याभावः साध्याभाव इति वष्टीतत्पुरुष-
जन्याभावबोधे षष्ठ्यर्थप्रतियोगितायाः प्रकारत्वात् न तु संसर्गत्वात् ।
ननु नञ्ज्ञाभावस्य प्रतियोगिनेवाधिकरणेनापि संसर्गः संसर्गतयापि
भासते मामार्थयोर्भेदान्वयबोधः साचान्न संभवतीति श्रुत्यन्तौ
निपातातिरिक्तत्वस्य नामविशेषणत्वात् नञश्च निपातत्वात् । अन्यथा
प्रतियोगिताबोधकपदाभावात् घटोनास्तीत्यादौ नञ्ज्ञाभावे घट-
प्रतियोगिकत्वभानानुपपत्तेः । न पचति चैव इत्यादावभावाधार-
त्वाबोधकानुयोगिवाचकपदोत्तरविभक्त्यभावेन पाककृत्यभाववाच्यैव-
इत्यादिबोधस्य नायं घट इत्यादाविदमाद्यर्थं घटभेदाद्यधिकरण-
ताया बोधस्यानुपपत्तेश्च । न च भिन्न एव नञोऽर्थः । न तु स्ना-
तव्येण भेदस्तस्यानुयोगिन्यभेदान्वयो न तु भेदान्वयः । अतएव
चायमघटो न घट इति समास-व्यासयोरविलक्षणबोधजनकत्वात्-

तिष्ठत्यस्य इत्यादेः संसर्गाभावबोधो न स्यात् अत आह, 'प्रतियोगीति,
'तुल्येति, कभावान्वय प्रतियोग्यत्वमेव तुल्ययोग्यत्वेन तेनानुयोगिनि प्रति-
योग्यत्वस्य यच्च सम्बन्धत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि तत्तत्त्वं यत्र च प्रति-
योग्यत्वस्य प्रकारत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि प्रकारत्वं तथाच तत्तत्त्वदोष-
स्याप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोग्यत्वबोधे यदपेक्षितं तत्र तदभावान्वयबोधेऽपि
तदपेक्षितमित्यर्थं यथैवस्थिति, एतदेव फलमुखेन दर्शयति, तिनेत्यादिना ।

भवोऽपि, एवञ्च पश्येदामम्वले भेदवतोऽनुवृत्तया न मुख्यतन्त्रयता अपि
 तु नान्यार्थतैवेति प्रतिषेध एव नञोमुखायं इति गृह्यपाष्ठादि-
 मन्त्रमिति वाच्य । तथा सति समगाभावोऽन्योन्याभावयेति
 विग्रेषणद्वयोनञ्चरंताकचनानुपपत्ते । एव तादात्म्येन विग्रेष्टनुद्धो-
 विग्रेषणताविग्रेषेण भेदप्रकारकधोरेव विरोधिनी न त्वभेदसम्बन्धेन
 भेदवत्प्रकारकधोरपि गोरजात्, तथाच सति^(१) नाथ घट इत्या-
 दावधिकरणे भेदस्य भदान्वयानुपगमे तादृशवाक्यजनद्वेरेय घट-
 इत्यादिवाक्यप्रबोध प्रत्यानुभविकी विरोधिता भज्येत । तथाच
 भूतत्वे न घट इत्यादौ भूतत्वादावाधारतासम्बन्धेन घटादिसमगा-
 भावबोधासम्भवात् अन्योन्याभावबोधतात्पर्यमेव समगाभावबोधता-
 त्पर्येणापि तथा प्रयोग स्यात् । एव भूतत्वे न घट इत्यादौ घट-
 समगाभावाधिकरणतावद्भेदाधिकरसता कुतो न प्रतीयते इत्यत-
 आच, 'प्रतियोग्यभावान्वयौ सति, अधिकरण इत्यादि, 'अन्वय-
 पद ससर्गभानपर, तथाचाधिकरणे तादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियो-
 गिन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभान तादृशाधिकरणबोधकता-
 दृशपदसमभिव्याधारसापेक्ष तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्यविताभाव-
 स्यापि आधाराधेयभावरूपसम्बन्धस्य भान तादृशाधिकरणबोधकता-
 दृशपदसापेक्षत्वेत्यर्थ । 'अनुयोगिनोति, यदृशपदोपस्थाप्य इत्यादि ।

(१) भेदप्रकारकज्ञानस्य प्रतिनन्धकत्वे च सतीत्यर्थ ।

'यत्पदोपस्थापितस्येति, तथाच पदविशेषजन्यप्रतियोग्यपस्थित्यन्तर्भावन
 कार्यकारणभावो बोध्य अन्यथा चेन्न न यावत्प्रतिस्थित्यापि प्रतिस्ससर्ग-
 भावधी स्यादिति भाव । विहायार्थस्यापि ह्यत्वादेर्धात्वर्थे अगकत्वेन नञर्थे

योगश्चेमौ । तेन यत्पदोपस्थापितस्य अनुयोगिन्याधारा-
धेयभावसम्बन्धेनान्वयस्तत्र तत्ससर्गाभावस्यापि तथा

‘आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इति आधाराधेयभावनियामकप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायादे सम्बन्धमर्यादया भान
इत्यर्थः, ‘तत्ससर्गाभावस्यापि तथेति तत्पदोपस्थापप्रतियोगिविशेषित-
तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याधारतासम्बन्धोऽपि^(१) तादृशपदोपस्थाप्ये^(२)
अनुयोगिनि सम्बन्धमर्यादया भासत इत्यर्थः । ‘तिङ्शब्दार्थेति,
नञोऽसत्त्व इत्यादि, आदिपदात्सुप परिग्रहः, ‘कृत्वादेरित्यादिना
तिङ्शब्दाश्रयत्वादि सुवर्णस्वत्वादिपरिग्रहः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य
विशेष्यतानियामकत्वाभिधानं तिङ्शब्दार्थान्वयाभिप्रायेण, चैवस्य धन
पश्यतौत्यादौ द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि धनादिना वृत्त्यर्थस्वत्वा-
द्युक्त्यात् सुवर्णविशेष्यतया अन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यानियाम-
कत्वात् । सुपस्य कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्विशेष्यत्वे धातुपस्थाप्यत्व
नियामकं प्रोक्तपदार्थविशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्व प्रत्ययान्वयोप-

(१) चैत्रा न माकृत्तिरित्यादितस्तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धमर्यादया भान
वारणाय तत्पदोपस्थाप्येति ।

(२) चैत्रे न पश्यति इत्यादितस्तादृशसम्बन्धभाववारणाय तादृशपदोप-
स्थाप्य इति ।

प्रतियोगित्वेनान्वयाधाराधेयभावसम्बन्धवैकल्यपदमित्यतः अनुयोगिनौति
अधिकरन्तुनान्वयबोधविषय इत्यर्थः, ‘तत्ससर्गाभावस्यापि’ तत्पदोपस्था-
प्यप्रतियोगिकं ससर्गाभावस्यापि, तथा’ आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयः,
पश्यति चैव इत्यत्र प्रतियोग्यन्वयस्य सम्बन्धत्व दर्शयित्वा तदभावान्वयस्य

यथा पचति चैत्रः न पचति चैत्रः चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्य
इत्यादौ तिङाद्यर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापित एव
तथेति तदभावस्यापि तत्र तथा । पद्यादेयैवादिनिरू-

प्याप्यत्वं वा, गुरु-विप्र-तपस्वि-दुर्गन्तानां प्रतिकुर्वन्तित्यादौ प्रती-
कारादिक्रियायामपि तदन्वयात्, उपपदविभक्तयस्य पद्योपयोगे
या विहितान्ततदर्थनिर्णये तत्तत्पदोपस्थापनं ^(१), यथा चेचादन्व-
इत्यादौ अन्यादिपदयोगे अनुग्राह्यानां पद्यस्यादीनामर्थस्य प्रतियो-
गित्वादेर्बिम्बित्वेऽन्यत्वादिनिष्ठेऽन्यादिपदोपस्थापनं, 'तथेति अनुयो-
गिनीत्यर्थः, 'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः, 'तदभाव-
स्यापि' तिङाद्युपस्थापितइत्याद्यभावस्यापि, 'तत्र तथा' प्रथमाद्यन्त-
पदोपस्थाप्ये आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः । पचति चेचे न
इत्यादित्तथैवादौ नञर्थशाभावस्य विग्रहणत्वेनानन्वयात् चैत्रो न
पाककृतिरित्यादित एव चेचे न पचतीत्यादित्तथैवैवन्तितप्रकारेण
पाककृत्यभावबोधाच्चेति भावः । चैत्रस्य धनमित्यादौ पद्यार्थः

(१) नियामकमिति पूर्वोक्तान्वय ।

तद्वर्णयति, 'न'पचति चैत्र इति । वैवाकरयमते कर्तुराख्यातवाच्यत्वात् तस्य
च अमेद एव मसर्ग इत्यतः सुबिभक्तिमुदाहरति, 'चैत्रस्येदमित्यादिना,
'तिङादौत्यादिना यथा कृत्यादेरित्यादिना स्वतः संयच्छ । 'प्रथमान्तेति,
तथाच विभक्तिभन्धकृत्युपस्थितिजन्यकृतिमंसर्गाभावस्याधाराधेयभावेनान्वय
बोधे अन्वयप्रथमान्तपदन्यायिकरखोपस्थिति कारकमेवं सौत्या कार्यं
कारकभाव एव बोद्धव्य, एवमुत्तरचापि, 'तत्र' अनुयोगिनि चैत्रे धने च,
'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय, 'तदभावस्यापि' कृत्यादिनंसर्गा-

पितं स्वत्वादिकमर्थो न तु तन्निष्ठं स्वामित्वादिकं, तस्य
धनाद्यवृत्तित्वेन चैवीयेऽपि धने नेदं चैवस्येति प्रसङ्गात्

स्वामित्वादिकं तच्च प्रकृत्यर्थचैवादिविशेषणतया भासते स्वामित्वा-
दिप्रकारेण चैवादेरेव धनादौ स्वत्वादिसम्बन्धेनान्वयः, विभक्त्यर्थ-
विशेष्यतापन्नप्रातिपदिकार्थश्च प्रातिपदिकार्थं याचादपि भेदान्वय-
बोधोपगमाच्चासार्थयोर्भेदान्वये प्रकारौभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेकत्व-
त्वात् । अथ वा षष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते
धनादेस्तदनाययमेऽपि तन्निरूपकतया निरूपकतापसम्बन्धेन तच्च
तदन्वय इति प्राचीनमत दूषयित्यन् स्मृतमाह, 'षष्ठ्यादेयेति,
'आदिपदाद्वितीया-तृतीययोः परिग्रहः । 'चैवादिनिरूपितमिति,
'स्वत्वादिकमित्यादिना कर्मत्व-कृत्यजन्यत्वादिपरिग्रहः', निरूपित-
'त्वसम्बन्धेन चैवादिरूपप्रकृत्यर्थान्वयौत्थर्य', 'तन्निष्ठमिति आश्रयता-
सम्बन्धेन विशेषणतया चैवाद्यन्वयि आधेयतासम्बन्धेन चैवादिरूप-
विशेषणेनान्वयि वेत्यर्थः । 'स्वामित्वादिकमित्यादिना कर्मत्व-कर्म-
त्वपरिग्रहः । 'तस्येति चैवनिष्ठस्वामित्वादेयेत्यर्थः । 'धनाद्यवृत्तित्वे-

भावस्यापि ननु यथा अर्थः स्वामित्वस्य च धने निरूपकत्वसम्बन्धेनैवान्वयो
न ताधाराद्वैयभावसम्बन्धेनेत्यत आह, 'यथादेरिति, स्वत्वस्य यद्यर्थत्वे
प्रकृत्यर्थान्वयं चैवादे केन सम्बन्धेन तत्रान्वय इति तददर्शयति, 'चैवादिनिरू-
पितमिति, तथाच निरूपितत्वसम्बन्धेन तच्च प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति भावः ।
'तन्निष्ठं' चैवादिनिरुक्तं, एतेन स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थेन समं तस्या-
न्वयबोधे निष्ठत्वमेव सम्बन्ध इत्युक्तं, 'तस्य' चैवादिनिष्ठस्वामित्वस्य,
'धनाद्यवृत्तित्वेनेति, तथाच वृत्तिवर्तनियामकेन सम्बन्धेन स्वामित्वाभावबोध-

निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति

नेति वृत्त्यनियामकस्त्व-निरूपकत्वादिसम्बन्धेन धनादिमन्त्रभित्तिऽपि धनाद्यवृत्तितयेत्यर्थः । धनादौ आश्रयतामन्त्रेण चैत्रादंष्ट्रिष्ठ-स्त्रामित्वादेयाभावसत्त्वेनेति श्रेयः । 'प्रसङ्गात्' भवन्मते अपाधित्-तादृशचैत्राद्यभावबोधकस्येत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु स्त्रामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतापत्ते स्त्रामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धाव-च्छिन्नाभावस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतापत्ते तदिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्त्रादिमन्त्रभावच्छिन्नाभावस्य नञ्चा प्रत्यायनोपगमात् नोक्ताति-प्रसङ्गावकाशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधादित्यत आह, 'निरू-पकत्वादेरिति, 'आदिपदात् स्त्रादेः परिपहः । 'प्रतियोगितान-वच्छेदकत्वादिति वृत्त्यनियामकतयेत्यादिः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धाव-च्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन हि सम्बन्धेनायमिहेति, प्रत्ययः तत्सम्बन्धमादायेव नायमिहेति प्रत्ययः निरूपकतासम्बन्धेन धने स्त्रामित्वमित्यप्रत्ययात्तेन सम्बन्धेन नात्र स्त्रामित्वमिति प्रतीते-रप्यभावः । अत एव धनभावे स्त्रामित्वस्याश्रयतासम्बन्धावच्छिन्ना-भावसत्त्वेनेति वृत्तिवाच्यौ नौसरूपाभाव इतिवत् अत्रैवौयधने न चैवनिष्ठस्त्रामित्वमिति धने अत्रैवौयलस्य स्त्रामित्वे च चैवनिष्ठत्व-

नेत्याधित एवेति तथा प्रयोगः स्यादिति भावः । ननु स्त्रामित्वस्य धनार्थत्वं तस्य निरूपकत्वेन सम्बन्धेन धनेऽन्वयः तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक 'एव तदभावो नञ्चा प्रत्याय्यते चैवौयन्तु धनं तन्निरूपकमेवेति कथं नच नेद चैवस्येत्यादेः प्रसङ्गः इतिवत् आह, 'निरूपकत्वादेरिति, निरूपकत्वादिसम्ब-न्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे किं बाधकमित्यत आह, 'द्विगिति, प्रमाणा-

त्येषा दिक् । यत्र चाधाराद्यभावो न संसर्गमर्याद्या
लभ्यस्तत्रानुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा यथा भूतले घटो न

• स्वाभाव्यत्वं कृतया न व्यवहियते अपि तु धने न स्वामित्वमित्येव,
अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वामित्वाभावतात्पर्येण तथा
‘व्यवहारस्य’^(१) दुष्कारतापत्तेः । अत एव कृतिमत्त्वरूपकार्त्तवसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया न पचतीत्याद्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधा-
सम्बन्धेन पचतीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्त्तव्यत्वबोधं
मणिकारो नोपजगाम उपजगाम तु जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन
जानादिरिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
भावस्त्रौकारे स्तवसम्बन्धावच्छिन्नचैत्राभाव-स्तवाभावयोः समनियत-
तया अभिन्नत्वेनाभावकल्पनाधिक्यविरहेऽपि अतिरिक्तप्रतियोगि-
ताकल्पनाधिकाद्भौरव बोध्य । ‘यत्र चेति ययोरित्यर्थः । ‘संसर्ग-
मर्याद्या लभे इति भेदान्नये निराकाङ्क्षतयेत्यादिः । तादृशौ च
प्रातिपदिकायौ, ‘तत्रेति, तत्पदार्थं तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अनुयो-
गिवाचकपदान्तर सप्तम्यपेक्षेति तत्राभावसम्बन्धस्याधारतारूपस्य
संसर्गतासम्बन्धेन तदर्थकविभक्तिं विना तद्गामासम्बन्धादिति भावः ।

(१) स्यचेच्चायधने न चैत्रविच्छिन्नाभित्वमिति व्यवहारस्येयम् ।

न्तरसिद्धमेवार्थं शब्दो बोधयति न तु शब्दबलादेव वस्तुसिद्धिः । ‘यत्र
चाधारिति, सप्तम्यपेक्षाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिनीश्वन्युपज्यते, यत्र च
• नासपदजन्यघटोपस्थितिजन्ये नञपदनन्यघटसंसर्गाभावबोधे अनुयोग्य-
स्यापकपदान्तरसप्तमीसमभिव्याहृतवन्पदजन्ता संसर्गाभावोपस्थिति कारण

अत्र च भूतल-घटाभावाद्योः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याप्रसिद्धा तस्या-
मग्रा अकल्पनात् भूतल न घट इत्यादिवाक्याच्च तादृशशाब्दबो-
धापत्तिः । यदि च घटाभावादिविशिष्टभूतलादिपरतदादिपद-
घटितान्तदस्तीतिवाक्यात् भूतलाद्यग्रे घटाद्यभावप्रकारकबोध-
प्रसिद्ध इत्युच्यते तदा तादृशबोधोत्पत्तौ तादृशवाक्यज्ञान-तद्वटक-
तदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थित्यादिघटितसामग्रा एव प्रयो-
जकत्वान्तदभावादेव भोक्तृस्थले तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, भूतले न घट-
इत्यादौ प्रसिद्धबोधश्च घटाभावे भूतलादिवृत्तित्वप्रकारकस्तदु-
त्पादप्रयोजिका सामग्री च परस्परसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटादिपद-
मन्त्रपदजन्यघटादि-तदभावोपस्थितिभ्यामिव तत्तत्पदसमभिव्याहृत-
सप्तमीजन्याधेयत्वोपस्थिति-तत्प्रकृतिजन्यभूतलोपस्थित्यादिनापि घ-
टिता भूतल न घट इत्यादौ तदभावादेव न तदुत्पादप्रसङ्गः ।
एव न पचति चेच इत्यादौ प्रसिद्धस्य चैवादिविशेष्यकपाककृत्याद्य-
भावप्रकारकबोधश्च सामग्री प्रथमान्तजन्यानुयोग्युपस्थिति-विभक्ति-
जन्यकृत्यादिरूपप्रतियोग्युपस्थितिघटिता तदभावात् पाककृतिर्न
चेच इत्यादौ न तत्प्रसङ्गः, एवं पाककृतिर्न चेचे इत्यादिस्थलप्रसि-
द्धस्याभावाग्रे चैवादिवृत्तित्वप्रकारकबोधस्याप्युक्तरीत्या वारणमिति
बोधः । ननु सप्तम्यन्तभूतलादिपदेन मन्त्रार्थाभावे आश्रयतामसत्वेन

इत्यथ यावत् सप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारो नष्पदे न जायते तावत् घट-
इत्यादितो घटसंसर्गाभावधोर्न भवत्येवेति । वृत्तिनियामकसम्बन्धपर-
स्परैवेव सर्वत्राभावप्रतीतिरस्ति एवद्वयस्तीमत्त्वमेव नास्ति चेचस्तत्र यत्र
नास्तीत्येवाभावप्रययार्त्तं न तु निरूपकेत्यादिसम्बन्ध प्रतियोगितावच्छेदको-

‘घट इत्यत्र तात्पर्यवशात् कदाचिद्भूतत्वादौ घटाभावः
कदाचिद्घटादौ भूतलघुत्तत्वाभावः प्रतीयते, अतएव

भूतत्वादिरुत्तिन्नबोधने तादृशपदेन चेदं चैवसेत्यादौ पष्ठ्याद्यन्त-
पदेन प्रथमान्तार्थविशेषण-वर्ज्याभावेऽपि कदाचित् प्रतिषेधोक्तिर्या
स्वार्थान्वयबोधजननवत् प्रथमान्तार्थविशेषणतापेक्षाभावे स्वार्थान्वय-
बोधजननात् घटाभावोभूतले भूतलघुत्तत्वाभाववान् घट इति
द्विविध एव भूतले न घट इति वाक्यजन्यबोधः, एवञ्च तादृशवा-
क्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीयबोधः इत्यत्र किं
नियामकमिच्छाकाङ्क्षायां तात्पर्यभेदस्य नियामकत्वमाह, ‘अत्रेति,
‘अत्र’ भूतले न घट इत्यादिवाक्यभूते । ननु सर्वत्र सप्तम्यन्तार्थ-
स्याभावनिवृत्तयेवाश्वयोऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतिषेधोक्तिर्या
‘विनिगमकस्यापेक्षया भविष्यतीत्यत आह, ‘अत एवेति कदाचित्
सप्तम्यन्तार्थप्रतिषेधोक्तिकाभावस्यापि नञ्चा बोधनादेवेत्यर्थः । ‘इत्यादौ’

ज्ञात कदाचिद्भावधीरस्ति इति भावः । यदा भूतले न घट इत्यत्र घटपदोपस्था-
प्यस्य घटस्य नञ्पदजन्ये भूतलघुत्तत्वाप्रकारकसंसर्गाभावबोधे भूतलोपस्था-
पकप्रतीतिरसप्तमोपदसमन्विता नञ्पदजन्यसंसर्गाभावोपस्थितिः कारणं
भूतलं न घट, इत्यादौ कलाभावात्तथा विशेषसामर्थ्ये न कल्प्यते सामान्य-
सामर्थ्ये च विशेषसामर्थ्ये तत्रा कुतो न कार्यजननीति एवा दिक् । ननु
सप्तम्यन्तार्थस्याभावो नञ्चा बोध्यते तस्य घातुयोगिनि घटे आधाराधेयभावः
सम्बन्धश्चेति पूर्वोदाहरणमेवेत्यत आह, ‘अत्रेति, ‘कदाचिद्भूतत्वादा-
’ इति, तदानीमेव चरमोदाहरणमिति भावः । चरमबोधोपलब्धकमाह,
‘अतएवेति, ‘एतद्विशेष्यकत्वेति, एतद्विषयविनिर्गन्धोत्तत्वाभाववाच्य इति

पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादी प्रतीतेरेकविशेष्य-
कत्वानुभवः ।

इत्यादिद्विविधवाक्ये, 'प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः' गन्धाद्येकविशेष्य-
कप्रतीतिजनकत्वानुभवः, 'न अन्य इत्यतो गन्धाभावश्चैव जलवृत्तित्व-
बोधोपगमे तत्प्रतीतावभासश्चैव विशेष्यतया पृथिव्यां गन्धः इत्यतश्च
तद्विशेष्यकबोधानुत्पत्त्या तयोरेकविशेष्यकबोधजनकत्वानुभवे विवक्षित
इति भावः ।

ननु सांभारनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्तम्याः सप्तयतां मतमुपन्य-
स्यति, 'केचित्तिनि, 'विशेष्ये विशेषणस्याभाव इति नञोऽपत्तेर्यत्पदार्थं
यत्पदार्थविशेषणतया भासते तत्र नञा तत्पदार्थाभावो विशेषणतया
प्रत्याप्यत इत्यर्थः, तथा च भूतत्वे घट इत्यतो घटे भूतलवृत्तित्वस्य
विशेषणतया बोधनात् भूतत्वे न घट इत्यतोऽपि घटे भूतलवृत्ति-
त्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते न तु घटाभावे, भूतलवृत्तित्वं,
एकाकारवाक्यस्य द्विविधबोधजनकलोपगमे ननुपदे सप्तम्यन्तभूतला-
दिष्वनभिध्यादारप्रानस्य द्विविधकारणसकल्पनापत्तेः । उभयसाधा-
रणतत्कार्यतावच्छेदकस्य^(१) कथञ्चित् सम्भवेऽपि तादृशवाक्यधिकिक-

(१) अन्ततत्त्वादिरित्यर्थः ।

उभयत्रैव गन्धो विशेष्य आद्यकत्वानुसारे तु पृथिव्यौलचित्प्रगन्धो जले गन्धा-
भाव इति बोधे भिन्नविशेष्यकत्वं स्यादिति भावः ।

सप्तम्यर्धस्यैवाभावो भासते इति नियमवादिनां गते आह, 'क्षेपित्विति,
नञोऽपत्तिरभिध्यादारे यद्विशेष्ये यद्विशेषणतया भासते नञश्च सप्तम्यादरे-
तद्विशेष्यस्य तद्विशेष्येऽभावो यथा बोध्यते तथाच भूतत्वे घट इत्यादौ घट-

केचित्तु सर्वत्र विशेष्ये विशेषणस्याभावो नञा
प्रत्याख्यते । अतएव भूतत्वे घटो नास्ति घटौ न स्तः
घटा न सन्ति इत्यादौ घटोऽस्तीत्यादाविव वचनैक्य-

दिविधवाक्यार्थतात्पर्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया तत्कारणताधिकस्य
दुष्कारस्तदिति भावः । एतन्मते युक्तान्तरमाह, 'अत एवेति, 'घटो-
ऽस्तीत्यादाविवेत्यादिना घटौ स्तः घटाः सन्ति इत्यादिपरिपक्ष',
'वचनैक्यनियम इति विशेष्य-विशेषणपदयोः समानवचनत्वनिघमेन
सुमिडोर्वचनसाम्यनियम इत्यर्थः, भूतत्वे घटोनास्तीत्यादौ अभावस्य
भूतस्त्वस्त्विविशेष्यत्वे तदैक्येन^(१) घटौ न स्त इत्यादौ दिवचनामुप-
पत्तेरिति भावः । न चैतन्मतेऽपि घटोनास्ति घटौ न स्त इत्यादा-
वाध्यातार्थस्य प्रतियोगितया अभावविशेषणत्वमेव न तु घटविशे-
षणत्वमिति कथमाध्यातान्तस्य समानवचनत्वमिति वाच्यं । विशेषण-
पदस्य साक्षात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यनिपातार्थविशेष्यपदे-
नापि समानवचनत्ववियम इत्याश्रयात् । न च घटौ न स्त इत्यादौ

(१) अभावैक्यनेत्यर्थः ।

एव भूतलक्षणात्तस्य विशेष्य इति तत्रैव भूतलक्षितत्वाभावो नञा बोध्यः
इत्यर्थः । 'अत एवेति एतद्वद्वामावाक्येऽपि घटस्यैव विशेष्यत्वमित्यर्थः,
'वचनैक्यनियम इति अभावस्य विशेष्यत्वे विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमान-
वचनत्वनिघमात् घटौ न स्त-इत्यादौ दिवचनादिक न म्यात् किन्तुभावस्ये-
कत्वात् घटौ नास्तीत्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च तस्य दित-
वज्जलमो क्रियापदस्यापि दिवचनादिक स्मृतमेवेति भावः । यद्यपि भूतत्वे

अस्तित्वाभावस्य घटादौ बोधपक्षे एकघटवन्ति घटौ न स इति व्यवहारो न स्यात् घटे तद्देशास्तित्वमन्ते दित्वाद्यवच्छेदेऽपि तत्र तदभावास्तत्वादिति वाच्यं । दित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यमन्ते प्रतियोगिमत्यपि तदवच्छिन्ने तदभाव इत्यस्यैतदादिनोपगमात् ।

केचित्तु अत्र घटौ न स इत्यादौ घटद्वयत्वसामानाधिकरण्येनैव तद्देशास्तित्वाभावः प्रतीयते यत्र चैक एव घटस्तत्र तादृशदित्वा-सामानाधिकरण्येन घटान्तरे तादृशास्तित्वाभावस्यावाधाच्च घटौ न स इति वाक्यस्य योग्यता । न चेवं यत्राधिकरण्ये घटद्वयं वर्तते तदधिकरणास्तित्वाभावस्यापि घटपर्याप्तदित्वाश्रयतद्देशावृत्तिघटान्तरे सत्त्वाप्तदधिकरणपरमत्र घटौ न स इति वाक्यं प्रमाणं स्यादिति वाच्यं । घटपर्याप्तदित्वावच्छेदेन नञ्पाभावसामानाधिकरण्यभानोपगमादयद्देशे यत्किञ्चित् घटद्वयसत्त्वं तद्घटद्वयदित्वे तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यासन्नेन न घटपर्याप्तदित्वावच्छेदेन तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यं इति तद्बोधकतादृशवाक्यस्य प्रामाण्याप्रसङ्गेरित्याहुः । तच्चिन्त्य, तादृशदित्वे तद्देशास्ति-

घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं तत्र धात्वर्थे विद्यमानत्वे, तच्चाख्यातार्थे आश्रयत्वे, तच्च नञर्थे अभावे, स घ घटेऽन्वेतीति भूतलनिरूपितविद्यमान-त्वाश्रयत्वाभाववान् घट इति शब्दबोधोभावएव साक्षाद्घटे विशेषणं न त्वाख्यातार्थं, तथापि परस्परया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनावसौ-त्त्वमिदं चेन्नो न पचतीत्यादौ दृष्टत्वादित्याशयः । न चैकघटवति भूतले घटौ न स इति न स्यात् दित्ववद्घटत्वावच्छेदेनैतद्भूतलचरनिरूपितविद्यमानत्वा-श्रयत्वाभावस्याभावात् तादृशसामानाधिकरण्येन नञर्थस्यान्वये घटद्वयव-

लाभावसामानाधिकरण्यभानं हि धर्मितावच्छेदकतादृग्दिव्यप्रकारेण
भाषमानधर्मिणि तादृशाभावरूपविशेषणसम्बन्धभानं न तु तादृग्-
दित्वे तादृशाभावाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रकारतया संसर्गतया वा भानं
तच्च तथा^(१) तद्भाषकाभावात् । तथा च तादृग्दित्वत्वे तादृशाभाव-
सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य तत्सामानाधिकरण्ये वा तादृग्दित्व-
त्वावच्छिन्नत्वस्य भागमपसक्तमेव एकदेशवृत्तिधर्मस्य द्वित्वाद्यवच्छे-
देनाभावोपगमे तु अत्र घटौ न स्य इति वाक्यादुक्तद्वित्वा-
वच्छेदेन तद्देशास्तित्वाभाववच्छेदकत्वभानोपगमात् घटद्वयाधिकरण-
देशास्तित्वाभावस्य तदधिकरणवृत्तिघटसाधारणद्वित्वावच्छेदेन
सत्त्वेऽपि जातिप्रसङ्गः । तादृग्दित्वत्वावच्छेदेनाभाववच्छेदकत्व-
भानज्ञाभावरूपविशेषणे धर्मितावच्छेदकतावच्छेदकतादृग्दित्वत्वा-
वच्छिन्नावच्छेदकतात्वरूपधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानं तच्च
सम्भवत्येव अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टपुद्गलौ विशिष्टधर्मिता-
वच्छेदकावच्छेदतया विशेषणभानस्य सर्वसम्मतत्वात् । यद्यप्युक्तपुत्ता
अत्र घटोनास्ति घटौ न स्य इत्यादावभावेऽस्तित्वादिप्रक्रियाभ्य-
-

(१) तादृग्दित्वे तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यभानं इत्यर्थः ।

तपि भूतत्वे, घटौ न स्य इति स्यादिति वाच्यं । तादृग्दित्वत्वावच्छेदेन
नान्यसामानाधिकरण्यास्यान्वयात् घटद्वयवति भूतत्वे अधिकरणान्तरोप-
घटद्वित्वे तद्गततास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि तद्घटद्वयद्वित्वे तद-
भावेन घटौ न स्य इति प्रयोगस्य वाधितार्थकत्वात्, एवं घटा न सन्तीत्य-
त्रापि बोध्यं । तेषामिति, अत्रियमपक्षे तु तच्च सत्त्वाभावो जातिवृत्ति-
रित्यन्वयबोधेन नानुपपत्तिरिति भावः । समवायेन, सम्बन्धसामान्येन वा

नियम इत्यप्याहुः । तेषां जातौ न सत्तित्यत्र गतिश्चिन्तनीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धेः, सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात् ।

एव खण्डयितुं शक्यते न तु अत्र न घट इत्यादौ अभावे सप्तम्यन्तायां न्वयबोधः, तथापि क्रियां विना न वाक्यसमाप्तिरिति, अत्र न घट इत्यादावप्यस्तीत्यव्याहारेण तिङन्तार्थस्यैवाभावेऽन्वय इत्यभिप्रेत्येतदभिहितं, अस्तीत्यस्य समभिव्याहारे साधारसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः, वृत्त्यर्थकधातुयोगे निरूपकस्यैवाधारत्वात् । भूतले वर्तते भूतलेऽस्तीत्यादेः समानार्थकतया वृत्तिरस्वर्यः, 'गतिश्चिन्तनीया' सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियोगिकत्वविशिष्टसत्तासमवायानुयोगिकत्वे वा खचण्या उपपत्तिप्रकारश्चिन्तनीयः । यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति, 'जातीति, 'अप्रसिद्धेरिति तदभावस्य सत्तायां नञ्ना बोधयितुमशक्यत्वादिति शेषः, इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्तम्यर्थत्वे बोध्यं, वृत्तिषामान्यस्य सप्तम्यर्थतोपगमे तु अप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे बाधकमाह, 'सम्बन्धान्तरेणेति एकार्थसमवायेनेत्यर्थः । गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादौ गुणादिवृत्तित्वाभावानुपगमे गुणे न विशिष्टसत्ता इत्यादावपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वे जातिवृत्तित्वस्याभावो नञ्ना प्रत्याय्य, आद्ये 'जातिसमवेतत्वेति, द्वितीये 'सम्बन्धान्तरेणेति' एकार्थसमवायादिनेत्यर्थः । वस्तुतस्तु जातौ न सत्तित्यदौ सत्तापरं सत्तासमवायपरं सप्तम्यर्थस्यानुयोगित्वं तथाच आद्यनुयोगित्वाभाववान् सत्तासमवाय इत्यन्वयबोधे नानुपपत्तिः, न तु गतिरेव नास्तीति, तदर्थं, अतएव 'गतिश्चिन्तनीयेत्युक्तं ।

सप्तम्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोग्यत्व-
इत्यपि कश्चित् ।

लक्षणाया योग्यत्वमुपपादनीय, लक्षणा च भावप्रत्ययस्यैव, समुदा-
यस्य^(१) शब्दप्रसिद्ध्या लक्षणाया असम्भवात् ।

मयान्तरमाह, 'सप्तम्यर्थेति भूतले घटोनास्ति जातौ सत्ता
नास्तीत्यादौ भूतल-जात्याद्यस्मिन्नूपसप्तमीसमभिव्याहृतक्रियापर्य-
न्तार्थस्य आश्रयतया अन्वयी योऽभाव प्रतियोगितासम्बन्धेन
प्रकारौभवतस्तस्य विशेष्यतया प्रतियोगौ भासत इत्यर्थः, एवञ्च
परम्परया क्रियाविशेषप्रतियोगिवाचकघटादिपदसमानवचनत्व
क्रियापदस्य निर्व्वन्दनीति द्रष्टव्य । येन रूपेण प्रतियोगिनोविशेष्यत्व
तद्रूपावच्छिन्नत्वविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भासते अतो
घटादिमति विशेषाभावमादायाच घटोनास्तीत्यादयो न व्यवहारा,
अवच्छिन्नत्वञ्च नान्यूनदृष्टित्वं अयि तु स्वरूपसम्बन्धविशेष, तेन

(१) पदस्यैव प्रतिनिर्वाक्यस्येति समुदायस्य वाक्यतया न तच्छक्तिरिति भावः ।

'सप्तम्यर्थेति, यद्यपि विशेषणस्यैव भागो बोध्यते इति विषयस्यैव न रक्ष्य
तथापि प्रथमान्तस्यैव विशेष्यत्वे वचनैकान्वयमोपपत्तिस्त्वावताप्युपपन्नैव वा
श्रयः । अथ सप्तम्यर्थान्वयेन जातिद्वयभावश्च प्रतियोगितया सत्तायामन्वयेन
जातिद्वयभावीया सत्तेत्यन्वयरोधः तथाच द्रव्ये न सत्तेत्यपि स्यात् तत्र
सत्ताया विग्रहभावस्य सत्त्वात् । न च सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्ध,
धनतिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् व्यनुबोधितावच्छेदक
'स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्यं यत्पञ्चान्तरकल्पने गौरवादित्यस्वरस
'कश्चिदित्यनेन सूचितः । वस्तुतस्तु घटौ न स इत्यादिर्भावो द्वितीयावच्छिन्न-

वह्यादिमति ताण्ठातार्थाभयवद्धी न ह्य इतिवत्तादृशाभावमादा-
याच वक्तिर्नास्तीत्यादयो न प्रयोगाः न वा गुण-कर्मन्धत्वविशिष्ट-
सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणादौ सत्ता नास्तीत्यादयः, अभावे
प्रतियोगिनोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संसर्गता-
पक्षेऽपि तादृशप्रतिप्रसङ्गस्य तथैव वारणीयत्वात् । अत्र चाभावेऽनु-
योगितासम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारको घटोनास्तीत्यादिरेवानुर्भवविकः
प्रत्ययः न तु प्रतियोगिनि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावप्रकारकोऽभा-
वीयो घट इत्यादिः । अथैव प्रतियोगिन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्ध-
एव न स्यादिति चेत्का सतिः नञ्पदघटितवाक्यात्प्रतियोगिन्यभाव-
प्रतियोगिताप्रकारकबोधस्य न सम्भवति प्रतियोगिताया अपदार्थ-
त्वात् । न च नञ्पदोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वार्थिका, तत्कल्पने
गौरवात्, प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यातिरिक्तपरत्वेऽसाधुत्वात् निपातोत्तरं
विभक्त्यन्तरानुदयात् तदनिश्चयेषि^(१) शब्दबोधस्यानुभविकत्वात् ।
प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धं सम्बन्धविधया अवगाहमानस्यैव ज्ञानस्य
साधनेन प्रतियोगिविशिष्टधीविरोधितया जातौ न सत्ता इत्यादि-
वाक्याज्जातिधर्मिकसत्तादिसंश्रयादिनिवर्त्तकज्ञानानिर्वाहहेत्याद्य-
स्तरः । यत्र नञोऽसत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धोभासते तत्रैव

(१) नञ्पदे विभक्त्यन्तरानिश्चयेऽधीत्यर्थः ।

अट्टाभावश्च विशेष्यतया प्रतीयते नञः क्रियापदसमभिव्याहारे तस्य प्रति-
योगिपदेन समानवचनत्वमपि तन्मं, यतश्च घटौ नास्तीति न प्रयोगः द्विव-
चनादिकन्तु प्रयोगसाधुत्वार्थे एवमस्य मूलत्वे घटौ न ह्य इत्यादेर्भूतलाघेयत्व-
योर्दित्वावच्छिन्नाभावोऽस्तीत्येव वाक्यार्थ इति ध्येयं । यत्तमुल्लेखेन नियामकं

यत्र च विशेषण-विशेष्ययोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्त-
चान्योन्याभावो नञा बोध्यते यथायं घटो नीलः नायं
घटो नील इति तत्र विशेषण-विशेष्यपदयोः समान-

नञा तत्सम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावः प्रत्याय्यते इति
'व्युत्पत्त्यनुसारेण भूतले न घट इत्यादितो भूतलादौ घटान्योन्या-
भावबोध वारयति, 'यत्र चेति सादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपद-
समभिव्याहारस्य इत्यर्थः, 'विशेषण-विशेष्ययोः' प्रतियोग्यनु-
योगिनो, 'अभेदेन' तादात्म्येन, 'अथच' विशेषण-विशेष्यभावः,
'तत्र' तत्रैव, 'अन्योन्याभावोनञा बोध्यते इति, तत्र तादात्म्य-
सम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः । एवञ्च भूतले घट-
इत्यादौ घट-भूतलाद्योक्तादात्म्याप्रतीतिर्भूतले न घट इत्यादौ न
भेदबोध इति सूचितः । 'अथ घटोनील इत्यादि प्रतियोग्यनु-
योगिनोरभेदान्वयोदाहरणं, नाथ घटोनील इत्यादिरन्योन्या-
भावोदाहरणं, भूतले घट इत्यादावेव कथं न घट-भूतलाद्योर-
भेदबोध इत्यत आह, 'तत्रेति नामार्थयोरभेदबोध इत्यर्थः, समान-
विभक्तिकताविरहेऽपि श्लोक पक्षतीत्यादौ श्लोक-पाकाद्योरभेद-
बोधात् न श्लोक पक्षतीत्यादौ पाकादिक्रियायाः श्लोकभेदबोधात्

वक्तुं अन्योन्याभावस्य दृढवति, 'यत्र चेति, 'तत्रान्योन्येति, अभेदेन
विशेषणतयोरगम्य विशेष्येऽन्योन्याभावो नञा बोध्यते इत्यर्थः, अथ घटो
नील इत्यनेनाभेदान्वयो दर्शितः अत्र नान्योन्याभावबोधने । 'अमानेति
दधि सुन्दरमिथादावपि लुप्तविभक्तयुक्तस्यानेनैव शान्दधोरिति भावः । दैवो

विभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिराहित्यं वा तन्नं, अतएव

नामार्थयोरित्युक्तं। 'समानविभक्तिकत्वं' एकज्जातीयविभाजनत्वं, एक-
जातीयत्वञ्च प्रथमा-द्वितीयांताद्यन्यतमरूपेण न त्वानुपूर्व्या, अतो-
वेदाः प्रमाणमित्यादावपि अभेदान्वयबोधः, नीलघटेत्यादिममाश-
साधारण्याच्च 'विरुद्धेति, विग्रेषपदे यज्जातीयविभक्तिराहित्यं,
विग्रेषपपदेऽपि तज्जातीयविभक्तिराहित्यं न तु विग्रेषपदप्रकृतिक-
विभक्तिविजातीयविभक्तिराहित्यं विग्रेषपपदे नीलघटरूपमित्या-
दितो नीलघटाद्यभेदबोधानुपपत्तेः घटादिपदानन्तरविभक्तिरप्र-
सिद्धे, विग्रेषपदानन्तरकासीनावृत्तिप्रथमांताद्यन्यतमरूपविभक्ति-
राहित्यं वा विवक्षितं। इदमुच्यते, विरुद्धविभक्तिराहित्यं
न स्वरूपपदपेक्षितं विरुद्धविभक्तिकथोरपि समानविभक्तिकत्वभ्रमे
अभेदबोधात् समानविभक्तिकथोरपि विरुद्धविभक्तिकत्वभ्रमे अभेदा-

न पञ्चतीत्यादौ व्याख्यातस्तु धर्मिपरताया चैत्रे पाककर्तुः पक्षात् न लोका-
मित्यादौ पाके लोकान्नेवस्य प्रतिपादने समानविभक्तिरुत्वाभावादाह,
'विरुद्धविभक्तिराहित्यं चेति, निर्विभक्तिकासमस्तबोधादिपदसमभिव्याहृत-
नान्परद्वये विरुद्धविभक्तिविरुद्धेऽप्यसाधुत्वादेव नाश्वयबोधः। वस्तुतस्तु उत्पै-
क्यमात्रमेतत् न त्वेन रूपेण हेतुत्वं यदुच्यते-प्रतियोग्युपस्थापकनामपदयोः
समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्नं तथाच घटो न नील-इत्यादौ घट-
पदार्थान्निगनीलपदार्थान्योस्याभावबोधेन घटपदसमानविभक्तिकनीलपद-
समभिव्याहृतनान्परद्वये चैत्रो न पञ्चतीत्यादौ धर्मिपरतास्यासमभि-
व्याहृतनान्परद्वये न लोकां पञ्चतीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिव्याहारे
द्वितीयान्तलोकान्निगदीपदसमभिव्याहृतत्वेन विशिष्टैव हेतुत्वं बोध्यं अन्यथा
न पञ्चतीत्यादौ धर्मिपरतास्यावप्रतियोगिपदोत्तरविभक्तिः न लोकां

अजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेदित्यादावेक-

बोधात्, नापि ज्ञातं, विरुद्धविभक्त्यनुपस्थितिदशायां विरुद्ध-
विभक्तिराहित्याच्चात्रानेऽपि नीलोघट इत्यादौ ज्ञानपूर्वविशेषरूपेण
भासमानायाः स्मादिविभक्तेर्विशेष-विशेषणपदयोस्तदन्तत्वरूपानु-
'पूर्वज्ञानात् नीलोघट इत्यादौ च नीलोपदाप्रत्ययसहितघटपदत्वादि-
रूपानुपूर्वीज्ञानात् नीलो-घटाद्योरभेदान्वयबोधात् । तस्मात्तादृ-
शानुपूर्वीज्ञानानामननुगताभामपि तदानन्तर्यघटितधर्मावच्छिन्न-
मभेदान्वयबोधः^(१) प्रति हेतुता दीधितौ वाकारोऽनाप्यासूचक-
इति युक्तमुत्पश्यामः । ननु प्रतियोग्यनुयोगिनोः प्रथमान्तत्वमेव
नामार्थे नामार्थाभेदबोधे तन्त्र किञ्चोच्यते तावत्तैव भूतत्वे न घटः
नीले न घट इत्यादौ भेदधीवारणसम्भवात् इत्यत आह, 'अत-
'एवेति प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः प्रथमान्तत्वमुपेक्ष्याभेदान्वयबोध-
प्रयोजकतत्त्वमभिव्याहारस्यान्वोन्वाभावबोधे तत्त्वतोपगमादेवेत्यर्थः ।
'नानुयाजेदित्यादाविति, प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः प्रथमान्त-
त्वाभावेऽप्यभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकतामात्रेण न ज्ञेति श्रेयः,

(१) तत्तदानुपूर्वीज्ञानान्तर्यघटितेत्यर्थं, कारणान्तर्यस्य कार्यता-
वच्छेदेकैकोटिनिवेशस्तु यमिचारवारणाय ।

पक्षतोत्पादानुयोगिप्रियापदोत्तरस्यविभक्तिसाध्यासिद्धयया प्रतियोगिपदोत्तर-
विभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतवचपदत्वेनानुयोगिपदोत्तर-
'रविभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतवचपदत्वेन वा हेतु-
त्वस्यानुपगतस्यान्वोन्वादादसङ्गतापत्तेरिति ध्येयं । 'अतएवेति अतएव समान-

वाक्यत्वानुरोधात् ये यजामहमित्यादेरनुपदे^(१) गौरवाच्च
यजतिघ्ननुयाजभेदो बोध्यते विशेषणविभक्तिस्तु योग-

‘यजतिघ्ननुयाजभेदो बोध्यते इत्यनेनाभिममन्त्रः, तिवनोऽपि
यजतिघ्नो यागरूपधालर्थवाचकः “ईक्षतेनांश्रुदमित्यादौ तादृष्टे-
ष्वत्यादिपदमिव ज्ञानादियोधकः । ननु ये यजामहमित्यादेरनु-
पदेन नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजेषु ये यजामह न करोतीत्येव
प्रत्याप्यते तथा च “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वति” इत्यत्र यथा रात्रि-
श्राद्धकरणे श्राद्धात्तार्थेष्टसाधनताभावो नञ्प्रतिपाद्यस्तथा प्रकृतेऽपि
विधिर्यक्तविर्यस्य इष्टसाधनत्वस्यात्यन्ताभाव एव ये यजामहमन्त्र-
पाठकरणे नञ्प्रतिपाद्य न तु यजतिघ्ननुयाजभेद इत्याशङ्का निरा-
करोति, ‘एकवाक्यत्वानुरोधादिति अन्यथा वाक्यभेदेन गौरवादिति
भावः । तदुक्तं “सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते” इति ।

(१) अतपदस्य पुनरनुसन्धानमनुषङ्गः ।

विभक्तिकत्वं तन्त्रमत एवेत्यर्थः, ‘यजतिषु’ याजेषु, ‘ये यजामह’ ये यजा-
महपदवन्त मन्त्र, ‘करोति’ उच्यते, ‘अनुयाज’ यागविशेष, ‘एक-
वाक्यत्वेति, अनुयाजभिर्ज्ञेयं यजतिषु ये यजामहमन्त्रकरणविधौ वाक्यार्थेका-
देकवाक्यत्वं यजतिषु ये यजामहकरणविधौ अनुयाजेषु तत्करणनिषेधे च
विधौ व्यर्थभेदाद्भिन्नवाक्यता स्यादिति भावः । ‘ये यजामहमित्यादेरिति,
प्रथमानुसन्धानस्य एकवाक्यार्थबोधेनैव पर्यवसितत्वादिति भावः । यथादिना
करोतीत्यस्य सङ्गः, इदञ्च मणिकारादिष्वनमनुष्ठानं व्याख्यात, ‘नानु-
याजेषु करोतीत्येव वैदिकसम्मत पाठः । ननु नानुयाजेष्वित्यस्य निषेध-
विधित्वेऽनुयाजाधिष्णयकतादृशमन्त्रकरणमनिष्टसाधनमिति वाक्यार्थः

नौरवान्तरमप्याह, 'ये यजामहमिति । ननु भेदप्रतियोगितया
अनुयाजान्वये अनुयाजपदोत्तरसप्तम्या वैयर्थ्यसङ्गः तथा आधारत्व-
रूपस्वार्थबोधनादित्यत आह, 'विशेष्येति, ययानुयाजेषु यजति-
श्रित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन साक्षाद्यजत्यादिविशेषणानुयाजार्थक-
पदोत्तरविभक्तैर्जाधारत्वाद्यर्थपरत्वं अपि तु निर्विभक्तिकप्राति-
पदिकस्यासाधुतया साधुत्वार्थकतैव तथा नानुयाजेषु यजतिश्रित्या-
दावपि अन्तराभासमाननञ्जर्थद्वारा यजतिविशेषणार्थकानुयाजपदो-
त्तरविभक्तिः साधुत्वमाचार्यार्थः । न चैवं पदसाधुत्वाय घटो न नील-
इत्यादौ नीलादिपदोत्तरमिव प्रकृते प्रथमैव स्याच्च तु सप्तमीति
वाच्यं । अभेदेन साक्षाद्विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरिव नञर्थ-
भेदद्वारा विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरपि प्रातिपदिकयोः
समानविभक्तिकतानिधमेव प्रकृते प्रथमाया अप्रसक्तेः । ननु घटः
कर्मत्वमित्यादौ घट-कर्मात्मादीनां आधाराधेयभावादिना अनन्वयात्
नामार्थे नामार्थस्य विभक्त्यर्थप्रकारेणैव तत्सम्बन्धेन साक्षादन्वयः
विभक्त्यर्थमन्तराहृत्यैव वा अन्वय इति श्रुत्पत्तिरप्यगन्तव्या तथाच घटो
नीलः अनुयाजेषु यजतिषु इत्यादितः प्रतियोग्यतुयोजिनोरभेदा-
न्वयासम्भवात् घटो न नीलः नानुयाजेषु यजतिश्रित्यादौ घट-
यागादौ 'नीलानुयाजादिभेदो मज्जा कथं बोधनीय इत्यत आह,

सप्तम्यर्थस्यान्वयात् सप्तम्याः सार्थकत्वं स्यात् यय्युदासे तु तद्वैयर्थ्यमत-
स्तदनुरोधात् गौरवादिकमपि न्याय्यमत व्याह, 'विशेष्येति, विशेषण-
विभक्तेः पदसाधुत्वप्रयोजनसत्त्वाच्च वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवं प्रकारो-
भूतविभक्त्यर्थोपस्थितिं विना कथं नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरन्वय-

साधुः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्त्य-

‘नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध इति आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयबोध-
इत्यर्थः, ‘प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेरिति विगेषणीभूतनामार्थ-
प्रकारतया तादृशसम्बन्धभानप्रयोजिकाया विभक्तिजन्यतदुपस्थिते-
रित्यर्थः, एतच्च घटे कर्मलम्बित्यादौ विभक्त्यर्थधारतादिविशेषितस्य
घटादेराधेयतासम्बन्धेन कर्मत्वादावन्वय इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तं,
अन्यथा तादृशबोधाप्रसिद्धेरसङ्गत्यापातात् नामार्थयोः साक्षाद्भेदा-
न्वयो न भवत्येव भवति तु विभक्त्यर्थमन्तराकृत्येति व्युत्पत्तिः
घटे कर्मलम्बित्यादौ घटादिविशेषिताधेयत्वादिरूपविभक्त्यर्थस्यैव
कर्मत्वादौ प्रकारतया भानादिति तु तत्त्वं । अन्यथा सप्तम्यर्थधार-
तादिविशेषितप्रत्ययस्य धेयतादिसम्बन्धेनापरनामार्थोऽन्वयेन नञ्-
सप्तमिव्याहारखले आधेयतादिसम्बन्धेनावच्छिन्ननामार्थाभावस्यैवा-
परनामार्थे भानस्योपेयतया व्युत्पत्तिरामकसम्बन्धस्यात्यक्ताभावप्रति-
योगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तदसम्भवाद्दसामञ्जस्यमापद्येत ।
वस्तुतो नामार्थयोरेवबोध इत्यत्र साक्षादन्वयबोधो न विवक्षितो-
ऽपि तु नामार्थप्रकारतामिरूपितनामार्थविशेषताकबोध एव, निरूप-
यितव्यं साक्षात्परम्परासाधारणं, प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थिते-
स्तन्त्रत्वादित्यत्र च विशेषणीभवनानामार्थप्रकारतया प्रकारीभवना-
मार्थविशेष्यतया अर्थान्तरभासकविभक्तिजन्यतदुपस्थित्यादेस्तन्त्रत्वा-
इत्यत आह, ‘नामार्थयोरिति, अनु यच्च च विशेष्य-विशेष्ययोर्भेदान्वय-
बोधो व्युत्पद्यत इति नञ् बोध्यते इति नियमात् कथं सङ्गतिम्
अनुपाश्रयेदन्वय एतच्च प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितत्वादेव विशेषण-

‘र्योपस्थितेस्तन्वत्वात् लाघवेन तयोरन्वयबोधमात्र एव

दित्यर्थ, नामार्थविशेष्यकाभेदान्वयसर्गक तत्प्रकारकान्वयबोध एव
विभक्तिजन्यतदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति पर्यवमित्यर्थ, ईदृशकारणवा-
धान्नानामार्थं नामार्थस्य साक्षान्नाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन प्रकारतमेवञ्च
भेदान्वय एव उक्त्युत्पत्तेर्यजतिस्वनुयाजेऽप्यित्यादौ अभेदसम्बन्धेना-
नुयाजादिर्यागादिविशेषणत्वे बाधवाभावाच्चानुयाजेषु यजतिष्वि-
त्यादौ यागादावनुयाजभेदबोधो निरपवाद एवेति भावः । येषा
मते नौल घटमानयेत्यादौ विशेषणविभक्ते सार्थकत्वाय तस्या-
अभेदार्थकत्वं न तु नौल घटयोस्मादाख्य समर्गं तस्मिन् नञा
नामार्थं नामार्थप्रतियोगिविशेषितभेदो बोधयितुं न शक्यते इति
न भवत्येव तद्बोध अपि तु नामार्थविशेषितविभक्त्यर्थभेदाभाव-
‘एव, नेद चेन्न इत्यादौ चेन्नस्त्वभाववच्चञा प्रत्याख्यते एवञ्च
नञोभेदे न० शब्दान्तरमपि लनीलो घटइत्यादावनौलादिपदेन
विभक्त्यर्थभेदविशेषणतया नौलादिभिन्नस्य बोधातुरोद्धेन भेदवानेव
लक्षणया नञर्थः । अत्यन्ताभावापेक्षया अन्योन्याभावविशिष्टस्य
धर्मिणो गुरुतया विनिगमकसत्त्वेन तच्च शब्दाभिद्वैरित्याह,
‘लाघवनेति, उक्तकाख्य वारणभावऽभेदातिरिक्तसमर्गकत्वानिवेशा-

विशेष्याभेदान्वयसम्भवादित्यत्र आह ‘नामार्थयोरिति व्यर्थं निपाताति
रिक्तकामार्थयोरित्यर्थ इत्यपरि । एतत्तत्त्व आख्यातवादाथविषयं प्र
क्षितमस्मान्नि । मतान्तरमाह, दृश्यतेति । कश्चाद्विरिक्तसम्बन्धेन
नामाथान्वयबोधत्वापेक्षया नामार्थान्वयबोधतस्य लघुत्वादिति भवति ।

तथात्वं, विशेषणविभक्तिस्तु अभेदार्थिका, नीलोत्पलं
चित्रगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुसन्धानमिति मते तु

‘दित्यादिः, ‘तयोः’ नामार्थयोः, ‘अन्वयबोधमात्रे’ • भेदाभेदसाधा-
रणान्वयबोधसामान्ये, ‘तथात्वं’ अन्तराभासमानविभक्त्यर्थोपस्थितेस्त-
न्त्रत्वं, तथाच नामार्थयोरभेदेनापि न साक्षादन्वयबोध इति
भावः । नन्वेवं नीलो घट इत्यादौ नील-घटाद्योरभेदान्वयबोधा-
नुपपत्तिः अभेदोपस्थापकविभक्त्यसत्त्वादित्याशङ्कां निरस्यति, ‘विशेषण-
विभक्तिरिति विशेषणपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः, ‘अभेदार्थिकेति,
अभेदे प्रथमाविभक्तेरनुशासनविरहाच्च तदर्शकत्वमश्वय इति न शङ्कां
विशेषणपदे विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वानुशासनसत्त्वात् अन्यथा
अभेदसंमर्गतामनेऽपि विशेषणपदोत्तरद्वितीयादेः कर्मावाद्यबोधक-
तया आनुशासनिकत्वानुपपत्तेस्तदनुशासनस्यैवाभेदार्थकताभाषक-
त्वोपगमात् । नन्वेवं नीलोत्पलमित्यादिप्रमासवाक्काशीलोत्पलाद्यो-
रभेदबोधो न स्यात् तदर्शकविभक्तिविरहादित्यत आह, ‘नील-
विति, ‘चित्रगुरिति । यद्यपि वज्रव्रीहिममासे गवादिपदमेव

‘तथात्वं’ प्रकारोभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिहेतुत्वं, तर्हि नीलो घटइत्यादौ
का गतिरत आह, ‘विशेषणेति, शुचि पुष्पमित्यादौ श्रुसमासे लुप्त-
विभक्त्यनुसन्धानं विना साधुत्वमेव वान्तीति यत्र विभक्त्यनुसन्धानं विनापि
साधुत्वं तत्र व्यभिचारमुद्धरति, ‘नीलोत्पलमिति अत्राप्यनित्यसमाससत्त्वेन
विग्रहवाक्यानुसन्धनादेव शान्दशेष इति यदि ब्रूयात्तदाह, ‘चित्रगुरिति
वज्रव्रीहेर्नित्यसमासत्वेन विग्रहवाक्याभावेऽपि चित्रगवोरभेदान्वयबोधोत्तर-
चित्रमेवास्मिन् वज्रवाधा फलश्लेष्णेन विभक्त्यनुसन्धानं कल्प्यमित्यर्थः, तत्र

न रात्रद्वयत्र पञ्चार्थसम्बन्धस्येव अत्रापि सप्तम्यर्था-
भेदस्याभावो बोध्यतां ।

विषयवादिष्वन्विनि साक्षयिकं पूर्वपदं तात्पर्यपादकमिति
विचादिपदोत्तरसुप्रविभक्त्यनुसन्धानमनर्थकं, तथापि पूर्वपदस्य
निरर्थकत्वे समस्यमानपदयोः सार्थकत्वघटितसामर्थ्यानुपपत्त्या समा-
सानुपपत्तेरित्युत्तरपदं पूर्वपदार्थाविशेषितसार्थकत्वान्वित्येव साक्ष-
यिकं पूर्वपदसमभिव्याहारादेव तदर्थभिदो लक्ष्यार्थकदेशोभूते
उत्तरपदमुख्यार्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्भाषत इत्याशयेन विषयुरित्यादौ
विचादिपदोत्तरविभक्त्यनुसन्धानाभिधानम् । न चारूढवानरोद-
ह्यादिवज्रौहौ समस्यमानपदार्थयोरभेदभावे च वाचरकर्तृ-
कारोहणकर्षणादिना वृत्तादिभानं वाचरादिपदस्य तेन रूपेण
लक्षणां विना न निर्वचनौति आरोहणादिरूपपूर्वपदार्थघटितोक्त-
रूपेण उत्तरपदलक्षणाया आवश्यकत्वात् समस्यमानपदद्वयार्थस्य
समासनियामकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रोक्तलक्षणार्थघटक-
वानरादावपि आरूढादिपदार्थसाभेदभानोपगमात् अभेदस्याभावो-
बोध्यतामिति तावतापि यजतिस्त्रिव्यादारेकवाक्यत्वात्तेरिति
भावः । अभेदाभावस्य नञ्चा बोधने यजतिस्त्रिव्यादौ पर्युदास एव

विभक्त्यनुसन्धानं विनापि शब्दार्थस्य आनुमतिकत्वात् बोधो घट इत्या-
दाभेदस्य संसर्गत्येवानुमदात्ताह, 'मत् इति, विभक्त्यर्थाभेदाभावात्पद-
बोधने व्युत्पत्तिविरोधो नास्तीति वृष्टान्तमाह, 'न एष इत्यनेति, 'एक-
वाक्यतापुरोधादित्याद्यनुपपत्तेः, विशेषणविभक्त्यर्थसमसार्थकत्वं तदा, अभेद-

अभावस्याविधेयतया प्रधान्याभावेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभावात् “अप्रा-
धान्यं विधेयं च प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह
यच नञ्” ॥ इति प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणात् । अथैवमयमश्राद्धभोजी
असूर्यमप्येत्यादौ नञः समासनिविष्टस्य भिन्नार्थकतया भिन्नाभेद-
स्यैव विभक्त्यन्तार्थस्य विधेयतया नञर्याभावस्याप्राधान्येन प्रसज्य-
प्रतिषेधानुपपत्तिरिति चेत्, भवत्यु तच्च पर्युदासएव श्राद्धभोजन-
सूर्यदर्शनरूपक्रियाकर्तृभिन्नाभेदस्य विधेयत्वे तादृशक्रियाकर्तृ-
भिन्नभेदस्य तादृशक्रियाकर्तृत्वरूपतया श्राद्धं न भुङ्क्ते सूर्यमपि
न पश्यन्तीत्यादिसंख्योयतादृशक्रियाकर्तृत्वाभावरूपविधेयपर्यवसानेन
प्रसज्यप्रतिषेधतुल्यतया च तथा व्यवहारः । अत एव पर्युदासस्यल-
एव नञुतत्पुरुषः अथ वादिनामविवाद इत्यत्राभावस्य प्राधान्येन
अप्रमत्त एव नञ्समानार्थः अग्रन्द् इति वदन्ति । सूर्यस्याग्रान्देन
नञः समासादेव सूर्ये न पश्यन्तीत्यर्थपर्यवसानात् सूर्यपदेन
नञोऽसमासे च असूर्यपदस्य दृश्युपपदत्वाभावात् “असूर्य-ल्ललाट-
द्योदंशि-तपोरिति खग्रप्रत्ययानुशासनविषयत्वमसूर्येपया इत्यत्र
प्रयत्नेनोपपादानीयम् ।

विशेषज्ञत्वेनोपस्थितस्य नामार्थस्य नञर्यान्वोभ्याभावे विशेषणत्वेनान्वया-
धीमात् योगेऽपि वा विभक्तपर्यान्वयताग्रस्यैव दोषत्वादिति भावः । इत्यत्र
प्रेषो न पश्यतीत्यादौ विडो धर्मिपरत्वायां नञोभेदत्वेन प्रतीतेरननान्
एषञ् कल्पनमिति श्रेयं ।

एकवाक्यात्तानुरोधादित्याद्युक्तयुक्तेभेदपरतेति स्वयमुक्तं तानुयानिस्त्वित्यत्र
निषेधपरत्वे तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् बहवित्त्वित्यनेन तस्य प्राप्तिर्वाच्या
तथाप्येकविषयकदिधिनिषेधे विकल्पापत्तेः भेदपरतेति स्मार्त्तानां युक्तिं

यत्तु कारणनिषेधे विकल्पापत्तेर्भेदपरतेति, तदस्तु,
विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः “ब्राह्म-
णेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यं” इत्यादौ
व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् विकल्पानवकाशात् । न च तत्रापि

नानुयाजेष्वित्यस्य क्रियाप्रतिषेधपरत्वं बाधकान्तरेण खण्डयतां
मतमुपन्यस्यति, ‘यत्त्विति, ‘करणनिषेधे’ नानुयाजेष्विति नञोऽनु-
याजे चे यजामहमन्त्रपाठकरणप्रतिषेधपरत्वे, ‘विकल्पापत्तेरिति
यजतिपदार्थमङ्गोचेन यजतिष्वित्यादिनाऽनुयाजेऽपि मन्त्रपाठ-
विधानात् विरोधेनैकस्याप्रामाण्यापत्तेः अतिरावे षोडश्विषयशा-
ग्रहणयोरिव अनुयाजे तन्मन्त्रपाठ-तदभावरूपवैकल्याद्ग्रहणस्य
विधायकतया विरोधपरिहारसम्भवेऽपि अनुयाजजन्यपरमापूर्वस्य
,भावाभावरूपाद्ग्रहणयदितिसामग्रीभेदकल्पनेन तस्यामग्रीद्वयप्रयोज्य-
फलप्रकर्षापकर्षकल्पनेन च गौरवापत्तेरित्यर्थः, ‘विशेषनिषेध इति
तद्वर्धन्यनष्टिधर्मावच्छिन्नविषयकतन्निषेधवाक्यसत्त्वे तद्विधायक-
वाक्यस्यतद्वर्धन्यवच्छिन्नार्थकपदस्य निषेधविषयतावच्छेदकविशेष-
रूपावच्छिन्नेतरत्वविशिष्टतद्वर्धन्यवच्छिन्नपरताया इत्यर्थः, ‘ब्राह्मणेभ्य-
इति, ब्राह्मणपदस्य विरोधवारणाय कौण्डिन्येतरब्राह्मणपरत्वादिति
भावः । ‘तत्रापि’ ब्राह्मणेभ्य इत्यादावपि, ‘कौण्डिन्येति ब्राह्मणा-

द्वययितुमुत्पापयति, ‘यत्त्विति, ‘तदितरपरताया’ विशेषेतरपरताया,
वैदिकग्रन्थस्य षष्ठ्यसमतालौकिकग्रन्थे व्युत्पत्तिं दर्शयति, ‘ब्राह्मणेभ्य इति
‘विकल्पानवकाशादिति, तथाचात्रापि यजतिष्वित्यादिसामान्यविधेरनुशास-
नमन्त्रागपरत्वमित्येकविषयकविधि निषेधयोरप्रसङ्गादिति भावः । ‘तत्रापि’

कौण्डिन्यभेदो बोध्यः, कौण्डिन्यपदस्य 'विरुद्धैकवचनाक-
रुद्धत्वात्, न खलु महतो राज्ञः न महतो राज्ञ इत्येव

न्ययो कौण्डिन्यभेदो न कौण्डिन्याद्येतत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः, तथाच
ब्राह्मणपदस्य न विशेषेतरपरता इति भावः । 'विरुद्धैकवचनाक-
रुद्धत्वादिति कौण्डिन्यपदस्यानुयोगिवाचकब्राह्मणपदोत्तरत्वतुर्थी-
वद्भवचनविजातीयतदेकवचनान्तत्वादित्यर्थः, तथाचानुयोगि-प्रति-
योगिवाचकपदयोर्विरुद्धवचनराहित्याभावेन नञ्, तदनुयोगिक-
तत्प्रतियोगिकभेदबोधनं न प्रभवतीति भावः । ननु विरुद्धवचन-
विरुद्धत्वेऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमान्तादिना विजातीयविभक्ति-
राहित्यमवगतमेवेति न ब्राह्मणपदार्थे कौण्डिन्यपदार्थभेदबोधानु-
पपन्निरित्यत आह, 'न खल्विति, 'इत्यत्रापि राजनि महदभेदो
प्रतीयते इत्यनेनास्य सम्बन्धः, 'इत्येवेति व्यतिरेकवृष्टान्तः, तथाच
यथा महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महदभेदः न महतो राज्ञ-
इत्यत्र राजनि महदभेदः प्रतीयते तथा महतां राज्ञ इत्यत्र राजनि
महदभेदः न महतां राज्ञ इत्यत्र राजनि महदभेदस्य न प्रतीयत-
इत्यर्थः, तथाच वचनसाम्यमपि भेदाभेदबोधेऽपेक्षितमिति भावः ।
'एकोन द्वावित्येवेति यथा एकोन द्वावित्यत्रानुयोगि-प्रतियोगि-
वाचकैक-द्वादिपदयोर्विरुद्धवचनावरुद्धत्वेऽपि समानविभक्तिकता-

कौण्डिन्याय नेत्रवापि, 'विरुद्धेति, समानविभक्तिकत्ववत् समानवचनस्यापि
नियामकत्वादिति भावः । इदमेव वृष्टान्तेन द्रष्टव्यं, 'न खल्वित्यादिना,
'महतो राज्ञ इति अभेदान्वयबोधकसमभिध्याहारे नञ् अभ्येऽन्याभावस्य'
बोधनात् भेदान्वयबोधेऽपि समानवचनत्वस्य नियामकत्वमुक्तं द्वादिसंख्यानां

महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यचापि राजनि महदभेद-
भेदौ प्रतीयेते, एको न द्वावित्यत्रैव कथञ्चित् तत्सम-
र्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात् । अत-
एव “राज्ञौ श्राद्धं न कुर्वीत” इत्यादौ करणनिषेधेऽपि

‘भाषेण भेदबोधस्तथेत्यर्थः, ‘कथञ्चित् तत्समर्थनेऽपीति कथञ्चिदुक्त-
स्थले भेदबोधसमर्थनेऽपीत्यर्थः, द्वादिशब्दस्य मित्यादिवचनान्कता
कौण्डिन्यादिशब्दस्य च न मित्यैकवचनान्कता एतादृशविशेषमन्वेऽपि
अनुयोगि-प्रतियोगिनोर्विद्वद्व्यङ्गाया अविविक्तस्यैव विद्वद्वच-
नाविविक्तं भेदबोधविरोधीत्युपममेन प्रकृतस्थले विद्वद्व्यङ्गाविव-
चया एकौ न द्वावित्येतस्यान्वयमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तं, कौण्डिन्य-
स्थानेकत्वेऽपि तद्वत्प्रजापतेकत्वविवचया परम्परया तद्विशेषणत्वे-
नैकत्वस्यैव विवचासम्भवो बोध्यः । ‘द्वितीयस्य’ द्वितीयक्रियापदस्य,
‘अनन्वयप्रसङ्गात्’ ब्राह्मणे कौण्डिन्यभेदान्वयपक्षे अनन्वितार्थकल-
प्रसङ्गात्, एकवाक्य-क्रियापदद्वययोगाभावादिति भावः । ‘अत एवेति
विशेषनिशेधस्थले विधिवाक्यस्य सामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्य-
परताया व्युत्पत्त्यादेवेत्यर्थः, ‘करणनिषेधेऽपीति कुर्वीतिति क्रिया-

मित्यादिवचनान्कतेन तथा अथ तु न तथा व्युत्पत्तिरतः ‘कथञ्चिरिति,
‘द्वितीयस्येति, ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय नेत्व एव कौण्डिन्य-
भिन्नेभ्यो दधि दातव्यमित्यर्थलाभादिति भावः । वस्तुतस्तु विभक्त्यर्थकल-
क्षित्यादेर्विवक्षितत्वेन भूषास्तुमितिवादी मूपा एकद्वयानुसृत्य इति बुद्ध-
्यादिवचनान्कतामप्यन्वयबोधो भवत्येव परन्तु न कौण्डिन्यावेत्यादौ
विभक्त्यर्थकत्वादिविवक्षाया वीचामात्रेण तस्यात्वसम्भवात् ‘अत एवेति यतएव

न विकल्पावकाशः, न हि तत्रापि रात्रौतरपरता,

वैयर्थ्यप्रसङ्गेन “अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्” इत्यादिविधिवाक्यस्य-
पदबोधाभावस्यादिकात्ते “न रात्रावित्यनेन रात्रिभेदबोधस्त्रीकारा-
स्त्वभावात् अगत्या वाक्यभेदोपगमेन रात्रौ आङ्गकरणनिषेधपरत्वे-
ऽपीत्यर्थः, ‘न विकल्पावकाशः’ अमावस्यादिरात्रिआङ्गकरणे विधि-
निषेधवाक्ययोर्विरुद्धसफलत्व-निष्फलत्वबोधकत्वेन एकवाक्यस्याप्रामा-
ण्यप्रसङ्गः, अमावस्यादिपदार्थं रात्रिभेदस्य “न रात्रावित्येतदर्थस्थान-
व्ययेऽपि अमावस्यादिपदस्य रात्रिभिन्नामावस्यार्थकतया रात्रेः आङ्ग-
करणविधिविषयत्वादिति भावः । अमावस्यापद-रात्रिपदे न उपाधि-
विशेषावच्छिन्नमहाकालपरे, माहाकालस्यैक्येनामावस्यायां रात्रि-
भिन्नत्वस्य बाधप्रसङ्गात्, अपि तु कालोपाधिविशेषपरे कालोपा-
धोनामपि आधारलोपगमात् नाधारसम्बन्धस्तुपपत्तिः वने सिङ्घनाद-
इतिवदवच्छेदकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः, अमावस्यादिरूपकालोपाधयश्च
■ पष्ठिदण्डाद्यवस्थायीनि अखण्डवस्त्वन्तराणि तथा सन्ति अमावस्या-
रात्रौर्भेदनियमेन तच्च तद्वेदस्याव्यावर्तकताप्रसङ्गात् किन्त्वमाव-
स्यापद चरमोत्पन्नकलारम्भकसयोगनाशानुगुणक्रियाकलापपरं पर-
म्परया तत्कलारम्भकद्वन्द्वकपर्यन्तजनकसयोगानामपि तदारम्भकत्वं,
तादृशक्रियाकलापान्तर्गता एव काश्चित्कलावयवक्रिया रात्रिरूपाः
यतोऽदृग्दृग्देशविशेषावच्छिन्ना दृश्यदेशविशेषानवच्छिन्ना वा सूर्य-
क्रिया न रात्रिपदार्थः अपि तु दृश्यदेशवृत्तित्वविशिष्टसूर्यानिधि-
करणकाल एव, तत्त्वस्य कलावयवक्रियाविशेषसाधारण । अथामा-
वस्याकालावच्छिन्नसाधिकाभ्यां तन्निष्ठआङ्गकरणाभावस्य प्रत्यवाय

अनकले अभावस्थान्तर्गतभागविशेषे आहूकर्त्तव्यंपि तदन्वभागे
 आहूकरणाभावसत्त्वात् प्रत्यवायप्रसङ्गः । नचैतदतिप्रसङ्गवारणाय
 तत्र तावत्कालस्यायिवस्तन्तरमखण्डमभावस्थापदार्थं प्रवेक्ष्य न
 तु क्रियाविशेषेण तादृशक्रियारूपामावस्थावच्छिन्नआहूकरणाभावस्य
 खण्डस्यसाधारण्यात् । यद्यपि दर्शितखण्डेऽपि अत्रान्तरकालावच्छि-
 न्नाखण्डामावस्थाकालस्य कर्त्तृनिष्ठआहूकरणाभावस्यावच्छेदकतया
 तादृशकालावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणत्वेऽप्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः, तथापि
 तादृशमावस्थादिनिष्ठावच्छेदकतायामनवच्छिन्नत्वनिवेशेनेतन्मते प्र-
 तीकारसम्भव इति वाच्यः । ‘अभावस्याया पितृभ्यो दद्यादिति
 मित्यविधेः प्रत्यवायपरौहाररूपेष्टसाधनताबोधकतया अर्थतएव
 तद्विधिविषयामावस्थापदार्थं काले आहूकरणाभावेप्रत्यवायसाध-
 नत्वबोधात् विधायमावस्थापदस्य क्रियाकलापार्थकले प्रत्यवायज-
 नकतावच्छेदकगर्भे अखण्डवस्तन्तररूपामावस्थापदार्थान्तरनिवेशा-
 सम्भवादिति चेत्, सत्यं, तर्हि “अभावस्यायामित्यादिविधौ
 तावत्कालस्यायिवस्तन्तराखेवामावस्थापदार्थं निषेधविधिस्मरान्विप-
 दस्य तादृशमावस्थासाधारणदेशविशेषावच्छिन्नसूक्ष्मक्रियाविशिष्ट-
 कालत्वावच्छिन्नपर तदिशेषणविशिष्टे काले निषेधमहिम्ना च
 तादृशविशेषणविशिष्टवैधर्म्यविशिष्टे अभावस्थापदार्थं आहूकरण
 प्रतीयते, विशिष्टवैधर्म्यं विशिष्टावृत्तिधन्यविशेषे, वैशिष्ट्यं यत्र
 धर्मिणि तत्रापि तद्देशिस्थविरुद्धाया तदिशिष्टावृत्तिधर्मवै-
 शिष्ट्यमवतमेव । अतएव “ब्राह्मणाय दीयता अग्नौचिने न दातव्यं
 इत्यतो भेदस्य व्याप्यवृत्तिनानियमेन शुचेरपि कदाचिदशुचितया

रात्रिभिन्ने "आहविधावपि "अमावास्यायां पितृभ्ये

तत्राग्नौचविशिष्टभेदासत्तेऽपि अग्नौचकाले तस्मै दानं प्रतीयते,
भेदस्याप्यवृत्तितामते विशिष्टभेदप्रतीतिरेवोपेयते । ननु विघ्ने-
षनिषेधस्यले सामान्यविधिस्तसामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्यलाघ-
णिकत्वाभावेऽपि "रात्रौ आहुं न कुर्वीत" इत्यादौ न विक-
ल्पावकाशः "न रात्रावित्यत्र नानुयाजेभ्यतिवन्नजोभेदार्यकतया
रात्रिभिन्ने काले कुर्वीतेत्यर्थकत्वेन निषेधत्वाभावादित्याशङ्का
परिहरति, 'न होति, 'तत्रापि' न रात्रावित्यत्रापि, 'रात्रौतर-
परतेति नञ्पदस्य रात्रौतरत्वार्यकतेत्यर्थः, न तु निषेधार्थकतेति
शेषः, 'रात्रिभिन्न इति, 'अमावस्यायामित्यादिवन्न रात्रावित्यादेः
रात्रिभिन्नकाले पृथक् आहविधायकत्वेऽपि अमावस्यायामित्यादि-
विधावमावस्यादिपदार्थस्य सङ्कोचेन ततो रात्रिसाधारणेन आहु-
करणत्वाभादमावस्यादिरात्रौ आह्वानुष्ठानप्रसङ्गस्य दुर्भारत्वादि-
त्यर्थः । इदमुपलक्षणं "रात्रिभिन्ने कुर्वीतेति विधिवत्तात् सर्व-
तिथिष्वेव आह्वानुष्ठानस्य दुर्भारतापि बोधा । न चायं न
आह्वान्तरविधिरपि तु अमावस्यादिविहितआहुं रात्रिभिन्नकाले
विधिरेवातो नायमतिप्रसङ्ग इति वार्थं । "अमावस्यायामित्यादित
एव काललाभेन कालाकाङ्क्षानिवृत्त्या तत्राग्न्याहुं कालवि-
विशेषनिषेधे सामान्यं तदितरमत स्वेत्यर्थः, तत्रापि पर्युदासमार्गज्ञ
निषेधति, 'न होति, "रात्रौ आहुं न कुर्वीतेत्यस्य रात्रिभिन्ने आहुं
कुर्वीतेत्यर्थः, तथाचामावस्यायामित्यादितो रात्रौ आहुप्रसक्ति स्यादिति
भावः । नन्वेकत्राक्यत्वा रात्रिभिन्नायाममावस्यायां आहुं कुर्वीतेत्यर्थ-

वद्यात्” इत्यादितौ रात्रिआद्यप्रसक्तत्वस्य दुर्वारत्वात् ।
न खलु कियारहितं आद्यविधायकं वाक्यान्तरमस्ति
येनेदं तेन समं एकवाक्यतामासादयेत् । नापौदं

धानासमावात् । विकल्पेन कालविधाने उक्तानिप्रसङ्गानिवृत्तेः ।

ननु आद्यनिमित्ततया प्राप्ते अभावस्यादिकास्ते भागविशेषाकाङ्क्षायाः

आद्यप्रयोजकत्वेन रात्रिभिन्नविधिरयमित्यतो नामावस्थादिरात्रौ

नामावस्थादिभिन्नदिवसे आद्यानुष्ठानप्रसङ्गद्वाराग्रह्याभावस्थाया-

मित्यादिविधिस्यामावस्थादिपदात् प्रतीयमाने अभावस्थादौ रात्रि-

भेदस्यान्वयं विना न तत्सम्भवः “न रात्रावित्यादिवाक्यस्य

कुर्वीतेत्यस्य वैयर्थ्येन “अभावस्थायां पितृभ्यो दद्यादित्यादिना

क्रियान्तरघटितवाक्येन च तदेकवाक्यताकल्पनञ्च न युज्यत इति

कथं तत्र तस्यान्वयः तदाक्यस्य कुर्वीतेत्यस्य सार्थकलोपगमे तु

“अभावस्थायामित्यादिवाक्यस्य दद्यादितिक्रियानवर्णकं कियारहित-

स्यामावस्थादिआद्यकालबोधकं वाक्यान्तरं नास्ति चेन तदुपस्थित-

काले “न रात्रावित्येतदुपस्थितरात्रिभेदान्वयेन आद्य कुर्वीतेत्ये-

तद्भागबोधआद्यकरणाव्ययेन च सामञ्जस्यं स्यादित्याह, “न खल्विति,

‘आद्यविधायकं’ आद्यकालबोधकं, ‘इदं’ “रात्रौ आद्यं न कुर्वी-

तेति वाक्यं, “एकवाक्यतामासादयेदिति तादृशकियारहितवाक्येन

सममस्यैकवाक्यत्वे एतदाक्यस्यक्रियाया अन्वयान्तादृशवाक्ये च

अन्वे जुगो रात्रौ प्रसङ्गित्वा आह, “न खल्विति, क्रियायुक्तवाक्ययोरेक-

क्रियामदार्थस्यान्वयेन तथैकवाक्यतासम्भवोदिति भावः । “येनेदमिति,

‘इदं’ रात्रौ आद्यं न कुर्वीतेति वाक्यं, ‘तेन’ आद्यविधायकवाक्येन ।

नानुयाजेष्विति वत् पृथक्क्रियारहितं । अथ रात्रौ

क्रियाविरहात् क्रियावैयर्थ्यान्वकाशादिति भावः । “न रात्रावित्यव-
चेत् क्रियानिर्देशो न स्यात् तदा क्रियाघटिताभावस्यादिकास्त-
बोधकवाक्येन एकवाक्यतयैव सामञ्जस्य भवेत् तदपि नेत्याहुः,
'नापीति, 'नानुयाजेष्विति वदिति नानुयाजेष्विति वाक्यं यथा
क्रियान्तररहितमित्यर्थः । एतेन क्रियावैयर्थ्याप्रसङ्गा नानुयाजे-
ष्विति पदमयोरेकवाक्यत्वसम्भाव इति दर्शितं । न चात्र क्रियाया-
श्चत्वेऽप्यन्वावाक्यायामित्यादिना अस्मैकवाक्यत्वे अष्टकादिविशेक-
वाक्यत्वाच्चत्वाद्यष्टकादिश्राद्धस्य रात्रावनुयाजप्रसङ्ग इति क्रियारा-
हित्याभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं । एकपदोपस्थितस्यानेकवाक्यार्थ-
प्रवेगे वाचकविरहेणान्वावाक्याश्राद्धविधायकवाक्यार्थ इवाष्टकादि-
विधयेऽपि न रात्रावित्यर्थस्य रात्रिभेदस्य प्रवेगसम्भवात् । अना-
द्यष्टकादिबोधकतत्तद्विधिस्यपदानां भव्यतेऽपि अलक्ष्योपस्थि-
तरात्रिभेदविशिष्टतदर्थपरताया आवश्यकत्वादसम्भवेऽपि न रात्रा-
वित्येतदर्थरात्रिभेदविशिष्टस्वार्थपरत्वकल्पनमभवात् । सप्तर्गाभावस्य
प्रत्यय इव शब्दबोधेऽपि धर्मिणि प्रतियोगिष्वसर्गधीर्हतुरित्यभि-
मानेन प्रदत्ते, 'अपति, 'रात्रौ श्राद्धस्य प्रसङ्गाविति अन्वावाक्याया-
मित्यादिविधवाक्याद्यादिपदस्य सङ्कोचे निषेधानुपपत्त्या तद-
सङ्कोचेन विधितोरात्रिश्राद्धकरणे सफलत्वबोधोपगमे इत्यर्थः,
'विकल्पापत्ति' विरुद्धार्थकयोर्विधि निषेधवाक्ययोरेकतरप्रामाण्य-

‘नापीतिमिति, ‘इत्’ श्राद्धविधायकं वाच्यं, नानुयाजेष्विति वाक्यानुपपत्तिक

आहस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिरप्रसक्तौ कथं निषेधः^(१)
प्रसक्तं हि प्रतिपिध्यते इति चेत्, साधूयानयं मन्त्र-
पाठो यद्वत्पात जलहृदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्द-
बोधेऽपि परमप्रयत्नेन तच्च दहनप्रसक्तिरुपादीयते,

‘प्रसक्तः’, ‘अप्रसक्ताविति विकल्पभयेनाभावस्यादिपदसङ्कोचेन विधे-
रात्रिश्राद्धकरणे सफलत्वबोधकत्वानुपगम इत्यर्थः, ‘कथं निषेधः’
कथं न रात्राविति वाक्याद्रात्रिश्राद्धकरणे निष्फलत्वबोधः, ‘प्रसक्त-
हि प्रतिपिद्यत इति तद्वर्त्मिकसृष्टतया ज्ञातमेव तद्वर्त्मिनिष्ठा-
भावप्रतियोगितया ज्ञायत इत्यर्थः, प्रत्यक्ष एव प्रतियोग्यारोपस्य
हेतुत्वं अप्रामाणिकं कुत शाब्दबोधे तद्वेतुत्वमित्याश्रयेन तद्वेतु-
तावादिनमुपपद्यति, ‘साधूयानिति, ‘अयं मन्त्रपाठः’ मन्त्रपाठ-
तुल्यतयाभ्युपगतं प्रसक्तं हीत्यादिप्रवादः, ‘यद्वत्पातः’ यत्प्रवाद-
वत्पातः, ‘दहनप्रसक्तिरिति, जलहृदादावित्यादि, ‘उपादीयते’
अपेक्षणीयतयोपेयते । ननु यच्च निषेधवाक्यं विना क्रियाया
प्रवृत्तिः प्रसज्यते तत्रैव तदाक्यसार्थक्यं विधिवाक्यस्य प्रवृत्तिफलक-

(१) रात्रौ श्राद्धस्याप्रसक्तौ निषेधानुपपत्तिरिति पाठान्तरः ।

क्रियावत्त्वात्* ‘एष्टमिति, ‘विकल्पापत्तिरिति रात्रौ श्राद्धस्य रात्रिप्रसक्त-
भावेन वैधौ प्रसक्तिर्वाचा तदर्थमभावस्यावामित्यादिविधेरेव रात्रिपरत्वं
मपि कल्पमित्येकविषयकतया विकल्पः स्वादित्यर्थः, ‘निषेधानुपपत्ति-
रिति, प्राचां मते वैधस्य रात्राधीनस्य वा कर्तव्यताधानस्य निषेधविधि-
अन्यशाब्दबोधहेतुत्वादिति भावः । अथ सोमहासमाह, ‘साधूयानिति,
‘शाब्दबोधेऽपीति, अभावशौकिकप्रत्यक्षे व्याख्यायितरोपस्था प्रसक्तिः

त्वन्निषेधस्याप्रवृत्तिफलकत्वात् एवञ्च विधावमावस्थादिपदस्य रात्रौ-
 तरपरत्वे रात्रिआद्धस्य विध्यविषयतया तत्राप्रवृत्तिनिव्वाहेण न
 रात्राविति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । न च “नान्तरीचे अग्निश्चेतय-
 इति वेदो यथा निष्फलोवेद्यामग्निचयनविधानादन्तरीचेऽग्निचय-
 नाविधानादेवाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तथा रात्रौ आद्धमित्यादिरपि निष्फल-
 एव भवत्विति वाच्य । सफलत्वे सम्भवति निष्फलत्वानौचित्यात्
 अगत्या “नान्तरीच इत्यादिस्तथातोपगमात्, प्रकृते तु क्रियापद-
 वैयर्थ्यमुपगम्य विधिस्थामावस्थादिपदेन “न रात्रावित्यस्यैकवाक्यतया
 तत्सार्यक्तोपपादलोचितत्वान् । एतेन पर्युदासपक्षे नञो भेदरूप-
 मुख्यार्थपरता न सम्भवति नञोऽपि प्रतिपदिकतया प्रतिपदि-
 कार्यधोर्मिदेन नाशय इति युक्त्यौ निपातभेदनिवेशे गौरवेण
 तद्विरोधादमावस्थादिपदार्थे भेदस्याव्यासम्भवादतो भेदवति,
 लक्षणेनोपगम्यया अयुक्तस्य मुख्यार्थपरित्याग इति प्रकृते निषेधप-
 रतैव नञ इत्यपि निरस्तं, तदाक्यसार्थक्यानुरोधेन लक्षणेनोपगमौ-
 चित्यात् प्रतिपदिकार्थमेव धात्वर्थनापि प्रतिपदिकार्थस्य भेदे-
 मान्वयान् नञः प्रतिषेधपरत्वपक्षेऽपि “न कुर्वीतित्यत्र धात्वर्थ-
 आद्धकरणे नञरदृष्टाधनत्वाभावबोधकत्वासम्भवादभेदान्वयानुरोधेन
 तस्याभाववति लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति
 प्रवादस्यापि यच्च निषेधं विना तत्तत्क्रियायां प्रवृत्तिप्रसक्तिसत्त्वैव
 निषेधसाफल्यमित्येवार्थः ।

यन् प्रतिषेधपक्षेऽपि विधित्वामावस्थादिपदं न, ग्रन्थेतरपर्यं-
 येन निषेधं विना, रात्रिआद्धे प्रवृत्तिप्रसक्तिर्न स्यादिति निषेधवैयर्थ्यं

निषेधविधिवैयर्थ्यमिति चेत्, तात्पर्यानवबोधनिवन्धन-

स्यात् । न चैव सति विकल्पोऽपि, निषेधविरोधेन सामान्यशास्त्रस्य
रात्रिआद्वांशे सफलत्वसमर्गबोधकत्वानुपगमात् । न च तथा सति
कथं प्रवृत्तिप्रसङ्गिरिति वाच्य । असमर्गाद्यहस्य प्रवर्त्तकतामते संसर्गा-
'यहेऽपि' प्रवृत्तिप्रसङ्गे । न च सामान्यशास्त्रस्य प्रवर्त्तकासमर्गाद्यह-
सहितधर्म-धर्मिज्ञानरूपभ्रमजनकत्वे तद्विरोधेन निषेधवाक्येना-
समर्गाद्यहजननासम्भवाविषेधस्यापि कथं निवर्त्तकतेति वाच्य ।
निषेधवाक्यस्य सामान्यशास्त्रान्तापेक्षया बलीयसः समर्गाविषयकत्वरूप-
भ्रमत्वकल्पकतया प्रवृत्तिविरोधित्वात् । अत एव बलीयसा दुर्बलं
बाध्यत इति न्यायाद्वागतं प्रवृत्तिप्रसङ्गिविषये अनन्यागमनादौ
निषेधवाक्यस्य बलीयसो लौकिकमानवाधकतया निवर्त्तकत्वमेव
'न तु विकल्पः', एव वक्ष्यामि आधाराज्यभागान्नकयामतुल्यताबोध-
कातिदेशप्राप्ताधाराज्यभागनिषेधकस्य "न तौ पशौ करोतीति
वाक्यस्याधाराज्यभागनिवर्त्तकत्वेऽप्यतिदेशबाध एव न तु विकल्पः,
घोडशिपयश्वाद्यहवाक्यघोडस्यवल्लतया बाध्य-बाधकभावासम्भवा-
द्विकल्प इति, तत्र, सामान्यशास्त्रस्यैवोपजीव्यतया बलवत्त्वेन बाधा-
योगाद्विकल्पभयेन पथ्युदासपक्षावल्लम्बनस्य युक्तत्वात् इत्याशयेनाह,
'निषेधेति, निषेधविधिः निषेधबोधकवाक्य, 'तात्पर्यानवबोधेति

कारणं, कदाचित् सम्भवदपि शब्दबोधे तावृत्तिप्रसङ्गे कारणत्वं न
'कस्याप्यनुमत्तमित्यर्थः, श्रद्धते, 'वैयर्थ्यमिति, रात्रौ आद्वकरणस्य रागा-
दिधितो वा अप्राप्तौ तन्निषेधप्रतिपादनं निष्प्रयोजनमिति भावः । यद्यपि

निषेधशब्दाभ्यां विधिवाक्यस्याभावस्यादिपदार्थं राशौतराभावस्या-
परत्वात्कप्रमाणभावेन रात्रिआहुतेऽप्येष्टसाधनतायाः सामान्यपर-
तया मरुतोताभावस्यादिपदघटितकालेन बोधनप्रमाणशब्दाच्चिआहुते
प्रवृत्तिप्रसङ्गा तत्प्रवृत्तिवारणस्यैव निषेधशब्दप्रयोगजनतादित्यर्थः ।

चेत्तु "राशौ आहुं न कुर्वति" इत्यत्र क्रियावैयर्थ्यभयेनाभा-
वस्यापामित्यादिविधिवाक्यैकताक्यतामग्नयेऽपि अभावस्यादृष्टादित्या-
हविधायकवाक्येष्टसाधनतासुनेकपदानां रात्रिभिद्यमावस्यात्तादिना
लक्षणाभेदे निषेधवाक्य एव कालसामान्यबोधकशब्दसन्ततपदाध्या-
हारोपेक्षः तथाच नमः पय्यंदाभायंकतया आहुनिमित्तोभूत-
तत्तत्कालेषु रात्रिभिन्नरूपविशेषणस्यैव विधिरथं । एवमेतदाक्या-
ह्रविकालत्वेन आहुजन्यापूर्वमामान्ये रात्रिभिन्नकालहेतुत्वत्वाभेन
रात्रिभूतआहुते अपूर्वपदप्रत्ययानुपधानपक्षस्य रात्रिआहुत्करसम्पत्ति-
रिति पय्यंदासपक्षं परिच्छुर्वन्ति, यच्च नञ्पदं नास्ति अपि तु न
कुर्वतितिसमानार्थकं वर्जयेत् त्यजेत् इति क्रियापदं यथा
"याम्नायने हरौ सुप्ते मन्त्रकक्षांलि वर्जयेदित्यादौ, तच्च न कुर्वी-
तेत्यादितो यथा आहुदिकरणे विध्यर्थेष्टसाधनताभावबोधकताया
तत्तत्क्रियायानिष्टसाधनताभावबोधो न सम्भवति अपि तु धात्वर्थ-
करणे इष्टसाधनत्वमेव सिद्धा प्रत्याख्ये तथाच हरिश्चर्यनादिकृत-

न कक्षां मन्त्रयेदित्यादाविव विषेधविधे पक्षवाक्यरूपानिष्टसाधनत्वमेवापि
तथापि तच्च मन्त्रयस्य इष्टसाधनत्वेन तदभावस्य बाधेन बोधयितुमशक्य-
त्वात् निन्दार्यवादप्रायश्चित्तोपदेशान्निष्टसाधनत्वमेव निषेधविध्यर्थः
इह तु इष्टसाधनताभावबोधने बाधामानान्निन्दार्यवादस्य भावात् प्रक्षवाय-

राचिश्राद्धकरणवारणस्य तदर्थत्वात्, एकविषयतया पुन-
रनन्यगत्या षोडशग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति, अत्र च

पुष्करिणीयामादौनां निष्कलनानुपपत्तिः तदकरणस्य प्रत्यवाया-
भावरूपेष्टसाधनत्वसम्भवेन करणं प्रत्यवायमप्यावहेदित्यत्र समाधिः
परिधिस्तनीयः । मनु विधिनिषेधस्यैव विधिनिषेधविषयेतरविषय-
कत्वे विकल्पस्यैवमेव दुर्लभमित्याशङ्कामतिरात्रे षोडशग्रहं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशग्रहं गृह्णातीति विकल्पस्यैव प्रकृतादिशेषं दर्शयन्
निराकरोति, 'एकविषयतया पुनरिति एकरूपावच्छिन्नातिरात्र-
विषयकयोर्विधि-निषेधशक्तयोः प्रकृते दिवा-राचिविषयकत्वा-
सम्भवे त्वित्यर्थः । 'षोडशग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति गृह्णाति न
गृह्णातीत्यनयोरतिरात्रे विद्वद्वयोरपि षोडशग्रहण-तदग्रहणयोः
कल्पयोरङ्गतया विधायकलोपगम इत्यर्थः, राशानमिव याज्ञिका-
इत्यत्र चन्द्रवाचकराजन्मस्यैव षोडशग्रहणावत्वेन चन्द्रबोधक-
षोडशग्रहस्य स्रगक्रमोपपत्तौ वाच्यत्वरूपग्रहसमन्वयात्मकलक्षित-
लक्षणया सोमस्तार्थकता तयोश्च नैकव्यवहृता विरोधात् अपि
त्वेकजातीयव्यवहृता, नातिरात्रे इति वाक्यस्य प्रकृते राचि-
श्राद्धकरण इवातिरात्रे षोडशग्रहणे दृष्टसाधनताभावरूपकत्वे तद-
भावस्य नातिरात्राङ्गता निर्वहति ग्रहणविधिना तत्र दृष्टसाधनता-
बोधादिकतराप्रामाण्यं स्यादिति प्रकृतादिशेषमाह, 'अत्र चेति,

कल्पनादौरवाच्य इष्टसाधनताभाव एव विध्यर्थः, इष्टसाधनावास्यायामि-
त्यादिविध्यमस्ति त्वं शास्त्रं श्राद्धकारिकत्वात् तथाच अमावास्यायामित्यादि-
विधेः रात्रीतरामावास्यापरत्वे विधानाभावादेव तौदृशेष्टसाधनताभावो

पोडशियद्वयं नेष्टसाधनमित्यादिकमर्थोऽग्रहणविधिविरो-
धात्, अपि तु योडशियद्वयाभाव इष्टसाधनमित्यादिकं,
व्युत्पन्नस्य नञ्समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्य-
र्थान्वयः ।

‘अच’ नातिराचे इत्यादिवाक्ये, ‘यद्वयविधिविरोधादिति’ यद्वय-
विधिर्यविरुद्धार्थकताप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच विरुद्धयोरेकनामत्वेन
विरुद्धार्थकवाक्यद्वयस्य प्रामाण्यानुपपत्तेरैकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात् । न
च वेदवाक्यमप्रमाणीभवितुमर्हतीति भावः । ‘इष्टसाधनमिति’
अर्थ इत्यनुसन्धते, इष्टसाधनातिराचे योडशियद्वयग्रन्थं परमापूर्वं न
तु तज्जन्यं प्रधानफलं अङ्गताविरोधात् । तदीयप्रधानफलज्ञानकत्वस्य
तदङ्गताघटकत्वादित्यग्रे व्यक्तीभवित्यति । नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थश्लेष्ट-
साधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियात्वव्यन्वयित्वे प्रकृत्यर्थान्वितेति,
व्युत्पत्तिविरोध इत्याशङ्क्य नञर्यद्वारा प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन न तादृश-
व्युत्पत्तिभङ्ग इत्याह, ‘व्युत्पन्नस्येति,’^(१) ‘धात्वर्थस्याभावेऽपीति’ प्रति-
योगितया धात्वर्थान्विते नञर्यभावेऽपीत्यर्थः । ‘विभक्त्यर्थान्वयः’

(१) नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थश्लेष्टसाधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियात्वव्यन्वय-
र्थान्वयेनान्यथो न व्युत्पत्तिविद्वाः “वातुपम्यद्य प्रादुर्भावादित्यादौ
नामार्थप्रादुर्भावादभावेन तत्प्रकृतिकपक्षमौविभक्त्यर्थान्वयस्य दृष्टत्वे-
ऽपि धात्वर्थान्वयेन तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थान्वयस्य काप्यदृष्टत्वादित्या-
शङ्का निराचिकीर्तुराह, ‘व्युत्पन्नस्येतीति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

बोध्यते इति तद्वोधनाय आहं न कुर्वीतेति वाक्यं व्यर्थमिति भावः ।
‘तात्पर्येति, यदि सचौ आहं न निषिध्यते तदा कदाचिदमावास्या-

• अथ प्राभाकराः “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्यादिश्रुतेः

तिङ्ग्यस्यान्वयः, ‘गुरवः’ प्राभाकराः^(१), ‘इत्यर्थमाहुरित्यनेनास्य सम्बन्धः, ‘कलञ्जमक्षणाभावविषयकं कार्यमिति’ इति, एतादृशार्थभावे तन्मतसिद्धविध्यर्थकार्यस्य भक्षणावितेन नञ्पर्याभावेन सहास्यथादुप-
युक्तमसङ्गतिः । नञ्समभिधायितविधिप्रत्ययेन कश्चिदभावे चाश्रयना-
सम्बन्धेनेष्टसाधनत्वं प्रत्याख्यते यथा “नातिराज इत्यादौ, कश्चित् तथ
प्रतियोगितया तत् प्रत्याख्यते यथा “राक्षौ आहं न कुर्वीति-

(१) अस्मद्व्यञ्जनपुस्तके प्राभाकरा इत्येव पाठः ।

यामित्यादिविधेः राक्षीतरामावास्यातात्पर्यान्वयानुरोधेन राक्षीतस्य आह-
करणं प्रसज्येत अतो राक्षौ आहकरणे निमित्तेऽमावास्यापदस्य राक्षी-
तरामावास्यापरत्वनिश्चयमेषा प्रसक्तिः यत्ररामावास्यायामित्यादिविधेस्तात्-
पर्यमाहकतयैव तस्य सार्धमिति भावः ।

अथ मीमांसकाः । एकवाक्यत्वं हि द्विविधं विशिष्टैकार्यप्रतिपत्ति-
जनकत्वं तच्चात्यर्थजनकत्वञ्च, “राक्षौ आहं न कुर्वीति” आदेः श्रियान्तरवैयर्थ्य-
नाद्यस्यासम्भवेऽपि द्वितीयस्य सम्भवे न किञ्चिद्व्यर्थकं यथा अपिहोत्रं
शुद्धोति दध्ना शुद्धोति इत्यत्र, तत्र हि अपिहोत्रं शुद्धोतीति प्रधानविधि-
प्रवृत्तौ केन द्रष्टव्येति द्रष्टव्याकाङ्क्षायां दध्ना शुद्धोतीति विधिप्रसक्तिः तेन हि
प्रधानविधेरुद्देशं शुद्धोतीत्यनेनानूद्य दध्निहोत्रं दध्ना करणत्वेन विधीयते,
यज्जुहोति तद्दध्ना इत्येवं बोधिवे दध्निकरणकोऽपिहोत्रहोम इष्ट-
साधनमित्येवं रूपं विशिष्टैकार्यपरत्वं विधियस्य निर्वहति तथा मावास्या-
यामित्यादिप्रधानविधिप्रवृत्तौ कावविशेषाकाङ्क्षायां यत् आहं कुर्वीति
• तद्वाचिभिरे इति राक्षौ आहं न कुर्वीतित्वेन पर्युदासलक्ष्यया
बोधिते राक्षीभिर्नामावास्याधिकरणकआहकरणमित्यसाधनमित्यर्थपरत्वं

कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमित्यर्थं इत्याहुः । निय-
मतस्तु तात्पर्यादिवशात् मुख्यफलाजनकत्वेऽपि अङ्गस्य

त्यादौ, इत्यत्र किं निवामकमित्याकाङ्क्षायामाह, 'नियमतस्त्विति,
'तात्पर्यादौत्यादिना योग्यतापरिग्रहः, "रात्रौ आहूतं न कुर्वीत"

विधिद्वयस्य निर्वहति । न च मुख्यार्णानुरोधान्नियेधविधित्वमेव पूर्तं,
एकप्रकरणाभ्यासत्वेन सदारभ्याधीनत्वेन चाभावास्यादिविशेषणरात्रिभेद-
परत्व-विधित्वे निहिते मुख्यार्चनस्याप्यस्यत्वात् । अत एव नेष्टेतो-
द्यन्तमादित्वमित्यादिर्धर्मप्रकरणाभ्यासत्वेन मुख्यार्चं परित्यज्य लक्ष्यया
इच्छाविरोधिसङ्कोचं कुर्यादित्यर्थकत्वं सिद्धान्तितं । अत एव दौर्ज्ञितो
न ददाति इत्यादेरपि न निषेधविधित्वं किन्तु दौर्ज्ञितस्य दानाभावादि-
रूपाङ्गविधित्वं इत्याहुः । 'वदयंत्वात्' निषेधविधिप्रयोजनकत्वात् । नन्वेवं
विकल्पस्यमेव दुर्मिन्नमित्यत आह, 'एकविषयकतयेति, 'अन्यगत्वेति,
तत्र सामान्य-विशेषभावाभावेन विशेषेतरपरत्वस्यान्वयमिति भावः । ननु
न कलञ्ज भक्षयेदित्यादौ नन्वेवं विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वादेः प्रतियोगि-
तयान्वयस्य व्युत्पत्तिरिति त्वात् अथ तथान्वये यद्व्यविधिना तच्चेष्ट-
साधनत्वादेर्निषेधनादिरोध इत्यत आह, 'अथ चेति, आदिभ्यां नञवद-
निष्ठाननुबन्ध-कृतिसाध्ययोः परिग्रहः । नन्वेवं नन्वेवं धात्वर्थस्य प्रतियोगि-
तयेतिनाञ्जत्वात् नन्वेवं विभक्त्यर्थस्यान्वये च व्युत्पत्तिविरोधः इत्यत आह,
'व्युत्पन्नत्वेति, 'नञिति नञ्धर्ममिच्छाद्यतो योधातुस्तदर्थस्येष्टार्थं, 'अतएव'
धात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्यर्थस्य व्युत्पत्तिरिति त्वादेव, 'प्राभाकरा इति,
तेषां वैदिकलिङ्गः कार्ये शक्तिः तत्र च प्रत्यययोर्विषयतया श्रूयतेति,
तथाच स्वर्गकामी यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यामविषयकं कार्यमित्यन्वयधीः,
न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जमभक्ष्यस्य नन्वेवंभावोऽभावस्य च लिङ्गार्थं कार्यं
निषेधापूर्वकत्वे विषयत्वेनान्वये कलञ्जमभक्ष्याभावविषयकं कार्यमित्य-

इत्यत्र रात्रिआहूकरणाभावस्य फलजनकत्ववाधेन फलजनकत्वाभाव-
एव तात्पर्यं कल्प्यते, “नानिरात्र इत्यादौ अनिरात्रे षोडशि-
पक्षस्येष्टसाधनताया पक्षविधिना बोधनात्तत्र तदभावस्य वाधेन
तदभावस्येष्टसाधनत्व एव तात्पर्यमिति भावः । नन्वत्रविधिभिः
कथमिष्टसाधनत्वं बोधनीयं “फलवत्सविधावफलं तदङ्गमित्यङ्ग-
लक्षणैर्नाङ्गानां निष्फलपक्षमादिद्याद्वाङ्गमङ्गलपक्षे फलसामान्या-
भावरूपाफलत्वनिवेशाभिमानविभ्रमिता निराकुर्वते, ‘मुख्येति
अङ्गलपक्षे अपक्षपक्षे मुख्यफलजनकत्वार्थकतया तादृशाफल-
सत्वेऽपि परमापूर्वस्य फलजनकत्वबोधनाविरोधादित्यर्थः, अन्यथाङ्गे
प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अत एव “याने रागादङ्गे वैधीति प्रवादोऽपीति
भावः । इष्टप्रयोजकत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य विधार्चत्वे प्रधानफलरूपेष्ट-
साधनताबोधनमप्यविच्छेदमिति बोध्यं । ननु षोडशिपक्षस्य विनापि
तदभावाङ्गकानिरात्रात् परमापूर्वस्यभावेन षोडशिपक्षे परमापूर्व-
रूपेष्टसाधनताबोधेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः तत्त्वम्यसमादौ बलवद्देव-
न्ययधीरिति फलजनकत्वमुत्पन्नतरं कथमिति भावः । अतएव च “शामूढ-
स्तरोत्तमते” “नानुपपन्नं प्रादुर्भावविद्यादेर्नन्ये विभात्यर्थस्यान्यथादमूढ-
स्त्वैतरोत्तमत्वात् अनुपपन्नं प्रादुर्भावविद्यादेर्नन्ये । अविदिभक्त्यर्थ-
प्रतियोगिकामुक्त्यं धात्वर्थे क्वचिध धात्वर्थप्रतियोगिकानावे विनश्वरान्वये
किं विभात्यकमत आह, “नियतमस्त्विति, “तात्पर्यादौत्यादिना प्रकरणादि-
परिणामः । ननु षोडशिपक्षस्याङ्गत्वेनाफलकत्वादिरसाधनत्वानावबोधने-
ऽपि न पक्षविधिविरोध एव पक्षभावात्पक्षपक्षत्वेनाफलकत्वात्तत्रेष्ट-
साधनत्वबोधने नात्र इत्यत्र आह, ‘मुख्यपक्षेति, फलवत्सन्निधावपक्षमङ्ग-
मित्यङ्गलपक्षे फलत्व मुख्यपक्षजनकत्वं न तु मन्वेष्टैव फलशून्यत्वमिति

परमापूर्वरूपोपकारसाधनत्वं अविद्वद्, ग्रहणविधिन्ययानु-
पपत्त्या षोडशिश्रहणादतिशयितं परमापूर्वं, तस्मा-
च्चातिशयितं मुख्यं फलं कल्पयते इति सर्व्वसमञ्जसं । प्रति-

सम्भवादित्याग्रहां फलभूतमानमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'ग्रहणविधिन्ययानु-
पपत्त्येति ग्रहणविधेः प्रवृत्त्यन्ययानुपपत्त्येत्यर्थः, 'अतिशयितं' अति-
शयरूपजातिविशेषवत्, प्रधानफलातिशयविरहेण स्वतोऽसुन्दरे
परमापूर्वंऽतिशयरूपजातिविशेषस्त्रीकारेऽपि तत्रोत्कटरागाद्यभवेन
षोडशिश्रहणजन्यश्रमादौ बलवद्भवे इत्यतः प्रधानफलप्रकर्षस्यापि
कल्प्यतामाह, 'तस्माच्चेति अतिशयितपरमापूर्वाच्चेत्यर्थः, 'फल'
अतिरागप्रधानफलं, 'कल्पयत इति, तथाच तादृशफले उत्कटरागा-
न्तजनकातिशयितापूर्वंऽप्युत्कटरागोदयेन तज्जनकषोडशिश्रहणजन्य-
श्रमादौ बलवद्भवेतिरस्कारेण तच्च प्रवृत्तिनिर्वाह इति भावः ६
अथ च वाकाराद्यन्तेऽपि विकल्पनिर्वाहः, तथा हि धयोः कल्पधो-
रन्योन्यजन्यफलविरोधिता तयोरेव विरुद्धकल्परूपविकल्पता, प्रीति-

भावः । 'उपकारेति प्रधानोपकारेत्यर्थः, 'अविद्वद्' अज्ञानेनाविद्वद्,
ग्रहणाभावेनैवेष्टविद्वौ कष्टसाध्यग्रहणे कथं प्रवृत्तिरव आह, 'ग्रहण-
विधौति, अतिशयितफलकल्पने अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं ग्रहणविधेः
स्यादिति भावः । अतिशयितपरमापूर्वं स्वतः कथं अतः कथं तदिच्छया
ग्रहणे प्रवृत्त्या विधावननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं न स्यादव आह, 'तस्माच्चेति,
मुख्यं फलं स्वर्गादिरूपं । ननु भूतत्वे न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभावयोः
प्रतियोग्यतुयोमिभाव भूतत्वं न घट इत्यादौ व्यभावाधिकरण्याधिकरणयो-
राधाराधेयभावः न प्रकारतया भासते तदुपस्थापकमथादेरभावात् न

यवयोः समुचितयोरपि फलजनकत्वसम्भवेन तत्र वैचित्राकरणात्
तयोः फलजनने परस्परभावसङ्कारिताप्रमाणभावशकं तत्र
वाकारं विना ■ सम्भवतीति वाकारापेक्षा अतो यत्र यवैर्यजेते-
त्यादौ वाकारो न श्रूयते तत्रापि स कस्यते अत्र च कस्ययोर्भा-
षाभावरूपतया विरोधेन मिश्रणासम्भवादेकस्यपरकारणप्रतिषेपक-
तया अन्योन्यफलविरोधिताया अर्थतो साभास वाकारापेक्षा ।

अथ जौहि-यवविकल्पस्थले वाकारेण यागरूपकार्यं जौहि-
यवयोः परस्परभावसाहित्येन करणताप्रत्यायनासम्भवः एकस्यापि
यागस्य देवतोद्देशकद्रव्यत्यागरूपस्य त्यागविवचपुरोडाशरूपद्रव्य-
निष्पत्तिद्वारा जौहि-यवोभयसाध्यतासम्भवात् । न च स्वर्गं प्रति
जौहित्याग-यवत्यागयोः परस्परभावसाहित्येन करणता वाकारवशात्
प्रतीयत इत्यपि सत्यम्, तथा सति जौहियाम-यवयागयोरेव
विद्वत्कल्पद्वयरूपतया क्रमेण यागद्वयकर्तुः स्वर्गानुत्पादप्रसङ्गात्
यवैर्यजेत इत्यस्य प्राप्तयागे करणोभूतजौहिरूपद्रव्यसामेन द्रव्या-
काङ्क्षानिष्ठतावपि विकल्पमुखा द्रव्याकाङ्क्षया यवरूपद्रव्यविधायक-
ताया मौमांशकमिद्वान्निविद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन गुरुमते प्रधा-
नविधेरपि यागजन्यत्वेनापूर्वबोधकतया अपूर्वे प्रत्येव जौहि-यवया-
गयोः परस्परभावसङ्कारेण करणता वाकारसमभिव्याहारवशात्
प्रतीयते एकेन च एकदा यागद्वयानुष्ठानासम्भवात् क्रमेण याग-
द्वयानुष्ठानस्थले च एकदा तयोरसत्त्वेन क्रमेषापूर्वद्वयोत्पत्तौ बाध-
काभावेः अपूर्वे यागस्य साक्षात्कारणतावत्साक्षादेव प्रतिबन्धकता-
दित्यपि निरस्तं, विधिप्रत्ययस्यापूर्वावाचकत्वादिनैयायिकादिमते

अपूर्वं यागयोर्विकल्पिककारणताया विधिवाक्यतोऽप्रतीतेय । एवं
 वाकारेण करणयोर्गौहि-यवयोः परस्पराममवहितत्वं प्रत्याख्यते
 दण्डाक्षरादा घट इत्याद्यप्रयोगात् । ग्रीह्यममवहितयवस्य करणता-
 ज्ञाभादेव च ग्रीह्यममवधाने कथं याग इत्याकारावयवविधुत्याप-
 काकाङ्क्षायाः शान्तिर्न तु परस्परामावस्यतत्त्वपर्यन्त वार्यः दण्डा-
 दरपेर्वा वज्जिजायत इत्यादिप्रयोगसत्तात्, न हि दण्डारण्यादिभिः
 परस्परामावस्यकारेण वज्ज्यादिकार्यं जन्यते मिश्रितादपि तादृश-
 कार्योत्पत्तेः, तथाच कथं ग्रीहि-यवयोर्मिश्रितयोरग्रास्त्वार्थतेति
 चेत्, सत्यं, ग्रीहिभिर्येवां यजेत इत्यतो ग्रीहिकरणकत्व-यवकरण-
 कत्वयोर्यागविशेषणयोर्यागनिष्ठेष्टसाधनतावच्छेदकत्वं प्रतीत्ये एक-
 विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबोधकशब्दस्य धर्मविशेषणे विशेषणान्तरावच्छेद-
 कत्वबोधकताया व्युत्पत्तिशिद्धत्वादौर्गिकविशिष्टान्वये सम्भवति
 चोपलक्षितान्वये तात्पर्याकल्पनात् । एवञ्च ग्रीहिकरणकत्व-यवक-
 रणकत्वयोः कल्पयोर्गानिष्ठस्वर्गात्पादकतावच्छेदकत्वरूपप्रयोजकत्वेन
 विधायकं तादृशवाक्यद्वयं तथोक्तप्रयोजकत्वञ्च ॥ मिश्रितयोरेक-
 करणकत्वान्वयितया भासमानयागेऽन्यकरणत्वाभावस्य वाकारेण
 बोधोत्पत्त्यापि स्वर्गसाधनत्वान्वयिधागविशेषणतया तुल्यन्यायेन
 एककरणकत्वप्रयोज्यस्वर्गेऽपरकरणकत्वाभावस्य प्रयोजकत्वज्ञाभात्
 अतः कल्पयोर्विरोधेन विकल्पता वाकारकल्पनवौजन्तु ग्रीह्यकरणकः
 स्वर्गसाधनग्रीहि-यागजातीययागः किद्रव्यकरणक इत्येतादृशविकल्प-
 मुस्याग्रीह्यकरणकत्वविशिष्टे करणान्तराकाङ्क्षायास्तद्विशिष्टे करणा-
 न्तरज्ञाभेनैव निवृत्तेः तद्विशिष्टे करणान्तरबोधस्य तदोपबोधकवाकार-

मन्तरेणानुपपत्तिः, तृणादरण्येष्वां वज्रिः पाकहेतुरित्यादौ प्रमा-
णवाक्ये चैककारणसाध्यत्वान्वयिनि वाकारेणपरसाध्यत्वाभावबोधने-
ऽपि तदभावस्यागत्या उपलब्धचणतयैव भाने तात्पर्यमुपेयते न तु
विशेषणतया तद्धाने मिलिताभ्यामपि तत्तत्कारणार्थां जनितेन
पञ्चादिना पाकादिकार्यजननस्य प्रामाणिकतया एकसाध्यकार्यै-
'स्परसाध्यत्वाभावप्रयोज्यत्वाभावात् । अथ इदोयजति समिधोयजति
इत्यादिविधिवोधितानामङ्गानां न कथं विकल्पता तत्रापि प्रथमा-
ङ्गविधितोऽङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्या यद्विधिवदिकल्पमुखाकाङ्क्षयैव विध्य-
न्तरप्रवृत्तेर्वाकारकल्पनाया आवश्यकतात्तद्वत्साक्षैकाङ्गसमवधाना-
भावरूपप्रकारार्थविशिष्टस्यैवापराङ्गस्य परमापूर्वसाधनतावगमात्
विशेषणीभूतस्याभावस्य फलप्रयोजकताया आवश्यकतादिति चेत्,
न, अङ्गानां यच्च क्रमः श्रुतस्तत्राङ्गविकल्पासम्भवेन समुन्निताना-
मनेकेषामङ्गप्रदर्शनादेकाङ्गसाभेऽपि किमन्यदङ्गमित्यङ्गान्तराका-
ङ्क्षयैव द्वितीयोपादिविधीनां प्रवृत्तिसम्भवेन विकल्पमुखा आकाङ्क्षा-
यास्तदुत्पापकत्वानुपगमात्, तथा सति, परस्परभावसापेक्षता-
कल्पने गौरवात् । न चैव "अपमानं ततस्ते आदद्यान्मूल्यं
जीवता" इति विधिवोधितयोः परभूम्यधिकरणकथाङ्गाङ्गयोरप-
भागदान-मूल्यदानयोर्भिकृत्यो न स्यात् विकल्पमुखीमाकाङ्क्षामन्त-
रेणापुक्ताकाङ्क्षया मूल्यदानविधेः प्रवृत्तिप्रभावात् इति वाच्यम् ।
तयोः "तद्भूमिस्त्रामिनस्तस्य हरन्ति पितरो वसात्" इत्यर्थवाद-
बोधितहरणनिवृत्तिद्वारा आङ्गाङ्गत्वादपमानदानमात्रेण हरणनि-
वृत्तिप्रभावात् हरणनिवर्तकतया तन्नाभे हरणनिवर्तकान्तराका-

श्रुत्या अनुदयेन विकल्पमुद्येवाकाङ्क्षा मूयदानप्रत्ययेकारणं
 विकल्पार्थताया आवश्यकत्वात् । न च तथापि तत्र विकल्पानुपप-
 त्तियंतो हरणनिवर्तकाददान-मूयदानयोः क्रमेण विधानोपपत्ते
 एव प्रथमविधितोऽपदानस्य हरणनिवर्तकत्वनामेन तद्विधितोऽपदान-
 पूरणादिकल्पः सम्भवेत् तदेव नोपेयत इति युगपदनुपपत्तिरित्यु-
 दानविधाने बाधकाभावादिति वाच्यम् । अपदान-मूयदानयोः
 समप्रदाननियमेनापदान-मूयदाननाविच्छेदयोः प्रत्यक्षप्रदान-
 यान्त्रादाकभेदस्यावश्यकतया युगपदभयविधानासम्भवात् । अथैवं
 यत्र धवच्छिदान-सुदिरच्छिदानावच्छिदयोः प्रत्यक्ष-कुठार-
 करणकलावये तात्पर्यं तत्र वाक्यभेदेन सामर्थ्यविरहात् धव-सुदिर-
 दाच-कुठाराभ्यां द्विनतीति प्रयोगानुपपत्तिः सामर्थ्यासम्भवादिति
 चेत्, न भवत्येव तथा तात्पर्यं तादृशप्रयोगः, यत्र द्विदानरूपैक-
 धर्मावच्छिदायामेव विभिन्नयुक्तौ युगपत् धवकर्षकल-दाचकरण-
 कलयोः सुदिरकर्षकल-कुठारकरणकलयोऽयुगपदवये-तात्पर्यं तत्रैव
 च तथा प्रयोगः, प्रकृते च भूस्त्वामिपिचापुद्देशकलविशेषतावच्छेक-
 तापदाय भागदाननादिना प्रवृत्तिनिष्ठायापभाषदाननादिरूपवि-
 भिन्नधर्मावच्छिप्ते प्रत्यक्षप्रदानान्त्रावश्यकतया समप्रकृताधिक-
 विचारेण । भूतत्वे न घटः भूतत्वं न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभा-
 वयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भूतत्वं न घटः न पचति चैव-
 इत्यादौ अभावाधारयोराधाराधेयभावस्य च संबर्गतया भानं नञः
 प्रातिपदिकत्वेऽपि प्रातिपदिकार्थयोर्न भेदेन साक्षादवश्यं इति
 श्रुत्यन्तौ निपातान्तिरिक्तस्य प्रातिपदिकविशेषणतया नानुपपन्नं

योग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो अभावाधिकरणयो-
राधाराधेयभावश्च सम्बन्धविधया भासते, निपाताति-
रिक्तस्थल एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारौभूत-
विभक्त्युपस्थितेस्तन्वत्वात् । अत एव इवाद्यर्थान्वये न

इत्याह, 'प्रतियोग्यभावयोरिति, तद्विशेषणप्रवेशः प्रयोजमान्तरानु-
रोधेनाप्यावश्यक इत्यत आह, 'अत एवेति यतोनिपातार्थस्य प्राति-
पदिकान्तरेण साक्षाद्देहात्मयोनानुपपन्नः अत एवेत्यर्थः, 'इवाद्यर्था-
न्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थसादृश्यस्य प्रतियोग्यनु-
योगिनो, चन्द्र-मुखयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वमान इत्यर्थः, 'न
पञ्चाप्येवेति प्रतियोगिपदोत्तरं वक्ष्यतः अनुयोगिपदोत्तरं सप्त-
म्याश्च नापेक्षेत्यर्थः । तयोः सादृश्यरूपनामर्थेन साक्षादन्वये प्रति-
योगित्वादेः प्रकारताया उपगन्तव्यतया तदुपस्थापकवक्ष्यादिविभ-
क्त्यपेक्षा स्यात् इति भावः । अन्येवं अघटं भूतलमित्यादिवज्जगद्भौ
अवमोदेश इत्यादिमज्जत्पुरुषे च मुख्ययोर्नञर्थयोरत्यन्तान्योन्या-

संसर्गतया नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्ययस्यात्युत्पन्नत्वादत आह, 'प्रतियोग्य-
भावयोरिति, 'निपातातिरिक्तेति, फलवत्तादिपातन्यतदन्वययोधे विभक्त्य-
र्थोपस्थितेस्तन्वत्वं न वक्ष्यमिति भावः । एतच्च एवकारार्थसारमन्वयार्थ-
मभिहितमस्माभिः । 'अतएवेति यत एव निपातार्थान्वयभावे न विभक्त्य-
र्थोपेक्षा अतएवेत्यर्थः । 'इवादीति, चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थ-सादृश्ये
चन्द्रस्य प्रतियोगितया मुखस्याधिकरणतया अन्यथा, आदिना एव-वा-तु-वा-
दिपरिग्रहः । ननु नञोऽभावमात्रार्थकत्वे अघटं भूतलमित्यादौ भिन्नाभ्या
रूपाभ्यामेकवर्त्मिबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यां न स्यात् एवमघट, पट-

पद्याद्यपेक्षा, अघटं भूतत्वं असमोदेश इत्यादौ समासे
सामानाधिकरण्याद्यनुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।

भावयोरेवाधारतासम्बन्धेन भूतसंदेशादावप्यसम्बन्धेन तत्र तच्चा-
त्यन्ताभावान्योन्याभाववतोर्ध्वभिर्धोर्भञ्जो स्रवणा सर्वसिद्धा नोचिता
इत्यत आह, 'अघटमिति, 'सामानाधिकरण्यानुरोधादिति एक-
धर्मिबोधकत्वाद्यनुरोधादित्यर्थ, अन्यथा समानसिद्ध-वचनत्वाद्यनुप-
पत्तेरित्यर्थ, प्रथमे धर्मिणि स्रवणा विमान्यपदार्थाबोधकत्वेन
वञ्जनीत्यनुपपत्तिः अभावापेक्षेनाप्यथोभावापत्तिश्च द्रष्टव्या ।

इत्यादौ अन्यपक्षेत्यत आह, 'अघटमिति, ससर्गाभावान्योन्याभावार्थकनञ्
भेदेनोदाहरणद्वय, अघट घट इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात् नञो
नक्षयाया अभाववत्परतेति मयिकारोक्त, तत्र च तत्पुरुषसमासेऽपि अघट
इत्यस्यैव सम्भवात् तेन घटभिन्नस्यैव बोधनात् ससर्गाभावरूपवत्त्वं नञो न
कथ्यते इत्यतो वञ्जनीति स्पष्टीकर्तुं 'अघटमिति तत्पुरुषसिद्धमेव निर्दिष्ट,
तत्र च न विद्यते घटो यचेति विग्रहेण ससर्गाभारोधनात् । न च चित्र-
गुरित्यादौ उत्तरपद एव नक्षयाया व्युत्पादितत्वात् प्रकृते च घटपदस्यैवा
भाववत्त्वाच्चयिक्तत्वे सङ्गविरिति वाच्य । चित्रगुरोरभेदान्वयबोधपुर सर
चित्रगोसम्बन्धिनि नक्षयाया गोपदार्थस्य साक्षात् सम्बन्ध चित्रपदार्थस्य
परम्परासम्बन्धो भावते इति साक्षात्सम्बन्धनाशवात् गोपद एव नक्षयेति
तद्वीज, अत्र तु घटाभावयोरन्वयबोधोत्तर घटाभावसम्बन्धि उपस्थितौ
नक्षपदार्थस्यैव साक्षात्सम्बन्धभानमिति पूर्वपद एव नञि नक्षयाया
सर्वसम्मतत्वात् । एतेनाघटमिति तत्पुरुषसमास एव द्वितीयान्त पक्ष्यति
क्षिप्वा चाध्याहार्या प्रथमान्तखेत् परवक्षिद्ध दन्-तत्पुरुषयोरित्यनुशासनात्
अघटो भूतत्वं इति स्थादिति व्याख्यान अनादेष्ट ससर्गाभावार्थकनञवत्,
प्रवक्ष्यासाधुत्वात् ॥

केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरमुपः प्रतियोगित्वे अनु-

पक्षव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणमप्रचिष्यैव षष्ठादिविभ-
क्तिमन्तरेणैव प्रतियोग्यनुयोगिभावादिभानमुपपादयतां मतमुप-
न्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'सुप इति घटोनास्तीत्यादौ प्रथमाविभक्ते-
नांतुयाजेचित्यादौ सप्तम्यादिविभक्तेरित्यर्थः, 'प्रतियोगित्व इति,
आधेयतासम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विग्रेयतया निरूपक-
तासम्बन्धेन चाभावविशेषणतया भावमान इत्यादिः, एतच्च स्वामि-
त्वादेः पक्ष्यर्थतावादिप्राचीनमतानुसारेण, सर्व्वं सप्तम्यन्तेऽपिमस्य
लक्षणेत्यस्य सम्बन्धः, स्वमतानुसारेणाह, 'अनुयोगित्वे वेति, निरू-
प्यत्वसम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विग्रेयतया आधेयतासम्ब-
न्धेन चाभावविशेषणतया भावमान इत्यादिः, यथा स्वामित्वादेः
पक्ष्यर्थतामतेनेदं चैवस्येत्यादौ निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध-

नामाद्यर्थोर्भेदान्वयबोधे प्रकाशीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वे निपा-
तातिरिक्तत्वविशेषणमनिवेशयता मतमाह, 'केचित्त्विति, घटस्याभाव-
इत्यादौ षष्ठाद्यर्थोऽनुयोगित्वं, तत्र च घटस्य निरूपितत्वेनाभावस्य चाधि-
कार्यत्वेनान्वयः, न तु प्रतियोगित्वं षष्ठाद्यर्थं, तथा सति घटस्याधेयत्वेनाभावस्य
च निरूपकत्वेनान्वय इति घटोपाभावेऽपि न घटस्येति स्यात् घटनिरूपप्रति-
योगित्वस्याभावेऽभावसत्तात् निरूपकत्वादे सम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वात् एवञ्च न घट इत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुवर्णत्वे घटस्य
तत्राधेयत्वेनान्वयकल्पने घटस्याभाव इत्यादौ विभात्यर्थे निरूपितत्वसम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थान्वयोऽन्यत्र कृतोभज्येत एवं घटस्याभावो न घट इत्यत्र प्रथमायाः
षष्ठाद्यर्थलक्षिकत्वे घटानुयोगिकत्वाभाव प्रतीयते प्रतियोगित्वस्य प्रथमा-
र्थत्वे नान्यार्थान्वयानुपपत्तिश्च इत्यतः 'अनुयोगित्वे वेति, इत्युच्यते बोध्य

योगित्वे वा 'नञुत्तरस्याधिकरणत्वेन नञो वा अभाव-
वति लक्षणा विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकस्यैवा-

संबोधेयतया तादृशमन्वयस्य चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया
अवामन्वयं तथाच घटो नेत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुपर्यतामते न
काचिदनुपपत्तिः । नञर्याभावानुयोगिकप्रतियोगिवाचकपदोत्तर-
विभक्त्यर्थाभावस्य नञा अवबोधनात् नेदं चैवस्थितिवत्तादृशाभाव-
तात्पर्येण न घटो नेत्यप्रयोग्यदतः प्रथममतेऽस्वरसोनास्ति परन्त्व-
नुयोगित्वस्याप्युक्त्यले सुवर्धता सम्भवतीति तस्य सुवर्धताकस्यानु-
सरणं, एतावता नञर्थं प्रतियोगिनः साक्षादिष्टेप्रणवं निराहृत्य
भूतत्वं न घटः न पवति चैव इत्यादौ नञर्यस्यानुयोगिनि भेदेन
साक्षात्तयात्वं निराकरोति, 'नञुत्तरस्येति, सुप इत्यनुसज्यते,
निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकतामतानुसारेणाह, 'नञो वेति, 'अभाव-
वति लक्षणेति, तथाच नञर्यस्यानुयोगिनोऽभेदान्वय इति भावः ।
न च निपातोत्तरप्रथमाविभक्तेरेव सर्वत्रोपगमात् भूतत्वं न घट

भूतत्वे न घट इत्यादौ प्रथमार्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थे अधिकरणत्वेनान्वय-
पटाभावो न घट इत्यादौ तु प्रतियोगित्वेनान्वयस्तत्र प्रकरणादिकमेव
निर्यानक वक्ष्यादर्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थेऽधिकरणत्वेनान्वये वक्ष्यादिविज्ञे-
यविभक्तित्वं तत्र यत्र तु वक्ष्योक्तिमयविभक्तिस्तत्र तदर्थस्यानुयोगित्वस्य
नञर्थे प्रतियोगित्वेनैवान्वय, अतएव अवगमभावो न घटस्येत्यादौ अभावे
घटानुयोगित्वाभाव प्रतीयते न तु घटमावस्थानुयोगिकत्ववान् अभाव-
इति नञुत्तरस्य सुपोऽधिकरणत्व, तत्र च लक्षणा इत्युभयकल्पनावेदया-
न्युपमाख्यानोऽभाववद्वङ्गता युक्ता इत्याशयेनाह, 'नञोवेति ।

न्योन्याभाव-संसर्गाभावयोर्बोधने नञोऽसामर्थ्यं, तेन न

इत्यादौ भूतलादिपद-नञपदयोः समानविभक्तिकत्वेऽपि नातु-
पात्रेषु यजतिष्वित्यादौ नञः सप्तम्यन्ताविरहेण यजत्यादिपद-
समानविभक्तिकताविरहात् तदर्थस्याभाववतो यजत्यादावभेदान्वया-
सम्भव इति वाच्यम् । निपातोत्तरं यन्विभक्त्युपादाभ्युपगमात् ।
अतएवैवकारवादे शयिव्यामेव गन् इत्यादौ एवकारोत्तरसप्तम्यर्थ-
स्य च्छेदबोधो दोषितित्तैरभिहितः । अर्थं न पयति इदं न
राष्ट्र इत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धेन न कथं विभक्त्यर्थविभे-
दितभेदबोधः न कथं वा भूतज्ञं न घट इत्यादौ भूतलादौ
नटादिसंसर्गाभावबोधः नञर्थसंसर्गाभावे घटादिपदोत्तरप्रथमाया-
वटादिप्रतियोगिकत्वस्य नञ्पदोत्तरप्रथमायाद्याभावाधारतस्तु भूत-
लादौ बोधनसम्भवादित्याह, 'विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थान्नोन्याभावस्य
समानविभक्तिकपदार्थयोः संसर्गाभावस्य बोधने नञो न सामर्थ्य-

पतु विभेदप्रतिपक्षपदयोर्वैकल्यविभक्तिराहित्यं अन्योन्याभावबोधे
प्राप्तनियामकमुक्तं तत्र विरुद्धत्वं विवक्षार्थकत्वं अन्यथा व्यप्यपस्यसे कर्म-
त्वाद्यर्थकप्रथमान्तरांश्च युद्धप्रथमान्तरार्थेन नञोऽन्योन्याभावबोधापातात्
तथाच यत्तु वास्तवस्य धर्मं न मूर्खस्य इत्यादौ नञर्थे भेदे मूर्खानुयोगित्वस्य
बोधे तत्पर्यस्याधिकरणत्वेनान्ये मूर्खमिदस्य ब्राह्मणस्येयधौक्यत्वे तथा
प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वादौ वाच्यत्विकत्वेऽनुयोगिबदस्य युद्ध-
सुबन्तत्वे विवक्षार्थकत्वमेव विभक्त्येति प्राप्त्युक्तनियामकासम्भवात् कनियमेन
सर्वप्रतियोगित्वादेरिव विद्यादि-व्याद्यर्थवृत्तिसम्बन्धादेरपि नञर्थेऽन्यो-
न्याभावे वाचादन्वयेन न पयति न राष्ट्र इत्यादौ क्षति-सम्बन्धयोर्भेदबोधा-

यचति न रात्रि इत्यादौ क्षत्यादेरन्योन्याभावो मृतत्वं न
घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते इत्याहुः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य-
विरचितं नञ्वादरहस्यं सम्पूर्णं ।

मित्यर्थः । असामर्थ्यं तादृशतादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदाभ्यां
नञ्पदसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशफलानुत्पादकतया तत्कारणत्वा-
त्तुपगमादिति भावः । 'आह्वयित्वस्वरसमुच्चयस्य स च' प्रथमा-
विभक्ता सञ्ज्ञाद्यतिरिक्तार्थबोधने तथा असाधुत्वापत्तेरिति ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचिता
नञ्वादटिप्पणी समाप्ता ।

पति, एवं नञर्थे संसर्गाभावे भेदान्वयोपपत्त्यर्थमनुयोगिमदेऽतस्तस्येच्छा
स च नञ्पदस्य सुपोऽधिकरणत्वेन लक्ष्ययैवोपपन्न इति नञोऽभाववृद्धा-
द्यधिकत्वे तु भेदान्वयप्रसङ्गानावात् अन्वेदान्वये सप्तम्या अप्रयोजकत्वं
इति व्याख्यानतरं सत्यन्तसमीचीनं ।